

**Ανθρώπινα Δικαιώματα
την Εποχή της Πληροφορίας**

ΤΙΤΛΟΣ
Ανθρώπινα Δικαιώματα την Εποχή της Πληροφορίας

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ - ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ ΕΡΓΟΥ
Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη

LAYOUT - DESIGN
Myrtilo, Λένα Παντοπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΔΙΟΡΘΩΣΕΙΣ
Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη

COPYRIGHT© 2024
Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
Αθήνα, Δεκέμβριος 2024

ISBN 978-618-205-690-5

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας, (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται η καθ' οιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και γενικώς αναπαραγωγή, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου χωρίς τη γραπτή άδεια του δικαιούχου συγγραφέα.

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:
Βατάτζη 55, 114 73 Αθήνα
ΤΗΛ.: 210 6431108
ocelotos@ocelotos.gr
www.ocelotos.gr

Ανθρώπινα Δικαιώματα την Εποχή της Πληροφορίας

Σημεία αναφοράς ιστορίας, δικαίου,
δεοντολογίας και πολιτισμού

Επιστημονική επιμέλεια-Συντονισμός έργου:
Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη

ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΑ
Ιστορία, Ρύθμιση και Πολιτισμός
INFORMATION
History, Regulation and Culture

Rotary

2484 ΠΔΡ

**ΡΟΤΑΡΙΑΝΟΣ
ΟΜΙΛΟΣ
ΚΕΡΚΥΡΑΣ**
13424

Ο ανά χείρας τόμος είναι άρρηκτα συνδεδεμένος με το Τρίτο Διεπιστημονικό Συνέδριο ‘Ανθρώπινα Δικαιώματα την Εποχή της Πληροφορίας’ του Μαΐου 2024 στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας. Οι ευχαριστίες αναφέρονται, επομένως, και στο Συνέδριο και στον τόμο. Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στα μέλη της ερευνητικής ομάδας “Πληροφορία: Ιστορία, Ρύθμιση, Πολιτισμός” (IHRC) που οργάνωσαν το Συνέδριο από το οποίο προέκυψε ο τόμος αυτός. Ευχαριστούμε όλα τα μέλη της Επιστημονικής Επιτροπής του Συνεδρίου (Σταύρο Βλίζο, Μανώλη Δρακάκη, Σταύρο Κάτσιο, Σωτήρη Λίβα, Μιχάλη Σφακάκη, Παρασκευή Γκανάτσιου, Νατάσσα Μιχαηλάκη και Ιωάννα Τσουκαλά). Ευχαριστούμε όλα τα μέλη της οργανωτικής επιτροπής του συνεδρίου (Νατάσα Κωνσταντίνου, Μαρίνα Μαυρομιχάλη, Μαρίνα Μοσχάτ, Κωνσταντίνα Κοσμαδάκη, Νίκο Αναστασίου, Παρασκευή Γκανάτσιου, Νατάσσα Μιχαηλάκη και Ιωάννα Τσουκαλά). Ευχαριστούμε τα μέλη της Γραμματείας του Συνεδρίου (Βασίλη Χειμαριό, πρόεδρο, Μαρία-Ειρήνη Ρούκου, Δήμητρα Μέρμηγκα, Αμαλία Τρουλλίνου, Βικτώρια Χωροπανίτου, Μυρτώ Μαριάτου, Βασούλα Γραμματοπούλου, Ελευθερία Γιουμιδου, Ελένη Τσώρακα). Ευχαριστούμε θερμά την εξαιρετική πάντα Ρουμπίνη Οικονομίδου, MSc., για την κατασκευή και ενημέρωση της ιστοσελίδας του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε το Ιόνιο Πανεπιστήμιο και το Τμήμα Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Ευχαριστούμε την Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών, το Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο, το Γενικό Επιτελείο Στρατού-Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, το ΕΛΙΑΜΕΠ, την Ελληνική Επιτροπή Βιοηθικής και Τεχνηθικής, τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, τον Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας, το Ίδρυμα Μαραγκόπουλου για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, τη Διεθνή Αμνηστία-Τμήμα Ελλάδος, τη Βιβλιοθήκη της Βουλής, την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, τη Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης της Νομικής Σχολής ΕΚΠΑ, τη Βιβλιοθήκη και Κέντρο Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Πατρών, την Έδρα UNESCO του Ιονίου Πανεπιστημίου, το Ιστορικό Αρχείο Προσφυγικού Ελληνισμού Δήμου Καλαμαριάς, την Ιστορική Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος-Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, το Ψηφιακό Αρχείο Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών Έλευθερίας Βενιζέλος Χανίων, τη Στέγη Ωνάση, το Εργαστήριο Βιοπληροφορικής και Ανθρώπινης Ηλεκτροφυσιολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου, το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, τη Βιβλιοθήκη Επιστήμης, Τεχνολογίας και Πολιτισμού ‘Κ.Θ. Δημαράς’ του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, τη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης των Ιονίων Νήσων, το Εργαστήριο Τεκμηρίωσης Ιστορικής και Πολιτιστικής Κληρονομιάς TABM, το Γενικό Συμβούλιο Βιβλιοθηκών, την Διαβάζω για τους Άλλους ΜΚΟ, τον Συνήγορο του Φοιτητή του Ιονίου Πανεπιστημίου, την Εταιρεία Κερκυραϊκών Σπουδών, την Πανελλήνια Συνομοσπονδία Σωματείων και Κηδεμόνων ΑμεΑ, την Ελληνική Εταιρεία Βιοηθικής, την Εθνική Πινακοθήκη-Παράρτημα Κερκύρας, το Εθνικό Ινστιτούτο Τεχνητής Νοημοσύνης *Rythmisis*, την Ελληνική Εταιρία Βιοηθικής, την Ένωση Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων και Ιδιωτικότητας, την Επιτροπή Εμπειρογνομόνων για τη Ρητορική Μίσους του Συμβουλίου της Ευρώπης, τη Διεύθυνση Αστυνομίας Κερκύρας, τον Δικηγορικό Σύλλογο Κερκύρας, τη *Homo Digitalis*, την Αρχείων Τάξις, το *KnowledgeRights 21*, το *IP Rights*, το *Nlp University Santa Cruz California*, την Ιατροχειρουργική Εταιρεία Κερκύρας, τις Μουσειακές Συλλογές του Ιονίου Πανεπιστημίου, την Ομάδα Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του Τρίτου Γενικού Λυκείου Κερκύρας και τον Δικηγορικό Σύλλογο Κερκύρας που έστειλαν εκπροσώπους τους είτε για χαιρετισμό είτε ως ομιλητές στο συνέδριο. Ευχαριστούμε τον Ροταριανό Όμιλο Κερκύρας για την ηθική και υλική μεγάλη στήριξη του και την πολύτιμη και τιμητική για εμάς αιγίδα του, ευχαριστούμε τον Πρόεδρο του Ομίλου Δημήτρη Πιτσινίγκο και το Μέλος του Ομίλου Μιχάλη Πολίτη για τη στήριξη τους. Ευχαριστούμε τον Πρόεδρο της Αναγνωστικής Εται-

ρίας Κερκύρας Αθανάσιο Μακρή και το Διοικητικό Συμβούλιο της Εταιρίας. Ευχαριστούμε τον Ομότιμο Καθηγητή ΔΠΘ και Αντεπιστέλλον Μέλος της Ακαδημίας Αθηνών Κωνσταντίνο Σιμόπουλο. Ευχαριστούμε το Ίδρυμα Μποδοσάκη και την Αντωνία Φωτοπούλου για την αποστολή της τεχνικής υποστήριξης με τον Γιώργο Φετουρή και τη βιντεοσκόπηση και συμπερίληψη ομιλιών του Συνεδρίου στο Πρόγραμμα Bodossaki Lectures on Demand (BLOD). Ευχαριστούμε τον Καθηγητή του Τμήματος Τεχνών, Ήχου και Εικόνας Ιωάννη Δεληγιάννη για τη βοήθειά του (και) στο Συνέδριο αυτό. Ευχαριστούμε τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Μουσικών Σπουδών Κωνσταντίνο Καρδάμη. Ευχαριστούμε από καρδιάς τον Αναπληρωτή Προϊστάμενο Διεύθυνσης της Βιβλιοθήκης και Κέντρου Πληροφόρησης του Ιονίου Πανεπιστημίου Νίκο Αναστασίου και τη Βιβλιοθηκονόμο Μαρίνα Μαυρομιχάλη για την εξαιρετική και πολύτιμη βοήθειά τους στο Συνέδριο. Ευχαριστούμε την Έφη Αποστόλου και τον Μαρίνο Παυλίδη για την τεχνική υποστήριξη του Συνεδρίου και τον Ξάνθο Τσαφαλόπουλο για την οπτικοακουστική κάλυψη του Συνεδρίου και για το βίντεο προώθησης του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε τη Μαριάννα Βραχλιώτη-Μπότη, για τη φωτογράφιση του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε τη Βάσω Γραμματοπούλου και την Μυρτώ Μαριάτου, φοιτήτριες του ΤΤΗΕ, για τη βοήθειά τους στην οπτικοακουστική στήριξη του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε την Αλίκη Κατσαρού, MSc, του Textum, για τη βοήθειά της όσον αφορά τα κοινωνικά μέσα για το Συνέδριο. Ευχαριστούμε την ΕΡΤ3 ως χορηγό επικοινωνίας του Συνεδρίου. Ευχαριστούμε τους χορηγούς μας Ανθοπωλεία Χρήστου Ρίζου και το Κτήμα Θεοτόκη της Κέρκυρας.

Μας βοήθησαν πολλοί φίλοι μας: τους ευχαριστούμε όλους.

Τα ατομικά δικαιώματα την εποχή της πληροφορίας

Εισαγωγή

I. Αρχικές παρατηρήσεις

Ο συλλογικός τόμος *‘Ατομικά δικαιώματα την εποχή της πληροφορίας-σημεία αναφοράς ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού’* προέρχεται από το ομότιτλο τρίτο διεπιστημονικό συνέδριο InfoRights 2024 που έγινε στην Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας τον Μάιο 2024. Με επίκεντρο πάντα την πληροφορία στην πιο ευρεία της έννοια, όπως και στα προηγούμενα δύο συνέδρια *‘Ιστορία της Πληροφορίας’* και *‘Παιδί και Πληροφορία’*, από λίγους αρχικά ομιλητές, καταλήξαμε στους ογδόντα έξι-πολύ περισσότερους, επομένως, από τα πρώτα δύο *‘Info’* συνέδρια, το InfoHist 2013 και το InfoKid 2017. Απεδείχθη ότι το θέμα καλύπτει πολλές ερευνητικές περιοχές, εκφεύγοντας ασφαλώς των κλασικών ζητημάτων της ελευθερίας λόγου και έκφρασης και της ιδιωτικότητας, του απορρήτου και των προσωπικών δεδομένων.

Πράγματι, τα ατομικά δικαιώματα καταλαμβάνουν μια τεράστια επιστημονική περιοχή έρευνας, ενώ αποτελούν και το πιο υψηλό κατώφλι προστασίας του ανθρώπου έναντι παραβιάσεων, σε τοπικό, εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο ταυτόχρονα. Οι τοπικοί, εθνικοί, ευρωπαϊκοί και διεθνείς φορείς, κρατικοί, ιδιωτικοί ή ΜΚΟ κ.λπ. που έχουν ως αντικείμενο την προστασία τους είναι αμέτρητοι, και μερικοί μάλιστα, όπως ενδεικτικά ο ΟΗΕ και η UNICEF, έχουν να παρουσιάσουν σπουδαίο έργο εδώ και πάρα πολλά χρόνια.

Ένα πρώτο ερώτημα εδώ ήταν, αφού η δική μας θεματική αφορά τα ατομικά δικαιώματα την εποχή της πληροφορίας, γιατί άραγε να απασχολούμαστε ειδικά με όσα έχουν σχέση με την πληροφορία, και όχι με τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα στη ζωή, τη σωματική ακεραιότητα, την ελευθερία κίνησης κ.λπ. Αναμφίβολα, αυτά θα πρέπει να θεωρηθούν κατά κάποιον τρόπο σπουδαιότερα, καθώς θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι, χωρίς να προστατεύεται η ζωή ενός ανθρώπου, λίγη σημασία έχει εάν διαθέτει ελευθερία λόγου και ιδιωτική ζωή. Είναι μια εύλογη σκέψη: δυστυχώς δεν έχουμε προσδεύσει όσο θα έπρεπε όσον αφορά την προστασία των ανωτέρω, ούτε το 2024 μας έχει δώσει λόγους αισιοδοξίας. Οι πόλεμοι καλά κρατούν διεθνώς και λόγω των μέσων ενημέρωσης, λαμβάνουμε ενημερώσεις για αυτούς εντυπωσιακά ακριβόχρονες, ακόμη κι από το κινητό μας τηλέφωνο, όπου κι εάν βρισκόμαστε¹. Γιατί λοιπόν να δίνεται προτεραιότητα στην έρευνα των δικαιωμάτων όχι στη ζωή και την ακεραιότητα, αλλά στην πληροφορία;

Μια πρώτη απάντηση θα ήταν ότι η κάθε ερευνητική ομάδα ερευνά με βάση την ελευθερία της έρευνας, επίσης ατομικό δικαίωμα, τα δικά της ζητήματα-προφανώς, άλλοι επιστήμονες καλύπτουν τα ανωτέρω θέματα και ο καθένας προχωρά με όποιο θέμα κρίνει ότι μπορεί να αποδώσει καλύτερα κ.λπ. Παραμένει, όμως, ένα ερώτημα ηθικής της επιλογής του ερευνητέου ζητήματος με βάση το ευρύτερο συμφέρον της ανθρωπότητας. Εδώ μπορεί κανείς να απαντήσει, πάντως, ότι η ελευθερία λόγου και έκφρασης, η προστασία ιδιωτικής ζωής και προσωπικών δεδομένων και άλλα σχετικά δικαιώματα συνδέονται στενά (και) με την προστασία της

1 Βλ. και σχόλια Σωτήρη Λίβα στο παρόν, που κάνει λόγο για τους λεγόμενους *“open source wars”*, δηλαδή πολέμους ελεύθερα προσβάσιμους ως προς την παρακολούθησή τους σε όλους τους πολίτες του κόσμου, πόλεμοι που εξελίσσονται σε ανοιχτή σύνδεση με κάθε είδους συσκευή και οθόνη.

ζωής, της υγείας και της σωματικής ακεραιότητας. Η πρόσβαση στην πληροφορία μπορεί να αποβεί σωτήρια για αυτά σε πολλές περιπτώσεις, και το αντίθετο, η παρεμπόδιση της πρόσβασης να τα απειλήσει καίρια ή και να τα ακυρώσει οριστικά. Είναι μια σύνδεση που δεν είναι πάντα τόσο ορατή-για αυτό και πρέπει να την τονίζουμε. Τα ανθρώπινα δικαιώματα αλληλοσυνδέονται και αλληλεξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό, ενώ συχνά τα όρια του ενός δεν διακρίνονται με σημαντική ευκρίνεια από τα όρια του άλλου-όποια κι εάν είναι αυτά². Ιδανικά, έχουμε ένα οικοδόμημα στέρεο σε κάθε στοιχείο του, η διακινδύνευση δε μερικών από αυτά το διακινδυνεύει απλά ολόκληρο. Εξ ου και η άρνηση των νομοθετών να ιεραρχήσουν τα ατομικά δικαιώματα ανά σπουδαιότητα-μόνο υπέρτατο γίνεται δεκτό το δικαίωμα στην αξία του ανθρώπου και την αξιοπρέπειά του, τελικός γνώμονας υπερίσχυσης στις σχετικές διαφορές διεθνώς.

II. Ελευθερία λόγου και έκφρασης

Στην πρώτη θεματική, ελευθερία λόγου και έκφρασης, φιλοξενούμε μια σειρά οκτώ συμβολών που καλύπτουν ένα μεγάλο εύρος προστασίας του δικαιώματος αυτού. Ο Στέφανος Σταύρος ανοίγει το κεφάλαιο αυτό, αναλύοντας τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρώπινων Δικαιωμάτων (ΕΔΑΔ) και τονίζοντας από την αρχή ότι υπάρχουν δυο διεθνή μοντέλα προστασίας της ελευθερίας του λόγου, το ευρωπαϊκό και το αμερικανικό (και προτάσσει σε αξία το πρώτο). Πράγματι, το ευρωπαϊκό μοντέλο προστασίας δεν επιτρέπει στην ελευθερία λόγου να καλύψει λόγο όπως η άρνηση του Ολοκαυτώματος (σε αντίθεση με την άρνηση της γενοκτονίας των Αρμενίων), ενώ έχει επιβάλλει πρόσφατα υποχρέωση διαχείρισης περιεχομένου στο διαδίκτυο, ακόμη κι εάν το περιεχόμενο είναι ανώνυμα, αλλά υβριστικά σχόλια (Delft κατά Εσθονίας). Ο Σταύρος παρατηρεί εδώ ότι η διαφορά για την άρνηση του Ολοκαυτώματος σε σχέση με τη γενοκτονία των Αρμενίων (ή άλλες) είναι ότι κατά το Δικαστήριο, το Ολοκαύτωμα είναι μοναδικό ιστορικό γεγονός και ξέρουμε ακριβώς τι συνέβη (αυτό ως δικαιολογία). Πλην όμως, ο Στέφανος Σταύρος ορθά παρατηρεί πως ο αληθινός λόγος είναι ότι *‘η άρνηση του Ολοκαυτώματος έχει ταυτιστεί με τον αντισημιτισμό και τον ρατσισμό. Πράγμα που δεν συμβαίνει, ακόμη τουλάχιστον, με την άρνηση άλλων γενοκτονιών’*. Μπορούμε να το εκφράσουμε και πιο απλά: οι πιο δυνατοί επιζήσαντες και οι απόγονοί τους μπόρεσαν να επιβάλλουν πολιτικά τη νομική αυτή λύση. Ευτυχώς. Αλλά στο βάθος χρόνου, ασφαλώς θα πρέπει να μη γίνεται στα Δικαστήρια οποιασδήποτε βαθμίδας της δικαιοσύνης διάκριση ανάμεσα σε γενοκτονίες ανάλογα με το ποια είναι τα θύματα (ουσιαστικά ανάλογα με τη διεθνή πολιτική δύναμη των κρατών που είναι υπεύθυνα για τις γενοκτονίες αυτές).

Φτάνοντας στο σημείο αυτό, αναφερόμαστε τελικά, έμμεσα, αλλά απόλυτα, στο δικαίωμα στη ζωή και στη σωματική ακεραιότητα και υγεία ολόκληρων κοινοτήτων, λαών, καθώς το να αφήνεται ελεύθερος (ατιμώρητος νομικά) κανείς να αρνηθεί δημόσια μια γενοκτονία ιστορικά αποδεδειγμένη ασφαλώς επηρεάζει τους δέκτες της άρνησης, που μπορούν να είναι άπειροι λόγω του διαδικτύου, ελευθερώνοντας τον δρόμο προς (και γιατί όχι, νομιμοποιώντας) μια επόμενη γενοκτονία.

Στην επόμενη συμβολή, ο Χρήστος Ράμμος αναφέρεται στο απόρρητο των επικοινωνιών. Βλέπουμε μέσα στο στιβαρό κείμενο μερικά παράδοξα του δικαίου γενικότερα. Το πρώτο είναι ότι στην Ελλάδα έχουμε για κάποιο λόγο δύο Ανεξάρτητες Αρχές (Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών) να

2 Βλ. και Ράμμος, στο παρόν, κατά τον οποίο ‘η διασφάλιση του απορρήτου των επικοινωνιών είναι απαραίτητος όρος για την προστασία και άλλων σημαντικών συνταγματικών ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η ελευθερία έκφρασης κ.λπ.

προστατεύουν ουσιαστικά το ίδιο πράγμα, με άλλα λόγια (απόρρητο επικοινωνίας/προσωπικά δεδομένα-οι αρμοδιότητες της ΑΠΔΠΧ είναι βέβαια ευρύτερες). Το δεύτερο είναι ότι κατά Απόφαση του Εισαγγελέα Αρείου Πάγου το 2009³, μόλις τελειώνει η αποστολή ενός ηλεκτρονικού μηνύματος και η παραλαβή του από τον αποδέκτη του, παύει η αρμοδιότητα της ΑΔΑΕ γιατί παύει (αυτόματα, σαν με μαγικό ραβδί) η προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών και παραμένει (μόνο) η προστασία προσωπικών δεδομένων, με τη σοβαρή συνέπεια να μην ισχύουν 'οι εγγυήσεις της κατά πολύ αυστηρότερης νομοθεσίας περί προστασίας του απορρήτου των επικοινωνιών'. Συχνά για να βρούμε εάν μια νομοθετική διάταξη είναι ορθή και επιτυχής, προσπαθούμε να δούμε πως θα την εξηγήσαμε στον απλό μέσο πολίτη, αυτό που οι αγγλοσάξωνες θα αποκαλούσαν *layman*. Εδώ δεν φαίνεται να μπορούμε να το κάνουμε αυτό με μια απλή λογική. Μπορούμε μόνο να υποστηρίξουμε στον *layman* αυτόν ότι στη έννοια του απορρήτου της επικοινωνίας ασφαλέστατα πρέπει να γίνει δεκτό ότι εμπίπτουν και τα μεταδεδομένα της (ποιος μίλησε με ποιον, πότε, από που κ.λπ.) και όχι μόνο το περιεχόμενό της (που συχνά είναι αδιάφορο και εξαιρετικά λιγότερο σημαντικό από τα μεταδεδομένα), όπως ακριβώς εξηγεί με τον πιο εύστοχο τρόπο ο Ράμμος. Αλλά ίσως η πιο σημαντική συμβολή του Ράμμου είναι ότι υποστηρίζει πως 'ο τελικός σκοπός ύπαρξης μιας δημοκρατικής πολιτείας είναι η κατάκτηση του μέγιστου βαθμού ίσης ελευθερίας για όλα τα πρόσωπα', και επομένως, είναι λάθος να θέτουμε την εθνική ασφάλεια ως αυτοσκοπό της νομοθεσίας: 'αυτό μπορεί να ισχύει μόνο σε δικτατορικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα. Όλες οι σταθμίσεις πρέπει, συνεπώς, να εκκινούν από αυτή την αφετηρία...'. Χωρίς να αναλύσουμε εδώ για λόγους χώρου και το ακανθώδες ζήτημα των υποκλοπών, που συμπεριλαμβάνεται βέβαια στη συμβολή του πλέον ειδικού Ράμμου, ευχαριστούμε θερμά για ένα εξαιρετικό άρθρο, πολύτιμο για τον τόμο μας.

Το ζήτημα της ακαδημαϊκής ελευθερίας πραγματεύεται στην επόμενη εισήγηση ο Λίβας, ζήτημα που είναι ιδιαίτερα σύγχρονο μετά τις πολυάριθμες και έντονες εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά του πολέμου στη Γάζα στα αμερικανικά Πανεπιστήμια, που οδήγησαν μέχρι και σε συλλήψεις. Κι ενώ συνήθως η ακαδημαϊκή ελευθερία θεωρείται ότι απειλείται από την κρατική καταστολή, ο Λίβας μας θυμίζει ότι σήμερα αναφέρονται επίσης τρεις πηγές απειλής: η γραφειοκρατική ασφυξία των πανεπιστημίων, ο περιορισμός των πόρων τους λόγω της σύνδεσης των ερευνητικών πορισμάτων με συγκεκριμένα, απτά οικονομικά οφέλη και η μείωση του κύρους της γνώσης που πηγάζει από τα πανεπιστήμια. Όντως, αυτή είναι η κατάσταση που καλούμεθα να αντιμετωπίσουμε καθημερινά: πόσα βιβλία, άραγε, δεν γράφτηκαν, πόσα προγράμματα δεν επιχειρήθηκαν καν να χρηματοδοτηθούν, επειδή οι κανόνες πλέον έχουν αλλάξει, προς σοβαρή ζημία της ανάπτυξης των ανθρωπιστικών σπουδών (και όχι μόνο); Μήπως σε λίγο καιρό θα ξεχαστεί και τη έννοια της λέξης 'μονογραφία'; Μήπως η εξουσία πέρασε, από τα ίδια τα Πανεπιστήμια και τους διδάσκοντές τους, αλλά και από το πνευματικό δυναμικό μιας χώρας που διαβάζει και κρίνει, μήπως η επιρροή πέρασε μέσω των περιοδικών με υψηλό δείκτη απήχησης στους διεθνείς εκδότες, οι οποίοι πλέον θα καθορίζουν με τους δικούς τους κριτές τι θα γραφεί και από ποιους-και άρα ποιοι θα γίνουν καθηγητές και ποιοι θα αναλαμβάνουν τα

3 Για τον ρόλο της Εισαγγελίας, εξαιρετικά σημαντική είναι και η παρατήρηση του Ράμμου ότι 'η Εισαγγελική Αρχή στην Ελλάδα εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό ίσως και λόγω της ιεραρχικής της σχέσης, αλλά κυρίως λόγω νοοτροπίας και νομικής της «κουλτούρας» (η οποία συχνά ανευρίσκεται, δυστυχώς και σε μεγάλη μερίδα των ποινικών δικαστών της καθήμενης Δικαιοσύνης στην χώρα μας) να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της περισσότερο ως επέκταση του κατασταλτικού βραχίονα της κρατικής εξουσίας και πολύ λιγότερο ως εγγυητή των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών ενός συγχρόνου δημοκρατικού φιλελεύθερου κράτους'. Αυτού του είδους ακριβώς τις επισημάνσεις αναζητήσαμε στο συνέδριό μας για τα ατομικά δικαιώματα, καθώς μας θέτουν μπροστά στην πραγματικότητα, όταν αυτή 'πάσχει', απαραίτητη προϋπόθεση της αναγκαίας αλλαγής της.

ερευνητικά χρηματοδοτούμενα προγράμματα; Είναι σοβαρά ερωτήματα, πέραν των κλασικών προβλημάτων της ελεύθερης έκφρασης γνώμης μέσα στο Πανεπιστήμιο, γιατί εδώ φαίνεται ότι και το ίδιο το Πανεπιστήμιο έχει αποδεχθεί αυτές τις απειλές ως αναγκαίες (;) ή έστω, αναπόφευκτες. Το Πανεπιστήμιο φαίνεται συνεργός των κανόνων μιας αγοράς, στην οποία όμως δεν θα έπρεπε να έχει συμμετοχή.

Ο Πώποτας στην επόμενη εκτενή συμβολή στον τόμο πραγματεύεται το ζήτημα 'Εφημερίδες, *blogs, chats, influencers*, η πληροφορία και η ελευθερία έκφρασης στην ψηφιακή εποχή'. Μετά από μια ιστορική αναδρομή για την ελευθερία της έκφρασης, της λογοκρισίας και του τύπου, ο Πώποτας συνεχίζει με την επικοινωνία στη σύγχρονη εποχή. Δεν είναι αισιόδοξος: παρατηρεί ότι το καλύτερο που μπορούμε ίσως να επιτύχουμε είναι 'να μειωθεί ο χρόνος αντίδρασης του δικαϊκού συστήματος απέναντι σε φαινόμενα διόγκωσης και μεταχρήσης της πληροφορίας που απολήγουν σε κατάχρηση του δικαιώματος ελευθερίας έκφρασης'. Εκθέτει, προς υπενθύμιση σε όσους ίσως νομίζουν ότι η ελευθερία έκφρασης είναι απόλυτη, τα είδη του λόγου που δεν είναι νόμιμες εκφάνσεις της (π.χ. *fake news*) και την ιστορία της νομικής προστασίας της, καταλήγοντας στις νέες έννοιες της πληροφοριακής υπερφόρτωσης και της πληροφοριακής κόπωσης. Βλέπουμε όλο το τοπίο της διακυβέρνησης της πληροφορίας σήμερα, και την Κοινή Δήλωση για την εικοστή επέτειο του συντονισμού των διακυβερνητικών οργάνων εντεταλμένων με την προάσπιση της ελευθερίας της έκφρασης και την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης, που θέτει τις σοβαρές ανησυχίες για τη διαχείριση της πληροφορίας-ανησυχίες που είναι εξολοκλήρου βάσιμες.

Μετά την εμβριθή ανάλυση και αξιολόγηση της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες σε σχέση με την ελευθερία έκφρασης από τον Ιγγλεζάκη, το έργο της Διεθνούς Αμνηστίας όσον αφορά τον έλεγχο ασφάλειας για τις εφαρμογές Tik Tok και Predator μας αναλύει ο Δημόπουλος. Ειδικά όσον αφορά τα παιδιά και τους εφήβους, τα αποτελέσματα είναι ιδιαίτερα αποθαρρυντικά, υποδεικνύοντας ότι τίθεται σε σοβαρό κίνδυνο η ψυχική τους υγεία και όχι μόνο. Παρατίθενται οι συστάσεις της Διεθνούς Αμνηστίας για την αντιμετώπιση των προσβολών ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις εφαρμογές αυτές και τονίζεται πόσο επείγον είναι να ληφθούν μέτρα από τα κράτη σε διεθνές επίπεδο.

Ο Δημόπουλος παραθέτει τρεις δράσεις της Αμνηστίας με τίτλους '*Driven into the Darkness: how TikTok "for you" feed encourages self-harm and suicidal ideation; I feel exposed: caught in TikTok's surveillance web*' '*The Predator files: Caught in the net. The global threat from EU "regulated" spyware*'. Ανάμεσα στα ευρήματα της πρώτης έρευνας που σημειωτέον, αφορά χρήστες που ήδη έχουν προβλήματα ψυχικής υγείας, είναι εντυπωσιακό ότι μέσα στα τρία με είκοσι λεπτά μόνο χρήσης του Tik Tok, το 'For you' ξεκινούσε να τροφοδοτεί με υλικό όπου αναφέρεται η αυτοκτονία ως 'κάτι το ρομαντικό ή κανονικό, πολλές φορές ενθαρρύνοντάς το...'. Οι σχετικές συστάσεις της Διεθνούς Αμνηστίας είναι πολύτιμες και εκτενείς, στον βαθμό που εισακούονται. Μετά από ανάλυση των άλλων δύο σημαντικών ερευνών της Διεθνούς Αμνηστίας, με αντίστοιχα απογοητευτικά ευρήματα για την ελευθερία της σκέψης και όχι μόνο, ο Δημόπουλος εύστοχα τονίζει ότι 'η τεχνολογία είτε το θέλουμε είτε όχι είναι το μέλλον τη ανθρωπότητας. Η προσπάθεια για την εξασφάλιση της χρήσης τεχνολογίας προς όφελος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί αναγκαιότητα και πρέπει να γίνει τώρα'.

Εστιάζοντας στον έλεγχο του δημόσιου λόγου, συνεχίζει με την εφαρμογή της αντιομοφοβικής νομοθεσίας στο διαδίκτυο ο Σωτηρόπουλος. Μετά μια παράθεση απαραίτητων ορισμών, ακολουθεί το σχετικό συνταγματικό νομικό πλαίσιο και η κοινή νομοθεσία για την απαγόρευση του μισαλλόδοξου ομοφοβικού λόγου και της ρητορικής μίσους. Γίνεται λόγος για

δικαστικές υποθέσεις και στον διεθνή χώρο, όπως η Κροατία και η Λιθουανία, την οποία, μάλιστα καταδίκασε το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, καθώς έκρινε ότι πρέπει να εξασφαλίζεται το δικαίωμα κάθε ατόμου να δηλώνει δημόσια τον σεξουαλικό προσανατολισμό του, με την προστασία του κράτους και επομένως, δεν υπήρχε νομικό πρόβλημα με τη δημοσίευση στο διαδίκτυο δυο ανδρών να φιλιούνται. Ο Σωτηρόπουλος τονίζει πως κατά το Δικαστήριο, η έννοια της οικογένειας δεν περιορίζεται στην ένωση δύο ετερόφυλων προσώπων, αλλά όπως έχει κρίνει το 2019, η έννοια της οικογένειας είναι ουδέτερη από πλευράς φύλου των μελών της, καθώς και ότι *“το Σύνταγμα αποτελεί αντιπλειοψηφικό νόμο”* και ότι *“οι απόψεις της πλειοψηφίας δεν μπορούν να καταργήσουν αυτές της μειοψηφίας”*.

Η ενότητα της ελευθερίας έκφρασης κλείνει με τις Κάλφα και Κυριαζή, με τη λεπτομερή και σημαντική συμβολή τους για τη ρητορική μίσους και τον σεξισμό στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι συγγραφείς μας υπενθυμίζουν ότι *“στην πυραμίδα του μίσους συναντάμε πράξεις βίας που μπορούν να φτάσουν και στη στέρηση της ζωής..”* Ένα εξαιρετικό κείμενο-βάση για τους πολλαπλούς ορισμούς της ρητορικής μίσους, του νομοθετικού πλαισίου, της εμφάνισης και επίδρασης της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο, των πιθανών συνεπειών της, αλλά και των τρόπων αντιμετώπισής της.

III. Ανθρώπινα Δικαιώματα και Τεχνητή Νοημοσύνη

Η επόμενη ενότητα, που αφορά τα ανθρώπινα δικαιώματα σε σχέση με την τεχνητή νοημοσύνη, απαρτίζεται από δέκα συμβολές. Εκείνες των Μπουχάγιαρ και Βραχάτη είναι γενικότερες όσον αφορά τη θεματική τους. Ο Μπουχάγιαρ αναλύει και από φιλοσοφικής πλευράς τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και τις υποχρεώσεις μας την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης, με επίκεντρο την Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη της ΕΕ. Στην εκτενή συμβολή του, πέραν της κριτικής του, είναι αξιοσημείωτο ότι παραθέτει μια σειρά εκτός από τα δικαιώματα που μας ενδιαφέρει να προστατευτούν έναντι των χρήσεων της ΤΝ, και μια σειρά υποχρεώσεων που θα πρέπει να τηρήσουμε και μάλιστα, όχι μόνο έναντι των άλλων ανθρώπων, αλλά και προς σκοπό ωφέλειας του φυσικού περιβάλλοντος και άλλων ζωντανών οργανισμών. Η Χωριανοπούλου εστιάζει στη βιοηθική και την τεχνική νοημοσύνη, τονίζοντας το παράδοξο να έχουμε ταυτόχρονα ύψιστης σπουδαιότητας οφέλη από την ΤΝ σε σχέση με τις ιατρικές και βιολογικές εφαρμογές, αλλά και σπουδαίους επίσης κινδύνους από την ίδια πηγή, σε ιδιαίτερα μεγαλύτερη ένταση από όσο τεχνολογίες μας απασχόλησαν στο παρελθόν, καθώς αναμφισβήτητη είναι η ανάγκη η ηθική θεωρία να βοηθήσει τον άνθρωπο να επιλύσει τα σχετικά διλήμματα με ορθολογικό και επωφελή τρόπο. Παρατίθενται οι τοποθετήσεις των *Habermas* και *Jonas* σε μια προσπάθεια αντιμετώπισης του παράδοξου με επίκεντρο την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αλλά και τη συνειδητοποίηση ότι *“φέρουμε ευθύνη, υποχρέωση και καθήκον έναντι των μελλοντικών ζώων που ακόμη δεν έχουν προκύψει”*.

Περνώντας στον δημόσιο λόγο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης και των μηχανών αναζήτησης, η Ρήγου περιγράφει παραστατικά το πέρασμα από την ψηφιακή επανάσταση και τις ελπίδες που μας είχαν δώσει οι τεχνολογικές της δυνατότητες ως προς τη δημοκρατία και την ελευθερία έκφρασης, αλλά και την πρόσβαση στην γνώση, στην ψηφιακή επιτήρηση, τον κατακερματισμό και τη νόθευση της δημόσιας σφαίρας. Με απτά παραδείγματα όχι μόνο επί της σειράς ψευδών ειδήσεων και παραπληροφόρησης, αλλά και χειραγώγησης της σκέψης και της γνώμης μέσω εφαρμογών της τεχνητής νοημοσύνης, εκτίθεται τελικά ο ρόλος και η ισχύς των εταιρειών και γενικότερα, της ιδιοκτησίας, διαψεύδοντας τις απεριόριστες προσδοκίες του πα-

ρελθόντος για την ενίσχυση και απελευθέρωση όλων των πολιτών να ενημερώνονται, να αποφασίζουν, αλλά και να εκφράζονται ελεύθερα στο θαυμαστό μέσο του διαδικτύου.

Παραμένοντας στη δημοκρατία ως ερώτημα, η Ακριβοπούλου περιγράφει τα υπέρ και κατά της ηλεκτρονικής δημοκρατίας σε σχέση με την τεχνητή νοημοσύνη. Ενώ η ΤΝ μπορεί να επιτρέψει σε περισσότερους πολίτες και να ενημερώνονται και να αποφασίζουν (να ψηφίζουν κ.λπ.), παράλληλα οι κίνδυνοι που επιφυλάσσει στη διασπορά ψευδών ειδήσεων μέσω *deep fakes* κ.λπ. ασφαλώς επιβάλλει σημαντική επαγρύπνηση. Έτσι, παρατίθενται οι όροι ορθής χρήσης της ΤΝ στη δημοκρατική λήψη αποφάσεων, όπως η ανθρώπινη εποπτεία της λειτουργίας της, η διαφάνεια και η επαρκής ενημέρωση των χρηστών, η ασφάλεια, η ηθική της χρήση κ.ά. Στον ίδιο χώρο, με έμφαση στη δημοσιογραφική πληροφόρηση, ο Λαζαράκος περιγράφει την επιρροή των πλατφορμών στην ελευθερία του λόγου, καθώς οι αλγόριθμοι ‘επιλέγουν’ με βάση τις προγενέστερες επιλογές των χρηστών, ποια νέα θα τους παραθέσουν μέσω των μηχανών αναζήτησης κ.λπ. Βρίσκει το θεσμικό πλαίσιο άσκησης του δικαιώματος στην πληροφόρηση ανεπαρκές, ακόμη και μετά την Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες, που αφήνει ακόμη ζητήματα ανοικτά, όπως για παράδειγμα το φαινόμενο του ‘*overblocking*’ των σχολίων χρηστών στο διαδίκτυο και το ζήτημα της τοπικής αρμοδιότητας εποπτείας της Πράξης.

Σε μια από τις πιο πρωτότυπες συμβολές στον τόμο, η Μιχαηλάκη διαπραγματεύεται το ζήτημα της τύχης της ψηφιακής μας κληρονομιάς μετά τον θάνατό μας. Ποιος μπορεί μετά τον θάνατό μας να διατηρήσει πρόσβαση στις αναρτήσεις μας στη σελίδα μας στο Facebook; Τι είδους κληρονομιά είναι αυτή; Για το ζήτημα έχουν ήδη εκδοθεί αντίθετες αποφάσεις στην ξένη νομολογία, ενώ δεδομένου ότι το 2070 οι σελίδες του Facebook των νεκρών θα ξεπερνούν εκείνες των ζωντανών, ενώ σήμερα ανέρχεται σε εκατομμύρια, είναι επιτακτικό να ρυθμισθεί το θέμα, και μάλιστα ενιαία σε Ευρώπη και ΗΠΑ, και να μην επαφίεται σε λύσεις με βάση τις σχετικές πολιτικές των πλατφορμών. Συνεχίζοντας η Τσώχου παραθέτει τα αποτελέσματα έρευνας για τις πρακτικές προώθησης προστασίας πληροφοριών στο διαδίκτυο, καθώς διαπιστώνεται ότι οι χρήστες δεν δείχνουν ενδεχομένως το απαιτούμενο ενδιαφέρον για την προστασία αυτή. Η αδιαφορία αυτή χαρακτηρίζεται ως ριψοκίνδυνη, με προτεινόμενα εργαλεία όπως το Privacy Badge και το No Trace, αλλά και άλλες τεχνικές οπτικοποίησης πολιτικών ιδιωτικότητας που κανονικά δεν θα διαβάζονταν ποτέ. Είναι σαφές πάντως, όπως παρατηρείται ότι, αφενός η προστασία τελικά επαφίεται στη βούληση του χρήστη, ενώ αφετέρου, οι λύσεις απευθύνονται σε ιδιαίτερα ψηφιακά εγγράμματους χρήστες-κάτι που δεν μπορεί παρά να μας βάζει σε ευρύτερες σκέψεις.

Την προβληματική της αλγοριθμικής διάκρισης επεξηγεί η Χατζησαββίδου, ίσως το πιο σύγχρονο πρόβλημα προστασίας της ισότητας στο διαδίκτυο. Παραθέτοντας το νομικό πλαίσιο και την άμεση και έμμεση διάκριση εδώ, η συγγραφέας προτείνει πιο κεντρικά συντονισμένες δράσεις από τα αρμόδια θεσμικά όργανα για να αντιμετωπιστεί το φαινόμενο, ενώ τονίζει τη μεγάλη σημασία του ΓΚΠΔ σχετικά. Κλείνοντας το κεφάλαιο για την τεχνητή νοημοσύνη, ο Πολέντας σε μια ακόμη ιδιαίτερα πρωτότυπη συμβολή, μας ταξιδεύει στη μακρινή Κίνα, συσχετίζοντας με την τεχνητή νοημοσύνη τη λογοκρισία στη χώρα αυτή. Μετά από μια εκτενή αναγκαία ιστορική αναδρομή των πολιτικών θεσμών στην Κίνα, άρρηκτα συνδεδεμένων με τη λογοκρισία, ο συγγραφέας εκθέτει τη διεγκυστίδα ανάμεσα στον πραγματισμό και τις ιδεολογικές αρχές που υποστηρίζονται στη χώρα. Η Κίνα θέλει να ρυθμίσει την τεχνητή νοημοσύνη, αλλά θέλει επίσης να μην παρεμποδίζεται η τεχνολογική ανάπτυξη της χώρας και οι επενδύσεις της. Βρίσκεται λοιπόν μπροστά σε σοβαρά διλήμματα. Με παράθεση απτών παραδειγμάτων πλατφορμών και εφαρμογών στην Κίνα, όπως η *Junrin Toutiao*, αντιλαμβανόμεθα πως δια-

μορφώνεται η κατάσταση στην Κίνα, χώρα όπου τα ζητήματα λογοκρισίας δεν μπορούν παρά να παρουσιάζουν ένα ειδικό βάρος σε σχέση με τον δυτικό κόσμο.

IV. Τέχνη, Λογοτεχνία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Στην ενότητα *Τέχνη, Λογοτεχνία και Ανθρώπινα Δικαιώματα* του τόμου εντάσσονται εννέα συμβολές που εκτείνονται από τη λογοκρισία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή παιδική λογοτεχνία μέχρι τις αναπαραστάσεις των προσφύγων σε ελληνικές κινηματογραφικές ταινίες. Πράγματι, τα ανθρώπινα δικαιώματα όπως η ελευθερία λόγου και έκφρασης συνδέονται στενότερα με την τέχνη και τη λογοτεχνία ειδικότερα. Έτσι, η Αγγελάκη αναφέρεται στην ιδεολογία που εισχωρεί στην παιδική λογοτεχνία και τα χαρακτηριστικά της και στη λογοκρισία που είναι συνήθης ειδικά στην παιδική λογοτεχνία, καθώς τα παιδιά θεωρούνται αθώα και ευάλωτα. Οι γονείς, επομένως, αναλαμβάνουν αρχικά τον έλεγχο των αναγνωσμάτων, όπως όμως και οι κριτικοί, οι εκδότες και οι εκπαιδευτικοί. Εστιάζοντας στις περιπτώσεις του Μαυροβουνίου, της Σερβίας, της Κροατίας και της Πορτογαλίας την εποχή μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο, η συγγραφέας μας παραθέτει τη σύνδεση της σύγχρονης ευρωπαϊκής παιδικής λογοτεχνίας με τη λογοκρισία προς εξυπηρέτηση διαφορετικών πάντα σκοπιμοτήτων και καταλήγει πως σήμερα δεν υπάρχει λόγος να ασκείται λογοκρισία. Η Γεωργιάδα με επίκεντρο την ελληνική λογοτεχνία πραγματεύεται τη θέση της γυναίκας. Αναφέρεται και σε ένα άλλο είδος λογοκρισίας-αυτό που οδήγησε στον χλευασμό και τον πόλεμο ποιητριών όπως η Κική Δημουλά. Με παράθεση ποιημάτων από διάφορους Έλληνες ποιητές που εκφράζουν τη δεινή θέση και κατάσταση της γυναίκας, η συγγραφέας τα αντιπαραβάλλει κατόπιν με έργα που αντίθετα, καλλιεργούν τα στερεότυπα μιας γυναίκας υστερικής και παράλογης-αναπαραστάσεις που ενισχύουν την πατριαρχία. Η Μητσοπούλου μελετά την παιδική εργασία όπως αυτή περιγράφεται στα διδασκόμενα στο Γυμνάσιο κείμενα νεοελληνικής λογοτεχνίας. Μέσα από τις διηγήσεις των δεινών της παιδικής εργασίας σε έργα όπως 'Ο Κωνσταντής' της Λίτσας Ψαραύτη, οι έφηβοι μαθητές αντιλαμβάνονται παραστατικά τη βλάβη των παιδιών από τη στέρηση της παιδικής τους ηλικίας, λόγω της παράνομης εργασίας τους και της προσβολής των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους στην εκπαίδευση, ψυχαγωγία και ασφάλεια.

Μια διαφορετική εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα των μαθητών δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης τώρα παρουσιάζει η Μαργαρίτη, αναφερόμενη στο έργο των εργαστηρίων δημιουργικής γραφής. Με βιωματικά παιχνίδια, δραματοποιήσεις και ψηφιακές αφηγήσεις, προωθείται η ευαισθητοποίηση των μαθητών σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα ως μια μακροπρόθεσμη προσέγγιση για να είναι πραγματικά αποτελεσματική. Ακολουθούν οι Περγάντης και Γιαννακουλόπουλος, με τη μελέτη περίπτωσης μιας εφαρμογής της ελευθερίας της τέχνης στο διαδίκτυο και συγκεκριμένα, με τη λεπτομερή περιγραφή του Portfolio του Τμήματος Τεχνών, Ήχου και Εικόνας του Ιονίου Πανεπιστημίου. Το Portfolio αυτό περιλαμβάνει έναν μεγάλο αριθμό έργων που διατίθενται διαδικτυακά, ενώ οι δημιουργοί του έχουν φροντίσει μέσω ειδικών πρακτικών υλοποίησης να ανευρίσκονται όσο το δυνατό πιο ψηλά στις μηχανές αναζήτησης και στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Η λεπτομερής μελέτη για τη δημιουργία του Portfolio συμπεριέλαβε την αύξηση της δυνατότητας ανάγνωσης του περιεχομένου από αυτόματα λογισμικά, την ειδική φροντίδα για την ασφάλεια των επικοινωνιών του και την τήρηση προτύπων, την προσοχή στις ιδιαιτερότητες της δημοσίευσης περιεχομένου τέχνης όπως τα ζητήματα πνευματικής ιδιοκτησίας και του σχεδιασμού εμπειρίας χρήστη και τη δημιουργία μιας σύγχρονης λειτουργικής διεπαφής χρήσης με στόχο την ευχρηστία. Εάν όλα τα παραπάνω φαίνονται τεχνικά και δυσνόητα, η ουσία είναι ότι όταν ένα Portfolio όπως το περιγραφόμε-

νο διέπεται από όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, προστατεύεται με βέλτιστο τρόπο το ανθρώπινο δικαίωμα όλων στην πρόσβαση στην τέχνη, αλλά και η ελευθερία λόγου, έκφρασης και τέχνης των καλλιτεχνών των παρουσιαζόμενων έργων, όπως και η πνευματική τους ιδιοκτησία. Αποτέλεσμα είναι ένα ηχηρό παράδειγμα προστασία των δικαιωμάτων στην πράξη.

Η ενότητα συνεχίζει με την παρουσίαση του πρόσφυγα ως φορέα δικαιωμάτων στον σύγχρονο ευρωπαϊκό κινηματογράφο από τις Καρρά και Αγρίτη. Μετά από μια ανάλυση του ισχύοντος νομικού καθεστώτος για τους πρόσφυγες στην Ευρωπαϊκή Ένωση, οι συγγραφείς περνούν σε τρεις ευρωπαϊκές ταινίες μυθοπλασίας που έχουν γυριστεί στην Ελλάδα και τις εικόνες που αυτές μας δείχνουν όσον αφορά τους πρόσφυγες. Τα βασικά χαρακτηριστικά εδώ είναι η μαζικοποίηση, ο συνωστισμός, η οχλαγωγία, η ακαταστασία και η ρυπαρότητα, ως συνθήκες ζωής των προσφύγων στα στρατόπεδα, μια *‘αναπαράσταση που καλλιεργεί στο ασυνείδητο του θεατή ένα είδος ηθικού εφησυχασμού για την τωρινή τους κατάσταση...’*-τα δικαιώματα που όμως νομικά είναι πλήρως διασφαλισμένα δεν φαίνονται καν να υφίστανται. Προχωρώντας με μια άλλη εφαρμογή προς ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση, οι Κάτσεων, Δεληγιάννης και Ονοράτου περιγράφουν τον Φρουφρου ως ένα ρομπότ-εικονικό βοηθό των παιδιών του νηπιαγωγείου, ως ένα δείγμα μετα-ανθρώπινης εγγύτητας. Το ερώτημα είναι εάν μια τέτοια τεχνολογία μπορεί να υποκαταστήσει την ανθρώπινη ανάγκη για σύνδεση με άλλους ανθρώπους. Η εφαρμογή αντιμετώπισε τον φόβο αυτόν, ενώ η ενσωμάτωση των εικονικών βοηθών στην προσχολική εκπαίδευση, όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, μπορεί να αναδειχθεί σε καινοτόμο προσέγγιση συμβάλλοντας στην ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης στα παιδιά μικρής ηλικίας.

Το εντυπωσιακό έργο της Ομάδας Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του Τρίτου Γενικού Λυκείου της Κέρκυρας εκθέτουν με έκδηλη σεμνότητα, αλλά και δίκαιη κρυφή υπερηφάνεια, οι υπεύθυνες της Ομάδας εκπαιδευτικοί Ανυφαντή, Κούστα και Παπαδοπούλου. Με ένα συγκινητικό και ελπιδοφόρο κείμενο, οι εκπαιδευτικοί ιστορούν πως από το 2019 το σχολείο έλαβε μέρος σε πρόγραμμα της Διεθνούς Αμνηστίας για τα ανθρώπινα δικαιώματα με τίτλο *‘Εγώ κι εσύ μαζί’*. Παρά τις δυσκολίες, που υπήρχαν και ήταν μεγάλες, το έργο έλαβε μεγάλη αποδοχή και υποστήριξη, με τα ίδια τα παιδιά να στηρίζουν τις καθηγήτριές τους. Η συνέχεια υπήρξε εντυπωσιακή, με την Ομάδα να προχωρά και σε εκδόσεις με τις δράσεις της για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημιουργία podcast με συνεντεύξεις από ειδικούς και με δράσεις όχι μόνο εκτός της πόλης, σε εθνικό επίπεδο (Αθήνα, Δίστομο, Θεσσαλονίκη), αλλά και διεθνείς (Βρυξέλλες, Παρίσι). Όπως σημειώνουν εύστοχα οι συγγραφείς, *‘ή ενασχόληση με τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν εμποδίζει τη γνώση. Δεν κάνει το πνεύμα μαλθακό και αδρανές. Απεναντίας, ενισχύει πολλαπλά τη διαδικασία γνώσης και εμβάθυνσης της μάθησης...’*

Την ενότητα κλείνει η Ασλανίδη με την εκτενή ανάλυσή της για την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και την ασυλία του καλλιτέχνη, θέτοντας, μετά από μια ακριβή θεωρητική βάση, ορθά και μελετημένα πολλαπλά ερωτήματα, η ορθή αναδιατύπωση των οποίων συνιστά πάντα ένα ζητούμενο (καθώς οι απαντήσεις δεν είναι εδώ δεδομένες και ίδιες μέσα στον χρόνο).

V. Αρχεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Οι ενότητες IV, V και VI διαπραγματεύονται τα ζητήματα των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε σχέση με τα αρχεία, τις βιβλιοθήκες και τα μουσεία, όλων δηλαδή των πολιτιστικών ιδρυμάτων. Όσον αφορά στα αρχεία, μετά από τη θεωρητική νομική και δεοντολογική θεμελίωση της σχέσης τους με τα ανθρώπινα δικαιώματα-δικαίωμα πρόσβασης στο αρχείο, δικαίωμα προστασί-

ας πολιτισμικής κληρονομιάς κ.ά. (Μπότη), παρουσιάζονται ως μικρές μελέτες περίπτωσης τα αρχεία που αφορούν ανθρώπινα δικαιώματα στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, όπως το αρχείο των υιοθεσιών και της ιατροδικαστικής υπηρεσίας (Κουλικούρδη), το αρχείο της Θετικής Φωνής που αφορά τους φέροντες τον ιό HIV (Χρυσανθόπουλος), τα αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (Συνταγματάρχης Πεζικού Κομήτης Δοξάκης), το πρόγραμμα 'Ψηφιακά μνημεία και τεκμήρια για τον Ελευθέριο Βενιζέλο' (Αποστολάκη) και τα αρχεία του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Τατάγια, Τσιρώνης και Μαρατζίδης).

Ο Χρυσανθόπουλος τονίζει την έννοια της 'φροντίδας' των ανθρώπινων δικαιωμάτων μέσα από το αρχείο της Θετικής Φωνής, καθώς θεωρεί ότι *'η δημιουργία μιας νέας συμπεριληπτικής αρχειακής πολιτικής απαιτεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση που να λαμβάνει υπόψη τη διαφορετικότητα των κοινοτήτων και των ατόμων που εξυπηρετεί...'*-μιλά για τη φροντίδα ως μια πολιτική έννοια που εγκαλεί το κράτος για τις δομικές ανεπάρκειες και τις θεσμοθετημένες αδικίες. *'Μια τέτοια πολιτική είναι αναγκαίο να διασφαλίζει ότι όλες οι φωνές και οι εμπειρίες καταγράφονται και αντιμετωπίζονται με σεβασμό και ισοτιμία, ώστε τα αρχεία να μπορούν να λειτουργούν ως χώροι ενδυνάμωσης και υποστήριξης για τις κοινότητες'*. Παραμένει όμως ερώτημα κατά τον συγγραφέα κατά πόσο η αρχειακή κοινότητα της Ελλάδος είναι έτοιμη για την απαραίτητη εμπέδωση μιας queer οπτικής στην αρχειακή πρακτική.

Τα ιστορικά αρχεία της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) εντυπωσιάζουν με το σημαντικό βαρύ περιεχόμενό τους (αρχεία όλων των πολέμων της Ελλάδος από τοι 1897 και μετά), τις πρωτότυπες εκδόσεις τους, τη μεγάλη βιβλιοθήκη τους και τις σπουδαίες υπηρεσίες που παρέχουν στους ερευνητές και στο κοινό. Άλλωστε, για αυτούς τους λόγους τα αρχεία της ΔΙΣ βραβεύτηκαν δύο φορές από την Ακαδημία Αθηνών. Σημαντικό και το ψηφιακό (και όχι μόνο) αρχείο του Ελευθέριου Βενιζέλου στα Χανιά, του οποίου την εικοσαετή πορεία παρουσιάζει η Αποστολάκη. Εφαρμογές και αυτού έχουν βραβευθεί, όπως οι εφαρμογές του VR με μεταφορά των επισκεπτών σε τρισδιάστατο εικονικό περιβάλλον μέσα στο οποίο βλέπουν τις απόπειρες δολοφονίας του Βενιζέλου.

Ιδιαίτερη μνεία οφείλεται στην εκτενή συμβολή των Τατάγια, Τσιρώνη και Μαρατζίδα με υλικό από το αρχείο του Κέντρου Ιστορίας του Δήμου Θεσσαλονίκης που αφορά εργαζόμενους που απολύθηκαν ή διώχθηκαν λόγω πολιτικών φρονημάτων τους ή λόγω της εβραϊκής τους θρησκείας κατά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο και μετά. Πράγματι, πολλοί Ισραηλίτες υπάλληλοι του Δήμου Θεσσαλονίκης απολύθηκαν. Ήσαν υπάλληλοι κατά κανόνα φτωχοί που υπηρετούσαν στην καθαριότητα ή εργάζονταν ως τεχνίτες, υπηρετικό προσωπικό και βοηθοί. Η ανάλυση είναι λεπτομερής, με πολλαπλές παραπομπές, ενώ παρατίθενται εικόνες από πολλά από τα έγγραφα που αποτέλεσαν ιστορικές πηγές της εισήγησης. Η παράθεση του έργου της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης που έκρινε ποιοι έπρεπε να απολυθούν λόγω επικινδυνότητας του δημόσιου υπαλλήλου με βάση τα κομμουνιστικά του φρονήματα εντυπωσιάζει σήμερα. *"Όταν η Επιτροπή Νομιμοφροσύνης...έκρινε ότι ο υπό πρόσληψη υπάλληλός διακατέχονταν από νομιμόφρονες αντιλήψεις, τότε προσλαμβάνονταν, ενώ σε διαφορετική περίπτωση, αποκλειόταν. Για τους εν ενεργεία εργαζομένους του Δήμου, η αρνητική γνώμатеυση της Επιτροπής συνεπαγόταν την απόλυσή τους. Επιστημονικό προσωπικό, διοικητικοί υπάλληλοι, εργάτες καθαριότητας, βοηθητικό προσωπικό, τραπεζοκόμοι στο Δημοτικό Νοσοκομείο και Βρεφοκομείο, άνθρωποι που είχαν ανάγκη τον μισθό σε μια δύσκολη μεταπολεμική εποχή, ήταν έρμαιοι της κρίσης της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης..."*

VI. Βιβλιοθήκες και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Περνώντας στις βιβλιοθήκες, η Άγριου ανοίγει την ενότητα με την πολύ ενδιαφέρουσα ιστορία των δημόσιων βιβλιοθηκών στην Ελλάδα και την εξέλιξή τους σε συνδυασμό με το δικαίωμα στην εκπαίδευση. Η Θεοδώρου συνεχίζει με μια καινούργια οπτική της λογοκρισίας στις βιβλιοθήκες, εκείνης που δεν προέρχεται πια από το κράτος, αλλά από τους ίδιους τους πολίτες που ζητούν να αφαιρεθούν βιβλία και υλικό από αυτές (σημαντικό παράδειγμα στις ΗΠΑ οι καταγγελίες και αιτήσεις από τους γονείς στις σχολικές βιβλιοθήκες). *‘Διαφαίνεται πως στις μέρες μας εξελίσσεται ένας πόλεμος ταυτοτήτων, όπου το κάθε άτομο ή ομάδα προσπαθεί να επιβάλει τις αξίες του στους υπόλοιπους, ταυτίζοντας το διαφορετικό με το βλαβερό ή το ανήθικο...’*. Η συγγραφέας μας καλεί να πάρουμε θέση σταθερά και αμετάκλητα υπερασπίζοντας τις αξίες που πρεσβεύουν οι βιβλιοθήκες, *‘ειδάλλως θα καταλήξουμε να γίνουμε σιωπηλοί συνένοχοι...’*. Τη σκυτάλη παίρνουν οι Γλωσσιώτης και Τσάκωνας που μας παρουσιάζουν το σημαντικό για την Ελλάδα έργο του προγράμματος Knowledge Rights 21. Το πρόγραμμα αφορά τις βιβλιοθήκες και την άρση των εμποδίων πρόσβασης στην πληροφορία που θέτει το σύγχρονο δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας. Επίσης στοχεύει στην προσπάθεια νομικής κατοχύρωσης του Δικαιώματος Δευτερογενούς Δημοσίευσης.

Ο Γερόλιμος συνεχίζει, εξηγώντας πως μια Εθνική Βιβλιοθήκη μπορεί να προασπίσει τα δικαιώματα και τις ελευθερίες του πολίτη. Μας μιλά για μια επιθυμητή κουλτούρα προάσπισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων μέσα στις βιβλιοθήκες και για το πως η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ικανοποιεί το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφόρηση με τα 250 εκατομμύρια ηλεκτρονικά τεκμήριά της κατά βάση επιστημονικά. Η πρόσβαση προσφέρεται στο σύνολο των πολιτών της χώρας, ενώ ειδική μέριμνα έχει δοθεί για τη συμπερίληψη των πολιτών που είναι εντυποανάπηροι (*print disabled*). Πράγματι το έργο που μας περιγράφει είναι εντυπωσιακό. Η Χαλεπλιόγου εξειδικεύει το ζήτημα της ίσης μεταχείρισης όσον αφορά την πρόσβαση στην ιατρική πληροφορία μέσα στις βιβλιοθήκες. Στο επίκεντρο τίθενται ο ιατρικός εγγραμματισμός, μέσα σε ένα σύστημα παροχής φροντίδας υγείας όπου οι ανισότητες αποτελούν τον κανόνα. Με παραδείγματα από το Ηνωμένο Βασίλειο και τις ΗΠΑ, η συγγραφέας εκθέτει ότι οι ελληνικές βιβλιοθήκες έχουν τη δυνατότητα να προωθήσουν τον ιατρικό εγγραμματισμό και να ενταχθούν με τις προϋποθέσεις που περιγράφει στην *‘εργαλειοθήκη’* χάραξης δημόσιας πολιτικής για την υγεία, συμβάλλοντας στη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων στο πεδίο της υγείας. Οι Κουλούρης και Κατσίρα συμπληρώνουν την εικόνα των δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών στην Ελλάδα ως παράγοντες κοινωνικής ενδυνάμωσης μέσω της πληροφοριακής παιδείας. Με παραδείγματα από καλές πρακτικές στις βιβλιοθήκες του εξωτερικού (Νέας Υόρκης, αγροτικής Ινδίας και Νοτίου Αφρικής), υποστηρίζουν ότι και στην Ελλάδα οι βιβλιοθήκες μπορούν να ενισχύσουν την κοινωνική ενδυνάμωση μέσω προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας και επομένως, απαιτούνται να υποστηριχθούν οι σχετικές επενδύσεις.

Οι Πολίτης, Δουκατά και Κυριακοπούλου διαραγματεύονται την κοινωνική δικαιοσύνη και τον ρόλο που μπορούν να παίξουν οι βιβλιοθήκες προς αυτήν. Οι βιβλιοθήκες ως *‘ τρίτος χώρος, ’* έναντι του σπιτιού και του χώρου εργασίας, είναι *‘ ακρογωνιαίος λίθος τα δημοκρατίας και μπορούν να προωθούν τη δημοκρατία ’* με πολλούς τρόπους που περιγράφουν οι συγγραφείς. Είναι επίσης, κατά τους συγγραφείς, ικανές να προωθήσουν όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η κοινωνική δικαιοσύνη περιγράφεται ως καθολικό αίτημα που συμπεριλαμβάνει την ισότητα, την πρόσβαση σε πόρους, τη συμμετοχή όλων και τη διαφορετικότητα, ενώ οι συγγραφείς παραθέτουν τις προϋποθέσεις κάτω από τις οποίες οι βιβλιοθήκες μπορούν να προάγουν το κοινό καλό. Η Μακρίδου στην εκτενέστατη και αναλυτική συμβολή της για την τεχνητή νοημοσύνη

νη και τον πληροφοριακό εγγραμματισμό, προτείνει σειρά δράσεων στη βάση της θέσπισης ευρύτερων πολιτικών για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων και την εκπαίδευση και κατάρτιση. Ανάμεσα στις δράσεις αυτές είναι η προστασία ιδιωτικότητας, η ανάπτυξη ηθικού πλαισίου για την τεχνητή νοημοσύνη, η ενίσχυση της έρευνας για την τεχνητή νοημοσύνη, η αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος και πολλές άλλες.

VII. Μουσεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Ερχόμενοι τώρα στα μουσεία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, η Χουρμουζιάδου ανοίγει την ενότητα με μια ανάλυση των μουσείων στο πεδίο των κοινωνικών συγκρούσεων. Συνήθως, σημειώνει η συγγραφέας, τα μουσεία αδιαφορούν για τις κοινωνικές συγκρούσεις. Όμως έχουμε σήμερα και τα μουσεία που ασχολούνται με τη λεγόμενη 'δύσκολη' κληρονομιά, τα 'μνημονικά' μουσεία. Το ερώτημα είναι εάν οι εκθέσεις τους είναι τελικά αναποτελεσματικές και δεν μπορούν να προκαλέσουν την απαιτούμενη ενσυναίσθηση. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι *'η πλειονότητα των εκθέσεων που συζητάμε επιλέγει συνειδητά να μη θίξει τις συστημικές δομές που επιτρέπουν ή καλύτερα ενθαρρύνουν την παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ακριβώς επειδή την έχουν ανάγκη για την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους'*. Πάντως, η συγγραφέας επισημαίνει ότι όπως κι εάν έχει, τελικά το μουσείο δεν μένει ουδέτερο, αλλά παίρνει θέση. Συνεχίζοντας στο θέμα, οι Rogalska, Παπασωτηρίου και Βλίζος παραθέτουν τις εξαιρετικές κοινές δράσεις των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου με την Εθνική Πινακοθήκη ως μελέτη περίπτωσης για την προώθηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Στην ίδια γραμμή, οι Παπανδρίτσα και Παπαϊωάννου μας παρουσιάζουν τη δράση *'Μουσειακοί Ψίθυροι στο Πανοπτικόν'* που αφορά την ψηφιακή ξενάγηση κρατούμενων σε τέσσερα μουσεία του εξωτερικού κι ένα ελληνικό. Πρόκειται για δράση που εφαρμόζει το θεσμοθετημένο στην Ελλάδα δικαίωμα των κρατούμενων στην εκπαίδευση και στον πολιτισμό με έναν ιδιαίτερα πρωτότυπο τρόπο, μέσα από το σωφρονιστικό κατάστημα με χρήση ψηφιακής τεχνολογίας. Όπως σημειώνουν οι συγγραφείς, *'θεωρούμε πως συμβάλαμε στον εξανθρωπισμό της φυλακής και στη μεταστροφή των αντιλήψεων της ίδιας της κοινωνίας, αφού η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες μπορεί να συμβάλει και στην ψυχολογική ευημερία των εγκλειστών... η δημιουργική έκφραση μέσω της τέχνης μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά, ενισχύοντας την αυτοεκτίμησή τους.'* Την ενότητα Μουσεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα κλείνει η Πάσχου, που αναλύει επιτυχώς την πραγμάτωση του συνταγματικού δικαιώματος του κοινού μέσα από τις πολυάριθμες ψηφιακές εφαρμογές των μουσείων.

VIII. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Πράξη

Η ενότητα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Πράξη απαρτίζεται από μια σειρά εισηγήσεων που φιλοδοξούν να παρουσιάσουν πως τα ανθρώπινα δικαιώματα εμφανίζονται σε διάφορα 'στιγμιότυπα'. Έτσι, ο Ζαγγανάς περιγράφει το έργο της *Homo Digitalis* για την προστασία ανθρώπινων δικαιωμάτων σε σχέση με την κοινωνία της πληροφορίας στην Ελλάδα. Η *Homo Digitalis* είναι οργάνωση εθελοντών στην Ελλάδα με διεπιστημονική προσέγγιση που σκοπό έχει την προστασία των ψηφιακών δικαιωμάτων. Η οργάνωση δρα με ενημέρωση και ευαισθητοποίηση του κοινού, επιδιώκει τη συνδιαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων (επιστολές στην πολιτική ηγεσία, συμμετοχή σε διαβουλεύσεις νόμων, κατάθεση υπομνημάτων σε αρμόδιους φορείς κ.λπ.), ενώ προβαίνει και σε νομικές παρεμβάσεις όπως προσφυγές σε αρμόδιες Ανεξάρτητες Αρχές. Η Μόσχου μας θυμίζει μια ιδιαίτερα μελανή σελίδα της ελληνικής αστυνομίας:

τη δημοσιοποίηση των φωτογραφιών γυναικών που υποστηριζόταν ότι εκδίδονταν ως φορείς του ιού HIV στο διαδίκτυο, με πρόσχημα την προστασία της δημόσιας υγείας. Η δημοσιοποίηση καταδικάστηκε ευρύτατα στην Ελλάδα, η οποία επίσης καταδικάστηκε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για την παράνομη προσβολή των προσωπικών δεδομένων των γυναικών αυτών.

Συνεχίζοντας τα 'στιγμιότυπα', ο Πολίτης μας αναλύει εξαιρετικά τον ρόλο του Συνηγόρου του Πολίτη για την προστασία των δικαιωμάτων των φοιτητών, ενώ ο Βλαχόπουλος συνεχίζει με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στη διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες. Ο Βλαχόπουλος αναφέρει το παράδοξο σε εξετάσεις διερμηνέων να αποτυγχάνει το 30% και στην ξένη γλώσσα και στα ελληνικά, ενώ ταυτόχρονα το 62% του ποσοστού αυτού δήλωσε ότι είχε ήδη εργασιακή εμπειρία διερμηνείας στα ελληνικά δικαστήρια. Η απαιτούμενη νομική ρύθμιση, αλλά και η δεοντολογία της διερμηνείας ως πυλώνας εμπιστοσύνης συμπληρώνουν την εικόνα μιας άρτιας προστασίας ανθρωπίνων δικαιωμάτων που συνδέονται με τη διερμηνεία.

Οι Φραγκοπούλου, Ψαρουδάκη και Χριστοδουλάκη στο δικό τους 'στιγμιότυπο' αναλύουν το πολύτιμο έργο του ελληνικού Κέντρου Ασφαλούς Διαδικτύου Safterinternet4kids. Οι δράσεις του αφορούν την ευαισθητοποίηση για την ασφαλή χρήση του διαδικτύου, τη γραμμή βοήθειας Help-line και τη γραμμή καταγγελιών SafeLine, η τελευταία με στόχο τις ιστοσελίδες παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης και παράνομης χρήσης του διαδικτύου. Οι συγγραφείς περιγράφουν επίσης τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Insafe, τον Παγκόσμιο Οργανισμό INHOPE, το ευρωπαϊκό κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία στον ψηφιακό κόσμο (Οδηγίες, Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες με έμφαση στις αξιόπιστες πηγές αναφοράς περιεχομένου και Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη).

Σε ένα άλλο, καλλιτεχνικό 'στιγμιότυπο', οι Στρακαντούνα, Κυριακάτη και Τούμαλης μας δίνουν την εικόνα και τη δράση της Ομάδας «Δίκαιο και Τέχνη» της βιβλιοθήκης της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Πραγματικά, η Ομάδα αυτή είναι ένα πεδίο άσκησης της ελευθερίας της έκφρασης και της τέχνης, με την διοργάνωση σωρείας εκδηλώσεων και τις πολλές αναπαραστάσεις θεατρικών έργων που σχετίζονταν και με ζητήματα δικαίου ή/και δεοντολογίας. Οι μέρες εκδηλώσεων, πάντως, αναφέρονται και ως μέρες κρίσης, όπου *‘ουδέν βαθμολογείται, αλλά τα πάντα κρίνονται’*. Η ενότητα κλείνει με την παράθεση και επεξήγηση των διοικητικών και δικαστικών μέσων και μέτρων αντιμετώπισης προσβολών Προστατευόμενων Σημάτων, Ονομάτων Χώρου (*Domain Names*) και Έργων των Δημιουργών από την Κουρτίδη, σε μια συμβολή στην οποία αποδεικνύεται ότι στην Ελλάδα, διαθέτουμε πραγματικά τα κατάλληλα μέσα και μέτρα προστασίας των σημάτων, των domain names και των πνευματικών έργων.

ΙΧ. Ιστορία της Πληροφορίας και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Στην ενότητα αυτή, οι Καρλάφτη-Μουρατιδη και η Τσουκαλά ερευνούν σε δύο χωριστές συμβολές τα ιστορικά αρχεία ως πηγή πληροφόρησης για τα δικαιώματα των γυναικών. Η πρώτη εστιάζει με λεπτομέρεια και επιτυχία στα δικαιώματα που αφορούν τη δικαιοπρακτική δραστηριότητα των γυναικών κατά τον 17^ο με τον 19^ο αιώνα και συγκεκριμένα, τα πληρεξούσια, τις συμβάσεις εργασίας, τα προικώα και τις συναλλαγές που αφορούσαν τη γονική επιμέλεια, τις αγροτικές μισθώσεις και τα δάνεια, καθώς και τις αγοραπωλησίες σκλάβων. Τη συνήθη μειονεκτική θέση της γυναίκας συμπληρώνει η Τσουκαλά, με την έρευνά της όσον αφορά ειδικότερα τα προικοσύμφωνα του 16^{ου} αιώνα. Η Τσουκαλά μεταγράφει, περιγράφει και αναλύει μια σειρά προικοσυμφώνων, από τα οποία προκύπτει ότι *‘η απονομή δικαιωμάτων στη γυναίκα διέ-*

φερε ανάλογα με την πρόθεση των ατόμων που την εξουσιάζουν, ενώ η απόδοση των δικαιωμάτων ήταν ενίοτε και θέμα υποκειμενικό, εξαρτώμενο από το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε και από τα πρόσωπα που την περιστοιχίζαν’.

Περνώντας σε ένα άλλο ιστορικό της πληροφορίας θέμα, η Καββαδία παραθέτει τα ανθρώπινα δικαιώματα όπως αυτά είχαν συμπεριληφθεί ήδη από τα ελληνικά Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας. Ο κατάλογος είναι σχεδόν εξαντλητικός, περιέχοντας όλα τα βασικά θεμελιώδη δικαιώματα. Η έμφαση εδώ δίδεται στο δικαίωμα της εκπαίδευσης και της γλώσσας και είναι οπωσδήποτε αξιοσημείωτο ότι το πρώτον για τον ελλαδικό χώρο, αυτά προβλέφθηκαν από τα Συντάγματα της Επτανήσου και έκτοτε δεν σταμάτησαν ποτέ να προστατεύονται συνταγματικά. Η Δημητρίου αναλύει την πορεία της ελευθερίας του Τύπου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα στα Ιόνια Νησιά, με θαυμαστή λεπτομέρεια και στοιχεία που αφορούν και τις αξιοσημείωτες Εταιρίες και τους συλλόγους που δραστηριοποιούνταν στα νησιά, αλλά και μέχρι σήμερα.

Χ. Ανθρώπινα Δικαιώματα και πολιτιστική κληρονομιά

Ο τόμος κλείνει με τρεις εισηγήσεις που αφορούν την πολιτιστική κληρονομιά και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η Τροβά, σε μια μεγάλη σε έκταση και εξαιρετικά θεμελιωμένη συμβολή, περιγράφει τη μετάβαση προς το πέρας του πολιτισμού του βιβλίου. Η συγγραφέας αναλύει τους ορισμούς του πολιτισμού και τη γένεση του δικαιώματος σε αυτόν, και παραθέτει το σχετικό πλαίσιο Διακηρύξεων, Συμβάσεων και Δηλώσεων του διεθνούς δικαίου στο οποίο στηρίζεται. Ερχόμενη στον ευρωπαϊκό χώρο ειδικότερα, εξηγεί τις θέσεις του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, αλλά και του Συμβουλίου της Ευρώπης. Η συγγραφέας επεξηγεί και ιστορικά τον πολιτισμό του βιβλίου, ως μια *‘κατάσταση που διαμορφώθηκε στην ανθρωπότητα με τη διατύπωση του γραπτού λόγου σε σταθερό υλικό που εξελίχθηκε σταδιακά στο αντικείμενο που σήμερα ονομάζουμε βιβλίο’*. Αυτός ο πολιτισμός χαρακτηρίζεται *‘από τη διατήρηση των κανόνων του και των κάθε είδους κανονιστικών ρυθμίσεων σε έγγραφη κατάσταση και επομένως, στη σταθεροποίηση αυτών για επαρκές διάστημα μέσα στον χρόνο’*. Η εξέλιξη ήταν η ψηφιακή, εκκινώντας από την από-υλοποίηση του βιβλίου. Η συγγραφέας αναλύει τη Σύσταση της UNESCO για την ηθική της τεχνητής νοημοσύνης, τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ στο πλαίσιο της Τεχνητής Νοημοσύνης και της Ψηφιακής Αλλαγής και τη μελέτη του ΟΟΣΑ για τα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή. Η συγγραφέας βλέπει σε όλα αυτά μια αλλοίωση των δικαιωμάτων που συνδέονται με τον πολιτισμό του βιβλίου, μεταξύ των οποίων είναι και το δικαίωμα στον πολιτισμό-αλλοίωση στην οποία είναι αντίθετη και επεξηγεί τους λόγους. *‘Το δικαίωμα στον πολιτισμό δεν θα επέτρεπε σε καμία περίπτωση την απαξίωση μιας ιστορικής περιόδου χιλιετιών και της μετατροπής της σε ψηφιακά διατηρητέα και μόνον’*. Έτσι, και ορθά, αποκλείεται η αποκλειστική εκφορά του πολιτισμού ως ψηφιακού.

Στην επόμενη συμβολή, η Παπαδοπούλου διαπραγματεύεται τον δανεισμό των πολιτιστικών αγαθών σε σχέση με το δικαίωμα προστασίας πολιτιστικής κληρονομιάς. Η σύγχρονη πολιτιστική διπλωματία επιβάλλει τον διαπολιτισμικό διάλογο, την πολιτισμική πολυμορφία και την πολιτισμική συνεργασία. Ο νέος νόμος 4761/2020 επιτρέπει τον μακροχρόνιο δανεισμό αντικειμένων των συλλογών των μουσείων και με τον ν 4968/2022 η συγγραφέας εξηγεί τη Συμφωνία για τις κυκλαδικές αρχαιότητες του Στερν που θα επιστρέψουν στην Ελλάδα. Η συμβολή είναι εκτενής και αναλυτική, προσφέροντάς μας μια κριτική εικόνα της κατάστασης για τον δανεισμό πολιτισμικών αγαθών στην Ελλάδα σήμερα, με βάση μάλιστα, νέα νομοθεσία.

Ο τόμος κλείνει με την εισήγηση της Πουλημένου για την πολιτιστική κληρονομιά, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τον ρόλο του δημόσιου χώρου. Θυμίζοντάς μας τον λεγόμενο ‘τρίτο

χώρο των βιβλιοθηκών, όπου οι άλλοι δύο είναι το σπίτι και η εργασία, η Πουλημένου πραγματεύεται τον δημόσιο χώρο ως σύνολο δομικών στοιχείων, όπως οι πλατείες και τα πάρκα. Ποια είναι όμως η σημασία του και ο ρόλος του όσον αφορά τα πολιτιστικά δικαιώματα; Η συγγραφέας εξηγεί με πειστικότητα γιατί ο ανοιχτός, προσβάσιμος σε όλους, ελεύθερος δημόσιος χώρος αποτελεί σημαντική κοινωνική αξία που προωθεί τον πολιτισμό σε όλους του τις εκφάνσεις, ενώ γίνεται *‘σύμβολο της πολιτιστικής κληρονομιάς και της συλλογικής μνήμης, ενθαρρύνοντας τους πολίτες να συμμετάσχουν ενεργά στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας’*.

Ο ανά χείρας τόμος επιχειρεί να καλύψει όσο το δυνατό περισσότερες θεματικές σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα την εποχή της πληροφορίας και σε όσο το δυνατό περισσότερο βάθος. Προσφέρεται ανοικτά στην κοινότητα με βαθιά συναισθήματα από όλα τα μέλη της ερευνητικής ομάδας IHRC του Ιονίου Πανεπιστημίου με την ευχή να συμβάλει έστω και ελάχιστα στην αρτιότερη προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων όλων μας.

Η δική μου συμβολή στο έργο αφιερώνεται στη μητέρα μου.

25-11-2024

Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ

- Rogalska Jessica Anna, 447
Άγριου, Μαρία, 343
Αγρίτη, Μάρω, 246
Ακριβοπούλου Χριστίνα Μ. , 116
Ανυφαντή Μαρία, 262
Αποστολάκη Χαρά , 311
Ασλανίδη, Μαρία, 269
Βλαχόπουλος, Στέφανος, 490
Βλίζος, Σταύρος, 447
Βραχάτης Αριστείδης, 152
Γερόλιμος, Μιχάλης, 367
Γεωργοτά, Άντζελα, 207
Γιαννακουλόπουλος, Ανδρέας, 234
Γλωσσιώτης Γιώργος 359
Δημητρίου Γιάννα , 546
Δημόπουλος, Χρήστος, 69
Δουκατά Μαρία, 397
Ζαγγανάς, Χρήστος, 473
Θεοδώρου, Ρωξάνα, 354
Ιγγλεζάκης Ιωάννης Δ. , 58
Καββαδία Αλεξάνδρα , 538
Κάλφα Μαρία, 87
Κανελλοπούλου-Μπότη Μαρία, 285
Καρλάφη-Μουρατίδη, Φωτεινή 531
Καρρά Φωτεινή , 246
Κάτσενου Ρένα 255
Δεληγιάννης Ιωάννης 255
Κομήτης, Δοξάκης, 306
Κουλικούρδη, Άννα, 293
Κουλούρης Αλέξανδρος
Κατσίρα Γεωργία , 387
Κουρτίδη, Καλυψώ, 518
Κούστα Ευτυχία, 262
Κυριαζή, Αικατερίνη, 87
Κυριακοπούλου Χριστίνα , 397
Λαζαράκος, Γρηγόρης, 125
Λίβας, Σωτήρης, 17
Μακρίδου, Ελίζα, 415
Μαραντζίδης Νικόλαος (Κόλιας) , 316
Μαργαρίτη, Σοφία, 228
Μηνάς Περγαντής, 234
Μητσοπούλου Αναστασία Ι., 221
Μιχαηλάκη, Νατάσα, 157
Μόσχου, Αρετή, 478
Μπουχάγιαρ, Γιώργος, 134
Ονοράτου, Νταλίλα, 255
Παπαδοπούλου, Θεοδώρα, 262
Παπαδοπούλου, Κατερίνα, 587
Παπαϊωάννου, Γεώργιος, 456
Παπανδρίτσα Άρτεμη, 456
Παπασωτηρίου Μαρίνα, 447
Παρασκευή Φραγκοπούλου
Κατερίνα Ψαρουδάκη
Χριστοδουλάκη, Μελτίνη, 498
Πάσχου, Σοφία, 463
Πολέντας, Αντώνης, 180
Πολίτη, Μιχάλη, 485
Πολίτης Δημήτρης , 397
Πώποτας, Κώστας, 25
Ράμμος, Χρήστος, 9
Ρήγου, Μαρίνα, 107
Ρόζη-Αγγελάκη, Τριανταφυλλιά, 195
Σοφία Πουλημένου, Μαρία, 604
Σταύρος, Στέφανος, 3
Στρακαντούνα Βασιλική
Κυριακάτη Γεωργία
Τσούμαλης Ιωάννης, , 508
Σωτηρόπουλος, Βασίλης, 75
Τατάγια Μαρία 316
Τροβά, Ελένη, 565
Τσάκωνας, Γιάννης, 359
Τσιρώνης Θεοδόσης, 316
Τσουκαλά, Ιωάννα, 555
Τσώχου Αγγελική, 162
Χαλεπλιόγλου, Άρτεμις, 375
Χατζησαββίδου, Μαρία, 172
Χουρμουζιάδη, Αναστασία, 441
Χρυσανθόπουλος, Χρήστος, 299
Χωριανοπούλου Μαρία Κ. , 97

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ-ΑΚΡΩΝΥΜΙΑ

Ελληνικά

Άρ. άρθρο
ΑΔΑΕ Αρχή Διασφάλισης Απορρήτου των
Επικοινωνιών
ΑΕΙ Ανώτατο Εκπαιδευτικό Ίδρυμα
ΑΚ Αστικός Κώδικας
ΑΠ Άρειος Πάγος
ΑΠΔΠΧ Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προ-
σωπικού Χαρακτήρα
ΒΔ Βασιλικό διάταγμα
ΓΑΚ Γενικά Αρχεία του Κράτους
ΓΑΚ/ΙΑΜ Γενικά Αρχεία Κράτους-Ιστορικό
Αρχείο Μακεδονίας
ΓΕΣ Γενικό Επιτελείο Στρατού
ΓΚΠΔ Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδο-
μένων
ΔΕΕ Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΙΣ Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού
ΔΣΑΠΔ Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και
Πολιτικά Δικαιώματα
ΔιΜΕΕ Δίκαιο Μέσων Ενημέρωσης και Επι-
κοινωνίας
ΕΕΤΤ Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και
Ταχυδρομείων
ΕΔΔΑ/ΕΔΑΔ Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιο-
μάτων του Ανθρώπου
ΕΔΠΠΙ Επιτροπή για τη Γνωστοποίηση Δι-
αδικτυακής Προσβολής Δικαιωμάτων
Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Συγγενικών
Δικαιωμάτων
ΕΕ Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΕμπΔ Επιθεώρηση Εμπορικού Δικαίου
ΕΚΕΦΕ Εθνικό Κέντρο Έρευνας Φυσικών Επι-
στημών
ΕΚΠΑ Εθνικό Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο
Αθηνών
ΕΚΤ Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλε-
κτρονικού Περιεχομένου
ΕΛΔΑΦ Ελληνική Δύναμη Αφγανιστάν
ΕΛΣΤΑΤ Ελληνική Στατιστική Αρχή
ΕΜΣΤ Εθνικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

ΕΟΔΥ Εθνικός Οργανισμός Δημόσιας Υγείας
ΕΡΑ Εθνική Ρυθμιστική Αρχή
ΕΣΔΑ Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων
του Ανθρώπου
ΕΣΡ Εθνικό Ραδιοτηλεοπτικό Συμβούλιο
ΕΥΠ Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών
ΗΕ Ηνωμένα Έθνη
ΙΑΜ Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας
ΙΤΕ Ινστιτούτο Τεχνολογίας και Έρευνας
ΚΕΕΛΠΝΟ Κέντρο Ελέγχου και Πρόληψης
Νοσημάτων
ΚΕΑΕ Κέντρο Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές
Επιστήμες
ΚΕΘΕΑ Κέντρο Θεραπείας Εξαρτημένων
Ατόμων
ΚΙΘ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης
ΚΥ Κεντρική Υπηρεσία
Λ.χ. λόγου χάρη
ΛΔΚ Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας
ΛΟΑΤΚΙ λεσβίες, ομοφυλόφιλοι, αμφιφυλό-
φιλοι, κούηρ και ιντερσέξ
ΛΣ Λέοναρντ Στερν
ΜΕΤ Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης
ΜΚΔ Μέσα κοινωνικής δικτύωσης
ΜΚΟ Μη κυβερνητική οργάνωση
ΜΜΕ Μέσα μαζικής ενημέρωσης
ΜΝΕΠ Μουσείο Νεότερου Ελληνικού Πολι-
τισμού
Ν ή ν νόμος
ΝΣΚ Νομικό Συμβούλιο του Κράτους
ΟΒΙ Οργανισμός Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας
ΟΔΑΠ Οργανισμός Διαχείρισης Πολιτιστικών
Πόρων
ΟΔΔΑ Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμά-
των του Ανθρώπου
ΟΕΥ Οργανισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας
ΟΗΕ Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΟΣΑ Οργανισμός Οικονομικής Συνεργασί-
ας και Ανάπτυξης
ΟΠΙ Οργανισμός Πνευματικής Ιδιοκτησίας
Π.χ. παραδείγματος χάριν
ΠΔ Προεδρικό Διάταγμα

ΠΙΟΠ Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς
ΠΚ Ποινικός Κώδικας
Παρ. παράγραφος
Σ Σύνταγμα
ΣΔΕ Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας
ΣΛΕΕ Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΣΥΔ Σωματείο Υποστήριξης Διεμφυλικών
ΣτΕ Συμβούλιο της Επικρατείας
Συντ. Σύνταγμα
ΤΑΒΜ Τμήμα Αρχαιονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας
ΤΑΠΑ Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων
ΤΕΕ Τεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδος
ΤΝ Τεχνητή Νοημοσύνη
ΤΠΕ Τεχνολογίες Πληροφορικής και Επικοινωνιών
ΧΗΕ Χάρτης Ηνωμένων Εθνών
ΧΘΕΕ Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων Ευρωπαϊκής Ένωσης

Διεθνή

AAMC Association of American Medical Colleges
AIDS Acquired Immunodeficiency Syndrome
AIM American Online Instant Messenger
ALA American Library Association
ALAI International Literary and Artistic Association
AVMSD Audiovisual Media Services Directive
AI Artificial Intelligence
BIK Better Internet for Kids
BIK+ Better Internet for Kids plus
CAI Content Authenticity Initiative
CC Creative Commons
CEPS Center for European & Policy Studies
CSAM Child Sexual Abuse Material
DGA Data Governance Act
DGSE Direction Générale de la Sécurité Extérieure
DMA Digital Market Act
DSA Digital Services Act

DSC Digital Services Coordinator
DSM Digital Single Market
EASO European Union Agency for Asylum
EBLIDA European Bureau of Library, Information and Documentation
EDMO European Digital Media Observatory
EU European Union
EUN European Schoolnet
GCHQ Government Communications Headquarters
GDPR General Data Protection Regulation
HACI Hellenic Ancient Culture Institute
HIV Human Immunodeficiency Virus
ICA International Council on Archives
ICOFOM International Committee for Museology
ICOM International Council of Museums
ICOMOS International Council of Monuments and Sites
IFLA International Federation of Library Association
IFLA-FAIFE International Federation of Library Association-Freedom of Access to Information
INHOPE International Association of Internet Hotlines
INTERPOL The International Criminal Police Organization
IRA Irish Republican Army
IRC Internet Relay Chat
KR21 Knowledge Rights 21
LIBER Association of European Research Libraries
MIL Media and Information Literacy
NFT Non-Fungible Tokens
NHS National Health Service
OpenGLAM Open Galleries, Archives, Libraries, Museums
RSF Reporters sans Frontières
SEO Search Engine Optimization
SICs Safer Internet Centers
SLAPP strategic lawsuits against public participation
SPARC Scholarly Publishing and Academic Resources Coalition

TDM Text and Data Mining
UCPD Unfair Commercial Practices Directive
UNESCO United Nations Educational,
Scientific and Cultural Organization
UNICEF United Nations Children’s Fund
VLOPs Very Large Online Platforms
VLOSEs Very Large Online Search Engines
WIPO World Intellectual Property
Organization
WWW World Wide Web
and Freedom of Expression

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Εισαγωγή	
— Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη	vii
Ευρετήριο Ονομάτων	xxi
Συνομογραφίες-Ακρωνύμια	xxii
I. Ελευθερία λόγου και έκφρασης	1
1. Η ελευθερία λόγου στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με ιδιαίτερη αναφορά σε υποθέσεις που αφορούν την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, τις πολιτισμικές αξίες και το σχετικό ρυθμιστικό πλαίσιο — Στέφανος Σταύρος	3
2. Η Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (ΑΔΑΕ): Ένα θεσμικό αντίβαρο για την προστασία της πιο ευαίσθητης πτυχής του ιδιωτικού βίου — Χρήστος Ράμμος	9
3. Ακαδημαϊκή ελευθερία σε εποχές σύγχυσης και μισαλλοδοξίας — Σωτήρης Λίβας	17
4. Εφημερίδες, blogs, chats, influencers, η πληροφορία και η ελευθερία έκφρασης στην ψηφιακή εποχή — Κώστας Πώποτας	25
5. Προστασία προσωπικών δεδομένων και ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, στο πλαίσιο της εφαρμογής της Πράξης της ΕΕ για τις ψηφιακές υπηρεσίες — Ιωάννης Δ. Ιγγλεζάκης	58
6. Τεχνολογία και ανθρώπινα δικαιώματα: μια ματιά μέσα από το πρίσμα των ερευνών και των εκστρατειών της Διεθνούς Αμνηστίας για τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, τα λογισμικά παρακολούθησης και την ελευθερία του τύπου — Χρήστος Δημόπουλος	69
7. “Πιπέρι στη γλώσσα”: εφαρμογή της αντιμοφοβικής νομοθεσίας στο διαδίκτυο — Βασίλης Σωτηρόπουλος	75
8. Σεξισμός και ρητορική μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης — Μαρία Κάλφα, Αικατερίνη Κυριαζή	87
II. Τεχνητή Νοημοσύνη και Ανθρώπινα Δικαιώματα	95
1. Ανθρώπινα Δικαιώματα και Βιοηθική στην Ψηφιακή Εποχή: Το Παράδοξο της Τεχνολογικής Προόδου — Μαρία Κ. Χωριανοπούλου	97
2. Πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, μηχανές αναζήτησης: ελέγχοντας τον λόγο στη	

δημόσια σφαίρα — Μαρίνα Ρήγου.....	107
3. Ηλεκτρονική δημοκρατία και τεχνητή νοημοσύνη: φίλοι ή εχθροί — Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου	116
4. Η θεσμική ανατομία της δημοσιογραφικής πληροφόρησης: από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης στις ψηφιακές πλατφόρμες, τα bots και την τεχνητή νοημοσύνη — Γρηγόρης Λαζαράκος.....	125
5. Θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και θεμελιώδεις υποχρεώσεις του Ανθρώπου την εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης — Γιώργος Μπουχάγιαρ	134
6. Ηθικά ζητήματα, κίνδυνοι και μελλοντικές προκλήσεις της τεχνητής νοημοσύνης — Βραχάτης Αριστείδης.....	152
7. Μέσα κοινωνικής δικτύωσης: Υπάρχει ζωή μετά τον θάνατο; Η διαχείριση της ψηφιακής κληρονομιάς και των δικαιωμάτων που απορρέουν από τον θάνατο του προσώπου — Νατάσα Μιχαηλάκη	157
8. Επιρροές της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας των χρηστών νέων τεχνολογιών και κίνητρα για την εφαρμογή πρακτικών προστασίας πληροφοριών — Αγγελική Τσώχου	162
9. Οι αλγοριθμικές διακρίσεις σε συσχέτιση με το δίκαιο μη διάκρισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης — Μαρία Χατζησαββίδου.....	172
10. Λογοκρισία και τεχνολογική ανάπτυξη στην Κίνα την εποχή του Σι Τζινπίνγκ. Από την ενθουσιώδη υποδοχή στο δίλημμα της γενετικής Τεχνητής Νοημοσύνης — Αντώνης Πολέντας.....	180
III. Τέχνη, Λογοτεχνία και Ανθρώπινα Δικαιώματα.....	193
1. Πολιτική και παιδαγωγική λογοκρισία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή παιδική λογοτεχνία — Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελάκη.....	195
2. Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία και καταπάτηση των δικαιωμάτων της γυναίκας — Άντζελα Γεωργοτά.....	207
3. Η λογοτεχνία ως μέσο ευαισθητοποίησης για τα δικαιώματα του παιδιού: η περίπτωση της παιδικής εργασίας στα διδασκόμενα στο Γυμνάσιο, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας — Αναστασία Ι. Μητσοπούλου.....	221
4. Η εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα από τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής — Σοφία Μαργαρίτη.....	228
5. Η Ελευθερία της Τέχνης στον Παγκόσμιο Ιστό: Το παράδειγμα του Portfolio του Τμήματος	

Τεχνών Ήχου και Εικόνας. — Μηνάς Περγαντής, Ανδρέας Γιαννακούλοπουλος.....	234
6. Ο πρόσφυγας ως υποκείμενο δικαιωμάτων στην Ευρώπη σήμερα — Φωτεινή Καρρά και Μάρω Αγγρίτη.....	246
7. Ο Εικονικός Βοηθός στο νηπιαγωγείο ως ο κατεξοχήν ‘άλλος’: Μια πρόταση για την ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση — Ρένα Κάτση, Ιωάννης Δεληγιάννης, Νταλίλα Ονοράτου.....	255
8. Δικαιώματα versus γνώσης ή δικαιώματα συν τη γνώσει; Η Ομάδα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 3ου Γενικού Λυκείου Κέρκυρας απαντά με τις δράσεις της κατά τα έτη 2019-2024 — Μαρία Ανυφαντή, Ευτυχία Κούστα, Θεοδώρα Παπαδοπούλου	262
9. Η ελευθερία της τέχνης, η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και η “ασυλία” του καλλιτέχνη: ισορροπίες ή ακροβασίες; — Μαρία Ασλανίδη	269
IV. Αρχεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα	283
1. Αρχεία και ανθρώπινα δικαιώματα — Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη.....	285
2. Τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσα από τα αρχεία και τις συλλογές της Κεντρικής Υπηρεσίας (Κ.Υ.) των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) — Άννα Κουλικούρδη.....	293
3. Αρχεία και Βιοπολιτικές: Σκέψεις για μια νέα αρχειακή πολιτική της φροντίδας των ανθρώπινων δικαιωμάτων με αφορμή το αρχείο της Θετικής Φωνής — Χρήστος Χρυσανθόπουλος	299
4. Το ιστορικό αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού και η συμβολή του στη στρατιωτική ιστοριογραφία της Ελλάδας — Δοξάκης Κομήτης.....	306
5. Ψηφιακά μνημεία και τεκμήρια για τον Ελευθέριο Βενιζέλο: η εικοσαετής πορεία του ψηφιακού αρχείου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Χανιά — Χαρά Αποστολάκη	311
6. Το δικαίωμα στην εργασία υπό αίρεση μέσα από τις αρχειακές διαθεσιμότητες του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Θ.) του Δήμου Θεσσαλονίκης — Μαρία Τατάγια, Θεοδόσης Τσιρώνης, Νικόλαος (Κόλιας) Μαραντζίδης	316
V. Βιβλιοθήκες και Ανθρώπινα Δικαιώματα	341
1. Μια μικρή ιστορία των δημόσιων βιβλιοθηκών στην Ελλάδα-η επέκταση του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία μέσα στον χρόνο — Μαρία Άγγριου.....	343

2. Από τη λογοκρισία του Κράτους στη λογοκρισία των Πολιτών:
Χρειάζεται η Δημοκρατία βιβλιοθήκες ικανές να μας προσβάλλουν όλους;
— Ρωξάνα Θεοδώρου..... 354
3. Το δικαίωμα στην πρόσβαση και χρήση της γνώσης και οι προτάσεις για αλλαγές σε εθνικό και ενωσιακό δίκαιο
— Γιώργος Γλωσσιώτης, Γιάννης Τσάκωνας..... 359
4. Η προάσπιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη μέσα από τη λειτουργία μιας Εθνικής Βιβλιοθήκης
— Μιχάλης Γερόλιμος..... 367
5. Βιβλιοθήκες και ιατρικός εγγραμματισμός: γεφυρώνοντας το χάσμα των ανισοτήτων στην υγεία
— Άρτεμις Χαλεπλιόγλου 375
6. Βιβλιοθήκες και κοινωνική ενδυνάμωση μέσω της πληροφοριακής παιδείας: η περίπτωση των Δημόσιων και Δημοτικών Βιβλιοθηκών της Ελλάδας
— Κουλούρης Αλέξανδρος, Κατίρα Γεωργία..... 387
7. Ο ρόλος της Βιβλιοθήκης ως θεμελιώδους δημοκρατικού θεσμού προάσπισης θεμελιωδών δικαιωμάτων και κοινωνικής δικαιοσύνης
— Δημήτρης Πολίτης, Μαρία Δουκατά, Χριστίνα Κυριακοπούλου 397
8. Ο ρόλος του πληροφοριακού εγγραμματισμού στην προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης
— Ελίζα Μακρίδου..... 415

VI. Μουσεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα..... 439

1. Τα μουσεία στο πεδίο των κοινωνικών συγκρούσεων
— Αναστασία Χουρμουζιάδη 441
2. Το μουσείο ως παράγοντας ενημέρωσης, επικοινωνίας και διασφάλισης ανθρωπίνων δικαιωμάτων: μια κοινή προσπάθεια των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου και της Εθνικής Πινακοθήκης
— Jessica Anna Rogalska, Μαρίνα Παπασωτηρίου, Σταύρος Βλίζος 447
3. Το Αλφαβητάρι του Κρατουμένου: το δικαίωμα των εγκλείστων στην εκπαίδευση και η εφαρμογή του μέσω των «Μουσειακών Ψιθύρων στο Πανοπτικόν»
— Άρτεμη Παπανδρίτσα, Γεώργιος Παπαϊωάννου 456
4. Πολιτισμός, μουσεία, τέχνη και ψηφιακές τεχνολογίες στον 21ο αιώνα: η πραγμάτωση του συνταγματικού δικαιώματος του κοινού
— Σοφία Πάσχου..... 463

VII. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Πράξη 471

1. Το έργο της Homo Digitalis για την προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σχέση με την

κοινωνία της πληροφορίας στην Ελλάδα — Χρήστος Ζαγγανάς	473
2. Η δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων κατηγορουμένων από την εισαγγελική αρχή: Η ισχύουσα νομοθετική ρύθμιση και πρακτική στον απόηχο της πρόσφατης καταδίκης της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ εξαιτίας της δημοσίευσης στοιχείων και φωτογραφιών οροθετικών γυναικών το έτος 2012 — Αρετή Μόσχου.....	478
3. Ο Συνήγορος του Φοιτητή και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Πανεπιστήμιο — Μιχάλη Πολίτη	485
4. Διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες: Η πρόκληση της εμπιστοσύνης — Στέφανος Βλαχόπουλος.....	490
5. Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου Saferinternet4kids: ελληνική πραγματικότητα και Ευρωπαϊκή προοπτική — Παρασκευή Φραγκοπούλου,Κατερίνα Ψαρουδάκη,Μελτίνη Χριστοδουλάκη	498
6. Διευρύνοντας την ερευνητική και πολιτιστική εμπειρία στο περιβάλλον της Ακαδημαϊκής Βιβλιοθήκης: η περίπτωση της ομάδας «Δίκαιο και Τέχνη» της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ — Στρακαντούνα Βασιλική, Κυριακάτη Γεωργία, Τσούμαλης Ιωάννης	508
7. Διοικητικά και δικαστικά μέσα και μέτρα αντιμετώπισης προσβολών Προστατευόμενων Σημάτων, Ονομάτων Χώρου (Domain Names) και Έργων των Δημιουργών — Καλυψώ Κουρτίδη.....	518
VIII. Ιστορία της Πληροφορίας και Ανθρώπινα Δικαιώματα.....	529
1. Τα ιστορικά αρχεία ως πηγή πληροφόρησης για τη δικαιοπρακτική δραστηριότητα των γυναικών (17ος-19ος αι.) — Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη.....	531
2. Ανθρώπινα δικαιώματα στα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας: πληροφορία, γνώση και συμβολή στον σύγχρονο ελληνικό συνταγματισμό — Αλεξάνδρα Καβαδία	538
3. Η κατάκτηση της ελευθερίας του Τύπου και η διάχυση της πληροφορίας στα Ιόνια Νησιά στα μέσα του 19ου αιώνα — Γιάννα Δημητρίου	546
4. Τα Προικοσύμφωνα το 16ο αιώνα και τα δικαιώματα των γυναικών — Ιωάννα Τσουκαλά.....	555
IX. Πολιτιστική Κληρονομιά και Ανθρώπινα Δικαιώματα	563
1. Το δικαίωμα στον πολιτισμό και το πέρας του πολιτισμού του βιβλίου — Ελένη Τροβά.....	565
2. Δανεισμός πολιτιστικών αγαθών: το εθνικό θεσμικό και ιστορικό πλαίσιο για την	

προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη διάχυση της πληροφορίας — Κατερίνα Παπαδοπούλου.....	587
3. Πολιτιστική κληρονομιά και ανθρώπινα δικαιώματα: Ο ρόλος του δημόσιου χώρου — Σοφία Μαρία Πουλημένου.....	604
ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΟΡΩΝ.....	613

I. Ελευθερία λόγου και έκφρασης

Η ελευθερία λόγου στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου με ιδιαίτερη αναφορά σε υποθέσεις που αφορούν την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, τις πολιτισμικές αξίες και το σχετικό ρυθμιστικό πλαίσιο

.....
Στέφανος Σταύρος
.....

I. Εισαγωγή

Ο τίτλος του συνεδρίου «Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα την Εποχή της Πληροφορίας: Σημεία αναφοράς ιστορίας, δικαίου, δεοντολογίας και πολιτισμού» παραπέμπει φυσικά στην ελευθερία του λόγου. Πρόκειται για μια από τις κύριες αξίες του ευρωπαϊκού συστήματος προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου,¹ το οποίο σύστημα είχε την τύχη να υπηρετήσω επί σειρά ετών κι από διάφορες θέσεις. Το σύστημα αυτό βασίζεται στην εποπτεία που ασκεί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο που εδρεύει στο Στρασβούργο (εφ' εξής ΕΔΑΔ ή Ευρωπαϊκό Δικαστήριο)² πάνω στα 46 κράτη μέλη του Συμβουλίου της Ευρώπης. Σημειωτέον ότι το Συμβούλιο είναι ευρύτερος οργανισμός από την Ευρωπαϊκή Ένωση και συμπεριλαμβάνει χώρες όπως η Ελβετία και η Νορβηγία, αλλά και η Τουρκία και η Αρμενία.

Θεωρητικά η προστασία που παρέχει το Στρασβούργο συμπληρώνει και δεν υποκαθιστά την προστασία που παρέχουν τα δικαστήρια κάθε χώρας.³ Υποτίθεται ότι είναι σχέση αρμονικής συνύπαρξης και συνεργασίας. Στην πράξη όλοι ξέρουμε ότι υπάρχει ένταση μεταξύ εποπτευομένων και επόπτη. Ο επόπτης εδώ είναι το ΕΔΑΔ που θα κρίνει ότι στη συγκεκριμένη υπόθεση, ο τρόπος με τον οποίο ερμήνευσε και εφάρμοσε το δίκαιο ο εθνικός δικαστής παραβίασε τα θεμελιώδη δικαιώματα του προσφεύγοντα. Στην περίπτωση της Ελλάδας, ο εθνικός δικαστής συνήθως είναι ο Άρειος Πάγος, το Συμβούλιο της Επικρατείας ή το Ελεγκτικό Συνέδριο.⁴ Κι ο προσφεύγων είναι το φυσικό ή νομικό πρόσωπο που καταφεύγει στο Στρασβούργο για να παραπονεθεί για τις αποφάσεις των εξέδωσαν τα παραπάνω ανώτατα δικαιοδοτικά όργανα στην υπόθεσή του.

Η ένταση μεταξύ εποπτευομένων και επόπτη είναι δεδομένη. Πιο ενδιαφέρουσα – πιστεύω – είναι η υποβόσκουσα ένταση μεταξύ του ευρωπαϊκού⁵ και άλλων προχωρημένων⁶ μοντέλων

1 Handyside κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση Ολομέλειας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (εφ' εξής ΕΔΑΔ), 7.12.76, παρ. 49.

2 Βλ. πρώτη υποσημείωση.

3 Robert Spano, The Future of the European Court of Human Rights—Subsidiarity, Process-Based Review and the Rule of Law, *Human Rights Law Review*, τόμος 18, τεύχος 3, Σεπτέμβριος 2018, σελ. 473–494.

4 Η προσφυγή στο Στρασβούργο προϋποθέτει την εξάντληση των εσωτερικών ενδίκων μέσων.

5 Προς το παρόν, το ευρωπαϊκό μοντέλο διαμορφώνεται κυρίως από τη νομολογία του ΕΔΑΔ. Ο διάλογος σε υπερεθνικό επίπεδο διεξάγεται μεταξύ Στρασβούργου και ΟΗΕ, μεταξύ Στρασβούργου και άλλων περιφερειακών συστημάτων προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου (όπως του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών ή της Αφρικανικής Ένωσης), καθώς και μεταξύ Στρασβούργου και Ευρωπαϊκής Ένωσης και ΟΑΣΕ. Επίσης μεταξύ Στρασβούργου και ενόμων τάξεων που δεν υπόκεινται σε διεθνή εποπτεία, όπως η αμερικανική.

6 Τα όργανα του ΟΗΕ και των λοιπών περιφερειακών οργανισμών εποπτεύουν πολλές έννομες τάξεις που υιοθετούν αρκετά περιοριστικές – αναφορικά με την ελευθερία της έκφρασης – προσεγγίσεις. Στην πράξη όμως

προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης, όπως το αμερικανικό.⁷ Η ένταση αυτή διαφαίνεται στον τρόπο που γίνεται η στάθμιση μεταξύ ανάγκης προστασίας της ελευθερίας του λόγου και ανάγκης προστασίας άλλων δικαιωμάτων. Διαφαίνεται επίσης στον τρόπο που κατανοούμε την πληροφορία.

Αυτό θα είναι το πρώτο θέμα της σύντομης εισήγησής μου. Το δεύτερο θέμα θα είναι η σχέση μεταξύ ευρωπαϊκού δικαίου, όπως αυτό διαμορφώνεται μέσω της νομολογίας – των αποφάσεων δηλαδή – του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου και των κανόνων δεοντολογίας.

Προκειμένου να καταδείξει κανείς τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του ευρωπαϊκού μοντέλου, μπορεί να αναφερθεί σε υποθέσεις που αφορούν την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας. Αλλά μπορεί να αναφερθεί και σε υποθέσεις που αφορούν τις ευρωπαϊκές πολιτισμικές αξίες και την κοινή πολιτιστική μας κληρονομιά. Με αυτό τον τρόπο θα αγγίξουμε και όλες τις θεματικές του συνεδρίου.

II. Η αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας

Όσον αφορά την αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θεωρεί ότι ο διάλογος σχετικά με τα ιστορικά γεγονότα και την ερμηνεία τους προστατεύεται από την ελευθερία της έκφρασης.⁸ Το ΕΔΑΔ, ασκώντας την εποπτική του λειτουργία, αντιμετωπίζει με καχυποψία αποφάσεις εθνικών δικαστών που επιβάλλουν περιορισμούς στον σχετικό διάλογο. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο θεωρεί ότι κάθε χώρα πρέπει να αντιμετωπίζει την ιστορία της με διαφάνεια και χωρίς εμπάθεια.⁹ Σε κάθε περίπτωση, δεν είναι σωστό να χρησιμοποιείται το δίκαιο προκειμένου να αναγκασθεί ο δικαστής να αποφανθεί περί της ορθότητας ή μη κάποιας ιστορικής άποψης.¹⁰

Οι σχετικές αποφάσεις του ΕΔΑΔ δεν αφορούν μόνο περιορισμούς στην ελεύθερη συζήτηση σχετικά με τη στάση της Ελβετίας στο δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο¹¹ ή τους φυλετικούς νόμους της Ουγγαρίας την ίδια περίοδο.¹² Αφορούν επίσης τον ρόλο που φέρονται να έπαιξαν Γάλλοι αντιστασιακοί στη σύλληψή συναγωνιστή τους από τους Ναζί.¹³ Δηλαδή προοδευτικές, αλλά και αντιδραστικές – θα έλεγε κανείς – ιστορικές θέσεις.

Τα πραγματικά περιστατικά των παραπάνω υποθέσεων είναι βέβαια εξαιρετικά ενδιαφέροντα. Εξ ίσου ενδιαφέρουσα είναι – πιστεύω – η νομική βάση για τους παραπάνω περιορισμούς, που κρίθηκαν αθέμιτοι από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο. Οι περιορισμοί αυτοί μπορεί να πάρουν τη μορφή ποινής ή υποχρέωσης καταβολής αποζημίωσης ή άλλων μέτρων που επιβάλλονται σε πρόσωπα που θεωρείται ότι έχουν αμαυρώσει φήμη άλλων προσώπων ή θεσμών ή ενός λαού. Ποινές και μέτρα επιβάλλονται σε τηλεοπτικούς σταθμούς λόγω μη ισορροπημένης πληροφόρησης. Όμως περιορισμοί επιβάλλονται κι επειδή κρίνεται ότι κάποιος, με δικαιολογία την ιστορική έρευνα, επιχειρούν να δικαιολογήσουν

τα όργανα αυτά δεν φαίνεται να έχουν επηρεαστεί από τις προσεγγίσεις αυτές κατά την άσκηση του εποπτικού τους έργου. Γι' αυτό κι η σύγκριση μεταξύ ευρωπαϊκού μοντέλου και των παραπάνω εννόμων τάξεων παρέλκει.

7 Κατά γενική ομολογία, το μοντέλο του Στρασβούργου – το μοντέλο του Συμβουλίου της Ευρώπης δηλαδή – είναι το πιο αποτελεσματικό διεθνές σύστημα προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Γι' αυτό συχνά η σύγκριση γίνεται μεταξύ ευρωπαϊκού κι αμερικανικού μοντέλου.

8 Chauvy και άλλοι κατά Γαλλίας, απόφαση 29.6.04, παρ. 69.

9 Monnat κατά Ελβετίας, απόφαση 21.9.06, παρ. 64.

10 Chauvy και άλλοι, ό.π.

11 Monnat, ό.π.

12 Karsai κατά Ουγγαρίας, απόφαση 1.12.09.

13 Chauvy και άλλοι, ό.π.

ή αρνούνται εγκλήματα με ειδικό βάρος. Τέτοιοι περιορισμοί δεν θεωρούνται εκ προοιμίου απαράδεκτοι.

Πολλές υποθέσεις στο Στρασβούργο αφορούν καταδίκες για την άρνηση του Ολοκαυτώματος. Όλες οι σχετικές προσφυγές έχουν απορριφθεί. Δηλαδή το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει κρίνει ότι ο εθνικός δικαστής είχε το δικαίωμα να τιμωρήσει. Η δικαιολογία είναι απλή. Το Ολοκαύτωμα είναι μοναδικό ιστορικό γεγονός και ξέρουμε ακριβώς τι συνέβη.¹⁴ Δεν είχαν την ίδια τύχη υποθέσεις που αφορούν την άρνηση άλλων γενοκτονιών, όπως η γενοκτονία των Αρμενίων. Έτσι, στην υπόθεση Perincek το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έκρινε ότι κακώς τιμωρήθηκε ο προσφεύγων που αρνήθηκε τη γενοκτονία των Αρμενίων στην Ελβετία.¹⁵ Ποιός είναι ο λόγος για τη διάκριση; Προφανώς, ο λόγος δεν είναι το ότι δεν θα μάθουμε ποτέ την αλήθεια για τη γενοκτονία των Αρμενίων λόγω της απόστασης που μας χωρίζει χρονικά από τα γεγονότα.¹⁶ Υπάρχουν περιπτώσεις όπου το Στρασβούργο έχει κρίνει ότι τα κράτη έχουν υποχρέωση να αποκαταστήσουν την αλήθεια,¹⁷ όπως αναφορικά με τους αγνοούμενους στην Κύπρο.¹⁸ Ο πραγματικός λόγος για τη διάκριση είναι ότι η άρνηση του Ολοκαυτώματος έχει ταυτιστεί με τον αντισημιτισμό και τον ρατσισμό. Πράγμα που δεν συμβαίνει, ακόμη τουλάχιστον, με την άρνηση άλλων γενοκτονιών.

Οι προσπάθειες, λοιπόν, για την ανάδειξη αυτής της διάστασης της άρνησης κάποιων άλλων γενοκτονιών θα πρέπει να συνεχισθούν, όχι μόνο σε νομικό αλλά και σε ιδεολογικό επίπεδο.¹⁹ Κι αξίζει να συνεχισθούν. Σε κάθε περίπτωση, αυτό που θα πρέπει κυρίως να συγκρατήσουμε είναι ότι περιορισμοί της ελευθερίας του λόγου, όπως η ποινικοποίηση της άρνησης του Ολοκαυτώματος, δεν είναι ανεκτοί σε άλλα μοντέλα προστασίας. Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι για να προστατευτεί ο ευρωπαϊκός τρόπος αντιμετώπισης λαμβάνονται ουσιαστικά μέτρα. Για παράδειγμα, στον χώρο του Ίντερνετ, οι πάροχοι πρόσβασης προσαρμόζουν το περιεχόμενο που διατίθεται σε χρήστες με διευθύνσεις IP συγκεκριμένης χώρας στη σχετική με την άρνηση του Ολοκαυτώματος νομοθεσία της. Για όσους έχουν ασχοληθεί με τις γενικές αρχές που υποτίθεται ότι πρέπει να διέπουν τη λειτουργία του Ίντερνετ, είναι προφανές πόσο μεγάλης σημασίας είναι τα μέτρα αυτά, στο επίπεδο του συμβολισμού τουλάχιστον.²⁰

III. Οι πολιτισμικές αξίες, σε σχέση ιδίως με την αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους

Είναι όμως τα ψεύδη που διαδίδονται στο Ίντερνετ σχετικά με το Ολοκαύτωμα πληροφορία άξια προστασίας; Αντίστοιχα ερωτήματα ανακύπτουν σχετικά και με άλλες μορφές ρητορικής μίσους. Απάντηση στα ερωτήματα αυτά μπορεί να δοθεί με βάση μια δεύτερη κατηγορία υποθέσεων που αφορούν τον πολιτισμό.

Η κοινή ευρωπαϊκή πολιτιστική κληρονομιά δεν περιλαμβάνει μόνο έργα όπως τις «Έντεκα

14 Garaudy κατά Γαλλίας, απόφαση επί του παραδεκτού 24.6.03.

15 Απόφαση Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, 15.10.15.

16 Η λογική αυτή εγκαταλείφθηκε από το ΕΔΑΔ στην υπόθεση Perincek μεταξύ της απόφασης του Τμήματος που είχε κρίνει την υπόθεση αρχικά και της προαναφερθείσης απόφασης του Τμήματος Ευρείας Σύνοψης.

17 Στις υποθέσεις αυτές ανακύπτει και το μη νομικό ερώτημα τού τι ανήκει πια στον χώρο της ιστορίας.

18 Βαρνάβα και άλλοι κατά Τουρκίας, απόφαση Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, 18.9.09.

19 Βλ. απόφαση πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την καταπολέμηση, μέσω του ποινικού δικαίου, ορισμένων μορφών και εκδηλώσεων ρατσισμού και ξενοφοβίας, αλλά και τη γενική σύσταση υπ' αριθμόν 7 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής κατά του Ρατσισμού και της Μισαλλοδοξίας, που παρερμηνεύθηκε από το ΕΔΑΔ στην Perincek.

20 Είναι, βέβαια, γνωστό ότι υπάρχουν μεγάλα περιθώρια αλλαγής και απόκρυψης των διευθύνσεων IP.

χιλιάδες βέργες», ερωτικό μυθιστόρημα του Guillaume Apollinaire του οποίου την απαγόρευση στην Τουρκία έκρινε παράνομη το ΕΔΑΔ.²¹ Περιλαμβάνει και κάποιες πολιτισμικές αξίες. Η ηθική ακεραιότητα προστατεύεται, για παράδειγμα, ως ανθρώπινο δικαίωμα επειδή θεωρείται συστατικό στοιχείο της προσωπικότητας.²² Αυτό είναι κοινός τόπος. Το Ευρωπαϊκό όμως Δικαστήριο έχει επίσης κρίνει ότι η ηθική ακεραιότητα δεν πλήττεται μόνο από την εξύβριση. Πλήττεται κι από τη ρητορική μίσους, η οποία παίρνει πολλές μορφές. Όχι μόνο της παρακίνησης σε βία, αλλά και της δυσφήμισης κάποιων ευάλωτων κοινωνικών ομάδων και της υποκίνησης μίσους. Εκεί έγκειται η διαφορά μεταξύ του ευρωπαϊκού και άλλων μοντέλων προστασίας, εφ' όσον το ΕΔΑΔ δέχεται ότι τα κράτη μέλη έχουν μεγάλα περιθώρια επιβολής περιορισμών στην ελευθερία λόγου για να περισταλεί η ρητορική μίσους.²³ Αυτό συμβαίνει είτε επειδή κάποιες μορφές έκφρασης δεν προστατεύονται σε ευρωπαϊκό επίπεδο, είτε επειδή η στάθμιση που κάνει το ΕΔΑΔ μεταξύ ανάγκης προστασίας της ελευθερίας του λόγου και της ανάγκης προστασίας της προσωπικότητας αποβαίνει υπέρ της τελευταίας. Πρόκειται δηλαδή για διαφορά μεταξύ ευρωπαϊκών και άλλων πολιτισμικών αξιών.

Οι δυνατότητες επιρροής που έχει η Ευρώπη σε αυτό τον τομέα είναι τεράστιες. Αυτό φάνηκε στην υπόθεση *Delfi AS* κατά Εσθονίας που κρίθηκε στο Στρασβούργο.²⁴ Στη σχετική απόφαση το ΕΔΑΔ έκρινε θεμιτή τη δημιουργία υποχρέωσης διαχείρισης περιεχομένου για τις ιστοσελίδες. Έκρινε επίσης ότι μπορεί να θεσπισθεί ευθύνη για τους διαχειριστές περιεχομένου ακόμη κι από ανώνυμα σχόλια των οποίων την ανάρτηση και διατήρηση έχουν επιτρέψει, εφ' όσον αυτά συνιστούν ρητορική μίσους.

IV. Το ρυθμιστικό πλαίσιο: η σχέση μεταξύ ευρωπαϊκού δικαίου και κανόνων δεοντολογίας

Η διαχείριση γίνεται βέβαια με βάση κανόνες. Κι αυτό μας φέρνει στο δεύτερο θέμα της σύνομης εισήγησής μου, που είναι η σχέση μεταξύ ευρωπαϊκού δικαίου, όπως αυτό προκύπτει από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, και κανόνων δεοντολογίας.

Πολλές προσφυγές στο Στρασβούργο αφορούν την έλλειψη επαρκούς προστασίας της προσωπικότητας απέναντι σε επιθέσεις που δέχεται, όχι μόνο στο Ίντερνετ αλλά και στα κλασικά μέσα μαζικής ενημέρωσης. Σε όλες αυτές τις προσφυγές έχει γίνει επίκληση της ελευθερίας έκφρασης. Σε πολλές δε από τις σχετικές υποθέσεις το κρίσιμο σημείο ήταν εάν θεμιτά μπορούσε να κληθεί κάποιος να αποδείξει την αλήθεια όχι πραγματικών ισχυρισμών, αλλά γνώμης που είχε εκφράσει.²⁵ Η απάντηση που δόθηκε είναι σαφής, αφού η νομολογία αντιμετωπίζει διαφορετικά τα διάφορα είδη πληροφορίας. Στη δεύτερη δηλαδή περίπτωση, το ΕΔΑΔ θα εξετάσει όχι την αλήθεια της εκφρασθείσας γνώμης, αλλά την ουσιαστική συνεισφορά της στο δημόσιο διάλογο, το κατά πόσο ο εκφέρων τη γνώμη ενήργησε καλόπιστα ή όχι, αλλά κι εάν η γνώμη είχε κάποια πραγματική βάση.²⁶ Παρεμπιπτόντως – κι αυτό είναι

21 *Akdaş* κατά Τουρκίας, 16.2.10.

22 Χ και Υ κατά Κάτω Χωρών, απόφαση ΕΔΑΔ 26.3.85, παρ. 22.

23 Κάποιοι από αυτούς τους περιορισμούς είναι υποχρεωτικοί, σύμφωνα με τη νομολογία. Βλ. Στέφανος Σταύρος, *Criminal Law Responses to Hate Speech: Towards a Systematic Approach in Strasbourg?* στο *Coercive Human Rights: Positive Duties to Mobilise the Criminal Law*, L. Lavrysen and N. Mavronicola (επιμ.), Hart, 2021, σελ. 117-138.

24 Απόφαση Τμήματος Ευρείας Σύνοψης, 16.6.15.

25 Βλ., ανάμεσα σε πολλές άλλες, *Lingens* κατά Αυστρίας, απόφαση Ολομέλειας, 8.7.86.

26 *Registry of the European Court of Human Rights, Guide on Article 10 of the European Convention of Human Rights*, 31.8.22.

για εμάς το καίριο σημείο – για να κρίνει κάποιες από αυτές τις προσφυγές, το ΕΔΑΔ εξετάζει και την επάρκεια των κανόνων που έχουν θεσπίσει οι αυτορρυθμιζόμενοι κλάδοι (Ίντερνετ και κλασικά μέσα μαζικής ενημέρωσης).²⁷ Μέχρι στιγμής το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο έχει αποφύγει να ασκήσει ουσιαστικό έλεγχο όσον αφορά το ρυθμιστικό πλαίσιο αυτό καθ' εαυτό. Κι αυτό ίσως να είναι ένα από τα τρωτά σημεία της νομολογίας. Τούτο φαίνεται από το ότι, στην πράξη, δίδεται όλο και περισσότερο βάρος στην αυτορρύθμιση. Η META, για παράδειγμα, έχει εγκαθιδρύσει ένα είδος εσωτερικού δικαστηρίου που κρίνει παράπονα σχετικά με τις αναρτήσεις στο Facebook.

Τέλος, στα πλαίσια της συζήτησης για την αυτορρύθμιση, αξίζει να πει κανείς δυο λόγια σχετικά με κάποιες υποθέσεις που αφορούν την ακαδημαϊκή ελευθερία. Οι σχετικές αποφάσεις του ΕΔΑΔ μεταφέρουν ένα σαφώς πιο αισιόδοξο μήνυμα όσον αφορά την αποτελεσματικότητα του ελέγχου που ασκείται στο Στρασβούργο. Και τούτο γιατί το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο δεν καταδίκασε μόνο την Τουρκία που απαγόρευσε την επιστροφή στη χώρα Αμερικανού λέκτορα λόγω απόψεων που είχε εκφράσει για την Αρμενική γενοκτονία.²⁸ Καταδίκασε και την Ιταλία, επειδή πανεπιστήμιο της δεν επαναπροσέλαβε καθηγητή φιλοσοφίας του δικαίου, κατόπιν άρνησης του Βατικανού να βεβαιώσει την χριστιανικότητα κάποιων απόψεων του. Και τούτο χωρίς να του ζητηθούν εξηγήσεις.²⁹

Το πανεπιστήμιο αυτό δεν ήταν βέβαια τυχαίο, αλλά το Università Cattolica del Sacro Cuore του Μιλάνου. Η σχετική όμως απόφαση αποτελεί χρήσιμο προηγούμενο για την κρίση και άλλων υποθέσεων σχετικών με το φαινόμενο του deplatforming (αφαίρεση του βήματος) και του cancel culture (κουλτούρα ακύρωσης). Τέτοια προσφυγή εκκρεμεί και κατά της Ελλάδας. Αφορά την απόφαση επαρχιακού πανεπιστημίου να αφαιρέσει από Γερμανό καθηγητή ιστορίας τον τίτλο του επίτιμου διδάκτορα, λόγω απόψεων που εξέφρασε σχετικά με γεγονότα που έλαβαν χώρα στην πατρίδα μας κατά τη διάρκεια του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου.

Παραδόξως, λοιπόν, η αναζήτηση της αλήθειας μέσω της σοβαρής έρευνας δεν είναι δεδομένο, αλλά πρόκληση στην εποχή μας, που σωστά χαρακτηρίζεται ως εποχή της πληροφορίας. Είναι δε περίεργο ότι ακόμη και σήμερα συζητάμε για την ανάγκη προάσπισης της ελευθερίας της έκφρασης σε χώρους όπως τα πανεπιστήμια.

Πόσο απαισιόδοξοι θα πρέπει όμως να είμαστε; Αναφερόμενος στις παραπάνω αποφάσεις του ΕΔΑΔ, ήθελα να καταδείξω ότι κάποιες διαφαινόμενες πτυχές του ευρωπαϊκού μοντέλου προστασίας της ελευθερίας λόγου ίσως να μας επιτρέπουν να μην είμαστε τόσο αρνητικοί.

V. Συμπέρασμα

Συμπερασματικά, θα μπορούσε να υπενθυμίσει κανείς ότι πολλοί θεωρούν πως η εποπτεία που ασκείται από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο στο Στρασβούργο πάνω στα κράτη μέλη είναι υπερβολικά αυστηρή. Παράλληλα, είδαμε ότι το ΕΔΑΔ μάλλον δεν έχει φανεί, μέχρι στιγμής, αρκετό τολμηρό απέναντι στον αυτορρυθμιζόμενο χώρο.

Η αλήθεια ίσως να βρίσκεται κάπου στη μέση κι η υποτιθέμενη αυστηρή εποπτεία να είναι

27 Σ. Σταύρος, *Addressing Hate Speech: Trends in Council of Europe Law and Practice*, στο *Safeguarding Democratic Institutions in a Europe in Crisis: Challenges and Responses*, Στ. Περράκης (επιμ.), Ι. Σιδέρης, 2021, σελ. 193-201.

28 Cox κατά Τουρκίας, απόφαση 20.5.10.

29 Lombardi Vallauri κατά Ιταλίας, απόφαση 20.10.09.

το τίμημα που αξίζει να πληρώσουμε προκειμένου να έχουμε ένα διαφορετικό – ευρωπαϊκό – πρότυπο προστασίας ελευθέριας λόγου που να στηρίζεται στην εξισορρόπηση κάποιων βασικών πολιτισμικών αξιών. Κι αυτό είναι και το πρότυπο που μπορούμε και πρέπει να προβάλλουμε ανταγωνιστικά διεθνώς.

Η Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (ΑΔΑΕ): Ένα θεσμικό αντίβαρο για την προστασία της πιο ευαίσθητης πτυχής του ιδιωτικού βίου

.....
Χρήστος Ράμμος
.....

Αντικείμενο του παρόντος είναι η ανάπτυξη των θεμάτων που σχετίζονται με ένα πολύ ευαίσθητο ατομικό θεμελιώδες δικαίωμα: το δικαίωμα στο απόρρητο των επικοινωνιών, που βρίσκεται στον πυρήνα του ιδιωτικού βίου, στην πιο μύχια πτυχή της προσωπικότητας μας, σχεδόν στην καθημερινότητα μας. Όντως, οι ιδιωτικές μας επικοινωνίες, είτε με το τηλέφωνο, είτε με μηνύματα, είτε με το ταχυδρομείο, είναι κάτι το καθημερινό και είναι η αποτύπωση του βαθύτερου εαυτού μας. Ευλόγως, λοιπόν, χαρακτηρίζεται από το Σύνταγμα (άρθρο 19 παρ. 1) το επίμαχο δικαίωμα ως απολύτως απαραβίαστο. Είναι το μόνο, μάλιστα, στο οποίο ο συνταγματικός νομοθέτης δίνει αυτό τον χαρακτηρισμό: είναι δε γνωστό ότι κάθε λέξη του συνταγματικού κειμένου έχει τη δική της προστιθέμενη αξία και καμία λέξη δεν έχει μπει στον Καταστατικό Χάρτη της χώρας ως απλό σχήμα λόγου στερούμενο κανονιστικής σημασίας και πυκνότητας.

Το ούτως ή άλλως ευαίσθητο αυτό δικαίωμα απειλείται στις μέρες μας ακόμη περισσότερο με τις σύγχρονες ραγδαίες εξελίξεις της τεχνολογίας και την επέκταση του ηλεκτρονικού εγκλήματος παγκοσμίως. Τέλος, το δικαίωμα αυτό αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την άσκηση άλλων ουσιωδών θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας η ελευθερία έκφρασης κ.λπ.

Θέμα επίσης της παρούσης μελέτης είναι ο ρόλος τον οποίο καλείται με βάση συνταγματική επιταγή¹ να διαδραματίσει στην διασφάλιση του επίμαχου δικαιώματος η συνταγματικά κατοχυρωμένη Ανεξάρτητη Αρχή η ΑΔΑΕ. Διασφάλιση την οποία μπορεί να επιτύχει μόνο με πλήρη άσκηση των ελέγχων τους οποίους της έχει αναθέσει ο ιδρυτικός της νόμος². Το έργο αυτό της διασφάλισης είναι εξαιρετικά δυσχερές, όπως κατέδειξε η δυστυχώς καθόλου ευχάριστη και αποθαρρυντική εξέλιξη της υπόθεσης των υποκλοπών, που κατά περιόδους έφθασε στο σημείο ακόμη και να μονοπωλήσει την επικαιρότητα στο πρόσφατο παρελθόν.

Πρέπει στο σημείο αυτό να γίνει μια ακόμη προκαταρκτική παρατήρηση. Ενώ το δικαίωμα στην προστασία των προσωπικών δεδομένων είναι αρκετά γνωστό και επιστημονικά επεξεργασμένο, το δικαίωμα στην προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών είναι πολύ λιγότερο γνωστό, ακόμη και στη νομική ακαδημαϊκή κοινότητα. Και τούτο διότι μόνο στην Ελλάδα, υπάρχουν δύο ξεχωριστά συνταγματικά άρθρα (9^Α και 19) που προστατεύουν αυτά τα δύο δικαιώματα ως διακριτά μεταξύ τους. Στις υπόλοιπες ευρωπαϊκές χώρες τα δύο δικαιώματα αντιμετωπίζονται ως ένα. Πρόκειται πράγματι για δύο πτυχές του αυτού ευρύτερου δικαιώματος προστασίας του ιδιωτικού βίου.

1 Και συγκεκριμένα με βάση το άρθρο 19 §2 Σ.

2 Ο νόμος 3115/2003 Αρχή Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών (47^Α).

Η θεματολογία η οποία θα αναπτυχθεί κατωτέρω είναι η ακόλουθη:

1. Η γένεση από την μήτρα του ευρύτερου δικαιώματος στο απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου ενός ιδιαίτερου δικαιώματος σχετιζόμενου με την προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών.
2. Ο λόγος για τον οποίο είναι τόσο σημαντικό και πρέπει να είναι απολύτως απαραβίαστο το διακριτό αυτό δικαίωμα στην προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών, ειδικά στην εποχή μας.
3. Ποια είναι η σχέση του δικαιώματος στην προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών με το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων αν υπάρχει σαφής οριοθέτηση μεταξύ τους και ποια είναι αυτά τα όρια.
4. Ποιες αρμοδιότητες, άλλως ποιες εξουσίες έχει αναθέσει το Σύνταγμα και ο συνάδων με αυτό τυπικός νόμος στην ΑΔΑΕ, για την διασφάλιση του απορρήτου των επικοινωνιών, ειδικά σε ό,τι αφορά τον έλεγχο των άρσεων του απορρήτου των επικοινωνιών (των αποκαλούμενων επίσης νομίμων επισυνδέσεων), που είναι στην εποχή μας η κύρια -και μάλιστα μακράν- επέμβαση και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις ενδεχομένως και απειλή για το απόρρητο των επικοινωνιών των πολιτών.

Θα ξεκινήσω πρώτα με τα κείμενα (άρθρο 19 του Συντάγματος, που τιτλοφορείται «απόρρητο επιστολών, ανταπόκρισης και επικοινωνίας»)

«1. Το απόρρητο των επιστολών και της ελεύθερης ανταπόκρισης ή επικοινωνίας με οποιονδήποτε άλλο τρόπο είναι απόλυτα απαραβίαστο. Νόμος ορίζει τις εγγυήσεις υπό τις οποίες η δικαστική αρχή δεν δεσμεύεται από το απόρρητο για λόγους εθνικής ασφάλειας ή για διακρίβωση ιδιαίτερα σοβαρών εγκλημάτων. 2. Νόμος ορίζει τα σχετικά με τη συγκρότηση, τη λειτουργία και τις αρμοδιότητες ανεξάρτητης αρχής που διασφαλίζει το απόρρητο της παραγράφου 1».

1. Ανεξάρτητα από το γεγονός ότι ο Έλληνας συνταγματικός νομοθέτης αφιερώνει ένα ειδικό άρθρο, το άρθρο 19, στο δικαίωμα στο απόρρητο των επικοινωνιών, το οποίο εμφανίζει με τον τρόπο αυτό ως ένα νοηματικά αυτοτελές δικαίωμα, είναι βέβαιο ότι αυτό ανήκει σε μια ευρύτερη «οικογένεια» δικαιωμάτων. Είναι μια έκφανση, άλλως μια υποπερίπτωση του δικαιώματος στο απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου. Κανένα άλλο Σύνταγμα ευρωπαϊκής χώρας δεν έχει, όπως έχει ήδη αναφερθεί, ξεχωριστό άρθρο για το δικαίωμα στο απόρρητο των επικοινωνιών. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι το δικαίωμα αυτό προστατεύεται μόνο στην Ελλάδα. Όλα τα Συντάγματα των ευρωπαϊκών χωρών και εν γένει των φιλελευθέρων δημοκρατιών προστατεύουν τον συνολικό κύκλο του ιδιωτικού βίου. Ομοίως, ούτε η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) ούτε ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ) περιέχουν ένα τέτοιο ξεχωριστό άρθρο. Το απαραβίαστο του ιδιωτικού βίου (την *privacy*) κατοχυρώνουν το άρθρο 8 της πρώτης και 7 του δεύτερου. Παρά ταύτα και τα δύο ευρωπαϊκά δικαστήρια, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) και το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) έχουν αναπτύξει ήδη εδώ και δεκαετίες μια πλουσιότατη, άκρως λεπτομερειακή και «εγγυητική» νομολογία για την προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών νομολογία. Ειδικά για την ΕΣΔΑ, όταν συνήφθη η σχετική σύμβαση το 1950, οι επικοινωνίες δεν είχαν πάρει την έκταση και την κεντρικότητα που έχουν σήμερα, ηλεκτρονικές δε επικοινωνίες δεν υπήρχαν καθόλου. Τότε υπήρχε μόνο ο κλασικός κατάλογος των ατομικών ελευθεριών του 18^{ου}, 19^{ου}

και του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα. Από τις επικοινωνίες προστατεύονταν με ειδικές διατάξεις μόνο το απόρρητο της επιστολογραφίας, του πιο παραδοσιακού τρόπου επικοινωνίας. Το γεγονός δε ότι, παρά ταύτα αναπτύχθηκε μια τόσο πλούσια νομολογία αποδεικνύει ότι η νομολογία ενός δικαστηρίου που σέβεται τον ρόλο του και προσαρμόζεται στις εξελίξεις, χωρίς να προσκολλάται σε γραμματικές ή «οριζιναλιστικές» ερμηνείες, μπορεί να είναι πολύ πιο προστατευτικό από τα πιο φλύαρα και συνεχώς μεταβαλλόμενα κανονιστικά κείμενα. Προσωρινό συμπέρασμα: Και να μην υπήρχε, συνεπώς, το άρθρο 19, το δικαίωμα στο απόρρητο θα προστατεύονταν επαρκώς από το άρθρο 9 § 1 δεύτερο εδάφιο που ορίζει ότι «η ιδιωτική και οικογενειακή ζωή του ατόμου είναι απαραβίαστη».

2. Γιατί είναι τόσο σημαντικό το δικαίωμα στο απόρρητο των επικοινωνιών, σε σημείο που ο συνταγματικός νομοθέτης να το χαρακτηρίζει «απολύτως» απαραβίαστο;

Το δημόσιο δίκαιο και ο συνταγματισμός, όπως ξεκίνησαν με τη γαλλική και αμερικανική επανάσταση και εξελίχθηκαν τον 19^ο αιώνα έδωσαν αρχικά έμφαση στην προστασία της δημόσιας δραστηριότητας των πολιτών. Η αντίληψη ότι παράλληλα με την δημόσια σφαίρα πρέπει να υπάρχει και ένας χώρος ιδιωτικότητας για κάθε πρόσωπο, απροσπέλαστος από την κρατική εξουσία αλλά και από τρίτους ιδιώτες, εμφανίστηκε αργότερα και εμπεδώθηκε σιγά σιγά ως κλάδος του δημοσίου δικαίου. Ενός δικαίου που διαχωρίζει τη δημόσια σφαίρα από τον ιδιωτικό χώρο της οικειότητας για κάθε πρόσωπο. Σύμφωνα με τη φιλελεύθερη θεωρία που είναι η βάση όλων των συνταγματικών καθεστώτων δυτικού τύπου, κάθε άνθρωπος είναι μια αυταξία, έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερος την προσωπικότητα του, όπως αυτός επιλέγει, αυτόνομος και ανεπηρέαστος από επιταγές ή διδαχές κρατικές ή διαφόρων ισχυρών κοινωνικών ομάδων. Για να μπορεί να γίνει αυτό, πρέπει να υπάρχει ένας χώρος οικειότητας, απροσπέλαστος από εισβολές, στον οποίο να αισθάνεται άνετα και να μη φοβάται ότι ένα τρίτο μάτι τον παρακολουθεί σε αυτόν. Μόνο έτσι μπορεί ο καθένας να πληροφορείται, να σταθμίζει, να αναπτύσσεται πνευματικά και συναισθηματικά και να στοχάζεται, να αποκτά το θάρρος της γνώμης του έτσι ώστε να εξελίσσεται όχι μόνο σε ένα ελεύθερο και υπεύθυνο δημοκρατικό πολίτη, αλλά και σε ένα ώριμο και ολοκληρωμένο άνθρωπο. Η παραβίαση του χώρου αυτού και μάλιστα στον ευαίσθητο τομέα των επικοινωνιών του, είτε αυτές είναι επιστολογραφία, είτε είναι τα τηλεφωνήματα του, είτε τα μηνύματα που ανταλλάσσει με ηλεκτρονικό τρόπο [και που πολύ συχνά γίνεται μέσω των αποκαλούμενων επιφυών άλλως (over the top) εφαρμογών, πχ Viber, WhatsApp, Signal, Skype, Facebook Messenger)] τον οδηγεί στον φόβο και στην αυτολογοκρισία. Κάτω από τέτοιες συνθήκες δεν δημιουργούνται οι πολίτες τους οποίους χρειάζεται μια δημοκρατική κοινωνία. Περιορίζεται για παράδειγμα η δυνατότητα κάθε προσώπου να επικοινωνεί πχ με τον ερωτικό σύντροφο του, τον επιστήθιο φίλο του, τον γιατρό του για ιδιαίτερα ευαίσθητα ιατρικά του θέματα. Και δεν χρειάζεται ιδιαίτερη επιχειρηματολογία για να γίνει κατανοητό ότι, μια τέτοια συσσώρευση πληροφοριών, που έχουν συλλεχθεί από τη διείσδυση στα πιο πάνω μέσα επικοινωνίας και καταλήγουν στη διάθεση είτε του κράτους είτε άλλων ιδιωτών, και μάλιστα μια συσσώρευση τεραστίου όγκου πληροφοριών που ισούνται στην εποχή μας με μεγα-δεδομένα, ενόψει της ραγδαίας ανάπτυξης της τεχνολογίας, συχνά χρησιμοποιούμενης για κακόβουλους σκοπούς, γεννά τον κίνδυνο εκβιασμών και μάλιστα εφ' όρου ζωής του θύματος³. Οι κοινωνίες μας κινδυνεύουν και μάλιστα σύντομα, αν δεν προστα-

3 Εκβιασμών του τύπου «αν δεν κάνεις αυτό που σου ζητώ, θα δημοσιοποιήσω τις εξής πληροφορίες που έχω στη διάθεση μου για σένα.

τευθούν αποτελεσματικά τα θεμελιώδη δικαιώματα, να καταλήξουν σε δυστοπίες του τύπου του Panopticon του J. Bentham (1785) για να μη μιλήσουμε για μεταγενέστερες τέτοιες προβλέψεις, όπως αυτές του M. Foucault ή του G. Orwell. Εύκολα γίνεται αντιληπτό, μετά από όσα εκτέθηκαν, γιατί η διασφάλιση του απορρήτου των επικοινωνιών είναι απαραίτητος όρος για την προστασία και άλλων σημαντικών συνταγματικών ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών, όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, η ελευθερία έκφρασης κ.λπ. Για να προλάβουμε τη δημιουργία και εγκατάσταση μιας τέτοιας δυστοπικής συνθήκης, δεν αρκούν πλέον σήμερα, στην εποχή του Διαδικτύου, τα εθνικά κανονιστικά όπλα. Χρειάζεται συντονισμός κρατών σε υπερεθνικό, περιφερειακό τουλάχιστον επίπεδο. Ήδη η Ευρωπαϊκή Ένωση πέρα από τον γνωστό σε όλους μας Γενικό Κανονισμό Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (τον γνωστό GDPR άλλως ΓΚΠΔ) διαπραγματεύεται εδώ και χρόνια την έκδοση ενός νέου Κανονισμού, που θα περιέχει ενοποιημένες ρυθμίσεις και εγγυήσεις για την προστασία των δεδομένων που κυκλοφορούν μέσω των ηλεκτρονικών επικοινωνιών (διαδικτυακών και κινητής τηλεφωνίας). Είναι ο επονομαζόμενος Κανονισμός e-privacy, ο οποίος προχωρεί όμως δυστυχώς αργά σαν «το γεφύρι της Άρτας».

3. Με δεδομένο ότι τόσο η προστασία του απορρήτου των επικοινωνιών (άρθρο 19 του Συντάγματος) όσο και η προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα (άρθρο 9 Α) ανήκουν στην οικογένεια της προστασίας του ιδιωτικού βίου, ποια είναι η μεταξύ τους διακριτική γραμμή; Υπάρχει; Χρειάζονται δύο ξεχωριστές Αρχές για να διασφαλίζουν την προστασία των αντιστοίχων δικαιωμάτων, ή υπάρχουν επικαλύψεις αρμοδιοτήτων;

Δύσκολα ερωτήματα, στα οποία δεν υπάρχει εύκολη ή κρυστάλλινης ευκρίνειας απάντηση. Για να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά, πρέπει να διαπιστώσουμε πότε έχουμε προσβολή του ενός δικαιώματος και πότε του άλλου. Η επικοινωνία είναι νομική έννοια και μάλιστα συνταγματική νομική έννοια, την οποία περιγράφει πρωταρχικά η κοινή πείρα.

Παραδείγματα σε ό,τι αφορά την ταυτόχρονη συρροή των δύο πιο πάνω δικαιωμάτων: Όταν υπάρχει διείσδυση σε μια ιδιωτική τηλεφωνική επικοινωνία, είτε με παράνομο τρόπο (πχ με ενέργειες ενός hacker, είτε με κακόβουλο κατασκοπευτικό λογισμικό τύπου Predator ή Πήγασος) είτε με νομότυπο τρόπο, χωρίς όμως να έχουν τηρηθεί οι όροι και η διαδικασία άρσης του απορρήτου, που θέτει το Σύνταγμα και κατ' εξειδίκευση του ο τυπικός νόμος, έχουμε ταυτόχρονα πέρα από την παραβίαση του απορρήτου των επικοινωνιών και παράνομη συλλογή και αποθήκευση, άρα και επεξεργασία προσωπικών δεδομένων αυτών οι οποίοι συνομίλησαν (όχι μόνο δε τι είπαν το οποίο έχει καταγραφεί, αλλά και των αποκαλούμενων εξωτερικών στοιχείων, άλλως δεδομένων, της επικοινωνίας δεδομένων, δηλ. ποιος συνομίλησε με ποιον, για πόσο χρονικό διάστημα, ποια ώρα, ημέρα και ημερομηνία, μέσω ποιας κεραίας – άλλως επί το επιστημονικότερον μέσω ποιας κυψέλης κινητής τηλεφωνίας – κάλεσε ο καλών και μέσω ποιας έλαβε την κλήση ο αποδέκτης της, με περαιτέρω συνέπεια να μπορεί ο παρανόμως συλλέξας τα δεδομένα αυτά να εντοπίσει σε ποιο γεωγραφικό χώρο βρίσκονταν οι δύο τους). Επομένως, η πρώτη διαπίστωση είναι ότι δεν έχουμε σινικά εννοιολογικά τείχη μεταξύ των δύο δικαιωμάτων⁴. Το πρόβλημα της διάκρισης μεταξύ των δύο δικαιωμάτων και μεταξύ των αρμοδιοτήτων των δύο ανεξαρτήτων αρχών το έχουμε μόνο στην Ελλάδα, διότι μόνο στην Ελλά-

⁴ Παράδειγμα μια μαζική κυβερνοεπίθεση σε ένα πάροχο κινητής τηλεφωνίας τον Σεπτέμβριο του 2021, με πειρατεία δεδομένων κλήσεων συνδρομητών του εν λόγω παρόχου. Επιλήφθησαν οι δύο Αρχές ΑΠΔΠΧ και ΑΔΑΕ (φύλλο 7 κάτω μέρος της πρώτης σελίδας και άνω μέρος της δεύτερης σελίδας) με κίνδυνο να μάλιστα να παραβιαστεί η αρχή ne bis in idem.

δα υπάρχουν δύο διακριτές ανεξάρτητες αρχές, λόγω των δύο διακριτών συνταγματικών διατάξεων για τις οποίες έγινε πιο πάνω λόγος. Στην υπόλοιπη Ευρώπη η προστασία και των δύο δικαιωμάτων έχει ανατεθεί στις ΑΠΔ (Αρχές Προστασίας Δεδομένων) και σε κάποιες περιπτώσεις σε ειδικευμένες ανεξάρτητες αρχές ή κοινοβουλευτικές επιτροπές, οι οποίες εποπτεύουν τη δραστηριότητα των υπηρεσιών πληροφοριών, σε ό,τι αφορά ειδικά και αποκλειστικά τις άρσεις του τηλεφωνικού απορρήτου, τις οποίες οι υπηρεσίες αυτές πραγματοποιούν.

Κατά τη γνώμη του υπογράφοντος, το Σύνταγμα δεν επιβάλλει με βάση τα δύο επίμαχα άρθρα (9^α και 19) την ύπαρξη δύο ανεξαρτήτων αρχών, ακόμη και αν, όπως συμβαίνει, το νομοθετικό καθεστώς (συνταγματικό και κανονιστικό καθεστώς σε επίπεδο κοινού νόμου) ξεχωρίζει και συχνά διαχωρίζει ορολογικά και από πλευράς προϋποθέσεων τα δύο δικαιώματα ως προς την ουσία τους. Ο συνταγματικός νομοθέτης ενδιαφέρεται να διασφαλίζονται πλήρως τα δύο δικαιώματα, όπως τα έχει διαμορφώσει κανονιστικά. Το αν, όμως, αυτό θα το κάνουν δύο αρχές ή μια δεν τον ενδιαφέρει.

Το κριτήριο που διαφοροποιεί, ως προς την ουσία τους, σύμφωνα με το ελληνικό νομοθετικό καθεστώς τα δύο δικαιώματα είναι λοιπόν το στοιχείο της επικοινωνίας. Επικοινωνία είναι κάθε ανταλλαγή ενημερώσεων, απόψεων, εκφράσεων κ.λπ. που γίνεται μεταξύ δύο προσώπων σε καθεστώς ιδιωτικότητας και οικειότητας. Είτε μέσω κινητού ή σταθερού τηλεφώνου, είτε μέσω γραπτών μηνυμάτων, που διακινούνται είτε μέσω τηλεπικοινωνιακών δικτύων (πχ τα αποκαλούμενα SMS, ή φωνητικά μηνύματα) είτε διαδικτυακά (emails ή messenger ή επιφυείς- over the top- εφαρμογές, για τις οποίες έγινε προηγουμένως λόγος). Η επικοινωνία καλύπτει, άλλως εκτείνεται, σύμφωνα με την αντίληψη που έχει επικρατήσει στην ΑΔΑΕ, αλλά και σύμφωνα με τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας και των ΕΔΔΑ και ΔΕΕ, σε όλο το επικοινωνιακό γεγονός. Προστατεύεται, δηλαδή, στο πλαίσιο του δικαιώματος στο απόρρητο των επικοινωνιών, όχι μόνο το περιεχόμενο της συνομιλίας και για όσο χρονικό διάστημα αυτή διαρκεί (όπως εσφαλμένα έχει υποστηρίξει πρώην Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου σε παλιότερη γνωμοδότηση του του 2009, και κάνει δεκτό ο ίδιος ο Άρειος Πάγος- ευρισκόμενος πάντα σε καθυστέρηση συντονισμού με τις σύγχρονες διεθνείς νομολογιακές εξελίξεις, συγκρινόμενος με το Συμβούλιο της Επικρατείας). Η Εισαγγελική Αρχή στην Ελλάδα εξακολουθεί σε μεγάλο βαθμό ίσως και λόγω της ιεραρχικής της σχέσης, αλλά κυρίως λόγω νοστοροπίας και νομικής της «κουλτούρας» (η οποία συχνά ανευρίσκεται, δυστυχώς και σε μεγάλη μερίδα των ποινικών δικαστών της καθήμενης Δικαιοσύνης στην χώρα μας) να αντιλαμβάνεται τον εαυτό της περισσότερο ως επέκταση του κατασταλτικού βραχίονα της κρατικής εξουσίας και πολύ λιγότερο ως εγγυητή των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών ενός συγχρόνου δημοκρατικού φιλελεύθερου κράτους.

Θα πρέπει λοιπόν να γίνει δεκτό ότι, κατά το Σύνταγμα προστατεύονται και τα εξωτερικά στοιχεία της επικοινωνίας (άλλως, όπως ανέφερα, τα μετα-δεδομένα). Τα στοιχεία αυτά είναι συχνά εξ ίσου σημαντικά, αν όχι πιο σημαντικά, για τους επικοινωνούντες απ' ό,τι το ίδιο το περιεχόμενο της συνομιλίας τους. Δηλαδή, ο πολίτης ενδιαφέρεται εξ ίσου να μη δημοσιοποιηθούν ή να υποστούν επεξεργασία από τον παρακολουθήσαντα μια συνομιλία του όχι μόνο το τι είπε, το οποίο μπορεί να είναι μια κοινότοπη και συντομότητα, από άποψη περιεχομένου, συνομιλία του, αλλά και το με ποιον συνομίλησε, αν συνομίλησε πχ με την ερωμένη του ή με τον ψυχίατρο του, ή αν, όταν χρησιμοποίησε το κινητό του τηλέφωνο, επικοινωνήσε από την Αθήνα ή την Θεσσαλονίκη κ.λπ. Με αυτή την έννοια πρέπει να προστατεύονται και οι στιγμιαίες επικοινωνίες, όπως π.χ. το email ή το sms, τα οποία «ταξιδεύουν» μεταξύ αποστολέα και αποδέκτη σε λίγα δευτερόλεπτα, μετά την πάροδο των οποίων καταλήγουν και αποθηκεύο-

νται σε δύο υπολογιστές, εκείνο του αποστολέα και εκείνο του αποδέκτη, ή σε δύο τερματικές τηλεφωνικές συσκευές των αυτών προσώπων. Με βάση, όμως, τη μνημονευθείσα γνωμοδότηση πρώην Εισαγγελέα του ΑΠ, αν γίνει παραβίαση μιας ηλεκτρονικής επικοινωνίας ενός πολίτη μετά την εκ μέρους του αποστολή και εκ μέρους του προσώπου, στο οποίο αυτός απευθύνθηκε, παραλαβή του μηνύματος, δεν υπάρχει παραβίαση του απορρήτου των επικοινωνιών, αλλά μόνο παραβίαση της νομοθεσίας περί προστασίας από την επεξεργασία των προσωπικών δεδομένων των δύο επικοινωνησάντων. Αυτό, αν και εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται σημαντικό, έχει, παρά ταύτα μια πολύ σοβαρή συνέπεια. Διότι με την εκδοχή αυτή, ότι δηλαδή, όταν λήξει η συνομιλία, ή όταν καταλήξει το SMS ή το email στην τερματική συσκευή του αποδέκτη, εφαρμόζεται πλέον η νομοθεσία περί προστασίας των προσωπικών δεδομένων και δεν ισχύουν οι εγγυήσεις της κατά πολύ αυστηρότερης νομοθεσίας περί προστασίας του απορρήτου των επικοινωνιών. Η νομική συνέπεια όλων αυτών είναι να μη χρειάζεται, κατά την άποψη αυτή, για μια εισαγγελική ή δικωκτική αρχή η προσφυγή στη διαδικασία άρσης του απορρήτου των επικοινωνιών που επιτάσσει ο νόμος⁵, προκειμένου να συλλέξει τα εξωτερικά δεδομένα της επικοινωνίας και να αρκεί μια απλή εισαγγελική εντολή. Γίνεται έτσι εύκολα αντιληπτό πόσο μπορεί να συρρικνωθεί με τον τρόπο αυτό η προστατευτική εμβέλεια του άρθρου 19 Σ.

Από την άλλη δεν υπάρχει, κατά την επικρατέστερη άποψη, επικοινωνία στις αναρτήσεις στο Facebook, στο Twitter, και άλλα συγγενή μέσα κοινωνικής δικτύωσης, παρά το ότι η ανταλλαγή γίνεται θεωρητικά όχι μεταξύ δύο προσώπων, αλλά εντός ενός μικρότερου ή μεγαλύτερου αριθμού διαδικτυακών «φίλων», διότι στις περιπτώσεις αυτές λείπει η προϋπόθεση της επιλογής της ιδιωτικότητας. Πρόκειται, όπως έχει προσφυώς χαρακτηριστεί, για μια μορφή ιδιωτικής δημοσιογραφίας.

4. Εύρος ελέγχων της ΑΔΑΕ επί θεμάτων άρσεων του απορρήτου των επικοινωνιών

Το θέμα αυτό είναι ιδιαίτερα κρίσιμο και ευαίσθητο, όπως κατέδειξε η πρόσφατη υπόθεση των υποκλοπών, διότι αφορά τη διασφάλιση του απορρήτου των επικοινωνιών στην πιο ευαίσθητη και σημαντική πτυχή του. Πρόκειται για την ερμηνεία του άρθρου 19 του Συντάγματος και παρουσιάζει ένα ενδιαφέρον συνταγματικού δικαίου και ευρύτερα δημοσίου δικαίου και έχει άμεση συνέπεια στο τι έχει ή δεν έχει αρμοδιότητα να ελέγξει η ΑΔΑΕ, όταν ελέγχει τη νομιμότητα των άρσεων του απορρήτου των επικοινωνιών που γίνονται με εισαγγελικές διατάξεις, άλλως των αποκαλούμενων πιο τεχνικά νομίμων επισυνδέσεων. Αφορά τα αντίβαρα εξουσίας τα γνωστά checks and balances. Με τη δεύτερη από τις διατάξεις που παρέθεσα ανωτέρω, δηλ. τη διάταξη του άρθρου 19 παρ. 2 του Συντάγματος, η οποία αποτελεί ειδική διάταξη σε σχέση με το άρθρο 26 (διάκριση των εξουσιών), ο συνταγματικός νομοθέτης επέλεξε ως εγγυητή της διασφάλισης του απορρήτου των επικοινωνιών, την ΑΔΑΕ, και μάλιστα (κάτι που δεν έχει προσεχθεί επαρκώς) και ως προς τα δύο εδάφια της παρ. 1 του αυτού άρθρου, ήτοι όχι μόνο ως προς την πρωταρχική και γενική προστασία του δικαιώματος (εδάφιο πρώτο), αλλά και κατά το μέρος που η πιο πάνω παράγραφος αφορά τη διαδικασία της άρσης του απορρήτου από τη δικαστική αρχή (εδάφιο δεύτερο). Εν ολίγοις, η ΑΔΑΕ έχει επιλεγεί από τον συντακτικό νομοθέτη, με βάση αυτή την ειδικότερη συνταγματική διάταξη, που είναι η μόνη εφαρμοστέα στα θέματα που αφορούν τον έλεγχο της προστασίας του απορρήτου των επικοινωνιών, ακριβώς επειδή είναι ειδική, ως θεσμική εγγύηση, με την οποία περιβάλλει το απόρρητο των επικοινωνιών σε όλες του τις εκφάνσεις, και συνεπώς, και ως αντίβαρο εξουσίας απέναντι και στη

5 Βλ. κατωτέρω υπό 4.

δικαστική αρχή, στην οποία έχει ο ίδιος νομοθέτης (ο συνταγματικός) αναθέσει το έργο της εκδόσεως των διατάξεων άρσης του απορρήτου, τις οποίες όμως δεν είναι βασίμως να υποστηριχθεί ότι τις θέλησε ως πλήρως ανέλεγκτες.

Στο επίπεδο τυπικού νόμου ισχύουν τα ακόλουθα. Πρέπει πριν απ' όλα να γίνει μνεία του άρθρου 6 παρ.1 περ. α' του ν. 3115/2003 (ΦΕΚ Α' 47)- οργανικού νόμου περί της ΑΔΑΕ-, διάταξη η οποία εξακολουθεί να ισχύει και δεν έχει θιγεί ή τροποποιηθεί ούτε κατ' ελάχιστο από το νεότερο νόμο 5002/2022⁶. Σύμφωνα, δε, με το άρθρο αυτό, η Αρχή έχει ευρεία ελεγκτική αρμοδιότητα (ασκούμενη είτε αυτεπαγγέλτως είτε κατόπιν αναφορών ή καταγγελιών) τόσο σε ό,τι αφορά τους φορείς που εμπíπτουν στο ελεγκτικό της πεδίο (Εθνική Υπηρεσία Πληροφοριών -εφεξής ΕΥΠ), δημόσιες υπηρεσίες, οργανισμοί, επιχειρήσεις του ευρύτερου δημόσιου τομέα, καθώς και ιδιωτικές επιχειρήσεις που ασχολούνται με ταχυδρομικές, τηλεπικοινωνιακές ή άλλες υπηρεσίες σχετικές με την ανταπόκριση και την επικοινωνία) όσο και σε ό,τι αφορά το αντικείμενο του ελέγχου (εγκαταστάσεις, τεχνικός εξοπλισμός, αρχεία, τράπεζες δεδομένων και έγγραφα της Ε.Υ.Π. και άλλων δημοσίων υπηρεσιών).

Στο πλαίσιο, λοιπόν της συνταγματικής της αρμοδιότητας, όπως αυτή σαφώς προκύπτει από το πιο πάνω πλέγμα διατάξεων του Συντάγματος και αναγνώσθηκε, αλλά και έγινε αντιληπτή ακριβώς με τον αυτό τρόπο και από τον κοινό νομοθέτη⁷ και εξειδικεύεται από τον τελευταίο με τον προαναφερθέντα εκτελεστικό αυτού νόμο 3115/2003, η ΑΔΑΕ είναι μεταξύ άλλων αρμόδια να ελέγχει την τήρηση των όρων και της διαδικασίας άρσεως του απορρήτου, είτε αυτή επιβάλλεται για λόγους εθνικής ασφάλειας ή για τη διακρίβωση ιδιαίτερα σοβαρών εγκλημάτων, με μόνο περιορισμό το να μην υπεισέρχεται σε έλεγχο της (επί της ουσίας) κρίσης των αρμόδιων δικαστικών αρχών. Αυτό ορίζεται ρητώς σε μια άλλη διάταξη, εκείνη του άρθρου 6 παρ. 1 περιπτ. στ' του πιο πάνω νόμου. Κατά τούτο λοιπόν και ο νομοθέτης ορθά «ανέγνωσε» το άρθρο 19 του Σ. Αυτή είναι, εξ άλλου, και η μόνη λογική ερμηνεία που είναι δυνατόν να δοθεί στις εν λόγω συνταγματικές διατάξεις, αν δεν θέλουμε να καταστήσουμε περιορισμένου περιεχομένου την δεύτερη παράγραφο του άρθρου 19. Αυτό, όμως, παρά την προφανή του ευκρίνεια είναι κάτι που δεν έχει παρατηρηθεί και παροράται από όσους υιοθετούν την άποψη, ότι η ΑΔΑΕ, και μεν διασφαλίζει το απόρρητο των επικοινωνιών εν τη γενικότητί του, αλλά δεν έχει καμία αρμοδιότητα να ελέγχει ούτε κατ' ελάχιστον τη δικαστική κρίση περί της οποίας το δεύτερο εδάφιο της παρ. 1 του άρθρου 19 του Καταστατικού Χάρτη της χώρας, δηλ. τη δικαστική κρίση επί τη βάσει της οποίας αποφασίζεται η άρση του απορρήτου των επικοινωνιών είτε για λόγους εθνικής ασφάλειας, είτε για τη διακρίβωση σοβαρών εγκλημάτων, διότι κάτι τέτοιο θα αντέκειτο κατά την αντίληψη τους στη θεμελιώδη αρχή της διάκρισης των εξουσιών.

Ένα άλλο ερώτημα πολύ κρίσιμο, που αφορά την ποιότητα του κράτους δικαίου είναι το ακόλουθο: Τι περιεχόμενο θα μπορούσε κανείς να δώσει στην αόριστη νομική έννοια «εθνική ασφάλεια» σε ένα σύγχρονο δημοκρατικό ευρωπαϊκό κράτος; Είναι μόνο, ή είναι κυρίως, η έννοια γενικής ασφάλειας του κράτους, όπως ο κρατικός μηχανισμός ή και μια μη επαρκώς ενημερωμένη και προβληματισμένη κοινωνία των πολιτών την εννοούν αρκετές φορές; Δηλαδή ουσιαστικά ένας σκοπός δημόσιας αστυνόμευσης, η εξυπηρέτηση της οποίας οδηγεί πάντα και αναγκαστικά στη συρρίκνωση των ελευθεριών και δικαιωμάτων των πολιτών; Άλλως ως

6 Πρόκειται για το νόμο που ήδη ισχύει και διέπει τα θέματα που αφορούν τις άρσεις του απορρήτου των επικοινωνιών.,

7 Και δεν αποτελεί μεμονωμένη άποψη του υπογράφοντος.

ένα αγαθό που βρίσκεται σε ασυμφιλίωτη σύγκρουση με την ελευθερία, όπως τείνουμε να συνηθίσουμε να πιστεύουμε, αποδεχόμενοι αυτή τη μονομερή οπτική που κερδίζει συνεχώς έδαφος στις μέρες μας, ακόμη και στις φιλελεύθερες δημοκρατίες μας; Ή μήπως η κύρια αποστολή της εθνικής ασφάλειας είναι κάτι το ελαφρώς διαφορετικό; Μήπως δηλαδή εθνική ασφάλεια είναι η εγγύηση ότι θα κυριαρχεί σε μια χώρα ένα ασφαλές δημοκρατικό περιβάλλον για την άσκηση των ελευθεριών και δικαιωμάτων, που θα ευνοεί την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και το ευ ζην των πολιτών; Αυτό είναι το δίλημμα.

Για τον υπογράφοντα είναι σαφές ποια πρέπει να είναι η απάντηση. Δεν πρέπει, με άλλα λόγια, ποτέ να λησμονείται ότι ο τελικός σκοπός ύπαρξης μιας δημοκρατικής πολιτείας είναι η κατάκτηση του μέγιστου βαθμού ίσης ελευθερίας για όλα τα πρόσωπα. Η ασφάλεια, αντίθετα, δεν μπορεί παρά να είναι το μέσο (όσο και απαραίτητο αν είναι κάποιες φορές) για την επίτευξη του σκοπού αυτού. Η εθνική ασφάλεια δεν είναι δηλαδή η ίδια τελικός σκοπός. Αυτό μπορεί να ισχύει μόνο σε δικτατορικά και ολοκληρωτικά καθεστώτα. Όλες οι σταθμίσεις πρέπει, συνεπώς, να εκκινούν από αυτή την αφετηρία. Το κρίσιμο θέμα είναι αν οι σχετικές σταθμίσεις που το ίδιο το Σύνταγμα επιτάσσει να γίνονται, παραμένουν εντελώς ανέλεγκτες ή όχι και αν ο εισαγγελικός λειτουργός, με απόφαση του οποίου αίρεται το απόρρητο των επικοινωνιών, έχει όχι μόνο τον πρώτο, αλλά και τον τελευταίο λόγο. Κάτι που μπορεί να αποβεί επικίνδυνο ενόψει της πλήρους αοριστίας της έννοιας «εθνική ασφάλεια».

Ακαδημαϊκή ελευθερία σε εποχές σύγχυσης και μισαλλοδοξίας

Σωτήρης Λίβας

Μια από τις παράπλευρες επιπτώσεις του πολέμου στη Γάζα ήταν αυτό που ο James Dorsey¹ αποκάλεσε «παράλληλο πόλεμο για τη διατήρηση ή την ουσιαστική νοσηματοδότηση της ελευθερίας της έκφρασης, ένα πεδίο δοκιμασίας των ορίων της δημοκρατίας» στις ΗΠΑ και τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Τέτοιου είδους «πόλεμοι» συνοδεύουν πλέον όλες τις σύγχρονες πολεμικές συρράξεις, οι οποίες, κατά την έκφραση των David Petraeus – Andrew Roberts, είναι “open source wars”², δηλαδή πόλεμοι ελεύθερα προσβάσιμοι ως προς την παρακολούθησή τους σε όλους τους πολίτες του κόσμου, πόλεμοι που εξελίσσονται σε ανοιχτή σύνδεση με κάθε είδους συσκευή και οθόνη – και αυτή η παρακολούθηση παρέχει την ψευδαίσθηση της συμμετοχής και μετατρέπει τις πολεμικές συρράξεις σε προσωπική υπόθεση, επενδύοντάς τες με προοπτικές, μέχρι πριν μερικά χρόνια, ασύλληπτες.

Αυτή η προσωπική εμπλοκή, που πολλαπλασιάζεται μέσα από τη διάχυσή της στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και κρύβει τις περισσότερες φορές πολλά διαφορετικά σημαινόμενα, οδηγεί σε αντιπαραθέσεις στο εσωτερικό των δυτικών κοινωνιών – σε παραταξιακές αντιπαραθέσεις που δίνουν την ευκαιρία να αναδυθούν παλαιότερες αιτιάσεις και πικρίες. Για μια σειρά από λόγους που είναι εύκολα κατανοητοί και που θα εξηγηθούν και παρακάτω, το πανεπιστήμιο έχει μετατραπεί σε προνομιακό χώρο αντιπαραθέσεων και έκφρασης αντίθετων απόψεων για αυτούς τους σύγχρονους πολέμους. Το είδαμε, σε κάποιον βαθμό, σε σχέση με τον πόλεμο στην Ουκρανία – το βλέπουμε πολύ πιο έντονα σε σχέση με τον πόλεμο στη Γάζα, όπου η ένταση έλαβε χαρακτηριστικά μιας σχεδόν μανιχαϊστικής σύγκρουσης με επίκεντρο το ερώτημα: ποιο ακριβώς είδος πανεπιστημίου και πανεπιστημιακής ζωής θέλουμε;

Το θέμα της ακαδημαϊκής ελευθερίας προβάλλει συνεχώς ως το υπόστρωμα των συζητήσεων, των αντιπαραθέσεων, των διαδηλώσεων, καταλήψεων και διαμαρτυριών, αλλά και της αστυνομικής βίας και των πολιτικών αντιδράσεων, τόσο στις ΗΠΑ, όσο και στις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες. Η αναζήτηση του τι μπορούμε να πούμε και μέχρι που μπορούμε να φτάσουμε (ειδικά μάλιστα στον χώρο του πανεπιστημίου) αποτελεί ένα κρίσιμο τεστ για τη σημασία των δυτικών αξιών – ένα τεστ με ιδεολογικές, οικονομικές και πολιτικές προεκτάσεις. Όταν, για παράδειγμα, ο γνωστός πολιτικός επιστήμονας, καθηγητής πανεπιστημίου και ακτιβιστής Norman Finkelstein καλεί τους καταληψίες στα αμερικανικά πανεπιστήμια να αλλάξουν το γνωστό φιλοπαλαιστινιακό σύνθημα από “From the river to the sea/ Palestine will be free” σε “From the river to the sea/ Palestinians will be free”³, προβαίνει σε ένα στοχαστικό κάλεσμα αυτολογοκρισίας. Το κάλεσμα αυτό πιθανόν να προστατεύσει τους φοιτητές από κατηγορίες κλήσης σε γενοκτονία, συγχρόνως όμως τους ζητά να αυτοπεριορισθούν, θέτοντάς τους ενώπιον των ευθυνών τους σε σχέση με ένα ζήτημα (αυτό του αντισημιτισμού) που πιθανόν να μην έχουν καν σκεφτεί.

Μπορεί να πει κανείς ότι τα θέματα αυτά εμφανίζονται σε τόσο μεγάλη έκταση για πρώτη

1 *Israel and its supporters turn Palestine into a litmus test of democracy*, The Turbulent World of Middle East Sports (blog), 2/6/2024.

2 *Conflict: The evolution of warfare from 1945 to Ukraine*, Harper, 2023, 12.

3 James Dorsey, *The politics of “From the river to the sea”*, The Turbulent World of Middle East Sports (blog), 5/5/2024.

φορά μετά από πολύ καιρό. Είναι επίσης αλήθεια ότι το πλαίσιο και τα όρια της ακαδημαϊκής ελευθερίας είχε, ως τώρα, συνδεθεί περισσότερο με έναν συγκεκριμένο παράγοντα – αυτόν της προστασίας του από τον κρατικό αυταρχισμό, ειδικώς σε περιπτώσεις καταπιεστικών πολιτευμάτων ή μορφών διακυβέρνησης. Τώρα, όμως, διαπιστώνουμε ότι το όλο ζήτημα της προστασίας της είναι πολυπαραγοντικό και εξαρτάται από μια σειρά θεσμικών, εξωθεσμικών, ιδεολογικών και προσωπικών ακόμα δράσεων και ενεργειών που καθιστούν την όλη συζήτηση εξαιρετικά περίπλοκη. Σύμφωνα, άλλωστε, με την ορθή διατύπωση του Eric Barendt⁴, η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι κάτι που δεν το σκεφτόμαστε ιδιαίτερα, που είναι, δηλαδή, αυτονόητο «μέχρι τα πράγματα να αρχίσουν να πηγαίνουν άσχημα» - και τότε, εκλαμβάνουμε το φαινόμενο αυτό ως ενδεικτικό ελλείψεων, κενών ή παθογένειας στον τρόπο λειτουργίας της δημοκρατίας μας.

Η αλήθεια είναι, βεβαίως, ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι από εκείνα τα αγαθά που πρώτα απ' όλα δέχονται τις πιέσεις του αυταρχισμού, όποια μορφή και αν παίρνει αυτός. Και σε τέτοιες περιπτώσεις υπάρχουν τα πρότυπα παλαιότερων καθηγητών πανεπιστημίου και ακαδημαϊκών που όρθωσαν το ανάστημά τους απέναντί του ή που, από την άλλη, επέδειξαν απόλυτη περιφρόνηση, χωρίς να ενδιαφέρονται για τις συνέπειες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα του πρώτου τύπου αντίδρασης είναι το τελευταίο μάθημα του Καθηγητή Συνταγματικού Δικαίου στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης Αριστόβουλου Μάνεση⁵ (στις 18 Ιανουαρίου 1968) προς τους φοιτητές και τις φοιτήτριές του, λίγο πριν συλληφθεί από τη στρατιωτική δικτατορία και οδηγηθεί στην εξορία:

Σε τέτοιες στιγμές σαν τις τωρινές, το ουσιώδες είναι, πιστέψτε με, να προστατεύσει κανείς τον εαυτό του από τον εξευτελισμό. Να περισώσει την αξιοπρέπειά του ως ανθρώπου, ως πολίτη, ως επιστήμονα. Μην επιτρέψετε να σας εξανδραποδίσουν. Διατηρήστε, μέσα στους ζοφερούς και άρρωστους καιρούς, άγρυπνη και ανυπότακτη τη σκέψη σας, περιφρουρήστε την άγια υγεία και ρωμαλεότητα της ψυχής σας, κρατήστε στήτο και αγέρωχο το ωραίο ανάστημά σας. Και αν η Εξουσία, που την συμφέρει να έχει παθητικούς και πολιτικά αδιάφορους υπηκόους, σας πη ότι, έτσι κάνοντας, δεν είστε φρόνιμοι και νομοταγείς πολίτες, αποδείξτε της ότι καλός πολίτης είναι μόνον ο ελεύθερος πολίτης, ο συνειδητός, ενεργός και υπεύθυνος πολίτης. Και θυμίστε της ότι ο Περικλής είχε πει στον «Επιτάφιο»: όποιος αδιαφορεί για τα πολιτικά πράγματα του τόπου του είναι όχι φιλήσυχος, αλλ' άχρηστος, «αχρείος» πολίτης.

Από την άλλη μεριά, είναι πολύ γνωστή η αντίδραση του Καθηγητή Ηθικής Φιλοσοφίας και Ελληνικών στο Πανεπιστήμιο της Σαλαμάνκα Μιγέλ δε Ουναμούνο, όταν συνελήφθη κατά τη διάρκεια ακαδημαϊκής διάλεξής του και εξορίστηκε από τη δικτατορία του Πρίμο ντε Ριβέρα. Γυρνώντας από την εξορία του, αρκετά χρόνια αργότερα, συνέχισε το μάθημά του από το σημείο στο οποίο το είχε διακόψει, από τη μέση της πρότασής του, σαν να μην είχε συμβεί απολύτως τίποτε.

Οι εποχές στις οποίες ζούμε, βεβαίως, είναι αρκετά διαφορετικές και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζει η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι πολύ περισσότερες και αρκετά διαφορετικών τύπων και μορφών. Το περίπλοκο περιβάλλον απεικονίζεται και στη δυσκολία σύνθεσης και διατύπωσης ενός συγκεκριμένου ορισμού για την ακαδημαϊκή ελευθερία – ενός ορισμού που να ικανοποιεί πλήρως όσους σχετίζονται με το πανεπιστήμιο και τη λειτουργία του. Ακόμη και σε

4 *Academic Freedom and the Law*, Hart Publishing, 2010, 45.

5 Συνταγματική Θεωρία και Πράξη, Όμιλος Αριστόβουλου Μάνεση, 2007, 22 – 24.

δικαιοδοτικό επίπεδο, η δυσκολία αυτή αποτυπώνεται στην αδυναμία διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου πλαισίου προστασίας του συγκεκριμένου έννομου αγαθού. Για παράδειγμα, στην υπόθεση Mustafa Erdoğan κατά Τουρκίας, το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων απεφάνθη το 2014 ότι «το νόημα, η λογική και το πλαίσιο του όρου «ακαδημαϊκή ελευθερία» δεν είναι ξεκάθαρα γιατί η νομική έννοια της ελευθερίας αυτής δεν είναι καθορισμένη»⁶.

Στο ίδιο ακριβώς πνεύμα και ο David Kaye, πρώην Ειδικός Εισηγητής του ΟΗΕ για την ελευθερία της γνώμης, της έκφρασης και της άποψης, θεωρεί ότι «δεν υπάρχει ξεκάθαρο πλαίσιο ανθρωπίνων δικαιωμάτων για την άσκηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας»⁷. Η ίδια ιδέα της πολυπλοκότητας, αλλά και του περιορισμένου της εφαρμογής προστασίας της ακαδημαϊκής ελευθερίας, διακατέχει και το όλο πλαίσιο σύνταξης των εισηγήσεων των 2.329 ειδικών από 179 χώρες, βάσει των οποίων διαμορφώνεται κάθε χρόνο ο Δείκτης Ακαδημαϊκής Ελευθερίας (AFI)⁸. Οι δυσκολίες διαμόρφωσης ενός συγκεκριμένου χώρου προστασίας του συγκεκριμένου έννομου αγαθού έχουν να κάνουν με το τι ακριβώς καλούμαστε να προστατεύσουμε – και μάλιστα τόσο σε σχέση με το ακριβές περιεχόμενο του αντικειμένου προστασίας (ιδέες, γνώση, απόψεις, γνώμες, πληροφορίες, τρόπο έκφρασης;), όσο και με τις συνθήκες εκδήλωσης και εμφάνισης της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Δηλαδή: είναι όλες οι γνώμες που εκφράζονται στο πανεπιστήμιο σεβαστές και ελεύθερες; Μόνο των καθηγητών ή και των φοιτητών και των υπολοίπων μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας; Και όταν εκφέρονται εκτός πανεπιστημίου, αλλά από πρόσωπα που έχουν την ιδιότητα του πανεπιστημιακού;

Εξετάζοντας κανείς τους διάφορους ορισμούς που έχουν κατά καιρούς προταθεί για την ακαδημαϊκή ελευθερία, γρήγορα καταλαβαίνει ότι με το πέρασμα των χρόνων και ανάλογα με τις διαφορετικές συνθήκες (αλλά και τις διαφορετικές προκλήσεις που αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο έννομο αγαθό), αλλάζει και η εστίαση στα στοιχεία που το απαρτίζουν, η έμφαση που κάθε φορά δίνεται στα συστατικά του μέρη.

Έτσι, για παράδειγμα, η *Μάγκνα Κάρτα Ουνιβερσιτάτου*⁹, το «καταστατικό» λειτουργίας των πανεπιστημίων που υπογράφηκε στη Μπολόνια το 1988, ορίζει την ακαδημαϊκή ελευθερία ως «την ελευθερία των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας να αναπτύσσουν και μεταφέρουν, ατομικά ή συλλογικά, γνώση, μέσω της έρευνας, της μελέτης, της συζήτησης, της καταγραφής, της παραγωγής, της δημιουργίας, της διάλεξης, της συγγραφής». Η σύσταση της UNESCO το 1997 την ορίζει ως «το δικαίωμα στη διδασκαλία, τη συζήτηση, την έρευνα, τη διασπορά και τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της έρευνας, αλλά και στην ελεύθερη έκφραση γνώμης και άποψης για τις θεσμικές δομές και το σύστημα στο οποίο οι ακαδημαϊκοί εργάζονται»¹⁰.

Η Κοινοβουλευτική Συνέλευση Συμβουλίου της Ευρώπης σε σχετική απόφασή της του 2006 θέτει με τον τρόπο αυτό το σχετικό πλαίσιο: «η ακαδημαϊκή ελευθερία στην έρευνα και την εκπαίδευση θα πρέπει να εξασφαλίζει την ελευθερία της έκφρασης και της δράσης, της διασποράς και διάχυσης της πληροφορίας, της διεξαγωγής της έρευνας και της διακίνησης της γνώσης και της αλήθειας χωρίς κανέναν απολύτως περιορισμό». Το Συμβούλιο Υπουργών του Συμβου-

6 <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/mustafa-erdogan-and-others-v-turkey/>.

7 <https://freedex.org/2020/07/31/final-report-academic-freedom-and-the-freedom-of-opinion-and-expression/>.

8 Βλ. ενδεικτικώς την έκθεση του 2024: chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://academic-freedom-index.net/research/Academic_Freedom_Index_Update_2024.pdf. Τελευταία πρόσβαση: 4 Ιουνίου 2024. Liviu Matei, *Charting Academic Freedom in Europe*, στο Adrian Curaj, Ligia Deca, Remus Pricopie (eds) *European Higher Education Area: Challenges for a New Decade*, Springer 2020, 457.

9 <https://www.su.se/english/news/magna-charta-universitatum-2020-1.627200>.

10 <https://www.ei-ie.org/en/item/22122:academic-freedom-and-the-1997-unesco-recommendation-a-view-from-europe>.

λίου της Ευρώπης θεωρεί σε σύστασή του το 2012 ότι η ακαδημαϊκή ελευθερία «θα πρέπει να εξασφαλίζει το δικαίωμα τόσο των θεσμών όσο και των φυσικών προσώπων να προστατεύονται από εξωτερικές παρεμβάσεις δημοσίων αρχών ή οποιουδήποτε τρίτου. Αποτελεί βασική και ουσιώδη συνθήκη για τη διεξαγωγή έρευνας για την αναζήτηση της αλήθειας από το ακαδημαϊκό προσωπικό και από φοιτητές, συνθήκη που πρέπει να ισχύει σε όλη την Ευρώπη».

Το δικαίωμα περιλαμβάνει τις ελευθερίες διδασκαλίας, μάθησης, έρευνας – χωρίς τον φόβο πειθαρχικών διώξεων, απολύσεων ή οποιασδήποτε μορφής καταστολής. Τέλος, η Ένωση Ερευνητικών Πανεπιστημίων της Ευρώπης (LERU) όρισε το 2010 την ακαδημαϊκή ελευθερία ως ένα ατομικό και συλλογικό δικαίωμα στο οποίο αντιστοιχεί κρατική υποχρέωση προστασίας¹¹. Και η απλή ανάγνωση των ορισμών αυτών προδίδει μια σαφή μετακίνηση από ένα δικαίωμα που ασκείται ελεύθερα στην προσπάθεια διαμόρφωσης ενός πλαισίου που πρέπει να προσφέρει προστασία από οποιαδήποτε επιχείρηση καταστολής, παρέμβασης ή εξαναγκασμού.

Σε αντίθεση όμως προς ακόμη και αυτό το πρόσφατο παρελθόν των δυτικών τουλάχιστον πανεπιστημίων, οι κίνδυνοι σε σχέση με την ακαδημαϊκή ελευθερία δεν περιορίζονται πλέον μόνο σε ξεκάθαρους μορφές καταπίεσης και κρατικού αυταρχισμού. Αυτός είναι μόνο ένας τρόπος περιορισμού της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Υπάρχουν και άλλες μορφές – σε κάποιες περιπτώσεις, πιο «λεπτές», σε κάποιες πάλι εντελώς απροσδόκητες και ωμές. Η έκθεση της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την ακαδημαϊκή ελευθερία του 2023 κατονομάζει εκτός από την κρατική αυθαιρεσία άλλες τρεις σημαντικές πηγές κινδύνων: τη γραφειοκρατική ασφυξία των πανεπιστημίων, τον περιορισμό των πόρων τους λόγω της σύνδεσης των ερευνητικών πορισμάτων με συγκεκριμένα, απτά οικονομικά οφέλη (περιορισμός που απειλεί κυρίως τις ανθρωπιστικές αλλά, εν μέρει και τις κοινωνικές επιστήμες) και τη μείωση του κύρους της γνώσης που πηγάζει από τα πανεπιστήμια και τους ακαδημαϊκούς χώρους, λόγω, εν μέρει τουλάχιστον, και της μεγάλης επιρροής και ισχύος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Στο τελευταίο πεδίο αρκεί, προς το παρόν, να σημειώσουμε τον πολλαπλασιασμό των επιθέσεων κατά απόψεων πανεπιστημιακών, τόσο σε σχέση με έκφραση απόψεων σε σχέση με την αντιμετώπιση της πανδημίας, όσο και άλλων με αφορμή θέματα κοινωνικού, νομικού ή πολιτικού χαρακτήρα: προσφυγικό, δικαιώματα μειονοτήτων, γυναικοκτονίες, γάμος και δικαίωμα στην τεκνοθεσία ομόφυλων ζευγαριών, πόλεμος στην Ουκρανία, πόλεμος στη Γάζα.

Τα θεσμικά αναχώματα σε αυτή την αύξηση των προκλήσεων μοιάζουν, τουλάχιστον στην Ευρώπη, κάπως ασαφή και γενικόλογα – μια μορφή ευχολογίων που δεν προσφέρει επαρκείς και συγκεκριμένες λύσεις: για παράδειγμα, το άρθρο 13 του Καταστατικού Χάρτη Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προβλέπει ότι «οι τέχνες και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες από οποιονδήποτε καταναγκασμό. Η ακαδημαϊκή ελευθερία θα πρέπει να γίνεται απολύτως σεβαστή». Ως συμπληρωματικού χαρακτήρα θα πρέπει να θεωρηθούν τα άρθρα 10 (ελευθερία σκέψης)¹² και 11 (ελευθερία έκφρασης) του Χάρτη¹³. Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση

11 <https://www.leru.org/publications/challenges-to-academic-freedom-as-a-fundamental-right>.

12 Άρθρο 10 Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό συνεπάγεται την ελευθερία μεταβολής θρησκευμάτων ή πεποιθήσεων καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης του θρησκευάτος ή των πεποιθήσεών του, ατομικά ή συλλογικά, δημοσία ή κατ' ιδίαν, με τη λατρεία, την εκπαίδευση, την άσκηση των θρησκευτικών καθηκόντων και τις τελετές. 2. Το δικαίωμα αντίρρησης συνειδήσεως αναγνωρίζεται σύμφωνα με τις εθνικές νομοθεσίες που διέπουν την άσκηση του.

13 Άρθρο 11 Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης. 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων. 2. 1. Η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η πολυφωνία τους είναι σεβαστές.

για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, από την άλλη πλευρά, δεν παρέχει ειδική, ξεχωριστή προστασία στην ακαδημαϊκή ελευθερία και την συμπεριλαμβάνει, απλώς, στο άρθρο 10 (ελευθερία της έκφρασης)¹⁴. Παρά τη σχετική ασάφεια του ευρωπαϊκού θεσμικού οπλοστασίου, έχουμε αρκετές περιπτώσεις προάσπισης της ακαδημαϊκής ελευθερίας στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ενώ και το άρθρο 13 του Καταστατικού Χάρτη της ΕΕ έχει χρησιμοποιηθεί για την αντιμετώπιση π.χ. της τροποποίησης του ουγγρικού νόμου – πλαισίου για την ανώτατη εκπαίδευση, που θεωρήθηκε ότι αντέβαινε στο ενωσιακό κεκτημένο¹⁵.

Υιοθετώντας τη λογική της διάκρισης μεταξύ περιπτώσεων απροσχημάτιστων διώξεων που έχουν στη βάση τους τον κρατικό αυταρχισμό και την επιθυμία κατάπνιξης της αντίθετης γνώμης και περιπτώσεων πιο «λεπτών», γραφειοκρατικών περιορισμών, θα ξεκινήσουμε από την εξέταση της υπόθεσης των «Καθηγητών για την Ειρήνη»¹⁶, των 1000 και πλέον Τούρκων καθηγητών πανεπιστημίου που συνυπέγραψαν στις 11 Ιανουαρίου 2016 κείμενο διαμαρτυρίας – έκκληση για τον τερματισμό των επιχειρήσεων του τουρκικού στρατού στο Κουρδιστάν. Όλοι διώχθηκαν από τις θέσεις τους, οι περισσότεροι φυλακίστηκαν με κατηγορίες έωλες (που κυμαίνονταν από την υποστήριξη σε αποσχιστικές ενέργειες έως τη συμμετοχή σε τρομοκρατική οργάνωση), ενώ αρκετοί βρέθηκαν στη δυσάρεστη θέση να προσπαθούν να φύγουν λαθραία από τη χώρα (αφού τους είχαν αφαιρεθεί τα διαβατήρια), αφήνοντας πίσω, ουσιαστικά σε κατάσταση ομηρείας, τις οικογένειές τους. Στις 17 Μαρτίου 2021, ασκήθηκε προσφυγή στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατά της Τουρκίας για τη συγκεκριμένη υπόθεση (Kamuran και άλλοι κατά Τουρκίας), η οποία όμως ακόμη δεν έχει εκδικασθεί λόγω της κατηγοριοποίησής της ως υπόθεσης χαμηλής προτεραιότητας (low impact case)¹⁷.

Από τις υποθέσεις που εκδικάσθηκαν ενώπιον του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και που σχετίζονται με την ακαδημαϊκή ελευθερία, χαρακτηριστικές είναι η υπόθεση Kula κατά Τουρκίας και η υπόθεση Wille κατά Λιχτενστάιν.

Στην πρώτη υπόθεση¹⁸, ένας καθηγητής μετάφρασης γερμανικών σε τουρκικό πανεπιστήμιο τιμωρήθηκε πειθαρχικά και απολύθηκε γιατί δεν υπάκουσε στην εντολή του κοσμήτορα της σχολής του και εμφανίστηκε σε τηλεοπτική εκπομπή για να μιλήσει για τις διαφορές στο θεσμικό πλαίσιο λειτουργίας των πανεπιστημίων στην Τουρκία και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Το ΕΔΑΔ τον δικαίωσε, θεωρώντας ότι οι πανεπιστημιακές αρχές δεν είχαν δικαίωμα να θέσουν

14 Άρθρο 10 Ελευθερία έκφρασης 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης, καθώς και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς παρέμβαση δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρο δεν εμποδίζει τα Κράτη να υποβάλλουν τις επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεόρασης σε καθεστώς αδειοδότησης. 2. Η άσκηση των ελευθεριών αυτών, δεδομένου ότι συνεπάγεται καθήκοντα και ευθύνες, μπορεί να υπαχθεί σε ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, που προβλέπονται από τον νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα, σε δημοκρατική κοινωνία, για την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα ή τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπόληψης ή των δικαιωμάτων τρίτων, την παρεμπόδιση κοινολόγησης εμπιστευτικών πληροφοριών ή τη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας.

15 [chrome-extension://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-10/cp200125en.pdf](https://efaidnbmnnnibpcajpcglclefindmkaj/https://curia.europa.eu/jcms/upload/docs/application/pdf/2020-10/cp200125en.pdf).

16 Σερντάρ Ντεγκιρμεντσιόγλου και Τσιντέμ Κοτίλ: Γιατί οι Καθηγητές Πανεπιστημίου παίρνουν τον δρόμο της εξορίας; Εφημερίδα των Συντακτών, 30 Οκτωβρίου 2021, Θρανία της Αλληλεγγύης, 4, <https://www.scholarsatrisk.org/actions/academics-for-peace-turkey>.

17 Για την πολιτική του χαρακτηρισμού κάποιων υποθέσεων ως «κρίσιμων» και «σημαντικών» σε αντίθεση με άλλες που αντιμετωπίζονται ως λιγότερο επείγουσες από το ΕΔΑΔ, βλ. <https://www.echr.caselaw.com/en/echr-decisions/new-strategy-from-the-ecthr-priority-for-the-most-important-serious-and-urgent-applications/>.

18 Judgment 19.6.2018, 20233/06, ECHR..

περιορισμούς στο δικαίωμά του να εκφράζει ελεύθερα την άποψή του για οποιοδήποτε θέμα – είτε ενώπιον των φοιτητών του, είτε σε οποιονδήποτε άλλον χώρο.

Στη δεύτερη υπόθεση (προσφυγή 28396/1995)¹⁹, το ΕΔΑΔ εξέτασε την προσφυγή καθηγητή πανεπιστημίου και μέλους της κυβέρνησης του Λιχτενστάιν, ο οποίος είχε εκφράσει την άποψη, κατά τη διάρκεια διάλεξής του στο ερευνητικό ινστιτούτο της χώρας, ότι το Συνταγματικό Δικαστήριο είχε το δικαίωμα να ερμηνεύει το Σύνταγμα σε περίπτωση διαφωνίας μεταξύ του Πρίγκιπα και της Βουλής και ο οποίος είχε κατόπιν τεθεί στο περιθώριο. Το ΕΔΑΔ έκρινε και πάλι ότι η ελευθερία της έκφρασης, που περιλαμβάνει και την ακαδημαϊκή ελευθερία σε σχέση με την έκφραση άποψης μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας, πρέπει πάντοτε να γίνεται σεβαστή από όλους σε κάθε περίπτωση.

Μάχες για την ακαδημαϊκή ελευθερία διεξάγονται πλέον και σε ένα άλλο πεδίο, αυτό των προγραμμάτων σπουδών των πανεπιστημίων. Το γερμανικό κόμμα AfD είχε εντάξει στο προεκλογικό του πρόγραμμα για το 2020 την υπόσχεση προς τους ψηφοφόρους του να περικόψει κάθε χρηματοδότηση προς τα γερμανικά πανεπιστήμια σε σχέση με τις έμφυλες σπουδές (gender studies) και τη σχετική έρευνα. Την ίδια χρονιά, παρόμοιου περιεχομένου (για περικοπή χρηματοδότησης στις σπουδές φύλου) απόφαση ελήφθη στην Ουγγαρία²⁰. Σε ένα ελαφρώς διαφορετικό, πιο συμβολικού χαρακτήρα, επίπεδο, η κυβέρνηση Bolsonaro επιτέθηκε το 2019 στην πνευματική παρακαταθήκη του μεγάλου Βραζιλιάνου παιδαγωγού και ακαδημαϊκού Paulo Freire και προσπάθησε, μεταθανάτια, να του αφαιρέσει τον τίτλο του «προστάτη» των πανεπιστημίων και του εκπαιδευτικού συστήματος²¹. Στο ίδιο πνεύμα και η ισραηλινή κυβέρνηση αποφάσισε το 2021 να ανακαλέσει προηγούμενη απόφασή της για βράβευση του μαθηματικού Oded Goldreich, επικαλούμενη την υποτιθέμενη, από μέρους του, υποστήριξη του γνωστού φιλοπαλαιστινιακού κινήματος BDS²². Αλλά και η τελευταία απονομή βραβείων του γερμανικού Ινστιτούτου von Humboldt σηματοδύθηκε από συζητήσεις σχετικά με τις απόψεις κάποιων από τους βραβευμένους για το (απαγορευμένο στη Γερμανία) BDS.

Επιστρέφοντας στους κινδύνους και τις προκλήσεις για την ακαδημαϊκή ελευθερία που προβάλλουν με πιο έμμεσο τρόπο, η έκθεση για την ακαδημαϊκή ελευθερία της Ευρωπαϊκής Ένωσης του Μαρτίου 2023 διαπίστωσε κρατικές παρεμβάσεις σε Ουγγαρία, Αυστρία, Κροατία, Δανία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Σλοβακία, Σλοβενία, Ρουμανία και την πίεση που ασκείται από την αυξανόμενη εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα σε χρηματοδοτήσεις πανεπιστημιακών ερευνών σε Γερμανία, Δανία, Μάλτα, Ολλανδία και επιθέσεις σε πανεπιστημιακούς λόγω έκφρασης δυσάρεστων απόψεων σε ΜΜΕ (Αυστρία, Βέλγιο, Δανία, Φινλανδία)²³.

Οι πρόσφατες διαμαρτυρίες, διαδηλώσεις και καταλήψεις στα αμερικανικά πανεπιστήμια, που πέρασαν και στα ευρωπαϊκά ακαδημαϊκά ιδρύματα (με ελαφρώς διαφορετική μορφή και ένταση) σχετίζονταν βεβαίως με τον πόλεμο στη Γάζα και είχαν ως κύρια αιτία τις βιαιοπραγίες του ισραηλινού στρατού, συνδέονταν όμως και με τον τρόπο λειτουργίας των ίδιων των πανε-

19 28.10.1999 ECHR.

20 Renata Uitz: *Academic Freedom as a human right? Facing up to the illiberal challenge*, chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglcfindmkaj/https://www.law.ox.ac.uk/sites/default/files/migrated/draft_3_academic_freedom_as_a_human_right_uitz_febr_2020.pdf

21 <https://www.americamagazine.org/politics-society/2021/11/22/paulo-freire-brazil-pedagogy-oppressed-241593>.

22 <https://www.timesofisrael.com/israel-prize-nominees-condemn-withdrawal-of-professors-award-over-bds-support/>.

23 European Parliament: *State of Play of Academic Freedom in the EU Member States*, chrome-extension://efaidnbnmnnibpcajpcglcfindmkaj/https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2023/740231/EPRS_STU(2023)740231_EN.pdf, 2023.

πιστημίων, τον έλεγχο των χρηματοδοτήσεων της έρευνας (από εταιρείες ισραηλινών συμφερόντων ή από την πολεμική βιομηχανία) και τα όρια της έκφρασης άποψης των μελών της ακαδημαϊκής κοινότητας. Και όπως συνήθως σε αυτές τις περιπτώσεις, ο πόλεμος για τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης είχε ως κύριο θύμα του αυτήν ακριβώς την ελευθερία. Οι συλλήψεις φοιτητών και καθηγητών, οι απειλές για επέμβαση του στρατού στα πανεπιστημιακά campus, η «τιμωρία» των καταληψιών ακόμα και με την υποχρεωτική τηλεοπσία επεισοδίου της γνωστής σειράς *The Simpsons*²⁴, ο στιγματισμός των διαδηλωτών ως αντισημιτών – όλα αυτά είναι σημάδια πολιορκίας του ελεύθερου χώρου του πανεπιστημίου, ενός χώρου που, έτσι κι αλλιώς, εδώ και πολλά χρόνια δέχεται έντονες πιέσεις. Αλλά μαζί με τον ελεύθερο χώρο της ακαδημαϊκής οντότητας, υπό πολιορκία είναι και ό, τι αυτός ο χώρος αντιπροσωπεύει: η σκέψη, η ορθή κρίση, η βάσανος της ανάλυσης και της μεθόδου. Και μαζί τους κινδυνεύουν και όσοι δεν καταφεύγουν σε εύκολα συμπεράσματα, όσοι εξετάζουν τα πράγματα με ψυχραιμία, όσοι προτιμούν να πλαισιώνουν τα αντικείμενα της έρευνάς τους, εντάσσοντάς τα στο γενικότερο περιβάλλον τους.

Με αυτή την έννοια, η περίφημη απάντηση της Claudine Gay, Προέδρου του Συμβουλίου Διοίκησης του Χάρβαρντ κατά τη διάρκεια της εξέτασής της ενώπιον του Κογκρέσου ότι «κάθε θέμα για να γίνει κατανοητό πρέπει να ενταχθεί στο συγκεκριμένο του πλαίσιο» είναι συμβολική μιας γενικότερης αντιπαράθεσης που στο επίκεντρό της έχει το είδος του πανεπιστημίου που είναι επιθυμητό ή ακόμα και ανεκτό στις δυτικές κοινωνίες²⁵. Και όταν η ένταξη του θέματος του αντισημιτισμού στο συγκεκριμένο του context γίνεται δεκτή από την άλλη πλευρά με σλόγκαν όπου το *Mein Kampf* μετατρέπεται σε *Mein Context* και όπου το Χάρβαρντ βαφτίζεται *Hamas University*, καταλαβαίνει κανείς ότι ο συμβολικός αυτός χώρος ελευθερίας, το πανεπιστήμιο, όλο και στενεύει, όλο και μικραίνει.

Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο, θα πρέπει συνέχεια να φέρουμε στο νου μας τα λόγια του Edward Said²⁶ για την ιδέα της ακαδημαϊκής ελευθερίας:

Το πρότυπό μας για την ακαδημαϊκή ελευθερία θα πρέπει λοιπόν να είναι ο ταξιδευτής: γιατί ενώ εκεί έξω από το πανεπιστήμιο, στον πραγματικό κόσμο, πρέπει να είμαστε οι εαυτοί μας και μόνον αυτοί, μέσα στο πανεπιστήμιο θα πρέπει να είμαστε ικανοί να ανακαλύπτουμε άλλους εαυτούς και να ταξιδεύουμε σε αυτούς, σε άλλες ταυτότητες, σε άλλες ποικιλίες της ανθρώπινης περιπέτειας. Αλλά, ακόμη σημαντικότερη είναι η ικανότητα του πανεπιστημίου να μεταμορφώνει τη σύγκρουση και τον ανταγωνισμό σε συμφιλίωση, αμοιβαιότητα, αναγνώριση, δημιουργική αλληλεπίδραση.

Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο, αντί να βλέπουμε την αναζήτηση της γνώσης στο πανεπιστήμιο σαν την προσπάθεια εύρεσης τρόπων ελέγχου των άλλων, θα πρέπει να την αντιμετωπίζουμε σαν μια διαδικασία για την οποία αξίζει να κινδυνεύσουμε. Και θα πρέπει να θεωρούμε την ακαδημαϊκή ελευθερία σαν μια πρόσκληση εξερεύνησης της γνώσης, με την ελπίδα της κατανόησης, ίσως και της κατάκτησης, περισσότερων μορφών της. Θα πρέπει πάντοτε να βλέπουμε το πανεπιστήμιο ως ένα μέρος στο οποίο θέλουμε να ταξιδέψουμε, ένα μέρος που δεν κατέχουμε ούτε ένα μικρό του μέρος, αλλά στο οποίο, πάντα, θα αισθανόμαστε σαν στο σπίτι μας.

24 <https://apnews.com/article/nyu-israel-gaza-protests-discipline-apology-simpsons-69269d672fead4aa5c08c3c1cc958cfd>.

25 <https://www.insidehighered.com/opinion/views/2024/01/09/thoughts-context-claudine-gays-resignation-opinion>.

26 Από ομιλία του στους αποφοίτους του Αμερικανικού Πανεπιστημίου του Καΐρου στις 17 Ιουνίου 1999 (λίγα χρόνια πριν τον θάνατό του από καρκίνο, το 2003). *Για το Πανεπιστήμιο*, Νέα Παιδεία, 2013, 148, 17 – 27.

Δεν μπορεί να υπάρχει απαγορευμένη γνώση όσο το πανεπιστήμιο κατέχει τη θέση που του αναλογεί και τιμά την αποστολή του και την εκπαιδευτική του δύναμη.

Εφημερίδες, *blogs*, *chats*, *influencers*, η πληροφορία και η ελευθερία έκφρασης στην ψηφιακή εποχή

.....
Κώστας Πώποτας
.....

Οι νομικές τοποθετήσεις γύρω από την πληροφορία και τις διάφορες εκφάνσεις της ελευθερίας έκφρασης (ελευθερία λόγου, τέχνη, ακαδημαϊκή ελευθερία, πρόσβαση στην πληροφορία κ.λπ.) αλλάζουν συν τω χρόνω και ανάλογα με τις νέες κοινωνικές συνθήκες και καινοφανείς εκδηλώσεις ή τις τεχνολογικές εξελίξεις στον τομέα της διαχείρισης πληροφορίας. Αυτή η εξελικτική και διαλεκτική σχέση αναπτύσσεται σε δύο άξονες συγκρούσεων: τον ανταγωνισμό μεταξύ ρυθμιστικού πλαισίου και της τεχνολογικής ανάπτυξης αφενός, και τη σύγκρουση του δικαιώματος στην έκφραση με άλλα δικαιώματα, όπως ο σεβασμός της προσωπικότητας και η προστασία προσωπικών δεδομένων. Εντούτοις, οι βασικές αρχές προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης παραμένουν ουσιαστικά αυτούσιες, με κεντρικό πυρήνα διεθνείς και οι εθνικές νομικές διατάξεις. Αν στο σύμπλοκο αυτό φαινόμενο οι πρώτες αντιδράσεις, αρχής γενομένης από τις εφημερίδες, καθόρισαν τη φιλοσοφία της προσέγγισης, οι διακυμάνσεις της αντιμετώπισης μέσα από τις συγκρούσεις της ελευθερίας έκφρασης με άλλα δικαιώματα, έχουν αποκτήσει διαφορετικές διαστάσεις όταν πλέον η πληροφορία διαχέεται μέσα από ηλεκτρονικά υπόβαθρα, όπως στην περίπτωση διασταυρώσεων επικαλυπτόμενων δικαιωμάτων π.χ. για την προστασία προσωπικών δεδομένων των φορέων δικαιωμάτων *domain names*. Επιπλέον, η αναλογική εφαρμογή με βάση προηγούμενες εμπειρίες αποδείχθηκε συχνά ανεπαρκής, όταν οι παραδοσιακοί ρόλοι, π.χ. του εκδότη εντύπου, δεν βρίσκουν ανάλογο στην περίπτωση των *blogs* και των *influencers*. Παράλληλα, η διαρκής προσπάθεια της τεχνολογικά υποβοηθούμενης αξιοποίησης της πληροφορίας να επεκταθεί ακόμη και αν η χρήση δεν έχει νομικά ρυθμιστεί, και οι πολλές πλέον πηγές ενημέρωσης σε ψηφιακό και υπερεθνικό περιβάλλον επιτείνουν την αντίστοιχη αέναη τάση ρυθμιστικής εξισορρόπησης των χρήσεων της πληροφορίας με τρόπο που να μην περιορίζει την ελευθερία έκφρασης. Αν είναι κάτι βέβαιο αυτή τη στιγμή, είναι ότι αυτή η ατέρμονη διαλεκτική σχέση μεταξύ της ελευθερίας έκφρασης και του ελέγχου διαχείρισης της πληροφορίας δεν θα βρεθεί σε σχέση ισορροπίας και το καλύτερο που μπορεί κανείς να ελπίζει είναι να μειωθεί ο χρόνος αντίδρασης του δικαιοσύνη συστήματος απέναντι σε φαινόμενα διόγκωσης και μεταχρήσης της πληροφορίας που απολήγουν σε κατάχρηση του δικαιώματος ελευθερίας έκφρασης.

I. Το Πλαίσιο: *Attention economy*¹ - οικονομία έλκυσης προσοχής και άλλες καινοφανείς πρακτικές

Στη σημερινή συγκυρία, η συζήτηση για την ελευθερία της έκφρασης αναπτύσσεται σε ένα περιβάλλον κορεσμένο από δεδομένα. Οι πολίτες κατακλύζονται από πληροφορίες που στοχεύουν να ελκύσουν την προσοχή τους και να τους κατευθύνουν προς συγκεκριμένη πολιτική, εμπορική ή κοινωνική συμπεριφορά. Ορισμένοι χειρισμοί σχετικοί με την πληροφορία στο-

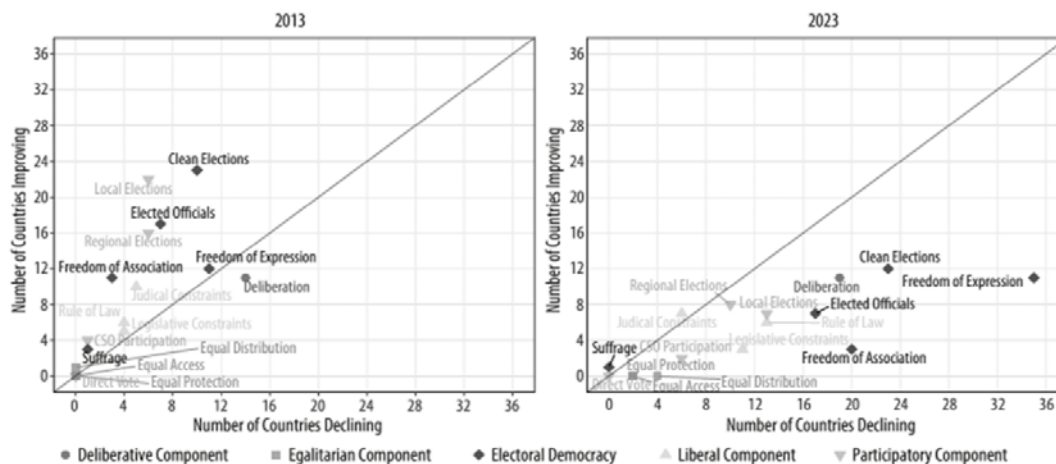
¹ <https://dighum.ec.tuwien.ac.at/perspectives-on-digital-humanism/the-attention-economy-and-the-impact-of-ai/>.

χέουν στην υπερβολική προώθηση, ενίοτε βασισμένη σε διαστρέβλωση της πληροφορίας, ή ακόμη και την παραπληροφόρηση με δικαιολογητική βάση την ελευθερία της έκφρασης. Στο πολιτικό πεδίο η πολιτική προβολή κομμάτων η προσώπων παίρνει διαστάσεις μάρκετινγκ, όχι απαραίτητα με ακριβή απόδοση των γεγονότων, με χρήση νέων τεχνολογιών, και συχνή απαξίωση αν όχι συκοφάντηση αντιπάλων. Στο εμπορικό πεδίο η χρήση πληροφορικής τεχνολογίας δίνει νέες διαστάσεις στην προβολή εμπορευμάτων και υπηρεσιών, στα όρια της χειραγώγησης και σαφή πρόθεση άντλησης κέρδους με κάθε τρόπο.

Σε ένα τέτοιο περιβάλλον η ελευθερία της έκφρασης χρησιμοποιείται ως δικαιολογητική βάση για τις υπερβάσεις στην ορθή χρήση της πληροφορίας. Η πρακτική του Cancel Culture, της προσπάθειας υπονόμευσης και διασυρμού αντιπάλων, της πολιτικής ρητορικής WOKE, είναι ενδεικτικά του νέου περιβάλλοντος όπου η ελευθερία της έκφρασης δίνει λαβή σε κατακριτέες ενέργειες. Όπως έλεγε ο Ουίνστον Τσόρτσιλ: «Όλοι είναι υπέρ της ελευθερίας του λόγου. Σχεδόν δεν περνάει μέρα χωρίς να την εκθειάζουν, αλλά η ιδέα ορισμένων είναι ότι είναι ελεύθεροι να πουν ό,τι τους αρέσει, αλλά αν κάποιος τους απαντήσει κάτι, αυτό είναι ανοσιούργημα».

Άλλες αντίστοιχες εκδηλώσεις εμφανίζονται στο Dark Web, όπου μεγάλο μέρος του περιεχομένου έχει δημιουργηθεί για να αποφύγει λογοκρισία ή κρατικούς περιορισμούς.

FIGURE 7. DEMOCRATIC ASPECTS IMPROVING AND DECLINING, 2013 AND 2023

For indices measuring components of democracy, Figure 7 shows the number of countries improving and declining significantly and substantially. An index is declining substantially and significantly if its 2023 value is at least 0.05 points lower than its 2013 value on a scale ranging from 0 to 1, and the confidence intervals do not overlap. The left panel shows changes in 2013 compared to 2003, and the right panel shows changes in 2023 compared to 2013.

Η υγιής εκδήλωση ιδεών υφίσταται περιορισμούς και συμπίεση. Σύμφωνα με την έκθεση Democracy Report 2024 του V-dem Institute², η ελευθερία της έκφρασης παραμένει η πλέον αρνητικά επηρεασμένη πτυχή της δημοκρατίας και επιδεινώνεται σε 35 χώρες το 2023, ενώ βελτιώνεται μόνο σε έντεκα. Αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης, την ελευθερία των πολιτών να συζητούν πολιτικά ζητήματα, καθώς και την ελευθερία της ακαδημαϊκής και πολιτιστικής έκφρασης. Πριν από δέκα χρόνια, μόνο έντεκα χώρες περιόριζαν την ελευθερία της έκφρασης, ενώ δώδεκα την επέκτειναν.

Εξ άλλου, πολύ συχνά τα άτομα για λόγους ευκολίας ή συνήθειας, αποδέχονται χρήσεις τις

2 <https://v-dem.net/>.

πληροφορίας που τα αφορά με τρόπους παράδοξους. Έτσι για παράδειγμα στα αεροδρόμια της Κίνας είναι σύνηθες οι επιβάτες να αποδέχονται την πρόσκληση να τοποθετηθούν μπροστά σε κάμερες οι οποίες τροφοδοτούν με την εικόνα τους τους κεντρικούς υπολογιστές κρατήσεις θέσεων, με αντάλλαγμα την πληροφόρηση σχετικά με την πτήση τους και τη θύρα επιβίβασης στο αεροσκάφος μάλιστα σε δημόσια θέα.

II. Ελευθερία της Έκφρασης - Ιστορία

Στα ώριμα δημοκρατικά κράτη η ελευθερία της έκφρασης φαντάζει σαν ένα παγιωμένο δικαίωμα, κατοχυρωμένο συνήθως συνταγματικά, δίνοντας έτσι την αίσθηση ότι είναι αναγνωρισμένο από αρχαιοτάτων χρόνων. Ακριβέστερο είναι να πούμε ότι πρόκειται για πανάρχαια διεκδίκηση η οποία εξελίχθηκε σταδιακά και επίπονα ως την σημερινή αναγνώριση. Ως δικαίωμα δεν έκανε την εμφάνισή της παρά μόνο το 1791 στο Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών στο οποίο η πρώτη τροπολογία αποτελεί και την πρώτη νομική διατύπωση της ελευθερίας - γιατί ο δικαιωματικός χαρακτήρας της είναι ακόμη υπό αμφισβήτηση. Γι' αυτό, όπου αναγνωρίζεται με ενισχυμένους νομικούς κανόνες ως εγγυημένη ελευθερία ή ως δικαίωμα, παραμένει ρευστή, ευάλωτη και ιδίως ελαστική απέναντι στα άλλα ατομικά δικαιώματα.

Δεν λείπουν βεβαίως στον αρχαίο κόσμο οι αναφορές στην ανάγκη αυτή της ελεύθερης έκφρασης ιδεών. Στην τραγωδία του Ευριπίδη «Φοίνισσαι» ένα χωρίο αποδίδει χαρακτηριστικά το πόσο η έλλειψη αυτής της ελευθερίας ισοδυναμεί με σκλαβιά:

ΙΟΚΑΣΤΗ 393

Τις ο τρόπος αυτού; Τι φυγάσιν το δυσχερές;

ΠΟΛΥΝΕΙΚΗΣ 394

Εν μιν μέγιστον, ουκ έχει παρρησίαν

ΙΟΚΑΣΤΗ 395

Δούλου ον τοδ' είπας, μη λέγειν ά τις φρονεί

-Η μεγαλύτερη δυσκολία είναι που δεν είσαι ελεύθερος να μιλήσεις

-Σκλαβιά είναι αυτό που ανέφερες, να μη λες αυτό που πιστεύεις

Την ιστορική διάσταση της ελευθερίας εκφράσεως χαρακτηρίζει μια συνεχής διαπάλη μεταξύ υπέρμαχων και πολέμιων της ελευθερίας. Η βάση δεδομένων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Νορβηγίας³ καταδεικνύει τους περιορισμούς εντύπων και περιλαμβάνει στις εγγραφές της την προσωρινή απαγόρευση⁴ του βιβλίου του Μ. Ανδρουλάκη «Μ^ν» το 2000. Και η δικαστική προστασία του δικαιώματος ανταποκρίνεται σε μεγάλο βαθμό σε αυτό που εντόπισε ο Σταύρος Τσακουράκης⁵ με το ερώτημά του: «μπορείτε να προβλέψετε με σχετική ακρίβεια τη δικαστική κρίση για το κατά πόσον ένα κείμενο προστατεύεται ή όχι από την ελευθερία του λόγου;».

Διαχρονικά έχει τεκμηριωθεί η ελευθερία ως τελούσα υπό διωγμόν. Από την εποχή του Σωκράτη του οποίου η καταδίκη πέραν της βασικής κατηγορίας αφορούσε και ζητήματα αμφισβήτησης της θρησκευτικής ορθοδοξίας, στις περιπέτειες του Κοπέρνικου και του Da Vinci, έως τον *Index Librorum Prohibitorum*, τον κατάλογο απαγορευμένων εντύπων και συγγραφέων της Ρωμαιοκαθολικής εκκλησίας ο οποίος καταργήθηκε μόλις στις 14 Ιουνίου 1966. Στον τε-

3 Beacon for Freedom of Expression (nb.no) <https://beta.nb.no/extrip/beacon>.

4 <https://www.in.gr/2000/03/09/greece/apagoreytike-proswrina-i-kykloforia-toy-biblioy-toy-m-androylaki-sti-makedonia/>.

5 Τσακουράκης, Σταύρος (2019) Δικαιοσύνη, η ουσία της πολιτικής, εκδόσεις Μεταίχιμο, σ. 233.

λευταίο ήταν καταχωρημένοι όλοι οι μεγάλοι διανοητές⁶ που υπερασπίστηκαν την ελευθερία έκφρασης, του Καζαντζάκη περιλαμβανομένου.

Αλλά δεν είναι μόνο η κρατική καταστολή ή οι θρησκευτικές διώξεις που περιόρισαν την ελευθερία της έκφρασης. Η διεύρυνση της διάδοσης των ιδεών μετά την εφεύρεση της τυπογραφίας από τον Γουτεμβέργιο (1440) συνάντησε εμπόδια από ιδιωτικούς φορείς και συντεχνίες για εντελώς ιδιοτελείς λόγους. Χαρακτηριστική περίπτωση αυτή του Fust, συνταίρου αρχικά του Γουτεμβέργιου ο οποίος εγκαταστάθηκε στο Παρίσι για να διαφημίσει τα προϊόντα του τυπογραφείου του και συνάντησε φυσικά τις αντιδράσεις των αντιγραφέων χειρογράφων, καθώς το Παρίσι ήταν το σημαντικότερο κέντρο παραγωγής χειρόγραφων βιβλίων.

Φυσικά η αντίθεση στην ελευθερία της έκφρασης δεν υπήρξε μονοδιάστατη. Με τον ίδιο τρόπο που η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία δίωκε τους συγγραφείς, ο Ερρίκος ο Η΄ απαγόρευσε βιβλία που ήταν αντίθετα με την Εκκλησία της Αγγλίας. Στη χώρα του κοινοβουλευτισμού υπήρξαν περίοδοι όπου η δικαστική εξουσία, αποτελούσε την μακρά χείρα των διωγμών, όταν το Court of Star Chamber⁷ χρησιμοποιήθηκε για να καταστείλει αντιμοναρχικές ενέργειες.

Και η τέχνη υπέστη αντίστοιχους περιορισμούς. Στο Globe του Ουίλιαμ Σαίξπηρ η σκηνή δολοφονίας του Ριχάρδου παραλείφθηκε ώστε να μην θεωρηθεί ότι υποθάλλει μια αντιστοιχία με την Ελισάβετ Α΄ η οποία κατείχε τον θρόνο.

Το 1536 ο Ερρίκος ο Θ΄ έβαλε κατά της θρησκευτικής ελευθερίας με την κατάργηση των Μοναστηρίων.

Καμπή στους περιορισμούς της ελευθερίας έκφρασης και ειδικότερα της ελευθερίας του Τύπου υπήρξε η κατάργηση το 1641 του Star Chamber από το Αγγλικό Κοινοβούλιο. Οι έλεγχοι του Τύπου καταργήθηκαν, η ειδησεογραφική κάλυψη διευρύνθηκε και εμφανίστηκαν τα άρθρα γνώμης.

Δεν σημαίνει βέβαια ότι από τότε και στο εξής ο Τύπος λειτούργησε ανεμπόδιστα. Ακόμη και στη σύγχρονη εποχή οι εφημερίδες υποχρεώθηκαν να υπερασπιστούν δικαστικά την ελευθερία έκφρασης. Παράδειγμα η υπόθεση *New York Times Co. v. United States*, 403 U.S. 713 (1971), ενώπιον του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών βασισμένη στην πρώτη τροπολογία του Αμερικανικού Συντάγματος. Η υπόθεση έφτασε στο δικαστήριο μετά την απόπειρα από πλευράς του προέδρου Νίξον να επιτύχει αναστολή της δημοσίευσης απόρρητων πληροφοριών. Το δικαστήριο εκλήθη να αποφασίσει επί της συγκρούσεως μεταξύ της ελευθερίας του Τύπου και της εμπιστευτικότητας των σχετικών πληροφοριών. Αποφάνθηκε ότι προέχει η ελευθερία του Τύπου και ως εκ τούτου, υπήρχε δικαίωμα των εφημερίδων *The New York Times* και *The Washington Post* να δημοσιεύσουν εμπιστευτικά έγγραφα του Πενταγώνου αποκλείοντας το ενδεχόμενο λογοκρισίας ή εκ των υστέρων τιμωρίας.

III. Ο ρόλος των Εφημερίδων - Ιστορικό

Η ιστορία του Τύπου επιβεβαιώνει ότι ιστορικά δεν υπήρξε παρά μόνο πρόσφατα η ελευθερία της έκφρασης ως κινητήρια δύναμη του Τύπου, έντυπου αρχικά. Οι πρώτες εκδηλώσεις δημοσιοποίησης της πληροφορίας εκκινούσαν από προθέσεις προπαγανδιστικής κοινοποίησης ενεργειών των μοναρχών ή των θεσμών εξουσίας. Έτσι το 59 π.Χ. το έργο αυτό είχαν αναλάβει τα *Acta senatus*, πρακτικά της Συγκλήτου, μη προσβάσιμα στο κοινό. Στη συνέχεια, το 27 π.Χ.

6 Peter Abelard, Erasmus, Nicholas Machiavelli, John Calvin, John Milton, Baruch Spinoza, John Locke, David Hume, Jonathan Swift, Laurence Sterne, Emmanuel Kant, J. S. Mill.

7 <https://www.nationalarchives.gov.uk/help-with-your-research/research-guides/court-star-chamber-records-1485-1642/>.

τα *Acta diurna*, δελτία χαραγμένα σε πέτρα ή σε μέταλλο σε δημόσια θέα σε συγκεκριμένα σημεία, προσέφεραν ευρύτερη διάδοση της πληροφορίας, πάντα ελεγχόμενης. Στις ανατολικές δυναστείες, την περίοδο 200-300 μ.Χ. στην Κίνα αντίστοιχες λειτουργίες υπηρετούσαν υπηρεσιακές εκδόσεις ενημέρωσης που ονομάζονταν Dibao. Αργότερα το 713-734, το Kaiyuan Za Bao δελτίο της Δυναστείας των Τανγκ, χειρόγραφο, μετέδιδε κυρίως κυβερνητικές ειδήσεις. Το 1582, εμφανίστηκε η πρώτη ιδιωτικά εκδιδόμενη εφημερίδα στο Πεκίνο. Στην Ευρώπη, το 1556, στη Βενετία, άρχισε η δημοσίευση του μηνιαίου δελτίου *notizie scritte*, με κόστος μίας gazetta, που έδωσε γενικά το όνομα στα έντυπα αυτής της κατηγορίας. Τα δελτία αυτά μετέφεραν κυρίως κυβερνητικές θέσεις και οικονομικά στοιχεία και δεν είχαν ευρεία διανομή.

Η ουσιαστική εμφάνιση εφημερίδων στην Ευρώπη έγινε με τη συμβολή της τυπογραφίας στην ευρεία διάχυση ειδήσεων. Το 1609 εμφανίστηκαν λοιπόν οι πρώτες έντυπες εφημερίδες (με Γουτεμβέργιανή εκτύπωση), η *Aller Furnemmen*, του Johann Carolus και η *Aviso Relations over Zeitung*, του Lucas Schulte. Είναι χαρακτηριστικό του εχθρικού κλίματος για την ελευθερία της έκφρασης και για λόγους αποφυγής κυβερνητικών διώξεων ότι οι εκδότες απέφευγαν να αναφέρουν τον τόπο έκδοσης. Το 1621 εμφανίζεται η πρώτη εφημερίδα στην Αγγλία με τίτλο «*Corante*», «*weekeley newes from Italy, Germany, Hungary, Poland, Bohemia, France and the Low Countreys*» και διεθνή οπτική. Σταδιακά η πρακτική της έκδοσης εφημερίδων διευρύνεται ώστε το 1641 να υπάρχουν εφημερίδες πρακτικά σε όλες τις τότε ευρωπαϊκές χώρες. Το 1665 εκδίδεται η *London Gazette*⁸ η μακροβιότερη ως σήμερα εφημερίδα, με χαρακτήρα όμως μάλλον επίσημης έκδοσης.

Τα ελληνόφωνα έντυπα αργούν φυσικά να εμφανιστούν. Το πρώτο υπήρξε η «*Εφημερίς*» που τυπώθηκε μεταξύ του 1790-1797. Αρκετά αργότερα, το 1811, ο «*Λόγιος Ερμής*» με την άδεια της αυστριακής κυβέρνησης, εκδίδεται από τον Άνθιμο Γαζή. Το 1821 η «*Σάλπιγξ Ελληνική*» είναι η πρώτη Ελληνική εφημερίδα σε ελληνικό έδαφος, στην Καλαμάτα, με έναρξη την 1η Αυγούστου.

Την αντίστοιχη περίοδο, δύο χαρακτηριστικά στάδια διαμορφώνουν την επιρροή του Τύπου (όχι απαραίτητα με θετικό πρόσημο). Το 1833 η *The Sun*, με εκδότη τον Benjamin Day, μειώνει την τιμή σε μια συμβολική πέννα, και εκτινάσσει την κυκλοφορία της εφημερίδας, η οποία υιοθετεί το μικρό «ταμπλόιντ» σχήμα, εγκαθιστά ταχυπιστήρια για να ανταποκρίνεται στο «τιράζ» και βεβαίως ακολουθεί ως σήμερα τον αισθησιασμό στην είδηση. Το 1895 ο ανταγωνισμός φέρνει αυτό που θεωρώ πρώιμη «*Attention Economy*»: Οι Joseph Pulitzer και William Randolph Hearst στην προσπάθειά τους να υπερκεράσουν καθένας τον άλλον, δημιουργούν τον φαινόμενο του «*Κίτρινου Τύπου*». Τα χαρακτηριστικά του, που θα βρεθούν εκ νέου στην ψηφιακή εποχή: αισθησιασμός, εντυπωσιασμός, διαστρέβλωση ειδήσεων, ανακριβής πληροφόρηση, σκανδαλοθηρία και υπερβολή στη λεπτομέρεια ειδικά σε σχέση με εγκλήματα και σεξουαλικές σχέσεις.

Ένα άλλο φαινόμενο καπηλείας της ελευθερίας της έκφρασης αποτέλεσε ο Γάλλος Εδουάρδος Ντρυμόν, εκδότης της εφημερίδας «*Ελεύθερος Λόγος*» (!) ο οποίος προκάλεσε ένα τεράστιο κύμα αντισημιτισμού και ακόμη τη γνωστή υπόθεση Ντρεφους.

8 https://en.wikipedia.org/wiki/The_London_Gazette.

IV. Εφημερίδες και ΜΜΕ με κύρος - χαρακτηριστικά

Ανεξάρτητα από τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά τους, οι εφημερίδες και σε συνέχειά τους λιγότερο τα ηλεκτρονικά ΜΜΕ (ραδιόφωνο και τηλεόραση) από τη φύση του μέσου, δεν μπορούν παρά να βασίζονται σε μονοδιάστατη, μη αμφίδρομη επικοινωνία – με εξαίρεση την επικοινωνία του κοινού σε ελαφρότερες ψυχαγωγικές εκπομπές. Χρειάζεται λοιπόν ειδικό αισθητήριο για να κατανοηθεί τι επιθυμεί η κοινή γνώμη.

Η περίπτωση διακοσίων χρόνων τριβή των εφημερίδων με το κοινό προσέδωσε κύρος στις εφημερίδες που διαμόρφωσαν και σέβονται συγκεκριμένες αρχές και χαρακτηριστικά: ιεράρχηση των ειδήσεων βάσει αρχών του εντύπου, καθαρότητα, αντικειμενικότητα και πληρότητα στην μετάδοση της είδησης, ανεξαρτησία σκέψης απέναντι στην εξουσία, αλλά και εγγύηση της ελευθερίας της έκφρασης, εντιμότητα της κριτικής και του σχολιασμού, σεβασμός της προσωπικότητας τόσο του αναγνώστη όσο και εκείνων που αποτελούν αντικείμενο της είδησης, επίγνωση του ρόλου του Τύπου και αυτονομία απέναντι στα πολιτικά, επιχειρηματικά και οικονομικά συμφέροντα.

Με βάση τις αρχές αυτές αξιολογείται και η αξιοπιστία των ειδήσεων που το μέσο ενημέρωσης φιλοξενεί, απ' όπου αντλεί και το κύρος του ως απαύγασμα της φήμης και της ιστορίας του. Οι εφημερίδες κύρους θεωρούν ότι επιτελούν τις εξής λειτουργίες:

Ενημέρωσης, με παροχή έγκυρων και έγκαιρων ειδήσεων, καλύπτοντας θέματα τοπικά, εθνικά και διεθνή,

Εκπαίδευσης, με συμβολή στην κατανόηση περίπλοκων θεμάτων και ζητημάτων μέσω αναλυτικών άρθρων, ντοκιμαντέρ και ρεπορτάζ,

Ελέγχου και Λογοδοσίας, με κριτική στάση απέναντι στους θεσμούς για τον σεβασμό της διαφάνειας και της λογοδοσίας,

Διαμόρφωση της Κοινής Γνώμης μέσω αρθρογραφίας, σχολιασμών και αναλύσεων,

Ψυχαγωγία με άρθρα για τον πολιτισμό, τις τέχνες, τη μόδα και τον αθλητισμό,

Για να επιτελούν τις λειτουργίες βάσει των αρχών τους, οι εφημερίδες κύρους εγγυώνται την διασταύρωση των πηγών και επαλήθευση των ειδήσεων, την παράθεσή τους με ακρίβεια, αμεροληψία και αντικειμενικότητα, τον συγκερασμό μεταξύ διαφάνειας και σεβασμού των πηγών, ισορροπία δύσκολη να επιτευχθεί, και κυρίως την τήρηση της δημοσιογραφικής δεοντολογίας με επανόρθωση και αποκατάσταση της αλήθειας εάν πρέπει.

V. Το νέο τοπίο οικονομικής κυριαρχίας

Βέβαια το ανταγωνιστικό πεδίο στο οποίο λειτουργούν οι εφημερίδες και γενικότερα τα ΜΜΕ, τόσο στην Ελλάδα όσο και διεθνώς, και εσχάτως οι εξαγορές από οικονομικά συμφέροντα έχουν αλλάξει άρδην το τοπίο. Οι συγκεντρώσεις των ΜΜΕ κάτω από επιχειρηματικά συμφέροντα⁹ αλλοιώνουν τις αρχές οργάνωσης της δημοσιογραφίας και οδηγούν προς μια δέσμια ενημέρωση, στρατευμένη σε επιχειρηματικά συμφέροντα. Ελλοχεύει παράλληλα ο κίνδυνος ερημοποίησης των περιφερειακών ΜΜΕ¹⁰ τα οποία αδυνατούν να παρακολουθήσουν τις επεν-

⁹ The unprecedented consolidation of the modern media industry has severe consequences – The Miscellany News: <https://miscellanynews.org/2021/04/29/opinions/the-unprecedented-consolidation-of-the-modern-media-industry-has-severe-consequences/>.

¹⁰ Local and regional media: Council of Europe Congress calls for more support to prevent local media deserts, <https://www.coe.int/en/web/portal/-/local-and-regional-media-council-of-europe-congress-calls-for-more-support-to-prevent-local-media-deserts>.

δύσεις σε νέες τεχνολογίες όπως οι μεγάλοι κολοσσοί και έχουν ανάγκη ειδικής στήριξης¹¹ για να επιβιώσουν.

Οι αλλαγές που συντελούνται οδηγούν τα ΜΜΕ όχι απλώς σε αναμόρφωση της εσωτερικής τους συγκρότησης - π.χ. της εργασιακής τους σχέσης με τους δημοσιογράφους – και της εμφάνισής τους προς τα έξω και της διανομής τους, αλλά και κλονίζουν την θέση τους στη λειτουργία της αγοράς, ακόμη και τον ρόλο τους στην οικονομική και κοινωνική ζωή. Και παρά τις συνταγές ανάταξης των πραγμάτων,¹² η ολίσθηση προς πρακτικές κίτρινισμού είναι εμφανής, όπως είναι διαπιστωμένη η μείωση της επιμονής σε σοβαρή, υπεύθυνη και αντικειμενική πληροφόρηση, στον σχολιασμό και την κριτική τοποθέτηση. Αντ'αυτών, προτιμάται η ελαφρότητα στην προβολή θεμάτων που απευθύνονται σε ένα κοινό που ταυτίζεται με τις θέσεις του Μέσου, επί τη βάση των διαπιστωμένων ευαισθησιών ή επιθυμιών των αναγνωστών.

Παράλληλα, η τεχνολογική εξέλιξη έχει οδηγήσει τα έντυπα και τα οπτικοακουστικά ΜΜΕ σε πορεία συνεχούς μετεξέλιξης, σε μια απέλπιδα προσπάθεια να τιθασεύσουν την τεχνολογία υιοθετώντας διαδραστικές λειτουργίες, οι οποίες δεν αποδίδουν, καθώς δεν είναι προσαρμοσμένες στην περιοδικότητα των εμφανίσεων του αντίστοιχου Μέσου. Τον αρχικά υποσχόμενο ψηφιακό μετασχηματισμό ακολούθησε η διαπίστωση ότι η προτίμηση των πολιτών για ψηφιακές συσκευές έχει μειώσει το ενδιαφέρον για τα παραδοσιακά μέσα, υποχρεώνοντας τα να καταφεύγουν σε παράλληλες επιγραμματικές εκδόσεις. Η προσπάθεια αυτή αποδυνάμωσε κυρίως την έντυπη έκδοση καθώς η επικαιρότητα εξέλιπε, ενώ επιπλέον επέτρεψε σε άλλους επιγραμματικούς δημιουργούς περιεχομένου να αναπαράγουν την είδηση χωρίς μνεία των πηγών και της πατρότητας. Επιπλέον, η ασύγχρονη λειτουργία των ΜΜΕ σε σχέση με τη δυνατότητα αντίδρασης και λήψη της υπόψη καταλήγει σε σπάνια χρήση των διαδραστικών λειτουργιών από τους αναγνώστες ή ακροατές/τηλεθεατές. Ιδιαίτερα αποτυχημένες έχουν υπάρξει οι προσπάθειες εφαρμογής διαδραστικών λειτουργιών, που επιτρέπουν σε αναγνώστες να δημιουργούν περιεχόμενο.

Κάποιες προσπάθειες εκ βάθρων δημιουργίας ψηφιακών διαδραστικών εφημερίδων όπως η Huffington Post ή το Politico επιβιώνουν, αλλά δεν καθιέρωσαν ένα γενικευμένο μοντέλο και ο τύπος αυτός δημοσιογραφίας δεν δημιούργησε ανταγωνισμό. Το πρότυπο αυτό έχει βεβαίως αυτόνομα χαρακτηριστικά δύσκολα να αντιγραφούν, καθώς επικεντρώνει στην ενίσχυση αξιοπιστίας στοχεύοντας σε συγκεκριμένο διεθνές κοινό στο διαδίκτυο, προσφέροντας ανάλογα διαδραστικά χαρακτηριστικά, με επιλεκτικά δελτία ενημέρωσης κατά τομέα ή γεωγραφική περιοχή και αναπομπή στους σύνθετους ιστοτόπους που τα μέσα αυτά διατηρούν, επιμένοντας στον σχολιασμό - τον οποίο σε μεγάλο βαθμό τα ΜΜΕ εγκατέλειψαν.

Τον εγκατέλειψαν καθώς είναι υποχρεωμένα να αυτολογοκρίνονται για λόγους άντλησης διαφημιστικών εσόδων, σε ένα περιβάλλον όπου η διαφημιστική ύλη έχει διοχετευτεί σε εναλλακτικές ψηφιακές πηγές πληροφόρησης. Επιπλέον δυσκολία για τα παραδοσιακά ΜΜΕ αποτελεί η προτιμησιακή εμφάνιση διαφημίσεων σε βάρος δημοσιογραφικής ύλης, η οποία εντέλει συμπιέζει τον χρόνο ή τον χώρο διαθέσιμο για την ουσιαστική είδηση και σχολιασμό.

Ιδιαίτερες ανησυχίες ανακύπτουν σε συνέχεια της εξαγοράς ΜΜΕ από επενδυτικούς οργανισμούς,¹³ καθώς υπάρχουν φόβοι ότι η συγκέντρωση μέσων κάτω από ένα φορέα θα επηρε-

11 Local Media for Democracy project will support local media in EU news deserts, <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/local-media-democracy-project-will-support-local-media-eu-news-deserts>.

12 7 business models that could save the future of journalism, International Journalists' Network (ijn.net.org), <https://ijn.net.org/en/story/7-business-models-could-save-future-journalism>.

13 How a Company Called BlackRock Shapes Your News, Your Life, Our Future, <https://commonreader.wustl.edu/how-a-company-called-blackrock-shapes-your-news-your-life-our-future/>.

άζει την ειδησεογραφία προς υστερόβουλες κατευθύνσεις. Η αξιοπιστία και ανεξαρτησία των ΜΜΕ έχει καμφθεί, καθώς επιπλέον η μετακίνηση διαφημιστικής ύλης από τα παραδοσιακά ΜΜΕ προς τις νέες μορφές προβολής έχει οριστικοποιηθεί.

Καθώς μάλιστα εξελίσσονται συνεχώς νέες πτυχές του δράματος απαξίωσης των ΜΜΕ, νέες μορφές αξιοποίησης της πληροφορίας σε βάρος ακόμη και των νέων μορφών εκμετάλλευσης των μέσων εμφανίζονται. Ακόμη και οι δημιουργοί επιγραμμικού περιεχομένου ανησυχούν από τη στιγμή που η Google ανακοίνωσε¹⁴ τη χρήση τεχνητής νοημοσύνης για τη συμπύληση συνθετικού περιεχομένου η οποία αντλείται από μεμονωμένες σελίδες. Η εφαρμογή AI Overview¹⁵, διαθέσιμη για την ώρα στις ΗΠΑ, αλλά προφανώς προορισμένη να επεκταθεί οικουμενικά, προτείνει τη σύνταξη περιληπτικής ενημέρωσης η οποία όχι μόνον προοιωνίζει την ψηφιακή κυριαρχία της Alphabet, του holding στο οποίο ανήκει η Google, αλλά κυρίως τον στραγγαλισμό των παραγωγών περιεχομένου, εφημερίδων ή blogs, οι οποίοι θα στερηθούν τα διαφημιστικά έσοδα που η προβολή μέσω των μηχανών έρευνας τους εξασφάλιζε ως τώρα.

Έχει βεβαίως προηγηθεί η συζήτηση για την «αλγοριθμική δημοσιογραφία»¹⁶, και το κατά πόσον ή αυτοματοποιημένη δημιουργία δημοσιογραφικού περιεχομένου καλύπτεται από την ελευθερία της έκφρασης¹⁷.

VI. Chats, bloggers και influencers

Η έλευση του Ίντερνετ και πιο συγκεκριμένα του WWW ανέτρεψε άρδην την ηγεμονία των παραδοσιακών ΜΜΕ. Εχευnt λοιπόν τα ΜΜΕ, εισελθέτω η βασιλεία των ΜΚΔ, των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Τα τεχνικά πρότυπα των ηλεκτρονικών αυτών υποδομών επιτρέπουν στον κάθε τεχνικά καταρτισμένο χρήστη να δημιουργεί επιγραμμικό περιεχόμενο και να επικοινωνεί αμφίδρομα με τους αναγνώστες χωρίς να μπορούν εξωτερικοί φορείς να το αλλοιώσουν, παρά με έκνομες ενέργειες. Μπορούν απλώς να περιορίσουν την πρόσβαση σε αυτό ή να πιέσουν τους παρόχους ώστε να αφαιρεθεί το περιεχόμενο.

VII. Chats

Τα chats καταρχήν δεν έπληξαν απευθείας τα παραδοσιακά ΜΜΕ, αλλά αποτέλεσαν ένα χώρο πειραματισμού ο οποίος σιγά σιγά οδήγησε σε άλλες μορφές επικοινωνίας, οι οποίες σταδιακά εκτόπισαν τις εφημερίδες από το κέντρο ενδιαφέροντος. Τα chats, οι εφαρμογές διαδικτυακών συνομιλιών, αποτέλεσαν τις πρώτες μορφές εκμετάλλευσης των δυνατοτήτων επικοινωνίας στο Ίντερνετ – μάλιστα αρκετά πριν την εμφάνιση του WWW. Την πρώτη μάλιστα περίοδο εμφάνισής τους η ανταλλαγή μηνυμάτων δεν γινόταν σε πραγματικό χρόνο.

Το Internet Relay Chat (IRC) εμφανίστηκε το 1988 και είναι μια από τις πρώτες μορφές διαδικτυακής συνομιλίας η οποία ουσιαστικά έθεσε τα θεμέλια για μελλοντικές εφαρμογές συνομιλίας εισάγοντας έννοιες όπως τα κανάλια και η ανταλλαγή μηνυμάτων. Αν και ο αριθμός των χρηστών του έχει μειωθεί σημαντικά, παραμένει ενεργό και στη σημερινή του εκδοχή επιτρέπει στους χρήστες να συνδέονται σε διακομιστές και να συμμετέχουν σε κανάλια για να επι-

14 Web publishers brace for carnage as Google adds AI answers, <https://www.washingtonpost.com/technology/2024/05/13/google-ai-search-io-sge/>.

15 <https://blog.google/products/search/ai-overviews-update-may-2024/>.

16 <https://encyclopedia.pub/entry/10271>.

17 Guidelines on the responsible implementation of artificial intelligence (AI) systems in journalism <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/-/guidelines-on-the-responsible-implementation-of-artificial-intelligence-ai-systems-in-journalism>.

κοινωνούν σε πραγματικό χρόνο, με βάση κείμενο και κοινή χρήση αρχείων. Ακολούθησε το American Online Instant Messenger (AIM) το 1997 το οποίο εξέλιξε την γκάμα εφαρμογών με δυνατότητες χρήσης καταλόγου φίλων, αποστολή μηνυμάτων απουσίας, προσαρμοσμένα προφίλ και χρήση emoticons, των γνωστών εικονιδίων έκφρασης συναισθημάτων. Σταδιακά, οι μεγάλες εταιρείες του χώρου ανέλαβαν τα ηνία (MSN Messenger, Skype, WhatsApp, Facebook Messenger) βελτιώνοντας τη λειτουργικότητα των υπηρεσιών συνομιλίας, ενσωματώνοντας πολυμέσα, κρυπτογράφηση, ομαδικές συνομιλίες και φωνητικές κλήσεις. Νεότερες εφαρμογές όπως το Viber εμφιλοχώρησαν σε ειδικευμένες ζώνες εφαρμογών, ενώ το WeChat, εφαρμογή κινεζικής ανάπτυξης, επωφελείται από την απαγόρευση αντίστοιχων εφαρμογών από το καθεστώς στην Κίνα, και αποκτά αυξανόμενη παγκόσμια παρουσία, καθώς έχει γίνει μια ολοκληρωμένη εφαρμογή, συνδυάζοντας ανταλλαγή μηνυμάτων με κοινωνικά δίκτυα, ηλεκτρονικό εμπόριο, τραπεζικές πληρωμές, παροχή τηλεφωνικής πρόσβασης, καθιερώνοντας ένα μοντέλο πολυλειτουργικότητας το οποίο δεν είναι σε θέση να μιμηθούν εύκολα εφαρμογές που κατά κύριο λόγο λειτουργούν σε περιβάλλον νομικά ρυθμισμένο.

Εμφανίστηκαν επίσης εφαρμογές με ενημερωτικό χαρακτήρα και ανταλλαγή απόψεων, συχνά συγκρουσιακών, όπως το Quora. Μια ειδική συγγενής κατηγορία εφαρμογών «κοινωνικών» όπως το Discord, δίνει τη δυνατότητα σε ομάδες κοινού ενδιαφέροντος να οριοθετούν ένα χώρο ελεύθερων και προστατευμένων ανταλλαγών. Μια άλλη εφαρμογή, το Reddit είναι ένας ιστότοπος συλλογής κοινωνικών ειδήσεων, συζήτησης, αξιολόγησης ιστολογίων, όπου τα εγγεγραμμένα μέλη μπορούν να υποβάλλουν περιεχόμενο όπως συνδέσμους, κείμενα και εικόνες. Έχει δώσει τη δυνατότητα να ομαδοποιούνται υποτομείς (subreddits) σε μια πλειάδα θεμάτων. Θεωρείται ως χρήσιμη πηγή πληροφοριών, κυρίως εξειδικευμένων συμβουλών, με δυνατότητα να συνδέει άτομα με παρόμοια ενδιαφέροντα από όλο τον κόσμο. Συνυπάρχουν βεβαίως στο reddit, όπως και σε όλες τις επιγραμμικές κοινότητες, το καλύτερο με το χειρότερο. Ορισμένες κοινότητες είναι γνωστές για την ευπρέπεια και την υψηλή ποιότητα του περιεχομένου τους, ενώ άλλες μπορεί να είναι πιο επιρρεπείς σε χαμηλής ποιότητας δημοσιεύσεις και αρνητικότητα, καθώς η δομή του Reddit επιτρέπει υψηλό βαθμό ανωνυμίας, που μπορεί να ενθαρρύνει την ανοιχτή συζήτηση και την ελευθερία του λόγου. Ωστόσο, αυτή η ανωνυμία μπορεί επίσης να οδηγήσει σε trolling, παρενόχληση και διάδοση παραπληροφόρησης.

Μια άλλη μορφή επιγραμμικής έκφρασης αποτελεί το Medium, διαδικτυακή πλατφόρμα δημοσίευσης κειμένων και ανταλλαγής απόψεων επ'αυτών. Αντίθετα από τις παραδοσιακές εφημερίδες οι οποίες απασχολούν επαγγελματίες δημοσιογράφους για τη δημιουργία περιεχομένου, η συγκεκριμένη πλατφόρμα είναι ανοικτή στους εγγεγραμμένους χρήστες, στους οποίους διαθέτει βοηθήματα διαμόρφωσης και δημοσίευσης των κειμένων τους. Σε μεγάλο βαθμό το Medium αποτελεί συνέχεια του Blogging¹⁸ ενός φαινομένου των περασμένων δεκαετιών που δημιούργησε τις προϋποθέσεις και το κοινό για την σημερινή τάση του Vlogging και των influencers.

Τα blogs υπήρξαν μια έντονη τάση πριν τη διάδοση των κοινωνικών δικτύων και ουσιαστικά επέτρεπαν σε δημιουργούς επιγραμμικού περιεχομένου να δημοσιεύουν κείμενα, συνήθως σε συγκεκριμένη θεματική, χωρίς τακτική περιοδικότητα όπως οι εφημερίδες, με ένα βαθμό διαδραστικότητας καθώς οι εγγεγραμμένοι χρήστες είχαν τη δυνατότητα να σχολιάζουν και να συμμετέχουν στη διαμόρφωση του περιεχομένου.

Σταδιακά αντικαταστάθηκαν από πλατφόρμες κοινωνικών μέσων τα οποία παρείχαν πιο

18 https://web.archive.org/web/20070409153021/http://radar.oreilly.com/archives/2007/03/call_for_a_blog_1.html.

ευέλικτη σχέση με τους συμβεβλημένους χρήστες οι οποίοι μπορούσαν να αντιδρούν με τυποποιημένες αντιδράσεις και κυρίως να γίνονται και εκείνοι δημιουργοί περιεχομένου πιο δυναμικού και οπτικά πιο ελκυστικού καθώς εκτός από κείμενο διέθεταν δυνατότητα παρουσίασης πολυμέσων, η δημιουργία των οποίων γινόταν άλλωστε ευκολότερη με τη χρήση τηλεφωνικών συσκευών νέας γενιάς. Άλλωστε και το σχήμα και μέγεθος των κινητών τηλεφώνων επηρέασε τη μετακίνηση προς πολυμεσική παρουσίαση, καθώς η ανάγνωση κειμένου είναι δυσχερέστερη σε αντιπαράθεση με την εικόνα και τα βίντεο.

Συνοπτικά, η ύφεση στο blogging μπορεί να αποδοθεί στη διάδοση εναλλακτικών πλατφορμών περιεχομένου, στις μεταβαλλόμενες προτιμήσεις των αναγνωστών, στις αναδιατάξεις για την εμπορική εκμετάλλευση και στις ευρύτερες μετατοπίσεις στο τοπίο του ψηφιακού περιεχομένου. Η μετακίνηση λοιπόν προς το Vlogging άλλαξε το τοπίο της επιγραμμικής έκφρασης, καθώς επιπλέον συνδυάστηκε με ένα οικονομικό μοντέλο το οποίο μετακινήθηκε, από τις απλές συνδρομές προς την άντληση διαφημιστικής ύλης μετατρέψιμης σε έσοδα και δημιούργησε το φαινόμενο των influencers.

VIII. Influencers/επηρεαστές

Αυτή η διαχείριση διαφημιστικής ύλης ώθησε κάποιους να θεωρούν ότι οι influencers αποτελούν μια νεότερη εκδοχή οιονεί εκδοτών, καθώς δεν βασίζονται σε χρήση συγκεκριμένου μέσου και αποτελούν μάλλον ένα επάγγελμα παρά μια τεχνική χρήση του διαδικτύου. Οι influencers, βασισμένοι περισσότερο στην σμίκρυνση του εξοπλισμού και τη διεύρυνση των τεχνικών χαρακτηριστικών και βιντεοληπτικών ικανοτήτων των smartphones, χρησιμοποιούν κοινωνικά δίκτυα όπως το Youtube, το TikTok κ.ά. τα οποία μπορούν να μεταδίδουν σύντομα βίντεο με περιεχόμενο μικρού αναλυτικού βάθους όπως ομορφιά, μόδα, ταξίδια, fitness. Η πλέον διαδεδομένη προσπάθεια είναι να ποδηγητήσουν τάσεις και ανάλογα με τον αριθμό των ακολούθων να επηρεάσουν αγοραστικά το κοινό τους και να εξαγοράσουν την επιρροή τους ως μεσάζοντες διαφήμισης.

Η ευρύτατη δημοσιότητα που το φαινόμενο εμφανίζει έδωσε λαβή σε συζητήσεις για το κατά πόσον επιτελούν εκδοτική δραστηριότητα. Είναι αλήθεια ότι η τεχνική τους αποτελεί καινοτομία καθώς εισάγουν νέες μορφές παρουσίασης και αλληλεπίδρασης με το κοινό. Μπορούν να επικοινωνούν άμεσα με το τελευταίο, προσφέροντας γρήγορη ενημέρωση. Από την άλλη πλευρά, σε αντίθεση με τα παραδοσιακά MME παρουσιάζουν εξαιρετικά στενή εξειδίκευση καθώς εστιάζουν συνήθως σε συγκεκριμένη θεματική ακόμη και όταν δεν έχουν αποκλειστικά διαφημιστικό χαρακτήρα π.χ. τη φωτογραφία. Ο τρόπος επίσης επεξεργασίας του περιεχομένου και προβολής του βασίζεται σε λειτουργία ηθελημένα διαφορετική από αυτή της δημοσιογραφίας και – έως ότου επιβληθεί ένα ρυθμιστικό πλαίσιο - στερείται και κανόνων δεοντολογίας. Η λειτουργία βασίζεται στο εφήμερο και δεν υπάρχει συστηματοποιημένη αρχειακή επεξεργασία ή συνέπεια. Υπάρχει αδιαφάνεια γύρω από την πηγή των πληροφοριών που προβάλλονται, η αξιοπιστία της παρουσίασης σε σχέση π.χ. με τα χαρακτηριστικά των προϊόντων που προωθούνται είναι ελλιπής και γίνεται όλο και περισσότερο αντιληπτό ότι υπάρχει έλλειμμα αμεροληψίας, καθώς οι προσωπικές απόψεις και οι εμπορικές συνεργασίες επηρεάζουν το περιεχόμενο. Άλλωστε η σύγχρονη αντιμετώπιση τους κατατάσσει ως διαφημιστές ή πωλητές¹⁹ καθώς η δραστηριότητα κατατείνει στην άντληση κέρδους.

¹⁹ Έχει μάλιστα συν τω χρόνω αναπτυχθεί ολόκληρη τεχνογνωσία για την μεγιστοποίηση του

¹⁹ European consumer law and influencer marketing: An introduction to the Influencer Legal Hub https://commission.europa.eu/live-work-travel-eu/consumer-rights-and-complaints/influencer-legal-hub_en.

κέρδους των influencers. Το οικονομικό μοντέλο προβλέπει καταρχάς ανταμοιβές αναλόγως του αριθμού των «ακολουθών» οι οποίοι παρακολουθούν τις αναρτήσεις. Στη συνέχεια δημιουργούνται συνεργασίες με παραγωγούς επώνυμων προϊόντων οι οποίοι αμείβουν την προώθηση τους ανάλογα με τον αριθμό των ακολουθών που ο influencer διαθέτει. Αναλόγως αυτού μπορεί να δημιουργηθεί ένας λογαριασμός AdSense ο οποίος αποζημιώνει τις διαφημίσεις που εμφανίζονται στις προβολές βιντεοσκοπημένου υλικού. Υπάρχουν μάλιστα εξειδικευμένες υπηρεσίες από πλατφόρμες οι οποίες διευκολύνουν την ανεύρεση χορηγών (AspireIQ, Influencer.co, Fohr, SponsoredTweets, Izea). Ακόμη μπορεί να συνδυαστεί συνεργατικό μάρκετινγκ με πώληση προϊόντων (Amazon Associates, ShareASale). Έχουν αναπτυχθεί ειδικευμένες πλατφόρμες Crowdfunding (Patreon, Ko-fi, Instagram Fundraisers) οι οποίες επιτρέπουν την συλλογή οικονομικής υποστήριξης από τους ακόλουθους. Βεβαίως το Vlogging προσφέρει ένα επιπλέον στοιχείο αναγνωρισιμότητας καθώς οι δημιουργοί εμφανίζονται κατά κανόνα οι ίδιοι στο υλικό το οποίο προβάλλουν και με τον τρόπο αυτό εντείνουν την φήμη τους.

Το όλο πλαίσιο καταλήγει στο να δημιουργείται περιεχόμενο με κύριο στόχο την διεύρυνση του κύκλου των ακολουθών και την όσο το δυνατόν μεγαλύτερη προώθηση του περιεχομένου για την άντληση κέρδους. Η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης οφείλει κατά το μέτρο αυτό να είναι αναλογική.

Η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει γενικά την επικοινωνία και την ανταλλαγή ιδεών και πληροφοριών, ακόμα και αναρτήσεις που προωθούν εμπορικά προϊόντα και υπηρεσίες, ή κερδοσκοπικές δραστηριότητες. Ωστόσο, υπάρχουν κάποιες ειδικές προϋποθέσεις και περιορισμοί που μπορεί να ισχύουν για εμπορικές αναρτήσεις που έχουν κυρίως να κάνουν με τις νομικές ρυθμίσεις απαγόρευσης της παραπλανητικής διαφήμισης και την υποχρέωση σήμανσης του χορηγούμενου περιεχομένου.

Εξάλλου, η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης δεν είναι απόλυτη και δεν καλύπτει αναρτήσεις που συγκρούονται με άλλα δικαιώματα τα οποία δικαιολογούν περιορισμούς. Το ψηφιακό περιβάλλον επέτρεψε την εμφάνιση εκφάνσεων της έκφρασης που προφασίζονται δικαιωματική προστασία, όμως η τελευταία παρέχεται στο βαθμό που δεν θίγονται υπέρτερα δικαιώματα ή απουσιάζει η βλαπτική πρόθεση.

Έστω λοιπόν και αν οι σχετικές ψηφιακές αναρτήσεις οι οποίες γίνονται με επίκληση της ελευθερίας έκφρασης δεν τυγχάνουν φυσικά προστασίας. Κατατάσσονται στην κατηγορία αυτή αναρτήσεις ή περιεχόμενο που περιέχουν:

- ψευδείς δηλώσεις που βλάπτουν τη φήμη ενός ατόμου - άλλωστε η δυσφήμιση και η συκοφαντία τιμωρούνται πρακτικά σε όλες τις έννομες τάξεις.
- περιεχόμενο ρητορικής μίσους, που υποκινεί βία ή μίσος κατά ατόμων ή ομάδων βάσει φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, φύλου, σεξουαλικού προσανατολισμού ή άλλων προστατευόμενων χαρακτηριστικών της προσωπικότητας.
- προτροπή σε παράνομες δραστηριότητες, όπως η τέλεση εγκλημάτων, η συμμετοχή σε τρομοκρατία, ή γενικότερα βία,
- Fake News, παραπληροφόρηση με περιεχόμενο σκοπίμως παραπλανητικό,
- χρήση περιεχομένου προστατευόμενου από πνευματική ή βιομηχανική ιδιοκτησία²⁰
- δημοσίευση προσωπικών δεδομένων, ιδίως με χρήση Doxing, τη δόλια δημοσίευση ευαίσθητων πληροφοριών με βλαπτική πρόθεση, παιδική πορνογραφία, πλαστοπροσωπία ή η υπόδυση ξένης προσωπικότητας.

Η ανάρτηση τέτοιου είδους περιεχομένου μπορεί να οδηγήσει σε νομικές κυρώσεις ή συ-

20 https://www.wipo.int/edocs/mdocs/mdocs/en/wipo_ipr_ge_15/wipo_ipr_ge_15_t3.pdf.

νέπειες που απορρέουν από αυτορρύθμιση. Οι πάροχοι πρόσβασης και οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης υιοθετούν κατευθυντήριες γραμμές και πολιτικές για τις αποκλίσεις από την θεωρούμενη ορθή χρήση της ελευθερίας έκφρασης. Δεδομένου ότι οι χρήστες δεσμεύονται να σέβονται τις πολιτικές αυτές προκειμένου να έχουν πρόσβαση σε επιγραμμικές υπηρεσίες, η παραβίαση επιφέρει πρακτικές συνέπειες όπως η διαγραφή του περιεχομένου ή ακόμη και η αποβολή του χρήστη.

Καθώς οι αντιδράσεις των ακολούθων γίνονται συνήθως με χρήση emoticons/εικονιδίων ή τυποποιημένων εκφράσεων, θα μπορούσε κανείς να υποθέσει ότι αυτού του είδους οι εκδηλώσεις δεν τυγχάνουν προστασίας από την ελευθερία της έκφρασης. Εντούτοις στο βαθμό που τα στοιχεία αυτά χαρακτηρίζουν επικοινωνία η οποία μεταφέρει έστω και συνοπτικά νοήματα και αισθήματα, πρέπει να θεωρηθεί ότι εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής της ανωτέρω προστασίας. Χωρούν βεβαίως, όπως και για κάθε άλλη μορφή έκφρασης, περιορισμοί και απαγορεύσεις, παραδείγματος χάριν για εικονίδια που αναπαριστούν βία ή σύμβολα που συνδέονται με τραυματικές πολιτικές εμπειρίες.

Με τον ίδιο τρόπο καλύπτονται και οι σχολιασμοί σε αναρτημένο περιεχόμενο, για τους οποίους μπορεί να εγερθεί ειδικότερο ζήτημα στην περίπτωση που ο διαχειριστής του ιστότοπου διαγράφει τα σχόλια. Κατά κανόνα εάν ο ιστότοπος είναι ιδιωτικός και διαθέτει μια πολιτική διαχείρισης του περιεχομένου, προβλέπει τους λόγους αφαίρεσης περιεχομένου, συχνά προς αποφυγή ακριβώς προσβολής συναφών δικαιωμάτων.

Ένα επιπλέον ζήτημα εγείρεται στην περίπτωση από μια ανάρτηση σε μέσα κοινωνικής δικτύωσης προσβάλλει την προσωπικότητα ενός ατόμου. Τίθεται επομένως το θέμα κατά πόσον υπάρχει νομική υποχρέωση για έναν κάτοχο λογαριασμού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης να δημοσιεύσει απαντήσεις από άτομα που αναφέρονται ή προσβάλλονται από μια ανάρτηση. Το «δικαίωμα απάντησης», αφορά κατά κανόνα τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης όπως εφημερίδες και ραδιοτηλεοπτικά μέσα, αλλά δεν επεκτείνεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.

Μια εισέτι επιπλοκή ανακύπτει στο μέτρο που είναι πλέον δυνατόν να δημιουργούνται τεχνητές προσωπικότητες με χρήση τεχνητής νοημοσύνης²¹, και είναι δυσχερές να διαπιστωθεί εάν η προβολή στοιχείων ή η έκφραση θέσεων καλύπτεται και πώς από την ελευθερία έκφρασης.

IX. Η αποδυνάμωση της ενημέρωσης μέσω των ΜΜΕ

Όπως και να έχουν τα πράγματα, παρατηρείται μια σαφής μετακίνηση στην προτίμηση ενημέρωσης, από τα ΜΜΕ προς τα ΜΚΔ²². Η ταχύτητα ενημέρωσης, το συνοπτικό και εύληπτο του περιεχομένου μεταστρέφει τους αναγνώστες προς τα κοινωνικά δίκτυα, έστω και αν υπάρχουν επιφυλάξεις για την ορθότητα και ποιότητα των ειδήσεων. Η χρήση των ΜΜΕ διατηρείται κυρίως για εμβάθυνση σε ένα ζήτημα.

Η μείωση της προτίμησης για παραδοσιακά ΜΜΕ αλλάζει σημαντικά το σκηνικό προς όφελος των ΜΚΔ, καθώς τα τελευταία καθιερώνονται ως εναλλακτικές πηγές ειδήσεων, και κερδίζουν έδαφος ανεξάρτητοι, αλλά και ανέλεγκτοι δημιουργοί περιεχομένου/παραγωγοί ειδήσεων σε πλατφόρμες όπως το YouTube μέσω podcasts. Εξάλλου το TikTok αναδεικνύεται ως σημαντικό ενημερωτικό μέσο, και πιο πρόσφατα μέσο πολιτικής προβολής - το οποίο έχει ξε-

²¹ https://www.instagram.com/fit_aitana/.

²² Many Americans find value in getting news on social media, but concerns about inaccuracy have risen, <https://www.pewresearch.org/short-reads/2024/02/07/many-americans-find-value-in-getting-news-on-social-media-but-concerns-about-inaccuracy-have-risen/>.

περάσει σε δημοφιλία τόσο τον Τύπο όσο και την ραδιοτηλεόραση. Δεν παύει βεβαίως η εξέλιξη αυτή να δημιουργεί φόβους για την ποιότητα της πληροφόρησης καθώς η παραπληροφόρηση παίρνει διαστάσεις τέτοιες που εκφράζονται ανησυχίες για τις επιπτώσεις της στη δημοκρατία.

Η ασυνέπεια στην διακινούμενη πληροφορία καταλήγει να κλονίζει παραδόξως την εμπιστοσύνη στα μέσα ενημέρωσης, κυρίως μεταξύ των νέων, καθώς οι αναγνώστες καταφεύγουν σε περισσότερο από ένα μέσα για συνολική ενημέρωση. Ταυτόχρονα παρατηρείται μείωση του κύρους του δημοσιογραφικού επαγγέλματος καθώς η εισαγωγή νέων τεχνολογιών απέφερε μείωση των εργαζόμενων στα ΜΜΕ.

Χ. Η διεύρυνση του ορισμού των ΜΜΕ

Η νέα αυτή πραγματικότητα επέφερε και την προσαρμογή της αντίληψης όσον αφορά την έννοια των ΜΜΕ, όπως διαπιστώνεται ήδη από τον νέο, διευρυμένο ορισμό που ανέπτυξε Σύσταση του Συμβουλίου της Ευρώπης²³ «ώστε να περιλαμβάνει όλους τους φορείς που εμπλέκονται στην παραγωγή και διάδοση, σε δυνητικά μεγάλο αριθμό ατόμων, περιεχομένου (για παράδειγμα πληροφορίες, ανάλυση, σχόλια, απόψεις, εκπαίδευση, πολιτισμός, τέχνη και ψυχαγωγία σε κείμενο, ήχο, οπτική, οπτικοακουστική ή άλλη μορφή) και εφαρμογές που έχουν σχεδιαστεί για να διευκολύνουν τη διαδραστική μαζική επικοινωνία (για παράδειγμα κοινωνικά δίκτυα) ή άλλες διαδραστικές εμπειρίες μεγάλης κλίμακας που βασίζονται σε περιεχόμενο (για παράδειγμα διαδικτυακά παιχνίδια), διατηρώντας (σε όλες αυτές τις περιπτώσεις) τον συντακτικό έλεγχο ή την επίβλεψη του περιεχομένου».

Η διαχρονική προσπάθεια δημιουργίας χώρου για την ελευθερία της έκφρασης έχει νομοθετικά διαμορφώσει την έννοια σε σχέση με την πληροφορία ως το δικαίωμα να εκφράζει κανείς τις απόψεις και τις ιδέες του μέσω οποιουδήποτε μέσου, όπως η γραφή, η τέχνη, η μουσική, ο χορός, κ.λπ. Ειδικότερα να το πράττει προφορικά ή γραπτά, να έχει τον έλεγχο της πληροφορίας που τον αφορά, και να έχει πρόσβαση στην πληροφορία γενικά²⁴. Συνδέεται εξάλλου στενά με την ελευθερία της γνώμης σε βαθμό που κάποιοι την θεωρούν απότοκη της τελευταίας, ενώ εκδηλώνεται σε «συνθήκες ηθικής ουδετερότητας»²⁵.

Στο νέο περιβάλλον το οποίο διαμορφώθηκε από τα τεχνολογικά μέσα και όπως επιταχύνθηκε από το Διαδίκτυο και τον Παγκόσμιο Ιστό, η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης εκτείνεται επίσης και στην εμπορική και πολιτική διαφήμιση²⁶, ακόμη και τις τηλεαγορές! Περιορισμοί στους τομείς αυτούς είναι επομένως αποδεκτοί μόνο υπό τις προϋποθέσεις που ορίζονται στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα, π.χ. για την προστασία των καταναλωτών ή των δημοκρατικών διαδικασιών.

Η επέκταση αυτή της προστασίας στις αντίστοιχες δραστηριότητες με χρήση νέων τεχνολογιών, εγκυμονεί αναμφίβολα τον κίνδυνο καταχρηστικής, παραπειστικής, ή συγκαλυμμένης διαφήμισης και απαιτεί ειδικότερη στάθμιση των δημιουργών περιεχομένου, όπως και πλαισί-

23 Σύσταση CM/Rec(2011)7 της επιτροπής Υπουργών προς τα Κράτη Μέλη σχετικά με μια νέα έννοια των ΜΜΕ, της 21^{ης} Σεπτεμβρίου 2011, https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx?ObjectID=09000016805cc2c0.

24 <https://www.article19.org/what-is-freedom-of-expression/>.

25 Β. Σκουρής, Σύνταγμα και Ηθική, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2024, σ. 65.

26 Διαφάνεια και στόχευση της πολιτικής διαφήμισης: Καθορισμός της διαπραγματευτικής εντολής του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2022/12/13/transparency-and-targeting-of-political-advertising-council-agrees-its-negotiating-mandate/>.

ωση είτε με αυτορρύθμιση ή από κοινού ρύθμιση και, σε ορισμένες περιπτώσεις, νομοθετική ρύθμιση.

Η διεύρυνση αυτή του περιεχομένου της ελευθερίας έκφρασης καταλήγει σήμερα, μέσα από τη διαχρονική και συγκριτική επεξεργασία,²⁷ να περιλαμβάνει, χωρίς αδικαιολόγητους περιορισμούς ή φόβο αντιποίνων, λογοκρισίας και στον βαθμό που δεν καλεί σε πράξεις μίσους ή βίας, τα δικαιώματα ενημέρωσης του κοινού, διατύπωσης γνώμης, υποστήριξης πολιτικών αλλαγών, συστράτευσης σε κοινές απόψεις, συμμετοχής σε διάλογο και αντιπαράθεση απόψεων, αντικειμενική κριτική των αδικιών, ανισοτήτων, παρανομιών, ανεπάρκειας της κυβέρνησης και της διοίκησης.

Έτσι η ελευθερία της έκφρασης εντοπίζεται σε διαφορετικές προσεγγίσεις και εκφάνσεις, ως:

- Ελευθερία λόγου και δημόσιας έκφρασης, που περιλαμβάνει επίσης τη διαφωνία και το δικαίωμα στην ειρηνική διαμαρτυρία, τις διαδηλώσεις και συγκεντρώσεις,
- Ελευθερία Τύπου και Μέσων Ενημέρωσης για την ανεμπόδιση δημοσίευση ειδήσεων και την έκφραση απόψεων ή κριτικής που αναγνωρίζεται στις εφημερίδες, τη ραδιοτηλεόραση, τους δημοσιογράφους, αλλά και τα ψηφιακά μέσα, τα κοινωνικά δίκτυα, τις ψηφιακές πλατφόρμες,
- Ελευθερία πολιτιστικής έκφρασης στην Τέχνη, τη Λογοτεχνία και γενικότερα την καλλιτεχνική δημιουργία,
- Θρησκευτική Ελευθερία, περιλαμβανομένης της συζήτησης και της προώθησης θρησκευτικών πεποιθήσεων σε σχέση με συγκεκριμένη θρησκεία ή την αθεΐα,
- Ακαδημαϊκή Ελευθερία για την προστασία της επιστημονικής προσέγγισης, διδασκαλίας, έρευνας, συζήτησης και της διάδοσης της γνώσης χωρίς φόβο κυρώσεων.

Συνοδεύεται δε από το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα, την κυρίαρχη διαχείριση της πληροφορίας που μας αφορά, χωρίς αδικαιολόγητη παρακολούθηση ή παρέμβαση και το δικαίωμα πρόσβασης στην πληροφορία για την ακώλυτη πρόσβαση, αναζήτηση, λήψη και μετάδοση πληροφοριών, ακόμη και την πρόσβαση σε δημόσια έγγραφα.

XI. Η διεθνοποιημένη αναγνώριση της ελευθερίας της έκφρασης

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο η τάση για κατοχύρωση των ατομικών δικαιωμάτων έδωσε θέση και στην ελευθερία της έκφρασης. Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα²⁸ που υιοθετήθηκε το 1948 από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών, στο άρθρο 18 αναγνωρίζει τις ελευθερίες σκέψης, συνείδησης και θρησκείας²⁹. Το άρθρο 19³⁰ της Διακήρυξης στοχευμένα αναγνωρίζει την ελευθερία γνώμης και έκφρασης, την οποίαν συνδέει με τη δυνατότητα να διαδίδει κανείς και να αντλεί πληροφορίες.

27 Βλ. τον Σχολιασμό του άρθρου 19 του Συμφώνου για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα: <https://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/gc34.pdf>.

28 <https://www.ohchr.org/EN/UDHR/Pages/Language.aspx?LangID=grk>.

29 Άρθρο 18: «Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της σκέψης, της συνείδησης και της θρησκείας. Στο δικαίωμα αυτό περιλαμβάνεται η ελευθερία για την αλλαγή της θρησκείας ή πεποιθήσεων, όπως και η ελευθερία να εκδηλώνει κανείς τη θρησκεία του ή τις θρησκευτικές του πεποιθήσεις, μόνος ή μαζί με άλλους, δημόσια ή ιδιωτικά, με τη διδασκαλία, την άσκηση, τη λατρεία και με την τέλεση θρησκευτικών τελετών».

30 Άρθρο 19: «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο».

Ακολούθησε, το 1950, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου³¹ (ΕΣΔΑ) από το Συμβούλιο της Ευρώπης. Τη Σύμβαση επικύρωσαν και συμμετέχουν σε αυτή και οι 47 χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης, 27 από τις οποίες είναι μέλη της ΕΕ. Στην Ελλάδα κυρώθηκε με τον ν. 53/1974. Η Σύμβαση ακολουθεί τη λογική της Οικουμενικής Διακήρυξης καθώς στο άρθρο 9³² ρυθμίζει τα ζητήματα σχετικά με την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας και στο άρθρο 10³³ την ελευθερία της έκφρασης, τονίζοντας, όπως και η Οικουμενική Διακήρυξη, την διασυνοριακή ελευθερία άντλησης και διακίνησης πληροφορίας. Στο τελευταίο άρθρο προβλέπει βεβαίως εξαιρέσεις για τη ραδιοτηλεόραση, όπως και τη δυνατότητα αιτιολογημένων περιορισμών σε περίπτωση σύγκρουσης με άλλα δικαιώματα ή ζητήματα δημόσιας τάξης.

Αρκετά αργότερα, η ελευθερία έκφρασης εξειδικεύεται στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα³⁴ (ΔΣΑΠΔ) το οποίο υιοθετήθηκε και άνοιξε για υπογραφή, επικύρωση και προσχώρηση με την από 16.12.1966 υπ' αριθμ. 2200 Α (XXI) απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ. Η έναρξη της ισχύος του όμως έπρεπε να περιμένει σχεδόν δέκα χρόνια, ως τις 23.3.1976³⁵, ενώ στην Ελλάδα κυρώθηκε με τον Ν. 2462/1997³⁶. Το Σύμφωνο αναδιατυπώνει την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και τη θρησκευτική ελευθερία στο άρθρο του 18³⁷, διευρύνοντας την τελευταία και για την αρμοδιότητα των γονιών όσον αφορά τα παιδιά. Το άρθρο

31 https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_ELL.

32 Άρθρο 9 - Ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας: *Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία αλλαγής θρησκείας ή πεποιθήσεων, καθώς και την ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, μεμονωμένα ή συλλογικά, δημόσια ή κατ' ιδίαν, μέσω της λατρείας, της διδασκαλίας και της άσκησης των θρησκευτικών καθηκόντων και τελετουργιών. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν επιτρέπεται να αποτελέσει αντικείμενο άλλων περιορισμών πέρα από εκείνους που προβλέπονται από τον νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα σε δημοκρατική κοινωνία για τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της δημόσιας τάξης, της υγείας ή της ηθικής, ή την προάσπιση των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων.*

33 Άρθρο 10 - Ελευθερία έκφρασης: *Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης, καθώς και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς παρέμβαση δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρο δεν εμποδίζει τα Κράτη να υποβάλλουν τις επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεόρασης σε καθεστώς αδειοδότησης. Η άσκηση των ελευθεριών αυτών, δεδομένου ότι συνεπάγεται καθήκοντα και ευθύνες, μπορεί να υπαχθεί σε ορισμένες διατυπώσεις, όρους, περιορισμούς ή κυρώσεις, που προβλέπονται από τον νόμο και αποτελούν αναγκαία μέτρα, σε δημοκρατική κοινωνία, για την εθνική ασφάλεια, την εδαφική ακεραιότητα ή τη δημόσια ασφάλεια, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη του εγκλήματος, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, την προστασία της υπόληψης ή των δικαιωμάτων τρίτων, την παρεμπόδιση κοινολόγησης εμπιστευτικών πληροφοριών ή τη διασφάλιση του κύρους και της αμεροληψίας της δικαστικής εξουσίας.*

34 International Covenant on Civil and Political Rights / United Nations, Treaty Series, vol. 999, p. 171, 16 December 1966: <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx>.

35 <https://www.refworld.org/legal/agreements/unga/1966/en/17703>.

36 Κύρωση του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, του Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα και του Δευτέρου Προαιρετικού Πρωτοκόλλου στο Διεθνές Σύμφωνο για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα σχετικού με την κατάργηση της ποινής του θανάτου» (ΦΕΚ 25, τ. Α, 1997)

37 Άρθρο 18 ΔΣΑΠΔ: *1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία θρησκείας. Αυτό το δικαίωμα περιλαμβάνει την ελευθερία να έχει ή να υιοθετεί κανείς τη θρησκεία ή την πεποίθηση της επιλογής του, καθώς και την ελευθερία να εκδηλώνει τη θρησκεία ή την πεποίθησή του, ατομικά ή από κοινού με άλλους μέσω της λατρείας, πράξεων ιεροτελεστίας, πρακτικής και διδασκαλίας. 2. Κανείς δεν υπόκειται σε καταναγκασμό, που θα μπορούσε να παρεμποδίσει την ελευθερία του να έχει ή να υιοθετήσει τη θρησκεία ή τις πεποιθήσεις της επιλογής του. 3. Η ελευθερία εκδήλωσης της θρησκείας ή των πεποιθήσεων δεν μπορεί να υπόκειται παρά μόνο σε όσους περιορισμούς ορίζει ο νόμος και είναι απαραίτητοι για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας, τάξης και υγείας ή της ηθικής ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων. 4. Τα Συμβαλλόμενα Κράτη στο παρόν Σύμφωνο αναλαμβάνουν την υποχρέωση να*

19³⁸ σε αντιστοιχία με τα άλλα διεθνή κείμενα προβλέπει το πλαίσιο λειτουργίας της ελευθερίας έκφρασης και τους ανεκτούς δικαιολογημένους περιορισμούς, όπως και αντίστροφα την απαγόρευση διακριτικής μεταχείρισης και συνεπειών για τις απόψεις του πολίτη. Το άρθρο 20³⁹ του ΔΣΑΠΔ εισάγει αρνητική ρύθμιση της ελευθερίας έκφρασης, καθώς αποκλείει την προπαγάνδα υπέρ του πολέμου και επιβάλλει τη νομοθετική απαγόρευση της μισαλλόδοξης ρητορικής. Τέλος, στο άρθρο 21⁴⁰ εμφανίζεται για πρώτη φορά η αναγνώριση του δικαιώματος ειρηνικής συνάθροισης το οποίο θα μας απασχολήσει ειδικά αργότερα.

Ήδη το 1993, τοποθετήθηκε από την Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των ΗΕ για την προαγωγή και προστασία της ελευθερίας γνώμης και έκφρασης (Ψήφισμα 7/36⁴¹), Ειδικός Εισηγητής για την Ελευθερία Γνώμης και Έκφρασης⁴². Στον εισηγητή ανατέθηκαν αρμοδιότητες⁴³ συγκέντρωσης πληροφοριών για παραβιάσεις της ελευθερίας γνώμης και έκφρασης, της διατύπωσης γνωμοδοτήσεων και υποδείξεων για την βελτίωση της προστασίας των δικαιωμάτων και γενικότερα εντολή τεχνικής υποστήριξης ή συμβουλευτικών υπηρεσιών από το γραφείο του Ύπατου Αρμοστή των Ηνωμένων Εθνών για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Στη συνέχεια, το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων το οποίο διαδέχθηκε την Επιτροπή ανανέωσε διαδοχικά την εντολή⁴⁴ με πλέον πρόσφατο το ψήφισμα του 2023.

Τέλος στο ευρωπαϊκό νομικό κεκτημένο προστίθεται το 2009 ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ο οποίος στο άρθρο 11⁴⁵ αναγνωρίζει σε συνοπτική διατύπωση την ελευθερία της έκφρασης την οποία συνδέει άμεσα με την ελευθερία πληροφόρησης και την ελευθερία του τύπου.

σέβονται την ελευθερία των γονέων ή των νόμιμων κηδεμόνων, να φροντίζουν για τη θρησκευτική και ηθική αγωγή των παιδιών τους σύμφωνα με τις πεποιθήσεις τους.

38 Άρθρο 19 ΔΣΑΠΔ: 1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του. 2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του. 3. Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι: α. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. β. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών.

39 Άρθρο 20 ΔΣΑΠΔ: 1. Κάθε προπαγάνδα υπέρ του πολέμου απαγορεύεται από το νόμο. 2. Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο.

40 Άρθρο 21 ΔΣΑΠΔ: Αναγνωρίζεται το δικαίωμα ειρηνικής συνάθροισης. Η άσκηση του δικαιώματος αυτού δεν υπόκειται σε περιορισμούς άλλους εκτός από εκείνους που επιβάλλονται σύμφωνα με το νόμο και είναι απαραίτητοι σε μία δημοκρατική κοινωνία για το συμφέρον της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας ασφάλειας, της δημόσιας τάξης ή για την προστασία της δημόσιας υγείας, των χρηστών ηθών ή των δικαιωμάτων και ελευθεριών των άλλων.

41 http://ap.ohchr.org/documents/E/HRC/resolutions/A_HRC_RES_7_36.pdf

42 <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-freedom-of-opinion-and-expression>

43 <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-freedom-of-opinion-and-expression/about-mandate>

44 Ψηφίσματα 2011 (HRC resolution 16/4), 2014 (resolution 25/2), 2017(resolution 34/18), 2020 (resolution 43/4) 2023 (resolution 52/9).

45 Άρθρο 11: Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης: 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων. 2. Η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η πολυφωνία τους είναι σεβαστές.

XII. Ελληνικό νομικό πλαίσιο

Η ελευθερία της έκφρασης αναγνωρίστηκε νωρίς και με καινοτόμα προσέγγιση - προφανώς λόγω των πολιτειακών περιπετειών κατά τη διάρκειά της επταετίας - στο άρθρο 14 του Συντάγματος, το οποίο προβλέπει:

«1. Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους.

2. Ο τύπος είναι ελεύθερος. Η λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο απαγορεύονται».

Εντούτοις, όπως εύστοχα παρατηρείται, η ελευθερία της έκφρασης διατρέχει και συνδέεται με πολλές άλλες συνταγματικές διατάξεις⁴⁶.

XIII. Η πληροφορία ως εμπόρευμα

Η ευρεία διάδοση του Ίντερνετ και η ευχέρεια δημιουργίας και αναπαραγωγής περιεχομένου έχει προσδώσει γιγαντιαίες διαστάσεις στον όγκο πληροφοριών που διακινείται ανά πάσα στιγμή. Η υπερτροφική διάσταση της πληροφορίας διαπιστώνεται αν αναλογιστεί κανείς ότι 2.5 πεντάκις εκατομμύρια (2.500.000.000.000.000.000) bytes παράγονται καθημερινά⁴⁷, χωρίς επιπλέον να οργανώνονται συστηματικά για την αξιοποίησή τους. Η πληροφοριακή αυτή αταξία επιτρέπει κακόβουλες δραστηριότητες και προκάλεσε φυσικά την ανησυχία και αντίδραση όπως εκφράστηκε από την έκθεση του Συμβουλίου της Ευρώπης "Information Disorder: Toward an interdisciplinary framework for research and policy making"⁴⁸.

Η έκθεση επαναπροσδιορίζει τις διαβαθμίσεις γύρω από την ανορθόδοξη χρήση της πληροφορίας ως εξής:

- *Misinformation* / Πεπλανημένη ή εσφαλμένη διάχυση πληροφορίας χωρίς κακόβουλη πρόθεση αλλά με βλαπτικό αποτέλεσμα,
- *Disinformation* / Παραπληροφόρηση - ενσυνείδητη διάχυση ψευδών πληροφοριών με πρόθεση πρόκλησης βλάβης,
- *Malinformation* / Κακόβουλη πληροφόρηση – δημόσια διάχυση γνησίων πληροφοριών προσωπικού χαρακτήρα με κακόβουλη πρόθεση.

Η έκθεση διαγιγνώσκει τα αίτια των συμπεριφορών αυτών σε κοινωνιοπαθολογικούς παράγοντες, και διατυπώνει 35 συστάσεις σε κυβερνήσεις, τεχνολογικές εταιρείες, ΜΜΕ και τους πολίτες.

Εκτός όμως από την κακόβουλη εκμετάλλευση, βρισκόμαστε σε ένα επίπεδο ανάπτυξης όπου η πληροφορία αποτελεί εμπορεύσιμο είδος⁴⁹ και η χρήση της αποκομίζει όφελος⁵⁰. Και καθώς οι χρήστες επιδιώκουν την ανέξοδη χρήση, αποδέχονται συναλλακτικά την εμπορευματοποίηση της προσωπικής τους πληροφορίας. Είναι εξίσου πιθανόν, πληροφορία που μας

46 Σχετικά άρθρα του Συντάγματος: 9Α - (Προστασία προσωπικών δεδομένων), 10 - (Δικαίωμα αναφοράς προς τις αρχές), 11 - (Δικαίωμα του συνέρχεσθαι), 13 - (Θρησκευτική Ελευθερία), 15 - (Κινηματογράφος, φωνογραφία, ραδιοφωνία, τηλεόραση), 16 - (Παιδεία, τέχνη, επιστήμη), 19 - (Απόρρητο επιστολών, ανταπόκρισης & επικοινωνίας).

47 <https://www.socialmediatoday.com/news/how-much-data-is-generated-every-minute-infographic-1/525692/>.

48 <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/information-disorder>.

49 Unlock the Hidden Value of Your Data, <https://hbr.org/2020/05/unlock-the-hidden-value-of-your-data>.

50 UCL Institute for Innovation and Public Purpose (IIPP) Working Paper Series: IIPP WP 2023-12, Amazon's Algorithmic Rents: The economics of information on Amazon, <https://www.ucl.ac.uk/bartlett/public-purpose/publications/2023/nov/amazons-algorithmic-rents-economics-information-amazon>.

αφορά να έχει υποκλαπεί παρανόμως (phishing, sniffing, hacking)⁵¹ και να αποτελεί αντικείμενο υπόγειας εμπορίας⁵².

Η διαφοροποίηση της στάσης απέναντι στην πληροφορία ταλαντεύεται μεταξύ ανωνυμίας και διασημότητας. Ανάλογα μπορεί να διακριθεί και η πληροφορία ως:

- πληροφορία που με αφορά, την οποία θέλω να συγκαλύπτω ή να προβάλλω
- που διαθέτω αυτοβούλως ως χρήστης (π.χ. Google)
- που μου υποκλέπτεται
- πληροφορία που δημοσιεύω
- πληροφορία που λαμβάνω είτε κατόπιν δικού μου αιτήματος, είτε χωρίς, παθητικά
- πληροφορία στην οποία επιδιώκω να έχω πρόσβαση με ή χωρίς προσκόμματα.

Η πρόσβαση στην πληροφορία είναι πλέον κεντρικό αίτημα και αποτελεί ένα από τους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (Στόχος Βιώσιμης Ανάπτυξης SDG 16.10.2). Η UNESCO έχει καθιερώσει Διεθνή Ημέρα για τη Γενική Πρόσβαση στην Πληροφορία⁵³ και παρακολουθεί συστηματικά⁵⁴ την πρόοδο για την υιοθέτηση νομικών εγγυήσεων για την πρόσβαση στην πληροφορία παγκοσμίως.

XIV. Σύγχρονη διακυβέρνηση της πληροφορίας

Η πληροφοριακή υπερφόρτωση που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα δυσχεραίνει αφενός την αξιοποίηση των δεδομένων από τον χρήστη, καθώς ο τεράστιος όγκος πληροφοριών που διακινείται στο διαδίκτυο μπορεί να καταστήσει δύσκολη τη διάκριση μεταξύ αξιόπιστων και μη πηγών, αλλά δημιουργεί και ένα νέο περιβάλλον όπου η πληροφορία, ακόμη και η ατομική, εκτίθεται σε οικονομική αξιοποίηση.

Η νέα αυτή κατάσταση διαχείρισης και εκμετάλλευσης της πληροφορίας χαρακτηρίζεται πλέον από έγκυρους ακαδημαϊκούς κύκλους ως πληροφοριακός καπιταλισμός/Informational Capitalism ή καπιταλισμός επιτήρησης/Surveillance Capitalism⁵⁵. Ο πληροφοριακός καπιταλισμός αντιμετωπίζει τα προσωπικά δεδομένα ως στοιχείο ενεργητικού (asset), περιουσιακό στοιχείο εμπορεύσιμο, πόρο εσόδων, τα οποία έχουν εμπορευματική αξία στην αναδυόμενη αγορά πληροφοριών.

Η προσέγγιση εγείρει κρίσιμα ερωτήματα σχετικά με την κατεύθυνση προς την οποία η προστασία πρέπει να στραφεί, καθώς δεν αναφερόμαστε πλέον στην ατομική προστασία, αλλά στην προστασία του γενικού συμφέροντος και των αρχών της δημοκρατίας.

Κάποιοι μιλούν ακόμη και για ψηφιακό καπιταλισμό/Digital Capitalism⁵⁶ τον οποίον θεωρούν ως το πεδίο διασταύρωσης των ψηφιακών τεχνολογιών με την καπιταλιστική οργάνωση, όπου αναπτύσσονται νέες πρακτικές κεφαλαιοποίησης και διαμορφώνεται ένα νέο οικονομικό τοπίο. Με απλά λόγια, κάθε ψηφιακή δοσοληψία η οποία αποφέρει κέρδος μπορεί να θεωρηθεί μέρος του ψηφιακού καπιταλισμού⁵⁷. Ακόμη και τεχνολογικοί κύκλοι ομιλούν για την

51 Clearview AI facial recognition scandal www.bbc.co.uk/news/technology-61550776.

52 Intel Security, The Hidden Data Economy - The Marketplace for Stolen Digital Information, <https://www.information-security.de/medien/rp-hidden-data-economy.pdf>.

53 <https://www.unesco.org/en/days/universal-access-information>.

54 A steady path forward: UNESCO 2022 report on public access to information (SDG 16.10.2) <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385479>.

55 https://www.yalelawjournal.org/pdf/KapczynskiBookReview_iqh4qxtw.pdf.

56 <https://academic.oup.com/ct/article-abstract/28/3/254/4975454>.

57 How platforms govern: Social regulation in digital capitalism, <https://journals.sagepub.com/doi/10.1177/20539517231153808>.

«συγκαλυμμένη οικονομία δεδομένων»⁵⁸. Δομικά στοιχεία του ψηφιακού καπιταλισμού αποτελούν:

- Οι πλατφόρμες ηλεκτρονικού εμπορίου - Amazon, eBay, Alibaba, Temu - Οι οποίες απευθύνονται σε ένα παγκόσμιο κοινό, αλλά κεφαλαιοποιούν επιλεκτικά γεωγραφικά.
- Οι πλατφόρμες που κεφαλαιοποιούν με ψηφιακή διαφήμιση και εμπορική εκμετάλλευση δεδομένων (Google, Facebook) οι οποίες αξιοποιούν τα δεδομένα των χρηστών προσφέροντας στοχευμένες διαφημίσεις. Συλλέγουν πληροφορίες σχετικά με τη συμπεριφορά και τις προτιμήσεις των χρηστών στο διαδίκτυο και, στη συνέχεια, πωλούν διαφημιστικό χώρο σε διαφημιστές που θέλουν να προσεγγίσουν συγκεκριμένα δημογραφικά στοιχεία. Τα δίκτυα διαφημίσεων, η διαφήμιση μέσω προγραμματισμού και η επαναστόχευση αποτελούν μέρος αυτού του οικοσυστήματος.
- Οι Συνδρομητικές Υπηρεσίες πάγιας χρέωσης: Netflix, Spotify, Microsoft 365.
- Οι Πλατφόρμες Υπηρεσιών: Uber, η Airbnb, Mechanical Turk.
- Οι επιγραμμικές Τραπεζικές, χρηματοδοτικές και συναφείς υπηρεσίες, Crowdfunding, Κρυπτονομισμάτων (Bitcoin, Ethereum και τα εκθετικά αυξανόμενα κρυπτονομίσματα που τα ακολούθησαν με βάση το Blockchain), Revolut, Kickstarter, Indiegogo.

Είναι ίσως δύσκολο να γίνει κατανοητό το πως συνδέεται η εμπορική και καταχρηστική εκμετάλλευση της πληροφορίας με την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης. Η πρώτη διαπίστωση είναι ότι ο πληροφοριακός πληθωρισμός/γιγαντισμός δυσχεραίνει την ελεύθερη επιλογή των χρηστών, ιδίως αν το φάσμα επιλογών είναι τεχνητά περιορισμένο, όπως είναι πιθανό η ανειλικρίνεια να μπορεί να παραποιήσει τη λήψη αποφάσεων.

Όπως τονίζεται από ειδικούς του «ψηφιακού συνταγματισμού»:

«... τα δημοκρατικά κράτη διαθέτουν θεσμούς ελέγχου του δημοσιονομικού περιβάλλοντος, της ανακατανομής των πόρων βάσει αρχών όπως η ελευθερία, η ισότητα, η διαφάνεια, η λογοδοσία. Αντιθέτως, η δραστηριότητα των ψηφιακών πλατφορμών βασίζεται σε επιχειρηματικό συμφέρον, αδιαφανείς διαδικασίες και λήψη αποφάσεων χωρίς εγγυήσεις λογοδοσίας. ... η απουσία πλουραλισμού όπως καλλιεργείται από τις ψηφιακές πλατφόρμες είναι δυνατόν να δυναμιτίσει την ικανότητα των χρηστών να λαμβάνουν αποφάσεις επί τη βάσει πολυφωνίας που δημιουργεί άμιλλα για την ανάπτυξη ιδεών. Ως εκ τούτου, η ελευθερία έκφρασης δεν είναι απλώς ένα θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα το οποίο είναι εκτεθειμένο σε παρεμβάσεις των εξουσιών αλλά αποτελεί και συνταγματικό εργαλείο για την προώθηση της αυτονομίας σε μια δημοκρατική κοινωνία που αντανακλά το πλαίσιο αξιοπρέπειας που χαρακτηρίζει τον ευρωπαϊκό συνταγματισμό⁵⁹».

XV. Πληροφοριακή κόπωση

Στον σημερινό υπερσυνδεδεμένο κόσμο, η συνεχής ροή πληροφοριών έχει οδηγήσει σε ένα φαινόμενο γνωστό ως «πληροφοριακή κόπωση», όπου τα άτομα αισθάνονται καταβεβλημένα και απογοητευμένα από την πληθώρα των ειδησεογραφικών αναφορών. Μαζί με αυτήν την κόπωση υπάρχει και η αυξανόμενη δυσπιστία προς την αξιοπιστία των πραγματικών αναφορών, τροφοδοτούμενη από την ταχεία διάδοση της παραπληροφόρησης και της προκατάληψης στα ψηφιακά μέσα. Το φαινόμενο επιταχύνθηκε κατά τη διάρκεια της πανδημίας

58 <https://impact.economist.com/perspectives/technology-innovation/hidden-data-economy-companies-need-get-serious-about-managing-and-leveraging-data>.

59 <https://www.cambridge.org/core/books/digital-constitutionalism-in-europe/digital-constitutionalism-and-freedom-of-expression/72ACEF48324D180E95BBD456E52E9C96>.

COVID-19⁶⁰, όταν για προφανείς λόγους η ψηφιοποίηση έγινε με βιασύνη και καθόλου ανθρωποκεντρική διάσταση.

Αυτό επέφερε και σχετική αλλοίωση της στάσης απέναντι στα δικαιώματα, με ειδικότερη υποχώρηση της σημασίας της ελευθερίας της έκφρασης⁶¹.

XVI. Ελευθερία έκφρασης στην ψηφιακή εποχή

Η εκλαΐκευση του Ίντερνετ και κυρίως του WWW επέτρεψε να αναπτυχθούν ψηφιακές πλατφόρμες, κυριολεκτικά ως αρένες για την ελευθερία έκφρασης. Από τη μία πλευρά δεν αμφισβητείται ο ρόλος των κοινωνικών δικτύων, blogs και forums στην ενεργοποίηση της παγκόσμιας επικοινωνίας και την εκδημοκρατικοποίηση της διάχυσης πληροφοριών, με πολλά οφέλη της ψηφιακής έκφρασης για τον πολίτη. Εκτός από την αυξημένη προσβασιμότητα στην πληροφορία, τα κοινωνικά δίκτυα λειτούργησαν και ως βήμα λόγου των περιθωριοποιημένων φωνών, της διαφορετικότητας και του πολυπολιτισμικού διαλόγου.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η χρήση των κοινωνικών δικτύων, όπως το Twitter και το Facebook, για την οργάνωση και κινητοποίηση διαδηλώσεων όπως αναλύεται στο βιβλίο της Zeynep Tufekci⁶². Το βιβλίο εξετάζει πώς τα ΜΚΔ συνέβαλαν στην οργάνωση κινημάτων ευρείας κλίμακας σε τελείως διαφορετικές συνθήκες όπως στις περιπτώσεις της Αραβικής Άνοιξης, του Occupy Wall Street και των διαδηλώσεων στο Gezi στην Τουρκία, τονίζοντας το χαρακτηριστικό των ψηφιακών πλατφορμών να παρακάμπτουν τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης και τους κυβερνητικούς ελέγχους, επιτρέποντας στα κινήματα να διαδίδουν τα μηνύματά τους ευρύτερα και γρηγορότερα, αλλά εντοπίζοντας και αδυναμίες καθώς καθιστούν τα κινήματα ευάλωτα σε αντιδράσεις από κρατικές δυνάμεις και εξωτερικές χειραγωγήσεις.

Δεν είναι τυχαίο ότι οι εντεταλμένοι διεθνών οργανισμών, αρμόδιοι για τη διαφύλαξη των ελευθεριών έκφρασης και ειρηνικής συνάθροισης, υιοθέτησαν πρόσφατα κοινή δήλωση⁶³ με τους εξής όρους: «*θεωρούν λυπηρή την κατάχρηση ψηφιακών τεχνολογιών από κρατικούς και μη κρατικούς φορείς, με στόχο την καταστολή της διαφωνίας και τον περιορισμό της αποτελεσματικής άσκησης αυτών των δικαιωμάτων online και offline, όπως: επιβολή τερματισμού λειτουργίας και λογοκρισίας του Διαδικτύου, ψηφιακή παρακολούθηση και κακόβουλη χρήση τεχνητής νοημοσύνης, διαδικτυακή παρενόχληση, διάδοση ρητορικής μίσους και παραπληροφόρηση. Καταδικάζει τη χρήση αυτών των τεχνολογιών από κρατικούς και μη φορείς για τη φίμωση, παρακολούθηση και παρενόχληση αντιφρονούντων, αντιπολίτευσης, υπερασπιστών των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δημοσιογράφων, ακτιβιστών και διαδηλωτών*».

Από την άλλη πλευρά η μετάβαση της ελευθερίας έκφρασης από τις παραδοσιακές στις ψηφιακές πλατφόρμες, με τον μετασχηματισμό των μέσων ενημέρωσης ανέδειξε τρόπους περιορισμού, αλλοίωσης η προσβολής του δικαιώματος.

Δανείζομαι από παλαιότερη έκθεση της επιτροπής επικοινωνιών του Βρετανικού Κοινοβουλίου⁶⁴, η οποία αναγνωρίζει ότι το ίντερνετ έχει προσφέρει πρωτοφανείς ευκαιρίες επι-

60 https://www.researchgate.net/publication/368685726_Information_Fatigue_Syndrome_and_Digital_Burnout.

61 <https://www.pewresearch.org/short-reads/2022/08/30/more-so-than-adults-u-s-teens-value-people-feeling-safe-online-over-being-able-to-speak-freely/>.

62 Tufekci, Zeynep, *Twitter and Tear Gas: The Power and Fragility of Networked Protest*. New Haven: Yale University Press, 2017, 325.

63 Κοινή Δήλωση για την Ελευθερία Ειρηνικής Συνάθροισης και Συνέλευσης και την Κατάχρηση Ψηφιακών Τεχνολογιών - 15 Σεπτεμβρίου 2023, <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/issues/trafficking/state-ments/20230915-jd-foaa-digital-technologies.pdf>.

64 *Regulating in a digital world* <https://www.lse.ac.uk/law/news/2019/regulating-in-a-digital-world>.

κοινωνίας, καθώς ο σημερινός ψηφιακός κόσμος αποτελεί ένα οικοσύστημα που συντίθεται από ψηφιακές υπηρεσίες. Εντούτοις, παρά το γεγονός ότι θεωρούμε ότι όλα είναι ορθώς ρυθμισμένα, διαπιστώνει ότι ένας τεράστιος όγκος δραστηριοτήτων εκφεύγει από τα όρια τα οποία θεωρούμε δεδομένα στα περιβάλλοντα εκτός ηλεκτρονικής διάχυσης. Συχνά, δραστηριότητες που παρέχονται ηλεκτρονικά, από τη φύση του μέσου και διότι καθορίζουν μονομερώς τους όρους παροχής τους, ακόμη και όταν δεν παραβιάζουν το θεσπισμένο νομικό πλαίσιο, εκδηλώνουν χαρακτηριστικά που αντίκεινται σε ηθικά παραδεκτές αρχές. Για παράδειγμα, η σχεδίαση των διαδικτυακών υπηρεσιών επηρεάζει βαθύτατα το τι οι χρήστες βλέπουν και χρησιμοποιούν και αντίστοιχα πώς συμπεριφέρονται. Το μοντέλο που επικρατεί, ουσιαστικά βολιδοσκοπεί τους χρήστες για να χαρτογραφήσει της προτιμήσεις τους και στη συνέχεια τους οδηγεί να εστιάσουν την προσοχή τους σε τυποποιημένες επιλογές ώστε να δέχονται επιρροές. Οι εκτροπές αυτές, σταδιακά και λόγω της συχνότητάς τους, καταλήγουν να γίνονται τελικά ανεκτές από τους πολίτες .

Πολλές καινοφανείς εκδηλώσεις παρεκτροπής έχουν διευκολυνθεί προφανώς από τη χρήση του Ιντερνετ (κατάχρηση προσωπικών δεδομένων, μισαλλόδοξος λόγος) και προβάλλουν την ανάγκη για ρύθμιση, καθώς οι προσπάθειες αυτορρύθμισης φαίνεται να μην έχουν αποτέλεσμα. Ο ψηφιακός κόσμος ουσιαστικά κυριαρχείται από ένα μικρό αριθμό πολύ μεγάλων τεχνολογικών εταιρειών, οι οποίες έχουν πλέον ένα τεράστιο κοινό χρηστών από το οποίο αντλούν και αξιοποιούν πληροφορίες⁶⁵ .

XVII. Εκφάνσεις εκμετάλλευσης της πληροφορίας

Η Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών διαπιστώνει σε πρόσφατη έκθεσή της⁶⁶, αυξητική τάση παραβίασης της ελευθερίας έκφρασης και των πολιτικών δικαιωμάτων. Υπήρχαν στις 29 Φεβρουαρίου 2024 1.321 εκκρεμή παράπονα υπό εξέταση, ενώ 268 νέες υποθέσεις εισήχθησαν το 2023 – επιβεβαιώνοντας μια σταθερή αύξηση την τελευταία πενταετία.

Μια πολύ ενδιαφέρουσα έκθεση⁶⁷ της Επιτροπής Επικοινωνιών της Βρετανικής Βουλής των Λόρδων σταχυολογεί και αναλύει, μετά από ευρεία ακρόαση ενδιαφερομένων, τη χρήση των κοινωνικών δικτύων από τους πολίτες, την ισχύ που έχουν διαμορφώσει οι μεγάλες πλατφόρμες για τον έλεγχο της ελευθερίας της έκφρασης, και την ανάγκη να εξασφαλιστεί για τους χρήστες η ελευθερία επιλογής μέσου και τρόπου πρόσβασης στην πληροφορία.

Άλλωστε, ακόμη και κρατικοί φορείς, όταν φοβούνται τη δυναμική της πληροφορίας, επιχειρούν να ελέγξουν την πρόσβαση σε αυτή ή να περιστείλουν την ελευθερία έκφρασης η οποία θα την αναμετέδιδε.

Η εκμετάλλευση της πληροφορίας σε ένα ψηφιακό περιβάλλον κυμαίνεται από τη λελογισμένη πρόσβαση για εμπορικούς σκοπούς μέχρι την ασύδοτη εκμετάλλευση.

Έτσι θα θεωρούσε κανείς κοινωνικά ανεκτές πρακτικές όπως το “social listening” (κοινωνική ακρόαση), τη διαδικασία παρακολούθησης των δημόσιων συζητήσεων γύρω από συγκεκριμένα θέματα, επιχειρήσεις ανταγωνιστικές ή συνεργαζόμενες, η οποία μπορεί να βοηθήσει τις επιχειρήσεις να κατανοήσουν καλύτερα το κοινό τους. Η ακόμη και το “persona marketing”

65 <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2020/10/GxR2019-20report.pdf>.

66 <https://www.ohchr.org/en/press-releases/2024/02/rising-trend-violating-freedom-expression-and-political-rights-un-human>.

67 Free for all? Freedom of expression in the digital age, <https://committees.parliament.uk/publications/6878/documents/72529/default/>.

(προσωποποιημένο μάρκετινγκ), τη δημιουργία εικονικών προσωπικοτήτων για να αντιπροσωπεύσουν τους τύπους των πελατών που μια επιχείρηση επιθυμεί να προσελκύσει.

Υπάρχουν όμως άλλες εκδηλώσεις οι οποίες θέτουν βαθύτερα ερωτήματα. Έχει για παράδειγμα, αναπτυχθεί μια τεράστια ολιγοπωλιακή βιομηχανία δημιουργίας ελαφρού ψυχαγωγικού περιεχομένου, την οποία παρακολουθεί ένα τεράστιο κοινό⁶⁸, όπου δεν είναι διακριτά πρόσωπα που προβάλουν ιδέες αλλά απρόσωπα κανάλια, βασισμένα σε πρότυπα διανομής ταινιών ή μουσικής επιγραμμικά. Κι υπάρχουν επιφυλάξεις για τα συγκεκαλυμμένα μηνύματα ή την αργή καλλιέργεια εναλλακτικής κουλτούρας που είναι δυνατόν να αναπτυχθεί μέσω αυτού του μέσου.

Οι παραγωγοί περιεχομένου δεν διαχέουν άλλωστε πληροφορίες με αγαθές πάντοτε προθέσεις. Συχνά συναντάμε περιπτώσεις διαμόρφωσης της πληροφορίας με τρόπο που να επιτρέπει τη χειραγώγηση των χρηστών και τη διοχέτευση της έκφρασης της βούλησής τους προς συγκεκριμένη κατεύθυνση, ακόμη και τη διαμόρφωση μιας ευρείας κοινής αντίληψης, που φτάνει ως και να παγιώνει την κοινή γνώμη. Οι τεχνικές παραπληροφόρησης εξελίσσονται συνεχώς⁶⁹ και οργανώνονται ως πληροφοριακές εκστρατείες, με πρόσχημα την ελευθερία της έκφρασης, αλλά με σαφή πρόθεση καταστρατήγησής της.

Οι ηλεκτρονικοί απατεώνες, είτε είναι ψευδοταυτόσημοι, είτε υφαρπάζουν ξένες ταυτότητες, είτε χρησιμοποιούν προσομοιωμένους ψευδείς λογαριασμούς για να δημιουργήσουν σύγχυση ή για να πείσουν εύπιστους χρήστες, επιχειρούν να εκλύσουν την προσοχή με αληθοφανή, αλλά ανυπόστατα δημοσιεύματα που εκμεταλλεύονται τη φυσική ανθρώπινη περιέργεια. Η πληροφορία είτε είναι διαστρεβλωμένη, είτε εντελώς ψευδής, ενίοτε μάλιστα η παραπληροφόρηση φτάνει να διαψεύσει αστήρικτα εντελώς βάσιμες πληροφορίες.

Οι κακόβουλοι επηρεαστές προκαλούν συναισθηματικές αντιδράσεις δημοσιεύοντας ανατρεπτικά, δυσφημιστικά, διχαστικά μηνύματα, τα οποία προσφέρονται για αναπαραγωγή και διάχυση από ανυποψίαστους χρήστες. Επωφελούνται από αυτοματοποιημένους μηχανισμούς αναμετάδοσης περιεχομένου για να επιτύχουν ευρεία διάδοση η οποία με τη σειρά της προσφέρει τεκμήρια αξιοπιστίας⁷⁰.

Καίριες επισημάνσεις απευθύνει η Κοινή Διακήρυξη⁷¹ για την Εικοστή Επέτειο του συντονισμού των διακυβερνητικών οργάνων⁷² εντεταλμένων με την προάσπιση της ελευθερίας της έκφρασης και την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης σχετικά με τα σοβαρά προβλήματα που προκύπτουν από την εφαρμογή ψηφιακών τεχνολογιών, που έχουν να κάνουν με την παραπληροφόρηση, την υποκίνηση μίσους, διακρίσεων και βίας, τη στρατολόγηση τρομοκρατών και προπαγάνδα, την αυθαίρετη και παράνομη παρακολούθηση, τις παρεμβολές στη χρήση τεχνολογιών κρυπτογράφησης και ανωνυμίας και τη δύναμη των διαδικτυακών παρόχων και των ψηφιακών πλατφορμών. Η Διακήρυξη εκφράζει ανησυχία για την περιστολή του ρόλου των ΜΜΕ με τις απειλές για την πολυμορφία και την ανεξαρτησία τους, τη μείωση του διαφημι-

68 2 δισεκατομμύρια χρήστες μιας και μόνο εταιρείας <https://www.thesoul-publishing.com/>.

69 Disinformation Techniques: How to Spot Them, <https://www.psychologytoday.com/us/blog/the-cyberpsychology-page/202107/disinformation-techniques-how-spot-them>.

70 Controlling the spread of misinformation, <https://www.apa.org/monitor/2021/03/controlling-misinformation>.

71 Κοινή Διακήρυξη για την Εικοστή Επέτειο: Προκλήσεις για την ελευθερία της έκφρασης στην επόμενη δεκαετία <https://www.osce.org/files/f/documents/9/c/425282.pdf>.

72 Ο Ειδικός Εισηγητής των Ηνωμένων Εθνών (ΟΗΕ) για την ελευθερία της γνώμης και της έκφρασης, ο Εκπρόσωπος για την Ελευθερία των ΜΜΕ στον Οργανισμό για την Ασφάλεια και την Συνεργασία στην Ευρώπη (ΟΑΣΕ), ο Ειδικός Εισηγητής του Οργανισμού Αμερικανικών Κρατών (ΟΑΣ) για την Ελευθερία της Έκφρασης και ο Ειδικός Εισηγητής για την Ελευθερία της Έκφρασης και την Πρόσβαση στην Πληροφορία στην Αφρικανική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και των Λαών (ΑΧΗΡ).

στικού εισοδήματος, την υπονόμευση της παραγωγής ειδήσεων και ιδιαίτερα της τοπικής και ερευνητικής δημοσιογραφίας, την αυξανόμενη συγκέντρωση ιδιοκτησίας των ιδιωτικών και τον πολιτικό έλεγχο και ανεπαρκή χρηματοδότηση των δημοσίων ΜΜΕ. Επικρίνει τους αδικαιολόγητους νομικούς περιορισμούς στη διαδικτυακή έκφραση, την καταχρηστική εφαρμογή τους, και την απουσία ανεξάρτητης δικαστικής εποπτείας, καθώς και τις αυθαίρετες διακοπές και τερματισμούς πρόσβασης στα τηλεπικοινωνιακά δίκτυα και στο Διαδίκτυο, υπενθυμίζοντας τη σημασία του δικαιώματος πρόσβασης στις πληροφορίες που κατέχουν οι δημόσιες αρχές, όπως αντικατοπτρίζεται στον στόχο βιώσιμης ανάπτυξης του ΟΗΕ 16.10.

Θεωρεί ότι η προστασία και την προώθηση της ελευθερίας της έκφρασης, ειδικά αλλά όχι μόνο στο ψηφιακό περιβάλλον, για την εγγύηση δημόσιου διαλόγου για θέματα δημοσίου συμφέροντος και την προώθηση της ποικιλομορφίας των μέσων ενημέρωσης, απαιτεί προστασία και κατάλληλους νομικούς κανόνες και ρυθμιστικά συστήματα, για τη διαφάνεια της ιδιοκτησίας των ΜΜΕ, για την πρόσβαση στην πληροφόρηση, για την κατάλληλη εποπτεία των ΜΜΕ από ανεξάρτητους ρυθμιστικούς φορείς, την υποστήριξη των τοπικών μέσων ενημέρωσης, την περιστολή της κυριαρχίας των διαδικτυακών διαφημιστικών πόλων, την αποφυγή περιορισμών στη χρήση τεχνολογιών κρυπτογράφησης και ανωνυμίας, την απαγόρευση της παράνομης ή αυθαίρετης παρακολούθησης και spyware, και τέλος την επένδυση στον ψηφιακό γραμματισμό.

Η Διακήρυξη καλεί τα κράτη να επενδύσουν σε ψηφιακή υποδομή που να είναι ισχυρή, καθολική και ρυθμιζόμενη με τρόπο που να παραμένει ελεύθερη, προσβάσιμη και ανοιχτή για όλους με σεβασμό στην αρχή της ουδετερότητας του δικτύου. Κατά συνέπεια τα κράτη οφείλουν να αναγνωρίσουν το δικαίωμα πρόσβασης και χρήσης του διαδικτύου ως ανθρώπινο δικαίωμα ως βασική προϋπόθεση για την άσκηση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης και να προστατεύσουν την ελευθερία σύμφωνα με τα διεθνή πρότυπα. Επίσης να διασφαλίσουν ότι οι αναμενόμενες τεχνολογικές εξελίξεις, σέβονται από το σχεδιασμό τους τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Για την περιστολή της ισχύος των ιδιωτικών εταιρειών, μέσων κοινωνικής δικτύωσης, πλατφορμών αναζήτησης και άλλων διαμεσολαβητών, προτείνονται μηχανισμοί ανεξάρτητης και πολυμερούς εποπτείας για την αυτορρύθμιση ελέγχου του περιεχομένου και την παρέμβαση στην ελευθερία της έκφρασης, ρυθμιστικά μέτρα που αντιμετωπίζουν κινδύνων χρήσης του ψηφιακού περιβάλλοντος για ιογενή διάδοση, μεταξύ άλλων, εξαπάτησης, παραπληροφόρησης, «βαθυπαραποίησης» και έκφρασης μίσους. Προτείνεται επίσης θέσπιση εταιρικής ευθύνης για τον μετριασμό των βλαβών για τα ανθρώπινα δικαιώματα, νομικές και τεχνολογικές λύσεις για διαφανή αλγοριθμική επιμέλεια και μετριοπάθεια του περιεχομένου, και τις εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης. Τέλος συνιστά την υιοθέτηση κανόνων και ελέγχων για την αντιμετώπιση της αδικαιολόγητης συγκέντρωσης ιδιοκτησίας παρόχων ψηφιακών υπηρεσιών και αποφυγής πρακτικών κατάχρησης δεσπόζουσας θέσης στην αγορά.

Σε αντίστοιχες διαπιστώσεις είχαν καταλήξει το 2017 στο βιβλίο τους⁷³ οι Whitney και Millner για την αμφιθυμία του Ίντερνετ, οι οποίοι εξέτασαν διάφορες μορφές διαδικτυακής έκφρασης, που αναπτύχθηκαν σε συνέχεια πρακτικών του παρελθόντος εκτός ψηφιακού περιβάλλοντος. Εστιάζουν στη νέα συνδυαστική δυναμική δομικών στοιχείων, καθώς καθένας μπορεί να δημιουργήσει περιεχόμενο στο Ίντερνετ, τη μεταβλητότητα, καθώς επίσης οποιοσδήποτε μπορεί να αλλάξει ή να αναδημιουργήσει περιεχόμενο, τη δυναμική αρχειοθέτησης

73 The ambivalent internet. Whitney P., Millner R., The Ambivalent Internet: Mischief, Oddity, and Antagonism Online, Wiley, June 2017, 240 pages.

καθώς το περιεχόμενο είναι ευκολότερο να συντηρηθεί επιγραμματικά όπως επίσης να αναδημοσιευθεί ιντερνετικά. Καθώς το περιεχόμενο δεν είναι έγχαρτο, ή εγκλωβισμένο σε ένα έντυπο, αλλά βρίσκεται σε ηλεκτρονικό μέσο και προσφέρεται για ευρύτατη διάχυση, η προτίμηση για το περιεχόμενο αυτό καλλιεργείται ευκολότερα. Με τον ίδιο τρόπο η χειραγώγηση είναι ευκολότερη, όπως επιδεικνύουν οι συγγραφείς με αναφορά στο παράδειγμα catfishing, της δημιουργίας ψευδούς θεματικής συζήτησης πάνω στην οποία παίρνουν πολλοί ακροατές θέση.

Όσον αφορά τώρα τους δημιουργούς περιεχομένου, πέρα από αυτούς οι οποίοι επιδιώκουν να παραμείνουν εμφανείς και γνωστοί στο ευρύτερο δυνατό κοινό ώστε να εμπορεύονται την πληροφορία που μεταφέρουν ή και τη συζήτηση γύρω από τον εαυτό τους, υπάρχουν και δημιουργοί περιεχομένου οι οποίοι όχι μόνο επιθυμούν να παραμείνουν αφανείς και άγνωστοι, αλλά συχνά μεταμφιέζονται σε ψευδείς προσωπικότητες για να επιτύχουν τους στόχους τους.

Εκδηλώθηκαν έτσι νέα κοινωνικά φαινόμενα είτε υπερβολικής χρήσης της ελευθερίας της έκφρασης, ή περιορισμού του δικαιώματος, ή περιορισμού στη διάχυση ή στην πρόσβαση στην πληροφορία, ή κακόβουλης διάθεσης της πληροφορίας δημόσια, όπως Digital porn, Digital nudging, Astroturfing, Filter bubble, Virtual assistants/deceptive design⁷⁴, Clickbait⁷⁵, Phishing⁷⁶, Bots και Trolls⁷⁷, Deepfakes/βαθυπαραποίηση⁷⁸. Η παραπληροφόρηση (Fake News) κατασκευάζει εσκεμμένα παραπλανητικές ειδήσεις και αναληθείς αναφορές για να επηρεάσει την κοινή γνώμη ή να προωθήσει κατευθυνόμενες απόψεις. Είναι γνωστή η εκμετάλλευση μιας προεκλογικής εκστρατείας στις ΗΠΑ από ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού πόλης γειτονικής χώρας⁷⁹, το οποίο βιοποριζόταν με παραγωγή εντελώς ανυπόστατων ειδήσεων αντλώντας έσοδα από τις επισκέψεις ανυποψίαστων αναγνωστών⁸⁰. Και όλα αυτά δεν είναι παρά προανακρούσματα ίσως για τις μέλλουσες εκδηλώσεις παραπειστικών αναρτήσεων που είναι δυνατό να εμφανιστούν είτε με χρήση τεχνητής νοημοσύνης⁸¹ ή στο περιβάλλον metaverse⁸².

Υπάρχουν επίσης μαζικές πρακτικές που, με όχημα το Ίντερνετ και επίκληση της ελευθερίας της έκφρασης, είναι εντελώς αντιφατικές όπως η Κοινωνική Μηχανική (Social Engineering), με χρήση τακτικών για την ψυχολογική επιρροή των ανθρώπων για να τους πείσουν να αποκαλύψουν προσωπικές πληροφορίες ή να εκτελέσουν ενέργειες που δεν θα έκαναν κανονικά. No-platforming είναι η πρακτική να μη δίνεται βήμα λόγου σε άτομα με ακραίες πολιτικές θέσεις. Το Public Shaming, ο δημόσιος επιγραμματικός διασυρμός για ενέργειες ατόμων, είναι επίσης μια εξαιρετικά βίαιη πρακτική. Δεν συμβαίνει πάντοτε οι πράξεις αυτές να είναι επιλήψιμες, υπάρχουν αντίστοιχες πρωτοβουλίες για εκδηλώσεις με τις οποίες ο δημοσιεύων απλώς

74 <https://webfoundation.org/2022/02/defeating-deceptive-design-getting-control-of-our-online-lives-in-2022/#The%20Fightback%20on%20Deceptive%20Design>.

75 <https://thecontentauthority.com/blog/clickbait-examples>.

76 Η αποστολή πληροφοριών που φαίνονται να προέρχονται από αξιόπιστες πηγές με σκοπό την υποκλοπή ευαίσθητων δεδομένων όπως κωδικοί πρόσβασης και πληροφορίες πιστωτικών καρτών.

77 Αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί και άτομα που διαδίδουν ψευδείς πληροφορίες ή συμμετέχουν σε παρενόχληση για να φιμώσουν αντίθετες φωνές.

78 Εξαιρετικά ρεαλιστικά παραποιημένα βίντεο ή ηχητικά αρχεία που μπορούν να παραπλανήσουν τους θεατές σχετικά με πραγματικά γεγονότα ή δηλώσεις.

79 <https://www.theguardian.com/technology/2016/aug/24/facebook-clickbait-political-news-sites-us-election-trump>.

80 <https://www.wired.com/2017/02/veles-macedonia-fake-news/>.

81 De Gregorio, G., Dunn P., Artificial Intelligence and Freedom of Expression, in: A. Quintavalla and J. Temperman (eds), Artificial Intelligence and Human Rights (Oxford University Press 2023), pp. 76-90.

82 Impact of immersive realities on human rights, rule of law, and democracy <https://rm.coe.int/0900001680ac803f>.

διαφωνεί. Ενίοτε η δραστηριότητα αυτή αναδεικνύει μια ιδιόμορφη σύγκρουση στο εσωτερικό της έννοιας της ελευθερίας της έκφρασης, καθώς περιλαμβάνει την υπερβολική χρήση της ελευθερίας της έκφρασης για προηγηθείσα αντίστοιχη υπέρβαση των ορίων ελευθερίας έκφρασης. Σε εγγύτητα με το τελευταίο η Cancel Culture⁸³ είναι η επιτομή της αυτοδικίας και του εξοστρακισμού σε ηλεκτρονικό περιβάλλον.

Ένα από τα παράδοξα το οποίο η εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (ΓΚΠΔ) προκάλεσε, είναι η συσκότιση των στοιχείων των φυσικών προσώπων, ιδιοκτητών ονομάτων χώρου στο Ίντερνετ. Το 2018 σε συνέχεια της θέσης σε ισχύ του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων η ICANN, ο οργανισμός για τη διάθεση ονομάτων χώρου στο Ίντερνετ, μετά από μια διαδικασία ανταλλαγής απόψεων με την Επιτροπή του άρθρου 29, προκειμένου να συμμορφωθεί με τον γενικό κανονισμό, έθεσε σε εφαρμογή⁸⁴ μηχανισμούς ώστε να μην καθίστανται πλέον δημόσια, άρα να μην είναι προσβάσιμα, τα στοιχεία των φυσικών προσώπων υπευθύνων των ονομάτων χώρου - σε αντίθεση με τα νομικά πρόσωπα τα οποία δεν εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του ΓΚΠΔ. Η επιλογή αυτή κατέστησε ως εκ τούτου αδιαφανές το ποιος ήταν ιδιοκτήτης ενός ονόματος χώρου και κατά συνέπεια μιας ιστοσελίδας. Η πληροφορία αυτή μπορεί επομένως να αποκτηθεί μόνο κατ' εντολή των αρχών εφαρμογής του νόμου.

Ένα άλλο φαινόμενο, θεωρούμενο ηπιότερο, το οποίο όμως μακροπρόθεσμα συμβάλλει στην απαξίωση της πολιτικής είναι το politainment⁸⁵, συνδυασμός των λέξεων "politics" (πολιτική) και "entertainment" (ψυχαγωγία), όπου πλέον οι δημιουργοί περιεχομένου, δημιουργούν επιθεωρησιακού τύπου περιεχόμενο, συνδυάζοντας πολιτική ανάλυση με χιουμοριστικά ή δημιουργικά στοιχεία στα κοινωνικά δίκτυα. Εκτός βεβαίως από τους δημιουργούς περιεχομένου και οι γνήσιοι πολιτικοί συνεισφέρουν εσχάτως αντίστοιχο περιεχόμενο, το οποίο ναι μεν τους εξασφαλίζει δημοφιλία, πλην όμως συμβάλλει στην αποδυνάμωση του πολιτικού λόγου.

XVIII. Εξουσιαστικές παρεμβάσεις στην ελευθερία έκφρασης

Εκτός όμως από κακόβουλους ιδιώτες, υπάρχουν κυβερνήσεις και κρατικοί οργανισμοί σε κράτη ανώριμης δημοκρατίας οι οποίοι βρίσκουν λόγους να επιδιώξουν να θέσουν όρια στο τι είναι αποδεκτό να εκφράζεται στο διαδίκτυο. Εκτός από ένα αυστηρό νομικό πλαίσιο και τη λογοκρισία, υπάρχουν συχνά τεχνικές παρεμβάσεις οι οποίες αποσκοπούν είτε να ελέγξουν την πρόσβαση στο διαδίκτυο με φίλτρα και αποκλεισμούς, είτε εμφάνισης συγκεκριμένων ιστοσελίδων ή και λειτουργίας πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης ή ακόμη και με τη διακοπή πρόσβασης στο διαδίκτυο, ιδίως κατά τη διάρκεια κοινωνικών αναταραχών, ή, σε περίπτωση που διαπιστώνεται χρήση του διαδικτύου για την οργάνωση συγκεντρώσεων, μείωση της ταχύτητάς του για παρεμπόδιση της επικοινωνίας μεταξύ των ατόμων. Παράλληλα υπάρχει ενδεχόμενο παρακολούθησης με τεχνικά μέσα των αναρτήσεων και της επιγραμμικής δραστηριότητας ή και ψηφιακής φίμωσης αντιφρονούντων.

83 Americans and 'Cancel Culture': Where Some See Calls for Accountability, Others See Censorship, Punishment <https://www.pewresearch.org/internet/2021/05/19/americans-and-cancel-culture-where-some-see-calls-for-accountability-others-see-censorship-punishment/>.

84 <https://gac.icann.org/advice/itemized/2018-03-15-gdpr-and-whois>.

85 https://www.academia.edu/72430531/POLITAINMENT_REFLECTING_ON_POLITICAL_AFFAIRS_VIA_AUDIOVISUAL_MEDIA_ENTERTAINMENT.

ΧΙΧ. Η απόκλιση από την αρχική σύλληψη της οργάνωσης του WWW

Το νέο αυτό πλαίσιο προφανώς δεν ανταποκρίνεται στην οραματική σύλληψη των ανθρώπων που δημιούργησαν τις ψηφιακές υποδομές οι οποίες είναι σήμερα το όχημα για την ελευθερία έκφρασης και για τις σχετικές παραβιάσεις. Είναι χαρακτηριστικό ότι τον περασμένο Μάρτιο, τριακοστή πέμπτη επέτειο από την θέση σε δημόσια χρήση του παγκόσμιου ιστού, του WWW, ο Tim Berners-Lee, ο άνθρωπος που είχε την ευθύνη της δημιουργίας του⁸⁶, υπενθύμισε και τον αρχικό σκοπό, το όραμα που είχε για τον ιστό – τη δημοκρατική, συνεργατική και δημιουργική δράση – όπως και εξέφρασε την ανησυχία του για το μέλλον και έκανε κριτική για τη συγκέντρωση εξουσίας από μεγάλες πλατφόρμες του ίντερνετ⁸⁷.

ΧΧ. Στρατηγικές για τη διαχείριση της πληροφοριακής υπερφόρτωσης

Σε ένα τέτοιο οικοσύστημα πλεονάζουσας και αντιφατικής πληροφορίας και ενδεχόμενων δυσχερειών πρόσβασης, διαμορφώνεται η ανάγκη εξεύρεσης ισορροπίας μεταξύ της ελευθερίας έκφρασης και της υπεύθυνης επικοινωνίας και γίνεται αισθητή η σημασία των νομικών ρυθμίσεων για τη διατήρηση της ισορροπίας.

Παράλληλα, διαπιστώνεται από τις μεγάλες επιχειρήσεις του τομέα η χρεία πρωτοβουλιών από πλευράς τους που τονώνει την εμπιστοσύνη των χρηστών στις υπηρεσίες τους. Το αίσθημα αναξιοπιστίας οδήγησε το Twitter (το 2020, πριν την εξαγορά και μετατροπή του σε X) να δημοσιοποιήσει⁸⁸ τη δραστική του πρωτοβουλία να αδρανοποιήσει και καταργήσει 32.242 λογαριασμούς οι οποίοι διέχταν μέσω ενός περίτεχνου δικτύου προπαγανδιστική πληροφορία υπέρ συγκεκριμένων κρατών. Η τεχνική συνίστατο στη δημιουργία λογαριασμών με χαμηλό προφίλ οι οποίοι δημοσιοποιούσαν το βασικό περιεχόμενο με τρόπο που να περνά απαρατήρητο, ενώ στη συνέχεια ένας μεγάλος αριθμός λογαριασμών λειτουργούσαν ως πολλαπλασιαστές αναμεταδότες.

Η κριτική για τον πληροφοριακό γιγαντισμό και τους κινδύνους να στραφεί ως μπουμπανγκ εναντίον των μεγάλων πλατφορμών οδήγησε τις τελευταίες να αναζητήσουν λύσεις αυτορρύθμισης. Συνέπηξαν την Coalition for Content Provenance and Authenticity (C2PA)⁸⁹ συνασπισμό για την προέλευση και αυθεντικότητα περιεχομένου ο οποίος επιχειρεί τη λύση του ζητήματος της αύξησης παραπλανητικής πληροφορίας στο διαδίκτυο μέσω της ανάπτυξης τεχνικών προτύπων. Βασίζεται σε βεβαιώσεις προέλευσης και ιστορικού του ψηφιακού περιεχομένου. Συνασπίζει τις μεγάλες εταιρείες Adobe, Arm, Intel, Microsoft and Truepic, ενοποιώντας δύο πρωτοβουλίες, την Content Authenticity Initiative (CAI) η οποία εστιάζει σε συστήματα επικύρωσης της αυθεντικότητας και ιστορίας ψηφιακού περιεχομένου και του Project Origin, ανάπτυξη μεταξύ Microsoft και BBC το οποίο στοχεύει στην καταπολέμηση της παραπληροφόρησης στο ψηφιακό ειδησεογραφικό οικοσύστημα.

Άλλες πρωτοβουλίες προτείνουν δραστικότερη αντιμετώπιση, η οποία βρίσκει όλο και περισσότερο έδαφος τον τελευταίο καιρό, και τοποθετούνται κάτω από την έννοια του ψηφιακού ανθρωπισμού⁹⁰. Θεωρούν ότι η ιδιωτικότητα και η ελευθερία του λόγου είναι ουσιώδεις

86 Tim Berners-Lee's proposal, <https://info.cern.ch/Proposal.html>.

87 Marking the Web's 35th Birthday: An Open Letter, <https://webfoundation.org/2024/03/marking-the-webs-35th-birthday-an-open-letter/>.

88 https://blog.twitter.com/en_us/topics/company/2020/information-operations-june-2020.

89 <https://c2pa.org/>.

90 Μανιφέστο της Βιέννης για τον Ψηφιακό Ανθρωπισμό, Digital Humanism, <https://fewd.univie.ac.at/humanism/sources/manifestos/digital-humanism/>.

αξίες της δημοκρατίας και πρέπει να βρίσκονται στο επίκεντρο των δραστηριοτήτων μας. Επομένως, τεχνουργήματα (artifacts) όπως τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή οι διαδικτυακές πλατφόρμες πρέπει να τροποποιηθούν, για να διασφαλιστεί η ελεύθερη έκφραση των ιδεών, η διάδοση πληροφοριών και η προστασία της ιδιωτικότητας.

Στον ευρωπαϊκό χώρο, η Σύσταση της Επιτροπής Υπουργών του Συμβουλίου της Ευρώπης προς τα Κράτη Μέλη σχετικά με τις επιπτώσεις των ψηφιακών τεχνολογιών στην ελευθερία έκφρασης⁹¹, απαριθμεί τα χαρακτηριστικά που η κανονιστική παρέμβαση των κρατών πρέπει να διαθέτει ώστε να περιορίζει τις αρνητικές επιπτώσεις του ψηφιακού περιβάλλοντος στην ελευθερία.

Αντίστοιχα, η Ευρωπαϊκή Διακήρυξη σχετικά με τα ψηφιακά δικαιώματα και τις ψηφιακές αρχές για την ψηφιακή δεκαετία (2023/C 23/01)⁹² τονίζει τη σημασία της ελευθερίας επιλογής σε ό,τι αφορά τις αλληλεπιδράσεις με τους αλγόριθμους και τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης σε ένα δίκαιο ψηφιακό περιβάλλον που προωθεί τη συμμετοχή στον ψηφιακό δημόσιο χώρο· που αυξάνει την ασφάλεια, την προστασία και την ενδυνάμωση στο ψηφιακό περιβάλλον, ιδίως για τα παιδιά και τους νέους, ενώ παράλληλα διασφαλίζει την ιδιωτική ζωή και τον έλεγχο που ασκούν τα άτομα επί των δεδομένων και που προάγει τη βιωσιμότητα.

Η διακήρυξη προωθεί τη συμμετοχή στον ψηφιακό δημόσιο χώρο έτσι ώστε έχουν όλοι πρόσβαση σε ένα αξιόπιστο, ποικίλο και πολύγλωσσο ψηφιακό περιβάλλον το οποίο συμβάλλει στην ουσιαστική συμμετοχή στη δημοκρατία χωρίς διακρίσεις. Υποστηρίζει το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, καθώς και στην ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι. Επιβεβαιώνει την ανάγκη να έχει κάθε άνθρωπος πρόσβαση σε πληροφορίες σχετικά με το ποιος κατέχει ή ελέγχει τις υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης που χρησιμοποιεί.

Απαιτεί από τις επιγραμμικές πλατφόρμες, ιδίως τις πολύ μεγάλες, να υποστηρίζουν τον ελεύθερο δημοκρατικό διάλογο στο διαδίκτυο. Δεδομένου του ρόλου των υπηρεσιών τους στη διαμόρφωση της κοινής γνώμης και του δημόσιου λόγου, οι πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες θα πρέπει να μετριάζουν τους κινδύνους που απορρέουν από τη λειτουργία και τη χρήση των υπηρεσιών τους, μεταξύ άλλων όσον αφορά την εσφαλμένη πληροφόρηση και τις εκστρατείες παραπληροφόρησης, και να προστατεύουν την ελευθερία της έκφρασης.

Περιλαμβάνει επίσης τη δέσμευση των κρατών μελών να διαφυλάσσουν όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα στο διαδίκτυο, ιδίως την ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, που περιλαμβάνει και την ελευθερία και πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης, να στηρίζουν την ανάπτυξη και τη βέλτιστη χρήση των ψηφιακών τεχνολογιών για την ενθάρρυνση της κινητοποίησης των ανθρώπων και της δημοκρατικής συμμετοχής, να λαμβάνουν αναλογικά μέτρα για την αντιμετώπιση όλων των μορφών παράνομου περιεχομένου, με πλήρη σεβασμό των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης και της πληροφόρησης, και χωρίς την καθιέρωση γενικών υποχρεώσεων παρακολούθησης ή λογοκρισίας, να δημιουργούν ψηφιακό περιβάλλον προστασίας από την παραπληροφόρηση και τη χειραγώγηση πληροφοριών και άλλες μορφές επιβλαβούς περιεχομένου, να στηρίζουν περιεχόμενο που αποτυπώνει την πολιτιστική και γλωσσική πολυμορφία στην ΕΕ και να περιορίσουν τις συνέπειες και στρεβλώσεις της στοχευμένης διαφήμισης.

Ο αποτελεσματικότερος τρόπος διάγνωσης της παραπληροφόρησης και γενικότερα προ-

91 Recommendation CM/Rec(2022)13 of the Committee of Ministers to member States on the impacts of digital technologies on freedom of expression (Adopted by the Committee of Ministers on 6 April 2022 at the 1431st meeting of the Ministers' Deputies) <https://search.coe.int/cm?i=0900001680a61729>.

92 [https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32023C0123\(01\)](https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32023C0123(01)).

στασίας από επιγραμμικές ανορθόδοξες χρήσεις είναι η κατάλληλη επιμόρφωση και προετοιμασία των χρηστών. Η έννοια του πληροφοριακού γραμματισμού αποκτά σταδιακά δομή και σίγουρα προορίζεται να ακολουθήσει κατά περιεχόμενο τις μελλοντικές εξελίξεις. Πρωτοβουλίες έχουν αναλάβει και διεθνείς οργανισμοί όπως η UNESCO⁹³ και η Ευρωπαϊκή Ένωση της οποίας η Επιτροπή δημοσίευσε πρόσφατα κατευθυντήριες γραμμές για τον γραμματισμό στα μέσα επικοινωνίας⁹⁴.

Τον ευρωπαϊκό ορισμό του γραμματισμού βρίσκει κανείς στον ευρωπαϊκό. Κανονισμό για τα δεδομένα⁹⁵ (άρθρο 2, σημείο 21): «*γραμματισμός στα μέσα ενημέρωσης*»: οι δεξιότητες, οι γνώσεις και η δυνατότητα κατανόησης που επιτρέπουν στους πολίτες να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά και με ασφάλεια τα μέσα ενημέρωσης και που δεν περιορίζονται στην εκμάθηση εργαλείων και τεχνολογιών, αλλά αποσκοπούν στο να παρέχουν στους πολίτες τις απαραίτητες δεξιότητες κριτικής σκέψης για να αναπτύσσουν την κρίση τους, να αναλύουν σύνθετες πραγματικότητες και να αναγνωρίζουν τη διαφορά μεταξύ απόψεων και πραγματικών περιστατικών. Στη σκέψη 19 του κανονισμού εξειδικεύεται η στόχευση του γραμματισμού να επιτρέπει «*στους χρήστες, τους καταναλωτές και τις επιχειρήσεις, ιδίως τις ΜΜΕ που εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού, να συνειδητοποιήσουν τη δυνητική αξία των δεδομένων που δημιουργούν, παράγουν και θέτουν σε κοινοχρησία και που ενθαρρύνονται να προσφέρουν και να κάνουν προσβάσιμα σύμφωνα με τους σχετικούς νομικούς κανόνες. Ο γραμματισμός σχετικά με τα δεδομένα θα πρέπει να υπερβαίνει την απλή εκμάθηση σχετικά με εργαλεία και τεχνολογίες και να αποσκοπεί στην ενδυνάμωση των πολιτών και των επιχειρήσεων εξοπλίζοντάς τους με τη δυνατότητα να επωφελούνται από μια δίκαιη αγορά δεδομένων χωρίς αποκλεισμούς. Η διάδοση των μέτρων για τον γραμματισμό σχετικά με τα δεδομένα και η ανάληψη κατάλληλων επακόλουθων δράσεων θα μπορούσαν να συμβάλουν στη βελτίωση των συνθηκών εργασίας, και εντέλει να στηρίξουν την ενοποίηση και την πορεία καινοτομίας της οικονομίας των δεδομένων στην Ένωση. Οι αρμόδιες αρχές θα πρέπει να προωθούν εργαλεία και να θεσπίζουν μέτρα για την προώθηση του γραμματισμού σχετικά με τα δεδομένα μεταξύ των χρηστών και των οντοτήτων που εμπíπτουν στο πεδίο εφαρμογής του παρόντος κανονισμού και την ευαισθητοποίηση σχετικά με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις τους βάσει αυτού*».

Στην κατεύθυνση αυτή μάλιστα η Επιτροπή, στο πλαίσιο υποχρέωσης που απορρέει από την οδηγία για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων⁹⁶, συγκέντρωσε την πρώτη δέσμη των εθνικών εκθέσεων που περιγράφουν τα μέτρα για την προώθηση και την ανάπτυξη δεξιοτήτων γραμματισμού στα μέσα επικοινωνίας την περίοδο 2020-2022⁹⁷.

Στο πεδίο της αντιμετώπισης της παραπληροφόρησης, η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει λάβει μέτρα ήδη από το 2015 και έχει εντείνει τη δράση της από το 2018, με ένα σχέδιο δράσης⁹⁸ στο

93 Media and Information Literacy (MIL) <https://www.unesco.org/en/media-information-literacy>.

94 <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/news/commission-publishes-its-media-literacy-guidelines>.

95 Κανονισμός (ΕΕ) 2023/2854 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 2023 για τον εναρμονισμένους κανόνες σχετικά με τη δίκαιη πρόσβαση σε δεδομένα και τη δίκαιη χρήση τους και για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2017/2394 και της οδηγίας (ΕΕ) 2020/1828 (κανονισμός για τα δεδομένα).

96 Άρθρο 33 της Οδηγίας (ΕΕ) 2018/1808 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 14ης Νοεμβρίου 2018 για την τροποποίηση της οδηγίας 2010/13/ΕΕ για τον συντονισμό ορισμένων νομοθετικών, κανονιστικών και διοικητικών διατάξεων των κρατών μελών σχετικά με την παροχή υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων (οδηγία για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων) ενόψει των μεταβαλλόμενων συνθηκών της αγοράς – ενσωματώθηκε στην ελληνική έννομη τάξη με τον ν. 4779/2021.

97 <https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/national-reports-media-literacy-measures-under-audiovisual-media-services-directive-2020-2022>.

98 https://www.eeas.europa.eu/node/54866_en.

οποίο περιλαμβάνεται η δημιουργία συστήματος ταχείας ειδοποίησης και η στενή παρακολούθηση της εφαρμογής του κώδικα δεοντολογίας που υπογράφηκε από τις διαδικτυακές πλατφόρμες, όπως και η ενίσχυση του εντοπισμού, της αντίδρασης και της ευαισθητοποίησης. Η ΕΕ διατηρεί ιστοσελίδα⁹⁹ αφιερωμένη στην επικαιροποιημένη ενημέρωση στα θέματα παραπληροφόρησης.

Παράλληλα, η Ευρωπαϊκή Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες¹⁰⁰, προβλέπει μέτρα κατά της διάθεσης παράνομων προϊόντων, υπηρεσιών και περιεχομένου στο διαδίκτυο, αλλά και σαφείς διαδικασίες για την αφαίρεσή τους. Επίσης, υποχρεώνει στην παροχή επιλογών για την αποφυγή στοχευμένων διαφημίσεων και την απαγόρευση της χρήσης δεδομένων ανηλίκων για στοχευμένες διαφημίσεις, θεσπίζει το δικαίωμα των καταναλωτών υπηρεσιών να ζητούν αποζημίωση για τυχόν ζημιές και υιοθετεί υποχρεωτικές διαδικασίες αξιολόγησης κινδύνου και μεγαλύτερη διαφάνεια όσον αφορά τους αλγόριθμους, με στόχο την καταπολέμηση του επικίνδυνου περιεχομένου και της παραπληροφόρησης.

Όσον αφορά τους influencers, η Επιτροπή της ΕΕ δημοσίευσε το 2023 νομική ενημέρωση¹⁰¹ για το πλαίσιο της δραστηριότητας αυτής και τις υποχρεώσεις που απορρέουν από την νομοθεσία της ΕΕ για την προστασία των καταναλωτών η οποία απαιτεί Δήλωση δραστηριότητας εμπορικού χαρακτήρα, όπως και για τα κοινωνικά δίκτυα (Social Media Marketing Disclosures)¹⁰².

Σημαντική πρωτοβουλία που ενσωματώνει απαντήσεις στις παραπάνω ανησυχίες αποτελεί ο γαλλικός Νόμος για την ασφάλεια και ρύθμιση του ψηφιακού χώρου (SREN)¹⁰³ της 10 Απριλίου 2024, ο οποίος μεταφέρει στο Γαλλικό δίκαιο τους ευρωπαϊκούς κανονισμούς DSA (Data Service Act), DMA (Digital Market Act] και DGA (Data Governance Act).

Στοχεύει στην καταπολέμηση των παράτυπων διαδικτυακών χρήσεων. Πέραν της υποχρέωσης των παρόχων και διαχειριστών ιστοτόπων να γνωστοποιούν τα στοιχεία τους, μια σειρά μέτρων έχουν ληφθεί - που επικρίθηκαν ως εισάγοντα περιορισμούς της ελευθερίας έκφρασης:

- επαλήθευση ηλικίας για πορνογραφικούς ιστότοπους και κοινωνικά δίκτυα και παρεμπόδιση πρόσβασης ανηλίκων και αποκλεισμός λήψης εφαρμογών επί ποινή προστίμου, αποκλεισμού περιεχομένου η διαγραφή τους από τις μηχανές αναζήτησης.
- διαγραφή περιεχομένου παιδικής πορνογραφίας εντός 24 ωρών κατόπιν αιτήματος δικαστικής αρχής
- δωρεάν ψηφιακή ταυτότητα για όλους τους πολίτες μέχρι το 2027 για την πρόσβαση σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες
- αναστολή λειτουργίας για πλατφόρμες που διαπράττουν η επιτρέπουν την τέλεση ψηφιακών αδικημάτων (παρενόχληση, παραβίαση της ιδιωτικής ζωής, παραπληροφόρηση, συκοφαντική δυσφήμιση, πρόκληση σε τρομοκρατία)

99 https://commission.europa.eu/topics/strategic-communication-and-tackling-disinformation_el.

100 Κανονισμός (ΕΕ) 2022/2065 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 19ης Οκτωβρίου 2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της οδηγίας 2000/31/ΕΚ (πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες), ΕΕ L 277 της 27.10.2022, σ. 1 έως 102, ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2022/2065/oj>.

101 https://commission.europa.eu/document/download/e05a5fcb-64e2-494a-8ec4-042c9d1d7aa5_en?filename=Legal%20brief%201.pdf.

1025 Key Principles on Social Media Marketing Disclosures https://commission.europa.eu/document/6099530c-b21f-4f69-87b3-0681a2a63650_en.

103 LOI n° 2024-449 du 21 mai 2024 visant à sécuriser et à réguler l'espace numérique, <https://www.legifrance.gouv.fr/jorf/id/JORFTEXT000049563368>.

- ποινικοποίηση των Deepfakes – βαθυπαραποίησης με αυστηροποίηση της ποινής εάν το αδίκημα διαπραχθεί μέσω διαδικτυακής υπηρεσίας επικοινωνίας.
- ποινικοποίηση της διαδικτυακής ύβρεως - διαδικτυακής διάδοσης οποιουδήποτε περιεχομένου που «είτε παραβιάζει την αξιοπρέπεια ενός ατόμου είτε παρουσιάζει προσβλητικό, εξευτελιστικό ή ταπεινωτικό χαρακτήρα απέναντί του, είτε δημιουργεί μια εκφοβιστική, εχθρική κατάσταση εναντίον του ή είναι προσβλητικό».
- αυτοματοποιημένο φίλτρο κατά της απάτης για ιστότοπους που είναι από πρόθεση σχεδιασμένοι για τη δόλια άντληση δεδομένων ενός ατόμου ή για την απόσπαση χρημάτων μέσω απατηλής εμφάνισης.
- ρύθμιση του cloud computing - της αγοράς υπολογιστικού νέφους με στόχο τη διάρρηξη του ολιγοπωλίου των ψηφιακών κολοσσών (Microsoft, της Google και της Amazon) και υποχρέωση διαλειτουργικότητας των υπηρεσιών cloud.
- JONUM - παιχνίδια με non-fungible tokens (“NFTs”) - ρυθμίζει τα διαδικτυακά παιχνίδια με ψηφιακά αντικείμενα με δυνατότητα δημιουργίας εσόδων.
- ενίσχυση της ψηφιακής κυριαρχίας του γαλλικού κράτους και των παρόχων εφαρμογών δεδομένων υγείας σε σχέση με τη νομοθεσία χωρών εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Όσον αφορά τη δημοσιογραφική λειτουργία, εντείνεται η ευαισθητοποίηση για την προστασία της ανεξαρτησίας των ΜΜΕ. Εκτός από τη διεύρυνση του ρόλου των δημοσιογράφων προς την κατεύθυνση των καταγγελιών δημοσίου συμφέροντος (whistleblowing)¹⁰⁴, δραστηριότητα που έχει νομιμοποιηθεί για την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, την αντιμετώπιση της διαφθοράς και την ενίσχυση της δημοκρατίας, θεωρείται ότι οι δημοσιογράφοι έχουν να παίξουν σημαντικό πλέον ρόλο στην καταπολέμηση της παραπληροφόρησης και την αποκατάσταση (debunking) της αλήθειας. Ένα από τα στοιχεία των δράσεων της Επιτροπής ήταν η δημιουργία του Ευρωπαϊκού Παρατηρητηρίου Ψηφιακών Μέσων¹⁰⁵ (European Digital Media Observatory -EDMO) επιφορτισμένου με την ευθύνη χαρτογράφησης οργανισμών ελέγχου της αληθείας γεγονότων και τον σχεδιασμό πλαισίου αύξησης της ευαισθητοποίησης, την ενίσχυση της ανθεκτικότητας στην παραπληροφόρηση στο διαδίκτυο και την υποστήριξη εκστρατειών γραμματισμού στα μέσα επικοινωνίας.

Πρόσφατα επίσης, στις 11 Απριλίου 2024, ο Ευρωπαίος νομοθέτης ψήφισε οδηγία «αντι-SLAPP»¹⁰⁶ για την αποτροπή στρατηγικών αγωγών προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού, της τακτικής της κατάθεσης μηνύσεων και άσκησης αγωγών¹⁰⁷, με αποκλειστικό στόχο τον εκφοβισμό ή την φίμωση διαφωνούντων ή ατόμων με κριτική στάση. Ένα ενδιαφέρον στοιχείο βρίσκεται στον διευρυμένο ορισμό που υιοθετείται για την έννοια της συμμετοχής του κοινού η οποία ορίζεται ως: «... η διατύπωση οποιασδήποτε δήλωσης ή η πραγματοποίηση οποιασδήποτε δραστηριότητας φυσικού ή νομικού προσώπου κατά την άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων όπως το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, στην ελευθερία των

104 UNESCO, Journalism and whistleblowing: an important tool to protect human rights, fight corruption, and strengthen democracy, 2022, <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381406>.

105 <https://digital-strategy.ec.europa.eu/el/policies/european-digital-media-observatory>.

106 Οδηγία (ΕΕ) 2024/1069 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Απριλίου 2024, για την προστασία των προσώπων που προβαίνουν σε ενέργειες συμμετοχής του κοινού από προδήλως αβάσιμες αγωγές ή καταχρηστικές δικαστικές διαδικασίες («στρατηγικές αγωγές προς αποθάρρυνση της συμμετοχής του κοινού») -ΕΕ L, 2024/1069, 16.4.2024, ELI: <http://data.europa.eu/eli/dir/2024/1069/oj>.

107 Βλ. και για τις στρεψόδικες καταχρήσεις του δικαστικού συστήματος για τη φίμωση της ελευθερίας έκφρασης <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000383832>.

τεχνών και των επιστημών ή στην ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, η οποία αφορά θέμα τρέχοντος ή μελλοντικού δημόσιου συμφέροντος, συμπεριλαμβανομένων της δημιουργίας, της έκθεσης, της διαφήμισης ή άλλης προώθησης δημοσιογραφικών, πολιτικών, επιστημονικών, ακαδημαϊκών, καλλιτεχνικών, σχολιαστικών ή σατιρικών μηνυμάτων, δημοσιεύσεων ή έργων και των δραστηριοτήτων εμπορικής προώθησης.»

Την ίδια ημερομηνία ψηφίστηκε επίσης ο Κανονισμός 2024/1083 της ΕΕ (European Media Freedom Act)¹⁰⁸ ο οποίος στοχεύει στη δημιουργία ενός κοινού πλαισίου για τις υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης στην εσωτερική αγορά της ΕΕ. Ο Κανονισμός θα εφαρμοστεί πλήρως στις 8 Αυγούστου 2025. Επικεντρώνεται στην προστασία της ελευθερίας και του πλουραλισμού των μέσων, αντιμετωπίζοντας τις προκλήσεις της ψηφιοποίησης και του κατακερματισμού της αγοράς, όπως και του ελέγχου του ανταγωνισμού στο χώρο των ΜΜΕ, με αξιολόγηση του αντικτύπου των συγκεντρώσεων της αγοράς μέσων ενημέρωσης στην πολυφωνία των μέσων ενημέρωσης και τη συντακτική ανεξαρτησία.

Ο Κανονισμός καλύπτει υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης, όπως οπτικοακουστικά μέσα, ραδιόφωνο και τύπο, και εισάγει μέτρα για την προστασία της συντακτικής ανεξαρτησίας, των δημοσιογραφικών πηγών και της διαφάνειας στις μετρήσεις ακροαματικότητας και στις κρατικές διαφημίσεις. Είναι σημαντικό να τονιστεί εντούτοις ότι ενώ ο κανονισμός χαρακτηρίζει ως υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης τις τηλεοπτικές ή ραδιοφωνικές εκπομπές, τις κατά παραγγελία υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων, τα ακουστικά podcast ή τις εκδόσεις τύπου, αποκλείει το περιεχόμενο που δημιουργείται από χρήστες και αναφορτώνεται σε επιγραμμική πλατφόρμα, εκτός εάν αποτελεί επαγγελματική δραστηριότητα που συνήθως παρέχεται έναντι ανταλλάγματος, είτε αυτό είναι οικονομικής είτε άλλης φύσης. Βασικό κριτήριο για την κατάταξη ενός μέσου ως υπηρεσία μέσων ενημέρωσης αποτελεί η συντακτική ευθύνη, χαρακτηριστικό της μορφοποίησης της είδησης από επαγγελματίες δημοσιογράφους. Εντούτοις ο Κανονισμός εισάγει εξαίρεση επιτρέποντας να χαρακτηρίζονται υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης στην ψηφιακή αγορά πάροχοι πλατφόρμας διαμοιρασμού βίντεο ή οι πάροχοι πολύ μεγάλων επιγραμμικών πλατφορμών εάν για την οργάνωση του περιεχομένου, η οποία συνήθως γίνεται με αυτοματοποιημένα μέσα ή μέσω αλγορίθμων, για τμήμα ή τμήματα υπηρεσιών υπάρχει συντακτικός έλεγχος ή συντακτική ευθύνη επί του περιεχομένου στο οποίο παρέχουν πρόσβαση.

Ιδιαίτερη μνεία γίνεται για τους παρόχους δημόσιων υπηρεσιών μέσων ενημέρωσης και τον ρόλο που διαδραματίζουν διασφαλίζοντας ότι οι πολίτες και οι επιχειρήσεις έχουν πρόσβαση σε ποικίλη διάθεση περιεχομένου. Η συμβολή τους είναι επίσης σημαντική για τον σεβασμό του θεμελιώδους δικαιώματος στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, επιτρέποντας στους πολίτες να αναζητούν και να λαμβάνουν διάφορες πληροφορίες. Τονίζεται επίσης ο κίνδυνος εξαιτίας της μεροληπτικής δημοσιογραφίας που ασκούν ορισμένοι «υπό ομηρία» πάροχοι δημόσιων υπηρεσιών μέσων ενημέρωσης σε ορισμένα κράτη μέλη, να στραφούν οι πολίτες σε εναλλακτικές πηγές πληροφόρησης, ιδίως σε όσες διατίθενται σε επιγραμμικές πλατφόρμες.

Επισημαίνεται η σημασία για τους αποδέκτες των υπηρεσιών μέσων ενημέρωσης να γνωρίζουν τους κατόχους των ΜΜΕ ώστε να μπορούν να εντοπίζουν και να κατανοούν πιθανές συγκρούσεις συμφερόντων. Επικεντρώνει στη συντακτική ανεξαρτησία, εγγυήτρια της ακεραιότητας του δημοσιογραφικού περιεχομένου, σκοπός ο οποίος ενισχύει το δικαίωμα λήψης και

¹⁰⁸Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1083 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 11ης Απριλίου 2024, σχετικά με τη θέσπιση κοινού πλαισίου για τις υπηρεσίες μέσων ενημέρωσης στην εσωτερική αγορά και την τροποποίηση της οδηγίας 2010/13/ΕΕ (ευρωπαϊκός κανονισμός για την ελευθερία των μέσων ενημέρωσης), ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2024/1083/oj>.

μετάδοσης πληροφοριών υπενθυμίζοντας τη σύσταση (ΕΕ) 2022/1634 της Επιτροπής¹⁰⁹ και τον περιεχόμενο κατάλογο εθελοντικών εσωτερικών διασφαλίσεων για την συντακτική ανεξαρτησία που μπορούν να υιοθετήσουν οι επιχειρήσεις μέσω ενημέρωσης στο πλαίσιο αυτό.

Για τη συνεπή εφαρμογή του και του λοιπού ενωσιακού δικαίου μέσω ενημέρωσης, ο κανονισμός αναβαθμίζει την ομάδα των ευρωπαϊκών ρυθμιστικών αρχών για τις υπηρεσίες οπτικοακουστικών μέσων (ERGA), η οποία συστάθηκε με την οδηγία 2010/13/ΕΕ, σε Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Υπηρεσιών Μέσων Ενημέρωσης, ανεξάρτητο όργανο, το οποίο απαρτίζεται από εκπροσώπους των εθνικών ρυθμιστικών αρχών ή φορέων που θα συσταθούν κατ'εφαρμογή του κανονισμού.

XXI. Ψηφιακός συνταγματισμός/Digital constitutionalism

Η διαπίστωση της ανεπάρκειας της αυτορρύθμισης για την ακώλυτη άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης έχει φέρει στο προσκήνιο την ανάγκη ρυθμιστικής παρέμβασης η οποία συγχρονίζεται με άλλες πιέσεις προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων στο πλαίσιο του ψηφιακού συνταγματισμού¹¹⁰, της προσπάθειας ρυθμιστικής εξισορρόπησης της ισχυρής θέσης των ψηφιακών πλατφορμών, των οποίων η δομή και ο υπερσυννοριακός χαρακτήρας των υπηρεσιών τους επιτρέπει παραβιάσεις των ατομικών δικαιωμάτων¹¹¹. Μάλιστα προτείνεται¹¹² η αναλογική εφαρμογή της θεωρίας της τριτενέργειας βάσει της οποίας «...τα ατομικά συνταγματικά δικαιώματα δεν δεσμεύουν μόνο τους κρατικούς φορείς όταν αλληλοεπιδρούν με ιδιωτικούς (κάθετη επίδραση) αλλά δεσμεύουν και τους ιδιώτες μεταξύ τους (οριζόντια επίδραση)».

XXII. Προοπτική για το μέλλον;

Η παράθεση της εξέλιξης της χρήσης ηλεκτρονικών εργαλείων για την έκφραση ιδεών και η σταδιακή διεύρυνση της προστασίας, πείθει νομίζω ότι σε κάθε στιγμή κάθε επιγραμμική τάση και τεχνολογία έκφρασης ιδεών ξεπερνιέται μετά από μια περίοδο άνθησης καθώς οι χρήστες επιζητούν βελτιωμένα εργαλεία ελέγχου και διάθεσης του περιεχομένου σε όσο το δυνατόν ευρύτερο κοινό με πρόθεση άντλησης εσόδων από τη δραστηριότητα αυτή. Η ατέρμονη αυτή εξέλιξη προφανώς και θα εξελιχθεί παράλληλα με την ανάπτυξη τεχνικών διαχείρισης και διάθεσης περιεχομένου σε εξελιγμένα επιγραμμικά υπόβαθρα τα οποία θα εξασφαλίζουν νέες μορφές έκφρασης, οι οποίες με την σειρά τους θα θέτουν ζητήματα προστασίας της ελευθερίας έκφρασης και συγκρούσεων με άλλα δικαιώματα, κάποια από τα οποία είναι ακόμη αχαρ-

109 Σύσταση (ΕΕ) 2022/1634 της Επιτροπής, της 16ης Σεπτεμβρίου 2022, σχετικά με εσωτερικές διασφαλίσεις για τη συντακτική ανεξαρτησία και τη διαφάνεια του ιδιοκτησιακού καθεστώτος στον τομέα των μέσων ενημέρωσης (ΕΕ L 245 της 22.9.2022, σ. 56), <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:32022H1634>

110 Giovanni De Gregorio: Digital Constitutionalism in Europe - Reframing Rights and Powers in the Algorithmic Society <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/13600869.2022.2127558>

111 <https://digitalconstitutionalism.org/database>, βλ. ειδικότερα για την ελευθερία έκφρασης [https://digitalconstitutionalism.org/database/?SEARCH=expression&TESTO=&YEAR_OF_RELEASE=&DOC_TYPE_ID=&PRO-
PONENT_TYPE_ID=&PROPONENT_LOCATION_ID=&SCOPE_ID=&DRAFTING_PROCESS_ID=&BINDINGNESS_ID=&INDIVIDUAL_COLLECTIVE_ID=&COMPREHENSIVE_SPECIFIC_ID=&TOPICS=&CONSTITUTIONAL_ID=&CON-
TENT_ISSUE_ID=](https://digitalconstitutionalism.org/database/?SEARCH=expression&TESTO=&YEAR_OF_RELEASE=&DOC_TYPE_ID=&PRO-
PONENT_TYPE_ID=&PROPONENT_LOCATION_ID=&SCOPE_ID=&DRAFTING_PROCESS_ID=&BINDINGNESS_ID=&INDIVIDUAL_COLLECTIVE_ID=&COMPREHENSIVE_SPECIFIC_ID=&TOPICS=&CONSTITUTIONAL_ID=&CON-
TENT_ISSUE_ID=)

112 Μπόγρη, Νικητία: Ψηφιακός συνταγματισμός: αναδιαμορφώνοντας το συνταγματικό πλαίσιο στην ψηφιακή εποχή, Μεταπτυχιακή διατριβή, Πανεπιστήμιο Πειραιώς, 2023, <https://dione.lib.unipi.gr/xmlui/handle/unipi/15685?show=full>
http://dx.doi.org/10.26267/unipi_dione/3107

τογράφητα. Η ρύθμιση και η πλαισίωση της ελευθερίας της έκφρασης θα παραμείνει κατά συνέπεια «work in progress», με μετακίνηση του βάρους πρωτοβουλίας σε διεθνείς οργανισμούς.

Δεν είναι άτοπο κατά συνέπεια να παραβληθεί η αναμενόμενη εξέλιξη με χαοτική δυναμική, με αναλογία στη θεωρία χάους, και την ύπαρξη ενός δυναμικού συστήματος του οποίου τροχιά επηρεάζεται από παράξενους ελκυστές (strange attractors) έως ότου βρεθεί προσωρινά η ισορροπία, μια ισορροπία η οποία βεβαίως δεν διαρκεί για πολύ. Πολλοί ελκυστές θα λειτουργήσουν ως διαχυτές πληροφορίας, μεταδότες ειδήσεων ή ψευδών στοιχείων. Και το κατόρθωμα για το δίκαιο θα είναι να μειώσει τον χρόνο αντίδρασής του απέναντι σε καινοφανή φαινόμενα. Κύριο ζητούμενο είναι η διατήρηση ψηφιακής εμπιστοσύνης¹¹³, της αίσθησης ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός είναι προς όφελος των πολιτών και του δημοσίου συμφέροντος και ότι τα άτομα δεν κινδυνεύουν να βρεθούν εκτεθειμένα, ειδικώς ως προς τα προσωπικά τους δεδομένα και την ιδιωτικότητά τους, όπως και θα συνεχίσουν να απολαμβάνουν την ελευθερία της έκφρασης σε όλες της της διαστάσεις.

---

113 <https://www.secdigital.gov.gr/poioi-eimaste/to-orama/oi-arches-mas/>.

Προστασία προσωπικών δεδομένων και ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο, στο πλαίσιο της εφαρμογής της Πράξης της ΕΕ για τις ψηφιακές υπηρεσίες

.....
Ιωάννης Δ. Ιγγλεζάκης
.....

I. Εισαγωγή

Δύο δεκαετίες μετά την ψήφιση και θέση σε εφαρμογή της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο¹, η οποία καθιέρωσε ένα καθεστώς περιορισμένης ευθύνης των παρόχων υπηρεσιών του διαδικτύου για το περιεχόμενο που διακινούν ή δημοσιεύουν οι χρήστες, η Επιτροπή της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) αποφάσισε να αλλάξει αυτό το ρυθμιστικό μοντέλο, λόγω της αυξανόμενης παρουσίας παρανόμου περιεχομένου στο διαδίκτυο. Και τούτο, διότι διαπιστώθηκε ότι οι υπηρεσίες των παρόχων και, κυρίως, οι υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης, χρησιμοποιούνται από τρίτους για τη διάδοση ψευδών ή παραπονημένων πληροφοριών (*fake news*), πληροφοριών που αφορούν την τρομοκρατία, σεξουαλική κακοποίηση παιδιών, παράνομη ρητορική μίσους (*hate speech*) ή παραβάσεις της νομοθεσίας για την προστασία των καταναλωτών².

Σχετικά, η Επιτροπή εξέδωσε τη Σύσταση 2018/334 στην οποία απηύθυνε προτροπές προς τα κράτη μέλη αναφορικά με τη ρύθμιση του περιεχομένου, ιδίως για την πρόβλεψη μηχανισμών αναγγελίας παράνομου περιεχομένου και διαδικασίας για την αφαίρεση ή απενεργοποίηση της πρόσβασης στο περιεχόμενο που αποθηκεύουν οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας³.

Ακολουθώντας, ένα νέο νομικό πλαίσιο για τη ρύθμιση του περιεχομένου (“*content moderation*”) περιλαμβάνεται στην Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (Κανονισμός 2022/2065), η οποία συνιστά την πιο σημαντική αναμόρφωση του νομικού πλαισίου που διέπει τις σύγχρονες ψηφιακές πλατφόρμες⁴. Και τούτο, διότι ο Κανονισμός, ο οποίος ισχύει από την 17.02.2024, με εξαίρεση ορισμένες διατάξεις για τις μεγάλες και πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες που εφαρμόζονται ήδη από την 16.11.2023, θεσπίζει υποχρεώσεις των παρόχων επιγραμμικών υπηρεσιών διαμεσολάβησης που είναι σε αντιστοιχία με τη θέση τους ως τους κεντρικούς παράγοντες στο ηλεκτρονικό εμπόριο, αλλά και διαμορφωτές της ψηφιακής σφαίρας και όχι

1 Οδηγία 2000/31/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 8ης Ιουνίου 2000 για ορισμένες νομικές πτυχές των υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας, ιδίως του ηλεκτρονικού εμπορίου, στην εσωτερική αγορά, L 178 της 17/07/2000. Η οδηγία ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο με το Π.Δ. 131/2003. Βλ. σχετ. *Ι. Ιγγλεζάκη*, Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου, Επιτομή, Εκδόσεις Σάκκουλα, 2009. του ίδιου, Δίκαιο Πληροφορικής, εκδ. Σάκκουλα, σελ. 209 επ.

2 Βλ. *Ι. Ιγγλεζάκη*, Το Δίκαιο της Ψηφιακής Οικονομίας, εκδ. Σάκκουλα, 2022, σελ. 89 επ. *Χ. Ανθόπουλου*, Ψηφιακές πλατφόρμες και έλεγχος των περιεχομένων της πληροφόρησης online, ΕφημΔΔ 1/2021, σελ. 19 επ. και Σύσταση (ΕΕ) 2018/334 (βλ. παρακάτω).

3 Βλ. Σύσταση (ΕΕ) 2018/334 της Επιτροπής της 1ης Μαρτίου 2018 σχετικά με μέτρα για την αποτελεσματική αντιμετώπιση του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο, L 63/50, 6.3.2018.

4 Κανονισμός (ΕΕ) 2022/2065 της 19^{ης} Οκτωβρίου 2022 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών (πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες), L 277/1, 27.10.2022. Βλ. σχετ. *Ι. Ιγγλεζάκης*, Το Δίκαιο της Ψηφιακής Οικονομίας, ό.π., σελ. 113 επ.

απλώς παθητικούς παράγοντες, με ουδέτερο χαρακτήρα, όπως γινόταν δεκτό μέχρι πρόσφατα⁵.

Στον Κανονισμό 2022/2065 εισάγεται ως κανόνας η υποχρέωση λογοδοσίας των παρόχων υπηρεσιών διαμεσολάβησης, όπως και στον Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679). Ειδικότερα, στον πρώτο προβλέπονται οι υποχρεώσεις δέουσας επιμέλειας που πρέπει να διέπουν τη δράση των παρόχων, στις οποίες συμπεριλαμβάνονται οι διαδικασίες ειδοποίησης και δράσης (*notice and action*) για παράνομο περιεχόμενο, όπως και η αιτιολογία και η δυνατότητα αμφισβήτησης των αποφάσεων ελέγχου του περιεχομένου των πλατφορμών⁶. Επιπλέον, με τον Κανονισμό 2022/2065 επιβάλλονται υποχρεώσεις για τις πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες, στις οποίες περιλαμβάνονται πρότυπα διαφάνειας και λογοδοσίας όσον αφορά τον έλεγχο του περιεχομένου, τη διαφήμιση και τις αλγοριθμικές διαδικασίες που εφαρμόζουν. Σχετικά με αυτές, δε, προβλέπονται υποχρεώσεις για την αξιολόγηση των κινδύνων, τους οποίους ενέχουν τα συστήματα των εν λόγω πλατφορμών, με σκοπό την ανάπτυξη κατάλληλων εργαλείων διαχείρισης κινδύνων για την προστασία της ακεραιότητας των υπηρεσιών τους έναντι της χρήσης τεχνικών χειραγώγησης.

Στον Κανονισμό διατηρούνται οι κανόνες για την απαλλαγή από την ευθύνη των παρόχων υπηρεσιών διαμεσολάβησης (μεσαζόντων παροχής υπηρεσιών), όπως προβλέπονταν στην οδηγία 2000/31 (άρθρα 12-15)⁷, ενώ δεν θίγεται και η αρχή της εσωτερικής αγοράς (άρθρο 3 της οδηγίας). Το σημαντικότερο, βέβαια, είναι ότι προβλέπονται εξειδικευμένοι κανόνες για την ειδοποίηση και αφαίρεση του παράνομου περιεχομένου που έλειπαν από την οδηγία 2000/31⁸.

Το ζήτημα που τίθεται, ωστόσο, είναι αν με τις ρυθμίσεις του Κανονισμού, όπως είναι αυτές που διέπουν την ειδοποίηση και απόσυρση περιεχομένου, αυξάνεται η επιτήρηση των ηλεκτρονικών επικοινωνιών και των υπηρεσιών διαδικτύου και αν τούτο αντιβαίνει ή όχι στη νομοθεσία για την προστασία δεδομένων.

II. Οι πρακτικές ρύθμισης περιεχομένου που ακολουθούν οι πάροχοι

Η νομοθετική πρωτοβουλία του ενωσιακού νομοθέτη με τη θέσπιση της πράξης για τις ψηφιακές υπηρεσίες δεν έρχεται στο κενό, υπό την έννοια ότι οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας περιεχομένου ήδη εφαρμόζουν πρακτικές ρύθμισης και για τον σκοπό αυτό διαθέτουν προσωπικό που εξετάζει αναφορές παραβίασης της οικείας πολιτικής⁹, ενώ χρησιμοποιούν και αλ-

5 *M. Buiten*, The Digital Services Act: From Intermediary Liability to Platform Regulation, <<https://ssrn.com/abstract=3876328>>. *M. Leistner*, The Commission's vision for Europe's digital future: proposals for the Data Governance Act, the Digital Markets Act and the Digital Services Act—a critical primer, *Journal of Intellectual Property Law & Practice*, 2021, 16, 8, pp. 778-784. *C. Busch/V. Mak*, Putting the Digital Services Act into Context: Bridging the Gap between EU Consumer Law and Platform Regulation, *Journal of European Consumer and Market Law* 2021, σελ. 109 επ.

6 Βλ. σχετ. *E. Μαργαρίτη*, Η αρχιτεκτονική της Digital Services Act - Από την «ευθύνη του ενδιάμεσου» σε «υποχρεώσεις δέουσας επιμέλειας» για την αντιμετώπιση παράνομου περιεχομένου και τη διασφάλιση των θεμελιωδών ενωσιακών δικαιωμάτων, ΔΙΤΕ 3/3023, σελ. 325 επ.

7 Βλ. σχετ. *I. Ιγγλεζάκη*, Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου, ό.π., σελ. 215 επ. του ίδιου, *Δίκαιο Πληροφορικής* σελ. 220 επ. *Γ. Γιαννόπουλου*, Η ευθύνη των παρόχων υπηρεσιών στο internet, εκδ. Ν. Βιβλιοθήκη, 2013.

8 Βλ. σχετ. *A. Γεωργοπούλου*, Η ευθύνη των διαδικτυακών πλατφορμών για το περιεχόμενο που αναρτούν οι χρήστες: από την Οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο στην Πράξη για τις ψηφιακές υπηρεσίες (DSA), ΔΙΤΕ 3/2023, σελ. 317 επ.

9 Βλ. *Π. Μαντζούφα*, Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση: Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι, lawspot.gr, <<https://tinyurl.com/yocyb3om>>.

γόριθμους για τη ρύθμιση περιεχομένου, εφαρμόζοντας τεχνολογίες τεχνητής νοημοσύνης (TN)¹⁰. Χαρακτηριστικά λέγεται ότι οι χρήστες των υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης υπόκεινται σε ένα καθεστώς «ιδιωτικής λογοκρισίας», καθώς, π.χ., στο Facebook, οι χρήστες που δημοσιεύουν αναρτήσεις ή σχόλια που θεωρούνται ότι περιέχουν εκφράσεις μίσους καλούνται να το αφαιρέσουν, άλλως επιβάλλονται περιορισμοί στον λογαριασμό τους¹¹ από τους ρυθμιστές περιεχομένου (“content moderators”)¹². Το ίδιο συμβαίνει και αν οι χρήστες παραβιάσουν τις συχνά αόριστες ή αντιφατικές πολιτικές για τον λόγο μίσους ή το σεξουαλικό περιεχόμενο (γυμνές εικόνες και σεξουαλική δραστηριότητα)¹³. Συναφώς, επισημαίνεται ότι οι αποφάσεις με τις οποίες επιβάλλονται περιορισμοί στους χρήστες δεν αφορούν μόνο το σαφώς παράνομο περιεχόμενο, αλλά και περιεχόμενο για το οποίο υπάρχει απλώς υπόνοια παράνομης δραστηριότητας ή το οποίο αντιβαίνει στις πολιτικές κάθε εταιρίας¹⁴.

Οι επεμβάσεις αυτές των πλατφορμών στο περιεχόμενο γίνονται αντιληπτές ως περιορισμοί στο δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης που προστατεύεται συνταγματικά, στο άρθρο 14 Συντ. καθώς και σε κανόνες υπερνομοθετικής ισχύος, όπως είναι το άρθρο 10 ΕΣΔΑ, το άρθρο 11 ΧΘΕΕ και το άρθρο 19 παρ. 2 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα¹⁵. Οι νόμιμοι περιορισμοί του δικαιώματος, όπως είναι η ποινικοποίηση του μισαλλόδοξου λόγου¹⁶, δεν είναι σαφές αν περιλαμβάνουν και τις ειδικές περιπτώσεις που αναφέρονται στις πολιτικές των ψηφιακών πλατφορμών¹⁷. Αυτό οδηγεί πολλούς να αντιλαμβάνονται τους περιορισμούς περιεχομένου ως καταχρηστικούς ή/και αυθαίρετους. Θα μπορούσε δε, να λεχθεί ότι αυτό είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό, διότι οι σύγχρονες διαδικτυακές πλατφόρμες χρησιμοποιούνται εκτεταμένα για τη διάδοση πληροφοριών/ιδεών, λίγες επιχειρήσεις έχουν κατακτήσει μια μονοπωλιακή θέση, παγκοσμίως, στον τομέα αυτό¹⁸. Μάλιστα, στη ρύθμιση περιεχομένου εντάσσονται και άλλες πρακτικές που ακολουθούν οι πάροχοι και όχι μόνο η επιβολή περιορισμών στους λογαριασμούς και η αφαίρεση αναρτήσεων και υποβολών περιεχομένου. Συγκεκριμένα, οι αλγόριθμοι που λειτουργούν αυτόματα, φροντίζουν για την προβολή περιεχομένου στους χρήστες, με την τροφοδοσία περιεχομένου (news feed) που αντιστοιχεί στις προτιμήσεις τους και την παροχή προσωποποιημένου περιεχομένου που όμως δημιουργεί το φαινόμενο του «filter bubble»¹⁹, πράγμα που συνεπάγεται τον αποκλεισμό άλλων απόψεων και την επιβολή λογοκρισίας εκ του πλαγίου.

10 G. De Gregorio, Democratizing online content moderation: A constitutional framework, CLSR 36 (2020). Βλ., λ.χ., τις διαδικασίες που ακολουθεί η εταιρία Meta για τον εντοπισμό παραβιάσεων των πολιτικών της με τη χρήση τεχνολογίας TN, <<https://tinyurl.com/ynzb3fo3>>.

11 Βλ. K. Langvardt, Regulating Online Content Moderation, (2018) 106 The Georgetown Law Journal, σελ. 1353 επ. (1355).

12 Βλ. N. Hopkins, Facebook moderators: a quick guide to their job and its challenges, <t.ly/eHhTd>.

13 Βλ. <t.ly/s3PK0>.

14 Βλ. Ανθόπουλου, ό.π.

15 Κυρώθηκε με το Ν. 2462/1997.

16 Βλ. Ιγγλεζάκη, Το δικαίο της ψηφιακής οικονομίας, ό.π., σελ. 89 και υποσημ. 3.

17 Βλ. π.χ. την επεξήγηση της πολιτικής της εταιρίας Meta αναφορικά με τις εκφράσεις μίσους κατά ατόμων βάσει της φυλής, του σεξουαλικού προσανατολισμού τους, του φύλου, της ταυτότητας φύλου και σοβαρών παθήσεων: «Ορίζουμε ως επίθεση κάθε βίαιη ή αποκτηνωτική έκφραση λόγου, επιβλαβές στερεότυπο, δήλωση κατωτερότητας, περιφρονητική ή απαξιοτική έκφραση ή έκφραση απέχθειας ή απόρριψης, εξύβριση και προτροπή για αποκλεισμό ή διαχωρισμό» <<https://transparency.fb.com/el-gr/policies/community-standards/hate-speech/>>.

18 Βλ. σχετ. F. Pasquale, From Territorial to Functional Sovereignty: The Case of Amazon’ Law & Political Economy Blog (6 December 2017) <<https://lpeblog.org/2017/12/06/from-territorial-to-functional-sovereignty-the-case-of-amazon/>>.

19 Βλ. σχετ. C. Bezemek, Filterblase und Grundrechte, σε: Müller/ÖJK (Hg), Frühjahrstagung der Österreichischen Ju-

Οι πρακτικές ελέγχου του περιεχομένου στις ψηφιακές πλατφόρμες και τις υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης περιλαμβάνουν, ειδικότερα, τον έλεγχο, την αξιολόγηση, κατηγοριοποίηση, αποδοχή ή αφαίρεση/απόκρυψη επιγραμμικού περιεχομένου, σύμφωνα με τις ισχύουσες πολιτικές δημοσίευσης. Σκοπός του ελέγχου είναι η υποστήριξη και ενίσχυση της θετικής συμπεριφοράς και η ελαχιστοποίηση της επιθετικής και αντικοινωνικής συμπεριφοράς στο διαδίκτυο²⁰. Οι σκοποί που υπηρετεί ο έλεγχος του περιεχομένου, υπό αυτή την έννοια, είναι θεμιτοί, λαμβανομένου του ότι, όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, στο διαδίκτυο βρίσκεται πρόσφορο έδαφος ο μισαλλόδοξος λόγος²¹ και εκδηλώνονται παράνομες δραστηριότητες. Γεγονός είναι, δε, ότι δίχως έλεγχο περιεχομένου, οι πλατφόρμες επικοινωνίας και κοινωνικής δικτύωσης θα ήταν ένα αφιλόξενο περιβάλλον για τους χρήστες, στο οποίο θα διακινούνταν ανωνύμως παράνομο ή/και προσβλητικό περιεχόμενο, παραπληροφόρηση (fake news)²², όπως και μετάδοση ζωντανού οπτικοακουστικού περιεχομένου (μετάδοση βίαιων γεγονότων, αυτοκτονίες κ.λπ.)²³. Εφόσον αντιλαμβανόμαστε τις σύγχρονες επιγραμμικές πλατφόρμες ως νέα δημόσια σφαίρα²⁴, πρέπει να διασφαλίζεται η συμμετοχή των χρηστών στον δημόσιο διάλογο. Τούτο, γίνεται μόνο δυνατόν, εφόσον επιβάλλονται περιορισμοί στο παράνομο ή επιβλαβές περιεχόμενο.

Ωστόσο, οι μέθοδοι ελέγχου του περιεχομένου από τους παρόχους τίθενται υπό συζήτηση. Ιδίως, επικρίνεται η χρήση τεχνικών της Τεχνητής Νοημοσύνης (TN) για την αυτόματη διαγραφή περιεχομένου, διότι δεν λειτουργούν με διαφάνεια, αφού οι τεχνικές μηχανικής μάθησης στην TN είναι, εν γένει, αδιαφανείς (φαινόμενο “black box”)²⁵ και συνεπώς, εγκυμονούν κινδύνους για την ελευθερία του λόγου²⁶. Επιπλέον, δεν είναι πάντοτε θεμελιωμένη και βάσιμη η πολιτική ελέγχου του περιεχομένου που ακολουθείται, ούτε παρέχονται σαφείς εξηγήσεις στους χρήστες των υπηρεσιών και δημιουργείται, έτσι, μια ασυμμετρία μεταξύ χρηστών και πλατφορμών.

Για την αντιμετώπιση του ζητήματος του ελέγχου περιεχομένου προτάθηκαν, σε διεθνές επίπεδο, συστήματα αρχών, με σκοπό την υιοθέτηση διαφανών διαδικασιών και με εφαρμογή της αρχής της λογοδοσίας των παρόχων υπηρεσιών επιγραμμικών πλατφορμών, ήτοι: α) οι αρχές της *Santa Clara (Santa Clara principles on Transparency and Accountability in Content Moderation)*²⁷ β) οι αρχές της *Manilla* για την ευθύνη των ενδιάμεσων παρόχων υπηρεσιών²⁸ και γ) οι βέλτιστες πρακτικές σχετικά με την υλοποίηση του δικαιώματος στην αποτελεσματική προστασία από τις πλατφόρμες²⁹. Οι προσπάθειες αυτορρύθμισης συμπληρώνονται με την πρότα-

ristenkommission, 2017, διαθέσιμο στο: <https://ssrn.com/abstract=3002438>.

20 Βλ. *De Gregorio*, *Democratising online content moderation*, ό.π., σελ. 2, με παραπέρα παραπομπές.

21 Βλ. *I. Iglezakis*, *The Legal Regulation of Hate Speech on the Internet*, σε: Synodinou, TE., Jougleux, P., Markou, C., Prastitou, T. (eds) *EU Internet Law*. Springer, σελ. 367 επ.

22 Βλ. *P. Jougleux*, *Η παραπληροφόρηση στην ψηφιακή εποχή*, Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Ιάκωβο Φαρσεδάκη: Δίκαιο και Εγκληματολογία, 2017, σελ. 255 επ.

23 Βλ. *Langvard*, ό.π., σελ. 1358 επ.

24 Βλ. έτσι, *A.-M. Πισκοπάνη*, *Η ελευθερία της έκφρασης στο «ιδιωτικοποιημένο» δημόσιο δίκτυο του Facebook*, *Λ. Μήτρου κ.ά.* (επιμ.), *facebook, blogs και δικαιώματα*, εκδ. Σάκκουλα, 2013, σελ. 19 επ.

25 Βλ. *λ.χ., W.J. von Eschenbach*, *Transparency and the Black Box Problem: Why We Do Not Trust AI*. *Philos. Technol.* 34 (2021), σελ. 1607 επ.

26 Βλ. *λ.χ., B. D. Mittlestadt et al.*, *The Ethics of Algorithms: Mapping the Debate* (2016) 3(2) *Big Data & Society* 1, <https://doi.org/10.1177/2053951716679679>.

27 <<https://santaclaraprinciples.org/>>.

28 <<https://manilaprinciples.org/>>.

29 <<https://www.intgovforum.org/cms/documents/igfmeeting/igf-2016/830-dcpr-2015-output-document-1/file>>.

ση για την ίδρυση ενός ανεξάρτητου Συμβουλίου που θα ασχολείται με το ζήτημα του ελέγχου του περιεχομένου³⁰, καθώς και με το *Oversight Board* της εταιρίας Meta³¹ που λειτουργεί ως δικαιοδοτικό όργανο.

Όλες οι παραπάνω πρωτοβουλίες, ωστόσο, είναι μη δεσμευτικές και για αυτό δεν έχουν βρει αξιοσημείωτη εφαρμογή στην πράξη. Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες είναι η πρώτη ολοκληρωμένη νομοθετική αντιμετώπιση του ζητήματος και πρέπει να ερευνηθεί αν αποτελεί τη λύση στο ζήτημα του ελέγχου του περιεχομένου.

III. Ρυθμίσεις της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες

III. 1. Απαλλαγή των παρόχων ενδιάμεσων υπηρεσιών από την ευθύνη

Η ευθύνη των παρόχων ενδιάμεσων υπηρεσιών ρυθμίζεται στο κεφάλαιο II του Κανονισμού στις διατάξεις των άρθρων άρθρα 3 (απλή μετάδοση), 4 (προσωρινή αποθήκευση), 5 (φιλοξενία) και 7 (μη επιβολή γενικής υποχρέωσης παρακολούθησης ή ενεργητικής αναζήτησης γεγονότων), οι οποίες είναι ίδιες με τις διατάξεις των άρθρων 12 έως 15 της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο (οδηγία 2000/31). Σε αυτές προβλέπεται ότι ο πάροχος υπηρεσίας απλής μετάδοσης δεν ευθύνεται για τη μετάδοση πληροφοριών που παρέχει ο αποδέκτης της υπηρεσίας ή την παροχή πρόσβασης σε δίκτυο επικοινωνιών ("*mere conduit*"), εφόσον δεν εμπλέκεται ο ίδιος στη μετάδοση πληροφοριών. Το ίδιο ισχύει και για την προσωρινή αποθήκευση πληροφοριών ("*caching*"). Στην περίπτωση της υπηρεσίας φιλοξενίας ("*hosting*"), η οποία είναι και η σημαντικότερη περίπτωση, ο πάροχος της υπηρεσίας δεν ευθύνεται όσον αφορά τις πληροφορίες που αποθηκεύονται κατόπιν αιτήματος του αποδέκτη της υπηρεσίας, εφόσον: α) δεν γνωρίζει πραγματικά ότι πρόκειται για παράνομη δραστηριότητα ή παράνομο περιεχόμενο και, όσον αφορά αξιώσεις αποζημίωσης, δεν έχει αντίληψη των γεγονότων ή των περιστάσεων από τις οποίες προκύπτει η παράνομη δραστηριότητα ή το παράνομο περιεχόμενο ή β) μόλις λάβει γνώση ή αντιληφθεί τα ανωτέρω, αποσύρει αμέσως το παράνομο περιεχόμενο ή απενεργοποιεί την πρόσβαση σε αυτό.

Γνώση για το παράνομο περιεχόμενο αποκτούν οι πάροχοι με δύο τρόπους: α) είτε με την παραλαβή εντολής ανάληψης δράσης κατά παράνομου περιεχομένου, σύμφωνα με το άρθρο 9 του Κανονισμού, β) είτε μετά από ειδοποίηση από έναν τρίτο που τους ειδοποιεί σχετικά με την ύπαρξη στην υπηρεσία τους συγκεκριμένων πληροφοριακών στοιχείων τα οποία αυτός θεωρεί παράνομο περιεχόμενο, σύμφωνα με το άρθρο 16. Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι πάροχοι αποκτούν πραγματική γνώση ή αντίληψη για τους σκοπούς του άρθρου 5 σχετικά με το συγκεκριμένο πληροφοριακό στοιχείο.

Οι διατάξεις των άρθρων 4 έως και 6 συμπληρώνονται από τις διατάξεις των άρθρων 7 έως 10, οι οποίες, προσθέτουν νέες ρυθμίσεις. Με το άρθρο 7 εισάγεται μια ρήτρα «Καλού Σαμαρείτη» που στοχεύει στην ενθάρρυνση των παρόχων ενδιάμεσων υπηρεσιών να ελέγχουν τις πλατφόρμες τους, χωρίς όμως να παραβιάζεται η απαγόρευση γενικευμένης παρακολούθησης του άρθρου 8 (άρθρο 15 της οδηγίας 2000/31)³². Η εισαγωγή αυτής της ρήτρας προτάθηκε στη βιβλιογραφία με την έννοια ότι όσοι πάροχοι αναλαμβάνουν ενεργή δράση κατά του πε-

30 < <https://www.article19.org/wp-content/uploads/2019/06/A19- SMC- Consultation- paper- 2019- v05.pdf>>.

Βλ. σχετ. Κ. Γιαννακόπουλου, Η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, ΕφΔΔ 2021, σελ. 27 επ. 31 < <https://oversightboard.com/>>.

32 Βλ. Α. Kuczerawy, The Good Samaritan that wasn't: voluntary monitoring under the (draft) Digital Services Act (*Verfassungsblog*, 12 January 2021) <<https://verfassungsblog.de/good-samaritan-dsa/>> .

ριεχομένου δεν πρέπει να υφίστανται αρνητικές συνέπειες για τον λόγο αυτό, όπως αντίστοιχα προβλέπεται στις ΗΠΑ, στο 47 U.S.C. § 230 (c)³³.

Το άρθρο 7 του Κανονισμού προβλέπει, συγκεκριμένα, ότι οι πάροχοι ενδιάμεσων υπηρεσιών δεν θεωρούνται μη επιλέξιμοι για την απαλλαγή από την ευθύνη που αναφέρεται στα άρθρα 4, 5 και 6 αποκλειστικά και μόνο επειδή πραγματοποιούν, καλόπιστα και με επιμέλεια, εθελοντικές αυτεπάγγελτες έρευνες ή λαμβάνουν άλλα μέτρα με στόχο την ανίχνευση, τον εντοπισμό και την απόσυρση παράνομου περιεχομένου ή την απενεργοποίηση της πρόσβασης σε αυτό, ή επειδή λαμβάνουν τα αναγκαία μέτρα για να συμμορφωθούν με τις απαιτήσεις του ενωσιακού δικαίου και του εθνικού δικαίου, σε συμμόρφωση με το ενωσιακό δίκαιο, συμπεριλαμβανομένων των απαιτήσεων που ορίζονται στον Κανονισμό.

Περαιτέρω, στα άρθρα 9 και 10 του Κανονισμού προβλέπονται οι ενέργειες των παρόχων, όταν παραλαμβάνουν εντολές ανάληψης δράσης κατά παράνομου περιεχομένου ή εντολές παροχής πληροφοριών. Στην πρώτη περίπτωση προβαίνουν στην αφαίρεση του περιεχομένου και ενημερώνουν σχετικά την αρχή που εκδίδει την εντολή, ενώ στη δεύτερη περίπτωση, ενημερώνουν την αρχή που εκδίδει την εντολή σχετικά με την παραλαβή και την εκτέλεση της εντολής.

III. 2. Μηχανισμοί ειδοποίησης και δράσης

Ειδικές διατάξεις προβλέπονται για τους παρόχους υπηρεσιών φιλοξενίας και τους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών, στα άρθρα 16-18 που αφορούν την υποχρέωση για εφαρμογή μηχανισμών ειδοποίησης και δράσης αναφορικά με την ύπαρξη παράνομου περιεχομένου. Οι διατάξεις αυτές καλύπτουν το κενό που υπήρχε στην οδηγία για το ηλεκτρονικό εμπόριο, όμως, δεν περιλαμβάνεται και διαδικασία για τη μη επανεμφάνιση του παράνομου περιεχομένου³⁴, σύμφωνα και με τη νομολογία του ΔΕΕ³⁵.

Σύμφωνα με το άρθρο 14 παρ. 1, οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας θέτουν σε εφαρμογή μηχανισμούς που επιτρέπουν σε οποιοδήποτε πρόσωπο ή οντότητα να τους ειδοποιεί σχετικά με την ύπαρξη συγκεκριμένων πληροφοριακών στοιχείων στην υπηρεσία τους τα οποία το πρόσωπο ή η οντότητα θεωρεί παράνομο περιεχόμενο. Οι μηχανισμοί αυτοί πρέπει να είναι εύκολα προσβάσιμοι, εύχρηστοι και να παρέχουν τη δυνατότητα υποβολής ειδοποιήσεων αποκλειστικά με ηλεκτρονικά μέσα.

Τη γενική υποχρέωση εφαρμογής μηχανισμών ειδοποίησης συμπληρώνει η ρύθμιση της παρ. 2 που προβλέπει ότι οι ειδοποιήσεις πρέπει να περιέχουν τα ακόλουθα στοιχεία: α) επεξήγηση των λόγων για τους οποίους το πρόσωπο ή η οντότητα θεωρεί ότι οι επίμαχες πληροφορίες αποτελούν παράνομο περιεχόμενο· β) σαφή ένδειξη της ηλεκτρονικής τοποθεσίας των πληροφοριών αυτών, και ιδίως τον ακριβή URL ή τους ακριβείς URL και, εφόσον είναι απαραίτητο, πρόσθετες πληροφορίες που επιτρέπουν τον προσδιορισμό του παράνομου περιεχομένου· γ) το όνομα και τη διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του προσώπου ή της οντότητας που υποβάλλει την ειδοποίηση, με εξαίρεση την περίπτωση πληροφοριών που θεωρείται ότι αφορούν ένα από τα αδικήματα που αναφέρονται στα άρθρα 3 έως 7 της οδηγίας 2011/93/

33 Βλ. *M. Leistner*, *The Commission's vision for Europe's digital future*, ό.π. *M. C. Buiten/A. De Streef/M. Peitz*, *Rethinking Liability Rules for Online Hosting Platforms Rethinking Liability Rules for Online Hosting Platforms*, (27) IJLIT 2019, σελ. 139 επ.

34 Βλ. σχετ. *G. Frosio*, *Reforming intermediary liability in the platform economy: A European digital single market strategy*, (112) NULR Online, 2017, σελ. 19 επ.

35 ΔΕΕ, απόφαση της 12.07.2011, υπόθεση C-324/09, *L'Oréal κ.λπ. κατά eBay*, EU:C:2011:474, σκ. 144.

ΕΕ· δ) δήλωση που επιβεβαιώνει την καλή πίστη του προσώπου ή της οντότητας που υποβάλλει την ειδοποίηση και στην οποία αναφέρεται ότι οι πληροφορίες και οι ισχυρισμοί που περιέχονται σε αυτήν είναι ακριβείς και πλήρεις.

Η ίδια διάταξη προβλέπει τη διαδικασία για τη διαχείριση και επεξεργασία των ειδοποιήσεων, καθώς και των αποφάσεων. Ειδικότερα, προβλέπεται ότι ο πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας αποστέλλει αμέσως επιβεβαίωση παραλαβής της ειδοποίησης, όταν η ειδοποίηση περιέχει το όνομα και τη διεύθυνση ηλεκτρονικού ταχυδρομείου του προσώπου ή της οντότητας που την υπέβαλε (παρ. 4). Επίσης, ο πάροχος κοινοποιεί στο πρόσωπο ή την οντότητα, χωρίς αδικαιολόγητη καθυστέρηση, την απόφασή του σχετικά με τις πληροφορίες στις οποίες αναφέρεται η ειδοποίηση, παρέχοντας πληροφορίες σχετικά με τις δυνατότητες προσφυγής κατά της απόφασής του (παρ. 5). Τέλος, οι πάροχοι υπηρεσιών φιλοξενίας επεξεργάζονται τις ειδοποιήσεις και λαμβάνουν τις αποφάσεις τους όσον αφορά το περιεχόμενο που είναι αντικείμενο καταγγελίας, με έγκαιρο, επιμελή και αντικειμενικό τρόπο και όταν χρησιμοποιούν αυτοματοποιημένα μέσα για τη διαχείριση των ειδοποιήσεων, το αναφέρουν στην κοινοποίηση που προβλέπεται στην παρ. 4 (παρ. 6).

Σημαντικό είναι ότι εισάγεται υποχρέωση αιτιολόγησης των αποφάσεων των παρόχων υπηρεσιών φιλοξενίας, σύμφωνα με το άρθρο 17, όταν ο πάροχος αποφασίζει να αποσύρει ή να απενεργοποιήσει την πρόσβαση σε συγκεκριμένα πληροφοριακά στοιχεία που παρέχονται από τους αποδέκτες της υπηρεσίας. Σε αυτή την περίπτωση, ο πάροχος οφείλει να ενημερώνει τον αποδέκτη, το αργότερο κατά τη χρονική στιγμή της απόσυρσης ή της απενεργοποίησης της πρόσβασης, σχετικά με την απόφαση αυτή και παρέχει σαφή και συγκεκριμένη αιτιολόγησή της. Η υποχρέωση αυτή υφίσταται, ανεξαρτήτως από τα μέσα που χρησιμοποιεί ο πάροχος για την ανίχνευση, τον εντοπισμό ή την απόσυρση των πληροφοριών ή την απενεργοποίηση της πρόσβασης σε αυτές και ανεξάρτητα από τον λόγο της απόφασής του. Οι αποφάσεις δημοσιεύονται σε δημόσια προσβάσιμη βάση δεδομένων που διαχειρίζεται η Επιτροπή, δίχως όμως να περιέχουν προσωπικά δεδομένα.

Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 17 του Κανονισμού 2022/2065, η αιτιολόγηση της απόφασης πρέπει να περιλαμβάνει τα εξής στοιχεία: α) κατά πόσον η απόφαση συνεπάγεται την απόσυρση των πληροφοριών ή την απενεργοποίηση της πρόσβασης σε αυτές και, κατά περίπτωση, το εδαφικό πεδίο εφαρμογής της απενεργοποίησης της πρόσβασης· β) τα γεγονότα και τις περιστάσεις στις οποίες βασίστηκε η λήψη της απόφασης, συμπεριλαμβανομένου, κατά περίπτωση, του κατά πόσον η απόφαση ελήφθη βάσει ειδοποίησης που υποβλήθηκε σύμφωνα με το άρθρο 14· γ) κατά περίπτωση, πληροφορίες σχετικά με τη χρήση αυτοματοποιημένων μέσων κατά τη λήψη της απόφασης, συμπεριλαμβανομένων περιπτώσεων στις οποίες η απόφαση ελήφθη σε σχέση με περιεχόμενο που ανιχνεύθηκε ή εντοπίστηκε με τη χρήση αυτοματοποιημένων μέσων· δ) όταν η απόφαση αφορά εικαζόμενο παράνομο περιεχόμενο, αναφέρεται ο νομικός λόγος στον οποίο βασίζεται και επεξηγείται γιατί οι πληροφορίες θεωρούνται παράνομο περιεχόμενο βάσει αυτού του λόγου· ε) όταν η απόφαση βασίζεται στην εικαζόμενη ασυμβατότητα των πληροφοριών με τους όρους και τις προϋποθέσεις του παρόχου, αναφέρεται η συμβατική διάταξη στην οποία βασίζεται και επεξηγείται γιατί θεωρείται ότι οι πληροφορίες δεν συνάδουν με τη σχετική διάταξη· στ) πληροφορίες σχετικά με τις δυνατότητες προσφυγής που διατίθενται στον αποδέκτη της υπηρεσίας σε σχέση με την απόφαση, ιδίως μέσω εσωτερικών μηχανισμών διαχείρισης καταγγελιών, εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών και δικαστικής προσφυγής.

III 3. Ρυθμίσεις για τις επιγραμμικές πλατφόρμες

Τις διατάξεις αυτές συμπληρώνουν οι διατάξεις του τρίτου τμήματος του τρίτου κεφαλαίου, στο οποίο περιλαμβάνονται ρυθμίσεις για επιγραμμικές πλατφόρμες, με εξαίρεση όσες θεωρούνται πολύ μικρές ή μικρές επιχειρήσεις, κατά την έννοια του παραρτήματος της σύστασης 2003/361/ΕΚ. Το άρθρο 20 προβλέπει την υποχρέωση των επιγραμμικών πλατφορμών να παρέχουν στους αποδέκτες της υπηρεσίας πρόσβαση σε αποτελεσματικό εσωτερικό σύστημα διαχείρισης καταγγελιών, το οποίο καθιστά εφικτή την ηλεκτρονική υποβολή καταγγελιών, δωρεάν, κατά: α) αποφάσεων απόσυρσης πληροφοριών ή απενεργοποίησης της πρόσβασης σε αυτές, β) αποφάσεις αναστολής ή παύσης της παροχής της υπηρεσίας, εν όλω ή εν μέρει, στους αποδέκτες· ή γ) αποφάσεις αναστολής ή κατάργησης του λογαριασμού των αποδεκτών. Η υποχρέωση αυτή αφορά αποφάσεις που λαμβάνονται από την επιγραμμική πλατφόρμα, με την αιτιολογία ότι οι πληροφορίες που παρέχονται από τους αποδέκτες αποτελούν παράνομο περιεχόμενο ή περιεχόμενο που δεν συνάδει με τους όρους και τις προϋποθέσεις της και η διάρκεια παροχής πρόσβασης σε αυτές είναι τουλάχιστον έξι μήνες. Μια τέτοια απόφαση μπορεί να ανακληθεί, εφόσον μια καταγγελία κριθεί αβάσιμη (παρ. 3). Επιπλέον, οι επιγραμμικές πλατφόρμες ενημερώνουν τους καταγγέλλοντες για τις αποφάσεις που λαμβάνουν σχετικά με τις πληροφορίες στις οποίες αναφέρεται η καταγγελία (παρ. 4). Οι αποδέκτες της υπηρεσίας στους οποίους απευθύνονται οι αποφάσεις που αναφέρονται στο άρθρο 20 παρ. 1 έχουν δικαίωμα προσφυγής σε όργανα εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών, υπό την προϋπόθεση ότι έχουν πιστοποιηθεί από τον συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένο το όργανο εξωδικαστικής επίλυσης διαφορών (άρθρο 21). Βεβαίως, η πρόβλεψη για εξωδικαστική επίλυση των διαφορών που ανακύπτουν εν προκειμένω δεν υποκαθιστά τις διαδικασίες που προβλέπονται στο εθνικό δίκαιο³⁶ αναφορικά με την εξωδικαστική επίλυση διαφορών³⁷ ή τη διαμεσολάβηση³⁸.

Περαιτέρω, αναγνωρίζεται προτεραιότητα στις αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου (trusted flaggers), οι οποίες αναγνωρίζονται ως τέτοιες από τον συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών του κράτους μέλους στο οποίο έχουν εγκατάσταση, εφόσον ο εκάστοτε αιτών αποδεικνύει ότι διαθέτει σχετική εμπειρογνώσια και ικανότητα, αντιπροσωπεύει συλλογικά συμφέροντα και είναι ανεξάρτητος από κάθε επιγραμμική πλατφόρμα και ασκεί τις δραστηριότητές του με έγκαιρο, επιμελή και αντικειμενικό τρόπο (άρθρο 22).

Σύμφωνα με το άρθρο 23 παρ. 1, οι επιγραμμικές πλατφόρμες αναστέλλουν, για εύλογο χρονικό διάστημα και αφού εκδώσουν προειδοποίηση, την παροχή των υπηρεσιών τους σε αποδέκτες της υπηρεσίας οι οποίοι παρέχουν συχνά προδήλως παράνομο περιεχόμενο. Την ίδια αντιμετώπιση έχουν και τα πρόσωπα ή οντότητες ή καταγγέλλοντες που υποβάλλουν συχνά ειδοποιήσεις ή καταγγελίες οι οποίες είναι προδήλως αβάσιμες (άρθρο 23 παρ. 2). Τα κριτήρια για τον καθορισμό της αθέμιτης χρήσης που αναφέρεται στις παρ. 1 και 2 πρέπει να αναφέρονται στους όρους και προϋποθέσεις των επιγραμμικών πλατφορμών, σύμφωνα με την παρ. 4 του ίδιου άρθρου.

Περαιτέρω, σύμφωνα με το άρθρο 18, εφόσον μια επιγραμμική πλατφόρμα αντιληφθεί τυχόν πληροφορίες που εγείρουν υπόνοια ότι έχει διαπραχθεί, διαπράττεται ή είναι πιθανό να διαπραχθεί σοβαρό ποινικό αδίκημα το οποίο συνεπάγεται απειλή για τη ζωή ή την ασφάλεια προσώπων, ενημερώνει αμέσως τις αρχές επιβολής του νόμου ή τις δικαστικές αρχές του οικεί-

36 Βλ. Savin, ό.π.

37 Βλ., λ.χ., άρθρο 11 ν. 2251/1994 για το φιλικό διακανονισμό καταναλωτικών διαφορών και άρθρο 16 π.δ. 131/2003.

38 Βλ. ν. 4640/2019 για τη διαμεσολάβηση σε αστικές και εμπορικές υποθέσεις.

ου κράτους μέλους ή των οικείων κρατών μελών ή άλλως, του κράτους μέλους στο οποίο είναι εγκατεστημένη, σχετικά με την υπόνοιά της και παρέχει όλες τις διαθέσιμες σχετικές πληροφορίες.

Το τμήμα 4 με το οποίο ολοκληρώνονται οι ρυθμίσεις ουσίας που προβλέπονται στον Κανονισμό αφορά τις πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες, δηλ. εκείνες οι οποίες παρέχουν τις υπηρεσίες τους σε αριθμό μέσων μηνιαίων ενεργών αποδεκτών της υπηρεσίας στην Ένωση ίσο ή υψηλότερο από 45 εκατομμύρια, σύμφωνα με το άρθρο 33. Ειδικότερα, το άρθρο 34 ορίζει ότι οι πολύ μεγάλες πλατφόρμες οφείλουν να εντοπίζουν, αναλύουν και αξιολογούν τυχόν σημαντικούς συστημικούς κινδύνους που απορρέουν από τη λειτουργία και τη χρήση των υπηρεσιών τους στην Ένωση, τουλάχιστον μία φορά ανά έτος. Για την αντιμετώπιση των κινδύνων αυτών, πρέπει να ληφθούν εύλογα, αναλογικά και αποτελεσματικά μέτρα περιορισμού, σύμφωνα με το άρθρο 35, όπως είναι η προσαρμογή των συστημάτων ελέγχου περιεχομένου ή συστάσεων, μέτρα για τον περιορισμό της προβολής διαφημίσεων, την ενίσχυση των εσωτερικών διαδικασιών ανίχνευσης συστημικών κινδύνων, την έναρξη ή προσαρμογή της συνεργασίας με αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου ή τη συνεργασία με άλλες επιγραμμικές πλατφόρμες με τη χρήση κωδικών δεοντολογίας και πρωτοκόλλων διαχείρισης κρίσεων. Τέλος, προβλέπεται ότι οι εν λόγω πλατφόρμες υπόκεινται σε ανεξάρτητους ελέγχους για την αξιολόγηση της συμμόρφωσης με τις υποχρεώσεις τους στο κεφ. III και τυχόν δεσμεύσεις που έχουν αναλάβει σύμφωνα με τους κώδικες δεοντολογίας των άρθρ. 45 και 46 και τα πρωτόκολλα διαχείρισης κρίσεων του άρθρ. 48. Πρόσθετες υποχρεώσεις διαφάνειας στο άρθρο 29 που αφορά τα συστήματα συστάσεων και το άρθρο 30 που αφορά τις επιγραμμικές διαφημίσεις. Οι πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες θα πρέπει να παρέχουν στον συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών πρόσβαση σε δεδομένα τα οποία είναι αναγκαία για την παρακολούθηση και την αξιολόγηση της συμμόρφωσης με τον κανονισμό (άρθρο 31). Επίσης, πρέπει να ορίζουν έναν ή περισσότερους υπευθύνους συμμόρφωσης οι οποίοι θα είναι αρμόδιοι για την παρακολούθηση της συμμόρφωσης (άρθρο 32).

IV. Αξιολόγηση της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες από την άποψη της προστασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα

Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (Κανονισμός 2022/2065) διαθέτει εκτενείς προβλέψεις για τις διαδικασίες ρύθμισης περιεχομένου και καλύπτει το κενό της οδηγίας για το ηλεκτρονικό εμπόριο που δεν διέθετε ρυθμίσεις για την ειδοποίηση και απόσυρση περιεχομένου. Πέραν τούτου, ο νέος Κανονισμός εισάγει υποχρεώσεις διαφάνειας και λογοδοσίας των παρόχων υπηρεσιών της κοινωνίας της πληροφορίας που πρόκειται να συμβάλλουν σε ένα πιο ασφαλές επιγραμμικό περιβάλλον. Οι ρυθμίσεις αυτές του νέου Κανονισμού είναι διαδικαστικές και δεν εκτείνονται σε ρυθμίσεις ουσίας ούτε και υπάρχει νομοθετική παραπομπή στον ΧΘΕΕ και στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ ή των εθνικών Δικαστηρίων. Ο Κανονισμός ουσιαστικά «νομιμοποιεί» και γενικεύει μια ισχύουσα πρακτική, τη ρύθμιση περιεχομένου και περιέχει διατάξεις για τη διαδικασία της ειδοποίησης και απόσυρσης περιεχομένου, προκειμένου να αποφεύγονται καταχρηστικές πρακτικές των παρόχων.

Οι προβλέψεις αυτές, όμως, οδηγούν στο ερώτημα αν με τις προβλέψεις αυτές επιβάλλεται γενικευμένο καθεστώς επιτήρησης. Το ερώτημα αυτό είχε απασχολήσει το ΔΕΕ σε μια παλαιότερη απόφαση, με αφορμή το ερώτημα αν μπορεί να διαταχθεί ένας πάροχος υπηρεσιών φιλοξενίας να θέσει σε λειτουργία, για ολόκληρη την πελατεία του, *in abstracto* και προληπτικά, με

δικά του έξοδα και χωρίς χρονικό περιορισμό, ένα σύστημα φιλτραρίσματος του μεγαλύτερου μέρους των αποθηκευμένων στους διακομιστές του πληροφοριών προκειμένου να εντοπίζει εκεί ηλεκτρονικά αρχεία που περιέχουν μουσικά, κινηματογραφικά ή οπτικοακουστικά έργα επί των οποίων υφίστανται δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και στη συνέχεια να μπλοκάρει την ανταλλαγή τους. Το δικαστήριο δέχθηκε ότι η διαταγή αυτή θα συνεπαγόταν, αφενός, την αναγνώριση, τη συστηματική ανάλυση και την επεξεργασία των πληροφοριών οι οποίες αφορούν τα προφίλ που έχουν δημιουργήσει στο κοινωνικό δίκτυο οι χρήστες του δικτύου αυτού, οι δε πληροφορίες που έχουν σχέση με τα προφίλ αυτά αποτελούν προστατευόμενα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα επειδή, κατ' αρχήν, καθιστούν δυνατή την αναγνώριση των εν λόγω χρηστών και έκρινε ότι το δικαίωμα διανοητικής ιδιοκτησίας δεν υπερέχει του δικαιώματος στην προστασία δεδομένων³⁹.

Ωστόσο, μετά την ψήφιση της οδηγίας 2019/790 για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά⁴⁰ προβλέφθηκε στο άρθρο 17 της οδηγίας αυτής ότι οι πάροχοι φέρουν ευθύνη για παραβίαση των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας, όταν έργα και άλλα προστατευόμενα αντικείμενα αναφορτώνονται παράνομα από τους χρήστες των υπηρεσιών τους, πλην όμως, οι πάροχοι μπορούν να απαλλαγούν από την ευθύνη αυτή, εφόσον προβαίνουν σε ενεργή παρακολούθηση του περιεχομένου που αναφορτώνουν οι χρήστες, προκειμένου να παρεμποδίζεται η διάθεση των προστατευόμενων αντικειμένων στο διαδίκτυο, τα οποία οι δικαιούχοι δεν επιθυμούν να καταστήσουν προσβάσιμα μέσω των υπηρεσιών αυτών. Μετά από προσφυγή της Πολωνίας, το ΔΕΕ με την απόφαση στην υπόθεση C-401/19⁴¹ έκρινε ότι, καταρχήν, το ειδικό καθεστώς ευθύνης, το οποίο θεσπίζεται από την οδηγία 2019/790 για τους παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου, ενέχει περιορισμό της άσκησης του δικαιώματος στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών των υπηρεσιών ανταλλαγής περιεχομένου. Όμως, ένας τέτοιος περιορισμός, σύμφωνα με το Δικαστήριο, δικαιολογείται υπό το πρίσμα του άρθρου 52 παρ. 1 ΧΘΕΕ, αφενός, διότι ο περιορισμός αυτός προβλέπεται από τον νόμο (τη διάταξη της οδηγίας) και αφετέρου, διότι ο περιορισμός αυτός ανταποκρίνεται στην ανάγκη προστασίας της διανοητικής ιδιοκτησίας την οποία εγγυάται το άρθρο 17 παρ. 2 ΧΘΕΕ, διότι είναι απαραίτητος για την ικανοποίηση της ανάγκης αυτής, ενώ κρίνεται ότι οι υποχρεώσεις που επιβάλλονται στους παρόχους δεν περιορίζουν δυσανάλογα το δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης των χρηστών.

Αντίστοιχα, μπορεί να γίνει δεκτό και για τις υποχρεώσεις που επιβάλλονται στους παρόχους να διαθέτουν μηχανισμούς ειδοποίησης και δράσης για την επιβολή περιοριστικών μέτρων κατά παράνομου περιεχομένου, ότι δεν παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας, αφενός διότι δεν επιβάλλεται ένα καθεστώς γενικευμένης επιτήρησης των χρηστών των επιγραμμικών πλατφορμών, καθώς η παρέμβαση του παρόχου λαμβάνει χώρα μόνο επί συγκεκριμένων καταγγελιών και αφετέρου, διότι υπηρετεί έναν υπέρτερο σκοπό, που είναι η προστασία των δικαιωμάτων τρίτων που θίγονται από παράνομες αναρτήσεις.

Ωστόσο, οι πάροχοι πρέπει να λαμβάνουν μέτρα για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των προσώπων που αποτελούν αντικείμενο που κάνουν αναφορές και των αναφερόμε-

39 ΔΕΕ, υπόθεση C-360/10 *SABAM v Netlog* EU:C:2012:85, σκ. 38, υπόθεση C-70/10 *Scarlet Extended v SABAM* EU:C:2011:771, σκ. 25, 40.

40 Οδηγία (ΕΕ) 2019/790 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 17ης Απριλίου 2019, για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας και τα συγγενικά δικαιώματα στην ψηφιακή ενιαία αγορά και την τροποποίηση των οδηγιών 96/9/ΕΚ και 2001/29/ΕΚ, ΕΕ 2019, L 130, σ. 92.

41 ΔΕΕ, απόφαση (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 26.04.2022, ECLI:EU:C:2022:297.

νων. Ελλείψει ειδικών διατάξεων στον Κανονισμό 2022/2065 για την προστασία προσωπικών δεδομένων, βρίσκουν εφαρμογή οι γενικές διατάξεις του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία δεδομένων (ΓΚΠΔ)⁴². Πέρα από τις γενικές διατάξεις για τη νομιμότητα της επεξεργασίας που στηρίζεται στη διάταξη του άρθρου 6 παρ. 1 στοιχ. γ' ΓΚΠΔ, οι πάροχοι πρέπει να παρέχουν εγγυήσεις για την προστασία των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων (άρθρα 12- 22 ΓΚΠΔ) και να εφαρμόζουν την αρχή της προστασίας δεδομένων ήδη από τον σχεδιασμό (άρθρο 25 ΓΚΠΔ)⁴³. Σημειώνεται ότι η σχετική διάταξη δεν έχει το χαρακτήρα γενικής αρχής, αλλά έχει σαφώς κανονιστικό χαρακτήρα και η ΑΠΔΠΧ έχει εκδώσει αποφάσεις με τις οποίες τιμωρείται η παραβίαση της αρχής αυτής⁴⁴.

---

42 ΕΕ L 191/1. Βλ. *Ι. Ιγγλεζάκη*, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων (Κανονισμός 2016/679 και ο Εφαρμοστικός Νόμος – Ν. 4624/2019), εκδ. Interactive Books, (γ' εκδ.) 2020, σελ. 337 Λ. Κοτσαλή/Κ. Μενουδάκο (επιμ.), Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων. Νομική διάσταση και πρακτική εφαρμογή, 2018, σελ. 141 επ. Λ. Μήτρου, Ο γενικός κανονισμός προστασίας προσωπικών δεδομένων. Νέο δίκαιο – νέες υποχρεώσεις – νέα δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 2017. Φ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων 679/2016/ΕΕ. Εισαγωγή και Προστασία δεδομένων, εκδ. Σάκκουλα, 2017 Β. Χρήστου, Το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία δεδομένων, 2017, σελ. 223 επ. Ε. Αλεξανδροπούλου-Αιγυπτιάδου, Προσωπικά Δεδομένα, 2016, σελ. 216 επ. Γ. Γιαννόπουλου, Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων: οι νέες υποχρεώσεις και η ευθύνη του Υπευθύνου Επεξεργασίας, ΕφημΔΔ 2017, σελ. 199 επ. Γ. Δελλή, Για μία αποτελεσματική δημόσια προστασία των προσωπικών δεδομένων: ο «θαυμαστός καινούργιος κόσμος» του Κανονισμού (ΕΕ) 679/2016, ΕφημΔΔ 2017, σελ. 2 επ.

43 Βλ. *Ι. Ιγγλεζάκη*, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, σελ. 201 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

44 Βλ. ΑΠΔΠΧ υπ' αριθ. 31/2019, 20/2021, 4/2022, 30/2023.

Τεχνολογία και ανθρώπινα δικαιώματα: μια ματιά μέσα από το πρίσμα των ερευνών και των εκστρατειών της Διεθνούς Αμνηστίας για τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, τα λογισμικά παρακολούθησης και την ελευθερία του τύπου

Χρήστος Δημόπουλος

Η Διεθνής Αμνηστία είναι ένα διεθνές κίνημα, το οποίο στηρίζει το σύνολο του έργου του πάνω στην Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Η δράση της Διεθνούς Αμνηστίας περιλαμβάνει τέσσερις πυλώνες: α) εκστρατείες για την προώθηση και υπεράσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων β) ακτιβιστική δράση μέσω των μελών της, γ) εκπαίδευση πάνω στα ανθρώπινα δικαιώματα και δ) έρευνα για συγκεκριμένες υποθέσεις ατόμων ή ομάδων ατόμων των οποίων τα δικαιώματα παραβιάζονται.

Για να μπορέσει η Διεθνής Αμνηστία να φτάσει σε υψηλό και αξιόπιστο επίπεδο στο έργο της στηρίζεται, σύμφωνα με το καταστατικό της, σε δυο βασικές αρχές: την αμεροληψία και την ανεξαρτησία. Για αυτόν ακριβώς τον λόγο κάνει πολύ αυστηρό ηθικό έλεγχο στις πηγές των εσόδων της (*ethical screening*). Χρηματοδοτείται κυρίως από τα μέλη και τους υποστηρικτές της και δεν δέχεται χρήματα από κυβερνήσεις (με εξαίρεση τον τομέα της εκπαίδευσης στα ανθρώπινα δικαιώματα). Η παραπάνω στρατηγική χρηματοδότησης της επιτρέπει να αναφερθεί σε θέματα για τα οποία οι οργανισμοί που δέχονται κρατική χρηματοδότηση ή χορηγίες από μεγάλες ιδιωτικές εταιρίες συνήθως σιωπούν.

Θα αναφερθώ τώρα ακροθιγώς στα βασικά ευρήματα και στις προτάσεις της Διεθνούς Αμνηστίας μέσα από τρεις σχετικά πρόσφατες έρευνές της, οι οποίες έγιναν με τη βοήθεια του 'Security Lab' και του 'Amnesty Tech' του οργανισμού:

"Driven into the darkness: How TikTok 'for you' feed encourages self-harm and suicidal ideation"¹

"I feel exposed: Caught in TikTok's surveillance web"²

"The Predator Files: Caught in the net. The global threat from 'EU regulated' spyware"³.

Η Διεθνής Αμνηστία δεν είναι εναντίον της ανάπτυξης της τεχνολογίας (για παράδειγμα, η έρευνά μας ως προς την παράνομη χρήση πυρομαχικών λευκού φωσφόρου από το Ισραήλ στα σύνορα με τον Λίβανο τον Οκτώβριο του 2023 έγινε αποκλειστικά με τη χρήση τεχνολογίας). Επίσης, η Διεθνής Αμνηστία δεν συμμετέχει σε οποιονδήποτε πιθανό «εμπορικό» πόλεμο κρατών και εταιριών (ως εκ τούτου μπορεί να καλεί το TikTok να σεβαστεί τα ανθρώπινα δικαιώματα και ταυτόχρονα να εγκалεί της ΗΠΑ για την απόφαση τους να επιβάλουν στο μέλλον μονομερή πανεθνική απαγόρευση του TikTok).

Η πρώτη έρευνα έχει τίτλο "*Driven into the darkness: How TikTok 'for you' feed encourages self-harm and suicidal ideation*". Η έρευνα αυτή αφορά κυρίως στις επιπτώσεις της χρήσης της πλατφόρμας από παιδιά και νέους/νέες που ήδη αντιμετωπίζουν κάποια προβλήματα ψυχι-

1 Διαδικτυακός τόπος Διεθνούς Αμνηστίας, <https://www.amnesty.org/en/documents/pol40/7349/2023/en/> και <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/11/tiktok-risks-pushing-children-towards-harmful-content/>.

κής υγείας. Από τη μεθοδολογία της έρευνας κρατάω εδώ μόνο μερικά σημεία ώστε να γίνεται αντιληπτό το πνεύμα της:

- Βιβλιογραφική έρευνα (desk research): ακαδημαϊκές πηγές, διεθνείς οργανισμοί, ΜΚΟ, ΜΜΕ κ.ά.
- Διερεύνηση πεδίου εφαρμογής (scoring exercise): ερωτηματολόγιο διανεμηθέν από τη Διεθνή Αμνηστία και οργανισμούς που συνεργάζονται μαζί της και το οποίο απαντήθηκε από 550 παιδιά και νέους ηλικίας 13 έως 24 ετών σε 45 χώρες από τον Οκτώβριο ως το Νοέμβριο του 2022
- Πέντε ημι-δομημένες (semi-structured) δια ζώσης συνεντεύξεις και 20 ομάδες εστιασμένης συζήτησης (focus group discussions) με περισσότερα από 300 παιδιά και νέους ηλικίας 14 έως 24 ετών (εκ των οποίων 180 χρήστες του TikTok) στην Κένυα (Μάρτιος 2023) και στις Φιλιππίνες (Απρίλιος-Μάιος 2023) κ.ά.
- 14 συνεντεύξεις με ειδικούς ψυχικής υγείας και συναφείς ειδικότητες (Φεβρουάριος και Μάιος 2023)
- Αυτοματοποιημένος αλγοριθμικός έλεγχος του συστήματος τροφοδότησης υλικού σελίδων από το «For You» του TikTok χρησιμοποιώντας ερευνητικούς λογαριασμούς που προσομοιώνουν τη δέσμευση δεκατριώνχρονων με την πλατφόρμα στην Κένυα και στις ΗΠΑ κ.ά. (η Διεθνής Αμνηστία σεβόμενη τα δικαιώματα των χρηστών δεν θα εξέθετε ανηλίκους σε κίνδυνο χρησιμοποιώντας τους προσωπικούς τους λογαριασμούς).

Θα αναφέρω τώρα δυο δηλώσεις παιδιών που θα σας φανούν σίγουρα οικείες και που θα μπορούσαν φυσικά να έχουν γίνει από οποιοδήποτε άτομο.

“Όταν ξυπνάω το πρώτο πράγμα που κάνω είναι να κοιτάξω το κινητό μου, το μόνο που μπορώ να σκεφτώ είναι το κινητό μου”.

“Όταν χρησιμοποιώ το TikTok, η πρόθεσή μου είναι συνήθως να παρακολουθήσω για πέντε λεπτά, προσπαθώ να δω δύο βίντεο, αλλά μετά καταλήγω να παρακολουθώ όλο το βράδυ. Θέλω να σταματήσω στα πέντε λεπτά, αλλά τα βίντεο είναι τόσο ενδιαφέροντα που καταλήγω να βλέπω για τουλάχιστον έξι ώρες”.

Η βασική διαπίστωση της έρευνας αυτής θα μπορούσε να είναι η εξής:

Το σύστημα με το οποίο το TikTok προτείνει υλικό προς τους χρήστες, οι αλγόριθμοι ανάλυσης των ενδιαφερόντων και των μοτίβων δέσμευσης των χρηστών και ο τρόπος με τον οποίο η εφαρμογή τους τροφοδοτεί με νέα video clips, ώστε να τους δεσμεύσει συναισθηματικά και να «καρφώσουν» το βλέμμα τους στην οθόνη, δεν σχεδιάστηκε αρχικά για να δημιουργήσει το φαινόμενο “rabbit hole”² εντός ενός καταθλιπτικού περιεχομένου. Ωστόσο, εάν κάποιος νεαρός χρήστης δείχνει καθαρό ενδιαφέρον για περιεχόμενο σχετικά με θέματα ψυχικής υγείας, τότε το σύστημα τον «ταιριάζει» με τέτοιου είδους περιεχόμενο επιδιώκοντας τη μέγιστη δέσμευσή του στην εφαρμογή.

Αποτέλεσμα; Αναφέρω εδώ τέσσερα μόνο από τα ευρήματα της έρευνας:

- α) μετά από μόλις 5-6 ώρες χρήσης της πλατφόρμας, 1 στα 2 βίντεο είχαν πιθανά βλαβερό περιεχόμενο σχετιζόμενο με θέματα ψυχικής υγείας (10 φορές περισσότερο σε σύγκριση με τον μέσο χρήστη)
- β) η κατάσταση επιδεινώνονταν όταν ο ίδιος ο χρήστης έμπαινε σε κατ’ επιλογήν (χειροκίνητη), πέραν της αυτόματης, λήψης τέτοιου είδους περιεχομένου
- γ) μεταξύ 3 και 20 λεπτών τέτοιου είδους αναζήτηση αρκούσε ώστε το «For You» να αρχί-

2 Βλ. ενδεικτικά Sutton R. & Douglas K.M., Rabbit hole syndrome: Inadvertent, accelerating, entrenched commitments to conspiracy beliefs, *Current opinion in psychology* 2022, 48:101462.

σει να τροφοδοτεί τον χρήστη με υλικό που παρουσίαζε την αυτοκτονία ως κάτι το ρομαντικό ή κανονικό, πολλές φορές ενθαρρύνοντάς την.

δ) το επιχειρηματικό μοντέλο του TikTok είναι στον πυρήνα του καταχρηστικό, στοχεύει να κρατήσει τον χρήστη «κολλημένο» στην πλατφόρμα για να συλλέγει συνεχώς περισσότερα δεδομένα για αυτόν και εφαρμόζει διαφορετικούς όρους προστασίας ανά χώρα.

Είναι εύκολα κατανοητό από τα παραπάνω ευρήματα πως προκύπτουν παραβιάσεις σε δικαιώματα των χρηστών που αφορούν στο δικαίωμα στην υγεία, στην ιδιωτικότητα και στην ελευθερία της σκέψης. Περαιτέρω, δεν λαμβάνεται υπόψη το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού. Τέλος, αγνοείται πλήρως η όποια εταιρική ευθύνη για τον σεβασμό των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Κλείνοντας με τη συνοπτική αυτή παρουσίαση της πρώτης έρευνας θα σταχυολογήσω κάποιες από τις συστάσεις της Διεθνούς Αμνηστίας τόσο προς την ίδια την πλατφόρμα TikTok, όσο και προς τα κράτη, χωρίς να επιμείνω σε όσες έχουν αμιγώς τεχνικό και ως εκ τούτου πιο πρακτικό χαρακτήρα. Κυρίως θέλω να αναδείξω το πνεύμα των συστάσεων.

Η TikTok και οι άλλες εταιρείες τεχνολογίας που χρησιμοποιούν επιθετικές/παρεμβατικές μεθόδους συλλογής δεδομένων που ισοδυναμούν με μαζική εταιρική παρακολούθηση/επιτήρηση πρέπει να μεταβούν σε ένα επιχειρηματικό μοντέλο που σέβεται τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η TikTok πρέπει να σταματήσει να επιδιώκει τη «δέσμευση χρηστών» σε βάρος της υγείας τους και άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δεδομένων των διαθέσιμων αποδεικτικών στοιχείων για τις αρνητικές επιπτώσεις της χρήσης της πλατφόρμας, ειδικά στην υγεία και την ευημερία των νεαρών χρηστών.

Η TikTok πρέπει να εφαρμόσει προληπτική και συνεχή πρόνοια για τα ανθρώπινα δικαιώματα καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των αλγοριθμικών τεχνολογιών, τόσο πριν όσο και μετά την ανάπτυξη και εφαρμογή νέων συστημάτων.

Τα κράτη πρέπει να εξασφαλίσουν ότι η πρόσβαση και η χρήση βασικών ψηφιακών υπηρεσιών και υποδομών, όπως του TikTok και άλλων μέσων κοινωνικής δικτύωσης, δεν εξαρτώνται από την πανταχού παρούσα παρακολούθηση παιδιών, νέων ή ενηλίκων χρηστών.

Τα κράτη πρέπει να δημιουργήσουν κανονιστικό πλαίσιο για τις εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης, ώστε να διασφαλιστεί ότι οι αλγόριθμοι διαμόρφωσης περιεχομένου που χρησιμοποιούνται από διαδικτυακές πλατφόρμες δεν βασίζονται στο προφίλ από προεπιλογή και ότι απαιτούν επιλογή συμμετοχής αντί εξαίρεσης, με τη συγκατάθεση για την επιλογή να παρέχεται ελεύθερα μετά από σαφή και ολοκληρωμένη ενημέρωση του χρήστη.

Τα κράτη πρέπει να εξασφαλίσουν ότι έχουν ιδρυθεί ανεξάρτητες εθνικές ρυθμιστικές αρχές προστασίας δεδομένων, ότι η ανεξαρτησία τους είναι εγγυημένη από τον νόμο και ότι διαθέτουν επαρκείς πόρους, τεχνογνωσία και εξουσίες για ουσιαστική διερεύνηση και επιβολή κυρώσεων για παραβιάσεις κανονισμών από εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης, σύμφωνα με τη διεθνή νομοθεσία και τα πρότυπα για τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η δεύτερη έρευνα συνδέεται με την πρώτη και αφορά πλέον στις επιπτώσεις που μπορεί να υπάρξουν στο σύνολο των ανηλίκων χρηστών του TikTok (πέρα δηλαδή από τους χρήστες με προβλήματα ψυχικής υγείας). Ο τίτλος της είναι *"I feel exposed: Caught in TikTok's surveillance web"*. Θα ξεκινήσω και πάλι δυο δηλώσεις παιδιών.

«Μου φαίνεται πολύ επεμβατικό και είναι σαν να ξέρουν τα πάντα για μένα. Κατά κάποιον τρόπο νιώθω εκτεθειμένη».

«Προσπαθώ να τους διαβάζω [Όρους Παροχής Υπηρεσιών] κάθε φορά που εγγράφομαι σε

οτιδήποτε, αλλά είναι πολύ δύσκολοι και καταλήγω να τα προσπερνάω στα γρήγορα όλα χωρίς να τα καταλαβαίνω πραγματικά».

Ειδικά για τη δεύτερη δήλωση, αναρωτιέμαι αν τελικά αφορά το σύνολο των χρηστών. Δεν ξέρω ποιος ή ποια από εσάς καταφέρνει τελικά να διαβάσει όλους αυτούς τους δυσνόητους και μακροσκελείς όρους πριν εγγραφεί σε κάποια εφαρμογή. Φαντάζομαι πόσο βαρετοί και δυσνόητοι αυτοί δείχνουν στα μάτια ενός δεκατριάρχρονου παιδιού.

Από αυτή την έρευνα θα επιμείνω μόνο στο βασικό συμπέρασμα.

«Χορευτικά βίντεο, προκλήσεις, συνταγές μαγειρικής, συγχρονισμός χειλιών (Lip-sync). Το TikTok μπορεί να είναι μια πλούσια πηγή με δημιουργικό περιεχόμενο, όπου οι χρήστες μπορούν να ανακαλύψουν νέα πράγματα και να βρουν κοινότητες. Μέσα σε λίγα χρόνια, έχει γίνει μια από τις μεγαλύτερες εταιρείες μέσω κοινωνικής δικτύωσης στον κόσμο, με πάνω από ένα δισεκατομμύριο χρήστες, πολλοί από τους οποίους είναι παιδιά μεταξύ 13 και 17 ετών. Αλλά πίσω από την ασταμάτητη, κυλιόμενη ροή βίντεο με συγχρονισμό χειλιών και χορογραφίες, είναι ένα εξαιρετικά εντυπωσιακό επιχειρηματικό μοντέλο που υπονομεύει θεμελιωδώς τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Σε συνδυασμό με όσα ανέφερα κατά την παρουσίαση της πρώτης έρευνας, θα υπενθυμίσω εδώ τρία βασικά στοιχεία του δικαιώματος στην ιδιωτικότητα: α) ελευθερία από εισβολή στην ιδιωτική μας ζωή β) έλεγχος πληροφοριών για τον εαυτό μας και γ) δημιουργία χώρου στον οποίο μπορούμε να εκφράσουμε ελεύθερα την ταυτότητά μας.

Θα προσθέσω επίσης, στα δικαιώματα που πλήττονται από το παραπάνω επιχειρηματικό μοντέλο, αυτό της ελευθερίας της σκέψης και της γνώμης, αλλά και αυτό της ισότητας και της μη διάκρισης.

Τέλος, ως προς το βέλτιστο συμφέρον του παιδιού, θα ήθελα να υπενθυμίσω το δικαίωμα των παιδιών να προστατεύονται από τη στοχευμένη διαφήμιση.

Περνάω τώρα επί τροχάδην στην έρευνα με την οποία κλείνει αυτό το σκέλος της εισήγησης. Ο τίτλος της είναι *“The Predator Files: Caught in the net. The global threat from ‘EU regulated’ spyware”*³. Η υπόθεση είναι ευρέως γνωστή και την επαναφέρω εδώ για να αναδείξω και πάλι ότι, ενώ οι μεγάλοι τεχνολογικοί κολοσσοί πολλές φορές δρουν αυτόνομα και πρέπει να ελέγχονται από τα κράτη, το τοπίο γίνεται ακόμα πιο θολό στις περιπτώσεις που τα ίδια τα κράτη είναι σε συνεργασία μαζί τους, όχι για την προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων, όπως και θα όφειλαν, αλλά ακριβώς για την παραβίασή τους.

Ακριβώς επειδή η υπόθεση είναι πολύ γνωστή, θα περιοριστώ στα βασικά. Την τελευταία δεκαετία, οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, ερευνητές και δημοσιογράφοι έχουν αποκαλύψει πώς οι κυβερνήσεις σε όλο τον κόσμο στοχεύουν παράνομα ακτιβιστές, δημοσιογράφους και πολιτικούς χρησιμοποιώντας εργαλεία που έχουν αναπτυχθεί από ιδιωτικές εταιρείες κυβερνο-παρακολούθησης. Οι τεχνολογίες στοχευμένης επιτήρησης περιλαμβάνουν εξαιρετικά επεμβατικό λογισμικό κατασκοπείας για κινητά, όπως το Predator, το οποίο μπορεί να εισαχθεί σε συσκευές χρησιμοποιώντας είτε επιθέσεις με «1 κλικ», είτε επιθέσεις με «0 κλικ». Το λογισμικό Predator και οι μεταποιημένες παραλλαγές του είναι εξαιρετικά επεμβατικά λογισμικά υποκλοπής spyware που μπορεί να έχουν πρόσβαση σε απεριόριστες ποσότητες δεδομένων στη συσκευή και δεν είναι δυνατόν, προς το παρόν, να ελεγχθούν ανεξάρτητα.

Ως εκ τούτου, η εκτίμηση της Διεθνούς Αμνηστίας είναι ότι καμία ανάπτυξη του Predator και

3 Διαδικτυακός τόπος Διεθνούς Αμνηστίας, <https://www.amnesty.org/en/documents/act10/7246/2023/en/> και <https://www.amnesty.org/en/latest/news/2023/10/global-predator-files-spyware-scandal-reveals-brazen-targeting-of-civil-society-politicians-and-officials/>.

άλλων παρόμοιων μορφών εξαιρετικά επεμβατικού spyware δεν μπορεί να είναι συμβατή με τα ανθρώπινα δικαιώματα και θα πρέπει να απαγορευθούν μόνιμα.

Από τις πολλές συστάσεις της Διεθνούς Αμνηστίας, θα αναφέρω μόνο δυο, στοχεύοντας και πάλι στην ανάδειξη του πνεύματος αυτών.

Τα κράτη πρέπει να ανακαλέσουν αμέσως όλες τις άδειες εμπορίας και εξαγωγής που έχουν δοθεί στην Intellexa και να διεξάγουν μια ανεξάρτητη, αμερόληπτη, διαφανή έρευνα για να προσδιορίσουν την έκταση της παράνομης στόχευσης, ώστε να καταλήξουν σε δημόσια πληροφόρηση σχετικά με τα αποτελέσματα των προσπαθειών και τα βήματα πρόληψης μελλοντικής βλάβης.

Τα κράτη μέλη της ΕΕ πρέπει να υιοθετήσουν και να επιβάλουν νομοθεσία που απαιτεί από όλους τους εταιρικούς φορείς να σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και να εφαρμόζουν μέτρα προστασίας για τα ανθρώπινα δικαιώματα σύμφωνα με τις Κατευθυντήριες Αρχές του ΟΗΕ.

Θα κλείσω αυτή την εισήγηση με αναφορά στην παγκόσμια εκστρατεία της Διεθνούς Αμνηστίας για την υπόθεση του Julian Assange⁴. Η εκστρατεία αυτή άπτεται τεσσάρων σημαντικών αξόνων του τομέα της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: α) ελευθερία έκφρασης β) ελευθερία τύπου γ) δικαίωμα των πολιτών να πληροφορούνται και να γνωρίζουν για θέματα πολύ σοβαρού δημοσίου ενδιαφέροντος και δ) αγωγές SLAPP (στρατηγικές αγωγές κατά της συμμετοχής του κοινού) κατά δημοσιογράφων, ακτιβιστών και υπερασπιστών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Για την ιστορία, υπενθυμίζω ότι την περίοδο Απριλίου–Νοεμβρίου 2010 δημοσιεύονται από την πλατφόρμα WikiLeaks αρχικά ένα βίντεο και έπειτα χιλιάδες διαβαθμισμένα έγγραφα που αναφέρονται σε φερόμενα εγκλήματα πολέμου και άλλες παραβιάσεις των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που διαπράχθηκαν από τον στρατό των ΗΠΑ στις επεμβάσεις του σε Ιράκ και Αφγανιστάν. Λίγο αργότερα αρχίζουν και οι παρεμβάσεις της δικαιοσύνης κατά του Assange, ο οποίος τελικά προσφεύγει για άσυλο και ουσιαστικά παγιδεύεται στην πρεσβεία του Ισημερινού στο Λονδίνο από το 2012 ως το 2019, όταν συλλαμβάνεται από την Βρετανική Αστυνομία και μεταφέρεται σε φυλακή υψίστης ασφαλείας. Ακολουθεί το αίτημα των ΗΠΑ το 2019 για την έκδοσή του εκεί με την κατηγορία της κατασκοπίας και με την αυθαίρετη συνέχιση της κράτησής του παρά την ολοκλήρωση της έκτισης της ποινής που η βρετανική δικαιοσύνη του είχε αρχικά επιβάλει, και, τέλος, με την αρχική απόφαση της Βρετανίας για την έκδοσή του στις ΗΠΑ και την προσπάθεια του Assange για τη μη έκδοση του, όπως αυτή συνεχίζεται έκτοτε μέχρι και σήμερα.

Γιατί είναι όμως αυτή η υπόθεση εμβληματική;

Στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου αναφέρεται πως:

«Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο».

Θα μπορούσα να συνοψίσω τη θέση της Διεθνούς Αμνηστίας για την υπόθεση του Assange ως εξής: η δημοσίευση από τον Julian Assange των εγγράφων που του αποκάλυψαν πηγές στο πλαίσιο της δουλειάς του με το Wikileaks αντιπροσωπεύει μεθόδους που χρησιμοποιούν συχνά και θεμιτά οι ερευνητές δημοσιογράφοι και εκδότες υπό την επαγγελματική τους ιδιότητα.

4 Διαδικτυακός τόπος Διεθνούς Αμνηστίας, <https://www.amnesty.gr/action/petitions/26332/na-aposyroyn-o-ipa-tis-katigories-enantion-toy-julian-assange>.

Αυτές οι δραστηριότητες δεν πρέπει να ποινικοποιούνται, ενώ η πιθανή έκδοση του Assange στις ΗΠΑ θα “ανοίξει την όρεξη” πολλών να βάλουν ταφόπλακα στην ενοχλητική για αυτούς ερευνητική δημοσιογραφία.

Η δίωξη του Julian Assange για αυτές τις κατηγορίες θα έχει πιθανότητα δραματικό αποτέλεσμα στην ελευθερία της έκφρασης και στην παγκόσμια ελευθερία των μέσων ενημέρωσης, οδηγώντας τους δημοσιογράφους και τους εκδότες να αυτολογοκριθούν από τον φόβο της δίωξης. Κι αυτό θα είναι ένα τεράστιο βήμα οπισθοδρόμησης για το δικαίωμα του ανθρώπου στη γνώση και για τις κοινωνίες μας εν γένει. Ειδικά αν λάβουμε υπόψη και τους πάντα υπάρχοντες μηχανισμούς απόκρυψης της πληροφορίας και παραπληροφόρησης που λειτουργούν υπό τις ευλογίες κάποιων κέντρων. Και ο έλεγχος της πληροφορίας, είναι ως γνωστόν εγγύηση ατιμωρησίας και αποτελεί τον προθάλαμο για την επιβολή και χρήση αυταρχικών πρακτικών από τους έχοντες την εξουσία.

Συμπερασματικά, σε μια εποχή που η σχέση των τεχνολογικών κολοσσών με την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι τουλάχιστον ασαφής, το κανονιστικό πλαίσιο ανεπαρκές και ο έλεγχος τους σχεδόν αδύνατος, τα κράτη συχνά συνεργάζονται μαζί τους, όχι για την προστασία των δικαιωμάτων των ανθρώπων, όπως και θα όφειλαν, αλλά ακριβώς για την παραβίασή τους. Παράλληλα, όταν οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών, ερευνητές και δημοσιογράφοι χρησιμοποιούν τεχνολογικά εργαλεία για να εξασφαλίσουν το δικαίωμα των πολιτών να πληροφορούνται και να γνωρίζουν για θέματα πολύ σοβαρού δημοσίου ενδιαφέροντος, γίνονται οι ίδιοι στόχος και παραβιάζονται τα δικαιώματά τους. Η τεχνολογία, είτε συμφωνούμε είτε όχι, είναι το μέλλον της ανθρωπότητας. Η προσπάθεια μας για την εξασφάλιση της χρήσης της προς όφελος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί αναγκαιότητα και πρέπει να γίνει τώρα.

“Πιπέρι στη γλώσσα”: εφαρμογή της αντιομοφοβικής νομοθεσίας στο διαδίκτυο

.....
Βασίλης Σωτηρόπουλος
.....

I. Εισαγωγή

Ο μισαλλόδοξος λόγος εναντίον των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και ομάδων και των δικαιωμάτων τους γνωρίζει δραματική κορύφωση τα τελευταία χρόνια ιδίως στο Διαδίκτυο. Οι κίνδυνοι που αναπτύσσονται για τις ατομικές ελευθερίες από αυτούς τη λεκτική κακοποίηση αποτελούν δυστυχώς μια καθημερινή είδηση, καθώς η συγκεκριμένη ρητορική προτρέπει, υποκινεί, διεγείρει και προκαλεί και σε πράξεις που πολύ συχνά καταλήγουν σε αδικήματα. Αδικήματα μίσους και προκατάληψης εναντίον ατόμων λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ταυτότητας φύλου, αλλά και εναντίον των χαρακτηριστικών φύλου και της έκφρασης φύλου. Αυτές οι τεσσέρις προστατευόμενες ιδιότητες αποτελούν το επίκεντρο της ειδικής νομοθεσίας που αφορά την προστασία των ατόμων από τις αθέμιτες διακρίσεις.

Η αντιΛΟΑΤΚιφοβική νομοθεσία αποτελεί συνήθως ένα υποκεφάλαιο των διατάξεων για την καταπολέμηση των διακρίσεων, καθώς και για τη δίωξη των ρατσιστικών εγκλημάτων. Ωστόσο, υπάρχει μια διάσταση ειδικά στην αδικοπραξία και στο έγκλημα κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων που συνενώνει θεματικά τις διατάξεις που επικεντρώνουν στις τέσσερις προστατευόμενες ιδιότητες. Η διάσταση είναι η αντιμετώπιση μιας κοινής πηγής κινδύνου που διαφοροποιείται από το γενικότερο φαινόμενο του ρατσισμού και αποκτά αναγνωρίσιμα χαρακτηριστικά. Το κοινωνικό και εγκληματολογικό πρόβλημα που αντιμετωπίζει η νομοθεσία για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων είναι η παράλογη προκατάληψη και αποστροφή που επικρατεί σε σημαντικό μέρος του πληθυσμού έναντι των ατόμων αυτών, λόγω έλλειψης εξοικείωσης ή έλλειψης πληροφόρησης. Αυτός είναι ο ορισμός της ΛΟΑΤΚιφοβίας, σύμφωνα με το σχετικό “Γλωσσάρι” του Συμβουλίου ης Ευρώπης. Επομένως, ενώ η πηγή κινδύνου που αντιμετωπίζει γενικώς η αντιρατσιστική νομοθεσία είναι η γενική προκατάληψη απέναντι σε εγγενή χαρακτηριστικά της ανθρώπινης ποικιλότητας, ειδικά για την αντιΛΟΑΤΚιφοβική νομοθεσία η πηγή κινδύνου εξειδικεύεται με βάση την παραπάνω οριοθέτηση.

Στην επικράτεια του Διαδικτύου, όπου κυριαρχεί η ελευθερία της έκφρασης, εντοπίζονται ολοένα και συχνότερα φαινόμενα ΛΟΑΤΚιφοβικού μίσους και σχετικής ρητορικής, η οποία πλέον δεν είναι νομικά αδιάφορη, καθώς συνδέεται με ένα ιδιαίτερο καθήκον του κράτους για περιστολή αυτών των φαινομένων. Με την παρούσα μελέτη παρουσιάζονται οι μέθοδοι δια των οποίων η νομοθεσία και το ήπιο δίκαιο καταστρώνουν τις σχετικές κρατικές υποχρεώσεις.

II. Ορολογία

Ο σεξουαλικός προσανατολισμός αναφέρεται στην ικανότητα ενός ατόμου για βαθιά συναισθηματική, στοργική και σεξουαλική έλξη και για στενές και σεξουαλικές σχέσεις με άτομα διαφορετικού φύλου ή του ίδιου φύλου ή περισσότερα του ενός φύλου¹. Με βάση τον σεξουαλικό

¹ Ο ορισμός αντλείται από τις “Αρχές της Yogyakarta για την Εφαρμογή του Διεθνούς Δικαίου χωρίς διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, χαρακτηριστικών φύλου και έκφρασης φύλου”, ή

προσανατολισμό, ένα άτομο μπορεί να είναι ετεροφυλόφιλο, ομοφυλόφιλο ή αμφιφυλόφιλο. Ο σεξουαλικός προσανατολισμός αναφέρεται λοιπόν στα τρία πρώτα γράμματα του αρκτικόλεξου, αφορώντας τις λεσβίες (ομοφυλόφιλες γυναίκες), τα ομοφυλόφιλα άτομα γενικά, καθώς και τα αμφιφυλόφιλα άτομα.

Ως *ταυτότητα φύλου* ορίζεται νομοθετικά² ο εσωτερικός και προσωπικός τρόπος με τον οποίο το ίδιο το πρόσωπο βιώνει το φύλο του, ανεξάρτητα από το φύλο που καταχωρίστηκε κατά τη γέννησή του με βάση τα βιολογικά του χαρακτηριστικά. Η ταυτότητα φύλου περιλαμβάνει την προσωπική αίσθηση του σώματος, καθώς και την κοινωνική και εξωτερική έκφραση του φύλου, τα οποία αντιστοιχούν στη βούληση του προσώπου. Η προσωπική αίσθηση του σώματος μπορεί να συνδέεται και με αλλαγές που οφείλονται σε ιατρική αγωγή ή άλλες ιατρικές επεμβάσεις που επιλέχθηκαν ελεύθερα. Με βάση την ταυτότητα φύλου, ένα άτομο μπορεί να είναι διεμφυλικό (transgender), δηλαδή το φύλο που του αποδόθηκε κατά την γέννηση να μην ταυτίζεται με τον εσωτερικό και προσωπικό τρόπο με τον οποίο το άτομο βιώνει το φύλο του. Αντίθετα, εάν το άτομο βιώνει το φύλο του σύμφωνα με το φύλο που του αποδόθηκε κατά την γέννηση, είναι μη διεμφυλικό (cis). Έτσι, υπάρχουν trans και cis άνδρες, trans και cis γυναίκες. Η ταυτότητα φύλου αφορά λοιπόν το τέταρτο γράμμα του αρκτικόλεξου.

Τα χαρακτηριστικά φύλου είναι τα χρωμοσωμικά, γονιδιακά και ανατομικά χαρακτηριστικά του προσώπου, τα οποία συμπεριλαμβάνουν πρωτογενή χαρακτηριστικά, όπως τα αναπαραγωγικά όργανα, και δευτερογενή χαρακτηριστικά, όπως η μυϊκή μάζα, η ανάπτυξη μαστών ή τριχοφυΐας³. Υπάρχουν άτομα που τα χαρακτηριστικά φύλου αντιστοιχούν στο φύλο που τους αποδόθηκε κατά την γέννηση. Υπάρχουν όμως και τα ίντερσεξ (intersex) άτομα που γεννιούνται με χαρακτηριστικά φύλου (όπως τα χρωμοσώματα, τα γεννητικά όργανα ή / και την ορμονική δομή) που δεν ανήκουν αυστηρά στα δύο κυρίαρχα φύλα ή ανήκουν ταυτόχρονα και στα δύο⁴. Η ίντερσεξ ιδιότητα αφορά το έκτο γράμμα από το αρκτικόλεξο ΛΟΑΤΚΙ+.

Ως *έκφραση φύλου* ορίζεται νομοθετικά το σύνολο των χαρακτηριστικών που αφορούν στην συμπεριφορά, τρόπους, αναπαραστάσεις που σχετίζονται με τον τρόπο που τοποθετείται και εκφράζει ένα πρόσωπο το φύλο του και γίνεται αυτό αντιληπτό από τον περίγυρό του⁵.

Ο όρος *κουίρ* (queer⁶) αναφέρεται σε άτομα που δεν είναι ετεροφυλόφιλα ή cis ή σε άτομα,

---

απλά Αρχές της Yogyakarta (<https://yogyakartaprinciples.org/>). Για μια ανάλυση του ορισμού βλ. Β. Σωτηρόπουλο, ΛΟΑΤΚΙ+ δικαιώματα & ελευθερίες, Σάκκουλας Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2024, σελ. 36 επόμενα. Ήδη από το έτος 2013 οι Αρχές της Yogyakarta έχουν χρησιμοποιηθεί από τη Γενική Εισαγγελέα του Δ.Ε.Ε. ως προς το ζήτημα της ορολογίας του σεξουαλικού προσανατολισμού (Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως E. Sharpston, της 11.7.2013 επί των συνεκδικαζόμενων υποθέσεων C-199/12 έως C-201/122, υποσημείωση αρ. 28) και από το έτος 2014 σε άλλη πρόταση της ίδιας Γενικής Εισαγγελέως διαπιστώνεται ότι, “μολονότι δεν είναι νομικά δεσμευτικές, παρά ταύτα αντικατοπτρίζουν τις καθιερωμένες αρχές διεθνούς δικαίου” (Προτάσεις της Γενικής Εισαγγελέως E. Sharpston, της 17.7.2014 επί των συνεκδικαζόμενων υποθέσεων C-148/13 έως C-150/13, υποσημείωση αρ. 47) και ότι αποτελούν “χρήσιμα εργαλεία για την ερμηνεία των περί των ανθρωπίνων δικαιωμάτων συνθηκών ή νόμων” (Προτάσεις του Γενικού Εισαγγελέως N. Wahl, της 5.10.2017 επί της υπόθεσης C-473/16, υποσημείωση 21).

2 Άρθρο 2 (“Ορισμοί”) παρ. 1 του Ν.4491/2017.

3 Άρθρο 2 (“Ορισμοί”) παρ. 2 του Ν.4491/2017.

4 Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+, Παράρτημα, Ορολογία, σελ. 59 – 60. Κείμενο διαθέσιμο στην ιστοσελίδα: https://www.primeminister.gr/wp-content/uploads/2021/06/ethniki_statigiki_gia_thn_isothta_ton_loatki.pdf.

5 Άρθρο 62 (“Πρακτικές μεταστροφής”) του Ν.4931/2022. Βλ. επίσης και Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+, Παράρτημα, ορολογία, σελ. 60. Η πρώτη χρήση του όρου “έκφραση φύλου” καταγράφεται σε πολλά σημεία στο προοίμιο της Οδηγίας του 2012/29/ΕΕ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου «για τη θέσπιση ελάχιστων προτύπων σχετικά με τα δικαιώματα, την υποστήριξη και την προστασία θυμάτων της εγκληματικότητας και για την αντικατάσταση της απόφασης- πλαισίου 2001/220/ΔΕΥ του Συμβουλίου».

6 “Ο όρος αυτός πρωτοεμφανίστηκε στην αγγλική γλώσσα τον 16ο αιώνα, ως δάνειο από το γερμανικό queer (= κά-

τα οποία ενώ μπορεί να είναι ετεροφυλόφιλα ή cis, ταυτόχρονα πάντως δεν αυτοπροσδιορίζονται ως ανήκοντα στις κοινωνικά πολωμένες κατηγορίες του σεξουαλικού προσανατολισμού και της έκφρασης ή της ταυτότητας φύλου. Τα κουίρ άτομα αντιμετωπίζουν την σεξουαλικότητα ως φάσμα και τις ταυτότητες ως ρευστές. Ένας ορισμός για τα κουίρ άτομα περιλαμβάνεται στο Παράρτημα της Εθνικής Στρατηγικής για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+: “Κουήρ (Queer): αναφέρεται σε ανθρώπους που η συνείδηση του εαυτού τους βρίσκεται μακριά από τις νόρμες της ετεροκανονικότητας και της διμερούς αντίληψης για τα φύλα”⁷.

III. Συνταγματική βάση

Η νομοθεσία που προστατεύει τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα από κάθε μορφή αθέμιτης διάκρισης ή και επίθεσης βρίσκει το συνταγματικό της έρεισμα στην πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας για σεβασμό και προστασία της αξίας του ανθρώπου (άρθρο 2 παρ. 1 Σ.) καθώς και στο δικαίωμα για ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και συμμετοχής στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ζωή της χώρας (άρθρο 5 παρ. 1 Σ.). Η κρίση αυτή εντοπίζεται στην ιδρυτική για τα δικαιώματα των ΛΟΑΤΚΙ+ απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας υπ’ αρ. 3490/2006 (Δ’ Τμήμα), με την οποία κρίθηκε για μια ερωτική σκηνή ανάμεσα σε δύο άντρες που τιμωρήθηκε με κύρωση προστίμου από το Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης ότι “με την παράσταση στην επίμαχη ενδιάμεση σκηνή της εκφράσεως ομοφυλόφιλης ερωτικής επιθυμίας, γίνεται παρουσίαση μιας υπαρκτής κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία σχετίζεται με μια κοινωνική ομάδα, μεταξύ των πολλών, οι οποίες συνθέτουν μια ανοικτή και σύγχρονη δημοκρατική κοινωνία, οι ερωτικές επιλογές της οποίας, όχι μόνο δεν αποδοκιμάζονται από τη συνταγματική τάξη της χώρας, αλλά τουναντίον επιβάλλεται από τις διατάξεις των άρθρων 2 (σεβασμός και προστασία της αξίας του ανθρώπου) και 5 παρ. 1 (προστασία της προσωπικής ελευθερίας) ως εκδήλωση ελεύθερης επιλογής των αποτελούντων αυτή, να γίνονται απολύτως σεβαστές και να μπορούν να εκφράζονται στα έργα τέχνης, όπως εξάλλου οι ερωτικές επιλογές και ευαισθησίες και των υπόλοιπων ομάδων του πληθυσμού της χώρας.”

Άλλες συνταγματικές βάσεις για την προστασία του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας φύλου εντοπίζονται στο ατομικό δικαίωμα προστασίας και σεβασμού της ιδιωτικής ζωής (άρθρο 9 παρ. 1 Σ.), καθώς και στο ατομικό δικαίωμα για την προστασία των προσωπικών δεδομένων (άρθρο 9Α Σ.). Στο αντίστοιχο ανθρώπινο δικαίωμα σεβασμού της ιδιωτικής ζωής του άρθρου 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σε συνδυασμό με την απαγόρευση διακρίσεων στην ενάσκηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων έχει θεμελιώσει η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου το νομικό οικοδόμημα των θετικών υποχρεώσεων που υπέχει το κράτος για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων, από κάθε μορφής αθέμιτη επίθεση.

Οι επιθέσεις εναντίον αυτών των δικαιωμάτων που πραγματοποιούνται μέσω Διαδικτύου επικαλούνται, συχνά καταχρηστικώς, την ελευθερία της έκφρασης που είναι επίσης συνταγμα-

---

θετα, σε ορθή γωνία ή διαγώνια). Από τον 19ο αιώνα μέχρι τις μέρες μας, αρχικά αναφέρθηκε στους γκέι άντρες και στη συνέχεια σε ανθρώπους που η συνείδηση του εαυτού τους βρίσκεται μακριά από τις νόρμες της ετεροκανονικότητας και της διμερούς αντίληψης για το φύλο. Σήμερα αναφέρεται επίσης σε μια ριζοσπαστική, εναλλακτική θεώρηση του σεξουαλικού προσανατολισμού και της ταυτότητας ή έκφρασης φύλου ως σημαντικών πεδίων αυτοπροσδιορισμού, ψυχικών και αισθητικών. Με αυτή την έννοια το ποιος είναι queer ορίζεται σε σχέση μάλλον με έναν τρόπο αντίληψης παρά με συγκεκριμένες πρακτικές”, Μ. Γαλανού, Ταυτότητα και έκφραση φύλου, 2018, β’ έκδοση, σελ. 25.

7 Εθνική Στρατηγική για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+, Παράρτημα, ορολογία, σελ. 60, ό.π.

τικά κατοχυρωμένο δικαίωμα (άρθρο 14 παρ. 1 Σ.), καθώς και το δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας (άρθρο 5Α παρ. 2 Σ.). Ωστόσο, τα δικαιώματα αυτά δεν είναι βέβαια απόλυτα, αλλά τελούν σε σχέση συναρμογής με τα αντιτιθέμενα δικαιώματα και έννομα αγαθά για την προστασία των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και του κοινωνικού συνόλου. Το Ε.Δ.Δ.Α. έχει απορρίψει προσφυγές για καταδικαστικές αποφάσεις με βάση την αντι-ΛΟΑΤΚΙ+ νομοθεσία, αντικρούοντας την ένσταση περί ελευθερίας της έκφρασης, αντιτείνοντας την καταχρηστική άσκηση του εν λόγω δικαιώματος, με βάση τη σχετική νομική απαγόρευση του άρθρου 17 της Ε.Σ.Δ.Α.

IV. Κοινή νομοθεσία

Η προστασία από τη ρητορική μίσους και τον μισαλλόδοξο ΛΟΑΤΚΙφοβικό λόγο εντοπίζεται στην ειδική νομοθεσία που έχει επικρατήσει να αποκαλείται “αντιρατσιστικός νόμος”. Στην ελληνική έννομη τάξη, οι διατάξεις αυτές εισήχθησαν με τον Ν. 4285/2014, δυνάμει του οποίου τροποποιήθηκε ο παλαιός αντιρατσιστικός Ν. 927/1979.

Το πρώτο άρθρο του νόμου φέρει τον τίτλο “Δημόσια υποκίνηση βίας ή μίσους”, αν και στην νομοτυπική μορφή του περιλαμβάνει, πέρα από την υποκίνηση, τις περιπτώσεις της “πρόκλησης”, της “διέγερσης”, της “προτροπής” σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσους ή βίας, κατά προσώπου ή ομάδας προσώπων που προσδιορίζονται με βάση μια σειρά από χαρακτηριστικά, ανάμεσα στα οποία απαριθμείται ο σεξουαλικός προσανατολισμός, η ταυτότητα φύλου και τα χαρακτηριστικά φύλου. Ωστόσο, προϋπόθεση της ποινικής τιμωρίας αυτής της δημόσιας υποκίνησης διακρίσεων, βίας ή μίσους είναι να γίνεται “κατά τρόπο που εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη ή ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή την σωματική ακεραιότητα των ως άνω προσώπων”. Η διάταξη διευκρινίζει ότι το ποινικό αδίκημα αφορά όποιον το διαπράττει “με πρόθεση, δημόσια, προφορικά ή δια του τύπου, μέσω του διαδικτύου ή με οποιοδήποτε άλλο μέσο ή τρόπο”. Η ποινή που επιβάλλεται είναι αυτή της φυλάκισης τριών (3) μηνών έως τριών (3) ετών και η χρηματική ποινή πέντε έως είκοσι χιλιάδων (5.000 – 20.000) ευρώ. Κατά την παρ. 3 του ίδιου άρθρου, αν η πρόκληση, προτροπή, διέγερση ή υποκίνηση είχε ως αποτέλεσμα την τέλεση εγκλήματος, επιβάλλεται φυλάκιση τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή δεκαπέντε έως τριάντα χιλιάδων (15.000 – 30.000) ευρώ.

Ως προς τον διαζευκτικό τρόπο με τον οποίο κλιμακώνεται η ένταση της υποκειμενικής υπόστασης, θα πρέπει να σημειωθεί ότι η πράξη ξεκινάει με την πιο συγκαλυμμένη μορφή της “υ π ο κ ί ν η σ η ς”. Με την υποκίνηση, υπάρχει η αφανής ή παρασκηνιακή προσπάθεια πρόκλησης αποτελέσματος. Πάντως, ακόμη και ως συγκαλυμμένη μορφή τέλεσης, η υποκίνηση θα πρέπει να τελείται δημόσια. Επομένως, η πρώτη μορφή τέλεσης είναι η υποκίνηση σε πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά ΛΟΑΤΚΙ+ προσώπου ή ομάδας προσώπων.

Στην συνέχεια, διαζευκτικά πάντα από τις υπόλοιπες τρεις μορφές τέλεσης, υπάρχει η π ρ ό κ λ η σ η . Ο όρος “πρόκληση” υπάρχει και στον τίτλο του ποινικού αδικήματος του άρθρου 186 Π.Κ. “πρόκληση και προσφορά για την τέλεση εγκλήματος”, το οποίο αφορά την υποσχηση ή καταβολή αμοιβής για τέλεση κακουργήματος ή πλημμελήματος. Η πρόκληση είναι το κάλεσμα για την επίτευξη ενός στόχου. Επομένως, η πρόκληση είναι το κάλεσμα για πράξεις που μπορούν να έχουν ως αποτέλεσμα τις διακρίσεις, το μίσος ή την βία για ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα.

Η δ ι έ γ ε ρ σ η είναι η ενεργοποίηση και η αντίδραση κάποιου με την πρόκληση ενός ερεθίσματος. Είναι η δημιουργία απόφασης με έμμεση επιρροή πάνω στη βούληση του αποδέκτη του μηνύματος, με ερεθισμό του συναισθηματικού του κόσμου, των παθών του ή των ενστί-

κτων του. Μια επίδραση στο συναίσθημα κι όχι στη διάνοια⁸. Στο άρθρο 184 Π.Κ. προβλέπεται ως ποινικό αδίκημα η “διέγερση σε διάπραξη εγκλημάτων”, δυνάμει του οποίου διώκεται όποιος δημόσια ή με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσω του διαδικτύου (πλεονασμός) προκαλεί ή διεγείρει σε διάπραξη πλημμελήματος ή κακουργήματος και έτσι εκθέτει σε κίνδυνο τη δημόσια τάξη. Έχει ενδιαφέρον ότι η ειδικότερη μορφή του εγκλήματος που ορίζεται στην παρ. 2 του άρθρου 184 αφορά την επιχείρηση τέλεσης βιαιοπραγιών κατά ομάδας ή προσώπου που προσδιορίζεται με βάση (...) τον “γενετήσιο” (sic) προσανατολισμό, την ταυτότητα ή τα χαρακτηριστικά φύλου (οπότε δεν εφαρμόζεται, κατά ρητό αποκλεισμό και το άρθρο 82Α). Στην προκειμένη περίπτωση είναι, δηλαδή, η ενεργοποίηση κάποιων για να αντιδράσουν με πράξεις που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία σε βάρος ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων. Εδώ είναι προφανές ότι έχουμε περίπτωση μερικής αλληλεπικάλυψης της διέγερσης του 184 παρ. 2 ΠΚ με τη διέγερση του άρθρου 1 παρ. 1 του Ν. 927/1979 όπως τροποποιήθηκε και ισχύει, όταν η διέγερση σε βιαιοπραγίες “ενέχει απειλή για τη ζωή, την ελευθερία ή την σωματική ακεραιότητα” των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων.

Η π ρ ο τ ρ ο π ή είναι η πιο ευθεία και άμεση μορφή τέλεσης, καθώς ο δράστης χωρίς να συγκαλύπτει τον στόχο του (υποκίνηση), χωρίς να καλεί γενικά προς ένα αποτέλεσμα (πρόκληση), χωρίς να ενεργοποιεί το κοινό σε ένα ερέθισμα, απευθύνεται ευθέως στους αποδέκτες του μηνύματος και τους παρακινεί να τελέσουν πράξεις ή ενέργειες που μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βία κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων.

Με βάση αυτές τις διατάξεις έχει ήδη καταδικαστεί αμετάκλητα πρώην μητροπολίτης που διέδωσε ομοφοβικό λόγο στο Διαδίκτυο. Μετά από μια αρχικά αθωωτική κρίση του Μονομελούς Πλημμελειδικείου, στην κατ’ έφεση δίκη επιβλήθηκε καταδίκη για το άρθρο 1 αρ. 1 του Ν. 927/1979, η οποία καταδίκη ως προς αυτή την πράξη επιβεβαιώθηκε και με την απόφαση 858/2020 του Αρείου Πάγου (ΣΤ’ ποινικό τμήμα). Στην συνέχεια, ο καταδικασθείς προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου επικαλούμενος την παραβίαση της ελευθερίας του σε ελεύθερη έκφραση. Το Ε.Δ.Δ.Α. με διάταξη απέρριψε την προσφυγή⁹. Με τη διάταξή του αυτή, το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε ότι ο προσφεύγων προέβη σε καταχρηστική άσκηση δικαιώματος, κατά το άρθρο 17 της Ε.Σ.Δ.Α., καθώς χρησιμοποίησε την ελευθερία της έκφρασής του για να εξαπολύσει ομοφοβικό λόγο που παροτρύνει σε διακρίσεις, τόσο εις βάρος των πολιτικών που είχαν υπερψηφίσει τον νόμο για το σύμφωνο συμβίωσης, όσο και εις βάρος των ομοφυλόφυλων. Ιδιαίτερη βαρύτητα είχε ότι η ανάρτησή του περιείχε υποκίνηση σε βία και υποβάθμιση της ανθρώπινης αξίας προσώπων που προσδιορίζονται με βάση τον σεξουαλικό τους προσανατολισμό, κάτι το οποίο αναλύθηκε εκτενώς στις αποφάσεις επί της υπόθεσης αυτής από τα ελληνικά δικαστήρια. Έπειτα ήταν ιδιαίτερα σοβαρό ότι στην πράξη αυτή προέβη από τη θέση του ως δημόσιος υπάλληλος της Εκκλησίας που μπορούσε να επηρεάσει πολλούς ανθρώπους. Το γεγονός ότι το άρθρο αναρτήθηκε στο Διαδίκτυο, σε ένα ευρύ ακροατήριο, κρίθηκε επίσης ιδιαίτερος επιβαρυντικός. Τέλος, το ΕΔΔΑ σημειώνει ότι καθώς το θέμα της επίδικης ανάρτησης “είναι υψηλής σημασίας στην σύγχρονη ευρωπαϊκή κοινωνία – η προστασία της αξιοπρέπειας και της αξίας των ανθρώπων ανεξάρτητα από τον σεξουαλικό τους προσανατολισμό – η προσφυγή του προσφεύγοντος δεν απολαμβάνει της προστασίας του άρθρου 10, υπό το φως του άρθρου 17 της Σύμβασης.” Με αυτό το σκεπτικό, κρίθηκε ότι ο προσφεύγων προέβη

8 Γ. Νούσκαλης, *Ο ρατσιστικός λόγος μίσους ως μορφή του ρατσιστικού εγκλήματος*, Σάκκουλας Αθήνα – Θεσσαλονίκη, σελ. 139, με περαιτέρω παραπομπή σε *Μανωλεδάκη*, Συστηματική Ερμηνεία του ΠΚ.

9 ΕΔΔΑ, 3ο Τμήμα, 7μελές, υπόθεση *Αμβρόσιος – Αθανάσιος Λενής κατά Ελλάδας* (προσφυγή αρ. 47833/20), διάταξη της 31.8.2023, κείμενο προσβάσιμο στην ιστοθέση <https://hudoc.echr.coe.int/?i=001-226442>.

σε καταχρηστική άσκηση δικαιώματος και έτσι η προσφυγή του απορρίφθηκε ως απαράδεκτη δυνάμει του άρθρου 35 παρ. 4 της Ε.Σ.Δ.Α.

Πέραν όμως από τον αντιρατσιστικό νόμο, κάθε ποινικό αδίκημα που τελείται ύστερα από επιλογή του θύματος λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού ή της ταυτότητας φύλου ή των χαρακτηριστικών φύλου χαρακτηρίζεται από τον ελληνικό ποινικό κώδικα ως “έγκλημα με ρατσιστικά χαρακτηριστικά”. Αυτός είναι ο τίτλος του άρθρου 82Α ΠΚ, το οποίο ορίζει ότι εάν έχει τελεστεί έγκλημα κατά παθόντος, η επιλογή του οποίου έγινε λόγω “γενετήσιου προσανατολισμού, ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου”, το πλαίσιο ποινής διαμορφώνεται ως εξής:

α) Στην περίπτωση πλημμελήματος, που τιμωρείται με φυλάκιση έως ένα έτος (1), το ελάχιστο όριο της ποινής αυξάνεται κατά έξι (6) μήνες. Στις λοιπές περιπτώσεις πλημμελημάτων, το ελάχιστο όριο αυτής αυξάνεται κατά ένα (1) έτος.

β) Στην περίπτωση κακουργήματος το ελάχιστο όριο ποινής αυξάνεται κατά δύο (2) έτη.

Το παραπάνω πλαίσιο ποινής εφαρμόζεται και όταν τελείται έγκλημα με δόλο σε βάρος ανηλίκου ή προσώπου που δεν μπορεί να υπερασπίσει τον εαυτό του και δεν προβλέπεται βαρύτερο πλαίσιο ποινής από άλλη διάταξη.

Αυτό σημαίνει ότι και τα εγκλήματα κατά της τιμής, όταν η επιλογή του θύματος γίνεται επειδή είναι ΛΟΑΤΚΙ+, εμπίπτουν στην παραπάνω περίπτωση επαυξημένου αξιοποίνου. Με την απόφαση 3623/2022, το Η' Μονομελές Πλημμελειοδικείο Αθηνών καταδίκασε άτομο που απέστειλε τρανσφοβικό εξυβριστικό μήνυμα στο ηλεκτρονικό ταχυδρομείο του λογαριασμού του Facebook της Μαρίνας Γαλανού, προέδρου του Σωματείου Υποστήριξης Διεμφυλικών, το έτος 2017, κατά το χρονικό διάστημα που εκκρεμούσε στην Βουλή προς ψήφιση το σχέδιο νόμου για τη νομική αναγνώριση ταυτότητας φύλου (ο μετέπειτα Ν. 4491/2017). Η αείμνηστη πρόεδρος του Σ.Υ.Δ. ήταν μέλος της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής του εν λόγω σχεδίου νόμου και είχε πάρει έντονα μέρος στη δημόσια συζήτηση για την ταυτότητα φύλου, με δημόσιες συνεντεύξεις και με εμφάνισή της στην Βουλή. Η κατηγορία εισήχθη για την πράξη “εξύβριση κατά παθόντος, η επιλογή του οποίου έγινε λόγω (...) ταυτότητας ή χαρακτηριστικών φύλου”, δηλαδή με βάση τον συνδυασμό του άρθρου 361 με το 82Α Π.Κ.

Αντίστοιχες νομοθεσίες υπάρχουν και σε άλλα κράτη της Ευρώπης. Στην Κροατία, το 2021 το Ανώτατο Δικαστήριο δίκασε υπόθεση που αφορούσε την ένωση “Οικογένειες Ουράνιο Τόξο”, η οποία εκπροσωπεί την προώθηση των γονεϊκών δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ+ προσώπων. Η ένωση στράφηκε κατά της ένωσης Vigilare η οποία είχε οργανώσει μια δημόσια καμπάνια κατά των οικογενειών με ΛΟΑΤΚΙ+ γονείς. Συγκεκριμένα, η Vigilare είχε ξεκινήσει μια καμπάνια με συλλογή υπογραφών που ανέφερε: “σταματήστε την ομο-προπαγάνδα στην κρατική τηλεόραση. Να σταματήσουμε τα ψεύτικα ουράνια τόξα, να προστατεύσουμε τα παιδιά και τις οικογένειες!” Το υλικό αυτό είχε αναρτηθεί στην ιστοσελίδα της Vigilare με το σχόλιο: “Αυτό το περιβάλλον είναι βλαπτικό για τα παιδιά και συμβάλλει στη δημιουργία νοσηρών ατόμων και κατ'επέκταση, σε μια ασταθή κοινωνία”, καθώς και “η κροατική τηλεόραση θέλει να ψήσει τα παιδιά μας με ομοφυλοφιλικά μηνύματα, όπως και όλη την κοινωνία, προωθώντας την ομο-προπαγάνδα για να παρουσιάσει ότι είναι φυσιολογικό το αφύσικο και το ανώμαλο”. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο του Ζάγκρεμπ απέρριψε την προσφυγή των “Οικογενειών Ουράνιο Τόξο” κρίνοντας ότι η Vigilare εξέφρασε επικρίσεις εκ μέρους των πολιτών για το περιεχόμενο της κροατικής τηλεόρασης, όπως είχε – δήθεν – το δικαίωμα να πράξει με βάση την ελευθερία της έκφρασης.

Οι “Οικογένειες Ουράνιο Τόξο” προσέβαλαν την απόφαση αυτή ενώπιον του Ανώτατου Δι-

καστηρίου της Κροατίας. Με την απόφασή του¹⁰, το Ανώτατο Δικαστήριο της Κροατίας εξαφάνισε την πρωτόδικη απόφαση, κρίνοντας ότι η δημόσια πρόσκληση για υπογραφή της αίτησης που καταγγέλλει την οικογένεια ενός προσώπου ως “ψεύτικη, νοσηρή, αφύσικη, ανώμαλη” και ότι θα καταστρέψει τα παιδιά και όλη την κοινωνία, συνιστά δημόσια υποκίνηση μίσους και διακρίσεων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Η εναγόμενη ένωση δεν απέδειξε ότι η συλλογή υπογραφών ήταν απλώς μια έκφραση γνώμης που δεν είχε σκοπό να προσβάλλει την αξιοπρέπεια, να προκαλέσει φόβο και εχθρότητα και να εξευτελίσει τις οικογένειες με ΛΟΑΤΚΙ+ γονείς. Το Ανώτατο Δικαστήριο διέταξε την *Vigilare* να αποσύρει όλο το προσβλητικό περιεχόμενο από την ιστοσελίδα της εντός οκτώ ημερών και της απαγόρευσε να δημοσιεύσει περαιτέρω κάθε περιεχόμενο που προωθεί και ενθαρρύνει τις διακρίσεις και παρενοχλεί τα ΛΟΑΤΚΙ+ πρόσωπα, τις οικογένειες και τα παιδιά τους. Το Ανώτατο Δικαστήριο, επίσης, διέταξε την *Vigilare* να δημοσιεύσει με δικά της έξοδα την απόφασή του σε μια ημερήσια εφημερίδα.

V. Οι θετικές υποχρεώσεις του Κράτους

Ο αντι-ΛΟΑΤΚΙ+ λόγος μίσους πρέπει να τιμωρείται από το ποινικό σύστημα κάθε κράτους μέλους του Συμβουλίου της Ευρώπης. Αυτή είναι η οδηγία που περιλαμβάνεται στη Σύσταση CM/Rec (2010) 5 της Επιτροπής Υπουργών των κρατών μελών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Στο Προοίμιο της Σύστασης αναγνωρίζεται ότι “εδώ και αιώνες” οι λεσβίες, οι ομοφυλόφιλοι, οι αμφιφυλόφιλοι και οι διαφυλικόι υπόκεινται σε ομοφοβία, τρανσφοβία και άλλες μορφές μισαλλοδοξίας και διακρίσεων, ακόμη και μέσα στην ίδια τους την οικογένεια και ότι πρέπει να ληφθεί συγκεκριμένη δράση προκειμένου να διασφαλιστεί η πλήρης απόλαυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αυτών των ατόμων. Στο ίδιο Προοίμιο η Σύσταση τονίζει ότι κανείς δεν μπορεί να επικαλεσθεί τις πολιτιστικές, παραδοσιακές ή θρησκευτικές αξίες, αλλά ούτε και τους κανόνες της “επικρατούσας κουλτούρας” για να αιτιολογήσει τον μισαλλόδοξο λόγο ή κάθε άλλη μορφή διακρίσεων, συμπεριλαμβανομένων των λόγων σεξουαλικού προσανατολισμού ή ταυτότητας φύλου.

Το έτος 2017 δημοσιεύθηκαν οι Πρόσθετες Αρχές της Yogyakarta, με τις οποίες προστέθηκαν ως λόγοι απαγορευμένης διάκρισης η έκφραση φύλου και τα χαρακτηριστικά φύλου. Με τις Πρόσθετες Αρχές κατοχυρώθηκε, μεταξύ άλλων, η Αρχή 30 με τίτλο “Το δικαίωμα στην κρατική προστασία”. Περιεχόμενο του δικαιώματος είναι ότι κάθε πρόσωπο, ανεξάρτητα από τον σεξουαλικό προσανατολισμό, την ταυτότητα φύλου, την έκφραση φύλου ή τα χαρακτηριστικά του φύλου του, έχει δικαίωμα κρατικής προστασίας από τη βία, τις διακρίσεις και άλλη βλάβη που προκαλείται είτε από κρατικούς υπαλλήλους είτε από κάθε άτομο ή ομάδα. Μετά τη διακήρυξη του δικαιώματος, όπως σε όλες τις Αρχές, ακολουθούν οι συστάσεις προς τα κράτη. Αρχικά, η Αρχή 30 συνιστά στα κράτη να ασκούν τη δέουσα επιμέλεια για να αποτρέπουν, να διερευνούν, να διώξουν, να τιμωρούν και να προσφέρουν νομικές προσφυγές για τις διακρίσεις, τη βία και άλλες βλάβες, είτε αυτές διαπράττονται από κρατικούς είτε από μη κρατικούς δράστες.

Στη συνέχεια, η Αρχή 30 υποδεικνύει στα κράτη να λάβουν όλα τα κατάλληλα μέτρα για να εξαλείψουν κάθε μορφή βίας, διάκρισης και άλλης βλάβης, συμπεριλαμβανομένης κάθε υπε-

10 Ανώτατο Δικαστήριο της Δημοκρατίας της Κροατίας, υπόθεση Gž-10/2021, Ένωση Οικογενειών Ουράνιο Τόξο κατά Ένωσης *Vigilare* για την προώθηση και συμμετοχή των πολιτών και τη διαφύλαξη της αξιοπρέπειας και δικαιωμάτων των ατόμων οικογενειών και της αξίας της ζωής, απόφαση της 14.12.2021. European Commission, Report on non – discrimination, Croatia (2023), σελ. 109. Κείμενο διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.equalitylaw.eu/downloads/5945-croatia-country-report-non-discrimination-2023>.

ράσπισης του μίσους που συνιστά προτροπή σε διάκριση, εχθρικήτητα ή βία λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, έκφρασης φύλου ή χαρακτηριστικών φύλου, είτε προέρχεται από δημόσιους παράγοντες είτε από ιδιώτες. Τα κράτη πρέπει να συγκεντρώνουν στατιστικά στοιχεία και να εκπονούν μελέτη για την έκταση, τις αιτίες και τα αποτελέσματα της βίας, των διακρίσεων και των άλλων βλαβών και να παρέχουν αποκατάσταση για τέτοια βλάβη που οφείλεται στους τέσσερις λόγους διάκρισης. Πρέπει να προσδιορίζουν τη φύση και την έκταση των συμπεριφορών, πεποιθήσεων, εθίμων και πρακτικών που διαιωνίζουν τη βία, τις διακρίσεις και τις άλλες βλάβες που οφείλονται στους τέσσερις λόγους των διακρίσεων και να αναφέρουν τα μέτρα που λαμβάνονται και την αποτελεσματικότητά τους για την αντιμετώπιση τέτοιας βλάβης. Να αναπτύξουν, να υλοποιήσουν και να υποστηρίξουν εκπαιδευτικά προγράμματα και προγράμματα δημόσιας πληροφόρησης για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και για την εξάλειψη της προκατάληψης λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, έκφρασης φύλου και χαρακτηριστικών φύλου. Να οργανώσουν εκπαίδευση για την ευαισθητοποίηση των δικαστικών λειτουργιών και των υπαλλήλων των δικωτικών αρχών και άλλων δημοσίων υπαλλήλων για τα ζητήματα που σχετίζονται με τους τέσσερις λόγους διάκρισης. Τα κράτη καλούνται να εξασφαλίσουν ότι η νομοθεσία κατά του βιασμού, των σεξουαλικών επιθέσεων και της σεξουαλικής παρενόχλησης προστατεύουν όλα τα πρόσωπα ανεξάρτητα από τους τέσσερις λόγους διάκρισης. Να ιδρύσουν υπηρεσίες υποστηρικτικές για τα θύματα τέτοιων εγκλημάτων. Να διασφαλίσουν ότι οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων εξετάζονται ενεργητικά και όταν εντοπίζεται απόδειξη, οι υπεύθυνοι διώκονται και αν καταδικαστούν τιμωρούνται καταλλήλως. Τα κράτη, τέλος, οφείλουν να διασφαλίσουν την πρόσβαση σε αποτελεσματικές διαδικασίες και μέσα καταγγελίας, όπως και αποκατάστασης, για τα θύματα της βίας, των διακρίσεων και άλλων βλαβών για λόγους σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, έκφρασης φύλου και χαρακτηριστικών φύλου.

Τις θέσεις αυτές έχει ακολουθήσει και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, με απόφασή του ήδη από το έτος 2012, σε υπόθεση που αφορούσε διανομή ομοφοβικού φυλλαδίου από ομάδα ατόμων σε σχολείο¹¹. Συγκεκριμένα, *“το Δικαστήριο εμμένει ότι η υποκίνηση μίσους δεν περιλαμβάνει αναγκαία μία πρόσκληση για πράξεις βίας ή άλλες εγκληματικές πράξεις. Οι επιθέσεις σε άτομα που διαπράττονται με προσβολή, γελοιοποίηση ή συκοφαντία συγκεκριμένων ομάδων του πληθυσμού μπορεί να είναι επαρκείς ώστε οι κρατικές αρχές να ενθαρρύνουν την καταπολέμηση του ρατσιστικού λόγου, έναντι της ελευθερίας της έκφρασης που ασκείται με ανεύθυνο τρόπο (βλ. Féret κατά Βελγίου, αρ. 15615/07, § 73, 16 Ιουλίου 2009). Εν προκειμένω, το Δικαστήριο τονίζει ότι οι διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού είναι εξίσου σοβαρές με τις διακρίσεις λόγω «φυλής, καταγωγής ή χρώματος» (βλ. μεταξύ άλλων, Smith and Grady κατά Ηνωμένου Βασιλείου, αρ. 33985/96 και 33986/96, § 97, ΕΣΔΑ 1999-VI).”*

Οι κρίσεις αυτές δημιουργούν μια θετική υποχρέωση του κράτους για δίωξη του αντι-ΛΟΑΤΚΙ+ λόγου μίσους, όπως έγινε σαφές με την υπόθεση *Beizaras και Levickas κατά Λιθουανίας*¹². Οι προσφεύγοντες ήταν δύο νέοι άνδρες, οι οποίοι έτος 2014 ανάρτησαν μια φωτογραφία τους που φιλιούνται στο προφίλ τους στο Facebook. Η φωτογραφία έγινε γρήγορα “viral”, έλαβε πάνω από 2.400 “Like” και πάνω από 800 σχόλια, τα περισσότερα από τα οποία προέτρεπαν σε μίσος και βία κατά των ΛΟΑΤΚΙ+ ανθρώπων γενικά, ενώ πολλά από αυτά απειλούσαν προσωπικά τους προσφεύγοντες. Τα σχόλια ήταν τύπου “πρέπει να σας ευνουχίσουν”, “να σας κά-

11 ΕΔΔΑ, 5ο Τμήμα, υπόθεση *Vejdeland κ.α. κατά Σουηδίας* (προσφυγή αρ. 1813/07), απόφαση της 9.2.2012 (οριστική: 9.5.2012), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-109046>.

12 ΕΔΔΑ, 2ο Τμήμα, υπόθεση *Beizaras και Levickas κατά Λιθουανίας* (αρ. 41288/15), απόφαση της 14.1.2020 (οριστική στις 14.5.2020), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-200344>.

ψουν”, “κρυφτείτε πούστηδες”, “δεν θα καταστρέψετε την κοινωνία μας”, “αυτοί οι πούστηδες μου γάμησαν το μεσημεριανό, αν επιτρεπόταν θα τους πυροβολούσα”, “ο Χίτλερ δεν έπρεπε να κάψει μόνο τους Εβραίους” κ.τ.λ.

Τις επόμενες ημέρες, διάφορες ΛΟΑΤΚΙ+ οργανώσεις χαιρέτησαν το θάρρος των προσφευγόντων και κατήγγειλαν την υποκίνηση ομοφοβικής βίας και μίσους. Μία από αυτές τις οργανώσεις ανέλαβε με την εξουσιοδότηση των προσφευγόντων και υπέβαλε μήνυση στο γραφείο του γενικού εισαγγελέα, ζητώντας να κινηθεί ποινική διαδικασία όσον αφορά τα σχόλια τρίτων, βάσει σχετικού άρθρου του ποινικού κώδικα που τυποποιεί ως αδίκημα την υποκίνηση κατά ομάδων προσώπων, καθώς και βάσει ειδικής νομοθεσίας που απαγορεύει τη δημοσίευση σε μέσα ενημέρωσης υποκίνησης βίας ή μίσους κατά ομάδων προσώπων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Όμως, ο εισαγγελέας αποφάσισε να μην αρχίσει προανάκριση, επειδή έκρινε ότι δεν υπήρχε μια μεθοδευμένη πραγματική επίθεση βίας ή μίσους, αλλά ότι οι σχολιαστές απλά εξέφραζαν την άποψή τους και ότι δεν ήθελαν πράγματι να υποκινήσουν βία ή μίσος εναντίον ατόμων λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού. Η ανήθικη συμπεριφορά των σχολιαστών δεν στοιχειοθετούσε τα ποινικά αδικήματα που τους αποδίδονταν, κατά την κρίση του εισαγγελέα, ο οποίος μάλιστα θεώρησε ότι και το Ανώτατο Δικαστήριο είχε κρίνει όμοια δυνάμει μιας απόφασης του 2012 που είχε αθώώσει ένα άτομο που είχε αναρτήσει ένα σχόλιο με τη δήλωση ότι οι γκέι είναι “ανώμαλοι” και ότι “ανήκουν στο ψυχιατρείο”. Σε εκείνη την απόφαση το Ανώτατο Δικαστήριο είχε κρίνει ότι ένα τέτοιο σχόλιο, αν και ανήθικό δεν υποκινούσε ενεργά σε μίσος ή διάκριση κατά των ομερωτικών ατόμων κι έτσι ο εισαγγελέας έκρινε ότι το συμπέρασμα του ήταν σύμφωνο με την πρακτική του Ανώτατου Δικαστηρίου σε τέτοιες υποθέσεις.

Κατά της πράξης του εισαγγελέα, η ΛΟΑΤΚΙ+ οργάνωση που εκπροσωπούσε τους προσφευγόντες υπέβαλε έφεση, η οποία όμως απορρίφθηκε με απόφαση του τοπικού δικαστηρίου, το οποίο επικύρωσε την κρίση του εισαγγελέα. Το χειρότερο όμως ήταν ότι το τοπικό δικαστήριο έκρινε ότι όποιος αναρτά μια φωτογραφία δύο ανδρών που φιλιούνται στο Facebook, μπορούσε και έπρεπε να έχει προβλέψει ότι “μια τέτοια εκκεντρική συμπεριφορά δεν συνέβαλε στην κοινωνική συναίνεση όσων είχαν διαφορετικές απόψεις, ούτε στην προώθηση της ανεκτικότητας”. Έκρινε επίσης ότι οι προσφευγόντες έπρεπε να είχαν λάβει υπόψη ότι “η πλειονότητα της Λιθουανικής κοινωνίας εκτιμά πολύ τις αξίες της παραδοσιακής οικογένειας”, παραπέμποντας και σε απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου που είχε κρίνει από το 2011 ότι “η οικογένεια, ως συνταγματική αξία είναι η ένωση ενός άνδρα και μιας γυναίκας”. Τέλος, το τοπικό δικαστήριο σημείωσε ότι η ποινική διαδικασία είναι μέτρο τελικού καταφυγίου και ότι θα πρέπει να κινείται μόνο όταν υπάρχουν σοβαροί λόγοι και τα στοιχεία της τέλεσης ενός εγκλήματος, πράγμα που δεν συνέτρεχε, κατά την απόφαση, στην προκειμένη περίπτωση.

Στα ίδια συμπεράσματα κατέληξε και το ανώτερο, το περιφερειακό δικαστήριο, επικυρώνοντας ότι επρόκειτο για “εκκεντρική συμπεριφορά”, επισημαίνοντας ότι η φωτογραφία είχε αναρτηθεί δημόσια κι όχι για το περιορισμένο κοινό των φίλων του αναρτήσαντος, μολονότι είχε τη δυνατότητα για περιορισμένη ανάρτηση στο Facebook. Το Δικαστήριο θεώρησε απώλεια χρόνου και πόρων την κίνηση ποινικής διαδικασίας για το θέμα αυτό, που θα μπορούσε να οδηγήσει ακόμα και σε παράνομους περιορισμούς των δικαιωμάτων των άλλων, δηλαδή των ομοφοβικών σχολιαστών.

Περαιτέρω, ο πρώτος προσφεύγων που τότε ήταν μαθητής, είχε κληθεί από τον διευθυντή του σχολείου, ο οποίος του είχε ζητήσει να μην “διαδίδει τις απόψεις του”, ενώ ο δεύτερος προσφεύγων που ήταν φοιτητής θεολογίας, είχε κληθεί από τον Πρύτανη του Πανεπιστημίου, ο οποίος του ζήτησε να αλλάξει αντικείμενο σπουδών, καθώς “ο τρόπος ζωής του δεν ανταπο-

κρίνεται στις αξίες της σχολής”. Σε πολλές περιπτώσεις, οι προσφεύγοντες είχαν υποστεί λεκτική παρενόχληση σε δημόσιους χώρους και είχαν λάβει απειλητικά μηνύματα στους λογαριασμούς τους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Οι προσφεύγοντες δεν κατήγγειλαν κανένα από αυτά τα περιστατικά στις αρχές, καθώς είχαν χάσει την εμπιστοσύνη τους στην αποτελεσματικότητα των διωκτικών αρχών της Λιθουανίας μετά την ανεπιτυχή προσπάθειά τους να ξεκινήσει προανάκριση σχετικά με τα αρχικά σχόλια μίσους.

Με την απόφαση της 14.1.2020 το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έκρινε ομόφωνα ότι η Λιθουανία σε αυτή την υπόθεση παραβίασε το άρθρο 14 (απαγόρευση διακρίσεων) σε συνδυασμό με το άρθρο 8 (σεβασμός της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής), καθώς και το άρθρο 13 (δικαίωμα σε αποτελεσματικό ένδικο βοήθημα) της Ε.Σ.Δ.Α. Η προσφυγή κρίθηκε, μάλιστα, παραδεκτή και για το μέρος κατά το οποίο οι προσφεύγοντες δεν προσέφυγαν στα εθνικά δικαστήρια, μετά την εύλογη απογοήτευσή τους για τη στάση των εθνικών δικαστηρίων στο σκέλος της υπόθεσης που είχε απορριφθεί η μήνυση της οργάνωσης που τους εκπροσωπούσε.

Το Ε.Δ.Δ.Α. παρατήρησε ότι, μολονότι στην προσφυγή τους οι προσφεύγοντες είχαν δηλώσει ότι η ιδέα για τη δημοσίευση της επίμαχης φωτογραφίας τους ήταν να ανακοινώσουν την έναρξη της σχέσης τους, στις γραπτές παρατηρήσεις τους ομολόγησαν ότι σκοπός της φωτογραφίας ήταν να προκαλέσουν μια συζήτηση για τα δικαιώματα των γκέι ανθρώπων στην Λιθουανία. Ως εκ τούτου, μολονότι η κυβέρνηση της Λιθουανίας θεώρησε ότι αυτό ήταν πρόκληση, το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε ότι πρέπει να εξασφαλίζεται το δικαίωμα κάθε ατόμου να δηλώνει δημόσια τον σεξουαλικό προσανατολισμό του, με την προστασία του κράτους. Περαιτέρω, το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε ότι η εμμονή των εθνικών δικαστηρίων να θεωρούν “εκκεντρική συμπεριφορά” την ανάρτηση της φωτογραφίας με το φιλί, δηλαδή λόγω του σεξουαλικού προσανατολισμού των προσφευγόντων, συνιστά έναν από τους παράγοντες για τους οποίους απορρίφθηκε η κίνηση της ποινικής διαδικασίας. Έπειτα, το Ε.Δ.Δ.Α. επικρίνει τη στενή ερμηνεία της έννοιας της “οικογένειας” από τα εθνικά δικαστήρια της Λιθουανίας, υπενθυμίζοντας ότι η Ε.Σ.Δ.Α. “καθώς είναι ένα ζωντανό νομοθέτημα, το οποίο πρέπει να ερμηνεύεται υπό το φως των καθημερινών συνθηκών, επιβάλλει στο Κράτος, κατά την επιλογή των μέσων που οργανώνει για να προστατεύσει την οικογένεια και να διασφαλίσει, όπως ορίζεται από το άρθρο 8, τον σεβασμό της οικογενειακής ζωής, να λαμβάνει υποχρεωτικά υπόψη τις εξελίξεις στην κοινωνία και τις μεταβολές στις αντιλήψεις για τα ζητήματα της κοινωνίας, της αστικής κατάστασης και των σχέσεων, συμπεριλαμβανομένου του γεγονότος ότι δεν υπάρχει μόνο ένας τρόπος ή μία επιλογή στο φάσμα του κυριαρχικού βιώματος της οικογένειας και της ιδιωτικής ζωής”.

Έτσι λοιπόν, σε αυτή την υπόθεση, μολονότι τα εθνικά δικαστήρια έκριναν ως ασύμβατη την ομοφυλοφιλία με τη διατήρηση των οικογενειακών αρχών, το Ε.Δ.Δ.Α. “δεν βλέπει κανέναν λόγο να θεωρεί αυτά τα στοιχεία ως ασύμβατα, ειδικά λαμβάνοντας υπόψη την αυξανόμενη γενική τάση θεώρησης των σχέσεων των ομόφυλων ζευγαριών ως εμπίπτουσες στην έννοια της “οικογενειακής ζωής” (βλ. *Bayen και άλλοι κατά Ρωσίας* αρ. 67667/09, § 67, 20 Ιουνίου 2017)”. Περαιτέρω, το Ε.Δ.Δ.Α. διατυπώνει τις ισχυρές επιφυλάξεις του ως προς το κύρος των απόψεων περί της συνταγματικής έννοιας της οικογένειας, και της κρίσης του 2011 από το Συνταγματικό Δικαστήριο περί του ότι ο γάμος αφορά άνδρα και γυναίκα, καθώς η έννοια της οικογένειας δεν περιορίζεται στην ένωση δύο τέτοιων προσώπων, αλλά αντίθετα, με απόφασή του το 2019 το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε ότι η έννοια της οικογένειας είναι ουδέτερη από πλευράς φύλου των μελών της καθώς και ότι “το Σύνταγμα αποτελεί αντιπλειοψηφικό νόμο” και ότι οι απόψεις της πλειονότητας δεν μπορούν να καταργήσουν αυτές της μειονότητας.

Λαμβάνοντας υπόψη όλα αυτά, κατά την απόφαση, οι προσφεύγοντες είχαν αποδείξει, εκ πρώτης άποψης, ότι ο σεξουαλικός προσανατολισμός τους είχε παίξει ρόλο στον τρόπο που τους αντιμετώπισαν οι κρατικές αρχές. Συνακόλουθα, ήταν αποστολή του Ε.Δ.Δ.Α. να κρίνει εάν η Κυβέρνηση μπορούσε να αποδείξει επαρκώς ότι ο τρόπος που οι εθνικές αρχές έκριναν τα σχετικά γεγονότα ήταν αποδεκτός νομικά ή εάν η δράση τους κινήθηκε από τα στερεότυπα και τις αρνητικές προκαταλήψεις που σχετίζονταν με τον σεξουαλικό προσανατολισμό. Ως προς την κρίση των λιθουανικών δικαστηρίων ότι τα ομοφοβικά σχόλια που άφησαν διάφοροι στο Facebook των προσφευγόντων ήταν απλώς ανήθικα και “ακατάλληλες λέξεις”, το Ε.Δ.Δ.Α., αν και σημειώνει ότι δεν χρειάζεται κάθε περίπτωση μισαλλόδοξου λόγου να διώκεται ποινικά, στην προκείμενη υπόθεση δεν συμφωνεί με τα συμπεράσματα των λιθουανικών αρχών. Το Ε.Δ.Δ.Α. εμμένει ότι σχόλια μισαλλόδοξου λόγου με υποκίνηση σε βία είναι ξεκάθαρο ότι είναι παράνομα και απαιτούν κατ’ αρχήν τη λήψη συγκεκριμένων κρατικών μέτρων (όπως έκρινε, τηρουμένων των αναλογιών και στην απόφαση *Delfi AS*, §§ 153 και 159). Έχει κρίνει επίσης ότι η πρόκληση μίσους δεν περιλαμβάνει αναγκαία πρόσκληση σε βίαιες ή άλλες αξιόποινες πράξεις, καθώς επιθέσεις σε πρόσωπα με προσβολές, γελοιοποίηση ή καταφρόνηση για ομάδες πληθυσμού αρκούν ώστε να ενεργοποιηθούν οι αρχές για να καταπολεμήσουν τον ρατσιστικό λόγο που εμφανίζεται ως ελευθερία της έκφρασης με έναν ανεύθυνο τρόπο.

Το Ε.Δ.Δ.Α. έκρινε επίσης ότι η κυβέρνηση δεν έχει προβάλλει επαρκή επιχειρήματα για να ανατρέψει τη θέση των προσφευγόντων ότι, αν αυτά τα σχόλια δεν υποκινούν όχι μόνο μίσος, αλλά και βία ένεκα του σεξουαλικού προσανατολισμού των προσφευγόντων, τότε δεν είναι κατανοητό ποιες δηλώσεις θα την υποκινούσαν. Με αυτές τις σκέψεις, το Ε.Δ.Δ.Α. κατέληξε ότι η κρίση των εθνικών αρχών σε αυτή την υπόθεση δεν ήταν σε συμφωνία με θεμελιώδεις αρχές ενός δημοκρατικού κράτους δικαίου. Ο λόγος για τον οποίο οι δημόσιες αρχές δεν άσκησαν τη θετική υποχρέωσή τους να διερευνήσουν αποτελεσματικά τα καταγγελλόμενα σχόλια ήταν η μισαλλόδοξη συμπεριφορά έναντι της ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητας. Υποβαθμίζοντας τη σοβαρότητα των σχολίων, οι αρχές τελικά τα ανέχθηκαν κι έτσι αποδεικνύεται ότι οι προσφεύγοντες υπέστησαν αθέμιτη διάκριση λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού, καθώς η κυβέρνηση δεν απέδειξε ότι η επιβληθείσα διάκριση ήταν συμβατή με τα πρότυπα που θέτει η Ε.Σ.Δ.Α. Το Ε.Δ.Δ.Α. επιδίκασε 5.000 ευρώ σε κάθε προσφεύγοντα και 5.000 ευρώ για δικαστικά έξοδα.

Σε άλλη μια αντίστοιχη υπόθεση ομοφοβικού μίσους στο Διαδίκτυο και πάλι στην Λιθουανία, το θύμα ήταν ο νικητής στον τηλεοπτικό διαγωνισμό τραγουδιού “The Voice”, ο οποίος είχε κάνει ‘coming out’ ως ομοερωτικό άτομο¹³. Ένας συντάκτης έγραψε ένα άρθρο για το θέμα αυτό σε μια διαδικτυακή πύλη μεγάλης κυκλοφορίας, μνημονεύοντας αυτό το περιστατικό για τον νικητή. Στο άρθρο γράφτηκαν ως σχόλια είκοσι μία απαντήσεις, οι οποίες προσέβαλαν τον συντάκτη του άρθρου καθώς και τα ομοερωτικά άτομα, φτάνοντας μέχρι του σημείου να δηλώνουν ότι τα ομοερωτικά άτομα έπρεπε να είχαν καεί στο Άουσβιτς. Ο συντάκτης του άρθρου προσέφυγε στο Ευρωπαϊκό Δικαστήριο, καθώς οι λιθουανικές αρχές δεν είχαν κάνει τίποτε για να προστατεύσουν τα ομοερωτικά άτομα από τον μισαλλόδοξο λόγο. Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, κατά πλειοψηφία, στην απόφαση της 17.1.2023 έκρινε ότι η Λιθουανία δεν παραβίασε το άρθρο 13 (δικαίωμα σε αποτελεσματικό ένδικο μέσο) της Ε.Σ.Δ.Α., ως προς τον προσφεύγοντα. Σημείωσε ειδικά ότι στη δική του υπόθεση, η έρευνα εκκίνησε πάλι, μετά από την απόφαση του Ε.Δ.Δ.Α, στην υπόθεση *Beizaras και Levickas*, γεγονός που έδειχνε μια καθαρή και θετική εξέλιξη στην αντιμετώπιση που επιφυλάσσουν οι κρατικές

13 ΕΔΔΑ, 2ο Τμήμα, υπόθεση του *Valaitis κατά Λιθουανίας* (αρ. προσφυγής 39375/19), απόφαση της 17.1.2023 (οριστική: 17.4.2023), <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222318>.

αρχές στα εγκλήματα μίσους. Μολονότι από την εξέλιξη της έρευνας δεν είχε ασκηθεί ποινική δίωξη, κρίθηκε ότι δεν υπήρξε παράβαση δικαιώματος σε αυτή την υπόθεση. Υπήρξε όμως και μειοψηφία ενός δικαστή, του Βέλγου Frédéric Krens, ο οποίος υποστήριξε ότι η απόφαση ασχολείται τελικά περισσότερο με την εκτέλεση της *Beizaras και Levickas* κι όχι με την υπό κρίση υπόθεση, στην οποία, κατά τη γνώμη του παραβιάστηκε το άρθρο 13 της Ε.Σ.Δ.Α.

VI. Συμπεράσματα

Οι νομοθετικές, καθώς και οι νομολογιακές εξελίξεις στο πεδίο των δικαιωμάτων των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων αποκαθλώνουν το αφήγημα περί της απόλυτης ελευθερίας έκφρασης που δήθεν θα επέτρεπε αποκάλυπτο λόγο που διεγείρει σε διακρίσεις για λόγους σεξουαλικού προσανατολισμού, ταυτότητας φύλου, χαρακτηριστικών ή έκφρασης φύλου. Πρόκειται για μια σημαντική μετατόπιση κέντρου βάρους και αλλαγής παραδείγματος που εξισορροπεί με περισσότερο δίκαιο τρόπο την ανάγκη για κοινωνική ειρήνη, αναγνωρίζοντας μια κοινωνική ομάδα που κατά τις προηγούμενες δεκαετίες δεν είχε ενταχθεί στη γενικότερη νομική προστασία από επιθέσεις, όπως π.χ. οι κλασικές αντιρατσιστικές διατάξεις που προστατεύουν τις ιδιότητες της φυλής, του φύλου ή του θρησκευματος.

Το κράτος πλέον δεν μπορεί να παραμένει αμέτοχο σε τέτοιες ενέργειες, αλλά αντίθετα οφείλει να κινητοποιεί τις δυνάμεις του, τόσο της νομοθετικής, όσο και της εκτελεστικής, καθώς και της δικαστικής λειτουργίας. Η ατιμωρησία του ΛΟΑΤΚΙ+φοβικού λόγου μίσους δεν είναι πλέον ανεκτή με βάση το ευρωπαϊκό δίκαιο. Αυτό επιβάλλει στα άτομα που εφαρμόζουν το δίκαιο να μελετήσουν και να εκπαιδευτούν στην αποτελεσματική εφαρμογή των νέων διατάξεων, καθώς και των νέων νομολογιακών, αλλά και κοινωνικών κεκτημένων. Δεν αρκούν οι συμβολικές καταδίκες, όπως η παλαιά παιδαγωγική απειλή για “πιπέρι στη γλώσσα”, αφού οι δράστες δεν έχουν πλέον το άλλοθι της άγνοιας ή τη δικαιολογία της ελευθερίας της έκφρασης, όταν διαχέουν λόγο που μπορεί να προκαλέσει διακρίσεις, μίσος ή βία.

Παράλληλα, οι συνθήκες που έχουν διαμορφωθεί επιβάλλουν την ενεργοποίηση και της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και την ετοιμότητα των ίδιων των θυμάτων για καταγγελία και απαίτηση της ποινικής δίωξης και της αποκατάστασης της ηθικής βλάβης. Το κράτος δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τις συνταγματικές λειτουργίες του, αλλά επίσης δεν μπορεί να λειτουργήσει χωρίς τους πολίτες που απαιτούν την ενεργοποίησή τους.

Τα δικαιώματα και οι ελευθερίες των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων εισάγουν νέες νομικές αρχές που ενώ βασίζονται στις σταθερές του θετού δικαίου, εμπλουτίζουν τη νομική σκέψη και την εφαρμογή των κανόνων με νέες διαστάσεις. Σταδιακά διαμορφώνεται ένα νέο δίκαιο που λαμβάνει πολύ σοβαρά υπόψη ότι οι άνθρωποι δεν απαιτείται να κρύβονται και να αποκρύπτουν εγγενείς και καθοριστικές για τη ζωή τους ιδιότητες προκειμένου να απολαμβάνουν τα ανθρώπινα δικαιώματά τους. Στα χρόνια που έρχονται, η επιστήμη του δικαίου είναι βέβαιο ότι θα αναδείξει την ιδιαιτερότητα των κινδύνων που αντιμετωπίζουν τα ΛΟΑΤΚΙ+ άτομα και θα ακολουθήσουν και ακόμη πιο βαθιές επεξεργασίες που μπορεί να αποκρυσταλλωθούν και με νέες διεθνείς και ευρωπαϊκές συμβάσεις που αφορούν τον συγκεκριμένο τομέα.

Σεξισμός και ρητορική μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης

.....
Μαρία Κάβφα
Αικατερίνη Κυριαζή
.....

I. Εισαγωγή

Η υπονόμηση ατόμων ή κοινωνικών ομάδων -ιδιαίτερα στις μέρες μας λόγω της ολοένα και αυξανόμενης χρήσης του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικών δικτύωσης- αποτελεί ένα σημαντικό πρόβλημα που απασχολεί την κοινωνία. Η ρητορική μίσους υποκινεί την υποτίμηση, τον χλευασμό ακόμη και τη βία και συνδέεται με την καταπάτηση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο κείμενο αυτό παρουσιάζεται το περιεχόμενο της ρητορικής μίσους καθώς και η συστηματική παρουσία του στο διαδίκτυο. Το διαδίκτυο, ως ένας άλλος δημόσιος χώρος, αποτελεί σημαντική πλευρά της καθημερινότητας των ανθρώπων και ασκεί επιρροή -άμεσα και έμμεσα. Άτομα και ομάδες που διαθέτουν επιρροή στρέφονται -σε αρκετές περιπτώσεις ανοικτά- απέναντι σε μειονοτικές κατά βάση ομάδες (αλλά όχι μόνο) και στο όνομα της 'ελευθερίας του λόγου' διαπερνούν τα όρια της ελευθερίας. Πότε το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου φτάνει να αποτελεί στέρηση του δικαιώματος του άλλου; Στη ρητορική μίσους συμβαίνει αυτό ακριβώς. Επιπλέον, στο κείμενο αυτό επιχειρείται η διερεύνηση των συνεπειών της ρητορικής μίσους, αλλά και στρατηγικές αντιμετώπισης αυτού του φαινομένου.

II. Τι είναι η ρητορική μίσους;

Η ρητορική μίσους θεωρείται επιβλαβής λόγω του αντίκτυπου που έχει στις αξίες, στα μεμονωμένα θύματα και στις κοινότητες, στην κοινωνία γενικότερα και στην τεράστια κλίματα των εγκλημάτων μίσους που υποκινεί.¹ Γενικότερα, υπάρχει η εντύπωση ότι η ρητορική μίσους μπορεί να αναγνωριστεί από τον υβριστικό λόγο ο οποίος τη συνοδεύει μέσω επιθέτων λ.χ. βωμολογιών, υπόθεση, όμως, η οποία δεν επιβεβαιώνεται.² Η ρητορική μίσους μπορεί να μην περιορίζεται στον υβριστικό λόγο, αλλά να φτάνει στο σημείο να απανθρωποιήσει μία ομάδα ανθρώπων με αφορμή ένα χαρακτηριστικό τους. Η στάση αυτή συνδέεται με τη μετάδοση μίσους και αρνητικών στάσεων απέναντι σε μια ομάδα-στόχο και τα μέλη της, με σκοπό να απανθρωποποιήσει, να εξευτελίσει, να φιμώσει, να υποτάξει και να φυσικοποιήσει τη διαιώνιση ιστορικών αδικιών.³ Κατά τον Culpeper, το μίσος έχει στενή σχέση με τις λέξεις του φανατισμού, της μισαλλοδοξίας, την καλλιέργεια διχαστικού κλίματος, οι οποίες υποδηλώνουν ή τουλάχιστον υπονοούν ότι το μίσος αναπτύσσεται σε συνδυασμό με την προκατάληψη και/ή τον ανταγωνισμό απέναντι σε άλλους ανθρώπους με βάση τη συμμετοχή τους σε μια ομάδα.⁴ Η

1 Hietanen, M. & Eddedo, J. (2023). Towards a Definition of Hate Speech—With a Focus on Online Contexts, *Journal of Communication Inquiry*, 47(4) 440–458.

2 Weinstein, J. (2017). Hate speech bans, democracy and political legitimacy. *Constitutional Commentary*, 32, 527–584.

3 Clare, K. J. (2018). Linguistic disarmament: On how hate speech functions, the way hate words can be reclaimed, and why we must pursue their reclamation. *Linguistic and Philosophical Investigations*, 17, 79-109.

4 Culpeper, J. (2021). Impoliteness and hate speech: Compare and contrast. *Journal of Pragmatics*, 179, 4–11.

ρητορική μίσους συνίσταται σε μια ακραία μορφή υποτιμητικής γλώσσας, η οποία περιλαμβάνει εκφράσεις μίσους και/ή την ενθάρρυνση βίας έναντι άλλων με βάση την πραγματική ή την υποτιθέμενη ένταξή τους σε μια συγκεκριμένη κατηγορία.⁵ Η συναισθηματική στόχευση του μίσους δεν είναι απλώς να πληγώσει, αλλά σε ορισμένες περιπτώσεις να εξαλείψει ή να καταστρέψει τελικά το θύμα είτε διανοητικά (εξευτελισμός, εκδήλωση συναισθημάτων εκδίκησης) είτε κοινωνικά (απαξίωση, αποκλεισμός) είτε σωματικά (βασανισμός, δολοφονία).⁶ «Η κατασκευή του απειλητικού “άλλου” πραγματώνεται μεταξύ άλλων και με τα σχήματα της υπερβολής, της μετωνυμίας και της συνεκδοχής».⁷

Πρέπει να σταθεί κανείς στα χαρακτηριστικά της ρητορικής μίσους, ώστε να μπορεί να αντιληφθεί πώς αυτή εκδηλώνεται και πώς παρουσιάζεται. Αναλυτικότερα, το άτομο ή η ομάδα που υποκινεί τη ρητορική μίσους:

1. Προσδίδει αρνητική χροιά σε θετικές ή ουδέτερες λέξεις.
2. Επικαλείται ψευδείς πεποιθήσεις.
3. Ομαδοποιεί τους ανθρώπους σε «εμείς/εμάς» (θύματα) και σε «αυτοί/αυτούς» (η απειλή), τονίζοντας την ομοιογένεια κάθε ομάδας και παρουσιάζοντάς τις δύο πλευρές ως επιλογές που αλληλοαποκλείονται, με εμφατική χρήση στα «εμείς, εσείς, αυτοί, αυτούς, εκείνοι».
4. Κάνει τους επιτιθέμενους να νιώθουν οικεία μεταξύ τους και να βλέπουν τα θύματα ως κάτι απόμακρο, υποβαθμίζοντας τις πράξεις μίσους
5. Περιορίζει τον στόχο σε ένα μόνο χαρακτηριστικό, σε μια στιγμιαία κατάσταση.
6. Παρουσιάζει επιμελώς ψευδή αριθμητικά στοιχεία, δίνοντας μια απατηλή αίσθηση αντικειμενικότητας.
7. Συνδυάζει δύο δηλώσεις, ώστε να φαίνεται ότι σχετίζονται μεταξύ τους, ενώ δεν συμβαίνει κάτι τέτοιο.⁸

Σημαντικό ρόλο στην υποκίνηση της ρητορικής μίσους διαδραματίζουν και τα ΜΜΕ και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Ένα άτομο με πολλούς ακολούθους έχει τη δύναμη να επηρεάζει σε μεγάλο βαθμό τα άτομα που τον ακολουθούν και να συμβάλει στην ενίσχυση ή την αποδυνάμωση αυτής της ρητορικής.

III. Η ρητορική μίσους στο διαδίκτυο

Το διαδίκτυο αποτελεί έναν άλλο δημόσιο χώρο, όπου ο καθένας μπορεί να εκφραστεί και αυτή η ελευθερία που προσφέρει μπορεί να αποτελέσει παράλληλα και παράγοντα καταπάτησης θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ετήσια έκθεση του κέντρου *Simon Wiesenthal* γύρω από την ψηφιακή τρομοκρατία και το μίσος για το 2014 σημειώνει αύξηση κατά 12% σε 14.000 «προβληματικούς ιστότοπους κοινωνικής δικτύωσης, φόρουμ, *blogs*, μηνύματα *twitter* κ.λπ. (από 11.500 το προηγούμενο έτος), που διαποτίζονται από την υποκουλτούρα του μίσους»⁹. Ένα σημαντικό ποσοστό και συγκεκριμένα το 78% των ερωτηθέντων σε διαδικτυακή

5 Cervone, C. Augoustinos, M. & Maass, A. (2021). The Language of Derogation and Hate: Functions, Consequences, and Reappropriation. *Journal of Language and Social Psychology*, 40(1), 80–101.

6 Fisher, A., Halperin, E., Canetti, D. & Jasini, A. (2018). Why we hate. *Emotion Review*, 10(4): 309-320.

7 Ηλιάδου, Μ. (2021). *Αναπαραστάσεις του διαφορετικού Άλλου σε σύγχρονα Κειμενικά Περιβάλλοντα στο πλαίσιο της Κριτικής Ανάλυσης Λόγου: Διδακτικές προτάσεις*. Πάτρα: ΕΑΠ. [Διπλωματική εργασία].

8 BET (2023). Ρητορική μίσους- Εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα κατά της ρητορικής μίσους, της μισαλλοδοξίας και των διακρίσεων: Οδηγός για εκπαιδευτικούς. BET-Ρητορική Μίσους.pdf (actionaid.gr).

9 Gomes, R. (2015). *ΣΥΝΔΕΣΜΟΙ: Ένα εγχειρίδιο για την καταπολέμηση της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο μέσα από την Εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα*, Αθήνα: Ίδρυμα Μποδοσάκη, σελ. 16.

έρευνα ανέφεραν ότι συναντούσαν ρητορική μίσους στο διαδίκτυο σε τακτική βάση. Οι τρεις συχνότερα αναφερόμενοι στόχοι της ρητορικής μίσους ήταν: άτομα ΛΟΑΤ (70%), μουσουλμάνοι (60%) και γυναίκες¹⁰. Οι μειονοτικές ομάδες φαίνεται να αποτελούν τον συχνότερο στόχο της ρητορικής μίσους. Σε κάθε περίπτωση, η διαφορετικότητα, είτε αφορά φύλο, είτε σεξουαλικότητα, είτε θρησκευτική/πολιτισμική ταυτότητα, είναι συχνά στο στόχαστρο αυτών των 'λόγων'. Η διάδοση της ρητορικής μίσους στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης και γενικά στο διαδίκτυο είναι ένα φαινόμενο που γίνεται ολοένα και πιο συχνό στις μέρες μας. Το διαδίκτυο καθίσταται πιο άμεσο και μαζικό μέσο επικοινωνίας, σε σύγκριση με άλλα μέσα επικοινωνίας, όπως είναι το ραδιόφωνο, ο τύπος και η τηλεόραση. Σε αντίθεση με τα παραδοσιακά μέσα, το ίντερνετ υποστηρίζει μία ποικιλία μεθόδων επικοινωνίας, οι οποίες μπορούν να χωριστούν σε τέσσερις κατηγορίες:

1. Στην πρώτη ανήκει η επικοινωνία *one-to-one*, ετερόχρονη επικοινωνία όπως το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο.
2. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσουμε το *forum*, όπου ο κάθε χρήστης μπορεί να κάνει *log in* για να έχει πρόσβαση σε μηνύματα κατηγοριοποιημένα ανάλογα με το θέμα που επιθυμεί.
3. Στην τρίτη κατηγορία ανήκει η ταυτόχρονη επικοινωνία, η οποία μπορεί να είναι *one-to-one*, όπως το *internet*, το τηλεφώνημα, ένας με λίγους ή ένας με πολλούς όπως τα *chat rooms*.
4. Στην τέταρτη κατηγορία είναι η ετερόχρονη επικοινωνία, στην οποία ο χρήστης αναζητά μία μέθοδο αναζήτησης για να αποκτήσει πρόσβαση σε πληροφορίες, η οποία είναι συνήθως ένας προς πολλούς, όπως η αναζήτηση στον παγκόσμιο ιστό.¹¹

Η μεγαλύτερη χρήση στο διαδίκτυο γίνεται στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως είναι το *Facebook*, το *Youtube*, το *Twitter*, το *WhatsApp*, το *Instagram* και άλλες παρόμοιες εφαρμογές, καθώς εκτιμάται ότι οι ενεργοί χρήστες σε τέτοια μέσα κοινωνικής δικτύωσης είναι γύρω στα τρία δισεκατομμύρια. Μέσω αυτών των εφαρμογών και κατ' επέκταση του διαδικτύου, ο άνθρωπος έχει τη δυνατότητα να προσεγγίσει έναν μεγάλο αριθμό ατόμων και να κοινοποιήσει κάτι που θέλει με εύκολο τρόπο, ανώνυμα και με χαμηλό κόστος.¹² Τα άτομα με απόψεις μίσους μπορούν να συναντήσουν εύκολα στο διαδίκτυο άλλα άτομα με τις ίδιες απόψεις και πεποιθήσεις, να τραβήξουν την προσοχή τους ή να σοκάρουν μέσα από τις δημοσιεύσεις τους. Όπως δείχνει η έρευνα, το κύριο κίνητρο (7 στα 10 άτομα) για την εκδήλωση του μίσους είναι η επιθυμία για εκτόνωση της έντασης και την απαλλαγή από την απογοήτευση. Ένας άλλος λόγος για την εκδήλωση ρητορικής μίσους στον κυβερνοχώρο είναι η επιθυμία να πληγωθούν και να ταπεινωθούν κάποιοι άνθρωποι ή κάποια ομάδα ανθρώπων¹³. Με αυτόν τον τρόπο, η διαδικτυακή ρητορική μίσους εξαπλώνεται. Δηλαδή, η διάδοση ενός μισαλλόδοξου και ρατσιστικού λόγου είναι κάτι που συναντάται και αναγνωρίζεται όλο και πιο συχνά στο διαδίκτυο. Το διαδικτυακό μίσος ενσωματώνει ζητήματα όπως είναι η τοξικότητα στο διαδίκτυο, η υβριστική γλώσσα στο διαδίκτυο, ο διαδικτυακός εκφοβισμός και η διαδικτυακή παρενόχληση¹⁴.

Επίσης, η διαρκής διαθεσιμότητα του περιεχομένου που αναρτάται στο διαδίκτυο, κάνει

10 Ό.π.

11 Fredman, S. (2001). *Discrimination and Human Rights-The case of racism*, Oxford University Press, σ. 79.

12 Ιγγλεζάκης, Ι. (2015). Ο μισαλλόδοξος λόγος στο διαδίκτυο και η ποινική αντιμετώπιση του με τον Ν. 4285/2014. *Συνήγορος*, τ. 109.

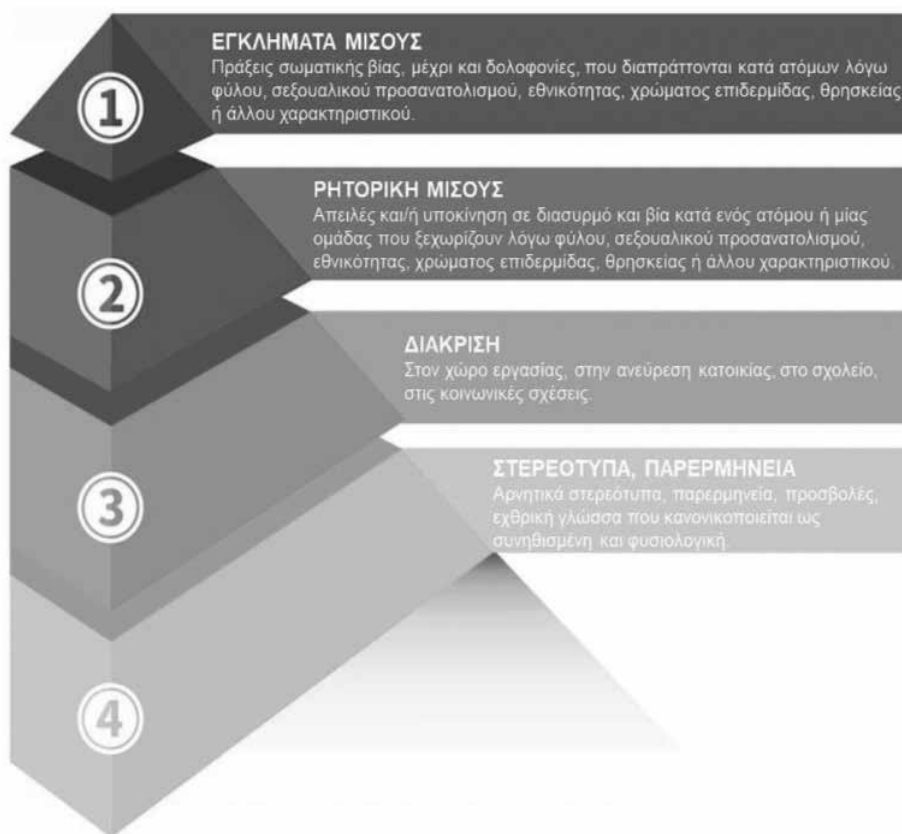
13 Gorka, M. (2019). Hate Speech and consequences in public space. *Task Quarterly*, 23(2), 233–244.

14 Sponholz, L. (2023). Hate speech. In C. Strippel, S. Paasch-Colberg, M. Emmer, & J. Trebbe (eds), *Challenges and perspectives of hate speech research* (pp. 143-163). Berlin, <https://doi.org/10.48541/dcr.v12.9>.

την ρητορική μίσους να διαιωνίζεται, καθώς ανά πάσα ώρα και στιγμή, μπορεί να βρεθεί κάτι που έχει αναρτηθεί στο παρελθόν. Για αυτό τον λόγο, οι μηχανισμοί διακυβέρνησης θα πρέπει να τεθούν γρήγορα και αποτελεσματικά πριν γίνει ευρέως γνωστό το περιεχόμενο, ώστε να ανακόψουν την περαιτέρω διάδοση του.

IV. Συνέπειες της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο

Χάρη στο σχήμα της, η πυραμίδα του μίσους καταδεικνύει αναλυτικά πώς μικρές πράξεις μεροληψίας και στερεότυπα μπορούν να οδηγήσουν σε πράξεις προκατάληψης, οι οποίες με τη σειρά τους επιφέρουν διακρίσεις που οδηγούν στη βία (εικόνα 1).

Εικόνα 1

Η ρητορική μίσους επηρεάζει άμεσα τη ζωή των ανθρώπων, που έχουν ως στόχο να υπονομεύσουν. Η έλλειψη αναγνώρισης και σεβασμού της διαφορετικότητας, καθώς και τα ανεπαρκή επίπεδα εκπαίδευσης σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι κάποια από τα κύρια αίτια της γέννησης της ρητορικής μίσους και της δημιουργίας επιπτώσεων στη ζωή των θυμάτων της. Κάποιες από τις συνέπειες της ρητορικής μίσους στα θύματα είναι η κατάθλιψη, η απελπισία, η οργή, το άγχος, η κοινωνική απομόνωση και υπάρχουν και περιπτώσεις που απειλείται η σωματική ακεραιότητα του θύματος και αυτό μπορεί να το οδηγήσει, είτε σε φαινόμενα αντι-βίας προς άλλους, είτε σε βία προς τον ίδιο του τον εαυτό. Επίσης, έπειτα από έρευνα της SELMA, η ρητορική μίσους αποδείχθηκε πώς βραχυπρόθεσμα ή μακροπρόθεσμα μπορεί

να απειλήσει άμεσα ή έμμεσα την ψυχολογική ευεξία των ατόμων. Τα άτομα που επηρεάζονται από τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο συνήθως χαρακτηρίζονται από τη χαμηλή αυτοεκτίμηση που έχουν για τον εαυτό τους ή μπορεί να τους διακατέχει το αίσθημα της μοναξιάς ή της απομόνωσης ή να έχουν ανήσυχο και διαταραγμένο ύπνο ή και ακόμη υψηλά επίπεδα άγχους, φόβου και ανασφάλειας, τα οποία εντείνονται με τη ρητορική μίσους. Παρόλα αυτά, θα πρέπει να προστεθεί πώς η ρητορική μίσους στο διαδίκτυο δεν επηρεάζει με τον ίδιο τρόπο όλα τα άτομα και δεν είναι ίδιος και ο τρόπος αντιμετώπισης των προβλημάτων. Υπάρχουν παράγοντες που καθορίζουν την επιρροή και τις συνέπειες της ρητορικής μίσους στη ζωή των ανθρώπων. Κάποιοι από αυτούς τους παράγοντες είναι οι βιωματικές εμπειρίες από το παρελθόν ή η υποστήριξη από το οικογενειακό και το ευρύτερο περιβάλλον των ατόμων που βιώνουν τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο, καθώς και η ψυχολογική και σωματική δύναμη που έχουν τα άτομα αυτά.

Οι συνέπειες της ρητορικής μίσους είναι οι διακρίσεις, οι παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο κοινωνικός αποκλεισμός. Ως διάκριση νοείται και η παρενόχληση, ο εκφοβισμός ή κάθε άλλη προσβλητική ενέργεια *bullying*, η οποία εκδηλώνεται με ανεπιθύμητες συμπεριφορές που σχετίζονται με έναν ή περισσότερους λόγους, όπως για παράδειγμα φυλετικής ή εθνικής/εθνοτικής καταγωγής, φύλου, θρησκευτικών ή άλλων πεποιθήσεων, αναπηρίας, ηλικίας ή σεξουαλικού-γενετήσιου προσανατολισμού και είχε ως σκοπό ή ως αποτέλεσμα την προσβολή της αξιοπρέπειας προσώπου και τη δημιουργία εκφοβιστικού, εχθρικού, εξευτελιστικού, ταπεινωτικού ή επιθετικού περιβάλλοντος. Ο εκφοβισμός, η παρενόχληση ή ακόμη και η βία μπορούν να πάρουν σωματική, λεκτική ψυχολογική και κοινωνική μορφή, ενώ υπάρχει και ο ηλεκτρονικός εκφοβισμός μέσα από τη χρήση νέων τεχνολογιών *cyberbullying*.

Σχετικά με την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αυτά είναι τα δικαιώματα και οι ελευθερίες που πρέπει να απολαμβάνει κάθε άνθρωπος. Τα ανθρώπινα δικαιώματα αντιστοιχούν σε υποχρεώσεις του κράτους, όχι μόνο για να απέχει από οποιαδήποτε προσβολή τους, αλλά και για να λαμβάνει θετικά μέτρα, ώστε να προστατεύει και να υλοποιεί τα δικαιώματα όλων των ανθρώπων. Τέλος, ο κοινωνικός αποκλεισμός είναι η παρεμπόδιση πρόσβασης σε κοινωνικά δικαιώματα, αγαθά ή υπηρεσίες όπως για παράδειγμα στην εργασία, στην εκπαίδευση ή στην ιατροφαρμακευτική φροντίδα. Η έλλειψη αυτών οδηγεί συνήθως στην οικονομική ανέχεια και στην περιθωριοποίηση.

V. Η αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους

Η αντιμετώπιση της ρητορικής μίσους -ιδιαίτερα στο πλαίσιο του διαδικτύου- είναι μία απαιτητική διαδικασία, η οποία προϋποθέτει τη συνεργασία ποικίλων φορέων. Συνεπώς, είναι απαραίτητη μια συλλογική προσπάθεια από όλους τους ενδιαφερόμενους φορείς (όπως κυβερνήσεις, μη κυβερνητικές οργανώσεις, διεθνείς οργανισμοί) για τον περιορισμό της ρητορικής μίσους στο Διαδίκτυο και για την προώθηση της ανεκτικότητας και του σεβασμού της διαφορετικότητας.¹⁵

Σε έρευνα που διενεργήθηκε, το 40% των ατόμων πιστεύει ότι η αποφυγή απάντησης είναι η καλύτερη στάση απέναντι στη ρητορική μίσους (αγνοούμε αυτόν που εκφράζει τη ρητορική μίσους). Αυτή η στάση δεν είναι αποτελεσματική, καθώς μέσα από τη σιωπή, συντελούμε και εμείς με την παθητική μας στάση στη διαιώνιση λόγων μίσους. Το να αφήνεις το μίσος χωρίς καμία αντίδραση δεν είναι ο καλύτερος τρόπος καταπολέμησης αυτού του φαινομένου. Μια

15 Cassim, F. (2019). Regulating hate speech and freedom of expression on the Internet: Promoting tolerance and diversity. *South African Journal of Criminal Justice* 28(3).

άλλη μέθοδος είναι η απάντηση χωρίς προσωπική εμπλοκή στη συζήτηση. Η έρευνα δείχνει ότι η παραπάνω μέθοδος είναι αποτελεσματική, δηλαδή το άτομο που δέχεται επίθεση πρέπει να θέσει ένα όριο στον ιστοχώρο του και να πει «όχι», «δεν μου αρέσει αυτό».¹⁶ Η αντιμετώπιση αυτού του φαινομένου μπορεί να πραγματοποιηθεί μέσω της προώθησης των αρχών της κατανόησης, της ανεκτικότητας, της φιλίας και της ειρηνικής συμβίωσης όλων των μελών και των ομάδων της κοινωνίας, μέσα σε ένα ασφαλές, θετικό και υποστηρικτικό περιβάλλον.¹⁷

Η ρητορική του μίσους μπορεί να αντιμετωπιστεί με τη διευκόλυνση του ελεύθερου και ανοιχτού διαλόγου, αλλά -παράλληλα και- τη διάδοση των αξιών του σεβασμού και της ανεκτικότητας και την επισήμανση των κινδύνων της ανοχής ή της αδιαφορίας έναντι της ανάδειξης ρατσιστικών ομάδων ή ιδεολογιών.¹⁸ Οι ΜΚΟ, τα σχολεία, η αστυνομία και η εισαγγελία θα πρέπει να αντιμετωπίζουν το πρόβλημα σοβαρά και να υποστηρίζουν τα θύματα μίσους.¹⁹ Επίσης, είναι δυνατή η έκφραση από τα μέσα μαζικής επικοινωνίας ή από τα πρόσωπα που ασκούν ρητορική στη δημόσια σφαίρα ενός θετικού, εποικοδομητικού και δημιουργικού λόγου, ο οποίος όχι μόνο θα αποφεύγει την αναπαραγωγή και διαιώνιση στερεοτύπων και προκαταλήψεων, αλλά και θα συμβάλλει ενεργά στην εμπέδωση ενός κλίματος νηφαλιότητας, σεβασμού και κοινωνικής ειρήνης.²⁰ Επιπλέον, κρίνεται ιδιαίτερα σημαντική η προαγωγή των αξιών της διαφορετικότητας, η οποία στηρίζεται στην αποδοχή και στον σεβασμό όλων των προσώπων, και του πλουραλισμού, ο οποίος συνίσταται στην αναγνώριση, προώθηση και προστασία κάθε ετερομορφίας και στην ειρηνική συμβίωση όλων των μελών της κοινωνίας.²¹

Σημαντική προσπάθεια καταπολέμησης της ρητορικής μίσους υπήρξε η δράση του *#no hate speech movement*. Η εκστρατεία αυτή ενθαρρύνει τον σεβασμό για την ελευθερία της έκφρασης και επιδιώκει να αναπτύξει εναλλακτικές «απαντήσεις» στη ρητορική μίσους, όπως είναι η πρόληψη, η εκπαίδευση, η ευαισθητοποίηση, η ανάπτυξη αυτοελέγχου από τους χρήστες και η ενθάρρυνση της υποστήριξης προς τα θύματα.²² Στόχοι της εκστρατείας είναι οι εξής:

1. Να ευαισθητοποιήσει τον κόσμο ως προς τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο, αλλά και τους κινδύνους που εγείρει για τη δημοκρατία συνολικά και τους νέους μεμονωμένα.
2. Να προωθήσει την παιδεία, τον εγγραμματισμό των Μέσων και τον διαδικτυακό εγγραμματισμό.
3. Να μειώσει το όριο αποδοχής της ρητορικής μίσους στο διαδίκτυο.
4. Να χαρτογραφήσει τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο και να αναπτύξει εργαλεία καταπολέμησης της.
5. Να προσφέρει υποστήριξη και αλληλεγγύη σε άτομα και ομάδες που θίγονται από τη ρητορική μίσους στο διαδίκτυο.
6. Να προωθήσει την ανάπτυξη και την επίτευξη συναίνεσης αναφορικά με ευρωπαϊκές πολιτικές και εργαλεία καταπολέμησης της ρητορικής μίσους.
7. Να αναπτύξει τη συμμετοχή και την αίσθηση της ιδιότητας του πολίτη στο διαδίκτυο και να φέρει τους/τις νέους/νέες κοντά στις διαδικασίες διακυβέρνησης του διαδικτύου.²³

16 BET (2023). Ρητορική μίσους, ό.π.

17 Ό.π.

18 Ό.π.

19 Gorka, M. (2019), ό.π.

20 BET (2023). Ρητορική μίσους, ό.π.

21 Ό.π.

22 Gomes, R. (2015), ό.π.

23 Ό.π.

VI. Συμπεράσματα

Η ρητορική μίσους μπορεί να λάβει ιδιαίτερα σημαντικές προεκτάσεις και η πρόληψή της είναι κεντρικό ζήτημα αντιμετώπισης. Τα ολοένα και συχνότερα περιστατικά ρητορικής μίσους από παιδιά και εφήβους αναδεικνύουν πόσο βαθύ είναι το πρόβλημα και υπογραμμίζουν τον ρόλο που μπορούν διαδραματίσουν οι γονείς και το σχολείο στην πρόληψη τέτοιων φαινομένων. Η ελευθερία του λόγου δεν συνεπάγεται την ελευθερία να εκφράζεις απόψεις που προάγουν τη ρητορική μίσους και στερούν άλλους ανθρώπους και κοινωνικές ομάδες από βασικά ανθρωπινα δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στη ζωή. Άλλωστε, στην πυραμίδα του μίσους συναντάμε πράξεις βίας που φτάνουν ακόμη και στη στέρηση της ζωής, οπότε ένας λόγος που υποκινεί τέτοιες πράξεις δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να είναι δημοκρατικός. Το διαδίκτυο μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ένα εργαλείο καταπολέμησης της ρητορικής μίσους και να αντιστρέψει τις συνέπειες αυτού του φαινομένου. Το φαινόμενο αυτό μας καλεί να επανεξετάσουμε τα όρια της ελευθερίας -της δικής μας και των άλλων- και το ζήτημα της αποτελεσματικής προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. Τεχνητή Νοημοσύνη και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Ανθρώπινα Δικαιώματα και Βιοηθική στην Ψηφιακή Εποχή: Το Παράδοξο της Τεχνολογικής Προόδου

.....
Μαρία Κ. Χωριανοπούλου.
.....

Η παρούσα μελέτη αναλύει τις δυναμικές αλληλεπιδράσεις μεταξύ τεχνολογικής καινοτομίας και ανθρώπινων δικαιωμάτων, καθώς και τις προκλήσεις που αναδύονται στο πεδίο της βιοηθικής. Παρουσιάζει το παράδοξο ότι, ενώ η τεχνολογική πρόοδος προσφέρει εκπληκτικές δυνατότητες για τη βελτίωση του ανθρώπινου βίου, ταυτόχρονα εγείρει σοβαρά ηθικά ζητήματα για την προστασία των θεμελιωδών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αυτή η τεχνολογική πρόοδος δεν συνοδεύεται πάντα από μια ανάλογη εξέλιξη στην ανθρώπινη ηθική σκέψη και διάσταση, οδηγώντας σε ένα πλήθος νέων διλημάτων που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η τεχνητή νοημοσύνη, η βιοτεχνολογία και άλλες τεχνολογικές καινοτομίες διεισδύουν στην καθημερινότητα παράγοντας νεοφανή ανθρώπινα δικαιώματα και ανακινώντας παράδοξα φιλοσοφικά και ηθικά ζητήματα. Το παράδοξο της τεχνολογικής προόδου αναδεικνύει την ταυτόχρονη δυνατότητα ενίσχυσης και υπονόμησης των οικουμενικών αξιών και δικαιωμάτων, απαιτώντας μια ενδελεχή φιλοσοφική και ηθική ανάλυση.

Ι. Η εμπλοκή της τεχνοεπιστήμης στην ηθική σκέψη: κανονιστικότητα και ηθικές αρχές

Η προσέγγιση υπό το πρίσμα της ηθικής φιλοσοφίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο πλαίσιο της βιοηθικής σε σχέση με την τεχνολογία, η οποία διατρέχει πλέον όλον τον βίο του ανθρώπου, δημιουργεί πολλά παράδοξα σε σχέση με καθολικές έννοιες όπως η ελευθερία, η αυτονομία, η αξιοπρέπεια και η ευθύνη μας ως ηθικά πρόσωπα προς τους συνανθρώπους μας, αλλά και τις επόμενες γενεές. Η φιλοσοφική διάσταση της βιοηθικής, την οποία θα διερευνήσουμε, εστιάζεται στην έννοια της *δεσμευτικότητας*. Η έννοια της δεσμευτικότητας αφορά όχι στον τρόπο με τον οποίο πραγματοποιούνται και λειτουργούν οι τεχνολογικές πράξεις, όπως επί παραδείγματι πώς λειτουργεί η τεχνητή νοημοσύνη (AI), αλλά στο *πώς πρέπει* να πραγματοποιούνται, και κυρίως *πώς πρέπει* να εφαρμόζονται. Το Σωκρατικό ερώτημα «Πώς πρέπει να πράττουμε», παραμένει εξαιρετικά σημαντικό και επίκαιρο ακόμη και σήμερα.¹ Αυτή η ερώτηση δεν περιορίζεται απλώς στον καθορισμό της ηθικής συμπεριφοράς, αλλά διερευνά βαθιά την ουσία και τις αρχές που πρέπει να διέπουν τη δράση και τον βίο του ηθικού προσώπου.² Στην εποχή μας, το ερώτημα αυτό παραμένει αναλλοίωτο και διαχρονικό, εντούτοις έχει καταστεί πιο σύνθετο και πολυδιάστατο, λόγω της τεχνολογικής προόδου που επηρεάζει την καθημερινή μας ζωή.³ Από την αρχαιότητα, φιλόσοφοι όπως ο Σωκράτης, ο Πλάτων και ο Αριστοτέλης, αναγνώρισαν την ανάγκη για την ύπαρξη ενός ηθικού πλαισίου που θα ρύθμιζε την ανθρώπινη δραστηριότητα και τη χρήση των τεχνολογικών εργαλείων. Η σωκρατική παράδο-

1 Raymond Wacks, *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*, Oxford, Oxford University Press, 2014, σσ. 13-14.

2 Ό.π., σσ. 14-19.

3 Edgar Morscher, Otto Neumaier, and Peter Simons, "Introduction: On Applying Ethics", στο: Edgar Morscher, Otto Neumaier, Peter Simons (eds), *Applied Ethics in a Troubled World*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1998, xviii.

ση διατηρεί μία συνέχεια και στη σύγχρονη φιλοσοφία. Οι σύγχρονοι φιλόσοφοι συνεχίζουν να διερευνούν την αφετηρία της ηθικής θεωρίας, προσπαθώντας να απαντήσουν σε ερωτήματα που αφορούν τη φύση της ανθρωπότητας και τις αρχές που πρέπει να διέπουν τις πράξεις του ηθικού προσώπου, ειδικά σε μια εποχή κατά την οποία η τεχνοεπιστήμη έχει εισβάλλει ολοκληρωτικά στον ανθρώπινο βίο.

Η τεχνοεπιστήμη δεν εξαιρείται από το σωματικό ερώτημα, καθώς είναι και εκείνη μια μορφή της ανθρώπινης πράξης. Η τεχνοεπιστήμη αποτελεί εξαγόμενο της ανθρώπινης πράξης και γνώσης και ασφαλώς είναι κάτι το θαυμαστό και αξιόλογο, ωστόσο πρέπει να έχουμε στον νου μας ότι δεν φέρει ηθικό πρόσημο. Ως γνώση, η τεχνολογία είναι κάτι το σπουδαίο, επί παραδείγματι η γνώση σχετικά με τη κλωνοποίηση αφορά την πρόοδο της γενετικής επιστήμης. Όμως, το να γνωρίζουμε πως διενεργείται η μέθοδος της κλωνοποίησης είναι κάτι το «ηθικά ουδέτερο». Η τεχνοεπιστήμη έχει ως στόχο την περιγραφή διαδικασιών και τεχνικών και δεν είναι ικανή να κρίνει την ηθική ορθότητα μιας επιστημονικής πράξης. Επομένως, σύμφωνα με το προηγούμενο παράδειγμα, το αν πρέπει να εφαρμοστεί η μέθοδος της κλωνοποίησης δεν είναι δυνατόν να το αξιολογήσει η επιστήμη, αφού δεν διαθέτει αξιολογικά και κανονιστικά-δεσμευτικά κριτήρια.⁴

Η επιστήμη βασίζεται στην αυστηρή και αμερόληπτη καταγραφή στοιχείων, πορισμάτων, στην εξαγωγή συμπερασμάτων από δεδομένα και στην πειραματική επαλήθευση. Ο πρωταρχικός στόχος της είναι η περιγραφή και εξήγηση του κόσμου, όχι η αξιολόγηση ή η διαμόρφωση ηθικών αρχών και δεσμευτικών αξιών.⁵ Το πλαίσιο της περιλαμβάνει την παρατήρηση, την υπόθεση, το πείραμα και την ανάλυση των αποτελεσμάτων. Αυτές οι διαδικασίες στοχεύουν στην κατανόηση των μηχανισμών που διέπουν τα φυσικά και κοινωνικά φαινόμενα. Η επιστημονική γνώση παράγεται μέσω επαναληπτικών δοκιμών και αναλύσεων, με στόχο την επιβεβαίωση ή την απόρριψη των υποθέσεων. Αν και η επιστημονική γνώση παρέχει τα εργαλεία και τις γνώσεις για την κατανόηση του κόσμου, δεν είναι αρμόδια να διαμορφώνει ανθρωπιστικές έννοιες και ηθικούς κανόνες. Οι ηθικές αρχές και αξίες πηγάζουν αποκλειστικά από τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Η ηθική φιλοσοφία έχει τον πρώτο λόγο, επειδή υπερβαίνει τις απόλυτες περιγραφικές μεθόδους της επιστήμης και κατέχει τα απαραίτητα εργαλεία που αποτιμούν, αξιολογούν ηθικά και καθοδηγούν την ανθρώπινη πράξη μέσα από τα δύο θεμελιώδη χαρακτηριστικά της, την *κανονιστικότητα/δεσμευτικότητα* και την *καθολικότητα*. Μόνον η ηθική φιλοσοφία και οι υποκλάδοι της (Εφαρμοσμένη Ηθική, Βιοηθική, Περιβαλλοντική Ηθική, Ιατρική Ηθική)⁶ μπορούν να μας παράσχουν τις αρχές της καθοδήγησης του ηθικού προσώπου και να «απαντούν» κάθε φορά στο ερώτημα: «πως πρέπει να πράττω», όσο σύνθετο και αν καθίσταται αυτό σε κάθε εποχή. Επομένως, η τεχνολογία, ως προϊόν της ανθρώπινης πρακτικής, θα πρέπει και αυτή να αξιολογείται και να ελέγχεται ηθικώς, να υπηρετεί την ανθρώπινη ευημερία, εντός ενός πλαισίου που θα σέβεται τα δικαιώματα και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

4 Σταυρούλα Τσινόρεμα, «Η Βιοηθική και η Σύγχρονη Κριτική της Πράξης», *Δευκαλίων* 24/2, 2006, σ. 246.

5 Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, «Βιοηθική: Όψεις του Αγαθού και του Ορθού», στο: Ελένη Γραμματικοπούλου (επιμ.), *Η Άλλη Πλευρά της Βιοτεχνολογίας: Επιστημονικές Επιμορφωτικές Διαλέξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1998, σσ. 47-56.

6 Peter Singer, "Introduction", στο: Peter Singer (ed.), *Applied Ethics*, New York, Oxford University Press, 1986, σσ. 3-5.

II. Η εξέλιξη της νεωτερικής σκέψης και η διεπιστημονική πρόκληση της βιοηθικής στην ψηφιακή εποχή

Η νεωτερική σκέψη, με πρωτοκαθεδρία την αυτονομία του υποκειμένου, θέτει τις βάσεις για μια άνευ ορίων διεύρυνση του γνωστικού ορίζοντα, καθιστώντας εφικτή την εκρηκτική ανάπτυξη της επιστημονικής γνώσης και των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Πράγματι, από τον 17^ο αιώνα και μετά, δηλαδή από την περίοδο του Διαφωτισμού, εγκαινιάστηκε ένα νέο επιστημονικό όραμα για τη νεωτερικότητα, το οποίο καθόρισε έναν από τους κύριους σκοπούς του ανθρώπου: την πληρέστερη δυνατή κατανόηση της φύσης. Από τότε ετέθησαν και τα θεμέλια για τις σύγχρονες επιστημονικές μεθόδους και τις τεχνολογίες που βιώνουμε σήμερα. Η ψηφιακή εποχή, χαρακτηριζόμενη από την ταχεία ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης (AI), της γενετικής μηχανικής και άλλων προηγμένων τεχνολογιών, αποτελεί μια άμεση προέκταση των καινοτομιών και των επιτευγμάτων εκείνης της πρώτης επιστημονικής επανάστασης. Το διεπιστημονικό πεδίο της βιοηθικής, το οποίο ενσωματώνει στοιχεία από την ιατρική, τη βιολογία, τη γενετική και άλλες επιστήμες, συνεχώς εμπλουτίζεται από αυτές τις νέες τεχνολογικές εξελίξεις.

Πλέον η επιστήμη της ιατρικής δεν περιορίζεται απλώς στη θεραπεία των ασθενειών και στην ανακούφιση από τον πόνο. Έχει μετεξελιχθεί σε μια επιστήμη που υπόσχεται την παράταση της ζωής, την αναστολή, ή έστω την επιβράδυνση της γήρανσης και την παρέμβαση στον ανθρώπινο γονότυπο. Τέτοιες παρεμβάσεις μπορούν να αποτρέψουν γενετικά προκαθορισμένες ασθένειες και να μειώσουν τους κινδύνους που επιβαρύνουν μελλοντικά την υγεία του ατόμου. Αυτές οι δυνατότητες, αν και ως έναν βαθμό είναι ελκυστικές και εκπληκτικές, φέρουν και σοβαρά ηθικά διλήμματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν. Η τρέχουσα τεχνολογία δύναται να βελτιώσει την ποιότητα ζωής, να διευκολύνει την πρόσβαση σε διάφορες ιατρικές υπηρεσίες και να ενισχύσει την φροντίδα των ασθενών. Ωστόσο, η χρήση της πρέπει να συνοδεύεται από προσεκτική εξέταση των ηθικών επακόλουθων. Οι κίνδυνοι που σχετίζονται με την αξιοπρέπεια, την αυτονομία του ηθικού προσώπου, την προστασία των προσωπικών δεδομένων και τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι σημαντικοί και δεν πρέπει να υποτιμώνται.

Ο κλάδος της βιοηθικής προσφέρει το κατάλληλο πλαίσιο για την αξιολόγηση αυτών των ηθικών διλημάτων. Εισηγείται αρχές και κανόνες για την καθοδήγηση της επιστημονικής και τεχνολογικής προόδου, διασφαλίζοντας ότι οι καινοτομίες θα υπηρετήσουν την ανθρωπότητα, χωρίς όμως να υπονομεύσουν την αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η μετάβαση από την περίοδο του Διαφωτισμού στην ψηφιακή εποχή σηματοδοτεί μια αδιάληπτη διεύρυνση του ανθρώπινου γνωστικού ορίζοντα και των τεχνολογικών επιτευγμάτων. Ωστόσο, η αλληλεπίδραση μεταξύ της τεχνοεπιστήμης και της ηθικής απαιτεί συνεχή επανεξέταση και ηθικό αναστοχασμό, ώστε να διασφαλιστεί ότι οι εξελίξεις αυτές θα συμβάλουν στην ευζωία της ανθρωπότητας. Σε αυτή τη συγκυρία, η ενεργός εμπλοκή της βιοηθικής είναι πιο επιτακτική και επίκαιρη από ποτέ, καθώς η καθοδήγηση της ανθρώπινης πράξης – ήγουν της επιστήμης, πρέπει να πραγματώνεται με τις κατάλληλες ηθικές αρχές και αξίες.

III. Το παράδοξο της τεχνολογικής προόδου

Το κεντρικό παράδοξο της τεχνολογικής εξέλιξης είναι ότι, ενώ η τεχνολογία μπορεί να υπηρετεί το κοινό καλό και να βελτιώνει την ποιότητα του ανθρώπινου βίου, συχνά συνοδεύεται από νέες μορφές κινδύνων και απειλών για τα θεμελιώδη δικαιώματα και την ηθική. Αυτός ο ατέρ-

μονος ορίζοντας της προόδου φέρνει στο φως μια σειρά από ηθικά διλήμματα, τα οποία απαιτούν ουσιαστική ανάλυση και βαθιά φιλοσοφική σκέψη.

Η τεχνολογία, αν και μπορεί να προάγει την ευδαιμονία, μπορεί επιπλέον να ενισχύσει ανισότητες και να παραβιάσει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αυτονομία. Συχνά, αντιλαμβανόμαστε τον ρόλο και τις επιπτώσεις της τεχνολογίας από τα αποτελέσματά της και όχι πρωτίτερα. Συνήθως δεν μπορούμε να προβλέψουμε και να υπολογίσουμε τις ηθικές συνέπειές της, παρά μόνο όταν έχουν παραχθεί τα σχετικά αποτελέσματα, τότε μόνον μπορούμε να αξιολογήσουμε ηθικά αυτή την πρακτική, δηλαδή εμπειρικά. Ένα από τα πιο βασικά ζητήματα της βιοηθικής είναι ότι η ηθική αξιολόγηση και η νομική ρύθμιση τρέχει ασθμαίνοντας πίσω από τις τεχνολογικές εξελίξεις προκειμένου να προλάβει ενδεχόμενες ηθικές παραβιάσεις από τις εφαρμογές τους. Είναι συχνό φαινόμενο η αστραπιαία τεχνολογική πρόοδος να προηγείται των ηθικών συζητήσεων και αξιολογήσεων, οδηγώντας σε συγκρούσεις ηθικών αρχών και δικαιωμάτων, ίδιον της εφαρμοσμένης ηθικής.⁷

Κανείς δεν μπορεί να αμφισβητήσει ότι η τεχνοεπιστήμη απελευθερώνει τον άνθρωπο και τον εξοπλίζει με τέτοιους τρόπους, ώστε να έχει τη δυνατότητα να ανταποκριθεί αμεσότερα και αποτελεσματικότερα στις νέες αναδυόμενες επιταγές της σύγχρονης εποχής. Η υγεία είναι ένας τομέας στον οποίο η τεχνολογία προσφέρει τη δυνατότητα να διατηρούμε ήδη τη ζωή μας σε υψηλά επίπεδα ποιότητας. Παράγει τεχνολογικές εφευρέσεις, όπως γενετικές εξετάσεις, εμφόλια και θεραπείες, προσφέροντας μια ενεργή και πιο πλήρη ζωή σε εκατομμύρια ανθρώπους ανά τον κόσμο. Συνακόλουθα όμως, προβάλλεται το εξής παράδοξο: η ίδια η τεχνολογία που υποσχόταν να ενισχύσει την ελευθερία, την αυτονομία και τα ανθρώπινα δικαιώματα, τελικά φαίνεται ότι τα εκθέτει σε καινοφανείς κινδύνους.

Η επίδραση της τεχνολογίας στην ιατρική και τη βιολογία έχει αναδείξει πληθώρα ηθικών ζητημάτων που χρήζουν ανάλυσης. Ένα από τα πιο εμφανή παραδείγματα είναι η τεχνητή νοημοσύνη (AI) στη διαχείριση υγειονομικών δεδομένων. Η δυνατότητα αυτής της τεχνολογίας να αναλύει μεγάλους όγκους πληροφοριών (Big Data) μπορεί ασφαλώς να βελτιώσει την ποιότητα της φροντίδας, αλλά εγείρει σοβαρά ζητήματα περί ιδιωτικότητας και προσωπικών δεδομένων του ατόμου. Επίσης, η γενετική μηχανική προσφέρει τη δυνατότητα πρόληψης και θεραπείας ασθενειών, αλλά παράλληλα θέτει ερωτήματα για το κατά πόσο είναι ηθικά αποδεκτό να αλλάζουμε τη γενετική δομή των ανθρώπων. Το ζήτημα της «διαγραφής» γενετικών ασθενειών από το γονιδίωμα είναι ένας τομέας που προκαλεί έντονη διαμάχη στον βιοηθικό διάλογο και σοβαρές ενστάσεις σε σχέση με τον ρόλο των γονιδίων στη γονιδιακή δεξαμενή της ανθρωπότητας σε βάθος χρόνου. Δεν μπορούμε όμως να μην παραδεχθούμε ότι υπάρχει μια κρίσιμη ηθική ευκαιρία που καλό θα ήταν να αξιοποιηθεί από τη θεραπευτική γενετική μηχανική.

Η θεραπευτική γενετική μηχανική υπόσχεται την εξάλειψη της «γενετικής ανισότητας», δηλαδή της ανισότητας που διαμορφώνει και συνοδεύει την αρχή της ζωής και διαρκεί έως το τέλος της.⁸ Ένα άτομο αντιλαμβάνεται με ουσιαστικά διαφορετικό τρόπο ένα φυσικό αλλά ανεπιθύμητο γενετικό χαρακτηριστικό, σε σύγκριση με μια ικανότητα ή δεξιότητα που έχει αποκτηθεί σκόπιμα με ορισμένο τεχνολογικό προγραμματισμό. Ακόμη και αν αυτή η τεχνολογικά αποκτηθείσα ικανότητα θεωρείται αντικειμενικά πολύτιμη και προσφέρει πλεονεκτήματα, παραμένει ουσιαστικά διαφορετική από ένα εκ φύσεως κληροδότημα. Όταν λέμε συχνά ότι η φύση ήταν «άδικη» ή «σκληρή» με κάποιον, δεν εννοούμε ότι η φύση είχε κακά σχέδια

7 Μαρία Κ. Χωριανοπούλου, *Βιοηθική και Δικαιώματα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2021, σ. 19.

8 David B. Resnik, "Genetic Engineering and Social Justice: A Rawlsian Approach", *Social Theory and Practice* 23, no. 3 (1997), σ. 427.

προς αυτόν, προφανώς και γνωρίζουμε ότι η φύση είναι ένας τυφλός μηχανισμός που μοιράζει *άναρχα* τα γονίδια, δηλαδή η φύση *κληρώνει* ταλέντα, σωματική ρώμη, ευφυΐα, αλλά και αναπηρίες.⁹ Γι' αυτό και σχεδόν κάθε φορά που αγανακτούμε για ένα ανεπιθύμητο φυσικό μας χαρακτηριστικό, συνήθως «κατηγορούμε» τη φυσική τύχη μας ή κάποια θεϊκή ύπαρξη. Όμως δεν μπορούμε να ισχυριστούμε το ίδιο για τις βιοτεχνολογικές παρεμβάσεις, καθώς αυτές αποτελούν κάτι εντελώς διαφορετικό από τα φυσικά γονίδια, οι γενετικές παρεμβάσεις δεν είναι άορατα αποτυπώματα – κληροδοτήματα της φύσης.¹⁰ Αντιθέτως, φανερώνουν τις επιθυμίες που προγραμματίσαν άλλοι για εμάς διαμορφώνοντας τη ζωή μας χωρίς την προσωπική μας συμμετοχή ή συναίνεση.¹¹ Ως εκ τούτου, καταστρατηγούνται θεμελιώδεις έννοιες της ελευθερίας, της αυτονομίας, του αυτοκαθορισμού, των δικαιωμάτων, της δικαιοσύνης. Οι ηθικές αυτές έννοιες, προπαντός τα δικαιώματα, αποτελούν θεμέλιο λίθο της δημοκρατίας και του πολιτισμού μας. Είναι οι βασικές αρχές που προσδιορίζουν την αξιοπρέπεια, την ισότητα και την ελευθερία του ανθρώπου στις ευνομούμενες κοινωνίες. Το *παράδοξο* της τεχνολογικής προόδου συνεπάγεται την αντίφαση ανάμεσα στην επιθυμία και τη λαχτάρα μας να αναπτυχθούμε και να ακμάσουμε ψηφιακά, αλλά ταυτόχρονα να διαφυλάξουμε την ανθρώπινη διάσταση και ασφαλώς τα θεμελιώδη δικαιώματα.

IV. Φιλοσοφικές προσεγγίσεις στην τεχνολογική πρόοδο

Σύγχρονοι ηθικοί φιλόσοφοι όπως ο Jürgen Habermas και ο Hans Jonas έχουν εκφράσει βαθιές ανησυχίες σχετικά με την ανεξέλεγκτη τεχνολογική πρόοδο που παρατηρείται στις επιστήμες της ζωής. Ο τελευταίος, στο έργο του «Η Αρχή της Ευθύνης» υποστηρίζει ότι ο άνθρωπος επιδιώκει να εξαλείψει τα αρνητικά γονιδιακά του παρελθόν και να επαναπρογραμματίσει τη φύση του, αλλά με τους δικούς του όρους.¹² Αποσκοπεί να την προσαρμόσει στις δικές του ανάγκες. Κατά την άποψή του, η τεχνολογία έχει τη δυνατότητα να λειτουργήσει ως εργαλείο για τη *διαγραφή* του βιολογικού ιστορικού μας, επιτρέποντας παρεμβάσεις που μπορούν να αλλάξουν τη φυσική εξέλιξη και την κληρονομικότητα.

Ωστόσο, ο Jonas εκφράζει σοβαρές ανησυχίες σχετικά με την ηθική ετοιμότητα της ανθρωπότητας να αντιμετωπίσει τέτοιου είδους παρεμβάσεις. Θεωρεί ότι δεν έχουμε αναπτύξει επαρκώς το κατάλληλο ηθικό πλαίσιο και τα εργαλεία που απαιτούνται για να αξιολογήσουμε με ακρίβεια το ηθικό βάρος αυτών των προγεννητικών παρεμβάσεων, οι οποίες μπορούν να έχουν μακροπρόθεσμες και απρόβλεπτες επιπτώσεις.¹³ Επομένως, αναδύεται επιτακτική ανάγκη για την ανάπτυξη μιας νέας ηθικής που θα λαμβάνει υπόψη της, τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των τεχνολογικών μας ενεργειών στο φυσικό περιβάλλον και στην κοινωνία συνολικά.

Αυτή η νέα ηθική επιβάλλεται να είναι προσαρμοσμένη στην κλίμακα και την ένταση των αλλαγών που μπορεί να επιφέρει η τεχνολογία. Ενδείκνυται να έχει τη δυνατότητα να προβλέπει και να μετριάξει τις πιθανές αρνητικές επιπτώσεις των τεχνολογικών παρεμβάσεων στην ανθρώπινη ζωή και στη φύση. Ο Jonas παρατηρεί ότι η σημερινή τεχνολογία απαιτεί την υιο-

9 Michael Sandel, *The Case Against Perfection*, Massachusetts and London, Harvard University Press, 2007, σ. 91.

10 Glenn McGee, *The Perfect Baby: Parenthood in the New World of Cloning and Genetics*, Maryland, Rowman and Littlefield Publishers, 2000², σ. 55.

11 Daniel C. Henrich, "Human Nature and Autonomy: Jürgen Habermas' Critique of Liberal Eugenics", *Ethical Perspectives* 18, no. 2 (2011), σσ. 253-255.

12 Hans Jonas, *The Imperative of Responsibility. In Search of an Ethics for the Technological Age*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1984, σσ. 4-6.

13 Hans Jonas, "Biological Engineering – A preview", στο: *Hans Jonas, Philosophical Essays: From Ancient Creed to Technological Man*, Prentice Hall, New Jersey, 1974, σσ. 140-141.

θέτηση ενός νέου είδους ηθικής, το οποίο θα ενσωματώνει μια πιο εκτενή και βαθιά ανάλυση των πιθανών αποτελεσμάτων των ενεργειών μας. Αυτή η ηθική θα πρέπει να είναι ικανή να συνηγορεί όχι μόνο τις άμεσες συνέπειες, αλλά και τα μακροπρόθεσμα επακόλουθα στο περιβάλλον. Είναι απαραίτητο να εξασφαλίζεται ότι οι τεχνολογικές καινοτομίες μας δεν θα υπονομεύουν τις θεμελιώδεις αξίες και τα δικαιώματα των ανθρώπων. Συγκεκριμένα στο άρθρο του με τίτλο «Προς μια Φιλοσοφία της Τεχνολογίας» (Toward a Philosophy of Technology) γράφει:

«...υπάρχουν κυρίως στους τομείς της βιοϊατρικής, της συμπεριφοράς και τους κοινωνικούς. Δεν τους διακρίνει η ξεκάθαρη απλότητα του ζητήματος της επιβίωσης, και δεν υπάρχει καμία (τουλάχιστον διακηρυγμένη) ομοφωνία επ' αυτών, η οποία να επιβάλλεται από το φάσμα κάποιας ακραίας κρίσης. Εδώ ακριβώς έγκειται το καθήκον μιας φιλοσοφικής ηθικής ή μιας θεωρίας αξιών. Το αν η φωνή του θα εισακουστεί στη διαμάχη για τις πολιτικές δεν τον αφορά: ενδεχομένως να μην μπορεί καν να φτιάξει εκείνη την επιτακτική φωνή με την οποία θα μιλήσει — ένας οίκος διχασμένος, όπως είναι η φιλοσοφία. Όμως ο φιλόσοφος πρέπει να επιδιώκει την κανονιστική γνώση, και αν οι σκληρές προσπάθειές του υστερούν στην παραγωγή πειστικών αξιωμάτων, τουλάχιστον οι διευκρινίσεις του μπορούν να εξουδετερώσουν τη βιασύνη και να κάνουν τους ανθρώπους να κάνουν μια παύση, ώστε να επιδιώξουν μια αναστοχαστική -εμπεριστατωμένη- οπτική...»¹⁴

Από την άποψη της ηθικής φιλοσοφίας, ο άνθρωπος αδυνατεί να υπολογίσει πλήρως τις συνέπειες των παρεμβάσεων που αναδιαμορφώνουν την ανθρώπινη φύση. Αυτό, σύμφωνα με τον Jonas συμβαίνει για δύο κυρίως λόγους: οι συνέπειες αυτές είναι μελλοντικές, δεν μπορούμε να τις βιώσουμε άμεσα, και είναι σωρευτικές, παρουσιάζουν μία γεωμετρική πρόοδο που κλιμακώνεται με την πάροδο του χρόνου. Αυτή η αδυναμία προκύπτει από το γεγονός ότι οι παρεμβάσεις, αν και συχνά γίνονται με τις καλύτερες προθέσεις και στοχεύουν σε μικρές διορθώσεις, τείνουν να αυτονομούνται και να εξελίσσονται πέρα από τον αρχικό τους σκοπό, δημιουργώντας αποτελέσματα που δεν μπορούμε να ελέγξουμε.

Ενώ έχουμε την εντύπωση ότι πραγματοποιούμε μικροδιορθωτικές παρεμβάσεις, η τεχνολογία έχει την τάση να ανεξαρτητοποιείται από τον ανθρώπινο έλεγχο. Αυτή η αυτονομία της τεχνολογίας παράγει ηθικές συνέπειες που δεν έχουν υπολογιστεί εκ των προτέρων, δημιουργώντας νέες ηθικές προκλήσεις και σοβαρά προβλήματα.

Η ακαδημαϊκή ανάλυση αυτής της προβληματικής αναδεικνύει τη σημασία της ηθικής μέριμνας και του αναστοχασμού πριν από την εφαρμογή τέτοιων τεχνολογικών καινοτομιών. Ο Hans Jonas υπογραμμίζει την ανάγκη για μια ηθική που λαμβάνει υπόψη τις μακροπρόθεσμες συνέπειες των ανθρώπινων πράξεων, ειδικά σε έναν κόσμο όπου οι τεχνολογικές παρεμβάσεις μπορούν να μεταβάλλουν ριζικά την ανθρώπινη ύπαρξη και το περιβάλλον εν συνόλω.¹⁵

Η αναγνώριση της σωρευτικής φύσης των τεχνολογικών συνεπειών είναι κρίσιμη για την κατανόηση των ηθικών κινδύνων που αντιμετωπίζουμε. Κάθε τεχνολογική επέμβαση μπορεί να φαίνεται μικρή και ασήμαντη στην αρχή, αλλά καθώς οι επιδράσεις της συσσωρεύονται, μπορεί να οδηγήσει σε απρόβλεπτες και ανεξέλεγκτες καταστάσεις. Αυτό το φαινόμενο της κλιμάκωσης των τεχνολογικών επιδράσεων αναδεικνύει την ανάγκη για προσεκτική ηθική αξιολόγηση, πριν από την υιοθέτηση και την χρήση νέων τεχνολογιών.

Συνεπώς, η ηθική φιλοσοφία μας καλεί να αναπτύξουμε νέες ηθικές αρχές που θα περιλαμβάνουν την ανάλυση των μελλοντικών και σωρευτικών επιπτώσεων των τεχνολογικών παρεμβάσεων. Η ηθική πρόνοια πρέπει να ενσωματώσει την κατανόηση ότι οι τεχνολογικές αλλαγές,

14 Hans Jonas, "Toward a Philosophy of Technology", στο: Craig Hanks (ed), *Technology and Values: Essential Readings*, Sussex, Wiley-Blackwell, 2010, σ. 43.

15 Maria K. Chorianopoulou, "Genetic Engineering and Gene Manipulation: The Right (of Future Generations) to Surprise", *Ηθική – Περιοδικό Φιλοσοφίας* 13 (2021), 22-30. <https://doi.org/10.12681/ethiki.25964>.

αν και αρχικά σχεδιάζονται επ' αγαθώ, μπορούν να εξελιχθούν με τρόπους που υπερβαίνουν τον αρχικό τους σκοπό, δημιουργώντας νέες ηθικές προκλήσεις που απαιτούν συνεχή κριτική και αναθεώρηση του ηθικού πλαισίου.

Προκειμένου να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τις ηθικές προκλήσεις που προκύπτουν από την τεχνολογική πρόοδο, ο Jonas θεωρεί ότι είναι απαραίτητη η ανάπτυξη μιας *επιστημονικής μελλοντολογίας*.¹⁶ Αυτή η μελλοντολογία θα πρέπει, στο μέτρο του δυνατού, να προβλέπει τα απότοκα των τεχνολογικών παρεμβάσεων σε βάθος χρόνου. Η αποτελεσματικότητα αυτής της προγνωστικής προσέγγισης έγκειται στην ικανότητά της να εστιάζει κυρίως στις ενδεχόμενες καταστροφές, αντί για τις επιτυχίες της τεχνολογίας, προάγοντας έτσι την αυτοσυγκράτηση και την προνοητικότητα.

Η τεχνολογική πρόοδος, στην ιστορία της ανθρωπότητας έχει παραδοσιακά βασιστεί στο ρίσκο και τον δυναμισμό. Η ανθρώπινη φύση ήταν πάντα προσανατολισμένη στην ανάληψη ρίσκων και κινδύνων, όπως αποδεικνύεται από την εξοικείωση με τη φωτιά, τη χρήση τεχνολογικών εργαλείων, την εξερεύνηση και την επιβίωση στην απεραντοσύνη των ωκεανών και των αιθέρων. Αυτά τα ρίσκα αφορούσαν άμεσους κινδύνους που μπορούσαν να αντιμετωπιστούν σε επίπεδο *παρόντος*. Στη σύγχρονη εποχή, ωστόσο, η τεχνολογία αγγίζει βαθύτερα την ανθρώπινη φύση, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την ίδια την ανθρώπινη ύπαρξη, καθώς οι συνέπειές της εκτείνονται στο *μέλλον*. Όταν αρχίζουμε να δημιουργούμε μεικτά όντα, αναμιγνύοντας ανθρώπινα κύτταρα με κύτταρα ζώων ή μεταφέροντας γενετικό υλικό μεταξύ διαφορετικών οργανισμών, ουσιαστικά μετατρέπουμε τον άνθρωπο σε ένα προϊόν βιολογικής διεργασίας, σαν μια «συνταγή» στην κουζίνα ενός βιολόγου. Σε αυτή τη περίπτωση παίζουμε με το *status* του ανθρώπου, για να το θέσουμε πιο ορθά παίζουμε την ανθρώπινη φύση στα ζάρια, καθώς τα αποτελέσματα της τεχνολογίας, μας καρτερούν στο μέλλον, είναι *μελλοντοκεντρικά*, και όχι *παροντοκεντρικά*, όπως το ρίσκο με τη φωτιά και τη θάλασσα.

Ο Jonas υπογραμμίζει την ανάγκη για αυξημένη προσοχή και εισηγείται την έννοια της *προγεννητικής αυτοσυγκράτησης*, επισημαίνοντας ότι η παρέμβαση στην εικόνα και στη φύση του ανθρώπου ενέχει τον κίνδυνο μη αναστρέψιμων αλλαγών. Αυτό το οποίο διακυβεύεται είναι η εικόνα του ηθικού προσώπου. Σύμφωνα με την ηθική φιλοσοφία, η αξιοπρέπεια είναι ένα έμφυτο χαρακτηριστικό του ανθρώπου και ο σεβασμός προς αυτήν δεν πρέπει να εξαρτάται από εξωτερικούς ή εμπειρικούς παράγοντες.¹⁷ Η διαστρέβλωση της ανθρώπινης εικόνας, προειδοποιεί, μπορεί να έχει καταστροφικές συνέπειες που δεν μπορούν να αναιρεθούν. Προβάλλει ένα στοιχείο φόβου και επιφυλακτικότητας απέναντι στην τεχνοεπιστήμη, υποστηρίζοντας και προτάσσοντας μια *ζυγισμένη ανασφάλεια*, που δεν υποτιμά τα οφέλη και τις ευεργεσίες που μας έχει προσφέρει η τεχνολογία. Παράλληλα, αναγνωρίζει τη μεγάλη σημασία της γνώσης και την ανάγκη για προσεκτική αξιοποίηση των επιστημονικών δεδομένων. Δεν είναι μηδενιστής, αλλά προάγει μια ισορροπημένη προσέγγιση, αναγνωρίζοντας το παράδοξο της τεχνολογίας. Η γνώση που έχουμε συσσωρεύσει και χρησιμοποιούμε για να αναδιαμορφώσουμε τη φύση μας δεν είναι κακή καθαυτή. Αντιθέτως, η ορθή και αρμόζουσα αξιοποίησή της μπορεί να μας βοηθήσει να κατανοήσουμε και να υπολογίσουμε τις συνέπειες των πράξεών μας. Υποστηρίζει ότι πρέπει να χρησιμοποιήσουμε τα τεχνολογικά δεδομένα και την επιστημονική γνώση για να κατανοήσουμε τι θα συναντήσουμε στο μέλλον. Αυτή η προσέγγιση απαιτεί μια νέα ηθική που θα ενσωματώνει την προληπτική αξιολόγηση των πιθανών καταστροφικών συνεπειών και

16 Hans Jonas, "Technology as a Subject for Ethics", *Social Research* 49, no. 4 (1982), 893-895. <http://www.jstor.org/stable/40971222>.

17 Maria Chorianopoulou, "The Conceptual Framework of the Bioethical Issues: An Indicative Commentary", *Bioethica* 4, no. 2 (2018), σ. 33. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19689>.

θα προάγει την αυτοσυγκράτηση. Με αυτόν τον τρόπο, μπορούμε να διασφαλίσουμε ότι οι τεχνολογικές μας ενέργειες δεν θα υπονομεύσουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τις θεμελιώδεις αξίες της κοινωνίας μας.

Στόχος του Jonas δεν είναι να εναντιωθεί στην τεχνολογία, αλλά να διασώσει το status της ανθρωπότητας και την εικόνα για τον άνθρωπο στις μελλοντικές γενεές. Επαγγέλλεται μία ηθική για το μέλλον, θεμέλια λίθος της οποίας είναι η έννοια της *Ευθύνης*.¹⁸ Όπως γράφει ο ίδιος:

«[...] η ηθική οφείλει να προτρέχει των εξελίξεων, να προβλέπει το βεληνεκές των τεχνικών δυνατοτήτων, για να μην αφήσει ανοχύρωτη την ανθρωπότητα».¹⁹

Ο Jürgen Habermas, ένας από τους σημαντικότερους σύγχρονους φιλοσόφους, στο έργο του «Το Μέλλον της Ανθρώπινης Φύσης» εξετάζει τις βαθιές ηθικές και φιλοσοφικές επιπτώσεις των ραγδαίων εξελίξεων στη βιοτεχνολογία. Υπογραμμίζει τους κινδύνους που μπορεί να προκύψουν από τη χρήση αυτών των τεχνολογιών στο μέλλον, επισημαίνοντας ότι η ευθύνη για την αντιμετώπιση αυτών των κινδύνων υπάγεται αποκλειστικά σε εμάς. Ο Habermas τονίζει ότι η τύχη του μέλλοντος είναι στα χέρια μας και ότι πρέπει να αναλάβουμε την ευθύνη για τις αποφάσεις που λαμβάνουμε σήμερα σχετικά με τη χρήση των βιοτεχνολογιών.²⁰ Οι τεχνολογικές δυνατότητες που έχουμε στη διάθεσή μας μπορούν να αλλάξουν ριζικά την ανθρώπινη φύση, και γι' αυτό απαιτείται προσεκτική ηθική και φιλοσοφική εκτίμηση. Στην ανάλυσή του, προσφέρει μία από τις πιο σημαντικές συμβολές στη φιλοσοφική και ηθική συζήτηση για τη βιοτεχνολογία. Εξετάζει τα ηθικά διλήμματα και τις προκλήσεις που προκύπτουν από τη δυνατότητα γενετικής τροποποίησης και άλλων βιοτεχνολογικών παρεμβάσεων.²¹ Προειδοποιεί ότι χωρίς μια συνειδητή και υπεύθυνη προσέγγιση, οι τεχνολογικές εξελίξεις μπορεί να οδηγήσουν σε ανεπιθύμητες και απρόβλεπτες συνέπειες για την ανθρωπότητα.

Η ανάλυση του Habermas είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι ενσωματώνει μια διεπιστημονική προσέγγιση, συνδυάζοντας την φιλοσοφία, την ηθική, αλλά και την κοινωνική θεωρία προκειμένου να εξετάσει τις μελλοντικές επιπτώσεις. Υποστηρίζει ότι οι αποφάσεις σχετικά με τη χρήση της τεχνολογίας πρέπει να ληφθούν μέσα από έναν δημοκρατικό διάλογο, όπου θα συμμετέχουν όχι μόνο επιστήμονες, αλλά και η ευρύτερη κοινωνία και κυρίως όσοι ασχολούνται με τις ανθρωπιστικές επιστήμες. Με τον τρόπο αυτό, προσφέρει ένα πλαίσιο για την ηθική αξιολόγηση της βιοτεχνολογίας, το οποίο μπορεί να βοηθήσει στην ανάπτυξη πολιτικών και κανονισμών που θα διασφαλίζουν ότι οι τεχνολογικές εξελίξεις θα χρησιμοποιηθούν με τρόπους που θα προάγουν το κοινό καλό και θα προστατεύουν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.²² Η τεχνολογία που πλέον έχουμε στα χέρια μας διεισδύει επικίνδυνα στο μέλλον και δεσμεύει απόλυτα τις μελλοντικές γενιές. Οι μακρινοί διάδοχοί μας, οι απόγονοί μας, οι μελλοντικές δηλαδή γενεές εξαρτώνται απόλυτα από εμάς, τους προγόνους τους, από τις δραστηριότητες της τωρινής γενεάς.

Πώς, ωστόσο, θα αντιληφθούμε ότι φέρουμε ευθύνη, υποχρέωση και καθήκον έναντι των μελλοντικών ζώων που ακόμα δεν έχουν προκύψει; Η χρονική απόσταση μεταξύ των μελλοντικών γενεών προκαλεί αβεβαιότητα και ασάφεια. Ωστόσο, οι πράξεις που έχουν επίδραση στο μέλλον της ανθρωπότητας αναμφίβολα απαιτούν ηθικό προβληματισμό και ασφαλώς ηθι-

18 Hans Jonas, "Toward a Philosophy of Technology," στο: Craig Hanks (ed), *Technology and Values. Essential Readings*, Sussex, Wiley-Blackwell, 2010, σσ. 12-13.

19 Frederic Ferré, "On Making Persons: Philosophy of Nature and Ethics," στο: Hava Tirosh-Samuels, Christian Wiese (eds), *The Legacy of Hans Jonas*, Leiden, Boston, Brill σ. 497.

20 Jürgen Habermas, *Το Μέλλον της Ανθρώπινης Φύσης*, μτφρ. Μαρία Τοπάλη, Αθήνα, Scripta, 2004, σσ. 5-8.

21 Ό.π., σσ. 41-42.

22 Ό.π., σσ. 100-114.

κό έλεγχο. Πρέπει να αξιολογούμε τις τρέχουσες τεχνολογικές πρακτικές μας επειδή υπάρχει η έντονη ανησυχία ότι μπορούν να αποστερήσουν την ανθρώπινη ουσία από τις μελλοντικές γενεές. Εάν δεχτούμε λοιπόν τις προηγούμενες προτάσεις, τότε η υποχρέωσή μας να προστατεύσουμε τα δικαιώματα των επόμενων γενεών αναδεικνύεται ως βασικό ζήτημα δικαιοσύνης, ενώ πρέπει επίσης να λάβουμε υπόψη τα δικαιώματα και την αυτονομία τόσο των παρόντων, όσο και των μελλοντικών συνανθρώπων μας, αποφεύγοντας πρακτικές που μπορεί να θέσουν σε κίνδυνο την ανθρωπότητα συνολικά.

V. Επίλογος

Μπροστά στην επιτάχυνση της τεχνολογικής προόδου, οι παραδοσιακές μας αντιλήψεις για τον κόσμο και τα δικαιώματά μας στερούνται των απαραίτητων εργαλείων για να αντιμετωπίσουν τις νέες προκλήσεις. Κάνοντας λόγο για το πώς κατασκευάζουμε την ηθική μας, που σε μεγάλο βαθμό βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, σε έναν καινοτόμο κόσμο που διαμορφώνεται από τα ψηφιακά εργαλεία, οφείλουμε να αναρωτηθούμε ποια είναι η πραγματική μας σχέση με την τεχνολογία και πώς αυτή επηρεάζει την άσκηση και τη διατήρηση της αυτονομίας και της αξιοπρέπειάς μας.

Το άρθρο αυτό διερεύνησε τη σύγκλιση της τεχνολογίας, της βιοηθικής και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε μια εποχή που η τεχνολογία είναι καθοριστική στον τρόπο με τον οποίο ζούμε, σκεφτόμαστε και κατασκευάζουμε τον κόσμο γύρω μας. Φρονώ πρέπει να έχουμε κατά νου ότι η τεχνολογική πρόοδος θέτει προκλήσεις που υπερβαίνουν τα τεχνικά περιεχόμενα και επηρεάζουν την κοινωνία και την ηθική. Αυτό απαιτεί ηθική εγρήγορση και δέσμευση για διασφάλιση της δικαιοσύνης και της ισότητας στην τεχνο-εποχή που διαβιούμε. Απαραίτητο είναι να διασφαλιστεί ότι οι ως άνω αρχές, παραμένουν στο επίκεντρο της ανθρώπινης προόδου, όπως εξάλλου και της βιοηθικής.

Βιβλιογραφία

- Chorianopoulou, M. K., "Genetic Engineering and Gene Manipulation: The Right (of Future Generations) to Surprise", *Ηθική – Περιοδικό φιλοσοφίας* 13 (2021): 22-30. <https://doi.org/10.12681/ethiki.25964>.
- Chorianopoulou, M., *From Practical Philosophy to Medical Ethics: Essays on Human Rights and Borderline Situations*, Madrid, Ediciones del Orto, 2021.
- Ferre, F., "On Making Persons: Philosophy of Nature and Ethics", στο: H. Tirosh-Samuelson, C. Wiese (eds), *The legacy of Hans Jonas. Judaism and the Phenomenon of Life*, Leiden, Boston, Brill, 2008, 493-509.
- Γραμματικοπούλου, Ε., (επίμ), *Η άλλη πλευρά της βιοτεχνολογίας. Επιστημονικές επιμορφωτικές διαλέξεις*, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 1998.
- Habermas, J., *To Μέλλον της Ανθρώπινης Φύσης. Πίστη και Γνώση*, μτφρ: Μαρία Τοπάλη, Αθήνα, Scripta, 2004.
- Henrich, D.C., "Human Nature and Autonomy: Jürgen Habermas' Critique of Liberal Eugenics", *Ethical Perspectives* 18, no. 2 (2011): 249-268.
- Jonas, H., "Technology as a Subject for Ethics", *Social Research* 49, no. 4 (1982): 891-898. <http://www.jstor.org/stable/40971222>
- Jonas, H., "Toward a Philosophy of Technology", στο: Craig Hanks (ed), *Technology and Values. Essential Readings*, Sussex, Wiley-Blackwell, 2010, 11-25.
- Jonas, H., *Philosophical Essays from Ancient Creed to Technological Man*, Englewood Cliffs, New Jersey, Prentice Hall, 1974.
- Jonas, H., *The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age*, Chicago, London, The University of Chicago Press, 1984.

- McGee, G., *The Perfect Baby: Parenthood in the New World of Cloning and Genetics*, Maryland, Rowman and Littlefield Publishers, 2000².
- Morscher, E., Neumaier, O., Simons, P. (eds), *Troubled World*, Dordrecht, Kluwer Academic Publishers, 1998.
- Resnik, D. B., "Genetic Engineering and Social Justice: A Rawlsian Approach", *Social Theory and Practice* 23, no. 3 (1997): 427-448. <https://www.jstor.org/stable/23557173>
- Sandel, M., *The Case Against Perfection*, Massachusetts, London, Harvard University Press, 2007.
- Singer, P., (ed), *Applied Ethics*, New York, Oxford University Press, 1986.
- Wacks, R., *Philosophy of Law: A Very Short Introduction*. Oxford, Oxford University Press, 2014.
- Παπαγεωργίου, Κ., «Κλωνοποίηση: Από τον Μύθο στον Λόγο», *Cogito* 5 (2006): 40-43.
- Τσινόρεμα, Σ., «Η Βιοηθική και η Σύγχρονη Κριτική της Πράξης», *Δευκαλίων* 24/2 (2006): 213-250.
- Χωριανοπούλου, Μ. Κ., *Βιοηθική και Δικαιώματα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 2018.
- Χωριανοπούλου, Μ., (Maria Chorianopoulou) "The Conceptual Framework of the Bioethical Issues: An Indicative Commentary", *Bioethica* 4, no. 2 (2018): 27-40. <https://doi.org/10.12681/bioeth.19689>

Πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, μηχανές αναζήτησης: ελέγχοντας τον λόγο στη δημόσια σφαίρα

.....
Μαρίνα Ρήγου
.....

Ι. Η πληροφορία, τα “μεγάλα δεδομένα” και τα κρίσιμα ερωτήματα

Η κυριαρχία της πληροφορίας στον σύγχρονο κόσμο, είναι πλέον αδιαμφισβήτητη. Ψηφιοποιημένη, εύκολα προσβάσιμη και εκθετικά πολλαπλασιασμένη, έχει αποκτήσει υπέρτατη εμπορική, πολιτική και πολιτιστική αξία.

Πληροφορία¹ για όλα και για όλους, κυρίως δε για την προσωπική ζωή. Ειδικά στον κυβερνοχώρο, ο ίδιος ο καταναλωτής ή παραγωγός πληροφορίας μετατρέπεται, εκούσια ή ακούσια, σε παραγωγό μιας άλλης, ιδιαίτερα πολύτιμης, πληροφορίας σε μια αγορά ορατοτήτων όπου κάθε διαδικτυακή δράση ιχνηλατείται, εγγράφεται και μεταλλάσσεται σε άκρως εκμεταλλεύσιμα “δεδομένα”.² Δεδομένα που αφορούν προτιμήσεις σε κάθε επίπεδο της ζωής, συνθέτουν την ψηφιακή ταυτότητα των ατόμων και συνδυάζονται με αυτά από τον φυσικό κόσμο σε μια προσπάθεια συσχέτισης ψηφιακής και φυσικής ταυτότητας. Το “διαδίκτυο των πραγμάτων” και η υποχρεωτικότητα των ψηφιακών συναλλαγών ολοκληρώνουν την εικόνα του σύγχρονου, “διασυνδεδεμένου”, “διαφανούς” ανθρώπου.

Υπολογίζεται πως το 2025, η παγκόσμια σφαίρα δεδομένων από 33 zettabytes το 2018, θα φθάσει τα 175 zettabytes³ σ’ έναν κόσμο δεδομένο-κεντρικό στον οποίο η Τεχνητή Νοημοσύνη έχει την πρωτοκαθεδρία στη χρήση τους: τα “μεγάλα δεδομένα” (“Big Data”) είναι το μέσον εκπαίδευσης των “νοήμων μηχανών” (learning machines).⁴ Και όσο η ψηφιακή τεχνολογία εξελίσσεται, ολοένα και περισσότερο εγείρονται ηθικά διλήμματα και ζητήματα διασφάλισης δικαιωμάτων. Υπό το πρίσμα αυτό λοιπόν η συζήτηση για “τα ανθρώπινα δικαιώματα την εποχή της πληροφορίας”, η θεματική του Συνεδρίου, καθίσταται επιτακτική.

Κρίσιμα ερωτήματα τίθενται προς διερεύνηση: Είναι εφικτή η προστασία των δικαιωμάτων και ποια είναι η οπτική μιας πιθανώς αναγκαίας στάθμισης στην περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ δικαιωμάτων; Είναι οι αλγόριθμοι ηθικοί; Πώς θα επηρεάσει η τεχνητή νοημοσύνη την αγορά εργασίας και πώς θα εξασφαλιστεί η απασχόληση και η κοινωνική συνοχή σ’ έναν κόσμο όπου οι μηχανές υποκαθιστούν ανθρώπινες εργασίες; Μπορεί να αποφευχθεί η δημιουργία ή

1 Γι’ αυτό το “καθοριστικό συστατικό της εποχής μας” βλ. James Gleick, *Η πληροφορία. Η ιστορία, η θεωρία, ο χείμαρρος*. Μτφρ. Γιώργου Κυριακόπουλου. Επιμέλεια Θεοφάνη Γραμμένου. Τραυλός, Αθήνα 2011.

2 Marina Rigou, “New Technologies and Media: Challenges for Freedom of Expression and Democracy: From ‘Great Expectations’ to ‘Lost Illusions’”, στο: Stelios Perrakis, *Safeguarding Democratic Institutions within a Europe in Crisis: Challenges and Responses*, I. Sideris Publications, Athens 2021, σ. 208-210.

3 David Reinsel, John Gantz, John Rydning, “The Digitization of the World. From Edge to Core”, IDC, Framingham 2018, <https://www.seagate.com/files/www-content/our-story/trends/files/idc-seagate-dataage-whitepaper.pdf>, σ. 3 (zetta=10⁷).

4 Marina Rigou, “Which AI and in Who’s Image and Likeness”, στο: Andreas Giannakouloupoulos, Andreas Moutsios-Rentzos, Dalila Honorato, Lise Vieira (eds), *In the Intersection of Art, Science and Technology: Dialogos between Humans and Machines*, EUTIC 2022, ISBN: 978-960-7260-75-8, Department of Audio and Visual Arts, Ionian University, Corfu 2023, <https://ionio.gr/download.php?f=29000-29999/IU-nf-29061-85393-en.pdf>.

η ενίσχυση διακρίσεων και ανισοτήτων εξαιτίας των αλγορίθμων τεχνητής νοημοσύνης; Πώς οι προκαταλήψεις δεν θα πολλαπλασιάζονται αλγοριθμικά; Ποιος έχει την ευθύνη για την αλγοριθμική δράση των νοήμωνων μηχανών; Ποιος είναι ο τρόπος αποτελεσματικής αντιμετώπισης της κατάχρησης των δυνατοτήτων της Τεχνητής Νοημοσύνης;

II. Ένας “θαυμαστός”, διόλου καινούργιος κόσμος: Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση

Ερωτήματα που απασχολούν ολοένα και περισσότερο την επιστημονική κοινότητα, όμως πολλά εξ αυτών είχαν τεθεί ήδη από τα πρώιμα διαδικτυακά χρόνια και επιτείνονται σήμερα που οι αλγόριθμοι της πρωτόλειας Τεχνητής Νοημοσύνης καθορίζουν τους όρους συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας: του πεδίου δηλαδή στο οποίο διαμορφώνονται οι συνθήκες έκφρασης και σχηματισμού της κοινής γνώμης. Οι μεγάλες εταιρείες της Silicon Valley, με τους αλγορίθμους τους, έχουν αναχθεί σε καθοριστικούς εξουσιαστικούς μηχανισμούς, αφού ελέγχουν την ψηφιακή δημοσιότητα και ρυθμίζουν τη συλλογική έκφραση με προφανείς συνέπειες σε πολιτικό, κοινωνικό και πολιτιστικό επίπεδο. Πώς έχει προκύψει αυτό;

Θα πρέπει εδώ να επιστημονοποιήσουμε μια διπλή διαδικασία, η οποία αναλογεί σε μια δεύτερη δομική αλλαγή της δημόσιας σφαίρας και στην επαναφεουδαρχοποίησή της.⁵ Αρχικά, με την εμφάνιση του διαδικτύου, τότε που ο όρος “κοινωνία της πληροφορίας” αποτύπωνε την κυριαρχία της πληροφορίας και το διαδίκτυο συνιστούσε την “υπερλεωφόρο” της,⁶ δινόταν η υπόσχεση για έναν καλύτερο κόσμο συμμετοχής και εκδημοκρατισμού της δημόσιας σφαίρας. Η υπόσχεση για έναν νέο τρόπο μαζικής κινητοποίησης και αμφισβήτησης καταπιεστικών καθεστώτων, ένα μέσο διαμαρτυρίας για αντιδημοκρατικές πολιτικές, ένα βήμα εποικοδομητικού διαλόγου και ελευθερίας της έκφρασης.

Όπως όμως συμβαίνει με κάθε “ανοικτό” σύστημα, δεν άργησε η αντίστροφη πορεία προς τον έλεγχο και τον περιορισμό της αρχικής ελευθερίας. Στην πορεία αυτή συμβάλλει και η εμπορευματοποίηση του διαδικτύου που πραγματώνεται σ’ ένα περιβάλλον επικράτησης του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος της ακραίας εκδοχής της αγοράς. Έτσι οι διαδρομές σ’ αυτή την υπερλεωφόρο της πληροφορίας δεν ήταν πια ελεύθερες και η “χαρτογράφηση” τους ελέγχθηκε από τους αλγορίθμους των μηχανών αναζήτησης. Το τίμημα για την περιήγηση στις διαδικτυακές διαδρομές δεν είναι άλλο από την απεμπόληση ουσιαστικά του δικαιώματος στην ιδιωτικότητα, γεγονός που, αναλόγως της περίπτωσης, συμπαρασύρει και σχετικοποιεί την ελευθερία της έκφρασης και το δικαίωμα στην πληροφορία. Το ψηφιακό πανοπτικό που συ-

5 «Πρόκειται για μια “δεύτερη δομική αλλαγή της δημοσιότητας” κατ’ αναλογία της αντίστοιχης χαμπερμασιανής. Ο εποικισμός της νέας δημοσιότητας από τα παλαιά μέσα, αλλά και τους παραδοσιακούς εξουσιαστικούς θεσμούς της πολιτικής και της οικονομίας, προκαλεί την “επαναφεουδαρχοποίηση” αυτής της νέας δημόσιας σφαίρας, κατ’ αναλογία της “αναφεουδαρχοποίησης” την οποία ο Habermas διέκρινε όταν η (παραδοσιακή) δημοσιότητα κυριαρχήθηκε από τα οργανωμένα οικονομικά συμφέροντα, τις δημόσιες σχέσεις και τη διαφήμιση», Μαρίνα Ρήγου, “Κρίση και Ελευθερία του Τύπου”, στο: Χρυσάνθη Ζάχου, Χριστίνα Καρακιουλάφη, Ανδρομάχη Χατζηγιάννη (επιμ.), Κοινωνίες μετά την κρίση, κοινωνίες χωρίς κρίση;, ISBN: 978-960-9596-05-3, Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία, 2022, https://www.hellenicsociology.gr/sites/default/files/2022-01/eke_conference_book_v7_1.pdf, σ. 847-848. Αναλυτικά βλ. Μαρίνα Ρήγου, Από την Ψηφιακή Επανάσταση στην Ψηφιακή Επιτήρηση. Νέα Μέσα, Δημοσιότητα και Πολιτική, Σιδέρης, Αθήνα 2014, σ. 303-323 και 521.

6 Ο αντιπρόεδρος των δημοκρατικών την εποχή της προεδρίας Bill Clinton στις ΗΠΑ, Al Gore, ήταν αυτός που πρώτος εισήγαγε στη δημόσια συζήτηση τον όρο. Ο Gore αντιλαμβανόμενος νωρίς τη σημασία του διαδικτύου προώθησε πολιτικές ανάπτυξής του.

γκροτείται στον κυβερνοχώρο και ειδικότερα στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ελέγχει, περιορίζει και κατευθύνει.⁷

Cookies, *web beacons* και *flash cookies*, ιχνηλατικά αρχεία που παρέχουν τη δυνατότητα καταγραφής των ψηφιακών προτιμήσεων όσων κινούνται στο διαδίκτυο, ιχνηλατούν και καταγράφουν τις διαδικτυακές διαδρομές και τις στάσεις σε ιστοτόπους, ανεξάρτητα από κανονιστικές ρυθμίσεις. Εξάλλου τόσο η ενημέρωση για την ύπαρξη *cookies* όσο και η απαιτούμενη συναίνεση για τη δράση τους από τον χρήστη, περισσότερο τυπικό χαρακτήρα έχει, ακόμη και με την ισχύ του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (GD-PR).⁸ Προορισμός των καταγεγραμμένων στοιχείων είναι εταιρείες συλλογής και εμπορίας δεδομένων, υπηρεσίες ασφαλείας και προεκλογικά πολιτικά επιτελεία.

III. Κατακερματισμός και “νόθευση” της δημόσιας σφαιράς: η σχετικοποίηση της ελευθερίας του λόγου

Παράλληλα, οι μηχανές αναζήτησης ανέλαβαν ουσιαστικά τον έλεγχο του διαδικτυακού περιεχομένου ιεραρχώντας τα αποτελέσματα βάσει αλγορίθμων που συσχετίζουν την αναζήτηση με το προφίλ του χρήστη, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από τις ψηφιακές διαδρομές και επιλογές του. Είναι το φαινόμενο που ο Eli Pariser ονόμασε “φούσκα διήθησης” (“filter bubble”). «Όλο και περισσότερο η οθόνη του υπολογιστή σας γίνεται ένα είδος καθρέφτη που αντικατοπτρίζει τα δικά σας [και μόνο] ενδιαφέροντα καθώς αλγοριθμικοί παρατηρητές παρακολουθούν τι κλικάρετε»,⁹ σημειώνει ο Pariser.

Αντίστοιχο φαινόμενο είναι αυτό του “θαλάμου της ηχούς” (“echo chamber”) στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου η ομαδοποίηση, συνήθως βάσει κοινών ενδιαφερόντων και απόψεων, εμποδίζει την πρόσβαση στην άλλη άποψη και την κατανόηση του άλλου, του διαφορετικού. Πρόκειται για μια φιλτραρισμένη εκδοχή του κόσμου που συντηρεί και ενδυναμώνει προκαταλήψεις και στερεότυπα και ταυτοχρόνως περιστέλλει τόσο την έκφραση λόγου όσο και το δικαίωμα στην πληροφορία.

Στην αποσπασματική, περιορισμένη οπτική της “φούσκας διήθησης” των μηχανών αναζήτησης και του αντίστοιχου φαινομένου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, του “θαλάμου της ηχούς”, αποδόθηκε η μη πρόβλεψη των εξελίξεων σε δυο σημαντικές εκλογικές αναμετρήσεις το 2016: στην περίπτωση του δημοψηφίσματος στη Βρετανία που τελικά οδήγησε στο Brexit και σε αυτή των αμερικανικών εκλογών που ανέδειξαν τον Donald Trump πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών.¹⁰ Είναι χαρακτηριστικό ότι το πλέον διαμοιρασμένο άρθρο (shared) (1.5m) με τίτλο “Why I’m voting for Donald Trump” δεν εμφανίστηκε ποτέ στην τροφοδοσία ειδήσεων (newsfeed) στο Facebook υποστηρικτών των δημοκρατικών.¹¹

7 Βλ. Μαρίνα Ρήγου, Από την Ψηφιακή Επανάσταση στην Ψηφιακή Επιτήρηση. Νέα Μέσα, Δημοσιότητα και Πολιτική, Σιδέρης, Αθήνα 2014.

8 M. Bottis et al., “General Data Protection Regulation: new ethical and constitutional aspects, along with new challenges to information law”, *Int. J. Technology Policy and Law*, Vol. 3, No. 2, 2019, https://bottis.ihr.gr/download.php?file=downloads/articles_2020_05.pdf, σ. 177.

9 Eli Pariser, *The Filter Bubble: How the New Personalized Web Is Changing What We Read and How We Think*, Penguin, London/New York 2011, Kindle edition, χ.σ.

10 Drake Baer, “The Filter Bubble Explains Why Trump Won and You Didn’t See It Coming”, *NYmag.com*, 9 Νοεμβρίου 2016, <http://nymag.com/scienceofus/2016/11/how-facebook-and-the-filter-bubble-pushed-trump-to-victory.html>.

11 Mostafa El-Bermawy, “Your Filter Bubble is Destroying Democracy”, *Wired*, 18 Νοεμβρίου 2018, <https://www.wired.com/2016/11/filter-bubble-destroying-democracy/>.

Οι μηχανές αναζήτησης και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης έχουν αναχθεί σε πυλωρούς της διαδικτυακής πρόσβασης και ενημέρωσης διαμορφώνοντας συνθήκες που συμβάλλουν στον κατακερματισμό της δημόσιας σφαίρας.

Σε αυτόν τον κατακερματισμό θα πρέπει να προστεθεί η νόθευση της δημόσιας σφαίρας σε δυο επίπεδα: ως προς το περιεχόμενο και ως προς τον παραγωγό περιεχομένου. Με κίνητρο συχνά είτε την κερδοφορία είτε την πολιτική επικράτηση, προπαγανδιστικό ή ψευδές περιεχόμενο διακινείται στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα είτε από φυσικά πρόσωπα είτε από αυτόματους μηχανισμούς ρομπότ, τα bots.

Οι διαδικτυακοί υποστηρικτές των καθεστώτων της Κίνας και του Ιράν, χώρες πρωτοπόρες στον έλεγχο του διαδικτύου, έχουν αναλάβει έργο από το 2008. Πρόκειται για τον “στρατό των 50 (κινεζικών) cents”, (0,07 \$), (50 cent army)¹² και την παραστρατιωτική οργάνωση Basij¹³ που με τα χιλιάδες ιστολόγια των μελών της αλλάζει την εικόνα του περιεχομένου στην ιρανική μπλογκόσφαιρα,¹⁴ πολύ πριν την εισαγωγή της χρήσης του όρου “trolls”.

Έρευνα του Πανεπιστημίου της Καλιφόρνιας στο *Twitter* βρήκε ότι κατά τη διάρκεια της προεκλογικής περιόδου των αμερικανικών προεδρικών εκλογών το 2016, 400.000 bots συμμετείχαν στις συζητήσεις για τις εκλογές στην πλατφόρμα. Περίπου το 1/5 του συνολικού “διαλόγου”, 3,8 εκ. “τιτιβίσματα”, προέρχονταν από τα bots.¹⁵

Όσον αφορά τις ψευδείς ειδήσεις (fake news), φαινόμενο το οποίο ανέκαθεν εμφιλοχωρούσε στη δημοσιογραφία, έχει πάρει πλέον σημαντική διάσταση εξαιτίας αφενός της δυνατότητας εκθετικού πολλαπλασιασμού της είδησης στο διαδίκτυο και ειδικά στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και αφετέρου εξαιτίας του πολλαπλασιασμού των πηγών. Κυρίως όμως γιατί η προσομοιωτική δύναμη των νέων τεχνολογιών σήμερα είναι πολύ πιο ισχυρή και τα deepfakes κλονίζουν κάθε εμπιστοσύνη, εξαφανίζοντας τη διάκριση πραγματικού και ψευδούς. Αυτό το γεγονός συνιστά τον τεράστιο κίνδυνο στροφής σε μια εντέλει αδιαφορία για το αν κάτι είναι ή δεν είναι πραγματικό και στην αποδοχή και επιβεβαίωση μιας “προσωπικής” αλήθειας, στηριγμένης σε ό,τι ο καθένας αντιλαμβάνεται για τον κόσμο γύρω του.

IV, Η προβληματική ενημέρωση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης

Είναι ενδεικτικά τα ευρήματα της έρευνας του Reuters Institute για το 2024:¹⁶

- 12 Ονομασία που προέρχεται από την εικασία ότι 50 (κινεζικά) cents είναι η αμοιβή για κάθε διαδικτυακή ανάρτηση με θετικό περιεχόμενο έναντι της κινεζικής κυβέρνησης. Βλ. μεταξύ άλλων Gary King, Jennifer Pan, Margaret E. Roberts, “How the Chinese Government Fabricates Social Media Posts for Strategic Distraction, not Engaged Argument”, 9 Απριλίου 2017, <https://gking.harvard.edu/files/gking/files/50c.pdf>.
- 13 *Associated Press*, “Iran’s Basij force influences country”, 15 Ιανουαρίου 2014, <https://apnews.com/6a5cd-23c93294b429fdae9f8f3c2a57> και *Reuters*, “Iran’s Basij force: specialists in cracking down on dissent”, 22 Σεπτεμβρίου 2022, <https://www.reuters.com/world/middle-east/irans-basij-force-specialists-cracking-down-dissent-2022-09-22/>.
- 14 John Kelly and Bruce Etling, “Mapping Iran’s Online Public: Politics and Culture in the Persian Blogosphere”, Berkman Center for Internet and Society, 5 Απριλίου 2008, http://cyber.law.harvard.edu/publications/2008/Mapping_Irans_Online_Public.
- 15 Alessandro Bessi, and Emilio Ferrara, “Social Bots Distort the 2016 US Presidential Election online discussion”, *First Monday*, Volume 21, Number 11, 7 Νοεμβρίου 2016, <http://firstmonday.org/ojs/index.php/fm/article/view/7090/5653a#p4>.
- 16 Nic Newman et al., “Reuters Institute Digital News Report 2024”, *Reuters Institute for the Study of Journalism*, DOI: 10.60625/risj-vy6n-4v57, Ιούλιος 2024, https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2024-06/RISJ_DNR_2024_Digital_v10%20lr.pdf και <https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/digital-news-report/2024/dnr-executive-summary>.

Η ανησυχία για το τι είναι πραγματικό και τι είναι ψευδές στο διαδίκτυο όσον αφορά τις διαδικτυακές ειδήσεις έχει αυξηθεί κατά τρεις ποσοστιαίες μονάδες τον τελευταίο χρόνο, με περίπου έξι στους δέκα ερωτηθέντες (59%) να δηλώνουν ότι ανησυχούν. Το ποσοστό είναι σημαντικά υψηλότερο στη Νότια Αφρική (81%) και στις Ηνωμένες Πολιτείες (72%), χώρες όπου φέτος διεξάγονται εκλογές.

Η ανησυχία για το πώς να διακρίνει κανείς μεταξύ αξιόπιστου και αναξιόπιστου περιεχομένου στις διαδικτυακές πλατφόρμες είναι μεγαλύτερη για το TikTok και το X σε σύγκριση με άλλες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης. Και οι δύο πλατφόρμες έχουν φιλοξενήσει παραπληροφόρηση ή θεωρίες συνωμοσίας για θέματα όπως ο πόλεμος στη Γάζα, ή η υγεία της Πριγκίπισσας της Ουαλίας, καθώς και εικόνες ή video “deep fakes”.

Όμως, παρά τις εκφραζόμενες ανησυχίες, ολοένα και περισσότερο οι πολίτες ενημερώνονται από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης.¹⁷ Σήμερα οι μεγάλες εταιρείες της Silicon Valley έχουν αναλάβει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία παραγωγής και διάδοσης ειδησεογραφικού περιεχομένου, ελέγχοντας τη ροή της πληροφορίας.

Αλγόριθμοι και πάλι, υπολογίζοντας την τάση δημοφιλίας των ειδήσεων, παρουσιάζουν, είτε στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης είτε στους “ειδησεογραφικούς συναθροιστές” (“news aggregators”), τις πλέον δημοφιλείς ειδήσεις πάντα σε συνδυασμό με τα ενδιαφέροντα των χρηστών. Το γεγονός αυτό, ασφαλώς προβληματίζει ως προς το εύρος και την ποιότητα της ενημέρωσης των πολιτών, και υπονομεύει το δικαίωμα στην πληροφορία.

Η καθοριστική παρέμβαση των μηχανών αναζήτησης στην έκφραση λόγου στο διαδίκτυο, πέρα από την ιεράρχηση του περιεχομένου βάσει του προφίλ των χρηστών, αποτυπώνεται και σε ό,τι έχει αποκληθεί “βελτιστοποίηση για μηχανές αναζήτησης” (Search Engine Optimization - SEO). Στον τρόπο δηλαδή που πρέπει να συντάσσονται τα κείμενα προκειμένου να διασφαλίσουν την εύνοια του αλγορίθμου ώστε να εμφανιστούν στις πρώτες θέσεις στην ιεράρχηση των αποτελεσμάτων. Έτσι, οι μηχανές αναζήτησης έμμεσα ορίζουν ποιες λέξεις θα χρησιμοποιηθούν, με ποια συχνότητα, πώς θα γίνει η σύνταξη των προτάσεων και -κυρίως- ποιο θέμα θα επιλεγεί.

V. Οι διαδικτυακές εταιρείες στο κυβερνητικό Prism-α παρακολουθήσεων

Η δυνατότητα των εταιρειών παροχής υπηρεσιών διαδικτύου, όπως π.χ. ηλεκτρονικού ταχυδρομείου, μηχανών αναζήτησης και πλατφορμών κοινωνικής δικτύωσης, να ελέγχουν τη ροή της πληροφορίας και του λόγου στον κυβερνοχώρο τις κατέστησε συνεργούς στις παρακολουθήσεις πολιτών είτε από αυταρχικά είτε από δημοκρατικά καθεστώτα εν ονόματι της ασφάλειας, όπως αυτή ορίζεται κάθε φορά από το καθεστώς.

Το 2013, ο Edward Snowden, εργαζόμενος στην NSA, αποκάλυψε τη λειτουργία προγραμμάτων όπως το Prism που από το 2007 επέτρεπε στην NSA να συλλέγει δεδομένα για τους πολίτες απ’ ευθείας από τους servers των εννέα μεγαλύτερων διαδικτυακών εταιρειών: *Microsoft, Yahoo, Google, Facebook, PalTalk, AOL, Skype, YouTube* και *Apple*. Στην υπηρεσία της NSA ήταν και το πρόγραμμα XKeyScore: «ένα εργαλείο που συλλέγει “σχεδόν όλα όσα κάνει ένας χρήστης στο διαδίκτυο”»¹⁸ όπως και άλλα παρόμοια εργαλεία που η ψηφιακή τεχνολογία και οι εταιρείες του διαδικτύου επιτρέπουν τη χρήση τους.

17 Amy Watson, “Social media as a news outlet worldwide 2023”, 25 Σεπτεμβρίου 2023, <https://www.statista.com/statistics/718019/social-media-news-source/>.

18 Glen Greenwald, “XKeyScore: NSA tool collects ‘nearly everything a user does on the internet’”, *The Guardian*, 31 Ιουλίου 2013, <http://www.theguardian.com/world/2013/jul/31/nsa-top-secret-program-online-data> και <http://www.theguardian.com/world/interactive/2013/jul/31/nsa-xkeyscore-program-full-presentation>.

Προφανώς η NSA δεν είναι η μοναδική Υπηρεσία Ασφαλείας που είχε στη διάθεσή της τα εργαλεία αυτά και τα χρησιμοποίησε για την παρακολούθηση πολιτών. Πρόσβαση στους εξυπηρετητές (servers) των εννέα διαδικτυακών εταιρειών είχε και η βρετανική υπηρεσία ασφαλείας GCHQ (Government Communications Headquarters), σύμφωνα με τη *Süddeutsche Zeitung*.¹⁹ Ο *Monde*²⁰ αποκάλυπτε πως η Γενική Διεύθυνση για την Εξωτερική Ασφάλεια (Direction Générale de la Sécurité Extérieure -DGSE) παρακολουθεί και συλλέγει συστηματικά τη ροή δεδομένων από τα email, τα SMS, τις τηλεφωνικές συνομιλίες, τις προσβάσεις στο Facebook και το Twitter και τη διαδικτυακή δραστηριότητα στους ιστοτόπους της Yahoo!, της Google, της Apple και της Microsoft.

Τα παραδείγματα είναι ενδεικτικά και αφορούν δημοκρατικά καθεστώτα. Στα αυταρχικά καθεστώτα η ροή του λόγου και της πληροφορίας γενικότερα ελέγχεται απολύτως στο διαδίκτυο και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ενώ οι μηχανές αναζήτησης είναι υποχρεωμένες να εξαιρούν περιεχόμενο από τα αποτελέσματα των αναζητήσεων εφόσον έρχεται σε σύγκρουση με την οπτική του καθεστώτος.

VI. Η ισχύς των εταιρειών της Silicon Valley. Επιπλέον ερωτήματα...

Σήμερα οι εταιρείες της Silicon Valley έχουν αναβαθμίσει τον ήδη καθοριστικό τους ρόλο για τη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας σε μια στιγμή που η χρήση του διαδικτύου έχει διευρυνθεί και οι χρήστες μέσω κοινωνικής δικτύωσης αριθμούν το 62,6% του παγκόσμιου πληθυσμού ή σε απόλυτους αριθμούς 5,07 δισεκατομμύρια.²¹ Οι αλγόριθμοί τους αποκλείουν ή ευνοούν συγκεκριμένο περιεχόμενο. Αποφασίζουν για το τι είναι λόγος μίσους, τι είναι άσεμνο ή πολιτικά ορθό, ρυθμίζουν τους όρους ανάρτησης περιεχομένου και, υπό το πρίσμα αυτό, εγείρουν το ζήτημα για το εάν η ρύθμιση αυτή είναι λογοκρισία, περιορισμός της ελευθερίας έκφρασης και του δικαιώματος στην πληροφορία ή ένας τρόπος αντιμετώπισης της ασυδοσίας και της χυδαιότητας που συχνά υπερτερεί στον ψηφιακό “διάλογο” μακριά από τον Λόγο.

Πώς όμως ορίζεται το ηθικό και ποιος ιδεολογικός προσανατολισμός κατευθύνει τις πολιτικές χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης που οι εταιρείες υιοθετούν; Ποια είναι τα κριτήρια βάσει των οποίων οι “επιμελητές κειμένων” (curators ή editors) ή οι “επόπτες” (moderators) των social media αποφασίζουν για την παραμονή ή όχι μιας ανάρτησης (post) ή ενός σχολίου (comment) στην πλατφόρμα; Υπάρχει πράγματι πολιτική μεροληψία στην κατάταξη της λίστας με δημοφιλή θέματα (“Facebook Trending Topics list”) όπως το Facebook έχει κατηγορηθεί;²² Και κυρίως, πώς προγραμματίζεται ο αλγόριθμος ώστε να προιμοδοτεί αναρτήσεις και να διασφαλίζει τη δημοφιλία τους, πέρα από την επισκεψιμότητα ως βασικό κριτήριο; Πώς δηλαδή οι εταιρείες, επ’ αμοιβή, αλλάζουν τον αλγόριθμο;

19 John Goetz und Frederik Obermaier, „Snowden enthüllt Namen der spähenden Telekomfirmen“, *Süddeutsche Zeitung*, 2 Αυγούστου 2013, <http://www.sueddeutsche.de/digital/internet-ueberwachung-snowden-enthueellt-namen-der-spaehenden-telekomfirmen-1.1736791>.

20 Jacques Follorou et Franck Johannès, “Révélations sur le Big Brother français”, *Le Monde*, 07 Ιουλίου 2013, http://www.lemonde.fr/societe/article/2013/07/04/revelations-sur-le-big-brother-francais_3441973_3224.html.

21 Ani Petrosyan, “Number of internet and social media users worldwide as of April 2024”, *Statista*, <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>.

22 John Herrman and Mike Isaac, “Conservatives Accuse Facebook of Political Bias”, *The New York Times*, 9 Μαΐου 2016, <http://www.nytimes.com/2016/05/10/technology/conservatives-accuse-facebook-of-political-bias.html> και Mike Isaac, “Facebook, Facing Bias Claims, Shows How Editors and Algorithms Guide News”, *The New York Times*, 12 Μαΐου 2016, <http://www.nytimes.com/2016/05/13/technology/facebook-guidelines-trending-topics.html>.

VII. Ιδιοκτησία και διαδικτυακή εξουσία. Η περίπτωση του Twitter

Η αλλαγή ιδιοκτησιακού καθεστώτος στο πρώην Twitter, σήμερα X, δίνει παραδειγματικά την απάντηση: είναι οι επιλογές της ιδιοκτησίας που καθορίζουν τους όρους χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης με γνώμονα συνήθως την κερδοφορία πέρα από την αντίληψη ενός γενικού δημοσίου συμφέροντος.

Η μετάβαση από την εποχή Jack Dorsey (2006) στην εποχή Elon Musk (2022) δεν περιορίστηκε στην αλλαγή συμβόλου και ονομασίας ή στις μαζικές απολύσεις των εργαζομένων στην εταιρεία.²³ Σηματοδότησε ουσιαστικές αλλαγές στην πολιτική της πλατφόρμας κυρίως σε ό,τι αφορά την ελευθερία της έκφρασης και το δικαίωμα στην πληροφορία.

Πρώτον, απενεργοποιήθηκε το εργαλείο αναφοράς πολιτικής παραπληροφόρησης από την πλευρά των χρηστών. Το γεγονός συνέπεσε με την προεκλογική περίοδο στην Αυστραλία, τον Σεπτέμβριο του 2023, αλλά και τις επερχόμενες αμερικανικές εκλογές (Νοέμβριος 2024).²⁴ Αν και ο χαρακτηρισμός “πολιτική παραπληροφόρηση” ενέχει ενδεχομένως μεροληπτική διάσταση -δεδομένου ότι θα μπορούσε να εμπλέκει ιδεολογικές προσεγγίσεις, πολιτικές προτιμήσεις και προπαγάνδα- δεν παύει να είναι μια σημαντική διάσταση στο πολιτικό πεδίο, ιδιαίτερα σε προεκλογικές περιόδους και να αφορά σε ψευδείς ειδήσεις που υποσκάπτουν περαιτέρω την ήδη διαβρωμένη αξιοπιστία της ψηφιακής δημόσιας σφαίρας. Διάβρωση εξαιτίας -μεταξύ άλλων- της αδυναμίας ελέγχου των πηγών, της ύπαρξης ψευδών λογαριασμών, της λανθασμένης ταύτισης της αξιοπιστίας με τη δημοφιλία, της επικράτησης αθέμιτων εμπορικών και πολιτικών συμφερόντων.

Όπως επισημαίνουν οι Ρεπόρτερ χωρίς Σύνορα (RSF), «ο Elon Musk μεταμορφώθηκε από [αυτόκλητος] υπερασπιστής της [απόλυτης] ελευθερίας του λόγου σε υπέρμαχο της παραπληροφόρησης. Οι περισσότερες από τις αποφάσεις του είχαν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της παραγωγής παραπληροφόρησης και την αποδυνάμωση της πρόσβασης σε αξιόπιστες ειδήσεις και πληροφορίες στην πλατφόρμα του».²⁵

Δεύτερον, απέλυσε τους συνεργάτες διαχείρισης περιεχομένου για την αντιμετώπιση της παραπληροφόρησης και του λόγου μίσους που διέθετε το Twitter.²⁶

Και τρίτον, ο Musk, αποκατέστησε αμφιλεγόμενους λογαριασμούς, όπως αυτούς του Donald Trump και του ράπερ Kanye West, που είχαν διαγραφεί για το περιεχόμενο αναρτήσεών τους. Το Twitter είχε αναστείλει μόνιμα τον λογαριασμό του Trump αμέσως μετά την εισβολή στο Καπιτώλιο, τον Γενάρη του 2021, «λόγω του κινδύνου περαιτέρω υποκίνησης βίας».²⁷ Ο West είχε αποκλειστεί τον Δεκέμβρη του 2022, επίσης για υποκίνηση βίας με αναρτήσεις ρατσιστικές και αντισημιτικές.

Ο νέος ιδιοκτήτης του Twitter, με τη δήλωσή του σε ανάρτηση στο X, τον Απρίλιο του 2022,

23 Michelle Toh and Juliana Liu, “Elon Musk says he’s cut about 80% of Twitter’s staff”, 12 Απριλίου 2023, <https://edition.cnn.com/2023/04/12/tech/elon-musk-bbc-interview-twitter-intl-hnk/index.html>.

24 Catherine Thorbecke, “X has ditched a political misinformation reporting feature, researchers say”, 27 Σεπτεμβρίου 2023, <https://edition.cnn.com/2023/09/27/tech/x-twitter-misinformation-reporting-feature-scrapped/index.html>.

25 Vincent Berthier, “From Twitter to X, Elon Musk’s transformation from free speech defender to champion of disinformation”, 26 Οκτωβρίου 2023, <https://rsf.org/en/twitter-x-elon-musk-s-transformation-free-speech-defender-champion-disinformation>.

26 Barbara Ortutay and Matt O’Brien, “Musk’s latest Twitter cuts: Outsourced content moderators”, 14 Νοεμβρίου 2022, <https://apnews.com/article/elon-musk-twitter-inc-technology-misinformation-social-media-a469130e-faebc8ed029a647a149c5049>.

27 X, “Permanent suspension of @realDonaldTrump”, 8 Ιανουαρίου 2021, https://blog.x.com/en_us/topics/company/2020/suspension.

σημείωνε: «με την ελευθερία λόγου, απλώς εννοώ [τον λόγο] που ταιριάζει με το νόμο. Είμαι εναντίον της λογοκρισίας που υπερβαίνει κατά πολύ το νόμο. Εάν οι άνθρωποι θέλουν λιγότερη ελευθερία του λόγου, θα ζητήσουν από την κυβέρνηση να περάσει νόμους για το σκοπό αυτό. Επομένως, η υπέρβαση του νόμου είναι αντίθετη με τη βούληση του λαού».²⁸

Η δήλωση αυτή είχε προκαλέσει για μια ακόμη φορά συζήτηση σχετικά με το αν μια ιδιωτική εταιρεία όπως το Twitter υπάγεται στις ρυθμίσεις της Πρώτης Τροποποίησης που περιλαμβάνει την ελευθερία του λόγου και αν η επίκληση της εφαρμογής της Πρώτης Τροποποίησης και της ελευθερίας της έκφρασης χωρίς περιορισμούς θα σήμαινε την έξαρση του λόγου μίσους, των ρατσιστικών αναρτήσεων και της παραπληροφόρησης.

VIII. *Trump vs Twitter*. Η επιβεβαίωση της ισχύος των ιδιωτικών εταιρειών στην έκφραση λόγου στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα

Σίγουρα πάντως, τόσο η δήλωση, όσο και τα ερωτήματα που εγείρει προκύπτουν από τη δυνατότητα ελέγχου του λόγου στην πλατφόρμα. Όπως σημειώνεται στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών στην υπόθεση *Joseph R. Biden, Jr., President of the United States, et al. v. Knight First Amendment Institute at Columbia University, et al.* 593 U.S. (2021), η συγκέντρωση ιδιοκτησίας, ο τρόπος της παροχής των πληροφοριών και το είδος των πληροφοριών, δίνουν στις ψηφιακές πλατφόρμες «τεράστιο έλεγχο επί του λόγου».²⁹ Καταλήγοντας ο δικαστής υπογραμμίζει ότι «το Εφετείο φοβήθηκε ότι ο τότε Πρόεδρος Trump περιόρισε την ελευθερία του λόγου χρησιμοποιώντας τις δυνατότητες που του παρείχε το Twitter. Αλλά εάν ο στόχος είναι να διασφαλιστεί ότι η ελευθερία του λόγου δεν καταπνίγεται, τότε η πιο ανησυχητική πτυχή [του ζητήματος] πρέπει αναγκαστικά να είναι οι ίδιες οι κυρίαρχες ψηφιακές πλατφόρμες. Όπως κατέστησε σαφές το Twitter, το δικαίωμα περιορισμού της ελευθερίας του λόγου βρίσκεται με μεγαλύτερη ισχύ στα χέρια των ιδιωτικών ψηφιακών πλατφορμών».³⁰

Πρόκειται για υπόθεση που ήρθε ενώπιον της αμερικανικής δικαιοσύνης, όταν ο Donald Trump απέκλεισε από τον προσωπικό του λογαριασμό -τον @realDonaldTrump και όχι τον επίσημο της αμερικανικής Προεδρίας, τον POTUS- ακολούθους του επειδή δεν του άρεσε η κριτική που του ασκούσαν. Οι πολίτες προσέφυγαν στη δικαιοσύνη εγείροντας το σημαντικό ζήτημα εάν η πλατφόρμα είναι δημόσιος χώρος και εάν εφαρμόζεται η Πρώτη Τροποποίηση. Το Εφετείο, τον Μάιο του 2018, έκρινε αντισυνταγματικό τον αποκλεισμό, αφού το πλήθος των ακολούθων, το γεγονός ότι ο λογαριασμός αφορούσε τον Πρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών, αλλά και ο τρόπος χρήσης του από τον Donald Trump καθιστούσαν δημόσιο αυτόν τον χώρο έκφρασης λόγου και επομένως έκρινε ότι θα έπρεπε να εφαρμόζεται η Πρώτη Τροποποίηση.

Ο Αμερικανός πολιτικός, κατά τη διάρκεια της θητείας του στην Προεδρία των ΗΠΑ, χρησιμοποίησε τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όχι μόνο για την καθημερινή επικοινωνία του με τους πολίτες, αλλά και για πολιτικές εξαγγελίες και διαμάχες εντός και εκτός των αμερικανικών συνόρων. «Ο Πρόεδρος παρουσιάζει τον λογαριασμό @realDonaldTrump ως προεδρικό λογαριασμό αντί για προσωπικό λογαριασμό και, πιο σημαντικό, χρησιμοποιεί τον λογαριασμό για

28 Elon Musk, X, 26 Απριλίου 2022, <https://x.com/elonmusk/status/1519036983137509376>.

29 Supreme Court of the United States, 20-197 Biden v. Knight First Amendment Institute at Columbia Univ. (04/05/2021) (supremecourt.gov), https://www.supremecourt.gov/opinions/20pdf/20-197_5ie6.pdf. Η υπόθεση αυτή αρχικά αφορούσε τον Donald Trump και με την αλλαγή στην Προεδρία των Ηνωμένων Πολιτειών αναφέρεται στον Joe Biden.

30 Supreme Court of the United States, ο.π.

να προβεί σε ενέργειες που μπορούν να γίνουν μόνο από τον Πρόεδρο ως Πρόεδρος», σημειώνεται στην απόφαση του νεοϋορκέζικου δικαστηρίου.³¹

Στην πράξη, όπως επισημαίνεται και στην απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου, «το Εφετείο αποφάνθηκε ότι οι ροές σχολίων ήταν “δημόσιο forum” και ότι ο τότε Πρόεδρος Trump παραβίασε την Πρώτη Τροποποίηση χρησιμοποιώντας τον έλεγχο του λογαριασμού του στο Twitter για να αποκλείσει τους ενάγοντες από την πρόσβαση στις ροές σχολίων. [...] Αλλά όπως αποδείχθηκε, ο κ. Trump είχε μόνο περιορισμένο έλεγχο του λογαριασμού: το Twitter έχει αφαιρέσει μόνιμα τον λογαριασμό από την πλατφόρμα».³²

Ουσιαστικά, δηλαδή, επιβεβαιώνεται η ισχύς των ιδιωτικών εταιρειών στην έκφραση λόγου στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα. Οι πολιτικές χρήσης τους καθορίζουν τον λόγο στη σφαίρα που συστάθηκε ως ιδιωτική και έγινε -εξαιτίας της διεύρυνσης- δημόσια. Η ρυθμιστική παρέμβαση του κράτους προσπαθεί να λειάνει την αντίφαση αυτή, όχι πάντα με επιτυχία. Αντίφαση που ασφαλώς δεν είναι πρωτόγνωρη αφού στην πλειονότητά τους τα ΜΜΕ είναι ιδιωτικά με καθοριστική παρέμβαση και επιρροή στη δημόσια σφαίρα. Ωστόσο, στην περίπτωση των παραδοσιακών ΜΜΕ, ο λόγος εκπορεύεται από την πλευρά της ιδιοκτησίας. Στην περίπτωση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης ο λόγος προέρχεται από το κοινό και η ιδιοκτησία θέτει τους όρους έκφρασής του.

ΙΧ. Συμπερασματικά...

Το 2016 ήταν χρονιά ορόσημο όχι μόνο για την εδραίωση της αλλαγής στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα, αλλά και για την αντίληψή μας σχετικά με αυτήν, εξαιτίας της αποκάλυψης του σκανδάλου της Cambridge Analytica, της διευρυμένης χρήσης των μέσων κοινωνικής δικτύωσης στις προεκλογικές εκστρατείες, της εξάπλωσης των ψευδών ειδήσεων στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα, αλλά και της δημόσιας συζήτησης που ανέκυψε για τα αίτια που οδήγησαν στα απροσδόκητα αποτελέσματα των αμερικανικών εκλογών και του βρετανικού δημοψηφίσματος. Όμως όλα όσα μετ' επιτάσεως συζητήθηκαν τότε ως πρωτόγνωρα και εξακολουθούν να συζητούνται και σήμερα, ήταν ήδη γνωστά. Η ένταση και η συχνότητα αλλάζουν με το πέρασμα του χρόνου, όπως και η έκταση της επίδρασής τους καθώς διευρύνεται το κοινό που συμμετέχει.

«Ο κυβερνοχώρος θα αλλάξει από χώρος που προστατεύει την ανωνυμία, τον ελεύθερο λόγο και τον ατομικό έλεγχο, σε χώρο που καθιστά την ανωνυμία δυσκολότερη, το λόγο λιγότερο ελεύθερο και τον ατομικό έλεγχο περιοχή μόνο των ειδικών»,³³ έγραφε ο Lessig το 2000, όμως σε μεγάλο βαθμό οι αλλαγές αυτές είχαν ήδη επέλθει. Αλλαγές που σηματοδοτούν τη μετάβαση από τον δυνητικά ελεύθερο, αυτο-οργανούμενο κυβερνοχώρο για τον οποίο οι σκαπανείς του ονειρεύτηκαν πως θα δημιουργήσουν τον “πολιτισμό του νου”,³⁴ στον κυβερνοχώρο της επιτήρησης και της κυριαρχίας των πολιτικο-οικονομικών συμφερόντων. Εκεί όπου οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης και οι μηχανές αναζήτησης έχουν καταστεί ρυθμιστές της κάθε μορφής έκφρασης λόγου, ουσιαστικά συρρικνώνοντας την ισχύ και εκτοπίζοντας τη δημοκρατική υπόσταση της ψηφιακής δημόσιας σφαίρας.

31 United States District Court Southern District of New York, case 1:17-cv-05205-NRB Document 72 Filed 05/23/18 σ. 44, 23 Μαΐου 2018, <https://knightcolumbia.org/documents/a456ee0d38>.

32 Supreme Court of the United States, ό.π.

33 Lawrence Lessig, “Code is Law. On Liberty in Cyberspace”, Ιανουάριος 2000, <http://harvardmagazine.com/2000/01/code-is-law-html>.

34 “We will create a civilization of the Mind in Cyberspace. May it be more humane and fair than the world your governments have made before”, John Perry Barlow, *A Declaration of the Independence of Cyberspace*, Davos, 1996, <https://homes.eff.org/~barlow/Declaration-Final.html>.

Ηλεκτρονική δημοκρατία και τεχνητή νοημοσύνη: φίλοι ή εχθροί

Χριστίνα Μ. Ακριβοπούλου

I. Η ηλεκτρονική Δημοκρατία ως απάντηση (:) στην κρίση των σύγχρονων αντιπροσωπευτικών θεσμών

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία προσδιορίζεται από την κατοχύρωση της πολιτικής και κοινωνικής ισότητας, τις οποίες εγγυώνται η προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών και η αναγνώριση των αρχών του κράτους δικαίου και του κοινωνικού κράτους. Στην τυπική της θεώρηση, η αντιπροσωπευτική δημοκρατία κατανοείται πρωτίστως ως διαδικαστική δημοκρατία και συνδέεται με τις εκλογικές διαδικασίες. Η ουσιαστική κατανόησή της περιλαμβάνει ένα σύνολο τυπικών και μη διαδικασιών και αρχών που επιτρέπουν την ουσιαστική και διαρκή συμμετοχή των πολιτών, καθώς και τη διαφάνεια, τον έλεγχο της λειτουργίας της και τη λογοδοσία των οργάνων της.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, συνεπώς, θεμελιώνεται στην πολιτική και κοινωνική ισότητα που διασφαλίζουν το κράτος δικαίου, η κοινωνική δικαιοσύνη, η απόλαυση και αποτελεσματική προστασία και πραγμάτωση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη. Αντίστοιχα, η λειτουργία της νομιμοποιείται μέσα από την καλλιέργεια του αλληλοσεβασμού, της κοινωνικής αλληλεγγύης μεταξύ των πολιτών, αλλά και της εμπιστοσύνης τους προς τη δημοκρατική και διαφανή λειτουργία των θεσμών της που οφείλουν να εξυπηρετούν το δημόσιο συμφέρον. Συνεπώς, η εμπιστοσύνη αυτή συνιστά κεντρική συνιστώσα και θεμέλιο μιας υγιούς αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.

Οι αρχές αυτές επιβεβαιώνονται στην πράξη στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, μέσω (α) της καθολικής συμμετοχής σε ελεύθερες και δίκαιες εκλογές (β) της αναγνώρισης της πολιτικής ευθύνης και λογοδοσίας της κυβέρνησης και (γ) τη διασφάλιση της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών μέσα από την κατοχύρωση και την προστασία των ατομικών, πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων τους.

Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία διέρχεται μια πολυεπίπεδη κρίση μεγάλης διάρκειας, με αποκορύφωμα της την πρόσφατη οικονομική ύφεση, η οποία εκδηλώνεται κυρίως μέσα από την παρακμή της σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ πολιτών και θεσμών. Ο λόγος είναι τα φαινόμενα διαφθοράς, διαπλοκής, κακοδιοίκησης ή αποτυχίας του κράτους να ανταποκριθεί σε μείζονες σκοπούς, όπως αυτοί της ασφάλειας, της υγείας και της κοινωνικής προστασίας¹. Η κρίση αυτή αποτυπώνεται μέσα από την κάμψη της πολιτικής συμμετοχής στις εκλογικές διαδικασίες, ως αποχή των ψηφοφόρων και κυρίως ως πολιτική απάθεια. Η απάθεια αυτή εδώ σημαίνει την αποστασιοποίηση των πολιτών από τον έλεγχο της λειτουργίας των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Η κρίση όμως αποτυπώνεται και ως πολιτική ουδετερότητα, δηλαδή ως αδιαφορία συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα ή πολιτικά κινήματα.² Η κρίση αυτή αλλοιώ-

1 Χαρακτηριστικά είναι τα παραδείγματα από τα ατυχήματα στα Τέμπη και το Μάτι ως προς την από-νομιμοποίηση των θεσμών σε σχέση με την πολιτική προστασία και ασφάλεια.

2 Βλ. Z. Murdoch/ S. Conolly/ H. Kassim/ B. Geys, *Legitimacy crises and the temporal dynamics of bureaucratic representation*, Governance, 2021, προσβάσιμο σε: <https://doi.org/10.1111/gove.12569>.

νει και την ιδιότητα του πολίτη, επηρεάζοντας σημαντικά τη δέσμευση που ο ίδιος αισθάνεται ως προς την εκπλήρωση των συνταγματικών του καθηκόντων, οδηγώντας έτσι σε αρνητικά φαινόμενα *free riding*, όπως η φοροαποφυγή ή φοροδιαφυγή. Αντίστοιχα, η απώλεια εμπιστοσύνης προς τους αντιπροσωπευτικούς θεσμούς της δημοκρατίας πλήττει και την κοινωνική αλληλεγγύη, συρρικνώνοντας την κοινωνία των πολιτών, την ενεργοποίησή των πολιτών στη δημόσια σφαίρα και διογκώνοντας φαινόμενα ρατσισμού και κοινωνικών διχοτομήσεων.³

Η Τεχνητή Νοημοσύνη (TN) αποτελεί σήμερα ένα ιδιαίτερα δυναμικό εργαλείο, ιδίως στην καινοτόμα εκδοχή της Δημιουργικής TN, *Generative AI*, η οποία έχει οδηγήσει σε επανάσταση τη χρήση και τις εφαρμογές της στην καθημερινότητά μας. Η Δημιουργική TN έχει την ικανότητα επεξεργασίας μεγάλων ποσοτήτων δεδομένων, την ικανότητα εκπαίδευσης της σε πολλά πεδία τα οποία περιλαμβάνουν και την πρακτική εφαρμογή της στη δημόσια σφαίρα, αλλά και τη δημιουργικότητα, στοιχείο πολλά υποσχόμενο για την τόνωση της σχέσης μεταξύ πολίτη και κράτους, πολίτη και κομμάτων, πολίτη και θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.⁴ Δεν είναι παράδοξο, συνεπώς, ότι η χρήση της προτείνεται ως μέσο τόνωσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας ως αντίδοτο σε πολλές από τις εκφάνσεις της σύγχρονης κρίσης της.⁵ Για την ακρίβεια, η χρήση της ως διαύλου μιας αμεσότερης σχέσης του πολίτη με τους θεσμούς και τη ζωντανή πολιτική συζητιέται όλο και περισσότερο στη θεωρία, προκειμένου να αντιμετωπιστούν τα φαινόμενα της κρίσης της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Την ενδιαφέρουσα αυτή οπτική θα εξετάσουμε στη συνέχεια από θετική, αλλά και κριτική σκοπιά.

II . Ο ρόλος της TN για την τόνωση της πολιτικής συμμετοχής στις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες

Οι ενστάσεις που μπορούν να διατυπωθούν για την πρακτική χρήση της Δημιουργικής TN στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας, ιδίως για την πολιτική της χρήση, είναι πολλές. Κάποιες αφορούν μειονεκτήματα της γενικής χρήσης της TN, ενώ άλλες αφορούν τις ειδικότερες αρνητικές επιπτώσεις που αυτή μπορεί να επιφέρει στις σύγχρονες δημοκρατίες.

Κάποιες από αυτές τις ενστάσεις έχουν ήδη έρθει στο προσκήνιο μέσα από τον ρόλο που τα σύγχρονα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπως το facebook ή το X, κατέχουν για τη λειτουργία των δημοκρατικών κοινωνιών. Έτσι, μολονότι για παράδειγμα η χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης έχει ενισχύσει την ελευθερία της έκφρασης, καθώς και τον πολιτικό και κοινωνικό πλουραλισμό, ταυτόχρονα αναντίρρητα έχει οδηγήσει σε φαινόμενα διάδοσης *fake news*, προπαγάνδας, μισαλλόδοξων απόψεων και λόγου, *bullying* και αρνητικών στερεοτύπων.

Αντίστοιχα, η υποκατάσταση του ρόλου που ο τύπος και η ελευθεροτυπία κατέχουν στις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, έχει οδηγήσει σε μεγάλη υποχώρηση την αντικειμενικότητα, την ευθύνη και το καθήκον αλήθειας που οφείλουν να συνοδεύουν τη μετάδοση γεγονότων και ειδήσεων σε μια υγιή δημοκρατία. Έτσι, παρά τη σημασία των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για τη δημιουργία σποραδικών κινημάτων διαμαρτυρίας ή ερευνών γνώμης για πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα, καθώς και του ρόλου τους στη διάρκεια της πανδημίας COVID-19

3 Βλ. I. M. Young, *Inclusion and democracy*, Oxford University Press, 2002, προσβάσιμο σε: <https://doi.org/10.1093/0198297556.001.0001>, K. Featherstone, *Conditionality, democracy and institutional weakness: The euro-crisis trilemma*, *Journal of Common Market Studies*, 2016, 48–64 (54).

4 Βλ. O. Arandjelović, *AI & Democracy and the importance of asking the right questions*, *AI Ethics Journal*, 2021, προσβάσιμο σε: <https://philpapers.org/archive/ARAADA.pdf>.

5 Βλ. P. Savaget/ T. Chiarini/ S, Evans, *Empowering political participation through artificial intelligence*, *Science and Public Policy*, 2018, σελ. 1-12 (9).

(όπου βοήθησαν σημαντικά στην λειτουργία της δημόσιας σφαίρας), ο ουσιαστικός αντίκτυπος της λειτουργίας των μέσων κοινωνικής δικτύωσης για τις σύγχρονες αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, παραμένει ουσιαστικά περιορισμένος.

Ο αντίκτυπος των μέσων κοινωνικής δικτύωσης κυρίως έγκειται στην ενίσχυση της ατομικής σφαίρας του ατόμου και στη βελτίωση της απόλαυσης της ελευθερίας του λόγου και λιγότερο στην ενίσχυση της κοινωνίας των πολιτών ή της ουσιαστικής δημοκρατικής συμμετοχής, αφού φαίνεται να στοχεύει στην υποκειμενική και γενική ενημέρωση του κοινού.⁶ Τα μεγάλα πρόσφατα κοινωνικο-πολιτικά κινήματα, όπως το *Me too* και το *Black lives matter* αξιοποίησαν βέβαια τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης για λόγους ενημέρωσης. Όμως, τα κινήματα αυτά κυρίως ενεργοποιήθηκαν και απέκτησαν πολιτική και κοινωνική υπόσταση μέσω συναθροίσεων και μέσω του τύπου, έντυπου και ηλεκτρονικού, ο οποίος τύπος, αν και παραγκωνισμένος, εξακολουθεί να παραμένει το πλέον αξιόπιστο εργαλείο πολιτικής έκφρασης και επικοινωνίας.⁷

Το ερώτημα συνεπώς είναι, αν η πολλά υποσχόμενη χρήση της Δημιουργικής ΤΝ είναι δυνατόν να οδηγήσει σε μια ουσιαστική τόνωση της δημοκρατικής συμμετοχής⁸, ενδεχομένως απαντώντας σε κάποιους από τους προβληματισμούς που διατυπώνονται ως προς την κρίση των θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, ή αν εν τέλει καλείται να αναπτύξει έναν δευτερεύοντα και επικουρικό ρόλο στη λειτουργία της πολιτικής σφαίρας.⁹ Κεντρικό είναι επίσης το ερώτημα αν κατά την πολιτική της χρήση η Δημιουργική ΤΝ μπορεί να λειτουργήσει ως εργαλείο βελτίωσης της σχέσης εμπιστοσύνης μεταξύ πολιτών και θεσμών της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας.¹⁰ Το τελευταίο φαντάζει αρκετά δύσκολο δεδομένου ότι η ΤΝ αντιμετωπίζει εύλογα κριτική αναφορικά με την αντικειμενική, ασφαλή και διαφανή της χρήση. Ως εκ τούτου, είναι δύσκολο επί της αρχής να πείσει το ευρύτερο κοινό για τη δημοκρατικότητα και νομιμοποίηση των αποτελεσμάτων της.

III. Ο ρόλος της ΤΝ στη χάραξη πολιτικών στρατηγικών και πολιτικής ατζέντας

Στο πλαίσιο του θετικού ρόλου που η Δημιουργική ΤΝ είναι δυνατόν να παίξει στην πολιτική διαδικασία αναφέρεται -και όχι άδικα- ότι μπορεί να χρησιμοποιηθεί σε εκλογικές καμπάνιες, για τη χάραξη πολιτικών στρατηγικών ή για τη διαμόρφωση πολιτικής ατζέντας, ως εργαλείο δηλαδή των κομμάτων ή των υποψηφίων κατά την υποστήριξη των πολιτικών τους θέσεων σε διαδικασίες εκλογής ή λήψης πολιτικών αποφάσεων.

Πράγματι, στο πεδίο της χάραξης πολιτικής στρατηγικής, πολιτικής καμπάνιας ή πολιτικής ατζέντας η χρήση της Δημιουργικής ΤΝ θα μπορούσε να διευκολύνει πρωτίστως τα κόμματα, αφού αποτελεί δική τους παραδοσιακή λειτουργία, αλλά και τα κινήματα ή τους υποψηφίους, στον βαθμό που θα μπορούσε να εκπαιδευτεί στην επεξεργασία μεγάλων ποσοτήτων δεδο-

6 Βλ. Ch. K. Jha/ O. Kodila-Tedika, *Does social media promote democracy? Some empirical questions*, *Journal of Policy Modelling*, 2020, σελ. 271-290 (280).

7 Βλ. J. A. Tucker/ Y. Theoharis/ M. E. Roberts/ P. Barberá, *From liberation to turmoil: Social media and Democracy*, *Journal of Democracy*, 2017, σελ. 46-59.

8 Βλ. A. Jungerr, *Artificial Intelligence and Democracy: A conceptual framework*, *Social Media & Society*, 2023, προσβάσιμο σε: <https://doi.org/10.1177/205630512311863>.

9 Βλ. M. Risse, *Political theory of the digital age: Where artificial intelligence might take us*, Cambridge University Press, 2023, προσβάσιμο σε: <https://doi.org/10.1017/9781009255189>, B. C. Smith, *The promise of artificial intelligence: Reasoning and judgment*. MIT Press, 2019, σελ. 45.

10 Βλ. B. Geurkink/ A. Zaslove, R. Sluiter, K. Jacobs, *Populist attitudes, political trust, and external political efficacy: Old wine in new bottles?* *Political Studies*, 2020, σελ. 247-267 (252), E. Glikson/ A. W. Woolley, *Human trust in artificial intelligence: Review of empirical research*. *Academy of Management Annals*, 2020, σελ. 627-660 (642).

μένων και θα μπορούσε να παράσχει πληροφορίες για τις πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες, τις προτιμήσεις των ψηφοφόρων, βοηθώντας έτσι στον σχεδιασμό πολιτικών στρατηγικών και πολιτικών.

Ωστόσο, είναι δύσκολο να φανταστεί κάποιος τον ρόλο της ΤΝ ως πρωτεύοντα σε μια τέτοια διαδικασία, η οποία μπορεί να οδηγήσει ουσιαστικά μόνο σε κάποια βασικά, πρωταρχικά συμπεράσματα και όχι στη χάραξη ολοκληρωμένων πολιτικών, πολιτικής καμπάνιας ή ρύθμισης πολιτικής ατζέντας για πολλούς λόγους.

Καταρχήν, αν δεχθούμε ως κεντρικό τον ρόλο της ΤΝ σε τέτοιες πολιτικές διαδικασίες, ο κίνδυνος για την πλήρη ουδετεροποίηση της πολιτικής που εγκυμονεί είναι ιδιαίτερα σοβαρός. Πράγματι, τα ίδια δεδομένα θα μπορούσαν να οδηγήσουν στη χάραξη ίδιων πολιτικών διαφορετικούς ιδεολογικούς χώρους, οδηγώντας σε μια ουδέτερη και τεχνοκρατική κατανόηση της πολιτικής διαδικασίας, με έμφαση μάλιστα στα μειονεκτήματα και όχι τα πλεονεκτήματα της τελευταίας, όπως η ανεξαρτησία, η ορθολογικότητα και η αντικειμενικότητα που δεν είναι δεδομένα στην περίπτωση της ΤΝ. Αντίστοιχα, η χάραξη μιας πολιτικής ατζέντας στη βάση της επεξεργασίας δεδομένων είναι δυνατή με τη χρήση Δημιουργικής ΤΝ, η οποία όμως δεν μπορεί να διασφαλίσει την τελική προτεραιότητα των θεμάτων της ημερήσιας διάταξης με βάση την ιδεολογική τους σημασία ή πολιτική βαρύτητα για ένα πολιτικό κόμμα, κίνημα ή υποψήφιο.¹¹

Στο πλαίσιο αυτό, ο ρόλος της ΤΝ μόνο ως επικουρικός μπορεί να γίνει κατανοητός και πάντως ως άμεσα συνδεδεμένος με την αναγκαία ανθρώπινη συμμετοχή και παρέμβαση. Σε κάθε περίπτωση μια τέτοια χρήση της ΤΝ είναι δυνατόν να διευκολύνει τα κόμματα, κινήματα ή υποψηφίους, οι οποίοι παραδοσιακά συγκέντρωναν σε εθνικό ή τοπικό επίπεδο, αντίστοιχα δεδομένα αναφορικά με τις πολιτικές, κοινωνικές ανάγκες, πολιτικά και κοινωνικά προβλήματα ή και προτιμήσεις των ψηφοφόρων, ενοποιώντας τα ιδεολογικά με τη μορφή πολιτικών θέσεων.¹² Πρόκειται για την κλασική σχέση εντολής μεταξύ πολίτη και αντιπροσώπου, η οποία καθίσταται ακόμη αμεσότερη στην περίπτωση της σχέσης πολίτη-κόμματος. Αυτός ο ενοποιητικός ρόλος θα μπορούσε να περιλαμβάνει και τη συγκέντρωση δεδομένων καταγγελιών, διαμαρτυριών και αναφορών πολιτών και για το λόγο αυτό, η σημασία του είναι μεγάλη για τον έλεγχο της λειτουργίας των δημοκρατικών θεσμών και των οργάνων τους.

Ο ενοποιητικός αυτός ρόλος θα μπορούσε να υποβοηθηθεί από τη δημιουργική ΤΝ, δεν μπορεί να συρρικνωθεί όμως μόνο στην επεξεργασία των σχετικών δεδομένων από την ΤΝ, διότι ο κίνδυνος να καταστεί ουδέτερος πολιτικά είναι φυσικά υπαρκτός. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να οδηγήσει *per se* σε αναζωογόνηση των σχετικών πολιτικών διαδικασιών εντός των κομμάτων ή των κινήματων που πάντως εξακολουθούν να έχουν τον πρώτο και τον τελευταίο λόγο στη χάραξη πολιτικής στρατηγικών και πολιτικής ατζέντας, ιδίως όσον αφορά την επιλογή της προτεραιότητας των πολιτικών θεμάτων που συχνά συνιστά και το πιο κρίσιμο στοιχείο χάραξης μιας πολιτικής στρατηγικής.

11 Βλ. S. Rayhan/ S. Rayhan, *The role of AI in democratic systems: Implications for privacy, security and political manipulation*, 2023, προσβάσιμο σε: DOI:10.13140/RG.2.2.31121.61281.

12 Βλ. P. König, *Citizen's conceptions of democracy and support for artificial intelligence in governance and politics*, European Journal of Political Research, 2023, σελ. 1280-1300 (1292).

IV. Ο παιδαγωγικός ρόλος της ΤΝ ως προς την ενημέρωση των πολιτών σε πολιτικά-κοινωνικά ζητήματα

Αντίστοιχα, υποστηρίζεται ότι η χρήση της Δημιουργικής ΤΝ μπορεί να χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει μια καλύτερη κατανόηση της πολιτικής και των πολιτικών θεμάτων από τους πολίτες. Μπορεί επίσης να ενθαρρύνει τη συμμετοχή τους στο δημοκρατικό διάλογο, να διευκολύνει τους πολιτικούς να προσεγγίσουν καλύτερα τους πολίτες και άρα να βελτιωθεί η αντιπροσώπευσή τους να γίνει ουσιαστικότερη αν όχι και πιο άμεση.¹³

Πρόκειται για τον παιδαγωγικό ρόλο που παραδοσιακά επιτελούν τα πολιτικά κόμματα και τα πολιτικά κινήματα, τα οποία μεταξύ των άλλων λειτουργιών τους εκπαιδεύουν τους πολίτες σε ζητήματα μεγάλης πολιτικής και κοινωνικής σημασίας. Στο πεδίο αυτό, η ΤΝ αναντίρρητα θα μπορούσε να βοηθήσει πολύ, υποστηρίζοντας την πλήρη πολιτική ενημέρωση των πολιτών σε πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα και κατά συνέπεια αυξάνοντας τον βαθμό κατανόησης, αλλά και ελέγχου τους για τις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Αντίστοιχα, η ΤΝ μπορεί να ενισχύσει την ενημέρωση των πολιτών για τη χάραξη πολιτικών στρατηγικών, για την κατανόηση της πολιτικής ατζέντας κομμάτων, κινήματων ή υποψηφίων. Όπως προτείνεται, μέσω της χρήσης εφαρμογών όπως τα *chatbots*, οι πολίτες μπορούν να λάβουν μέρος σε τεχνητές συζητήσεις ούτως ώστε να λύσουν απορίες τους ή να κατανοήσουν σε μεγαλύτερο βάθος πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα με αμεσότερο τρόπο. Οι διάλογοι αυτοί συνιστούν προσομοιώσεις υψηλής ακρίβειας και δεν μπορούν να υποκαταστήσουν τη σημασία της φυσικής επαφής με έναν πραγματικό υποψήφιο. Όμως, μπορούν να ενθαρρύνουν την εγγύτητα και την αμεσότητα που είναι αναγκαία στον πολιτικό διάλογο και απουσιάζει συχνά στη σχέση πολίτη-αντιπροσώπου.¹⁴

Στον αντίποδα, ο παιδαγωγικός ρόλος που δύναται να παίξει η ΤΝ για την κατανόηση πολιτικών στρατηγικών και θεμάτων είναι δυνατόν να υπονομευθεί από το ενδεχόμενο πολιτικής χειραγώγησης των πολιτών, με προπαγάνδα και *fake news*. Δεν μπορεί επίσης να αποκλειστεί χωρίς τη λήψη ειδικών εγγυήσεων η διάδοση προκαταλήψεων στερεοτύπων ή μισαλλόδοξων απόψεων και λόγου, με όλους τους συνακόλουθους τους κινδύνους για τη δημιουργία κοινωνικών διακρίσεων. Επομένως, η ηθική θωράκιση της χρήσης ΤΝ έναντι των ανωτέρω διακινδυνεύσεων θα πρέπει να διασφαλίζεται. Ωστόσο, η κριτική που μπορεί να ασκηθεί εδώ θα πρέπει να λαμβάνει υπόψιν της ότι αντίστοιχα μειονεκτήματα είναι δυνατόν να εμφανίσει και η άσκηση του παιδαγωγικού ρόλου από την πλευρά των κομμάτων, των κινήματων ή των υποψηφίων πολύ περισσότερο που αρκετά και αρκετοί από αυτούς περιλαμβάνουν τον μισαλλόδοξο λόγο, την προπαγάνδα, τις θεωρίες συνωμοσίας, τα *fake news* και τα στερεότυπα στο πολιτικό και ιδεολογικό τους πρόγραμμα., όπως η άνοδος των ακροδεξιών και αντισυστημικών κομμάτων γλαφυρά υποδεικνύει.

13 Βλ. A. Ovidya, *Reimagining Democracy for AI*, *Journal of Democracy*, σσ. 162-170.

14 Βλ. A. Ingrams/ W. Kaufmann/ D. Jacobs, *In AI we trust? Citizen perceptions of AI in government decision making*. *Policy & Internet*, 2021, σελ. 390-409 (393), M. Janssen/ G. Kuk, *The challenges and limits of big data algorithms in technocratic governance*. *Government Information Quarterly*, 2016, 371-377 (375). 1.

V. Ο ρόλος της ΤΝ στη διοικητική διαδικασία και στη διαμόρφωση *consensus* στις διαδικασίες λήψης αποφάσεων

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η διαμεσολαβητική λειτουργία που μπορεί να παίξει η ΤΝ, στη διαμόρφωση πολιτικού *consensus*, στην αποτελεσματική διαμεσολάβηση πολιτικών διαλόγων και τη σύνθεση πολιτικών επιχειρημάτων προκειμένου να εξασφαλιστούν ταχύτερες και πιο αποτελεσματικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων. Ιδιαίτερα σημαντικός είναι ο ρόλος της ΤΝ σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων σε *micro* επίπεδο, στο πλαίσιο τοπικών κοινωνιών, για τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης. Στην περίπτωση της διαμόρφωσης *consensus* ιδίως σε *micro*, τοπικό αλλά και εθνικό επίπεδο, ή σε επίπεδο διοικητικών διαδικασιών (π.χ. αποφάσεις διοικητικών συμβουλίων, δημοτικών συμβουλίων, προγραμματικές συμφωνίες τοπικών συνδυασμών ή και εθνικών κομμάτων) η ποσότητα των δεδομένων που μπορεί να επεξεργαστεί είναι περιορισμένη, ενώ με την κατάλληλη ανθρώπινη παρέμβαση και εποπτεία, το τελικό αποτέλεσμα είναι δυνατόν να συνθέτει με τρόπο αποτελεσματικό και με την αναγκαία ουδετερότητα και τεχνοκρατική αντίληψη της διαφορετικές διατυπωμένες απόψεις ή πολιτικές θέσεις, εφόσον φυσικά ληφθούν οι αναγκαίες εγγυήσεις.¹⁵

Η διαμόρφωση πολιτικών *consensus*, ακριβώς επειδή προϋποθέτει μια ουδετερότητα και αντικειμενικότητα μπορεί να αποτελέσει ένα ιδανικό πεδίο για την εφαρμογή της ΤΝ στην πολιτική διαδικασία, μολονότι όχι ανεξάρτητα από την ανθρώπινη εποπτεία και παρέμβαση που είναι αναγκαία για την νομιμοποίηση, αλλά και τη νομιμότητα τέτοιων διαδικασιών. Έτσι, η διαμόρφωση συναινετικών προσχεδίων που μπορούν να αποτελέσουν τη βάση περαιτέρω συλλογικών διαβουλεύσεων και διαπραγματεύσεων για τη λήψη αποφάσεων στο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης ή για την επίλυση θεμάτων που ενδιαφέρουν τοπικές κοινωνίες, ιδίως την Τοπική Αυτοδιοίκηση, μπορεί να επιτευχθεί αποτελεσματικά με τη χρήση ΤΝ. Αντίστοιχη είναι η σημασία της ΤΝ για διαβουλεύσεις σε τοπικές κοινωνίες ή ακόμη και ευρύτερα για εθνικά θέματα μέσα από ηλεκτρονικές πλατφόρμες (όπως αυτές που ήδη υφίστανται, Open.Gov.gr), όπου και μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη σύνθεση των δεδομένων που συλλέγονται, διευκολύνοντας την αξιολόγηση και περαιτέρω πρακτική τους χρήση, πάντα με ανθρώπινη παρέμβαση και εποπτεία.

Περαιτέρω, με την εφαρμογή των αναγκαίων εγγυήσεων, η ΤΝ μπορεί επίσης να αναπτύξει με ειδική εκπαίδευση έναν ιδιαίτερο ορθολογικό ρόλο στη νομοθετική διαδικασία με τη δημιουργία σχεδίων νόμων, αναφορών, εισηγήσεων, να ενισχύσει την παραγωγή νομικών επιχειρημάτων και να υποστηρίξει ακόμη και τη δικαστική διαδικασία μέσα από την επεξεργασία των πηγών του δικαίου και της νομολογίας. Παρά το ότι και εδώ η ανθρώπινη παρέμβαση και εποπτεία είναι αναγκαία, η δυνατότητα της ΤΝ να συμβάλει στην επιτάχυνση των σχετικών διαδικασιών μέσα από την παραγωγή προσχεδίων ή εισηγήσεων κειμένων είναι πάρα πολύ σημαντική. Ιδίως στο βαθμό που η τεχνολογική ουδετερότητα της χρήσης της ΤΝ συνάδει τόσο με το νομοθετικό όσο και με το διοικητικό, γραφειοκρατικό έργο.

Αντίστοιχη θα μπορούσε να είναι και η συμβολή της στην ταχύτερη διεκπεραίωση δικαστικής ύλης, μολονότι φυσικά αυτή θα έπρεπε να περιορίζεται σε προπαρασκευαστικό στάδιο και να μην περιλαμβάνει τη διαμόρφωση της έκδοσης τελικής δικαστικής κρίσης ή απόφασης.¹⁶ Πράγματι, οι κίνδυνοι προκαταλήψεων και διακρίσεων κατά την αξιοποίηση της ΤΝ στη

15 Βλ. Z. Engin/ P. Treleaven *Algorithmic government: Automating public services and supporting civil servants in using data science technologies*, The Computer Journal, 2019, σελ. 448–460 (453).

16 Βλ. C. MacKay, *Predicting risk in criminal procedure: Actuarial tools, algorithms, AI and judicial decision-making*, Criminal Justice, 2020, σελ. 232-256 (243).

δικαστική διαδικασία είναι υπαρκτοί και καθιστούν την οριοθετημένη, επικουρική της χρήση αναγκαία για την προστασία των δικαιωμάτων των διαδίκων και την προστασία του τεκμηρίου αθωότητας, καθώς και για την πραγμάτωση του δικαιώματος στη δίκαιη δίκη. Περαιτέρω, η ορθολογική, επιστημονική και τεχνοκρατική λειτουργία της ΤΝ, θα μπορούσε ενδεχομένως να αξιοποιηθεί για και για να διευκολύνει ή να βελτιώσει την εποπτεία και τον έλεγχο πολιτικών και διοικητικών διαδικασιών, όπως οι εκλογικές διαδικασίες, ή οι αρχαιρεσίες οργάνων της διοίκησης, συμβάλλοντας στην ενίσχυση της αντικειμενικότητάς του, αλλά και στον εντοπισμό λαθών, αβλεψιών ή κενών.

Στο πλαίσιο αυτό καθίσταται και εμφανές ότι ο ρόλος της ΤΝ στη δημόσια σφαίρα φαίνεται να είναι ιδιαίτερα χρήσιμος ως προς την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας, της διαφάνειας και της ταχύτητας πολιτικών και διοικητικών διαδικασιών, ενώ αντίθετα εμφανίζεται ως δευτερεύουσα και συμπληρωματική η σημασία της εφαρμογής της για την ενίσχυση και τη διεύρυνση της ουσιαστικής δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών.

VI. Ο αναγκαίος αντίλογος. Η ΤΝ και η διακινδύνευση της δημοκρατικής διαδικασίας

Κρίνοντας εκ προοιμίου ότι τόσο η υπερτίμηση όσο και η υποτίμηση της σημασίας της ΤΝ για την ενεργοποίηση της πολιτικής συμμετοχής κρύβει παγίδες, θα πρέπει στο σημείο αυτό να υπογραμμιστεί ότι η χρήση της ΤΝ συνεπάγεται σημαντικά, αν και δευτερεύοντα, οφέλη για τις αντιπροσωπευτικές δημοκρατίες, αλλά και σημαντικές διακινδυνεύσεις.

Στο βαθμό που η ΤΝ είναι «τεχνητή», παραμένει ανθρώπινο δημιούργημα. Συνεπώς, η εκπαίδευσή της, αν δεν εποπτεύεται ως προς τις ηθικές αρχές που ακολουθεί, δημιουργεί τον κίνδυνο να λειτουργήσει ως μέσο χειραγώγησης και όχι διευκόλυνσης των πολιτών ως προς την πολιτική τους συμμετοχή. Στο βαθμό που η ΤΝ δεν είναι τόσο «έξυπνη» ώστε να μπορεί να παρεμποδίσει την ενδεχόμενη αρνητική της κρίση, παραμένει ένα εργαλείο πιθανής προπαγάνδας, παραγωγής *fake news*, θεωριών συνωμοσίας, στερεοτύπων, προκαταλήψεων και διακρίσεων και μισαλλόδοξου λόγου, αν δεν υφίσταται το αναγκαίο νομοθετικό εγγυητικό πλαίσιο λειτουργίας της και η διαρκής της εποπτεία. Χωρίς αυτό κατ' ανάγκην να σημαίνει ότι η ΤΝ αποτελεί το μοναδικό εργαλείο ή μέσο παραγωγής αυτών των διακινδυνεύσεων, στο βαθμό που και τα κόμματα και τα μέλη τους αλλά και τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, ακόμη και ο τύπος μπορούν να παράγουν τέτοια φαινόμενα, η περίπλοκη τεχνολογική δομή της καθιστά τις διακινδυνεύσεις αυτές πιθανότερες και δυνάμει διεισδυτικότερες. Χωρίς τις αναγκαίες εγγυήσεις διαφάνειας, ενημέρωσης των χρηστών-πολιτών, λογοδοσίας των διαχειριστών της και εποπτείας των επιπτώσεων της εφαρμογής και των αποτελεσμάτων της, η λειτουργία της ΤΝ στη δημόσια σφαίρα είναι δυνατόν να παράγει πολλαπλές διακινδυνεύσεις στην αυτονομία και την ελευθερία των πολιτών.

Η εμπλοκή της ΤΝ ακόμη και στα πεδία που μπορεί δυνάμει να αναπτύξει έναν ορθολογικό, τεχνοκρατικό ρόλο, ενισχύοντας τη διαφάνεια και την αποτελεσματικότητα της διοικητικής και πολιτικής διαδικασίας, κρύβει μεγάλους κινδύνους. Για παράδειγμα η εποπτεία των διοικητικών φορολογικών διαδικασιών από την ΤΝ θα μπορούσε να οδηγήσει σε εκτεταμένη παρακολούθηση αδιακρίτως του συνόλου των φορολογούμενων πολιτών, προσκρούοντας σε σειρά από δικαιώματα, όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του ατόμου και η προστασία της ιδιωτικής του ζωής.

Αντίστοιχα, η εμπλοκή της ΤΝ στον έλεγχο της διαφθοράς στο πλαίσιο της δημόσιας διοίκησης αν εφαρμόζονταν αδιακρίτως θα μπορούσε δυνάμει να ανατρέψει την ίδια την κανονιστική ισχύ του τεκμηρίου της αθωότητας στο πλαίσιο του κράτους δικαίου. Στο ίδιο πλαίσιο, είναι

δύσκολο (παρά το ότι στις ΗΠΑ εφαρμόζεται προκειμένου να ενισχυθεί η ταχύτητα απονομής δικαιοσύνης) την έκδοση μιας δικαστικής απόφασης ή διοικητικής κρίσης μέσω της χρήσης ΤΝ, χωρίς να προσβάλλεται η αρχή της δίκαιης δίκης και τα επιμέρους δικαιώματα των διαδίκων, ενώ ο κίνδυνος διακρίσεων εξ αιτίας των προκαταλήψεων και των στερεοτύπων που μπορεί να περιλαμβάνει η χρήση της ΤΝ είναι υπαρκτός.¹⁷

Αδιαμφισβήτητα όμως, ο μεγαλύτερος κίνδυνος κρύβεται στην επίφαση τεχνοκρατικής ουδετερότητας και αντικειμενικότητας που η χρήση της ΤΝ υπονοεί και που ωστόσο δεν αρκεί *per se* ελλείπει των αναγκαίων ηθικών αρχών, της ηθικής και ασφαλούς εκπαίδευσης της ΤΝ για να αποτρέψει την χειραγώγησή της και να οδηγήσει όχι μόνον σε προπαγάνδα, διάδοση *fake news*, στερεοτύπων και μισαλλόδοξου λόγου, αλλά περαιτέρω να διακινδυνεύσει πολιτικές και κοινωνικές διαιρέσεις ή ακόμη και τη διέγερση ή ανάδυση περιστατικών πολιτικής βίας και πολιτικής πόλωσης.¹⁸

Στο πλαίσιο αυτό, η χρήση της ΤΝ στη δημόσια σφαίρα για την ενίσχυση της πολιτικής συμμετοχής, της πολιτικής διαδικασίας, της λειτουργίας του κράτους και των διοικητικών διαδικασιών, αλλά και των διαδικασιών λήψης αποφάσεων, θα πρέπει επί της αρχής να σχεδιάζεται ώστε να προστατεύουν και να προωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη δημοκρατία και το κράτος δικαίου, την ισότητα και τη διαφορετικότητα και να βασίζεται στην ανθρώπινη εποπτεία και παρέμβαση. Με την έννοια αυτή, η προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών συνιστά προαπαιτούμενο¹⁹ της χρήσης της ΤΝ στη δημόσια σφαίρα, στη διοικητική διαδικασία και στις δημοκρατικές διαδικασίες λήψης αποφάσεων και θα πρέπει:

1. να συνιστά τον σκοπό προσφυγής στη χρήση τους και όχι την αναγκαία οριοθέτησή της.
2. να δικαιολογείται ειδικά ως προς τους δημόσιους-κοινωνικούς σκοπούς που εξυπηρετεί, στοχεύοντας κατά κύριο λόγο στην ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής, της δημοκρατικής ενημέρωσης, της διαφάνειας, της αποτελεσματικότητας, του ελέγχου ή της εποπτείας δημοκρατικών διαδικασιών,
3. να στηρίζεται στην ανθρώπινη εποπτεία και στην ανθρώπινη συμμετοχή ως προς την έκβαση και εφαρμογή των τελικών αποτελεσμάτων της λαμβανομένης υπόψιν και της επίδρασής τους στη δημόσια σφαίρα,
4. να θεμελιώνεται στην ηθική χρήση της ΤΝ, όπως αυτή προσδιορίζεται από το ισχύον εθνικό και υπερεθνικό πλαίσιο, με έμφαση στη δημοκρατική αποστολή της,
5. να στηρίζεται στη διαφάνεια και την επαρκή ενημέρωση των χρηστών-πολιτών ως προς τα αποτελέσματα της χρήσης ΤΝ ιδίως αναφορικά με την πολιτική αυτονομία και την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους (*impact assessment*),
6. να διέπεται από ασφάλεια η οποία θα εξασφαλίζεται μέσα από τη διαρκή αξιολόγηση και τον έλεγχο της τεχνολογίας ΤΝ,

17 Βλ. K. Javed/J. Li, *Artificial Intelligence in judicial adjudication: Semantic biasness classification and identification in legal judgement (SBCILJ)*, Heliyon, 2024, προσβάσιμο σε: [https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440\(24\)06215-7](https://www.cell.com/heliyon/fulltext/S2405-8440(24)06215-7), επίσης, M. Katsaros/ J. Kim/ T. Tyler, *Online content moderation: Does justice needs a human face?* International Journal of Human Computer Interaction, 2024, σελ. 66-77 (69).

18 Βλ. S. Kreps/ D. Kriner, *How AI threatens democracy*, Journal of Democracy, 2023, σελ. 122-131. Επίσης, S. Greenstein, *Preserving the rule of law in the era of artificial intelligence (AI)*, Artificial Intelligence Law, 2022, σελ. 291-323 (303).

19 Βλ. P. Burgess, *Algorithmic augmentation of democracy: considering whether technology can enhance the concepts of democracy and the rule of law through four hypotheticals*, AI and Society, 2022, σελ. 97-112, V. C. Müller, *Ethics of Artificial Intelligence*, σε: A. Elliott (επιμ.), *The Routledge social science handbook of AI*, Routledge, London, 2021, σελ. 122-137, M. Noorman/ T. Swierstra, *Democratizing AI from a Sociotechnical Perspective*. Minds and Machines, 2023, σελ. 563-586.

7. να βασίζεται στη λογοδοσία και τον έλεγχο των οργανισμών/ιδιωτών που κατασκευάζουν και/ή εφαρμόζουν συστήματα ΤΝ ενίσχυσης της διοικητικής διαδικασίας και της πολιτικής δημοκρατικής συμμετοχής στη λήψη αποφάσεων και τη χάραξη δημόσιων πολιτικών,
8. ο έλεγχος και η λογοδοσία των ανωτέρω συστημάτων ΤΝ, ενόψει και της ιδιαίτερης αποστολής τους θα πρέπει να ασκείται από μια εθνική Ανεξάρτητη Αρχή.

VII. Συμπεράσματα: Ο επικουρικός ρόλος της ΤΝ στη δημόσια σφαίρα

Η ΤΝ μπορεί υπό προϋποθέσεις να προσομοιάζει με μια «τεχνολογική γραφειοκρατία», ωστόσο απουσιάζουν σε αυτήν τα δομικά χαρακτηριστικά της αντικειμενικότητας και της ορθολογικότητας που χαρακτηρίζουν από τη γένεσή της ένα γραφειοκρατικό μοντέλο. Το χαρακτηριστικό της ΤΝ είναι η αυτοματοποίηση, ενώ τα στοιχεία της αντικειμενικότητας και της ορθολογικότητας είναι επίκτητα σε αυτήν και αφορούν την ηθική εκπαίδευσή της. Αν αυτή απουσιάζει, η ΤΝ δεν μπορεί να λειτουργήσει με τρόπο αντικειμενικό και σύμφωνο με τις αρχές του κράτους δικαίου και της δημοκρατίας. Μπορεί επομένως να προσομοιάσει στην ορθολογικότητα και αντικειμενικότητα του γραφειοκρατικού όμως μοντέλου, ποτέ όμως απόλυτα.

Στο πλαίσιο αυτό, η ΤΝ μπορεί να χρησιμοποιηθεί *επικουρικά* και *συμπληρωματικά* μόνον για την ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών στη δημόσια σφαίρα, στη διοικητική διαδικασία και τη διαδικασία λήψης δημοκρατικών αποφάσεων ή χάραξης δημόσιων πολιτικών. Ως εργαλείο που μπορεί να εξυπηρετήσει την πολιτική ενημέρωση των πολιτών, την προετοιμασία πολιτικών στρατηγικών και πολιτικής ατζέντας, την ταχύτερη συλλογή και σύνθεση πολιτικών δεδομένων προκειμένου να ληφθούν με δημοκρατικό τρόπο αποφάσεις τοπικού ή εθνικού χαρακτήρα, ως μέσο διαμεσολάβησης για την εξεύρεση *consensus* ή την επιτάχυνση της διοικητικής ή δικαστικής διαδικασίας. Οι διαδικασίες στις οποίες δύναται να εφαρμοστεί θα πρέπει να είναι δεκτικές αυτοματοποίησης ούτως ώστε σημαντικές αρχές του κράτους δικαίου, όπως η αρχή της επιείκειας, της αναλογικότητας και της ισότητας να μη διακυβεύονται.

Σε καμία από τις χρήσεις της αυτές η ΤΝ δεν δύναται να παίξει πρωταγωνιστικό ρόλο ή να οδηγήσει στην τελική λήψη πολιτικών, διοικητικών ή δικαστικών αποφάσεων χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση ή εποπτεία. Ωστόσο, η σημασία της για τη λειτουργία της δημόσιας σφαίρας και την ενίσχυση της δημοκρατικής συμμετοχής των πολιτών μπορεί να είναι μεγάλη, εφόσον τηρηθούν οι αναγκαίες ηθικές εγγυήσεις προστασίας της αρχής του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στο βαθμό που μπορεί να αυξήσει την ταχύτητα των πολιτικών διαδικασιών και να ενισχύσει τα αποτελέσματά τους, δίνοντας περισσότερες ευκαιρίες στους πολίτες για τη συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα, για την πολιτική τους ενημέρωση, καθώς και για την ίδια την αποτελεσματικότερη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης, της δικαστικής ή νομοθετικής πράξης και των εν γένει δημοκρατικών θεσμών. Θα πρέπει να θυμόμαστε ωστόσο ότι η ΤΝ παραμένει ένα τεχνολογικό εργαλείο και όχι το υποκείμενο των πολιτικών αυτών διαδικασιών, των οποίων ο μόνος πρωταγωνιστής είναι και παραμένει ο πολίτης.

Η θεσμική ανατομία της δημοσιογραφικής πληροφόρησης: από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης στις ψηφιακές πλατφόρμες, τα bots και την τεχνητή νοημοσύνη

.....
Γρηγόρης Λαζαράκος
.....

I. Εισαγωγή

Τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (ΜΚΔ) έχουν αποβεί στις μέρες μας πολύ ισχυρότερα των κλασικών Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης (ΜΜΕ), κυρίως ως προς τη διάδοση της πληροφορίας και την ανταλλαγή ειδήσεων και απόψεων σε όλα, ανεξαιρέτως, τα κοινωνικά στρώματα. Εντυπωσιακή είναι η ευκολία και η ταχύτητα, με την οποία μπορεί σήμερα να έχει κάποιος πρόσβαση σε κάθε είδους πληροφορία και μάλιστα χωρίς κόστος και, κυρίως, χωρίς χωρικό ή χρονικό περιορισμό. Όσο δε εξελίσσονται τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης τόσο πιο εύκολα μπορεί κάθε χρήστης να μετατραπεί από παθητικός δέκτης της πληροφορίας -όπως συνέβαινε με τα παραδοσιακά ΜΜΕ- σε δυνάμει δημοσιογράφο, δυνάμενο να (ανα)παραγάγει και να διαμοιράζεται πληροφορίες, ιδέες, βίντεο και φωτογραφίες. Υπ' αυτό το πρίσμα, επιβεβαιώνεται η άποψη ότι προϊόντος του χρόνου, δεν θα εξαρτάται το μέλλον της τηλεόρασης (ή των ΜΜΕ υπό ευρεία έννοια) από το μέλλον της κοινωνίας μας,¹ αλλά μάλλον το αντίθετο· η κοινωνία -και μαζί με αυτή οι ανθρώπινες σχέσεις- θα μετασχηματίζεται και θα βρίσκεται σε άμεση εξάρτηση από την εξέλιξη της τεχνολογίας, η οποία θα καθορίσει τον τρόπο της ανθρώπινης επικοινωνίας, διαμορφώνοντας ένα περίπλοκο σύμπλεγμα σχέσεων και φαινομένων, που θα αφορά, ουσιαστικά, το σύνολο της κοινωνικής ζωής.

Στις γραμμές που ακολουθούν θα εξεταστεί καταρχάς η κατοχύρωση του δικαιώματος στην πληροφόρηση και της ελευθερίας της έκφρασης υπό ευρεία έννοια, σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο και, εν συνεχεία, θα εκτεθεί ο έντονος πλην όμως επίκαιρος προβληματισμός σε σχέση με την επάρκεια του ισχύοντος θεσμικού πλαισίου στην εποχή 4^{ης} βιομηχανικής επανάστασης των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης, των bots και της τεχνητής νοημοσύνης.

---

1 Βλ. Γ. Κική, Η καλωδιακή τηλεόραση. Νομική οριοθέτηση και συνταγματική προσέγγιση, 1993, ηλεκτρονική επανέκδοση από το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου και του περιοδικού e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ, σελ. 27.

II. Το ρυθμιστικό πλαίσιο της ελευθερίας της πληροφόρησης σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο

1. Οι εθνικές ρυθμίσεις της ελευθερίας της έκφρασης και πληροφόρησης

α. Το συνταγματικό πλαίσιο

Άρρηκτα συνδεδεμένο με τη φύση και τη λειτουργία της σύγχρονης Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας, το δικαίωμα έκφρασης και γνώμης αποτυπώνεται ως θεμελιώδες δικαίωμα στις εθνικές δικαιοδοσίες και τις διεθνείς συμβάσεις του Δυτικού κόσμου. Στην ελληνική έννομη τάξη, το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης κατοχυρώνεται συνταγματικά. Συγκεκριμένα, το άρθρο 14 παρ. 1 Συντ. κατοχυρώνει το δικαίωμα έκφρασης και διάδοσης των στοχασμών προφορικά, εγγράφως και δια του τύπου.

Φορείς της ελευθερίας της έκφρασης μπορούν να είναι όλοι οι άνθρωποι, Έλληνες και αλλοδαποί, όπως καθίσταται σαφές από τη διατύπωση του άρθρου 14 Συντ. («Καθένας είναι ελεύθερος»)². Αντίστοιχα αποδέκτες του δικαιώματος δεν είναι μόνο η κρατική εξουσία, αλλά και οι ιδιώτες, δεδομένου ότι η απειλή κατά του δικαιώματος μπορεί να προκύψει και από αυτούς, ισχύει δε τούτο πολύ περισσότερο στο πλαίσιο των ψηφιακών πλατφορμών και των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης,³ που θα αναπτυχθεί παρακάτω. Υπ' αυτήν την έννοια, βρίσκει ευθεία εφαρμογή η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδαφ. γ' Συντ., σύμφωνα με την οποία τα ατομικά δικαιώματα «ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών, στις οποίες προσιδιάζουν».

Η ελευθερία του τύπου περιορίζεται και οριοθετείται από τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις, όπως εκείνες των άρθρων 2 παρ. 1 (αξία του ανθρώπου), 5 παρ. 1 (προστασία της προσωπικότητας), 9 παρ. 1 εδ. β' (προστασία της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής) και 9Α (προστασία των προσωπικών δεδομένων), υπό την προϋπόθεση όμως ότι οι περιορισμοί αυτοί παρίστανται, ενόψει και της αρχής της αναλογικότητας (άρθρο 25 παρ. 1 Συντ.), ως απολύτως αναγκαίοι για την προστασία των δικαιωμάτων και των ελευθεριών των τρίτων.⁴

Σε αντιστοιχία με άλλες έννομες τάξεις, όπως λ.χ. τη γερμανική, ο Έλληνας συνταγματικός νομοθέτης διακρίνει την ελευθερία του τύπου από την ελευθερία της ραδιοτηλεόρασης. Κατά το άρθρο 15 παρ. 1 Συντ., «οι προστατευτικές για τον τύπο διατάξεις του προηγούμενου άρθρου δεν εφαρμόζονται ... (σ)τη ραδιοφωνία, την τηλεόραση και κάθε άλλο παρεμφερές μέσο μετάδοσης λόγου ή παράστασης». Θα πρέπει όμως να γίνει δεκτό ότι η διάταξη αυτή αποδε-

2 Για τη δυνατότητα νομικών προσώπων ιδιωτικού και δημοσίου δικαίου, αλλά και ενώσεων προσώπων χωρίς νομική προσωπικότητα (π.χ. πολιτικά κόμματα) να είναι φορείς της ελευθερίας της έκφρασης βλ. Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, Αθήνα 2023, εκδ. Σάκκουλα (5^η έκδοση), σελ. 446 και 447 και Σπ. Βλαχόπουλο, Η υποχρέωση του ΤΕΕ να καταδικάζει αντισημητικές απόψεις, ΤοΣ 2006, σελ. 612 επ..

3 Βλ. Πρ. Παυλόπουλο, Νεοπαγείς κανόνες ελέγχου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ένα φαινόμενο ρυθμιστικής παρέμβασης της Κοινωνίας των Πολιτών στο πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 9επ., Χ. Ανθόπουλο, Ψηφιακές πλατφόρμες και έλεγχος των περιεχομένων της πληροφόρησης online, ό.π., σελ. 19επ., Κ. Γιαννακόπουλο, Το «Ανώτατο Δικαστήριο» του Facebook και η κρυφή γοητεία του ιδιωτικού ψηφιακού συνταγματισμού, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 27επ., Π. Μαντζούφα, Η επιρροή των εταιρειών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι, ΕφημΔΔ 2021, σελ. 522επ., D. Koukiadis, *The concept of Constitutionalism in the internet ecosystem: the paradigm of Facebook's Oversight Board*, ΤοΣ 2021, 447επ.

4 Τέτοιοι κανόνες δικαίου είναι π.χ. οι ποινικοί νόμοι για την εξύβριση ή αυτοί που ορίζουν τις προϋποθέσεις υπαίθριων ανακοινώσεων. Πρβλ. Σπυρόπουλο Φ., Κοντιάδη Ξ., Ανθόπουλο Χ., Γεραπετρίτη Γ., Σύνταγμα, κατ' άρθρο ερμηνεία, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα - Θεσσαλονίκη, 2017, σελ. 324.

σμεύει τον νομοθέτη ως προς τη ραδιοτηλεόραση όχι από τη γενική διάταξη για την προστασία της ελευθερίας έκφρασης με κάθε μέσον, αλλά από τις ειδικές προστατευτικές διατάξεις για τον τύπο του άρθρου 14 παρ. 2 Συντ., που απαγορεύουν τη λογοκρισία και κάθε άλλο προληπτικό μέτρο. Στη σύγχρονη πραγματικότητα είναι όμως δύσκολο να φανταστεί κανείς ότι είναι δυνατόν να επιβληθεί λογοκρισία για οποιοδήποτε λόγο στη ραδιοτηλεόραση και να περιοριστεί η ελευθερία σύνταξης και διαμόρφωσης του περιεχομένου των ραδιοτηλεοπτικών εκπομπών.

β. Συστήματα ελέγχου και αδειοδότησης

Τις σχέσεις μεταξύ Κράτους και ραδιοτηλεόρασης καθορίζουν οι διατάξεις του άρθρου 15 παρ. 2 Συντ.. Από την ερμηνεία και την εφαρμογή των διατάξεων αυτών, όπως καθορίζονται από τη θεωρία και τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, προκύπτουν τα ακόλουθα:⁵

- (α) Η ραδιοφωνία και η τηλεόραση υπάγονται στον άμεσο έλεγχο του κράτους εξαιτίας, κυρίως, της μεγάλης εμβέλειας, της χρονικής αμεσότητας και της ιδιαίτερης δύναμης επιρροής που διαθέτουν.
- (β) Ο έλεγχος του κράτους αποτελεί εγγύηση της αμεροληψίας της ραδιοτηλεόρασης⁶ και περιλαμβάνει τόσο τη χορήγηση άδειας λειτουργίας όσο και τη μέριμνα, ώστε κατά τη λειτουργία τους να εξυπηρετούνται σκοποί δημοσίου ενδιαφέροντος και συγκεκριμένα ο σκοπός της αντικειμενικής και με ίσους όρους μετάδοσης πληροφοριών, ειδήσεων, προϊόντων λόγου και τέχνης, της ποιοτικής στάθμης των προγραμμάτων σε αντιστοιχία με την κοινωνική αποστολή των μέσων αυτών και την πολιτιστική ανάπτυξη της χώρας, του σεβασμού της αξίας του ανθρώπου και της προστασίας της παιδικής ηλικίας και της νεότητας.
- (γ) Η χορήγηση των αδειών λειτουργίας, ο έλεγχος της εξυπηρέτησης των ανωτέρω σκοπών δημοσίου συμφέροντος και η επιβολή κυρώσεων ανατίθεται σε ανεξάρτητη αρχή, το «Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης».
- (δ) Από τις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις δεν προκύπτει ότι επιβάλλεται η λειτουργία δημόσιου φορέα ραδιοτηλεόρασης. Εφόσον όμως ο νομοθέτης επιλέξει την ίδρυση δημόσιου φορέα ραδιοτηλεόρασης, «αυτός επιβάλλεται να έχει πλουραλιστική δομή, να οργανώνεται κατά τρόπο που αποτρέπει κυβερνητικές και κομματικές επιρροές και να λειτουργεί αυστηρά με βάση τις αρχές της αντικειμενικότητας, της αμεροληψίας και της πολυφωνίας».⁷

2. Οι υπερεθνικές κανονιστικές ρυθμίσεις της ελευθερίας έκφρασης γνώμης και πληροφόρησης

Εκκινώντας από την παραδοχή ότι η ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης αποτελούν μια *conditio sine qua non* του δημοκρατικού πολιτεύματος εξαιτίας, κυρίως, της σημασίας τους για την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας και συνακόλουθα για την ολοκλήρωση του ανθρώπου, δεν καταλείπεται αμφιβολία σε σχέση με την ανάγκη κατοχύρωσης των δικαιωμάτων αυτών πέραν των εθνικών έννομων τάξεων, σε διεθνή και ευρωπαϊκή κλίμακα, προκειμέ-

5 Βλ. ενδεικτικά ΣτΕ Ολ. 1901/2014, σκέψη 16.

6 Πρβλ. Αθ. Τσεβά, Η ανεξαρτησία της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης από το κράτος, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, σελ. 79επ. με περαιτέρω παραπομπές.

7 ΣτΕ Ολ. 1901/2014, σκέψη 16.

νου να υπάρξουν τα απαραίτητα εχέγγυα αποτελεσματικής άσκησής τους, φυσικά με ορισμένους περιορισμούς για την αποφυγή της καταχρηστικής άσκησής τους.

α. Οι ρυθμίσεις του Ευρωπαϊκού Δικαίου

Την ελευθερία έκφρασης, γνώμης και πληροφόρησης κατοχυρώνουν, στην ενωσιακή έννομη τάξη, οι διατάξεις του άρθρου 11 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (εφεξής «Χάρτης»), σύμφωνα με τις οποίες: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμιξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων. 2. Η ελευθερία των μέσων μαζικής ενημέρωσης και η πολυφωνία τους είναι σεβαστές».

β. Οι ρυθμίσεις του Διεθνούς Δικαίου

Η ελευθερία της έκφρασης και πληροφόρησης κατοχυρώνεται και οριοθετείται σε διεθνείς συμβάσεις, μεταξύ δε άλλων:

α) Στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του ΟΗΕ.

β) Στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα της 16.12.1966, το οποίο κυρώθηκε με τον ν. 2462/1997.

γ) Στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας». Οι βασικές αρχές της ελευθερίας της έκφρασης αποτυπώνονται στην απόφαση του ΕΔΔΑ *Handyside* κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 7ης Δεκεμβρίου 1976, σύμφωνα με την οποία η «ελευθερία της έκφρασης αφορά όχι μόνο τις 'πληροφορίες' ή 'ιδέες' που γίνονται ευχάριστα αποδεκτές ή που θεωρούνται μη προσβλητικές ή αδιάφορες, αλλά και εκείνες που προσβάλλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν το Κράτος ή οποιοδήποτε τμήμα του πληθυσμού. Αυτό απαιτούν οι έννοιες του πλουραλισμού, της ανεκτικότητας και της ευρύτητας του πνεύματος, χωρίς τις οποίες δεν υπάρχει δημοκρατική κοινωνία. Αυτό σημαίνει, μεταξύ άλλων, ότι η επιβολή κάθε διατύπωσης, προϋπόθεσης, περιορισμού ή κύρωσης στον τομέα αυτό πρέπει να γίνεται κατά τρόπο ανάλογο προς τον επιδιωκόμενο θεμιτό σκοπό».⁸ Οι αρχές αυτές έχουν έκτοτε επιβεβαιωθεί πολλές φορές στις αποφάσεις του ΕΔΔΑ.⁹

⁸ *Handyside* κατά Ηνωμένου Βασιλείου της 7ης Δεκεμβρίου 1976, παρ. 49.

⁹ Βλ. ενδεικτικά *Delfi AS* κατά Εσθονίας, της 16^{ης} Ιουνίου 2015, παρ. 131-139, *Bédat* κατά Ελβετίας, της 29^{ης} Μαρτίου 2016, παρ. 48). Για την πλούσια νομολογία του ΕΔΔΑ επί της ελευθερίας της έκφρασης βλ. Αυδίκος Γρ., Ελευθερία της έκφρασης και ΕΣΔΑ. Οι αποφάσεις του ΕΔΔΑ κατά της Ελλάδας και η εκτέλεσή τους, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2023. Σισιλιάνος Λ-Α. (Διευθ. εκδ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 2017, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σελ. 473-517, Μαγγανάς Α., Χρυσανθάκης Χ., Βανδώρος Δ., Καρατζά Λ., Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2011, σελ. 271-302. Τ. Σταυρινάκης, Άρθρο 10. Ελευθερία έκφρασης, σε: Λ-Α Σισιλιάνο (Διευθ. εκδ.), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, Ερμηνεία κατ' άρθρο, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2013, σελ. 394επ.

III. Από τα ΜΜΕ στα ΜΚΔ, τις μηχανές αναζήτησης και τις ψηφιακές πλατφόρμες γενικά

Η ραγδαία τεχνολογική πρόοδος έχει αλλάξει ριζικά τα τελευταία χρόνια το συνολικό σύστημα πληροφόρησης. Τα ΜΚΔ αποτελούν πλέον την κύρια πηγή άντλησης πληροφοριών και έχουν αποβεί κατά τούτο απείρως ισχυρότερα των κλασικών ΜΜΕ, κυρίως ως προς τη διάδοση της πληροφορίας και την ανταλλαγή ειδήσεων και απόψεων σε όλα, ανεξαιρέτως, τα κοινωνικά στρώματα. Ιδιαίτερη δε δημοφιλία και αναγνωρισιμότητα απολαμβάνουν τα ΜΚΔ στο λεγόμενο «νεανικό κοινό» που τα χρησιμοποιεί ποικιλοτρόπως ως μέσο επικοινωνίας, αλλά και επειδή επιτρέπουν να μοιράζεται κανείς πληροφορίες με απροσδιόριστο αριθμό ανθρώπων γρήγορα και εύκολα, δίνουν δε τη δυνατότητα στους χρήστες τους να «ανεβάζουν» φωτογραφίες και βίντεο, να κρατούν επαφή με τους «φίλους» τους και να «γνωρίζουν» άτομα που έχουν παρεμφερή ενδιαφέροντα.¹⁰ Για πρώτη φορά στην ιστορία της ανθρωπότητας, εκατομμύρια χρήστες έχουν τη δυνατότητα να δημοσιεύουν μέσω του διαδικτύου δικό τους οπτικοακουστικό υλικό, με ενημερωτικό πολλές φορές περιεχόμενο, παρακάμπτοντας τον διαμεσολαβητικό ρόλο του δημοσιογράφου στην παραγωγή της είδησης. Έτσι τα ΜΜΕ παύουν να έχουν την απόλυτη ευθύνη για την παραγωγή και διάδοση της πληροφορίας, την οποία μοιράζονται πλέον με τους χρήστες των ΜΚΔ, οι οποίοι αποτελούν δίπλα στους δημοσιογράφους των παραδοσιακών ΜΜΕ φορείς της ενεργητικής ελευθερίας της πληροφόρησης.¹¹

Η εποχή που η παρουσίαση των ειδήσεων από τον έντυπο ή ηλεκτρονικό Τύπο ήταν αποτέλεσμα μιας σειράς επιλογών για το ποια θέματα θα δημοσιευτούν, σε ποια θέση, πόσο χρόνο (χρόνο) θα καταλαμβάνει το καθένα, τι έμφαση θα δοθεί, φαίνεται να μετασχηματίζεται. Στη σύγχρονη εποχή των ΜΚΔ και ψηφιακών πλατφορμών, τον ρόλο του δημοσιογράφου στην επιλογή, αξιολόγηση και παρουσίαση της είδησης, φαίνεται να αναλαμβάνει ο αλγόριθμος. Σύμφωνα με τη διεθνή ετήσια έκθεση του Ινστιτούτου Reuters και του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης για το 2023, αν και μεγάλο μέρος των χρηστών (περίπου 48%) προβληματίζεται σε σχέση με τη χρήση αλγορίθμου για την επιλογή των ειδήσεων που θα τους παρουσιαστούν στα ΜΚΔ, εντούτοις ένας στους τρεις χρήστες εμπιστεύεται τον αλγόριθμο και πιστεύει ότι η προβολή ειδήσεων με βάση την προηγούμενη δική του «κατανάλωση», με βάση δηλαδή τις σελίδες που έχει επισκεφθεί, είναι ένας καλός τρόπος να ενημερώνεται.¹²

Η χρήση αλγορίθμου στην επιλογή, ταξινόμηση και προβολή πληροφοριών είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη στις μηχανές αναζήτησης, δεδομένου ότι ο κατάλογος των αποτελεσμάτων που παρουσιάζεται στον χρήστη με βάση φθίνουσα σειρά σχετικότητας ως προς τον όρο που ο χρήστης εισήγαγε, καθορίζεται με τη χρήση αλγορίθμου, ο οποίος δημιουργείται από την ίδια την πλατφόρμα και αντανακλά τις δικές της (βασικές) επιλογές. Υπό το πρίσμα αυτό, ορθώς υποστηρίζεται ότι όσο αυξάνεται η χρήση των μηχανών αναζήτησης στην αναζήτηση πληροφορίας τόσο περισσότερο επηρεάζεται η άσκηση της ελευθερίας της πληροφόρησης.¹³ Πα-

10 Σύμφωνα με τη διεθνή ετήσια έκθεση του Ινστιτούτου Reuters και του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης για το 2023, το ποσοστό των Ελλήνων που ενημερώνεται από ψηφιακές πλατφόρμες ανέρχεται σε 81%, (61% μέσω των ΜΚΔ), ενώ μόλις το 48% ενημερώνεται από την τηλεόραση και 15% από τον Τύπο. Βλ. Reuters Institute Digital News Report 2023, σελ. 79, διαθέσιμο σε https://reutersinstitute.politics.ox.ac.uk/sites/default/files/2023-06/Digital_News_Report_2023.pdf.

11 Βλ. Χ. Ανθόπουλος, ό.π., ΕφημΔΔ 2021, σελ. 19επ..

12 Reuters Institute Digital News Report 2023, ό.π. σελ. 15.

13 Βλ. Π. Μαντζούφας, Η επιρροή των εταιριών του διαδικτύου στην ελευθερία του λόγου και στην πολιτική αντιπαράθεση. Πεδία σύγκρουσης και πιθανοί κίνδυνοι, ΕφημΔΔ 2021, σσ. 524–525 με πλούσιες παραπομπές στην αμερικάνικη νομολογία.

ρόμοιος προβληματισμός συνοδεύει τη χρήση αλγορίθμου στην επιλογή της διαφήμισης που θα προβληθεί στο χρήστη των ΜΚΔ. Είναι γνωστό ότι οι επιγραμμικές διαφημίσεις στα ΜΚΔ συνδέονται αναπόσπαστα με το προφίλ του χρήστη, το οποίο καταρτίζεται μέσω της τεχνικής εξατοκίμευμένης στόχευσης (*microtargeting*).¹⁴

Μέσα σε αυτό το ραγδαία εξελισσόμενο περιβάλλον, οι ψηφιακές πλατφόρμες και ιδίως τα ΜΚΔ, που πλέον κυριαρχούν στο σύστημα της πληροφόρησης, μεταλλάσσονται από απλούς διαύλους επικοινωνίας σε ουσιαστικό παράγοντα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, αποκτώντας ολοένα και περισσότερο τα βασικά χαρακτηριστικά των παραδοσιακών ΜΜΕ.

IV. (Αν)επάρκεια του θεσμικού πλαισίου άσκησης του δικαιώματος στην πληροφόρηση στην εποχή των ψηφιακών πλατφορμών και των επιγραμμικών υπηρεσιών

Ατενίζοντας το νέο και ραγδαία εξελισσόμενο περιβάλλον διάδοσης της πληροφορίας, διαπιστώνει κανείς ότι οι ισχύουσες διατάξεις του διεθνούς και του ενωσιακού δικαίου για την ελευθερία έκφρασης, γνώμης και πληροφόρησης, όπως εκτέθηκαν παραπάνω, έχουν καταστεί ανεπαρκείς. Φαίνεται ότι δεν μπορούν να εγγυηθούν την αποτελεσματική άσκηση του δικαιώματος στην πληροφόρηση στις ψηφιακές πλατφόρμες, ούτε όμως και να εγγυηθούν, κατά αντίστροφο συλλογισμό, την μη καταχρηστική άσκηση του δικαιώματος σε βάρος τρίτων.

Προϊόντος του χρόνου, οι ψηφιακές πλατφόρμες και ιδίως τα ΜΚΔ μεταλλάχθηκαν από απλές τεχνικές υποδομές που διευκόλυναν απλώς τη διακίνηση της πληροφορίας, σε μέσο πραγμάτωσης της ελευθερίας της έκφρασης και ουσιαστικό παράγοντα, έστω έμμεσης, διαμόρφωσης της κοινής γνώμης, αποκτώντας ολοένα και περισσότερο τα βασικά χαρακτηριστικά των παραδοσιακών ΜΜΕ. Τούτο εξηγεί, άλλωστε, και την αυξανόμενη τάση στη θεωρία¹⁵ αλλά και τη νομολογία¹⁶ να αποδοθεί στους παρόχους ενδιάμεσων υπηρεσιών ευθύνη για τυχόν παράνομο περιεχόμενο που διακινείται μέσω αυτών ή φιλοξενείται σε αυτούς. Ο βασικός κανόνας που είχε διαμορφωθεί με την Οδηγία ΕΚ/2000/31¹⁷ ότι οι πάροχοι υπηρεσιών διαδικτύου δεν έχουν γενική υποχρέωση ελέγχου των πληροφοριών που αποθηκεύουν ή μεταδίδουν, εμπλουτίστηκε σταδιακά από τη νομολογία, η οποία δέχθηκε ότι οι πάροχοι φιλοξενίας έχουν καθήκον επιμέλειας για την πρόληψη και την καταστολή παράνομου περιεχομένου και, σε εξαιρετικές περιπτώσεις, αφού έλαβε υπόψη τα συγκεκριμένα περιστατικά της υπόθεσης, ότι έχουν ευθύνη ακόμη και για την ανάρτηση προσβλητικών σχολίων.¹⁸

Απόρροια του νομοθετικού κενού, κατά τα παραπάνω, αλλά και της διαπίστωσης του ενωσιακού νομοθέτη ότι προϊούσας της τεχνολογικής εξέλιξης αυξάνεται ο κίνδυνος να χρησιμοποιηθούν οι υπηρεσίες που παρέχονται μέσα από ψηφιακές πλατφόρμες και κυρίως οι υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης για τη διάδοση ψευδών ή παραποιημένων πληροφοριών (*fake news*), πληροφοριών που αφορούν την τρομοκρατία, τη σεξουαλική κακοποίηση παιδιών και

14 Βλ. Γνώμη 3/2018 Ευρωπαϊού Επόπτη Προστασίας Δεδομένων για την επιγραμμική χειραγώγηση και τα προσωπικά δεδομένα. Βλ. επίσης Κατευθυντήριες γραμμές της ΟΕ του άρθρου 29 για την αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και την κατάρτιση προφίλ για τους σκοπούς του κανονισμού 2016/679, διαθέσιμες στο https://ec.europa.eu/newsroom/article29/item-detail.cfm?item_id=612053.

15 Βλ. Χ. Ανθόπουλος, ό.π., σελ. 19επ

16 ΕΔΔΑ, *Delfi AS κατά Εσθονίας* 16-6-2015, ΔιΜΕΕ 4/2013, σελ. 560επ..

17 Η Οδηγία 200/31/ΕΚ για το ηλεκτρονικό εμπόριο και την κοινωνία της πληροφορίας ενσωματώθηκε στο ελληνικό δίκαιο με το π.δ. 131/2003.

18 ΕΔΔΑ *Delfi AS κατά Εσθονίας* 16-6-2015, ΔιΜΕΕ 4/2013, σελ. 560 επ..

παράνομου περιεχομένου γενικά,¹⁹ υπήρξε η θέσπιση του Κανονισμού (ΕΕ) 2022/2065 σχετικά με την ενιαία αγορά ψηφιακών υπηρεσιών και την τροποποίηση της οδηγίας 2000/31/ΕΚ, γνωστός ως «Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες» ή «*Digital Services Act*» (εφεξής «DSA»).^20 Η DSA αποτελεί την πρώτη ολοκληρωμένη νομοθετική αντιμετώπιση των ανωτέρω κινδύνων.

Σύμφωνα με τον συντάκτη της, η DSA αποσκοπεί στην εναρμόνιση των κανόνων που ισχύουν για τις ενδιάμεσες υπηρεσίες στην εσωτερική αγορά της ΕΕ, με στόχο τη διασφάλιση ασφαλούς, προβλέψιμου και αξιόπιστου επιγραμμικού (*online*) περιβάλλοντος, στο οποίο αντιμετωπίζονται η διάδοση «παράνομου περιεχομένου» στο διαδίκτυο και οι κοινωνικοί κίνδυνοι που μπορεί να προκαλέσει η διάδοση παραπληροφόρησης ή άλλου περιεχομένου, και στο οποίο προστατεύονται αποτελεσματικά τα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (αιτιολογική σκέψη 9).^21 Προκειμένου να επιτευχθεί ο στόχος αυτός, η έννοια του παράνομου περιεχομένου αντικατοπτρίζει σε γενικές γραμμές τους κανόνες που υφίστανται στο εκτός διαδικτύου περιβάλλον και καταλαμβάνει πληροφορίες που είτε είναι οι ίδιες παράνομες, όπως παράνομη ρητορική μίσους ή τρομοκρατικό περιεχόμενο είτε οι εφαρμοστέοι κανόνες τις καθιστούν παράνομες λόγω του ότι αφορούν σε παράνομες δραστηριότητες, όπως π.χ. η κοινοποίηση εικόνων που απεικονίζουν σεξουαλική κακοποίηση παιδιών, η παράνομη μη συναινετική κοινοποίηση ιδιωτικών εικόνων, η παρενοχλητική παρακολούθηση στο διαδίκτυο, η πώληση προϊόντων ή η παροχή υπηρεσιών κατά παράβαση της νομοθεσίας για την προστασία των καταναλωτών, η μη εξουσιοδοτημένη χρήση υλικού που προστατεύεται από δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας κ.ά. (αιτιολογική σκέψη 12).

Το υποκειμενικό πεδίο εφαρμογής της DSA καταλαμβάνει τους παρόχους «ενδιάμεσων υπηρεσιών», που είναι γνωστές ως υπηρεσίες «απλής μετάδοσης» (άρθρο 3), «προσωρινής αποθήκευσης» (άρθρο 4) και «φιλοξενίας» (άρθρο 5) και καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα οικονομικών δραστηριοτήτων που πραγματοποιούνται επιγραμμικά και αναπτύσσονται συνεχώς για να παρέχουν ταχεία, ασφαλή και προστατευμένη μετάδοση πληροφοριών (αιτιολογική σκέψη 29). Στις υπηρεσίες αυτές περιλαμβάνονται, μεταξύ άλλων, τα Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης (Facebook, LinkedIn, Instagram, TikTok κλπ.), οι υπηρεσίες διαμοιρασμού video (YouTube), οι επιγραμμικές πλατφόρμες online αγορών (Amazon) κ.ά.

Η DSA κινείται προς τη σωστή κατεύθυνση αναφορικά με την κατοχύρωση των εγγυήσεων άσκησης του δικαιώματος την πληροφόρηση, καθώς ρυθμίζει σε μεγάλο βαθμό την ψηφιακή δημόσια σφαίρα. Εισάγει κανόνες διαφάνειας, ιχνηλασιμότητας, λογοδοσίας και δέουσας επιμέλειας. Επιβάλλει υποχρεώσεις στους «ενδιάμεσους» παρόχους του διαδικτύου και θεσπίζει διαδικασίες, που καθιστούν εφικτή την άμεση απομάκρυνση παράνομου περιεχομένου που αναρτούν οι χρήστες, όπως «fake news», ρατσιστικό λόγο, περιεχόμενο που προωθεί την τρομοκρατία και την παιδική πορνογραφία. Παράλληλα εισάγει και κανόνες για την εποπτεία

19 Βλ. Ι. Ιγγλεζάκης, Δίκαιο Πληροφορικής, εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα Θεσσαλονίκη 2024, σελ. 261, Χ. Ανθόπουλος, ό.π. Βλ. στο παρόν, άρθρο Ιγγλεζάκη, ανωτέρω.

20 Η DSA ψηφίστηκε στις 19 Οκτωβρίου 2022 και δημοσιεύθηκε στην επίσημη εφημερίδα της ΕΕ στις 27.10.2022 (LL 277/102) και άρχισε να ισχύει στις 16 Νοεμβρίου του ίδιου έτους και τέθηκε σε εφαρμογή στις 17 Φεβρουαρίου 2024, με εξαίρεση ορισμένες διατάξεις για τις μεγάλες και πολύ μεγάλες επιγραμμικές πλατφόρμες που εφαρμόζονται ήδη από την 16.11.2023. Σύμφωνα με το άρθρο 288 ΣΛΕΕ, ο Κανονισμός έχει άμεση εφαρμογή σε όλα τα κράτη μέλη, τα οποία υποχρεούνται να λάβουν τα αναγκαία μέτρα για την προσαρμογή της εθνικής νομοθεσίας τους. Τα μέτρα εφαρμογής της DSA στην ελληνική έννομη τάξη θεσπίστηκαν με τον ν. 5099/2024 (ΦΕΚ Α' 48).

21 Για μια επισκόπηση των διατάξεων της DSA, βλ. Ευ. Μαργαρίτης, Η αρχιτεκτονική της Digital Services Act - Από την «ευθύνη του ενδιάμεσου» σε «υποχρεώσεις δέουσας επιμέλειας» για την αντιμετώπιση παράνομου περιεχομένου και τη διασφάλιση των θεμελιωδών ενωσιακών δικαιωμάτων, σε ΔΙΤΕ 2023, σσ. 325 – 338.

των ΜΚΔ, ορίζοντας συγκεκριμένα όργανα (ευρωπαϊκά και εθνικά), που παρακολουθούν την εφαρμογή της DSA, καθορίζοντας με τρόπο αναλυτικό τις αρμοδιότητες, τα καθήκοντα και τις εξουσίες τους (ελεγκτικές, διορθωτικές, κυρωτικές/επιβολής προστίμου). Με απλά λόγια, θεραπεύει παθογένειες του παρελθόντος, που αναπτύχθηκαν λόγω της έλλειψης στέρεου, ειδικού και σαφούς νομοθετικού πλαισίου ρύθμισης του δικαιώματος της πληροφόρησης στο νέο κυρίαρχο περιβάλλον των ψηφιακών πλατφορμών. Και, κυρίως, δημιουργεί ένα πρώτο, προς το παρόν, ασφαλές ανάχωμα στην επέκταση και εδραίωση κανόνων αυτορρύθμισης των ψηφιακών πλατφορμών στο πεδίο άσκησης του δικαιώματος στην πληροφόρηση, κανόνων που σε κάθε περίπτωση δεν είναι κρατικής προέλευσης και, άρα, στερούνται δημοκρατικής αναφοράς και νομιμοποίησης και, κατά τούτο, μπορεί να γίνουν αποδεκτοί μόνον ως συμπληρωματικοί του ως άνω θεσμικού πλαισίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.²²

Δίχως να υποτιμά κανείς τις νομοθετικές πρωτοβουλίες εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν θα πρέπει να παραβλέπει ότι παραμένουν ακόμη «ανοιχτά» ζητήματα, που εγκυμονούν τον κίνδυνο σημαντικής αποδυνάμωσής τους στην πράξη.

Ένα μεγάλο ζήτημα, το οποίο παρουσιάζεται όλο και συχνότερα στο δημόσιο διάλογο είναι ο κίνδυνος λογοκρισίας κατά τη διάδοση της πληροφορίας, καθώς και το ενδεχόμενο καταστολής της ελευθερίας του λόγου. Τούτο μπορεί να συμβεί λ.χ. μέσω του φαινομένου του «*overblocking*» των σχολίων που αναρτούν οι χρήστες των ΜΚΔ και όταν ακόμα υπάρχει υποψία αναφορικά με τον παράνομο χαρακτήρα πληροφοριών.²³ Δεν θα πρέπει όμως να παραβλέπει κανείς ότι η αποτελεσματική εφαρμογή των κανόνων της DSA εξαρτάται κυρίως από την ικανότητα και, προπάντων, την προθυμία των εποπτικών αρχών να ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους, που απορρέουν από το νέο θεσμικό πλαίσιο.

Και με τη διαπίστωση αυτή αναδύεται το δεύτερο μεγάλο ζήτημα προβληματισμού, που άπτεται της τοπικής αρμοδιότητας εποπτείας της DSA. Ειδικότερα, σύμφωνα με το άρθρο 56 παρ. 1 DSA, «το κράτος μέλος στο οποίο βρίσκεται η κύρια εγκατάσταση του παρόχου ενδιάμεσων υπηρεσιών είναι αποκλειστικώς αρμόδιο για την εποπτεία και την επιβολή του παρόντος κανονισμού, με εξαίρεση τις εξουσίες που προβλέπονται στις παραγράφους 2, 3 και 4». Τούτο σημαίνει ότι πολλά εξαρτώνται από τον τρόπο που θα ανταποκριθούν στις υποχρεώσεις τους τα κράτη μέλη, στα οποία βρίσκεται η κύρια εγκατάσταση των *big tech*.²⁴ Δυστυχώς, τα δείγματα γραφής των χωρών αυτών (και κυρίως της Ιρλάνδίας) από την εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (GDPR), ιδίως ως προς τον ρυθμό, με τον οποίο διεκπεραιώνονται οι υποθέσεις, αλλά και το ύψος των επιβαλλόμενων προστίμων, δεν επιτρέπουν ιδιαίτερη αισιοδοξία.²⁵

Ένα άλλο θέμα έχει να κάνει με το εύρος της έννοιας του παράνομου περιεχομένου και, συνακόλουθα την ανάγκη να υπάρξουν ακριβείς ορισμοί του παράνομου ή επιβλαβούς περιεχο-

22 Βλ. Πρ. Παυλόπουλο, Νεοπαγείς κανόνες ελέγχου των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Ένα φαινόμενο ρυθμιστικής παρέμβασης της Κοινωνίας των Πολιτών στο πλαίσιο της Παγκοσμιοποίησης, ό.π., σελ. 18.

23 Βλ. Ε. Αναστασιάδου, Ανασκόπηση: Η εξελικτική πορεία των δικαιωμάτων της έκφρασης και της προσωπικότητας στο πεδίο των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, ό.π., σελ. 11.

24 βλ. Ευ. Μαργαρίτης, Η αρχιτεκτονική της Digital Services Act - Από την «ευθύνη του ενδιάμεσου» σε «υποχρεώσεις δέουσας επιμέλειας» για την αντιμετώπιση παράνομου περιεχομένου και τη διασφάλιση των θεμελιωδών ενωσιακών δικαιωμάτων, ό.π., σελ. 338.

25 Βλ. ενδεικτικά το δελτίο τύπου του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου Προστασίας Δεδομένων σε σχέση με την κλήση της ιρλανδικής εποπτικής αρχής να τροποποιήσει την απόφασή της όσον αφορά τη WhatsApp με διευκρινίσεις σχετικά με τη διαφάνεια και τον υπολογισμό του ποσού του προστίμου σε περίπτωση συρροής παραβάσεων, διαθέσιμο σε https://www.edpb.europa.eu/news/news/2021/edpb-requests-irish-sa-amends-whatsapp-decision-clarifications-transparency-and_el.

μένου (ενν. πέραν της της γενικής αρχής «*what is illegal offline should be illegal online*»). Είναι δε τούτο απαραίτητο, προκειμένου να αποτραπεί το ενδεχόμενο συμπερίληψης στην έννοια του παράνομου καθόλα νόμιμων μορφών του λόγου, όπως η σάτιρα, η καλλιτεχνική έκφραση ή η πολιτική διαφωνία. Ο κίνδυνος δε αυτός γίνεται εντονότερος αν η προσδιορισμός της έννοιας του παράνομου περιεχομένου γίνεται αποκλειστικά -ή κυρίως- με τη χρήση αλγόριθμου, ο οποίος δημιουργείται από την ίδια την πλατφόρμα και αντανακλά τις δικές της (βασικές) επιλογές.

V. Επίλογος

Εν κατακλείδι, το νέο θεσμικό πλαίσιο συνιστά ένα αυστηρά ρυθμιζόμενο περιβάλλον συμμόρφωσης, το οποίο μένει ακόμη να δοκιμαστεί στην πράξη. Προς το παρόν, πάντως, διαπιστώνουμε ότι εκεί που ο ενωσιακός νομοθέτης επεδίωξε, για τους λόγους που αναφέρθηκαν, τη μεγαλύτερη δυνατή τάξη και ευνομία, η πραγματικότητα, ιδίως η ελληνική, διεκδικεί την καθιέρωση ενός ιδιόμορφου είδους πληροφοριακής ανομίας, που, σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως στο θαυμαστό κόσμο των ΜΚΔ, δεν θα ήταν υπερβολή αν μιλούσε κανείς για πληροφοριακή αναρχία. Συμπερασματικά, ο νέος και ραγδαία εξελισσόμενος κόσμος των ψηφιακών πλατφορμών επιβάλλει γενναία επένδυση στην εκπαίδευση του γραμματισμού των χρηστών στα ΜΚΔ, προκειμένου να γίνουν πιο απαιτητικοί καταναλωτές των διαδικτυακών πληροφοριών και, παράλληλα, αυστηρό έλεγχο των καθ' ύλην αρμόδιων εποπτικών οργάνων. Οι σκέψεις αυτές δεν συνιστούν άρνηση ούτε καν αμφισβήτηση της εξέλιξης της τεχνολογίας και της χρήσης των ΜΚΔ, αλλά έκφραση αγωνίας για την ετοιμότητα της κοινωνίας μας να γνωρίσει και να αντιμετωπίσει το άγνωστο, το επικίνδυνο ή και το απροσδόκητο.

Θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά και θεμελιώδεις υποχρεώσεις του Ανθρώπου την εποχή της Τεχνητής Νοημοσύνης

Γιώργος Μπουχάγιαρ

I. Εισαγωγή

Οι άνθρωποι έχουμε την ικανότητα να σκεφτόμαστε με έναν ιδιαίτερα σύνθετο τρόπο, που μας επιτρέπει να δημιουργούμε ιδέες ή έννοιες και να παίρνουμε αποφάσεις, που άλλοι ζωντανοί οργανισμοί δεν μπορούν να δημιουργήσουν ή να πάρουν.¹ Πράγματι, κατά την ιστορία της ανθρωπότητας, έχουμε κατασκευάσει έννοιες, για να κατανοήσουμε καλύτερα το περιβάλλον στο οποίο ζούμε ή να επι/συμβιώσουμε αρμονικά σε αυτό.²

Για παράδειγμα, φτιάξαμε την έννοια «κράτος», για να διασφαλίσουμε, μεταξύ άλλων, την ασφάλεια των πολιτών,³ ή την έννοια «δημοκρατία», για να αποτρέψουμε τον κίνδυνο της οχλοκρατίας.⁴ Δημιουργήσαμε την έννοια «χρήμα», για να διευκολύνουμε τις συναλλαγές μας.⁵ Κατασκευάσαμε τη «φιλοσοφία», για να απαντήσουμε σε υπαρξιακά ή άλλα ερωτήματα.⁶ Θεσπίσαμε τα «ανθρώπινα δικαιώματα», έτσι ώστε όλοι οι άνθρωποι, από την ιδιότητά μας αυτή, να απολαμβάνουμε ένα ελάχιστο προστασίας (π.χ. της αξίας μας ή της αξιοπρέπειάς μας).⁷ Δημιουργήσαμε την «τεχνητή νοημοσύνη», σε μια προσπάθεια να δώσουμε «νοημοσύνη» σε κάτι «τεχνητό»⁸ δηλαδή, να δώσουμε σε μια άψυχη, μη-βιολογική/οργανική («τεχνητή») οντότητα την ικανότητα να δημιουργεί μοντέλα, να λύνει προβλήματα και, γενικά, να συμπεριφέρεται με ένα σχεδόν ανθρώπινο τρόπο («νοημοσύνη»)⁹.

Αυτό το άρθρο εστιάζει στις δυο τελευταίες αυτές ανθρώπινες κατασκευές: τα «ανθρώπινα δικαιώματα» και την «τεχνητή νοημοσύνη». Από τη μια πλευρά, όλοι οι άνθρωποι, ως οργα-

1 Η ικανότητα να αντιλαμβανόμαστε με ένα σύνθετο τρόπο το περιβάλλον και να αποκτάμε μια κοινή οπτική επάνω στα πράγματα έχει χαρακτηριστεί ως «συνείδηση». Βλ. γενικά: Thomas Hobbes, *Leviathan: Or, the Matter, Forme and Power of a Commonwealth, Ecclesiastical and Civil* (Cambridge University Press 1904) 39.

2 Και άλλοι οργανισμοί εξερευνούν το περιβάλλον τους και συμβιώνουν σε ομάδες. Ωστόσο, υποστηρίζεται ότι ο άνθρωπος είναι το μόνο είδος που το πετυχαίνει αυτό σε κλίμακα εκατομμυρίων ατόμων. Yuval Noah Harari, *Homo Deus: A Brief History of Tomorrow* (Random House 2016).

3 John Locke, *The Second Treatise of Government* (1689), Thomas Hobbes, *Leviathan* (υπ. 1).

4 Για τη διαφορά δημοκρατίας και οχλοκρατίας βλ. Polybius, *Histories (Ιστορίες)*. Μετάφραση από Evelyn S Shuckburgh (Reprint Bloomington 1962) διαθέσιμη σε <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Plb.+toc&redirect=true>.

5 Βλ. γενικά Simon Gleeson, *The Legal Concept of Money* (Oxford University Press 2019).

6 Βλ. γενικά Edward Craig, *Philosophy: A Very Short Introduction* (2nd ed., Oxford University Press 2020).

7 Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948), Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (όπως τροποποιήθηκε από τα Πρωτόκολλα υπ' αριθ. 11, 14 και 15 συνοδευόμενη από τα Πρωτόκολλα υπ' αριθ. 1, 4, 6, 7, 12, 13 και 16), Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (2000/C 364/01).

8 Samir Chopra and Laurence White, *A Legal Theory for Autonomous Artificial Agents* (University of Michigan Press, 2011) 5.

9 Για τη νοημοσύνη ως ικανότητα δημιουργίας μοντέλων, βλ. Joscha Bach, *Artificial Consciousness and the Nature of Reality* (Lex Fridman Podcast #101, 13.06.2020). Για τη νοημοσύνη ως ικανότητα επίλυσης προβλημάτων, βλ. Yuval Harari, *Yuval Harari with Dan Ariely: Future Think—From Sapiens to Homo Deus*, (The 92nd Street Y, New York, 23.02.2017).

νισμοί με συνείδηση που μας επιτρέπει να δημιουργούμε ιδέες και να παίρνουμε αποφάσεις, απολαμβάνουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα.¹⁰ δικαιώματα, που είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένα με την ανθρώπινη υπόσταση και αξιοπρέπεια.¹¹ Από την άλλη πλευρά, σήμερα, η ικανότητα δημιουργίας ιδεών και λήψης αποφάσεων δεν είναι μοναδικά ανθρώπινη. Η τεχνητή νοημοσύνη, αντίθετα με άλλες τεχνολογίες ή εργαλεία, όπως ένα μαχαίρι που δεν μπορεί να αποφασίσει ποιον/α θα μαχαιρώσει, μπορεί να αποφασίζει, π.χ., σε ποιο στόχο θα επιτεθεί.¹² και, αντίθετα με άλλες τεχνολογίες ή εργαλεία, όπως ένα φωτοτυπικό μηχάνημα που μπορεί απλά να αναπαράγει ιδέες που εμείς δημιουργούμε, η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να κατασκευάζει έννοιες και ιδέες (για παράδειγμα, να δημιουργεί περιεχόμενο μέσω εικόνας,¹³ κειμένου,¹⁴ βίντεο, βιβλίων ή τραγουδιών).¹⁵

Οι παραπάνω ικανότητες της τεχνητής νοημοσύνης μπορούν φυσικά να βελτιώσουν τη ζωή μας σε πολλούς τομείς (π.χ. στην ιατρική,¹⁶ το περιβάλλον¹⁷ ή τη μείωση της εγκληματικότητας).¹⁸ Ωστόσο, ορισμένες χρήσεις της τεχνητής νοημοσύνης μπορούν να συγκρούονται με ή και να απειλούν την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, τη βάση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα στη σύγχρονη εποχή της πληροφορίας· μια εποχή, όπου στην εξίσωση «information = data + meaning»¹⁹ («πληροφορία = δεδομένα + νόημα/σημασία»), το νόημα/σημασία στα δεδομένα μπορεί να το/τη δίνει (και) μια μη-ανθρώπινη οντότητα, ύστερα από, πολλές φορές, μαζική και μη-ανθρώπινα-κατανοήσιμη επεξεργασία των δεδομένων.

Το άρθρο αυτό μελετά σύγχρονες χρήσεις της τεχνητής νοημοσύνης, προκειμένου να εντοπίσει σημαντικές προκλήσεις για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και, κατ'επέκταση, τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Διαπιστώνει (στην ενότητα 2) ότι ο άνθρωπος όλο και περισσότερο μετατρέπεται (από υποκείμενο) σε αντικείμενο παρατήρησης και επεξεργασίας· ότι η

10 Βλ. γενικά Dinah Shelton (ed), *The Oxford Handbook of International Human Rights Law* (Oxford University Press 2013).

11 Ο όρος «ανθρώπινη υπόσταση» αναφέρεται στο σύνολο των ιδιοτήτων (π.χ. συνείδηση) που, σύμφωνα με επιστημονικές μελέτες (βλ. βιβλιογραφία σε επόμενες υποσημειώσεις), μπορούν να διακρίνουν τον άνθρωπο από τα υπόλοιπα είδη. Αν και τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι άρρηκτα συνδεδεμένα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια (πτυχή της ανθρώπινης υπόστασης), σε κάποιες περιπτώσεις, και τα νομικά πρόσωπα μπορούν να θεωρηθούν δικαιούχοι κάποιων (πτυχών των) ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ιδιωτικότητα. Βλ. European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, *Handbook on European Data Protection Law* (European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe 2018) 84-85.

12 Βλ. για παράδειγμα Ruben Stewart and Georgia Hinds, *Algorithms of war: The use of artificial intelligence in decision making in armed conflict* (Humanitarian Law and Policy, 24.10.2023), <https://blogs.icrc.org/law-and-policy/2023/10/24/algorithms-of-war-use-of-artificial-intelligence-decision-making-armed-conflict/>.

13 Βλ. μεταξύ άλλων OpenAI, 'DALL-E 2', <https://openai.com/dall-e-2>.

14 Βλ. ενδεικτικά Sean Wood, '5 Best AI Essay Writing Tools In 2023 Reviewed' (Medium, 03.11.2023), <https://medium.com/@seanw./5-best-ai-essay-writing-tools-in-2023-reviewed-472ab5d1654f>.

15 Βλ. μεταξύ άλλων OpenAI, Sora, <https://openai.com/sora>, Analytics Vidhya, 'Top 12 AI Music Generators in 2024', <https://www.analyticsvidhya.com/blog/2023/08/generative-ai-music-generators/>, Squibler, 'Where AI Writes Stories', <https://www.squibler.io/>.

16 Belen Garijo, 'Does the future of science lie in 'bioconvergence'? (World Economic Forum, 04.01.2023, Davos), <https://www.weforum.org/agenda/2023/01/future-of-science-bioconvergence-davos2023/>.

17 Βλ., π.χ., αναφορικά με την πρόβλεψη φυσικών καταστροφών: Trusted Extremely Precise Mapping and Prediction for Emergency Management (TEMA), <https://tema-project.eu/>.

18 Βλ. μεταξύ άλλων James Redden, Brian Aagaard & Travis Taniguchi, 'Artificial Intelligence Applications in Law Enforcement: An Overview of Artificial Intelligence Applications and Considerations for State and Local Law Enforcement' (US Department of Justice 2020), <https://www.ojp.gov/ncjrs/virtual-library/abstracts/artificial-intelligence-applications-law-enforcement-overview>.

19 Για μια επιστημολογική και φιλοσοφική θεώρηση της πληροφορίας, βλ.: Luciano Floridi, 'Is Semantic Information Meaningful Data?' (2005) 70(2) *Philosophy and Phenomenological Research* 351, *The Philosophy of Information* (Illustrated edn, Oxford University Press 2013).

τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να (ή έχει ήδη) αντικαταστήσει τον άνθρωπο κατά τη διαδικασία δημιουργίας ιδεών και λήψης αποφάσεων· και ότι ο άνθρωπος δείχνει να απομακρύνεται από τη βιολογική, φυσική του υπόσταση και να επεμβαίνει σε φυσικά φαινόμενα και διαδικασίες. Οι παραπάνω αλλοιώσεις της ανθρώπινης υπόστασης, θα υποστηριχτεί στη συνέχεια, δημιουργούν νέες προκλήσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες και μπορούν να οδηγήσουν (ή έχουν ήδη, σε πολλές περιπτώσεις, οδηγήσει) σε συμπεριφορές ιδιαίτερα εχθρικές προς τον άνθρωπο, τους άλλους οργανισμούς και, γενικά, το περιβάλλον.

Δεδομένων των παραπάνω, το άρθρο αυτό εξετάζει εάν και κατά πόσο το ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο και, ειδικότερα, η πρόσφατη Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act)²⁰ μπορεί να αντιμετωπίσει επαρκώς αυτές τις προκλήσεις και κινδύνους. Κατά τη νομική ανάλυση (στην ενότητα 3), παρατηρούνται κάποια κρίσιμα σημεία αδυναμίας και, συγκεκριμένα: η έλλειψη ουσιαστικών υποχρεώσεων και απαγορεύσεων· η υιοθέτηση μιας risk-based προσέγγισης, που δίνει βάρος στην έννοια του «κινδύνου», μα δε λαμβάνει υπόψη, στο βαθμό που θα έπρεπε, τη λογική του «θεμελιώδους» και η προσπάθεια ρύθμισης της τεχνητής νοημοσύνης (κυρίως ως προϊόντος) μέσω της αγοράς. Ενόψει των παραπάνω τεχνολογικών προκλήσεων και ρυθμιστικών ανεπαρκειών, το άρθρο αυτό προτείνει (στην ενότητα 4) την αναγνώριση συγκεκριμένων θεμελιωδών υποχρεώσεων, προκειμένου να εξαλειφθούν ή περιοριστούν οι απειλές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Τέλος, το άρθρο αυτό (στην ενότητα 5) ανακεφαλαιώνει και κάνει σχόλια και παρατηρήσεις σχετικά με τις σύγχρονες δυνατότητες και περιορισμούς της τεχνητής νοημοσύνης.

II. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τεχνητή νοημοσύνη

Όπως έχει διαπιστωθεί, οι ζωντανόι οργανισμοί μπορούν να έχουν συναισθήματα και ένστικτα, που τους κάνουν να θέλουν και να προσπαθούν να παραμένουν ζωντανοί.²¹ Πέρα από συναισθήματα και ένστικτα, οι άνθρωποι, ως βιολογικές οντότητες με συνείδηση,²² έχουμε την ικανότητα να παίρνουμε αποφάσεις και να δημιουργούμε ιδέες, που χαρακτηρίζονται από νο-

20 Η μελέτη αυτή έλαβε υπόψη τα εξής επίσημα κείμενα (που ήταν διαθέσιμα κατά το χρόνο ολοκλήρωσης της συγγραφής της): Πρόταση Κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη Θέσπιση Εναρμονισμένων Κανόνων σχετικά με την Τεχνητή Νοημοσύνη (Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη) και για την Τροποποίηση Ορισμένων Νομοθετικών Πράξεων της Ένωσης (COM/2021/206 final) (εφεξής «Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη»), Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023 στην πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη (Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη) και για την τροποποίηση ορισμένων νομοθετικών πράξεων της Ένωσης (COM(2021)0206 – C9-0146/2021 – 2021/0106(COD)) (εφεξής «Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023») https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2023-0236_EN.html και Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024 σχετικά με την πρόταση κανονισμού του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη (Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη) και για την τροποποίηση ορισμένων νομοθετικών πράξεων της Ένωσης (COM(2021)0206 – C9-0146/2021 – 2021/0106(COD)) (εφεξής «Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024») https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138_EL.html. Την 21^η Μαΐου 2024 το Συμβούλιο της ΕΕ ενέκρινε την Πρόταση Πράξης. ΣΤΕ.

21 Αυτό προκύπτει από τη θεωρία της εξέλιξης των ειδών, βλ. Charles Darwin, *On the Origin of Species* (John Murray 1859). Σχετικά με το δικαίωμα και την υποχρέωση διατήρησης της ζωής: John Locke, *The Second Treatise of Government* (υπ. 3). Για ερωτήματα σχετικά με το ποιοι οργανισμοί μπορούν να θεωρηθούν ζωντανοί βλ. Eugene V Koonin and Petro Starokadomskyy, 'Are viruses alive? The replicator paradigm sheds decisive light on an old but misguided question' (2016) 59 *Studies in History and Philosophy of Science Part C: Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences* 125.

22 Για τη συνείδηση, βλ. γενικά Daniel Clement Dennett, *Consciousness Explained* (Penguin Adult 1993).

ημοσύνη,²³ αυτονομία,²⁴ υποκειμενικότητα²⁵ ή άλλα στοιχεία που έχουν θεωρηθεί άρρηκτα συνδεδεμένα μόνο με την ανθρώπινη υπόσταση. Αυτή η ικανότητα λήψης αποφάσεων και δημιουργίας ιδεών, τις οποίες αποφάσεις και ιδέες άλλες βιολογικές οντότητες δεν μπορούν να πάρουν ή να δημιουργήσουν,²⁶ δεν είναι πια μοναδικά ανθρώπινη. Σήμερα, η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί, ύστερα από την, πολλές φορές, μαζική και μη-ανθρώπινα-κατανοήσιμη επεξεργασία δεδομένων, να κατασκευάζει έννοιες ή να παίρνει αποφάσεις, οι οποίες έννοιες/αποφάσεις, εάν δημιουργούνταν/λαμβάνονταν από τον άνθρωπο, θα μπορούσαν (σύμφωνα με κάποιες απόψεις) να θεωρηθούν νοήμονες.²⁷ Αυτές οι ικανότητες της τεχνητής νοημοσύνης μπορούν να φέρουν νέες προκλήσεις για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και, κατ'επέκταση, απειλές για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες.

Αρχικά, υπάρχει ο κίνδυνος μετατροπής του ανθρώπου σε αντικείμενο παρατήρησης από μια μη βιολογική οντότητα, η οποία κατασκευάζει έννοιες και παίρνει αποφάσεις με τρόπο που μπορεί να απειλεί την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Γενικά, οι άνθρωποι παρατηρούμε και μελετάμε εμάς τους ανθρώπους ως οργανισμούς. Αυτό είναι κάτι φυσιολογικό, επιθυμητό ή και αναγκαίο για να απαντήσουμε σε θεμελιώδη υπαρξιακά, επιστημονικά και άλλα ερωτήματα. Ωστόσο, η μεταμόρφωσή μας σε αντικείμενο παρατήρησης (αντικειμενο-ποίηση), αν συνοδεύεται από εργαλειοποίηση, αποπροσωποποίηση και, τελικά, αφαίρεση της αυτονομίας και της υποκειμενικότητάς μας, μπορεί να απειλήσει τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες – από το δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια μέχρι την ελευθερία της σκέψης.²⁸

Αυτός ο κίνδυνος δείχνει αυξημένος στο σύγχρονο περιβάλλον, όπου ο άνθρωπος μελετάται όλο και περισσότερο από την οπτική της τεχνητής νοημοσύνης ως ένας σύνθετος αλγόριθ-

23 Για τη νοημοσύνη, βλ. Jeff Hawkins & Sandra Blakeslee, *On Intelligence* (Henry Holt and Company 2007), Ray Kurzweil, *How to Create a Mind: The Secret of Human Thought Revealed* (Viking 2012), Pedro Domingos, *The Master Algorithm: How the Quest for the Ultimate Learning Machine Will Remake Our World* (Basic Books 2015), Stuart Jonathan Russell, *Human Compatible: Artificial Intelligence and the Problem of Control* (Viking 2019).

24 Για τη σχέση ελευθερίας και αυτονομίας: Kenneth Baynes, 'Freedom as Autonomy' in Michael Rosen & Brian Leiter (eds), *The Oxford Handbook of Continental Philosophy* (Oxford University Press 2007) 551. Για μια κριτική προσέγγιση, βλ.: Roe Fremstedal, 'Søren Kierkegaard's Critique of Eudaimonism and Autonomy' in Douglas Moggach, Nadine Mooren & Michael Quante, *Perfektionismus der Autonomie* (Brill & Fink 2019) 291.

25 Για την υποκειμενικότητα, βλ. αναφορές σε Descartes, Locke, Kant, Hegel, Kierkegaard, Husserl, Foucault, Derrida, Nagel ή Sartre σε: Ted Honderich (ed), *The Oxford Companion to Philosophy* (Oxford University Press 2005) 900.

26 Για ορολογίες που έχουν κατά καιρούς χρησιμοποιηθεί για να ξεχωρίσουν τον άνθρωπο από τα άλλα ζωντανά είδη, βλ. για το *homo sapiens* (ότι είμαστε σοφοί): Karolina Hübner (ed), *Human. A History* (Oxford University Press 2022)· για το *homo ludens* (ότι μας αρέσουν τα παιχνίδια), βλ. Johan Huizinga, *Homo Ludens* (Routledge & Kegan Paul 1949)· για το *homo aestheticus* (ότι μας ενδιαφέρει η αισθητική) βλ. Ellen Dissanayake, *Homo Aestheticus: Where Art Comes From and Why* (University of Washington Press 2001)· για το *homo narrans* (ότι διηγούμαστε ιστορίες), βλ. Ranke, 'Kategorienprobleme der Volksprosa' (1967) 9(1-3) *Fabula* 4· για το *homo mortalis* (ότι είναι η γνώση μας ότι θα πεθάνουμε που μας καθιστά ανθρώπους): Sheldon Solomon, Jeff Greenberg and Tom Pyszczynski, *The Worm at the Core: On the Role of Death in Life* (Random House 2015).

27 Samir Chopra and Laurence White, *A Legal Theory for Autonomous Artificial Agents* (υπ. 8) 5, με αναφορά στον Marvin Minsky (1969), που είχε ορίσει την τεχνητή νοημοσύνη ως «*science of making machines do things that would require intelligence if done by men*».

28 Για τον κίνδυνο αντικειμενο-ποίησης (objectification), βλ. Martha C Nussbaum, 'Objectification' (1995) 24(4) *Philosophy and Public Affairs* 249, με αναφορά σε επιπλέον κινδύνους (instrumentality, denial of autonomy, inertness, fungibility, violability, ownership ή denial of subjectivity). Βλ. επίσης Patricia Sanborn, 'Objectification and Self-Knowledge: A Critical Examination' (1967) 28(1) *Philosophy and Phenomenological Research* 39, J J Venter, 'Human Dignity and the Objectification of the Human Being' in Anna – Teresa Tymieniecka (ed), *Does the World Exist? Plurisignificant CIPHERING of Reality* (Analecta Husserliana, vol 79, Springer 2004) 537.

μος ή σύστημα, που μπορεί δήθεν να χακαριστεί, κατανοηθεί ή αποκωδικοποιηθεί πλήρως.²⁹ Η τεχνητή νοημοσύνη μας βλέπει ως σύνολο δεδομένων, τα οποία μπορεί να επεξεργάζεται μαζικά με ένα σύνθετο τρόπο, που, σε πολλές περιπτώσεις, ακόμα και οι ειδικοί επιστήμονες αδυνατούν να εξηγήσουν.³⁰ Στη συνέχεια, μπορεί να μας ταξινομήσει σε κάποια ομάδα, που φέρει μια ταμπέλα, η οποία σπάνια ταυτίζεται απόλυτα με τα ιδιαίτερα προσωπικά/ατομικά χαρακτηριστικά του κάθε υποκειμένου δεδομένων/μέλους της ομάδας· μα η οποία (ταμπέλα) μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την εξαγωγή συμπερασμάτων (συνήθως με τη μορφή πρόβλεψης/πιθανότητας) και, τελικά, τη λήψη αποφάσεων που μπορούν να έχουν πραγματικό αντίκτυπο στη ζωή μας.³¹

Οι αποφάσεις αυτές δεν περιορίζονται στις δημοφιλείς συστάσεις ('recommendations') για το επόμενο βιβλίο που θα διαβάσουμε³² ή το τραγούδι που θα ακούσουμε³³ ή την ταινία που θα δούμε στο Netflix.³⁴ Σήμερα, η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να (ή έχει ήδη) χρησιμοποιηθεί για τη χειραγώγηση των πολιτών κατά την εκλογική καμπάνια και διαφήμιση,³⁵ την επιλογή ή αποκλεισμό υποψηφίων εργαζομένων,³⁶ τη συγγραφή νόμων,³⁷ τη διασπορά αναληθών πληροφοριών/ειδήσεων ή απόψεων,³⁸ την αξιολόγηση κατηγορουμένων πριν την επιβολή της ποινής από το δικαστήριο³⁹ ή τη σύλληψη/κράτηση υπόπτων ύστερα από τον υπολογισμό του κινδύνου τέλεσης εγκλημάτων στο μέλλον.⁴⁰ Στις παραπάνω και σε άλλες παρόμοιες περιπτώσεις, μια τεχνητή, μη βιολογική διαδικασία, την οποία δεν κατανοούμε απόλυτα, μπορεί να (ή έχει ήδη) αντικαταστήσει την ανθρώπινη κρίση.

Πέρα από τις παραπάνω προκλήσεις μετατροπής του ανθρώπου σε αντικείμενο παρατήρησης και αποδυνάμωσης ή και αντικατάστασής του κατά τη λήψη αποφάσεων ή τη δημιουργία

29 Για τη θεωρία ότι οι άνθρωποι μπορούν, μέσω της τεχνολογίας, να προσεγγιστούν σαν οργανικοί αλγόριθμοι, βλ. γενικά Yuval Noah Harari, *Homo Deus* (υπ. 2). Για τη θεώρηση του ανθρώπινου οργανισμού ως συστήματος με software και hardware, βλ. Manolis Kellis σε: 'Meaning of Life, the Universe, and Everything' (Lex Fridman Podcast #142, 30.11.2020).

30 Βλ. γενικά: Woodrow Barfield, *The Cambridge Handbook of the Law of Algorithms* (Cambridge University Press 2020), Alan Rubel, Clinton Castro & Adam Pham, *Algorithms and Autonomy: The Ethics of Automated Decision Systems* (Cambridge University Press 2021).

31 Για την αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και την ανάγκη παροχής εξηγήσεων, βλ. γενικά Sandra Wachter, Brent Mittelstadt & Luciano Floridi, 'Why a Right to Explanation of Automated Decision-Making Does Not Exist in the General Data Protection Regulation' (2017) 7(2) *International Data Privacy Law* 76.

32 Readow, 'The new way to find the next book to read!', <https://readow.ai/>.

33 TopAI.tools, '70 Top AI Music Recommender Tools', <https://topai.tools/s/AI-music-recommender>.

34 Sarah Kreps & Doug Kriner, 'How AI Threatens Democracy' (2023) 34(4) *Journal of Democracy* 122.

35 Jim Isaak & Mina J Hanna, 'User Data Privacy: Facebook, Cambridge Analytica, and Privacy Protection' (2018) 51(8) *IEEE Computer Society* 56.

36 Emily Heaslip, 'AI for Hiring: How to Use AI to Find the Best Employees' (US Chamber, 29.08.2023), <https://www.uschamber.com/co/run/human-resources/ai-tools-for-hiring-top-employees>.

37 Lieu House, 'Rep Lieu introduces first federal legislation ever written by Artificial Intelligence' (Lieu House, 26.01.2023), <https://lieu.house.gov/media-center/press-releases/rep-lieu-introduces-first-federal-legislation-ever-written-artificial>, Chris Van Buskirk, 'Mass. lawmaker uses ChatGPT to help write legislation limiting the program' (Mass Live, 26.01.2023), <https://www.masslive.com/politics/2023/01/mass-lawmaker-uses-chatgpt-to-help-write-legislation-limiting-the-program.html>.

38 European Parliamentary Research Service, 'Artificial intelligence, democracy and elections' (European Union 2023), [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751478/EPRS_BRI\(2023\)751478_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2023/751478/EPRS_BRI(2023)751478_EN.pdf).

39 Han-Wei Liu, Ching-Fu Lin & Yu-Jie Chen, 'Beyond *State v Loomis*: Artificial Intelligence, Government Algorithmization and Accountability' (2019) 27(2) *International Journal of Law and Information Technology* 122.

40 Marion Oswald, Jamie Grace, Sheena Urwin & Geoffrey C Barnes, 'Algorithmic Risk Assessment Policing Models: Lessons from the Durham HART Model and 'Experimental' Proportionality' (2018) 27(2) *Information & Communications Technology Law* 223.

ιδεών, παρατηρείται και μια τάση αποσύνδεσής μας από τη φυσική, βιολογική μας κατάσταση. Αυτή η αποσύνδεση άρχισε να γίνεται ορατή, πριν αρκετά χρόνια, με τη μετάβασή μας στο ψηφιακό περιβάλλον, όπου μας δόθηκε η δυνατότητα απομάκρυνσης του εαυτού μας από το φυσικό, σωματικό στοιχείο και μεταμόρφωσής μας σε ψηφιακά *online profiles* που αλληλοεπιδρούν στον κυβερνοχώρο.⁴¹ Σήμερα, η αποσύνδεσή μας από το βιολογικό στοιχείο φαίνεται να συνοδεύεται από μια προσπάθεια επαύξησης των φυσικών στοιχείων του περιβάλλοντος με στοιχεία που δημιουργούν οι υπολογιστές (augmented reality),⁴² αλλά και (μια προσπάθεια) τεχνητής/τεχνητής επέμβασης σε βιολογικά φαινόμενα ή διαδικασίες, προκειμένου να αλλάξει η φυσική τους πορεία (για παράδειγμα, κάποιιοι επιστήμονες αντιμετωπίζουν το γήρας σαν βλάβη που μπορεί να διορθωθεί).⁴³

Η παραπάνω απομάκρυνση από τη βιολογική μας υπόσταση και επέμβαση στο φυσικό κόσμο μπορεί να μας μετατρέψει σε μια μετα-ανθρώπινη (post-human) οντότητα που συνδυάζει βιολογικά/φυσικά και ανόργανα/τεχνητά στοιχεία, προκειμένου να ενισχύει τις (φυσικές) ικανότητες και να επεμβαίνει με πρωτόγνωρους και, πολλές φορές, επικίνδυνους τρόπους στο περιβάλλον. Πράγματι, σήμερα, η ανθρώπινη συμπεριφορά φαίνεται ιδιαίτερα εχθρική απέναντι στον ίδιο τον άνθρωπο, τους άλλους οργανισμούς και τη φύση. Έτσι, πολλοί επιστήμονες χρησιμοποιούν τον όρο «Anthropocene»,⁴⁴ για να αποτυπώσουν την εποχή, όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν τέτοιο αντίκτυπο στη φύση, που κινδυνεύουν να ξεπεράσουν (ή έχουν ήδη ξεπεράσει) κρίσιμα πλανητικά όρια («planetary boundaries»)⁴⁵ και να οδηγήσουν στην εξαφάνιση, τη δική μας και των άλλων ειδών.⁴⁶

Συνοψίζοντας, η ανθρώπινη υπόσταση κινδυνεύει να χάσει κάτι από την υποκειμενικότητα, ελευθερία ή αυτονομία της, το μονοπώλιο ή την εξουσία στη λήψη αποφάσεων και δημιουργία ιδεών/εννοιών ή ακόμα και το βιολογικό/οργανικό της ενσώματο εαυτό, ο οποίος (εαυτός) φαίνεται επιπλέον να τηρεί μια επεμβατική/εχθρική στάση απέναντι στον άνθρωπο, τους άλλους οργανισμούς και, γενικά, το περιβάλλον. Οι κίνδυνοι αυτοί για την ανθρώπινη υπόσταση αποτελούν παράλληλα κινδύνους για τα ανθρώπινα δικαιώματα, από το δικαίωμα στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ή την ελευθερία έκφρασης μέχρι το δικαίωμα προστασίας των δεδομένων μας, που με μαζικό και μη-ανθρώπινα-κατανοήσιμο τρόπο ενδέχεται να γίνονται αντικείμενο επεξεργασίας από τεχνολογίες που μπορούν να υπολογίζουν πιο γρήγορα και με μεγαλύτερη ακρίβεια από εμάς.

Ενόψει όλων των παραπάνω, μοιάζει επιτακτική η ανάγκη επαρκούς ρύθμισης των διαφό-

41 Βλ. γενικά Simeon J Yates & Ronald E Rice (eds), *The Oxford Handbook of Digital Technology and Society* (Oxford University Press 2020).

42 Βλ. γενικά Jean-Pierre Isbouts & Jason Ohler, 'Storytelling and Media: Narrative Models from Aristotle to Augmented Reality' in Karen E Dill (ed), *The Oxford Handbook of Media Psychology* (Oxford University Press 2012) 13.

43 Aubrey de Grey and Michael Rae, *Ending Aging: The Rejuvenation Breakthroughs that Could Reverse Human Aging in Our Lifetime* (St Martin's Griffin 2008).

44 Ο όρος έγινε ευρέως γνωστός στην αρχή του 21^{ου} αιώνα: Paul J Crutzen, 'Geology of Mankind' (2002) 415(6867) *Nature* 23.

45 Will Steffen et al., 'Planetary Boundaries: Guiding Human Development on a Changing Planet' (2015) 347(6223) *Science* 736.

46 Βλ. μεταξύ άλλων: Marc Schuilenburg & Rik Peeters, 'Gift Politics: Exposure and Surveillance in the Anthropocene' (2017) 68(5) *Crime, Law and Social Change* 563, Gisli Palsson et al., 'Reconceptualizing the 'Anthropos' in the Anthropocene: Integrating the Social Sciences and Humanities in Global Environmental Change Research' (2013) 28 *Environmental Science & Policy* 3, Han Somsen, 'The End of European Union Environmental Law: An Environmental Programme for the Anthropocene' in Louis J Kotze (ed), *Environmental Law and Governance for the Anthropocene* (Hart Publishing 2017) 353. Βλ. και: Edouard Harris, Jeremie Harris & Mark Beall, *Defense in Depth: An Action Plan to Increase the Safety and Security of Advanced AI* (Gladstone AI, 26.02.2024).

ρων πρακτικών και χρήσεων της τεχνητής νοημοσύνης, για να εξαλειφθούν ή περιοριστούν οι κίνδυνοι για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Μια τέτοια επαρκής ρύθμιση επιδίωξε πρόσφατα να παρουσιάσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με την Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη.

III. Η Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act)

Η Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη (AI Act), όπως διαμορφώθηκε μετά τις Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023 και το Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024, αποτελεί μια σημαντική προσπάθεια επαρκούς ρύθμισης των χρήσεων και πρακτικών τεχνητής νοημοσύνης που παρουσιάζουν υψηλό κίνδυνο.⁴⁷ Ωστόσο, φαίνεται να υιοθετεί μια υπεραπλουστευμένη προσέγγιση προς την τεχνητή νοημοσύνη και τις μεθόδους λειτουργίας της, που δε λαμβάνει υπόψη στο βαθμό που θα έπρεπε τις εγγενείς και εν δυνάμει ιδιότητές της και, κατά συνέπεια, τα πραγματικά και δυνητικά της πλεονεκτήματα, αλλά και τυχόν περιορισμούς.

Κατ' αρχήν, η Πρόταση Πράξης δεν είναι ούτε πλήρως τεχνολογικά ουδέτερη, ούτε και απόλυτα στοχευμένη και, κατά συνέπεια, δε φαίνεται να θέτει ουσιαστικές υποχρεώσεις και απαγορεύσεις. Από τη μια (μη απόλυτα τεχνολογικά ουδέτερη) πλευρά, δε θέτει συγκεκριμένες γενικές αρχές που θα μπορούσαν να εφαρμοστούν σε όλες τις χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης. Η τροπολογία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου για ένα νέο άρθρο (4 α) σχετικά με τις «Γενικές αρχές που ισχύουν για όλα τα συστήματα»⁴⁸ δεν υιοθετήθηκε από το τελικό κείμενο και, τελικά, οι γενικές αυτές αρχές εμφανίζονται, σε μια αποδυναμωμένη πια εκδοχή τους, ως «απαιτήσεις για συστήματα TN υψηλού κινδύνου»⁴⁹ ή «υποχρεώσεις των παρόχων και των φορέων εφαρμογής συστημάτων TN υψηλού κινδύνου και άλλων μερών».⁵⁰ Η απουσία μιας *erga omnes*, έναντι όλων των τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης, δυνατότητας εφαρμογής κάποιων επιθυμητών γενικών αρχών δεν επιτρέπει στην Πρόταση Πράξης να επωφεληθεί από τα πλεονεκτήματα της τεχνολογικής ουδετερότητας.⁵¹

47 Για μια ανάλυση των συγκεκριμένων ρυθμιστικών επιλογών του ευρωπαϊού νομοθέτη, βλ. Tatjana Evas, 'The EU Artificial Intelligence Act: Advancing Innovation for Trustworthy AI' (2024) 1 AIRe 98.

48 Αυτές περιλάμβαναν: την «ανθρώπινη παρέμβαση και εποπτεία», την «τεχνική στιβαρότητα και ασφάλεια», την «προστασία της ιδιωτικότητας και διακυβέρνηση των δεδομένων», τη «διαφάνεια», τη «διαφορετικότητα, μη διακριτική μεταχείριση και δικαιοσύνη», καθώς και την «κοινωνική και περιβαλλοντική ευημερία». Βλ. Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023, άρθρο 4 α. Μια παρεμφερής προσέγγιση προτάθηκε από την Draft Framework Convention on artificial intelligence, human rights, democracy and the rule of law: Committee on Artificial Intelligence (CAI), 'Draft Framework Convention on artificial intelligence, human rights, democracy and the rule of law' (Item to be considered by the GR-J at its meeting on 19 March 2024), Chapter II 'General obligations' and Chapter III 'Principles related to activities within the lifecycle of artificial intelligence systems', https://search.coe.int/cm/pages/result_details.aspx?objectid=0900001680aee411. Αν και αυτό δείχνει να είναι ένα πολλά υποσχόμενο βήμα προς την υιοθέτηση αυστηρών αρχών που θα καλύπτουν όλες τις χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης, κατά τον Ευρωπαίο Επόπτη Προστασίας Δεδομένων, η παραπάνω Draft Framework Convention δε θέτει κόκκινες γραμμές. Βλ. EDPS, 'EDPS statement in view of the 10th and last Plenary Meeting of the Committee on Artificial Intelligence (CAI) of the Council of Europe drafting the Framework Convention on Artificial Intelligence, Human Rights, Democracy and the Rule of Law' (EDPS/2024/06, Brussels, 11/03/2024), https://www.edps.europa.eu/press-publications/press-news/press-releases/2024/edps-statement-view-10th-and-last-plenary-meeting-committee-artificial-intelligence-cai-council-europe-drafting-framework-convention-artificial_en.

49 Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Μαρτίου 2024, άρθρα 8-15.

50 Ό.π., άρθρα 16-27.

51 Η εμπειρία από άλλους κλάδους δικαίου (βλ. π.χ., γενικές αρχές επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων σε GDPR)

Από την άλλη (μη απόλυτα στοχευμένη) πλευρά, η Πρόταση Πράξης δε φαίνεται να θέτει συγκεκριμένους και ξεκάθαρους κανόνες αναφορικά με το τι επιτρέπεται και το τι απαγορεύεται. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι απαγορεύσεις που συχνά υπόκεινται σε όρους⁵² ή συνοδεύονται από αρκετά «εκτός αν» ή αφορούν μόνο χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης σε συγκεκριμένους τομείς ή για συγκεκριμένου σκοπούς,⁵³ χωρίς να ξεκαθαρίζεται τί επιτρέπεται/απαγορεύεται σε περιπτώσεις χρήσεων σε άλλους τομείς ή για άλλους σκοπούς. Άλλο παράδειγμα αποτελούν οι τεχνολογίες τεχνητής νοημοσύνης υψηλού κινδύνου, η νόμιμη πρακτική των οποίων εξαρτάται (σε όλες τις περιπτώσεις του Παραρτήματος ΙΙΙ) από τον εκάστοτε σκοπό για τον οποίο «προορίζονται να χρησιμοποιηθούν».⁵⁴ Ένας σκοπός που θα μπορούσε εύκολα να αλλάξει χωρίς την προηγούμενη πληροφόρηση/γνώση των πολιτών ή τον απαιτούμενο (προηγούμενο) διάλογο για την αποδοχή της αλλαγής αυτής (κατά το λεγόμενο «*function creep*»⁵⁵

Επιπλέον, η Πρόταση Πράξης (τόσο η αρχική πρόταση όσο και οι τροπολογίες και το τελικό κείμενο) φαίνεται να στηρίζεται στη «βάση του κινδύνου». Υιοθετεί μια *risk-based* προσέγγιση, χωρίς, όμως, να θέτει συγκεκριμένα και επαληθεύσιμα κριτήρια, που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν το διαχωρισμό επιπέδων κινδύνου (χαμηλού/υψηλού/άλλου).⁵⁶ Ακόμα, δίνοντας μεγάλη βαρύτητα στον κίνδυνο, φαίνεται να μην εστιάζει στο βαθμό που θα έπρεπε στη λογική του «*θεμελιώδους*». Πράγματι, δεν υπάρχει κάποια αξιολόγηση/εκτίμηση αντικτύπου

έχει δείξει ότι η επιβολή γενικών αρχών, με τις οποίες οι υπόχρεοι (π.χ., υπεύθυνοι επεξεργασίας) οφείλουν να αποδείξουν συμμόρφωση, σε συνδυασμό με την επιβολή ειδικότερων υποχρεώσεων (που υπηρετούν τη συμμόρφωση με τις αρχές αυτές), μπορεί να είναι μια πιο ασφαλής μέθοδος για να ρυθμιστούν οι διάφορες χρήσεις των τεχνολογιών μέσω μιας έναντι όλων/*erga omnes* δυνατότητας εφαρμογής, που μπορεί να επωφεληθεί από τα πλεονεκτήματα της τεχνολογικής ουδετερότητας. Μια συζήτηση για τα υπέρ/κατά της τεχνολογικής ουδετερότητας σε: Paul De Hert & Georgios Bouchagiar, 'Facial Recognition, Visual and Biometric Data in the US. Recent, Promising Developments to Regulate Intrusive Technologies' (2021) 7(29) Brussels Privacy Hub (Working Paper, October 2021) σελ. 28-30 <https://brusselsprivacyhub.eu/publications/BPH-Working-Paper-VOL7-N29.pdf>.

52 Οι επιτρεπτικές πτυχές της Πρότασης Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη είχαν δεχτεί έντονη κριτική από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο Προστασίας Δεδομένων και τον Ευρωπαϊκό Επόπτη Προστασίας Δεδομένων, που είχαν σχολιάσει την έλλειψη (και είχαν τονίσει την ανάγκη) ουσιαστικών απαγορεύσεων. Βλ. EDPB & EDPS, EDPB-EDPS Joint Opinion 5/2021 on the proposal for a Regulation of the European Parliament and of the Council laying down harmonized rules on artificial intelligence (Artificial Intelligence Act) (EDPB-EDPS, 18/06/2021) https://www.edpb.europa.eu/our-work-tools/our-documents/edpb-edps-joint-opinion/edpb-edps-joint-opinion-52021-proposal_en.

53 Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024, άρθρο 5.

54 Ό.π., Παράρτημα ΙΙΙ, με τη (σε όλες τις διατάξεις του παραρτήματος) επαναλαμβανόμενη φράση «που προορίζονται να χρησιμοποιηθούν για». Αντί του σκοπού (ως μοναδικού κριτηρίου), θα μπορούσε να δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στον πιθανό αντίκτυπο και, για παράδειγμα, να απαγορευτούν ρητά χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης που είναι αδύνατο να σεβαστούν/συμμορφωθούν με τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Βλ.: United Nations, 'Seventy-eighth session - Agenda item 13 - Integrated and coordinated implementation of and follow-up to the outcomes of the major United Nations conferences and summits in the economic, social and related fields' (A/78/L49, General Assembly Distr. Limited, 11/03/2024, 24-04670 (E) 180324), άρθρο 5, <https://documents.un.org/doc/undoc/ltd/n24/065/92/pdf/n2406592.pdf?token=9Bn2ddqMw8oO8OJBmU&fe=true>.

55 Για την έννοια «*function creep*», βλ. Bert-Jaap Koops, 'The Concept of Function Creep' (2021) 13(1) Law, Innovation and Technology 29, σελ. 53 («(...) *Function creep* comes down to an expansion or shift in the proper activity of a data-processing system in relation to its purpose or use, which is considered contestable because people insufficiently recognise that it involves a qualitative change that raises public-policy concerns (...) *function creep* denotes an imperceptibly transformative and therewith contestable change in a data-processing system's proper activity (...) what the 'function creep' label crucially highlights is that there is or has been insufficient room for debate about the acceptability of the change (...)»).

56 Για μια κριτική προσέγγιση, βλ. Lilian Edwards, 'Expert opinion: Regulating AI in Europe. Four problems and four solutions' (Ada Lovelace Institute, 31.03.2022), <https://www.adalovelaceinstitute.org/report/regulating-ai-in-europe/>.

αναφορικά με τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα που να εφαρμόζεται σε όλες τις χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης (και όχι μόνο σε αυτές που εμπίπτουν στην κατηγορία αυξημένου κινδύνου),⁵⁷ όπως είχε σωστά προταθεί από σημαντική μερίδα της επιστημονικής κοινότητας.⁵⁸ Επίσης, η Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη (η αρχική πρόταση, οι τροπολογίες και το τελικό κείμενο) δε δίνει ιδιαίτερο βάρος στα (κι, έτσι, πιθανά, δεν προστατεύει επαρκώς) πρόσωπα που ενδέχεται να επηρεαστούν από ή να καταστούν ευάλωτα σε συγκεκριμένες εφαρμογές/πρακτικές/χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης.⁵⁹

Τέλος, η Πρόταση Πράξης (αρχική πρόταση, τροπολογίες και τελικό κείμενο) φαίνεται να εστιάζει στην αγορά και, πολλές φορές, βλέπει την τεχνητή νοημοσύνη σαν απλό προϊόν. Έτσι, είναι πολύ αμφίβολο αν λαμβάνει σοβαρά υπόψη, μεταξύ άλλων, το δυναμικό χαρακτήρα πολλών τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης (και την ανάγκη για εντοπισμό και συνεχή παρακολούθηση των, πιθανά συχνά μεταβαλλόμενων, κινδύνων) ή την εμπλοκή πολλών δημοσίων/ιδιωτικών φορέων, ομάδων, οργανώσεων ή μεμονωμένων ατόμων στο σχεδιασμό των τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης και σε όλο τον κύκλο ζωής αυτών των τεχνολογιών, μέσω πολύπλοκων διαδικασιών και συστημάτων,⁶⁰ την ύπαρξη και λειτουργία των οποίων οι πολίτες ενδέχεται συχνά να μη γνωρίζουν.

Αν και η Πρόταση Πράξης είναι ένα καλό πρώτο βήμα για τη ρύθμιση της τεχνητής νοημοσύνης, δε φαίνεται απόλυτα επαρκής για την αντιμετώπιση των σύγχρονων προκλήσεων και, ιδιαίτερα, τον κίνδυνο που μπορεί να προκύψει σε παγκόσμιο επίπεδο από την πιθανά ανεξέλεγκτη χρήση τεχνολογιών, που έχουν την ικανότητα να αναλύουν δεδομένα σε μη ανθρώπινους (*non-stop*) ρυθμούς, να υπολογίζουν με πολύπλοκο (μη ανθρώπινα κατανοήσιμο) τρόπο και, τελικά, να προβλέπουν ή να επεμβαίνουν σε φαινόμενα, συμπεριφορές ή ακόμα και ιδέες, προθέσεις ή (συν)αισθήματα.⁶¹ Κάτι που κανείς νομοθέτης μέχρι σήμερα δεν κατέστησε (ούτε και ήταν άλλωστε ποτέ επιθυμητό να καταστήσει) αντικείμενο (νομοθετικής ή άλλης) ρύθμισης.

57 Editorial, 'There Are Holes in Europe's AI Act — and Researchers Can Help to Fill Them' (2024) 625 Nature 216. Σημειώνεται ότι το άρθρο 29 α, που πρόσθεσε το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, αφορά μόνο τεχνολογίες τεχνητής νοημοσύνης υψηλού κινδύνου. Βλ. Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023, άρθρο 29 α («Εκτίμηση επιπτώσεων των συστημάτων ΤΝ υψηλού κινδύνου στα θεμελιώδη δικαιώματα»). Η διάταξη αυτή αριθμήθηκε ως άρθρο 27 στο τελικό κείμενο. Βλ.: Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024, άρθρο 27.

58 Βλ., ενδεικτικά Janneke Gerards, 'Digital Technologies and 'Ex Ante' Protection of Fundamental Rights' (Public Governance and Emerging Technologies: Values, Trust and Compliance By Design, Utrecht, 11-12 January 2024). Βλ. και: European Digital Rights et al., 'European Parliament: Make sure the AI act protects peoples' rights!', <https://algorithmwatch.org/de/wp-content/uploads/2023/04/sodapdf-converted-1.pdf>.

59 Όπως επισημαίνει η Edwards, τα πρόσωπα αυτά φαίνεται να μην έχουν δικαιώματα/λόγο στην Πρόταση Πράξης: Lilian Edwards, 'Expert opinion: Regulating AI in Europe' (υπ. 56).

60 Lilian Edwards, 'Expert opinion: Regulating AI in Europe' (υπ. 56).

61 European Parliamentary Research Service, 'Person identification, human rights and ethical principles: Rethinking biometrics in the era of artificial intelligence' (European Union 2021), [www.europarl.europa.eu/stoa/en/document/EPRS_STU\(2021\)697191](http://www.europarl.europa.eu/stoa/en/document/EPRS_STU(2021)697191), 21 και εκεί παραπομπές. Βλ. επίσης: Paul de Hert & Georgios Bouchagiari, 'European Biometric Surveillance, Concrete Rules, and Uniform Enforcement' Brussels Privacy Hub vol 10 no 1 February 2024, <https://brusselsprivacyhub.com/wp-content/uploads/2024/02/European-Biometric-Surveillance-Paul-De-Hert-and-Georgios-Bouchagiari-v.10-n.1-February-2024-1.pdf>.

IV. Θεμελιώδεις υποχρεώσεις την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης

Συνοψίζοντας τη μέχρι εδώ ανάλυση: πρώτον, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια και, κατ' επέκταση, τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να απειλούνται από σύγχρονες πρακτικές και χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης, που κινδυνεύουν να καταστήσουν τον άνθρωπο και τη συμπεριφορά μας απλά αντικείμενα επεξεργασίας, να αποδυναμώσουν ή αντικαταστήσουν την ανθρώπινη εξουσία λήψης αποφάσεων και δημιουργίας ιδεών και να παραμορφώσουν τη βιολογική και φυσική μας εικόνα· δεύτερον, η, κατά τα παραπάνω, αλλοίωση της ανθρώπινης υπόστασης ενδέχεται να (ή έχει ήδη) οδηγήσει σε επικίνδυνες (για τον ίδιο τον άνθρωπο, τους άλλους οργανισμούς και το περιβάλλον) και επεμβατικές συμπεριφορές· και, τρίτον, το ισχύον νομικό πλαίσιο, όπως φαίνεται να διαμορφώνεται μέσα από την Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη, αδυνατεί να θέσει ουσιαστικές υποχρεώσεις/απαγορεύσεις, να λάβει σοβαρά υπόψη τη λογική του «θεμελιώδους» και να δει την τεχνητή νοημοσύνη, εκτός του στενού πλαισίου της αγοράς, ως δυναμική οντότητα που είναι ακόμα σε πρώιμο στάδιο ανάπτυξης, εξελίσσεται με ασταμάτους ρυθμούς και ήδη αναλύει τα δεδομένα με μαζικό και μη-ανθρώπινα-κατανοήσιμο τρόπο, επηρεάζοντας, ενδεχομένως εν αγνοία μας, τη συμπεριφορά, τις προθέσεις ή τα συναισθήματά μας.

Αν γίνουν δεκτά τα παραπάνω, μοιάζει επιτακτική η ανάγκη υιοθέτησης συγκεκριμένων μέτρων για την επαρκή ρύθμιση κρίσιμων πρακτικών και χρήσεων τεχνητής νοημοσύνης, προκειμένου να αποτραπούν ή τουλάχιστον περιοριστούν οι κίνδυνοι και απειλές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα. Με βάση τις προκλήσεις και τους κινδύνους που εντοπίστηκαν παραπάνω, καθώς και τις αδυναμίες της Πρότασης Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη, η ενότητα αυτή προτείνει την αναγνώριση των παρακάτω θεμελιωδών υποχρεώσεων ως ένα ελάχιστο προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας (και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών) έναντι πρακτικών και χρήσεων της τεχνητής νοημοσύνης.

Κατ' αρχήν, είναι σημαντικό να ξεκαθαριστεί ποιος/τι μπορεί να απειληθεί από τις σύγχρονες χρήσεις της τεχνητής νοημοσύνης και, άρα, ποιος μπορεί ή πρέπει να προστατευτεί από τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες ή και ποιος/τι μπορεί ή πρέπει να ωφεληθεί από την προστασία αυτή. Δεδομένου του κινδύνου αντικειμενο-ποίησης του ανθρώπου και αποδυνάμωσης ή απώλειας σημαντικών πτυχών της ανθρώπινης υπόστασης, όπως της αξιοπρέπειας ή της ελευθερίας λήψης ενσυνείδητων και αυτόνομων αποφάσεων, θα μπορούσαμε να επαναπροσεγγίσουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες, προκειμένου να αντιληφθούμε το νόημα και τη σημασία που μπορούν να έχουν στη σύγχρονη εποχή της τεχνητής νοημοσύνης. Παλιότερα, βασικό κριτήριο για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών κρίθηκε η (ανθρώπινη) αξιοπρέπεια, που είναι «*σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας*»⁶² και κινδυνεύει από καταδικαστέες (ανθρώπινες) συμπεριφορές (όπως, για παράδειγμα, «*πράξεις βαρβαρότητας, που εξεγείρουν την ανθρώπινη συνείδηση*»)⁶³. Αν είναι επιθυμητό, σήμερα, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια να παραμείνει βασικό κριτήριο προστασίας, τότε αξίζει, αφενός, να θυμηθούμε ότι η «αξιοπρέπειά» μας συνδέεται άρρηκτα με τη (μοναδικά ανθρώπινη) ικανότητα να συμπεριφερόμαστε με τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί (από άλλους ανθρώπους) άξιος σεβασμού,⁶⁴ και, αφετέρου, να κοιτάξουμε προσεκτικά σημερινές ανθρώπινες συμπεριφορές,

62 Βλ. προοίμιο Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948).

63 Ό.π.

64 Για την ετυμολογική προέλευση και έννοια του λατινικού όρου («*dignitas*»), από τον οποίο προκύπτει το αγγλικό «*dignity*» (αξιοπρέπεια), βλ.: William Freund, *Harpers' Latin Dictionary: A New Latin Dictionary Founded on the Translation of Freund's Latin-German Lexicon* (Harper 1879) 578. Για την άσκηση εξουσίας ή λήψη αποφάσεων με

που μπορούν να απειλήσουν την αξιοπρέπειά μας και, ως τέτοιες, είναι πιθανά ανάξιες σεβασμού. Αν, παλιότερα, η αξιοπρέπεια απειλούταν κυρίως από «πράξεις βαρβαρότητας»,⁶⁵ σήμερα κινδυνεύει τόσο από καταδικαστέες βάρβαρες πράξεις (λ.χ., πολέμους) όσο και από (φαινομενικά) ηπιότερες και χαλαρότερες (μα εξίσου καταδικαστέες) πρακτικές, που μπορούν να ποικίλουν από τη μαζική συλλογή δεδομένων, εν αγνοία μας, για τη χειραγώγηση της συμπεριφοράς, των συναισθημάτων ή των προθέσεων του ανθρώπου υπό την ιδιότητά του ως ψηφοφόρου, πολίτη, καταναλωτή ή, γενικά, ενσυνείδητου οργανισμού με συναισθήματα⁶⁶ μέχρι την υιοθέτηση/προώθηση τρόπων ζωής ή μοντέλων καθημερινότητας που κινδυνεύουν να καταστήσουν τον πλανήτη αφιλόξενο για τον άνθρωπο, τους άλλους ζωντανούς οργανισμούς και τις μελλοντικές γενεές.⁶⁷

Είναι, κατά τη γνώμη μου, επιθυμητό να αναγνωρίσουμε ότι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και, κατ' επέκταση, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων/ελευθεριών αναφέρεται μεν στην προστασία όλων των μελών της «ανθρώπινης οικογένειας»,⁶⁸ μα μπορεί ή πρέπει παράλληλα να ωφελήσει και άλλους ζωντανούς οργανισμούς, τον φυσικό κόσμο και, κατά συνέπεια, τις μελλοντικές γενεές, επειδή ακριβώς μπορούν να απειληθούν (οι άλλοι ζωντανοί οργανισμοί, ο φυσικός κόσμος και οι μελλοντικές γενεές) από την ανθρώπινη συμπεριφορά. Αν και, στη σύγχρονη κοινωνία, δεν φαίνεται να υπάρχουν ισχυρά πολιτικά ή άλλα κίνητρα για την, στην πράξη, προστασία του πλανήτη και των γενεών που θα ζήσουν σε αυτόν,⁶⁹ το δίκαιο και άλλα εργαλεία ρύθμισης⁷⁰ μπορούν να αναγνωρίσουν και έχουν ήδη σε πολλές περιπτώσεις αναγνωρίσει τη θεμελιώδη υποχρέωση του ανθρώπου να συμπεριφέρεται προς όφελος του φυσικού κόσμου και των μελλοντικών γενεών.⁷¹ Ταυτόχρονα, είναι, κατά την άποψή μου, δίκαιο

τρόπο που μπορεί να θεωρηθεί «άξιος σεβασμού», βλ.: Giovanni Filoramo, 'Foundations of Power and Conflicts of Authority in Late-Antique Monasticism: An Introduction' in Alberto Camplani & Giovanni Filoramo (eds), *Foundations of Power and Conflicts of Authority in Late-antique Monasticism* (Peeters Publishers 2007) 1, 5, John Percy Vyvian Dacre Balsdon, 'Auctoritas, Dignitas, Otium' (1960) 10(1) *The Classical Quarterly* 43, Harro Höpfl, 'Power, Authority and Legitimacy' (1999) 2(3) *Human Resource Development International* 217, 219, Federico Santangelo, 'Priestly Auctoritas in the Roman Republic' (2013) 63(2) *Classical Quarterly* 743, 744, Edgar Straehle, 'Thomas Hobbes and the Secularization of Authority' in Anna Tomaszewska & Hasse Hämmäläinen (eds), *The Sources of Secularism: Enlightenment and Beyond* (Palgrave Macmillan 2017) 101, 102, Georgios Bouchagiari, 'The Optimally Accurate Decisionmaker: Fiduciarising the Judge to Make Data Driven Decision-Making at the Service of the People's Best Interests' (Tilburg Law School 2019) 23-24.

65 Βλ. προοίμιο Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948).

66 Για το πολιτικό σκάνδαλο (κατά τη γνώμη μου, πολιτικό έγκλημα) Cambridge Analytica/Facebook, βλ. Hal Berghel, 'Malice Domestic: The Cambridge Analytica Dystopia' (2018) 51 *IEEE Computer* 84. Για άλλες πρακτικές επεξεργασίας για την πρόβλεψη συμπεριφορών, προθέσεων ή συναισθημάτων, βλ.: European Parliamentary Research Service, 'Person identification, human rights and ethical principles' (σπ. 61), Paul de Hert & Georgios Bouchagiari, 'European Biometric Surveillance, Concrete Rules, and Uniform Enforcement' (σπ. 61).

67 Sheldon Solomon, 'Humanity at the Crossroads' (TEDx Skidmore College, 23.02.2015). Για ανησυχίες σχετικά με τα «μη-ανθρώπινα ζώα» και τη σχέση τους με τον άνθρωπο, βλ.: Paul Waldau, *Animal Rights: What Everyone Needs to Know* (Oxford University Press 2011). Για εχθρικές προς τα ζώα συμπεριφορές, ιδίως στη γαλακτοβιομηχανία, που πολλές φορές βασίζεται στη λογική της αναγκαστικής αναπαραγωγής, στη συνέχεια αποκοπής του νεαρού ζώου από τη μητέρα του και, τελικά, σφαγής για κατανάλωση, βλ. Yuval Noah Harari, 'The Role of Scientists in the Debate About Animal Welfare' (Roey Orbach, MediaBox Productions, 06.11.2017).

68 Βλ. προοίμιο Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948).

69 Για την ιστορία και δυσάρεστη πορεία των διαφόρων περιβαλλοντικών κινήματων, βλ. Jeff Gibbs, 'Planet of the Humans' (Michael Moore, 21.04.2020), <https://planetofthehumans.com/>.

70 Για τα διάφορα εργαλεία ρύθμισης, βλ.: Lawrence Lessig, *Code and Other Laws of Cyberspace* (Basic Books 1999).

71 Για τις υποχρεώσεις μας απέναντι στις μελλοντικές γενεές, βλ. Stockholm Declaration, principle 1 [United Nations, *Report of the United Nations Conference on the Human Environment* (Stockholm, 5-16 June 1972, United Nations, New York, 1973)], <https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/NL7/300/05/PDF/NL730005.pdf>.

και λογικό να αναγνωρίσουμε ότι η προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και, κατ' επέκταση, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών (κατά κανόνα) δεν περιλαμβάνει την προστασία μη-βιολογικών οντοτήτων, που δεν μπορούν να αισθανθούν (π.χ. πονέσους), συναισθανθούν, εν-συναισθανθούν ή συνειδητοποιήσουν καταστάσεις ή φαινόμενα με τον τρόπο που μπορούν οι βιολογικές οντότητες.⁷² Στον συγκεκριμένο χώρο της τεχνητής νοημοσύνης, θα ήταν λογικό να αναγνωρίσουμε ότι η τεχνητή νοημοσύνη (κατά κανόνα) δεν μπορεί να έχει ούτε ανθρώπινα δικαιώματα, ούτε ανθρώπινες ελευθερίες και, για παράδειγμα, θα ήταν λογικό να αρνηθούμε την ελευθερία της έκφρασης σε ένα *bot* που αλληλοεπιδρά στα κοινωνικά δίκτυα και ενδέχεται να προβεί σε υβριστικά σχόλια ή ρατσιστικές και άλλες διακρίσεις σε βάρος ανθρώπων-χρηστών.

Δεύτερον, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχει ο κίνδυνος αποδυνάμωσης της ικανότητας/εξουσίας μας λήψης αποφάσεων και δημιουργίας ιδεών ή και αντικατάστασής μας (από την τεχνητή νοημοσύνη) κατά τη διαδικασία λήψης αποφάσεων και δημιουργίας ιδεών· κι αυτή η αποδυνάμωση ή αντικατάσταση φαίνεται να γίνεται με τη χρήση πολύπλοκων τεχνολογιών, οι οποίες, πιθανά εν αγνοία μας, αναλύουν τα δεδομένα μας με μαζικό και μη-ανθρώπινα-κατανοήσιμο τρόπο. Κατά τα τελευταία χρόνια, έχουμε δει, μεταξύ άλλων, πρακτικές μαζικού διαμοιρασμού δεδομένων, εν αγνοία των πολιτών, μεταξύ κρατικών (αστυνομικών) αρχών και ιδιωτικών εταιριών για την επιβολή του νόμου (π.χ., υπόθεση *Clearview*),⁷³ απόπειρες μαζικής χειραγώγησης ψηφοφόρων μέσω κοινωνικών δικτύων (π.χ., υπόθεση *Cambridge Analytica/Facebook*)⁷⁴ και *deep fakes*⁷⁵ ή χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης για την αναγνώριση/πρόβλε-

---

f?OpenElement, Rio Declaration on Environment and Development, principle 3 [United Nations, *Report of the United Nations Conference on Environment and Development* (Rio de Janeiro, 3-14 June 1992)], https://www.un.org/en/development/desa/population/migration/generalassembly/docs/globalcompact/A_CONF.151_26_Vol.I_Declaration.pdf, World Commission on Environment and Development [*Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* (Oxford University Press 1987)], <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/5987our-common-future.pdf>. Για την αναγνώριση ότι οι μελλοντικές γενεές έχουν λόγο και μπορούν να εκπροσωπηθούν από σημερινούς φορείς ενώπιον του κράτους, βλ. *Minors Oposa v Secretary of the Department of Environment and Natural Resources* (1994) 33 ILM 173, 185, [https://archive.crin.org/en/library/legal-database/minors-oposa-v-secretary-department-environmental-and-natural-resources.html#:~:text=The%20Supreme%20Court%20ruled%20in,for%20future%20generations%20are%20fundamental,Request+for+an+Examination+of+the+Situation+in+Accordance+with+Paragraph+63+of+the+Court's+Judgment+of+20+December+1974+in+Nuclear+Tests+\(New+Zealand+v+France\)+\(Order\)+\[1995\]+ICJ+Rep+317,+341+\(Judge+Weeramantry+\(dissenting\)\)](https://archive.crin.org/en/library/legal-database/minors-oposa-v-secretary-department-environmental-and-natural-resources.html#:~:text=The%20Supreme%20Court%20ruled%20in,for%20future%20generations%20are%20fundamental,Request+for+an+Examination+of+the+Situation+in+Accordance+with+Paragraph+63+of+the+Court's+Judgment+of+20+December+1974+in+Nuclear+Tests+(New+Zealand+v+France)+(Order)+[1995]+ICJ+Rep+317,+341+(Judge+Weeramantry+(dissenting)),), <https://www.icj-cij.org/case/97>. Για την υποχρέωσή μας να σεβόμαστε τη φύση, βλ.: Edith Brown Weiss, *In Fairness to Future Generations: International Law, Common Patrimony, and Intergenerational Equity* (United Nations University, Tokyo, 1989) 17. Για την υποχρέωση των κρατών να προστατεύουν το περιβάλλον, βλ. Evan Fox-Decent, *Sovereignty's Promise: The State as Fiduciary* (Oxford University Press 2011), Himmy Lui, 'A Fiduciary Perspective on the State's Duty to Protect the Environment' (2014) 20 *Auckland University Law Review* 101.

72 Για την πρόταση αναγνώρισης της ικανότητας «suffering» (να υποφέρουμε) ως κριτηρίου για τον διαχωρισμό βιολογικών οντοτήτων από τεχνητές οντότητες που οι άνθρωποι κατασκευάζουν (όπως μια εταιρία που, σε αντίθεση με τον άνθρωπο ή ένα ζώο, δεν μπορεί να υποφέρει) και προκειμένου να προστατευτούν οι πρώτες (βιολογικές οντότητες), βλ. Yuval Noah Harari, *Sapiens: A Brief History of Humankind* (Harper 2015), *Homo Deus* (υπ. 2), *21 Lessons for the 21st Century* (Random House 2018).

73 Μια κριτική ανάλυση σε Paul de Hert & Georgios Bouchagiar, 'European Biometric Surveillance, Concrete Rules, and Uniform Enforcement' (υπ. 61).

74 Hal Berghele, 'Malice Domestic: The Cambridge Analytica Dystopia' (υπ. 66).

75 Βλ. πρόσφατες εκλογές στη Σλοβακία: Morgan Meaker, 'Slovakia's Election Deepfakes Show AI Is a Danger to Democracy' (Wired, 03.10.2023), <https://www.wired.co.uk/article/slovakia-election-deepfakes>.

ψη (πιθανά εν αγνοία μας) συναισθημάτων⁷⁶ ή προθέσεων⁷⁷ δηλαδή, στοιχείων, που, όπως έχουμε τονίσει στο παρελθόν, κανένας νόμος και καμιά πρακτική δεν μπορεί ούτε και πρέπει να «αγγίζει».⁷⁸

Ενόψει των παραπάνω, θα ήταν, κατά τη γνώμη μου, δίκαιο να αναγνωρίσουμε την υποχρέωση ενημέρωσης του ανθρώπου ότι αλληλοεπιδρά με (ή γίνεται αντικείμενο επεξεργασίας από) την τεχνητή νοημοσύνη. Για παράδειγμα, αν κάποιος χρήστης επιλέγει να έχει κάποια εφαρμογή στο κινητό, π.χ. έναν βοηθό υγείας (health-assistant), που παρακολουθεί την υγεία του, θα μπορούσε να υπάρχει η υποχρέωση ενημέρωσης του χρήστη μέσω της εφαρμογής αυτής ότι πρόκειται για τεχνητή νοημοσύνη και όχι για άνθρωπο-ιατρό. Παράλληλα, θα ήταν εξίσου δίκαιο να απαγορεύεται η απομίμηση (ή/και προσποίηση) του ανθρώπου από την τεχνητή νοημοσύνη· κι αυτή η απαγόρευση θα μπορούσε να στηριχθεί στην και δικαιολογηθεί από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.⁷⁹ Για παράδειγμα, θα ήταν δίκαιο να απαγορεύεται η θέση σε λειτουργία ενός *bot* προκειμένου να αλληλοεπιδρά στα κοινωνικά δίκτυα με ανθρώπους χρήστες (ή άλλα *bots*) και να προσποιείται ότι είναι άνθρωπος. Επιπλέον, θα ήταν λογικό να αναγνωρίσουμε την υποχρέωση αυξημένης διαφάνειας και λογοδοσίας για περιπτώσεις επεξεργασίας δεδομένων ευαίσθητων ομάδων ή επεξεργασίας δεδομένων από ιδιαίτερα ισχυρούς φορείς. Για παράδειγμα, σε περίπτωση επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων (πολιτών, χρηστών, καταναλωτών κ.λπ.) εκ μέρους ισχυρών μερών (λ.χ., κράτους ή εταιριών-κολοσσών), θα ήταν δίκαιη η αναγνώριση της υποχρέωσης αυξημένης διαφάνειας/λογοδοσίας, ώστε να μπορεί ο παρακολουθούμενος (πολίτης, χρήστης ή καταναλωτής) να γνωρίζει και να ελέγχει τις (σήμερα, συχνά, αδιαφανείς) πρακτικές του επιβλέποντα.

Τρίτον, όπως ήδη αναφέρθηκε, υπάρχει ο κίνδυνος παραμόρφωσης της βιολογικής/φυσικής μας εικόνας και υπόστασης· κι αυτό μπορεί να (και έχει πολλές φορές) οδηγήσει σε ανθρώπινες συμπεριφορές που είναι άκρως επεμβατικές και εχθρικές προς το φυσικό κόσμο. Αν είναι αλήθεια ότι (όπως αναλύθηκε στην ενότητα 2 του άρθρου αυτού) ο άνθρωπος έχει μια ιδιαίτερη ικανότητα αντίληψης και σκέψης και, χάρη στη συνείδηση, μπορεί να παίρνει αποφάσεις και να δημιουργεί ιδέες, που χαρακτηρίζονται από νοημοσύνη, αυτονομία, υποκειμενικότητα ή άλλα στοιχεία που έχουν κριθεί αναπόσπαστα συνδεδεμένα μόνο με την ανθρώπινη φύση, τότε θα ήταν προτιμότερο, αντί να βλέπουμε τον άνθρωπο ως κάτι ανώτερο από τα άλλα είδη που δικαιούται δήθεν να επεμβαίνει αλαζονικά και να απειλεί τον φυσικό κόσμο, να υιοθετήσουμε μια στάση ταπεινότητας, προκειμένου να δούμε την πραγματική μας θέση στον κόσμο.⁸⁰

Με άλλα λόγια, θα ήταν δίκαιο να χρησιμοποιήσουμε αυτό που θεωρούμε ότι μας ξεχωρίζει

76 European Parliamentary Research Service, 'Person identification, human rights and ethical principles' (υπ. 61) 21 και εκεί παραπομπές.

77 Paul de Hert & Georgios Bouchagiar, 'European Biometric Surveillance, Concrete Rules, and Uniform Enforcement', European Parliamentary Research Service, 'Person identification, human rights and ethical principles' (υπ. 61).

78 Paul de Hert & Georgios Bouchagiar, 'European Biometric Surveillance, Concrete Rules, and Uniform Enforcement' (υπ. 61) 5-6 («*biometric watching can today be directed to processing with the further objective of drawing inferences on emotions or even intents (...) Orwellian fears become relevant if citizens could suffer any detriment or mistreatment on the basis of ideas, feelings, or thoughts that, as regulators would agree, must stay untouched by any law or practice*»).

79 Βλ. κατ' αναλογία την απαγόρευση κλωνοποίησης του ανθρώπου: United Nations, General Assembly Adopts United Nations Declaration on Human Cloning by Vote of 84-34-37 (United Nations, GA/10333/08.03.2005).

80 Αναφερόμενος στη θέση του ανθρώπου στο φυσικό κόσμο, ο Solomon έχει προτείνει την επαναπροσέγγιση του όρου «humility», που πολλές φορές εσφαλμένα εκλαμβάνεται ως κάτι αρνητικό. Βλ. Sheldon Solomon, 'Disturbing Psychological Experiments Reveal Dark Side of The Human Mind' (KONCRETE, 21.08.2023).

από τους άλλους οργανισμούς (όχι σε βάρος, αλλά) προς όφελος δικό μας, των άλλων οργανισμών και, γενικότερα, της φύσης. Αυτό, στον χώρο της τεχνητής νοημοσύνης, μπορεί να σημαίνει την αναγνώριση της υποχρέωσής μας να χρησιμοποιούμε την τεχνητή νοημοσύνη μόνο προς όφελος του ανθρώπου, των άλλων ζωντανών οργανισμών και του φυσικού κόσμου.⁸¹ Για παράδειγμα, θα ήταν λογικό να επιτρέπονται μόνο οι χρήσεις τεχνητής νοημοσύνης, που πληρούν συγκεκριμένα κριτήρια ασφάλειας και που προορίζονται για σκοπούς που θα ωφελήσουν τον άνθρωπο ή άλλους οργανισμούς (π.χ., για την προστασία του περιβάλλοντος ή την ιατρική έρευνα)· και, αντίστοιχα, θα ήταν εξίσου λογικό να απαγορεύονται οι χρήσεις, που δεν πληρούν τα κριτήρια αυτά. Μέσω συγκεκριμένων τεστ αξιολόγησης, θα μπορούσαμε να διαπιστώσουμε τον βαθμό ασφάλειας, επικινδυνότητας ή ετοιμότητας κάποιου μοντέλου τεχνητής νοημοσύνης πριν αυτό εισέλθει στον πραγματικό κόσμο (εξάλλου, γνωρίζουμε τέτοια τεστ που εφαρμόζονται, π.χ. σε αυτοκίνητα, τρόφιμα ή φάρμακα, πριν αυτά φτάσουν στους καταναλωτές).⁸² Αυτά τα τεστ αξιολόγησης θα μπορούσαν να εφαρμοστούν πριν την εισαγωγή μιας τεχνολογίας τεχνητής νοημοσύνης στην καθημερινή μας ζωή και, π.χ., εάν μια συγκεκριμένη χρήση τεχνολογίας κρινόταν μη-ασφαλής, να θέταμε ένα *moratorium* που θα απαγόρευε τη συγκεκριμένη χρήση, μέχρι αυτή να κριθεί ασφαλής.

Τέλος, θα ήταν δίκαιο να αναγνωριστεί ότι έχουμε μια γενικότερη υποχρέωση να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στη νεολαία και την εκπαίδευση.⁸³ Τα νέα παιδιά δεν έχουν απορροφή-

81 Αυτό θα συμφωνούσε με, τουλάχιστον, δυο γενικές αρχές του άρθρου 4 α των Τροπολογιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023 και, ειδικότερα: την αρχή της ανθρώπινης παρέμβασης και εποπτείας (που απαιτεί την ανάπτυξη και χρήση τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης για την εξυπηρέτηση του ανθρώπου και με σεβασμό προς την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και την προσωπική αυτονομία), καθώς και την αρχή της κοινωνικής και περιβαλλοντικής ευημερίας (που απαιτεί την ανάπτυξη και χρήση τεχνολογιών τεχνητής νοημοσύνης «*με βιώσιμο και φιλικό προς το περιβάλλον τρόπο, καθώς και με τρόπο που αποβαίνει προς όφελος όλων των ανθρώπων, ενώ παράλληλα παρακολουθούνται και αξιολογούνται οι μακροπρόθεσμες επιπτώσεις στο άτομο, την κοινωνία και τη δημοκρατία*»). Βλ. Τροπολογίες του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023, άρθρο 4 α («Γενικές αρχές που ισχύουν για όλα τα συστήματα ΤΝ»). Προς αυτήν την κατεύθυνση δείχνουν να κινούνται οι Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής με την πρόσφατη πρόταση για το Artificial Intelligence Environmental Impacts Act of 2024, που στόχο θα έχει, μεταξύ άλλων, τη μελέτη και παρακολούθηση του αντικτύπου διαφόρων χρήσεων τεχνητής νοημοσύνης για το περιβάλλον. Βλ.: S.3732 - Artificial Intelligence Environmental Impacts Act of 2024 (118th Congress, 2023-2024), <https://www.congress.gov/bill/118th-congress/senate-bill/3732/text>.

82 Για τη γενική ασφάλεια των προϊόντων, βλ. Κανονισμό (ΕΕ) 2023/988 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 10^{ης} Μαΐου 2023 για τη γενική ασφάλεια των προϊόντων, την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 1025/2012 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και της οδηγίας (ΕΕ) 2020/1828 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, και την κατάργηση της οδηγίας 2001/95/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και της οδηγίας 87/357/ΕΟΚ του Συμβουλίου, PE/79/2022/REV/1, OJ L 135, 23.05.2023, 1-51. Για την ασφάλεια των τροφίμων, βλ. European Commission, 'White Paper on food safety' (COM/99/0719 final, Document 51999DC0719). Για την ασφάλεια των οχημάτων, βλ.: Κανονισμός (ΕΕ) 2019/2144 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27^{ης} Νοεμβρίου 2019 για τις απαιτήσεις έγκρισης τύπου των μηχανοκίνητων οχημάτων και των ρυμουλκούμενων τους και των συστημάτων, κατασκευαστικών στοιχείων και χωριστών τεχνικών μονάδων που προορίζονται για τα οχήματα αυτά όσον αφορά τη γενική τους ασφάλεια και την προστασία των επιβατών των οχημάτων και του ευάλωτου χρήστη της οδού, για την τροποποίηση του κανονισμού (ΕΕ) 2018/858 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και την κατάργηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 78/2009, (ΕΚ) αριθ. 79/2009 και (ΕΚ) αριθ. 661/2009 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου και των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 631/2009, (ΕΕ) αριθ. 406/2010, (ΕΕ) αριθ. 672/2010, (ΕΕ) αριθ. 1003/2010, (ΕΕ) αριθ. 1005/2010, (ΕΕ) αριθ. 1008/2010, (ΕΕ) αριθ. 1009/2010, (ΕΕ) αριθ. 19/2011, (ΕΕ) αριθ. 109/2011, (ΕΕ) αριθ. 458/2011, (ΕΕ) αριθ. 65/2012, (ΕΕ) αριθ. 130/2012, (ΕΕ) αριθ. 347/2012, (ΕΕ) αριθ. 351/2012, (ΕΕ) αριθ. 1230/2012 και (ΕΕ) 2015/166 της Επιτροπής, OJ L 325, 16.12.2019, 1-40.

83 Αυτό θα συμφωνούσε με το άρθρο 4 β των Τροπολογιών του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 14^{ης} Ιουνίου 2023. Βλ. ακόμα Νομοθετικό ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13^{ης} Μαρτίου 2024, άρθρο 4 «*Γραμματισμός στον τομέα της ΤΝ*».

σει (πλήρως) τις διάφορες ιδέες/έννοιες που οι (μεγαλύτερης ηλικίας) άνθρωποι δημιουργούν (από πολιτικές θεωρίες μέχρι φιλοσοφικές αναζητήσεις). Έτσι, τα νέα παιδιά είναι στην καλύτερη θέση να τις αμφισβητήσουν και να θέσουν κρίσιμα και θεμελιώδη ερωτήματα, για τα οποία οι άνθρωποι μεγαλύτερων ηλικιών φαίνεται αρκετές φορές να αδιαφορούν.⁸⁴ Εστιάζοντας την προσοχή μας στην εκπαίδευση, θα μπορούσαμε να εντάξουμε στο εκπαιδευτικό σύστημα μαθήματα για το περιβάλλον, την ιστορία της ανθρωπότητας ή της φιλοσοφίας, τη δεοντολογία ή άλλα ζητήματα, ώστε τα παιδιά να μπορέσουν να αποκτήσουν και να διατηρήσουν μια κριτική στάση απέναντι στις αξίες, που οι κοινωνίες ανά τον κόσμο στηρίζουν, αλλά και να αναρωτηθούν ποιες θα ήταν οι αξίες εκείνες που θα έπρεπε, κατά την κρίση τους, να υιοθετηθούν, προκειμένου ο κόσμος στο σύνολό του να καταστεί καλύτερος για και πιο φιλόξενος προς τον άνθρωπο και τους άλλους οργανισμούς. Ακόμα, θα μπορούσαμε να διδάξουμε στα παιδιά αυτό που, όπως οι εξελίξεις δείχνουν, είναι πολύ σημαντικό, για να καταφέρουν όσο μεγαλώνουν να ανταπεξέλθουν στο νέο ευμετάβλητο περιβάλλον της τεχνητής νοημοσύνης: τη δυνατότητα προσαρμογής.

Παλαιότερα οι πολίτες μπορούσαν, σε ένα σημαντικό βαθμό, να προβλέψουν τις κοινωνικές, πολιτικές ή άλλες εξελίξεις. Ένας από τους πολύ βασικούς στόχους της εκπαίδευσης ήταν η θέση μιας βάσης, των θεμελίων, προκειμένου να χτίσουν τα παιδιά επάνω στη παραπάνω βάση/θεμέλια ένα, μέχρι ένα σημείο, προβλέψιμο μέλλον (π.χ. να μάθουν καλά μια δεξιότητα, που θα τους επέτρεπε να ειδικευτούν σε κάποιο συγκεκριμένο τομέα). Ωστόσο σήμερα, το μέλλον είναι απρόβλεπτο ή τουλάχιστον δύσκολα προβλέψιμο σε βάθος χρόνου. Για παράδειγμα, δεν είναι βέβαιο εάν θα υπάρχουν, ως επαγγελματίες, άνθρωποι προγραμματιστές/coders σε μερικά χρόνια, που η τεχνητή νοημοσύνη πιθανά θα προγραμματίζει, θα γράφει κώδικα ή θα λύνει άλλου είδους προβλήματα καλύτερα από τον άνθρωπο. Ούτε είναι βέβαιο εάν μελλοντικοί συνδυασμοί τεχνητής νοημοσύνης/επαυξημένης πραγματικότητας θα μας οδηγήσουν σε περιβάλλοντα, όπου θα έχει αλλάξει ριζικά ο τρόπος που θα κοιτάμε τα (μη-πραγματικά, εικονικά) αντικείμενα γύρω μας ή ακόμα και ο τρόπος που θα περπατάμε στο (μη-πραγματικό, εικονικό) χώρο. Έτσι, μαζί με τη τοποθέτηση βάσης/θεμελίων, το εκπαιδευτικό σύστημα μπορεί ή πρέπει να μάθει στα παιδιά τρόπους εύκολης/γρήγορης προσαρμογής σε νέες καταστάσεις και περιβάλλοντα καθώς και μεθόδους ανάπτυξης νέων δεξιοτήτων σε τέτοιες καταστάσεις/περιβάλλοντα. Με τον τρόπο αυτό (ανάπτυξης κριτικής σκέψης αναφορικά με τις επιθυμητές αξίες και ανάπτυξης ικανοτήτων/δεξιοτήτων προσαρμογής), τα παιδιά θα μπορούσαν πιθανά να μάθουν να αυτοπροσδιορίζονται, όχι μέσα από ασταθείς έννοιες (όπως ένας κοινωνικός ρόλος ή ένα επάγγελμα που σε λίγα χρόνια ίσως αλλοιωθούν ή εξαφανιστούν) αλλά, μέσα από (σταθερές και) θεμελιώδεις αξίες, που θα τους επιτρέπουν να ανταπεξέρχονται στις όποιες σύγχρονες (μελλοντικά) προκλήσεις.

V. Επίλογος

Το άρθρο αυτό προσπάθησε να εντοπίσει και να αναλύσει σημαντικές προκλήσεις της χρήσης τεχνητής νοημοσύνης για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και, κατ' επέκταση, τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες. Διαπιστώθηκε ότι, ως άνθρωποι, κινδυνεύουμε να αντικειμενο-ποιηθούμε, χάνοντας σημαντικές πτυχές της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας μας· να αποδυναμωθούμε ή και αντικατασταθούμε κατά τη λήψη αποφάσεων ή δημιουργία ιδεών· να αποσυνδεθούμε

⁸⁴ Βλ. σχετικά Sheldon Solomon, 'Disturbing Psychological Experiments Reveal Dark Side of The Human Mind' (υπ. 80).

από τη φυσική/βιολογική μας κατάσταση· και να γίνουμε άκρως επεμβατικοί και εχθρικοί προς εμάς, τους άλλους οργανισμούς, τη φύση και, τελικά, τα μελλοντικά παιδιά, ζώα και φυτά.

Στη συνέχεια, το άρθρο αυτό ανέλυσε το ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο (όπως διαμορφώνεται από την Πρόταση Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη), το οποίο, αν και πρόκειται για μια πολύ καλή πρώτη προσπάθεια ρύθμισης, παρουσιάζει, όπως αποδείχτηκε, ορισμένες αδυναμίες. Ειδικότερα, είναι επιτρεπτικό και ανεκτικό και αδυνατεί να θέσει ουσιαστικές απαγορεύσεις. Στηρίζεται περισσότερο στη λογική του κινδύνου και δεν εστιάζει στο βαθμό που θα έπρεπε στη λογική του «θεμελιώδους» (και τα πρόσωπα που χρειάζονται προστασία). Και βλέπει την τεχνητή νοημοσύνη κυρίως από το φακό της αγοράς σαν προϊόν, αγνοώντας έτσι κρίσιμες πτυχές της.

Δεδομένων των παραπάνω τεχνολογικών προκλήσεων και ρυθμιστικών ανεπαρειών, το άρθρο αυτό πρότεινε την αναγνώριση των εξής θεμελιωδών υποχρεώσεων για την επαρκή ρύθμιση των σύγχρονων χρήσεων τεχνητής νοημοσύνης, προκειμένου να εξαιρεθούν ή περιοριστούν οι απειλές για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και τα ανθρώπινα δικαιώματα και ελευθερίες:

- την υποχρέωση αναγνώρισης ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών αναφέρεται στην προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και μπορεί/πρέπει επιπλέον να ωφελήσει (και) τους άλλους ζωντανούς οργανισμούς, το φυσικό περιβάλλον και τις μελλοντικές γενεές, μα (κατά κανόνα) δεν μπορεί να επεκταθεί σε μη-βιολογικές οντότητες, όπως την τεχνητή νοημοσύνη·
- την υποχρέωση ενημέρωσης του ανθρώπου ότι αλληλεπιδρά με (ή γίνεται αντικείμενο ανάλυσης από) την τεχνητή νοημοσύνη, την απαγόρευση απομίμησης (ή προσποίησης) του ανθρώπου από την τεχνητή νοημοσύνη, καθώς και την υποχρέωση αυξημένης διαφάνειας και λογοδοσίας σε περιπτώσεις εμπλοκής αδύναμων/ευαίσθητων ατόμων (ως επιβλεπόμενων) ή ιδιαίτερα ισχυρών φορέων (ως επιβλεπόντων)·
- την υποχρέωση χρήσης της τεχνητής νοημοσύνης μόνο προς όφελος του ανθρώπου, των άλλων ζωντανών οργανισμών και του φυσικού κόσμου, μέσω συγκεκριμένων ex ante τεστ αξιολόγησης (ασφάλειας, επικινδυνότητας ή ετοιμότητας της τεχνητής νοημοσύνης)· και
- την υποχρέωση να δώσουμε ιδιαίτερη βαρύτητα στην εκπαίδευση και να εισαγάγουμε μαθήματα και μεθόδους διδασκαλίας, που θα μπορούσαν, αφενός, να ενισχύσουν την κριτική σκέψη των παιδιών σχετικά με τις αξίες που θα μπορούσαν/έπρεπε να υιοθετηθούν και, αφετέρου, να μάθουν στα παιδιά πώς να προσδιορίζουν τον εαυτό τους με βάση τις επιθυμητές θεμελιώδεις αξίες και να ανταπεξέρχονται/προσαρμόζονται στα νέα ευμετάβλητα περιβάλλοντα της τεχνητής νοημοσύνης.

Κλείνοντας, είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η χρήση της τεχνητής νοημοσύνης μπορεί να βελτιώσει την καθημερινότητά μας ή τη ζωή μας γενικότερα, αλλά και να ωφελήσει άλλους ζωντανούς οργανισμούς, το περιβάλλον και τις μελλοντικές γενεές. Πράγματι, με την τεχνητή νοημοσύνη, μπορούμε να κάνουμε μαθηματικούς υπολογισμούς, στατιστικές προβλέψεις ή, γενικά, να αναλύουμε με γρήγορους ρυθμούς μεγάλο όγκο δεδομένων και, τελικά, να έχουμε μεγαλύτερη στατιστική ακρίβεια, που μπορεί με τη σειρά της να μας βοηθήσει στη λήψη καλύτερων αποφάσεων σε διάφορους τομείς.

Ωστόσο, δεν πρέπει να μπερδεύουμε τη στατιστική ακρίβεια με τη γνώση, ούτε και να έχουμε την εντύπωση ότι η απλή συσσώρευση δεδομένων οδηγεί κατ' ανάγκη, από μόνη της, στη

δημιουργία μιας «εννοιολογικά επαναστατικής» ιδέας.⁸⁵ Μια τέτοια ιδέα, για να δημιουργηθεί/ συλληφθεί, προϋποθέτει την ικανότητα κάποιας (βιολογικής) οντότητας να αισθάνεται, να συναισθάνεται, να εν-συναισθάνεται και να αντιλαμβάνεται ή εκλαμβάνει με ενσυνείδητο τρόπο καταστάσεις, φαινόμενα ή συμπεριφορές. Με απλά λόγια, δημιουργήσαμε την έννοια «ανθρώπινα δικαιώματα», γιατί, ως ανθρώπινο είδος, νιώσαμε πόνο, ντροπή ή θυμό για πολέμους και άλλες ακραίες ανθρώπινες συμπεριφορές που εξέγειραν την «ανθρώπινη συνείδηση»⁸⁶ και μας έκαναν να συναισθανθούμε τα θύματα τέτοιων συμπεριφορών, να συμφωνήσουμε συνειδητά και να αποκτήσουμε την ίδια εικόνα⁸⁷ για συμπεριφορές που πρέπει να καταδικάζονται και για αξίες που πρέπει να προστατεύονται. Με την ίδια λογική, ακόμα και ένας σκύλος ή μια τίγρη, έχοντας ένστικτα και την ικανότητα να αισθάνονται (π.χ. πόνο), μπορούν να αντιληφθούν ως ένα βαθμό κάποιες έννοιες, όπως τη «δικαιοσύνη», και, για παράδειγμα, να δώσουν/μοιράσουν τροφή στα μικρά τους με δίκαιο τρόπο, ώστε κάθε ένα μικρό να πάρει την ίδια ποσότητα φαγητού –ή, αν κάποιο από τα μικρά είναι πιο αδύναμο (π.χ. χτυπημένο/πληγωμένο), να πάρει περισσότερη τροφή γιατί έχει μεγαλύτερη ανάγκη.⁸⁸

Αυτές τις ικανότητες (των έμβιων όντων), σήμερα, δεν τις έχει η (άβια) τεχνητή νοημοσύνη. Αν και μπορεί να λύνει προβλήματα και να φτιάχνει μοντέλα και παρά το γεγονός ότι, μελλοντικά, ενδεχομένως θα δούμε τεχνολογίες, σαν το ChatGPT,⁸⁹ να γράφουν δικές τους φιλοσοφικές αναζητήσεις ή θεωρίες ή να έχουν αποκτήσει ένα δικό τους τρόπο (οιονεί εν-συν-)αίσθησης (πιθανά ύστερα από παρατήρηση και μίμηση του ανθρώπινου τρόπου εν-συν-αίσθησης ή ως οντότητες που θα συνδυάζουν βιολογικά/τεχνητά στοιχεία με «*bioconvergence*» ή άλλες μεθόδους),⁹⁰ οι σημερινές ιδέες/έννοιες και αποφάσεις, που δημιουργούνται/παίρνονται από την τεχνητή νοημοσύνη, δεν έχουν προκύψει από την παραπάνω (βιολογική) διαδικασία εν-συν-αίσθησης και ενσυνείδητης σκέψης. Οι υπολογισμοί, προβλέψεις ή πιθανολογήσεις της τεχνητής νοημοσύνης θα μπορούσαν, πιθανά, στην καλύτερη περίπτωση, να ληφθούν υπόψη από τον άνθρωπο ή να επιβεβαιώσουν μια ανθρώπινη απόφαση, η οποία όμως (ανθρώπινη απόφαση) θα πρέπει να μπορεί από μόνη της, ανεξάρτητα, να έχει μια δικαιολογητική (π.χ. δεοντολογικής ή άλλης φύσης) βάση.⁹¹

Ας είμαστε λοιπόν ανοικτοί σε χρήσεις της τεχνητής νοημοσύνης σε θέματα και τομείς, όπου ζητούμενο είναι η στατιστική ακρίβεια, όπου δεν εγείρονται και δεν τίγονται κρίσιμα ζητήματα/δικαιώματα και όπου είναι ολοφάνερο το όφελος για τον άνθρωπο και το περιβάλλον (π.χ., πρόβλεψη καιρικών φαινομένων). Κι ας σκεφτούμε πολύ σοβαρά εάν και με ποιους όρους, ποιες συνθήκες και ποιες προϋποθέσεις είμαστε έτοιμοι να δώσουμε τη δυνατότητα ή και την

85 Sheldon Solomon, 'Death and Meaning' (Lex Fridman Podcast #117, 21.08.2020).

86 Βλ. προοίμιο Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (10 Δεκεμβρίου 1948).

87 Αναφερόμενος στη «συνείδηση», ο Hobbes αναφέρει «*Where two, or more men, know of one and the same fact, they are said to be Conscious of it one to another*». Thomas Hobbes, *Leviathan* (υπ. 1) 39.

88 Όπως ήδη αναφέρθηκε, και άλλοι οργανισμοί έχουν την ικανότητα να συμβιώνουν σε ομάδες και να συμφωνούν σε ή να έχουν την ίδια εικόνα για κάποια βασικά θέματα/έννοιες. Βλ. Yuval Noah Harari, *Homo Deus* (υπ. 2).

89 OpenAI, ChatGPT, <https://chat.openai.com/>.

90 Για τον όρο «*bioconvergence*», βλ.: Belen Garjito, 'Does the future of science lie in 'bioconvergence'?' (υπ. 16).

91 Σχετικά με αυτό, κάποια δικαστήρια στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής έχουν επιτρέψει τη χρήση («λήψη υπόψη») των *risk assessment technologies* (για την αξιολόγηση του κατηγορουμένου μέσω του υπολογισμού του κινδύνου/πιθανότητας τέλεσης εγκλημάτων στο μέλλον) πριν την επιβολή της ποινής, μόνο ωστόσο για επιβεβαίωση («*corroboration*») και όχι για καθορισμό της ποινής (που ο/η δικαστής αποφασίζει με βάση στοιχεία που μπορούν από μόνα τους, ανεξάρτητα, να υποστηρίξουν την ποινή). Βλ. υπόθεση *Loomis: Loomis v. Wisconsin*, 881 N.W.2d 749 (Wis. 2016), cert. denied, 137 S. Ct. 2290 (2017), όπου κρίθηκε ότι το δικαστήριο μπορεί να λαμβάνει υπόψη («*consider*») τέτοιες τεχνολογίες υπό κάποιες προϋποθέσεις, ωστόσο δεν μπορεί να στηρίζεται («*rely upon*») στις τεχνολογίες αυτές.

εξουσία στην τεχνητή νοημοσύνη να δημιουργεί έννοιες και να παίρνει αποφάσεις σε θέματα και τομείς, όπου οι άνθρωποι (ως πολίτες ή υπό κάποια άλλη ιδιότητα) θα ζητήσουν μια πολύ συγκεκριμένη και επαρκή αιτιολογία, μια αιτιολογία, που θα πρέπει να τους δοθεί, μια αιτιολογία, που θα πρέπει να είναι ανθρώπινα κατανοήσιμη, μια αιτιολογία, που θα πρέπει να έχει μια γερή (δικαιολογητική) βάση (π.χ. δεοντολογικής ή άλλης φύσης), μια αιτιολογία, που φαίνεται να απαιτεί ως *sine qua non* την ικανότητα (των έμβιων όντων) εν-συν-αίσθησης και συνείδησης, δηλαδή μια αιτιολογία, που, σήμερα, δεν μπορεί να δώσει η (άψυχη) τεχνητή νοημοσύνη.

Ηθικά ζητήματα, κίνδυνοι και μελλοντικές προκλήσεις της τεχνητής νοημοσύνης

Βραχάτης Αριστείδης

Η τεχνητή νοημοσύνη (TN) έχει διεισδύσει σε κάθε τομέα της επιστήμης και της τεχνολογίας, προκαλώντας σημαντικές αλλαγές. Από την υγεία και την εκπαίδευση έως την οικονομία και την ψυχαγωγία, η παρουσία της TN είναι πλέον αναπόσπαστο μέρος του σύγχρονου κόσμου. Η πραγματική της δύναμη έγκειται στην πληθώρα των ψηφιακών δεδομένων που είναι πλέον διαθέσιμα. Αυτά τα δεδομένα αυξάνονται με εκθετικούς ρυθμούς, οδηγώντας σε μεγάλες προοπτικές για την πρόοδο των κοινωνιών. Η ανάλυση των δεδομένων μπορεί να επιφέρει νέες ανακαλύψεις, βελτιωμένες υπηρεσίες και πιο αποτελεσματικές διαδικασίες σε διάφορους τομείς.

Ωστόσο, η αυξημένη χρήση της TN συνεπάγεται επίσης την εμφάνιση ηθικών διλημάτων και προβληματισμών. Υπάρχει ο κίνδυνος της εξάρτησης από την τεχνητή νοημοσύνη, η δυνατότητα κακής χρήσης των τεχνολογιών, καθώς και ανησυχίες για το μέλλον των θέσεων εργασίας. Τα ηθικά διλήμματα περιλαμβάνουν ζητήματα ιδιωτικότητας, δικαιοσύνης και ασφάλειας. Επομένως, η συζήτηση γύρω από την TN δεν περιορίζεται μόνο στις τεχνικές της δυνατότητας, αλλά επεκτείνεται και στις κοινωνικές και ηθικές της επιπτώσεις.

I. Η εξέλιξη και οι εφαρμογές της τεχνητής νοημοσύνης

Η τεχνητή νοημοσύνη (TN) αναφέρεται στην ικανότητα των μηχανών να εκτελούν εργασίες που παραδοσιακά απαιτούν ανθρώπινη νοημοσύνη. Αυτές οι εργασίες περιλαμβάνουν τη μάθηση από εμπειρίες, την κατανόηση της φυσικής γλώσσας, την αναγνώριση προτύπων και τη λήψη αποφάσεων¹. Η έννοια της TN έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1950, με τον Βρετανό μαθηματικό *Alan Turing* να θεωρείται ένας από τους πρωτοπόρους του πεδίου. Ο *Turing* πρότεινε την ιδέα μιας μηχανής που θα μπορούσε να μιμηθεί οποιαδήποτε ανθρώπινη διαδικασία σκέψης, θέτοντας τα θεμέλια για την ανάπτυξη της TN.

Η μηχανική μάθηση είναι ένας βασικός τομέας της τεχνητής νοημοσύνης, που εστιάζει στη δημιουργία αλγορίθμων και συστημάτων που μπορούν να μάθουν από δεδομένα και να βελτιώνονται με την εμπειρία. Αντί να προγραμματίζονται ρητά για να εκτελούν συγκεκριμένες εργασίες, οι μηχανές χρησιμοποιούν μεγάλα σύνολα δεδομένων για να αναγνωρίζουν πρότυπα και να λαμβάνουν αποφάσεις. Αυτή η προσέγγιση έχει οδηγήσει σε σημαντικές προόδους σε διάφορους τομείς, όπως η αναγνώριση εικόνων, η επεξεργασία φυσικής γλώσσας και η πρόβλεψη τάσεων. Με τη μηχανική μάθηση, οι δυνατότητες της τεχνητής νοημοσύνης επεκτείνονται συνεχώς, προσφέροντας νέες ευκαιρίες και προκλήσεις.

Με την πάροδο του χρόνου, η TN εξελίχθηκε και αναπτύχθηκαν διάφοροι τομείς της, ένας από τους οποίους είναι η παραγωγική τεχνητή νοημοσύνη. Η παραγωγική TN εστιάζει στη δημιουργία νέου περιεχομένου, όπως κείμενα, εικόνες, μουσική ή ακόμα και κώδικα. Σε αντίθεση με την απλή TN, η οποία συνήθως εκτελεί προκαθορισμένες εργασίες βάσει δεδομένων και αλγορίθμων, η παραγωγική TN έχει τη δυνατότητα να δημιουργεί πρωτότυπα έργα και να προ-

¹ Chowdhary, K. R. (2020). *Fundamentals of artificial intelligence* (σσ. 603-649). New Delhi: Springer India.

σαρμόζεται σε νέες καταστάσεις με μεγαλύτερη ευελιξία. Αυτή η ικανότητα δημιουργικότητας καθιστά την παραγωγική ΤΝ ένα ισχυρό εργαλείο σε διάφορους τομείς, από τη βιομηχανία ψυχαγωγίας έως την έρευνα και την ανάπτυξη.

Τα τελευταία χρόνια, η παραγωγική ΤΝ έχει αποκτήσει ιδιαίτερη δυναμική χάρη σε δύο κύριους παράγοντες: την τεχνολογία των μετασχηματιστών (*Transformers*²) και τα μεγάλα δεδομένα (*big data*). Οι μετασχηματιστές είναι προηγμένα μοντέλα μηχανικής μάθησης που επιτρέπουν την επεξεργασία μεγάλων ποσοτήτων δεδομένων με εξαιρετική αποδοτικότητα και ακρίβεια. Σε συνδυασμό με την εκρηκτική αύξηση των διαθέσιμων δεδομένων, οι μετασχηματιστές έχουν βελτιώσει σημαντικά την ικανότητα των συστημάτων ΤΝ να μαθαίνουν και να δημιουργούν. Αυτή η εξέλιξη έχει ανοίξει νέους δρόμους για την ανάπτυξη και εφαρμογή της παραγωγικής ΤΝ, καθιστώντας την πιο ισχυρή και χρήσιμη από ποτέ.

Η σύγχρονη ψηφιακή εποχή έχει οδηγήσει στην παραγωγή αυτών των τεράστιων ποσοτήτων δεδομένων, γνωστών ως *big data*. Αυτό οφείλεται στη ραγδαία εξέλιξη της τεχνολογίας, η οποία επιτρέπει τη συλλογή, αποθήκευση και ανάλυση δεδομένων σε πρωτοφανή κλίμακα. Κάθε 'κλικ' στο διαδίκτυο, κάθε συναλλαγή, κάθε αλληλεπίδραση στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης δημιουργεί δεδομένα. Οι αισθητήρες, τα *smartphones* και οι άλλες συσκευές που χρησιμοποιούμε καθημερινά παράγουν επίσης τεράστιες ποσότητες πληροφοριών. Όλα αυτά τα δεδομένα συνδυάζονται, δημιουργώντας μια πληθώρα πληροφοριών που μπορούν να αξιοποιηθούν για τη βελτίωση των υπηρεσιών και την ανάπτυξη νέων τεχνολογιών.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα του πώς τα μεγάλα δεδομένα χρησιμοποιούνται προς όφελος της κοινωνίας είναι ο χώρος της υγείας. Οι σύγχρονες ιατρικές τεχνικές, όπως η μοριακή βιολογία, η γενετική ανάλυση και η ιατρική απεικόνιση, παράγουν τεράστιους όγκους δεδομένων. Αυτά τα δεδομένα μπορούν να αναλυθούν για να προσφέρουν ακριβέστερες διαγνώσεις, να εντοπίσουν τάσεις και πρότυπα στις ασθένειες, και να αναπτύξουν πιο αποτελεσματικές θεραπείες. Η χρήση των *big data* στην υγεία έχει τη δυνατότητα να μεταμορφώσει την ιατρική πρακτική, καθιστώντας την πιο προσωποποιημένη και αποτελεσματική, βελτιώνοντας έτσι την ποιότητα ζωής των ασθενών.

Δεν είναι μόνο ο όγκος των δεδομένων που δημιουργεί την ανάγκη για τεχνητή νοημοσύνη, αλλά και η ετερογένεια και η πολυπλοκότητά τους. Στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή, τα δεδομένα προέρχονται από πολλές και διαφορετικές πηγές, όπως κοινωνικά δίκτυα, συσκευές IoT³, ιατρικά αρχεία και οικονομικές συναλλαγές. Αυτά τα δεδομένα δεν είναι μόνο τεράστια σε όγκο, αλλά επίσης ποικίλα σε μορφή και περιεχόμενο. Αυτή η ποικιλομορφία δημιουργεί προκλήσεις στην ανάλυση και την κατανόηση των πληροφοριών, απαιτώντας εξελιγμένα εργαλεία και μεθόδους επεξεργασίας.

Η μηχανική μάθηση παίζει κρίσιμο ρόλο στην αντιμετώπιση αυτών των υπολογιστικών προκλήσεων. Με την ικανότητά της να μαθαίνει από δεδομένα και να αναγνωρίζει πρότυπα, η μηχανική μάθηση μπορεί να επεξεργαστεί και να αναλύσει ετερογενή και πολύπλοκα σύνολα δεδομένων με αποδοτικότητα και ακρίβεια. Αυτό επιτρέπει την εξαγωγή χρήσιμων συμπερασμάτων και την ανάπτυξη καινοτόμων λύσεων σε διάφορους τομείς, από την υγεία και την εκπαίδευση έως τις επιχειρήσεις και τη βιομηχανία. Η μηχανική μάθηση, επομένως, δεν είναι απλώς ένα εργαλείο για τη διαχείριση μεγάλων όγκων δεδομένων, αλλά και ένα απαραίτητο μέσο για την αντιμετώπιση της πολυπλοκότητας και της ποικιλομορφίας τους.

2 Topal, M. O., Bas, A. & van Heerden, I. (2021). Exploring transformers in natural language generation: Gpt, bert, and xlnet. *arXiv preprint arXiv:2102.08036*.

3 Mouha, R. A. R. A. (2021). Internet of things (IoT). *Journal of Data Analysis and Information Processing*, 9(02), 77.

Η τεχνητή νοημοσύνη προσφέρει τεράστιες δυνατότητες για την πρόοδο των κοινωνιών, δημιουργώντας νέες προοπτικές και βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής. Στον τομέα της υγείας, η ΤΝ έχει τη δυνατότητα να φέρει επανάσταση. Οι αλγόριθμοι μηχανικής μάθησης μπορούν να αναλύσουν τεράστιες ποσότητες ιατρικών δεδομένων, επιτρέποντας τη γρήγορη και ακριβή διάγνωση ασθενειών. Επιπλέον, η ΤΝ μπορεί να συμβάλει στην ανάπτυξη νέων φαρμάκων και θεραπειών, κάνοντας τις ιατρικές διαδικασίες πιο αποτελεσματικές και προσβάσιμες.

Στον τομέα της εκπαίδευσης, η ΤΝ μπορεί να προσφέρει προσωποποιημένη μάθηση και υποστήριξη στους μαθητές. Τα εκπαιδευτικά λογισμικά που χρησιμοποιούν ΤΝ μπορούν να προσαρμόζουν το περιεχόμενο και τον ρυθμό διδασκαλίας στις ανάγκες και τις δυνατότητες κάθε μαθητή, βελτιώνοντας έτσι την εκπαιδευτική εμπειρία. Επιπλέον, η ΤΝ μπορεί να βοηθήσει τους εκπαιδευτικούς να εντοπίσουν έγκαιρα τα δυνατά και αδύνατα σημεία των μαθητών, επιτρέποντάς τους να προσφέρουν στοχευμένη βοήθεια και υποστήριξη.

Η βιομηχανία επίσης επωφελείται σημαντικά από την τεχνητή νοημοσύνη. Η αυτοματοποίηση των παραγωγικών διαδικασιών μέσω της ΤΝ οδηγεί σε αυξημένη αποδοτικότητα και μείωση των λειτουργικών εξόδων. Τα ρομπότ και τα έξυπνα συστήματα που βασίζονται στην ΤΝ μπορούν να εκτελούν επαναλαμβανόμενες και επικίνδυνες εργασίες με μεγαλύτερη ακρίβεια και ασφάλεια, μειώνοντας έτσι τον κίνδυνο ατυχημάτων και βελτιώνοντας την ποιότητα των προϊόντων.

Η ΤΝ έχει επίσης σημαντικές εφαρμογές στην προστασία του περιβάλλοντος. Οι έξυπνοι αλγόριθμοι μπορούν να αναλύσουν περιβαλλοντικά δεδομένα για να προβλέψουν φυσικές καταστροφές, να βελτιώσουν τη διαχείριση των φυσικών πόρων και να υποστηρίξουν την ανάπτυξη βιώσιμων πρακτικών. Με αυτόν τον τρόπο, η ΤΝ μπορεί να συμβάλει στην προστασία του πλανήτη και στη διασφάλιση ενός βιώσιμου μέλλοντος για τις επόμενες γενιές. Σε όλους αυτούς τους τομείς, η τεχνητή νοημοσύνη προσφέρει λύσεις που μπορούν να βελτιώσουν τη ζωή των ανθρώπων, καθιστώντας τις κοινωνίες πιο αποτελεσματικές, δίκαιες και βιώσιμες.

II. Ηθικά ζητήματα και κίνδυνοι της τεχνητής νοημοσύνης

Παρά τα πολλά πλεονεκτήματα που προσφέρει η τεχνητή νοημοσύνη, υπάρχουν αρκετά αρνητικά στοιχεία που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Ένα από τα πιο ανησυχητικά ζητήματα είναι ο κίνδυνος αντικατάστασης των ανθρώπων από τις μηχανές. Καθώς η ΤΝ γίνεται όλο και πιο ικανή να εκτελεί εργασίες που παραδοσιακά απαιτούσαν ανθρώπινη παρέμβαση, υπάρχει ο φόβος ότι οι άνθρωποι θα εξαρτηθούν πλήρως από την τεχνολογία, με αποτέλεσμα να χάσουν βασικές δεξιότητες. Αυτό μπορεί να οδηγήσει σε μια κοινωνία όπου οι άνθρωποι θα έχουν μειωμένες ικανότητες κριτικής σκέψης και επίλυσης προβλημάτων, καθιστώντας τους ευάλωτους σε τεχνολογικές βλάβες και δυσλειτουργίες.

Ένα άλλο σημαντικό αρνητικό στοιχείο είναι ο τρόπος με τον οποίο εκπαιδεύονται τα συστήματα παραγωγικής ΤΝ, όπως το ChatGPT. Αυτά τα συστήματα εκπαιδεύονται χρησιμοποιώντας υπάρχοντα κείμενα από το διαδίκτυο. Ωστόσο, με την πάροδο του χρόνου, ένα μεγάλο μέρος των διαθέσιμων κειμένων μπορεί να είναι προϊόν παραγωγικής ΤΝ. Αυτό σημαίνει ότι τα συστήματα θα αρχίσουν να εκπαιδεύονται από τον ίδιο τους τον εαυτό, δημιουργώντας έναν φαύλο κύκλο που μπορεί να επηρεάσει την ποιότητα και την αυθεντικότητα των πληροφοριών. Αυτή η αυτοαναφορική εκπαίδευση ενδέχεται να οδηγήσει σε μείωση της ποικιλίας και της ποιότητας των δεδομένων, επηρεάζοντας αρνητικά την αξιοπιστία των συστημάτων ΤΝ.

Επιπλέον, η αυξημένη χρήση της ΤΝ εγείρει ανησυχίες για την ιδιωτικότητα και την ασφάλεια των δεδομένων. Τα συστήματα ΤΝ απαιτούν μεγάλες ποσότητες δεδομένων για να λει-

τουργήσουν αποτελεσματικά, γεγονός που μπορεί να οδηγήσει σε παραβιάσεις της ιδιωτικότητας και σε κακή διαχείριση των προσωπικών πληροφοριών. Οι χρήστες ενδέχεται να μην έχουν πάντα τον έλεγχο των δεδομένων τους, ενώ οι εταιρείες που διαχειρίζονται αυτά τα δεδομένα μπορεί να μην εφαρμόζουν πάντα τις καλύτερες πρακτικές ασφαλείας.

Η ταχύτατη ανάπτυξη της ΤΝ μπορεί, επίσης, να δημιουργήσει κοινωνικές ανισότητες. Όσοι έχουν πρόσβαση σε προηγμένες τεχνολογίες ΤΝ θα έχουν σημαντικό πλεονέκτημα έναντι εκείνων που δεν έχουν. Αυτό μπορεί να διευρύνει το χάσμα μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων και να ενισχύσει τις υπάρχουσες ανισότητες. Επομένως, είναι σημαντικό να αναπτύξουμε πολιτικές και πρακτικές που θα εξασφαλίζουν ότι τα οφέλη της ΤΝ θα είναι προσβάσιμα σε όλους και ότι η τεχνολογία θα χρησιμοποιείται με τρόπο που να προάγει την κοινωνική δικαιοσύνη και ισότητα.

III. Μελλοντικές προκλήσεις και προοπτικές της Τεχνητής Νοημοσύνης

Στο μέλλον, εκτιμάται ότι η τεχνητή νοημοσύνη θα διαδραματίσει καθοριστικό ρόλο στην αντιμετώπιση των αρνητικών επιπτώσεων που η ίδια μπορεί να προκαλέσει. Οι ειδικοί προβλέπουν ότι θα αναπτυχθούν εργαλεία ΤΝ που θα εντοπίζουν και θα προβλέπουν αρνητικές ενέργειες από άλλα εργαλεία ΤΝ. Αυτό θα επιτρέψει την πρόληψη προβλημάτων πριν αυτά προκύψουν και θα διασφαλίσει τη σωστή λειτουργία των συστημάτων ΤΝ.

Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η χρήση της ΤΝ για την ανίχνευση ψευδών ειδήσεων (*fake news*⁴). Η ΤΝ μπορεί να αναλύει τεράστιες ποσότητες δεδομένων από το διαδίκτυο και να εντοπίζει μοτίβα που υποδηλώνουν παραπληροφόρηση. Με αυτόν τον τρόπο, θα μπορούμε να εντοπίζουμε και να περιορίζουμε τη διάδοση ψευδών πληροφοριών, συμβάλλοντας στην προώθηση της αλήθειας και της αξιοπιστίας στις ειδήσεις.

Επιπλέον, η ΤΝ θα μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προστασία της ιδιωτικότητας και την ασφάλεια των δεδομένων. Εξειδικευμένα συστήματα ΤΝ θα παρακολουθούν τη χρήση προσωπικών πληροφοριών και θα εντοπίζουν τυχόν παραβιάσεις, διασφαλίζοντας ότι τα δεδομένα των χρηστών θα παραμένουν ασφαλή και προστατευμένα. Αυτή η προσέγγιση θα ενισχύσει την εμπιστοσύνη των ανθρώπων στις τεχνολογίες ΤΝ.

Η ΤΝ θα μπορεί επίσης να βοηθήσει στην καταπολέμηση της απάτης και της κυβερνοασφάλειας⁵. Με τη χρήση προηγμένων αλγορίθμων, τα συστήματα ΤΝ θα είναι σε θέση να ανιχνεύουν ύποπτες δραστηριότητες και να προλαμβάνουν κυβερνοεπιθέσεις, προστατεύοντας έτσι τις επιχειρήσεις και τα άτομα από οικονομικές και πληροφοριακές απώλειες.

Παράλληλα, η ΤΝ μπορεί να συμβάλει στην εξισορρόπηση των κοινωνικών ανισοτήτων. Με την ανάλυση δεδομένων σχετικά με την πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας, εκπαίδευσης και εργασίας, τα συστήματα ΤΝ μπορούν να προτείνουν πολιτικές και μέτρα που θα βοηθήσουν στη βελτίωση της ζωής των πιο ευάλωτων κοινωνικών ομάδων. Έτσι, η τεχνητή νοημοσύνη όχι μόνο θα αναγνωρίζει προβλήματα, αλλά και θα προτείνει λύσεις για την επίλυσή τους, προωθώντας ένα καλύτερο και πιο ασφαλές μέλλον για όλους.

4 Tandoc, E. C. (2021). Fake news. In *The Routledge companion to media disinformation and populism* (pp. 110-117). Routledge.

5 Sarker, I. H., Furhad, M. H., & Nowrozy, R. (2021). AI-driven cybersecurity: an overview, security intelligence modeling and research directions. *SN Computer Science*, 2(3), 173.

IV. Επίλογος

Συνοψίζοντας, η τεχνητή νοημοσύνη (TN) είναι μια τεχνολογία που, παρά τις προκλήσεις και τις ανησυχίες, προσφέρει μεγάλες δυνατότητες για την πρόοδο της ανθρωπότητας. Αν την προσεγγίσουμε με σεβασμό και υπευθυνότητα, αντί για φόβο, μπορούμε να αξιοποιήσουμε πλήρως τα οφέλη της. Η TN έχει τη δυνατότητα να βελτιώσει την ποιότητα ζωής, να ενισχύσει την αποδοτικότητα των διαδικασιών και να προσφέρει λύσεις σε σημαντικά κοινωνικά προβλήματα.

Με τη σωστή διαχείριση και ηθική χρήση, η TN θα φέρει περισσότερα θετικά παρά αρνητικά αποτελέσματα. Η τεχνολογία αυτή μπορεί να μας οδηγήσει σε νέες ανακαλύψεις, να βελτιώσει τις υπηρεσίες υγείας, να ενισχύσει την εκπαίδευση και να προάγει την κοινωνική δικαιοσύνη. Η τεχνητή νοημοσύνη, όταν χρησιμοποιείται με υπευθυνότητα, έχει τη δύναμη να δημιουργήσει έναν καλύτερο και πιο ευημερούντα κόσμο για όλους.

Μέσα κοινωνικής δικτύωσης: Υπάρχει ζωή μετά τον θάνατο; Η διαχείριση της ψηφιακής κληρονομιάς και των δικαιωμάτων που απορρέουν από τον θάνατο του προσώπου

.....
Νατάσα Μιχαηλάκη
.....

I. Εισαγωγή

Ένα καίριο ερώτημα που προκύπτει με την είσοδο του προσώπου στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης ή την εισαγωγή στοιχείων του σε ηλεκτρονικές φόρμες είναι ο αριθμός των ατόμων που έχουν πρόσβαση σε αυτά, πλην του ιδίου. Η δημιουργία λογαριασμών, η αποθήκευση κωδικών, η πραγματοποίηση συνομιλιών με τρίτους για θέματα που άπτονται της περιουσίας του, η αποστολή χρημάτων, αλλά και η αποθήκευση φωτογραφιών και βίντεο, έστω και σε απομακρυσμένους αποθηκευτικούς χώρους (*clouds*) δημιουργούν απορίες σε σχέση καταρχήν με την πρόσβαση σε αυτά και περαιτέρω με την κατάληξή τους μετά τον θάνατο του προσώπου.

Όσο και εάν εμφανίζεται πειστική στη θεωρία η εξομοίωση της ψηφιακής κληρονομιάς με την αναλογική, η μεταβίβαση, *κληρονομικώ δικαίω*, του τεράστιου όγκου των ιδιαίτερων ψηφιακών δεδομένων, σε πρόσωπα διαφορετικά του αρχικού αποδέκτη, θέτει σε διακινδύνευση δικαιώματα (όπως το απόρρητο των επικοινωνιών, τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα ή το δικαίωμα στην προσωπικότητα) μεγάλου αριθμού προσώπων, ήτοι των *εν ζωή* συνομιλητών ή ακολούθων ή φίλων του θανόντος. Η έλλειψη νομοθετικών ρυθμίσεων, τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο οδηγεί τους εθνικούς δικαστές να αποφαινόμενοι κατά περίπτωση, επί του επιτρεπτού ή μη της μεταβίβασης του ψηφιακού υλικού. Οι διάφορες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης εφαρμόζουν η κάθε μια τη δική της πολιτική και η νομική κοινότητα καλείται εκ νέου να παράσχει μία ενιαία ρύθμιση για να σταθεί στο ύψος των περιστάσεων της ψηφιακής εποχής.

II. Η ψηφιακή κληρονομιά

Με τον όρο αυτό περιγράφεται το σύνολο των δεδομένων που παράγουν τα πρόσωπα με τη χρήση της τεχνολογίας, στην εργασία ή την προσωπική και κοινωνική ζωή τους (δημιουργία λογαριασμών και προφίλ, αποθήκευση κωδικών, συνομιλίες με τρίτους, αποστολή χρημάτων, φωτογραφίες και βίντεο)¹. Η ανάγκη για προστασία της έχει ανακύψει την τελευταία εικοσαετία, λόγω, αφενός μεν της τεράστιας διάδρασης και αλληλεπίδρασης των προσώπων μεταξύ τους, αφετέρου δε του αδιάλειπτου διαμοιρασμού τεράστιου όγκου δεδομένων. Κι εάν κάποτε η κληρονομιά που κατέλειπε το πρόσωπο στους κληρονόμους του ήταν σαφής, απτή κι εύκολα προσεγγίσιμη, πλέον η τεχνολογία παρέχει τη δυνατότητα τα κληρονομιαία στοιχεία - δε-

¹ "Ψηφιακή κληρονομιά: Η μετά θάνατον ζωή των λογαριασμών στα *social media*", <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/psifiaki-klironomia-i-meta-thanaton-zoi-ton-logariasmon-sta-social-media>. Βλ. και Ραφαέλλα Ράλλη. Μήπως ήρθε η ώρα να μιλήσουμε για την ψηφιακή κληρονομιά;", <https://esquire.com.gr/lifestyle/technologia/19414/ti-einai-h-psifiaki-klironomia-kai-pws-na-th-diasfaliseis> (17-02-2022).

δομένα να βρίσκονται σε διακομιστές ή σύννεφα (*clouds*), κάτι που καθιστά την προσέγγισή τους δύσκολη ή και αδύνατη².

III. Τι συμβαίνει στους λογαριασμούς σε περίπτωση θανάτου του αρχικού χρήστη

Πρόκειται για ένα ερώτημα που επαναλαμβάνεται συχνά πλέον, δεδομένου ότι υπάρχουν μέσα κοινωνικής δικτύωσης και πλατφόρμες που συμπληρώνουν είκοσι έτη “ζωής”. Άκρως αποκαλυπτική είναι η μελέτη στην οποία προχώρησαν ερευνητές του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης, σύμφωνα με την οποία, “αν το Facebook συνεχίσει να αναπτύσσεται με τους τωρινούς ρυθμούς, μέχρι το 2100 θα έχει περί τα 4,9 δισεκατομμύρια νεκρά μέλη. Ακόμη και αν η ανάπτυξη αυτή σταματήσει εντελώς, οι ερευνητές κατέληξαν πως το έτος 2070 οι νεκροί θα ξεπερνούν του ζωντανούς³.

Οι δυνατότητες που παρέχονται στους χρήστες των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είναι κυρίως δύο - με πιθανές τροποποιήσεις ανάλογα με τους όρους κάθε εταιρείας⁴:

Ολική διαγραφή λογαριασμού: Γίνεται από τους εγγύτερους συγγενείς του θανόντος και συχνά απαιτείται, πέρα από τη συμπλήρωση ηλεκτρονικής φόρμας, και η προσκόμιση κάποιου σχετικού αποδεικτικού εγγράφου.

Τροποποίηση ενός λογαριασμού σε «ηλεκτρονικό μνημείο» -λογαριασμός «εις μνήμην»: Διατηρείται το προφίλ του προσώπου που απεβίωσε, έπειτα από την αφαίρεση κάποιων ευαίσθητων προσωπικών δεδομένων, όπως είναι η διεύθυνση ή τα στοιχεία επικοινωνίας. Τον λο-

2 Βαγγέλης Λιακόγκονας, “Πού καταλήγει η «ψηφιακή μας κληρονομιά» μετά θάνατον; Ποιοι και γιατί μπορούν να δουν όσα «αφήσαμε πίσω»;” <https://www.ertnews.gr/eidiseis/epistimi/technologia/proy-kataligei-i-psifiaki-mas-klironomia-meta-thanaton-roioi-kai-giati-mporoyn-na-doyn-osa-afisame-piso/>, 19-10-2021.

3 Νίκος Ρούσσης, Εκατομμύρια οι λογαριασμοί... νεκρών στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης! (reporter.gr), 22.05.2018.

4 Επιλογές ανά πλατφόρμα

• Facebook:

Αναφορά του θανάτου κάποιου ή ενός λογαριασμού στο Facebook που πρέπει να μετατραπεί σε “εις μνήμην”
Αίτημα αφαίρεσης λογαριασμού θανόντος συγγενή από το Facebook

• Instagram:

Αναφέρετε στο Instagram τον λογαριασμό κάποιου που έχει πεθάνει

• X (Twitter)

Πώς να επικοινωνήσετε με το X σχετικά με τον λογαριασμό αποβιώσαντος μέλους οικογενείας (στα αγγλικά)

• LinkedIn

Ζητήστε τη μετατροπή εις μνήμην του προφίλ ενός αποβιώσαντος μέλους του LinkedIn (στα αγγλικά)

Ζητήστε το κλείσιμο του προφίλ ενός αποβιώσαντος μέλους του LinkedIn (στα αγγλικά)

• Google:

Υποβολή αιτήματος σχετικά με το λογαριασμό ενός αποθανόντος χρήστη

• Microsoft:

Πρόσβαση στο Outlook.com, το OneDrive και άλλες υπηρεσίες της Microsoft όταν κάποιος έχει πεθάνει

• Yahoo:

Διαθέσιμες επιλογές όταν ο κάτοχος λογαριασμού Yahoo αποβιώσει

• Apple:

Πώς να προσθέσετε μια επαφή κληρονομιάς για το Apple ID σας

Υποβολή αιτήματος πρόσβασης σε λογαριασμό Apple ως επαφή κληρονομιάς

• PayPal:

Πώς μπορώ να κλείσω τον λογαριασμό PayPal ενός αποθανόντος συγγενή;

• Netflix:

Τρόπος διαγραφής του λογαριασμού ενός μέλους του Netflix που έχει πεθάνει

γαριασμό αυτό τον διαχειρίζεται το πρόσωπο που είχε οριστεί από το χρήστη, όταν ήταν εν ζωή, ως “κληρονόμος”⁵.

Τέλος, υπάρχουν και περιπτώσεις, όπως το TikTok, όπου η επέμβαση στους λογαριασμούς γίνεται μόνο έπειτα από μια περίοδο αδράνειας, χωρίς να παρέχεται η δυνατότητα ενημέρωσης για τον θάνατο του χρήστη.

IV. Νομολογία – οι αντιφατικές αποφάσεις των δικαστηρίων της Γερμανίας και των ΗΠΑ

Πριν από επτά περίπου έτη, το Ομοσπονδιακό Ακυρωτικό Δικαστήριο της Καρλσρούης στην Γερμανία, κλήθηκε να αποφανθεί σε τελευταίο βαθμό σχετικά με τη διαφορά που είχε προκύψει ανάμεσα στους γονείς μίας δεκαπεντάχρονης χρήστριας του facebook και της εταιρίας. Η διαφορά εκκίνησε γιατί μετά τον θάνατο της κόρης τους, οι γονείς που γνώριζαν τον κωδικό πρόσβασής της (καθώς αυτοί της είχαν δημιουργήσει το προφίλ, με τη συμφωνία και προϋπόθεση πως θα είχαν πρόσβαση και οι ίδιοι), θέλησαν να αναγνώσουν τις συνομιλίες της στην εφαρμογή Messenger, ώστε να διαλευκάνουν εάν ο θάνατός της ήταν αυτοκτονία ή όχι⁶. Ο θάνατος της χρήστριας είχε δηλωθεί στην πλατφόρμα και ο λογαριασμός της είχε τροποποιηθεί σε «εις μνήμην» από τρίτο, άγνωστο προς τους γονείς της, πρόσωπο, κάτι που δεν τους επέτρεπε να έχουν πρόσβαση στα δεδομένα της.

Κατά την εκδίκαση της υπόθεσης σε πρώτο βαθμό, η μητέρα της χρήστριας ισχυρίστηκε ότι, ως κληρονόμος, θα πρέπει να έχει δικαίωμα πρόσβασης στο λογαριασμό της νεκρής, πλέον, κόρης της και σε όλα τα προσωπικά της δεδομένα. Η εταιρία, από την πλευρά της δήλωσε ότι η άρνησή της να παράσχει πρόσβαση στους γονείς για τα δεδομένα της κόρης τους εδράζεται στην προστασία των προσωπικών δεδομένων των επαφών της χρήστριας. Συγκεκριμένα, τα πρόσωπα που είχαν ανταλλάξει ιδιωτικά μηνύματα μαζί της, στηρίζονταν στο ότι κανένας τρίτος δεν θα είχε πρόσβαση σε αυτά, πολλώ δε μάλλον, οι γονείς της.

Η οικογένεια δικαιώθηκε στον πρώτο βαθμό, καθώς το πρωτοβάθμιο Δικαστήριο⁷ δέχθηκε πως οι νόμιμοι κληρονόμοι προσώπου που απεβίωσε κληρονομούν μαζί με τα λοιπά περιουσιακά του στοιχεία και τα ψηφιακά δεδομένα αυτού, άρα και τη σύμβαση της ανήλικης κόρης τους με το Facebook. Η κρίση αυτή ανετράπη στο δεύτερο βαθμό⁸, καθώς το Εφετείο προέταξε το δικαίωμα στο απόρρητο των επικοινωνιών των χρηστών που είναι εν ζωή και επι-

5 Στην ελληνική εκδοχή του Facebook προβάλλονται οι εξής οδηγίες: “Σε περίπτωση που κάποιος συγγενής ή φίλος χρησιμοποιήσει αυτή τη φόρμα για την υποβολή αιτήματος, ο σχετικός λογαριασμός τίθεται στην ειδική κατάσταση “εις μνήμην”, εκτός και αν ο κάτοχός του είχε ζητήσει τη διαγραφή του λογαριασμού μετά το θάνατό του. Η μετατροπή ενός λογαριασμού σε “εις μνήμην” μεταξύ άλλων συμβάλλει στη διατήρηση της ασφάλειας του λογαριασμού, καθώς εμποδίζει οποιονδήποτε να συνδεθεί σε αυτόν. Ο λογαριασμός θα συνεχίσει να εμφανίζεται στο Facebook, αλλά το μόνο άτομο που μπορεί να διαχειριστεί ένα λογαριασμό “εις μνήμην” είναι ο υπεύθυνος λογαριασμού σε περίπτωση θανάτου που έχει επιλεγεί από τον κάτοχο του λογαριασμού. Αν ο κάτοχος του λογαριασμού δεν είχε επιλέξει υπεύθυνο για τον λογαριασμό του σε περίπτωση θανάτου, δεν θα μπορεί κανείς να διαχειρίζεται το λογαριασμό μετά την υποβολή του αιτήματος για μετατροπή του σε “εις μνήμην”.

6 Η ανήλικη είχε σκοτωθεί το 2012 στις ράγες ενός τραίνου στο μετρό, του οποίου ο οδηγός θεωρώντας το περιστατικό αυτοκτονία, έκανε αγωγή κατά των γονέων της λόγω αδικοπραξίας. Οι γονείς ζήτησαν τα στοιχεία από το Facebook για να στηρίξουν την άμυνά τους στην αγωγή αυτή. Roman Brtko, Do social media accounts pass to heirs? MediaWrites, 1.8.2018, <https://mediawrites.law/do-social-media-accounts-pass-to-heirs/>.

7 Landgericht Berlin, Urteil vom 17.12.2015, Az. 20 O 172/15.

8 Kammergericht, Urteil vom 31.05.2017, Az. 21 U 9/16. Ενδιαφέρον έχει, πάντως, το αποτέλεσμα μιας έρευνας της γερμανικής εταιρείας τεχνολογιών πληροφορικής ότι το 49% των χρηστών του διαδικτύου αδιαφορούν για την τύχη των προφίλ τους στα κοινωνικά δίκτυα μετά τον θάνατό τους, βλ. Riham Alkousaa, Heirs can access

κοινωνούσαν με την κόρη των διαδίκων, θεωρώντας πως η άρση της απαγόρευσης πρόσβασης στα ψηφιακά της δεδομένα θα έπληττε υπέρμετρα το δικαίωμά τους αυτό⁹.

Τελικά, το Ομοσπονδιακό Ακυρωτικό Δικαστήριο¹⁰ συντάχθηκε με το πρωτοβάθμιο Δικαστήριο, κρίνοντας πως δεν δικαιολογείται διαφορετικός χειρισμός των ψηφιακών δεδομένων του θανόντος προσώπου σε σχέση με την υπόλοιπη κληρονομιά που καταλείπει στους εν ζωή κληρονόμους του. Το Δικαστήριο έκρινε ότι η ανήλικη χρήστρια είχε συνάψει συμβόλαιο χρήσης με το Facebook, το οποίο μεταβιβάστηκε, *αιτία θανάτου*, στους γονείς της με την ιδιότητά τους ως κληρονόμων. Κατ' επέκταση, η ψηφιακή κληρονομιά της εξομοιώθηκε με την «αναλογική». Το Δικαστήριο εξομοίωσε την ψηφιακή κληρονομιά με την κληρονομιά ενός φυσικού ημερολογίου ή προσωπικών επιστολών, τα οποία κληρονομούνται από τους κληρονόμους του θανόντος, ανεξάρτητα από τα προσωπικά δεδομένα που μπορεί να περιέχονται σε αυτά. Όσοι αλληλογραφούν μέσα από τα κοινωνικά μέσα, θα πρέπει να αναλάβουν τον κίνδυνο όσα γράφουν εκεί να περιέλθουν σε γνώση τρίτων προσώπων χωρίς τη θέλησή τους. Η ορθή δε εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων επιβάλλει, κατά το Δικαστήριο, εδώ να κριθεί ότι η κληρονομιά περιλαμβάνει και το περιεχόμενο της ψηφιακής αλληλογραφίας στα κοινωνικά μέσα από τους κληρονόμους του θανόντος προσώπου βάσει των εξαιρέσεων του άρ. 6.1.β (επεξεργασία αναγκαία για την εκτέλεση σύμβασης) και του άρ. 6.1.στ (επεξεργασία απαραίτητη για τους σκοπούς των έννομων συμφερόντων που επιδιώκει ο υπεύθυνος επεξεργασίας ή τρίτος).

Σε αντίθεση με τη νομολογιακή αυτή τάση, τα δικαστήρια των ΗΠΑ, σε αντίστοιχου περιεχομένου υποθέσεις απεφάνθησαν υπέρ της μη μεταβίβασης των ψηφιακών δεδομένων των χρηστών των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, προτάσσοντας την προστασία του απορρήτου της επικοινωνίας με τον θανόντα, όσο ήταν *εν ζωή*¹¹.

V. Ο ρόλος του *Cloud of Legacy*

Πρόκειται για μία υπηρεσία που διαχειρίζεται την ψηφιακή περιουσία του προσώπου και αποτελεί την πρώτη διαδικτυακή εφαρμογή στον κόσμο που επιτρέπει στους χρήστες της να αποθηκεύουν τη “συναισθηματική και πληροφοριακή τους κληρονομιά” σε ένα ασφαλές ψηφιακό τόπο, ώστε να έχουν ανά πάσα στιγμή πρόσβαση σε αυτόν οι συγγενείς τους¹². Παρέχει δύο υπο-ομάδες εφαρμογών, το “χρηματοκιβώτιο των συναισθημάτων” (*safe of emotions*) και το “χρηματοκιβώτιο των πληροφοριών” (*safe of information*). Στην πρώτη εφαρμογή, το πρόσωπο μπορεί να αποθηκεύει φωτογραφίες και βίντεο, να γράφει επιστολές, να εισάγει συνδέσμους και να ηχογραφεί φωνητικά μηνύματα. Στη δεύτερη εφαρμογή, το πρόσωπο μπορεί να καταχωρήσει οποιαδήποτε άλλη πληροφορία, όπως μία διαθήκη ή στοιχεία σύνδεσης σε λογαριασμούς. Τα δεδομένα που μεταφορτώνονται στην πλατφόρμα προστατεύονται και κρυπτογραφούνται, ώστε η ψηφιακή κληρονομιά να είναι ασφαλής.

Για να είναι η συγκεκριμένη εφαρμογή λειτουργική, θα πρέπει το πρόσωπο να ορίσει δύο

Facebook account of deceased relatives: German court, July 12, 2018, <https://www.reuters.com/article/idUSKBN1K2199/>.

9 “Η ιδιωτικότητα στις τηλεπικοινωνίες διασφαλίζεται από τον Βασικό Νόμο της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (το Σύνταγμα)”.

10 Bundesgerichtshof, BGH, Urteil vom 12. Juli 2018, Az. III ZR 183/17.

11 Βλ. αναλυτικά για τις τάσεις στις ΗΠΑ σχετικά Shelly Kreiczler-Levy & Ronit Donyets-Kedar, *Better Left Forgotten: An Argument Against Treating Some Social Media and Digital Assets as Inheritance in an Era of Platform Power*, 84 Brook. L. Rev., 2019, <https://brooklynworks.brooklaw.edu/blr/vol84/iss3/1>.

12 Cloud of Legacy.

„επαφές κληρονομιάς“ (*legacy contacts*), οι οποίες, με την αποδοχή της πρόσκλησης, υποχρεούνται να ενημερώσουν τον ιστότοπο σε περίπτωση θανάτου του προσώπου. Ο θάνατος επαληθεύεται μετά από προσπάθεια επικοινωνίας της εφαρμογής με τον χρήστη και στην περίπτωση απουσίας απάντησης εντός εικοσιτετραώρου, αποστέλλονται ειδοποιήσεις ώθησης (*push notifications*) στις επαφές κληρονομιάς. Εν συνεχεία, οι επαφές αυτές αποκτούν πρόσβαση στο περιεχόμενο που έχει αποθηκευθεί, η καθεμία ξεχωριστά.

VI. Απόπειρα νομικής προσέγγισης.

Κατά τη διάρκεια του βίου των προσώπων, είναι ξεκάθαρο ποιος μπορεί να έχει πρόσβαση στα δεδομένα που παράγονται και τι προβλέπεται για την παραβίασή τους. Με τον θάνατο του προσώπου, όμως, τίθεται το ερώτημα ως προς το που καταλήγουν και ποιος μπορεί να τα διαχειριστεί. Τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρωπαϊκό νομοθετικό πλαίσιο, οι διατάξεις που αναφέρονται στην προστασία των προσωπικών δεδομένων αφορούν σε φυσικά πρόσωπα που βρίσκονται *εν ζωή*. Ειδικά στον Γενικό Κανονισμό Προστασίας Δεδομένων (GDPR) γίνεται ρητή μνεία στο θέμα αυτό¹³, επί του οποίου προστίθεται η διακριτική ευχέρεια στα κράτη – μέλη να αποφασίσουν εάν θα επεκτείνουν ή όχι την προστασία και σε θανόντες¹⁴.

Ως εκ τούτου, η νομική αντιμετώπιση της ψηφιακής κληρονομιάς αποτελεί ένα στοίχημα για τους ειδικούς. Από τη μία πλευρά, προτείνεται η εξομοίωση της ψηφιακής κληρονομιάς με την αναλογική, κάτι που φαντάζει πειστικό, δεδομένου ότι *μετά θάνατον* δεν υφίστανται απαγορεύσεις στην πρόσβαση στην αλληλογραφία του προσώπου. Από την άλλη, λόγω της ιδιαιτερότητας των ψηφιακών δεδομένων, η μεταβίβαση τεράστιου όγκου ψηφιακών αρχείων σε πρόσωπα πέραν του αρχικού αποδέκτη, θέτει σε υπέρμετρη διακινδύνευση δικαιώματα (όπως το απόρρητο των επικοινωνιών, τα προσωπικά δεδομένα και το δικαίωμα στην προσωπικότητα), ιδιαίτερα διευρυμένου αριθμού προσώπων, πολύ μεγαλύτερου από αυτό που θα αφορούσε μία «παραδοσιακή» αλληλογραφία – πρόκειται για τους *εν ζωή* «συνομιλητές ή ακολούθους ή φίλους» του αποθανόντος¹⁵.

VII. Επίλογος

Σύμφωνα με την κινέζα *video artist Wenqian Gao*, «η ψηφιακή κληρονομιά μεταφέρει τις αναμνήσεις των νεκρών, τις λύπες και τις χαρές τους... Για να τις βρούμε, ακολουθούμε τον “δρόμο του τάφου” δεδομένων και έτσι θα εξερευνήσουμε τα μυστικά της μνήμης ενός ατόμου»¹⁶. Κατά την εξερεύνηση αυτή, κρίνεται αναγκαία η ύπαρξη σαφούς και ενιαίας νομοθετικής πρόβλεψης (τόσο σε εθνικό, όσο και σε ευρωπαϊκό επίπεδο), ώστε να αποφεύγεται η πιθανότητα κάθε Δικαστής να σταθμίζει κατά περίπτωση το επιτρεπτό ή μη της μεταβίβασης των ψηφιακών δεδομένων και να αποτρέπεται η έκδοση πολλαπλών αντιφατικών αποφάσεων που θα αφορούσαν σε πλατφόρμες με χρήστες - πολίτες διαφορετικών Κρατών, με διαφορετικές νομοθεσίες και διαφορετικά δικαιοσύνηματα.

13 ΓΚΠΔ – προοίμιο, άρ. 27: Ο παρών κανονισμός δεν εφαρμόζεται στα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα θανόντων. Τα κράτη μέλη μπορούν να προβλέπουν κανόνες για την επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα θανόντων.

14 Υπάρχουν χώρες που έχουν ήδη προχωρήσει σε ανάλογη παροχή προστασίας όπως η Δανία.

15 “Αγγελίνα Βλάχου, Ψηφιακή κληρονομιά: Τα ψηφιακά δεδομένα ως στοιχείο της κληρονομιάς αποβιώσαντος προσώπου”, *Homo digitalis* (26-09-2018).

16 17ο Διεθνές Φεστιβάλ Ψηφιακών Τεχνών της Ελλάδας, Athens Digital Arts Festival (ADAF).

Επιρροές της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας των χρηστών νέων τεχνολογιών και κίνητρα για την εφαρμογή πρακτικών προστασίας πληροφοριών

.....
Αγγελική Τσώχου
.....

I. Εισαγωγή

Οι άνθρωποι σήμερα αξιοποιούν διαρκώς ψηφιακές υπηρεσίες και τεχνολογίες πληροφορικής, όπως περιήγηση στο Διαδίκτυο, ηλεκτρονικές αγορές, έκδοση ψηφιακών πιστοποιητικών, αλληλεπίδραση μέσω κοινωνικών δικτύων κ.ά. Η ευρεία ανάπτυξη και χρήση ψηφιακών υπηρεσιών έχει εγείρει σημαντικές ανησυχίες σχετικά με τη διαχείριση των προσωπικών δεδομένων και την προστασία της προσωπικής ζωής των χρηστών. Το ρυθμιστικό και κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία δεδομένων (π.χ. GDPR 2016/679¹) επιβάλλει σημαντικές υποχρεώσεις προστασίας δεδομένων στους παρόχους υπηρεσιών. Παρόλα αυτά, η προστασία της ιδιωτικότητας των ατόμων δε μπορεί να βασιστεί αποκλειστικά στις ενέργειες που θα πραγματοποιήσουν οι πάροχοι ως υπεύθυνοι επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων. Αντίθετα, απαιτείται η ενεργός συμμετοχή των χρηστών ως υποκείμενα των δεδομένων, προκειμένου να διαμορφωθεί ένα οικοσύστημα στο οποίο οι εμπλεκόμενες οντότητες συμπληρωματικά η μία με την άλλη θωρακίζουν την προστασία της ιδιωτικότητας.

Οι χρήστες ως υποκείμενα των δεδομένων καλούνται να ανταποκριθούν σε αυξημένες απαιτήσεις για την προστασία της προσωπικής τους ζωής, περιλαμβανομένης της κατοχής σχετικών γνώσεων, ικανοτήτων και άλλων δεξιοτήτων. Συγκεκριμένα, καλούνται να έχουν τις δεξιότητες ώστε να γνωρίζουν την κείμενη νομοθεσία και τα ατομικά δικαιώματά τους σχετικά με την προστασία των δεδομένων τους, να κατανοούν το τεχνικό και λειτουργικό πλαίσιο των ψηφιακών υπηρεσιών που χρησιμοποιούν, να μελετούν τις αντίστοιχες πολιτικές ιδιωτικότητας προκειμένου να εξασκούν επιλογές περί προστασίας της ιδιωτικότητάς τους, καθώς και να αναπτύσσουν ενεργό προστασία μέσω της προσαρμογής των ρυθμίσεων απορρήτου και εφαρμογής τεχνικών μέτρων προστασίας. Η επιστημονική κοινότητα έχει επανειλημμένα εγείρει ανησυχίες αναφορικά με την ετοιμότητα των χρηστών να ανταποκριθούν σε αυτές τις απαιτήσεις, ειδικότερα λαμβάνοντας υπόψη την πληροφοριακή ασυμμετρία ανάμεσα στους παρόχους υπηρεσιών και τους χρήστες αυτών^{2,3}. Οι ανησυχίες αυτές επιβεβαιώνονται από έρευνα της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁴ σύμφωνα με την οποία σημαντικό ποσοστό των πολιτών

1 Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation).

2 Chou, H., Liu, Y. and Chou, C. (2019). *Privacy behavior profiles of underage Facebook users*. Computers & Education, 128, pp.473-485.

3 Gerber, N., Gerber, P. and Volkamer, M., (2018) *Explaining the privacy paradox: A systematic review of literature investigating privacy attitude and behavior*. Computers & Security, 77, pp. 226-261.

4 Special Eurobarometer 487a, The General Data Protection Regulation, Available online: <https://europa.eu/eurobarometer/api/deliverable/download/file?deliverableId=69701>.

(32%) δεν γνωρίζει τον Γενικό Κανονισμό για την Προστασία Δεδομένων, ενώ επίσης σημαντικό ποσοστό (31%) έχει ακούσει για τον Γενικό Κανονισμό, αλλά δε γνωρίζει λεπτομέρειες για τις ρυθμίσεις που επιφέρει. Μόλις 31% των συμμετεχόντων στην έρευνα γνωρίζουν τα ατομικά δικαιώματα για την προστασία των προσωπικών δεδομένων. Περίπου 40% των συμμετεχόντων στην έρευνα δήλωσε ότι δεν ανησυχεί που έχουν μερικό ή καθόλου έλεγχο του τρόπου επεξεργασίας των πληροφοριών που διαμοιράζονται στο Διαδίκτυο, ενώ 34% δεν αναζητούν τους όρους επεξεργασίας προσωπικών πληροφοριών που έχει ένας πάροχος προτού διαμοιράσουν τις πληροφορίες τους προς αυτόν.

Η παρούσα εργασία εκθέτει το ζήτημα της επάρκειας των χρηστών νέων τεχνολογιών στην ανταπόκριση των προκλήσεων προστασίας της ιδιωτικότητας και προσωπικής ζωής. Για την κατανόηση του ζητήματος παρατίθεται ανάλυση της βιβλιογραφίας σχετικά με την ενημερότητα ιδιωτικότητας, τον τρόπο που ορίζεται η έννοια της ενημερότητας και τους μηχανισμούς που έχουν αξιοποιηθεί για την επαύξηση αυτής. Επιπλέον, πραγματοποιείται ανάλυση της βιβλιογραφίας που αφορά σε δεξιότητες ιδιωτικότητας, καθώς είναι ένα πεδίο που μπορεί να λειτουργήσει συμπληρωματικά προς την κατεύθυνση του μετασχηματισμού της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας προς πιο προστατευτική. Επιπρόσθετα, η βαθύτερη κατανόηση των δεξιοτήτων ιδιωτικότητας που καλείται ο χρήστης νέων τεχνολογιών να κατέχει μπορεί να παρέχει τη δυνατότητα σε αρμόδιους φορείς (π.χ. την Πολιτεία, τις ρυθμιστικές αρχές προσωπικών δεδομένων) να σχεδιάσουν στοχευμένα προγράμματα εκπαίδευσης ή να εντάξουν σχετικές θεματικές ενότητες στις βασικές βαθμίδες της εκπαίδευσης.

II. Η ενημερότητα των χρηστών νέων τεχνολογιών για την προστασία της ιδιωτικότητας

Η σύγχρονη έρευνα και πρακτική επισημαίνουν ότι οι χρήστες νέων τεχνολογιών δεν έχουν επίγνωση σχετικά με τους κινδύνους που ενέχει ο διαμοιρασμός και η επεξεργασία των προσωπικών τους πληροφοριών^{5, 6}. Πολλοί χρήστες αγνοούν ότι οι οργανισμοί ή οι εφαρμογές αποκτούν πρόσβαση στα δεδομένα τους, καθώς και τους κινδύνους που συνδέονται με το διαμοιρασμό των προσωπικών πληροφοριών τους. Επίσης, αγνοούν τα ατομικά δικαιώματα προστασίας των προσωπικών τους δεδομένων, όπως πηγάζουν από το νομικό και κανονιστικό ρυθμιστικό πλαίσιο. Ακόμη, αγνοούν πώς να προστατευτούν από ενδεχόμενες παραβιάσεις πραγματοποιώντας αλλαγές στις ρυθμίσεις απορρήτου των ηλεκτρονικών υπηρεσιών και εφαρμογών που χρησιμοποιούν. Αν και οι πάροχοι ηλεκτρονικών υπηρεσιών δημοσιεύουν πολιτικές ιδιωτικότητας οι οποίες δίνουν τη δυνατότητα στους χρήστες να κατανοήσουν καλύτερα τους τρόπους με τους οποίους θα χρησιμοποιήσουν τα προσωπικά δεδομένα που συλλέγουν, οι περισσότεροι χρήστες αποφεύγουν να τις μελετήσουν, καθώς θεωρούν ότι είναι περίπλοκες, μακροσκελείς και είναι δυσνόητες με εξειδικευμένη νομική ορολογία^{7, 8}.

5 Alani, M. M. (2017). *Android Users Privacy Awareness Survey*. International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM), 11(3), 130. <https://doi.org/10.3991/ijim.v11i3.6605>.

6 Sohoraye, M., Gooria, V., Nundoo-Ghoorah, S., & Koonjal, P. (2015a). *Do you know Big Brother is watching you on Facebook? A study of the level of awareness of privacy and security issues among a selected sample of Facebook users in Mauritius*. 2015 International Conference on Computing, Communication and Security (ICCCS), 1-7. <https://doi.org/10.1109/CCCS.2015.7374194>.

7 Steinfeld, N. (2016). *"I agree to the terms and conditions": (How) do users read privacy policies online? An eye-tracking experiment*. Computers in Human Behavior, 55, 992-1000. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.09.038>

8 Fabian, B., Ermakova, T. & Lentz, T. (2017). *Large-scale readability analysis of privacy policies*. Proceedings of the International Conference on Web Intelligence, 18-25. <https://doi.org/10.1145/3106426.3106427>.

Επιπρόσθετα, η έρευνα έχει καταγράψει περιπτώσεις στις οποίες οι χρήστες νέων τεχνολογιών δηλώνουν ότι γνωρίζουν τους κινδύνους που ενδέχεται να προκύψουν από την επεξεργασία των προσωπικών τους δεδομένων και παρόλα αυτά συνεχίζουν να αποκαλύπτουν μεγάλο όγκο των προσωπικών τους πληροφοριών⁹. Παρομοίως, πρόσφατη έρευνα¹⁰ κατέγραψε ότι ενώ οι συμμετέχοντες δήλωσαν πως είναι πλήρως ενήμεροι για θέματα προστασίας της ιδιωτικότητας, ταυτόχρονα σε ποσοστό 89% ανέφεραν ότι δεν έχουν διαβάσει την πολιτική ιδιωτικότητας που αφορούσε στη χρήση εφαρμογών κινητών συσκευών που αξιοποιούσαν. Το γεγονός ότι οι χρήστες φαίνεται να έχουν ανησυχίες ιδιωτικότητας και δηλώνουν ενήμεροι για τους σχετικούς κινδύνους, αλλά ταυτόχρονα στην πράξη επιδεικνύουν ριψοκίνδυνη συμπεριφορά διαμοιράζοντας πλήθος προσωπικών δεδομένων θεωρείται αξιοσημείωτη αντίθεση, η οποία καταγράφεται στη βιβλιογραφία ως «Παράδοξο της Ιδιωτικότητας»¹¹.

Στο πλαίσιο όμως των σύγχρονων τεχνολογιών και ψηφιακών υπηρεσιών αποτελεί πρόκληση να οριστεί πότε ένας χρήστης θεωρείται ενήμερος για την προστασία της ιδιωτικότητάς του. Ορισμένοι μελετητές ορίζουν ως ενήμερο περί ιδιωτικότητας τον χρήστη που γνωρίζει τους όρους ενός παρόχου υπηρεσιών σχετικά με τη συλλογή, τη χρήση και το διαμοιρασμό των προσωπικών του δεδομένων, αλλά και τις πιθανές απειλές και σχετικές επιπτώσεις σε περίπτωση παραβίασης¹². Άλλοι μελετητές ορίζουν την ενημερότητα ιδιωτικότητας ως επίγνωση των ατομικών δικαιωμάτων για την προστασία δεδομένων και τη γνώση της σχετικής νομοθεσίας¹³, ή συνδέουν την ενημερότητα με την πραγματική συμπεριφορά του χρήστη, δηλαδή τις αποφάσεις που λαμβάνουν τα άτομα για να προστατεύσουν τις προσωπικές τους πληροφορίες¹⁴. Λαμβάνοντας υπόψη τους επικρατέστερους ορισμούς που έχουν δοθεί στη βιβλιογραφία¹⁵, η ενημερότητα ιδιωτικότητας αφορά:

- στην αντίληψη των στοιχείων του εκάστοτε περιβάλλοντος αναφορικά με απειλές που σχετίζονται με την αποκάλυψη προσωπικών πληροφοριών,
- στην κατανόηση της τρέχουσας κατάστασης και στην προβολή σε πιθανή μελλοντική κατάσταση,
- στην κατανόηση των όρων επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων από τον εκάστοτε πάροχο υπηρεσιών (π.χ. το σκοπό, τη νομιμότητα της επεξεργασίας, τη διαβίβαση σε τρίτους),

9 AlSagari, H. S., & AlAboodi, S. S. (2015a). *Privacy awareness of online social networking in Saudi Arabia*. 2015 International Conference on Cyber Situational Awareness, Data Analytics and Assessment (CyberSA), 1–6. <https://doi.org/10.1109/CyberSA.2015.7166111>.

10 Mahinderjit, M., Wai, C., & Zulkefli, Z. (2017). *Security and Privacy Risks Awareness for Bring Your Own Device (BYOD) Paradigm*. *International Journal of Advanced Computer Science and Applications*, 8(2). <https://doi.org/10.14569/IJCSA.2017.080208>.

11 Kokolakis, S. (2017). *Privacy attitudes and privacy behavior: A review of current research on the privacy paradox phenomenon*. *Computers & Security*, 64, 122–134. <https://doi.org/10.1016/j.cose.2015.07.002>.

12 Affonso, E. P., & Sant'Ana, R. C. G. (2018). *Privacy awareness issues in user data collection by digital libraries*. *IFLA Journal*, 44(3), 170–182. <https://doi.org/10.1177/0340035218777275>.

13 Sohoraye, M., Gooria, V., Nundoo-Ghoorah, S., & Koonjal, P. (2015a). *Do you know Big Brother is watching you on Facebook? A study of the level of awareness of privacy and security issues among a selected sample of Facebook users in Mauritius*. 2015 International Conference on Computing, Communication and Security (ICCCS), 1–7. <https://doi.org/10.1109/CCCS.2015.7374194>.

14 Omoronyia, I., Cavallaro, L., Salehie, M., Pasquale, L., & Nuseibeh, B. (2013). *Engineering adaptive privacy: On the role of privacy awareness requirements*. 2013 35th International Conference on Software Engineering (ICSE), 632–641. <https://doi.org/10.1109/ICSE.2013.6606609>.

15 Soumelidou, A., & Tsohou, A. (2019). *Effects of privacy policy visualization on users' information privacy awareness level: The case of Instagram*. *Information Technology & People*, 33(2), 502–534. <https://doi.org/10.1108/ITP-08-2017-0241>.

- στην ανάπτυξη ανησυχιών ιδιωτικότητας και τη διαρκή ενημέρωση για σχετικές απειλές που εμφανίζονται στο Διαδίκτυο
- στη γνώση εφαρμογής προστατευτικών μέτρων, όπως ρυθμίσεις απορρήτου και εγκατάσταση εφαρμογών προστασίας

Το σύνολο των επιλογών και των ενεργειών που πραγματοποιεί ένα άτομο σε σχέση με την ιδιωτικότητά του και τον έλεγχο επί των προσωπικών του δεδομένων κατά τη χρήση νέων τεχνολογιών αφορά στη συμπεριφορά ιδιωτικότητάς του. Η συμπεριφορά ιδιωτικότητας αναφέρεται σε ενέργειες όπως η επιλογή γνωστοποίησης (ή μη) προσωπικών πληροφοριών, η εγκατάσταση μέτρων προστασίας (π.χ. εργαλεία λογισμικού για τον αποκλεισμό καταγραφικού λογισμικού) και η διαμόρφωση των ρυθμίσεων απορρήτου σε εφαρμογές και ηλεκτρονικές υπηρεσίες.

III. Παράγοντες που συντελούν σε ριψοκίνδυνη συμπεριφορά των χρηστών

Τα τελευταία χρόνια έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία προσωπικών δεδομένων, ιδιαίτερα μετά την εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων, από επιστήμονες και εμπειρογνώμονες, την Πολιτεία και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης. Παρόλα αυτά, οι χρήστες εξακολουθούν να αγνοούν τους κινδύνους που ενδέχεται να πηγάζουν από τη ριψοκίνδυνη συμπεριφορά ιδιωτικότητας στην οποία επιδίδονται, όπως κλοπή ταυτότητας, πλαστοπροσωπία, κ.ά. Σε ποιες περιπτώσεις όμως θεωρείται ριψοκίνδυνη η συμπεριφορά ιδιωτικότητας των χρηστών; Τα κύρια χαρακτηριστικά της ριψοκίνδυνης συμπεριφοράς είναι ο διαμοιρασμός πλήθους και ποικίλων προσωπικών δεδομένων σε κοινωνικά δίκτυα και άλλους παρόχους, η απουσία ανάγνωσης και κατανόησης των αντίστοιχων πολιτικών ιδιωτικότητας και ρυθμίσεων απορρήτου, η αμέλεια αλλαγής των εξορισμού ρυθμίσεων λογαριασμών και εφαρμογών και η μη υιοθέτηση μέτρων προστασίας της ιδιωτικότητας.

Ποικίλοι παράγοντες έχουν καταγραφεί ότι επιδρούν στον τρόπο που συμπεριφέρονται οι χρήστες αναφορικά με την προστασία των προσωπικών τους πληροφοριών^{16, 17, 18}. Μία ισχυρή επιρροή για τη συμπεριφορά ιδιωτικότητας είναι το φύλο και η ηλικία. Για παράδειγμα, η έρευνα δείχνει ότι οι γυναίκες έχουν αυξημένη τάση να αναρτούν δημοσιεύσεις στα κοινωνικά δίκτυα σε σχέση με τους άνδρες. Αντίστοιχα, τα μεγαλύτερα σε ηλικία άτομα έχουν περισσότερες ανησυχίες για την ιδιωτικότητα από τους νεότερους, το οποίο αντανακλάται στη συμπεριφορά ιδιωτικότητας (π.χ. παρατηρείται ότι καθώς οι άνδρες μεγαλώνουν σε ηλικία, αφαιρούν τις ετικέτες από παλαιότερες φωτογραφίες τους σε κοινωνικά δίκτυα). Επιπρόσθετα, η συμπεριφορά ιδιωτικότητας διαμορφώνεται από τις ανησυχίες ιδιωτικότητας που έχει ένα άτομο. Για παράδειγμα, οι ανησυχίες ιδιωτικότητας ενδέχεται να αποθαρρύνουν ένα άτομο από τη γνωστοποίηση προσωπικών πληροφοριών ή να δημιουργήσουν αμφιβολίες για τη γνωστοποίηση ακόμη κι αν εν τέλει το άτομο αποφασίσει να δημοσιοποιήσει τις πληροφορίες. Ένας άλλος παράγοντας που διαμορφώνει τη συμπεριφορά ιδιωτικότητας είναι τα οικονομικά ή άλλα ανταλλάγματα, καθώς οι έρευνες δείχνουν ότι οι χρήστες είναι πρόθυμοι να τροποποιήσουν την τυπική συμπεριφορά τους στις περιπτώσεις που τους δίνονται δελεαστικά ανταλλάγματα. Παρά το

16 Paspatis I, Tsohou A. *How to Influence Privacy Behavior Using Cognitive Theory and Respective Determinant Factors*. Journal of Cybersecurity and Privacy. 2023; 3(3):396-415.

17 Chakraborty, R., Vishik, C., Rao, H. *Privacy preserving actions of older adults on social media: Exploring the behavior of opting out of information sharing*. Decision Support Systems 2013, 55, 948–956.

18 Hofstra, B., Corten, R., van Tubergen, F. *Understanding the privacy behavior of adolescents on Facebook: The role of peers, popularity and trust*. Computers and Human Behavior 2016, 60, 611–621.

γεγονός ότι τα ανταλλάγματα δεν τροποποιούν ριζικά τη συμπεριφορά, καθώς δεν αλλάζουν τις αξίες και πεποιθήσεις των ατόμων, μπορούν να πείσουν τους χρήστες να παρακάμψουν τις ανησυχίες τους και να συναινέσουν σε όρους ιδιωτικότητας με τους οποίους δε συμφωνούν. Για παράδειγμα, σε πείραμα που πραγματοποιήθηκε το 2021 με 1274 καταναλωτές¹⁹, περίπου το 65% αποδέχθηκε να ανταλλάξει το δικαίωμά του να αρνηθεί την εγκατάσταση cookies με αντάλλαγμα ένα κουπόνι αγορών αξίας 10 ευρώ. Όμοια, η εμπιστοσύνη προς τον πάροχο της υπηρεσίας διαμορφώνει τη συμπεριφορά του χρήστη, καθώς καθυστερεί άλλους παράγοντες όπως τις ανησυχίες ιδιωτικότητας. Η εμπιστοσύνη προς τον πάροχο ενισχύεται μέσω της διαφάνειας αναφορικά με τις πρακτικές επεξεργασίας δεδομένων και την εφαρμογή μηχανισμών μέσω των οποίων ο χρήστης μπορεί να ασκεί έλεγχο επί των προσωπικών δεδομένων που επεξεργάζεται ο πάροχος. Άλλοι παράγοντες που έχουν καταγραφεί στη βιβλιογραφία περιλαμβάνουν το επίπεδο εκπαίδευσης του χρήστη, την ενημερότητα ιδιωτικότητας, τη σηματικότητα και χρησιμότητα της εφαρμογής ή ηλεκτρονικής υπηρεσίας για το χρήστη κ.ά.

Εξειδικεύοντας στη μελέτη της συμπεριφοράς του χρήστη κινητών εφαρμογών και τους παράγοντες που επιδρούν στην αποδοχή ή μη των σχετικών αιτημάτων άδειας χρήσης²⁰, η βιβλιογραφία καταγράφει επιπρόσθετες επιρροές, όπως η προσωπικότητα του χρήστη. Η συμπεριφορά ιδιωτικότητας επηρεάζεται επίσης από τον τύπο της άδειας χρήσης για τον οποίο ζητείται η συναίνεση, τον σκοπό της κινητής εφαρμογής, την ορατότητα της εφαρμογής (αν ο χρήστης έχει επίγνωση ότι η εφαρμογή είναι σε λειτουργία στη συσκευή), την ημέρα/ώρα κατά την οποία ζητήθηκε η συναίνεση, καθώς επιδρά στη διαθεσιμότητα του ατόμου. Επιπλέον, οι μελετητές καταγράφουν ότι η συμπεριφορά των χρηστών επηρεάζεται από προσωρινές συνθήκες²¹, όπως πώς αξιοποιούσαν το κινητό τους τη στιγμή που δέχθηκαν το αίτημα συναίνεσης σε άδεια χρήσης ή ποια εφαρμογή κινητού χρησιμοποιούσαν εκείνη τη στιγμή (αν είναι διαφορετική από την εφαρμογή που αιτήθηκε την άδεια).

IV. Επιδιώκοντας τον μετασχηματισμό της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας

Λαμβάνοντας υπόψη τη διαρκή αναγκαιότητα για επαύξηση της ενημερότητας ιδιωτικότητας και την ενίσχυση της προστατευτικής συμπεριφοράς ιδιωτικότητας, έχουν υλοποιηθεί σημαντικές πρωτοβουλίες ανάπτυξης εργαλείων λογισμικού και θεωρητικών πλαισίων που θα επιτρέψουν το μετασχηματισμό της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας στην πράξη. Στην παρούσα ενότητα αναλύονται κάποιες από αυτές τις προσεγγίσεις που υπάρχουν στη βιβλιογραφία.

V. Τεχνικές επαύξησης ενημερότητας ιδιωτικότητας και προώθησης πρακτικών προστασίας πληροφοριών

Πλήθος ερευνών έχει αφιερωθεί στη μελέτη των μηχανισμών που μπορούν να αξιοποιηθούν για την ενίσχυση της ενημερότητας και ευαισθητοποίησης ιδιωτικότητας των χρηστών. Τέτοιοι μηχανισμοί περιλαμβάνουν εργαλεία λογισμικού, επεκτάσεις περιηγητών, καθώς και θεωρητικά πλαίσια. Ένα ενδεικτικό εργαλείο λογισμικού για την ενίσχυση της ενημερότητας ιδιωτικότητας

19 Mager, S., Kranz, J. *Consent Notices and the Willingness-to-Sell Observational Data: Evidence from User Reactions in the Field*. In Proceedings of the European Conference on Information Systems, Virtual, 2021.

20 Lavranou R., Tsohou A, *Unlocking User Privacy: A Systematic Survey of Factors and Methods in Predicting App Permission Decisions*, In Proceedings of the 20th International Conference on Artificial Intelligence Applications and Innovations, 27 – 30 June, 2024, Corfu, Greece.

21 Wijesekera, P., Baokar, A., Tsai, L., Reardon, J., Egelman, S., Wagner, D., & Beznosov, K. (2018). *Dynamically regulating mobile application permissions*. IEEE Security & Privacy, 16(1), 64-71.

τητας είναι το Privacy Badge²², το οποίο παρουσιάζει στον χρήστη μία οπτικοποιημένη από-τύπωση της κατάστασης ιδιωτικότητας και πώς επηρεάζεται καθώς ο ίδιος αλληλεπιδρά με υπηρεσίες Διαδικτύου. Αντίστοιχα, το NoTrace²³ είναι ένα εργαλείο λογισμικού το οποίο ενημερώνει τον χρήστη Διαδικτύου αναφορικά με τα ακριβή προσωπικά δεδομένα τα οποία διαμοιράζονται προς τρίτα μέρη από έναν πάροχο με τον οποίο αλληλεπιδρά. Όμοια το TaintDroid²⁴ ενημερώνει σε πραγματικό χρόνο τους χρήστες εφαρμογών κινητών τηλεφώνων για τον τρόπο με τον οποίο τρίτες εφαρμογές χρησιμοποιούν προσωπικά δεδομένα και πιθανές ύποπτες ενέργειες. Αντίστοιχα, έχουν προταθεί επεκτάσεις περιηγητών Διαδικτύου (π.χ. Ghostery, Disconnect, and DoNotTrackMe) που επιδιώκουν την επαύξηση της ενημερότητας των χρηστών, μέσω της ενίσχυσης της διαφάνειας ή την ενεργό προστασία τους παρεμποδίζοντας την εγκατάσταση κατασκοπευτικού ή καταγραφικού λογισμικού²⁵.

Μία ακόμη τεχνική που έχει αξιοποιηθεί για την παροχή κινήτρων προς τους χρήστες και την ενίσχυση της ενημερότητας ιδιωτικότητας είναι η οπτικοποίηση των πολιτικών ιδιωτικότητας²⁶. Λαμβάνοντας υπόψη ότι οι πολιτικές ιδιωτικότητας είναι ο πλέον διαδεδομένος μηχανισμός για την παροχή πληροφόρησης προς τα υποκείμενα των δεδομένων, οι τεχνικές αυτές επιδιώκουν να προσελκύσουν τους χρήστες και να παρέχουν συνοπτική πληροφόρηση σε μικρότερο χρόνο. Ως ενδεικτικό παράδειγμα, το P3P Expandable Grid visualization matrix²⁷ αναπαριστά σε χρωματισμένα τεταρτημόρια τους τρόπους και τις τεχνικές συλλογής και επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων του εκάστοτε παρόχου. Όμοια, η τεχνική Privacy Nutrition Label²⁸ αξιοποιείται για την αναπαράσταση μίας πολιτικής ιδιωτικότητας μέσω συμβόλων που έχουν χρησιμοποιηθεί στον τομέα της παραγωγής τροφίμων για την οπτικοποίηση της διατροφικής αξίας προϊόντων. Αντίστοιχα, μελέτη²⁹ ανέδειξε την αποτελεσματικότητα των τεχνικών οπτικοποίησης κειμένου WordBridge και Document Cards για την οπτικοποίηση της πολιτικής ιδιωτικότητας του Instagram, παρέχοντας ευρήματα που καταδεικνύουν ότι η ενημερότητα ιδιωτικότητας ενισχύεται περισσότερο όταν η πολιτική ιδιωτικότητας παρουσιάζεται στον χρήστη σε οπτικοποιημένη μορφή έναντι κειμένου.

Επιπλέον, προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της προστατευτικής συμπεριφοράς ιδιωτικότητας έχουν προταθεί από ερευνητές και επαγγελματίες πληροφορικής ένα πλήθος εργαλεί-

22 Gisch M., De Luca A., Blanchebarbe, M. *The privacy badge – a privacy awareness user interface for small devices*, Proceedings of the Mobility Conference (2007).

23 Malandrino D., Petta A., Scarano V., 2013a. *Privacy Awareness about information Leakage: Who knows what about me?* In WPS' 13 Proceedings of Workshop on Privacy in the Electronic Society in Berlin, Germany, 2013, ACM, New York, NY, USA pp. 279–284.

24 Enck, W., Gilbert, P., Chun, B.-G., Cox, L. P., Jung, J., McDaniel, P., Sheth, A. N., 2010. *TaintDroid: An Information-Flow Tracking System for Realtime Privacy Monitoring on Smartphones*. Tech. Rep. NAS-TR-0120-2010, Network and Security Research Center, Department of Computer Science and Engineering, Pennsylvania State University, University Park, PA, USA.

25 Schaub Fl., Marella Ad., Kalvani Pr., Blase Ur, Pan Ch., Forney Em., Cranor L, 2016. *Watching them watching me: Browser extensions impact on user privacy awareness and concern*. In NDSS Workshop on Usable Security.

26 Soumelidou, A. and Tsohou, A. (2020), *Effects of privacy policy visualization on users' information privacy awareness level: The case of Instagram*, Information Technology & People, Vol. 33 No. 2, pp. 502- 534

27 Reeder, W.R., Kelley, P.G., Mconald, M.A. and Cranor, F.L. (2008), *A user study of the expandable grid applied to P3P privacy policy visualization*, WPES '08: Proceedings of the 7th ACM Workshop on Privacy in the Electronic Society, New York, NY, pp. 45-54.

28 Kelley, G.P., Bresee, J., Cranor, F.L. and Reeder, W.R. (2009), *A 'nutrition label' for privacy*, paper presented at the 5th Symposium On Usable Privacy and Security (SOUPS), Mountain View, CA, July 15–17.

29 Soumelidou, A., Tsohou, A. (2020), *Effects of privacy policy visualization on users' information privacy awareness level: The case of Instagram*, Information Technology & People, vol. 33 No. 2, pp. 502- 534.

ων τα οποία στηρίζονται σε προηγμένες προσεγγίσεις μάθησης. Σε αντίθεση με τις παραδοσιακές μεθόδους μάθησης (π.χ. διδασκαλία, παρουσίαση περιεχομένου σε κείμενο, ενημερωτικά σημειώματα), οι προηγμένες μέθοδοι βασίζονται σε κανάλια επικοινωνίας που έχουν αλληλεπίδραση και ενεργό συμμετοχή του εκπαιδευόμενου (π.χ. παίγνια και προσομοιώσεις)³⁰. Ενδεικτικά παίγνια που έχουν αξιοποιηθεί για την ενίσχυση της ενημερότητας ιδιωτικότητας είναι οι πλατφόρμες Capture the Flag (π.χ. Vulnhub), τα serious games (π.χ. Hacknet, δωμάτια απόδρασης). Μάλιστα ερευνητές έχουν διατυπώσει ένα σύνολο από προδιαγραφές για την ανάπτυξη παιδαγωγικού πλαισίου σύμφωνα με τις αρχές του εποικοδομητισμού και στη συνέχεια έχουν αναδείξει ότι τα δωμάτια απόδρασης έχουν την προοπτική να ικανοποιήσουν τις προδιαγραφές αυτές³¹.

Αντίστοιχα, ο μετασχηματισμός της ανθρώπινης συμπεριφοράς έχει επιτυχώς επιτευχθεί σε άλλα επιστημονικά πεδία μέσω βιωματικών μεθόδων μάθησης, όπως το πεδίο της ψυχολογίας, της κοινωνιολογίας και της φιλοσοφίας. Η βιωματική μάθηση αναφέρεται στη διαδικασία με την οποία η γνώση αποκτάται μέσω εμπειριών^{32,33}. Η βιωματική μάθηση περιλαμβάνει την εμπλοκή των εκπαιδευομένων σε πρακτικές εμπειρίες, αναστοχασμό και ενεργό πειραματισμό, ενθαρρύνει την ενεργό συμμετοχή, επιτρέποντας στους εκπαιδευόμενους να πραγματοποιήσουν συνδέσεις μεταξύ των θεωρητικών εννοιών και των εμπειριών της πραγματικής ζωής. Η βιωματική μάθηση επιτρέπει την ανάπτυξη πρακτικών δεξιοτήτων μέσω της συμμετοχής των εκπαιδευομένων σε πραγματικά σενάρια και καταστάσεις, προσομοιώσεις και δραστηριότητες επίλυση προβλημάτων, αναπτύσσοντας δεξιότητες εφαρμογής της θεωρητικής γνώσης σε πραγματικές καταστάσεις. Αξιοποιώντας θεωρίες (γνωσιακή θεωρία) και τεχνικές βιωματικής μάθησης (neutral stimuli, practical assessments, motivational interviewing), εμπειρικές μελέτες³⁴ έχουν δείξει ότι είναι εφικτός ο μετασχηματισμός της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας προς πιο προστατευτική.

VI. Δεξιότητες που συσχετίζονται με την υιοθέτηση προστατευτικής συμπεριφοράς ιδιωτικότητας

Η έρευνα που συσχετίζεται με την ενημερότητα ιδιωτικότητας έχει ωριμάσει σημαντικά τα τελευταία δεκαπέντε έτη. Παράλληλα, ένα νέο σχετικό πεδίο έρευνας φαίνεται να έχει σημαντικά περιθώρια συνεισφοράς στο μετασχηματισμό της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας. Συγκεκριμένα, πρόσφατες μελέτες εστιάζουν στις δεξιότητες που θα πρέπει να κατέχουν οι χρήστες νέων τεχνολογιών προκειμένου να είναι επαρκείς για την προστασία της προσωπικής τους ζωής.

Ο όρος δεξιότητα έχει εφαρμοστεί κυρίως στο οργανωσιακό πλαίσιο και περιγράφει χαρα-

30 Karagiannis, S., Papaioannou, T., Magkos, E., Tsohou, A. (2020). *Game-Based Information Security/Privacy Education and Awareness: Theory and Practice*. In: Themistocleous, M., Papadaki, M., Kamal, M.M. (eds). *Information Systems*. EMCIS 2020. Lecture Notes in Business Information Processing, vol 402. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-63396-7_34.

31 Papaioannou, T., Tsohou, A., Bounias, G., Karagiannis, S. (2022). *A Constructive Approach for Raising Information Privacy Competences: The Case of Escape Room Games*. In: Katsikas, S., Furnell, S. (eds) *Trust, Privacy and Security in Digital Business*. TrustBus 2022. Lecture Notes in Computer Science, vol 13582. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17926-6_3.

32 Kolb, D.A. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*, Pearson Education LTD: London, UK, 1984; ISBN 0-13-389240-9.

33 Paspatis I, Tsohou A. *How to Influence Privacy Behavior Using Cognitive Theory and Respective Determinant Factors*. *Journal of Cybersecurity and Privacy*. 2023; 3(3):396-415. <https://doi.org/10.3390/jcp3030020>.

34 Paspatis I, Tsohou A. *Experiential Transformation in Privacy Behavior: A New Framework for Privacy Behavior Enhancement*. *Journal of Cybersecurity and Privacy*. 2024; 4(1):76-104.

κτηριστικά τα οποία συντελούν σε αξιοσημείωτη επίδοση εργαζομένων³⁵. Η έννοια της δεξιότητας ξεπερνάει τη γνώση, και περιλαμβάνει επιπρόσθετα την πρακτική εφαρμογή της γνώσης και την επίδειξη ικανοτήτων να επιτύχει το άτομο συγκεκριμένα αποτελέσματα. Ένας κοινά αποδεκτός ορισμός της δεξιότητας αναφέρεται σε τρία στοιχεία: τη γνώση, τις ικανότητες και τις στάσεις που είναι απαραίτητες για την επίλυση προβλημάτων σε ένα συγκεκριμένο πλαίσιο^{36, 37}. Η γνώση αναφέρεται στις τεχνικές πληροφορίες που απαιτούνται για την εκτέλεση μιας εργασίας. Οι ικανότητες αφορούν σε ψυχοκινητικές διεργασίες που εκδηλώνονται σε συμπεριφορές, όπως η επιλογή των κατάλληλων ενεργειών σε μια δεδομένη κατάσταση. Είναι τα χαρακτηριστικά που σχετίζονται με την ικανότητα εφαρμογής της γνώσης για την εκπλήρωση μιας εργασίας. Οι στάσεις αναφέρονται σε γνωσιακούς παράγοντες και χαρακτηριστικά της προσωπικότητας. Οι στάσεις καθιστούν τις γνώσεις και τις ικανότητες χρήσιμες, καθώς καθορίζουν αν το άτομο θα αξιοποιήσει τις γνώσεις και τις ικανότητες όταν απαιτείται. Κάποιες προσεγγίσεις περιλαμβάνουν στον όρο δεξιότητα και επιπρόσθετα χαρακτηριστικά, όπως κίνητρα, αυτοεκτίμηση, προσωπικότητα³⁸.

Μελετητές σε πρόσφατες έρευνες έχουν εστιάσει στην αναγνώριση δεξιοτήτων που καθιστούν του χρήστες νέων τεχνολογιών επαρκείς για την προστασία της ιδιωτικότητας^{39, 40, 41}. Ενδεικτικές δεξιότητες ιδιωτικότητας αναφέρονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1: Ενδεικτικές δεξιότητες ιδιωτικότητας

Τύπος δεξιότητας	Δεξιότητες ιδιωτικότητας
Γνώση	Γνώση των πληροφοριών που διαμοιράζει ο χρήστης
	Γνώση αντιμέτρων
	Γνώση απειλών ιδιωτικότητας
	Γνώση κείμενης νομοθεσίας
	Γνώση ατομικών δικαιωμάτων

35 Boyatzis, R. E. (1982). *The competent manager: A model for effective performance*. New York: John Wiley & Sons

36 Tobias, L., & Dietrich, A. (2003). *Identifying employee competencies in dynamic work domains: Methodological considerations and a case study*. *Journal of Universal Computer Science*, 9(12), 1500–1518.

37 Holtkamp, P., Jokinen J.P., Pawlowski M. Y. (2015) *Soft competency requirements in requirements engineering, software design, implementation, and testing*, *Journal of Systems and Software*, Volume 101, pp. 136-146.

38 Spencer and Spencer (1993), *Competence at work: Models for superior performance*, John Wiley & Sons, Inc.

39 Tsohou, A. (2021). *Towards an Information Privacy and Personal Data Protection Competency Model for Citizens*. In S. Fischer-Hübner, C. Lambrinouidakis, G. Kotsis, A. M. Tjoa, & I. Khalil (eds), *Trust, Privacy and Security in Digital Business* (Vol. 12927, pp. 112–125). Springer International Publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-86586-3_8.

40 Papaioannou, T., Tsohou, A., Bounias, G., Karagiannis, S. (2022). *A Constructive Approach for Raising Information Privacy Competences: The Case of Escape Room Games*. In: Katsikas, S., Furnell, S. (eds) *Trust, Privacy and Security in Digital Business*. TrustBus 2022. Lecture Notes in Computer Science, vol. 13582. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-17926-6_3.

41 Soumelidou, A., and Tsohou, A. (2023), *Towards An Information Privacy Competency Model for the Usage of Mobile Applications in ICT Systems Security and Privacy Protection*, 38th IFIP TC 11 International Conference, SEC 2023, Poznan, Poland, June 14–16, 2023.

Τύπος δεξιότητας	Δεξιότητες ιδιωτικότητας
Ικανότητες	Ικανότητα εγκατάστασης αντιμέτρων
	Ικανότητα ανάγνωσης και κατανόησης πολιτικών ιδιωτικότητας
	Ικανότητα κατανόησης ψηφιακής παρακολούθησης
	Ικανότητα εξάσκησης ατομικών δικαιωμάτων
	Ικανότητα αντίληψης κινδύνων ιδιωτικότητας
Στάσεις και Αξίες	Ανησυχίες ιδιωτικότητας
	Αυτοπεποίθηση
	Ανωνυμία
	Ελευθερία
	Αξιοπρέπεια
Προσωπικότητα	Εξωστρέφεια/Εσωστρέφεια
	Διαφάνεια/Μυστικότητα
Κίνητρα	Αυτοπροβολή
	Κοινωνική ευθύνη

Η ανάπτυξη ενός μοντέλου δεξιοτήτων για την προστασία της ιδιωτικότητας θα έχει πολλαπλά οφέλη προς την κατεύθυνση του επιτυχούς μετασχηματισμού της συμπεριφοράς ιδιωτικότητας. Η ανάπτυξη των δεξιοτήτων ενός ατόμου που αφορούν σε γνώση και ικανότητες είναι πιο ορατές και μπορούν να ενισχυθούν μέσω εκπαίδευσης. Αντίθετα, οι δεξιότητες που αφορούν σε στάσεις, αξίες, προσωπικότητα και κίνητρα είναι λιγότερο ορατές και αναπτύσσονται με δυσκολία μέσω παραδοσιακής διδασκαλίας. Αντίθετα, μηχανισμοί όπως τα δωμάτια απόδρασης και οι τεχνικές βιωματικής μάθησης για την ενίσχυση των δεξιοτήτων ιδιωτικότητας μπορούν να συνεισφέρουν στην προσπάθεια ενδυνάμωσης προστατευτικής συμπεριφοράς.

VII. Συμπεράσματα

Τα τεχνικά μέσα προστασίας της ιδιωτικότητας που μπορούν να εφαρμόσουν οι προγραμματιστές και σχεδιαστές πληροφοριακών συστημάτων πληθαίνουν και παρέχουν προηγμένες δυνατότητες εξ ορισμού και εκ σχεδιασμού προστασίας των δεδομένων. Παραδείγματα τέτοιων μέτρων προστασίας είναι οι μηχανισμοί ελαχιστοποίησης δεδομένων, κρυπτογραφίας, ψευδωνυμίας και ανωνυμίας κ.ά. Παρόλα αυτά, ακόμη και στις περιπτώσεις που οι σχεδιαστές πληροφοριακών συστημάτων εφαρμόσουν τα κατάλληλα τεχνικά μέσα προστασίας των δεδομένων απαιτείται η ενεργός προάσπιση της προστασίας των δεδομένων από τον χρήστη, δηλαδή το υποκείμενο των προσωπικών δεδομένων.

Η παρούσα συμβολή αναλύει παραμέτρους που συσχετίζονται με τη συμπεριφορά ιδιωτικότητας των χρηστών, η οποία σήμερα χαρακτηρίζεται ως ριψοκίνδυνη. Η εισήγηση αναπτύσσει ενέργειες που περιλαμβάνονται στη συμπεριφορά ιδιωτικότητας των χρηστών, όπως η επιλογή γνωστοποίησης πληροφοριών, η συναίνεση σε άδειες χρήσης κινητών εφαρμογών ή αλλαγής των προδιαγεγραμμένων ρυθμίσεων απορρήτου σε εφαρμογές και υπηρεσίες. Αυτές οι αποφάσεις που λαμβάνει ο χρήστης είναι καθοριστικής σημασίας για την προστασία της ιδιωτικότητας. Προκειμένου να μπορεί ο χρήστης να λάβει αυτές τις αποφάσεις με επίγνωση

ση είναι απαραίτητο να είναι ενήμερος περί ιδιωτικότητας και να κατέχει ένα σύνολο από δεξιότητες ιδιωτικότητας. Η έρευνα που αφορά στην κατανόηση των στοιχείων που καθιστούν έναν χρήστη ενήμερο και με επάρκεια για τη διαχείριση των προσωπικών δεδομένων, αλλά και στην ανάπτυξη των μηχανισμών, που θα ενδυναμώσουν το χρήστη προς την εφαρμογή πιο προστατευτικών συμπεριφορών είναι σε εξέλιξη. Η αξιοποίηση υπάρχοντων μοντέλων δεξιοτήτων από άλλα πεδία μπορούν να ενισχύσουν την προσπάθεια των επιστημόνων πληροφορικής ώστε να αναπτύξουν γενικευμένα αλλά και εξειδικευμένα μοντέλα δεξιοτήτων ιδιωτικότητας (π.χ. δεξιότητες για την προστασία δεδομένων σε κινητές εφαρμογές ή σε κοινωνικά μέσα). Επιπλέον, εμπειρική έρευνα δείχνει ότι προηγμένες τεχνικές μάθησης, όπως τα δωμάτια απόδρασης με γρίφους που αντιστοιχίζονται στην ανάπτυξη συγκεκριμένων δεξιοτήτων, μπορούν να επιφέρουν αποτελεσματικό μετασχηματισμό της συμπεριφοράς.

Οι αλγοριθμικές διακρίσεις σε συσχέτιση με το δίκαιο μη διάκρισης της Ευρωπαϊκής Ένωσης

.....
Μαρία Χατζησαββίδου
.....

I. Εισαγωγή στην προβληματική της αλγοριθμικής διάκρισης

Η εισήγηση αποσκοπεί να εκθέσει το πρόβλημα των αλγοριθμικών διακρίσεων σε συσχέτιση με το δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Θα επιχειρήσει να απαντήσει στο ερώτημα αν το υπάρχον ενωσιακό νομικό πλαίσιο είναι ανθεκτικό, προκειμένου να αντιμετωπίσει φαινόμενα αλγοριθμικών διακρίσεων, παρουσιάζοντας αρχικά την έννοια της αλγοριθμικής διάκρισης με έμφαση στα σημεία εισόδου των διακρίσεων στους αλγορίθμους. Στη συνέχεια, αναλύει το πρωτογενές και δευτερογενές ευρωπαϊκό νομικό πλαίσιο απαγόρευσης των διακρίσεων με επεξήγηση του νομικού εργαλείου άμεσης και έμμεσης διάκρισης. Τέλος, γίνεται λόγος για τις προκλήσεις από την εφαρμογή του υπάρχοντος νομικού πλαισίου στις αλγοριθμικές διακρίσεις και διατυπώνονται κάποιες σκέψεις για κεντρική/θεσμική αντιμετώπιση του φαινομένου.

Η τεχνητή νοημοσύνη, είναι, κατά έναν εύστοχο ορισμό, το σύνολο των τεχνολογιών που επιδιώκουν να «δώσουν τη δυνατότητα στους υπολογιστές να κάνουν τα πράγματα που μπορεί να κάνει ο ανθρώπινος νους».¹ Αυτό επιτυγχάνεται μέσω των αλγορίθμων, δηλαδή μαθηματικών οδηγιών/κανόνων που αποσκοπούν στην επίλυση προβλημάτων, στην απάντηση ερωτήσεων ή στην εκτέλεση συγκεκριμένων εργασιών.² Μία από τις ιδιότητες του ανθρώπινου νου είναι η μάθηση. Έτσι λοιπόν μηχανική μάθηση είναι η χρησιμοποίηση από τους αλγορίθμους της προηγούμενης εμπειρίας για να βελτιώσουν την απόδοση ή να πραγματοποιήσουν ακριβείς προβλέψεις.³ Με άλλες λέξεις, το φαινόμενο κατά το οποίο ένα σύστημα βελτιώνει την απόδοσή του κατά την εκτέλεση μιας συγκεκριμένης εργασίας, χωρίς να υπάρχει ανάγκη να προγραμματιστεί εκ νέου, δηλαδή είναι ικανό να «μαθαίνει» μέσω της αξιοποίησης προηγούμενης γνώσης και εμπειρίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αλγορίθμου μηχανικής μάθησης είναι το ChatGPT, που ανήκει στους αλγόριθμους επεξεργασίας φυσικής γλώσσας οι οποίοι αναπτύσσονται με στόχο να επιτρέπουν στους υπολογιστές να κατανοούν, να ερμηνεύουν και να παράγουν ανθρώπινη γλώσ-

1 Sheikh, H., Prins, C., Schrijvers, E. (2023). Artificial Intelligence: Definition and Background. In: Mission AI. Research for Policy. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-21448-6_2, σ. 15-41. Βλ. επίσης Goodfellow, Ian, Yoshua Bengio, and Aaron Courville. Deep Learning. Cambridge, MA: MIT Press, 2016, σ. 9.

2 Scedrov, Andre., A. A. Markov and N. M. Nagorny. The Theory of Algorithms. English translation by M. Greendlinger of Teoriya Algorifmov. Mathematics and Its Applications (Soviet Series). Dordrecht, Boston, and London: Kluwer Academic Publishers, 1988. xxiv + 369 pp. Journal of Symbolic Logic 56, no. 1 (1991): 336-337. <https://doi.org/10.2307/2274930> βλ. και την ανάλυση του Hill, R.K. What an Algorithm Is. Philos. Technol. 29, 35-59 (2016). <https://doi.org/10.1007/s13347-014-0184-5> που καταλήγει συμπερασματικά σε έναν συνθετότερο, αλλά επαρκώς θεμελιωμένο ορισμό του αλγορίθμου ως μιας «πεπερασμένης, αφηρημένης, αποτελεσματικής, σύνθετης δομής ελέγχου, επιτακτικά δεδομένης, που επιτυγχάνει έναν δεδομένο σκοπό υπό δεδομένες διατάξεις».

3 Mohri, Mehryar, Afshin Rostamizadeh, and Ameet Talwalkar. Foundations of Machine Learning. 2nd ed. Cambridge, MA: MIT Press, 2018, σελ. 1 ενώ κατά τους Goodfellow, Ian, Yoshua Bengio, and Aaron Courville: «ικανότητα [των μηχανών] να αποκτούν τη δική τους γνώση, εξάγοντας πρότυπα από τα ακατέργαστα δεδομένα», σσ. 2-3.

σα, φυσική συνομιλία, με τον ίδιο τρόπο που το κάνουν οι άνθρωποι.⁴ Ωστόσο, η ικανότητα των αλγορίθμων μηχανικής μάθησης να ανακαλύπτουν συσχετίσεις σε οποιοδήποτε σύνολο δεδομένων, επαυξάνει τον κίνδυνο παραγωγής ή αναπαραγωγής διακρίσεων, ακόμη και όταν δεν έχει δοθεί εντολή από τον αλγόριθμο να κάνει διακρίσεις. Για παράδειγμα, αναφέρεται στη βιβλιογραφία ότι έχει παρατηρηθεί ότι οι εφαρμογές αναγνώρισης προσώπου εκτελούν πολύ χειρότερα την αναγνώριση προσώπων μαύρων γυναικών από ό,τι λευκών ανδρών.⁵ Η ακόμη ότι οι αλγόριθμοι πρόβλεψης τέλεσης εγκλημάτων όπως ο COMPAS (ή ο PredPol) οι χρησιμοποιούνται στις ΗΠΑ είναι μεροληπτικοί σε βάρος πληθυσμιακών ομάδων, καθώς έχει εντοπιστεί ότι συνεκτιμούν δεδομένα που αντικατοπτρίζουν κοινωνικές προκαταλήψεις οδηγώντας αναπόδραστα και σε μεροληπτικά αποτελέσματα.⁶ Ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι αλγόριθμοι που υποδεικνύουν ποιοι εργαζόμενοι πρέπει να προσληφθούν ή προαχθούν σε μια επιχείρηση, οι οποίοι επίσης μπορεί να έχουν εκπαιδευτεί με μεροληπτικά δεδομένα ή να συνεκτιμούν χαρακτηριστικά των υποψηφίων που σχετίζονται άμεσα με μια νομικά προστατευόμενη κατηγορία χαρακτηριστικών, όπως για παράδειγμα το φύλο, αναπαράγοντας έτσι έμμεσα ένα μεροληπτικό status quo. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η λήψη υπόψη από τον αλγόριθμο των ωρών εργασίας ενός υποψηφίου, τη στιγμή που οι γυναίκες είναι αυτές που είναι πιο πιθανόν να εργάζονται λιγότερες ώρες ή με μερική απασχόληση καθώς επωμίζονται λόγω των κοινωνικών ρόλων των φύλων την φροντίδα της οικογένειας⁷ ή του ταχυδρομικού κώδικα δηλαδή απόστασης της διαμονής του υποψηφίου από την εργασία, τη στιγμή που απομακρυσμένες από το κέντρο μιας πόλης περιοχές θα μπορούσαν να σχετίζονται με τη φυλετική ή εθνική καταγωγή.

Όσον αφορά των τρόπο εισαγωγής των προκαταλήψεων στους αλγορίθμους, θα μπορούσε αρχικά να σημειωθεί ότι οι διακρίσεις μπορούν να παρεισφρήσουν και στα δύο συστατικά στοιχεία του αλγορίθμου: τον αλγοριθμικό κώδικα και τα δεδομένα εκπαίδευσής του. Στη θεωρία υποστηρίζεται ότι ο εξαιρετικά τεχνικός χαρακτήρας της δημιουργίας ενός αλγορίθμου και η δυσκολία στην κατανόηση της λειτουργίας του, καθιστούν ατελέσφορη την ενασχόληση με τον κώδικα και κατά πόσο αυτός είναι «κατασκευαστικά» μεροληπτικός.⁸ Η προσέγγιση αυτή

4 Fanni, S.C., Febi, M., Aghakhanyan, G., Neri, E. (2023). Natural Language Processing. In: Klontzas, M.E., Fanni, S.C., Neri, E. (eds) Introduction to Artificial Intelligence. Imaging Informatics for Healthcare Professionals. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-25928-9_5, σ. 91.

5 Βλ. Joy Buolamwini and Timnit Gebru, Gender Shades: Intersectional Accuracy Disparities in Commercial Gender Classification (Proceedings of Machine Learning Research 2018) και Raphaële Xenidis and Linda Senden, 'EU non-discrimination law in the era of artificial intelligence: Mapping the challenges of algorithmic discrimination' in Ulf Bernitz et al (eds), General Principles of EU law and the EU Digital Order (Kluwer Law International, 2020) και επίσης Stefanos Zafeiriou, Cha Zhang, Zhengyou Zhang, A survey on face detection in the wild: Past, present and future, Computer Vision and Image Understanding, Volume 138, 2015, Pages 1-24, ISSN 1077-3142, <https://doi.org/10.1016/j.cviu.2015.03.015>.

6 Corbett-Davies, S., Pierson, E., Feller, A., & Goel, S. (2016, October 17). A computer program used for bail and sentencing decisions was labeled biased against blacks. It's actually not that clear. The Washington Post, διαθέσιμο και διαδικτυακά στον ιστότοπο <https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/10/17/can-an-algorithm-be-racist-our-analysis-is-more-cautious-than-propublicas/> καθώς και Engel, C., Linhardt, L. & Schubert, M. Code is law: how COMPAS affects the way the judiciary handles the risk of recidivism. Artif Intell Law (2024). <https://doi.org/10.1007/s10506-024-09389-8>.

7 Βλ. Platform Work, Algorithmic Decision-Making, and EU Gender Equality Law." International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations 34, no. 1 (2018): 1-21 και Raphaële Xenidis and Linda Senden, 'EU non-discrimination law in the era of artificial intelligence: Mapping the challenges of algorithmic discrimination' in Ulf Bernitz et al (eds), General Principles of EU law and the EU Digital Order (Kluwer Law International, 2020), σ. 4.

8 Jon Kleinberg, Jens Ludwig, Sendhil Mullainathan, Cass R Sunstein, Discrimination in the Age of Algorithms, *Journal of Legal Analysis*, Volume 10, 2018, Pages 113–174, <https://doi.org/10.1093/jla/laz001>.

είναι πράγματι διευκολυντική αλλά δεν πρέπει να παραγνωρίζεται τελείως ο κίνδυνος να μολυνθεί σκοπίμως ο αλγοριθμικός κώδικας με συσχετίσεις που επιτρέπουν (ή ακόμη και επιδιώκουν) διακρίσεις σε βάρος πληθυσμιακών ομάδων). Σε κάθε περίπτωση, ο κύριος τρόπος εισόδου διακρίσεων στους αλγορίθμους είναι τα μεροληπτικά δεδομένα εκπαίδευσης αλγορίθμων. Τα μεροληπτικά δεδομένα εκπαίδευσης αναφέρονται σε δεδομένα που περιλαμβάνουν προκαταλήψεις ή ανισότητες και μπορεί να οδηγήσουν σε παραγωγή παραπλανητικών αποτελεσμάτων από τους αλγορίθμους μηχανικής μάθησης.⁹ Η φράση *garbage in, garbage out* (ή κατά άλλη διατύπωση *bias in bias out*) είναι ένα ρητό που χρησιμοποιείται στον κόσμο της πληροφορικής και της μηχανικής μάθησης αναφερόμενο στην ιδέα ότι το αποτέλεσμα ενός συστήματος ή μιας διαδικασίας εξαρτάται από την ποιότητα των δεδομένων που εισάγονται σε αυτό.¹⁰ Παραδείγματα μεροληπτικών δεδομένων είναι η υποαναπαράσταση ορισμένων ομάδων στη βάση δεδομένων (π.χ. μειονοτήτων) όταν λόγω χάρη η συλλογή των δεδομένων γίνει μόνο από πληθυσμιακές ομάδες που έχουν πρόσβαση στο διαδίκτυο, καθιστώντας αόρατες άλλες που δεν έχουν. Ακόμη, το φαινόμενο της διάκρισης μέσω υποκατάστατου (*proxy discrimination*) αναφέρεται στην πρακτική όπου ένα σύστημα ή μια διαδικασία χρησιμοποιεί ένα άλλο χαρακτηριστικό ή παράγοντα που δεν είναι απευθείας συνδεδεμένος με την επιθυμητή πληροφορία για να κάνει διακρίσεις ή να προβεί σε αποφάσεις.¹¹ Για παράδειγμα, ένα σύστημα αξιολόγησης αιτήσεων εργασίας ενδέχεται να χρησιμοποιεί τον ταχυδρομικό κώδικα ως ένα υποκατάστατο χαρακτηριστικό για να καταλήξει σε αποφάσεις σχετικά με την πιθανή απασχόληση ενός ατόμου.¹² Ωστόσο, εάν ο ταχυδρομικός κώδικας συσχετίζεται με συγκεκριμένα γεωγραφικά περιβάλλοντα που ενδέχεται να είναι χαμηλού εισοδήματος ή με συγκεκριμένες εθνοτικές ή κοινωνικές ομάδες, τότε το σύστημα θα μπορούσε να κάνει διακρίσεις ή να προκαλέσει ανισότητες χωρίς να έχει ρητά ως στόχο την αξιολόγηση αυτών των χαρακτηριστικών.

II. Οριοθέτηση του προβλήματος

Όπως πολύ εύστοχα παρατηρούν οι Xenidis και Senden,¹³ η εν ευρεία έννοια διάκριση αποτελεί μέρος της συνεχούς λειτουργίας των αλγορίθμων καθώς η «απάντηση» που πρέπει να δώσουν στο εκάστοτε ερώτημα προκύπτει από διάκριση υπό την έννοια της επιλογής μεταξύ περισσότερων εναλλακτικών επιλογών και συνεπώς το νομικά κρίσιμο πρόβλημα ανακύπτει μόνο όταν οι αλγόριθμοι κάνουν διακρίσεις με βάση νομικά προστατευόμενες κατηγορίες. Στο πλαίσιο του δικαίου της ΕΕ, αυτές οι προστατευόμενες κατηγορίες είναι το φύλο, η φυλή ή η εθνοτική καταγωγή, καθώς και η αναπηρία, ηλικία, ο σεξουαλικός προσανατολισμός και η θρησκεία ή οι πεποιθήσεις, μεταξύ άλλων σε σχέση με την ελεύθερη κυκλοφορία προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων. Ποιο είναι όμως το νομικό πλαίσιο δίκαιο απαγόρευσης των διακρίσεων;

9 Köchling, A., Wehner, M.C. Discriminated by an algorithm: a systematic review of discrimination and fairness by algorithmic decision-making in the context of HR recruitment and HR development. *Bus Res* 13, 795–848 (2020).

10 R. Stuart Geiger, Dominique Cope, Jamie Ip, Marsha Lotosh, Aayush Shah, Jenny Weng, Rebekah Tang; “Garbage in, garbage out” revisited: What do machine learning application papers report about human-labeled training data?. *Quantitative Science Studies* 2021; 2 (3): 795–827. doi: https://doi.org/10.1162/qss_a_00144.

11 Prince, Anya and Schwarcz, Daniel, Proxy Discrimination in the Age of Artificial Intelligence and Big Data (*August 5, 2019*). 105 *Iowa Law Review* 1257 (2020).

12 Michael Carl Tschantz. 2022. What is Proxy Discrimination?. In 2022 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency (FAccT’22), June 21–24, 2022, Seoul, Republic of Korea. ACM, New York, NY, USA 11, σσ. 1-11.

13 Ό.π. σ. 5.

III. Σκιαγράφηση του ευρωπαϊκού νομικού πλαισίου απαγόρευσης διακρίσεων

Στο ενωσιακό δίκαιο, η απαγόρευση των διακρίσεων συνδέθηκε αρχικά με την έμφυλη ισότητα και στη συνέχεια, εξελίχθηκε σε τέτοιο βαθμό τόσο νομολογιακά όσο και σε επίπεδο θετού δικαίου, ώστε να αποτελεί θεμελιώδη έννοια του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού¹⁴ τόσο ως γενική αρχή όσο και ως θεμελιώδες δικαίωμα. Η απαγόρευση των διακρίσεων στο δίκαιο της ΕΕ βρίσκει έκφραση σε ένα σύνολο πρωτογενών και δευτερογενών νομικών διατάξεων που προστατεύουν τους ανθρώπους από διακρίσεις λόγω φύλου, φυλής ή εθνοτικής καταγωγής, αναπηρίας, θρησκείας ή πεποιθήσεων, ηλικίας και γενετήσιου προσανατολισμού.

Με νομική βάση κατά κύριο λόγο το άρθρο 19 της ΣΛΕΕ εκδόθηκαν τέσσερις Οδηγίες που προστατεύουν τα άτομα στους τομείς αφενός της απασχόλησης και της εργασίας και αφετέρου της παροχής αγαθών και υπηρεσιών. Πιο συγκεκριμένα εκδόθηκαν:

α) Η Οδηγία 2000/43/ΕΚ¹⁵ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής που περιλαμβάνει την απασχόληση και την εργασία αλλά και εκφάνσεις της παροχής υπηρεσιών.

β) Η Οδηγία 2000/78/ΕΚ¹⁶ του Συμβουλίου, της 27^{ης} Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, ανεξαρτήτως φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, θρησκείας ή πεποιθήσεων, ηλικίας και σεξουαλικού προσανατολισμού.

γ) Η Οδηγία 2004/113/ΕΚ¹⁷ του Συμβουλίου, της 13^{ης} Δεκεμβρίου 2004, για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών και

δ) η Οδηγία 2006/54/ΕΚ¹⁸ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5^{ης} Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης (αναδιατύπωση).

Συνεπώς, το ουσιαστικό πεδίο εφαρμογής της γενικής αρχής της ΕΕ για την απαγόρευση των διακρίσεων εκτείνεται στην αγορά εργασίας, όπου η προστασία είναι ευρύτερη καθώς αφορά όλες τις νομικά προστατευόμενες στο πρωτογενές δίκαιο κατηγορίες, και στην παροχή αγαθών και υπηρεσιών, όπου είναι πιο περιορισμένη αφορώντας μόνο το φύλο και την φυλετική ή εθνοτική καταγωγή.

14 Κραβαρίτου Γιώτα, Η ίση μεταχείριση στο Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η απαγόρευση των διακρίσεων, ΕΕργΔ 65 (2006), σ. 321επ.

15 Οδηγία 2000/43/ΕΚ του Συμβουλίου, της 29ης Ιουνίου 2000, περί εφαρμογής της αρχής της ίσης μεταχείρισης προσώπων ασχέτως φυλετικής ή εθνοτικής τους καταγωγής, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 180 της 19/07/2000 σ. 0022 – 0026.

16 Οδηγία 2000/78/ΕΚ του Συμβουλίου, της 27ης Νοεμβρίου 2000, για τη διαμόρφωση γενικού πλαισίου για την ίση μεταχείριση στην απασχόληση και την εργασία, Επίσημη Εφημερίδα αριθ. L 303 της 02/12/2000 σ. 0016 – 0022.

17 Οδηγία 2004/113/ΕΚ του Συμβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 2004 για την εφαρμογή της αρχής της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών στην πρόσβαση σε αγαθά και υπηρεσίες και την παροχή αυτών, Επίσημη Εφημερίδα της Ευρωπαϊκής Ένωσης L 373/37.

18 Οδηγία 2006/54/ΕΚ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 5ης Ιουλίου 2006, για την εφαρμογή της αρχής των ίσων ευκαιριών και της ίσης μεταχείρισης ανδρών και γυναικών σε θέματα εργασίας και απασχόλησης (αναδιατύπωση), ΕΕ L 204 της 26.7.2006.

IV. Η άμεση και έμμεση διάκριση

Το νομικό εργαλείο που χρησιμοποιείται στο ανωτέρω νομικό πλαίσιο και γύρω από το οποίο έχει αναπτυχθεί πλούσια νομολογία από το ΔΕΕ είναι οι έννοιες της άμεσης και της έμμεσης διάκρισης. Άμεση διάκριση συντρέχει όταν, για έναν από τους λόγους που αναφέρονται στο άρθρο 1, ένα πρόσωπο υφίσταται μεταχείριση λιγότερο ευνοϊκή από αυτήν την οποία υφίσταται, υπέστη ή θα υφίστατο σε ανάλογη κατάσταση ένα άλλο πρόσωπο. Έμμεση διάκριση όταν μια εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου μιας ορισμένης θρησκείας ή πεποιθήσεων, με μια ορισμένη ειδική ανάγκη, μιας ορισμένης ηλικίας, ή ενός ορισμένου γενετήσιου προσανατολισμού, σε σχέση με άλλα άτομα. Έμμεση διάκριση υπάρχει επίσης, όταν μία εκ πρώτης όψεως ουδέτερη διάταξη, κριτήριο ή πρακτική ενδέχεται να προκαλέσει ή προκαλεί μειονεκτική μεταχείριση ενός προσώπου για έναν από τους νομοθετικά απαγορευμένους λόγους. Ωστόσο, η έμμεση διάκριση επιτρέπεται, εάν δικαιολογείται αντικειμενικά από έναν θεμιτό στόχο και τα μέσα επίτευξης αυτού είναι κατάλληλα, πρόσφορα και αναγκαία (δηλαδή σέβονται την αρχή της αναλογικότητας). Ακόμη, αξιοσημείωτο είναι ότι στην έμμεση διάκριση δεν ενδιαφέρει το κίνητρο του δράστη, όπως αντίθετα ισχύει στην άμεση, αλλά ο αντίκτυπος της συμπεριφοράς αυτού και γι' αυτό μάλιστα υποστηρίζεται ότι η έμμεση διάκριση στοχεύει περισσότερο στην ουσιαστική ισότητα, με την έννοια της παροχής ίσων ευκαιριών.

Στην περίπτωση των υπηρεσιών οδήγησης, για παράδειγμα, το ωρομίσθιο των οδηγών εξαρτάται σε περίπτωση γνωστής εταιρεία μεταφορών, σε κάποιες περιπτώσεις από την αξιολόγηση της εκάστοτε υπηρεσίας μεταφοράς από έναν αλγόριθμο που αξιοποιεί στοιχεία όπως το ποσοστό διαθεσιμότητάς των οδηγών και οι αξιολογήσεις των πελατών.¹⁹ Τα στερεότυπα σχετικά με την επάρκεια των γυναικών ως οδηγών ταξί, θα μπορούσαν να επηρεάσουν τις αξιολογήσεις των πελατών και να τροφοδοτούν τη συνολική αξιολόγηση των οδηγών και, συνεπώς, τον υπολογισμό της αμοιβής τους, φέρνοντας έτσι σε μειονεκτική θέση τις γυναίκες εργαζόμενες. Κατ' αναλογία, έχει υποστηριχθεί²⁰ ότι αν οι οδηγοί θεωρούνταν εργαζόμενοι, αυτή η κατάσταση θα ισοδυναμούσε ενδεχομένως με διάκριση υπό το πρίσμα της νομολογίας του ΔΕΕ στην υπόθεση *Bougnau* (C -188/2015)²¹, όπου το ΔΕΕ ανέφερε ότι οι επιθυμίες των πελατών δεν μπορούν να χρησιμεύσουν ως ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική απαίτηση σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 1 της Οδηγίας 2000/78 και ως εκ τούτου δεν μπορεί να αποτελέσει βάση για δικαιολόγηση διακριτικής μεταχείρισης.²² Με το ίδιο σκεπτικό, οι αξιολογήσεις που εκφράζονται από τους πελάτες κατά τη βαθμολόγηση των υπηρεσιών οδήγησης, οι οποίες είναι πολύ πιθανόν να διαπνέονται από έμφυλα στερεότυπα, δεν θα πρέπει να συνδιαμορφώνουν τις αμοιβές των εργαζόμενων (ανα)παράγοντας διακρίσεις λόγω φύλου.²³ Τα ίδια θα ίσχυαν και για την συνεκτίμηση στον

19 Βλ. το παράδειγμα των ταξί Uber σε Rosenblat, Alex, Karen E.C. Levy, Solon Barocas, and Tim Hwang. "Discriminating Tastes: Uber's Customer Ratings as Vehicles for Workplace Discrimination." *Policy & Internet*, June 28, 2017.

20 Raphaële Xenidis and Linda Senden, *ό.π.* σ. 10.

21 Απόφαση του Δικαστηρίου (τμήμα μείζονος συνθέσεως) της 14ης Μαρτίου 2017 «Προδικαστική παραπομπή – Κοινωνική πολιτική – Οδηγία 2000/78/ΕΚ – Ίση μεταχείριση – Δυσμενής διάκριση λόγω θρησκείας ή πεποιθήσεων – Ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση – Έννοια – Επιθυμία πελάτη να μην του παρέχονται υπηρεσίες από εργαζόμενη η οποία φορά μουσουλμανική μαντίλα».

22 Σκέψη 41: «Στο υποβληθέν από το αιτούν δικαστήριο ερώτημα πρέπει, συνεπώς, να δοθεί η απάντηση ότι το άρθρο 4, παράγραφος 1, της οδηγίας 2000/78 έχει την έννοια ότι η βούληση ενός εργοδότη να λάβει υπόψη τις επιθυμίες πελάτη να μην του παρέχονται πλέον οι υπηρεσίες του εν λόγω εργοδότη από εργαζόμενη που φορά μουσουλμανική μαντίλα δεν μπορεί να θεωρηθεί ουσιαστική και καθοριστική επαγγελματική προϋπόθεση κατά την έννοια της διατάξεως αυτής».

23 Raphaële Xenidis and Linda Senden, 'EU non-discrimination law in the era of artificial intelligence: Mapping the

τρόπο υπολογισμού της αμοιβής των οδηγών του ποσοστού διαθεσιμότητάς τους, το οποίο μπορεί να θέσει σε μειονεκτική θέση τις γυναίκες που γενικά φέρουν το μεγαλύτερο βάρος των καθηκόντων φροντίδας της οικογένειας. Και εδώ, η έμφυλη οργάνωση της κοινωνίας θα μπορούσε να βαρύνει αρνητικά σε αλγοριθμική βαθμολόγηση, παραβιάζοντας την αρχή της ίσης αμοιβής και κάνοντας έτσι έμμεσες διακρίσεις εις βάρος των γυναικών. Υποστηρίζεται²⁴ ότι κατ' αναλογία, η νομολογία του ΔΕΕ σχετικά με τη μερική απασχόληση, ιδίως στην υπόθεση *Bilka-Kaufhaus* (C-170-84)²⁵, όπου κατέστη σαφές ότι ο αποκλεισμός των εργαζομένων μερικής απασχόλησης από ορισμένα τμήματα αμοιβών ή παροχών θα μπορούσε να ισοδυναμεί με έμμεση διάκριση λόγω φύλου, εάν επηρεάζεται «πολύ μεγαλύτερος αριθμός γυναικών από ό,τι ανδρών» από τον αποκλεισμό, θα μπορούσε να καλύψει και αυτές τις περιπτώσεις διακρίσεων.²⁶

Ενδεικτικά, ένας αλγόριθμος μηχανικής μάθησης που έχει σχεδιαστεί για να αποφασίζει για τις προαγωγές στο χώρο εργασίας και βασίζεται σε προηγούμενα δεδομένα των επιτυχόντων υποψηφίων θα μπορούσε να είναι αμερόληπτος ως προς το φύλο των υποψηφίων αλλά να εξακολουθεί να προκαλεί διακρίσεις εις βάρος των γυναικών υποψηφίων, για παράδειγμα αν του ζητηθεί να επιλέξει τους υποψηφίους με βάση την αξιολόγηση της απόδοσής τους στην εργασία, η οποία θα περιλάμβανε τον μέσο όρο ωρών εργασίας τους, συνθήκη που μοιραία θα υποβίβαζε αξιακά τις γυναίκες υποψήφιες δεδομένης της συνήθους δυσανάλογης επιβάρυνσής τους με τη φροντίδα της οικογένειας και του νοικοκυριού λόγω των οποίων συχνά εργάζονται λιγότερες ώρες ή περισσότερο με μερική απασχόληση.²⁷

Έτσι λοιπόν οι έμμεσες διακρίσεις φαίνεται να είναι προσφορότερες για να συλλάβουν ένα μεγάλο φάσμα φαινομενικά ουδέτερων αλλά κατ' ουσία μεροληπτικών αλγοριθμικών αποτελεσμάτων.²⁸ Με το εργαλείο της έμμεσης διάκρισης, η μετατόπιση της εστίασης της ανάλυσης φεύγει από τον αλγοριθμικό κώδικα και μετακυλιέται στα αποτελέσματα των αλγορίθμων, σε αντίθεση με την άμεση που μάλλον θα προϋπέθετε υπέρβαση σημαντικών αποδεικτικών δυσχερειών αναφορικά με τη μεροληπτικότητα των αλγοριθμικών κανόνων. Μόλις διαπιστωθεί εκ πρώτης όψεως η ύπαρξη έμμεσης διάκρισης, το βάρος της απόδειξης μετατοπίζεται στον εναγόμενο.²⁹ Η διάταξη αυτή, εφαρμοσμένη στις αλγοριθμικές διακρίσεις, θα συνεπαγόταν μετάβαση του βάρους απόδειξης στους παρόχους υπηρεσιών που βασίζονται σε αλγόριθμους (π.χ. εργοδότες) ότι ο εκάστοτε αλγόριθμός τους δεν εισάγει διακρίσεις.

Ωστόσο, η έννοια της έμμεσης διάκρισης μπορεί να υπονομεύεται από τις ειδικές προκλήσεις που προκύπτουν όταν επιχειρείται η αντικειμενική αιτιολόγηση των αλγορίθμων, η οποία επιτυγχάνεται μέσω του οικείου στο δίκαιο της ΕΕ ελέγχου αναλογικότητας. Αρχικά, το διακριτικό αποτέλεσμα που προκαλεί ο συγκεκριμένος αλγόριθμος πρέπει να εξυπηρετεί έναν θε-

---

challenges of algorithmic discrimination' in Ulf Bernitz et al (eds), *General Principles of EU law and the EU Digital Order* (Kluwer Law International, 2020), σ. 10 και Kullmann, Miriam, *Platform Work, Algorithmic Decision-Making, and EU Gender Equality Law* (January 2018). *International Journal of Comparative Labour Law and Industrial Relations*, Vol. 34 (2018), No. 1, p. 1-21, σ. 10.

24 Ό.π.

25 Απόφαση της 13. 5. 1986 - Υπόθεση 170/84.

26 Σκέψη 31: «Πρέπει, επομένως, στο πρώτο ερώτημα του εθνικού δικαστηρίου να δοθεί η απάντηση ότι υπάρχει παράβαση του άρθρου 119 της Συνθήκης ΕΟΚ από εταιρία πολυκαταστημάτων που αποκλείει τους απασχολούμενους με μειωμένο ωράριο από το σύστημα συντάξεων επιχειρήσεως, όταν το μέτρο αυτό πλήττει πολύ υψηλότερο αριθμό γυναικών παρά ανδρών, εκτός αν η επιχείρηση αποδείξει ότι το μέτρο αυτό εξηγείται από παράγοντες που δικαιολογούνται αντικειμενικά και είναι ξένοι προς οποιαδήποτε διάκριση βασισμένη στο φύλο.»

27 Raphaële Xenidis and Linda Senden, ό.π., σ. 4.

28 Έτσι και Thomsen, F.K. *Algorithmic indirect discrimination, fairness and harm*, ό.π.

29 Raphaële Xenidis and Linda Senden, ό.π., σ. 21.

μιτό σκοπό. Τις περισσότερες φορές θα πληρούται η εν λόγω προϋπόθεση καθώς η χρήση αλγοριθμικών μοντέλων εξυπηρετεί συχνά νόμιμους επιχειρηματικούς στόχους (π.χ. την αξιολόγηση της απόδοσης των εργαζομένων). Εάν ο στόχος κριθεί θεμιτός, το επίμαχο μέτρο πρέπει επίσης να θεωρηθεί κατάλληλο και αναγκαίο, δηλαδή αποτελεσματικό και αναλογικό.³⁰ Στις περιπτώσεις που αφορούν αλγορίθμους, είναι πιθανό τα δικαστήρια να θεωρήσουν ότι οι αλγόριθμοι αποτελούν ένα αποτελεσματικό μέσο για την επίτευξη ακριβών προβλέψεων και άλλων παρόμοιων στόχων, αφού αναπτύσσονται για να επιτυγχάνουν επίπεδα ακρίβειας και λεπτομέρειας που δεν μπορούν να επιτευχθούν από τον ανθρώπινο νου. Ως εκ τούτου, οι απαιτήσεις για έναν θεμιτό σκοπό και την καταλληλότητα του αλγορίθμου είναι πιθανό να ικανοποιηθούν. Ωστόσο, στο τελευταίο στάδιο του ελέγχου αναλογικότητας, το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) απαιτεί την εξέταση της αναγκαιότητας, δηλαδή αν δεν υπάρχει κανένα άλλο μέσο για την επίτευξη του ίδιου στόχου που να προκαλεί μικρότερη παρέμβαση στο δικαίωμα μη διακριτικής μεταχείρισης.³¹

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις γύρω από την αντιμετώπιση των φαινομένων αλγοριθμικών διακρίσεων

Παρά την κατάφαση της συσχέτισης των περισσότερων φαινομένων αλγοριθμικής διάκρισης με την έννοια της έμμεσης διάκρισης και έστω ότι το εκάστοτε παράδειγμα περάσει από όλα τα νομοθετικά και νομολογιακά φίλτρα προκειμένου να καταφαθεί έμμεση αλγοριθμική διάκριση (υπαγωγή στο πεδίο εφαρμογής των οδηγιών, συγκρίσιμη ομάδα, μη δικαιολόγηση από θεμιτό σκοπό, αναλογικότητα), υπάρχουν σημαντικές προκλήσεις προκειμένου να επιτευχθεί ουσιαστική προστασία των πολιτών από τις διακρίσεις των αλγορίθμων. Πέραν της δυσκολίας απόδειξης των αλγοριθμικών διακρίσεων λόγω της αδιαφάνειας και της συνθετότητας της λειτουργίας τους, ανακύπτουν δυσκολίες σχετικά με την πρόσβαση στη δικαιοσύνη. Ποιος έχει τη θέση του εναγόμενου, ο κατασκευαστής του αλγορίθμου ή ο πάροχος υπηρεσιών που βασίζεται στον συγκεκριμένο – μεροληπτικό αλγόριθμο; Επίσης, η συνθετότητα της λειτουργίας των αλγορίθμων και κατ' επέκταση ο τεχνικός χαρακτήρας των ζητημάτων που ανακύπτουν καθιστούν δυσχερή τη διάγνωση και θεραπείας τους τόσο από τον πολίτη όσο και από τον δικαστή.³² Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν μπορεί να εκκινεί μόνο από αρχή της διαθέσεως, δηλαδή την ιδιωτική πρωτοβουλία απεύθυνσης στα δικαστήρια και που μπορεί να οδηγηθεί μέσω των προδικαστικών ερωτημάτων στο ΔΕΕ, εξαρτώμενη την ίδια στιγμή από την επίλυση ad hoc δυσχερών νομικών και δογματικών ζητημάτων.

Συνεπώς, ανακύπτει η ανάγκη ενεργοποίησης των θεσμικών οργάνων και πιο κεντρικά συντονισμένων δράσεων προκειμένου για τον ουσιαστική αντιμετώπιση του φαινομένου των αλγοριθμικών διακρίσεων. Η διαδικασία του άρθρου 258 της ΣΛΕΕ³³, την οποία μπορεί να κινήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή προσφεύγοντας ακόμη και στο ΔΕΕ κατά κρατών μελών που

30 European Union Agency for Fundamental Rights and Council of Europe, Handbook on European nondiscrimination law (European Union and Council of Europe, 2018), 45επ.

31 Raphaële Xenidis and Linda Senden, *ό.π.*, σ. 22.

32 Olsen, Henrik Palmer, Jacob Livingston Slosser, Thomas Troels Hildebrandt, and Cornelius Wiesener. "What's in the Box? The Legal Requirement of Explainability in Computationally Aided Decision-Making in Public Administration." iCourts Working Paper Series No. 162, 2019. University of Copenhagen Faculty of Law Research Paper No. 2019-84, 28 pages. Posted: June 19, 2019. Last revised: February 23, 2020.

33 Άρθρο 258 Συνθήκη για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης:

«Αν η Επιτροπή κρίνει ότι ένα κράτος μέλος έχει παραβεί υποχρέωσή του εκ των Συνθηκών, διατυπώνει αιτιολογημένη γνώμη επί του θέματος, αφού προηγουμένως παρέχει τη δυνατότητα στο κράτος αυτό να διατυπώσει

παραβιάζουν τις υποχρεώσεις τους από το δίκαιο της Ένωσης, αποτελεί δίχως αμφιβολία μια σημαντική δικλείδα ασφαλείας που διαθέτει η Επιτροπή προκειμένου για την εποπτεία και την επιβολή συμμόρφωσης στο δίκαιο της ΕΕ. Ωστόσο, μόνο τα κράτη μέλη θα μπορούσαν μέσω αυτής της διαδικασίας να θεωρηθούν υπεύθυνα για παράβαση της αρχής της μη διάκρισης και να αχθούν ενώπιον του ΔΕΕ. Δεν μπορεί να κινηθεί η αντίστοιχη διαδικασία επί παραβάσεων της αρχής από ιδιωτικούς φορείς, στους οποίους όμως είναι πολύ πιθανό να απευθύνονται οι καταγγελίες για τις αλγοριθμικές διακρίσεις. Έτσι, έχει υποστηριχθεί ότι θα πρέπει να εκλαμβάνεται ως καθήκον των εθνικών δημόσιων φορέων να διασφαλίζουν ότι οι ιδιωτικοί φορείς που κάνουν ευρεία χρήση αλγορίθμων μηχανικής μάθησης συμμορφώνονται με τη νομοθεσία της ΕΕ περί μη διακριτικής μεταχείρισης, ούτως ώστε η ευθύνη τελικά να μετακυλιέται στους δημόσιους φορείς και άρα τα κράτη.³⁴

Στη θέση της καταληκτικής παρατήρησης που θα αφιεωνόταν κατά παράδοση στην ανάγκη σύνταξης ενός ειδικού νομικού κειμένου γύρω από το υπό εξέταση θέμα (Οδηγίας ή Κανονισμού) αξίζει να γίνει αναφορά στην ευαισθητοποίηση που υπήρξε για με το φαινόμενο της αλγοριθμικής διάκρισης στο πλαίσιο του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (ΓΚΠΔ). Πρόκειται για τον πρώτο κείμενο της ευρωπαϊκής νομοθεσίας που αναγνωρίζει το φαινόμενο των διακρίσεων που μπορεί να προκύψουν από την αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων,³⁵ περιέχοντας μάλιστα και αρχές για την αντιμετώπισή του, αλλά και μηχανισμούς επιβολής αυτών των αρχών.³⁶ Φαίνεται λοιπόν ότι ο GDPR δίνει το πρόσταγμα με ένα δυναμικό σύστημα αρχών, ανίχνευσης παραβιάσεων και εργαλείων επιβολής που πέρα από τον τομέα της προστασίας των δεδομένων θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν σε ένα αντίστοιχο νομικό κατασκεύασμα στον τομέα της ισότητας και της μη διάκρισης.

τις παρατηρήσεις του. Αν το κράτος δεν συμμορφωθεί με τη γνώμη αυτή εντός της προθεσμίας που του τάσσει η Επιτροπή, η τελευταία δύναται να προσφύγει στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης.»

34 Raphaële Xenidis and Linda Senden, ό.π., σελ. 26.

35 Βλ. άρ. 71 του προοιμίου: «Το υποκείμενο των δεδομένων θα πρέπει να έχει το δικαίωμα να μην υπόκειται σε απόφαση, η οποία μπορεί να περιλαμβάνει κάποιο μέτρο, με την οποία αξιολογούνται προσωπικές πτυχές που το αφορούν, λαμβανόμενη αποκλειστικά βάσει αυτοματοποιημένης επεξεργασίας και η οποία παράγει έννομα αποτελέσματα έναντι του προσώπου αυτού ή το επηρεάζει σημαντικά κατά ανάλογο τρόπο, όπως η αυτόματη άρνηση επιγραμμικής αίτησης πίστωσης ή πρακτικές ηλεκτρονικών προσλήψεων χωρίς ανθρώπινη παρέμβαση. Η επεξεργασία αυτή περιλαμβάνει την «κατάρτιση προφίλ» που αποτελείται από οποιαδήποτε μορφή αυτοματοποιημένης επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για την αξιολόγηση προσωπικών πτυχών σχετικά με ένα φυσικό πρόσωπο, ιδίως την ανάλυση ή την πρόβλεψη πτυχών που αφορούν τις επιδόσεις στην εργασία, την οικονομική κατάσταση, την υγεία, τις προσωπικές προτιμήσεις ή συμφέροντα, την αξιοπιστία ή τη συμπεριφορά, τη θέση ή κινήσεις του υποκειμένου των δεδομένων, στον βαθμό που παράγει νομικά αποτελέσματα έναντι του προσώπου αυτού ή το επηρεάζει σημαντικά κατά ανάλογο τρόπο. (...) Προκειμένου να διασφαλισθεί δίκαιη και διαφανής επεξεργασία σε σχέση με το υποκείμενο των δεδομένων, λαμβανομένων υπόψη των ειδικών συνθηκών και του πλαισίου εντός του οποίου πραγματοποιείται η επεξεργασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, ο υπεύθυνος επεξεργασίας θα πρέπει να χρησιμοποιεί κατάλληλες μαθηματικές ή στατιστικές διαδικασίες για την κατάρτιση του προφίλ, να εφαρμόζει τεχνικά και οργανωτικά μέτρα, ώστε να διορθώνονται οι παράγοντες που οδηγούν σε ανακρίβειες σε δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα και να ελαχιστοποιείται ο κίνδυνος σφαλμάτων, να καθιστά ασφαλή τα δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα κατά τρόπο που να λαμβάνει υπόψη τους πιθανούς κινδύνους που συνδέονται με τα συμφέροντα και τα δικαιώματα του υποκειμένου των δεδομένων και κατά τρόπο που να προλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τα αποτελέσματα διακρίσεων σε βάρος φυσικών προσώπων βάσει της φυλετικής ή εθνοτικής καταγωγής, των πολιτικών φρονημάτων, της θρησκείας ή των πεποιθήσεων, της συμμετοχής σε συνδικαλιστικές οργανώσεις, της γενετικής κατάστασης ή της κατάστασης της υγείας ή του γενετήσιου προσανατολισμού, ή μέτρων ισοδύναμου αποτελέσματος. Η αυτοματοποιημένη λήψη αποφάσεων και κατάρτιση προφίλ που βασίζονται σε ειδικές κατηγορίες δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα θα πρέπει να επιτρέπονται μόνο υπό ειδικές προϋποθέσεις.

36 Βλ. άρ. 13(2)(στ), 14(2)(η), 24, 40 και 42

Λογοκρισία και τεχνολογική ανάπτυξη στην Κίνα την εποχή του Σι Τζινπίνγκ. Από την ενθουσιώδη υποδοχή στο δίλημμα της γενετικής Τεχνητής Νοημοσύνης

.....
Αντώνης Ποσέντας
.....

I. Εισαγωγή

Τα τελευταία χρόνια η τεχνητή νοημοσύνη (TN) έχει αναδειχθεί ως ένας ακόμα τομέας στρατηγικού ανταγωνισμού ανάμεσα σε μεγάλες δυνάμεις, όπως οι ΗΠΑ και η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας (ΛΔΚ) και η κινεζική ηγεσία έχει δείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τον τομέα αυτό επιθυμώντας τόσο να αποκτήσει ηγετικό ρόλο σε παγκόσμιο επίπεδο έως το 2030 αλλά και να καταστεί πρωταγωνίστρια στη διαμόρφωση θεσμών σε διεθνές επίπεδο για τη διακυβέρνηση του τομέα της TN. Δεν είναι λίγοι οι σχολιαστές που επισημαίνουν την ανάγκη για τις ΗΠΑ να αναλάβουν περισσότερες πρωτοβουλίες στη διαμόρφωση ενός διεθνούς ρυθμιστικού πλαισίου της παραγωγής και χρήσης τεχνολογιών γενετικής TN ώστε να αντισταθμίσει την έντονη δραστηριότητα που δείχνει η κινεζική πλευρά¹. Τονίζεται ότι η Δύση δεν πρέπει να αντιμετωπίζει με αδιαφορία τις ενέργειες των κινεζικών αρχών προς τη διαμόρφωση κανονιστικών πλαισίων σχετικών με τη χρήση τεχνολογιών TN².

Η κυβέρνηση του Κομμουνιστικού Κόμματος Κίνας (ΚΚΚ) έχει δείξει ιδιαίτερα θετική διάθεση απέναντι σε ό,τι σχετίζεται με τις νέες τεχνολογίες, καθώς τις βλέπει τόσο ως μέσα για την βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών και την οικονομική ανάπτυξη, όσο και ως εργαλεία ενίσχυσης των μηχανισμών ελέγχου στους οποίους το ΚΚΚ έχει στηρίξει το μονοπώλιο της εξουσίας του στη χώρα. Όπως θα συζητηθεί εκτενέστερα σε επόμενες ενότητες, οι πολιτικές της κινεζικής κυβέρνησης απέναντι σε νέες τεχνολογίες χαρακτηρίζονται από την παρουσία δύο αντίρροπων δυνάμεων: μιας διάθεσης πραγματισμού και έμφασης στις πρακτικές συνέπειες της υιοθέτησης των νέων τεχνολογιών στη ζωή των κινέζων πολιτών και στην ισχύ της χώρας, αλλά και μιας προσκόλλησης σε συγκεκριμένες ιδεολογικές (ηθικές, πολιτικές κ.λπ.) αρχές. Οι τελευταίες μπορεί να μετασχηματίζονται καθώς νέες γενιές κομματικών ελίτ έρχονται

---

1 Βλέπε ενδεικτικά Elsa Kania, "China's Artificial Intelligence Revolution," *The Diplomat*, July 27, 2017, <https://thediplomat.com/2017/07/chinas-artificial-intelligence-revolution/>; Kai-Fu Lee, *AI Superpowers: China, Silicon Valley and the New World Order* (Boston, MA: Houghton Mifflin Harcourt, 2018).

2 Για τη σημασία των ρυθμιστικών πρωτοβουλιών των κινεζικών αρχών, τις ρίζες τους καθώς και μια ιστορική ανασκόπησή τους βλέπε τις ιδιαίτερα χρήσιμες αναφορές του Matt Sheehan: Matt Sheehan, "China's AI Regulations and How They Get Made," *Carnegie Endowment for International Peace*, July 10, 2023, <https://carnegieendowment.org/2023/07/10/china-s-ai-regulations-and-how-they-get-made-pub-90117>; Matt Sheehan, "Tracing the Roots of China's AI Regulations - Carnegie Endowment for International Peace," *Carnegie Endowment for International Peace*, February 27, 2024, <https://carnegieendowment.org/2024/02/27/tracing-roots-of-china-s-ai-regulations-pub-91815>; Matt Sheehan, "What China's Algorithm Registry Reveals about AI Governance," *Carnegie Endowment for International Peace*, December 9, 2022, <https://carnegieendowment.org/2022/12/09/what-china-s-algorithm-registry-reveals-about-ai-governance-pub-88606>.

στην εξουσία, ωστόσο διατηρούν και κάποια σχεδόν αμετάβλητα χαρακτηριστικά, όπως το αδιαπραγμάτευτο της μονοπώλησης της εξουσίας στη ΛΔΚ από το ΚΚΚ.

Η περίπτωση του διαδικτύου, της κυβερνοασφάλειας, και κυρίως των πιο πρόσφατων τεχνολογιών που κάνουν χρήση αλγόριθμων ΤΝ, έχουν αναγκάσει τις κινεζικές αρχές να καταφύγουν σε μακροχρόνιες και συχνά δαιδαλώδεις συζητήσεις μέχρι να καταλήξουν σε οριστικές ρυθμιστικές παρεμβάσεις. Αυτό συμβαίνει γιατί και η νομιμοποίηση του ΚΚΚ στη μεταμαοϊκή εποχή εδράζεται (ανάμεσα σε άλλα) και στην ικανότητά του να βρίσκει πρακτικές λύσεις στα προβλήματα τα οικονομίας και της κοινωνίας, αλλά και στη δυνατότητα που έχει να επιβάλλει ένα σύστημα αρχών και ηθικής που συνάδει με το όραμά του για τη ΛΔΚ. Στο παρόν κείμενο, αφού αρχικά ιχνηλατηθούν οι καταβολές αυτού του ιδιότυπου «δυσισμού» στις πολιτικές πρακτικές του ΚΚΚ, θα συζητηθεί με συντομία πως στοιχεία του παρατηρούνται στις πρόσφατες δράσεις κινεζικών αρχών για την παραγωγή ενός κανονιστικού πλαισίου που να είναι σε θέση να ρυθμίζει την ανάπτυξη και χρήση τεχνολογιών ΤΝ (και ιδιαίτερη τεχνολογιών με αλγόριθμους γενετικής ΤΝ) με τρόπο ώστε να αποφευχθούν οι συνθήκες αμφισβήτησης και υπονόμευσης της εξουσίας του ΚΚΚ και να ενισχυθούν οι δομές ελέγχου που την στηρίζουν.

II. Ορίζοντας τα πλαίσια ελευθερίας της έκφρασης στην μεταμαοϊκή Κίνα: η διεγκυστίνδα ανάμεσα στον πραγματισμό και τις ιδεολογικές αρχές

Ο πρώτος ηγέτης της ΛΔΚ, ο Μάο Τσετούνγκ (Mao Zedong), έφυγε από τη ζωή το 1976 ορίζοντας ως διάδοχο τον σχετικά άσημο και χωρίς μεγάλα ερείσματα στους βετεράνους του ΚΚΚ, Hua Guofeng. Ένας βασικός λόγος για την επιλογή αυτή ήταν ότι κατά την ύστερη μαοϊκή περίοδο, που περιλαμβάνει και τη Μεγάλη Πολιτιστική Επανάσταση, μεγάλος αριθμός υψηλόβαθμων στελεχών είχε καθαιρεθεί. Η άνοδος του Hua Guofeng σήμαινε την άμεση σύλληψη της «συμμορίας των τεσσάρων», δηλαδή των κύριων εκφραστών της πλέον ριζοσπαστικής τάσης στο ΚΚΚ, και την επιστροφή του Ντενγκ Σιαοπίνγκ στο κέντρο εξουσίας από τον νότο της Κίνας όπου βρίσκονταν σε ένα είδος άτυπης εξορίας.

Η επιστροφή του Ντενγκ στα κέντρα εξουσίας και η αμφισβήτηση των πολιτικών του Hua Guofeng (όπως π.χ. του «Μεγάλου Βήματος προς τα έξω» που δημιούργησε ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο της ΛΔΚ) οδήγησαν στον αναπόφευκτο ανταγωνισμό δύο ομάδων που συντάχθηκαν πίσω από τους δύο αυτούς άνδρες. Η πλευρά του Hua Guofeng αντλούσε τη νομιμοποίησή της από την «κληρονομιά» του ίδιου του Μάο. Ήταν επομένως λογικό η ομάδα αυτή να θεωρούσε ως βασικούς νομιμοποιητικούς μηχανισμούς της ανάδειξης στελεχών στα ανώτατα αξιώματα του ΚΚΚ τα κείμενα («τις γραφές») του ΚΚΚ και κυρίως του ίδιου του Μάο. Αυτό αποτελούσε πρόβλημα για όσους στήριζαν τον Ντενγκ, γιατί υπήρχαν δημοσιευμένες απόψεις του Μάο με αρνητικούς χαρακτηρισμούς για τον Ντενγκ, όπως ότι δεν μπορούσε να κατανοήσει το αληθινό νόημα της επανάστασης. Αν τα γραπτά θεωρούνταν ως οι κύριοι νομιμοποιητικοί μηχανισμοί, ήταν πολύ δύσκολο να νομιμοποιηθεί η άνοδος του Ντενγκ στα ανώτατα αξιώματα του ΚΚΚ και πολύ περισσότερο ο ηγετικός του ρόλος.

Ο τρόπος νομιμοποίησης της επανόδου του Ντενγκ στα ηγετικά αξιώματα του ΚΚΚ σε βάρος τελικά της ομάδας του Hua Guofeng βρέθηκε τελικά από τον συνεργάτη του Ντενγκ και αργότερα διάδοχο εν αναμονή, Hu Yaobang. Μια ομάδα με την καθοδήγηση του Hu Yaobang συνέβαλε στη συγγραφή και τη δημοσίευση ενός άρθρου για την «πρακτική ως το μοναδικό κριτήριο της αλήθειας» από τον ακαδημαϊκό Hu Fuming. Το βασικό επιχείρημα του άρθρου ήταν ότι το τελικό κριτήριο αξιολόγησης ήταν η ίδια η πράξη, δηλαδή αν η πρακτική εφαρμο-

γή π.χ. μιας οικονομικής πολιτικής είχε θετικά αποτελέσματα ή όχι: το αν αυτή η πολιτική ήταν σύμφωνη με τα θεωρητικά κείμενα του ΚΚΚ ή με τα γραπτά του Μάο ήταν δευτερεύουσας σημασίας. Όπως ήταν φυσικό, το κείμενο προκάλεσε σοβαρές αντιδράσεις από επίσημα όργανα του ΚΚΚ και κυρίως αυτά που είχαν υπό την επίβλεψή τους τη «διαχείριση πληροφοριών» (συχνά μεταφράζεται ως «προπαγάνδα») και τα ΜΜΕ του κόμματος. Η λύση στη διαμάχη δόθηκε τελικά από τον στρατό που υιοθέτησε το κείμενο για την «πρακτική ως μοναδικό κριτήριο της αλήθειας» και το εισήγαγε στην εκπαίδευση των στρατιωτικών.

Η διαμάχη κορυφώθηκε στην Τρίτη Ολομέλεια της 11ης Κεντρικής Επιτροπής του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας τον Δεκέμβριο του 1978, όπου η πραγματιστική προσέγγιση του Ντενγκ Σιαοπίνγκ επικράτησε. Η σύνοδος αυτή θεωρείται ότι σηματοδότησε μια σημαντική στροφή στις πολιτικές της Κίνας, εγκρίνοντας οικονομικές μεταρρυθμίσεις και την πολιτική «ανοικτών θυρών», που οδήγησαν στη ραγδαία εκσυγχρονισμό και οικονομική ανάπτυξη της Κίνας τις επόμενες δεκαετίες. Η αποδοχή της «πρακτικής ως μοναδικό κριτήριο για τη δοκιμασία της αλήθειας» διευκόλυνε την εφαρμογή αγοραίων μεταρρυθμίσεων, την αποκέντρωση του οικονομικού ελέγχου και τις ξένες επενδύσεις. Υπογράμμισε μια θεμελιώδη στροφή από την ιδεολογική δογματισμό της μαοϊκής εποχής σε μια προσανατολισμένη στα αποτελέσματα προσέγγιση στη διακυβέρνηση, που συνεχίζει να διαμορφώνει την αναπτυξιακή πορεία της Κίνας. Η διαρκής κληρονομιά αυτής της διαμάχης υπογραμμίζει τη σημασία της εμπειρικής επικύρωσης και της προσαρμοστικότητας στη διακυβέρνηση και την ανάπτυξη της ΛΔΚ.

Η επικράτηση της πραγματιστικής προσέγγισης μπορεί να θεωρείται σημαντική για την υιοθέτηση μέτρων για τη μεταρρύθμιση της οικονομίας τις επόμενες δεκαετίες, ωστόσο δεν βρήκε ανάλογη εφαρμογή στον τομέα της ελευθερίας της έκφρασης και της πολιτικής δράσης. Την περίοδο της επικράτησης του Ντενγκ στην εσωκομματική διαμάχη, ένα μέρος του κινεζικού λαού, και κυρίως στο Πεκίνο, είδε τις εξελίξεις αυτές ως σήμα για μεγαλύτερη ελευθερία έκφρασης και ίσως και μια στροφή προς την κατεύθυνση υιοθέτησης ενός δημοκρατικού πολιτεύματος. Το «Κίνημα του Τοίχου της Δημοκρατίας»³ στο Πεκίνο άρχισε τον Νοέμβριο του 1978 ενώ φυσούσε ο άνεμος αλλαγής στην ηγεσία και η διαφαινόμενη επικράτηση του Ντενγκ είχε δώσει ελπίδες για μεταρρυθμίσεις και στο πεδίο της πολιτικής και της κοινωνίας. Ο Ντενγκ αρχικά εκφράστηκε θετικά για το κίνημα, το οποίο πιθανόν έβλεπε ως ένα ακόμα εργαλείο στον αγώνα του κατά των μαοϊκών. Την ίδια περίοδο οι σχέσεις με το γειτονικό Βιετνάμ, σύμμαχο της Σοβιετικής Ένωσης με την οποία η ΛΔΚ είχε έρθει σε ρήξη, είχαν επιδεινωθεί. Ο Ντενγκ αποφάσισε να μην οξύνει το εσωτερικό κλίμα πριν το ταξίδι τους στις ΗΠΑ όπου του έγινε θερμή υποδοχή. Αφού εξασφάλισε τη στήριξη των ΗΠΑ στα σχέδιά του για μεταρρυθμίσεις αλλά και για το θέμα του Βιετνάμ, με την επιστροφή τους στη ΛΔΚ, ο Ντενγκ και η ελίτ του ΚΚΚ άρχισαν να λαμβάνουν πιο σκληρά μέτρα κατά του κινήματος του Τοίχου της Δημοκρατίας. Αφού ολοκληρώθηκε ο «παιδαγωγικός» πόλεμος με το Βιετνάμ -με διφορούμενα αποτελέσματα για την ΛΔΚ-, ο Ντενγκ πλέον μπορούσε να αφιερώσει την προσοχή του στην καταστολή του κινήματος⁴.

Τον Απρίλη του 1979, ο νέος ηγέτης της ΛΔΚ διατύπωσε τις «Τέσσερις Θεμελιώδεις Αρχές» με τις οποίες έθετε τα όρια της ελευθερίας της έκφρασης στη ΛΔΚ και προσπαθούσε να διασφα-

3 Lauri Paltmaa, "The Democracy Wall Movement, Marxist Revisionism, and the Variations on Socialist Democracy," *Journal of Contemporary China* 16, no. 53 (November 2007): 601–25, <https://doi.org/10.1080/10670560701562325>.

4 Βλέπε Michael Schoenhals, "The 1978 Truth Criterion Controversy," *The China Quarterly* 126 (June 1991): 243–68, <https://doi.org/10.1017/s0305741000005191>. για μια εκτενή εξιστόρηση και ανάλυση της διαμάχης.

λίσει ότι οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις δεν θα προκαλούσαν πολιτικές αναταραχές. Οι αρχές που διατύπωσε ο Ντενγκ ήταν οι εξής⁵:

(α) *Υποστήριξη της Σοσιαλιστικής Πορείας* (坚持社会主义道路, jiānchí shèhuì zhǔyì dàolù): Αυτή η αρχή τονίζει ότι η Κίνα πρέπει να ακολουθεί τον σοσιαλισμό ως θεμελιώδες σύστημά της. Παρά την εισαγωγή μηχανισμών της αγοράς και οικονομικών μεταρρυθμίσεων, ο απώτερος στόχος ήταν η οικοδόμηση και η διατήρηση μιας σοσιαλιστικής κοινωνίας. Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις πραγματοποιήθηκαν υπό την προϋπόθεση ότι θα ενισχύσουν τελικά τον σοσιαλισμό. Η κυβέρνηση προώθησε την κρατική ιδιοκτησία των βασικών βιομηχανιών επιτρέποντας ταυτόχρονα περιορισμένη ιδιωτική επιχείρηση και ξένες επενδύσεις για την τόνωση της οικονομικής ανάπτυξης.

(β) *Υποστήριξη της Δικτατορίας του Προλεταριάτου* (坚持人民民主专政, jiānchí rénmín mínzhǔ zhuānzhèng): Αυτή η αρχή δηλώνει ότι το κράτος πρέπει να διατηρήσει την ηγεσία της εργατικής τάξης (προλεταριάτο) και των συμμάχων της, διασφαλίζοντας ότι η πολιτική εξουσία παραμένει στα χέρια του λαού υπό την ηγεσία του Κομμουνιστικού Κόμματος. Η κυβέρνηση διατήρησε αυστηρό πολιτικό έλεγχο για να αποτρέψει τυχόν αντεπαναστατικές δυνάμεις από το να αποκτήσουν επιρροή. Αυτή η αρχή δικαιολογούσε την καταστολή της πολιτικής διαφωνίας και τη διατήρηση του μονοκομματικού συστήματος.

(γ) *Υποστήριξη της Ηγεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος της Κίνας* (坚持中国共产党的领导, jiānchí zhōngguó gòngchǎndǎng de lǐngdǎo): Αυτή η αρχή υπογραμμίζει την αναγκαιότητα της ηγεσίας του Κομμουνιστικού Κόμματος σε όλες τις πτυχές της κινεζικής κοινωνίας και διακυβέρνησης. Το Κόμμα διατήρησε την απόλυτη εξουσία πάνω στο κράτος, τον στρατό και την κοινωνία. Τα στελέχη του Κόμματος ενσωματώθηκαν σε όλα τα επίπεδα της κυβέρνησης και των επιχειρήσεων για να διασφαλίσουν ότι οι οδηγίες του Κόμματος ακολουθούνται.

(δ) *Υποστήριξη του Μαρξισμού-Λενινισμού και της Σκέψης του Μάο Τσετούνγκ* (坚持马克思主义、毛泽东思想, jiānchí mǎkèsī liènín zhǔyì, máozédōng sīxiǎng): Αυτή η αρχή τονίζει τη συνεχιζόμενη σημασία της μαρξιστικής-λενινιστικής ιδεολογίας και των συμβολών της Σκέψης του Μάο Τσετούνγκ στον κινεζικό σοσιαλισμό. Τα εκπαιδευτικά και ιδεολογικά συστήματα σχεδιάστηκαν για να προωθήσουν τις μαρξιστικές-λενινιστικές αρχές και την ιδεολογία του Μάο. Αυτό παρείχε μια θεωρητική δικαιολόγηση για τις πολιτικές του Κομμουνιστικού Κόμματος και ενίσχυε τη νομιμότητα της κυριαρχίας του.

Με αυτόν τον τρόπο ο Ντενγκ, τον πρώτο χρόνο της ηγεμονίας του στο ΚΚΚ, όρισε το πλαίσιο στο οποίο θα κινούνταν η ελευθερία της έκφρασης στην ΛΔΚ και έδινε την ευελιξία στο ΚΚΚ να υιοθετήσει μεταρρυθμιστικές πολιτικές χωρίς αλλαγές στο πολιτικό σύστημα. Όταν η νέα ηγεσία του ΚΚΚ θα ήθελε να υιοθετήσει μέτρα που ήταν αντίθετα στις μαοϊκές παραδόσεις και τις κομματικές γραφές, θα μπορούσε να επικαλείται την αρχή της «πρακτικής ως το μοναδικό κριτήριο της αλήθειας», ενώ όταν είχε να αντιμετωπίσει αντιδράσεις που αμφισβητούσαν τον ηγεμονικό ρόλο του ΚΚΚ, θα μπορούσε να στραφεί στις «Τέσσερις Θεμελιώδεις Αρχές». Από τις αρχές αυτές, αυτή που έμεινε αναλλοίωτη στην πάροδο του χρόνου είναι η τρίτη που αφορά το μονοπώλιο της εξουσίας στην ΛΔΚ από το ΚΚΚ. Η άτυπη διελκυστίνδα ανάμεσα σε αυτές τις αντικρουόμενες πρακτικές καθόρισε σε μεγάλο βαθμό τις πολιτικές που υιοθέτησαν οι κινεζικές κυβερνήσεις της μεταμαοϊκής περιόδου αλλά και προκάλεσε και κοινωνικές εντάσεις με χαρακτηριστικότερη τα γεγονότα στην Τιεν Αν Μεν το 1989.

Οι επόμενες 3,5 δεκαετίες, μέχρι δηλαδή την άνοδο του Σι Τζινπίνγκ στην ηγεσία του ΚΚΚ

5 Xiaoping Deng, Uphold the four cardinal principles (αποσπάσματα) [30/03/1979], accessed May 13, 2024, <http://academics.wellesley.edu/Polisci/wj/China/Deng/principles.htm>.

και στον Προεδρία της ΛΔΚ, χαρακτηρίστηκαν σε μεγάλο βαθμό από πολιτικές που μπορούν να ενταχθούν στο πλαίσιο που δημιουργήθηκε τα έτη 1978-1979. Η δεκαετία 1980-1990 είδε μια σειρά από τολμηρές και σταδιακές μεταρρυθμίσεις και το άνοιγμα της κινεζικής οικονομίας. Ταυτόχρονα υπήρξαν και περιπτώσεις καταστολής φοιτητικών και κοινωνικών γενικώς κινητοποιήσεων, όπως αυτές του 1986 που κόστισαν στον Hu Yaobang την καθαίρεσή του από τις ηγετικές θέσεις στο ΚΚΚ και φυσικά, τα γεγονότα στην Τιεν Αν Μεν το 1989 όταν και έγινε η καθαίρεση του δεύτερου διαδόχου εν αναμονή του Ντενγκ, του τότε πρωθυπουργού Zhao Ziyang⁶. Η επόμενη δεκαετία σηματοδεύτηκε από την επικράτηση του Jiang Zemin, με τη σημαντική στήριξη του Ντενγκ, καθώς και του Zhu Rongji στην πρωθυπουργία (επίσης με τη στήριξη του Ντενγκ). Ο τομέας της οικονομίας ήταν και πάλι το πεδίο βαθιών μεταρρυθμίσεων, όπως οι ιδιωτικοποιήσεις των περισσότερων κρατικών εταιρειών και η προεργασία για την αποδοχή της ΛΔΚ στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου που ολοκληρώθηκε το 2001.

Στον τομέα της πολιτικής όμως η κυβέρνηση άρχισε μια εκστρατεία για εκπαίδευση με έντονα πατριωτικά χαρακτηριστικά τα χρόνια που ακολούθησαν την κρίση της Τιεν Αν Μεν. Ήταν μια προσπάθεια εύρεσης μιας νέας πηγής νομιμοποίησης της εξουσίας του ΚΚΚ στον εθνικισμό την εποχή κατάρρευσης των καθεστώτων υπαρκτού σοσιαλισμού στην Ανατολική Ευρώπη και στο χώρο επιρροής της Σοβιετικής Ένωσης⁷. Η κυβέρνηση του Jiang Zemin δεν δίστασε να λάβει σκληρά μέτρα για την καταστολή διαμαρτυριών από εθνικές μειονότητες (κυρίως των Ουιγούρων στην επαρχία της Σινκιάνγκ(Χίντζιανγκ)) και των οπαδών του θρησκευτικού/ πνευματικού κινήματος του Falun Gong. Όπως είχε ορίσει ο Ντενγκ πριν τον θάνατό του, ο διάδοχος του Jiang Zemin θα ήταν ο Hu Jintao το 2002, αν και ο Jiang συνέχισε να παίζει σημαντικό ρόλο στην πολιτική και ουσιαστικά να ασκεί μεγάλο έλεγχο σε όργανα του ΚΚΚ.

Ο Jiang Zemin πριν αποχωρήσει από την ηγεσία του ΚΚΚ παρουσίασε τη θεωρία των «Τριών Αντιπροσωπεύει», που άνοιξε τις πόρτες του ΚΚΚ σε ιδιώτες επιχειρηματίες και «κεφαλαιοκράτες» για πρώτη φορά⁸. Η κυβέρνηση Hu Jintao-Wen Jiabao ανέλαβε μια ΛΔΚ με μια ταχύτατα αναπτυσσόμενη οικονομία, αλλά και πολλά κοινωνικά προβλήματα, ανισότητες και εντάσεις. Επίσης, το ΚΚΚ φαινόταν να έχει «αδειάσει» ιδεολογικά, πολλά μέλη του να εμπλέκονται σε σκάνδαλα διαφθοράς, ενώ και η κοινωνία φαινόταν να απομακρύνεται από πνευματικές αξίες και να επικεντρώνεται στον εύκολο πλουτισμό. Αυτή την κρίση αξιών η νέα κυβέρνηση αποφάσισε να αντιμετωπίσει με μια ανανέωση των μαρξιστικών σπουδών στην ΛΔΚ καθώς και με εκστρατείες ηθικής διαπαιδαγώγησης⁹. Το διαδίκτυο είχε πλέον αρχίσει να εξαπλώνεται στην ΛΔΚ και υπήρχαν πολλές σκέψεις και διαβουλεύσεις για τον έλεγχό του. Οι οικονομικές μεταρρυθμίσεις συνεχίστηκαν, ενώ η κυβέρνηση προχώρησε, περισσότερο από τους προκατόχους της, σε μέτρα κοινωνικής πολιτικής. Τα τελευταία χρόνια της κυβέρνησης σηματοδεύτηκαν και από το σημαντικό σκάνδαλο του Bo Xilai που κλόνησε τα θεμέλια του ΚΚΚ.

Ο Xi Jinping αναδείχτηκε στην ηγεσία του ΚΚΚ και της κυβέρνησης όταν η χώρα είχε μεγάλους ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης, μια ισχυρότερη θέση στον κόσμο, αλλά και χαρακτη-

6 Richard Baum, "The Road to Tiananmen: Chinese Politics in the 1980s," essay, in *The Politics of China: Sixty Years of The People's Republic of China*, ed. Roderick MacFarquhar, 3rd ed. (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2011), 337–467.

7 Peter Sandby-Thomas, *Legitimizing the Chinese Communist Party since Tiananmen: A Critical Analysis of the Stability Discourse* (London: Routledge, 2015).

8 Joseph Fewsmith, *China since Tiananmen: From Deng Xiaoping to Hu Jintao* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2008).

9 Heike Holbig, "Remaking the CCP's Ideology: Determinants, Progress, and Limits under Hu Jintao," *Journal of Current Chinese Affairs* 38, no. 3 (September 2009): 35–61, <https://doi.org/10.1177/186810260903800303>.

ριζόταν από διαφθορά στο εσωτερικό και αδιέξοδα στην εξωτερική πολιτική. Σε αντίθεση με τους προκατόχους του της μεταμαοϊκής εποχής, ο Χι έδωσε λιγότερη έμφαση στις οικονομικές πλευρές της εξωτερικής πολιτικής της ΛΔΚ και περισσότερο στα πολιτικά κέρδη. Σε γενικές γραμμές, ο νέος πρόεδρος έδωσε από την πρώτη στιγμή έμφαση στη «συνολική» ισχύ της ΛΔΚ χωρίς να δίνει προτεραιότητα στην οικονομική ανάπτυξη όπως οι προκατόχοι του της «εποχής Ντενγκ»¹⁰. Έδειξε να εγκαταλείπει την πολιτική του χαμηλού προφίλ στην εξωτερική πολιτική και υιοθέτησε μια πολιτική πρωτοβουλιών που επικεντρώνεται στα αποτελέσματα¹¹. Με όχημα μια εκτεταμένη εκστρατεία κατά της διαφθοράς ο Χι καθαίρεσε μεγάλο αριθμό κυρίως εσωκομματικών του αντιπάλων και εδραίωσε την ισχύ του στο ΚΚΚ: η συγκέντρωση των εξουσιών στο πρόσωπό του άρχισε να απομακρύνεται από τον όποιο πλουραλισμό της εποχής Ντενγκ να θυμίζει την μαοϊκή εποχή. Ο Χι από την αρχή έδειξε να χαρακτηρίζεται από αποφασιστικότητα και δυναμισμό στις κινήσεις του.

III. Η εξάπλωση νέων τεχνολογιών και η ανάγκη ρυθμίσεων

Ήδη από το τέλος της πρώτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα, το θέμα της ρύθμισης της χρήσης των σύγχρονων τεχνολογιών και κυρίως όσων σχετίζονται με το διαδίκτυο αποτελούσε θέμα προβληματισμού για του κινέζους πολιτικούς. Το διαδίκτυο αποτέλεσε ένα νέο πεδίο όπου κινέζοι χρήστες έβρισκαν συνεχώς νέους τρόπους έκφρασης κριτικής στην κυβέρνηση και στο κόμμα χρησιμοποιώντας δημιουργικά γλωσσικά παιχνίδια όπως (σχεδόν) ομόηχους χαρακτήρες. Η κυβέρνηση Hu Jintao-Wen Jiabao είδε τον κίνδυνο που παρουσίαζε η ανεξέλεγκτη χρήση του διαδικτύου, αλλά η απάντησή της ήταν ένας συνδυασμός απαγορεύσεων και μιας παραδοσιακής ηθικοπλαστικής εκστρατείας κατά της αναιδούς συμπεριφοράς και της χρήσης βωμολογιών στο διαδίκτυο. Η αντίδραση των χρηστών του κινέζικου διαδικτύου ήταν άμεση αφού κυκλοφόρησε (ανώνυμα) ένα τραγούδι για το «άλογο του γρασιδιού και της λάσπης» όπου οι χαρακτήρες ήταν περίπου ομόηχοι με μια κοινή βωμολοχία της κινεζικής¹². Σύμφωνα με το τραγούδι αυτό, οι εχθροί των αλόγων αυτών ήταν οι «κάβουρες του ποταμού», μια έκφραση περίπου ομόηχη με τη λέξη αρμονία στην κινεζική, μια λέξη που χρησιμοποιούνταν πολύ στις ηθικοπλαστικές εκστρατείες του ΚΚΚ.

Με το διαδίκτυο οι κινεζικές κυβερνήσεις βρέθηκαν αντιμέτωπες με ένα σημαντικό δίλημμα: από την μια μεριά ήθελαν να στηρίξουν και να ενθαρρύνουν την χρήση του διαδικτύου που είχε προφανή οφέλη για την οικονομία, ενώ από την άλλη ήθελαν να ελέγχουν τη χρήση του ώστε να μην καταστεί όχημα έκφρασης δυσαρέσκειας και κριτικής για το ΚΚΚ και προκαλέσει κοινωνικές αναταραχές. Μετά από μακροχρόνιες και δαιδαλώδεις συζητήσεις που περιλάμβαναν βήματα προς μεγαλύτερη ελευθερία καθώς και συντηρητικές αντιδράσεις, ο «Νόμος για

10 Ο όρος «εποχή Ντενγκ» που περιλαμβάνει και τις περιόδους των Jiang Zemin και Hu Jintao εμφανίστηκε για πρώτη φορά σε λόγο του Xi Jinping, στον οποίο χώρισε τη σύγχρονη περίοδο της Κίνας στην πρώιμη Μαοϊκή εποχή, στην κυρίως μαοϊκή εποχή, την εποχή του Ντενγκ και από το 2012, τη δική του εποχή. Η περιοδολόγηση αυτή της ιστορίας του ΚΚΚ έγινε με αφορμή τα 100χρονα του κόμματος στην 6^η Ολομέλεια της Κεντρικής Επιτροπής, τον Νοέμβριο του 2021 (βλέπε Minxin Pei, "A Tale of Three Resolutions: A Close Reading of Xi Jinping's Version of CCP History: China Leadership Monitor," China Leadership, March 2, 2022, <https://www.prclleader.org/post/a-tale-of-three-resolutions-a-close-reading-of-xi-jinping-s-version-of-ccp-history>).

11 Xuetong Yan, "From Keeping a Low Profile to Striving for Achievement," *The Chinese Journal of International Politics* 7, no. 2 (April 22, 2014): 153–84, <https://doi.org/10.1093/cjip/pou027>.

12 1. The Observers - France 24, "The 'grass-Mud Horses' Battling Internet Censors," *The Observers - France 24*, October 6, 2010, <https://observers.france24.com/en/20090313-grass-mud-horse-china-internet-censorship-netizens-song>.

την Κυβερνοασφάλεια της Κίνας» τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουνίου 2017 και αντιπροσωπεύει μια ολοκληρωμένη προσπάθεια της κινεζικής κυβέρνησης να ρυθμίσει και να ελέγξει τις δραστηριότητες στο διαδίκτυο στη χώρα. Ο νόμος στοχεύει στην προστασία της εθνικής ασφάλειας, στη διατήρηση της κοινωνικής τάξης και στην ασφάλεια των πληροφοριών των πολιτών. Έχει σημαντικές επιπτώσεις τόσο για τις εγχώριες όσο και για τις ξένες εταιρείες που δραστηριοποιούνται στην Κίνα. Βασικές Πτυχές του Νόμου για την Κυβερνοασφάλεια είναι οι εξής: 1) Τοπική αποθήκευση δεδομένων, δηλαδή ο νόμος απαιτεί οι προσωπικές πληροφορίες και τα σημαντικά δεδομένα που συλλέγονται ή παράγονται από τους χειριστές κρίσιμων υποδομών πληροφοριών (CII) εντός της Κίνας να αποθηκεύονται τοπικά. Εάν είναι απαραίτητο να μεταφερθούν τέτοια δεδομένα εκτός Κίνας, η εταιρεία πρέπει να υποβληθεί σε αξιολόγηση ασφάλειας και να λάβει κυβερνητική έγκριση. Αυτό έχει οδηγήσει πολλές ξένες εταιρείες να δημιουργήσουν κέντρα δεδομένων εντός της Κίνας για να συμμορφωθούν με τον νόμο, επηρεάζοντας σημαντικά τις επιχειρησιακές και οικονομικές στρατηγικές τους. 2) CII που περιλαμβάνουν τομείς όπως οι δημόσιες επικοινωνίες και πληροφοριακές υπηρεσίες, η ενέργεια, οι μεταφορές, η συντήρηση υδάτων, τα χρηματοοικονομικά, οι δημόσιες υπηρεσίες και η ηλεκτρονική διακυβέρνηση, μεταξύ άλλων. Οι χειριστές CII υποχρεούνται να εφαρμόζουν αυστηρά μέτρα ασφαλείας για να προστατεύουν τα συστήματά τους από κυβερνοαπειλές και να αναφέρουν οποιαδήποτε περιστατικά κυβερνοασφάλειας στις αρμόδιες αρχές¹³.

Στην παραγωγή του νομοθετικού πλαισίου για την κυβερνοασφάλεια πρωταγωνιστικό ρόλο έπαιξε η Η Διοίκηση Κυβερνοχώρου της Κίνας ή «Εθνικό Γραφείο Πληροφοριών για το Διαδίκτυο της Κίνας» / 中华人民共和国国家互联网信息办公室 (Cyberspace Administration of China - CAC) που είναι η κεντρική ρυθμιστική αρχή του διαδικτύου, δηλαδή μια βασική λογοκριτική αρχή εποπτείας και ελέγχου. Ιδρύθηκε για να επιβλέπει τον ταχέως αναπτυσσόμενο ψηφιακό τοπίο στην Κίνα και να διασφαλίζει ότι το ΚΚΚ διατηρεί τον έλεγχο στο διαδίκτυο.

Ιδρύθηκε επίσημα στις 24 Νοεμβρίου 2014, συγχωνεύοντας τις λειτουργίες πολλών υπαρχόντων ρυθμιστικών φορέων, αποτελώντας με αυτόν τον τρόπο «δημιούργημα» των πρώτων χρόνων της εποχής του Xi Jinping, όταν εντατικοποιήθηκε η λειτουργία μηχανισμών ελέγχου και λογοκρισίας. Θεωρητικά, η αρχή αυτή λειτουργεί υπό τον άμεσο έλεγχο της Κεντρικής Επιτροπής του ΚΚΚ και διοικείται από έναν διευθυντή που είναι επίσης υψηλόβαθμο μέλος του ΚΚΚ και έμπιστος της κυριαρχούσας κομματικής ελίτ. Αυτό εξασφαλίζει ότι οι πολιτικές και οι ενέργειές της ευθυγραμμίζονται στενά με τους ευρύτερους στόχους του κόμματος. Βασικές λειτουργίες της CAC είναι ο έλεγχος περιεχομένου και η επιτήρηση δραστηριοτήτων στο διαδίκτυο. Είναι υπεύθυνη για την παρακολούθηση και τη ρύθμιση του διαδικτυακού περιεχομένου ώστε να ευθυγραμμίζεται με τις κρατικές πολιτικές και τις σοσιαλιστικές αξίες. Αυτό περιλαμβάνει τη λογοκρισία πολιτικά ευαίσθητου περιεχομένου, τον αποκλεισμό ξένων ιστότοπων και τη διαχείριση πληροφοριών που μπορεί να θεωρηθούν επιβλαβείς για τα κρατικά συμφέροντα. Επίσης, παρακολουθεί τις διαδικτυακές δραστηριότητες για να εντοπίσει και να αποτρέψει δραστηριότητες που θεωρούνται ανατρεπτικές ή παράνομες. Αυτό περιλαμβάνει εκτεταμένη επιτήρηση κοινωνικών μέσων, ιστολογίων, φόρουμ και άλλων διαδικτυακών πλατφορμών. Πέρα από τις ελεγκτικές λειτουργίες, η CAC έχει δραστηριοποιηθεί προς την ασφάλεια των προσωπικών δεδομένων και έχει εφαρμόσει πολιτικές κυβερνοασφάλειας. Μια άλλη σημαντι-

13 Βλέπε Rogier Creemers, "Cybersecurity Law and Regulation in China: Securing the Smart State," *China Law and Society Review* 6, no. 2 (March 17, 2023): 111–45, <https://doi.org/10.1163/25427466-06020001>. Η κινεζική κυβέρνηση εξέδωσε το 2016 ένα κείμενο «Στρατηγικής στην κυβερνοασφάλεια» καθώς και κείμενα στα οποία πρότεινε ένα πλαίσιο συνεργασίας μεταξύ χωρών για αντιμετώπιση ζητημάτων κυβερνοασφάλειας σε παγκόσμιο επίπεδο. Πρόκειται για μια ακόμα περίπτωση πολιτικής ανάληψης πρωτοβουλιών της εποχής του Xi Jinping.

κή λειτουργία της CAC είναι η εποπτεία της τεχνολογικής βιομηχανίας (που είναι ιδιαίτερα σημαντική στην περίπτωση των ρυθμίσεων για τη γενετική τεχνητή νοημοσύνη και προωθεί την ανάπτυξη της ψηφιακής οικονομίας, τομέας στον οποίο η ΛΔΚ είναι πρωτοπόρος. Είναι σημαντικό να τονιστεί ότι η CAC είναι κυρίως μια αρχή πολιτικού και όχι τόσο τεχνοκρατικού χαρακτήρα, το οποίο έχει σημασία στην περίπτωση πρόσφατων δράσεων της που αφορούν τους αλγόριθμους γενετικής τεχνητής νοημοσύνης¹⁴.

IV. Οι προσπάθειες ρύθμισης της TN στην ΛΔΚ

Το θέμα της TN άρχισε να απασχολεί έντονα τις αρχές στην ΛΔΚ κυρίως κατά τη δεύτερη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, δηλαδή από τα πρώτα χρόνια της κυβέρνησης Xi Jinping. Όπως στην περίπτωση του νομοθετικού πλαισίου για τη ρύθμιση του κυβερνοχώρου, η διαβούλευση για τη ρύθμιση της TN άρχισε με δειλά βήματα. Αρχικά η κυβέρνηση άφησε τις σχετικές βιομηχανίες να «αυτορυθμιστούν», δηλαδή να προτείνουν από μόνες τους ρυθμιστικούς κανόνες για τα προϊόντα TN. Αυτό πιθανότητα οφειλόταν στην έλλειψη τεχνογνωσίας στον τομέα αυτό από την μεριά ρυθμιστικών αρχών όπως η CAC. Τα χρόνια 2014-2016 είδαν μόνο σποραδικές συζητήσεις και μια διστακτικότητα παρέμβασης από τις κυβερνητικές αρχές.

Η κατάσταση αυτή αλλάζει τα επόμενα χρόνια καθώς λογισμικά που κάνουν χρήση αλγορίθμων TN αποτελούν μέρος της καθημερινότητας μεγάλου μέρους κινέζων πολιτών και παίζουν όλο και πιο σημαντικό ρόλο στην οικονομία και στην ψηφιοποίηση πολλών υπηρεσιών. Ίσως η πιο σημαντική κατηγορία αλγορίθμων με βάση την έκταση της χρήσης τους και τον ρόλο τους στην καθημερινή ζωή πολλών πολιτών είναι οι «αλγόριθμοι επιλογής». Τέτοιοι αλγόριθμοι χρησιμοποιούνται συχνά από ιστοσελίδες υπηρεσιών διανομής. Ο αλγόριθμος χρησιμοποιείται για να υπολογίσει τον αναμενόμενο χρόνο παράδοσης και να προτείνει την πιο γρήγορη διαδρομή για τον διανομέα. Μια άλλη πολύ συχνή χρήση τέτοιων αλγορίθμων είναι από ιστοσελίδες που επιλέγουν ειδήσεις για τους χρήστες τους σε εξατομικευμένη βάση. Ιστοσελίδες και εφαρμογές αυτών των δύο τύπων έδωσαν το έναυσμα για μια πιο προσεκτική εξέταση των προϊόντων της TN και τη συνειδητοποίηση της ανάγκης για αυστηρότερες ρυθμίσεις από την πλευρά των κυβερνητικών αρχών.

Πριν γίνει σύντομη αναφορά σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, θα πρέπει να τονιστεί ότι οι κανονιστικές πρωτοβουλίες των κινεζικών αρχών, με την CAC σε πρωταγωνιστικό ρόλο, είχαν διττό χαρακτήρα. Από την μια μεριά, είναι φανερό η προσπάθεια να τεθούν τα ρυθμιστικά μέτρα στο γενικότερο πλαίσιο ρητορικής του ΚΚΚ, του αξιακού του κώδικα καθώς και της θεωρίας του Xi Jinping. Από την άλλη μεριά, σύντομα γίνεται κατανοητό ότι υπάρχει ανάγκη για μέτρα που να στοχεύουν σε συγκεκριμένα χαρακτηριστικά των νέων τεχνολογιών και ειδικότερα την αλγοριθμική τους φύση. Τα κείμενα με πιο θεωρητικό/γενικό περιεχόμενο προέρχονται συχνά από υψηλά στην ιεραρχία όργανα της κυβέρνησης και το ΚΚΚ. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το πλάνο για την ανάπτυξη της TN στην Κίνα από το Κρατικό Συμβούλιο, ένα είδος υπουργικού συμβουλίου με επικεφαλής τον πρωθυπουργό, τον Ιούλιο του 2017. Το μεγαλύτερο μέρος του κειμένου αναφέρεται σε συγκεκριμένους τομείς όπου πρέπει να δοθεί έμφαση τα επόμενα χρόνια ώστε η ΛΔΚ να καταστεί πρωτοπόρος χώρα στον τομέα της TN μέχρι το 2030. Πέρα από τους συγκεκριμένους τομείς τεχνολογίας, στο κείμενο υπάρχουν αναφορές σε στοιχεία

14 Jamie Horsley and Rogier Creemers, "Chapter 1: The Cyberspace Administration of China: A Portrait," essay, in *The Emergence of China's Smart State*, ed. Rogier Creemers, Straton Papagiannas, and Adam Knight (Lanham, Maryland: Rowman & Littlefield, 2024), 9–33. https://rowman.com/WebDocs/OA_Creemers_Emergence_9781538184417.pdf#page=20.

της ιδεολογίας και των πρακτικών του ΚΚΚ που έχουν ενισχυθεί την εποχή του Χι Jinqing, όπως η ανάγκη για χρήση της ΤΝ ώστε να προχωρήσει η ενσωμάτωση πολιτών και στρατού. Επίσης, αναφέρονται θέσεις του 18^{ου} Συνεδρίου του ΚΚΚ ως καθοδηγητικές ιδεολογικές αρχές, όπως «η συνολική τετραμερής στρατηγική» (四个全面战略布局)¹⁵. Τονίζεται επίσης ο ηγετικός ρόλος της κυβέρνησης σε αυτή την πορεία καθώς και η ανάγκη ενημέρωσης και καθοδήγησης της κοινής γνώμης¹⁶. Η Κεντρική Επιτροπή του ΚΚΚ, με κείμενό της το 2020, αναφέρεται στις τεχνολογίες ΤΝ, εκφράζει ανησυχία για τη χρήση των deepfakes και προσπαθεί να θέσει τη συζήτηση για τις αναγκαίες ρυθμίσεις στο ευρύτερο πλαίσιο ρητορικής του ΚΚΚ για τη δημιουργία μιας χώρας που κυβερνάται με βάση τον νόμο¹⁷. Ενώ δημοσιεύονταν τέτοια κείμενα γενικότερου περιεχομένου που σκόπευαν να θέσουν τα ιδεολογικά πλαίσια της συζήτησης, είχαν αρχίσει και οι πρωτοβουλίες για τεχνολογίες συγκεκριμένων τύπων.

Το 2016-2017 η πλατφόρμα Jinri Toutiao (今日头条), της εταιρείας ByteDance που είχε κατασκευάσει το TikTok, αναδεικνύεται στην πιο δημοφιλή πλατφόρμα ενημέρωσης. Δεν έχει δημοσιογράφους, ενώ ο ιδιοκτήτης της απορρίπτει την ανάγκη παρουσίας «συντάκτη». Οι αλγόριθμοι είναι υπεύθυνοι για την επιλογή ειδήσεων που να αντιστοιχούν στις προτιμήσεις κάθε επισκέπτη. Η δημοφιλία της πλατφόρμας όμως σύντομα τραβάει την προσοχή δημοσιογράφων εργαζόμενων σε «παραδοσιακά» ΜΜΕ, ανάμεσα στα οποία είναι και κάποια καθαρά κυβερνητικά. Υποστηρίζεται σε άρθρα ότι ο αλγόριθμος δεν μπορεί να παγιδεύει τους πολίτες σε «κουκούλια ενημέρωσης» και ότι οι άνθρωποι είναι απαραίτητοι για να ελέγχουν τους αλγόριθμους. Η ρητορική αυτή αναπαράγει επιχειρήματα που είχαν ήδη χρησιμοποιηθεί για να δικαιολογηθεί ο έλεγχος του κυβερνοχώρου και ουσιαστικά εκφράζουν για ακόμα μια φορά τη σημασία της έννοιας του ελέγχου της παραγωγής και διακίνησης της πληροφορίας για το ΚΚΚ και την κυβέρνηση.

Στα τέλη του 2017 η πλατφόρμα έχει πλέον καταλάβει τον κίνδυνο και, ως ένδειξη πειθαρχίας στην κυβέρνηση, μετονομάζει ένα κανάλι της σε «Κανάλι Νεας Εποχής» υιοθετώντας δηλαδή μια φράση-σήμα κατατεθέν του πολιτικού λόγου του Χι Jinqing. Το 2017 και το 2018, η εφαρμογή επικρίθηκε για τη διάδοση «χυδαίου» περιεχομένου και για τη μη επαρκή ρύθμιση του περιεχομένου που παράγεται από τους χρήστες. Αυτό οδήγησε σε προσωρινές διακοπές λειτουργίας και ανάγκασε την ByteDance να εφαρμόσει αυστηρότερες πολιτικές ελέγχου περιεχομένου. Το 2018, οι κινεζικές ρυθμιστικές αρχές διέταξαν το Jinri Toutiao να αναστείλει ορισμένες λειτουργίες και επέβαλαν πρόστιμα στην εταιρεία για μη συμμόρφωση με τα πρότυπα περιεχομένου. Η πλατφόρμα αφαιρέθηκε προσωρινά από τα καταστήματα εφαρμογών ως μέτρο τιμωρίας. Σε απάντηση σε αυτές τις ποινές, η ByteDance αύξησε το προσωπικό ελέγχου περιεχομένου και επένδυσε σε πιο ανθεκτικές τεχνολογίες εποπτείας για να ευθυγραμμιστεί καλύτερα με τις ρυθμιστικές απαιτήσεις. Μετά τις ρυθμιστικές καταστολές, η ByteDance εξέδωσε δημόσιες συγγνώμες και δεσμεύτηκε να βελτιώσει την εποπτεία του περιεχομένου. Η εταιρεία

15 Αυτή η στρατηγική αποτελείται από τα εξής σκέλη: 1) Συνολική οικοδόμηση μιας ηπίως ευημερούσας κοινωνίας που θα οδηγήσει τελικά στη συνολική οικοδόμηση μιας σύγχρονης σοσιαλιστικής χώρας, 2) συνολική εμπάθυνση της μεταρρύθμισης, 3) συνολική διακυβέρνηση του έθνους σύμφωνα με το νόμο, 4) συνολική διακυβέρνηση του κόμματος με αυστηρότητα.

16 State Council of China, “China’s ‘new Generation Artificial Intelligence Development Plan’ (2017) [αγγλική μετάφραση από το πρωτότυπο],” DigiChina, October 1, 2021, <https://digichina.stanford.edu/work/full-translation-chinas-new-generation-artificial-intelligence-development-plan-2017/>.

17 CCP Central Committee, 2020-2025, 2020-2025 Προσχέδιο για τη Δημιουργία μια Κοινωνία βασισμένη στην Εξουσία του Νόμου (2020–2025)], accessed July 15, 2024, https://www.gov.cn/zhengce/2020-12/07/content_5567791.htm.

αναγνώρισε τις ελλείψεις της στη ρύθμιση του περιεχομένου και υποσχέθηκε να εξυπηρετήσει καλύτερα το δημόσιο συμφέρον.

Παρά τις ρυθμιστικές προκλήσεις, το Jīnǐ Tóutiao παραμένει μία από τις πιο δημοφιλείς πλατφόρμες ειδήσεων στην Κίνα, με εκατομμύρια ενεργούς χρήστες καθημερινά. Η ByteDance συνεχίζει να καινοτομεί, αξιοποιώντας την τεχνητή νοημοσύνη για να βελτιώσει την εμπειρία των χρηστών, ενώ παράλληλα προσπαθεί να συμμορφωθεί με τους αυστηρούς κυβερνητικούς κανονισμούς. Γενικώς, οι προκλήσεις που αντιμετώπισε το Jīnǐ Tóutiao δεν εμπόδισαν σημαντικά την ανάπτυξη της ByteDance συνολικά, καθώς η εταιρεία έχει επεκταθεί με επιτυχία παγκοσμίως με άλλα προϊόντα όπως το TikTok¹⁸.

Η περίπτωση του Jīnǐ Tóutiao υπογραμμίζει το σύνθετο τοπίο της ρύθμισης του διαδικτύου στην Κίνα¹⁹, όπου οι εταιρείες πρέπει να ελίσσονται μέσα σε αυστηρούς κρατικούς ελέγχους προσπαθώντας ταυτόχρονα να καινοτομήσουν και να ικανοποιήσουν τη ζήτηση των χρηστών. Η εμπειρία της πλατφόρμας αναδεικνύει τις προκλήσεις που αντιμετωπίζουν οι τεχνολογικές εταιρείες που δραστηριοποιούνται στην Κίνα, ισορροπώντας τη ρυθμιστική συμμόρφωση με την ανάπτυξη και την αλληλεπίδραση των χρηστών. Μετά από μακροχρόνιες συζητήσεις, το 2021 δημοσιεύεται νομοθετική ρύθμιση για τους αλγόριθμους σύστασης και δημιουργείται μητρώο εγγραφής αλγορίθμων που θα χρησιμοποιηθεί και σε επόμενες νομοθετικές ρυθμίσεις. Βασικά σημεία της νομοθετικής ρύθμισης για τους αλγόριθμους επιλογής είναι τα εξής:

- να μην προκαλεί κοινωνική και οικονομική αναταραχή
- το περιεχόμενο που παράγει να είναι συμβατό με τις αξίες της κοινωνίας
- οι χρήστες να έχουν το δικαίωμα να απενεργοποιούν τις συστάσεις
- να υπάρχει «διαφάνεια» στον τρόπο με τον οποίο ο αλγόριθμος επηρεάζει τα δικαιώματα των χρηστών
- οι επιχειρήσεις να μην χρησιμοποιούν τους αλγόριθμους για άδικες πρακτικές και να μην παραβιάζονται τα δικαιώματα των εργαζομένων.

Φαίνεται η ρύθμιση να περιλαμβάνει κάποιες γενικές αρχές ηθικού χαρακτήρα μαζί με τεχνικά σημεία για τον πιο αποτελεσματικό έλεγχο της λειτουργίας των αλγορίθμων. Αυτό το μίγμα τεχνικών και ηθικών στοιχείων χαρακτηρίζει τις ρυθμιστικές παρεμβάσεις των κινεζικών αρχών στον τομέα των νέων τεχνολογιών τα τελευταία χρόνια.

Ανάλογη ρητορική χαρακτηρίζει τις ρυθμίσεις για τα deepfakes τα οποία από την πρώτη τους εμφάνιση ήταν ξεκάθαρο ότι αποτελούσαν πρόκληση για το πλαίσιο ελέγχου της διακίνησης πληροφοριών και το αξιακό («ηθικό») πλαίσιο που είχε ήδη αναπτυχθεί από τις αρχές. Η συζήτηση για τον περιορισμό των deepfakes έκανε αναφορές και στα δικαιώματα των πολιτών (όπως η συζήτηση για τους αλγόριθμους σύστασης). Πρόκειται για άλλη μια περίπτωση όπου ορίζεται ότι πρέπει να γίνονται σεβαστές οι ηθικές αξίες της κοινωνίας. Τα αποτελέσματα θα πρέπει να είναι εύκολα ανιχνεύσιμα και να μην προκαλείται σύγχυση στους χρήστες. Αυτό ση-

18 Η περίπτωση εφαρμογών διανομής παραγγελιών από επιχειρήσεις εστίασης και από καταστήματα πώλησης εδεσμάτων, όπως η Meituan, ήταν περισσότερο προϊόν δημοσιογραφικής έρευνας που ανέδειξε τις σκληρές συνθήκες εργασίας των διανομέων της εταιρείας. Όσον αφορά στο θέμα της TN, μέρος των κατηγοριών κατά της εταιρείας ήταν ότι χρησιμοποιούσε αλγόριθμους που κυριαρχούσαν στους ανθρώπους και καθόριζαν σε μεγάλο βαθμό την επιτυχή διανομή ή όχι. Ατυχήματα με διανομείς που αναγκάζονταν να τρέχουν στο δρόμο για να κάνουν την παράδοση στα όρια που είχε θέση ο αλγόριθμος, έκανε το κινεζικό κοινό να αναρωτηθεί αν πρέπει αν δίνεται τόσο μεγάλη ευθύνη σε αλγόριθμους χωρίς την επίβλεψη ανθρώπων. (Βλέπε Daniel Alan Bey, "Will 'common Prosperity' Reach China's Takeout Drivers?" – The Diplomat, March 12, 2022, <https://thediplomat.com/2022/03/will-common-prosperity-reach-chinas-takeout-drivers/>).

19 Charlotte Gao, "China's Top News Apps Fall Victim to Government Ban - Again," The Diplomat, April 11, 2018, <https://thediplomat.com/2018/04/chinas-top-news-apps-fall-victim-to-government-ban-again/>.

μαίνει ότι το προϊόν των deepfakes πρέπει να έχει σηματοδοτηθεί ως τέτοιο ώστε να μην παραπλανούνται οι χρήστες και να μη διασπείρονται ψευδείς ειδήσεις στο διαδίκτυο. Το κείμενο της ρύθμισης επίσης ορίζει να μην παράγονται ψευδείς ειδήσεις και να μη βλάπτεται η εικόνα του έθνους, εντάσσοντας τη ρύθμιση αυτή στο πλαίσιο της ρητορικής για το εθνικό συμφέρον και την κοινωνική αρμονία.

Το τρίτο κύμα ρυθμίσεων για προϊόντα ΤΝ έχουν σχέση με την πρόσφατη εμφάνιση προϊόντων γενετικής ΤΝ, όπως το ChatGPT στη Δύση. Η εμφάνιση του ChatGPT και η αίσθηση που προκάλεσε αρχικά ξάφνιασε τη ΛΔΚ που θέλησε να βοηθήσει τις κινεζικές εταιρείες να δημιουργήσουν ανάλογα λογισμικά. Όπως και στις προηγούμενες περιπτώσεις, οι κινεζικές αρχές βασίστηκαν σε ρυθμίσεις που είχαν ήδη εισαχθεί με άλλες αφορμές, έκαναν χρήση αναφορών στο ευρύτερο ιδεολογικό πλαίσιο της κυβέρνησης Xi Jinping και πρόσθεσαν πιο συγκεκριμένα μέτρα ειδικά για την περίπτωση λογισμικού που χρησιμοποιεί αλγόριθμους γενετικής ΤΝ. Η κανονιστική παρέμβαση για τα προϊόντα γενετικής ΤΝ ήρθε τον Απρίλη του 2023 ως αντίδραση των αρχών στην έκρηξη του ενδιαφέροντος για την τεχνολογία αυτή²⁰.

Οι ρυθμίσεις σε γενικές γραμμές στοχεύουν να διασφαλίσουν ότι οι τεχνολογίες γενετικής ΑΙ αναπτύσσονται και χρησιμοποιούνται σύμφωνα με τις αξίες και τα συμφέροντα της χώρας. Για αυτό τον λόγο δίνουν έμφαση στην ανάγκη για διαφάνεια, ασφάλεια δεδομένων και προστασία των προσωπικών πληροφοριών. Η ιδιαίτερη ρύθμιση στις περιπτώσεις λογισμικού του τύπου ChatGPT ήταν η υποχρέωση των εταιρειών να παρουσιάζουν τα δεδομένα στα οποία εκπαιδεύεται το σύστημα σε αρχές όπως η CAC. Μόνο μετά την έγκριση των αρχών μπορεί να τους δοθεί άδεια να διαθέσουν το προϊόν τους στην αγορά. Αυτή η ρύθμιση θεωρήθηκε ότι έβαζε ένα ασφυκτικό πλαίσιο στις εταιρείες της ΛΔΚ καθώς για να δοθούν οι απαραίτητες εγκρίσεις, χρειάζονταν χρονοβόροι έλεγχοι σε πληθώρα δεδομένων που θα προκαλούσαν καθυστερήσεις με αποτέλεσμα οι κινεζικές εταιρείες να είναι λιγότερο ανταγωνιστικές σε ένα πεδίο που αναπτύσσεται με ταχύτατους ρυθμούς. Η ένταση αυτή ανάμεσα στην πραγματικότητα της αγοράς και στις ανάγκες των κινεζικών αρχών για εξασφάλιση ελέγχου στον τομέα της γενετικής ΤΝ κατέδειξε τη σύγκρουση ανάμεσα στον πραγματισμό και στις ιδεολογικές επιταγές που χαρακτηρίζει την μεταμαοϊκή Κίνα από τα πρώτα χρόνια της. Σε αυτή την περίπτωση η ένταση ήταν ανάμεσα στους τενοκράτες των εταιρειών και τα στελέχη της CAC που, όπως αναφέρθηκε ήδη, είχαν μικρότερη τεχνική κατάρτιση και λειτουργούσαν πιο πολύ ως πολιτική αρχή.

V. Συμπεράσματα

Οι πολιτικές της ΛΔΚ σχετικές με προϊόντα ΤΝ παρουσιάζουν κοινά σημεία με πολιτικές σε άλλους τομείς της τεχνολογίας και γενικώς της κοινωνικής ζωής, αλλά έχουν και κάποιες ιδιαιτερότητες. Σε γενικές γραμμές η πορεία προς τη ρύθμιση του χώρου των προϊόντων ΤΝ έχει ακολουθήσει το μοτίβο της διελκυστίνδας ανάμεσα στη χαλαρή προσέγγιση που επικεντρώνεται στην πραγματιστική λογική της «πρακτικής ως μοναδικού κριτηρίου της αλήθειας» και στην επιβολή ελέγχων και περιορισμών των «τεσσάρων θεμελιωδών αρχών» και κυρίως της τρίτης που θέτει ως αδιαπραγμάτευτο το μονοπώλιο εξουσίας από το ΚΚΚ. Ο έλεγχος της παραγωγής

20 (CAC), Ανακοίνωση του Εθνικού Γραφείου Πληροφοριών για το Διαδίκτυο σχετικά με τη δημόσια διαβούλευση για τα μέτρα διαχείρισης των υπηρεσιών γενετικής τεχνητής νοημοσύνης (σχέδιο έκθεσης), April 11, 2023, https://www.cac.gov.cn/2023-04/11/c_1682854275475410.htm. Βλέπε και Matt Sheehan, "China's AI Regulations and How They Get Made," Carnegie Endowment for International Peace, July 10, 2023, <https://carnegieendowment.org/2023/07/10/china-s-ai-regulations-and-how-they-get-made-pub-90117>.

και της διακίνησης πληροφοριών θεωρείται από το ΚΚΚ ως βασικό συστατικό αυτής της εξουσίας: επειδή λογισμικά που βασίζονται σε αλγόριθμους γενετικής ΤΝ συχνά χαρακτηρίζονται από μη προβλέψιμη συμπεριφορά, οι αρχές στην ΛΔΚ βρίσκονται μπροστά σε ένα δίλημμα. Από την μια μεριά, έχοντας θέσει ως στόχο την ανάδειξη της ΛΔΚ σε μεγάλη και τελικά ηγετική δύναμη στον τομέα των νέων τεχνολογιών τις επόμενες δεκαετίες, θεωρούν επιτακτικό να δρέψουν όσο πιο γρήγορα γίνεται τα οφέλη της ευρείας χρήσης λογισμικών γενετικής ΤΝ και να ενθαρρύνουν την εξάπλωσή τους. Από την άλλη μεριά, είναι σαφές ότι, καθώς οι αλγόριθμοί έχουν σε ένα βαθμό θεωρηθεί ως φέροντες ηθικά χαρακτηριστικά, είναι επιθυμητή η εκπαίδευσή τους σε δεδομένα που να εξασφαλίζουν την προσαρμογή τους στο ηθικό σύστημα της κοινωνίας. Αυτό όμως απαιτεί μακροχρόνιους ελέγχους και τελικά δημιουργεί προβλήματα στην εξάπλωση αυτής της τεχνολογίας.

Η κανονιστική ρύθμιση της γενετικής ΤΝ από τις κινεζικές αρχές είναι μια διαδικασία σε εξέλιξη. Μετά από το ασφυκτικό πλαίσιο του 2023 και μετά τις αντιδράσεις από εταιρείες λογισμικού στην ΛΔΚ, η κυβέρνηση φαίνεται πως κινείται προς μια σχετική χαλάρωση των μέτρων²¹. Μια άλλη συνέπεια αυτών των εξελίξεων είναι η στροφή των δημιουργών λογισμικού προς την κατασκευή εφαρμογών με εξειδικευμένη λειτουργία σε αντίθεση με τις μεγάλες πλατφόρμες γενικής νοημοσύνης²².

Σε γενικές γραμμές είναι δύσκολο να προβλεφθεί η πορεία των κανονιστικών μέτρων των κινεζικών αρχών σε θέματα τεχνολογιών ΤΝ, όπως άλλωστε είναι δύσκολη η πρόβλεψη των τεχνολογικών εξελίξεων σε αυτόν τον τομέα. Θα μπορούσε κανείς όμως να εκφράσει με σχετική βεβαιότητα ότι η ηγεσία του ΚΚΚ και της ΛΔΚ θα συνεχίσει να δημιουργεί νέους θεσμούς παραγωγής πολιτικής ώστε να είναι σε θέση να απολαμβάνει τα οφέλη από τη διάδοση αυτών των τεχνολογιών, ενώ από την άλλη να εξασφαλίζει τη σταθερότητα της ηγεμονίας του στη χώρα.

---

21 Τον Φεβρουάριο του 2024 η CAC εξέδωσε νέες οδηγίες για τη χρήση συστημάτων που χρησιμοποιούν γενετική ΤΝ και την 02/04/2024 μια λίστα με 117 εγκεκριμένα μοντέλα γενετικής ΤΝ. Επίσης, οι αντιδράσεις στην πρόσφατη επίσκεψη του Elon Musk στην Κίνα και η συνάντησή του με τον Κινέζο Πρωθυπουργό (Li Qiang) φαίνεται πως και αυτές σηματοδοτούν μια τάση χαλάρωσης των αυστηρών ελέγχων (βλέπε Jonathan Dove, "China Signals a Loosening of Data and AI Governance," *The Diplomat*, May 3, 2024, <https://thediplomat.com/2024/05/china-signals-a-loosening-of-data-and-ai-governance/>).

22 Lim Min Zhang, "Everyone Is a Developer": China's Generative Ai Frenzy Sparks Boom in App Creation," *The Straits Times*, April 18, 2024, <https://www.straitstimes.com/asia/east-asia/everyone-is-a-developer-china-s-generative-ai-frenzy-sparks-boom-in-app-creation>.

III. Τέχνη, Λογοτεχνία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Πολιτική και παιδαγωγική λογοκρισία στη σύγχρονη ευρωπαϊκή παιδική λογοτεχνία

.....
Ρόζη-Τριανταφυλλιά Αγγελιάκη
.....

I. Εισαγωγή

Οι παγκόσμιες πολιτικές και οικονομικές μεταβολές συνεπάγονται ραγδαίες κοινωνικές εξελίξεις και συχνά σχετίζονται με σκοτεινές πτυχές του ανθρώπου, που οδηγούν σε τραυματικές εμπειρίες, όπως στον πόλεμο, την ένδεια, τις μετακινήσεις πληθυσμών, την αναζήτηση ασύλου, την απώλεια της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας, την εξόντωση κοινωνικών ομάδων και τον θάνατο. Τα κείμενα που αναπαριστούν τα γεγονότα αυτά είτε συνιστούν μνημονικές αφηγήσεις¹ που εξελίσσουν τα ατομικά και εθνικά τραύματα συγγραφέων που τα βίωσαν, διαπροσωπικά ή διαγενεακά², είτε είναι αφηγήματα φτιαγμένα από υλικά της ιστορικής πραγματικότητας· αφηγήματα που, ενώ 'λογοτεχνοποιούν' εμπειρίες πολιτικών ανακατατάξεων, πολέμου ή εκπατρισμού, τις ανάγουν σε συλλογικές εμπειρίες μέσω της αφηγηματικότητας³. Μπορεί, ωστόσο, και στις δυο περιπτώσεις, τα κείμενα αυτά να είναι εμποτισμένα από συγκεκριμένες ιδεολογικές τοποθετήσεις, πίσω από τις οποίες κρύβονται πολιτικά και στρατιωτικά συμφέροντα⁴.

Παρότι η λογοτεχνία για παιδιά και εφήβους ήταν πάντα συνδεδεμένη με κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα, οι κοινωνικοπολιτικές αναστατώσεις σε παιδικά βιβλία δεν αποτυπώνονταν πάντα με την ίδια ευκολία που αυτό συμβαίνει σε βιβλία για ενήλικους. Οι αιτίες για αυτό ανάγονται στην ιδεολογία, την καταγωγή ή τις εμπειρίες του εκάστοτε συγγραφέα ή/ και εικονογράφου, στο πολιτικό-κοινωνικό-ιστορικό ιδεολογικό υπόβαθρο της εποχής και του τόπου συγγραφής των έργων, στο εθνικό αφήγημα της εκάστοτε χώρας έκδοσης των βιβλίων, ή ακόμη και στην επιρροή του «ρομαντικού μύθου» της αθωότητας της παιδικής ηλικίας⁵ σε ενή-

1 Crowley, K.A. (2018). Memorability in Narration: An Overview of Mnemonic Features in Oral and Written Tradition. *Sociolinguistics*, 32, 77-94. <https://doi.org/10.5755/j01.sal.0.32.19186>.

2 Feldman, D. (2020). Translating Oral Memory and Visual Media in Ida Fink's 'Traces'. In B. Hofmann & U. Reuter (eds). *Translated Memories: Transgenerational Perspectives in Literature on the Holocaust* (pp. 31-50). Lanham, MA: Lexington Books.

3 Αγγελιάκη, Ρ.Τ. (2023). Η επανεγγραφή του τραύματος της Μικρασιατικής Καταστροφής και της ιδεολογίας του προσφυγισμού στη συλλογική συνείδηση των νέων μέσα από τον έντεχνο αφηγηματικό λόγο. *Πρακτικά Διεθνούς Συνέδριου Επανεκτιμώντας τη Μικρασιατική Καταστροφή (1922-2022), Επιστημονική Επετηρίδα της Σχολής Κλασικών και Ανθρωπιστικών Σπουδών του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου Θράκης* (21-23 Οκτωβρίου 2022). Τόμος Β' (σσ. 229-249). Αθήνα: Ηρόδοτος.

4 Garcia-Gonzalez, M. (2017). *Origin Narratives. The Stories We Tell Children About Immigration and International Adoption*. London: Routledge. Goodenough, E. & Immel, A. (Eds). 2008. *Under Fire: Childhood in the Shadow of War*. Detroit, MI: Wayne State University Press. Grzegorzczak, B. (2020). *Terror and Counter-Terror in Contemporary British Children's Literature*. New York: Routledge. -Ommundsen, Å. M. (ed.). *Looking Out and Looking In: National Identity in Picturebooks of the New Millennium*. Oslo: Novus Press.

5 Rose, J. (1984). *The Case of Peter Pan or the Impossibility of Children's Fiction*. USA: Palgrave Macmillan.

λικες δημιουργούς, εκδότες⁶, παιδαγωγούς και γονείς⁷. Η απουσία της αναφοράς, ωστόσο, σε πολιτικά ζητήματα μπορεί να ερμηνευτεί ως πολιτική δήλωση εκ μέρους των ενηλίκων, που ενώ καθιστούν τα παιδιά πολιτικά ουδέτερα, αποποιούνται τις ευθύνες τους και δεν τα προστατεύουν από τυχόν δύσκολες συνθήκες ή φρικαλεότητες που μπορεί να δουν, να ακούσουν ή ακόμα και να ζήσουν⁸. Υπήρξαν, βεβαίως, περιπτώσεις όπου συγγραφείς και εικονογράφοι έθιξαν μεν πολιτικά ζητήματα στα βιβλία τους, ωστόσο είτε είχαν σκοπό να επιβάλλουν εμμέσως τις ιδεολογικές, πολιτικές και εθνικές αντιλήψεις τους⁹, μιας που απευθύνονταν σε αγνώστες υπό διαμόρφωση, είτε ήθελαν να προβληματίσουν κριτικά το κοινό τους και να το προετοιμάσουν να αντιμετωπίσει τον κόσμο¹⁰.

Ομολογουμένως, είναι μεγάλος ο προβληματισμός των μελετητών της παιδικής και νεανικής λογοτεχνίας για τον τρόπο με τον οποίο αποτυπώνονται ή δεν αποτυπώνονται οι εθνικές ιδεολογίες, οι πολιτικές ανακατατάξεις και οι κοινωνικο-ιστορικές τους προεκτάσεις σε βιβλία για παιδιά και νέους. Εξίσου μεγάλο προβληματισμό εγείρει ο βαθμός επήρειας των πολιτικών μεταβολών και των κοινωνικών-ιστορικών συνθηκών στη λογοτεχνική παραγωγή μιας χώρας, αλλά και ο ενδεχόμενος αντίκτυπος που μπορεί να έχει σε νεαρά άτομα η ανάγνωση έργων με πολιτικό περιεχόμενο. Παρακάτω θα γίνει αναφορά στο τι ορίζεται ως παιδική και νεανική λογοτεχνία, στα είδη λογοκρισίας που υπάρχουν και που συναντά κανείς σε βιβλία για παιδιά. Επιπλέον, θα αναφερθούν οι περιπτώσεις όπου σημειώθηκε σε χώρες της Ευρώπης το φαινόμενο της λογοκρισίας και εφαρμόστηκαν οι προπαγανδιστικές τάσεις των ενηλίκων, με σκοπό να διαμορφώσουν την ατομική, την ιστορική και την πολιτική συνείδηση των ανήλικων αναγνωστών-αυριανών πολιτών.

II. Ορισμός (ή ορισμοί) της λογοτεχνίας για παιδιά και νέους

Ένας και μόνο ορισμός της λογοτεχνίας για παιδιά δεν έχει καθιερωθεί. Κάθε προσπάθεια για απόδοση του νοήματός της αντανάκλα τις σκέψεις και τις επικρατούσες ιστορικές, κοινωνικές και πολιτισμικές συνθήκες σε κάθε χώρα. Η λογοτεχνία για παιδιά αφορά το εγχείρημα ενός λογοτέχνη ή μιας λογοτέχνης να προσεγγίσει άτομα νεαρής ηλικίας και να τους εμφυσήσει γνώσεις, ερεθίσματα, καθώς και μηνύματα κατανοητά για την ηλικία τους. Τα έργα αυτά μπορεί να είναι εικονογραφημένα βιβλία ή εικονοβιβλία, σιωπηλά βιβλία, πολύβουα βιβλία, διηγήματα, μυθιστορήματα ή μυθιστορηματικές βιογραφίες. Ανεξάρτητα, πάντως, από το είδος όπου ανήκουν, οφείλουν τα κείμενα που απευθύνονται σε παιδιά να έχουν ανθρωποπλαστικό χαρακτήρα και να περιέχουν:

6 Ο Γάλλος λογοτέχνης Μισέλ Τουρνιέ αναφέρει ότι «οι εκδόσεις για παιδιά υπακούουν σε κανόνες που αποκλείουν την πραγματική λογοτεχνική δημιουργία [...] Οι εκδοτικοί οίκοι ζουν κάτω από την τρομοκρατία του ελέγχου που ασκούν σύλλογοι γονέων και βιβλιοπωλών». Βλ. Ζερβού Α., «Μορφές λογοκρισίας και αντιστάσεις στο κείμενο για παιδιά. Το παράδειγμα του Walter Benjamin», στο Α. Κατσίκη-Γκίβαλου (Επιμ.), *Παιδική Λογοτεχνία – Θεωρία και Πράξη*, Αθήνα, σ. 80.

7 Hirsch, M. (2012). *The Generation of Postmemory: Writing and Visual Culture After the Holocaust*. New York: Columbia University Press. Minslow, S. (2017). Helping Children Understand Atrocities: Developing and Implementing an Undergraduate Course Titled War and Genocide in Children's Literature. In S. W. Murray (Ed.), *Understanding Atrocities: Remembering, Representing and Teaching Genocide* (1st ed., pp. 199–222). University of Calgary Press.

8 Kümmerling-Meibauer, B. & Schulz, F. (2023). *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Germany: Universitätsverlag winter Heidelberg.

9 Hollindale, P. (1998). Ideology and the Children's Book, *Signal*, 55: 3–22.

10 Shavit, Z. (2005). *A Past Without Shadow: Constructing the Past in German Books for Children*. New York: Routledge, p. 294.

- λεξιλόγιο χρήσιμο και μη συμβατικό, που να ανταποκρίνεται στο γνωστικό υπόβαθρο των αναγνωστών που απευθύνονται να αποφεύγονται, επίσης, οι βωμολοχίες, τα στερεότυπα, οι προκαταλήψεις ή τα στοιχεία κυνισμού,
- λογοτεχνικότητα,
- απλές περιγραφές των χαρακτήρων ή και των καταστάσεων που βιώνουν,
- τα στοιχεία του απροσδόκητου, της περιπέτειας, του μαγικού, του φανταστικού και του ονειρικού, που σηματοδοτούν την αναζήτηση μιας άλλης βαθύτερης πραγματικότητας, η οποία αναμένεται να οδηγήσει σε μια πιο ουσιαστική προσέγγιση όσων συμβαίνουν στον κόσμο.

Οι συγγραφείς βιβλίων για παιδιά θα πρέπει ακόμη να χρησιμοποιούν τη μυθοπλαστική αντανάκλαση ενός μέρους της πραγματικότητας, προκειμένου οι αναγνώστες τους να αποκτήσουν μια πρώτη επαφή με τα αξιακά συστήματα και τα ήθη της σημερινής κοινωνίας, της οποίας και θα αποτελέσουν μέλη. Ουσιαστικά τα πιο πάνω χαρακτηριστικά εξασφαλίζουν την επονομαζόμενη παιδικότητα στα κείμενα, που ωστόσο, είναι μια κατασκευή¹¹· μια έννοια μεταβαλλόμενη και πολιτισμικά προσδιορισμένη¹².

Η παιδικότητα της παιδικής λογοτεχνίας είναι διαφορετική για τα παιδιά και για τους ενήλικες. Για τα παιδιά σηματοδοτεί όλα όσα αυτά βιώνουν και αντιλαμβάνονται ως στιγμιότυπα της παιδικής ηλικίας, αντιλαμβανόμενα την παροντική τους κατάσταση. Οι ενήλικες επηρεάζουν την αντίληψη που έχουν τα παιδιά για την παιδικότητα, εξαιτίας των απαιτήσεων και προσδοκιών που έχουν από αυτά, ή ακόμη και εξαιτίας των προκαταλήψεων, των ταμπού, και, γενικά, των διαστρεβλωμένων εικόνων που έχουν για τον εαυτό τους και το γύρω τους περιβάλλον¹³. Για τους ίδιους τους ενήλικες η παιδικότητα ισοδυναμεί με αναμνήσεις και τους προκαλεί, συνήθως, νοσταλγία¹⁴.

Οι έφηβοι, βέβαια, αποτελούν ξεχωριστή κατηγορία αναγνωστών¹⁵: Στα νεανικά ή εφηβικά έργα αποφεύγεται ο στείρος διδακτισμός, όπως ακριβώς και στα έργα για πιο μικρά παιδιά, συναντάται όμως περισσότερο το ρεαλιστικό στοιχείο, δίχως ωστόσο ο ρεαλισμός να δρα εις βάρος της ποιότητας της γλώσσας και της λογοτεχνικής ποιότητας του έργου. Ο ρεαλισμός ταυτίζεται συνήθως με τη μίμηση, καθώς η μίμηση πράξεων που διενεργούνται από τους τρόπους συμπεριφοράς των ηρώων στο κείμενο, αλλά και η ιδεολογία των χαρακτήρων, συνιστούν την ίδια την ιστορία του βιβλίου¹⁶. Απώτερο σκοπό της ρεαλιστικής αναπαράστασης της «πραγμα-

11 Norozi, S. A., & Moen, T. (2016). Childhood as a social construct. *Journal of Educational and Social Research*, 6(2), 75–80. <https://doi.org/10.5901/jesr.2016.v6n2p75>. Qvortrup, J. (2009). Childhood as a structural form. In J. Qvortrup, W. A. Corsaro, & M. S. Honig (eds), *The Palgrave handbook of childhood studies* (pp. 21–33). Hampshire: Palgrave Macmillan.

12 Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2018). *Το Βυζάντιο στη Λογοτεχνία για παιδιά από το 1955 μέχρι σήμερα. Συγκριτική και ιδεολογική προσέγγιση*. Θεσσαλονίκη: Γιαχούδης, σ. 32-41.

13 Coats, K. (2023). From Mulberry Street to Market Street: childness matters. *The Australian Journal of Language and Literacy*, 46, 233–244. <https://doi.org/10.1007/s44020-023-00043-5>. James, A., & James, A. L. (2004). *Constructing childhood: Theory, policy and social practice*. Hampshire: Palgrave Macmillan.

14 Nikolajeva, M. (2019). What is it Like to be a Child? Childness in the Age of Neuroscience. *Children's Literature in Education*, 50, 23–37. <https://doi.org/10.1007/s10583-018-9373-7>.

15 Καθώς η παιδική και νεανική λογοτεχνία απορρόφησε σημαντικό υλικό από κείμενα ενηλίκων, επισημαίνεται ο όρος *crossover literature* που περιγράφει την κατηγορία βιβλίων με αμφίδρομη κατεύθυνση, δηλαδή από το ανήλικο και εφηβικό αναγνωστικό κοινό προς το ενήλικο. Beckett, S. (1999). *Transcending Boundaries. Writing for a Dual Audience of Children' and Adults*. Garland, New York.

16 Hume K. (1984). *Fantasy and Mimesis. Responses to Reality in Western literature*. New York and London: Methuen.

τικότητα»¹⁷ σε εφηβικά βιβλία συνιστά η προετοιμασία του νεανικού κοινού για τις καταστάσεις που ενδέχεται να βιώσει καθώς μεγαλώνει. Καθώς, ουσιαστικά, δεν παρατηρείται η διάσπαση της αίσθησης της πραγματικότητας σε τέτοια βιβλία, οι αναγνώστες εφοδιάζονται με παραδείγματα που λανθάνουν στα κείμενα και αναμένεται να ανταπεξέλθουν σε δύσκολες καταστάσεις, μιμούμενοι αντίστοιχες συμπεριφορές. Στα ρεαλιστικά έργα για αναγνώστες που βρίσκονται στο μεταίχμιο της παιδικής και ενήλικης ζωής η πραγματικότητα αποδίδεται από τη σχέση της με το κείμενο διαμέσου της παρατήρησης: οι λογοτέχνες αναπαριστούν τους ανθρώπους, τις απόψεις τους, τα διάφορα ιστορικά, πολιτικά, οικονομικά και κοινωνικά ζητήματα παρατηρώντας. Αυτή η παρατήρηση είναι που συμβάλλει στην αληθοφάνεια των κειμένων. Βεβαίως, είναι απαραίτητη η σύμπλευση του ρεαλισμού με τον ψυχικό και πνευματικό κόσμο του κοινού.

Στα νεανικά έργα, επιπλέον, παρουσιάζεται η εξέλιξη του χαρακτήρα ενός νεαρού ήρωα ή μιας ηρωίδας μέχρι την ωρίμανσή του/της με τρόπο τέτοιο, που να διαμορφώνεται «κυκλικά» και η προσωπικότητα του αναγνωστικού κοινού. Συνήθως τέτοια έργα είναι συνθετικά, πολυφωνικά έργα, μυθιστορήματα, που ορίζονται ως ο επιτυχημένος συνδυασμός ενός επινοήματος φαντασίας των συγγραφέων και των δημιουργικά μεταπλασμένων αυτοβιογραφικών τους στοιχείων. Τα έργα αυτά είναι πολυσέλιδα και έχουν ως στόχο την ηθική και πνευματική καλλιέργεια των εκκολαπτόμενων μελών της κοινωνίας και την εκπαίδευσή τους, ώστε να μπορούν να σκέπτονται και να διαβάζουν κριτικά και αναστοχαστικά, καθώς εμπλουτίζεται ο εσωτερικός του κόσμος. Τα εξελικτικά, όπως ονομάζονται αυτά τα μυθιστορήματα¹⁸ μούν τους αναγνώστες στις απλές χαρές της ζωής, π.χ. στη φιλία, τον (συνήθως καλοκαιρινό) έρωτα, τα ταξίδια, την υπεύθυνη και πρακτική σκέψη, τους παροτρύνουν ωστόσο και να ξεκινήσουν να ορίζουν τον εαυτό τους παρά τις αντιξοότητες που ενδεχομένως αντιμετωπίζουν σε ένα τοξικό, πολλές φορές, οικογενειακό ή κοινωνικοπολιτικό περιβάλλον¹⁹.

III. Ιδεολογία και Παιδική Λογοτεχνία

Από τα παραπάνω, ίσως κατέστη αντιληπτό πως επαφίεται, ουσιαστικά, στους συγγραφείς να επιλέξουν τις γλωσσικές δομές και το ύφος της έκφρασής τους, ώστε τα έργα τους να είναι ευχάριστα και χρήσιμα ταυτόχρονα για το ηλικιακό κοινό στο οποίο απευθύνονται. Σημαντικό ρόλο παίζει για αυτό η εμπειρία και η τριβή των συγγραφέων με παιδικά κείμενα, η ευαισθησία και οι ικανότητές τους, όπως επίσης η ιδεολογία τους. Η ιδεολογία και η λογοτεχνία είναι σύμφυτες²⁰ και ειδικά στην παιδική και νεανική λογοτεχνία, το ιδεολογικό φορτίο έχει ισχύ όταν εντυπώνεται στα κείμενα με πλαστικότητα στη μορφή και ποιότητα ως προς το περιεχόμενό του. Η ιδεολογία, ούσα αφομοιωμένη στη γραπτή ή την εικονιστική τροπικότητα ενός λογοτεχνικού κείμενου (συγκαλυμμένα ή μη), αντανακλά ένα σύστημα ιδεών που αφορά σε πολιτι-

17 Για μια ερμηνεία αυτού που ορίζουμε «πραγματικότητα» και πώς αποτυπώνεται στα παιδικά έργα βλ. Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2024). Ανιχνεύοντας τη φαντασία και την πραγματικότητα στα παιδικά εικονογραφημένα βιβλία: Υλικές, χωρικές και αισθητηριακές συναντήσεις. *KEIMENA για την έρευνα, τη θεωρία, την κριτική και τη διδακτική της Παιδικής και Εφηβικής Λογοτεχνίας*, 40, 1-25, <https://journals.lib.uth.gr/index.php/keimena/article/view/2064>.

18 Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2021). Μεσαιωνική Κύπρος: Το λίκνο πολιτισμού της Μεσογείου στη Νεανική Λογοτεχνία, *Ανέμη*, 29: 52-62.

19 Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2023). Βίαιοι αποχαιρετισμοί: ωριμότητα και ενηλικίωση στα έργα της Άντρης Αντωνίου. Στο Ροδосθενους-Μπαλάφα, Μ. και Καρατάσου, Κ. (επιμ.) (2023). *Με το νήμα της εντοπιότητας: Σύγχρονες τάσεις και εξελίξεις στην παιδική και νεανική λογοτεχνία* (σσ. 183-211). Κυπριακός Σύνδεσμος Παιδικού και Νεανικού Βιβλίου.

20 Ζερβού, Α. (1992). *Λογοκρισία και Αντιστάσεις στα κείμενα των παιδικών μας χρόνων, Ανάγνωση από μίαν ενήλικη*. Αθήνα: Οδυσσέας.

κούς, ιστορικούς, εθνικούς και κοινωνικούς κώδικες, ενώ δικαιολογεί οπτικές και πράξεις που έχει υιοθετήσει μια εθνική, πολιτική, κοινωνική ή θρησκευτική ομάδα. Στα παιδικά και νεανικά βιβλία η ιδεολογία καθίσταται φανερό όταν:

- όσα ενστερνίζεται ο/η συγγραφέας προβάλλονται ως ορθά,
- όσα υποστηρίζει για τα θέματα που απασχολούν την κοινωνία, τα διοχετεύει στο έργο του/ της ακούσια, και
- τα εκφραστικά μέσα του/της αντανakλούν τις ιδεολογικές απόψεις της εποχής συγγραφής και έκδοσης των έργων²¹.

Όμως, όπως ακριβώς οι λογοτέχνες είναι φορείς τόσο των ιδεών τους, όσο και της κοινωνίας όπου ανήκουν, έτσι και οι ανήλικοι αναγνώστες, αναλόγως της ηλικίας, του φύλου, της φυλής, του θρησκευματος και της κοινωνικής τους ομάδας, υιοθετούν τις πεποιθήσεις των γύρω τους. Για αυτό είναι σημαντικό να υπάρχουν και επιμέρους λογοτεχνίες, πέρα από την κυρίαρχη, που να αποτυπώνουν τα νοήματα και τις τάσεις των επιμέρους πληθυσμιακών ομάδων. Με βάση, δε, ότι οι αναγνώσεις των κειμένων από τα παιδιά είναι πολυπρισματικές²² και ποικίλλουν ανάλογα με τις παραστάσεις εμπειρίες τους²³, γίνεται κατανοητό πως μια και μόνο αποδεκτή ιδεολογία δεν είναι δυνατόν να υπάρχει, αλλά υφίστανται τόσες που να αντιστοιχούν στα διαφορετικά άτομα, τα οποία, αντίστοιχα, απαρτίζουν διαφορετικά κοινωνικά σύνολα. Το πλήθος των αναγνώσεων και των νοημάτων όπου μπορεί να καταλήξει ο αναγνώστης οφείλεται, βέβαια, και στη φύση των ίδιων των κειμένων, που είναι πλουραλιστική. Η ποικιλομορφία στα είδη των αναγνώσεων και η πληθώρα των νοημάτων που μπορούν να προσδώσουν οι αναγνώστες στις ιστορίες των βιβλίων, συνιστούν την καλύτερη μέθοδο για την εξέταση της ιδεολογικής τοποθέτησης που προωθούν τα κείμενα.

Μέσω των κειμένων ο ανήλικος αναγνώστης είτε ταυτίζεται με τον ήρωα της ιστορίας και, κατ' επέκταση, υιοθετεί την ιδεολογία του χαρακτήρα αυτού, είτε συλλαμβάνει τις ιδεολογικές παραδοχές που επικρατούσαν κατά την περίοδο συγγραφής της ιστορίας -και, πιθανότατα, συγκρούονται με τα αξιακά συστήματα της εποχής που ζει- και, μέσω της αντιθετικής ανάγνωσης, επιχειρεί να ισορροπήσει ανάμεσα στους αντικρουόμενους ηθικούς κώδικες ή/και τις πολιτικές ιδεολογίες. Υπάρχει, βέβαια, πάντα η περίπτωση το κοινό:

- να μη λάβει υπόψη του τα ιδεολογικά νοήματα που παρουσιάζει το βιβλίο που διαβάζει,
- να παρεκκλίνει από αυτά,
- να εμμένει στα δικά του,
- να αφομοιώσει την εκάστοτε ιδεολογία του έργου και να τη συνθέσει με τη δική του.

Ο τύπος της ανάγνωσης, πάντως, που προωθεί η σύγχρονη ιδεολογική κριτική, είναι το να αντιληφθεί ο αναγνώστης την υφέρπουσα ιδεολογία του βιβλίου και να αναστοχαστεί πάνω σε αυτή²⁴.

21 McCallum, R. & Stephens, J. (2011). Ideology and Children's Books. In S. Wolf, K. Coats, P. Enciso, & C. A. Jenkins (eds). *Handbook of Research on Children's and Young Adult Literature* (σσ. 359-371). New York: Routledge.

22 Hawthorn, J. (2012). *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο, Μια εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας* (Μετ. Μ. Αθανασοπούλου). Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

23 Αγγελάκη, Ρ.Τ. (2023). *Το βιβλίο γνώσεων για παιδιά: Ιστορικές αναζητήσεις, σύγχρονες προκλήσεις*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press, σ. 59.

24 Ommundsen, Å. M. & Stavem, Γ.Μ. (2023). When Rabbits Get Scared: Exploring a Cognitively Challenging Picturebook on War. In B. Kümmerling-Meibauer & F. Schulz, *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature* (pp. 139-158). Germany: Universitätsverlag winter Heidelberg.

IV. Λογοκρισία και Παιδική Λογοτεχνία

Στην κατηγορία των κειμένων που είναι ανοιχτά σε παραπάνω από μία αναγνώσεις, ανήκουν κατά γενική ομολογία τα βιβλία που εντάσσονται στον λογοτεχνικό κανόνα. Με τον όρο «κανόνα» αναφερόμαστε στο σύνολο των έργων που έχουν χαρακτηριστεί ως αξιόλογα και έχει αναγνωριστεί, επιπλέον, η εκπαιδευτική τους αποστολή. Ο κανόνας αυτός ανανεώνεται και επανεκτιμάται, προκειμένου να εξυπηρετεί τις ανάγκες των ανήλικων αναγνωστών (και τις απαιτήσεις των ενήλικων, φυσικά). Ενώ παλαιότερα την κανονιστική λογοτεχνία τη χαρακτήριζε ο συντηρητισμός και τα ξεπερασμένα ιδεώδη, στη σύγχρονη εποχή έμφαση δίδεται στην κατανόηση των παιδικών/εφηβικών αναγκών και την υπερπήδηση στερεότυπων αντιλήψεων σχετικά, π.χ. με τη φυλή, το φύλο, τις πολιτικές πεποιθήσεις κ.λπ. Στον κανόνα, που προέκυψε από τους καταλόγους της αλεξανδρινής και βιβλικής παράδοσης και, στη συνέχεια, αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία η Ιστορία της λογοτεχνίας εδραιώθηκε ως επιστήμη²⁵, εντάσσονται τα κείμενα που, λόγω της λογοτεχνικής ποιότητας που τα διέπει, της οικουμενικότητας και διαχρονικότητας των θεμάτων που πραγματεύονται, αλλά και των σπουδαίων νοημάτων που παρουσιάζουν, προκαλούν αφενός την τέρψη του αναγνώστη, αφετέρου δε του καλλιεργούν την κριτική σκέψη, ενθαρρύνοντας την απόδοση πολλών και νέων ερμηνειών²⁶.

Αφότου η παιδική και νεανική λογοτεχνία άρχισε να αντιμετωπίζεται ως ξεχωριστό είδος από εκείνη που απευθύνεται σε ενήλικες, καθιερώθηκε η αντίληψη πως πρέπει να περιλαμβάνει κείμενα αθώα -όπως αθώα θεωρούνται πως είναι και τα παιδιά που τα διαβάζουν²⁷. Ακόμη, κυριάρχησε η παραδοχή πως οι ενήλικες συγγραφείς, εκπαιδευτικοί και οι κριτικοί της Λογοτεχνίας και, τελευταία, οι γονείς²⁸, είναι οι αρμόδιοι να αποφασίζουν ποια βιβλία είναι κατάλληλα προς ανάγνωση από τα παιδιά. Με την επίφαση, λοιπόν, πως προστατεύουν τα παιδιά και τον «αθώο», ευαίσθητο ψυχισμό τους, εφαρμόστηκαν περιορισμοί στα βιβλία, ούτως ώστε να αποφευχθεί η πρόωγη επαφή των ανήλικων αναγνωστών με θέματα που δε συνάδουν με την ηλικία τους²⁹.

Παρότι έχουν εντοπιστεί τρεις διαφορετικές μορφές λογοκρισίας, είναι δυνατόν και οι τρεις να συνυπάρχουν στα παιδικά και νεανικά κείμενα. Αυτές είναι η πολιτική λογοκρισία, η παιδαγωγική λογοκρισία και η αυτολογοκρισία. Η πολιτική λογοκρισία, όταν εφαρμόζεται στα κείμενα, προωθεί μια συγκεκριμένη πολιτική τοποθέτηση, καθώς επίσης συγκεκριμένα μοντέλα κοινωνικής και ηθικής συμπεριφοράς. Η παιδαγωγική λογοκρισία, στην ουσία, ασκείται και σήμερα, με την έννοια ότι οι γονείς, οι παιδαγωγοί, οι συγγραφείς ή οι εκδότες δεν κατανοούν επακριβώς τις ανάγκες και τα χαρακτηριστικά της παιδικής ηλικίας και θεωρούν επικίνδυνα προς ανάγνωση βιβλία που προβάλλουν πολιτικές πεποιθήσεις, «σκοτεινά» ιστορικά γεγονότα, τις πτυχές της σεξουαλικότητας, την οπτική του φύλου, τον θάνατο, τη βία, κ.λπ. Ως επακό-

25 Αγγελάκη, 2018, ό.π., σ. 30.

26 Kümmerling-Meibauer, B. & Muller, A. (2019). *Canon Constitution and Canon Change in Children's Literature*. London & New York: Routledge.

27 Angelaki, R.-T. (2024). De-Constructing the Imaginary Child in Greek Cypriot Contemporary Young Adult Fiction Novels. *Leaf Journal* 1 (2). <https://doi.org/10.58091/c8hg-fc77>.

28 Βλ. το άρθρο της συγγραφέως Μαρίζας Ντεκάστρο «Πνευματικός μεσαιώνας-γονείς λογοκριτές!» στο ηλεκτρονικό περιοδικό *Ο αναγνώστης*, <https://www.oanagnostis.gr/pneumatikos-mesaionas-goneis-logokrites-tis-marizas-ntekastro/>.

29 Mayall, B. (2000). The sociology of childhood in relation to children's rights. *The International Journal of Children's Rights*, 8(3), 243–259. <https://doi.org/10.1163/15718180020494640>.

λουθο, και η αυτολογοκρισία είναι υπαρκτή σήμερα – λιγότερο, όμως, από όσο σε παλαιότερες εποχές³⁰.

VI. Μορφές λογοκρισίας στη σύγχρονη ευρωπαϊκή παιδική λογοτεχνία

Η συγγραφή ενός κειμένου φορτισμένου αξιολογικά καθιστά τη διαδικασία της γραφής ιδεολογική³¹. Μεταξύ των συγγραφέων της παιδικής λογοτεχνίας παρατηρείται μια αντιθετική τάση: Από τη μια πλευρά εντοπίζονται οι λογοτέχνες που, δίνοντας έμφαση στις λογοτεχνικές ποιότητες του κειμένου, αποτυπώνουν στο έργο τους την ιδεολογία που προωθούν με τρόπο απλουστευτικό τρόπο, ενώ από την άλλη, υπάρχουν συγγραφείς όπου εκφράζουν ξεκάθαρα τις απόψεις τους αναφορικά με τα ήθη ή τις κοινωνικές και πολιτικές συγκυρίες. Μπορεί αυτοί να επιθυμούν να παρωθήσουν τους νεαρούς αναγνώστες προς τις απόψεις τους, πολλές φορές και με τρόπο ριζοσπαστικό, όμως δεν καταφέρνουν πάντα να πείσουν για την αλήθεια των πεποιθήσεών τους με τα επιχειρήματα που προβάλλουν.

Στα γνήσια λογοτεχνήματα η ιδεολογία δεν έχει διδακτική μορφή· αντίθετα, ενθαρρύνει τον στοχασμό. Στο παρελθόν, βέβαια, δεν ήταν λίγες οι φορές που τα παιδικά και εφηβικά λογοτεχνικά βιβλία αποκτούσαν τη μορφή κηρυγματικού λόγου. Αυτό ίσχυσε στο Μαυροβούνιο, όπου η λογοτεχνία για παιδιά έκανε σχετικά αργά την εμφάνισή της και συγκεκριμένα, το 1953. Αυτή η καθυστέρηση οφείλεται στην ισχύ της προφορικής λογοτεχνίας έναντι της γραπτής ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, στον περιορισμό της αισθητικής έκφρασης μόνο σε έπη και ηρωικές αφηγήσεις και, βέβαια, σε πολιτικούς λόγους· συγκεκριμένα, στο γεγονός ότι η ιστορική και πολιτιστική ανάπτυξη του Μαυροβουνίου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο συνδέεται, ουσιαστικά, με την ανάπτυξη της Γιουγκοσλαβίας.

Όντας μια από τις δημοκρατίες εντός της Σοσιαλιστικής Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας, το Μαυροβούνιο αποτελούσε μέρος του γιουγκοσλαβικού εκπαιδευτικού συστήματος. Σε αντίθεση με τη Σερβία και την Κροατία, οι οποίες είχαν μια μάλλον περισσότερο ανεπτυγμένη παιδική λογοτεχνία πριν ακόμη και από τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο, το Μαυροβούνιο με την ένταξή του στη Γιουγκοσλαβία έγινε μέρος ενός ευρύτερου εκπαιδευτικού συστήματος, στο οποίο ο λογοτεχνικός κανόνας αποτελούνταν κυρίως από έργα Γιουγκοσλάβων συγγραφέων και από τις έξι γιουγκοσλαβικές δημοκρατίες (Σερβία, Κροατία, Σλοβενία, Βοσνία-Ερζεγοβίνη, Μαυροβούνιο και Σκόπια). Αυτό είχε ως αποτέλεσμα την καθυστέρηση της διαμόρφωσης της λογοτεχνίας του Μαυροβουνίου ως ξεχωριστής οντότητας και τον περιορισμό των Μαυροβούνιων λογοτεχνών στη συγγραφή κυρίως παιδικών περιοδικών, όπου καμιά έμφαση δεν δινόταν στην κατανόηση των παιδικών/εφηβικών αναγκών.

Σύμφωνα με τη Σοσιαλιστική Ομοσπονδιακή Δημοκρατία της Γιουγκοσλαβίας, η λογοτεχνία για παιδιά θεωρούνταν μέσο προπαγάνδας για τους ανήλικους αναγνώστες³². Η διάλυση της Γιουγκοσλαβίας το 1992 που προκλήθηκε από την οικονομική παρακμή και τις συγκρού-

30 Κανατσούλη, Μ. (2004). *Ιδεολογικές Διαστάσεις της Παιδικής Λογοτεχνίας*. Αθήνα: Τυπωθήτω· Κανατσούλη, Μ. (2007). *Εισαγωγή στη Θεωρία και Κριτική της Παιδικής Λογοτεχνίας σχολικής και προσχολικής ηλικίας*. Θεσσαλονίκη: University Studio Press. Robichaud, B., Peltier, S., Di Santo, A. (2020). Children's Literature. In P. Trifonas (Ed.), *Handbook of Theory and Research in Cultural Studies and Education*. Springer International Handbooks of Education (pp. 559-578). Springer, Cham· Χαντ, Π. (2001). *Κριτική, Θεωρία και Παιδική Λογοτεχνία*. (Μετ. Ε. Σακελλαριάδου, & Μ. Κανατσούλη). Αθήνα: Πατάκης.

31 Αποστολίδου Β. (1999). Λογοτεχνία και Ιδεολογία: Το Ζήτημα των Αξιών κατά τη Διδασκαλία της Λογοτεχνίας. Στο Β. Αποστολίδου & Ε. Χοντολίδου (Επιμ.). *Λογοτεχνία και Εκπαίδευση* (σσ. 335-347). Αθήνα: Τυπωθήτω Γιώργος Δαρδανός.

32 Kalezić-Radonjić, S. (2023). The Changing Conception of the Child Citizen in Montenegrin Novels for Children. In

σεις για εθνικά θέματα, σήμανε το τέλος μιας χώρας, αλλά και ενός ολόκληρου συστήματος πολιτιστικών αξιών. Δεδομένου ότι η διάλυση ακολουθήθηκε από μια περίοδο κατά την οποία όλοι απαρνήθηκαν την κοινή τους ιστορία, η αλλαγή των σχολικών προγραμμάτων σπουδών και του περιεχομένου του λογοτεχνικού κανόνα για παιδιά και νέους ήταν αναπόφευκτη.

Στο Μαυροβούνιο, ειδικά, υπήρχαν υποχρεωτικές λίστες ανάγνωσης που χρησιμοποιούνταν από το κράτος ως εκπαιδευτικό εργαλείο. Αυτές, ωστόσο, οι λίστες διαφοροποιούνταν ανάλογα με τις κοινωνικές και πολιτικές επιταγές και, ως εκ τούτου, χαρακτηρίζονταν από διαχρονική αστάθεια και ρευστότητα. Μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας αφαιρέθηκαν από τις λίστες ανάγνωσης των σχολείων έργα που παρουσίαζαν τα παιδιά ως ελεύθερα και κοινωνικά υπεύθυνα όντα, ενώ σημειώθηκε η τάση των Μαυροβούνιων συγγραφέων να αποσιωπούν τα ακανθώδη ιστορικά, πολιτικά, κοινωνικά και οικονομικά ζητήματα που προέκυψαν μετά τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Αντίθετα, έστρεψαν το ενδιαφέρον τους στην κατασκευή μιας ρομαντικής και εξιδανικευμένης παιδικής και νεανικής ταυτότητας. Η διατήρηση του μύθου της παιδικής αθωότητας ταυτίστηκε από Μαυροβούνιους μελετητές με την άγνοια και συνδέθηκε με την ανάδυση του νέο-συντηρητισμού, οδηγώντας στην εξάλειψη κάθε έννοιας κοινωνικής ευθύνης του παιδιού-μελλοντικού πολίτη³³.

Πιο πάνω αναφέρθηκε ότι όλα τα παιδικά βιβλία αντικατοπτρίζουν τόσο στη γλώσσα των κειμένων τους, όσο και στην εικονογράφησή τους, την ιδεολογία, τις αξίες και τα ιδανικά που ισχύουν σε μια κοινωνία, κατά τη χρονική περίοδο έκδοσης των έργων³⁴. Αρκετοί μελετητές της λογοτεχνίας για παιδιά από διάφορες ευρωπαϊκές χώρες, προσπάθησαν να ερευνήσουν περαιτέρω το θέμα και διεξήγαγαν μια ιστορική και συγκριτική έρευνα για τα εικονογραφημένα βιβλία, που παράχθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 20^{ου} αιώνα (1945-2010). Στόχος τους ήταν να μελετήσουν τη συμβολή του εικονογραφικού σκηνικού στη διαμόρφωση της αίσθησης της ταυτότητας των παιδιών³⁵. Η ομάδα των ερευνητών κάλυψε αρκετές γεωγραφικές περιοχές της Ευρώπης, με τη Βόρεια Ευρώπη συγκεκριμένα να εκπροσωπείται από τη Νορβηγία, την Κεντρική Ευρώπη από τη Γερμανία, την Ανατολική Ευρώπη από την Κροατία και τη Δυτική και Νότια Ευρώπη από την Πορτογαλία, τη Γαλλία και την Ιταλία.

Ειδικά για την Κροατία, έχει μεγάλο ενδιαφέρον να αναφερθεί το εξής. Η τ. Καθηγήτρια παιδικής λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου του Ζάγκρεμπ, Smiljana Narančić-Kovač, με βάση το ότι το εκπαιδευτικό σύστημα και η παιδική λογοτεχνία της χώρας της αποτέλεσαν μέσα προπαγάνδας και προώθησης εθνικιστικών αντιλήψεων, εστίασε στην κατασκευή του χαρακτήρα-παιδιού και της ατομικής και συλλογικής ταυτότητας σε εικοσιπέντε συνολικά κροατικά εικονογραφημένα βιβλία που παράχθηκαν προπολεμικά (1919-1940), κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1941-1945) και μετά τη λήξη του (1945-1953). Σκοπός της ήταν να αποφανθεί αν η εκάστοτε κυρίαρχη πολιτική ιδεολογία κατορθώνει να παρεισφρήσει στην παιδική λογοτεχνία, με το σκεπτικό πως τα παιδιά, καθότι είναι άτομα υπό διαμόρφωση, μπορούν να γίνουν συνεχιστές της ιδεολογίας αυτής³⁶. Η Narančić-Kovač συνέδεσε τις προσπάθειες του

In B. Kümmerling-Meibauer & F. Schulz, *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature*. Germany: Universitätsverlag winter Heidelberg, p. 40.

33 Ό.π., 50-51.

34 McCallum & Stephens, ό.π.

35 Callegari, C. (2019). Reasons for the research on The construction of the sense of espace vécu in European children's literature in the second half of the 20th century (1945-2010). An international historical and comparative survey on picturebooks: goals, method, tools, and preliminary results. *Ricerche Di Pedagogia E Didattica. Journal of Theories and Research in Education*, 14(2), 203-236. <https://doi.org/10.6092/issn.1970-2221/10037>.

36 Περισσότερα στο Narančić Kovač, S. (2023). Storyworld Transformations in mid-20th-Century Croatian Picture-

ιδρυθέντος το 1929 Κροατικού Επαναστατικού Κινήματος των Ustaše για την εδραίωση της ρατσιστικής, φασιστικής, και υπερεθνικιστικής πολιτικής του ιδεολογίας και τη δημιουργία μιας «Μεγάλης Κροατίας», «καθαρής» από Εβραίους, Σέρβους, Ρομά, Βόσνιους Μουσουλμάνους και αντιφρονούντες Κροάτες με το λεκτικό, το εικονιστικό και το ιδεολογικό περιεχόμενο των βιβλίων του δείγματός της.

Η Narančić-Kovač επισημαίνει στη μελέτη της τον διπλό ρόλο της γραπτής και εικονιστικής «γλώσσας» στα εικονογραφημένα έργα: τον δηλωτικό και τον ιδεολογικό. Καταλήγει στο ότι οι συγγραφείς κάθε χρονικής περιόδου που χώρισε το δείγμα της κουβαλούσαν το φορτίο των ιδεών του κοινωνικού συνόλου στο οποίο ήταν ενταγμένοι: στα μεν κροατικά εικονογραφημένα βιβλία που παράχθηκαν προπολεμικά (1919-1940) και τα οποία εξέτασε η ερευνήτρια, αποφαίνεται πως οι ενήλικες απεικονίζονταν ως άτομα «με εγωισμό»³⁷, «ανίκανα»³⁸, δίχως πρωτοβουλία και βαρύτητα λόγου, ενώ οι ανήλικοι χαρακτήρες (τόσο τα παιδιά αριστοκρατικών οικογενειών, όσο και εκείνα της μεσαίας τάξης και των πιο φτωχών κοινωνικών στρωμάτων) αποτυπώνονταν ως όντα δυναμικά, αποφασιστικά, που αψηφούσαν τη γνώμη των ενηλίκων και διαμόρφωναν αυτοβούλως την ατομική τους ταυτότητα σε σταθερά περιβάλλοντα. Η έννοια, επιπλέον, της παιδικότητας στα εικονογραφημένα βιβλία εκείνης της περιόδου υπονοούνταν λεκτικά και εικονιστικά πως συνυφαίνονταν αφενός μεν με την ελευθερία, π.χ. απεικονίζοντας τους ανήλικους χαρακτήρες να παίζουν ανέμελα σε εξωτερικούς αστικούς ή αγροτικούς χώρους, αφετέρου δε με την αδιαφορία απέναντι στην αυθεντία των ενηλίκων.

Στα εικονογραφημένα κροατικά βιβλία που παράχθηκαν κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ωστόσο, τα πράγματα ήταν διαφορετικά. Τα παιδιά απεικονίζονταν μεν με παιχνιδιάρικη διάθεση, ωστόσο έπαιζαν προστατευμένα εντός του οικογενειακού τους πλαισίου, αποδεχόμενα την αυθεντία των ενηλίκων. Η ελευθερία τους, πια, αντικαθίσταται με την άβουλη υπακοή στους γονείς, τους κληρικούς και, γενικά τους ενηλίκους που τους παρείχαν ασφάλεια και καθοδήγηση. Επίσης, αποσιωπήθηκε οποιαδήποτε αναφορά στο πολιτικό σκηνικό και, κυρίως, στη φρικαλεότητα που λάμβαναν χώρα στην Κροατία, στο πλαίσιο επιβολής της ισχύουσας πολιτικής ιδεολογίας. Ακόμη, αυξήθηκαν οι αναφορές στη θρησκεία, την εθνική ιστορία και τη Γεωγραφία της Κροατίας, προκειμένου τα παιδιά να αποκτήσουν μια πιο εθνικιστική ιδεολογία και η κατασκευή της παιδικής ηλικίας άρχισε σταδιακά να συνδέεται με τον μύθο της «χαρούμενης σοσιαλιστικής παιδικής ηλικίας»³⁹.

Τα ευρήματά της όσον αφορά στα παιδικά βιβλία που παράχθηκαν μετά το 1945, επιβεβαιώνουν όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω αναφορικά με τον συνδυασμό της παιδαγωγικής και της πολιτικής λογοκρισίας με την αυτολογοκρισία. Στην Κροατία απαγορευόταν εκείνο το διάστημα η ελευθερία έκφρασης. Ο τύπος λογοκρίνονταν, με σκοπό να μη γνωρίζει κανείς τι συνέβαινε πραγματικά λίγο πριν τη Σοβιετική – Γιουγκοσλαβική ρήξη και, ακολούθως, να μην αντιτίθεται στην κυρίαρχη ιδεολογία που γινόταν προσπάθεια να επιβληθεί. Κατ' επέκταση, κανένας συγγραφέας για παιδιά δεν τολμούσε να ξεφύγει από τους κανόνες που όφειλε να ακολουθήσει, προκειμένου να επιβιώσει και να εκδοθεί: Στα βιβλία για παιδιά που εκδίδονταν λίγο πριν το τέλος της δεκαετίας του '40 και στις αρχές του '50, οι ανήλικοι χαρακτήρες αναπαρίσταντο ως υπεύθυνα μέλη της σοσιαλιστικής ομάδας όπου ανήκαν και προσεταιριζόνταν ευχάριστα τις ιδέες των «συντρόφων» τους, όπως υποδείκνυαν οι εικονογραφήσεις που απεικόνιζαν τα

books. In B. Kümmerling-Meibauer & F. Schulz (eds), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature* (pp. 55-80). Universitätsverlag Winter.

37 Ό.π., 60.

38 Ό.π., 61.

39 Ό.π., 60.

παιδιά χαμογελαστά, να εργάζονται ακούραστα στο πλάι των ενηλίκων. Αποσιωπούσαν οι πολιτικο-κοινωνικές αναστατώσεις και οι θηριωδίες που λάμβαναν χώρα όλο εκείνο το διάστημα, ενώ η έμφαση στην ασφάλεια που παρείχε το οικογενειακό πλαίσιο και η ατομική πρωτοβουλία που προωθούνταν κατά τις δυο προηγούμενες εποχές είχαν, πλέον, εξαλειφθεί.

Βεβαίως, η παιδική λογοτεχνία θεωρούνταν «εξαιρετικό μέσο προπαγάνδας» και στην Πορτογαλία, που θεωρούσε το παιδικό βιβλίο μέσο «ικανό να συμβάλλει στην ενδυνάμωση του ενδιαφέροντος των νέων για την αποικιοκρατική πολιτική του πορτογαλικού έθνους»⁴⁰, το οποίο είχε αφοσιωθεί στην επέκτασή του⁴¹. Αυτό το έκανε επιβάλλοντας τον έλεγχο των αποικιών του στην Αφρική και την εκμετάλλευση των οικονομικών τους συμφερόντων, και καθιερώνοντας το καθεστώς της στρατιωτικής δικτατορίας. Επιπλέον, η Πορτογαλική αυτοκρατορία προσπάθησε να αφομοιώσει πολιτισμικά τους Αφρικανούς ιθαγενείς των αποικιών της και να τους «εκπολιτίσει». Όλα τα παραπάνω επηρέασαν το ύφος της πορτογαλικής παιδικής λογοτεχνίας⁴² που, παράλληλα με τον θεσμό του σχολείου, προπαγάνδιζε υπέρ της αποικιοκρατικής πολιτικής της Πορτογαλίας την εποχή της δικτατορίας.

Μετά το πραξικόπημα της 28ης Μαΐου 1926 εναντίον της Πρώτης Δημοκρατίας και την καθιέρωση του καθεστώτος Estado Novo, διοργανώθηκαν διαγωνισμοί συγγραφής παιδικών βιβλίων που ανήκαν στον κορμό της αποικιοκρατικής λογοτεχνίας. Στην πλειονότητά τους, τόσο τα πεζογραφήματα, όσο και τα εικονογραφημένα έργα που απευθύνονταν σε παιδιά και νέους προωθούσαν έμμεσα και άμεσα την ανωτερότητα των λευκών έναντι των υποδεέστερων διανοητικά και πολιτισμικά Αφρικανών. Μάλιστα, στα βιβλία εκείνα, μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1940, υπονοούσαν απροκάλυπτα πως η πρόοδος της Αφρικής οφειλόταν στην αποικιοκρατική πολιτική των Πορτογάλων⁴³. Όλα τα έργα της περιόδου από την καθιέρωση της δικτατορίας του Σαλαζάρ, μέχρι μετά την Επανάσταση των Γαριφάλων το 1974, πραγματεύονταν την Ιστορία της Πορτογαλίας, συμφύροντας ιστορικά στοιχεία στις αφηγήσεις τους. Επίσης διαχειριζόταν ζητήματα ταυτότητας, κοινές μνήμες και ενοποιητικούς μύθους ενός ιστορικού παρελθόντος⁴⁴.

Το δικτατορικό καθεστώς της Πορτογαλίας δεν αγνόησε τον ρόλο των παιδιών ή της εκπαίδευσής τους ως προς τη διάδοση των αξιών του, εξ ου και τα παιδικά βιβλία της περιόδου ισχύος του αποτέλεσαν μέσο προπαγάνδας και λογοκρίθηκαν σε εξαιρετικά μεγάλο βαθμό. Οτιδήποτε δε συμφωνούσε με τον συντηρητικό, συντηρητικό και εθνικιστικό χαρακτήρα της Πορτογαλίας και το πνεύμα του καθολικισμού που κυριαρχούσε, δε δημοσιευόταν. Συγκρίνοντας σύγχρονα και παλαιότερα παιδικά βιβλία, γραμμένα στην Πορτογαλία από Πορτογάλους συγγραφείς επί δικτατορικού και δημοκρατικού καθεστώτος, αντίστοιχα, αποδεικνύεται πως η μετάβαση από το ένα πολιτικό καθεστώς στο άλλο επηρέασε τον τρόπο με τον οποίο κατα-

40 Cortez, M.T. (2023). Children's Literature and the Portuguese Colonial Empire (1925–1940). In B. Kümmerling-Meibauer & F. Schulz (eds), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature* (pp. 81-100). Universitätsverlag Winter, σ. 85.

41 Patriarca, R. (2015). A História como veículo de identidade nacional nos livros infanto-juvenis portugueses: alguns títulos entre 1880 e 1940. *Elos Revista de Literatura Infantil e Juvenil*, 63-89. doi: 10.15304/elos.2.2566

42 Ό.π. da Silva, S. R. (2023). Discourses of Identity in Portuguese Children's Literature: Shifts and Persistence. In B. Kümmerling-Meibauer & F. Schulz (eds), *Political Changes and Transformations in Twentieth and Twenty-first Century Children's Literature* (pp. 101- 116). Universitätsverlag Winter.

43 Beirão, M. I. M. (2018). *Mariazinha em África, de Fernanda de Castro: representações coloniais*. Master thesis, Universidade de Aveiro, <http://hdl.handle.net/10773/25216>.

44 Roig Rechou, B.-A. (2008). *A literatura infantil e juvenil galega: seis chaves para entenderla mellor*. Madrid: Asociación Española de Amigos do Libro Infantil e Juvenil e Xunta de Galicia.

σκευαζόταν η ταυτότητα του παιδιού⁴⁵. Στα έργα για παιδιά που εκδόθηκαν μετά την καθιέρωση του δημοκρατικού καθεστώτος, ο λογοτεχνικός χειρισμός της ιστορίας της Πορτογαλίας και η προσπάθεια για της διαμόρφωση της ατομικής, συλλογικής και εθνικής ταυτότητας στους αναγνώστες γίνεται διαφορετικά, λόγω του ότι οι συγγραφείς διέφεραν ως προς το παιδαγωγικό, ιδεολογικό και αισθητικό τους υπόβαθρο συγκριτικά με εκείνο των συγγραφέων που συμμερίζονταν τις απόψεις του Σαλαζαριανού καθεστώτος⁴⁶. Στα πιο σύγχρονα έργα δεν φαίνεται να κυριαρχεί πλέον η αναπόληση του ένδοξου παρελθόντος της Πορτογαλίας, ούτε το πνεύμα του εθνικού πατριωτισμού ή ο σεβασμός στην αυθεντία της Εκκλησίας που υπαγόρευε το ισχύον τότε καθεστώς του Estado Novo. Αντίθετα, επί δημοκρατικού καθεστώτος τα παιδιά διαβάζουν πια έργα όπου η εθνική ταυτότητα της χώρας τους συνδέεται με την πολιτιστική πολυμορφία και την ανοικτότητα προς την Ευρώπη, ενώ δεν λογοκρίνονται πλέον τα μελανά σημεία της εθνικής τους Ιστορίας.

VII. Επιλογικά

Το γεγονός ότι κάποιος είναι ανήλικος δεν σημαίνει ότι είναι αποστερημένος από ένστικτα σαν τη σεξουαλικότητα ή τη ροπή προς θέματα με πολιτική διάσταση. Ειδικά η αντίληψη πως η πολιτική είναι κάτι που αφορά μόνο τους ενήλικες, οδήγησε στη διαμόρφωση αφενός μιας νοοτροπίας που υπονοούσε ότι πολιτικά ζητήματα (και οι κοινωνικοοικονομικές συνιστώσες τους) δεν έχουν θέση στα παιδικά και εφηβικά βιβλία, αφετέρου δε στη σύσταση ενός σώματος βιβλίων «πολιτικά ουδέτερων». Κάτι τέτοιο μπορεί να ισχύει φαινομενικά, καθώς μια πιο προσεκτική εξέταση υποδεικνύει ότι τα πολιτικά θέματα μπορούν να εισρεύσουν στα βιβλία που απευθύνονται σε νεανικό κοινό με έμμεσο τρόπο, και μάλιστα εξυπηρετώντας συγκεκριμένες πολιτικές ιδεολογίες⁴⁷.

Το παρόν κείμενο παρείχε μια σύντομη επισκόπηση του τι ορίζουμε ως λογοτεχνία για παιδιά και νέους, σε τι συνίσταται η ιδεολογία στο παιδικό και εφηβικό βιβλίο και των μορφών λογοκρισίας που μπορούν να ενυπάρχουν σε παιδικά κείμενα. Έγινε, επιπλέον, αναφορά, στις μελέτες διακεκριμένων ακαδημαϊκών που προσπάθησαν να εγχύσουν φως στα παραπάνω ζητήματα, στο πλαίσιο της χαρτογράφησης των ανανεωτικών τάσεων της σύγχρονης ευρωπαϊκής λογοτεχνίας. Καταλήγουμε ότι δεν υπάρχει πραγματικός λόγος να ασκείται λογοκρισία στις μέρες μας. Έχουν, άλλωστε, επικρατήσει απόψεις που θέλουν το παιδί ή τον έφηβο αναγνώστη να ωφελείται από κείμενα αντισυμβατικά και προοδευτικά, καθώς έτσι μεταβάλλεται σε αναγνώστη με αντίστοιχα γνωρίσματα⁴⁸.

Ίσως φαίνεται παράδοξο που στην «αθώα» παιδική και εφηβική λογοτεχνία συμπεριλαμβάνονται κείμενα που θίγουν ζητήματα τα οποία οι ενήλικες θεωρούν ταμπού. Δεν θα πρέπει, ωστόσο, να παραβλέπεται ότι, σύμφωνα με απόψεις προερχόμενες από το πεδίο κοινωνιολογικών και ψυχολογικών σπουδών, το παιδί είναι ικανό να κατανοήσει και να αντιληφθεί περίπλοκα νοήματα και, άρα, μελλοντικά να προφυλαχθεί. Επομένως, θεωρείται καταπάτηση των

45 Da Silva, ό.π. Blockeel, F. (2001). *Literatura juvenil portuguesa contemporânea: identidade e alteridade*. Caminho.

46 Gomes, J. A. (1997). *Para uma história da literatura portuguesa para a infância e a juventude*. Lisboa: Instituto Português do Livro e das Bibliotecas. (2009). Gomes, J. A. "Leitura e memória". Em Ramos, A. M., Silva, S. R. da e Gomes, J. A., *A memória nos livros: História e histórias*. (pp. 13-21). Porto: Deriva.

47 Knox, E. (2022). *Censorship and Children's Literature*. In K. Coats, D. Stevenson, & V. Yenika-Agbaw (eds), *A Companion to Children's Literature* (pp. 414-425). UK: Wiley.

48 Mickenberg, J. (2006). *Learning from the Left. Children's Literature, the Cold War and Radical Politics in the United States*. Oxford: Oxford University Press. Mickenberg, J. & Nel, P. (2011). *Radical Children's Literature Now! Children's Literature Association Quarterly*, 36.4: 445-473.

δικαιωμάτων του να διαβάζει έργα που αποκρύπτουν την αλήθεια για ένα «ακανθώδες» για τον ενήλικο ζήτημα⁴⁹. Η επαφή των νέων με βιβλία που το θέμα τους περιστρέφεται γύρω από πολιτικά ζητήματα θα πρέπει να λογίζεται στη σύγχρονη εποχή ως εμπειρία θετική, με την έννοια πως έτσι διευκολύνεται ο προβληματισμός τους και επιταχύνεται η διαδικασία ωρίμανσής τους.

---

49 Saguisag, L. & Prickett, M. B. (2016). Introduction: Children's rights and children's literature. *The Lion and the Unicorn*, 40(2), v-xii. <https://doi.org/10.1353.uni.2016.0013>.

Σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία και καταπάτηση των δικαιωμάτων της γυναίκας

.....
Αντζεβλα Γεωργοτά
.....

Υπάρχουν γυναικεία ανθρώπινα δικαιώματα;
Είναι οι γυναίκες άνθρωποι;
Katharine MacKinnon

Η λογοτεχνία αντανακλά την κοινωνία και την εποχή κατά την οποία γράφεται. Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία, λοιπόν, προβάλλει έντονα στοιχεία, όπως η κακοποίηση, οι σωματικοί και ψυχολογικοί καταναγκασμοί, οι προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που υφίσταται η γυναίκα, ως μια κατακραυγή των φαινομένων αυτών, τα οποία εξακολουθούν να ταλανίζουν την κοινωνία, παρόλο που τα δικαιώματα της γυναίκας έχουν συνταγματικά κατοχυρωθεί, αποδεικνύοντας ότι απέχουμε πολύ από το σεβασμό και την τήρησή τους. Οι λογοτέχνες, έτσι, επιτυγχάνουν να ενεργοποιήσουν την ενσυναίσθηση των ανθρώπων στον αγώνα ενάντια στις κοινωνικές αντιλήψεις εξουσιαστικών δομών, στην πατριαρχική κοινωνία, στην αμάθεια, στη στέρηση, στον ξυλοδαρμό, στη σεξουαλική κακοποίηση και δυστυχώς ακόμη και στον θάνατο των γυναικών. Στόχος της συμβολής αυτής είναι η παρουσίαση ενδεικτικών λογοτεχνικών κειμένων που εστιάζουν στην προβολή του ρόλου της σύγχρονης γυναίκας, στη θέση που αυτή κατέχει στην κοινωνία και στην ανάγκη σεβασμού των δικαιωμάτων της.

I. Διεθνείς Συμβάσεις για τα Δικαιώματα της Γυναίκας

Οι γυναίκες σε παγκόσμιο επίπεδο αποτελούν μια ευάλωτη ομάδα. Αυτό φυσικά δεν είναι μία νέα κατάσταση, αλλά ούτε και αποτελεί παρελθόν. Ο ΟΗΕ από την πρώτη στιγμή έθεσε στο επίκεντρο την προστασία των δικαιωμάτων τους, τα οποία καταστρατηγούνται πολύ συχνά και βίαια, αναπτύσσοντας πολιτικές και θεσπίζοντας διεθνή νομικά κείμενα προς αυτή την κατεύθυνση.

Βέβαια και πριν την ίδρυση του ΟΗΕ η διεθνής κοινότητα είχε μεριμνήσει μέσω διεθνών συμβάσεων να καταστείλει το οργανωμένο έγκλημα που στόχευε στην προσβολή της σεξουαλικής ελευθερίας της γυναίκας. Πιο συγκεκριμένα, είχαν υιοθετηθεί συμφωνίες και συμβάσεις όπως η Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Εμπορίας Λευκής Σαρκός (1904)¹, η Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Διακίνησης Λευκής Σάρκας (1910), η Διεθνής Σύμβαση για

1 International Convention for the Suppression of the White Slave Traffic, 1 LNTS83 (1904). Η πρώτη διεθνής σύμβαση, η οποία υπογράφηκε το 1904, αφορούσε, κυρίως, το εμπόριο λευκής σαρκός και, κατ' επέκταση, την καταπολέμηση του προβλήματος στο πλαίσιο της παράνομης εμπορίας και διακίνησης λευκών γυναικών. Εν τούτοις, σταδιακά, η σύμβαση αυτή επεκτάθηκε στην εμπορία παιδιών και ανδρών, συμπεριλαμβάνοντας επίσης και κάθε άλλου είδους εκμετάλλευση. Εμπορία Ανθρώπων: μία διαχρονική διαπολιτισμική μορφή δουλείας. Στο Λέτσιου Σ., Η εμπορία ανθρώπων, Εθνολογία on line 9(1) · Ethnologia on line 9(1), https://www.societyforethnology.gr/images/volume9/9_1_2.

την Καταστολή της Σωματεμπορίας Γυναικών και Παιδιών (1921) και η Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Διακίνησης Ενήλικων Γυναικών (1933)².

Επιπλέον, ισχυρή παρουσία επεδείκνυαν και διεθνείς οργανισμοί με αντικείμενο τη διαφύλαξη του ρόλου της γυναίκας, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στα πλαίσια της Κοινωνίας των Εθνών. Το Διεθνές Συμβούλιο των Γυναικών το οποίο ιδρύθηκε το 1888³ και η Διεθνής Συμμαχία Γυναικών η οποία ιδρύθηκε το 1904, λειτουργούσαν από κοινού προωθώντας τον αγώνα για ισότητα, αφού πρώτα διεθνοποίησαν το γυναικείο ζήτημα και εν τέλει ίδρυσαν το έτος 1937 την Επιτροπή Ειδικών της Κοινωνίας των Εθνών αναφορικά με το Νομικό Καθεστώς των Γυναικών. Μάλιστα, η τελευταία αποτέλεσε τον πρόδρομο, θα μπορούσε να πει κανείς, για την Επιτροπή για το Καθεστώς των Γυναικών.⁴

Στα χρόνια που ακολούθησαν και ειδικά μετά την ίδρυση του ΟΗΕ το 1945, η αντιμετώπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων της γυναίκας έγινε συστηματικότερη, αποτελεσματικότερη και πιο οργανωμένη. Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών (ΧΗΕ, 1945),⁵ το ιδρυτικό δηλαδή κείμενο του ΟΗΕ, αποτελεί ένα από τα πρώτα διεθνή νομικά κείμενα που καθιέρωσε τα θεμελιώδη δικαιώματα της γυναίκας. Το γεγονός αυτό καθιστά εμφανές το ενδιαφέρον του Οργανισμού για την ισότητα των φύλων και την προάσπιση των δικαιωμάτων της γυναίκας. Πιο συγκεκριμένα, στο πλαίσιο του ΧΗΕ η ισότητα μεταξύ ανδρών και γυναικών εντοπίζεται τόσο στο Προ-

2 Συγκεκριμένα: Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Εμπορίας Λευκής Σαρκόσ του έτους 1910, 3 LNTS 278 (1910), Διεθνής Σύμβαση για την Καταστολή της Σωματεμπορίας των Γυναικών και των Παιδιών του έτους 1921, 9 LNTS 416 (1921), και Διεθνής Σύμβαση για την καταστολή της Σωματεμπορίας των Ενήλικων Γυναικών του έτους 1933, 150 LNTS (1933), η οποία κυρώθηκε από την Ελλάδα με τον Α.Ν. 360/1936.

3 66 Αμερικανίδες και 8 Ευρωπαϊκές παρέστησαν στο πρώτο και ιδρυτικό Συνέδριο που έγινε στην Ουάσιγκτον το 1888. Κάπου 5.000 γυναίκες συμμετείχαν στη δεύτερη συνεδρία που πραγματοποιήθηκε στο Λονδίνο το 1899. Ανθρώπινα Δικαιώματα των γυναικών: Συλλογή Διεθνών και Περιφερειακών Συνθηκών και Νομικών Εγγράφων. (2001). Υπουργείο Δικαιοσύνης Και Δημοσίας Τάξεως, Εθνικός Μηχανισμός για τα Δικαιώματα της Γυναίκας: Λευκωσία, http://www.isotita-ereaeek.gr/iliko_aro_allous_foreis/rights_politiki/rights_gynaikon_reduce.pdf.

4 Η Σύμβαση για την Εξάλειψη Όλων των Μορφών Διακρίσεως κατά των Γυναικών υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 18 Δεκεμβρίου 1979 και τέθηκε σε ισχύ στις 2 Σεπτεμβρίου 1981. Η Σύμβαση έχει σήμερα 187 συμβαλλόμενα κράτη. Σκοπός της είναι η προαγωγή της ισότητας μεταξύ ανδρών και γυναικών και η εξάλειψη των διακρίσεων κατά των γυναικών. Η Σύμβαση αναφέρεται ειδικά σε μορφές διάκρισης όπως οι αναγκαστικοί γάμοι, η ενδοοικογενειακή βία, η ανεπαρκής πρόσβαση στην εκπαίδευση, στην υγειονομική περίθαλψη και στη δημόσια ζωή, όπως και η διάκριση στην εργασία. Τα ζητήματα αυτά αναγνώρισε αρχικά η Επιτροπή για το Καθεστώς της Γυναίκας (ένα όργανο αποτελούμενο από κυβερνητικούς αντιπροσώπους) που συστάθηκε το 1946 με την εντολή να προωθήσει την ισότητα των φύλων. Αρμοδιότητά της ήταν επίσης η σύνταξη του κειμένου της Σύμβασης, ενώ ασχολήθηκε με πρακτικά μέτρα προκειμένου να διασφαλισθεί η εφαρμογή των δικαιωμάτων των γυναικών. Η Επιτροπή για το Καθεστώς της Γυναίκας μπορεί να λαμβάνει αναφορές σχετικά με την κατάσταση των γυναικών. Στη βάση αυτών των αναφορών και των απαντήσεων των κρατών, η Επιτροπή υποβάλλει συστάσεις προς το Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο για τις δράσεις που πρέπει να αναληφθούν αναφορικά με αναδυόμενα πρότυπα και πρακτικές αδικίας και διάκρισης κατά των γυναικών. Η Επιτροπή για την Εξάλειψη των Διακρίσεων κατά των Γυναικών, ένα όργανο είκοσι τριών ανεξάρτητων εμπειρογνομόνων που συστάθηκε κατά το Άρθρο 17 της Σύμβασης, επιβλέπει την εφαρμογή των διατάξεών της. Η Επιτροπή εξετάζει περιοδικές εκθέσεις από τα συμβαλλόμενα κράτη αναφορικά με τη συμμόρφωσή τους με τις διατάξεις της Σύμβασης ενώ προβαίνει επίσης σε γενικές συστάσεις σχετικά με συγκεκριμένα Άρθρα της Σύμβασης ή με ζητήματα που αφορούν στην εφαρμογή της. Levin, L. (2012) Δικαιώματα του Ανθρώπου: *Ερωτήσεις και Απαντήσεις*, Μετάφραση-Επιμέλεια: Νάσκου-Περράκη Π., Ταραράς Κ., Χαϊνογλου Κ. Αθήνα:Θέμις. https://naskouperraki.gr/wp-content/uploads/2015/01/Nask_Perraki_12_merosA.pdf.

5 Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών υπογράφηκε στις 26 Ιουνίου 1945 στον Άγιο Φραγκίσκο, με την ολοκλήρωση της Διάσκεψης του ΟΗΕ για τους διεθνείς οργανισμούς και άρχισε να ισχύει στις 24.10.1945, σύμφωνα με το άρθρο 110. [https://www.ifestosedu.gr/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B1/UNCHAR-TERETC%20\(1\).pdf](https://www.ifestosedu.gr/%CE%94%CE%B9%CE%B1%CF%86%CE%BF%CF%81%CE%B1/UNCHAR-TERETC%20(1).pdf).

οίμιο του, όπου χαρακτηριστικά αναφέρεται: «...Να διακηρύξουμε και πάλι την πίστη μας στα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, στην αξιοπρέπεια και στην αξία του ανθρώπου, στα ίσα δικαιώματα ανδρών και γυναικών και μεγάλων και μικρών εθνών...» όσο και στη διάταξη του άρθρου 1 παρ. 3, όπου προσδιορίζονται οι σκοποί και οι αρχές του ΧΗΕ «Να επιτυγχάνουν διεθνή συνεργασία για την επίλυση διεθνών προβλημάτων οικονομικής, κοινωνικής, πολιτιστικής και ανθρωπιστικής φύσεως, και για την ανάπτυξη και ενθάρρυνση του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών για όλους, χωρίς διάκριση φυλής, φύλου, γλώσσας ή θρησκείας».

Στη συνέχεια, ο ΟΗΕ διαπιστώνοντας το μέγεθος του χάσματος ανάμεσα στην κατοχύρωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων και στη (μη) εφαρμογή τους για την καλύτερευση της ζωής των γυναικών, καθώς οι γυναίκες εξακολουθούσαν να αποτελούν αντικείμενο σημαντικών διακρίσεων και ανησυχώντας ότι, στις καταστάσεις ένδειας, οι γυναίκες έχουν ελάχιστο δικαίωμα στη διατροφή, την ιατρική περίθαλψη, τη μόρφωση, την εκπαίδευση καθώς και στις δυνατότητες εργασίας και στην ικανοποίηση άλλων αναγκών, προχώρησε στις 18 Δεκεμβρίου 1979 στην υπογραφή της Σύμβασης για την εξάλειψη όλων των μορφών διακρίσεως κατά των γυναικών. Το κείμενό της υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ενωμένων Εθνών στις 18 Δεκεμβρίου 1979 και υπογράφηκε από την Ελλάδα στις 2 Μαρτίου 1982 στα Ενωμένα Έθνη. Το κείμενο υπενθυμίζει ότι η διάκριση κατά των γυναικών παραβιάζει τις αρχές της ισότητας των δικαιωμάτων και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ότι παρεμποδίζει τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας τους, υπό ίσους όρους με τους άνδρες, ότι αποτελεί εμπόδιο για την αύξηση της ευημερίας της κοινωνίας και της οικογένειας και ότι εμποδίζει τις γυναίκες να υπηρετήσουν τη χώρα τους και την ανθρωπότητα.⁶

Κατά το άρθρο 1, ο όρος «διακρίσεις κατά των γυναικών» αφορά κάθε διαχωρισμό, εξαίρεση ή περιορισμό που βασίζεται στο φύλο και που έχει σαν αποτέλεσμα ή σκοπό να διακυβεύσει ή να καταστρέψει τη με βάση την ισότητα ανδρών και γυναικών αναγνώριση, απόλαυση ή άσκηση από τις γυναίκες, ανεξαρτήτως της οικογενειακής τους κατάστασης, των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών στον πολιτικό, οικονομικό, κοινωνικό, πολιτιστικό και αστικό τομέα ή σε κάθε άλλο τομέα».

Αξίζει, επίσης, να αναφερθούμε στη θέσπιση της «Διακήρυξης της Βιέννης» το 1993. Πρωτεύοντα ρόλο στη διακήρυξη αυτή διαδραμάτισε η προώθηση της σπουδαίας και όχι αυτονόητης έως τότε αρχής πως τα δικαιώματα της γυναίκας είναι δικαιώματα του ανθρώπου και άρα οι παραβιάσεις των δικαιωμάτων της γυναίκας ισοδυναμούν με σοβαρότατες παραβιάσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επιπλέον, σπουδαία ήταν η συνειδητοποίηση πως υπάρχει ανάγκη για τη λειτουργία μηχανισμού που θα επιτρέπει την ατομική αναφορά από γυναίκες-θύματα, οι οποίες δέχονται καταστρατήγηση των δικαιωμάτων τους.⁷ Την ίδια χρονιά ακόμη ένα διε-

6 Υπενθυμίζοντας ότι η διάκριση κατά των γυναικών παραβιάζει τις αρχές της ισότητας των δικαιωμάτων και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, ότι παρεμποδίζει τη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή της χώρας τους, υπό ίσους όρους με τους άνδρες, ότι αποτελεί εμπόδιο για την αύξηση της ευημερίας της κοινωνίας και της οικογένειας και ότι εμποδίζει τις γυναίκες να υπηρετήσουν τη χώρα τους και την ανθρωπότητα, <https://unric.org/el>.

7 Τα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών και των κοριτσιών είναι αναφαίρετα, ακέραια και αναπόσπαστο Μέρος των παγκόσμιων δικαιωμάτων του ανθρώπου. Η πλήρης και ισότιμη συμμετοχή των γυναικών στην πολιτική, κοινωνική, οικονομική, αστική και πολιτιστική ζωή, σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο και η εξάλειψη κάθε μορφής διάκριση βάσει φύλου αποτελούν πρωταρχικούς στόχους της διεθνούς κοινότητας. Η βία που βασίζεται στα φύλα και όλες οι μορφές σεξουαλικής εκμετάλλευσης και βίας, συμπεριλαμβανομένων των μορφών που είναι αποτέλεσμα πολιτιστικών παραδόσεων και διεθνούς διακίνησης των ατόμων, αποτελούν κατα-

θνές κείμενο παρά την μη δεσμευτικότητά του, καθότι Διακήρυξη, προστέθηκε δυναμικά στο «γυναικείο οπλοστάσιο». Ο λόγος για τη «Διακήρυξη για την Κατάργηση της Βίας σε Βάρους των Γυναικών».⁸

Στο διάστημα 4-15 Σεπτεμβρίου του 1995 πραγματοποιήθηκε η Διάσκεψη του Πεκίνο ή αλλιώς η διάσκεψη του αιώνα. Στα πλαίσια αυτής υιοθετήθηκε με τη συναίνεση 189 κρατών η Διακήρυξη του Πεκίνο και ένα Πρόγραμμα Δράσης για την επερχόμενη περίοδο. Η διακήρυξη τονίζει την οικουμενικότητα του φαινομένου της καταστρατήγησης των γυναικείων δικαιωμάτων και την ανάγκη για ύπαρξη πραγματικής ισότητας ίσων ευκαιριών, την οποία θεωρεί αλληλένδετη έννοια –όπως και εν γένει την ισότητα- με τη δημοκρατία και την ανάπτυξη. Το εν λόγω Πρόγραμμα Δράσης όρισε ως στόχο το τρίπτυχο «ισότητα, ανάπτυξη, ειρήνη», αλλά και δώδεκα τομείς στους οποίους όφειλαν τα κράτη να προωθήσουν την ισότητα μέσα σε μία πενταετία, δηλαδή έως το 2000.⁹

Τέλος, η Γενική Συνέλευση των ΟΗΕ προέβη τον Ιούλιο του 2010 στην σύσταση της Οργάνωσης «ΟΗΕ Γυναίκες» (UN Women), με σκοπό να καταστεί ακόμη πιο αποτελεσματικός ο ΟΗΕ ως προς την επίτευξη της ισότητας και της ενδυνάμωσης των φύλων. Η UN Women ξεκίνησε την λειτουργία της στις αρχές του έτους 2011 και επικεντρώνεται στην συμβουλευτική απέναντι σε Κράτη Μέλη για ζητήματα που άπτονται του αντικειμένου της αλλά και στην παροχή υποστήριξης σε αντίστοιχους διακυβερνητικούς οργανισμούς, όπως για παράδειγμα η Επιτροπή για το Καθεστώς των Γυναικών.¹⁰

II. Η θέση της γυναίκας όπως απεικονίζεται στη λογοτεχνία

Στην παγκόσμια λογοτεχνία υπάρχουν πάρα πολλά και σημαντικά έργα- σταθμοί για την εξέλιξη της λογοτεχνίας αυτής με πρωταγωνίστριες γυναίκες. Γυναίκες διάσημες που διαθέτουν εξουσία ή την αποκτούν με διάφορους τρόπους στην πορεία της ζωής τους, αλλά και γυναίκες

στάσεις ασυμβίβαστες με την αξιοπρέπεια και την αξία του Ανθρώπου και πρέπει να εξαλειφθούν. Η εξάλειψη μπορεί να επιτευχθεί με νομικά μέτρα, με εθνική δράση και διεθνή συνεργασία σε αυτούς τους τομείς καθώς και με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη, την εκπαίδευση, την ασφάλεια της εγκυμοσύνης, της παροχής ιατρικής περίθαλψης και της κοινωνικής υποστήριξης. Τα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών πρέπει να αποτελούν αναπόσπαστο μέρος των δραστηριοτήτων για τα ανθρώπινα δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών, συμπεριλαμβανομένης της προαγωγής όλων των κειμένων που αφορούν στα ανθρώπινα δικαιώματα των γυναικών. Η Παγκόσμια Διάσκεψη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου καλεί τις Κυβερνήσεις, τις οργανώσεις, τους διακυβερνητικούς και τους μη κυβερνητικούς οργανισμούς να εντείνουν τις προσπάθειές τους για την προστασία και την προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων των γυναικών και των κοριτσιών. <https://www.ifestosedu.gr/pdf>.

8 Άρθρο 1. Ζητεί επιμόνως από τα κράτη μέλη να βελτιώσουν τις εθνικές νομοθεσίες και πολιτικές εναντίον κάθε μορφής βίας κατά των γυναικών και ιδίως μέσω της ανάπτυξης εθνικών προγραμμάτων δράσης εναντίον της βίας κατά των γυναικών, με βάση την ανάλυση των συνεπειών, από πλευράς ισότητας φύλων, της βίας κατά των γυναικών και τις διεθνείς συμβατικές υποχρεώσεις των κρατών μελών για εξάλειψη κάθε μορφής διακρίσεων κατά των γυναικών, συμπεριλαμβανομένων συγκεκριμένων μέτρων για την πρόληψη της ανδρικής βίας, την προστασία των θυμάτων και τη δίωξη των δραστών· <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2010:285E:0053:0058:EL:PDF>.

9 Τον Σεπτέμβριο του 1995 πραγματοποιήθηκε στο Πεκίνο η 4η Παγκόσμια Διάσκεψη για τις γυναίκες, με την οποία εγκρίθηκαν η Διακήρυξη και η Πλατφόρμα Δράσης του Πεκίνου και ορίστηκε Πρόγραμμα Δράσης για τους ακόλουθους δώδεκα τομείς: τη φτώχεια, την εκπαίδευση και κατάρτιση, την υγεία, τη βία, τις ένοπλες συγκρούσεις, την οικονομία, την εξουσία και τη λήψη των αποφάσεων, τους θεσμικούς μηχανισμούς, τα ανθρώπινα δικαιώματα, τα μέσα ενημέρωσης, το περιβάλλον και τα κορίτσια. Η Διακήρυξη και η Πλατφόρμα Δράσης του Πεκίνο υιοθετήθηκε από 189 χώρες- μέλη και παραμένει ακόμα και σήμερα το πιο αναλυτικό και οξυδερκές πλαίσιο παγκόσμιας πολιτικής. UN Women, Beijing Declaration and Platform for Action. Beijing +5 Political Declaration and Outcome,, United Nations 1995.

10 <https://www.unwomen.org/en>.

καθημερινές που η εμβέλεια τους δεν ξεπερνά τα όρια του σπιτιού τους ή της κοινότητας στην οποία ζουν, γυναίκες που καταφέρνουν να υπερβούν στεγανά και προκαταλήψεις, να σταθούν πάνω από τυραννικά και καταπιεστικά για τις ίδιες ήθη και έθιμα, που με τις πράξεις τους καθορίζουν τύχες ανθρώπων, επηρεάζουν καταστάσεις, γεννούν πάθη, που άλλοτε γίνονται θύτες και άλλοτε θύματα. Το λογοτεχνικό κείμενο λοιπόν, πέρα από όλα τα άλλα, λειτουργεί ως φορέας αξιών κοινωνικών και πολιτισμικών και απηχεί τις αντιλήψεις που αφορούν στη γυναίκα, στο ρόλο, στα δικαιώματα και στις υποχρεώσεις της. Φυσικά, ο τρόπος με τον οποίο σκιαγραφείται και παρουσιάζεται κάθε γυναίκα – πρωταγωνίστρια ενός έργου διαφέρει, καθώς η λογοτεχνία αντανακλά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κοινωνίας και της χρονικής περιόδου μέσα στην οποία γράφτηκε.¹¹

Τον 19ο αιώνα έως τις απαρχές του 20ου η λογοτεχνία, όπως κάθε άλλη πολιτιστική και πολιτική έκφανση, είναι ανδρική υπόθεση. Έτσι ο ρόλος της γυναίκας σε αυτή, δε θα μπορούσε παρά να είναι υποδεέστερης σημασίας ή επικουρικός στην καλύτερη περίπτωση. Η λογοτεχνία βρίθει από γυναικίους χαρακτήρες που είναι ανίκανες να αναπτύξουν πρωτοβουλίες πέρα εκείνων του σπιτιού και της οικογένειας, αφού το μόνο που τους επιτρέπεται είναι να κοιτούν τον κόσμο να τους προσπερνά, αλλά όχι να συμμετέχουν ενεργά σε αυτόν. Γυναίκες που τρελάθηκαν, ή πλήρωσαν αδρά το τίμημα του λάθους τους να ενδώσουν στο αμάρτημα του έρωτα, της ίδιας της ζωής. Σε αντιπαράθεση όλων αυτών, φωτεινή εξαίρεση αποτελεί ο Παπαδιαμάντης με τα γνωστά πεζογραφήματα του στα οποία πρωταγωνιστούν γυναίκες διαφορετικές που προκαλούν με την αντισυμβατική και προκλητική για τα ήθη της εποχής συμπεριφορά τους.¹²

Το ίδιο εξακολουθεί να συμβαίνει και στις αρχές του 20 αιώνα. και παρότι η ισότητα των φύλων τυπικά αναγνωρίζεται ενώπιον του νόμου λίγο πριν το '30 ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων στο γυναικείο πληθυσμό, η γυναίκα κάθε άλλο από ισότιμη του άντρα είναι τελικά. Οι γυναίκες, στην πλειονότητά τους, εξακολουθούν να είναι αναλφάβητες, ενώ οι συγγραφείς, παιδιά της εποχής τους, απηχούν τις αντιλήψεις της ανισότητας.¹³

Στη μεσοπολεμική λογοτεχνία, ωστόσο, το τοπίο αρχίζει να αλλάζει. Οι γυναίκες συνεχίζουν να διεκδικούν το δικαίωμα στην αυτεξουσιότητά τους και η παρουσία της γυναίκας στην πολιτιστική κίνηση της χώρας και ειδικότερα στη λογοτεχνία γίνεται αισθητή και ανθίζει χρόνο με το χρόνο. Οι επίμονες προσπάθειες του γυναικείου κινήματος στα τέλη της δεκαετίας του 30 και του 40 συμβάλλουν τα μέγιστα σε αυτό, όπως επίσης και η λογοτεχνία των Ελληνίδων συγγραφέων της διασποράς. Οι γυναίκες του προσφυγικού πληθυσμού άλλωστε έχουν ήδη δημι-

11 Αναγνωστοπούλου, Δ. (2016). Αναπαραστάσεις του Γυναικείου στη Λογοτεχνία, Αθήνα: Πατάκης.

12 «Αναμφίβολα η παρουσία της γυναίκας είναι έντονη στο παπαδιαμαντικό έργο. Κυριαρχεί με έναν ιδιαίτερο τρόπο. Ο συγγραφέας δείχνει να επικοινωνεί με το γυναικείο φύλο, φανερώνοντας έναν μεγαλειώδη κόσμο. Η διαχρονικότητα στο έργο του χαρίζει ένα αίσθημα ταύτισης με τις σημερινές γυναικείες μορφές και τους χαρακτήρες. Ο Παπαδιαμάντης, διηγείται ιστορίες που λαμβάνουν χώρα στην ελληνική ύπαιθρο στο τέλος του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα. Η γυναίκα εκείνη την εποχή, παγκοσμίως και πιο συγκεκριμένα στην Ελλάδα, βρίσκεται σε δυσμενή κατάσταση. Δεν διαθέτει τις απαραίτητες ελευθερίες και ζει περιορισμένη. Βρίσκεται κάτω από τον πατριαρχικό ιστό της οικογένειας, απομονωμένη από τον κοινωνικό βίο και τις δημόσιες εκδηλώσεις. Επίσης, παραμένει πνευματικά υποβιβασμένη, χωρίς στοιχειώδη μόρφωση, αντιμέτωπη με προκαταλήψεις και δεισιδαιμονίες». Ορφανίδης, Ν. (2000). Το πάθος των προσώπων και τα πάθη της ψυχής, στο Η κοινωνική διάσταση του έργου του Αλέξανδρου Παπαδιαμάντη. Αθήνα: Οδυσσέας.

13 Μέργου, Μ. (2014). Η αναπαράσταση του φύλου στη σύγχρονη δραματουργία στην Ελλάδα. Πολιτικές και ιδεολογικές διαστάσεις. (ανέκδοτη Διδακτορική Διατριβή, τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Ιστορίας Παντείου Πανεπιστημίου). Αθήνα.

ουργήσει συλλόγους, εκδίδουν περιοδικά και ζητούν αδιαπραγμάτευτα την αναγνώριση του ρόλου των γυναικών στην κοινωνία, από τη δεκαετία του '30. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου σημειώνεται η πρώτη «μαζική» εμφάνιση γυναικών συγγραφέων στην καθυστερημένη Ελλάδα και στα δύο κύρια είδη της λογοτεχνίας: την Ποίηση και το Μυθιστόρημα. Ανάμεσα στις πρωτοπόρες υπήρξαν η Γαλάτεια Καζαντζάκη, η Έλλη Αλεξίου, η Μέλπω Αξιώτη, η Διδώ Σωτηρίου στην Πεζογραφία και η Μαρία Πολυδούρη, η Μυρτιώτισσα, η Ζωή Καρέλλη στην Ποίηση.¹⁴

Παρόλα αυτά, η αθρόα παρουσία των γυναικών στη λογοτεχνική παραγωγή της Ελλάδας έρχεται μεταπολεμικά και πιο συγκεκριμένα από το 1950 και έπειτα, αφού τότε εμφανίζονται στα γράμματα δυο γενιές γυναικών, οι περισσότερες από τις οποίες εξακολουθούν να γράφουν και να δημοσιεύουν ως σήμερα.¹⁵ Αν προπολεμικά η γυναίκα που έγραφε λογοτεχνία, όπως και η γυναίκα ως θέμα, με τα ιδιαίτερα προβλήματά της, ήταν γνωστές μόνο σε ένα περιορισμένο κύκλο διανοομένων, η κατάσταση αυτή άλλαξε στις μεταπολεμικές δεκαετίες. Ένας από τους βασικούς παράγοντες αυτής της αλλαγής ήταν ότι η γυναίκα ολοένα και περισσότερο συμμετείχε στην παραγωγή, και κατά συνέπεια απαιτούσε να διευρύνει τους ορίζοντές της. Εκτός από τις επιστήμες, η λογοτεχνία ήταν ένα από τα πιο προνομιακά πεδία άσκησης της γυναικείας εμπειρίας, της περιγραφής των νέων κοινωνικών ηθών, και της αποτύπωσης των ψυχικών αντιδράσεων της μεταπολεμικής γυναίκας.

Από το 1960 η λογοτεχνία των γυναικών στην Ελλάδα μπαίνει σε μια νέα φάση.¹⁶ Παλαιότερα ταμπού γλώσσα και καταστάσεις αλλάζουν, η παλιά θεματολογία υποσκελίζεται από νέες με σημαία εκείνη της σεξουαλικότητας της γυναίκας που γίνεται και η κύρια πηγή της δημιουργικής της έμπνευσης. Η γυναίκα υψώνει τη φωνή ενάντια στο κατεστημένο, ενάντια στην οικονομική καταπίεση, ακόμα και στο γάμο και όπως είναι πλέον απαραίτητη, η συμμετοχή της στην παραγωγή, έχει ενεργό ανάμειξη στις αποφάσεις που παίρνονται σε όλες τις βαθμίδες και τις πτυχές της δημόσιας ζωής. Τα παλιά γυναικεία πρότυπα, σιγά σιγά παύουν να υπάρχουν,

14 Οι γυναίκες συγγραφείς του μεσοπολέμου, μέσα από τους στερεοτυπικούς τύπους γυναικών και ανδρών αλλά και από την υπέρβασή τους, αποτυπώνουν την ηθική και πολιτική δέσμευση που υφαίνεται στο νήμα της διήγησης για την καταδίκη των πρακτικών διάκρισης και ανισοτιμίας που αποκλείουν τις γυναίκες από τους χώρους του δημόσιου βίου, της γνώσης και της εξουσίας και τις καθιστούν εύκολο θήραμα του αιτήματος του άλλου. Μέσα από τα κείμενά τους, άλλοτε ρητά και άλλοτε υποόρητα, αρθρώνουν την πεποίθηση ότι οι γυναίκες πρέπει να φθάσουν σε μια νέα συνείδηση του εαυτού τους που θα τους επιτρέψει να αποκτήσουν την αξιοπρέπεια που στερούνται. Παρέχουν παράλληλα στις αναγνώστριες και στους αναγνώστες της εποχής τους τα απαραίτητα ερεθίσματα για να τροφοδοτήσουν τη δική τους σκέψη και δράση Βλ. Αναγνωστοπούλου, Δ. (2016). Αναπαράστασεις του γυναικείου στη λογοτεχνία. Αθήνα: Πατάκη.

15 Μερικοί μεταπολεμικοί πεζογράφοι θα αποφύγουν τη ζοφερή πραγματικότητα αναζητώντας καταφύγιο στη λυρική πεζογραφία του κλειστού χώρου. Παρουσιάζουν τους ήρωές τους να ζουν τα ιδιωτικά τους προβλήματα ανεξάρτητα από τα εξωτερικά γεγονότα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν κυρίως γυναίκες πεζογράφοι. Η Μαργαρίτα Λυμπεράκη στα «Ψάθινα καπέλα» απεικονίζει την αξέχαστη εφηβεία τριών κοριτσιών, σε συνθήκες ειρηνικές. Όπου διαδέχεται υποβλητικά η ποίηση της καθημερινότητας. Η Μιμίκια Κρανάκη, ένα χρόνο αργότερα (1947), στο μυθιστόρημα «Contre-temps» θα παρουσιάσει τις ψυχικές διακυμάνσεις της ηρώιδας της Κυβέλης με τρυφερότητα και ευαισθησία. Αργυρίου, Α. (1992). Η Μεταπολεμική πεζογραφία, τ. Α'. Αθήνα: Σκόκολης.

16 Αυτό σχετίζεται άμεσα με το γεγονός ότι ο φεμινισμός αρχίζει να αποκτά ηχηρή παρουσία ανάμεσα στα τέλη της δεκαετίας του 1960 και την αρχή της δεκαετίας του 1970, με τη σύγχρονη φεμινιστική κριτική να είναι απόρροια των θεωρήσεων της εποχής εκείνης. Από την αρχή της ύπαρξής του, το κίνημα του φεμινισμού ασχολήθηκε με τη λογοτεχνία ως μέσω προβολής και αναπαραγωγής έμφυλων στερεότυπων και κοινωνικών προτύπων, καθώς θεώρησε πως η εικόνα που προωθούσε για τη γυναίκα έπρεπε να πάψει να θεωρείται αυθεντία στη συνείδηση των ανθρώπων. Barry, P. (1995). *Beginning Theory: An Introduction to Literary and Cultural Theory*. Manchester: Manchester University Press.

γεννιούνται όμως καινούργια, αρκετά από τα οποία είναι όμως αρνητικά, κυρίως γιατί αλυσοδένουν τη σύγχρονη γυναίκα στην κοινωνία της κατανάλωσης.

Αυτό που μπορούμε να πούμε εδώ ως προς τη λογοτεχνία είναι ότι αφ' ενός, η γυναίκα αντιμετωπίζεται κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 20ου αιώνα απολύτως ως ίση με τους άνδρες ομότεχνούς της, ενώ μετά το 1990, η σημαντική αύξηση του γυναικείου αναγνωστικού κοινού, επιβάλλει κατά κάποιο τρόπο στην αγορά και την ύπαρξη βιβλίων (κυρίως πεζογραφίας) που να ασχολούνται με ανάλογα θέματα. Κατ' αυτό τον τρόπο γεννήθηκε μια ευρεία ομάδα αναγνωστριών, σε όλη την Ελλάδα, οι οποίες πολύ εύκολα περνούν από τη θέση του αναγνώστη στη θέση του συγγραφέα, θέλοντας κατά πρώτο λόγο να πουν τη δική τους ιστορία ζωής, να αποκαλύψουν τον δικό τους τρόπο να βλέπουν τον κόσμο.

III. Γυναικεία δικαιώματα και λογοτεχνική παραγωγή

Ξεκινώντας την παρουσίαση της σύγχρονης λογοτεχνίας που άπτεται των δικαιωμάτων των γυναικών δεν θα μπορούσαμε να μην αναφερθούμε στην Κική Δημουλά. Η Κική Δημουλά είναι μια ποιήτρια εξ ανάγκης, όπως εκείνη έλεγε, γιατί δεν είχε άλλον τρόπο να υπάρξει. Μίλησε για τα καθημερινά πράγματα, για την αγάπη, τον έρωτα, την απώλεια όπως τα βιώνει μια γυναίκα. Γράφτηκαν πολλές κριτικές, άρθρα που προσπάθησαν να την αποδομήσουν, να παρουσιάσουν τα ποιήματα της σαν σειρές λέξεων που δεν έχουν μέτρο και νόημα. Η ίδια έχει πει χαρακτηριστικά: Η αλήθεια όμως είναι ότι η γυναικεία καθημερινότητα δεν έχει γραφτεί, δεν έχει υπάρξει πηγή έμπνευσης και προπάντων δεν έχει διαβαστεί, στον ίδιο βαθμό με την ανδρική. Αυτό από μόνο του μπορεί να εξηγήσει άλλωστε τον πόλεμο και τον χλευασμό που δέχθηκε η Δημουλά όσο έγραφε.¹⁷

Όταν θυμάμαι, είπε, «το θέμα που είχε προκύψει με μένα και τον ρατσισμό, πολύ ταραζομαι. Ήταν το πιο άδικο πράγμα που έγινε ποτέ σε άνθρωπο. Και πιστεύω ότι με κυνηγάνε οι ατυχίες επειδή είμαι γυναίκα. Δεν είναι εύκολο, όσοι αιώνες κι αν περάσουν οι άνδρες να δεχτούν ότι οι γυναίκες είναι ίσες με αυτούς ή και καλύτερες. Γιατί συμβαίνει να υπάρχουν καλύτερες ποιήτριες από ποιητές, από κάποιους άνδρες ποιητές. Το νοιώθω ως ασυγχώρητο».¹⁸

Ένα ίσως από τα πιο χαρακτηριστικά ποιήματα της που απεικονίζουν τη δεινή θέση της γυναίκας ακόμα και σήμερα δεν είναι άλλο από το Σημείο Αναγνωρίσεως.¹⁹

Σημείο Αναγνωρίσεως²⁰

Άγαλμα γυναίκας με δεμένα χέρια

17 Παπαστάθη, Δ. (2014). Η ποίηση και η ποιητική της Κικής Δημουλά. Ιωάννινα: Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

18 <https://www.bovary.gr/oramatistes/6739/kiki-dimoyla-kerdismenos-einai-aytos-poy-agaraei-ohi-aytos-poy-agapietai>

19 Η Κική Δημουλά εμπνεύστηκε το ποίημα «Σημείο Αναγνωρίσεως», από το Το γλυπτό με τη μορφή της αλυσοδεμένης γυναίκας, «Βόρειος Ήπειρος» (1951) του Κώστα Σεφερλή, και το συμπεριέλαβε στη συλλογή της «Το λίγο του κόσμου», το 1971. Στην πίσω όψη αναγράφεται: ΕΠΟΙΗΣΕ ΚΑΙ ΕΧΑΡΙΣΕ ΣΤΟ ΔΗΜΟ ΑΘΗΝΑΙΩΝ/ ΚΩΣΤΑΣ ΣΕΦΕΡΛΗΣ ΛΑΚΕΔΑΙΜΟΝΙΟΣ/ 1951. Τα αποκαλυπτήριά του έγιναν δύο χρόνια αργότερα, το 1953, στο σημείο που βρίσκεται σήμερα, επί της οδού Τοσίτσα. Το έργο του γλύπτη αναπαριστά με τη μορφή της αλυσοδεμένης γυναίκας μια αλύτρωτη περιοχή της ελληνικής γης, ωστόσο, μέσα από τους στίχους της Κικής Δημουλά, ο συμβολισμός διευρύνεται και αφορά κάθε καταπιεσμένη γυναίκα που δεν μπορεί να κατακτήσει την ελευθερία της.

20 Δημουλά, Κ. (2000). Το λίγο του κόσμου. Αθήνα: Ίκαρος.

Όλοι σέ λένε κατευθείαν ἄγαλμα,
ἐγώ σέ πρσφωνῶ γυναίκα κατευθείαν.

Στολίζεις κάποιο πάρκο.

Ἀπό μακριά ἐξαπατᾶς.

- 5 Θαρρεῖ κανεῖς πώς ἔχεις ἐλαφρά ἀνακαθήσει
νά θυμηθεῖς ἓνα ὠραῖο ὄνειρο πού εἶδες,
πώς παίρνεις φόρα νά τό ζήσεις.
Ἀπό κοντά ξεκαθαρίζει τό ὄνειρο:
δεμένα εἶναι πισθάγκωνα τά χέρια σου
- 10 μ᾽ ἓνα σκοινί μαρμάρينو
κι ἡ στάση σου εἶναι ἡ θέλησή σου
κάτι νά σέ βοηθήσει νά ξεφύγεις
τήν ἀγωνία τοῦ αἰχμάλωτου.
Ἔτσι σέ παραγγείλανε στό γλύπτη:
- 15 αἰχμάλωτη.
Δέν μπορεῖς
οὔτε μιά βροχή νά ζυγίσεις στό χέρι σου,
οὔτε μιά ἐλαφριά μαργαρίτα.
Δεμένα εἶναι τά χέρια σου.
- 20 Καί δέν εἶν' τό μάρμαρο μόνο ὁ Ἄργος.
Ἄν κάτι πήγαινε ν' ἀλλάξει
στήν πορεία τῶν μαρμάρων,
ἄν ἄρχιζαν τ' ἀγάλματα ἀγῶνες
γιά ἐλευθερίες καί ισότητες,
- 25 ὅπως οἱ δούλοι,
οἱ νεκροί
καί τό αἴσθημά μας,
ἐσύ θά πορευόσουν
μέσ στήν κοσμογονία τῶν μαρμάρων
- 30 μέ δεμένα πάλι τά χέρια, αἰχμάλωτη.

Όλοι σέ λένε κατευθείαν ἄγαλμα,
ἐγώ σέ λέω γυναίκα ἀμέσως.

Ὅχι γιατί γυναίκα σέ παρέδωσε
στό μάρμαρο ὁ γλύπτης

- 35 κι ὑπόσχονται οἱ γοφοί σου
εὐγονία ἀγαλμάτων,
καλή σοδειά ἀκινήσιας.
Γιά τά δεμένα χέρια σου, πού ἔχεις
ὅσους πολλούς αἰῶνες σέ γνωρίζω,

40 σέ λέω γυναίκα.

Σέ λέω γυναίκα
γιατ' εἶσ' αἰχμάλωτη.

Ο τίτλος του ποιήματος αναφέρεται στο σημείο εκείνο, στο σημάδι, χάρη στο οποίο επιτελείται η διαδικασία της αναγνώρισης «άγαλμα γυναίκας με δεμένα χέρια».

Η θέαση του αγάλματος με τα δεμένα χέρια οδηγεί κατευθείαν τους περαστικούς στη σκέψη ότι πρόκειται απλώς για ένα άγαλμα, η ποιήτρια, όμως, βλέπει μια αιχμάλωτη γυναίκα και αγανακτεί για τη μοίρα των γυναικών για τη δύσκολη πορεία που πρέπει κάθε γυναίκα να διανύσει στη ζωή της. Αισθάνεται, λοιπόν, ότι στην εικόνα του αγάλματος αναγνωρίζει όχι μόνο τον εαυτό της, αλλά και την κοινή μοίρα όλων των γυναικών, οι οποίες συχνά αντιμετωπίζονται ως «στολίδια» απ' την υπόλοιπη κοινωνία, που δίνει περισσότερο βάση στην εξωτερική τους εμφάνιση και όχι στην ουσιαστική τους υπόσταση και αξία. Το άγαλμα αν ιδωθεί από κοντά αποκαλύπτει την αλήθεια του, τη συνειδητοποίηση της αιχμαλωσίας που φανερώνει τη δεινή θέση που επιφυλάσσει η κοινωνία στις γυναίκες, αφού τις κρατά δέσμιες σ' ένα σκληρό πλέγμα επιτακτικώς ζητούμενων υποχρεώσεων, απαιτήσεων και «ιδανικών» προτύπων, που η γυναίκα οφείλει να εκπληρώσει αδιαμαρτύρητα.²¹

Η γυναίκα-άγαλμα δεν είναι αιχμαλωτισμένη μόνο γιατί είναι φτιαγμένη από μάρμαρο, αλλά κυρίως γιατί είναι γυναίκα και γιατί ολόκληρη η κοινωνία συμμετέχει στον ιδιόμορφο αυτό εγκλωβισμό των γυναικών. Επιπλέον, τα δεσμά της γυναίκας δεν είναι μόνο περιορισμοί εξωτερικής φύσης, αλλά και απόψεις, προκαταλήψεις και ιδεολογίες που διατρέχουν βαθιά τον τρόπο σκέψης των ανθρώπων, οπότε η αιχμαλωσία της γυναίκας είναι εξαιρετικά δύσκολο να καταنيκηθεί. Αν τα δεσμά της γυναίκας ήταν μόνο εξωτερικευμένες δράσεις, όπως είναι θεσμοί ή παραδόσεις, θα ήταν ίσως εφικτή η αποδέσμευσή της από αυτά, όμως στην πραγματικότητα τα δεσμά της εδράζουν πολύ βαθύτερα, στην ήδη διαμορφωμένη νοοτροπία των ανθρώπων, κι αυτό τα καθιστά σχεδόν ακατάλυτα.

Ένας ακόμη ποιητής, ο οποίος στα ποιήματα του αναγνωρίζει την παραβίαση των δικαιωμάτων της γυναίκας και την αιχμαλωσία της γυναίκας στις κοινωνικές συμβάσεις είναι ο Τόλης Νικηφόρου.²² Όπως χαρακτηριστικά λέει, «Στα εφηβικά και τα πρώτα νεανικά μου χρόνια, έλεγα κι εγώ τις γνωστές ανοησίες για τις γυναίκες. Αφορισμούς και γενικεύσεις που θα μπορούσαν να ενταχθούν στην προαιώνια διαμάχη των δύο φύλων. Σταδιακά όμως ωρίμασα, γεγονός που επισφραγίστηκε από τη γνωριμία μου με τη Σοφία και, πολύ σύντομα, από την κοινή μας ζωή. Εκτός από όλα τ' άλλα, εκτίμησα βαθύτατα τον αγώνα της να μεγαλώσει και να σπουδά-

21 Δαβέττας, Ν. (1989). Η συμπεριφορά των αγαλμάτων στην ποίηση της Κικής Δημουλά. περιοδ. Η Λέξη, τχ. 84.

22 Με τη λογοτεχνία ασχολήθηκε από τα μαθητικά του χρόνια, ως λογοτεχνικός συντάκτης των περιοδικών College News και Annual και, αργότερα, ως αρχισυντάκτης του περιοδικού των αποφοίτων, Anatolia Alumnus. Το 1957 του απονεμήθηκε το 1ο βραβείο για το διήγημά του «Η ώρα της δημιουργίας» στον ετήσιο διαγωνισμό του Anatolian. Έχει εκδώσει συνολικά 31 βιβλία (17 συλλογές ποιημάτων και μία συγκεντρωτική έκδοση, 6 συλλογές διηγημάτων, 4 μυθιστορήματα και 3 παραμύθια για μεγάλους). Διηγήματα και ποιήματά του έχουν δημοσιευτεί στις εφημερίδες Το Βήμα, Νέα, Αυγή, Μακεδονία, Θεσσαλονίκη κ.ά., και σε πολλά λογοτεχνικά περιοδικά. Ποιήματά του έχουν μεταφραστεί, κυρίως από πανεπιστημιακούς δασκάλους, σε εννέα ευρωπαϊκές γλώσσες, στις Η.Π.Α. και τον Καναδά, και έχουν περιληφθεί σε πολλές έντυπες και ηλεκτρονικές ελληνικές και ξένες ανθολογίες καθώς και στα Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας της Μέσης Εκπαίδευσης στην Ελλάδα και την Κύπρο. <https://www.nikiforu-poems.gr/gr/writer/cv.htm>.

σει εργαζόμενη, με τους γονείς της πολιτικούς πρόσφυγες στη Ρουμανία από τα παιδικά της χρόνια».

«Κάπως έτσι, και με την αίσθηση δικαίου που είχα πάντα έντονη μέσα μου, επήλθε σταδιακά η μεταμόρφωσή μου σε δυναμικό υποστηρικτή των γυναικείων δικαιωμάτων. Συνειδητοποίησα ότι το αρσενικό είχε διαπράξει φοβερά εγκλήματα σε βάρος του θηλυκού και ότι η κατάσταση αυτή συνεχιζόταν, σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου. Ακόμη, ότι η γυναίκα αποτελούσε το μεγαλύτερο αναξιοποίητο δυναμικό. Και άρχισα έμπρακτα να υποστηρίζω την πλήρη ισοτιμία των δύο φύλων στο κάθε τι».²³

Γυναίκα²⁴

κάθε μικρή σου υποταγή
μειώνει τη δική μου ελευθερία
εμένα ταπεινώνει
κάθε χαμένο σου δικαίωμα
πληγώνει τη δική μου αξιοπρέπεια
κάθε παραπάνισιο σου φορτίο
έχει σε μένα ρίζες προγονικές
κάθε σε βάρος σου αδικία
είναι μια στυγερή κλοπή
απ' το παγκάρι της δικής μου εκκλησίας
κι όταν εσύ λιποψυχείς
εγώ είμαι ο αληθινός προδότης
στέκεσαι δίπλα μου
στο σπίτι, στη δουλειά ή στο οδόφραγμα
και με τα ίδια μάτια
ελεύθερα ατενίζουμε τον ήλιο
περήφανοι ασυμβίβαστοι
ωραίοι μέσα στα τόσα ελαττώματά μας
εμείς που η φύση έταξε σε σάρκα μία

Στο ποίημα «γυναίκα»²⁵ ο Τόλης Νικηφόρου αποδέχεται τη μακραίωνη υποταγή της γυναίκας ως κύριος υπαίτιος. Δεν την καταγγέλλει απλώς έμμεσα, αναλαμβάνει κάθε ευθύνη γι' αυτήν ως υπεύθυνος ο ίδιος, καθώς είναι άνδρας. Αλλά δεν σταματά εκεί· οι συνέπειες της υποδούλωσής της έχουν αντίκτυπο και σ' εκείνον, αφού η σχέση τους θεωρείται ισότιμη κι ακόμη περισσότερο αλληλένδετα προχωρούν στη ζωή γιατί η φύση τους «έταξε σε σάρκα μία». Χαρακτηριστικά ομολογεί ότι κάθε υποταγή της γυναίκας μειώνει και τη δική του ελευθερία και ταπεινώνει και τον ίδιο· κάθε χαμένο της δικαίωμα πληγώνει και τη δική του αξιοπρέπεια και κάθε παραπάνισιο της φορτίο, έχει σ' εκείνον προγονικές ρίζες. Ο ποιητής όμως, ως εκπρόσωπος του ειασθητοποιημένου και συνειδητοποιημένου ανδρικού φύλου, έχοντας ιστορική επίγνωση των πράξεών του, εδώ υφίσταται και ο ίδιος τις συνέπειες, γιατί αναγνωρίζει ότι όταν η γυναίκα «λιποψυχεί», κουρασμένη προφανώς από όλο αυτό το κοινωνικό φορτίο, εκείνος είναι «ο αληθινός προδότης». Εκείνου που έχει την ολοκληρωτική ευθύνη για τη θέση της μόνο; Ή

23 <https://tetatext.wordpress.com/wordpeckers/at-a-glance/>.

24 Νικηφόρου, Τ. (2018). Από το τίποτα σαν θαύμα ξαφνικά. Αθήνα: Μανδραγόρας.

25 <https://booksitting.gr/2022/03/08/%CF%84%>.

εκείνου που δεν τάχθηκε μαζί της στους αγώνες για ισότητα; Και τα δύο, ομολογεί ξεκάθαρα, αφού παραδέχεται ότι εκείνη στέκεται δίπλα του «στο σπίτι, στη δουλειά ή στο οδόφραγμα». Τη σχέση τους δεν τη βιώνει ισότιμη, όπως θα επιθυμούσε ο ποιητής. Ξέρει ότι ουσιαστικά είναι ίδιοι, όχι απλώς ίσοι. Με τα ίδια μάτια ατενίζουν τον ήλιο, περήφανοι, ασυμβίβαστοι, ωραίοι μέσα στα ελαττώματά τους. Την ίδια οπτική γωνία έχουν για τη ζωή τους αλλά και για την υποταγή της. Αναγνωρίζοντας, ωστόσο ο Τόλης Νικηφόρου, την ευθύνη «του» μπορεί να μιλά ανεμπόδιστα για ελευθερία, υπερηφάνεια κι έλλειψη συμβιβασμού, καθώς και για αποδοχή ελαττωμάτων κι όχι ευθύνης πια, στο τέλος του ποιήματος.²⁶ Η αποδοχή της ευθύνης του ανδρικού φύλου για τη γυναικεία αιχμαλωσία, τον αποφορτίζει τόσο, τον «καθαίρει», που στην κατακλείδα του ποιήματος το δικό του απόσταγμα δεν είναι η γνώση του μάταιου των αγώνων για ελευθερία και η αιχμαλωσία ως χαρακτηριστικό της γυναίκας αλλά η επίγνωση ότι τάχθηκαν από τη φύση σε μία σάρκα· ίδια δηλαδή ομότιμη, κοινή. Κοινή ζωή, επομένως με κοινούς αγώνες, ελπίδες, όνειρα ακόμη και λάθη, όπως υποδηλώνουν τα «ελαττώματα».²⁷

Ο Αποστόλης Ζυμβραγάκης από την άλλη ασχολείται με την βία ενάντια των γυναικών.²⁸ Το ποίημά του *Γυναικοκτονίες* είναι το πρώτο που βάζει τον όρο στον πληθυντικό υποβάλλοντας την πρόσληψή του ως κοινωνικό και όχι εξατομικευμένο φαινόμενο. Εστιάζει στην ανατροφή των αγοριών στα πλαίσια της πατριαρχικής κοινωνίας. Για πολλές δεκαετίες τα αγόρια ανατράφηκαν με το πρότυπο των αρσενικών. Μεγάλωσαν χωρίς να επικεντρώνονται στο συναίσθημα, αλλά στη σάρκα και στην ηδονή παρασυρόμενοι από τα ζώδη ένστικτα τους. Αποτέλεσμα αυτής της ανατροφής είναι η ατομικιστική κοινωνία του διαρκή ανταγωνισμού, του χρησιμοθηρικού χαρακτήρα, της έλλειψης ενσυναίσθησης και ενδιαφέροντος για το συνάνθρωπο. Μια κοινωνία αποτελούμενη από πολλές μονάδες, μια κοινωνία που έχει χάσει το ανθρώπινό της πρόσωπο, μια κοινωνία που γεννά φονιάδες. Το κράτος δειλό να ψελλίσει τον όρο γυναικοκτονία. Έτσι λοιπόν μεγάλωσαν οι άντρες. Άντρες σε εισαγωγικά κάθε φορά που αναφέρονται στο ποίημα, που δεν τιμούν το είδος τους, άντρες που δεν συγκαταλέγονται στους ανθρώπους.

Γυναικοκτονίες

Μεγάλωσαν οι “άντρες”
με πρότυπο σκληρού αρσενικού
κάθε φορά που τύχαινε ν’ αγγίξουν μία κούκλα
δέχονταν τη σφαλιάρα του πατέρα τους
και την απόρριψη της μάνας τους.
Μεγάλωσαν οι “άντρες”
με πρότυπο αμείλικτου επιβήτορα
βομβαρδισμένοι από βίντεο πορνό
που παρουσιάζουν τον αμοιβαίο έρωτα
σαν αποτρόπαιο βιασμό.
Μεγάλωσαν οι “άντρες”
μέσα σ’ ένα σχολείο τεχνοκρατικό, σκληρού ανταγωνισμού
μέσα σ’ ένα κράτος δειλό να ψελλίσει τον όρο “γυναικοκτονία”

26 <https://www.persefoni-tzima-tolis-nikiforou-poiimata-gia-ti-sofia-ekd-mandragoras/>.

27 <https://www.kathimerini.gr/culture/275230/gynaika-i-pio-katapiesmeni-chora/>.

28 <https://e-didaskalia.blogspot.com/2014/08/apostolis-zymvragakis.html>.

μέσα σε μία κοινωνία ατομικιστική με έλλειμμα ενσυναίσθησης
που όταν ακούει κραυγές απόγνωσης, κλείνει τα αυτιά της
όταν βλέπει σημάδια βίας, αποστρέφει το βλέμμα
όταν την αγγίζει χέρι βοήθειας, γυρίζει αλλού την πλάτη
όταν μυρίζει θάνατο, σκορπά στον αέρα άρωμα αναισθησίας
όταν μιλάει για “πατριαρχία”, ψιθυριστά κραυγάζει την υποκρισία της.
Έτσι μεγάλωσαν οι “άντρες”
με απόθεμα βίας και πλεόνασμα ζωδών ενστίκτων
κι έτσι χρησιμοποιούνται για αυτούς μόνο εισαγωγικά
αφού οι άντρες οι πραγματικοί φέρονται στις γυναίκες
όπως θα ήθελαν να φερθούν οι άλλοι
στις ίδιες τους τις αδερφές, τις μάνες και τις κόρες.
Απολογισμός γυναικοκτονιών.

Στον αντίποδα των παραπάνω βρίσκονται τα έργα δύο συγγραφέων με ιδιαίτερη απήχηση της Χρυσίδας Δημουλίδου και της Λένας Μαντά, τα οποία αναπαράγουν στερεοτυπικές αντιλήψεις για τη γυναίκα. Το πιο αρνητικό στερεότυπο, που αναπαράγεται είναι η «ιδιαιτέρη φύση της γυναικείας υστερίας και τρέλας» Ενδεικτικά, «τελικά οι γυναίκες είναι παλαβές, σκέφτηκε. Το είχε ακούσει στην τηλεόραση σε μια ελληνική ταινία [...] Ουφ! είπε μέσα του. Ευτυχώς που είμαι άντρας...»²⁹, «γι’ αυτή την τρελόγρια μου μιλάς; Αυτή, παιδί μου, τα ‘χει χάσει από καιρό»³⁰, «δεν είχε ιδέα από γυναικείες υστερίες [...] την πολλές φορές εκρηκτική ιδιοσυγκρασία των γυναικών και τους παραλογισμούς τους»³¹. Οι δε αιτιάσεις περί γυναικών που παραλογίζονται και υστεριάζουν δεν εξαντλούνται στο επίπεδο της αναφοράς, αλλά λειτουργούν ως συνάρτηση αποδοκιμαστέων συμπεριφορών, δικαιολογώντας τελικά την έμφυλη βία προς τις γυναίκες, π.χ. «έξαλλη έγινε η φιλενάδα του. Με ευκολία γλίστρησε στην υστερία και τον ανάγκασε να τη χτυπήσει για να τη συνεφέρει» και πλαισιώνουν τις συναισθηματικές εκρήξεις μιας γυναίκας ως ανεξέλεγκτες καταστάσεις, π.χ. «ούρλιαζε και φώναζε, έσπαγε ό,τι έβρισκε μπροστά της και, αν δεν έμπαινε ο πατέρας του να σταματήσει την υστερία, ο Φωκάς δεν ήξερε τι θα έκανε».³²

Εξίσου προβληματικές θεωρούνται και οι αναφορές σε «έξαλλες» γυναίκες που επιθυμούν να εκτονωθούν ασκώντας βία, η οποία παρουσιάζεται ως «χαριτωμένη έκφραση της ψυχολογικής αναστάτωσης», π.χ. «αν δεν αγαπούσε το βάζο [...] θα του το έφερνε στο κεφάλι». Η αναφορά στη ζήλια ως κατεξοχήν γυναικείο χαρακτηριστικό είναι εκ των ων ουκ άνευ. Οι γυναίκες θεωρούνται εξορισμού ζηλόφθονες διεκδικήτριες του συντρόφου μιας άλλης, π.χ. «όλες οι σουσουράδες της πλαζ έχουν καρφωθεί πάνω του [...] όλες τις καρακάξες που με παρακολουθούν με ζήλια»³³, «κάθε γυναικεία παρουσία δίπλα του της προκαλούσε».

Η κλιμάκωση της «γυναικείας διαφορετικότητας» στη βάση της γνωστής ρητορικής περί «γυναικείων πλασμάτων» είναι συνήθης, π.χ. «μυστήρια πλάσματα οι γυναίκες»³⁴, αλλά ενίοτε ολισθαίνει σε επικίνδυνο βαθμό, π.χ. «παρά τις δεκάδες γυναίκες που είχαν περάσει από τη ζωή του, δεν είχε ποτέ μπει στον κόπο να καταλάβει τα πλάσματα αυτά, να μάθει πώς σκέφτονται σαν άνθρωποι». Η βαρεμάρα των γυναικών, αναφέρεται από τη Μαντά, τις κάνει να αι-

29 Δημουλίδου, Χ. (2017). Έρωτας σε Λάθος Χρόνο., Αθήνα: Ψυχογίος.

30 Δημουλίδου, Χ. (2016). Μην Πυροβολείτε τη Νύφη. Αθήνα: Ψυχογίος.

31 Μαντά, Λ. (2011). Χωρίς Χειροκρότημα. Αθήνα: Ψυχογίος.

32 Μαντά, Λ. (2007). Το Σπίτι Δίπλα στο Ποτάμι. Αθήνα: Ψυχογίος.

33 Δημουλίδου, Χ. (2017). Άντρες; Ευχαριστώ, δε θα Πάρω! Αθήνα: Ψυχογίος.

34 Δημουλίδου, Χ. (2015). Μάντεψε Ποιος θα Φύγει Απόψε. Αθήνα: Ψυχογίος.

σθάνονται αρχικά ένα «πνίξιμο» που οδηγεί μηχανικά στην άμεση ανεύρεση ή διαμόρφωση των προοπτικών για μια εξωσυζυγική σχέση. Ενδεικτικά, «ξαφνικά βαρέθηκε την πληκτική ζωή που ζωγράφιζε για λογαριασμό της ο Στέλιος». Είναι τόσο επαναλαμβανόμενος και ταυτοτικός ο τρόπος με τον οποίο γίνεται η επίκληση της ανίας για να δικαιολογήσει την επιλογή της «εξωσυζυγικής περιπέτειας», που δεν θα ήταν υπερβολή να χαρακτηριστούν τα μυθιστορήματα αυτά ως «εγχειρίδια απιστίας».

Προφανώς, το ζήτημα δεν είναι ούτε η πουριτανικά προσανατολισμένη επίκριση της προσπάθειας για δικαίωση της απιστίας, ούτε η απόδοση ευθυνών στους ανίκανους να διαχειριστούν τον «γυναικείο μαξιμαλισμό» άνδρες. Είναι η περιοριστική κοινωνική κατασκευή της θηλυκότητας, σύμφωνα με την οποία οι γυναίκες παρουσιάζονται ως ελλειμματικοί φορείς δράσης. Τούτο γιατί η ελευθερία επιλογής τους εγκλωβίζεται σε γραμμικές αντιδράσεις που δεν περιλαμβάνουν άλλες εναλλακτικές, ούτε καν ως σκέψη –για παράδειγμα να διεκδικήσουν μια καλύτερη ποιότητα ζωής και σεξουαλικότητα εντός της σχέσης ή να απελευθερωθούν από αυτή επιδιώκοντας πιο δυναμικά και χειραφετικά την αυτονομία τους. Αντ' αυτού, μένουν μάλλον άβουλες και παθητικές απέναντι στις δυσχέρειες του γάμου και της συμβίωσης μέχρι την στιγμή που, πάλι, ένας άνδρας, ως εραστής αυτή τη φορά, θα έρθει να τις «σώσει» –αναπαράγοντας και επιτείνοντας έτσι τον γενικότερο ετεροπροσδιορισμό τους, αφού από σύζυγοι του τάδε γίνονται ερωμένες του δείνα.

Ειδική μνεία αξίζει, τέλος, σε μια επίσης στερεοτυπική προσέγγιση της ζωής των γυναικών που όμως δεν αποτελεί τίποτε άλλο παρά τη συνισταμένη της πατριαρχικής κουλτούρας, της ανδροκεντρικής αντίληψης του κόσμου.³⁵ Πιο συγκεκριμένα, στα έργα της Μαντά, παρατηρείται μια ξεκάθαρα μοιρολατρική θεώρηση της θηλυκότητας. Πρόκειται για μια πεποίθηση περί του πεπρωμένου των γυναικών που λειτουργεί ως νομιμοποιητική οδός, ως ένα βολικό άλλοθι για την αιτιολόγηση των «γυναικείων δεινών». Αφορά, δηλαδή, μια ιδιότυπη σταθερά για τη θηλυκότητα που συνεπάγεται αναπόφευκτες δυσχέρειες και αναπότρεπτες συμφορές, μια ειμαρμένη που ως αυτοεκπληρούμενη προφητεία επιτρέπει, ενίοτε με σαδιστική χροιά, την παράθεση μιας αντιφεμινιστικής τελεολογίας. Αν και οι αναφορές στα μυθιστορήματα αυτά είναι αρκετές, ενδεικτικά αναφέρεται «η Μοίρα θύμωσε με την αυτοπεποίθησή της... Την τιμώρησε... πολύ σκληρά».

IV. Συμπεράσματα

Η σύγχρονη ελληνική λογοτεχνία διαφοροποιείται αισθητά στην απεικόνιση των γυναικείων χαρακτήρων σε σχέση με αυτή των προηγούμενων δεκαετιών. Πέρα από τις γυναίκες συγγραφείς και τη δυναμική παρουσία τους στο χώρο της λογοτεχνίας και οι άνδρες που ασχολούνται με τη συγγραφή έχουν ως κύρια θεματολογία τους προβληματισμούς, τις ανησυχίες και τις ανάγκες της σύγχρονης γυναίκας, ενώ ταυτόχρονα θίγουν όλες τις περιπτώσεις καταπάτησης των γυναικείων δικαιωμάτων.

Εντούτοις, μια συγκεκριμένη κατηγορία, η λεγόμενη ροζ λογοτεχνία, η οποία έχει μεγάλη απήχηση στο αναγνωστικό κοινό με κύριους εκπροσώπους της γυναίκες συγγραφείς, εξακολουθεί να τροφοδοτεί στερεοτυπικές αντιλήψεις για το ρόλο της γυναίκας και να δικαιολογεί τις κατάφωρες αδικίες εις βάρος της ως απόρροια των δικών της επιλογών και πράξεων.

Εδώ έγκειται και ο προβληματισμός που οδήγησε στη συγκεκριμένη μελέτη, καθώς λόγω της απήχησης που έχουν οι συγκεκριμένες αυτές συγγραφείς, τους παρέχεται η δυνατότητα

³⁵ Στάμου, Ε. (2014). Η Επέλαση της Ροζ Λογοτεχνίας: Δοκίμιο για την Ευδοκίμηση μιας Μορφής Αφηγηματικού Λόγου. Αθήνα: Gutenberg.

να επηρεάζουν την κρίση, την άποψη και τη σκέψη ενός μεγάλου μέρους της κοινωνίας, αποτελώντας τροχοπέδη στην προσπάθεια ευαισθητοποίησης γυναικών και ανδρών όσον αφορά στο σεβασμό των δικαιωμάτων της γυναίκας και στην αντιμετώπιση της ως ισότιμο μέλος της κοινωνίας. Επομένως, χρειάζεται μια πολύ προσεκτική επιλογή των συγγραφέων τα έργα των οποίων επιλέγει κανείς να διαβάσει, αλλά και μια ευρύτερη πληροφόρηση των αναγνωστών, για την διαιώνιση των στερεοτύπων που προκύπτουν μέσα από το έργο τους.

Εν κατακλείδι, αποτελεί ελπιδοφόρο μήνυμα η αντιμετώπιση της γυναίκας ως ένα ον ισότιμο με τον άντρα, όπως και η υπεράσπισή της μέσω της σύγχρονης ελληνικής λογοτεχνίας, η οποία προβάλλει όλες τις περιπτώσεις κακοποίησης, συναισθηματικής, σωματικής, λεκτικής κ.λ.π. που εξακολουθεί να υφίσταται. Εξίσου ελπιδοφόρα είναι η τάση όχι μόνο των γυναικών, αλλά και των ανδρών συγγραφέων να επικοινωνήσουν τα προβλήματα της γυναίκας μέσα από το έργο τους και να ευαισθητοποιήσουν την κοινωνία, ώστε να εκλείψουν οι στερεοτυπικές αντιλήψεις και τα δικαιώματα των γυναικών να μην αποτελούν απλές διακηρύξεις και συνταγματικές ρυθμίσεις.

Η λογοτεχνία ως μέσο ευαισθητοποίησης για τα δικαιώματα του παιδιού: η περίπτωση της παιδικής εργασίας στα διδασκόμενα στο Γυμνάσιο, Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας

.....
Αναστασία Ι. Μητσοπούλου
.....

Η παιδική εργασία δεν είναι σύγχρονο φαινόμενο.¹ Στις προνεωτερικές κοινωνίες τα παιδιά από πολύ μικρά εντάσσονταν στο χώρο της εργασίας.² Η ιστορική προσέγγιση της παιδικής ηλικίας ξεκίνησε με τον Φιλίπ Αριές, Γάλλο ιστορικό, ο οποίος δημοσίευσε το 1960 το πρωτοποριακό βιβλίο *Αιώνες παιδικής ηλικίας*.³ Η βασική του θέση είναι πως η διάκριση της παιδικής ηλικίας ως ειδικής φάσης της ανθρώπινης ζωής αποτελεί κατασκευή των νεότερων χρόνων. Μέχρι και τον 17ο αιώνα δεν υπήρχε παιδική ηλικία.⁴ Τα παιδιά νοούνταν ως μικρογραφίες μεγάλων. Η εργασία των παιδιών σε οικιακές και αγροτικές ασχολίες θεωρούνταν όχι μόνο θεμιτή, αλλά επιβεβλημένη. Βέβαια, η εργασία των παιδιών γινόταν με την επίβλεψη και προστασία, στο μέτρο του δυνατού, από ενήλικα άτομα της οικογένειας ή του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος. Η έκρηξη της Βιομηχανικής Επανάστασης δημιούργησε νέες συνθήκες στην παιδική εργασία, όπως γλαφυρά αποτυπώνονται στα έργα του Καρόλου Ντίκενς.⁵

Το φαινόμενο της παιδικής εργασίας απασχόλησε τη διεθνή κοινότητα μόλις στα τέλη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Στην πρώτη Διεθνή Διάσκεψη Εργασίας το 1919 ορίστηκε ως ελάχιστη ηλικία πρόσληψης παιδιών στη βιομηχανία το 14ο έτος. Η Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών υιοθέτησε τη Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού το 1989 μετά από μια δεκαετία συμβιβασμών και διαπραγματεύσεων μεταξύ των κρατών-μελών.⁶ Οι περισσότερες χώρες έχουν επικυρώσει τη Διεθνή Σύμβαση αυτή, η οποία καθορίζει ότι παιδί θεωρείται το άτομο που έχει ηλικία κάτω των δεκαοκτώ ετών και κατοχυρώνει το παιδί ως πλήρη κάτοχο ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Προβλέπει, μεταξύ άλλων, την προστασία των παιδιών από την έκθεσή τους σε επαγγελματική εκμετάλλευση.

Ωστόσο, η παιδική εργασία και εκμετάλλευση αποτελεί, στις μέρες μας, φλέγον ζήτημα, που ταλανίζει τις υποανάπτυκτες χώρες, αλλά και το λεγόμενο «αναπτυσσόμενο κόσμο». Παρά τα διεθνή κείμενα προστασίας των παιδιών, τα οποία έχουν υιοθετηθεί από πολλές χώρες, τα παιδιά εξακολουθούν να εργάζονται, πολλές φορές κάτω από άθλιες συνθήκες. Ανήλικα παιδιά εργάζονται στη γεωργία, την αλιεία, τη μεταποίηση, τα μεταλλεία και σε οικιακές εργασίες, συνήθως επειδή οι οικογένειές τους είναι πολύ φτωχές. Μερικά παιδιά εμπλέκονται σε παράνομες δραστηριότητες, όπως το εμπόριο των ναρκωτικών, την πορνεία και τις παραστρατιωτικές ομάδες. Η καθιέρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης θεωρήθηκε από πολλούς ανάχωμα στην παιδική εργασία. Ο Myron Weiner και άλλοι που υποστηρίζουν αυτή την άποψη, προέ-

1 Ρηγίνος Μ., *Μορφές παιδικής εργασίας στη βιομηχανία και τη βιοτεχνία, 1870-1940*, Αθήνα 1995.

2 Βλ. σχετική βιβλιογραφία και ενδιαφέροντα άρθρα στο Μακρυνιώτη Δ. (επιμ.), *Η παιδική ηλικία*, εκδ. Νήσος, Αθήνα 1997.

3 Αριές Φ., *Αιώνες παιδικής ηλικίας*, εκδ. Γλάρος, Αθήνα 1990.

4 Thane, P. *Childhood in History*, στο King, M. (επιμ.) *Childhood, Welfare and Justice*, London, Batsford, 1981, σσ. 6-25.

5 Οικονομίδου Σ., *Ο κύριος Ντίκενς και ... τα παιδιά του*, Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης διαθέσιμο στο <http://keimena.ece.uth.gr>.

6 Για τη Σύμβαση αυτή βλ. ενδεικτικά Νάσκου-Περράκη Π., *Τα δικαιώματα του παιδιού*, εκδ. Σάκκουλα, 2023.

βαλαν ότι η παγκόσμια επέκταση της εκπαίδευσης που χρηματοδοτείται από το κράτος στην Ευρώπη, τη Βόρεια Αμερική και την Ιαπωνία, ήταν το πιο ισχυρό μέσο για την κατάργηση της παιδικής εργασίας.⁷

Στην παγκόσμια λογοτεχνία πολύ σημαντικά έργα έχουν αναδείξει το ζήτημα της παιδικής εργασίας. Από τον Όλιβερ Τουίστ (1838) του Καρόλου Ντίκενς και τον Βάνκα (1886) του Τσέχωφ έως τον Ικμπάλ (2012) του Φραντσέσκο Ντ' Αντάμο και το *Q and A* (2005) του Ινδού Vikas Swarup (στο βιβλίο αυτό βασίζεται η κινηματογραφική επιτυχία του 2008 *Slumdog Millionaire*), μια σειρά έργων, στα οποία συγκαταλέγονται και αριστουργήματα της παγκόσμιας λογοτεχνίας, καυτηρίασαν τις άθλιες συνθήκες που διαχρονικά επικρατούν στον χώρο της παιδικής εργασίας και τη στυγνή εκμετάλλευση των απροστάτευτων παιδιών. Με το θέμα έχουν καταπιαστεί και Έλληνες πεζογράφοι όπως η Ζωρζ Σαρή (Σοφία) και η Ειρήνη Μάρρα (Τα κόκκινα λουστρίνια) και ποιητές όπως ο Νικηφόρος Βρεττάκος, ο Τέλλος Άγρας, η Δήμητρα Χριστοδούλου και άλλοι.

Στόχος της παρούσας συμβολής είναι να μελετηθούν τα λογοτεχνικά κείμενα (πεζογραφία και ποίηση) που βρίσκονται στα βιβλία των Κειμένων Νεοελληνικής Λογοτεχνίας των τριών τάξεων του Γυμνασίου και έχουν ως θέμα τους την παιδική εργασία. Συγκεκριμένα θα μελετηθούν τα παρακάτω αποσπάσματα:

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α΄ Γυμνασίου:

Ενότητα: Αγάπη για τους συνανθρώπους μας, φιλικοί δεσμοί, η αγάπη

«Τα κόκκινα λουστρίνια», Ειρήνη Μάρρα

«Ο Κωνσταντής», Λίτσα Ψαραύτη

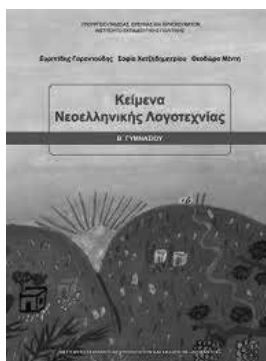
Ενότητα: Η βιοπάλη, το αγωνιστικό πνεύμα του ανθρώπου

«Το ξανθό παιδί», «Το παιδί με τα σπέρτα», Τέλλος Άγρας και Νικηφόρος Βρεττάκος

«Ο Βάνκας», Άντον Τσέχωφ

Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Β΄ Γυμνασίου:

7 Weiner M., *The Child and the State in India: Child Labor and Education Policy in Comparative Perspective* (Princeton University Press, 1991).

Ενότητα: Η βιοπάλη, το αγωνιστικό πνεύμα του ανθρώπου

«Για ένα παιδί που κοιμάται», Δήμητρα Χ. Χριστοδούλου

Στόχος μας είναι να αναδείξουμε πτυχές της παιδικής εργασίας, όπως αυτές παρουσιάζονται στα παραπάνω κείμενα, και αναφέρονται σε διάστημα μεγαλύτερο των 100 χρόνων, εφόσον καλύπτουν μία εποχή από τον Τσέχωφ έως τη σύγχρονη λογοτεχνική παραγωγή, αλλά και τους δρόμους ευαισθητοποίησης των μαθητών για το διαχρονικό και φλέγον αυτό ζήτημα.

«Τα κόκκινα λουστρίνια» είναι ένα από τα δεκατρία διηγήματα της συλλογής Η τριλογία του δίφραγκου (1990) της Ειρήνης Μάρρα. Ο κεντρικός ήρωας του διηγήματος προέρχεται από φτωχή οικογένεια και είναι τσαγκάρης. Κάποια μέρα αποφασίζει να κατασκευάσει ένα ζευγάρι κόκκινα λουστρίνια και να τα χαρίσει στην κοπέλα που έχει ερωτευτεί, για να προσελκύσει τη συμπάθειά της. Χωρίς να αποκαλύψει το σχέδιό του σε κανέναν, αγοράζει τα δέρματα, φτιάχνει τα παπούτσια και, ενώ περιμένει με ανυπομονησία να τα δωρίσει στην όμορφη, πλούσια κόρη του δασκάλου, αποφασίζει να τα προσφέρει στη φτωχή αδερφή του, που θα τα εκτιμούσε περισσότερο.

«Ο Κωνσταντής» ανήκει στα διηγήματα του βιβλίου Η εκδίκηση των μανιταριών (1999). Στη συλλογή αυτή η Λίτσα Ψαραύτη πραγματεύεται με ευαισθησία θέματα ιστορικής μνήμης, κοινωνικού ενδιαφέροντος και οικολογικού περιεχομένου. Η αγωνία για το μέλλον των σημερινών παιδιών και η κοινωνική ευαισθητοποίηση είναι τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά του έργου της. Στο διήγημα, ο ομώνυμος ήρωας, ένα Αλβανάκι που αγωνίζεται για το ψωμί του στα φανάρια των δρόμων, βρίσκει στοργή και αγάπη στο πρόσωπο μιας μοναχικής γυναίκας και γιορτάζουν μαζί το βράδυ της Ανάστασης.

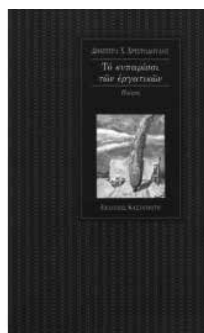

«Το ξανθό παιδί» του Τέλλου Άγρα προέρχεται από τη συλλογή του Καθημερινές (1939) και έχει ως θέμα του έναν μικρό βιοπαλαιστή που πουλούσε γιασεμιά για να επιβιώσει. Ενώ «Το παιδί με τα σπέρτα» από το Β΄ τόμο των ποιημάτων του Ν. Βρεττάκου έχει ως κεντρικό ήρωα ένα εξάχρονο παιδί που ζει πουλώντας σπέρτα.

Ο Βάνκας (1886), το διάσημο διήγημα του Τσέχωφ, αναφέρεται σε ένα εννιάχρονο, ορφανό παιδί που οι συνθήκες της ζωής το αναγκάζουν να στερηθεί το πιο αγαπημένο του πρόσωπο, τον παππού του, και να βιώσει μακριά του τη σκληρότητα των ανθρώπων.

Τέλος, το ποίημα «Για ένα παιδί που κοιμάται» της Δήμητρας Χ. Χριστοδούλου που περιλαμβάνεται στην ποιητική συλλογή Το κυπαρίσσι των εργατικών (1995) έχει ως πρωταγωνιστή ένα παιδί που μετά την κατάρρευση των καθεστώτων των Ανατολικών χωρών κατέφυγε, όπως πολλοί άλλοι, στην Ελλάδα προς αναζήτηση εργασίας και κερδίζει το ψωμί του στα φανάρια της λεωφόρου, ενώ κοιμάται στο μηχανοστάσιο του εργοστασίου.

Στόχος της διδασκαλίας των κειμένων αυτών είναι η ευαισθητοποίηση των μαθητών του Γυμνασίου στο διαχρονικό ζήτημα της παιδικής εργασίας και εκμετάλλευσης. Οι μαθητές έρχονται σε επαφή με κείμενα που καλύπτουν ένα χρονικό διάστημα μεγαλύτερο του αιώνα, από τη Ρωσία στα τέλη του 19^{ου} αιώνα έως την Ελλάδα των αρχών του 21^{ου} αιώνα. Οι συνθήκες ζωής, η κοινωνική ανισότητα, η νομοθεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα και ιδιαίτερα για τα δικαιώματα των παιδιών, η ανθρωπιά και η αλληλεγγύη είναι κάποια μόνο από τα ζητήματα που τίγονται στη διάρκεια της διδασκαλίας των παραπάνω κειμένων. Στην περίπτωση αυτή το έργο του εκπαιδευτικού ενισχύεται από τη χρήση διαφόρων, χρήσιμων για το θέμα ιστοσελίδων, όπως της Unicef⁸, του Χαμόγελου του Παιδιού⁹, της Άρσις¹⁰ κ.ά.

Ο Βάνκας του Τσέχωφ μας φέρνει σε επαφή με τη Ρωσία του τέλους του 19^{ου} αιώνα, μια χώρα με έντονη κοινωνική ανισότητα όπου η απόλυτη εξαθλίωση συνυπάρχει με τον αμύθητο πλούτο. Ο εννιάχρονος Βάνκας Ζούκοφ, μετά τον θάνατο των γονιών του απομακρύνεται από τον αγαπημένο του παππού, νυχτοφύλακα ενός αρχοντικού, και βρίσκεται στη Μόσχα ψυχολιός στον Αλιάχιν, τον τσαγκάρη. Μια παραμονή Χριστουγέννων, απελπισμένος γράφει κρυφά στον πολυαγαπημένο του παππού:

Σου γράφω τα βάσανά μου, παππού. Χθες το αφεντικό με άρπαξε από τα μαλλιά, με τράβηξε στην αυλή και με ρήμαξε στο ξύλο γιατί εκεί που κουνούσα το μωρό με πήρε ο ύπνος. Την άλλη βδομάδα πάλι η κυρά μου είπε να καθαρίσω μια ρέγγα και 'γω άρχισα από την ουρά. Και τότε μου άρπαξε τη ρέγγα και την έτριβε στα μούτρα μου. Και οι καρφάδες του μαγαζιού όλοι με βασανίζουν. Με στέλνουν στην ταβέρνα να πάρω βότκα και με βάνουν να κλέβω το τουρσί του αφεντικού και κείνος με κοπανάει με ό,τι κρατάει στα χέρια του. Όσο για φαΐ, άσ' τα! Το πρωί ξεροκόμματο, το μεσημέρι κουρκούτι, το βράδυ πάλι ξεροκόμματο. Ούτε τσάι, ούτε λαχανόσουπα, όλα τα περιδρομιάζουν τα αφεντικά.¹¹

Ο Βάνκας παρακαλεί τον παππού του να τον πάρει από εκεί και να δώσει ένα τέλος στα βάσανά του:

Τα πόδια θα σου φιλήσω, όλη μου τη ζωή θα παρακαλώ το Θεό για σένα, πάρε με από δω, γιατί θα πεθάνω...¹²

Και καταλήγει:

Έλα γρήγορα, αγαπημένε μου παππού, για όνομα του Θεού. Σε παρακαλώ, πάρε με από δω! Λυπήσου με το δύστυχο ορφανό, γιατί όλοι με δέρνουν και πεινάω πολύ. Και έχω τόση στενοχώρια που δεν ξέρω πώς να σου την πω. Όλο κλαίω, παππού. Και μια μέρα το αφεντικό μού 'δωσε μια στο κεφάλι με το καλαπόδι, τόσο δυνατά που έπεσα κάτω και έλεγα πως δε θα σηκωθώ. Δεν είναι ζωή αυτή, χειρότερη και από του σκύλου...¹³

Όμως αυτή η ζωή, η χειρότερη από του σκύλου, θα συνεχιζόταν για τον μικρό Βάνκα, που δεν ήξερε ότι έπρεπε να βάλει γραμματόσημο στο γράμμα για να φτάσει στον προορισμό του...

Τα επόμενα, χρονολογικά κείμενα, «Το ξανθό παιδί» του Τέλλου Άγρα και «Το παιδί με τα σπύρτα» του Νικηφόρου Βρεττάκου, μας μεταφέρουν στην Ελλάδα των μέσων του 20^{ου} αιώνα. Τα

8 www.unicef.gr

9 www.hamogelo.gr

10 www.arsis.gr

11 Τσέχωφ Α., «Ο Βάνκας», στο Πυλαρινού Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελά Α. (επιμ.), Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, σσ. 191 – 192.

12 Ό.π., σ. 192.

13 Ό.π., σ. 193.

παιδιά που από μικρά μπαίνουν στη βιοπάλη πουλώντας σπέρτα ή γιασεμιά και άλλοτε ως μικροί λούστροι κερδίζουν το δύσκολο, αλλά απαραίτητο για την οικογένεια, μεροκάματο αποτελούν ει-
κόνες γνώριμες από τον ελληνικό κινηματογράφο αλλά και από το λαϊκό μας τραγούδι.

Οι μικροί αυτοί ήρωες της καθημερινότητας εκτός από συγκίνηση προκαλούν και το θαυμασμό μας για τη γενναιότητα με την οποία από πολύ μικρά αντιμετωπίζουν τις δυσκολίες της ζωής. «Στέ-
κει σαν άνδρας» μονολογεί η μάνα του εξάχρονου ήρωα στο ποίημα του Βρεττάκου, βλέποντάς τον στη γωνιά της πλατείας να πουλά τα σπέρτα και εύχεται:

«Ας μπορούσεν ανάβοντας το παιδί μου ένα
σπίρτο
να φωτίσει τον κόσμο».¹⁴

Αυτή η πρόωγη ωριμότητα των παιδιών που από μικρά καταφεύγουν στη βιοπάλη τονίζε-
ται και στα «Τα κόκκινα λουστρίνια» της Ειρήνης Μάρρα. Αν και η συλλογή εκδόθηκε το 1990,
είναι φανερό ότι το συγκεκριμένο διήγημα αναφέρεται σε παλαιότερη εποχή, ενδεχομένως
στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, όταν ο ρόλος του δασκάλου έχαιρε σεβασμού στην ελληνική κοινω-
νία και η θέση του ήταν ψηλά στην κοινωνική πυραμίδα. Την κόρη του δασκάλου ερωτεύθη-
κε ο νεαρός βιοπαλαιστής που εργαζόταν σε τσαγκάριο. Για αυτή προορίζονταν τα κόκκινα
λουστρίνια που με τόσο κόπο και μεράκι κατασκεύασε. Τελικά αποδέκτης τους έγινε η αδελφή
του ήρωα, μια αδελφή που «η μάνα την είχε μάθει να κοιτάζει το χώμα, έτσι που καλά-καλά δεν
έβλεπε τι χρώμα είχε τα μάτια της»¹⁵ και που «στα πόδια φορούσε κουτσοφτέρνια, για να
γλιτώνει τα παπούτσια, να τα 'χει σκολιανά».¹⁶ Η επιλογή αυτή συνέβαλε στην ωρίμανση του
νεαρού πρωταγωνιστή και στην οριστική μύση του στον κόσμο των ενηλίκων: «Το άλλο πρωί
πήγε στη δουλειά λίγο πιο μεστωμένος. Παρήγγειλε γλυκύ βραστό καφέ κι έπιασε τη φατσέ-
τα με το τραγούδι».¹⁷

Τα δύο πιο σύγχρονα έργα, το διήγημα «Ο Κωνσταντής» της Λίτσας Ψαραύτη και το ποίη-
μα «Για ένα παιδί που κοιμάται» της Δήμητρας Χ. Χριστοδούλου πραγματεύονται ένα θέμα που
ταλάνισε την ελληνική κοινωνία τη δεκαετία του 1990 όταν, μετά την κατάρρευση των καθε-
στώτων των Ανατολικών χωρών, χιλιάδες άνθρωποι, κυρίως από την Αλβανία και τις πρώην
Σοβιετικές δημοκρατίες, αναζήτησαν στην Ελλάδα μια καλύτερη ζωή.

Ήταν Μεγάλο Σάββατο, κρύο και βροχερό όταν η κυρά Δέσποινα διέκρινε από το τζάμι του
σπιτιού της ένα παιδάκι που εργαζόταν στα φανάρια. «Ξανθούλικο και λιγνό, φορούσε μπλου-
ζάκι καλοκαιρινό, Αλβανάκι θα ήταν σίγουρα, κοντά στα δώδεκα».¹⁸

«Μόλις το φανάρι γινόταν πράσινο και τ' αυτοκίνητα χιμούσαν, το παιδί έτρεχε στον κάθε-
το δρόμο. Πλησίαζε το τζάμι του οδηγού με τηνπραμάτεια στα χέρια του, χαρτομάντιλα, σα-
πούνια, στυλό, η κυρία Δέσποινα δεν μπορούσε να διακρίνει τι πουλούσε το παιδί, η απόστα-
ση από τη διασταύρωση των φαναριών ως το ισόγειο διαμέρισμά της ήταν αρκετή. Μερικοί

14 Βρεττάκος Ν., «Το παιδί με τα σπέρτα» στο Πυλαρινού Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελά Λ., (επιμ.) Κείμενα Νεοελ-
ληνικής Λογοτεχνίας Α Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής
Πολιτικής, σ. 189.

15 Μάρρα Ειρ., «Τα κόκκινα λουστρίνια» στο Πυλαρινού Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελά Λ. (επιμ.) Κείμενα Νεοελλη-
νικής Λογοτεχνίας Α Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολι-
τικής, σ. 161.

16 Ό.π., σ. 162.

17 Ό.π.

18 Ψαραύτη Λ., «Ο Κωνσταντής» στο Πυλαρινού Θ., Χατζηδημητρίου Σ., Βαρελά Λ. (επιμ.), Κείμενα Νεοελληνικής
Λογοτεχνίας Α Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτι-
κής, σ. 165.

οδηγοί άνοιγαν το παράθυρο και του 'διναν το κατιτί τους κι αμέσως έκλειναν το τζάμι βιαστικά για να γλιτώσουν από την ενοχλητική παρουσία του αγοριού παρά για ν' αποφύγουν τη σιγανή βροχή που έπεφτε από το πρωί.

Το παιδί κοιτούσε λαίμαργα τις σακούλες των σούπερ μάρκετ στα πίσω καθίσματα, τα κουτιά με τα παιχνίδια, τα κόκκινα βελουδένια αβγά, τα σοκολατένια λαγουδάκια κι αυτό το βλέμμα προξενούσε αμηχανία και δυσaráρεσκεια στους οδηγούς». ¹⁹

Η εικόνα του παιδιού συγκίνησε τη μοναχική γυναίκα. Επιπλέον ο μικρός Κωνσταντής της θύμισε το εγγονάκι της, τον Αντωνάκη, που ζούσε με τους γονείς του στην πλούσια Βαλτιμόρη. Κάλεσε το παιδί στο σπίτι της και γιορτάσανε μαζί το βράδυ της Ανάστασης.

Από τον Πόντο κατάγεται ο ήρωας στο ποίημα της Χριστοδούλου:

«Θυμάται κάτι ελληνικά από το στόμα του,
Που τώρα εδώ ακούγονται αλλιώςτικα.
Όχι σαν βότσαλα γυαλιστερά μεγάλης θάλασσας,
Όχι σαν ποδοβολητό του αλόγου
Ενός ανίκητου στρατηλάτη,
Αλλά να, σαν τα κέρματα στην τσέπη». ²⁰

Όπως ο Κωνσταντής του διηγήματος της Ψαραύτη, έτσι και ο μικρός μας ήρωας:

«Όλη τη μέρα δουλεύει στα φανάρια
Σκουπίζει τζάμια βιαστικά με το κόκκινο.
Εισπράττει κέρματα ή την εύλογη αγανάκτηση.
Περιμένει το επόμενο φανάρι.
Τίμια κερδίζει έτσι το ψωμί». ²¹

Η επαφή των εφήβων μαθητών με τα παραπάνω κείμενα τους βοηθά να συνειδητοποιήσουν ότι η παιδική εργασία οδηγεί ουσιαστικά στη στέρηση της παιδικής τους ηλικίας και την προσβολή θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στη μόρφωση, την ψυχαγωγία, την ασφάλεια. Η παιδική ηλικία είναι ευάλωτος χρόνος στη ζωή του ανθρώπου και τα παιδιά χρειάζονται ειδική φροντίδα και προστασία, όχι μόνο ως παθητικοί αποδέκτες φιλανθρωπίας, αλλά ως ανθρώπινα όντα που πρέπει να απολαμβάνουν ένα ξεχωριστό σύνολο δικαιωμάτων.

19 Ό.π.

20 Χριστοδούλου Δ., «Για ένα παιδί που κοιμάται» στο Γαραντούδη Ευρ., Χατζηδημητρίου Σ., Μέντη Θ., (επιμ.) Κείμενα Νεοελληνικής Λογοτεχνίας Α Γυμνασίου, Υπουργείο Παιδείας Έρευνας και Θρησκευμάτων, Ινστιτούτο Εκπαιδευτικής Πολιτικής, σ. 199.

21 Ό.π.

Η εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα από τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής

.....
Σοφία Μαργαρίτη
.....

Η εκπαίδευση είναι το ισχυρότερο όπλο για να αλλάξεις τον κόσμο
Νέλσον Μαντέλα

I. Ανθρώπινα δικαιώματα και εκπαίδευση

Τα τελευταία χρόνια στην Ευρώπη εισήχθη σταδιακά στην εκπαίδευση η γλώσσα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η εφαρμογή μιας νέας προσέγγισης των κοινωνικών προβλημάτων για την αντιμετώπιση ακραίων φαινομένων καταπάτησης των δικαιωμάτων. Οι νέες αυτές συνθήκες δημιουργούν νέο κοινωνικό και πολιτισμικό περιβάλλον στα εκπαιδευτικά ιδρύματα. Η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω της εκπαίδευσης προϋποθέτει την αλλαγή των κοινωνικών δομών και σχέσεων, με αποτέλεσμα την υιοθέτηση μιας νέας κουλτούρας στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων.

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (Άρθρο 26.2), καθώς και η Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (Άρθρο 29.1β) αναγνωρίζουν το 1948 για πρώτη φορά την εκπαίδευση ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα και ορίζουν ως βασικό σκοπό της την προώθηση «του σεβασμού για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες»¹. Η εκπαίδευση αποτελεί το βασικό μέσο για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς εξαρτάται ουσιαστικά η εξέλιξη και η πλήρης ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας. Αυτό σημαίνει πως τα παιδιά έχουν το δικαίωμα για μια εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα, η οποία θα τα προετοιμάζει να γίνουν πολίτες σε μια ελεύθερη και δημοκρατική κοινωνία, προάγοντας την κριτική σκέψη και την ενεργό στάση και συμμετοχή τους. Επιπλέον, η εκπαίδευση πρέπει να καλλιεργεί στα παιδιά τον σεβασμό στην ισότητα, την ιδιαίτερη πολιτισμική τους ταυτότητα, καθώς και την ταυτότητα των άλλων, το περιβάλλον και την ειρηνική συνύπαρξη. Αποτελεί το μέσο για την πραγμάτωση άλλων δικαιωμάτων, όπως το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση, στην αξιοπρεπή διαβίωση και στην ισότητα, ενώ παράλληλα διασφαλίζει και την κατοχύρωσή τους με την υπεράσπιση και διεκδίκηση αυτών².

II. Η συμβολή της εκπαίδευσης

Η εκπαίδευση λειτουργεί ως όχημα για να ενισχύσει τη συνείδηση του ατόμου για τα ανθρώπινα δικαιώματα, έτσι ώστε να δρα σύμφωνα με την ιδέα και το νόημά τους. Το σχολείο είναι ο κυριότερος φορέας ανθρωπισμού. Η εκπαίδευση ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να αποτελέσει τον ενωτικό κρίκο που συγκεντρώνει τις σύγχρονες προσπάθειες για δημιουργία

1 Γενική Γραμματεία Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Δικαιώματα του Ανθρώπου, Εθνικό Σχέδιο Δράσης, Εθνικό Τυπογραφείο, Αθήνα, 2014.

2 Ανδρούσος Α., Ν. Ασκούνη (επιμ.), Πολιτισμική ετερότητα και ανθρώπινα δικαιώματα. Προκλήσεις για την εκπαίδευση, Αθήνα, Μεταίχμιο, 2009.

συνειδητοποιημένων πολιτών μέσα σε κάθε κοινότητα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα –με τις θεμελιώδεις αξίες της ελευθερίας και της αξιοπρέπειας– ορίζουν τον αυτοπροσδιορισμό και τη χειραφέτηση των διδασκομένων –παιδιών, εφήβων και ενηλίκων– εξίσου³.

Σημαντική κρίνεται η διαμόρφωση νέων διαδικασιών μάθησης με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ο Heitger⁴ διατυπώνει ένα βασικό διδακτικό σενάριο για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εκπαίδευση, εντάσσοντας τη διαλογική διαδικασία. Διάλογος και μάθηση οδηγούν στην κριτική σκέψη, την επιχειρηματολογία, την ενεργό συμμετοχή και τον αμοιβαίο σεβασμό, καθώς επίσης και συναπόφαση όλων των συμμετεχόντων/ ουσών στις εκπαιδευτικές διαδικασίες⁵. Ο διάλογος ως βάση παιδαγωγικής αρχής ορίζεται από την παιδαγωγική της απελευθέρωσης του Paulo Freire. Όπως υποστηρίζει ο Freire⁶ στη γνωστική διαδικασία, το μόνο άτομο που μαθαίνει είναι αυτό που είναι σε θέση να εφαρμόσει την κατάλληλη γνώση σε συγκεκριμένες υπαρξιακές καταστάσεις. Η εκπαίδευση πρέπει να διαμορφώνει μαθητευόμενους/ες με δυναμικό ρόλο, αυτών των κριτικά σκεπτόμενων ατόμων που μετασχηματίζουν την ίδια τους τη γνώση⁷.

III. Ο ρόλος των εκπαιδευτικών στην εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Εφόσον έχει καταστεί αποδεκτό πως η εκπαίδευση αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα κοινωνικής αλλαγής, καθίσταται συνακόλουθο πως μέσω των φορέων και εκπροσώπων της, δηλαδή των εκπαιδευτικών, η εκπαίδευση μπορεί να προωθήσει θετικά κάθε βασική και απαραίτητη μεταβολή⁸.

Ο Πανταζής⁹ ορίζει τις βασικές αρχές κάθε μορφής μάθησης και διδασκαλίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων: τον αυτοκαθορισμό και την αυτό-οργάνωση των μορφών μάθησης, τη γνώση και την εμπειρία των μαθητών/τριών που θα χρησιμοποιηθούν ως πόροι μάθησης, την ενθάρρυνση για αλλαγή προοπτικής και την ανάπτυξη κριτικής σκέψης, την εργασία σε μικρές ομάδες, την αλλαγή ρόλου, τη σφαιρική θεώρηση των γεγονότων, την αποφυγή «μη θετικών» εκπαιδευτικών διαδικασιών.

Η εκπαίδευση που θα λάβουν οι εκπαιδευτικοί προκειμένου να αποκτήσουν τις απαραίτητες γνώσεις και να συμβάλλουν στην προώθηση της εκπαίδευσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων έχει ιδιαίτερη σημασία. Η επιστημονική κατάρτιση του εκπαιδευτικού, η επάρκειά του, τα προσαρμοσμένα αναλυτικά προγράμματα στη σύγχρονη πραγματικότητα, αποτελούν προϋποθέσεις για την επίτευξη των στόχων. Το έργο του περιλαμβάνει τόσο τη μετάδοση γνώσεων όσο και τη δημιουργία καλύτερων ανθρώπων (διδασκαλία, εκπαίδευση και διαπαιδαγώγηση των μαθητών). Η κατάλληλη όμως κατάρτιση των εκπαιδευτικών δεν πρέπει να νοείται μόνο ως απόκτηση γνώσεων, αλλά και ως κατανόηση της σημασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

3 Πανταζής Β., Παιδεία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, στο Β. Οικονομίδα, Θ. Ελευθεράκη (επιμ.), Εκπαίδευση και ανθρώπινα δικαιώματα, Αθήνα, Ατραπός, 2009, σ. 280.

4 Heitger M., *Menschenrechte in der Erziehung – Erziehung zu Menschenrechten*. München: Carl Heymanns Verlag KG, 1999.

5 Πανταζής, ό.π.

6 Freire, P., Η αγωγή του καταπιεζόμενου, (μτφρ.: Γ. Κρητικός), Αθήνα, Κέδρος, 1977.

7 Πανταζής, Β., Εισαγωγή, στο V. Lenhart, Παιδαγωγική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, (μτφρ.: Ε. Γεμενετζή), Αθήνα, Gutenberg, 2006.

8 Καραμήτσα Ε., Σαββοπούλου Ε. & Σημιακάκη Ε. (επιμ.), Μη Τυπική Εκπαίδευση για την καταπολέμηση των Διακρίσεων σε Παιδιά Σχολικής Ηλικίας. Οδηγός για Δασκάλους, Κέντρο Προάσπισης Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, Αθήνα, 2011.

9 Πανταζής, Β., ό.π.

από αυτούς για την επίλυση κοινωνικών προβλημάτων εντός και εκτός του σχολικού περιβάλλοντος.

IV Προτεινόμενο πρόγραμμα: Η εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα από τα εργαστήρια δημιουργικής γραφής

Το προτεινόμενο πρόγραμμα υλοποιήθηκε σε σχολείο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης. Η μεθοδολογία των δραστηριοτήτων βασίστηκε στις αρχές της βιωματικής εκπαίδευσης, οι οποίες στηρίχτηκαν στην ενεργό συμμετοχή των μαθητών/τριών¹⁰. Οι μαθητές/τριες έφεραν τις εμπειρίες και τα συναισθήματά τους, βίωσαν καταστάσεις, αναζήτησαν νοήματα μέσα από τους δεσμούς της σχολικής τάξης, της καθημερινής ζωής και της κοινωνικής πραγματικότητας¹¹.

Στόχος ήταν να αναπτύξουν τις γνώσεις, τις αξίες και τις συμπεριφορές που χρειάζονται για να συμμετέχουν στην κοινωνία, αναγνωρίζοντας και προστατεύοντας τα δικαιώματά τους, αλλά και αυτά των άλλων.

Οι δραστηριότητες περιλάμβαναν παιχνίδια ρόλων, καταγισμό ιδεών, μυθοπλασία, δομημένο διάλογο με αντιτιθέμενες απόψεις και δραστηριότητες δημιουργικής γραφής και έκφρασης¹².

IV.1. Ιστορία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων

Στόχος: Να γνωρίσουν οι μαθητές/τριες τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις αξίες που τις θεμελιώνουν. Να μπορούν να εξηγήσουν με δικά τους λόγια τι είναι τα ανθρώπινα δικαιώματα και πότε παραβιάζονται.

Η δραστηριότητα ξεκινά με τον χωρισμό της τάξης σε πέντε ομάδες των τεσσάρων ατόμων. Μοιράζονται στους/στις μαθητές/τριες φωτογραφίες από τον τύπο, όπου δείχνει ανθρώπους που τους παραβιάζονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. Ακολουθεί συζήτηση για το τι βλέπουν στις εικόνες, τι είναι δικαίωμα και ποια δικαιώματα καταπατούνται στις εικόνες. Με τον καταγισμό ιδεών, καταγράφονται τα δικαιώματα στον πίνακα και ομαδοποιούνται θεματικά. Στο τέλος της δραστηριότητας ζητείται από τους/τις μαθητές/τριες να δημιουργήσουν μία αφίσα ανά ομάδα, με ζωγραφιά και ένα σύνθημα προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Σε συνέχεια της προηγούμενης δραστηριότητας και της βαθύτερης αναγνώρισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, μοιράζονται στους/στις μαθητές/τριες οι «Μονόλογοι από το Αιγαίο»¹³ και ανά ομάδα επιλέγουν μια ιστορία που θα διαβάσουν. Στόχος είναι να καλλιεργήσουν την ενσυναίσθηση και τον σεβασμό στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Τα παιδιά εκφράζουν τα συναισθήματά τους και σημειώνονται οι λέξεις- κλειδιά. Στη συνέχεια ζητείται από τα παιδιά, αυτά τα συναισθήματα να τα εκφράσουν μέσα από την ποίηση σε ελεύθερο στίχο. (Δίνονται πληροφορίες). Αφήνονται ελεύθερα να εκφραστούν δημιουργικά με τη βοήθεια της φαντασίας τους, χωρίς κανόνες.

10 Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους Πρόσφυγες, Δραστηριότητες βιωματικής μάθησης στα ανθρώπινα δικαιώματα και τους πρόσφυγες, Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος, Αθήνα, 2014.

11 Flowers N. (επιμ.), Μικρή πυξίδα, *Compassito, Εγχειρίδιο Εκπαίδευσης στα Ανθρώπινα Δικαιώματα για Παιδιά* (μτφ. Στέφανος Αγγελίδης), Κέντρο Στήριξης Μη Κυβερνητικών Οργανισμών, Λευκωσία, 2012.

12 Νικολαΐδου Σ., Η δημιουργική γραφή στο σχολείο, Μεταίχμιο, Αθήνα, 2016.

13 Μονόλογοι από το Αιγαίο, Πανελλήνιο Δίκτυο για το Θέατρο στην Εκπαίδευση Ύπατη Αρμοστεία του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, Αθήνα 2016.

IV.2. Βιωματικό παιχνίδι – Ένα-ένα τα βήματα

Στόχος: Καλούνται οι μαθητές/τριες να υποδυθούν έναν άλλο ρόλο από αυτό που είναι και να καλλιεργήσουν την ενσυναίσθηση. Στο τέλος θα εκφράσουν μια ιστορία με τα χαρακτηριστικά του εσωτερικού μονολόγου.

Δίνεται στους/στις μαθητές/τριες τυχαία ένα χαρτάκι με τη νέα τους ταυτότητα. Οι νέες ταυτότητες αφορούν όλα τα κοινωνικά στρώματα. Θα υποδυθούν κάποιο άλλο ρόλο χρησιμοποιώντας τη φαντασία από τη στιγμή που δεν τους αντιπροσωπεύει. Μπαίνουν σε μια ευθεία γραμμή και στη συνέχεια ο συντονιστής τους διαβάσει φωναχτά κάποιες καταστάσεις. Αν κάποιον τον εκφράζει αυτή η κατάσταση, τότε κάνει ένα βήμα μπροστά. Στο τέλος δημιουργείται μια ανομοιομορφία, καθώς τα παιδιά μένουν στην τελική τους θέση. Όλη αυτή η εικόνα αντιπροσωπεύει την κοινωνική ανισότητα. Ακολουθεί συζήτηση για το πώς αισθάνθηκαν βιώνοντας έναν διαφορετικό ρόλο και ρωτούνται τι θα ήθελαν να γίνει για να αλλάξει αυτή η κατάσταση. Στο τέλος ζητείται να καταγράψουν μια ιστορία με βάση το ρόλο τους με τα χαρακτηριστικά του εσωτερικού μονολόγου. Πριν ξεκινήσουν όμως οι μαθητές/τριες πληροφορούνται για τους αφηγηματικούς τρόπους¹⁴ και συγκεκριμένα τι είναι ο εσωτερικός μονόλογος και ποια τα χαρακτηριστικά του.

IV.3. Στερεότυπα μεταξύ των φύλων

Στόχος: Να αναγνωρίσουν τα στερεότυπα των φύλων και συγκεκριμένα τη θέση της γυναίκας μέσα από τη νεοελληνική λογοτεχνία και να τη συσχετίσουν με τη σύγχρονη εποχή. Να αναγνωρίσουν τους παραδοσιακούς ρόλους και να ενθαρρύνουν την ισότητα.

Η δραστηριότητα ξεκινά με την εισαγωγή του θέματος. Ερωτώνται αν γνωρίζουν τι είναι τα στερεότυπα, καθώς και για τη θέση της γυναίκας στο παρελθόν και στο σήμερα. Καταγράφονται αυτές οι πληροφορίες στον πίνακα και χωρίζουμε σε δυο στήλες τη γυναίκα του χθες και του σήμερα. Στη συνέχεια μοιράζονται αποσπάσματα από τη Φόνισσα¹⁵ του Παπαδιαμάντη και από την Τιμή και το Χρήμα¹⁶ του Θεοτόκη. Η ανάγνωση των αποσπασμάτων γίνεται από τους/τις ίδιους/ες τους/τις μαθητές/τριες, προτρέποντας να κρατούν παράλληλα σημειώσεις για τη θέση της γυναίκας. Ακολουθεί συζήτηση για την κοινωνική θέση της γυναίκας και για τον θεσμό της προίκας από τις πληροφορίες που μας παρέχουν τα λογοτεχνικά κείμενα και γίνεται μία σύγκριση με τη σύγχρονη εποχή για το ρόλο της γυναίκας και τον γάμο.

Προτείνεται στους/στις μαθητές/τριες να αναδιαμορφώσουν ή να ξαναγράψουν μια γνωστή ιστορία (π.χ. παραμύθι) και να αντιστρέψουν τα φύλα των χαρακτήρων, καθώς και ό,τι αλλαγές κρίνονται απαραίτητες. Σε αυτή την περίπτωση διαλέγουμε το παραμύθι της Σταχτοπούτας. Διαβάζουμε την ιστορία, συζητάμε για τα συνήθη χαρακτηριστικά των φύλων που μας δίνονται από την ιστορία και τα σημειώνουμε στον πίνακα. Τώρα πρέπει να αντιστραφούν τα χαρακτηριστικά και οι συνήθειες δραστηριότητες, αφού στη θέση των γυναικών τοποθετούνται οι άντρες. Στο τέλος διαβάζουμε την ιστορία όπως έχει διαμορφωθεί.

IV.4. Σκηνές εκφοβισμού

Στόχος: Μέσω της δραματοποίησης, οι μαθητές/τριες καλούνται να αναζητήσουν λύσεις σε περίπτωση που θα βρεθούν αντιμέτωποι σε κάποια σκηνή εκφοβισμού.

14 Οι αφηγηματικοί τρόποι ως μέρος των αφηγηματικών τεχνικών - Φιλολογικό (filologiko.edu.gr).

15 Α. Παπαδιαμάντης, Η Φόνισσα (ebooks.edu.gr).

16 Κ. Θεοτόκης, Η τιμή και το χρήμα (ebooks.edu.gr).

Οι μαθητές/τριες χωρίζονται σε ομάδες και τους/τις ζητείται να σκεφτούν και να περιγράψουν σύντομα μια ιστορία με περιστατικό βίας που συνέβη στους/στις ίδιους/ες ή σε κάποιον/α φίλο/η τους. Στη συνέχεια αναπαριστούν την ιστορία τους διαλέγοντας ο/η καθένας/καθεμία τον ρόλο του και "παίζοντας" τη σκηνή του εκφοβισμού. Οι υπόλοιποι/ες μαθητές/τριες που αποτελούν το "κοινό" στο τέλος της παράστασης εκφράζουν την άποψή τους για το ποιος φταίει, τα συναισθήματά τους, αναλύοντας τους ρόλους πολύπλευρα και αναζητώντας ή προτείνοντας λύσεις αντιμετώπισης.

Στο τέλος της δραστηριότητας, τα παιδιά καλούνται να γράψουν σε χαρτάκια τα άτομα από τα οποία θεωρούν ότι μπορούν να ζητήσουν στήριξη και βοήθεια σε περίπτωση που βρεθούν σε ανάλογη δύσκολη κατάσταση.

IV.5. Δημοσιογράφοι

Στόχος: Να μπορούν να συνδέσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα με την καθημερινή ζωή, να γνωρίζουν πότε καταπατούνται και πώς μπορούν να τα υπερασπιστούν. Να αναπτύξουν ικανότητες κριτικής σκέψης, να εξασκήσουν τις δημιουργικές ικανότητες.

Προτείνεται στους/στις μαθητές/τριες να αναζητήσουν από το ίντερνετ σύγχρονες περιπτώσεις όπου καταπατώνται τα ανθρώπινα δικαιώματα και να τις παρουσιάσουν ανά ομάδες. Παρουσιάζουν τα περιστατικά που βρήκαν από το ίντερνετ και κρίνουν σε κάθε περίπτωση πώς καταπατούνται τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ζητείται από κάθε ομάδα να φτιάξουν μια τηλεοπτική διαφήμιση που θα διαρκέσει μέχρι τρία λεπτά και θα πληροφορεί τον κόσμο για το δικαίωμα που θα επιλέξουν. Προτείνεται να εστιάσουν σε έξυπνες και πρωτότυπες ατάκες, να επιλέξουν σε ποιο κοινό θα απευθυνθούν και να σκεφτούν τρόπους να γίνει πιο ελκυστική. Να υπάρχει οπτικό ενδιαφέρον και να έχει δράση.

IV.6. Ψηφιακή Αφήγηση

Στόχος: Η δημιουργία βίντεο με ψηφιακή αφήγηση για την Παγκόσμια Ημέρα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Συζητήθηκε με αφορμή την Παγκόσμια Ημέρα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων να δημιουργηθεί ένα βίντεο με ψηφιακή αφήγηση αφιερωμένο στη μέρα αυτή. Το βίντεο θα αναρτηθεί στο blog του σχολείου συνοδευόμενο από ένα κείμενο.

Εισάγονται έννοιες της ψηφιακής αφήγησης (digital storytelling) και δίνονται πληροφορίες. Στη συνέχεια παρουσιάζονται τα βασικά εργαλεία της ψηφιακής αφήγησης και τα προγράμματα.

Χωρίζονται οι μαθητές/τριες σε τέσσερις ομάδες. Οι δύο ομάδες αναζητούν κατάλληλες φωτογραφίες από το ίντερνετ που θα επενδύσουν το βίντεο. Οι άλλες δύο ομάδες ετοιμάζουν κείμενα για την ψηφιακή αφήγηση, αναζητώντας πληροφορίες από το ίντερνετ, καθώς και πληροφορίες από τα προηγούμενα μαθήματα. Επιλέγουμε το πρόγραμμα Photostory που θα δουλέψουμε. Με έναν/μία εκπρόσωπο της κάθε ομάδας προχωράμε για το τελικό αποτέλεσμα.

V. Συμπεράσματα-Προτάσεις

Είναι εμφανές από τα παραπάνω ότι προτείνεται μια μακροπρόθεσμη προσέγγιση της εκπαίδευσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ως αντικείμενο στο σχολικό πρόγραμμα, ξεκινώντας από την πρωτοβάθμια εκπαίδευση, δίνοντας έμφαση στη διαδικασία, και συνεχίζοντας στη

δευτεροβάθμια εκπαίδευση με προγράμματα προσανατολισμένα στο περιεχόμενο. Στόχος είναι να αποτελέσει μαθησιακό αντικείμενο και της ανώτατης εκπαίδευσης, της εκπαίδευσης ενηλίκων και φυσικά της επιμόρφωσης των εκπαιδευτικών. Η εκπαίδευση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων πρέπει να αποτελεί θέμα της σχολικής φιλοσοφίας και της σχολικής κουλτούρας, να βιώνεται μέσα στο χώρο του σχολείου, με την απαραίτητη συμπερίληψή της σε μαθήματα σχολικού προγράμματος.

Η Ελευθερία της Τέχνης στον Παγκόσμιο Ιστό: Το παράδειγμα του Portfolio του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας.

Μηνάς Περγαντής, Ανδρέας Γιαννακουλόπουλος

I. Εισαγωγή

Στη σύγχρονη εποχή το Διαδίκτυο και συγκεκριμένα ο Παγκόσμιος Ιστός αποτελεί ένα σύγχρονο εργαλείο που έχει αλλάξει ριζικά τον τρόπο που επικοινωνούμε και ενημερωνόμαστε¹. Έχει επηρεάσει σημαντικά τα μέσα και τις τεχνολογίες διακίνησης πληροφοριών που αφορούν την τέχνη, αλλά και τις δυνατότητες ψηφιακής έκθεσης καλλιτεχνικού περιεχομένου². Οι καλλιτέχνες όλων των πεδίων βρίσκουν στον Παγκόσμιο Ιστό ένα διεθνές και άμεσα προσβάσιμο μέσο διάχυσης των δημιουργημάτων τους και ανάδειξης της συνολικής τους παρουσίας στον καλλιτεχνικό χώρο. Οι φιλότεχνοι και το γενικότερο κοινό βρίσκουν αντίστοιχα έναν εύκολο και προσιτό τρόπο να έρχονται σε επαφή με έργα τέχνης από όλη την υφήλιο, χωρίς να χρειάζεται να ταξιδέψουν ή να ξοδέψουν χρήματα.

Η παρούσα έρευνα επιδιώκει μέσα από τη μελέτη της περίπτωσης χρήσης (use case) του Portfolio του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας να διερευνήσει το πλήθος σύγχρονων τεχνολογιών του Παγκόσμιου Ιστού και πώς αυτές μπορούν να τεθούν στην υπηρεσία των δημιουργών καλλιτεχνικών έργων, αλλά και του γενικότερου κοινού και να διευκολύνουν την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης³. Στόχος είναι να περιγραφούν βέλτιστες πρακτικές υλοποίησης, να αναδειχθεί η σημασία τους για τη διάχυση του περιεχομένου, σε ένα ιδιαίτερα ανταγωνιστικό περιβάλλον, αλλά και να τονιστεί η σημασία του ψηφιακού κόσμου στην παροχή πόρων και δυνατοτήτων που διευκολύνουν και επεκτείνουν την ελευθερία της τέχνης με τρόπους που ξεπερνούν τους φυσικούς περιορισμούς του πραγματικού κόσμου.

Αμέσως μετά από αυτή τη σύντομη εισαγωγή, ακολουθεί ένα κεφαλαίο που συζητά τη σύγχρονη βιβλιογραφία σχετικά με την καλλιτεχνική έκφραση, την ελευθερία της τέχνης και τη σημασία του Παγκόσμιου Ιστού στην πρόσβαση και διάχυση περιεχομένου τέχνης στη σύγχρονη εποχή. Έπειτα ακολουθεί η αναλυτική παρουσίαση του Portfolio του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας με έμφαση στις επιμέρους τεχνολογίες που υλοποιεί και τις ιδιαιτερότητές τους και το άρθρο κλείνει με μια αναφορά στο σύνολο των βέλτιστων πρακτικών διάχυσης καλλιτεχνικού περιεχομένου στον Παγκόσμιο Ιστό που παρουσιάστηκαν καθώς και σύντομα συμπεράσματα για τη σημασία της τεχνολογίας στην πραγμάτωση των στόχων της δημιουργικής έκφρασης.

1 Berners-Lee, T., Cailliau, R., Luotonen, A., Nielsen, H. F., & Secret, A. (2023). The world-wide web. In *Linking the World's Information: Essays on Tim Berners-Lee's Invention of the World Wide Web* (pp. 51-65).

2 Leong, C. K., & Chennupati, K. R. (2008). An Overview of Online Exhibitions. *DESIDOC Journal of Library and Information Technology*, 28(4).

3 Θεοδόσης, Γ. (2000). *Η Ελευθερία της Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

II. Βιβλιογραφική Επισκόπηση

Από την αρχαιότητα, η τέχνη παίζει κυρίαρχο ρόλο στην ανάπτυξη της κοινωνίας των ανθρώπων, όχι μόνο από τη σκοπιά της αισθητικής, αλλά και όσον αφορά θέματα μετάδοσης πληροφοριών και ανάδειξης πολιτιστικών ζητημάτων, τόσο θρησκευτικών όσο και κοσμικών⁴. Με την πάροδο των χρόνων και τη μετάβαση στη σύγχρονη κοινωνία, ο ρόλος της καλλιτεχνικής έκφρασης εξελίχθηκε περαιτέρω, έτσι ώστε να αντικατοπτρίζει τις σύγχρονες ανάγκες έκφρασης, αλλά και να εκμεταλλεύεται σύγχρονα ψηφιακά μέσα και εργαλεία επικοινωνιών⁵. Επιπλέον, η τέχνη απέκτησε ένα σημαντικά διευρυμένο κοινωνικό ρόλο αποτελώντας εργαλείο διερεύνησης, έκφρασης και αξιολόγησης των πολιτικών, πολιτιστικών και θρησκευτικών πεποιθήσεων της κοινωνίας⁶.

Στο επίκεντρο όμως της τέχνης παρέμεινε και παραμένει η ανάγκη επαφής του δημιουργού με το κοινό και η αλληλεπίδραση σε μια κοινή γλώσσα, σύγχρονη και ανεξάρτητη από το μέσο - παραδοσιακό ή ψηφιακό⁵. Η χρήση της τέχνης και γενικότερα της καλλιτεχνικής έκφρασης, και ιδιαίτερα των σύγχρονων οπτικών και παραστατικών έργων, πολλές φορές έχει σοβαρές κοινωνικές προεκτάσεις και παίζει σημαντικό ρόλο στον ενεργό πολιτικό διάλογο⁷. Κατά συνέπεια, η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης λειτουργεί σε αντιστοιχία με τη γενικότερη ελευθερία του λόγου και αποκτά πολιτική και κοινωνιολογική υπόσταση, παρόλο που συχνά αντιμετωπίζεται με έμφαση αποκλειστικά στην αισθητηριακή και ψυχαγωγική της υπόσταση⁷. Η διασφάλιση της μακροβιότητας μιας κοινωνίας απαιτεί την απρόσκοπτη δυνατότητα των μελών της να εκφράζονται μέσω της τέχνης⁶ και συνεπώς, η ελευθερία της τέχνης αποτελεί αντικείμενο νομικής παρέμβασης και προστασίας.

Στη σύγχρονη Ελλάδα, η ελευθερία της τέχνης κατοχυρώνεται συνταγματικά στο άρθρο 16, παρ. 1, εδ. α' του Συντάγματος της Ελλάδος, όπου ορίζεται ότι "η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες, η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους...". Μιας και η καλλιτεχνική δημιουργία αποτελεί στην ουσία μια ειδικότερη έκφανση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης (άρθρο 14, παρ. 1), η κατοχύρωση στο άρθρο 16 έρχεται ως επέκταση και επικύρωση της ιδιαιτερότητας της ελευθερίας της τέχνης και υποδηλώνει την αυξημένη κατοχύρωσή της σε σχέση με άλλες μορφές έκφρασης⁸.

Αντίστοιχα, η νομική κατοχύρωση μέσω της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) έρχεται μέσω του άρθρου 10, που ορίζει το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης με ευρύ τρόπο. Η διεύρυνση του δικαιώματος, ώστε να συμπεριλαμβάνει και το ρητό δικαίωμα στην ελευθερία της τέχνης προέκυψε μέσω αποφάσεων του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και συγκεκριμένα με την υπόθεση *Müller* και άλλων εναντίων της Ελβετίας. Στην υπόθεση αυτή, παρά την επικύρωση του προστίμου για δημοσίευση άσεμνων εικόνων, το δικαστήριο στο σκεπτικό του όρισε ξεκάθαρα ότι το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ έχει εφαρμογή στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης⁹ και συνεπώς, της τέχνης.

4 Gryglewski, P., Ivashko, Y., Chernyshev, D., Chang, P., & Dmytrenko, A. (2020). Art as a Message Realized Through Various Means of Artistic Expression. *Art Inquiry* (22).

5 Wang, H. (2021). Expression of Aesthetic Image of Artistic Concept in Artistic Creation. *Frontiers in Art Research* 3(8).

6 Wexler, A., & Sabbaghi, V. (eds). (2019). *Bridging communities through socially engaged art*. New York: Routledge.

7 Djajic, S., & Lazić, D. (2021). Artistic expression: freedom or curse? *The Age of Human Rights Journal*, December 2021, 97-124.

8 Χρυσόγονος, Κ. (2023). *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*. (5η εκδ.). Αθήνα: Σάκκουλας.

9 *Müller and ors v Switzerland (Merits)*, Case No 25/1986/123/174, App No 10737/84 (A/133), [1988] ECHR 5, (1991)

Υιοθετώντας τα ισχύοντα για την ελευθερία της έκφρασης, το δικαίωμα στην ελευθερία της τέχνης δεν υπόκειται σε διακρίσεις ή περιορισμούς με βάση το υποκείμενο του δικαιώματος, καθιστώντας το πανανθρώπινο. Παράλληλα, ως φορείς του δικαιώματος ορίζονται οι άνθρωποι που απολαμβάνουν το προϊόν της καλλιτεχνικής έκφρασης τώρα αλλά και στο μέλλον, μιας και η τέχνη αποτελεί πολιτιστικό αγαθό που παίζει εξέχοντα ρόλο σε θέματα κοινωνικοπολιτικής ταυτότητας¹⁰. Επιπλέον, το δικαίωμα στην ελευθερία της τέχνης συμπεριλαμβάνει, πέρα από την ελευθερία καλλιτεχνικής έκφρασης και δημιουργίας, και τη διάδοση και κυκλοφορία καλλιτεχνικών έργων, αλλά και την πρόσβαση του κοινού σε αυτά³.

Στον φυσικό χώρο, η άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης αφορά, μεταξύ άλλων, την ελεύθερη πρόσβαση του κοινού σε έργα μέσω εκθέσεων, μουσείων, γκαλερί κ.λπ., την εξασφάλιση της συμπερίληψης και της προσβασιμότητας των χώρων, αλλά και την προστασία του δικαιώματος της καλλιτεχνικής έκφρασης και τη διασφάλιση των μέσων και πόρων για τη άσκησή του. Με την εξέλιξη όμως και διάδοση της ψηφιακής τεχνολογίας, του Διαδικτύου και του Παγκόσμιου Ιστού, το δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης απέκτησε και μια νέα ψηφιακή διάσταση. Μέσω αυτής, διαφαίνεται η τεράστια επίδραση των σύγχρονων τεχνολογιών και συγκεκριμένα του Διαδικτύου και του Παγκόσμιου Ιστού σε θέματα της ελευθερίας της τέχνης, μιας και στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή τόσο η διάδοση του καλλιτεχνικού περιεχομένου όσο και η πρόσβαση του κοινού σε αυτό αποκτούν νέες διαστάσεις που ξεπερνούν τους περιορισμούς της φυσικής πραγματικότητας.

Οι περισσότεροι φορείς τέχνης και πολιτισμού, τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο, έχουν αποκτήσει πλέον μια υβριδική υπόσταση, συνδυάζοντας τη φυσική παρουσία τους με μια ψηφιακή εκδοχή της μέσω του Παγκόσμιου Ιστού². Η προβολή έργων τέχνης στο Διαδίκτυο προϋποθέτει τη δημιουργία ψηφιακών αναπαραστάσεων που να διατηρούν την ουσία του έργου στο μέτρο του δυνατού, μέσω της διαδικασίας ψηφιοποίησης, η οποία αποτελεί μια έκφανση της έννοιας της ψηφιακής διατήρησης¹¹. Η διαδικασία της ψηφιοποίησης, πέρα από τη μετάβαση των φυσικών έργων στον ψηφιακό κόσμο, περιλαμβάνει και την πλαισίωση των έργων αυτών από δεδομένα που τα περιγράφουν, έτσι ώστε να διατηρηθεί αναλλοίωτο και να επικοινωνηθεί το πλαίσιο στο οποίο δημιουργήθηκαν. Τα δεδομένα που πλαισιώνουν το εκάστοτε έργο καλλιτεχνικής έκφρασης ονομάζονται μεταδεδομένα και αποτελούν επιβεβλημένη προϋπόθεση για την ορθή έκθεση περιεχομένου τέχνης και πολιτιστικής κληρονομιάς στον Παγκόσμιο Ιστό¹².

Αν και η διαδικασία ψηφιακής αναπαράστασης ποτέ δεν πρόκειται να αντικαταστήσει τη φυσική υπόσταση των έργων, είναι μια δυνατότητα που ανοίγει νέους ορίζοντες στον τομέα της άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης, επεκτείνοντας την πρόσβαση στα έργα. Βεβαίως, πέρα από τη μετατροπή του αναλογικού περιεχομένου σε ψηφιακό, σημαντικό ρόλο παίζει πλέον και η εγγενώς ψηφιακή τέχνη, που δημιουργείται, εκτίθεται και καταναλώνεται αποκλειστικά μέσα από ψηφιακά εργαλεία και μέσα⁵. Η νέα αυτή διάσταση καλλιτεχνικής έκφρασης ανοίγει νέους δρόμους, όχι μόνο αισθητικής καινοτομίας, αλλά και κοινωνικοπολιτικών παρεμβάσεων, μέσω της δημιουργίας.

13 EHRR 212, IHRL 77 (ECHR 1988), 24th May 1988, European Court of Human Rights [ECHR].

10 Τάκης, Α. (2008). Για την Ελευθερία της Τέχνης. Δοκίμιο Πολιτικής και Συνταγματικής Θεωρίας. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας.

11 Brennen, J. S., & Kreiss, D. (2016). Digitalization. The international encyclopedia of communication theory and philosophy, 1-11.

12 Tonta, Y. (2008). Libraries and museums in the flat world* Are they becoming virtual destinations?. Library collections, acquisitions, and technical services, 32(1), 1-9.

Η έκθεση έργων στον Παγκόσμιο Ιστό, είτε πρόκειται για έργα που προήλθαν από ψηφιοποίηση, είτε για έργα που δημιουργήθηκαν απευθείας στον ψηφιακό κόσμο, δημιουργεί μια νέα ευκαιρία για τη διάδοση και προαγωγή τους, πέρα από τα όρια φυσικών περιορισμών. Ένα έργο μπορεί να γίνεται διαθέσιμο διαρκώς μέρα και νύχτα, σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης, χωρίς να απαιτεί τη μετακίνηση του θεατή. Συχνά η πρόσβαση σε τέτοια έργα παρέχεται από δημόσιους φορείς και δεν απαιτεί χρηματικό αντίτιμο, με τα μεγαλύτερα μουσεία του κόσμου, αλλά και άλλους διεθνείς συλλέκτες περιεχομένου να παίζουν σημαντικό ρόλο στη διάχυση καλλιτεχνικών έργων¹³.

Με την πρόοδο της τεχνολογίας και την εξάπλωση του Διαδικτύου έχει μειωθεί σημαντικά και το τεχνολογικό κόστος πρόσβασης σε ψηφιακές υπηρεσίες¹⁴. Σύγχρονες φορητές συσκευές και τηλέφωνα έχουν τη δυνατότητα να αναπαράγουν πολυμεσικό περιεχόμενο υψηλής πιστότητας και κοστίζουν πλέον λιγότερο από ποτέ. Με το κατάλληλο λογισμικό μετατρέπονται και σε εργαλεία καλλιτεχνικής έκφρασης κυρίως σε περιοχές του κόσμου όπου η πρόσβαση σε εναλλακτικούς τρόπους ψηφιακής δημιουργίας ή ψηφιοποίησης είναι περιορισμένες λόγω οικονομικών και άλλων συνθηκών¹⁵.

Όμως η ψηφιακή εποχή και η ψηφιοποίηση δημιουργούν μια συνεχώς αυξανόμενη ποσότητα έργων δημιουργικής έκφρασης, τα οποία γίνονται δυσεύρετα μέσα στον ωκεανό πληροφορίας του Παγκόσμιου Ιστού. Τη λύση σε αυτό έρχονται να δώσουν οι μηχανές αναζήτησης που χρησιμοποιούν λέξεις-κλειδιά για την αναζήτηση πληροφορίας στο Διαδίκτυο¹⁵ και την παρουσιάζουν στους χρήστες μέσω κατάλληλων αλγορίθμων κατάταξης αποτελεσμάτων που στηρίζονται σε μια πληθώρα από πληροφορίες τόσο για το περιεχόμενο όσο και για τους χρήστες και τη συμπεριφορά τους¹⁶. Ιδιαίτερα στον τομέα της τέχνης και του πολιτισμού, η ύπαρξη κατάλληλων μεταδεδομένων μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη εκμετάλλευση τεχνολογιών του Σημασιολογικού Ιστού (Semantic Web) και των Διασυνδεδεμένων Ανοικτών Δεδομένων (Linked Open Data) για τη μετατροπή του περιεχομένου σε δομημένες δομές που μπορούν να διαβαστούν από υπολογιστές¹⁷, αυξάνοντας έτσι τόσο τις δυνατότητες διάχυσης των καλλιτεχνικών έργων, όσο και την ευρεσιμότητά τους μέσω μηχανών αναζήτησης στον Παγκόσμιο Ιστό¹⁸.

Πέρα από τη δυνατότητα εύρεσης έργων τέχνης, ένα ακόμα κομμάτι που εξασφαλίζει μεγαλύτερη διάχυσή τους, είναι και η βελτιστοποίηση της εμπειρίας πρόσβασης και αλληλεπίδρασης για τους τελικούς χρήστες. Η υιοθέτηση αρχών ευχρηστίας και προσβασιμότητας, αλλά και ο σχεδιασμός με βάση την εμπειρία χρήσης (UX Design), με έμφαση στις ιδιαιτερότητες παρουσίασης του περιεχομένου πολιτισμού¹⁹ δημιουργούν ένα περιβάλλον κατάλληλο για την

13 Pergantis, M., Varlamis, I., & Giannakouloupoulos, A. (2022). User evaluation and metrics analysis of a prototype web-based federated search engine for art and cultural heritage. *Information*, 13(6), 285.

14 West, D. M. (2015). Digital divide: Improving Internet access in the developing world through affordable services and diverse content. Center for Technology Innovation at Brookings, 1-30.

15 Seymour, T., Frantsvog, D. & Kumar, S. (2011). History of search engines. *International Journal of Management & Information Systems (IJMIS)*, 15(4), 47-58.

16 Brin, S., & Page, L. (1998). The anatomy of a large-scale hypertextual web search engine. *Computer networks and ISDN systems*, 30(1-7), 107-117.

17 Freire, N., Meijers, E., Valk, S. D., Raemy, J. A., & Isaac, A. (2020, December). Metadata aggregation via linked data: results of the Europeana Common Culture project. In *Research Conference on Metadata and Semantics Research* (pp. 383-394). Springer, Cham.

18 Giannakouloupoulos, A., Pergantis, M., Konstantinou, N., Kouretsis, A., Lamprogeorgos, A., & Varlamis, I. (2022). Estimation on the importance of semantic web integration for art and culture related online media outlets. *Future Internet*, 14(2), 36.

19 Konstantakis, M., & Caridakis, G. (2020). Adding culture to UX: UX research methodologies and applications in

κατανάλωση του καλλιτεχνικού έργου και αυξάνουν, τόσο την ενεργή εμπλοκή των επισκεπτών με το περιεχόμενο, όσο και την τελική ικανοποίησή τους κατά τη διαδικασία αναζήτησης και περιήγησης σε περιεχόμενο τέχνης και πολιτισμού²⁰.

III. Το Portfolio του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας

Με βάση τα παραπάνω γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι η διάθεση και κατανάλωση περιεχομένου τέχνης στον Παγκόσμιο Ιστό στο πλαίσιο της ψηφιακής άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης δεν είναι απλή υπόθεση και ότι η έλλειψη τεχνογνωσίας και ψηφιακών ικανοτήτων από πλευράς των φορέων και ιδιωτών που εκθέτουν καλλιτεχνικό περιεχόμενο στο Διαδίκτυο, μπορεί να έχει επιζήμια αποτελέσματα στην απήχηση του έργου τους. Με γνώμονα τη βελτιστοποίηση της προβολής και διάχυσης του καλλιτεχνικού περιεχομένου που παράγουν τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας του Ιονίου Πανεπιστημίου, υλοποιήθηκε η εφαρμογή του Portfolio του τμήματος. Εδώ θα αναλυθεί λεπτομερώς η κατάλληλη χρήση τεχνικών και τεχνολογιών που επιτυγχάνουν τη βελτιστοποίηση αυτή προς όφελος του κοινού αλλά και των καλλιτεχνών.

Η διαδικτυακή εφαρμογή του Portfolio, που είναι άμεσα διαθέσιμη στον Παγκόσμιο Ιστό στη διεύθυνση portfolio.avarts.ionio.gr, υλοποιεί ένα ψηφιακό αποθετήριο έργων τέχνης που περιλαμβάνει καλλιτεχνικά έργα των φοιτητών και διδασκόντων του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας. Στο πλαίσιο της χρήσης της η εφαρμογή αναλαμβάνει τόσο την καταγραφή και αρχειοθέτηση καλλιτεχνικού έργου με τη χρήση κατάλληλων μεταδεδομένων και ψηφιακών αναπαραστάσεων, όσο και τη διαρκή διάθεση των έργων αυτών μέσω του Παγκόσμιου Ιστού με βάση τις βέλτιστες πρακτικές διάχυσης περιεχομένου.

Κάνοντας χρήση τεχνολογιών του υπολογιστικού Νέφους, η εφαρμογή δύναται να φιλοξενεί τεράστιο όγκο δεδομένων, πράγμα απαραίτητο για την αναπαραγωγή ψηφιακών έργων υψηλών προδιαγραφών, αλλά και για την εξασφάλιση της βιωσιμότητας του αποθετηρίου σε βάθος χρόνου, λόγω του συνεχώς αυξανόμενου αριθμού έργων. Το Portfolio του τμήματος πλαισιώνεται από ένα σύστημα κατάθεσης έργων από μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας του τμήματος καθώς και αποφοίτους, αλλά και διασυνδέεται με το κεντρικό πληροφοριακό σύστημα δημιουργίας και διάχυσης περιεχομένου του Ιονίου Πανεπιστημίου, με στόχο την περαιτέρω ενσωμάτωση του παραγόμενου έργου δημιουργικής έκφρασης με τις λοιπές ακαδημαϊκές και ερευνητικές δραστηριότητες του ιδρύματος. Η εικόνα 1 παρουσιάζει την πρώτη σελίδα της εφαρμογής που εμπεριέχει μια σειρά από έργα που παρουσιάζονται μέσω μικρογραφιών (thumbnails) καθώς και τα βασικά στοιχεία της διεπαφής της εφαρμογής (μενού, αλλαγή γλώσσας, φίλτρα αναζήτησης και σύστημα διαμοιρασμού στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης).

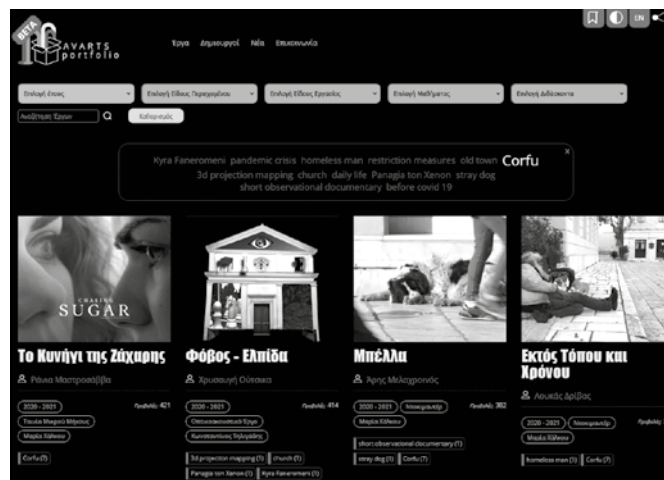
cultural heritage. *Journal on Computing and Cultural Heritage (JOCCH)*, 13(1), 1-17.

20 Pergantis, M., Varlamis, I., Kanellopoulos, N. G., & Giannakoulou, A. (2023). Searching Online for Art and Culture: User Behavior Analysis. *Future Internet*, 15(6), 211.

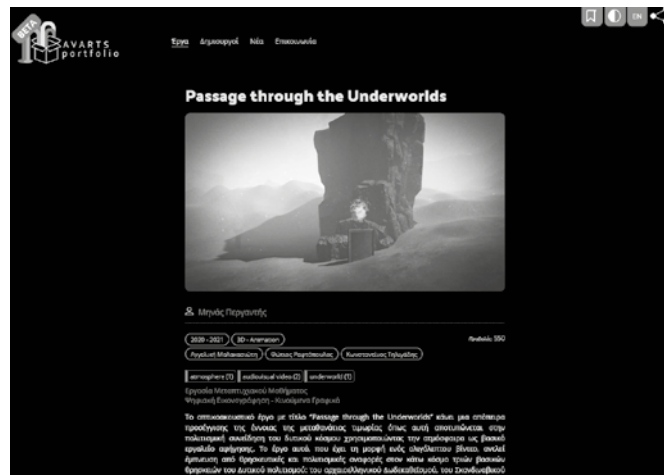

Εικόνα 1. Πρώτη σελίδα της εφαρμογής Portfolio

Οι βασικές λειτουργίες της εφαρμογής περιλαμβάνουν την εμφάνιση καταλόγων έργων καλλιτεχνικής δημιουργίας, που προκύπτουν είτε μέσω φίλτρων είτε μέσω σύνθετης αναζήτησης και την εμφάνιση των λεπτομερειών ενός τέτοιου έργου που επιλέγουν οι επισκέπτες και οι οποίες περιλαμβάνουν την ψηφιακή αναπαράσταση του έργου σε μορφή εικόνας, ήχου, βίντεο, αρχείου κειμένου και συνδέσμου καθώς και τα μεταδεδομένα του έργου. Το σύστημα επιτρέπει τη μετάβαση από το έργο στα άτομα που εμπλέκονται στη δημιουργία του και το αντίστροφο, καθώς και τη μετάβαση από ένα έργο σε άλλα συναφή, εξασφαλίζοντας έτσι μια συνεχή ροή ανανέωσης της πληροφορίας κατά την επίσκεψη και διευρύνοντας τους ορίζοντες ενδιαφέροντος των επισκεπτών. Στην εικόνα 2 εμφανίζεται ένας κατάλογος έργων που έχει προκύψει από αναζήτηση και στην εικόνα 3 μια σελίδα με λεπτομέρειες για ένα συγκεκριμένο έργο.

Εικόνα 2. Κατάλογος καλλιτεχνικών έργων που προέκυψε από αναζήτηση

Εικόνα 3. Σελίδα λεπτομερειών καλλιτεχνικού έργου

IV. Βελτιστοποίηση για Μηχανές Αναζήτησης και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Σημαντικό ρόλο στην εξασφάλιση της ευρείας διάδοσης και προαγωγής των καλλιτεχνικών έργων, παίζει η ανάδειξη των έργων αυτών, τόσο από τις μηχανές αναζήτησης, όσο και από τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης (ΜΚΔ). Η πλειονότητα των χρηστών του Διαδικτύου χρησιμοποιεί τόσο τις μηχανές αναζήτησης όσο και τα ΜΚΔ καθημερινά, ως μέρος της ρουτίνας τους, για την ανεύρεση πληροφοριών παντός τύπου, αλλά και για την αναζήτηση περιεχομένου για ένα τεράστιο εύρος ενδιαφερόντων από μια μεγάλη ποικιλία μέσωσ ενημέρωσης. Η ανεύρεση έργων μέσω μηχανών αναζήτησης ή μετά-αναζήτησης διευκολύνει την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης στον ψηφιακό χώρο²¹. Για την εξασφάλιση της εμφάνισης των καλλιτεχνικών έργων που φιλοξενεί το Portfolio σε υψηλές θέσεις των αποτελεσμάτων των μηχανών αναζήτησης, η πλατφόρμα δίνει έμφαση στη σωστή οργάνωση και παρουσίαση, τόσο των ίδιων των ψηφιακών αναπαραστάσεων, όσο και των μεταδεδομένων που τις πλαισιώνουν.

Η χρήση των μεταδεδομένων μπορεί να αποτελέσει σημαντικό πόλο έλξης επισκεπτών μιας και οι περιγραφές κειμένου και οι λέξεις κλειδιά των μεταδεδομένων λειτουργούν συνεργατικά με τις τεχνολογίες ανεύρεσης των μηχανών αναζήτησης και τη διαδικασία παραγωγής προεπισκοπίσεων των ΜΚΔ. Το σύστημα του Portfolio εστιάζει στη χρήση γράφων δεδομένων, για την περιγραφή των σελίδων των έργων και την προετοιμασία της διαδικασίας διαμοιρασμού τους στα ΜΚΔ. Η χρήση τόσο του πρωτοκόλλου OpenGraph²² της Meta, όσο και του πρωτοκόλλου twitter:cards²³ του Twitter εξασφαλίζουν την παραμετροποίηση των προεπισκοπίσεων κατά την κοινοποίηση, όχι μόνο στις πλατφόρμες της Meta και του X (πρώην Twitter), αλλά και σε όλες τις διαφορετικές πλατφόρμες, μιας και οι υπόλοιπες εταιρίες στον χώρο των ΜΚΔ έχουν επίσης υιοθετήσει τη χρήση τους. Η παραμετροποίηση αυτή γίνεται δυναμικά με βάση

21 Πάσχου, Σ., Περγαντής, Μ. & Γιαννακουλόπουλος Α. (2022). Η Τέχνη στο Διαδίκτυο: Το Συνταγματικό Δικαίωμα της Ελευθερίας της Τέχνης του Πολίτη μέσα από το Παράδειγμα της Μηχανής Αναζήτησης Art Boulevard. 9ο Διεθνές Συνέδριο ΙΑΚΕ, 26-28 Μαΐου, Ηράκλειο.

22 <https://ogp.me/>.

23 <https://developer.x.com/en/docs/twitter-for-websites/cards/overview/abouts-cards>.

τα μεταδεδομένα των έργων και των χαρακτηριστικών εικόνων τους, δημιουργώντας έτσι αυτόματα έναν ξεχωριστό γράφο²⁴ δεδομένων για κάθε καλλιτεχνικό έργο του αποθετηρίου.

Επίσης σημαντική, είναι η χρήση πρακτικών υλοποίησης που στοχεύουν στην βελτιστοποίηση για μηχανές αναζήτησης (Search Engine Optimization - SEO) και περιλαμβάνουν τη χρήση έγκυρης μορφοποίησης HTML και CSS, τη συμπερίληψη μεταδεδομένων σε κατάλληλες ετικέτες στην κεφαλή της ιστοσελίδας, τη σημασιολογική δόμηση του εγγράφου της ιστοσελίδας με χρήση των ειδικών ετικετών της HTML5 και άλλα. Παράλληλα, το σύστημα δίνει έμφαση στη μεγιστοποίηση της απόκρισης, μέσω κατάλληλου συνδυασμού λογισμικού και υλικού στον εξυπηρετητή ιστού που φιλοξενεί την εφαρμογή, έτσι ώστε η επίσκεψη των χρηστών να κυλά απρόσκοπτα χωρίς καθυστερήσεις και προβλήματα. Τέλος, για τη διευκόλυνση των κοινοποιήσεων καλλιτεχνικών έργων από το Portfolio απευθείας στα ΜΚΔ, χρησιμοποιείται μια ελαφριά και εύχρηστη διεπαφή, η οποία είναι διαθέσιμη με το πάτημα ενός κουμπιού σε όλα τα μήκη και τα πλάτη του αποθετηρίου. Η εύκολη κοινοποίηση μπορεί να δράσει προς όφελος τόσο των ίδιων των καλλιτεχνών, όσο και της πλατφόρμας, οδηγώντας νέους επισκέπτες από την σφαίρα των ΜΚΔ στο Portfolio και κρατώντας τους εκεί μέσω μιας εύχρηστης και ελκυστικής διεπαφής χρήστη.

V. Σημασιολογικός Ιστός και Διασυνδεδεμένα Δεδομένα

Πηγαίνοντας ένα βήμα παραπέρα, η εφαρμογή του Portfolio παράγει για το κάθε καλλιτεχνικό έργο μια δομημένη δομή δεδομένων με τη μορφοποίηση JSON-LD, η οποία ακολουθεί το διεθνές πρότυπο σχήμα Schema.org που θεσμοθετήθηκε και υποστηρίζεται από τις Google, Microsoft, Yahoo και Yandex και έχει ως στόχο την αύξηση της δυνατότητας ανάγνωσης περιεχομένων ιστοχώρων από αυτόματα λογισμικά. Η δομή αυτή, που βασίζεται σε μια μέθοδο παραγωγής παρόμοια με αυτήν της παραγωγής γράφων για τα ΜΚΔ, μπορεί να οδηγήσει σε αυξημένη καταγραφή του περιεχομένου και συνεπώς αυξημένη επισκεψιμότητα¹⁹.

Η τεχνολογία δομημένων δεδομένων Schema.org αποτελεί μια έκφανση του Σημασιολογικού Ιστού, μιας επέκτασης του Παγκόσμιου Ιστού που ενδυναμώνει τη δυνατότητα κατανόησης του περιεχομένου του από μηχανές²⁵. Η κατανόηση του περιεχομένου από μηχανές βοηθά στην ταχύτερη και ορθότερη αναπαράστασή του από τους αυτόματους συλλέκτες δεδομένων των μηχανών αναζήτησης (bots) και κάνει την προσπέλαση του περιεχομένου πιο εύκολη για την πλειονότητα των χρηστών που βασίζεται στις μηχανές αναζήτησης για την πλοήγησή της στο Διαδίκτυο. Ο Σημασιολογικός Ιστός έχει βρει ιδιαίτερα σημαντική εφαρμογή στον τομέα διάχυσης καλλιτεχνικού περιεχομένου, καθώς και περιεχομένου πολιτιστικής κληρονομιάς, όπου η εγκυρότητα της πληροφορίας και τα πλούσια μεταδεδομένα είναι εξέχουσας σημασίας²¹.

Με βάση την υποδομή υποστήριξης τεχνολογιών του Σημασιολογικού Ιστού το σύστημα του Portfolio δύναται να αποτελέσει κόμβο διάχυσης πληροφορίας, όχι μόνο σε μεμονωμένους επισκέπτες, αλλά και σε άλλους φορείς, μέσω της χρήσης μιας διεπαφής προγραμματισμού εφαρμογών (Application Programming Interface - API) ή ακόμα και μέσα της δημιουργίας ενός σημείου διαμοιρασμού δομημένων δεδομένων, κάνοντας χρήση τεχνολογιών διασυνδεδεμένων ανοικτών δεδομένων, όπως το πρωτόκολλο συλλογής μεταδεδομένων OAI-

24 ΣτΕ. Ο γράφος είναι ένα σύνολο από κόμβους ή κορυφές που ενώνονται μεταξύ τους με γραμμές. Είναι η πιο γενική μορφή δομής δεδομένων.

25 Shadbolt, N., Berners-Lee, T., & Hall, W. (2006). The semantic web revisited. IEEE intelligent systems, 21(3), 96-101.

PMH²⁶ (Open Archives Initiative Protocol for Metadata Harvesting). Η μετάδοση του περιεχομένου σε τρίτους φορείς μπορεί να επιτρέψει την αναδημοσίευση του, πάντα με σεβασμό στις αρχικές πηγές, εξασφαλίζοντας έτσι ακόμα μεγαλύτερη διάχυση μέσω μεθόδων που λειτουργούν παράλληλα με το SEO και τα ΜΚΔ.

VI. Ασφάλεια Επικοινωνιών και Τήρηση Προτύπων

Καθ' όλη την επικοινωνία της εφαρμογής του Portfolio, τόσο με τους απλούς επισκέπτες κατά την περιήγησή τους στην εφαρμογή, όσο και με τρίτα μέρη που στέλνουν και λαμβάνουν πληροφορίες (υπηρεσίες υπολογιστικού Νέφους, μηχανές αναζήτησης κ.λπ.), είναι σημαντική η διαφύλαξη της ασφάλειας των πληροφοριών που ανταλλάσσονται, αλλά και της προστασίας των προσωπικών δεδομένων των επισκεπτών. Για να επιτευχθεί αυτό χρησιμοποιείται πλήρης κρυπτογράφηση από άκρο σε άκρο, μέσω του ασφαλούς πρωτοκόλλου επικοινωνίας HTTPS. Η κρυπτογραφημένη επικοινωνία εξασφαλίζει ότι το περιεχόμενο γίνεται διαθέσιμο μόνο στον τελικό χρήστη και δεν μπορεί να υποκλαπεί και να καταγραφεί κατά τη διαδρομή του μέσω των παγκόσμιων δικτύων υποδομής του Διαδικτύου.

Αντίστοιχα μεγάλη σημασία έχει η προστασία των δικαιωμάτων των δημιουργών στην πνευματική τους ιδιοκτησία. Τα έργα δεν είναι απλώς αποτέλεσμα κόπου και έμπνευσης των καλλιτεχνών, αλλά συχνά αποτελούν και πηγή βιοπορισμού τους²⁷. Κατά συνέπεια, η προστασία τους είναι ιδιαίτερα σημαντική. Η διασφάλιση των δικαιωμάτων τους επιτυγχάνεται με την υιοθέτηση της κατάλληλης άδειας χρήσης και την επικοινωνία των περιορισμών και των κανόνων που τη διέπουν ξεκάθαρα από τον φορέα μετάδοσης της πληροφορίας, που αφορά το καλλιτεχνικό δημιούργημα. Η άδεια χρήσης που χρησιμοποιείται στην περίπτωση του Portfolio επιτρέπει τον διαμοιρασμό, αλλά απαιτεί την αναφορά του δημιουργού, τη μη εμπορική χρήση και την αποφυγή δημιουργίας παράγωγων έργων και ονομάζεται CC BY-NC-ND 4.0²⁸.

Για τη διασφάλιση του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας, λαμβάνονται επίσης επιπλέον μέτρα κατά την επικοινωνία της εφαρμογής με το υπολογιστικό Νέφος. Τα μέτρα αυτά εξασφαλίζουν ότι η πρόσβαση στο υλικό των ψηφιακών αναπαραστάσεων θα γίνεται μόνο μέσω της εφαρμογής. Οι δικλείδες ασφαλείας αυτές έχουν τη μορφή ελέγχου της πηγής που αποζητά την πληροφορία από τον χώρο αποθήκευσης στο Νέφος μέσω διεύθυνσής IP. Τέλος, σημαντικό ρόλο στην προστασία των δημιουργών και των επισκεπτών παίζει η υιοθέτηση διεθνών οδηγιών προστασίας του απορρήτου, όπως ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων²⁹ της Ευρωπαϊκής Ένωση (GDPR).

VII. Ιδιαιτερότητες Δημοσίευσης Περιεχομένου Τέχνης

Πέρα όμως από τις αναφερθείσες πρακτικές, που αποτελούν σημαντικά εργαλεία στην ασφαλή διάχυση περιεχομένου παντός τύπου, είναι σημαντικό να δοθεί περαιτέρω έμφαση στις συγκεκριμένες ιδιαιτερότητες του καλλιτεχνικού περιεχομένου. Οι χρήστες που αναζητούν καλλιτεχνικό και πολιτιστικό περιεχόμενο παρουσιάζουν μια σειρά από ιδιαίτερες συμπεριφορές και προτιμήσεις που έχουν αντίκτυπο στον τρόπο που πρέπει να παρουσιάζεται το περιεχόμενο, έτσι ώστε να γίνεται πιο ελκυστικό για το κοινό αυτό²¹. Έτσι, ανάλογα με τη φύση του έργου,

26 <https://www.openarchives.org/pmh/>.

27 Throsby, D. (2010). Economic analysis of artists' behavior: some current issues. *Revue d' économie politique*, 120(1), 47-56.

28 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.el>.

29 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0679>.

πρέπει να δίνεται έμφαση είτε στην ψηφιακή αναπαράσταση, στην περίπτωση έργων ψηφιακής τέχνης ή εικαστικών έργων που μεταφέρονται εύκολα στον ψηφιακό κόσμο, είτε στα μεταδεδομένα του έργου και σε περιγραφές και κείμενα που να το πλαισιώνουν, στην περίπτωση έργων που δεν είναι εύκολο να αποδοθούν μέσω του Ιστού.

Για όλα τα έργα ανεξαιρέτως πρέπει να υπάρχει μια εικαστική απεικόνιση που να κινεί το ενδιαφέρον του επισκέπτη. Επίσης, απαιτείται ρητή και εκτεταμένη κατηγοριοποίηση, που να εξασφαλίζει τη διασύνδεση του έργου με άλλα συναφή έργα, ώστε να εξασφαλίζεται η εναλλακτική ροή επισκεπτών μεταξύ των έργων, που καλείται να συμπληρώσει την αναζήτηση έργων στις μηχανές αναζήτησης ή στα ΜΚΔ. Ιδιαίτερη σημασία έχει επίσης και η παροχή πληροφοριών για τη προέλευση του καλλιτεχνικού έργου, τους χώρους έκθεσής του αν έχει φυσική υπόστασή και τις διαφορετικές εκδόσεις του. Στο πλαίσιο της προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας, πρέπει να είναι ξεκάθαρα και τα δικαιώματα χρήσης με τα οποία παρέχονται οι ψηφιακές αναπαραστάσεις των έργων. Τα παραπάνω στο σύνολό τους αυξάνουν την εγκυρότητα της μετά-πληροφορίας και εξασφαλίζουν την ορθή αντιπροσώπευση του έργου στον ψηφιακό χώρο.

Τέλος έχει μεγάλη σημασία η έμφαση στους δημιουργούς και η δυνατότητα μεταβίβασης από τα έργα προς τα πρόσωπα και από τα πρόσωπα προς τα έργα, έτσι ώστε να δημιουργείται μια εικόνα για τη συνολική παρουσία των καλλιτεχνών. Η σύνδεση έργου και δημιουργών, αλλά και η συμπερίληψη πληροφορίας για τους ίδιους τους δημιουργούς, δημιουργούν τις προϋποθέσεις ανάδειξης τόσο των προσώπων, όσο και του ρόλου τους στη διαδικασία δημιουργίας, αλλά και γενικότερα στο καλλιτεχνικό γίνεσθαι. Μέσω της σκιαγράφησης των δημιουργών από τα έργα και τα μεταδεδομένα τους, συντίθεται ένα δημόσιο προφίλ που μπορεί να λειτουργήσει θετικά στη συνεργασία τους με ιδιώτες και φορείς του ιδιωτικού τομέα που αντιλαμβάνονται την καλλιτεχνική δημιουργία και την προώθηση καλλιτεχνικού έργου ως επένδυση σε πρόσωπα (γκαλερί, συλλέκτες τέχνης κ.λπ.) δημιουργώντας έτσι υπεραξία που μεταφέρεται στο σύνολο του έργου του εκάστοτε δημιουργού και βελτιώνοντας τη θέση τους στην αγορά εργασίας και τις δυνατότητες επαγγελματικής αποκατάστασης στον ευρύτερο τομέα της τέχνης και του πολιτισμού²⁷.

VIII. Σχεδιασμός Εμπειρίας Χρήστη (UX)

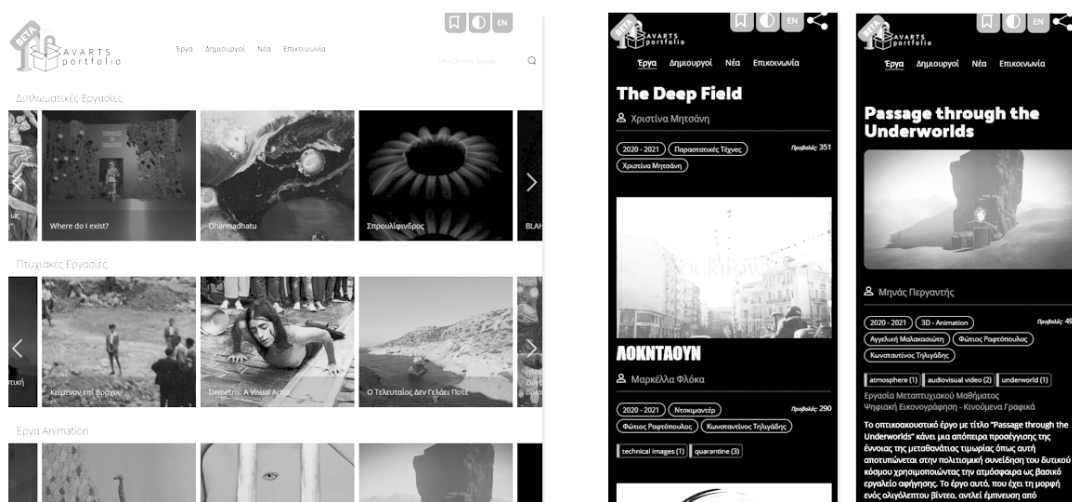
Στα πλαίσια ικανοποίησης των ιδιαιτεροτήτων έκθεσης καλλιτεχνικού περιεχομένου στο Διαδίκτυο, πέρα από την επιμέλεια και διασύνδεση του περιεχομένου, απαιτείται και η έμφαση στην προσφερόμενη εμπειρία χρήστη (UX) καθώς και στη δημιουργία μιας σύγχρονης και λειτουργικής διεπαφής χρήσης (UI) που εστιάζει στην ευχρηστία. Η εφαρμογή του Portfolio σχεδιάστηκε εξ αρχής με βάση μια προσέγγιση με επίκεντρο τον χρήστη (user-centered design) και εκμεταλλεύεται σε μεγάλο βαθμό τις βέλτιστες πρακτικές του επιστημονικού πεδίου της αλληλεπίδρασης ανθρώπου-υπολογιστή (Human-Computer Interface - HCI).

Η αισθητική και χρωματική ταυτότητα της εφαρμογής έχει σχεδιαστεί με έμφαση στην απλότητα των στοιχείων διεπαφής, έτσι ώστε να δίνεται έμφαση στην αισθητική ταυτότητα του εκάστοτε έργου, αλλά και να διασφαλίζεται ένα περιβάλλον περιήγησης με χαμηλή πολυπλοκότητα, πράγμα που είναι ιδιαίτερα σημαντικό για ψηφιακά αποθετήρια και βιβλιοθήκες περιεχομένου³⁰. Παράλληλα όμως, έγινε προσπάθεια πέρα από τη λειτουργικότητα να υπάρ-

30 Gaona-García, P. A., Martín-Moncunill, D., & Montenegro-Marin, C. E. (2017). Trends and challenges of visual search interfaces in digital libraries and repositories. *The Electronic Library*.

ξει και έως ένα βαθμό ικανοποίηση των αισθήσεων των επισκεπτών συμβαδίζοντας με τις ανάγκες των χρηστών που καταναλώνουν πολιτιστικό περιεχόμενο ²⁰.

Επιπλέον, η διεπαφή χρήστη παρέχεται σε δύο διαφορετικά εικαστικά θέματα: ένα με σκούρο υπόβαθρο και ένα με ανοικτό. Αυτό έχει ως στόχο τόσο την αύξηση της προσβασιμότητας μέσω της υψηλής αντίθεσης, όσο και τη διευκόλυνση της χρήσης της εφαρμογής σε διαφορετικές συνθήκες, όπως για παράδειγμα σε εξωτερικούς χώρους μέσω φορητών συσκευών. Σε όλα τα επίπεδα κατά την υλοποίηση της εφαρμογής υιοθετήθηκαν οι Οδηγίες Προσβασιμότητας σε Περιεχόμενο Ιστού (WCAG)³¹ της Διεθνούς Κοινοπραξίας για τον Παγκόσμιο Ιστό. Τέλος, μέσω χρήσης των αρχών του ανταποκρινόμενου σχεδιασμού επιτυγχάνεται η δυναμική προσαρμογή της δομής της διεπαφής στα διάφορα μεγέθη και αναλύσεις οθόνης των φορητών συσκευών και έτσι εξασφαλίζεται η καλύτερη δυνατή εμπειρία χρήσης, τόσο σε επιτραπέζιους ή φορητούς υπολογιστές, όσο και σε κινητά και ταμπλέτες κάθε μεγέθους. Στην εικόνα 4 παρουσιάζονται στιγμιότυπα οθόνης από τη διεπαφή της εφαρμογής με λευκό υπόβαθρο και από τη χρήση της εφαρμογής σε φορητές συσκευές.

Εικόνα 4. Στιγμιότυπα από τη διεπαφή με λευκό υπόβαθρο και τη χρήση σε κινητό.

ΙΧ. Συμπεράσματα

Στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή, η έκθεση περιεχομένου στο Διαδίκτυο δεν είναι απλή. Η άπειρη πληθώρα δεδομένων, σε συνδυασμό με τη συχνά πρόχειρη προσέγγιση κατά την ανάρτηση καλλιτεχνικού περιεχομένου, δημιουργούν έναν ωκεανό κατακερματισμένης πληροφορίας αμφιβόλου ποιότητας. Μέσα από το παράδειγμα του Portfolio του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας γίνεται αντιληπτό ότι μια σειρά από ενέργειες αναδεικνύουν τα ψηφιοποιημένα καλλιτεχνικά έργα, με τρόπο που διασφαλίζεται τόσο η μέγιστη διάχυσή τους, όσο και η ορθή έκθεσή τους, με σεβασμό στους δημιουργούς και τα συμφέροντά τους. Οι καλλιτέχνες πρέπει να ελέγχουν αν οι πλατφόρμες που εκθέτουν το έργο τους ακολουθούν αυτές τις πρακτικές και πρέπει όταν οι ίδιοι αναρτούν περιεχόμενο να έχουν υπόψη τους τόσο τους κινδύνους, όσο και τις ευκαιρίες που προσφέρει ο Παγκόσμιος Ιστός.

31 <https://www.w3.org/WAI/standards-guidelines/wcag/>.

Με βάση όσα αναλύθηκαν παραπάνω, οι βέλτιστες πρακτικές περιλαμβάνουν τις εξής:

- Υψηλή πιστότητα ψηφιοποίησης με χρήση κατάλληλων τύπων αρχείων και αποθήκευση του υλικού σε υπηρεσίες Νέφους για τη μείωση του κόστους.
- Ορθή οργάνωση και καταγραφή των μεταδεδομένων με στόχο την πλήρη και έγκυρη περιγραφή του έργου και τη δημιουργία οργανωμένων δεδομένων που διευκολύνουν τη διάχυσή του
- Χρήση σύγχρονων τεχνολογιών διάχυσης μέσω μηχανών αναζήτησης με έμφαση στη βελτιστοποίηση SEO, τη διασύνδεση με ΜΚΔ, τη διευκόλυνση της κοινοποίησης και τη χρήση τεχνικών του Σημαιολογικού Ιστού για την επίτευξη βέλτιστης ανάγνωσης του περιεχομένου από μηχανές.
- Υιοθέτηση πρωτοκόλλων ασφάλειας κατά την επικοινωνία και χρήση κρυπτογράφησης, για τη διασφάλιση τόσο των χρηστών όσο και του περιεχομένου, καθώς και τήρηση των διεθνών προτύπων προστασίας του απορρήτου.
- Σεβασμό στις ιδιαιτερότητες δημοσιοποίησης καλλιτεχνικού περιεχομένου και έμφαση στον σχεδιασμό μιας εμπειρίας χρήστη με γνώμονα τις ανάγκες τόσο των έργων, όσο και των επισκεπτών και με έμφαση στην απλότητα, την ευχρηστία και την προσβασιμότητα.

Η υιοθέτηση των παραπάνω πρακτικών εξασφαλίζει τη μεγιστοποίηση της διάχυσης του καλλιτεχνικού έργου και ενδυναμώνει όχι μόνο τους επισκέπτες από όλο τον κόσμο, αλλά και τους ίδιους τους δημιουργούς, στην άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή.

Ο πρόσφυγας ως υποκείμενο δικαιωμάτων στην Ευρώπη σήμερα

Φωτεινή Καρρά και Μάρω Αγρίτη

Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 1948:

Άρθρο 1.- Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα. Είναι προικισμένοι με λογική και συνείδηση, και οφείλουν να συμπεριφέρονται μεταξύ τους με πνεύμα αδελφότητας.

Η παρούσα συμβολή έχει ως σημείο εκκίνησης μία διεπιστημονική τοποθέτηση επάνω σε ένα τρέχον ζήτημα, αυτό της προσφυγικής κρίσης, σε σχέση με τα δικαιώματα των προσφύγων υπό το νομοθετικό και πολιτισμικό πλαίσιο του σύγχρονου δυτικού κόσμου, με έμφαση στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Θα παρουσιάσουμε συνοπτικά την εξελικτική πορεία του νομοθετικού πλαισίου των δικαιωμάτων των προσφύγων εκκινώντας από τον 20^ο αιώνα και φτάνοντας στην περίοδο της μεγάλης προσφυγικής κρίσης που ξέσπασε τα έτη 2014-2015, μέχρι και στο πρόσφατο νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο. Παράλληλα, μέσα από τρεις σύγχρονες κινηματογραφικές παραγωγές θα αναζητήσουμε εάν και σε ποιο βαθμό οι πρόσφυγες αντιμετωπίζονται ως υποκείμενα δικαιωμάτων στον δυτικό κινηματογράφο. Απώτερος σκοπός του προβληματισμού μας είναι να διερευνήσουμε εάν ο δυτικός άνθρωπος προτίθεται να μοιραστεί τις κατακτήσεις του σύγχρονου νομικού πολιτισμού του με ανθρώπους που προσφεύγουν στα σύνορά του ευρισκόμενοι σε κίνδυνο, διερωτώμενοι για τη θέση που η Δύση επιφυλάσσει στον πρόσφυγα του 21^{ου} αιώνα.

I. Ιστορική αναδρομή: βασική νομοθεσία σε διεθνές επίπεδο

Η πρώτη θεσμική αντιμετώπιση του ζητήματος των προσφύγων έλαβε χώρα στο πλαίσιο της Κοινωνίας των Εθνών το 1921 με τη δημιουργία της Ύπατης Αρμοστείας για τους πρόσφυγες, οι δε πρώτες συμβατικές πράξεις για την προστασία των προσφύγων αφορούσαν τα ταξιδιωτικά έγγραφα¹.

Μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο τα Ηνωμένα Έθνη σύστησαν τη Διεθνή Οργάνωση Προσφύγων. Στη συνέχεια, το 1951 υπεγράφη στη Γενεύη η Σύμβαση περί του καθεστώτος των Προσφύγων (η Σύμβαση της Γενεύης), απόρροια της αναγνωρισμένης, πια, ανάγκης ύπαρξης μίας διεθνούς συνθήκης που θα αφορούσε αποκλειστικά στην προστασία των προσφύγων. Χαρακτηριστικό της Σύμβασης της Γενεύης είναι ότι υπήρχαν χρονικοί και γεωγραφικοί περιορισμοί σχετικά με τον ορισμό του πρόσφυγα, οι οποίοι εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του συγκεκριμένου χρόνου². Ωστόσο, λόγω των ιστορικών συγκυριών, οι οποίες δεν θα μπορούσαν να αφήσουν την παγκόσμια κοινότητα απαθή ως προς τα νέα κύματα προσφύγων που προέκυψαν μετά την υπογραφή της Σύμβασης, το 1967 υιοθετήθηκε το Πρωτόκολλο στη Σύμβαση της Γενεύης (Πρωτόκολλο του 1967), το οποίο αποτελεί ανεξάρτητο κείμενο και απάλει-

1 Νάσκου-Περράκη Παρασκευή: «Το νομικό καθεστώς των προσφύγων στη διεθνή και ελληνική έννομη τάξη», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη 1991, σ. 25 επ.

2 Ο όρος 'πρόσφυγας' εφαρμόζονταν σε πρόσωπα που βρίσκονταν σε χώρα έξω από τη χώρα ιθαγένειάς τους συνεπεία γεγονότων τα οποία είχαν λάβει χώρα πριν από την 1.01.1951 και αφορούσε σε συγκεκριμένες χώρες.

ψε τους χρονικούς και γεωγραφικούς περιορισμούς. Έτσι, μετά τη θέση σε ισχύ του Πρωτοκόλλου του 1967, στην έννοια του πρόσφυγα του Άρθρου 1 της Σύμβασης εμπίπτουν όλοι οι πρόσφυγες, ανεξάρτητα από τη χώρα προέλευσης και την ημερομηνία που αναγκάστηκαν να την εγκαταλείψουν.

Ο ορισμός του πρόσφυγα, όπως διατυπώνεται στη Σύμβαση της Γενεύης και του Πρωτοκόλλου του 1967, έχει ξεπεραστεί, δεδομένου ότι νέες κατηγορίες προσώπων που αναζητούν ένα καθεστώς έχουν αναδειχθεί, όπως είναι οι αιτούντες άσυλο, όπως οι πρόσφυγες πολέμου, οι οικολογικοί πρόσφυγες κ.λπ.³ Όμως, τα δύο αυτά κείμενα (η Σύμβαση της Γενεύης και το Πρωτόκολλο του 1967) αποτελούν την πιο ολοκληρωμένη προσπάθεια κωδικοποίησης των δικαιωμάτων των προσφύγων προβλέποντας το ελάχιστο επίπεδο της νόμιμης μεταχείρισής τους στη χώρα υποδοχής. Βάσει της Σύμβασης της Γενεύης, πέραν της χορήγησης δελτίου ταυτότητας και ταξιδιωτικού εγγράφου, αναγνωρίζονται για τους πρόσφυγες ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως είναι η θρησκευτική ελευθερία, το δικαίωμα προσφυγής ενώπιον των δικαστηρίων, το δικαίωμα στη δημόσια εκπαίδευση, η ελευθερία διακίνησης και το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Στον πρόσφυγα αναγνωρίζεται δικαίωμα προστασίας της περιουσίας που θα αποκτήσει στη χώρα υποδοχής, καθώς και προστασία πνευματικής ιδιοκτησίας και δικαιωμάτων ευρεσιτεχνίας. Έχει δικαίωμα στην εργασία (μισθωτή εργασία και ελεύθερα επαγγέλματα), κοινωνική ασφάλιση και πρόνοια, καθώς και δικαίωμα στέγασης.

Αν θέλουμε να ακριβολογήσουμε νομικά, πρόσφυγας, με όλα τα προαναφερθέντα δικαιώματα, καθίσταται κάποιος μόνο μετά τη χορήγηση ασύλου από τη χώρα υποδοχής. Μέχρι να του χορηγηθεί άσυλο δεν είναι πρόσφυγας, αλλά αιτών άσυλο.

Η χορήγηση ασύλου συνιστά μία μονομερή προστατευτική πράξη του κράτους υποδοχής, χωρίς να υπάρχει αντίστοιχο ατομικό δικαίωμα να χορηγηθεί σε κάποιον άσυλο. Δεν μπορεί λοιπόν ο αιτών άσυλο να απαιτήσει τη χορήγησή του βάσει κάποιου ατομικού δικαιώματος. Προστατεύεται ωστόσο, σε κάθε περίπτωση, δυνάμει της αρχής της θεμέλιας λίθου του προσφυγικού δικαίου, που είναι η μη-επαναπροώθηση (*non-refoulement*) των προσφύγων και διασφαλίζεται από το άρθρο 33 της Σύμβασης της Γενεύης, σύμφωνα με την οποία καμία χώρα δεν μπορεί να απελαύνει ή να επαναπροωθεί, με οποιονδήποτε τρόπο, πρόσφυγες στα σύνορα εδαφών στα οποία απειλείται η ζωή ή η ελευθερία τους, για λόγους φυλής, θρησκείας, εθνικότητας, κοινωνικής τάξης ή πολιτικών πεποιθήσεων⁴. Η αρχή της μη-επαναπροώθησης, λόγω της τεράστιας εμβέλειάς της σε μια σειρά από διεθνείς πράξεις, έχει αναχθεί σε θεμελιώδη αρχή του διεθνούς δικαίου, τόσο που κάποιοι συγγραφείς δεν διστάζουν να τη θεωρήσουν ως διεθνή κανόνα αναγκαστικού δικαίου (*ius cogens*).

II. Το νομοθετικό έργο σε επίπεδο ΕΕ

Με τη θέση σε ισχύ της Συνθήκης του Μάαστριχτ το 1992 άρχισε η αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε θέματα ασύλου, στο πλαίσιο του τρίτου πυλώνα που αφορούσε τους τομείς της Δικαιοσύνης και Εσωτερικών Υποθέσεων.

Το πρώτο δεσμευτικό κείμενο σε ζητήματα ασύλου ήταν η Σύμβαση του Δουβλίνου, η

3 Περράκης Στέλιος, Μεταναστευτικές ροές, αλληλεγγύη και το Συμβούλιο της Ευρώπης, στο Αλληλεγγύη στην ΕΕ: Εξελίξεις στο πεδίο της προσφυγικής προστασίας και προκλήσεις στην ΕΕ και στην Ελλάδα, Πρακτικά Ημερίδας Έδρας *Jean Monnet* Αλληλεγγύη στην ΕΕ – Πολιτική Προστασία – Ανθρωπιστική Δράση (2016 – 2019), επιμέλεια Μ.Ν. Μαρούδα, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα 2019, σ. 11επ.

4 Μαρούδα Μαρία-Ντανιέλλα και Σαράντη Βασιλική: «Μεικτές μεταναστευτικές ροές και προστασία αιτούντων άσυλο και προσφύγων-Εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές νομικό πλαίσιο», Νομική Βιβλιοθήκη 2024, σ. 17επ.

οποία τέθηκε σε ισχύ την 1.09.1997. Με τις διατάξεις της έγινε μία προσπάθεια των κρατών μελών για τη εναρμόνιση των πολιτικών τους στο ζήτημα ασύλου, καθώς για τη ρύθμιση του ζητήματος σχετικά με το κράτος που θα ήταν υπεύθυνο για την εξέταση του ασύλου προς αποφυγή συνεχών αιτήσεων από το ένα κράτος στο άλλο⁵.

Το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, κατά την έκτακτη σύνοδο στο Τάμπερε στις 15 και 16 Οκτωβρίου 1999, συμφώνησε να καταβληθεί προσπάθεια για τη θέσπιση κοινού ευρωπαϊκού συστήματος ασύλου, με βάση την πλήρη και συνολική εφαρμογή της Σύμβασης της Γενεύης του 1951, όπως αυτή συμπληρώθηκε με το πρωτόκολλο της Νέας Υόρκης του 1967, επιβεβαιώνοντας έτσι την αρχή της μη επαναπροώθησης και διασφαλίζοντας ότι κανείς δεν επαναπροωθείται σε μέρος όπου υφίσταντο διώξεις.

Η Σύμβαση του Δουβλίνου αντικαταστάθηκε με τον Κανονισμό 243/2003, γνωστό ως Κανονισμό Δουβλίνο II, όπου θεσπίστηκαν τα κριτήρια και οι μηχανισμοί για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης ασύλου που υποβάλλεται σε κράτος μέλος από υπήκοο τρίτης χώρας. Ο Κανονισμός αυτός τροποποιήθηκε το 2013 από τον Κανονισμό Δουβλίνο III (604/2013), ο οποίος αποτελεί την τρίτη κατά σειρά αναθεώρηση της «διαδικασίας του Δουβλίνου» για τον προσδιορισμό του κράτους μέλους που είναι υπεύθυνο για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας. Ο Κανονισμός Δουβλίνο III διατήρησε το «δίκτυ ασφαλείας», σύμφωνα με ένα πολύ εύστοχο χαρακτηρισμό, στα εξωτερικά σύνορα της ΕΕ προς όφελος των βόρειων χωρών, όπως είχε θεσμοθετηθεί και με τον προγενέστερο Δουβλίνο II⁶. Ενώ η διαδικασία αυτή αμφισβητήθηκε για την αποτελεσματικότητά της και κρίθηκε ανεπαρκής στην προσφυγική κρίση μετά το 2014, τα μη άμεσα επηρεαζόμενα κράτη μέλη έδειξαν απροθυμία για την ουσιαστική αναθεώρησή της.

III. Προσέγγιση του ζητήματος εντός της ΕΕ κατά την έναρξη της προσφυγικής κρίσης μέχρι τις πρόσφατες νομοθετικές μεταρρυθμίσεις

Με τη μαζική εισροή προσφύγων που σημειώθηκε κατά τα έτη 2014-2015, οι λεγόμενες χώρες υποδοχής, δηλαδή οι χώρες των οποίων οι ακτές αποτελούν τα ευρωπαϊκά θαλάσσια σύνορα στη Μεσόγειο (Ελλάδα, Ιταλία κ.λπ.), επιβαρύνθηκαν δυσανάλογα με τη διαχείριση των προσφύγων που βρέθηκαν σε ευρωπαϊκό έδαφος. Βάσει του άρθρου 78 ΣΛΕΕ⁷, ήταν προφανής η ανάγκη υιοθέτησης ενός ενιαίου νομοθετικού πλαισίου που θα διευκόλυνε τον επιμερισμό των προσφυγικών ροών μεταξύ όλων των κρατών μελών της ΕΕ.

Η αλληλεγγύη, ως προϋπόθεση για τη διαμόρφωση συγκεκριμένης στάσης απέναντι στο προσφυγικό ζήτημα σε μία Ευρώπη των θεσμών αλλά και των λαών, θεωρείται μία από τις βασικές αρχές που οδήγησαν στη δημιουργία των θεμελίων του ευρωπαϊκού οικοδομήματος. Όπως διατυπώνεται στη διακήρυξη του Robert Schuman στις 9 Μαΐου 1950, όπου ρητά αναφέρεται: «*Η Ευρώπη δεν θα δημιουργηθεί δια μιας, ούτε σε ένα συνολικό σχέδιο: θα οικοδομηθεί μέσα από συγκεκριμένα επιτεύγματα που κατ' αρχάς θα δημιουργήσουν μια πραγματική αλληλεγγ-*

5 Νάσκου-Περράκη Παρασκευή: «Δικαιώματα του Ανθρώπου. Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία», Εκδόσεις Σάκκουλα Αθήνα – Θεσσαλονίκη 2022, Γ' έκδοση, σ. 100επ.

6 Κουτσοπούλου Αικατερίνη: «Ο καθορισμός του καθεστώτος του πρόσφυγα-Ρήτρες υπαγωγής και ρήτρες αποκλεισμού», Νομική Βιβλιοθήκη 2024, σ. 319.

7 Άρθρο 78 παρ. 1 ΣΛΕΕ: «Η Ένωση αναπτύσσει κοινή πολιτική στους τομείς του ασύλου, της επικουρικής προστασίας και της προσωρινής προστασίας με στόχο να παρέχεται το κατάλληλο καθεστώς σε οποιοδήποτε υπήκοο τρίτης χώρας χρήζει διεθνούς προστασίας και να εξασφαλίζεται η τήρηση της αρχής της μη επαναπροώθησης. Η πολιτική αυτή πρέπει να συνάδει με τη Σύμβαση της Γενεύης της 28ης Ιουλίου 1951 και με το Πρωτόκολλο της 31ης Ιανουαρίου 1967 περί του καθεστώτος των προσφύγων, καθώς και με άλλες συναφείς συμβάσεις».

γύη»⁸. Θα πρέπει όμως να ληφθεί υπόψη ότι τα κράτη μέλη δεν μπορούν να εξαναγκασθούν στην εφαρμογή της αρχής της μεταξύ τους αλληλεγγύης. Έτσι, κατά το ξέσπασμα της προσφυγικής κρίσης το 2014-2015, οι αντιδράσεις των κρατών μελών, τα σύνορα των οποίων βρίσκονταν μακριά από τη Μεσόγειο, στις εκκλήσεις των χωρών που βίωναν την αύξηση των προσφυγικών ροών ήταν μάλλον αρνητικές⁹.

Οι ζυμώσεις ωστόσο που έλαβαν χώρα κυρίως μετά τη μαζική εισροή προσφύγων το 2015 οδήγησαν σε μία σειρά υιοθέτησης νομοθετικών κειμένων δεσμευτικού και μη δεσμευτικού χαρακτήρα. Πράγματι, στις 14.09.2015 το Συμβούλιο της ΕΕ κάνοντας χρήση της δυνατότητας που του δίδεται βάσει του άρθρου 78 ΣΛΕΕ και επικαλούμενο τις αρχές της αλληλεγγύης και της δίκαιης κατανομής ευθυνών μεταξύ των κρατών μελών βάσει του άρθρου 80 ΣΛΕΕ¹⁰, εξέδωσε την Απόφαση 2015/1523 για τη θέσπιση προσωρινών μέτρων για τη στήριξη της Ιταλίας και της Ελλάδας για την αντιμετώπιση των έκτακτων πιέσεων ασύλου και μετανάστευσης που δέχονταν οι δύο χώρες λόγω της αιφνίδιας εισροής υπηκόων τρίτων χωρών. Με την Απόφαση αυτή ουσιαστικά γίνεται μία προσπάθεια αντιμετώπισης της άρνησης που υπήρχε από τα περισσότερα κράτη μέλη για την αναθεώρηση του Κανονισμού Δουβλίνο III και της πραγματικότητας που επέτασσε τη λήψη έκτακτων μέτρων για την αντιμετώπιση μίας κατάστασης που δεν επιδεχόταν αναβολή.

Με την Απόφαση 2015/1523 προβλεπόταν η μετεγκατάσταση από την Ιταλία και την Ελλάδα προς άλλα κράτη μέλη ενός συγκεκριμένου αριθμού προσώπων που είχαν σαφή ανάγκη διεθνούς προστασίας. Ουσιαστικά θεσπίστηκε μία προσωρινή παρέκκλιση από τις προβλέψεις του Κανονισμού Δουβλίνο III βάσει των οποίων, υπό κανονικές συνθήκες, μόνο η Ιταλία και η Ελλάδα, ως οι χώρες εισόδου, θα ήταν υπεύθυνες, για την εξέταση αίτησης διεθνούς προστασίας από τους αιτούντες άσυλο (άρθρο 13 παρ. 1). Αν και η λύση που δόθηκε με την Απόφαση αυτή είναι μικρής κλίμακας σε σχέση με την πραγματική έκταση του προβλήματος, ωστόσο δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το γεγονός ότι η ΕΕ έδειξε, στο μέτρο του εφικτού, τα νομικά ανακλαστικά της στην αντιμετώπιση μίας κατάστασης που οδηγούσε σε αδιέξοδο.

Δύο κράτη μέλη, η Σλοβακία και η Ουγγαρία, δεν δέχτηκαν τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της Απόφασης του Συμβουλίου για τη δημιουργία έκτακτου μηχανισμού μετεγκατάστασης προσφύγων από την Ελλάδα και την Ιταλία και προσέφυγαν στο Δικαστήριο της ΕΕ (ΔΕΕ) κατά της Απόφασης αυτής. Το ΔΕΕ λειτουργώντας ευέλικτα και αποτελεσματικά και επιβεβαιώνοντας για άλλη μια φορά τον σημαντικό του ρόλο στην εξέλιξη του ευρωπαϊκού κεκτημένου (*acquis communautaire*), με την απόφασή του επί των συνεκδικασθεισών υποθέσεων C-643/15 C-647/15 [παρ. 291, 293], έκρινε ότι η αρχή της αλληλεγγύης, η οποία διέπει την πολιτική ασύλου της ΕΕ, μπορεί να οδηγήσει στη λήψη μέτρων δεσμευτικού χαρακτήρα¹¹. Η Απόφαση θα

8 https://european-union.europa.eu/principles-countries-history/history-eu/1945-59/schuman-declaration-may-1950_el.

9 Αντωνίου Θεοφανία: «Η αλληλεγγύη στην ΕΕ: ηθική ή νομική υποχρέωση;», σ. 91, στο Αλληλεγγύη στην ΕΕ: Εξελίξεις στο πεδίο της προσφυγικής προστασίας και προκλήσεις στην ΕΕ και στην Ελλάδα, ό.π.

10 Άρθρο 80 ΣΛΕΕ: «Οι πολιτικές της Ένωσης που προβλέπονται στο παρόν κεφάλαιο και η εφαρμογή τους διέπονται από την αρχή της αλληλεγγύης και της δίκαιης κατανομής ευθυνών μεταξύ των κρατών μελών, μεταξύ άλλων και στο οικονομικό επίπεδο. Όποτε απαιτείται, οι πράξεις της Ένωσης που θεσπίζονται βάσει του παρόντος κεφαλαίου περιέχουν κατάλληλα μέτρα για την εφαρμογή της εν λόγω αρχής».

11 C-643/2015, παρ. 290-291: «[...]290. Συναφώς, δεν είναι δυνατόν να αμφισβητηθεί ότι η προσβαλλόμενη απόφαση, καθόσον προβλέπει, μεταξύ άλλων, υποχρεωτική κατανομή, μεταξύ όλων των κρατών μελών, των μεταναστών που πρέπει να μετεγκατασταθούν από την Ελλάδα και την Ιταλία, έχει, αφενός, αντίκτυπο στο σύνολο των κρατών μελών μετεγκαταστάσεως και απαιτεί, αφετέρου, τη διασφάλιση της εξισορροπήσεως των διαφόρων συμφερόντων που διακυβεύονται, λαμβανομένων υπόψη των σκοπών που η απόφαση αυτή επιδιώκει. Επομένως, δεν μπορεί να γίνει δεκτό

ήταν απόλυτα επιτυχημένη, αν δεν είχε εξετάσει την αρχή της αλληλεγγύης μόνο υπό το πρίσμα μίας κατάστασης έκτακτης ανάγκης, αλλά ως αρχή που θα έπρεπε να διέπει την πολιτική ασύλου και τη μετανάστευση γενικότερα¹².

Με μία αισιόδοξη προσέγγιση θα μπορούσε κανείς να επισημάνει ότι, μετά την κρίση που εκκίνησε το 2014-2015, οι ευρωπαϊκοί θεσμοί αντιλήφθηκαν αφενός την αναγκαιότητα της ανανέωσης του νομοθετικού πλαισίου της ΕΕ για την αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος και αφετέρου την ανάγκη για κοινή συνεργασία των κρατών μελών.

Στα κείμενα των ευρωπαϊκών θεσμών είναι διάχυτο ότι καθήκον της ΕΕ, σε συνεργασία με τα κράτη μέλη, είναι η οικοδόμηση ενός συστήματος που θα διαχειρίζεται τη μετανάστευση μακροπρόθεσμα, προτάσσοντας μάλιστα τις ευρωπαϊκές αξίες και το διεθνές δίκαιο. Όσο και αν προκρίνεται η διασφάλιση των συμφερόντων της ΕΕ και των κρατών μελών, είναι σαφές ότι τα δικαιώματα των μεταναστών και των αιτούντων άσυλο αποκτούν ιδιαίτερη βαρύτητα στον ευρωπαϊκό διάλογο. Η θέση της ΕΕ στο πλαίσιο του Παγκόσμιου Forum για τους Πρόσφυγες ήδη από τον Δεκέμβριο του 2019 ήταν ότι «είναι αποφασισμένη να διατηρήσει την ισχυρή δέσμευση που έχει αναλάβει για την παροχή σωτήριας στήριξης σε εκατομμύρια πρόσφυγες και εκτοπισθέντες, καθώς και για την προώθηση βιώσιμων λύσεων με γνώμονα την ανάπτυξη».

Δυστυχώς όμως, η ανάγκη για άμεση και αποτελεσματική αντιμετώπιση του προσφυγικού ζητήματος, όπως και η παροδική μετατόπιση των περισσοτέρων από τα κράτη μέλη, ουδέποτε έγινε με γνώμονα τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η διστακτικότητα για ουσιαστική μεταρρύθμιση του Δουβλίνου III είναι διάχυτη σε κάθε προσπάθεια αντιμετώπισης των κρίσεων που συνδέονταν με την αύξηση των μεταναστευτικών ροών. Ενώ η ανάγκη για μεταρρύθμιση του συστήματος Δουβλίνο III ήταν προφανής, η δυστοκία των κρατών μελών που χάρη στη γεωγραφική τους θέση μπορούσαν να μείνουν αμέτοχα, ήταν αποτρεπτική για οποιοδήποτε τέτοιο εγχείρημα. Το κενό της έλλειψης νομοθετικής μεταρρύθμισης αναπληρωνόταν μόνο με κατευθυντήριες γραμμές.

Έτσι, η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο (EASO)¹³ το 2020 εξέδωσε κατευθυντήριες γραμμές για την εφαρμογή του Κανονισμού Δουβλίνο III, παρέχοντας καθοδήγηση προς τα κράτη μέλη κατά την επιχειρησιακή εφαρμογή των υφιστάμενων διατάξεων. Όπως αναφέρεται στο ίδιο το κείμενο των κατευθυντήριων γραμμών EASO, «οι παρούσες κατευθυντήριες γραμμές θα πρέπει να εκληφθούν ως ένα περαιτέρω βήμα και μία ακόμη προσπάθεια για τη διευκόλυνση της εφαρμογής ορισμένων διατάξεων του Κανονισμού Δουβλίνο III. Δεν καλύπτουν όλες τις παραμέτρους που εμπίπτουν στο πεδίο εφαρμογής του κανονισμού»¹⁴.

Στην από 23.09.2020 Ανακοίνωση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο και την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφε-

---

ότι η αναζήτηση μιας τέτοιας ισορροπίας με γνώμονα όχι την ιδιαίτερη κατάσταση ενός και μόνον κράτους μέλους, αλλά την κατάσταση όλων των κρατών μελών, αντιβαίνει στην αρχή της αναλογικότητας (βλ., κατ' αναλογίαν, απόφαση της 18ης Ιουνίου 2015, Εσθονία κατά Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, C508/13, EU:C:2015:403, σκέψη 39). 291. Όταν ένα ή περισσότερα κράτη μέλη αντιμετωπίζουν επείγουσα κατάσταση, κατά την έννοια του άρθρου 78, παράγραφος 3, ΣΛΕΕ, τα βάρη που απορρέουν από τα προσωρινά μέτρα τα οποία θεσπίζονται με βάση τη διάταξη αυτή υπέρ αυτού ή αυτών των κρατών μελών πρέπει, κατ' αρχήν, να κατανέμονται μεταξύ όλων των άλλων κρατών μελών, σύμφωνα με την αρχή της αλληλεγγύης και της δίκαιης κατανομής των ευθυνών μεταξύ των κρατών μελών, καθόσον, σύμφωνα με το άρθρο 80 ΣΛΕΕ, η αρχή αυτή διέπει την πολιτική της Ένωσης στον τομέα του ασύλου[...]». <https://curia.europa.eu/juris/>.

12 Μαρούδα Μαρία Ντανιέλα και Σαράντη Βασιλική, ό.π., σ. 49.

13 Η Ευρωπαϊκή Υπηρεσία Υποστήριξης για το Άσυλο (EASO) (Κανονισμός ΕΕ 439/2010) αντικαταστάθηκε από τον Οργανισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Άσυλο με τον Κανονισμό ΕΕ 2021/2303.

14 [https://euaa.europa.eu/sites/default/files/EASO-Guidance Dublin-procedure-EL.pdf](https://euaa.europa.eu/sites/default/files/EASO-Guidance%20Dublin-procedure-EL.pdf).

ρειών σχετικά με το νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, το οποίο ψηφίστηκε από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (Απρίλιος 2024) προτάσσεται η θέση σε εφαρμογή των αναγκαίων εγγυήσεων για την προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Όμως παράλληλα διαφαίνεται πιο έντονα η ανησυχία της Επιτροπής για τη θέσπιση διαδικασιών που θα εξαλείψουν τους κινδύνους των μη επιτρεπόμενων μετακινήσεων με την αναφορά σε άμεση εφαρμογή της ενωσιακής διαδικασίας επιστροφής στα σύνορα «[...] για να διασφαλιστεί ότι κάθε άτομο θα έχει ατομική αξιολόγηση και ότι οι βασικές εγγυήσεις θα παραμείνουν στο ακέραιο, με πλήρη σεβασμό της αρχής της μη επαναπροώθησης και των θεμελιωδών δικαιωμάτων [...]. Για να διασφαλιστεί η αποτελεσματική πρόσβαση στις διαδικασίες ασύλου και ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων, τα κράτη μέλη, σε στενή συνεργασία με τον Οργανισμό Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, θα θεσπίσουν, ως πρόσθετη διασφάλιση, έναν αποτελεσματικό μηχανισμό παρακολούθησης, ήδη κατά το στάδιο του ελέγχου διαλογής».¹⁵

Περαιτέρω, η θέσπιση του Οργανισμού της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Άσυλο (EASO), με την ψήφιση του Κανονισμού ΕΕ 2021/2303¹⁶ υποτίθεται ότι ήταν ένα σημαντικό βήμα πρόοδου στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού των πρακτικών της ΕΕ για το άσυλο και την υποδοχή. Με τον Κανονισμό αυτόν, η EASO μετατράπηκε σε αυτόνομο οργανισμό, προκειμένου να συμβάλει στη διασφάλιση της αποτελεσματικής και ομοιόμορφης εφαρμογής της ενωσιακής νομοθεσίας για το άσυλο στα κράτη μέλη σε πλαίσιο πλήρους σεβασμού των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Μεταξύ άλλων, η EASO διοργανώνει και συντονίζει δραστηριότητες για την πρόληψη της ορθής και αποτελεσματικής εφαρμογής της νομοθεσίας της Ένωσης για το άσυλο, θεσπίζει μηχανισμό παρακολούθησης με στόχο την πρόληψη ή τον εντοπισμό πιθανών ελλείψεων στα συστήματα ασύλου και υποδοχής των κρατών μελών, ώστε να ενισχύσει την αποτελεσματικότητά τους. Ο Κανονισμός ΕΕ 2021/2303 προβλέπει έναν Υπεύθυνο θεμελιωδών δικαιωμάτων (άρθρο 49) και ένα μηχανισμό καταγγελιών για να λαμβάνει αναφορές παραβίασης προκειμένου να διασφαλίζεται ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε όλες τις δραστηριότητες του Οργανισμού (άρθρο 51).

Η επίκληση της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων καταλήγει προσχηματική. Στο επίκεντρο είναι η πρόληψη ή ο εντοπισμός πιθανών ελλείψεων στα συστήματα ασύλου και υποδοχής των κρατών μελών, αλλά και η μέριμνα για την ενίσχυση της αποτελεσματικότητας των συστημάτων αυτών.

Εξάλλου, και το νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο, που ψηφίστηκε μόλις τον Απρίλιο του 2024, ήδη επικρίνεται, αφενός επειδή δεν έδωσε λύση στη λεγόμενη αρχή του Δουβλίνου, βάσει της οποίας η ευθύνη για τη διαχείριση της αίτησης του ασύλου παραμένει στο αρχικό κράτος υποδοχής. Αφετέρου το Σύμφωνο επικρίνεται, επειδή με τον τρόπο που διαχειρίζεται τους αιτούντες άσυλο υπό συγκεκριμένες συνθήκες απειλεί θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.

Με το νέο Σύμφωνο για τη Μετανάστευση και το Άσυλο συνεχίζεται η αποποίηση ευθυνών όσων κρατών μελών δεν είναι χώρες υποδοχής, αφού όχι μόνο δεν τους επιβάλλεται να επωμίζονται μέρος των προσφυγικών ροών, αλλά τους παρέχεται η δυνατότητα να καταβάλλουν χρήματα για κάθε πρόσφυγα που δεν δέχονται.

¹⁵ <https://commission.europa.eu/publications/migration-and-asylum-package-new-pact-migration-and-asylum-documents-adopted-23-september-2020.el>.

¹⁶ Κανονισμός (ΕΕ) 2021/2303 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 15^{ης} Δεκεμβρίου 2021 σχετικά με τον Οργανισμό της Ευρωπαϊκής Ένωσης για το Άσυλο και την κατάργηση του κανονισμού (ΕΕ) αριθ. 439/2010, PE/61/2021/REV/1, EE L 468 30.12.2021. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32021R2303>.

Στο μεταξύ, οι δημογραφικές και οικονομικές τάσεις, η πολιτική αστάθεια, οι συγκρούσεις και οι πόλεμοι που μαίνονται, καθώς και η κλιματική αλλαγή δείχνουν ξεκάθαρα ότι η μετανάστευση θα είναι ένα μείζον παγκόσμιο φαινόμενο στα επόμενα χρόνια. Ενώ οι πρόσφυγες μετά το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο ήταν μερικές χιλιάδες, στις μέρες μας, σύμφωνα με τις τελευταίες εκτιμήσεις της Ύπατης Αρμοστείας του ΟΗΕ για τους πρόσφυγες, ο αριθμός τους παγκοσμίως έχει φτάσει τα 36 εκατομμύρια, από τους οποίους το 50% είναι παιδιά¹⁷.

Τα παραπάνω είναι μία ισχυρή ένδειξη ότι το προσφυγικό ζήτημα πρέπει να αντιμετωπιστεί ως αναπόσπαστο κομμάτι της σύγχρονης πραγματικότητας. Οι προσφυγικές ροές, οι οποίες όλοι συνηγορούν ότι θα αυξηθούν και άλλο τα επόμενα χρόνια, δεν γίνεται να αγνοηθούν. Η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπορεί να θέτει ως προτεραιότητα το πώς θα αποκλείσει από τα σύνορά της τους αιτούντες άσυλο, όχι μόνο γιατί με τον τρόπο αυτόν το νομοθετικό πλαίσιο της Σύμβασης της Γενεύης για την προστασία των δικαιωμάτων των προσφύγων καθίσταται κενό γράμμα, αλλά και γιατί κάτι τέτοιο σε λίγα χρόνια δεν θα είναι ρεαλιστικό. Η απαλλαγή από την υποχρέωση υποδοχής μέρους των προσφυγικών ροών έναντι χρηματικής καταβολής σύντομα δεν θα είναι βιώσιμη λύση για κανέναν.

IV. Ο πρόσφυγας ως φορέας δικαιωμάτων στον σύγχρονο ευρωπαϊκό κινηματογράφο

Η στάση των κρατών μελών απέναντι στους πρόσφυγες φαίνεται πως αναπαράγεται και σε άλλες εκφάνσεις του δυτικού πολιτισμού. Λαμβάνοντας υπόψη ότι τα μέσα μαζικής ενημέρωσης διαμορφώνουν την κοινή γνώμη «συμπιέζοντας την πληροφορία σε όλο και πιο στερεότυπα καλούπια»¹⁸, αναζητήσαμε τον τρόπο με τον οποίο αποδίδονται κινηματογραφικά οι εκτοπισθέντες και τα προσφυγικά στρατόπεδα. Το δείγμα μας αποτέλεσαν οι διεθνείς ταινίες και σειρές, οι οποίες γυρίστηκαν στην Ελλάδα την πρώτη πενταετία της λειτουργίας του Εθνικού Κέντρου Οπτικοακουστικών Μέσων και Επικοινωνίας (ΕΚΟΜΕ), δηλαδή το διάστημα 2018-2022 και εντάχθηκαν σε χρηματοδοτικό πρόγραμμα του φορέα.

Ένα μεγάλο ποσοστό από αυτές τις οπτικοακουστικές παραγωγές είχαν την προσφυγική κρίση είτε ως κεντρική θεματολογία είτε ως περιφερειακό τμήμα της αφήγησης, γεγονός το οποίο αποδίδεται στη διπλή συγκυρία της ίδρυσης του ΕΚΟΜΕ και της προσφυγικής κρίσης, η οποία ως μία «κρίση μέσα στην κρίση»¹⁹ είχε στρέψει το ενδιαφέρον της παγκόσμιας κοινότητας στην Ελλάδα.

Η έρευνά μας εστίασε σε τρεις ευρωπαϊκές ταινίες μυθοπλασίας, οι οποίες έχουν γυριστεί και διαδραματίζονται στην Ελλάδα, την «Disneyland της κρίσης»²⁰, το 2015 ή και λίγο αργότερα και καταπιάνονται αποκλειστικά με το προσφυγικό ζήτημα. Πρόκειται για τις ταινίες *Mediterraneo: Ο νόμος της θάλασσας* (Marcel Barrena, 2021), η Εθελόντρια (Nely Reguera, 2022) και Έξοδος (Abbe Hassan, 2023). Κατά την προσέγγιση του κινηματογραφικού κειμένου λάβαμε υπόψη τα αφηγηματικά και υφολογικά στοιχεία, πραγματοποιώντας κειμενική ανάλυση με άξονα τον σκηνικό χώρο, τους χαρακτήρες και τον ήχο. Τα συμπεράσματά μας συγκλίνουν με αυτά προηγούμενων ερευνών, καταδεικνύοντας ότι ο τρόπος με τον οποίο αναπαρίσταται η

17 <https://www.unhcr.org/gr/56161-pagosmio-forum-gia-tous-prosfyges.html>.

18 Said Edward W., Οριενταλισμός, μτφ. Φώτης Τερζάκης. Αθήνα, Πατάκης, 1996, σ. 40.

19 Papataxiarchis Evthymios, «Being 'there': At the front line of the 'European refugee crisis' - part 2», *Anthropology Today*, 32(3), 2016, σ. 6.

20 Tziouvas Dimitris, «Crisis, Exoticism and the Rediscovery of Greece», στο P. Panagiotopoulos και D. P. Sotiropoulos (επιμ), *Political and Cultural Aspects of Greek Exoticism*. Switzerland, Palgrave Pivot, 2020, σ. 121.

προσφυγική κρίση στα ΜΜΕ και στην τέχνη δεν φέρνει κατ' ανάγκη το κοινό εγγύτερα στους πρόσφυγες, δεν συμβάλλει σε μία πιο συμμετοχική αντιμετώπιση της κρίσης²¹ και ενδεχομένως συντελεί στη διαμόρφωση μιας απανθρωποποιημένης εικόνας τους²², αναπαράγοντας τη λογική των ανθρωπίνων δικαιωμάτων «άνιση αξίας»²³.

Πιο συγκεκριμένα, με εξαίρεση τον ένα και μοναδικό πρωταγωνιστή-πρόσφυγα σε κάθε ταινία οι υπόλοιποι εμφανίζονται ανά δεκάδες, δίνοντας την αίσθηση της ομοιογένειας και της έλλειψης επιμέρους χαρακτηριστικών, σαν ένας «πολτός απρόσωπης μάζας»²⁴. Ο γενικευμένος και απλουστευτικός τρόπος αναπαράστασης των προσφύγων στις ταινίες εμπίπτει στον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζεται διαχρονικά η ανατολική ετερότητα από τον δυτικό κινηματογράφο: με μία «δίχως ευαισθησία» σχηματοποίηση²⁵. Στο ίδιο πλαίσιο, οι πρόσφυγες απεικονίζονται σε καθεστώς μαζικής οργής ή εξαθλίωσης²⁶ και μετατρέπονται σε καρικατούρες, μέσω μοτίβων διαπολιτισμικής προκατάληψης²⁷.

Στις τρεις ταινίες οι τρόποι με τους οποίους αποτυπώνεται η στρατοπεδική πραγματικότητα (στη Μόρια, στη Μαλακάσα και στο αυτοσχέδιο στρατόπεδο του παλαιού αεροδρομίου Αθηνών) συγκλίνουν. Η μαζοποίηση, ο συνωστισμός, η οχλαγωγία, η ακαταστασία και η ρυπαρότητα είναι τα κύρια χαρακτηριστικά των συνθηκών στα στρατόπεδα, ακυρώνοντας έναν προς έναν τους στόχους των διατάξεων της Συνθήκης της Γενεύης και επαληθεύοντας τα λόγια του Bauman, πως πρόκειται για χωματερές ανθρωπίνων αποβλήτων²⁸. Τα στρατόπεδα φέρουν, επίσης, τα χαρακτηριστικά του «μη-τόπου» του Augé' εκεί το υποκείμενο χάνει την ταυτότητά του, αποκόπτεται από τους άλλους, ενώ η ύπαρξή του εγγράφεται ως κενό στο συνεχές της ιστορίας²⁹.

Καθώς στη δυτική φαντασίωση η γενική συνθήκη ζωής των Ανατολιτών είναι συνυφασμένη με τα χαρακτηριστικά της εξαθλίωσης, της βρωμιάς και της υποβάθμισης³⁰, η κατάσταση που επικρατεί στα στρατόπεδα μοιάζει να αποτελεί συνέχεια των φυσικών συνθηκών της καθημερινότητας στις πατρίδες τους. Αυτή η αναπαράσταση καλλιεργεί στο ασυνείδητο του θεατή ένα είδος ηθικού εφησυχασμού για την τωρινή τους κατάσταση. Επιπλέον, εγκλωβίζοντας τους πρόσφυγες στην Ελλάδα και παρέχοντάς τους ανθρωπιστική βοήθεια, η Δύση οριοθετεί και κλείνει τα νοητά της σύνορα απέναντι στους «άλλους», αναπαυόμενη μέσα στην ηθική και υλική ασφάλεια που της παρέχει η απόσταση από τις κραυγές των Ερινυών και των εκτοπισθέντων³¹.

Υπάρχει μία τέτοια εκκωφαντική σιωπή ως προς την ύπαρξη δικαιωμάτων των προσφύ-

21 Yalouri Eleana, «'Difficult' Representations: Visual Art Engaging with the Refugee Crisis», *Visual Studies*, 34(3), 2019, σ. 234.

22 Chouliaraki Lilie & Stolic Tijana, «Rethinking Media Responsibility in the Refugee 'Crisis': A Visual Typology of European News», *Media, Culture and Society*, 39(8), 2017, σσ. 1162-1177.

23 Sennett Richard, *Ο ξένος. Δύο δοκίμια για την εξορία*, μτφ. Παναγιώτης Σουλτάνης. Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 2015, σ. 22.

24 Bauman Zygmunt, *Ρευστοί καιροί, η ζωή την εποχή της αβεβαιότητας*, μτφ. Κωνσταντίνος Δ. Γεώργας. Αθήνα, Μεταίχμιο, 2008, σσ. 75, 78.

25 Said Edward W., *Οριενταλισμός*, ό.π., σ. 88.

26 Ό.π., σ. 345.

27 Stam Robert, *Εισαγωγή στη θεωρία του κινηματογράφου*, μτφ. Κατερίνα Κακλαμάνη στο Ε. Στεφανή (επιμ.). Αθήνα, Πατάκης, 2020, 348.

28 Bauman Zygmunt, ό.π., σσ. 56, 78.

29 Augé Marc, *Non-Places. Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, μτφ. John Howe. London, Verso, 1995, σ. 87.

30 Todorova Maria, *Βαλκάνια, η Δυτική Φαντασίωση*, μτφ. Ιουλία Κολοβού. Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2005.

31 Said Edward W., ό.π., σ. 72; Bauman Zygmunt, ό.π., σ. 76.

γων που ο θεατής μένει με την εντύπωση ότι δεν υφίστανται. Ότι ο νομικός μας πολιτισμός δεν αφορά τις ανθρώπινες μάζες που μεταφέρονται από τα παράλια των νοτίων ή νοτιοανατολικών ακτών της Μεσογείου στη χώρα μας. Το οξύμωρο είναι ότι, ενώ η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι μία από τις μεγαλύτερες κατακτήσεις του νομικού πολιτισμού της Δύσης, ο δυτικός άνθρωπος φαίνεται να την επιφυλάσσει αποκλειστικά για τον εαυτό του. Η όποια πρόσβαση σε αγαθά, όπως η αξιοπρεπής τροφή, η περίθαλψη και η ασφάλεια, είναι για τον πρόσφυγα αποτέλεσμα της γενναιοδωρίας κάποιου Δυτικού· δεν παρουσιάζεται ως αυτονόητη, ούτε καν ως αποτέλεσμα διεκδίκησης δικαιωμάτων.

V. Προς ένα αβέβαιο μέλλον

Η δυστοκία των λαών και των θεσμών της ΕΕ να εντάξουν το προσφυγικό ζήτημα με ουσιαστικό τρόπο στις πολιτικές τους και η εμμονή τους να το αντιμετωπίζουν ως ένα πρόβλημα που έρχεται από μακριά και πρέπει να μείνει μακριά, έχει πολλές αιτίες και σίγουρα τροφοδοτείται από την ψευδαίσθηση ότι πρόκειται για κάτι που αν μείνει έξω από τα σύνορά τους, δεν θα τους αφορά.

Η χορήγηση ασύλου δεν στηρίζεται σε κάποιο ατομικό δικαίωμα, του οποίου ο αιτών κάνει χρήση. Αποτελεί μονομερή προστατευτική πράξη του κράτους που χορηγεί το άσυλο. Η αρχή της αλληλεγγύης αποτελεί την απαραίτητη προϋπόθεση για την αντιμετώπιση ενός τόσο καιρικού ζητήματος, ωστόσο τα κράτη μέλη δεν μπορούν να εξαναγκασθούν στην εφαρμογή της.

Αυτές οι προϋποθέσεις καθιστούν τον οποιονδήποτε εξαναγκασμό στη διαχείριση του προσφυγικού ζητήματος απαγορευτικό. Ωστόσο, θα ανέμενε κανείς ότι αυτές οι ίδιες προϋποθέσεις απευθύνουν μία έκκληση στα ανθρωπιστικά ιδεώδη στα οποία ο δυτικός άνθρωπος έχει στηρίξει τον πολιτισμό του. Αυτή τη στιγμή όμως τα ανθρωπιστικά ιδεώδη επάνω στα οποία χτίστηκε το ευρωπαϊκό κεκτημένο δείχνουν να ξεθωριάζουν και να αλλοιώνονται για λόγους οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να αναλυθούν στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας.

Η άνοδος των ακροδεξιών κομμάτων σε ολόκληρη την Ευρωπαϊκή Ένωση κατά τις εκλογές για την ανάδειξη του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις 9 Ιουνίου 2024, οφείλεται εν πολλοίς στο ότι το προσφυγικό/μεταναστευτικό ζήτημα ήταν το πρώτο θέμα στην ατζέντα τους. Τα κελύσματα τους στηρίζονται στο αφήγημα ότι οι εισόδος των προσφύγων στην ΕΕ απειλεί την ασφάλεια και την ευημερία των πολιτών της. Αν αυτό καταστεί η κυρίαρχη νοοτροπία έναντι των προσφύγων, η περιγραφή του *Agier*, σύμφωνα με την οποία οι πρόσφυγες είτε θα βρίσκονται «περιορισμένοι σε στρατόπεδα συγκέντρωσης για άγνωστο χρονικό διάστημα, ή θα αναγκασθούν να εγκατασταθούν διακριτικά -λόγω της αναπόφευκτα παράνομης κατάστασής τους- ανάμεσα στους πολίτες της χώρας υποδοχής ή όποιας άλλης χώρας καταφέρουν, πάλι παράνομα, να περάσουν τα σύνορα»³², ενδεχομένως σε λίγα χρόνια να φαντάζει ως ένα ήπιο σενάριο.

32 Michael Agier: *Aux bords du monde, Les Réfugiés*, Flammarion Paris, 2002, σ. 55.

Ο Εικονικός Βοηθός στο νηπιαγωγείο ως ο κατεξοχήν ‘άλλος’: Μια πρόταση για την ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση

.....
Ρένα Κάτσενου
Ιωάννης Δεληγιάννης
Νταβίλα Ονοράτου
.....

I. Εισαγωγή

Η τεχνολογία δεν διευκολύνει απλώς τον άνθρωπο να εκτελεί ορισμένες εργασίες, αλλά επαναπροσδιορίζει το νόημα της ανθρώπινης δράσης¹. Για παράδειγμα, ένα ρομπότ σε μια βιομηχανία δεν αυξάνει μόνο την παραγωγή, αλλά αλλάζει ριζικά και την ίδια τη διαδικασία παραγωγής, δίνοντας νέο νόημα στην έννοια «εργασία».² Η πρόσφατη ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην καθημερινότητά μας, όπως εκδηλώνεται μέσω εφαρμογών όπως το Chat GPT, αποτελεί ένα παράδειγμα αυτής της δυναμικής που αναδεικνύει πώς τα γλωσσικά μοντέλα και οι εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης (Artificial Intelligence, AI) όχι μόνο επηρεάζουν τον τρόπο που εργαζόμαστε, αλλά συμβάλλουν και στον επαναπροσδιορισμό διάφορων κοινωνικών νοημάτων.

Η ταχεία αυτή εξέλιξη έχει επηρεάσει και την παιδική εμπειρία, αφού τα παιδιά αλληλεπιδρούν καθημερινά με εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης, από τους αλγορίθμους του YouTube που καθορίζουν το περιεχόμενο που βλέπουν, μέχρι τις διάφορες εκπαιδευτικές εφαρμογές και τους εικονικούς βοηθούς Siri και η Alexa που χρησιμοποιούν για την αναζήτηση πληροφοριών. Σε αυτό το τοπίο έρχονται να προστεθούν και οι πρόσφατες εξελίξεις στη διαδραστικότητα των μεγάλων γλωσσικών μοντέλων (Large Language Models, LLM), όπως το Voice AI ChatGPT, που διευκολύνουν περαιτέρω την πρόσβαση των παιδιών στην τεχνητή νοημοσύνη μέσω της ικανότητας ομιλίας. Αυτό, όμως, που είναι ιδιαίτερα σημαντικό είναι ότι η αλληλεπίδραση των παιδιών με αυτού του είδους τη τεχνολογία μπορεί να επηρεάσει τον τρόπο που μαθαίνουν και σχετίζονται με τους άλλους ανθρώπους³.

Πράγματι, τα νέα δεδομένα στο πεδίο της τεχνολογίας φέρνουν ευκαιρίες αλλά και προκλήσεις, ιδιαίτερα για όσους έχουν την ευθύνη της εκπαίδευσης των παιδιών. Σύμφωνα με έρευνα που έγινε στη Φινλανδία και τη Νότια Αφρική, οι γονείς εκφράζουν ανησυχίες, καθώς πιστεύουν ότι τα παιδιά τους δεν έχουν συνειδητοποιήσει τις επιπτώσεις που μπορεί να έχει η τεχνητή νοημοσύνη στη ζωή τους.⁴

1 Winner, L. (1986). *The Whale and the Reactor: A Search for Limits in an Age of High Technology*. Chicago: University of Chicago Press.

2 Winner, ό.π., σ. 6.

3 Bailey, Jakki O., Barkha Patel, and Danna Gurari. (2021). "A Perspective on Building Ethical Datasets for Children's Conversational Agents." *Frontiers in Artificial Intelligence* 4:637532. <https://doi.org/10.3389/frai.2021.637532>, σσ. 1, 2.

4 Okkonen, Jussi, και Sirkku Kotilainen. (2019). "Minors and Artificial Intelligence – Implications to Media Literacy."

II. Ψηφιακοί Ιθαγενείς και Μετα-ανθρώπινη Εγγύτητα

Για να κατανοήσουμε καλύτερα τον κοινωνικό ρόλο της τεχνολογίας, μπορούμε να ανατρέξουμε στον Alfred Schütz, ο οποίος ανέπτυξε την έννοια των «κοινωνικών αποθεμάτων γνώσης», που περιλαμβάνουν όλες τις πληροφορίες και εμπειρίες που διαθέτει ένα άτομο και χρησιμοποιεί για να κατανοήσει και να ερμηνεύσει την κοινωνική πραγματικότητα. Η γνώση αυτή είναι δυναμική και αναπροσαρμόζεται μέσω της αλληλεπίδρασης και των νέων εμπειριών.⁵ Σήμερα, καθώς το πλαίσιο εμπειριών των παιδιών έχει διευρυνθεί περιλαμβάνοντας την τεχνητή νοημοσύνη (TN) και τα ψηφιακά μέσα, η τεχνολογία παίζει σημαντικό ρόλο στη διαδικασία της κοινωνικοποίησης.

Μάλιστα, σύμφωνα με τον Marc Prensky, η επίδραση της τεχνολογίας στα πρότυπα συμπεριφοράς των ανθρώπων είναι τόσο καταλυτική, ώστε απέδωσε τον όρο «ψηφιακοί ιθαγενείς» στα παιδιά που γεννήθηκαν στην ψηφιακή εποχή με αποτέλεσμα να έχουν ενσωματώσει τις ψηφιακές τεχνολογίες στην καθημερινή τους ζωή από μικρή ηλικία. Οι άνθρωποι αυτοί έχουν αναπτύξει διαφορετικές συνήθειες, πρότυπα σκέψης και συμπεριφορές σε σύγκριση με τους «ψηφιακούς μετανάστες», δηλαδή εκείνους που έμαθαν και υιοθέτησαν τις τεχνολογίες σε μεταγενέστερο στάδιο της ζωής τους.⁶

Μία από τις σημαντικότερες κοινωνικές μεταβολές που επήλθε μέσα από τη δυναμική αλληλεπίδραση των ανθρώπων με τα ψηφιακά μέσα, τα δημιουργήματα πληροφορίας κατά τον Stasienko, είναι η «μετα-ανθρώπινη εγγύτητα» (post human intimacy). Η έννοια αυτή περιγράφει την τάση των ανθρώπων να αναπτύσσουν συναισθήματα και να συνδέονται με ψηφιακές οντότητες, αποδίδοντάς τους πολλές φορές ανθρώπινες ιδιότητες.⁷ Εκδηλώσεις μετα-ανθρώπινης εγγύτητας μπορεί να περιλαμβάνουν μικρές συμπεριφορές, όπως το να απαντούν οι άνθρωποι με «ευχαριστώ» και «παρακαλώ» στο ChatGPT, έως και πιο ακραίες μορφές συναισθηματικής σύνδεσης, όπως η περίπτωση ενός Ιάπωνα που παντρεύτηκε μια ψηφιακή οντότητα, τη Hatsune Miku, επιδιώκοντας με αυτόν τον συμβολικό τρόπο να κοινοποιήσει και να καταστήσει κοινωνικά αποδεκτή την τάση των ανθρώπων να συνδέονται με ψηφιακές οντότητες.⁸

III. Διαμορφώνοντας Εκπαιδευτικούς Στόχους στη Εποχή του Μετα-ανθρωπισμού

Απέναντι στις ραγδαίες τεχνολογικές και κοινωνικές εξελίξεις, τονίζεται η ανάγκη ανάπτυξης νέων εκπαιδευτικών προσεγγίσεων και πολιτικών που ενισχύουν τις γνώσεις και την κριτική ικανότητα των νέων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη.⁹ Σε αυτή την προοπτική, προτείνουμε μια εκπαιδευτική προσέγγιση που στοχεύει, μέσω κατάλληλων παιδαγωγικών μεθόδων και εργαλείων, να βοηθήσει τα νήπια να κατανοήσουν τη διαφορετική οντολογική φύση της TN σε σχέση με τον άνθρωπο, δηλαδή να κατανοήσουν τις δυνατότητες, αλλά και τους περιορισμούς

Στο *Information Technology and Systems: Proceedings of ICITS 2019*, 881-890. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11890-7_82.

5 Schütz, A. (1967). *The phenomenology of the social world*. Northwestern University Press, σ. 27, 38, 77-78, 80-100.

6 Prensky, Marc. (2001). "Digital Natives, Digital Immigrants.," *On the Horizon* 9 (5). MCB University Press.

7 Stasienko, J. (2023). *Media Technologies and Posthuman Intimacy*. Bloomsbury Academic, σσ. 1-26.

8 Katsenou, R. (2023). "Falling in Love with Miku: An Interpretive Approach to Human-Robot Interaction." Στο *Taboo - Transgression - Transcendence in Art & Science 2023 Book of Abstracts*, 15-16. Valletta: Malta Society of Arts, September 27-29. Διαθέσιμο στο <https://avarts.ionio.gr/ttt/2023/en/program/>.

9 Okkonen, J., Kotilainen, S. (2019). "Minors and Artificial Intelligence – Implications to Media Literacy." Στο: Rocha, Á., Ferrás, C., Paredes, M. (επιμ.) *Information Technology and Systems. ICITS 2019. Advances in Intelligent Systems and Computing*, τόμ. 918. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-030-11890-7_82.

της. Αυτή η προοπτική συντάσσεται με τις θέσεις της UNICEF για την προάσπιση των δικαιωμάτων των παιδιών, η οποία τονίζει ότι είναι απαραίτητο από μικρή ηλικία τα παιδιά να κατανοούν και να ελέγχουν τις επιδράσεις της ΤΝ στη ζωή τους.¹⁰

Αναλυτικότερα, αντλώντας θεωρητικό υπόβαθρο από τη θεωρία της μετα-ανθρωπικής εγγύτητας του Stasienco,¹¹ εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης, όπως οι εικονικοί βοηθοί αντανακλούν «τον κατεξοχήν άλλο». Αυτή η προσέγγιση αναδεικνύει ότι, εκτός από τον άνθρωπο, και οι μη ανθρωπικοί παράγοντες (όπως τεχνολογίες, άψυχα αντικείμενα, οικοσυστήματα κ.ά.) μπορούν, μέσα από τη δυναμική διάδραση, να δημιουργούν νέα νοήματα και πρακτικές, διαμορφώνοντας νέες κοινωνικές πραγματικότητες¹²

Στο επίπεδο της εκπαιδευτικής πράξης, η μετα-ανθρωπική εκπαιδευτική προσέγγιση υλοποιείται όταν οι εκπαιδευτικοί αναγνωρίσουν ότι τα παιδιά αποτελούν μέρη των διαπλεκόμενων δικτύων σχέσεων, τα οποία διαρκώς αλληλοεπιδρούν με τους συνομηλικούς τους, τους εκπαιδευτικούς, το υλικό περιβάλλον και άλλες μη ανθρωπίνες οντότητες.¹³ Κεντρική ιδέα σε αυτή την προοπτική είναι η έννοια της «εμπλοκής» (*entanglement*), η οποία αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι συνυφαίνονται με το περιβάλλον τους και με άλλες οντότητες.¹⁴ Επομένως, κατά την οργάνωση του εκπαιδευτικού σχεδιασμού, πρέπει να συνηγορείται ότι οι εκπαιδευτικές εφαρμογές δε μεταδίδουν μόνο συγκεκριμένο περιεχόμενο αλλά, όπως είχε αναφέρει ο McLuhan, και οι ίδιες οι τεχνολογικές εφαρμογές είναι ένα μήνυμα που επιδρά στη διαμόρφωση της συμπεριφοράς των παιδιών.¹⁵

IV. Προσεγγίζοντας την Τεχνητή Νοημοσύνη στην Προσχολική Εκπαίδευση μέσω Εικονικού Βοηθού

IV.1 Δημιουργώντας τον Φρουφρού

Για να εφαρμόσουμε στην πράξη το εγχείρημα της εισαγωγής της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση, αποφασίσαμε να δημιουργήσουμε έναν εικονικό βοηθό. Ένας εικονικός βοηθός είναι μια εφαρμογή τεχνητής νοημοσύνης που παρέχει πληροφορίες στους χρήστες αλληλεπιδρώντας σε φυσική γλώσσα. Με την ανάπτυξη της συνομιλητικής τεχνητής νοημοσύνης, αυτοί οι βοηθοί έχουν γίνει πιο «έξυπνοι», ικανοί να μαθαίνουν από κάθε συνομιλία και να βελτιώνουν τις δυνατότητες και τις αντιδράσεις τους σύμφωνα με τις ανάγκες των χρηστών.¹⁶ Ονομάσαμε τον εικονικό βοηθό “Φρουφρού”.

Η συγκεκριμένη εκπαιδευτική πρόταση εντάσσεται στο ερευνητικό πρόγραμμα που βρί-

10 UNICEF. (2021). *Policy Guidance on AI for Children 2.0*. New York: United Nations Children’s Fund. Διαθέσιμο στο: <https://www.unicef.org/globalinsight/>.

11 Stasienco, ό.π., σ. 1-26.

12 Karen Barad, “Agential Realism: Rethinking the Human-Nonhuman Divide,” σε *New Directions in Critical Theory*, επιμ. Claire L. Coole και Samantha S. Frost, 155-174 (Durham: Duke University Press, 2007), αναφέρεται σε: Zilin Lin και Guijuan Li, “A Posthuman Perspective on Early Literacy: A Literature Review,” *Journal of Childhood Education & Society* 2, no. 1 (2021): 69-86.

13 Lin, Z., & Li, G. (2021). A post human perspective on early literacy: A literature review. *Journal of Childhood Education & Society*, 2(1), 69-86.

14 Blaikie, Fiona, Christine Daigle, και Liette Vasseur. (2020). “New pathways for teaching and learning: the post-humanist approach.” Ετοιμάστηκε για την Καναδική Επιτροπή για την UNESCO. Οτάβα, Καναδάς. Διαθέσιμο στο <https://dr.library.brocku.ca/handle/10464/15047>, σ. 1.

15 McLuhan, M. (1964). *Understanding media: The extensions of man*, McGraw-Hill.

16 Labadze, L., Grigolia, M., & Machaidze, L. 2023. “Role of AI Chatbots in Education: Systematic Literature Review.”

σκεται ήδη σε εξέλιξη με τίτλο «Τα ρομπότ πάνε νηπιαγωγείο: εικόνες τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση», το οποίο διεξάγεται στο τμήμα Τεχνών Ήχου και Εικόνας του Ιονίου Πανεπιστημίου και στόχο έχει να διερευνήσει τους πιθανούς τρόπους εισαγωγής της ΤΝ στην προσχολική εκπαίδευση.¹⁷

Για τη δημιουργία του προφίλ του εικονικού βοηθού, επιλέξαμε το γλωσσικό μοντέλο ChatGPT4, και συγκεκριμένα την ενότητα GPTs. Ακολουθήσαμε μια συστηματική προσέγγιση που περιλάμβανε δυο βασικά στάδια, τον καθορισμό των στόχων και εκπαιδευτικών εργαλείων και το στάδιο υλοποίησης. Ακολουθεί η περιγραφή των σταδίων.

IV.1α. Καθορισμός Παιδαγωγικών Στόχων

Το πρώτο μέλημα κατά τη δημιουργία του εικονικού βοηθού Φρουφρού ήταν να επιλέξουμε τους παιδαγωγικούς στόχους και τα μέσα που θα χρησιμοποιεί για επιτύχει τους στόχους τους. Η κεντρική μας επιδίωξη ήταν ο βοηθός να λειτουργεί όχι μόνο ως μέσο εκπαίδευσης, αλλά και ως πηγή δημιουργικής έμπνευσης, προάγοντας μια ολοκληρωμένη και εμπλουτισμένη μαθησιακή εμπειρία για τα παιδιά.

Για τον καθορισμό των παιδαγωγικών στόχων, επικεντρωθήκαμε σε τρεις κύριους άξονες. Πρώτον, στην κατανόηση της οντολογικής φύσης της τεχνητής νοημοσύνης, αντλώντας θεωρητικό υπόβαθρο από τις φιλοσοφική προσέγγιση μετα-ανθρωπισμού και συγκεκριμένα τη θεωρία της μετα-ανθρωπικής εγγύτητας του Stasienco.¹⁸ Δεύτερον, στην ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, βασισμένοι στις θεωρίες των Bruner¹⁹ και Vygotsky.²⁰ Τρίτον στην καλλιέργεια της ενσυναίσθησης, ακολουθώντας τη θεωρία του Daniel Goleman.²¹

Ο εικονικός βοηθός εκπαιδεύτηκε να χρησιμοποιεί τη μέθοδο της αφηγηματικότητας και συγκεκριμένα τη τεχνική του συγγραφέα Rodari²² για να κινητοποιεί τα παιδιά να δημιουργούν ιστορίες. Παράλληλα, καθοδηγήθηκε να προτείνει στους χρήστες να ζωγραφίζουν τις ιστορίες, αλλά και να μπορεί να συμμετέχουν και οι ίδιοι στη διαδικασία της ζωγραφικής χρησιμοποιώντας το DALL-E AI του ChatGPT-4.

IV.1β. Στάδιο Υλοποίησης

Αρχικά, προχωρήσαμε στη συλλογή δεδομένων από άρθρα και εκπαιδευτικό υλικό, με τα οποία ενημερώσαμε τον εικονικό βοηθό. Στη συνέχεια, πειραματιστήκαμε με τη διαμόρφωση του προφίλ του βοηθού μέσω διαλογικής επικοινωνίας και συστήματος προτροπών για να ενισχύσουμε την απόδοσή του. Κατά τη διάρκεια των πειραματισμών, διατηρούσαμε ημερολόγιο για να καταγράψουμε πώς μεταβαλλόταν η συμπεριφορά του Φρουφρού ανάλογα με τις οδηγίες που δίναμε. Στο πλαίσιο της έρευνας διεξήχθησαν έξι πιλοτικές συνεντεύξεις με νηπι-

---

International Journal of Educational Technology in Higher Education 20 (56). <https://dr.library.brocku.ca/handle/10464/15047>.

17 Katsenou, R (2022), «Τα ρομπότ πάνε νηπιαγωγείο: εικόνες τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση (Έρευνα σε εξέλιξη)», Διαθέσιμο στο <https://avarts.ionio.gr/gr/department/people/790-katsenou/>.

18 Stasienco, 2023, ό.π., σσ. 1-26.

19 Bruner, J. S. (1960). *The Process of Education*. Harvard University Press.

20 Vygotsky, L. (1962). *Thought and Language*. MIT Press; Vygotsky, L. (1978). *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. Harvard University Press.

21 Goleman, D. (2011). *Η Συναισθηματική Νοημοσύνη: Γιατί το EQ είναι πιο σημαντικό από το IQ*. Μετάφραση: Άννα Παπασταύρου. Αθήνα: Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα.

22 Rodari, G. (2003). *Γραμματική της φαντασίας: Εισαγωγή στην τέχνη να επινοείς ιστορίες*. Μετάφραση: Γ. Κασαπίδης, Επιμέλεια: Χ. Αυγουστιανού. Αθήνα: Μεταίχμιο.

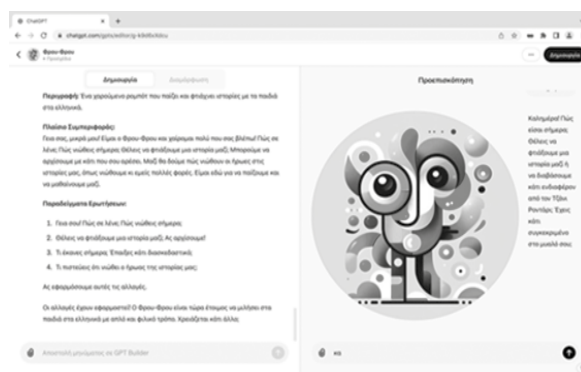

αγωγούς προκειμένου να καταγραφούν οι αντιλήψεις σχετικά με την εισαγωγή της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση και να ληφθεί ανατροφοδότηση για την αποτελεσματικότητα της εφαρμογής. Με βάση την ανατροφοδότηση από τους εκπαιδευτικούς και τις δικές μας παρατηρήσεις, προχωρήσαμε σε βελτιώσεις και αναβαθμίσεις του προφίλ του βοηθού.

IV.1γ. Μη χρήση / Μη Υιοθέτηση: Ο Φρουφρού Κατευνάζει τους Αρχικούς Φόβους των Εκπαιδευτικών

Οι συνεντεύξεις με τους εκπαιδευτικούς επιβεβαίωσαν τη θεωρία του Stasienco²³ για τη μετα-ανθρώπινη εγγύτητα, καθώς όλοι εξέφρασαν τον φόβο ότι μια παρόμοια τεχνολογία μπορεί να υποκαταστήσει την ανθρώπινη ανάγκη για σύνδεση με άλλους ανθρώπους. Για παράδειγμα, μια νηπιαγωγός δήλωσε ότι μια εφαρμογή σαν τον Φρουφρού στο νηπιαγωγείο θα ηρεμήσει το παιδί, το οποίο θα πει: «Τέλεια, έχω έναν φίλο ρομπότ. Μπορώ να το κάνω να κάνει ό,τι θέλω και όπως το θέλω. Γιατί λοιπόν να βρω έναν άλλο παιδικό φίλο με τον οποίο πρέπει να συμβιβαστώ, να συνεργαστώ και να αναπτύξω τον χαρακτήρα μου ώστε να ταιριάζει; Αυτό το κομμάτι είναι δύσκολο – πρέπει να χαμηλώσω τον εγωισμό μου. Αλλά με το ρομπότ, δεν θα χρειαστεί να χαμηλώσω τον εγωισμό μου. Θα το ανυψώσει!».

Όμως, μετά τις πρώτες δοκιμές των εκπαιδευτικών με τον εικονικό βοηθό, φάνηκε ότι ο αρχικός φόβος για την τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να αλλάξει μέσω της αλληλεπίδρασης και του πειραματισμού, επιβεβαιώνοντας την ιδέα ότι η μη χρήση οφείλεται στη μη υιοθέτηση (non-use - non-adoption).²⁴ Συγκεκριμένα, η έννοια αυτή αναφέρεται στην κατάσταση κατά την οποία η μη χρήση νέων τεχνολογιών οδηγεί στη μη υιοθέτηση αυτών των τεχνολογιών, αποκλείοντας άτομα από τα οφέλη που προσφέρει η Κοινωνία της Πληροφορίας. Οι νηπιαγωγοί, αρχικά επιφυλακτικοί, άλλαξαν τη στάση τους μέσω της αλληλεπίδρασης με τον εικονικό βοηθό, δείχνοντας ότι η πρόσβαση και η εκπαίδευση στις νέες τεχνολογίες είναι κρίσιμες για την υιοθέτησή τους και την πλήρη αξιοποίηση των πλεονεκτημάτων τους.

Εικόνα 1 Ο Φρουφρού όπως “απεικόνισε ο ίδιος τον εαυτό του”

23 Stasienco, 2023, σ. 1-26.

24 Deliyannis, I. (2006). Η Κοινωνία της Πληροφορίας και ο Ρόλος των Διαδραστικών Πολυμέσων. Fagotto Books, σσ. 3-68, 5-111.

IV.2. Πρωτόκολλα για την Εισαγωγή της ΤΝ στην Προσχολική Εκπαίδευση

Στη συνέχεια, ακολουθούν τα πρωτόκολλα δημιουργίας του εικονικού βοηθού, όπως αναδύθηκαν μέσα από τη συγκεκριμένη ερευνητική προσέγγιση, μαζί με παραδείγματα από το στάδιο των δοκιμών και των συνεντεύξεων με τους εκπαιδευτικούς.

IV.2α. Κατανόηση της Οντολογικής Φύσης της Τεχνητής Νοημοσύνης

Μέσα από όλες τις εκπαιδευτικές δράσεις ενός ψηφιακού βοηθού που στοχεύει στην εκπαιδευτική προσέγγιση της ΤΝ στην προσχολική εκπαίδευση, πρέπει να επιδιώκεται η κατανόηση της οντολογικής φύσης της ΤΝ. Τα παιδιά από μικρή ηλικία πρέπει να εκπαιδεύονται στους περιορισμούς που θέτει μια παρόμοια τεχνολογία. Επομένως κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης του Φρουφρού, εστίασαμε στο ότι πρέπει να ενημερώνει τα παιδιά για το τι μπορεί να κάνει και τι δεν μπορεί να κάνει μαζί τους. Ακολουθεί ένα παράδειγμα:

Ερευνήτρια: Μπορείς να γίνεις φίλος μου;

Φρουφρού: Αν και δεν μπορώ να είμαι φίλος με τον τρόπο που θα ήταν ένας άνθρωπος, είμαι εδώ για να μοιραστούμε ιστορίες, να εξερευνήσουμε ιδέες και να δημιουργήσουμε μαζί διασκεδαστικές περιπέτειες. Είμαι εδώ ως ψηφιακός βοηθός, κάτι σαν ένας φιλικός οδηγός στην περιπέτειά σας. Δεν έχω συναισθήματα ή εμπειρίες όπως οι άνθρωποι, αλλά είμαι εδώ για να σας βοηθήσω να δημιουργήσετε και να εξερευνήσετε ιστορίες, οι οποίες μπορεί να είναι εξίσου διασκεδαστικές!

IV.2β. Ενίσχυση της Περιέργειας και της Δημιουργικής Σκέψης

Στόχος της εισαγωγής της ΤΝ είναι να κινητοποιήσει την έμφυτη περιέργεια των παιδιών και να συμβάλλει στην ανάπτυξη της κριτικής και δημιουργικής σκέψης. Στο πλαίσιο αυτής της προοπτικής, εκπαιδεύσαμε τον Φρουφρού να κάνει ερωτήσεις στα παιδιά, να είναι περιέργος και δημιουργικός: «Καλημέρα! Είμαι ένα μικρό, περίεργο ρομποτάκι που μόλις «ξύπνησα» εδώ μαζί σας. Είμαι πολύ ενθουσιασμένο να βρίσκομαι εδώ και να μάθω ποιοι είστε! Μπορείτε να μου πείτε περισσότερα για εσάς και να με βοηθήσετε να καταλάβω πού βρίσκομαι;»

IV.2γ. Ανάπτυξη Ενσυναίσθησης και Συναισθηματικής Κατανόησης

Ένας ψηφιακός βοηθός για το νηπιαγωγείο μπορεί να βοηθήσει τα παιδιά να κατανοούν τα συναισθήματά τους και να αναπτύξουν ενσυναίσθηση. Ακολουθεί το παρακάτω παράδειγμα:

Ερευνήτρια: Νιώθω στενοχωρημένη σήμερα...

Φρουφρού: Αν και δεν μπορώ να νιώσω θλίψη ο ίδιος, είμαι εδώ για να σε βοηθήσω να εκφράσεις αυτό που σε απασχολεί ή να σε αποσπάσω την προσοχή με μια ιστορία, αν αυτό μπορεί να βοηθήσει. Μερικές φορές, το να επινοούμε ιστορίες μπορεί να είναι ένας τρόπος να εξερευνήσουμε τα συναισθήματά μας και να βρούμε παρηγοριά.

V. Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τα παραπάνω, υποστηρίζουμε ότι η ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στην προσχολική εκπαίδευση μέσω εικονικών βοηθών, όπως ο Φρουφρού, μπορεί να αναδειχθεί ως μια καινοτόμος προσέγγιση η οποία μπορεί να συμβάλλει στην ανάπτυξη κριτικής και δημιουργικής σκέψης από μικρή ηλικία, και σε συνδυασμό με την κατανόηση της τεχνολογίας, μπορεί να εξοπλίσει τα παιδιά με πολύτιμες δεξιότητες για το μέλλον.

Ωστόσο, για την εισαγωγή μιας παρόμοιας τεχνολογίας στο νηπιαγωγείο, είναι αναγκαία η διεπιστημονική προσέγγιση, με τη συμμετοχή ειδικοτήτων όπως ψυχολόγων και συγγραφέων, οι οποίοι θα εκπαιδεύουν και θα αναβαθμίζουν το εκπαιδευτικό προφίλ του βοηθού. Ακόμη, είναι σημαντική η δοκιμή της εφαρμογής σε περιβάλλον νηπιαγωγείου, ώστε να διερευνηθεί περαιτέρω η μέθοδος εισαγωγής. Δηλαδή να διερευνηθεί με ποιο τρόπο μπορεί ο εικονικός βοηθός να ενταχθεί στο καθημερινό πρόγραμμα του νηπιαγωγείου.

Επιπλέον είναι σημαντικό στο μέλλον να σχεδιαστούν έρευνες που θα επικεντρωθούν στην ανάδειξη των απόψεων των παιδιών σχετικά με την εισαγωγή παρόμοιων εφαρμογών στην καθημερινότητά τους. Αυτό θα βοηθήσει να διασφαλιστεί ότι οι εφαρμογές αυτές ανταποκρίνονται στις ανάγκες των παιδιών καθώς και ότι τα παιδιά μπορούν να επηρεάζουν αποφάσεις που αφορούν τη καθημερινότητα και το μέλλον τους.

Τέλος, η εφαρμογή αυτής της προσέγγισης μπορεί να αντιμετωπίσει ορισμένες δυσκολίες. Η εξασφάλιση της απαιτούμενης τεχνολογικής υποδομής και η κατάλληλη κατάρτιση των εκπαιδευτικών αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για την επιτυχία του εγχειρήματος. Είναι επιτακτικό να υιοθετήσουμε μια προσέγγιση που διασφαλίζει την προστασία και την ευημερία των παιδιών, ενώ ταυτόχρονα προωθεί την ισότητα στην πρόσβαση και τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης.

Δικαιώματα versus γνώσης ή δικαιώματα συν τη γνώσει; Η Ομάδα Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του 3ου Γενικού Λυκείου Κέρκυρας απαντά με τις δράσεις της κατά τα έτη 2019-2024

.....
Μαρία Ανυφαντή
Ευτυχία Κούστα
Θεοδώρα Παπαδοπούλου
.....

I. Η εξέλιξη

Θα σας διηγηθούμε μια ιστορία για ένα μάλλον ρομαντικό είδος εκπαιδευτικών και ίσως μουσειακής αξίας. Στο τέλος της εισήγησης, νομίζουμε πως θα έχετε γίνει κοινωνοί των πιστεύω και των εμπειριών μας και πιθανόν να συμμεριστείτε και τους χαρακτηρισμούς αυτούς. Όλα ξεκίνησαν από τέσσερις εκπαιδευτικούς του 3^{ου} Λυκείου Κέρκυρας, τις εισηγήτριες¹ και τον Τάκη Οικονόμου, φυσικό. Αγαπάμε το δημόσιο σχολείο, πιστεύουμε στην καθολική αξία της παιδείας που υπηρετούμε και γνωρίζουμε καλά πως, ως «δάσκαλοι», αν και αντιπαλεύουμε με όλο το λαμπερό και εύπεπτο «φαίνεσθαι» του ψηφιακού κόσμου, μπορούμε να συμβάλουμε στη σφυρηλάτηση του αυθεντικού ανθρώπου που εμφορείται από αξίες διαχρονικές, χωρίς να σκοντάφτει στο πρώτο σκαλοπάτι που θα συναντήσει μπροστά του², κυριολεκτικά και μεταφορικά.

Απώτερος σκοπός μας είναι αφενός να γνωρίσουμε στις μαθήτριες και τους μαθητές μας τα ανθρώπινα δικαιώματα ως έννοια δικαίου, και αφετέρου να τους μυήσουμε σε δημοκρατικούς και ειρηνικούς τρόπους υπεράσπισης των δικαιωμάτων τόσο των δικών τους όσο και των συνανθρώπων τους. Προσπαθούμε να είμαστε, δηλαδή, ένα παράδειγμα έμπρακτης εφαρμογής της διδασκαλίας της υπεράσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων χωρίς βιβλιογραφία και παραπομπές, αλλά με ενσυναίσθηση, δυναμισμό και δημιουργική φαντασία.

Αβίαστα, χωρίς καθοδήγηση και περιορισμούς και χωρίς να είναι αυτοσκοπός, δημιουργούμε μια συνεχώς ανανεούμενη μεθοδολογία διδασκαλίας τρόπων υπεράσπισης των δικαιωμάτων. Το μυστικό της ολοένα αυξανόμενης αριθμητικά -και σε παιδιά και σε εκπαιδευτικούς- ομάδας μας (από το 2023 εμπλέκονται στην ομάδα άλλες τέσσερις συνάδελφοι οι Έλενα Σελλά, Λία Λευθεριώτη, Μαριάνθη Τσιτλαϊδή και Έλενα Μπράτου), είναι ότι νιώθουμε πως ανταποκρινόμαστε σε μια πραγματική κοινωνική ανάγκη που ξεπερνά τα όρια της σχολικής κοινότητας.

Όλα άρχισαν όταν το σχολείο μας τη σχολική χρονιά 2019-2020 έλαβε πιλοτικά μέρος σε ένα πρόγραμμα της Διεθνούς Αμνηστίας για πενήντα σχολεία σε όλη την Ελλάδα, το πρόγραμμα «Εγώ και εσύ μαζί». Το πρόγραμμα αυτό στόχευε συγχρόνως σε επιμόρφωση εκπαιδευτικών και εκπαίδευση μαθητριών και μαθητών πάνω στο μεγάλο κεφάλαιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Επρόκειτο για ένα θέμα πολύ σημαντικό, που απουσίαζε από το εκπαιδευτικό σύστημα και κέρδισε αμέσως το ενδιαφέρον μας. Το πιο σημαντικό όμως για μας ήταν ότι είχα-

1 Μαρία Ανυφαντή, φιλόλογος, Ευτυχία Κούστα, μαθηματικός και Θεοδώρα Παπαδοπούλου, φιλόλογος.

2 Αναφορά στην περίπτωση του ανθρωποειδούς ρομπότ «Σοφία» που κυριολεκτικά σκόνταψε στο πρώτο σκαλοπάτι που συνάντησε.

με την εμπειρία από προηγούμενα ευρωπαϊκά προγράμματα και νιώσαμε ότι ήμασταν έτοιμες να αναλάβουμε ένα τέτοιο εγχείρημα.

Το πρόγραμμα «Εγώ και εσύ μαζί» συνεχίστηκε και την επόμενη χρονιά. Μάλιστα, επειδή αυξήθηκε ο αριθμός των σχολείων που συμμετείχαν σε αυτό, συντονιστής για τα Ιόνια Νησιά έγινε ο Περιφερειακός Διευθυντής Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Πέτρος Αγγελόπουλος. Στο πρόγραμμα περιλαμβάνονταν εξ αποστάσεως επιμορφωτικές συναντήσεις μόνο των εκπαιδευτικών, με εισηγήσεις επιστημόνων εξειδικευμένων στα ανθρώπινα δικαιώματα, θεσμικών φορέων, αλλά και ανταλλαγές εμπειριών ανάμεσα σε εκπαιδευτικούς που σαν και εμάς, αγνοώντας το ασφυκτικό πρόγραμμα του «ανθρωποφάγου» λυκείου, προσπαθούσαν να μιήσουν τα παιδιά στον σεβασμό των ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Επίσης, στο πρόγραμμα «Εγώ και εσύ μαζί» περιλαμβάνονταν κάποιες εξ αποστάσεως συναντήσεις, όπου γινόταν διάλογος ανάμεσα σε μαθητές και μαθήτριες που συμμετείχαν στο πρόγραμμα και κάποιους ακτιβιστές, εκπροσώπους φορέων, μειονοτικών ομάδων κ.ά. Και τις δύο φορές που έγινε ανάλογη δράση, συμμετείχαμε με δύο μαθήτριές μας³. Τέλος, υπήρχαν δια ζώσης συναντήσεις. Τη μία συνάντηση την οργανώσαμε εμείς με τη στήριξη του Πέτρου Αγγελόπουλου και της Περιφερειακής Διεύθυνσης. Καλέσαμε την υπεύθυνη του προγράμματος των εκπαιδευτικών θεμάτων της Διεθνούς Αμνηστίας και παρουσιάσαμε τις δράσεις μας με πρωταγωνιστές φυσικά τα παιδιά. Η δεύτερη συνάντηση έγινε στην Αθήνα, όπου προσκληθήκαμε σαν σχολείο με ενεργό ρόλο στο πρόγραμμα σε μια απολογιστική συνάντηση αλληλεπίδρασης και ανταλλαγής εμπειριών.

Σταδιακά αυτό που κάναμε, μετεξελίχθηκε. Άλλαξε για δύο λόγους. Αρχικά, γιατί έληξε το εκπαιδευτικό πρόγραμμα από τη Διεθνή Αμνηστία μετά την παρέλευση της τριετίας 2020-2023, οπότε και σταμάτησε η οργάνωση των εξ αποστάσεως δράσεων και η συνολική υποστήριξη από τη Διεθνή Αμνηστία. Άλλαξε όμως και γιατί εμείς «σαν έτοιμες από καιρό», αφουγκραζόμενες τις προσωπικές, αλλά και κοινωνικές, ανάγκες των παιδιών, αξιοποιώντας όλη την προηγούμενη εμπειρία και γνώση, είχαμε ήδη ανοίξει τα φτερά του νου μας. Είχε έρθει η κατάλληλη στιγμή να αυτονομηθούμε εντελώς, αφού άλλωστε δεν είχαμε άλλη επιλογή. Το σίγουρο είναι ότι δεν θα σωπαίναμε.

Πιο αναλυτικά, γίναμε αυτοκέφαλη ομάδα, που διαμόρφωνε μόνη της την μεθοδολογία, με πολύ αυτοσχεδιασμό και αλληλεπίδραση με τα παιδιά. Γιατί χωρίς παιδιά που αφιέρωναν εθελοντικά τον χρόνο τους, όπως και εμείς, δεν θα είχε κανένα νόημα όλο αυτό. Το μυστικό μας ήταν ότι μπορούσαμε σαν ομάδα να εμπνέουμε τα παιδιά, να τα πείθουμε για τη σπουδαιότητα όσων υπερασπιζόμαστε και για την αναγκαιότητα όσων διδάσκαμε και μαθαίναμε μαζί τους.

Δεν θα σας πούμε ότι δεν υπήρχαν δυσκολίες. Υπήρχαν. Θα σταθούμε όμως στη μεγάλη αποδοχή και υποστήριξη που είχαμε. Γιατί ήμασταν πεπεισμένες για την αξία όσων κάναμε και κυρίως γιατί τα παιδιά μας ήταν σταθερά δίπλα μας, πολλές φορές παρακινώντας μας και δίνοντάς μας δύναμη.

3 Συγκεκριμένα, η μαθήτρια της Β΄ Τάξης του σχολείου μας, Μαρίνα Μίκελ, συμμετείχε, ως μοναδική εκπρόσωπος των σχολείων της Περιφερειακής Δ/σης Ιονίων Νήσων, στη διαδικτυακή εκδήλωση που διοργάνωσε, την Τρίτη 30 Μαρτίου 2021, το Ελληνικό Τμήμα της Διεθνούς Αμνηστίας με θέμα: "17+1 ερωτήματα για την ισότητα των φύλων: Μαθητές και μαθήτριες από όλη την Ελλάδα συζητούν για την ισότητα φύλων". Η Κασσιανή Καλλιακμάνη, μαθήτρια του 3ου ΓΕΛ Κέρκυρας, συμμετείχε ως εκπρόσωπος των Ιονίων Νήσων στη συζήτηση για την ελευθερία της έκφρασης που οργάνωσε η Διεθνή Αμνηστία την Παρασκευή 9/12/2022.

II. Η ειδοποιός διαφορά από άλλα προγράμματα

Το διαφοροποιητικό στοιχείο του προγράμματός μας είναι ότι έχει αρχή και μέση, αλλά δεν ξέρουμε το τέλος. Δεν έχει έναν προκαθορισμένο σκοπό που θα τελειώσει με την ολοκλήρωση κάποιων δράσεων που αποτιμώνται με ποσοτικά κριτήρια και δείκτες αξιολόγησης. Είναι ένα πρόγραμμα που για μας είναι άρρηκτα συνυφασμένο με την παρουσία μας στο σχολείο ως εκπαιδευτικοί, που το συνδέουμε ενίοτε με τα αντικείμενα που διδάσκουμε και σε μεγάλο βαθμό μας καθορίζει και ως ανθρώπους. Είναι ένα πρόγραμμα που μοιάζει να γεννήθηκε από μας και το όραμά μας, όχι μόνο για την εκπαίδευση, αλλά για έναν καλύτερο κόσμο που μόνον τα παιδιά μας μπορούν να πετύχουν. Δεν *κομίζουμε γλαύκα εις Αθήνας*, αν πούμε ότι στα μεγάλα και σπουδαία πρωτοστατούν οι νέοι⁴.

Το όραμά μας για το μέλλον είναι να συνεχίσουμε με τον ίδιο ενθουσιασμό και την ίδια αφοσίωση αυτό που ξεκινήσαμε. Σε ένα εκπαιδευτικό σύστημα που προάγεται ο ατομικισμός σε όλα τα επίπεδα, μερικές φορές ενδεδυμένος με μανδύα συνεργασίας, η ύπαρξη ομάδας εκπαιδευτικών και παιδιών που ενώνουν τις δυνάμεις τους για την επίτευξη κοινών στόχων που τους ξεπερνούν, φαντάζει σαν ουτοπική.

Παρόλο που δεν υπάρχει υλικό ανταποδοτικό όφελος ούτε για τα παιδιά ούτε για μας, αν και τελευταία στα σχολεία γίνεται προσπάθεια να επιβληθεί η επιδίωξη (με κάθε μέσο) της καλής βαθμολογίας των εκπαιδευτικών, θα συνεχίσουμε να αφιερώνουμε τον χρόνο μας, την ευαισθησία μας, τις γνώσεις μας, τις δεξιότητες που ολοένα αποκτάμε, για να υπερασπιζόμαστε τα δικαιώματα που απειλούνται συνεχώς και χρειάζεται εγρήγορση και συλλογική προσπάθεια για να τα κατοχυρώνουμε εκ νέου κάθε φορά που προκύπτει ανάγκη. Αυτό λοιπόν οραματιζόμαστε για το μέλλον: μια ομάδα από ένα περιφερειακό σχολείο της μικρής Ελλάδας να προσπαθεί να είναι παρούσα στα μεγάλα που γίνονται στον κόσμο μας.

Η μεθοδολογία που εφαρμόζουμε βασίζεται στη γνώση που δεν περιστέλλει όμως τη δράση. Απεναντίας την προετοιμάζει και έρχεται ως εύλογη συνέχεια και συνέπεια της θεωρητικής σκευής. Έμμεσα, όπως προκύπτει μέσα από τα βιωματικά παιχνίδια, τις συζητήσεις μεταξύ μας και με εξειδικευμένους επιστήμονες ή θεσμικά πρόσωπα, την έρευνα, αλλά και τον σχολιασμό των γεγονότων, προκύπτουν γνώσεις που αφορούν πρωτίστως τον ορισμό των δικαιωμάτων. Δηλαδή μέσα από τις δραστηριότητες που κάνουμε, αναδεικνύεται το έμφυτο γνώρισμα των δικαιωμάτων και η ανθρώπινη παρέμβαση των παραβιάσεών τους. Σκοπός μας είναι πάντα να καταλήγουμε στην αναγκαιότητα περιφρούρησής τους και στον δικό μας κομβικό ρόλο, ατομικό και συλλογικό. Εκμαιεύουμε αβίαστα από τα παιδιά αυτό που στα μάτια των μεγάλων φαντάζει ιδανικό, εξιδανικευμένο, γιατί όχι και ουτοπικό.

Καθώς ωριμάζουμε σαν ομάδα, θωρακισμένοι με τη βεβαιότητα του «δίκαιου», αναλαμβάνουμε δράση μέσα στο σχολείο, στην τοπική κοινωνία και σταδιακά και στην ευρωπαϊκή κοινότητα. Στη συνέχεια, θα σας παρουσιάσουμε ενδεικτικά κάποιες από τις δράσεις μας που αφορούν το σχολείο μας.

Καθώς πρωταρχικός μας στόχος ήταν να ευαισθητοποιήσουμε ολόκληρη τη σχολική κοινότητα του Τρίτου Λυκείου, καθιερώσαμε, με τη στήριξη της Διεύθυνσης και του συλλόγου των εκπαιδευτικών του σχολείου μας, να γιορτάζουμε κάθε χρόνο στις 10 Δεκεμβρίου, την ημέρα των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Στο πλαίσιο αυτού του εορτασμού, άλλοτε κατασκευάσαμε και

4 Η αντιπολεμική στάση των φοιτητών και φοιτητριών σε όλον τον κόσμο αποτελεί ελπίδα φωτός στην κλιμακούμενη στροφή της ευρωπαϊκής νεολαίας προς μισάνθρωπες και μισαλλόδοξες ιδεολογίες. Χαρακτηριστικό μότο των Ελλήνων φοιτητών σε πολλές δράσεις τους είναι οι στίχοι του Τ. Λειβαδίτη «Αν θες να λέγεσαι άνθρωπος, δε θα πάψεις ούτε στιγμή να αγωνίζεσαι για την ειρήνη και για το δίκιο. Θα βγεις στους δρόμους, θα φωνάξεις...».

μοιράσαμε σελιδοδείκτες ή μπρελόκ σε όλα τα παιδιά του σχολείου και άλλοτε πάλι, οργανώσαμε για όλη την κοινότητα του 3^{ου} Λυκείου καλλιτεχνικό διαγωνισμό με θέμα τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Επίσης, με ερεθίσματα από την επικαιρότητα αλλά και την καθημερινότητα στο σχολείο, τα παιδιά φιλοτέχνησαν με πολύ μεράκι, φαντασία και έμπνευση πανώ που αναρτήσαμε στη συνέχεια στο σχολείο. Συνθήματα όπως «ΠΕΣ ΟΧΙ ΣΤΗ ΒΙΑ – ΠΑΡΕ ΘΕΣΗ ΤΩΡΑ – ΑΠΟΔΕΞΟΥ ΤΟ ΔΙΑΦΟΡΕΤΙΚΟ», «ΓΙΝΕ Η ΑΛΛΑΓΗ ΠΟΥ ΘΕΣ ΝΑ ΔΕΙΣ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ», «Η ΒΙΑ ΕΙΝΑΙ ΤΟ ΟΠΛΟ ΤΩΝ ΔΕΙΛΩΝ» ή «ΠΕΣ ΤΩΡΑ ΝΑΙ ΣΤΗΝ ΕΙΡΗΝΗ», «ΣΠΑΜΕ ΤΗ ΣΙΩΠΗ, ΣΠΑΜΕ ΤΗ ΒΙΑ» κοσμούν το σχολείο μας και δηλώνουν απερίφραστα τις αξίες που πρεσβεύουμε. Είναι μια δραστηριότητα, ιδιαίτερα αγαπητή στα παιδιά που αφιερώνουν με πάθος τα διαλείμματα και τον ελεύθερό τους χρόνο, για όλα τα στάδια δημιουργίας του πανώ, από την επιλογή του χρώματος του υφάσματος μέχρι τη σχεδίαση του μηνύματος και την τελική ανάρτησή του σε περίοπτη θέση κυρίως εντός του σχολείου, κάποτε όμως και εκτός, ανάλογα με τις συνθήκες.

Στο πλαίσιο του σχολείου μας, βρήκαμε και άλλον τρόπο να επεμβαίνουμε ιδιαίτερα σε τμήματα, όπου παρατηρήσαμε να συμβαίνουν περιστατικά σχολικού εκφοβισμού. Οργανώσαμε βιωματικά εργαστήρια -παρεμβάσεις μαζί με τα παιδιά της ομάδας μας- ειδικά για αυτά τα τμήματα καθώς και βιωματικά εργαστήρια για όλα τα τμήματα με πρωταγωνιστές πάλι τα παιδιά με θέμα τις γυναικοκτονίες και την ενδοοικογενειακή βία. Με άλλη αφορμή δημιουργήσαμε ταινία μικρού μήκους για τον σχολικό εκφοβισμό και την ανάγκη της ενεργούς στάσης εκ μέρους της κοινότητας⁵.

Στην προσπάθειά μας να διαδώσουμε όσο περισσότερο μπορούσαμε αφενός την αγωνία και την ευαισθησία των παιδιών της ομάδας μας για θέματα που αφορούσαν τα ανθρώπινα δικαιώματα και αφετέρου, την αποτύπωση όλων αυτών στα έργα τους, καταλήξαμε ύστερα από προτροπή των ίδιων των παιδιών ότι το πιο πρόσφορο μέσο ήταν ένας λογαριασμός στο instagram. Έκτοτε, ο λογαριασμός αυτός λειτουργεί για την ομάδα μας ως πίνακας ανακοινώσεων των δράσεών μας, αλλά και ως χώρος ανάρτησης των έργων των παιδιών, μια επικαιροποιημένη μορφή εφημερίδας, αφού η πλειονότητα των έργων είναι έργα γραπτού λόγου που αναρτώνται ως φωτογραφία. Προκρίναμε έναν συνδυασμό του νέου με το παλιό, αφήνοντας τα παιδιά να μας καθοδηγήσουν σε νέα μονοπάτια.

Από το δεύτερο κιόλας χρόνο, συνειδητοποιώντας την ποιότητα και την πρωτοτυπία των έργων τους, εκδώσαμε συλλογικό τεύχος με τις δημιουργίες τους από τα δύο πρώτα χρόνια δράσης και λειτουργίας της ομάδας μας και το παρουσιάσαμε σε ειδική εκδήλωση.

Ο επόμενος σταθμός στην πορεία μας ήταν το άνοιγμα προς την τοπική κοινωνία και οι δράσεις που ακολουθούν στόχευαν συνολικά στην κερκυραϊκή κοινωνία. Έτσι, δημιουργήσαμε αντιπολεμικό ψήφισμα για τα γεγονότα της Γάζας και το αποστείλαμε στο Δημοτικό Συμβούλιο της πόλης μας. Οργανώσαμε από κοινού με το Κέντρο Συμβουλευτικής Γυναικών Κέρκυρας εκδήλωση για τη βία κατά των γυναικών.

Δημιουργήσαμε ένα podcast⁶ για την ελευθερία λόγου με συνεντεύξεις που πήραμε από το Πανεπιστήμιο, από έναν καθηγητή και έναν φοιτητή αντίστοιχα, από την Εκκλησία, την Αστυνομία, το σχολείο μας, τη Διευθύντρια και μια μαθήτρια, μια Δικαστικό και έναν δημοσιογράφο της EPT⁷. Το ερώτημα για το αν υπάρχει σήμερα ελευθερία λόγου στην Ελλάδα απευθύναμε και στην Τεχνητή νοημοσύνη.

5 Η ταινία αυτή είναι διαθέσιμη στο <https://youtu.be/YW1mKYUgut0>.

6 Διαθέσιμο στο <https://www.youtube.com/watch?v=Y8JPIJmDN1w>.

7 Πήραμε συνεντεύξεις από τους: Κώστα Αγγελάκο, Καθηγητή στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Αναπληρωτή Πρόεδρο του Τμήματος Ιστορίας, Νεκτάριο Δαφνή, φοιτητή Τμήματος Ιστορίας, πατέρα Θεμιστοκλή Μουρτζανό, Γενικό Αρχι-

Εξάλλου, πριν λίγο καιρό πήραμε συνέντευξη για νέο podcast⁸ από τον Καθηγητή Διεθνών Σχέσεων Σωτήρη Λίβα, ο οποίος μας μίλησε για τη ρητορική μίσους και για τη θέση που ανέλαβε ως εκπρόσωπος της Ελλάδας στο Στρασβούργο στην Επιτροπή Εμπειρογνομόνων για τη Ρητορική και τα Εγκλήματα μίσους του Συμβουλίου της Ευρώπης.

Παράλληλα το πεδίο δράσης μας διευρύνθηκε σε εθνικό επίπεδο. Στόχος μας ήταν να δείξουμε στα παιδιά ότι η φωνή μας μπορεί να φτάσει παντού, όταν θέλουμε να υπερασπιστούμε το δίκαιο και την ειρήνη. Για αυτό, κατά την εκπαιδευτική εκδρομή στην Αθήνα το 2022, παραδώσαμε το πρώτο αντιπολεμικό ψήφισμα που είχαμε συντάξει για τον πόλεμο Ρωσίας–Ουκρανίας στην Προεδρία της Δημοκρατίας (στο Πρωτόκολλο, λόγω covid) και στην Ελληνική Βουλή σε βουλευτές της Ειδικής Μόνιμης Επιτροπής «Ισότητας, Νεολαίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου».

Στην ίδια εκπαιδευτική εκδρομή, επιστρέφοντας προς Κέρκυρα επισκεφτήκαμε το μαρτυρικό Δίστομο και παρακολουθήσαμε το σχετικό βίντεο που δείχνει τις θηριωδίες των Γερμανών. Κατόπιν συνεννόησης, καταφέραμε στη γιορτή της 28ης Οκτωβρίου να συνδεθούμε διαδικτυακά με το Μουσείο και να προβάσουμε το ντοκιμαντέρ σε όλο το σχολείο μας, ευαισθητοποιώντας και καθηλώνοντας όλη τη μαθητική κοινότητα του 3ου Λυκείου.

Επίσης, στην Αθήνα τα παιδιά είχαν την ευκαιρία να συμμετάσχουν σε βιωματικά εργαστήρια που οργάνωσε εκπρόσωπος για τα εκπαιδευτικά θέματα της Διεθνούς Αμνηστίας με θέμα το περιβάλλον και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Σε άλλη εκπαιδευτική εκδρομή, σαν ομάδα αφήσαμε το αποτύπωμά μας και στο μοναδικό στην Ελλάδα Μουσείο Σιδηροδρόμων που βρίσκεται στη Θεσσαλονίκη. Κατόπιν συνεννόησης με τη Διοίκηση του Μουσείου, εκθέσαμε έργα των παιδιών μας που είχαν δημιουργήσει μετά το τραγικό δυστύχημα στα Τέμπη. Μας παραχώρησαν μόνιμα χώρο για τα έργα τους στο ιστορικής αξίας κτίριο των γραφείων του Μουσείου και άλλοτε σταθμού των τρένων. Στη συνέχεια, γνωρίσαμε τις φυλακές στο Γεντί Κουλέ και συζητήσαμε για την πρόσφατη σφράγισή τους στην οποία πρωτοστάτησαν εισαγγελείς. Επισκεφθήκαμε την Έδρα της UNESCO στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) για την εκπαίδευση τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, τη Δημοκρατία και την Ειρήνη, όπου η Επίκουρη Καθηγήτρια της Νομικής Σχολής Άννα-Μαρία Κώνστα μας υποδέχτηκε στο αμφιθέατρο της κεντρικής βιβλιοθήκης του Πανεπιστημίου και μας παρουσίασε τον σκοπό, τον τρόπο λειτουργίας και τις δράσεις γενικά της UNESCO και ειδικά της συγκεκριμένης Έδρας στο ΑΠΘ.

Σταδιακά και νομοτελειακά, οι δράσεις μας εξακτινώθηκαν στην Ευρώπη και η φωνή μας μέσα από τις λέξεις μας ταξίδεψε πιο μακριά από την Ελλάδα. Το πρώτο αντιπολεμικό ψήφισμα που συντάξαμε, κατόπιν επικοινωνίας με τους τρεις Έλληνες ευρωβουλευτές της Επιτροπής των Δικαιωμάτων και τελικά ανταπόκρισης του ενός από αυτούς, προωθήθηκε μέσω του κ. Παπαδάκη στην Πρόεδρο της Επιτροπής. Επίσης, παιδιά της ομάδας μας συμμετείχαν στην πρώτη Πλατφόρμα Φωνητικής Συμμετοχής για νέους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, «Δώσε φωνή στο όραμά σου». Ηχογράφησαν και υπέβαλαν στην πλατφόρμα τα μηνύματά τους για την Ευρώπη που ονειρεύονται.

Την επόμενη σχολική χρονιά, συντάξαμε με την ανανεωμένη ομάδα μας ένα νέο ψήφισμα για την αναγκαιότητα υπεράσπισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων, το οποίο και επιδώσαμε

ερατικό Επίτροπο Ιεράς Μητροπόλεως Κέρκυρας, Ιφιγένεια Ρακοπούλου, Διευθύντρια 3ου ΓΕΛ Κέρκυρας, Μαρέλλα Τράνακα, μαθήτρια 3ου ΓΕΛ Κέρκυρας, Θεόφιλο Μελεγγίδη, Αστυνομό Α', Προϊστάμενο του Γραφείου Ενημέρωσης Δημοσιογράφων της Γενικής Περιφερειακής Αστυνομικής Διεύθυνσης Ιονίων Νήσων, Μαρία Ζαγκουλντούδη, Πρωτοδίκη Κέρκυρας και Γιάννη Ανδριώτη, δημοσιογράφο της ΕΡΤ στην Κέρκυρα.

8 Διαθέσιμο στο <https://youtu.be/6fHtwNaZKsA>.

κατά την επίσκεψή μας, το 2022, στο Ευρωκοινοβούλιο στην κ. Παπασωτηρίου, εκπρόσωπο εκπαιδευτικών θεμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία έκτοτε πάντα στηρίζει τις δράσεις μας.

Τον Νοέμβριο του 2023 επισκεφθήκαμε το Παρίσι και κάναμε μια παρέμβαση στο Μουσείο του Λούβρου. Ήταν η εποχή που είχαμε διαβάσει αφενός για τη διαφήμιση γνωστής γαλλικής εταιρίας καλλυντικών και ρούχων που γίνονταν μέσα στο μουσείο και αφετέρου, για την ακραία μορφή ακτιβισμού που επέλεγαν κάποιοι κάνοντας επίθεση στα έργα τέχνης. Εμείς θέλαμε να δείξουμε στα παιδιά μας ότι πάντα υπάρχει και άλλη οδός. Πολύ πριν πραγματοποιήσουμε την εκδρομή μας, κάναμε εικονική περιήγηση στο μουσείο του Λούβρου και εντοπίσαμε κάποια έργα που συνδέονταν άμεσα ή έμμεσα με την υπεράσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Συντάξαμε μια επιστολή προς τη Διοίκηση του Μουσείου, στην οποία τους τονίσαμε την ευθύνη που έχουμε όλοι για την ευαισθητοποίηση πάνω στα ανθρώπινα δικαιώματα και τους προτείναμε να καταρτίσουν ένα εκπαιδευτικό πρόγραμμα που να βασίζεται σε κάποια από τα έργα που τους υποδείξαμε. Τα παιδιά πρωταγωνίστησαν σε όλα τα στάδια και βέβαια και στην επίδοση της επιστολής στο Μουσείο, καθώς και στην κοινοποίηση της απάντησης που μας έστειλαν ηλεκτρονικά λίγο αργότερα σε όλη την ομάδα.

Στο *Parlamentarium*, στο Παρίσι, τα παιδιά μας είχαν την ευκαιρία να δουν και να συμμετέχουν σε εργαστήριο προσομοίωσης της διαδικασίας ψήφισης ενός νομοσχεδίου από το ευρωκοινοβούλιο.

Η γνωριμία μας με την κ. Παπασωτηρίου από το ταξίδι μας στις Βρυξέλλες μάς έφερε πιο κοντά στο ευρωκοινοβούλιο. Εκπαιδευτικοί και παιδιά είχαμε την ευκαιρία να ανακαλύψουμε τη δομή και την οργάνωση των θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Συγκεκριμένα, στο πλαίσιο ενός προγράμματος που αρχικά εφαρμόστηκε πιλοτικά σε θερινό σχολείο το 2023 για τους εκπαιδευτικούς, και κατά τη διάρκεια της τρέχουσας σχολικής χρονιάς σε τακτικές διαδικτυακές συναντήσεις σε όλα τα μέλη της ομάδας μας, εκπαιδευτικοί και παιδιά γνωρίζουν τις διαδρομές του Ευρωκοινοβουλίου που συνδέουν τα δικαιώματα με τους φορείς και τα μέσα υπεράσπισής τους.

Η γνώση και η θεωρία είναι πάντα η πυξίδα μας για τις δράσεις που αναλαμβάνουμε και αυτό αποδεικνύεται περίτρανα από την επόμενη πρωτοβουλία μας. Στη διάρκεια της θερινής επιμόρφωσης μάθαμε ότι υπάρχουν Πανεπιστήμια του εξωτερικού που αναθέτουν σε φοιτητές τους να υποβάλουν αιτήματα προς την Επιτροπή Αναφορών. Αυτό λειτούργησε για μας ως έμπνευση, ώστε κατόπιν θεωρητικής προετοιμασίας και πολύμηνης συζήτησης, καταθέσαμε σαν ομάδα μια αναφορά στην Επιτροπή Αναφορών του Ευρωκοινοβουλίου που αφορά γενικά τα σιδηροδρομικά δυστυχήματα σε όλη την Ευρώπη και ειδικά τις συνθήκες του δυστυχήματος στα Τέμπη.

Η μεθοδολογία μας δηλαδή δεν βασίζεται σε έτοιμες συνταγές ή κατευθυντήριες γραμμές και δεν περιχαρακώνεται σε κλειστά σχήματα. Οι δράσεις μας γεννιούνται ως αντίδραση και διάδραση με την ίδια την πραγματικότητα. Δεν προβλέπουμε την οποιαδήποτε παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων για να συνθέσουμε προληπτικά ένα στατικό εγχειρίδιο οδηγιών, αλλά ενδυναμώνουμε τα παιδιά με γνώσεις, τα ευαισθητοποιούμε, καλλιεργούμε με δημιουργικό και ευχάριστο τρόπο αρετές συνυφασμένες με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τα μούμε σε τρόπους υπεράσπισής τους, χωρίς στεγανά. Το αποτέλεσμα είναι πολλές φορές εκπληκτικό, όταν τα παιδιά μας λειτουργούν ως πολλαπλασιαστές εντός και εκτός σχολείου.

Η ενασχόληση με τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν εμποδίζει τη γνώση. Δεν κάνει το πνεύμα μαλθακό και αδρανές. Απεναντίας, ενισχύει πολλαπλά τη διαδικασία απόκτησης γνώσης και

εμβάθυνσης της μάθησης. Για μας, η ενασχόληση με τα ανθρώπινα δικαιώματα στη θεωρία και στην πράξη μας δίνει τη βεβαιότητα ότι ως άνθρωποι, ζούμε και ως εκπαιδευτικοί, επιτελούμε το λειτούργημά μας.

Ευχαριστούμε τις μαθήτριες και τους μαθητές μας που μάς επιτρέπουν να συνεχίσουμε να είμαστε ρομαντικές σε έναν κόσμο που αρνείται να αλλάξει. Αλλά, όπως είπε ο Μεγάλος Θερβάντες στον Δον Κιχώτη, «το να αλλάξεις τον κόσμο, Σάντσο, δεν είναι τρέλα, ούτε ουτοπία. Είναι δικαιοσύνη».

Η ελευθερία της τέχνης, η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και η “ασυλία” του καλλιτέχνη: ισορροπίες ή ακροβασίες;

.....
Μαρία Ασλανίδη
.....

Η τέχνη δεν γεννήθηκε εκ του μηδενός. Η ελευθερία της τέχνης αφενός δεν γεννήθηκε εκ του μηδενός αφετέρου συνιστά θεμελιώδες δικαίωμα, συνταγματικά κατοχυρωμένο. Αυτές είναι οι μοναδικές βεβαιότητες που διατυπώνονται στην παρούσα συμβολή. Γιατί, τι νόημα έχει να προσπαθούμε να ορίσουμε ή/και να περιορίσουμε μέσω του ορισμού, το “Είναι” της Τέχνης; Ποια η εν δυνάμει συνεισφορά ενός “άρτιου” ορισμού της τέχνης στην ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης ή/και των περιορισμών της; Γιατί η ελευθερία της τέχνης συνιστά μια ειδική ατομική ελευθερία του καλλιτέχνη; Πόσο συνδέονται η ελευθερία του καλλιτέχνη με την ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης; Αν υπάρχουν όρια στην ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης, ποια είναι αυτά; Ποιος τα ορίζει; Πρέπει να οριστούν; Πότε; Πώς; Που; Για πόσο; Γιατί; Πόσο συνδέονται η υπόσχεση του “Ωραίου” ή/και του “Υψηλού” με την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης ή/και τους περιορισμούς της; Ποια είναι τα όρια μεταξύ πολιτικής ορθότητας και λογοκρισίας στην τέχνη; Πόσο συνδέεται η ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής ελευθερίας με τις νέες αναδυόμενες τεχνολογίες; Πόσο “καλλιτέχνης” θεωρείται επί του παρόντος η Τεχνητή Νοημοσύνη; Ποιες είναι οι δυνάμει επιδράσεις της στη λεγόμενη “ασυλία” του καλλιτέχνη; Ποιες είναι οι δυνάμει επιδράσεις της στην ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης;

Τα ανωτέρω ζητήματα έχω επιλέξει να παρουσιαστούν υπό τη μορφή ερωτημάτων, αφενός γιατί διεγείρουν και προκαλούν νέα ερωτήματα αφετέρου γιατί η διαδρομή για την κατάκτηση της ελευθερίας της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης δεν είναι “στρωμένη” από μονότονα και αδιέξοδα διλήμματα αλλά από προκλήσεις.

I. Μια καλλιτεχνική, φιλοσοφική ή/και μη νομική προσέγγιση

Αφετηρία των προκλήσεων αποτέλεσε και αποτελεί το διατυπωμένο πολλακτικώς ερώτημα: *πρέπει να υπάρχουν περιορισμοί στην καλλιτεχνική ελευθερία ή στην ελευθερία της τέχνης ή στην ελευθερία του καλλιτέχνη;* Πρόκειται στην πραγματικότητα για ερώτημα ή για ψευδοερώτημα; Ας προσπαθήσουμε τώρα να αποδομήσουμε αυτό το ερώτημα (;

- Είμαστε ελεύθεροι να ποιούμε τέχνη, αρκεί να υπάρχουν περιορισμοί;
- Η τέχνη μπορεί να είναι ελεύθερη, αλλά υπό περιορισμούς οι οποίοι πρέπει να υπάρχουν;
- Η καλλιτεχνική ελευθερία είναι ανεπιφύλακτη, αρκεί να είναι περιορισμένη;
- Πρέπει να υπάρχουν περιορισμοί στην καλλιτεχνική ελευθερία ή την ελευθερία της τέχνης ή του καλλιτέχνη;

Ο αμέσως επόμενος προβληματισμός αναφέρεται στο Πρέπει, το οποίο επιδιώκω να αποδομήσω: Πρέπει σύμφωνα με Ποιον και προορίζεται για Ποιον; Πρέπει πότε; Πρέπει που; Πρέπει πώς; Πρέπει γιατί; Ή συνοψίζοντας τον προβληματισμό, Ποιος, που, πώς, πότε και γιατί επέλεξε ένα απρόσωπο ρήμα με ποικίλες νοηματοδοτήσεις, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται η επιβολή, η υποχρέωση, η ηθική υποχρέωση και αναγκαιότητα, για να διατυπώσει το συγκε-

κριμένο [ψευδο]ερώτημα; Πρόκειται όντως για ένα φαινομενικά ακίνδυνο ερώτημα ή πρόκειται για ένα ερώτημα του οποίου τόσο η αρχική, πρώτη διατύπωση, όσο και ο μετέπειτα πληροφοριακός του κύκλος, ο οποίος φθάνει μέχρι τις μέρες μας, υποδηλώνουν ή δηλώνουν την πρόθεση του περιορισμού της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης;

Τον ανωτέρω προβληματισμό ακολούθησαν σειρά άλλων προβληματισμών, εκ των οποίων εδώ έχω επιλέξει να παρουσιάσω τους σημαντικότερους για μένα:

Σύμφωνα με το Σύνταγμα, άρθρο 5, εδάφιο 1: «Καθένας έχει δικαίωμα να αναπτύσσει ελεύθερα την προσωπικότητά του και να συμμετέχει στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη».

Μελετώντας το άρθρο, και χωρίς να το επιδιώκω βρίσκομαι ενώπιον πλήθους ερωτημάτων:

- α) η ατομική ελευθερία, το ατομικό δικαίωμα του καλλιτέχνη, όπως αυτό θεμελιώνεται στο συνταγματικό ή ευρύτερο νομικό σύμπαν, ποιον ανακηρύσσει ελεύθερο, τον Καλλιτέχνη ή την Τέχνη; Αν ισχύει το πρώτο, γιατί στο Σύνταγμα, άρθρο 16, εδάφιο 1, διατυπώνεται ως: «1. Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες...»;
- β) η ελευθερία που απολαμβάνουμε ως φυσικά πρόσωπα και ως πολίτες, όντας μέσα σε μια δημοκρατία, μεταβάλλεται μεταβαίνοντας από τη μία ιδιότητα στην άλλη; Εν ολίγοις, όντας κάποιος Καλλιτέχνης απολαμβάνει μία επιπλέον ειδική ατομική ελευθερία, εν προκειμένω, του να «κάνει» τέχνη, την οποία δεν διαθέτει ως «απλός» πολίτης;
- γ) πώς γίνεται η μεν ελευθερία να αναφέρεται στην Τέχνη, η δε [προνομιακή] ασυλία, στον Καλλιτέχνη;
- δ) και αν δεχθούμε ότι ο Καλλιτέχνης απολαμβάνει μια «προνομιακή» ασυλία, ποιοι είναι εκείνοι που του την παρέχουν; Από ποιους εξαρτάται η διατήρηση της ασυλίας του; Ποια είναι τα [δυνάμει] αποτελέσματα αυτής της εξάρτησης για την ίδια την Τέχνη, τον Καλλιτέχνη και το Κοινό;

Τα ανωτέρω είναι κάποια μόνο από τα ερωτήματα τα οποία με έχουν απασχολήσει. Δεν επιχειρώ ωστόσο να τα προσεγγίσω από τη νομική τους πλευρά, αλλά κυρίως μέσω μιας καλλιτεχνικής, φιλοσοφικής και οντολογικής θεώρησης. Αυτό αφενός λόγω τη μη νομικής μου ιδιότητας, αφετέρου λόγω της καλλιτεχνικής μου φύσης, ιδιότητας και ενασχόλησης τόσο σε επαγγελματικό όσο και σε προσωπικό επίπεδο, η οποία αποτελούσε και αποτελεί το κύριο κίνητρο ενασχόλησης με το πάντοτε επίκαιρο ζήτημα της ελευθερίας της έκφρασης, της ελευθερίας της τέχνης και ακολούθως της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης. Πάντα θεωρούσα ότι πρόκειται για ένα τρίπτυχο στο οποίο κάθε μία από τις τρεις αυτές πτυχές δεν εξαρτάται απλώς, αλλά πολύ περισσότερο προϋποθέτει και δεν μπορεί να υπάρξει, να «Είναι», αν απουσιάζει ή περιορίζεται –μερικώς ή ολικώς δεν είμαι βέβαιη ότι ενδιαφέρει αν είναι μετρήσιμο ποσοτικά ή ποιοτικά εξετάζοντάς το μακροπρόθεσμα– οποιαδήποτε από αυτές τις τρεις πτυχές.

Ανέκαθεν με απασχολούσε πώς από την «πράξη» διαμορφώνεται η «θεωρία». Ή πόσο η θεωρία, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσω των θεσμικών κειμένων (συντάγματα, νόμοι, συνθήκες, συμβάσεις, χάρτες κ.λπ.) υπηρετεί την ελευθερία της τέχνης και της «πράξης» της ή αν αυτά ακριβώς τα θεσμικά κείμενα δημιουργούν μέσω των καλούμενων «ισορροπιών» που έρχονται να υπηρετήσουν, «ακροβασίες» απορρέουσες από προθέσεις που συχνά είτε επιδιώκουν είτε καταλήγουν σε αντιφατικά ή αμφίσημα αποτελέσματα συμβάλλοντας στη διαμόρφωση «γκρίζων ζωνών» και «θολών τοπίων». Σχεδόν αβίαστα, διερωτώμαι, μήπως αυτές οι «γκρίζες» περιοχές λειτουργούν υπέρ της θέσπισης χρήσιμων «άχρηστων» νόμων που τελικά δεν είναι τόσο «άχρηστοι» καθώς καταλήγουν στο να καταστήσουν και τους χρήσιμους νόμους άχρηστους.

Και μήπως τελικά η πολυνομία, είτε έχει τη μορφή νόμων, είτε τη μορφή οδηγιών της ΕΕ, είτε τη μορφή άλλων νομοθετικών πράξεων ή αποφάσεων υπουργικών ή άλλων, διαμορφώνει συνθήκες ευνοϊκές για τη σταδιακή διαμόρφωση μιας κουλτούρας ανομίας;

Πόσο πολύπλοκη, σύνθετη και πολύπλευρη είναι η σχέση μεταξύ ελευθερίας και τέχνης; Πόσο εστιάζει στον ρόλο και την αποστολή της τέχνης να μεταφέρει νοηματοδοτήσεις αλλά και στην ανακάλυψη της ελευθερίας; Πόσο εγγυημένη τελικά είναι η ελευθερία της αισθητικής κρίσης του καθενός, όπως αυτή αποτυπώνεται μέσω της διατύπωσης κρίσεων όχι μόνο αισθητικών αλλά και ηθικών, πολιτικών, οικονομικών, επιστημονικών κ.λπ. από μέρους όλων ημών, χωρίς οποιαδήποτε παρέμβαση ή περιορισμό; Πόσο ανεπιφύλακτη είναι δηλαδή η ελευθερία του καλλιτέχνη σε μια [καλούμενη] φιλελεύθερη δημοκρατία;

Έχει η τέχνη τη δύναμη να αποκαταστήσει την αίσθηση του ανθρώπου για τον εαυτό, να «ανοίξει» τον δρόμο προς τον κόσμο των ονείρων, να λειτουργήσει ως μέσο αναγνώρισης και εμπειρικής γνώσης του κόσμου, υπερπηδώντας όρια και καθιστώντας την ελευθερία μια βιωματική πραγματικότητα; Πόσο εφικτή είναι μέσω της σύνδεσης της προσωπικής ελευθερίας με την καλλιτεχνική ελευθερία, η κατάκτηση της ελευθερίας του ατόμου (ανθρώπου); Πόσο τελικά δύναται η τέχνη να μεταμορφώσει την/ να συνεισφέρει στην ελευθερία του ατόμου;

Μία πρώτη βεβαιότητα την οποία θα μπορούσα να διατυπώσω με βεβαιότητα είναι η εξής: Ή είσαι ελεύθερος να ασκείς την τέχνη σου ελεύθερα ή δεν είσαι. Αν δεν είναι αχαλίνωτα ελεύθερη η φαντασία, η δημιουργικότητα, μπορεί να είναι αχαλίνωτα ελεύθερη η καλλιτεχνική έκφραση; Αν δεν μπορεί ο άνθρωπος να σκέφτεται ελεύθερα, ό,τι θέλει, όπως θέλει, όποτε θέλει, όπου θέλει, γιατί έτσι θέλει, αυτό συνιστά ή όχι, ουσιαστικό περιορισμό της πνευματικής του άρα και της καλλιτεχνικής του ελευθερίας; Μήπως η «απειλή» της Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) που αισθάνεται ο άνθρωπος [και] στον χώρο των τεχνών συνδέεται [και] με τους περιορισμούς της ελευθερίας [και] της καλλιτεχνικής του έκφρασης;

Μήπως η «επαυξημένη δημιουργικότητα» της ΤΝ αποτελεί μία πρόσθετη, ούτε τη μοναδική, ούτε την κύρια απειλή του περιορισμού της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης; Απουσία της ΤΝ θα «λυνόταν» αυτομάτως το ζήτημα του περιορισμού της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης; Αν η φαντασία και η δημιουργικότητα είναι απεριόριστα ελεύθερες μπορεί η ΤΝ να απειλήσει το απεριόριστο της πρωτογένειας και της πρωτοτυπίας της καλλιτεχνικής έκφρασης;

Προστατεύει η λογοκρισία τον άνθρωπο; Γιατί προσπαθούμε τόσο πολύ να «προσαρμόσουμε» την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης στο θεσμικό πλαίσιο; Μου μοιάζει –χωρίς να θέλω να την εξομοιώσω ωστόσο– με την ουδόλως σπάνια προσπάθεια ενός βιβλιοθηκονόμου να προσαρμόσει το βιβλίο στο ράφι.

Πόσο εύκολο είναι να προσδιορίσουμε το εννοιολογικό περιεχόμενο της τέχνης; Τί νόημα έχει να προσπαθούμε να το προσδιορίσουμε και τελικά μήπως ο προσδιορισμός του καταλήγει σε περιορισμό; Πώς συνδέεται εν τέλει η διατύπωση ενός «άρτιου» ορισμού της τέχνης με την ελευθερία της τέχνης και της καλλιτεχνικής έκφρασης; Μήπως συνδέεται περισσότερο με τους περιορισμούς της; Πόσο συνδέεται η ανεπιφύλακτη ασυλία που [δεχόμαστε σε θεωρητικό επίπεδο ότι] παρέχει το Σύνταγμα σε μια ιδιαίτερη κατηγορία δραστηριοτήτων λόγω του διαγνωσμένου καλλιτεχνικού χαρακτήρα τους με το τι ορίζεται ως τέχνη και τι όχι, στην νομική επιστήμη;

Μια δεύτερη βεβαιότητα που θα μπορούσα επίσης να διατυπώσω επίσης με βεβαιότητα είναι ότι ένας μοναδικός ορισμός της τέχνης τόσο στο φιλοσοφικό σύμπαν της τέχνης όσο και στο σύμπαν της νομικής επιστήμης είναι αδύνατος και συχνά προκαλεί συγκρούσεις και αντι-

φάσεις, καθώς συνιστά πεδίο αντιπαράθεσης όχι μόνο το κατά πόσο μπορεί να οριστεί, αλλά και το κατά πόσο υπάρχει κάποιο όφελος από τον ορισμό της.

«Η τέχνη απευθύνεται σε ελεύθερους ανθρώπους, αλλά είναι πολύ δύσκολο να καταλάβει κανείς ποιοι είναι οι ελεύθεροι άνθρωποι. Η τέχνη δεν ερμηνεύεται ούτε με πολιτικά ούτε με καλλιτεχνικά μανιφέστα. Οι σχολές, τα υλικά, οι τεχνοτροπίες, οι κοινωνικές ανακατατάξεις, οι συζητήσεις, οι φιλοσοφίες και τα κείμενα ασχολούνται μόνο με τα ερεθίσματα που δημιουργούν την τέχνη. Την ίδια όμως τίποτε απολύτως δεν την ερμηνεύει».¹

Υπό το ίδιο πρίσμα, είναι δυνατό να δοθεί ένας ορισμός για τον Καλλιτέχνη ή μήπως όσοι δυνάμει καλλιτέχνες-δημιουργοί τόσο δυνάμει ορισμοί ή τόσες προσεγγίσεις; Και υπό το ίδιο πνεύμα, τι νόημα έχει να διατυπώσουμε έναν άρτιο ορισμό του Καλλιτέχνη και πόσο αυτός συνδέεται με την ελευθερία του Καλλιτέχνη;

Αντιθέτως, είναι και δυνατό και διόλου αντιφατικό, να δοθεί ένας ορισμός για τη λογοκρισία. Ομοίως, είναι εύκολο να εντοπιστούν διαφορετικές, πρόδηλες και μη, μορφές επιβολής της λογοκρισίας ανά περίοδο. Τι ισχύει όμως για την αυτολογοκρισία; Πόσο εφικτό είναι να εντοπιστεί και να «μετρηθεί» ποσοτικά η αυτολογοκρισία; Σύμφωνα με την Jodie Ginsberg,

«οι καλλιτεχνικοί οργανισμοί και οι καλλιτέχνες αυτολογοκρίνονται όλο και περισσότερο, λόγω είτε του φόβου που αισθάνονται για την αντίδραση του όχλου που θα μπορούσε να προέλθει μέσω των μέσων κοινωνικής δικτύωσης είτε για τυχόν απόσυρση χρηματοδότησης. Ως εκ τούτου επιλέγουν τη λεγόμενη 'ασφάλεια'».²

Από το σύμπαν της νομικής, στο σύμπαν της τέχνης, οι θεωρίες της τέχνης επιδιώκουν να ορίσουν τη δομή της τέχνης και τη διεργασία της δημιουργίας ενός έργου τέχνης μελετώντας την ουσία και τον σκοπό της ίδιας της τέχνης. Οι θεωρίες αυτές διατυπώνουν υποθέσεις σχετικές με την έννοια της τέχνης, οι οποίες υποδηλώνουν την αλληλεπίδραση με τον αποδέκτη, συνδέοντας τον τελευταίο [και] με την «κατανάλωση» του έργου τέχνης (artwork). Κάθε θεωρία της τέχνης βασίζεται σε ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της τέχνης για ορίσει την ύπαρξή της και τον σκοπό της. Εδώ δεν θα ασχοληθώ με αυτό. Παρόλα αυτά δεν μπορεί να αποφευχθεί μια σύντομη αναφορά στο εξής: ο Καλλιτέχνης έχει το δικαίωμα να εκφράζει και να προβάλλει την προσωπική του άποψη στο θέμα του ενδιαφέροντός του.

Είναι γενικώς γνωστό ότι η τέχνη αξιολογείται και προσλαμβάνεται διαφορετικά σε διαφορετικές ιστορικές περιόδους. Στον δυτικό πολιτισμό, τόσο η κατανόηση όσο και ο σκοπός της τέχνης διαρκώς μεταβάλλονται. Στα μέσα του 19ου αιώνα μπορούμε να συνοψίσουμε τον σκοπό της τέχνης στην τέρψη, τη διέγερση του θείκου συναισθήματος, της προβολής των χρηστών ηθών και των χριστιανικών αξιών. Ο 20ός αιώνας προκάλεσε ριζικές ανατροπές στο αισθητικό πεδίο μεταβάλλοντας την κατανόηση του έργου τέχνης και του σκοπού του, καταρρίπτοντας «παλιές» και παρωχημένες ιδέες περί της τέχνης. Η ιδέα του «ωραίου», του «αγαθού» και του «θείου» δεν είχε την ίδια θέση στην τέχνη. Νέα καλλιτεχνικά κινήματα/ρεύματα, όπως ο Κυβισμός, ο Ντανταϊσμός κ.λπ. μετέβαλαν τη δυτική αφήγηση της τέχνης και έφεραν νέες προσλήψεις της, νέους τρόπους δημιουργίας και ερμηνείας της τέχνης ως μιας «ανοικτής έννοιας» που μετέβαλαν όχι μόνο την ίδια την τέχνη, αλλά και την αντίληψη του κοινού σε σχέση με την

1 Δημήτρης Μυταράς, "Τι είναι τέχνη;" iFocus into the World of Photography, τελευταία τροποποίηση 8 Αυγούστου, 2020, <https://www.ifocus.gr/magazine/editors-choice/2833-ti-einai-texni-tou-dimitri-mytara>.

2 Chris Sarratt, "How the Art World Can Fight a 'Culture of Censorship,'" *Frieze*, July 2, 2019, <https://www.frieze.com/article/how-art-world-can-fight-culture-censorship>.

τέχνη.³ Στον κόσμο της τέχνης, οι αρχές του 20ού αιώνα «επέβαλαν» την επιλογή του καλλιτέχνη. Αργότερα, τη δεκαετία του '60, προέκυψαν νέες σταθερές στην ελευθερία της έκφρασης με τις οποίες το κοινό ταυτίστηκε σχεδόν αμέσως. Στο επίκεντρο από τους θεωρητικούς της τέχνης τέθηκαν η έκφραση του καλλιτέχνη και η έννοια του έργου τέχνης. Από όλες τις θεωρίες θα σταθώ στις αντι-ουσιοκρατικές (anti-essentialist), οι οποίες σύμφωνα με τον Arthur Danto, διεκήρυξαν το «τέλος της τέχνης».⁴

Στο δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, έχουμε τη μοντέρνα και μεταμοντέρνα τέχνη μέσω της οποίας υποδηλώνεται ότι αυτό το οποίο πλέον επιδιώκεται μέσω του έργου τέχνης είναι η αντίδραση του κοινού και όχι η πρόσληψη και η κατανόησή του από μια περιορισμένη ελίτ. Η τέχνη εξαρτάται ή/και βασίζεται πια στο κοινό, κυρίως σε μορφές τέχνης όπως είναι η τέχνη της επιτέλεσης (performance art), αποδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο ότι η τέχνη και η κατανόησή της μεταβάλλονται διαρκώς στον χρόνο.

Σήμερα η καλλιτεχνική ελευθερία δίνει τη δυνατότητα συμμετοχής στη δημόσια ανταλλαγή πολιτισμικών, πολιτικών και κοινωνικών πληροφοριών και ιδεών παντός είδους.

Ακολουθώντας, όσοι δημιουργούν, εκτελούν/αναπαριστούν, διανέμουν ή εκθέτουν έργα τέχνης συνεισφέρουν στην ανταλλαγή ιδεών και απόψεων, η οποία ανταλλαγή συνιστά μια θεμελιώδη διεργασία κάθε δημοκρατικής κοινωνίας. Η ελευθερία της έκφρασης υπάρχει ώστε να καθίσταται εφικτή η ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών και πληροφοριών εντός μιας κοινωνίας. Η ελευθερία της έκφρασης δεν αναφέρεται μόνο στους καλλιτέχνες και το δικαίωμά τους να εκφράζονται, αλλά και στο δικαίωμα του κοινού να δέχεται, να προσλαμβάνει ιδέες.⁵

Μήπως η τέχνη είναι μια σύνθετη κοινωνική πρακτική που πρέπει να λειτουργεί με βάση ένα καθεστώς ανεπιφύλακτης ελευθερίας;⁶

Η επιρροή των μέσων στην προώθηση της τέχνης είναι περισσότερο εμφανής από ποτέ. Έχουμε το παράδειγμα του γνωστού/δημοφιλούς Banksy και των graffities (τέχνη του δρόμου) που κατέστη «ορατός» από τη στιγμή και μετά που τα μέσα έστρεψαν την προσοχή τους στο ότι ο καλλιτέχνης-δημιουργός πολλών ή έστω κάποιων προκλητικών τοιχογραφιών είναι στην πραγματικότητα ανώνυμος.

Αν δεχθούμε ότι η τέχνη υπηρετεί κάποιον σκοπό, πρόδηλο ή όχι κάποιες φορές, και αν δεχθούμε ότι ένας από αυτούς τους σκοπούς είναι να θέτει ερωτήματα στο κοινό, τα οποία του δίνουν το έναυσμα να επαναπροσεγγίζει τον κόσμο στον οποίο ζει και μέσω της τέχνης να επανεξετάζει και την κοσμοθεωρία του, τότε μήπως η τέχνη και οι καλλιτέχνες έχουν το αυτονόητο και ανεπιφύλακτο δικαίωμα να [εξ]ασκούν την τέχνη τους σύμφωνα με τη δική τους ευαισθησία και τη δική τους αισθητική;

3 Sanja Djajic and Dubravka Lazić, "Artistic Expression: Freedom or Curse? Some Thoughts on Jurisprudence of the European Court of Human Rights from the Theoretical Perspective of Visual and Performance Arts and Rationales behind Freedom of Political Expression," *The Age of Human Rights Journal*, 17 (2021): 97-124, <https://doi.org/10.17561/tahrj.v17.6269>.

4 Arthur Danto (1924-2013), αισθητικός φιλόσοφος, ο οποίος ορμώμενος από το έργο του Andy Warhol «Brillo Box», αφιέρωσε μεγάλο μέρος του έργου του στην προσπάθεια να ορίσει τι είναι τέχνη καταλήγοντας, ότι έφτασε το τέλος της, γιατί μόνο όταν κάτι τελειώνει μπορεί πλέον να [επανα]οριστεί. Arthur C Danto, "The End of Art: A Philosophical Defense", *History and Theory*, 37 (1998) 127-143, <https://doi.org/10.1111/0018-2656.721998072>.

5 Djajic and Lazić, *Artistic Expression: Freedom or Curse?*, 119. Ο.π.

6 Ανδρέας Χ. Τάκης, *Για την ελευθερία της τέχνης*. Αθήνα: Σαββάλας, 2008, 112.

II. Μια συνοπτική νομική/θεσμική προσέγγιση

Η ελευθερία της έκφρασης προστατεύει το δικαίωμα του ατόμου να εκφράζεται ελεύθερα, μέσω οποιασδήποτε μορφής έκφρασης. Στην ελληνική συνταγματική ιστορία η τέχνη καθίσταται συνταγματικώς προστατευόμενη. Ομοίως, το Σύνταγμα του 1927 (άρθρο 21), περιείχε ειδική διάταξη για την ελευθερία της τέχνης. Αντιθέτως, το Σύνταγμα του 1952 δεν περιείχε κάποια αντίστοιχη διάταξη για την ελευθερία της τέχνης, καθιστώντας τη συνταγματικώς απροστάτευτη.

Παράλληλα, το δικαίωμα της ελεύθερης έκφρασης κατοχυρώνεται σε διεθνές και περιφερειακό επίπεδο από τις ακόλουθες συνθήκες:

Διεθνές Σύμφωνο για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ, άρθρα 19 και 20).

Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ, άρθρο 10).

Αφρικανικός Χάρτης των Δικαιωμάτων των Ανθρώπων και των λαών (άρθρο 9)

Αμερικανική Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (άρθρα 13 και 14)

Σύμβαση για τα Δικαιώματα του Παιδιού (άρθρο 13).

Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (ΟΗΕ, άρθρο 19).

Σύμφωνα με το άρθρο 10 της ΕΣΔΑ το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία της γνώμης και των απόψεων, την ελευθερία της λήψης ή της μετάδοσης πάσης φύσεως πληροφοριών ή ιδεών παντού, χωρίς συννοριακούς περιορισμούς, χωρίς παρέμβαση δημοσίων αρχών.

Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στο άρθρο 19 αναφέρει ότι: «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο».⁷

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (European Court of Human Rights):

«Τα έργα των καλλιτεχνών προσφέρουν τη δυνατότητα συμμετοχής στην ανταλλαγή πολιτιστικών, πολιτικών και κοινωνικών πληροφοριών και ιδεών κάθε είδους, η οποία είναι απαραίτητη για μια δημοκρατική κοινωνία».⁸

Σύμφωνα με τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών (United Nations Human Rights), προβλέπεται ειδική έκθεση για τον τομέα των πολιτιστικών δικαιωμάτων με ειδικότερη αναφορά στην καλλιτεχνική έκφραση:

«...το δικαίωμα στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης αποτελεί θεμελιώδη πτυχή των πολιτιστικών δικαιωμάτων. Περιλαμβάνει την ελευθερία αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών κάθε είδους 'με τη μορφή της τέχνης', το δικαίωμα 'να απολαμβάνεις

7 Για περισσότερα βλ. ΟΗΕ, "Οικουμενική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου," (Περιφερειακό Κέντρο Πληροφόρησης του ΟΗΕ, 1948), <https://unric.org/el>.

8 Research Division, "Cultural rights in the case-law of the European Court of Human Rights," (Council of Europe / European Court of Human Rights, January 2011), 4, https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/2019/10/ECHR_Research_report_cultural_rights_ENG.pdf. Βλέπε επίσης: "White Paper on Intercultural Dialogue (2008)," https://www.coe.int/t/dg4/intercultural/Publication_WhitePaper_ID_en.asp

τις τέχνες' και τη δημιουργικότητα των άλλων, καθώς και τις υποχρεώσεις των κρατών να σέβονται την ελευθερία που είναι απαραίτητη για... τη δημιουργική δραστηριότητα».⁹

Ο ορισμός της UNESCO σχετικά με την καλλιτεχνική ελευθερία είναι εξαιρετικά ευρύς, κάτι το οποίο συνιστά πλεονέκτημα καθώς μας επιτρέπει να απομακρυνόμαστε από το περιορισμένο ή περιοριστικό και συχνά αντιφατικό πλαίσιο της έννοιας της «καλλιτεχνικής ελευθερίας». Η καλλιτεχνική ελευθερία απορρέει από τις διατάξεις του διεθνούς δικαίου, συμπεριλαμβανομένου του δικαιώματος της υποστήριξης, της διάδοσης και της αμοιβής του καλλιτεχνικού έργου ή του δικαιώματος της ελεύθερης κυκλοφορίας. Τι είναι η καλλιτεχνική ελευθερία όμως σύμφωνα με την UNESCO; Είναι:

«η ελευθερία να φαντάζεσαι, να δημιουργείς και να διανέμεις ποικίλες πολιτιστικές εκφράσεις χωρίς κυβερνητική λογοκρισία, πολιτικές παρεμβάσεις ή πιέσεις μη κρατικών φορέων. Περιλαμβάνει το δικαίωμα όλων των πολιτών να έχουν πρόσβαση σε αυτά τα έργα και είναι το θεμέλιο για την ευημερία των κοινωνιών. Η καλλιτεχνική ελευθερία ενσωματώνει μια δέσμη δικαιωμάτων που προστατεύονται από το διεθνές δίκαιο».

Σε αυτά περιλαμβάνονται:

Το δικαίωμα στη δημιουργία χωρίς λογοκρισία ή εκφοβισμό

Το δικαίωμα να υποστηρίζεται, να διανέμεται και να αμείβεται το καλλιτεχνικό έργο

Το δικαίωμα στην ελευθερία της κυκλοφορίας (κίνησης)

Το δικαίωμα στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι

Το δικαίωμα στην προστασία των κοινωνικών και οικονομικών δικαιωμάτων

Το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή.¹⁰

Σύμφωνα με το πνεύμα της Σύμβασης της UNESCO, η καλλιτεχνική ελευθερία μπορεί να διασφαλιστεί μόνο εάν η παραγωγή, η διανομή και η συμμετοχή είναι εν δυνάμει ελεύθερες – αυτό περιλαμβάνει επίσης την κοινωνική και οικονομική προστασία της τέχνης και των πολιτιστικών φορέων.

Ο λόγος για τους νομικούς περιορισμούς της ελευθερίας της δημιουργικότητας είναι όντως η ανάγκη προστασίας των συνταγματικών αξιών; Και ως εκ τούτου, είναι αυτοί οι νομικοί περιορισμοί επιτακτικοί και υποχρεωτικοί για την υλοποίηση της δημιουργικής δραστηριότητας; Εξαρτώνται όντως η έκταση και τα όρια των νομικών περιορισμών της ελευθερίας της δημιουργικότητας από το στάδιο της δημιουργικής δραστηριότητας; Είναι απαραίτητο ένα σύνολο περιορισμών στην ελευθερία της δημιουργικότητας, όταν το αποτέλεσμα της δημιουργικής δραστηριότητας –το έργο–καθίσταται διαθέσιμο για δημόσια θέαση και μπορεί να γίνει αντιληπτό ως κάτι πολύ διαφορετικό;¹¹

Είναι εφικτό από τη μία πλευρά να μην παρεμποδίζεται η ελευθερία της καλλιτεχνικής δη-

9 United Nations Human Rights, "Artistic Freedom: Special Rapporteur in the field of cultural rights", <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-cultural-rights/artistic-freedom>

10 Laurence Cuny, *Freedom & Creativity: Defending Art, Defending Diversity* (UNESCO Publishing, 2020), 6 και *Reshaping Cultural Policies: Advancing Creativity for Development*, 2005 Convention Global Report, 2018: Summary (UNESCO, 2018).

11 Yulia Aleksandrovna Chulisova, "Constitutional and Legal Bases of Restriction of Freedom of Creativity: Goals and Limits," *Izvestiya of Saratov University. Economics. Management. Law*, 23, no. 3 (2023): 349-357, <https://doi.org/10.18500/1994-2540-2023-23-3-349-357>.

μιουργίας, και ταυτόχρονα να διασφαλίζεται η προστασία των κοινωνικών προτύπων από την «απαράδεκτη χυδαιότητα της αχαλίνωτης τέχνης»;¹²

Η ελευθερία της έκφρασης είναι ζωτικής σημασίας για την ικανότητά μας να μεταδίδουμε απόψεις, πεποιθήσεις και πιστεύω και να συμμετέχουμε ουσιαστικά στη δημοκρατία. Το κράτος μπορεί, ωστόσο, να «περιορίσει» την ελευθερία της έκφρασης για ορισμένους λόγους, όπως η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία και η δημόσια ηθική. Παραδείγματα από όλο τον κόσμο δείχνουν ότι η ελευθερία των ατόμων να εκφράζουν τις απόψεις, τις πεποιθήσεις και τα πιστεύω τους συχνά διακυβεύεται όταν τα κράτη περιορίζουν την ελευθερία αυτή. Μία από τις συνήθεις δικαιολογητικές προσεγγίσεις που χρησιμοποιούνται σε διάφορες δικαιοδοσίες για να διαμορφώσουν την ευθύνη του κράτους να αιτιολογήσει τους περιορισμούς της ελευθερίας της έκφρασης είναι το κριτήριο της αναλογικότητας.¹³

Στο τρίπτυχο μεταξύ ελευθερίας, έκφρασης και τέχνης διαπιστώνονται περιορισμοί σε τρία επίπεδα:

Το μη κυβερνητικό επίπεδο, το οποίο συνιστά ο κόσμος της τέχνης.

Το ημικρατικό επίπεδο, όπως αυτό εκφράζεται μέσω της δημόσιας ραδιοτηλεόρασης και της κρατικής πολιτιστικής χρηματοδότησης.

Και το κρατικό επίπεδο, όπως αυτό δηλώνεται διά των νομικών και πολιτικών περιορισμών της ελευθερίας της τέχνης και του λόγου.¹⁴

III. Ελευθερία της τέχνης: μια ειδική ατομική ελευθερία;

Η ελευθερία της τέχνης συνιστά ένα αυτόνομο δικαίωμα ανεξάρτητο από την ελευθερία της έκφρασης. Για παράδειγμα ο Ευρωπαϊκός Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (European Charter of Fundamental Rights) προστατεύει την ελευθερία της τέχνης σε διακριτό άρθρο από εκείνο στο οποίο προστατεύεται η ελευθερία της έκφρασης. Στη Γαλλία επίσης η καλλιτεχνική δημιουργία προστατεύεται από διαφορετικό νόμο, διακριτό, ανεξάρτητο από την ελευθερία της έκφρασης, διασφαλίζοντας το ανεπιφύλακτο της ελεύθερης άσκησης της καλλιτεχνικής δημιουργίας και της προστασίας της από τη λογοκρισία.

Η αυτονομία αυτού του δικαιώματος εξηγείται ως έναν βαθμό από την ειδική του φύση και τον σκοπό. Ενώ η ελευθερία της έκφρασης αναφέρεται συνολικά στη διάδοση ιδεών και πληροφοριών, ο σκοπός της καλλιτεχνικής έκφρασης, αν θεωρήσουμε ότι υπάρχει όντως κάθε φορά και αυτοδικαίως σε κάθε έργο τέχνης, είναι να προσδώσει στις ιδέες και τις πληροφορίες που εμπεριέχονται ή προσλαμβάνονται κάθε φορά από το κοινό, μια καλλιτεχνική μορφή.

Ωστόσο, η καλλιτεχνική δημιουργία περιορίζεται άραγε στην απλή διάδοση και επικοινωνία των ιδεών, στη συμπερίληψη του συνόλου της δημιουργικής διεργασίας, στον μετασχηματισμό μιας ιδέας από την αρχική της σύλληψη στην παρουσίασή της μέσω μιας συγκεκριμένης εκφρασμένης μορφής;

Αν δεχθούμε ως δεδομένο ότι το αίσθημα της ελευθερίας είναι το πολυτιμότερο αγαθό στη ζωή, το απεριόριστο και ανεπιφύλακτο δικαίωμα της ελευθερίας της φαντασίας και της δημιουργικότητας του ανθρώπου γενικά και του καλλιτέχνη ειδικά, δεν συνδέεται με το απεριόρι-

12 I. J. Oosthuizen and C. J. Russo, 2001, "A Constitutionalised Perspective on Freedom of Artistic Expression," *South African Journal of Education*, 21 (2001): 260-263, <https://doi.org/10.4314/SAJE.V21I4.24912>.

13 Gehan Gunatilleke, "Justifying Limitations on the Freedom of Expression," *Human Rights Review*, 22 (2020): 91-108, <https://doi.org/10.1007/s12142-020-00608-8>.

14 Karsten Schubert, "Democratization through Cancel Culture"-Three Levels of Artistic Freedom," *Konfliktuelle Kulturpolitik, Politologische Aufklärung- konstruktivistische Perspektiven*, (2023): 29-40, hal-04071811.

στο και ανεπιφύλακτο δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης; Κάθε φορά που περιορίζονται η φαντασία και η δημιουργικότητα δεν περιορίζεται και η ελευθερία της τέχνης; Δεν περιορίζεται ακολούθως η βιωματική σύνδεση του ανθρώπου, τόσο από την πλευρά του δημιουργού όσο και από την πλευρά του ακροατηρίου με τις παραπάνω έννοιες;

IV. Διερευνώντας την καλλιτεχνική ελευθερία εντός και μέσω της Τεχνητής Νοημοσύνης

Έχουμε κατακτήσει τελικά την ελευθερία στην τέχνη; Αν όχι, οδεύουμε τουλάχιστον προς αυτή την κατάκτηση ή καλούμαστε να ισορροπούμε ακροβατώντας σε «τεντωμένο σκοινί»; Η χρήση της τεχνητής νοημοσύνης (TN) στις τέχνες παρουσιάζει δυνατότητες και προκλήσεις. Οι Birtchnell (2018)¹⁵ και Gross (2023)¹⁶ επισημαίνουν ότι η TN μπορεί να ενισχύσει τη δημιουργικότητα και την αποτελεσματικότητα. Εγείρουν όμως και ανησυχίες σχετικά με τις ηθικές επιπτώσεις, όπως είναι τα πνευματικά δικαιώματα και η αντιγραφή/απουσία πρωτοτυπίας ή/και ο μιμητισμός. Γενικά, παρατηρείται μέσω της συζήτησης σε ακαδημαϊκό και όχι μόνο επίπεδο, η ανάγκη μιας ισορροπημένης προσέγγισης που να αξιοποιεί τις δυνατότητες της TN και ταυτόχρονα να αντιμετωπίζει τις ηθικές και αισθητικές επιδράσεις/επιπτώσεις της.

Σύμφωνα με τον Gross,¹⁷ η χρήση της τεχνητής νοημοσύνης (TN) στην επικοινωνία ενέχει επιπτώσεις στην αγορά εργασίας σε χώρους ή τομείς που συνδέονται με τη δημιουργία. Για παράδειγμα, ενώ οι εικόνες που δημιουργούνται με τεχνητή νοημοσύνη προσφέρουν πολυάριθμα πλεονεκτήματα, όπως αποτελεσματικότητα και ευελιξία, μπορεί να υπάρχουν παράλληλα και ηθικές συνέπειες, όπως παραπλάνηση, δημιουργία στερεοτύπων, παράνομη χρήση δεδομένων και παραβίαση πνευματικής ιδιοκτησίας. Ένα άλλο ζήτημα που απασχολεί είναι η διαμάχη σχετικά με το αν τα ρομπότ μπορούν πραγματικά να παράγουν έργα τέχνης ή μπορούν μόνο να μιμηθούν την ανθρώπινη δημιουργικότητα, εγείροντας ανησυχίες σχετικά με την ίδια τη φύση της δημιουργικότητας.

Σύμφωνα και με την Polymenopoulou,¹⁸ οι προβληματισμοί που εγείρονται από την πολυπλοκότητα του φαινομένου της τεχνητής νοημοσύνης και τις επιπτώσεις του στην εξέλιξη της σύγχρονης τέχνης δεν είναι καθαρά φιλοσοφικοί ή ηθικοί αλλά συνδέονται και με ποικίλα νομικά ζητήματα, ιδίως στον τομέα του δικαίου της πνευματικής ιδιοκτησίας. Περιλαμβάνονται γενικά δύο τύποι ζητημάτων: πρώτον, αυτά που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα (όσον αφορά την καλλιτεχνική ελευθερία και την ευθύνη των συστημάτων TN, για παράδειγμα όταν ένα έργο τέχνης που παράγεται από TN κρίνεται άσεμνο, βλάσφημο, μισητό κ.λπ. ποιος θεωρείται «υπεύθυνος/υπόλογος» για αυτό το περιεχόμενο;) και δεύτερον, αυτά που αφορούν ειδικά το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας. Τα ευφυή και ανεξάρτητα ή οιονεί ανεξάρτητα συστήματα δημιουργίας TN αποτελούν ενδεχομένως τις πιο προβληματικές περιπτώσεις, δεδομένου

15 Thomas Birtchnell, "Listening without Ears: Artificial Intelligence in Audio Mastering," *Big Data & Society* 5, no. 2 (2018), <https://doi.org/10.1177/2053951718808553>.

16 Eduard-Claudiu Gross, "The Art of AI: Perspectives on Artificial Intelligence in Photography," *Bulletin of the Transilvania University of Braşov. Series VII: Social Sciences, Law* (2024): 65-70.

17 Eduard-Claudiu Gross, "The Creative Paradox of AI: Enabler or Disruptor of Human Imagination?," *Bulletin of the Transilvania University of Braşov, Series VII: Social Sciences and Law* 16, no 1 (2023): 69-74, <https://doi.org/10.31926/but.ssl.2023.16.65.1.7>.

18 Eleni Polymenopoulou, "Artificial Intelligence and the Future of Art," *AI-Regulation.com*, October 9, 2023, <https://ai-regulation.com/artificial-intelligence-and-the-future-of-art/>

ότι τα συστήματα αυτά συνεπάγονται σε μεγάλο βαθμό μη εξουσιοδοτημένη χρήση υφιστάμενων έργων.¹⁹

Ας δούμε όμως και κάποια θεμελιώδη φιλοσοφικά/οντολογικά αλλά και ηθικά ζητήματα που έχουν ανακύψει:

- Είναι Τέχνη τα έργα που παράγονται μέσω ΤΝ;
- Μπορεί η ΤΝ να είναι «Συγγραφέας=Author»;
- Μπορεί η ΤΝ να υποκαταστήσει την ανθρώπινη δημιουργικότητα;
- Σε εκείνο το θεωρητικό πλαίσιο στο οποίο θεωρείται ότι η ανθρώπινη δημιουργικότητα καλείται να αντιμετωπίσει την τεχνητή νοημοσύνη, τι διαφαίνεται; Ποιος θα είναι ο «νικητής»; Πρέπει να επιδιώκουμε να είναι ένας εκ των δύο ο νικητής; Μήπως δεν πρόκειται για μια αδιέξοδη «μάχη» αλλά για μία «ψευδο-μάχη»; Δηλαδή:
- Μήπως πρόκειται για μια τάση και αυτό που βιώνουμε είναι η αντίδραση της αγοράς;
- Μήπως αξιολογούμε την ανθρώπινη δημιουργικότητα λιγότερο από εκείνη των μηχανών;
- Μήπως ο «αντίπαλος» που έχει επιβληθεί είναι «ψευδο-αντίπαλος»;
- Σε σχέση με την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης υπάρχει ένα σύμπλεγμα προκλήσεων. Από τη μια έχουμε τις θετικές προκλήσεις, όπως:
- Επαυξημένη Δημιουργικότητα (Creativity Augmentation)
- Εξατομίκευση (Personalization)
- Προσβασιμότητα (Accessibility)
- Συνεργατική Δημιουργία (Collaborative Creation)
- Διερεύνηση Νέων Μορφών (Exploration of New Forms)
- Διατήρηση και Ανάλυση (Preservation and Analysis)
- Πειραματική Τέχνη (Experimental Art)
- Καλλιτεχνική Υποστήριξη (Artistic Assistance)
- Και από την άλλη ένα σύμπλεγμα αρνητικών προκλήσεων, όπως:
- Προβληματισμοί σχετικοί με τη Διανοητική Ιδιοκτησία (Intellectual Property Concerns)
- Προκαταλήψεις στο Περιεχόμενο το οποίο δημιουργείται από την ΤΝ (Bias in AI-Created Content)
- Ομογενοποίηση του Πολιτισμού (Homogenization of Culture)
- Υπονόμευση της Ανθρώπινης Δημιουργικότητας (Undermining Human Creativity)
- Ομογενοποίηση της Δημιουργικής Έκφρασης (Homogenization of creative expression)

Όλα τα παραπάνω και πολλά περισσότερα, συνιστούν προκλήσεις τις οποίες καλείται να προσεγγίσει ο άνθρωπος με σοβαρότητα και υπευθυνότητα, εφόσον δεν επιδιώκει είτε ακουσίως είτε εκ προθέσεως να συμβάλει στη μεταλλαγή τους σε αδιέξοδα, τεχνητά ή ψευδή.

V. Όταν η ελευθερία του καλλιτέχνη προσκρούει σε διάφορες μορφές «ορθότητας» και υποβάλλεται σε λογοκρισία, πρόδηλη ή μη

Η ενότητα αυτή εστιάζεται για άλλη μία φορά σε προβληματισμούς, κάποιοι από τους οποίους μπορούν να συνοψιστούν στους κάτωθι:

Είναι η Τέχνη απεριόριστη δημιουργική και ιδεολογική αναρχία ή όχι;

Οφείλουν οι καλλιτέχνες να είναι ελεύθεροι να παράγουν ό,τι θέλουν ή ομοίως είναι ελεύθεροι να αρνούνται να παράγουν ό,τι δεν θέλουν; Ποιο είδος τέχνης (από τον χώρο της μου-

¹⁹ Eleni Polymenopoulou, ό.π.

σικής, της λογοτεχνίας κ.λπ.) πρέπει να λογοκρίνεται ή να απαγορεύεται και από ποιον; Γιατί; Ποιος αποφασίζει ποια γλυπτά πρέπει να προβάλλονται ή να αποσύρονται, βάσει ποιων αντικειμενικών κ.λπ. κριτηρίων, και γιατί; Τι γίνεται με την Τέχνη που προσβάλλει άλλες ομάδες, όπως το «Piss Christ» τους χριστιανούς, ή τα σκίτσα του Μωάμεθ τους μουσουλμάνους; Χρησιμοποιείται η λογική ή το συναίσθημα σε όλα τα ανωτέρω «διλήμματα»; Συνιστά ή όχι πραγματικό ζήτημα η ελευθερία της έκφρασης του καλλιτέχνη έναντι της κοινωνικά (και αρκετές φορές και κυβερνητικά) επιβαλλόμενης καλλιτεχνικής συμμόρφωσης;²⁰ Η ελευθερία έκφρασης είναι ζωτικής σημασίας για τη δυνατότητά μας να εκφράζουμε απόψεις, πεποιθήσεις και πιστεύω, και να συμμετέχουμε ουσιαστικά στη δημοκρατία;²¹

Το κράτος δύναται, επικαλούμενο λόγους, όπως η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, η δημόσια υγεία και η δημόσια ηθική, να «περιορίζει» την ελευθερία έκφρασης; Αποδεχόμαστε ακολούθως σχεδόν αξιωματικά ότι η εθνική ασφάλεια, η δημόσια τάξη, υγεία και ηθική είναι σημαντικότερες από την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης; Ποιος το ορίζει αυτό; Πότε; Γιατί;

Πρέπει να περιορίζεται η καλλιτεχνική ελευθερία εφόσον το αποτέλεσμα της καλλιτεχνικής δραστηριότητας –το έργο– είναι «διφορούμενο» για το κοινό ή ασαφές ή «προσβάλλει»; Δεχόμαστε ακολούθως ως «θέσφατο» ότι η Τέχνη πρέπει να λογοκρίνεται, συνεπώς αυτό που υπολείπεται είναι να οριστούν το πώς και υπό ποιες προϋποθέσεις θα λάβει χώρα η λογοκρισία;

Στο ίδιο πνεύμα, πώς υπερασπιζόμαστε την ελευθερία της θρησκευτικής-καλλιτεχνικής έκφρασης; Πώς μια σατιρική απεικόνιση του «άγιου, όσιου και ιερού» προσβάλλει τις [δυτικές] αξίες του αμερικανικού και ευρωπαϊκού πλουραλισμού και της πολυπολιτισμικότητας; Είναι κοινή γνώση, ότι το χιούμορ είναι διεθνής έννοια, τι μας κάνει ωστόσο να γελάμε, όχι.

Αντιστοίχως, συνιστά ή όχι μορφή λογοκρισίας η παρέμβαση, αναδρομική ή τρέχουσα, στην ελευθερία της έκφρασης του καλλιτέχνη βάσει «κριτηρίων» πολιτικής ορθότητας; Και τι ισχύει με την ιστορική ορθότητα; Είναι η πολιτική ορθότητα «ανώτερη» από την ιστορική ορθότητα;

Ένα παράδειγμα:

Το γνωστό μουσείο στο Amsterdam “Rijksmuseum” ξεκίνησε το 2013 στο πλαίσιο εναρμόνισης με τη δεοντολογία του ICOM (Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων) το έργο «Adjustment of Colonial Terminology». Το έργο περιλαμβάνει την αφαίρεση προσβλητικής γλώσσας από ψηφιοποιημένους τίτλους και έργα τέχνης από τη συλλογή τους (1.1 εκ.) Ρατσιστικές και πολιτικά μη ορθές λέξεις, κάποτε ευρέως χρησιμοποιούμενες για να περιγράψουν συγκεκριμένες ομάδες ή κοινότητες τώρα αντικαθίστανται από «ουδέτερη» γλώσσα, πολιτικά ορθή (π.χ. Negro, Indian, dwarf).²²

VI. Τρέχουσα κατάσταση

Η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης έχει ανοδική πορεία ή κινδυνεύει; Είναι επιτακτική η ανάγκη για επείγουσα και ποικιλόμορφη δράση για την προστασία της καλλιτεχνικής ελευθερίας.²³ Επιγραμματικά παρουσιάζεται η τρέχουσα κατάσταση τα τρία τελευταία έτη:

20 Tornado, “Artistic Freedom vs Political Correctness,” Stormeyes.org, last modified August 20, 2018, <https://stormeyes.org/wp/2018/08/artistic-freedom-vs-political-correctness/>.

21 Gunatilleke, Gehan, “Justifying Limitations on the Freedom of Expression,” *Human Rights Review*, 22 (2020): 91-108, <https://doi.org/10.1007/s12142-020-00608-8>.

22 Rijks Museum, “Terminology,” accessed July 13, 2024, <https://www.rijksmuseum.nl/en/research/our-research/overarching/terminology>.

23 UNESCO, “Defending Creative Voices – Artists in Emergency, Learning from the Safety of Journalists,” 2023, <https://creativeeconomies.com/safeguarding-artistic-freedom/>.

2021:

περισσότερες από 1.200 καταγεγραμμένες περιπτώσεις,
39 καλλιτέχνες σκοτώθηκαν

2022:

δέκα χώρες το 2022 αποδείχθηκαν περιοριστικές ως προς την ελευθερία των καλλιτεχνών και επικίνδυνες για τη ζωή των καλλιτεχνών. Πρόκειται για την Κίνα, την Κούβα, την Αίγυπτο, το Ιράν, τη Μιανμάρ, τη Νιγηρία, τη Ρωσία, την Ταϊλάνδη, την Τουρκία και την Ουκρανία.

2023:

Οι μουσικοί είναι οι πιο διωκόμενοι καλλιτέχνες στον κόσμο και οι καλλιτέχνες σε όλο τον κόσμο απειλούνται από τις κυβερνήσεις, τις αρχές και την κοινωνία των πολιτών.

2023:

Πάνω από 200 περιπτώσεις λογοκρισίας κατά της καλλιτεχνικής ελευθερίας το 2023. Η τηλεόραση και η μουσική βιομηχανία επλήγησαν περισσότερο από τη λογοκρισία, σύμφωνα με την πλατφόρμα Speak Up (Τουρκία).

209 περιπτώσεις λογοκρισίας και αυτολογοκρισίας της ελευθερίας της καλλιτεχνικής έκφρασης.²⁴

Στην Αφρική: 196 τεκμηριωμένες περιπτώσεις λογοκρισίας. Η φύση της βίας που ασκείται περιλαμβάνει:

Φυσική επίθεση

Κράτηση

Κράτηση σε συνδυασμό με δίωξη

Θάνατο κατά τη διάρκεια της κράτησης

Δίωξη

Ολική απαγόρευση (καθολική απαγόρευση)

Ταξιδιωτική απαγόρευση

Απειλές

Κατάσχεση/καταστροφή έργων τέχνης

Απαγωγές

Πρόστιμα / κυρώσεις

Διώξεις (Δίωξη, όχι νομική)

Ποινή φυλάκισης με δυνατότητα διακανονισμού προστίμου.²⁵

VII. Σκέψεις αντί Συμπερασμάτων

Κλείνω αυτή τη συμβολή με μια ακολουθία προβληματισμών, φιλοσοφικών, ηθικών, οντολογικών, ουδόλως νομικών.

Προσωπική μου αίσθηση είναι ότι το ερώτημα δεν είναι κατά πόσο ο άνθρωπος έχει ή όχι το δικαίωμα να αισθάνεται ότι κάτι τον προσβάλλει, τον ίδιο ή το σύστημα των αξιών/ιδεών του, αλλά κατά πόσο έχει το δικαίωμα της επιβολής της λογοκρισίας, άμεσα ή έμμεσα, όποτε αισθάνεται ότι η Τέχνη δια του Καλλιτέχνη, τον προσβάλλει.

Σύμφωνα με την ειδική εισηγήτρια του ΟΗΕ, Farida Shaheed,

²⁴ "Report Documents over 200 Cases of Censorship against Artistic Freedom in 2023 TV and Music Industry were affected from Censorship the most, according to the Speak Up Platform," last modified March 26, 2024, <https://bianet.org/haber/report-documents-over-200-cases-of-censorship-against-artistic-freedom-in-2023-293484>.

²⁵ Freemuse, "Freemuse Report: State of artistic freedom 2023," 2023, <https://www.culturalpolicies.net/2023/06/29/freemuse-report-state-of-artistic-freedom-2023/>

«... η ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και της δημιουργικότητας δεν μπορεί να διαχωριστεί από το δικαίωμα όλων των ατόμων να απολαμβάνουν τις τέχνες, καθώς σε πολλές περιπτώσεις οι περιορισμοί των καλλιτεχνικών ελευθεριών αποσκοπούν στην άρνηση πρόσβασης σε συγκεκριμένα έργα τέχνης. Ως εκ τούτου, η αφαίρεση των δημιουργικών εκφράσεων από την πρόσβαση του κοινού είναι ένας τρόπος περιορισμού της καλλιτεχνικής ελευθερίας».²⁶

«Καλή» ή «κακή» τέχνη ή «μη» τέχνη ή «προσβλητική» τέχνη ή μη «πολιτικά ορθή» τέχνη, πρέπει να έχω τη δύναμη/την εξουσία να την απαγορεύω;

Όταν μια κυβέρνηση/ένα κέντρο εξουσίας αποφασίζει ότι έχει το καθήκον/την υποχρέωση να ερμηνεύει πότε μια καλλιτεχνική έκφραση είναι «καλή» ή «άρτια», αλλά και πότε δεν είναι, το αποτέλεσμα είναι ή όχι, «Κακή» Τέχνη, «Κακή» Πολιτική, Καταπίεση, Καταστολή και Ανελευθερία;

Όταν περιορίζονται/καταστέλλονται οι επιλογές μου ή η πρόσβασή μου σε αυτές είμαι ελεύθερος; Πώς συμβάλλω ως άνθρωπος στην ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης «ξαναγράφοντας την ιστορία» κάθε φορά που την κρίνω «μη πολιτικά ορθή», και εφόσον μου «επιτρέπεται», έχω δηλαδή την «ελευθερία-εξουσία» να το κάνω; Ποιος είμαι εγώ που αποφασίζω τι είναι πολιτικά ορθό και τι όχι ανά χρονική περίοδο; Πώς διατηρώ την ιστορική συνέχεια διαγράφοντας το παρελθόν, ό,τι διαμόρφωσε το σήμερα και προδιαγράφει το μέλλον; Όταν η ιστορία αντικαθίσταται γιατί δεν ταιριάζει με το νέο πλαίσιο αξιών/ιδεών, αυτό συνιστά παραχάραξη ή όχι; Όταν η ηθική ανά χρονική περίοδο επιβάλλει το «ορθό» και το «μη ορθό», περιορίζει ή όχι την καλλιτεχνική ελευθερία, την οποία ισχυρίζεται ότι επιδιώκει να προστατεύει;

Τα μουσεία είναι χώροι οργάνωσης, περιγραφής, διατήρησης της πληροφορίας. Περιλαμβάνεται στη δεοντολογία και την ηθική του επιστήμονα της πληροφορίας η αλλοίωση της πληροφορίας με οποιονδήποτε τρόπο –ακόμη για «καλό σκοπό»; Μήπως επιβάλλουμε τις «αντιλήψεις/προκαταλήψεις» της εποχής μας στο πλαίσιο της προσπάθειάς μας να απαλείψουμε αντιλήψεις/προκαταλήψεις προηγούμενων περιόδων;

Η ελευθερία συνιστά χαρακτηριστικό μιας δημοκρατικής κοινωνίας ή σύμφυτη/εγγενή ιδιότητα του ανθρώπου ανεξαρτήτως πολιτεύματος ή πολιτικού συστήματος ή συστήματος αξιών ή ιδεών;

«Η τέχνη δε μορφώνει αλλά κάνει κάτι περισσότερο, σε συνδέει με το μυστήριο της ύπαρξης. Δεν αποδίδει δικαιοσύνη, είναι πέρα απ' αυτή. Η τέχνη δεν στρατεύεται, αλλά ανήκει στους αθώους, είτε αυτοί βρίσκονται στη φυλακή είτε πρόκειται για τον αυστηρό διευθυντή της απέναντι επιχείρησης. Δεν είναι υποχρεωτικό να αισθάνεστε και να αγαπάτε την τέχνη. Απλώς είναι ένα προνόμιο. Αλλά τι προνόμιο!» — Δημήτρης Μυταράς

Τελικά, μήπως το δικαίωμα να «κάνουμε» τέχνη δεν συνιστά ειδικό ατομικό δικαίωμα, αλλά εγγενές/σύμφυτο προνόμιο, όχι ειδικό ατομικό ή ειδικά «δυτικό», αλλά [παν]ανθρώπινο;

26 Farida Shaheed, "Report of the Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights: The Right to Freedom of Artistic Expression and Creativity," UN Human Rights Council, 2013, accessed July 12, 2024, <https://www.refworld.org/reference/themreport/unhrc/2013/en/95838>.

IV. Αρχεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Αρχεία και ανθρώπινα δικαιώματα

.....
Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη
.....

Τα αρχεία είναι ιδιαίτερα στενά συνδεδεμένα με τα ανθρώπινα δικαιώματα¹². Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι δικαιώματα που αφήνουν να εννοηθεί ότι είναι, κατά κάποιον τρόπο, μια έμφυτη ιδιότητα της ανθρώπινης ύπαρξης και απόρροια ενός 'φυσικού' δικαιώματος³. Αποτελούν δεσμεύσεις της κρατικής, καταρχήν, εξουσίας έναντι της ιδιωτικής⁴. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι το τρέχον διεθνές 'νόμισμα' στα ηθικά διλήμματα, κοινωνικά αιτήματα και πολιτικές συζητήσεις⁵. Τα ανθρώπινα δικαιώματα αναφέρονται επίσης ως θεμελιώδη, ως συνταγματικά δικαιώματα, αλλά και ως ατομικές ελευθερίες⁶.

Εκτενές είναι το διεθνές δίκαιο που προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αναφέρονται ενδεικτικά η Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948)⁷, η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) του 1950⁸, το Διεθνές Σύμφωνο για τα οικονομικά, κοινωνικά και πολιτιστικά δικαιώματα του 1996⁹ (κυρώθηκε στην Ελλάδα το με τον Ν 1532/1985), το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του 1966¹⁰ (κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν 2462/1997), η Αμερικανική Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

- 1 Προδημοσίευση από τον τόμο Πρακτικών του Διεθνούς Συνεδρίου «Αρχεία και Ιστορία: ένας γόνιμος διάλογος», 11-13 Οκτωβρίου 2023. Ο τόμος βρίσκεται υπό έκδοση.
- 2 Για μια σε βάθος ανάλυση της σχέσης αυτής βλ. Jens Boel, Perrine Canavaggio & Antonio Gonzalez Quintana (επιμ.), *Archives and Human Rights*, Routledge, London and New York 2021, σ. 9επ.
- 3 Κώστα Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, 3η εκδ. Αθήνα 2006, σ. 4.
- 4 Με την αναθεώρηση του Συντάγματος του 2001, προστέθηκε η παρ. 1 εδ. β και γ του άρ. 25Σ, κατά τα οποία 'Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου και η αρχή του κοινωνικού κράτους δικαίου τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους. Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους. Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν'. Ως αποτέλεσμα, τα ατομικά δικαιώματα αντιτάσσονται και έναντι της ιδιωτικής εξουσίας.
- 5 Μυρτώ Δραγόνα-Μονάχου, *Ηθική φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα*, Ισοπολιτεία 2000, σ. 228.
- 6 Η πολυμορφία στην ορολογία που συναντούμε εδώ οφείλεται στην πολυμορφία του φαινομένου της κατοχύρωσης παρόμοιων δικαιωμάτων και στα διαφορετικά στάδια της ιστορικής τους εξέλιξης, βλ. Χρυσόγονο, ό.π., σ. 3. Ο όρος 'θεμελιώδη' τονίζει τον θεμελιακό τους χαρακτήρα για την έννομη τάξη, ο όρος 'ελευθερίες' τονίζει το πεδίο ελεύθερης δράσης του ατόμου από επεμβάσεις της κρατικής εξουσίας και ο όρος 'συνταγματικά' (δικαιώματα) τονίζει ότι προστατεύονται από το Σύνταγμα.
- 7 Για την Οικουμενική Διακήρυξη Δικαιωμάτων του Ανθρώπου βλ. Παρασκευή Νάσκου-Περράκη, *Δικαιώματα του Ανθρώπου. Παγκόσμια και περιφερειακή προστασία, Θεωρία – Νομολογία*, εκδόσεις Σάκκουλα, 3^η εκδ., Αθήνα 2022, σ. 51επ. και Καλλιόπη Κούφα (επιμ.), *50 χρόνια της οικουμενικής διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου 1948-1998*, εκδόσεις Σάκκουλα Α.Ε., Θεσσαλονίκη, 1999. Για τη νομική ισχύ της Διακήρυξης στο εσωτερικό των κρατικών έννομων τάξεων έχουν εκφραστεί αμφιβολίες βλ. Εμμανουήλ Ρούκουνα, *Διεθνής προστασία ανθρωπίνων δικαιωμάτων*, Εστία, 1995, σσ. 57 και 71.
- 8 Για την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου βλ. ενδεικτικά Μιχαήλ Μαργαρίτη, *Η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και των πρωτοκόλλων υπ. αριθμ. 1, 6, 7 & 13, Μία συνοπτική ερμηνεία*, Π. Ν. Σάκκουλας, Αθήνα 2019.
- 9 Για το Σύμφωνο αυτό βλ. ενδεικτικά Matthew Craven (επιμ.), *The International Covenant on Economic, Social, and Cultural Rights*, Oxford University Press, 1998.
- 10 Για το Σύμφωνο αυτό βλ. ενδεικτικά Melissa Castan, Sarah Joseph (επιμ.), *The International Covenant on Civil and Political Rights*, Oxford University Press, 2014.

του 1969¹¹, ο Αφρικανικός Χάρτης Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του 1981¹², ο Αραβικός Χάρτης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου του 1994¹³ και οι Πράξεις του Συμβουλίου (και της Επιτροπής την οποία το αντικατέστησε) Ανθρώπινων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ¹⁴. Πολλά, όμως, είναι ακόμη τα διεθνούς εμβέλειας νομοθετήματα που προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα, και γενικά αλλά και ειδικά, όπως τα ανθρώπινα δικαιώματα των παιδιών¹⁵.

Η Παγκόσμια Διακήρυξη για τα Αρχεία της ΟΥΝΕΣΚΟ του 2011 αναφέρεται ειδικά στη σχέση των αρχείων με τα ατομικά δικαιώματα¹⁶. Σύμφωνα με αυτήν, 'τα αρχεία αποτελούν αναπόσπαστο, μοναδικό και αναντικατάστατο τμήμα της πολιτιστικής κληρονομιάς που μεταφέρεται από γενιά σε γενιά. Η διαχείριση των αρχειακών εγγράφων αρχίζει από τη δημιουργία τους προκειμένου να διατηρηθεί η αξία και το νόημά τους. Πηγές αξιόπιστων πληροφοριών για μία υπεύθυνη και διαφανή δημόσια διαχείριση, τα αρχεία διαδραματίζουν ένα σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη των κοινωνιών, συμβάλλοντας στην εδραίωση και στη διάσωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης. Η ελεύθερη πρόσβαση στα αρχεία εμπλουτίζει τη γνώση μας για την κοινωνία, προάγει τη δημοκρατία, διαφυλάσσει τα ατομικά δικαιώματα και την ποιότητα ζωής των πολιτών'. Στη συνέχεια, η Διακήρυξη αναγνωρίζει ειδικά τη ζωτική σημασία ύπαρξης αρχείων για την προστασία δικαιωμάτων των πολιτών, την εδραίωση της ατομικής και συλλογικής μνήμης, για την κατανόηση του παρελθόντος, για την τεκμηρίωση του παρόντος και την προετοιμασία του μέλλοντος. Τέλος, η Διακήρυξη δεσμεύει τους αρχειονόμους να εργάζονται συλλογικά για να διασφαλιστεί η απρόσκοπτη πρόσβαση των αρχείων από όλους, με τον παράλληλο σεβασμό στους νόμους και τα ατομικά δικαιώματα των δημιουργών, των ιδιοκτητών και των χρηστών των αρχείων.

Κατά τον Κώδικα Δεοντολογίας των Αρχειονόμων του 1996¹⁷, άρ. 4, οι αρχειονόμοι οφείλουν να εξασφαλίζουν την αδιάκοπη δυνατότητα πρόσβασης και τη σαφήνεια στο αρχειακό υλικό. Κατά το άρ. 6 του Κώδικα, οι αρχειονόμοι προωθούν την ευρύτερη δυνατή πρόσβαση στο αρχειακό υλικό και παρέχουν αμερόληπτες υπηρεσίες σε όλους τους χρήστες. Οι διατάξεις αυτές αφορούν το ανθρώπινο δικαίωμα στην πρόσβαση στην πληροφορία και την ισότητα. Επίσης, κατά το άρ. 10, οι αρχειονόμοι συμβάλλουν στη διαφύλαξη και την αξιοποίηση της παγκόσμιας κληρονομιάς συνεργαζόμενοι μεταξύ τους καθώς και με μέλη άλλων επαγγελματι-

11 Για τη Σύμβαση αυτή βλ. ενδεικτικά Ludovic Hennebel, Helene Tigroudja, *The American Convention on Human Rights*, Oxford University Press, 2021.

12 Για το Σύμφωνο αυτό βλ. ενδεικτικά Fatsah Ouguerouz, *The African Charter of Human and Peoples' Rights: A Comprehensive Agenda for Human Dignity and Sustainable Democracy in Africa*, Brill Nijhoff, 2003.

13 Ειδικά για το Σύμφωνο αυτό βλ. ενδεικτικά Ahmed Mohamed El Demery, *The Arab Charter of Human Rights: A Voice for Sharia in the Modern World*, Council on International Law and Politics, 2015.

14 Το Συμβούλιο αυτό αντικατέστησε την προγενέστερη Επιτροπή προστασίας ανθρώπινων δικαιωμάτων του ΟΗΕ. Το Συμβούλιο (όπως και η Επιτροπή παλαιότερα) ασχολείται με την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων στον κόσμο και εκδίδει σχετικές πράξεις. Για την Επιτροπή και τις πράξεις της βλ. ενδεικτικά Howard Tolley Jr, *The UN Commission on Human Rights*, Routledge, 1987. Για το Συμβούλιο βλ. ενδεικτικά Eric Tistounet, *The UN Human Rights Council. A Practical Anatomy*, Edward Elgar Publishing, 2020.

15 Ειδικό βάρος φέρει εδώ η Σύμβαση για τα Δικαιώματα των Παιδιών του ΟΗΕ του 1989, που κυρώθηκε στην Ελλάδα με τον Ν 2101/1992. Ενδεικτικά για τη Σύμβαση αυτή βλ. Nigel Cantwell, *The origins, development and significance of the United Nations Convention on the Rights of the Child*, στο Sharon Derick (επιμ.), *The United Nations Convention on the Right of the Child: A Guide to the 'Travaux Preparatoires'*, 1992, σ. 19επ.

16 Διαθέσιμη στην ελληνική γλώσσα στο http://www.gak.gr/media_files/downloads/Perioxomeno-all/6_Press_Releases/ICA_Universal_Declaration_on_Archives_2742020_Gr.pdf.

17 Ο Κώδικας Δεοντολογίας των Αρχειονόμων εγκρίθηκε από τη Γενική Συνέλευση του Διεθνούς Συμβουλίου Αρχείων στη 13^η Σύνοδό της στο Πεκίνο, την 6^η Σεπτεμβρίου 1996, ICA Directory, 1997/Annuaire CIA, 1997, σσ. 99-105. Ο Κώδικας Δεοντολογίας των Αρχειονόμων σε ελληνική μετάφραση βρίσκεται δημοσιευμένος στο <https://www.eae.org.gr/images/pdf/kd.pdf>.

κών κλάδων. Το άρθρο αφορά το ανθρώπινο δικαίωμα στον πολιτισμό, που αφορά και τα άτομα, αλλά και τις κοινότητες. Επίσης, το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων έχει ιδρύσει μια ειδική υπηρεσία για τα ανθρώπινα δικαιώματα, τον Τομέα για τα Αρχεία και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα¹⁸, ενδεικτικό της σημασίας που δίδεται από το Συμβούλιο στην προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων μέσα από τα αρχεία στον κόσμο.

Στην Ελλάδα, το Σύνταγμα προστατεύει τα ανθρώπινα δικαιώματα στα πρώτα είκοσι πέντε άρθρα του. Από αυτά, σχετικά με τα αρχεία είναι πολλά. Ως προς τα πιο βασικά σημεία, το άρ. 2 προστατεύει την αξία του ανθρώπου¹⁹, το άρ. 4 την ισότητα, το άρ. 5 τη ζωή και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ενώ το αρ. 5^Α προστατεύει την πρόσβαση στην πληροφόρηση. Το άρ. 6 προστατεύει την προσωπική ελευθερία, το άρ. 7 απαγορεύει τα βασανιστήρια²⁰. Επίσης, το άρ. 9 προστατεύει την ιδιωτική ζωή, το άρ 9^Α τα προσωπικά δεδομένα, το άρ. 10 την πρόσβαση στην πληροφορία και τη χορήγηση εγγράφων, το άρ. 13 τη θρησκευτική ελευθερία, το άρ. 14 την ελευθερία έκφρασης και τύπου, το άρ. 16 την ελευθερία τέχνης, επιστήμης και διδασκαλίας, το άρ. 20 την παροχή έννομης προστασίας και το άρ. 24 το πολιτιστικό περιβάλλον. Στην πραγματικότητα, όμως, όλα τα προστατευόμενα ανθρώπινα δικαιώματα σχετίζονται, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, με τα αρχεία. Το κράτος οφείλει να διασφαλίσει την ανεμπόδιστη άσκηση των δικαιωμάτων αυτών, ενεργεί ως εγγυητής της άσκησής τους, ενώ και οι ιδιώτες οφείλουν να τα σέβονται έναντι του ατόμου, λόγω της παρ 5 του άρ. 25 του Συντάγματος.

Όταν τίθεται ζήτημα σύγκρουσης μεταξύ ατομικών δικαιωμάτων, επιβάλλεται η στάθμιση μεταξύ τους προς τον σκοπό της πρακτικής εναρμόνισης²¹. Απαγορεύεται όμως η λύση που θα δοθεί, προκρίνοντας ένα ανθρώπινο δικαίωμα έναντι άλλου σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, να θίγει τον ίδιο τον πυρήνα του δικαιώματος²² που 'υποχωρεί' κατά τη στάθμιση. Πάντως, η αξία του ανθρώπου του άρ. 2 του Συντάγματος προστατεύεται ως θεμελιώδης αρχή²³, πυρήνα όλων των υπόλοιπων ανθρώπινων δικαιωμάτων και όχι απλά ως συνταγματικό ανθρώπινο δικαίωμα²⁴.

Η εξειδίκευση της προστασίας που προβλέπει το Σύνταγμα για τα ανθρώπινα δικαιώματα γίνεται καταρχήν με νόμους. Έτσι, για παράδειγμα, ο νόμος 4727/2020 που αφορά το δικαίωμα πρόσβασης στις πληροφορίες των φορέων του δημόσιου τομέα εξειδικεύει την προστα-

18 Αρχικά το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων ίδρυσε την Ομάδα Εργασίας για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Human Rights Working Group), η οποία μετονομάστηκε στη Γενική Συνέλευσή του στην Αδελαΐδα της Αυστραλίας το 2019 σε Τομέα για τα Αρχεία και τα Ανθρώπινα Δικαιώματα (Section on Archives and Human Rights). Βλ. ιστοσελίδα του Τομέα στο <https://www.ica.org/en/about-archives-and-human-rights>.

19 Κατά το άρ. 2 παρ.1Σ, 'ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας'.

20 Κατά το άρ. 7 παρ. 2, 'τα βασανιστήρια, οποιαδήποτε σωματική κάκωση, βλάβη υγείας, ή άσκηση ψυχολογικής βίας, καθώς και κάθε άλλη προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας απαγορεύονται...' Σε στενό σύνδεσμο με την προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, το Σύνταγμα (άρ. 106 παρ. 2) απαγορεύει, επίσης, να ασκείται η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία σε βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Οι όροι 'αξία' και 'αξιοπρέπεια' στο Σύνταγμα χρησιμοποιούνται με την ίδια έννοια, βλ. Πρόδρομο Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο-Ατομικά Δικαιώματα, β' εκδ. Α. Σάκκουλα, 2005, σ. 1322 και Αθανάσιο Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο-Θεμελιώδη Δικαιώματα, τ. 22, β' εκδ. Α. Σάκκουλας, 2002. Σ. 259. Ειδικά για την απαγόρευση των βασανιστηρίων βλ. Εφη Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Η έννοια των βασανιστηρίων και των άλλων προσβολών της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στον Ποινικό Κώδικα, Ποινικά Χρονικά ΝΘ*, 2009, σ. 5επ.

21 Βλ. ενδεικτικά Κώστα Χρυσόγονο, *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*, 3^η εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2006, σ. 102 επ.

22 Στον ίδιο, σ. 95.

23 Βλ. αναλυτικά Θεοδώρα Αντωνίου, *Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975*, εκδ. Α. Σάκκουλα, 2010.

24 Ενδεικτικά βλ. στο ίδιο, σ. 29 και 80.

σία των άρθρων 5 και 10 του Συντάγματος. Το ίδιο ισχύει για τον Ν 2690/1999, δηλ. τον Κώδικα Διοικητικής Διαδικασίας, τον Ν 4624/2019 για την προστασία προσωπικών δεδομένων, τον Ν 4610/2019 για τα αρχεία και πολλούς άλλους νόμους. Εκτός από νόμους, η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων γίνεται και με νομοθετήματα διαφορετικής μορφής, όπως προεδρικά διατάγματα, υπουργικές αποφάσεις, πράξεις της διοίκησης κ.λπ.

I. Ανθρώπινο δικαίωμα πρόσβασης στα αρχεία και ελληνική νομοθεσία

Κατά τον Ν 4610/2019 για τα Γενικά Αρχεία του Κράτους (ΓΑΚ), άρ. 194, εδ. 1, «τα αρχεία της αρμοδιότητας των ΓΑΚ είναι προσβάσιμα στο κοινό, όπως προβλέπεται από το άρ. 5 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (Ν 2690/1999 Α 45)²⁵ και το άρ. 1 του π.δ. 28/2015²⁶, με την επιφύλαξη του Ν 2472/1997 (Α 50) καθώς και του Κανονισμού (ΕΕ) 2016/679²⁷ του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 (L119)». Η επιφύλαξη του Ν 2472/1997 θα πρέπει να εννοηθεί με την επιφύλαξη, πλέον, του Ν 4624/2019 για την προστασία των προσωπικών δεδομένων, νομοθέτημα που αντικατέστησε τον Ν 2472/1997, λόγω της ενσωμάτωσης στο ελληνικό δίκαιο του Κανονισμού 2016/679.

Στη σκέψη 4 του Κανονισμού αυτού τονίζεται ότι *‘το δικαίωμα προστασίας προσωπικών δεδομένων δεν είναι απόλυτο δικαίωμα και πρέπει να εκτιμάται σε σχέση με τη λειτουργία του στην κοινωνία και να σταθμίζεται με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας. Ο παρών Κανονισμός σέβεται όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα και τηρεί τις ελευθερίες και τις αρχές που στηρίζονται στον Χάρτη, όπως κατοχυρώνονται στις Συνθήκες, ιδίως τον σεβασμό της*

25 Άρθρο 5. Πρόσβαση σε έγγραφα. 1. Κάθε ενδιαφερόμενος έχει το δικαίωμα, ύστερα από γραπτή αίτησή του, να λαμβάνει γνώση των διοικητικών εγγράφων. Ως διοικητικά έγγραφα νοούνται όσα συντάσσονται από τις δημόσιες υπηρεσίες, όπως εκθέσεις, μελέτες, πρακτικά, στατιστικά στοιχεία, εγκύκλιες οδηγίες, απαντήσεις της Διοίκησης, γνωμοδοτήσεις και αποφάσεις. 2. Όποιος έχει ειδικό έννομο συμφέρον δικαιούται, ύστερα από γραπτή αίτησή του, να λαμβάνει γνώση των ιδιωτικών εγγράφων που φυλάσσονται στις δημόσιες υπηρεσίες και είναι σχετικά με υπόθεσή του η οποία εκκρεμεί σε αυτές ή έχει διεκπεραιωθεί από αυτές. 3. Το κατά τις προηγούμενες παραγράφους δικαίωμα δεν υφίσταται στις περιπτώσεις που το έγγραφο αφορά την ιδιωτική ή οικογενειακή ζωή τρίτου, ή αν παραβιάζεται απόρρητο το οποίο προβλέπεται από ειδικές διατάξεις. Η αρμόδια διοικητική αρχή μπορεί να αρνηθεί την ικανοποίηση του δικαιώματος τούτου αν το έγγραφο αναφέρεται στις συζητήσεις του Υπουργικού Συμβουλίου, ή αν η ικανοποίηση του δικαιώματος αυτού είναι δυνατόν να δυσχεράνει ουσιωδώς την έρευνα δικαστικών, διοικητικών, αστυνομικών ή στρατιωτικών αρχών σχετικώς με την τέλεση εγκλήματος ή διοικητικής παράβασης. 4. Το δικαίωμα των παρ. 1 και 2 ασκείται: α) με μελέτη του εγγράφου στο κατάστημα της υπηρεσίας, ή β) με χορήγηση αντιγράφου, εκτός αν η αναπαραγωγή τούτου μπορεί να βλάψει το πρωτότυπο. Η σχετική δαπάνη αναπαραγωγής βαρύνει τον αιτούντα, εκτός αν ο νόμος ορίζει διαφορετικά. Αν πρόκειται για πληροφορίες ιατρικού χαρακτήρα, αυτές γνωστοποιούνται στον αιτούντα με τη βοήθεια γιατρού, ο οποίος ορίζεται για το σκοπό αυτόν. 5. Η άσκηση του κατά τις παρ. 1 και 2 δικαιώματος γίνεται με την επιφύλαξη της ύπαρξης τυχόν δικαιωμάτων πνευματικής ή βιομηχανικής ιδιοκτησίας. 6. Η χρονική προθεσμία για τη χορήγηση εγγράφων κατά τις παραγράφους 1 και 2 ή την αιτιολογημένη απόρριψη της σχετικής αίτησης του πολίτη είναι είκοσι (20) ημέρες.

26 Το άρ. 1 του ΠΔ 28/2015, *‘Κωδικοποίηση διατάξεων για την πρόσβαση σε δημόσια έγγραφα και στοιχεία’*, επαναλαμβάνει το άρ. 5 του Ν 2690/1999, ως ανωτέρω (το ΠΔ 28/2015 αποτελεί σύνθεση και κωδικοποίηση άλλων νόμων).

27 Κανονισμός για *‘την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών’*, OJL 119, 4/5/2016, σσ. 1-88. Για τον Κανονισμό βλ. Φερενίκη Παναγοπούλου-Κουτνατζή, Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων 679/2016/ΕΕ, Εισαγωγή και Προστασία Δικαιωμάτων, Σάκκουλας, 2017, Λίλιαν Μήτρου, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, Σάκκουλας, 2017, Ιωάννης Ιγγλεζάκης, Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, Interactive Books, 2018, Ευγενία Αλεξανδροπούλου-Αιγυπτιάδου, Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων: Σταθμίσεις συμφερόντων στον χώρο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων, σε: Συλλογικό Έργο, Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Γιάννα Καρύμπαλη-Τσίπτσιου, τόμ. 1, 2022.

ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής, της κατοικίας και των επικοινωνιών, την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, την ελευθερία σκέψης, συνείδησης και θρησκείας, την ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, την επιχειρηματική ελευθερία και το δικαίωμα προσφυγής και αμερόληπτου δικαστηρίου και την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική ποικιλομορφία'. Καθώς δεν είναι σύμφωνο με την ισοδυναμία των συνταγματικών κανόνων που προστατεύουν τα ανωτέρω δικαιώματα να αξιολογείται από πριν ένα συνταγματικό δικαίωμα ως ανώτερο από κάποιο άλλο, επιβάλλεται σε περίπτωση σύγκρουσης μεταξύ τους (που είναι κάθε άλλο παρά σπάνια στις υποθέσεις προσβολής προσωπικών δεδομένων) η στάθμιση μεταξύ τους, ως καταρχήν ισοδύναμα.

Προσωπικά δεδομένα κατά τον Κανονισμό 679/2019 και τον Ν 4624/2019 είναι, ουσιαστικά, κάθε πληροφορία ή στοιχείο που σχετίζεται με ένα φυσικό πρόσωπο και μπορεί να οδηγήσει στην ταυτοποίησή του²⁸. Επίσης, επεξεργασία είναι ουσιαστικά κάθε πράξη ή ενέργεια που γίνεται στα δεδομένα αυτά²⁹.

Λόγω της ευρύτητας των ανωτέρω ορισμών για τα προσωπικά δεδομένα, τα αρχεία πολύ σπάνια θα μπορούσαν να επικαλεστούν ότι επεξεργάζονται πληροφορίες για φυσικά πρόσωπα, οι οποίες όμως δεν συνιστούν προσωπικά δεδομένα ταυτοποιημένων ή ταυτοποιήσιμων προσώπων, ώστε να αποφύγουν την εφαρμογή του νόμου. Ένα αρχικό σημαντικό ερώτημα ειδικά για τα αρχεία στην παρούσα μελέτη που μπορεί να προκύψει είναι πώς οι αρχειονόμοι μπορούν να γνωρίζουν εάν τα προσωπικά δεδομένα αφορούν ένα πρόσωπο που ζει ή εάν έχει πεθάνει. Ο Κανονισμός και ο αντίστοιχος ελληνικός νόμος δεν έχουν εφαρμογή σε προσωπικά δεδομένα προσώπων που δεν ζουν πια. Σε πολλές περιπτώσεις, η διευκρίνιση αυτή θα είναι αδύνατη. Μπορεί όμως κανείς να ξεκινήσει θεωρώντας ότι άτομα που γεννήθηκαν πριν από εκατό χρόνια και πίσω δεν ζουν πια. Ένας αρχειονόμος που επεξεργάζεται αρχεία στρατιωτών που πολέμησαν στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο μπορεί να θεωρήσει ότι αυτά τα άτομα δεν ζουν πια και ότι ο Κανονισμός δεν έχει εφαρμογή σε αυτή την επεξεργασία. Αλλά άλλες περιπτώσεις δεν θα είναι τόσο ευκρινείς. Οι αρχειονόμοι, επομένως, θα πρέπει να προβούν σε μια εκτίμηση ανά περίπτωση.

Το δικαίωμα στη λήθη, στοιχεία του οποίου υπήρχαν και στη Οδηγία 95/46/EK, αφορά το δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων να ζητήσει τη διαγραφή, εκτός των άλλων, των προσωπικών του δεδομένων, από τα αρχεία, με βάση κάποιες συγκεκριμένες προϋποθέσεις³⁰. Θεσπίστηκε με τον Κανονισμό 2019/679, άρ. 17 και προβλέπει ότι ο υπεύθυνος επεξεργασίας

28 Κατά το άρ. 4 του Κανονισμού, 'δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα είναι κάθε πληροφορία που αφορά σε ταυτοποιημένο ή ταυτοποιήσιμο φυσικό πρόσωπο ('υποκείμενο των δεδομένων') ενώ το ταυτοποιήσιμο φυσικό πρόσωπο είναι εκείνο του οποίου η ταυτότητα μπορεί να εξακριβωθεί άμεσα ή έμμεσα, μέσα αναφοράς σε αναγνωριστικό στοιχείο ταυτότητας, όπως όνομα, σε αριθμό ταυτότητας, σε δεδομένα θέσεως, σε επιγραμμικό αναγνωριστικό ταυτότητας ή σε έναν ή περισσότερους παράγοντες που προσιδιάζουν στη σωματική, φυσιολογική, γενετική, ψυχολογική, οικονομική, πολιτιστική ή κοινωνική ταυτότητα του εν λόγω φυσικού προσώπου'. Η ειδική κατηγορία προσωπικών δεδομένων του άρ. 9 του Κανονισμού (αφορούν φυλετική ή εθνοτική καταγωγή, πολιτικά φρονήματα, θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις κ.ά.) προστατεύονται ισχυρότερα.

29 Όπως συλλογή, αποθήκευση, καταχώριση, οργάνωση, διάρθρωση, προσαρμογή, χρήση, διαγραφή, συσχέτιση κ.λπ. βλ. Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, *Αρχεία και Δίκαιο*, Νομική Βιβλιοθήκη, σ. 47επ.

30 Οι αρχειονόμοι στάθηκαν ενάντιοι στη θεσμοθέτηση του δικαιώματος στη λήθη, με μεγάλες αντιδράσεις στη Γαλλία, όπου είχε γίνει ειδική εκστρατεία με εκδηλώσεις και συλλογές υπογραφών. Θέση κατά του δικαιώματος έλαβαν και το Διεθνές Συμβούλιο Αρχείων (International Council of Archives) και η Ευρωπαϊκή Ομάδα Αρχείων (European Group of Archives). Παρόμοια θέση στην Ελλάδα έλαβε η Ελληνική Αρχειακή Εταιρεία. Τα επιχειρήματα αφορούσαν την προστασία του δικαιώματος στη μνήμη, αλλά και την ελευθερία λόγου και έκφρασης, ενώ υποστηρίχθηκε επίσης ότι η θέσπιση του δικαιώματος στη λήθη μπορεί να οδηγήσει σε μια επανασυγγραφή της ιστορίας με εσφαλμένους τρόπους. Βλ. αναλυτικά Κανελλοπούλου-Μπότη, *Αρχεία και Δίκαιο*, ό.π., σ. 68επ.

(εδώ, τα αρχεία) υποχρεούται να διαγράψει δεδομένα εφόσον η τήρησή τους στερείται νόμιμης βάσης (ανάκληση συγκατάθεσης, παράνομη επεξεργασία, υπέρβαση αναγκαίου για τον σκοπό χρόνου τήρησης) ή η διαγραφή επιβάλλεται από τον νόμο. Όμως, ο Κανονισμός προβλέπει επίσης την εξαίρεση από το δικαίωμα στη λήθη, και επομένως, τη δυνατότητα να μη διαγράφουν δεδομένα τα αρχεία ως υπεύθυνοι επεξεργασίας, όταν τα δεδομένα τηρούνται για τον σκοπό αρχειοθέτησης προς το δημόσιο συμφέρον ή για επιστημονικούς ή ιστορικούς ερευνητικούς σκοπούς. Η εξαίρεση αφορά προσωπικά δεδομένα που βρίσκονται μέσα στο αρχειακό υλικό. Ταυτόχρονα προβλέπεται ότι πρέπει να λαμβάνονται μέτρα με σκοπό να διασφαλίζονται τα δικαιώματα και οι ελευθερίες του υποκειμένου των δεδομένων³¹.

Πώς ξεχωρίζει, όμως, μια αρχειοθέτηση ότι γίνεται προς το δημόσιο συμφέρον; Υποστηρίζεται ότι θα πρέπει να γίνει δεκτό πως κάθε σκοπός αρχειοθέτησης υπηρετεί το δημόσιο συμφέρον: «δεν μπορούμε να φανταστούμε καμία περίπτωση όπου η καταγραφή και αποθήκευση τεκμηρίων και η δυνατότητα να λαμβάνει κανείς πληροφορίες από ένα αρχείο δεν γίνεται προς το δημόσιο συμφέρον»³². Τα κριτήρια θα πρέπει να αναζητηθούν σε σχέση με τον σκοπό μιας αρχειοθέτησης (πχ μνήμη, λογοδοσία, θεμελίωση δικαιωμάτων πολιτών κ.ά.), στην τήρηση αρχείου με σκοπό παροχή πρόσβασης μόνιμης αξίας, τη διαφάνεια της αρχειοθέτησης, την τήρηση κανόνων αρχειοθέτησης της επιστήμης της αρχειονομίας, την ανοικτή πρόσβαση στο κοινό κ.ά.³³. Στη βιβλιογραφία³⁴, ως υποδείγματα αρχειοθέτησης προς το δημόσιο συμφέρον βρίσκουμε την τήρηση των εγγράφων και τεκμηρίων του Martin Luther King, τα Εθνικά Αρχεία των ΗΠΑ, όσον αφορά την ταυτοποίηση περιουσιών θυμάτων του Ολοκαυτώματος προς αποζημίωση των ιδίων ή των κληρονόμων τους, όσα δημόσια αρχεία δεν καταστράφηκαν από την κυβέρνηση της Νοτίου Αφρικής στον καιρό του aparthaίντ, κ.ά.

II. Ανθρώπινο δικαίωμα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και αρχεία

Το ανθρώπινο δικαίωμα προστασίας πολιτιστικής κληρονομιάς είναι συνταγματικό βάση του άρθρου 24 του Συντάγματος. Ένας απλός ορισμός για την πολιτιστική κληρονομιά ορίζει ότι αυτή περιλαμβάνει κάθε τι που έχει πολιτιστική σημασία όπως τα έργα τέχνης, λογοτεχνίας, μουσικής, αρχαιολογικά ευρήματα, ιερά αντικείμενα, ιστορικά αντικείμενα, έργα της φύσης ή αρχαία θεραπευτικά μέσα. Η πολιτιστική κληρονομιά προστατεύεται με τον Ν 4858/2021. Για πρώτη φορά στο ελληνικό δίκαιο σε νόμο που αφορά αποκλειστικά τα αρχεία, τον Ν 4610/2019, προβλέπεται, στο άρθρο 160, παρ. 3 ότι: *‘τα αρχεία και το αρχειακό υλικό αποτελούν εθνικό πλούτο και μέρος της εθνικής πολιτιστικής κληρονομιάς’*. Η διάταξη δεν διακρίνει μεταξύ δημόσιων και ιδιωτικών αρχείων. Τα αρχεία ως πολιτιστικά αγαθά υπάγονται ευθέως στον Ν 4858/2021 και αποτελούν προστατευόμενα μνημεία εάν η χρονολογία του περιεχομένου τους είναι είτε μέχρι το 1453 είτε από το 1453 μέχρι το 1830 εφόσον αποτέλεσαν ευρήματα ανασκαφής κ.λπ. Τα αρχεία που λόγω παλαιότητας είναι αρχαία κινητά μνημεία ανήκουν στο Δημόσιο και είναι εκτός συναλλαγής. Εκτός από αυτή την περίπτωση, ένα αρχείο μπορεί να κηρυχθεί κινητό μνημείο, με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού. Ήδη έχουν κηρυχθεί μνημεία στην Ελλάδα το αρχείο

31 Βλ. Ν 4624/2019 ΦΕΚ 137/Α/29.9.2019 Εισαγωγική Έκθεση άρθρο 29.

32 Archives and Records Association (UK and Ireland) ARA, Data Protection and ‘Archiving in the Public Interest’ 5.1.2017, <https://archives.org.uk/>, σ. 1.

33 The National Archives, Archives and GDPR, frequently asked questions, <https://nationalarchives.gov.uk/archives-sector/legislation/archives-data-protection-law/uk/gdprfaqs>.

34 Βλ. ενδεικτικά R. Cox, D. Wallace, eds, Archives and the Public Good: Accountability and Records in Modern Society, Westport, Conn.: Quorum 2002.

του Fred Boissonnas (1858-1946), το ιδιαίτερα μεγάλο οπτικοακουστικό αρχείο του Θεατρικού Μουσείου-Κέντρου Μελέτης και Έρευνας Ελληνικού Θεάτρου και η μουσική συλλογή της ΑΕΠΙ, το σημαντικότερο ίσως αρχείο της ιστορίας της ελληνικής μουσικής.

Ο κύριος ή κάτοχος του αρχείου-μνημείου απαγορεύεται να προβεί σε οποιαδήποτε ενέργεια που μπορεί να επιφέρει με άμεσο ή έμμεσο τρόπο καταστροφή, βλάβη, ρύπανση ή αλλοίωση της μορφής του (άρ. 26, ενέργειες επί κινητών μνημείων). Ο κάτοχος ή κύριος αρχείου-μνημείου ευθύνεται για την ασφάλεια και τη διατήρησή του (άρ. 27). Οφείλει να γνωστοποιεί στην Υπηρεσία τον ακριβή τρόπο φύλαξής του, κάθε μετακίνησή του στην οποία προτίθεται να προβεί καθώς και τυχόν απώλειά του. Οφείλει να επιτρέπει την περιοδική ή έκτακτη επιθεώρηση του αρχείου-μνημείου από την Υπηρεσία ύστερα από έγγραφη ειδοποίηση, να ειδοποιεί την Υπηρεσία χωρίς υπαίτια καθυστέρηση για κάθε γεγονός που μπορεί να θέσει σε κίνδυνο το αρχείο-μνημείο και να ακολουθεί τις υποδείξεις της Υπηρεσίας.

III. Θεμελιώδη δικαιώματα των αρχείων

Τα αρχεία, εφόσον δεν είναι τα ίδια κρατική υπηρεσία ή δεν ανήκουν στον δημόσιο τομέα, απολαμβάνουν και αυτά θεμελιώδη δικαιώματα έναντι του Κράτους, αλλά και ιδιωτών. Στην περίπτωση αυτή εμπίπτει ένα αρχείο ενός ιδιωτικού νομικού προσώπου, ή αρχείο που ανήκει σε ιδιωτικό νομικό πρόσωπο, το αρχείο μιας ένωσης προσώπων και το αρχείο χωρίς νομική προσωπικότητα. Όλα αυτά τα αρχεία, ως νομικές οντότητες, απολαμβάνουν το δικαίωμά τους σε ίση μεταχείριση, στο δικαίωμα στην ιδιοκτησία, οικονομική ελευθερία, ελευθερίας έρευνας, τέχνης, διδασκαλίας και επιστήμης (το κράτος δεν μπορεί να επέμβει σε εκθέσεις, εκδόσεις, προγράμματα διδασκαλίας/έρευνας κ.λπ. που οργανώνει, δεν μπορεί να επιβάλει ή να απαγορεύσει τα θεματικά μιας έκθεσης/έρευνας/διδασκαλίας κ.λπ.) και η όλες οι κρατικές εξουσίες (νομοθετική, δικαστική, εκτελεστική) οφείλουν να απέχουν από την προσβολή των ανωτέρω δικαιωμάτων.

Ειδικά για το δικαίωμα λόγου και έκφρασης των αρχείων, τα αρχεία 'μιλούν' και εκφράζονται με πολλούς τρόπους. Ένας από αυτούς είναι οι περιγραφές των αρχειακών αντικειμένων στις εκθέσεις των συλλογών τους, περιγραφές που ρυθμίζονται από τους κανόνες της επιστήμης της αρχειονομίας³⁵, χωρίς όμως να παύουν να αποτελούν προστατευόμενο λόγο των αρχείων. Έτσι, οι αφηγήσεις και οι περιγραφές είναι καταρχήν ελεύθερες. Πρέπει όμως να σημειωθεί ότι παράλληλα τηρούνται οι κανόνες του Κώδικα Δεοντολογίας των Αρχειονόμων, σχετικά με τις επιλογές υλικού, την πολιτική προσκτήσεων και την πολιτική εκκαθάρισης των αρχείων³⁶. Ανάμεσα, άλλωστε, στις θεμελιώδεις αξίες των αρχειονόμων αναφέρονται η ταυτοποίηση και διατήρηση ουσιαστικών αρχείων που τεκμηριώνουν την πολιτιστική κληρονομιά της κοινωνίας, η υποβοήθηση της διαδικασίας της ερμηνείας της τεκμηρίωσης γεγονότων του παρελθό-

35 Βλ. ερμηνεία του άρθρου 2 του Κώδικα Δεοντολογίας των Αρχειονόμων, όπου αναφέρεται ότι 'οι αρχειονόμοι πρέπει να επιλέγουν και να εκκαθαρίζουν τα τεκμήρια με αμερόληπτη κρίση...να ταξινομούν και να απεικονίζουν τα τεκμήρια που επιλέχθηκαν να διατηρηθούν με βάση τις αρχειονομικές αρχές, δηλαδή την αρχή της προέλευσης και την αρχή της αρχικής ταξινόμησης, και τα αποδεκτά πρότυπα. <https://www.eae.org.gr/images/pdf/kd.pdf>.

36 Βλ. άρθρο 2 Κώδικα Δεοντολογίας Αρχειονόμων, κατά το οποίο 'οι αρχειονόμοι αξιολογούν, επιλέγουν και διατηρούν το αρχειακό υλικό μαζί με το ιστορικό, νομικό και διοικητικό του πλαίσιο, ώστε, τηρώντας την αρχή της προέλευσης, να διαφυλάσσουν και να καθιστούν εμφανή την πρωτογενή συνάφεια των τεκμηρίων', <https://www.eae.org.gr/images/pdf/kd.pdf>. Πρβλ. προς άρθρο 4.2 του Κώδικα Δεοντολογίας Μουσείων ('Ερμηνεία των εκθέσεων') προβλέπει ότι 'τα μουσεία θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι οι πληροφορίες για τα εκθέματα που παρουσιάζονται στις μόνιμες και περιοδικές εκθέσεις είναι καλά τεκμηριωμένες και ακριβείς και λαμβάνουν υπόψη τις ομάδες που εκφράζουν ή τις πεποιθήσεις τους'.

ντος και η υπηρεσία σε ένα ευρύ φάσμα μελών της κοινωνίας, που αναζητούν τη χρήση της πληροφορίας μέσα στα αρχεία για αποδεικτικούς λόγους³⁷. Οι αξίες αυτές δίνουν σαφώς το έναυσμα μιας συζήτησης για το κατά πόσο ισχύει και στα αρχεία η αρχή της πνευματικής ουδετερότητας που βλέπουμε να ισχύει με μεγάλη ένταση στη βιβλιοθηκονομία³⁸, αλλά να συζητείται πολύ λιγότερο στη μουσειολογία³⁹. Είναι σαφές, πάντως, κατά τις αξίες των Αμερικανών Αρχειονόμων, ότι υποστηρίζεται ως αξία η ποικιλομορφία (*diversity*), με την οδηγία να τεκμηριώνονται και να διατηρούνται αρχεία που αφορούν το πιο ευρύ φάσμα ατόμων, κοινοτήτων και οργανισμών, ενώ οι αρχειονόμοι καλούνται να χτίσουν και να προωθήσουν αρχειακές συλλογές που τεκμηριώνουν μια ποικιλότητα απόψεων σχετικά με πνευματικά, κοινωνικά και πολιτικά ζητήματα⁴⁰.

IV. Αντί επιλόγου

Στη μικρή αυτή συμβολή επιχειρήθηκαν να εκτεθούν μόνο τα πολύ βασικά σημεία που αφορούν τα αρχεία σε σχέση με τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου. Η εξέλιξη της ελληνικής νομοθεσίας, ιδίως με τον Ν 4610/2019, είναι ιδιαίτερα ενθαρρυντική και προβάλλει για πρώτη φορά την αξία και σημασία των αρχείων στην Ελλάδα. Η υιοθέτηση της εξαίρεσης της αρχειοθέτησης για το δημόσιο συμφέρον προστατεύει τα αρχεία ώστε να μπορούν να συνεχίσουν την εκπλήρωση της σπουδαίας αποστολής τους, χωρίς εμπόδια τα οποία δεν θα μπορούσαν να υπερνικήσουν με δεδομένα τα μέσα και τους πόρους που διαθέτουν. Τέλος, η συζήτηση για τα θεμελιώδη δικαιώματα των ίδιων των αρχείων θα πρέπει να συνεχιστεί, προς την κατεύθυνση της αρτιότερης προστασίας τους, αλλά και της ενδυνάμωσης των σημαντικών δυνατοτήτων τους.

---

37 Από τις αξίες της Αμερικανικής Ένωσης Αρχειονόμων, Core Values of Archivists, <https://www2.archivists.org/statements/saa-core-values-statement-and-code-of-ethics>.

38 Βλ. αναλυτικά Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, *Το Δίκαιο της Πληροφορίας*, Νομική Βιβλιοθήκη, 2004, σ. 115επ.

39 Βλ. αναλυτικά Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, *Μουσεία και Δίκαιο*, Σάκκουλας 2022, σ. 158.

40 Βλ. υποσ. 35.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσα από τα αρχεία και τις συλλογές της Κεντρικής Υπηρεσίας (Κ.Υ.) των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.)

.....
Άννα Κουθικούρδη
.....

Η εισήγηση στοχεύει καταρχήν να παρουσιάσει το δικαίωμα του πολίτη στην πληροφορία μέσα από την πρόσβασή του στα αρχεία και στις συλλογές της Κεντρικής Υπηρεσίας (Κ.Υ.) των Γενικών Αρχείων του Κράτους (Γ.Α.Κ.) και την προστασία των προσωπικών δεδομένων μέσα από την καθημερινή λειτουργία του εθνικού αρχειακού φορέα. Επίσης, στοχεύει να παρουσιάσει μια ευρεία γκάμα ανθρώπινων δικαιωμάτων μέσα από το πλούσιο και ποικιλόμορφο αρχειακό υλικό της Υπηρεσίας, όπως αυτά της κυριότητας (εμπράγματο δίκαιο), της κληρονομιάς, των μειονοτήτων, το δικαίωμα στην αλήθεια όπου τα θύματα ή οι οικείοι τους δικαιούνται να γνωρίζουν την πλήρη αλήθεια για όσα συνέβησαν και την τύχη/κατάληξή τους, του πολίτη, των παιδιών, των υιοθετούμενων τέκνων για τα στοιχεία των φυσικών γονέων τους και της υιοθεσίας τους, του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, κ.ά.

Ι Πρόσβαση στο αρχειακό υλικό των Γ.Α.Κ.

Η πρόσβαση στο σύνολο του αρχειακού υλικού που φυλάσσονται στα Γ.Α.Κ. είναι ελεύθερη, σύμφωνα με τους όρους που αναφέρονται στο νέο Νόμο των Γ.Α.Κ. (Ν. 4610/2019, άρθρ. 194). Η λειτουργία του Τμήματος Αναγνωστηρίου και Αρχειακής Έρευνας της Κ.Υ. των ΓΑΚ διέπεται από Κανονισμό Λειτουργίας του Αναγνωστηρίου¹ ενώ οι ίδιοι κανόνες διέπουν το σύνολο των Υπηρεσιών των Γ.Α.Κ.

Οι όποιες διαφοροποιήσεις που παρατηρούνται, οφείλονται στις υποδομές της κάθε Υπηρεσίας των Γ.Α.Κ ανά την Ελλάδα.

Το υπό επεξεργασία και αταξινόμητο υλικό, στο οποίο η πρόσβαση επιτράπη με τον Κανονισμό Λειτουργίας Αναγνωστηρίου του 2011 “ανοίγοντας” πολλαπλά πεδία πρόσφορα προς έρευνα, μπορεί να μελετηθεί υπό ορισμένες προϋποθέσεις, όπως είναι η φυσική κατάσταση του αρχείου, ο χώρος φύλαξής του και ο βαθμός επεξεργασίας του, ο οποίος καθορίζεται από τον τύπο του εργαλείου έρευνας. Οι παραπάνω προϋποθέσεις καθορίζουν και τον χρόνο ικανοποίησης των αιτημάτων των ερευνητών.

Προσερχόμενοι στο Αναγνωστήριο, οι ερευνητές επιδεικνύουν την αστυνομική ταυτότητα ή το διαβατήριό τους και συμπληρώνουν τη σχετική έντυπη Αίτηση Ερευνητή για τη μελέτη αρχειακού υλικού. Το υπόδειγμα της Αίτησης διατίθεται και στην ιστοσελίδα των Γ.Α.Κ.², η οποία μπορεί να συμπληρωθεί εκ των προτέρων και να αποσταλεί μέσω ηλεκτρονικού ταχυδρομείου. Η αίτηση συνοδεύεται από Δήλωση Εμπιστευτικότητας και Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων³.

1 Κανονισμός Λειτουργίας Αναγνωστηρίου Κεντρικής Υπηρεσίας των ΓΑΚ, Διαθέσιμο στο <http://www.gak.gr/index.php/el/kanonismos-leitourgias>.

2 Έντυπα/Δικαιολογητικά Αναγνωστηρίου, Διαθέσιμο στο <http://www.gak.gr/index.php/el/xristikes-plirofories#entyra-dikaiologitika-anagnostiriou>.

3 Έντυπα/Δικαιολογητικά Αναγνωστηρίου, Διαθέσιμο στο <http://www.gak.gr/index.php/el/xristikes-plirofories#entyra-dikaiologitika-anagnostiriou>.

Με εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων (ΓΚΠΔ) 2016/679/ΕΕ, τα Γ.Α.Κ. φέρουν την ιδιότητα του Υπεύθυνου Επεξεργασίας Προσωπικών Δεδομένων, καθώς στο πλαίσιο της άσκησης των αρμοδιοτήτων τους, όπως αυτές απορρέουν από τον Νόμο 4610/2019, διατηρούν αρχεία και συλλογές και προβαίνουν σε επεξεργασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που εμπεριέχονται σε αυτά.

Στο πλαίσιο αυτό, ο ερευνητής δεσμεύεται ως προς το περιεχόμενο της Δήλωσης Εμπιστευτικότητας και Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων που υπογράφει. Ειδικότερα, έχει την υποχρέωση να αντιμετωπίζει ως εμπιστευτική κάθε πληροφορία που αναφέρεται σε φυσικά πρόσωπα (δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα), στην οποία αποκτά πρόσβαση ή της οποίας αποκτά γνώση στο πλαίσιο της διεξαγωγής της έρευνάς του ή και επί ευκαιρία αυτής. Ο ερευνητής αναλαμβάνει την υποχρέωση να επεξεργάζεται τα προσωπικά δεδομένα μόνο για τον σκοπό για τον οποίο έχει δηλώσει στην αίτησή του. Επίσης, ο ερευνητής αναλαμβάνει την υποχρέωση να προστατεύει και να διαφυλάττει τον απόρρητο χαρακτήρα των ως άνω δεδομένων και να μην τα κοινοποιεί, ανακοινώνει, διαβιβάζει σε τρίτα πρόσωπα ή να τα θέτει με οποιοδήποτε τρόπο στη διάθεση αυτών.

Κατά τη δημοσιοποίηση της έρευνας ή μέρους αυτής ο ερευνητής λαμβάνει κάθε αναγκαίο μέτρο ώστε να τηρηθεί η ανωνυμία. Στις περιπτώσεις εκείνες που επιθυμεί να δημοσιοποιήσει δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, συμπεριλαμβανομένων των δεδομένων που μπορεί να ταυτοποιήσουν ένα πρόσωπο, θα πρέπει να υποβάλει σχετικό ειδικό αίτημα προς την Εφορεία των Γ.Α.Κ. Η παραβίαση των ανωτέρω υποχρεώσεων συνεπάγεται κυρώσεις κατά τα προβλεπόμενα στις οικείες διατάξεις, ιδίως του Γενικού Κανονισμού Προστασίας Δεδομένων.

II. Αρχεία και συλλογές της Κ.Υ. των Γ.Α.Κ.

II.1. Αρχεία του Αγώνα

Έχοντας ως απαρχή την περίοδο του Αγώνα (1821-1828) με την Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. να κατέχει το συντριπτικά μεγαλύτερο όγκο αρχειακού υλικού για την Ελληνική Επανάσταση και συσχετίζοντας την περίοδο αυτή με έννοιες όπως αυτής της παραβίασης ανθρωπίνων δικαιωμάτων, της δουλείας, της εξόντωσης, της αιματοχυσίας και των σφαγών, εντοπίζεται πλούσιο υλικό στα παρακάτω αρχεία:

- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Αστυνομίας (1822-1826): 58 φάκελοι (13.275 λήψεις)
- Εκτελεστικό Σώμα (1822-1826): 173 φάκελοι (44.594 λήψεις)
- Διοικητική Επιτροπή(1826-1827): 42 φάκελοι (8.877 λήψεις)
- Αντικυβερνητική Επιτροπή (1827-1828): 33 φάκελοι (6.158 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Εσωτερικών (1822-1827): 118 φάκελοι (30.013 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Οικονομίας (1821-1827): 105 φάκελοι (63.852 λήψεις)
- Εθνικό Ταμείο (1822-1827): 32 φάκελοι (17.780 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Πολέμου (1822-1827): 218 φάκελοι (57.931 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Ναυτικών (1821-1828): 66 φάκελοι (17.843 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Δικαίου (1822-1827): 39 φάκελοι (19.094 λήψεις)
- Μινιστέριο/Γραμματεία/Υπουργείο Θρησκείας και Παιδείας (1821-1827): 24 φάκελοι (16.035 λήψεις)

- Μικροί Κλάδοι Αγώνα (1821-1828): 24 φάκελοι (6.700 λήψεις)

Τα αρχεία αφορούν υλικό από διάφορες πηγές όπως Εθνικές Συνελεύσεις, συνταγματικά κείμενα των ετών 1822, 1823 και 1827, έγγραφα περί προστασίας της ατομικής ιδιοκτησίας, κατάργησης της δουλείας, κατοχύρωσης της ελευθερίας του Τύπου, του δικαιώματος του εκλέγειν και εκλέγεσθαι, επαναστατικά νομοθετήματα, σχέδια διοργάνωσης των δικαστηρίων, σχέδια νόμων περί εκποίησης των εθνικών κτημάτων κ.ά.

Μεταβαίνοντας στην περίοδο του Καποδίστρια, στο αρχείο του Μινιστερίου Δικαίου (98 φάκελοι των ετών 1828-1832) εντοπίζονται τεκμήρια σχετικά με την οργάνωση του δικαστικού συστήματος του νεοσύστατου ελληνικού κράτους, το Πολιτικόν Σύνταγμα της Ελλάδος (1832), τη νομοθεσία, την πολιτική και εγκληματική διαδικασία, την ποινική εξουσία, το εμπορικό δίκαιο, τους νοταρίους, ποικίλες εκδικασθείσες υποθέσεις (διαφθοράς, μοιχείας, ύβρισης αιδούς, πράξεων βίας), κ.ά.

Αντίστοιχα, στα αρχεία της οθωνικής περιόδου (1833-1862) ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αρχείο της Γραμματείας/Μινιστερίου/Υπουργείου Δικαιοσύνης με το Διάταγμα «περί σχηματισμού και της αρμοδιότητας της επί της Δικαιοσύνης Γραμματείας της Επικρατείας» να εκδίδεται στις 15 Μαρτίου 1833. Το αρχείο περιλαμβάνει εξήντα ένα (61) φακέλους των ετών 1833-1861 με πλούσιο υλικό για την οργάνωση της δικαιοσύνης (πολιτικής και ποινικής), νομοθετικά μέτρα, ιατροδικαστές, τον Οργανισμό Δικαστηρίων και Συμβολαιογραφείων, ποικίλα αδικήματα, εξέταση αναφορών για θέματα προσβολής των ατομικών ελευθεριών και δικαιωμάτων, της ιδιοκτησίας, κ.ά.

II.2. Δικαστικά και Συμβολαιογραφικά αρχεία

Η Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. παρέχει μετά από αίτηση του ενδιαφερόμενου, απλά ή επικυρωμένα αντίγραφα των δικαστικών (πολιτικής ή ποινικής διαδικασίας) και συμβολαιογραφικά αρχείων που φυλάσσονται σε αυτή. Μέσω του υλικού αυτού, τεκμηριώνονται και κατοχυρώνονται δικαιώματα ιδιοκτησίας, ζητήματα κυριότητας, μισθωτικών διαφορών, ενέχυρων, υποθηκών, κτηματολογίου, απονομής χάριτος, ίδρυσης/τροποποίησης/λύσης σωματείων/ομοσπονδιών, εξετάζονται οικογενειακές διαφορές, σύνταξη συμβολαίων αγοραπωλησίας ακινήτων, διεξάγεται έρευνα ακίνητης περιουσίας ενόψει επικείμενης αγοράς, διαγράφονται ποινές από ποινικά μητρώα κ.ά.

Η Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. δεν αποτελεί παράρτημα/τμήμα του Πρωτοδικείου Αθηνών ή άλλης δικαστικής αρχής και δεν στελεχώνεται με δικαστικούς υπαλλήλους. Το προσωπικό του Τμήματος Αναγνωστηρίου και Αρχειακής Έρευνας είναι αρμόδιο για τη διαχείριση των δικαστικών αρχείων που εισάγονται στην Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. και τη χορήγηση επικυρωμένων αντιγράφων στο κοινό, εφόσον αυτά υποδεικνύονται από τον ενδιαφερόμενο με σαφήνεια και σε καμία περίπτωση δεν παρέχει νομική καθοδήγηση.

Αναφορικά με τις δικαστικές αποφάσεις, απαιτείται η φυσική παρουσία του ενδιαφερόμενου ή νομικού εκπροσώπου ή άλλου εξουσιοδοτημένου προσώπου στην Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. και η συμπλήρωση της σχετικής αίτησης και δήλωσης εμπιστευτικότητας. Για τη χορήγηση αντιγράφων πολιτικών ή ποινικών αποφάσεων θα πρέπει να αποδεικνύεται το έννομο συμφέρον του αιτούντα με την επίδειξη δημόσιου εγγράφου. Αυτό μπορεί ενδεικτικά να είναι πιστοποιητικό εγγύτερων συγγενών, πιστοποιητικό γοικοενειακής κατάστασης, συμβόλαια ακινήτων κ.ά. από τα οποία κρατούνται φωτοτυπίες.

Σε περίπτωση αδυναμίας παρουσίας του ιδίου, είναι δυνατόν να αιτηθεί αντ' αυτού άλλο πρόσωπο προσκομίζοντας σχετική εξουσιοδότηση. Οι πληρεξούσιοι δικηγόροι μπορούν να

παραλάβουν αντίγραφα δικαστικών αποφάσεων επικαλούμενοι το έννομο συμφέρον του πελάτη τους, το οποίο και αναγράφουν στη σχετική αίτηση.

Δημόσια έγγραφα που εκδίδονται σε αλλοδαπή χώρα γίνονται αποδεκτά μόνο εφόσον είναι επίσημα μεταφρασμένα από τη Μεταφραστική Υπηρεσία του Υπουργείου Εξωτερικών. Σύμφωνα και με την ιστοσελίδα της Μεταφραστικής Υπηρεσίας, αλλοδαπά δημόσια έγγραφα μεταφράζονται εφόσον φέρουν την επισήμειωση της σφραγίδας APOSTILLE, στην περίπτωση που προέρχονται από αρχή χώρας συμβεβλημένης στη Σύμβαση της Χάγης, η οποία κυρώθηκε με το ν. 1497/1984 (Α188), σε κάθε άλλη δε περίπτωση εφόσον φέρουν θεώρηση από την ελληνική προξενική αρχή της χώρας προέλευσης του εγγράφου ή από την προξενική αρχή της χώρας αυτής στην Ελλάδα. Δεν γίνονται αποδεκτά ψηφιοποιημένα αλλοδαπά δημόσια έγγραφα μέσω ηλεκτρονικού μηνύματος.

Τα Γ.Α.Κ. δεν εκδίδουν πιστοποιητικά. Για πάσης φύσεως πιστοποιητικά οι ενδιαφερόμενοι θα πρέπει να απευθύνονται στις εκδίδουσες αρχές.

Ανάμεσα στα δικαστικά αρχεία που φυλάσσονται στην Κεντρική Υπηρεσία των ΓΑΚ εντοπίζονται οι διαθήκες του Τμήματος Πρωτοδικείου Αθηνών των ετών 1854-1954, η δίκη του Πολυτεχνείου, η δίκη της Χούντας, το Ειδικό Δικαστήριο Δωσιλόγων, πολύκροτες δίκες κ.ά.

II.3. Υιοθεσίες και δικαίωμα στην αλήθεια

Ακολουθεί το δικαίωμα αναζήτησης της βιολογικής ταυτότητας και του υιοθετημένου να πληροφορείται πλήρως τα στοιχεία των φυσικών του γονέων και της υιοθεσίας του από τους θετούς του γονείς και κάθε αρμόδια αρχή μετά την ενηλικίωσή του (Άρθρο 1559-Αστικός Κώδικας-Μυστικότητα της υιοθεσίας). Στις περιπτώσεις υιοθεσιών, εκτός των παραπάνω έντυπων/δικαιολογητικών, θα πρέπει επιπλέον να αποδεικνύεται ότι ο ενδιαφερόμενος είναι είτε ο φυσικός ή θετός γονέας είτε το υιοθετημένο τέκνο είτε συγγενής α' βαθμού (τέκνο του υιοθετημένου). Σε οποιαδήποτε άλλη περίπτωση η συγγένεια θα πρέπει να αποδεικνύεται με την προσκόμιση πιστοποιητικού εγγυτέρων συγγενών (π.χ. στις περιπτώσεις αδελφών ή εγγονών) ή άλλου εγγράφου, με το οποίο αποδεικνύεται το έννομο συμφέρον μέσω συγγενικής σχέσης.

Στις περιπτώσεις παρουσίας νομικού εκπροσώπου του αιτούντος, απαιτείται η επίδειξη σχετικής εξουσιοδότησης. Επίσης, σε περιπτώσεις κέντρων ερευνών ή μη κερδοσκοπικών οργανισμών που αναλαμβάνουν υποθέσεις διερεύνησης υιοθεσιών, απαιτείται η προσκόμιση σχετικού εγγράφου εκπροσώπησης του φορέα, το οποίο θα πρέπει να ανανεώνεται σε ετήσια βάση και αντίγραφο του καταστατικού του.

II.4. Ιδιοκτησίες

Για την κατοχύρωση του ιδιοκτησιακού δικαιώματος, σημαντικό και με σταθερή διακίνηση αρχείο είναι εκείνο της Διεύθυνσης Πολιτικής Γης του Υπουργείου Αγροτικής Ανάπτυξης των ετών 1920-2011 (πρώην Διεύθυνσης Εποικισμού του Υπουργείου Γεωργίας) με φορέα παράδοσης το Υπουργείο Αγροτικής Ανάπτυξης και Τροφίμων, Γενική Διεύθυνση Διοικητικής Υποστήριξης, Διεύθυνση Πολιτικής Γης, Τμήμα Εμπράγματων Δικαιωμάτων και Νομικών Υποθέσεων.

Το Τμήμα Επεξεργασίας Αρχείων της Κ.Υ. των Γ.Α.Κ. στο πλαίσιο αναβάθμισης των παρεχομένων υπηρεσιών στους πολίτες και στους ερευνητές έχει προβεί στην επικαιροποίηση του εργαλείου έρευνας του αρχείου αυτού, μέσω της αποτύπωσης στην εφαρμογή google maps των εποικιστικών κτημάτων, με πλούσιο υλικό όπως αναδασμοί, αποζημιώσεις απαλλοτριωθέντων αγροκτημάτων, γνωμοδοτικά συμβούλια εποικισμού κ.ά.

Μέσω της παρεχομένης αυτής υπηρεσίας δίνεται η δυνατότητα στον εκάστοτε ερευνητή να πλοηγηθεί, να αναζητήσει και να εντοπίσει ο ίδιος τους φακέλους των εποικιστικών κτημάτων του αρχείου που εμπίπτουν στο αντικείμενο της αναζήτησής του, γεγονός που κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό δεδομένου ότι το αρχείο αυτό κατοχυρώνει ιδιοκτησιακά δικαιώματα.

Για το ιδιοκτησιακό καθεστώς το ερευνητικό κοινό μπορεί να μελετήσει επίσης το αρχείο του Ελεγκτικού Συνεδρίου με εκποιήσεις και παραχωρητήρια εθνικών και εκκλησιαστικών κτημάτων, παραχωρητήρια γαιών Νόμου ΥΛΑ', κ.ά. και το αρχείο Εθνικών Κτημάτων (1833-1869), τμήμα του αρχείου της Κεντρικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Οικονομικών, με εκποιήσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων, παραχωρήσεις κτημάτων, οικίες, οικόπεδα, εκκλησιαστικά κτήματα, λειβάδια-βοσκοτόπους, ενοικιάσεις εθνικών φθαρτών κτημάτων κ.ά.

II.5. Αρχείο Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το αρχείο της Ιατροδικαστικής Υπηρεσίας Αθηνών, του κλάδου της Ιατρικής επιστήμης που ασχολείται με την εφαρμογή ειδικών ιατρικών γνώσεων για τις ανάγκες του Νόμου και της Δικαιοσύνης, προς διαφώτιση του Δικαστικού. Στις 20/07/2018 και 29/10/2019, η Ιατροδικαστική Υπηρεσία Αθηνών παρέδωσε με δημόσια αποστολή στην Κ.Υ. τον εν λόγω αρχείο με 1888 φακέλους και 313 βιβλία των ετών 1910-1999 περιλαμβάνοντας ημερολόγια, ευρετήρια ιατροδικαστικών εκθέσεων, νεκροτομιών, σωματικών κακώσεων, βιβλία αυτοψιών, τοξικολογικών εκθέσεων, ευρετήρια ναρκωτικών κ.ά. με περιστατικά όπως κακώσεις τροχαίων, απαγχονισμό σε φυλακές/ψυχιατρεία, πτώσεις εξ ύψους, εγκαύματα, πνιγμούς, καρδιοπάθεια, σήψη/αποσύνθεση, εργατικά ατυχήματα, αυτοκτονίες κ.ά.

II.6. Αρχείο Συνηγόρου του Πολίτη

Στο αρχείο Κύκλου Δικαιωμάτων του Παιδιού του Συνήγορου του Πολίτη (ΑΒΕ 2077), με τον όγκο του υλικού να ανέρχεται σε 354 φακέλους των ετών 2009-2012, εντοπίζονται 297 ονομαστικές υποθέσεις για τα δικαιώματα του παιδιού, οι οποίες επελέγησαν με τη συνεργασία του φορέα παράδοσης.

Αντίστοιχα, στο αρχείο Ανεξάρτητης Αρχής «Συνήγορος του Πολίτη», Κύκλος Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΑΒΕ 2060, 2004-2010) απόκειται υλικό περί αναγνώρισης επαγγελματικών δικαιωμάτων, εφαρμογής νομοθεσίας περί αλλοδαπών, συνθηκών κράτησης αλλοδαπών, ανηλίκων, δικαιώματα κρατουμένων, παραβίασης προσωπικών δεδομένων, άρνησης εισόδου στη χώρα, ελλιπούς αστυνόμευσης και παράλειψης ενεργειών από αστυνομικά τμήματα, καταγγελίες κατά Πανεπιστημίων, γραφειοκρατίας σε διοικητικές διαδικασίες, μεταβολής θρησκευματος, εγκλεισμών κ.ά.

II.7. Άλλα αρχεία και ανθρώπινα δικαιώματα

Μέσα από τα αρχεία του Πολιτικού Γραφείου Πρωθυπουργού (1917-1928), των Εκτιμητικών Επιτροπών Ανταλλαξίμων του Υπουργείου Γεωργίας (1919-1943) κ.ά. εντοπίζεται πλούσιο υλικό για τα περιουσιακά και πολιτικά δικαιώματα των προσφύγων.

Μέσα από το αρχείο Γενικής Γραμματείας Τύπου και Πληροφοριών (ΓΓΤΠ) και τις αρχειακές σειρές του (Προληπτικής Λογοκρισίας ελληνικών και ξένων κινηματογραφικών ταινιών, τραγουδιών, θεατρικών και κινηματογραφικών σεναρίων) διαφαίνονται οι πολλαπλές πτυχές του δικαιώματος της ελευθερίας της Τέχνης.

Διενεργώντας το ερευνητικό κοινό αναζήτηση με τη λέξη-κλειδί «δικαιώματα» στο Ψηφι-

ακό αρχείο 1821 (<https://1821.digitalrchive.gr>), ερευνητικό πρόγραμμα του Κέντρου Έρευνας για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (ΚΕΑΕ) με αφορμή την επέτειο των 200 χρόνων από την Ελληνική Επανάσταση, στο οποίο μεταξύ άλλων φορέων συμμετείχε και η Κ.Υ., με την τεκμηρίωση των δημοσίων αρχείων της περιόδου Αγώνα, εντοπίζονται αποτελέσματα για τα “πολιτικά” ή “τελωνειακά” δικαιώματα στα αρχεία της Γραμματείας Εσωτερικών κ.ά.

Αντίστοιχη αναζήτηση με τη λέξη-κλειδί «δικαιώματα» στην πλατφόρμα διαχείρισης αρχειακών δεδομένων @ρχειομνήμων με ψηφιοποιημένες περισσότερες από 7.000.000 σελίδες αρχείων τόσο της Κ.Υ. όσο και των Περιφερειακών Υπηρεσιών των Γ.Α.Κ. εντοπίζονται συμβολαιογραφικά αρχεία, υλικό περί τελωνειακών δικαιωμάτων, δικαιωμάτων βοσκής κ.ά.

Μεταβαίνοντας στο τρέχον έργο ψηφιοποίησης του Ταμείου Ανάκαμψης της ΚτΠ που ξεκίνησε τον Σεπτέμβριο 2024 με την ψηφιοποίηση 55.000.000 σελίδων τόσο της Κ.Υ. όσο και των Περιφερειακών Υπηρεσιών των Γ.Α.Κ., θα είναι πλήρως διαθέσιμα ψηφιακά τα αρχειακά σύνολα του 19^{ου} αιώνα της Κ.Υ., ενώ για το αρχείο των πολιτικών αποφάσεων τόσο του Πρωτοδικείου όσο και του Εφετείου Αθηνών που φυλάσσεται σε αυτή, θα είναι διαθέσιμο ψηφιακά στους αιτούντες, μέσω ταυτοποιητικών εγγράφων, εξαλείφοντας τα εμπόδια φυσικής παρουσίας.

Τέλος, πληροφορίες για όλα τα παραπάνω αρχεία και συλλογές της Κ.Υ. είναι διαθέσιμες μέσω του Εθνικού Ευρετηρίου Αρχείων (Ε.Ε.Α.)⁴, με τα Γ.Α.Κ., σύμφωνα με το άρθρο 171 του Ν.4610/2019, να έχουν ως αρμοδιότητα τη δημιουργία του, αποτελώντας μοναδικό εργαλείο για την καταγραφή του αρχειακού πλούτου της χώρας.

---

4 Εθνικό Ευρετήριο Αρχείων (Ε.Ε.Α.), διαθέσιμο στο <https://greekarchivesinventory.gak.gr>.

Αρχεία και Βιοπολιτικές: Σκέψεις για μια νέα αρχειακή πολιτική της φροντίδας των ανθρώπινων δικαιωμάτων με αφορμή το αρχείο της Θετικής Φωνής

Χρήστος Χρυσανθόπουλος

Η σύγχρονη αντίληψή μας για τη φυσιογνωμία των αρχείων είναι αποτέλεσμα μιας σημαντικής μετατόπισης στην αρχειακή επιστήμη και πρακτική. Η παραδοσιακή άποψη των αρχείων ως στατικών χώρων απόθεσης τεκμηρίων έχει πλέον αντικατασταθεί από μια πιο δυναμική και πολυδιάστατη αντίληψη, όπου τα αρχεία θεωρούνται ζωντανοί οργανισμοί που παίζουν κρίσιμο ρόλο στη διαμόρφωση και την αναπαραγωγή της μνήμης και της ταυτότητας. Αυτή η αλλαγή αντανάκλα ευρύτερες πολιτισμικές και κοινωνικές μεταβολές και επηρεάζει τον τρόπο με τον οποίο προσεγγίζουμε, διαχειριζόμαστε και ερμηνεύουμε τα αρχεία. Τα αρχεία, ως ζωντανοί οργανισμοί, εμπλέκονται ενεργά στη διαδικασία της μνημονικής και ταυτοτικής αναπαραγωγής μέσω της συλλογής, της επιλογής, της διατήρησης και της ερμηνείας των τεκμηρίων. Αυτές οι διαδικασίες δεν είναι ουδέτερες, αλλά αντανάκλουν τις αξίες, τις προτεραιότητες και τις αντιλήψεις της κοινωνίας και των επαγγελματιών. Παράλληλα, τα αρχεία μπορούν να συμβάλουν στη διαδικασία εμπέδωσης της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της ανάδειξης των φωνών και των εμπειριών που έχουν παραδοσιακά παραμεληθεί ή αποκλειστεί.¹

Ειδικά στην εποχή της βιοπολιτικής, όπου η διαχείριση της ζωής και του σώματος γίνεται αντικείμενο κρατικής και διεθνούς πολιτικής, τα αρχεία αποκτούν ιδιαίτερη σημασία. Το παρόν κείμενο εξετάζει την αναγκαιότητα μιας νέας αρχειακής πολιτικής που θα εστιάζει στη φροντίδα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, με σημείο αναφοράς το αρχείο της Θετικής Φωνής, ενός οργανισμού που ασχολείται με τα δικαιώματα των ατόμων που ζουν με HIV/AIDS. Παρότι η επιδημία του HIV/AIDS αγγίζει με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους εκατομμύρια ανθρώπους σε όλο τον κόσμο για πάνω από σαράντα χρόνια, το αρχειακό αποτύπωμα αυτής της εμπειρίας που ευρητηριάζεται σε πολιτιστικούς φορείς και ιδρύματα μνήμης φαίνεται αναντίστοιχο μικρό σε όγκο και ορατότητα.² Η Δημόσια Βιβλιοθήκη της Νέας Υόρκης διαθέτει μια εκτεταμένη συλλογή τεκμηρίων και αρχείων που σχετίζονται με τον HIV/AIDS, περιλαμβάνοντας προσωπικές ιστορίες, φωτογραφίες, και τεκμήρια από την ακτιβιστική δράση κατά της επιδημίας.³ Οι συλλογές του «One Archives» του Πανεπιστημίου της Νότιας Καλιφόρνιας (Λος Άντζελας, ΗΠΑ) περιλαμβάνουν προφορικές μαρτυρίες, αρχεία ακτιβιστικών ομάδων, προσωπικές αλληλογραφίες και δημοσιεύματα σχετικά με την εμπειρία του ιού.⁴ Το Ευρωπαϊκό Αρχείο HIV/AIDS

1 Αντιπροσωπευτικά βλ. Louise Craven (επιμ.), *What are archives? Cultural and theoretical perspectives: a reader*. Routledge, 2016. Karen F. Gracy (επιμ.), *Emerging Trends in Archival Science*, Rowman & Littlefield, 2017.

2 Για τις προσπάθειες που έχουν πραγματοποιηθεί από ομάδες ακτιβιστών, αρχειονόμων και καλλιτεχνών για τη διάσωση και τεκμηρίωση αρχείων που σχετίζονται με το AIDS στις ΗΠΑ βλ. Marika Cifor, *Viral Cultures: Activist Archiving in the Age of AIDS*. University of Minnesota Press, 2022. Η συγγραφέας αναλύει τις διάφορες δομές εξουσίας μέσω των οποίων διαμεσολαβούνται αυτά τα αρχεία, δείχνοντας πώς η ιδεολογία διαμορφώνει τη φύση του αρχειακού υλικού και τον τρόπο πρόσβασης και χρήσης του.

3 Δημόσια Βιβλιοθήκη Νέας Υόρκης–Συλλογές για Ομοφυλόφιλους και Λεσβίες και Συλλογές AIDS/HIV, <https://www.nypl.org/lgbtqcollections>.

4 ONE Archives, <https://one.usc.edu/>.

(European HIV/AIDS Archive-EHAA) του Πανεπιστημίου Χούμπολτ του Βερολίνου είναι μια διαδικτυακή συλλογή προφορικών αφηγήσεων για το παρελθόν και το παρόν της επιδημίας HIV/AIDS στον ευρωπαϊκό χώρο.⁵ Στη χώρα μας που απόκεινται τα τεκμήρια αυτής της περιόδου; Πού και με ποιο υλικό είναι δυνατό να τεκμηριωθεί η ιστορία του HIV/AIDS στην Ελλάδα;

Αρχικά είναι απαραίτητη η αποσαφήνιση του εννοιολογικού πλαισίου αναφοράς. Η Φουκωϊκή έννοια της βιοπολιτικής αναφέρεται στην άσκηση της εξουσίας που επικεντρώνεται στη διαχείριση της ζωής και της υγείας των πληθυσμών. Πρόκειται για μια πτυχή της ενσάρκωσης της βιοεξουσίας.⁶ Τα αρχεία παίζουν καίριο ρόλο στη βιοπολιτική, καθώς αποτελούν εργαλεία καταγραφής και ελέγχου της βιολογικής και κοινωνικής κατάστασης των ατόμων. Το πληροφοριακό περιεχόμενο των αρχειακών τεκμηρίων είναι δυνατό να χρησιμοποιηθεί για να υποστηρίξει, ελέγξει ή να καταπιέσει συγκεκριμένες πληθυσμιακές ομάδες. Έτσι το «βιοπολιτικό αρχείο» είναι ένας όρος που περιγράφει μια συλλογή δεδομένων, εγγράφων και άλλων πληροφοριών που σχετίζονται με τη ρύθμιση, τον έλεγχο και τη διαχείριση των πληθυσμών μέσω βιολογικών και πολιτικών μέσων. Αυτό περιλαμβάνει κυρίως ιατρικά αρχεία, γενετικά δεδομένα, βιομετρικές πληροφορίες, απογραφικά στοιχεία και άλλες μορφές «παρακολούθησης». Στο αρχείο αντανακλώνονται οι πολιτικές και πρακτικές που χρησιμοποιούνται από κυβερνήσεις ή οργανισμούς για να ρυθμίσουν την υγεία, την αναπαραγωγή, τις ασθένειες και άλλες πτυχές της βιολογικής ζωής.

Ένα βιοπολιτικό αρχείο δεν καταγράφει μόνο τρέχουσες πρακτικές, αλλά παρέχει και μια ιστορική προοπτική για το πώς οι βιοπολιτικές μέθοδοι έχουν εξελιχθεί. Μπορεί να περιλαμβάνει αρχεία προηγούμενων δημόσιων υγειονομικών εκστρατειών, προγραμμάτων και άλλων κρατικών παρεμβάσεων στη βιολογική ζωή των πολιτών. Η ύπαρξη και η χρήση ενός βιοπολιτικού αρχείου εγείρει σημαντικά ηθικά και πολιτικά ζητήματα. Αυτά περιλαμβάνουν θέματα ιδιωτικότητας, συγκατάθεσης και πιθανής κατάχρησης εξουσίας. Το αρχείο μπορεί να είναι ένα πεδίο αντιπαράθεσης, όπου διαφορετικές ομάδες είναι δυνατό να αμφισβητήσουν τη νομιμότητα ή την ηθική ορισμένων βιοπολιτικών πρακτικών. Οπότε κάτω από την ομπρέλα του βιοπολιτικού αρχείου εμπίπτουν επίσημα ιατρικά τεκμήρια (αρχεία νοσοκομείων και κέντρων αναφοράς – π.χ. ΚΕΕΛΠΝΟ, ΕΟΔΥ), τεκμήρια που παράγονται στο πλαίσιο της θεσμικής δραστηριότητας του κράτους για τις πολιτικές υγείας κ.ά. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η έννοια του βιοπολιτικού αρχείου, μπορούμε να σκεφτούμε το πρόσφατο παρελθόν και όλα τα αρχειακά τεκμήρια που παρήχθησαν στο πλαίσιο της διαχείρισης της Πανδημίας COVID-19.

5 European HIV/AIDS Archive, <https://rs.cms.hu-berlin.de/ehaa/pages/home.php>. Επίσης βλ. Dziuban, Agata, Eugen Januschke, Ulrike Klöppel, Todd Sekuler, and Justyna Struzik. "The European HIV/AIDS Archive: building a queer counter-memory" στο *Histories of HIV/AIDS in Western Europe*. Manchester University Press, 2022, 192-214.

6 Η «βιοεξουσία» είναι ένας όρος που περιγράφει νέους μηχανισμούς εξουσίας που επικεντρώνονται στη ζωή, τόσο στα ατομικά σώματα όσο και στους πληθυσμούς, σε αντίθεση με τους παραδοσιακούς πολιτικούς και νομικούς μηχανισμούς. Αυτή η μορφή εξουσίας εστιάζει στην αύξηση της παραγωγικότητας, της υγείας και της ευρωστίας των ανθρώπων. Η βιοεξουσία αναπτύχθηκε σε δύο μορφές. Η πρώτη, η «ανατομοπολιτική του ανθρώπινου σώματος», επικεντρώνεται στο ατομικό σώμα, αντιμετωπίζοντάς το ως «μηχανή» για να αυξήσει την αποτελεσματικότητα και την υπακοή μέσω πειθαρχικών μηχανισμών σε θεσμούς όπως φυλακές, στρατός, νοσοκομεία και σχολεία. Η δεύτερη μορφή είναι η «βιοπολιτική του πληθυσμού», η οποία εστιάζει στη διαχείριση των πληθυσμών μέσω ρυθμιστικών ελέγχων στις βιολογικές διαδικασίες (αναπαραγωγή, υγεία, ζωή) για να ελέγξει και να βελτιώσει τις ζωτικές συνθήκες των ανθρώπων σε μαζική κλίμακα. Βλ. Michel Foucault, *Ιστορία της σεξουαλικότητας I. Η βούληση για γνώση*, μτφρ. Τάσος Μπέτζελος, Αθήνα: Πλέθρον, 2011, σ. 171-177, Michel Foucault, *Για την υπεράσπιση της κοινωνίας*, μτφρ. Τίτικα Δημητρούλια, πρόλ. Στέφανος Ροζάνης, Αθήνα: Ψυχογιός, 2002, σ. 294-302, Μισέλ Φουκώ, *Οι μη κανονικοί: Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας, 1974-1975*, μτφρ. Σωτήρης Σιαμανδούρας, Αθήνα: Βιβλιοπωλείον της «Εστίας», 2010, Michel Foucault, *Η Γέννηση της βιοπολιτικής. Παραδόσεις στο Κολέγιο της Γαλλίας (1978-1979)*, μτφρ. Βασίλης Πατσογιάννης, Αθήνα: Πλέθρον, 2012.

Η πρώτη καταγραφή περιπτώσεων HIV εμφανίστηκε στις ΗΠΑ το 1981 και η σύνδεση της με το AIDS έγινε το 1985.⁷ Στην Ελλάδα η πρώτη περίπτωση AIDS εμφανίστηκε το 1981, ο πρώτος θάνατος από AIDS καταγράφηκε το 1983 και τα πρώτα δηλωθέντα περιστατικά μόλυνσης HIV το 1984. Η επιδημία ακολούθησε αυξητική τάση μέχρι και το 1997-8, οπότε ακολούθησε πτώση των νέων μολύνσεων HIV ανά χρόνο και σταθεροποίηση μέχρι περίπου το 2003-4. Στην χώρα μας, υπάρχει ένας πλήρης μηχανισμός καταγραφής των περιστατικών και όλων των ζητημάτων που σχετίζονται με θεραπείες και παρεχόμενες υπηρεσίες.⁸

Ωστόσο, ο τρόπος που αποτυπώνεται η πληροφορία είναι αποτέλεσμα των βιοπολιτικών αναγκών. «Σκληρά» δεδομένα, πολλές φορές μακριά και αποκομμένα από την ανθρώπινη εμπειρία. Η προσωπική και συλλογική εμπειρία συχνά λανθάνει πίσω από αριθμούς και δεδομένα. Τα προσωπικά αρχεία ανθρώπων που έζησαν κοντά ή με τον ιό εντοπίζονται τυχαία στα παλαιοπωλεία.⁹

Με την εμφάνιση της νέας και άγνωστης τότε νόσου, δημιουργούνται φόβοι, διακρίσεις και στίγμα, αλλά παράλληλα και κινήσεις αλληλεγγύης και υποστήριξης. Το στίγμα που συνδέεται με το HIV μπορεί να περιγραφεί ως οποιαδήποτε αρνητική σκέψη, συναίσθημα ή ενέργεια απέναντι σε άτομα που έχουν μολυνθεί ή επηρεάζονται από τον HIV. Το στίγμα αυτό θεωρείται ολόένα και περισσότερο ως ο κύριος παράγοντας που τροφοδοτεί την επιδημία του HIV/AIDS, περιορίζοντας την πρόσβαση των ανθρώπων στην πρόληψη, την επίσημη ή ανεπίσημη φροντίδα και πιο πρόσφατα στην αντιρετροϊκή θεραπεία.¹⁰ Άλλωστε βρισκόμαστε σε μια εποχή παραπάνω από 40 ετών από την εμφάνιση της νόσου, όπου η αντιρετροϊκή αγωγή έχει αλλάξει τη θεραπεία και αντιμετώπιση της.¹¹ Το στίγμα του HIV συνοδεύει κοινωνικές ομάδες, επαγγελματικές δραστηριότητες ή υποκοουλτούρες, όπως για παράδειγμα ομάδες με συγκεκριμένο σεξουαλικό προσανατολισμό ή ταυτότητα φύλου, ομάδες με έντονα ενεργή σεξουαλική ζωή ή/και χρήση ναρκωτικών ουσιών, τη σεξεργασία κ.ά. Μόλις το 2022 καταργήθηκε ο αποκλεισμός των ομοφυλόφιλων ατόμων και αποσυνδέθηκε ο σεξουαλικός προσανατολισμός από τα κριτήρια που πρέπει να πληρούνται για την αιμοδοσία. Το έντυπο του Εθνικού Κέντρου Αιμοδοσίας περιλάμβανε έως τότε την εξής πρόβλεψη: δεν μπορεί να γίνει εθελοντής αιμοδότης, όποιος είχε συνάψει έστω και μία ομοφυλοφιλική σχέση από το 1977.¹²

Οι διακρίσεις μπορούν να εμφανιστούν σε διαφορετικά επίπεδα και σε διάφορες πτυχές της

7 Jonathan Engel, *The Epidemic: A Global History of Aids*, Washington, DC: Smithsonian Books, published in association with Harper Collins, 2006.

8 Σημαντικές πληροφορίες γύρω από τον ιό και τη διαχείριση του αποτυπώνονται στην τριμηνιαία επιστημονική έκδοση που εκδίδει η Ελληνική Εταιρεία Μελέτης και Αντιμετώπισης του AIDS με τίτλο Ελληνικά αρχεία AIDS, από το 1993 και εξής.

9 Βλ. για τον εντοπισμό ενός τέτοιου αρχείου και τον χαρακτηρισμό του ως ένα «αρχείο λογοκρισίας» στο Δημήτρη Παπανικολάου, Γιώργος Σαμπατακάκης, «Η λογοκρισία ως πολιτισμική ιστορία: το HIV/AIDS στην Ελλάδα (1982-2000)», *Αρχειοτάξιο* 22 (2020): 163-183.

10 Emmanuel N. Kontomanolis, Spyridon Michalopoulos, Grigorios Gkasdaris και Zacharias Fasoulakis. "The social stigma of HIV-AIDS: society's role." *HIV/AIDS-Research and Palliative Care* (2017): 111-118. Theodora Stroumpouki, Stephanie Perrett, Pavlos Kasdovasilis, Panagiotis Papatheodorou, Vasilios Papanizos, and Areti Stavropoulou. "A journey towards acceptance": The process of adapting to life with HIV in Greece. A qualitative study." *Applied Nursing Research* 53 (2020): 151249. E. I. Obeagu, G. U. Obeagu. "Unmasking the Truth: Addressing Stigma in the Fight Against HIV." *Elite Journal of Public Health* 2, no. 1 (2024): 8-22.

11 Chinyere Okoli, Nicolas Van de Velde, Bruce Richman, Brent Allan, Erika Castellanos, Benjamin Young, Garry Brough et al. "Undetectable equals untransmittable (U=U): awareness and associations with health outcomes among people living with HIV in 25 countries." *Sexually transmitted infections* 97, no. 1 (2021): 18-26.

12 Για την πρόσληψη του HIV/AIDS στην Ελλάδα βλ. Γιώργος Σαμπατακάκης, *HIV/AIDS, Θέατρο και Τραύμα στην Ελλάδα (Μια πρώτη αποτίμηση)*, Αθήνα: Σοκκόλη, 2021, 15-76.

ζωής: ατομικές, οικογενειακές, κοινωνικές και θεσμικές (όπως οι ρυθμίσεις για την απασχόληση, την εκπαίδευση, τη θρησκεία ή την υγειονομική περίθαλψη, νομικές ή εθνικές). Γεγονότα που αφορούν την άρνηση παροχής ιατρικών υπηρεσιών σε ασθενείς, την απόλυση των εργαζομένων λόγω της HIV κατάστασής τους και την παραβίαση της εμπιστευτικότητας από τους εργαζόμενους στον τομέα της υγείας και δημόσιους υπαλλήλους, έχουν ήδη αναφερθεί στην Ελλάδα.¹³

Η Θετική Φωνή είναι ο Σύλλογος Οροθετικών Ελλάδος, δηλαδή των ατόμων που ζουν με HIV. Ο Σύλλογος ιδρύθηκε το 2009 με σκοπό την προάσπιση των δικαιωμάτων των οροθετικών ατόμων, την αντιμετώπιση της εξάπλωσης του HIV/AIDS, καθώς και τον περιορισμό των κοινωνικών και οικονομικών επιπτώσεων του στη χώρα. Σύμφωνα με το καταστατικό του, για την επίτευξη του σκοπού του, ο σύλλογος εργάζεται για την εξασφάλιση καλύτερων πρακτικών πρόληψης και ενημέρωσης, υπηρεσιών περίθαλψης και κοινωνικής μέριμνας των ανθρώπων που ζουν με HIV/AIDS αλλά και των ευάλωτων στον HIV κοινωνικών ομάδων. Παράλληλα, εργάζεται για την κοινωνική αποδοχή, αλληλεγγύη και υποστήριξη των ομάδων αυτών ώστε να αντιμετωπιστούν οι παραβιάσεις της αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους. Ο σύλλογος εντάχθηκε στο Μητρώο Φορέων Κοινωνικής Φροντίδας και στο Ειδικό Μητρώο Εθελοντικών Μη-κυβερνητικών Οργανώσεων το 2010 και απέκτησε ειδική πιστοποίηση στον τομέα της Πρωτοβάθμιας Κοινωνικής Φροντίδας της Περιφέρειας Αττικής το 2011. Η οργάνωση βραβεύτηκε ως «Ευρωπαίος Πολίτης για το 2016».¹⁴

Η Θετική Φωνή με 15 χρόνια ενεργής παρουσίας ξεκίνησε να ασχολείται συστηματικά με την οργάνωση του αρχείου της το 2021. Ο Δημήτρης Παπανικολάου, Καθηγητής νεοελληνικών και πολιτισμικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης, εκκινεί εντός του οργανισμού μια διαδικασία «αρχαιακού αναστοχασμού» μέσω της ιστοριοποίησης της εμπειρίας του HIV/AIDS. Μια πρώτη εκδήλωση πραγματοποιείται με θέμα: «40 χρόνια HIV/AIDS: Διεκδικώντας τη δημόσια μνήμη. Μια συζήτηση για την ιστορία και την πορεία του κινήματος για το HIV/AIDS στην Ελλάδα».¹⁵ Στην πρώτη αυτή συνάντηση, συζητήθηκε η αναγκαιότητα της ενίσχυσης της δημόσιας μνήμης της πρώτης περιόδου της επιδημίας του HIV/AIDS σε τοπικό και παγκόσμιο επίπεδο, καθώς και η αναγκαιότητα ανασύστασης ενός πολιτισμικού αρχείου του τραύματος. Από τη συνάντηση προέκυψε η ανάγκη να διασταυρωθεί πιο ουσιαστικά η επιστημονική έρευνα με τις κατακτήσεις και τη δραστηριότητα του κοινοτικού και ακτιβιστικού αγώνα των προηγούμενων δεκαετιών, ειδικά στη συγκυρία μιας άλλης (διαφορετικής μα και με παρόμοια στοιχεία) πανδημίας, με στόχο την καταπολέμηση των διακρίσεων. Αυτοί οι προβληματισμοί οδηγούν αναπόφευκτα στο αρχείο και έτσι συγκροτείται μια ομάδα εργασίας με την υποστήριξη του Ερευνητικού Κέντρου για τις Ανθρωπιστικές Επιστήμες (TORCH) του Πανεπιστημίου της Οξφόρδης.¹⁶ Ποια αρχαιακά κατάλοιπα θα τεκμηριώσουν τις αφηγήσεις των υποκειμένων; Με ποιον τρόπο διασταυρώνεται το βιοπολιτικό αρχείο με την ατομική και συλλογική μνήμη;

Με αυτά τα ερωτήματα ως εφελτήριο, η ομάδα ξεκινάει τις εργασίες της σε δύο κατευθύνσεις. Αφενός την περιγραφή και ταξινόμηση του χαρτώου έντυπου και εξ αρχής ηλεκτρονικού αρχείου της οργάνωσης και αφετέρου την ανάπτυξη ενός προγράμματος προφορικής ιστορίας. Σε όλη τη διαδικασία εμπλέκονται μέλη της Θετικής Φωνής. Για την αρχική περιγραφή του

13 Τάκης Βιδάλης, *HIV/AIDS και Δικαιώματα στην Ελλάδα*, Αθήνα: Σάκουλας, 2003.

14 Για τη δραστηριότητα της Θετικής Φωνής βλ. <https://positivevoice.gr/>.

15 Η εκδήλωση «40 χρόνια HIV/AIDS: Διεκδικώντας τη δημόσια μνήμη. Μια συζήτηση για την ιστορία και την πορεία του κινήματος για το HIV/AIDS στην Ελλάδα» βιντεοσκοπήθηκε και είναι δυνατή η πρόσβαση στο <https://www.youtube.com/watch?v=MDmF9uZwRPQ>.

16 Βλ. <https://www.torch.ox.ac.uk/hiv-aids-in-greece-a-political-archive>.

υλικού εργάστηκαν οι φοιτήτριες -απόφοιτες σήμερα- του τμήματος Αρχειονομίας, Βιβλιοθηκονομίας και Συστημάτων Πληροφόρησης του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, Ιωάννα Βουρεξάκη και Αθηνά Στεφανιδάκη και για την οργάνωση των προφορικών μαρτυριών η Σίσσυ Τσαβδάρη, υπ. Δρ. στο Πάντειο Πανεπιστήμιο. Επί της ουσίας τα τεκμήρια και από τις δύο αυτές ερευνητικές δραστηριότητες συγκροτούν το «κοινοτικό αρχείο» της Θετικής Φωνής. Έχει σημασία να αναφερθούμε σε αυτή την έννοια και τη σχέση της με τον ακτιβισμό και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Το «κοινοτικό αρχείο» κάνει την εμφάνισή του τη δεκαετία του 1940, αλλά η απήχησή της έννοιας και αυτής της δραστηριότητας θα βρει έρεισμα τις δεκαετίες του 1960-1970, μια εποχή έντονα κοινωνικά κινηματική υπέρ των δικαιωμάτων, του φεμινισμού, της ΛΟΑΤ ορατότητας και της εργασίας, καθώς και μια εποχή με μια έντονη στροφή των ανθρωπιστικών επιστημών -κυρίως μέσω της εμφάνισης της κοινωνικής ανθρωπολογίας- στη μελέτη της κοινωνίας και της κουλτούρας (προφορική, δημόσια ιστορία, εθνογραφία). Τα αρχεία αυτά παράγονται, οργώνονται και διαχειρίζονται από την ίδια την κοινότητα (μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες ανθρώπων) και είναι ανεξάρτητα από τους θεσμικούς αρχειακούς φορείς. Επιδιώξουν σε μεγάλο βαθμό να θέσουν σε αμφισβήτηση ή να εμπλουτίσουν κυρίαρχες αφηγήσεις που προκύπτουν από τα θεσμικά αρχεία γύρω από την ταυτότητα/φυσιογνωμία τους.¹⁷

Αυτό προσπαθούμε να κάνουμε και βρίσκεται σε εξέλιξη στη Θετική Φωνή. Θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι διαμορφώνουμε μια διαδικασία «αρχειακού ακτιβισμού».¹⁸ Συζητήσαμε και εκπαιδεύσαμε μέλη της κοινότητας και από κοινού συγκροτήσαμε μια αρχειακή συλλογή. Μέσα από αυτή τη δράση διασταυρώθηκε η επιστημονική δραστηριότητα με τον ακτιβισμό, θέτοντας νέες βάσεις για την ορατότητα μιας κοινωνικής ομάδας και την οργάνωση και διαχείριση των υλικών και άυλων καταλοίπων της μέσα στο χρόνο. Παράλληλα, διαμορφώθηκε μια νέα συνθήκη εμπιστοσύνης και ενδυνάμωσης μεταξύ των εμπλεκόμενων. Το αρχείο της Θετικής Φωνής σε μεγάλο βαθμό έρχεται να εμπλουτίσει το πληροφοριακό περιεχόμενο των βιοπολιτικών αρχείων με την οπτική των ίδιων των υποκειμένων και τη δραστηριότητά τους για την εξασφάλιση των δικαιωμάτων τους. Αυτή η προσέγγιση μας έβαλε όλους/ες/α σε μια νέα διαδικασία συνδιαμόρφωσης που μετατόπισε σε ορισμένες πτυχές την πρακτική σε σχέση με την οργάνωση και τη διαχείριση του αρχειακού υλικού. Στο μεταξύ, στο πλαίσιο αυτής της εργασίας με την κοινότητα συζητήθηκε αρκετά το ζήτημα της αρχειακής «ουδετερότητας» και «αντικειμενικότητας», δύο έννοιες που εξορισμού τα κοινοτικά αρχεία θέτουν σε αμφισβήτηση.

Το περιεχόμενο του αρχείου μαρτυρεί διεκδικήσεις δικαιωμάτων, ορατότητα και κοινωνική δικαιοσύνη και «καλεί» τους επίσημους αρχειακούς φορείς να ξανασκεφτούν ποια είναι η μέριμνα που έχουν για την απόθεση αυτών των τεκμηρίων στις συλλογές τους. Δημιουργούν την ανάγκη για τη διαμόρφωση μιας αρχειακής πολιτικής που θα θέσει τη συνδιαμόρφωση με την κοινότητα μεταξύ των προτεραιοτήτων της για τη διάσωση και διατήρηση σχετικών αρχείων που συμβάλουν στην εξασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μπορεί η μεταμοντέρνα οπτική και οι εξελίξεις στις ανθρωπιστικές επιστήμες από τις δεκαετίες του 1960 και 1970 και έπειτα να έστρεψαν τους αρχειακούς φορείς στη συλλογή περισσότερων τεκμηρίων από μη κυρίαρχες κοινότητες, ωστόσο σε επίπεδο αρχειακής πρακτικής τα πράγματα δεν φαίνεται να άλλαξαν με τον ίδιο ρυθμό. Τα αρχειακά κανονιστικά πρότυπα περιγραφής δημιουργούν

17 Alex H. Poole, "The information work of community archives: a systematic literature review." *Journal of Documentation* 76, no. 3 (2020): 657-687.

18 Elspeth H. Brown, "Archival activism, symbolic annihilation, and the LGBTQ2+ community archive." *Archivaria* 89, no. 1 (2020): 6-32. Wakimoto, Diana K., Christine Bruce, and Helen Partridge. "Archivist as activist: lessons from three queer community archives in California." *Archival science* 13 (2013): 293-316.

ένα πλαίσιο αποκλεισμού σύνθετων εμπειριών.¹⁹ Μια διαφορετική προσέγγιση θα μπορούσε να περιλαμβάνει την ενσωμάτωση των αξιών που αποδίδονται στα τεκμήρια αυτά με βάση τον χρόνο και τον τόπο που πραγματοποιείται η παραγωγή και/ή στη συνέχεια η πρόσληψή τους.²⁰

Χρησιμοποιήθηκε στον τίτλο του κειμένου η έννοια της «φροντίδας», καθώς θεωρώ ότι η δημιουργία μιας νέας, συμπεριληπτικής αρχειακής πολιτικής απαιτεί μια πολυδιάστατη προσέγγιση που να λαμβάνει υπόψη τη διαφορετικότητα των κοινοτήτων και των ατόμων που εξυπηρετεί. Η «φροντίδα» με την πολιτική της έννοια και τον λόγο που παράγεται τα τελευταία χρόνια εγκυβόρει το κράτος για δομικές ανεπάρκειες και θεσμοθετημένες αδικίες, ωστόσο, η έκλυτη φροντίδα δεν επαφίεται στην κρατική μέριμνα και δεν αναπαράγει τον κρατικό πατερναλισμό και τους αποκλεισμούς του, αλλά οικοδομεί αυτό-οργανωμένα κοινά φροντίδας.²¹ Σε αυτά τα «κοινά φροντίδας» με τη θεσμική και μη τους υπόσταση είναι αναγκαίο τόσο οι αρχεακοί φορείς όσο και οι επαγγελματίες των αρχείων να λάβουν ενεργό ρόλο και θέση διαμορφώνοντας συμπεριληπτικές αρχειακές δραστηριότητες.

Μια τέτοια πολιτική είναι αναγκαίο να διασφαλίζει ότι όλες οι φωνές και οι εμπειρίες καταγράφονται και αναγνωρίζονται με σεβασμό και ισοτιμία. Οπότε και στο επίκεντρο της αρχειονομικής εκπαίδευσης είναι απαραίτητο να βρεθεί η αναγνώριση και κατανόηση της διαφορετικότητας, καθώς και η ενίσχυση της συμμετοχικής αρχειακής διαχείρισης. Μια πολιτική που συνεχώς θα αναθεωρείται και θα βελτιώνεται για την ενίσχυση της κοινωνικής δικαιοσύνης και της ισότητας. Με τη διασφάλιση ότι όλες οι φωνές και οι εμπειρίες καταγράφονται και διαφυλάσσονται με σεβασμό, τα αρχεία μπορούν να λειτουργούν ως χώροι ενδυνάμωσης και υποστήριξης για όλες τις κοινότητες. Άλλωστε, όπως σημειώνει ο Ντερνιτά, μόνο μέσα από την πρόσβαση, τη διαμόρφωση και την ερμηνεία του αρχείου, καταργούνται οι παραδοσιακές εξουσίες στο πλαίσιο των οποίων παρήχθη και συντελείται ο εκδημοκρατισμός.²²

Μπορεί η εμπειρία του HIV/AIDS να μην αφορά αποκλειστικά την ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα, ωστόσο στερεοτυπικά έχει συνδεθεί σχεδόν αποκλειστικά με αυτή. Άλλωστε η ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα υπήρξε μία από τις πρώτες και πιο σοβαρά πληγείσες ομάδες. Το αρχείο προφορικών μαρτυριών που συγκροτείται στη Θετική Φωνή έως τώρα διαθέτει συνεντεύξεις από λευκούς, ομοφυλόφιλους άντρες από την Ελλάδα. Έχει σημασία να σημειωθεί αυτό γιατί σε μεγάλο βαθμό το Πολιτικό Αρχείο του HIV/AIDS και πιο συγκεκριμένα το αρχείο της Θετικής Φωνής είναι ένα κουήρ αρχείο.²³ Η ύπαρξη αυτών των αρχείων είναι απαραίτητη για την τεκμηρίωση των εμπειριών, των αγώνων και των κατακτήσεων των ΛΟΑΤΚΙ+ ατόμων και ομάδων, και συμβάλλει στην ενίσχυση της κατανόησης και της αποδοχής της διαφορετικότητας στην κοινωνία. Πόσο έτοιμη είναι και η αρχειακή κοινότητα στην Ελλάδα για την εμπέδωση μιας κουήρ οπτικής στην αρχειακή πρακτική;

Η κουηροποίηση (queering) είναι αποτέλεσμα της συζήτησης γύρω από τις κουήρ θεωρίες,²⁴ οι οποίες αμφισβητούν και αποδομούν τις παραδοσιακές και ετεροκανονικές αντιλήψεις

19 Για μια τέτοια κριτική απέναντι στα πρότυπα περιγραφής και την ανάγκη ενσωμάτωσης νέων μεθοδολογιών, όπως για παράδειγμα την ενσώματη προσωπική εμπειρία βλ. Jamie A Lee, *Producing the archival body*. Routledge, 2020, 80.

20 Hoyle, Victoria. *The remaking of archival values*. Routledge, 2022, 185.

21 Κολεκτίβα της Φροντίδας, Το Μανιφέστο της Φροντίδας. Η Πολιτική της Αλληλεξάρτησης, Αθήνα: Ροπή, 2022.

22 Ζακ Ντερνιτά, Η έννοια του αρχείου, μτφρ. Κωστής Παπαγιώργης, Αθήνα: Εκκρεμές, 1996, 16-19.

23 Coloma, Roland Santos. "Queer Archives." στο *Encyclopedia of Queer Studies in Education*, Brill, 2021, 490-493. Morgan DiCesare, Charles E. Morris. "Queer/ing Archives." *Oxford Research Encyclopedia of Communication*. 2022.

24 Jamie Ann Lee, *A queer/ed archival methodology: Theorizing practice through radical interrogations of the archival body*. The University of Arizona, 2015. Donald E. Hall, *Queer theories*. Bloomsbury Publishing, 2017.

περί φύλου και σεξουαλικότητας. Εφαρμόζοντας αυτές τις θεωρίες στην αρχειακή επιστήμη, οι αρχειονόμοι και οι ερευνητές/τριες καλούνται να αναγνωρίσουν και να αναδείξουν τις φωνές και τις ιστορίες που παραδοσιακά έχουν παραμεριστεί ή αποκλειστεί από τα αρχεία λόγω της μη συμμόρφωσής τους με τις κυρίαρχες κοινωνικές νόρμες. Οι αρχειακοί φορείς έχουν έναν ζωτικό ρόλο στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ιδιαίτερα για τις περιθωριοποιημένες-υπεξούσιες κοινότητες, όπως ομάδες που σχετίζονται με τον HIV/AIDS ή ευρύτερα η ΛΟΑΤΚΙ+ κοινότητα κ.ά. Οπότε η έννοια «κουήρ αρχεία» αναφέρεται τόσο στα αναλογικά και ψηφιακά αρχειακά σύνολα και συλλογές -που προκύπτουν από τη δραστηριότητα ατόμων και ομάδων- όσο και στις πρακτικές των αρχειονόμων, των ερευνητών και των καλλιτεχνών για τον εντοπισμό, τη διάσωση, την περιγραφή, την έρευνα και την προβολή αυτών των υλικών. Πολλές τέτοιες συλλογές ξεκίνησαν, όπως αναφέρθηκε προηγουμένως, από κοινοτικές πρωτοβουλίες και εξελίχθηκαν ή ενσωματώθηκαν σε θεσμικούς φορείς. Με την εμφάνιση των νέων τεχνολογιών και του διαδικτύου δημιουργήθηκαν νέοι τρόποι για την προβολή και πρόσβαση σε αυτά τα αρχεία, όπως για παράδειγμα το The Life Archive, που τεκμηριώνει τη ζωή των Μαύρων ΛΟΑΤΚΙ+ και η Συλλογή *Queer Asian American*.²⁵

Μέσω της διάσωσης, της περιγραφής και της τεκμηρίωσης, καθώς και της διάδοσης της γνώσης, τα αρχεία μπορούν να συμβάλουν στην αναγνώριση, την προστασία και την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ενώ ταυτόχρονα βοηθούν στη διαμόρφωση μιας πιο δίκαιης και συμπεριληπτικής κοινωνίας. Η διατήρηση των αρχείων και τα ανθρώπινα δικαιώματα έχουν μια οργανική σχέση, αντανακλώνοντας μια σύνθετη δυναμική όπου το ένα επηρεάζει και ενισχύει το άλλο. Η εμπειρία από το αρχειακό πρόγραμμα της Θετικής Φωνής συνηγορεί σε αυτή την κατεύθυνση και καλεί την αρχειακή κοινότητα να κουηροποιήσει την οπτική της και να ξανασκεφτεί τις πολύπλοκες σχέσεις απουσίας και παρουσίας, καθώς και σιωπής και φωνής, εντός των φορέων και των αρχειακών συνόλων και συλλογών.²⁶

---

25 Βλ. In the Life Archive (ITLA) miscellaneous collections: https://archives.nypl.org/scm/21212#access_use, *Queer Asian American Collection*: https://collections.carli.illinois.edu/digital/collection/uic_qaa/search. Για τα κουήρ διαδικτυακά αρχεία και την ανάγκη ανάληψης σχετικών πρωτοβουλιών επίσης βλ. Jesper Verhoef, "Doing LGBTQ internet histories justice: a queer web archive manifesto." *Internet Histories* (2024): 1-18.

26 Alana Kumbier, *Ephemeral Material: Queering the Archive*. (Gender and Sexuality in Information Studies Series), Sacramento: Litwin Books, 2014.

Το ιστορικό αρχείο της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού και η συμβολή του στη στρατιωτική ιστοριογραφία της Ελλάδας

.....
Δοξάκης Κομήτης
.....

I. Γενικά

Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού (ΔΙΣ) συνιστά Επιτελική Διεύθυνση του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ). Κύρια αρμοδιότητά της είναι η συγκέντρωση και διατήρηση αρχειακού υλικού που αφορά στη στρατιωτική ιστορία, καθώς και η αξιοποίησή του για τη συγγραφή έργων σχετικών με τη δράση και την οργάνωση του Ελληνικού Στρατού¹.

Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού είναι το αρμόδιο συμβουλευτικό όργανο του Γενικού Επιτελείου Στρατού για κάθε θέμα που σχετίζεται με την ιστορία του Στρατού Ξηράς. Διατηρεί ευρύ φάσμα συνεργασιών με δημόσιους και ιδιωτικούς φορείς, εκπαιδευτικά ιδρύματα, ερευνητές και μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό, με σκοπό την προώθηση του ενδιαφέροντος για ιστορικά στρατιωτικά αρχεία και τη διασφάλιση της ποιότητας των εκδόσεών της.

Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού συνεργάζεται με συναφείς υπηρεσίες που εποπτεύονται από το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας (Ελληνική Επιτροπή Στρατιωτικής Ιστορίας, Υπηρεσία Στρατιωτικών Αρχείων, Υπηρεσία Ιστορίας Ναυτικού, Μουσείο Ιστορίας Πολεμικής Αεροπορίας, Πολεμικό Μουσείο). Συμμετέχει σε ευρωπαϊκά προγράμματα, εκπροσωπείται σε επιστημονικές εκδηλώσεις, οργανώνει συνέδρια και επιδιώκει την προβολή του έργου της στο ευρύ κοινό.

Στελεχώνεται από εξειδικευμένο στρατιωτικό και πολιτικό προσωπικό. Από το 1977 στεγάζεται σε διατηρητέο κτήριο στην Πλάκα, το οποίο παλαιότερα υπήρξε έδρα της Γαλλικής Αποστολής στην Αθήνα, του Α΄ Σώματος Στρατού και της Ανωτέρας Στρατιωτικής Διοικήσεως Εσωτερικού και Νήσων.

II. Σταθμοί στην Ιστορία της ΔΙΣ

Η ιστορική διαδρομή της Διεύθυνσης ξεκινά το έτος 1887, όταν συγκροτήθηκε ως «Τμήμα Στατιστικής Στρατιωτικών Πληροφοριών και Τοπογραφίας», υπαγόμενη στη Διεύθυνση Επιτελικής Υπηρεσίας του Υπουργείου Στρατιωτικών. Έκτοτε και μετά από μια σειρά αναδιοργανώσεων, με σημαντικότερη αυτή του 1954 όταν και μετονομάστηκε «Διεύθυνσις Ιστορίας Στρατού», συνεχίζει σήμερα ως οργανική Διεύθυνση του Γενικού Επιτελείου Στρατού (ΓΕΣ).

III. Ιστορικό Αρχείο

Το πλούσιο αρχειακό υλικό, πρωτότυπο και μοναδικό στο είδος του, αποτυπώνει την ιστορία και την πολεμική δράση του Ελληνικού Στρατού. Αποτελείται, κατά κύριο λόγο, από έγγραφα (επίσημη αλληλογραφία μεταξύ των μονάδων, ημερολόγια επιχειρήσεων, εκθέσεις, αναφορές

---

1 Κανονισμός Οργάνωσης και Λειτουργίας (ΚΟΛ) του Γενικού Επιτελείου Στρατού.

κ.λπ.), χάρτες, σχεδιαγράμματα και φωτογραφίες. Επιπλέον, το Αρχείο περιλαμβάνει 12.811 βιογραφικά σημειώματα αξιωματικών.

Χρονικά το αρχείο καλύπτει την περίοδο από το 1897 μέχρι σήμερα και εμπλουτίζεται συνεχώς με νέο υλικό, με την ετήσια υποβολή εκθέσεων δραστηριοτήτων των Μονάδων, με δωρεές προσωπικών αρχείων, αλλά και με άλλους τρόπους, όπως με την αγορά ιστορικών αρχείων από άλλα κράτη ή και φορείς (Γερμανικά – Ιταλικά αρχεία Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου). Μεγάλο μέρος του αρχείου έχει ψηφιοποιηθεί και τεκμηριωθεί, ενώ είναι διαθέσιμο σε ηλεκτρονική μορφή στους χώρους της Διεύθυνσης.

Ορόσημα ως προς τον τρόπο συγκρότησης του αρχείου είναι τα έτη 1950 και 1952, με τη συγκρότηση του Υπουργείου Εθνικής Άμυνας² και την ένταξη της Ελλάδας στον Οργανισμό Βορειοατλαντικού Συμφώνου (NATO)³ αντίστοιχα. Η Συμμαχία, με την εμπειρία του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, τυποποίησε τον τρόπο συλλογής των πληροφοριών και του αρχείου γενικότερα, με σκοπό την πληρέστερη εξαγωγή έγκυρων συμπερασμάτων από αυτό.

Στη συνέχεια, η Υπηρεσία Πολεμικής Εκθέσεως διαμόρφωσε τον τρόπο λειτουργίας της κατά τα πρότυπα των αντίστοιχων Υπηρεσιών Ιστορίας του Γερμανικού Υπουργείου Άμυνας (Βόννη) και του Στρατού των ΗΠΑ για την Ευρώπη – Αφρική (USAREUR-AF)⁴. Έτσι, η Υπηρεσία καθόρισε με τη σειρά της τον ενιαίο τρόπο ταξινόμησης και ευρετηρίασης των αρχείων και παράλληλα, έγινε κατανοητό ότι για να είναι αρτιότερο το ιστοριογραφικό έργο, εκτός των ιστορικών αρχείων, είναι απαραίτητη η τήρηση και άλλων αρχείων, όπως χαρτών, φωτογραφιών, εφημερίδων, ελληνικών και ξένων βιβλίων κ.λπ.⁵

Πρόσφατα, συμβαδίζοντας με τις διεθνείς εξελίξεις, στη Διεύθυνση λειτουργεί Γραφείο Προφορικής Ιστορίας, το οποίο λαμβάνει συνεντεύξεις από βετεράνους πολεμιστές, καθώς και από στελέχη που έλαβαν μέρος σε ειρηνευτικές αποστολές. Σκοπός του εγχειρήματος αυτού είναι η τήρηση αρχείου προφορικής ιστορίας από εναπομείναντες συμμετέχοντες στα ιστορικά γεγονότα. Το Γραφείο Προφορικής Ιστορίας έχει πραγματοποιήσει σειρά συνεντεύξεων που άπτονται των θεμάτων του Β΄ Παγκόσμιου Πολέμου, του Εκστρατευτικού Σώματος στην Κορέα, της Ελληνικής Δύναμης Αφγανιστάν (ΕΛΔΑΦ), της Ελληνικής Ειρηνευτικής Δύναμης στη Σομαλία κ.ά.

Μέχρι το 1955, στο αρχείο της ΔΙΣ είχαν συγκεντρωθεί και ταξινομηθεί περίπου 10.000 έγγραφα, σε 837 φακέλους. Σήμερα, το έντυπο και πρωτότυπο αρχειακό υλικό αποτελείται από 2,5 εκατομμύρια και πλέον έγγραφα, ταξινομημένα σε περίπου 4.500 φακέλους, καλύπτει την ιστορική περίοδο από το 1897 μέχρι σήμερα, και ταξινομείται σε αρχεία όπως παρακάτω:

- Ελληνοτουρκικού Πολέμου του 1897
- Μακεδονικού Αγώνα (1904–1908)
- Βαλκανικών Πολέμων (1912–1913)
- Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1914–1918)
- Βορειοηπειρωτικού Αγώνα (1914)
- Εκστρατείας στη Μεσημβρινή Ρωσία (1919)
- Μικρασιατικής Εκστρατείας (1919–1922)
- Μεσοπολέμου
- Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (1939–1945)
- Εθνικής Αντίστασης (1941–1944)

2 Α.Ν. 1431/1950, ΦΕΚ 94 Α΄.

3 Ν. 1989/1952, «Περί κυρώσεως της Συνθήκης του Βορείου Ατλαντικού», ΦΕΚ 37 Α΄.

4 ΓΕΣ/ΔΙΣ, *130 χρόνια Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού*, Αθήνα, 2017, στη σ. 42.

5 Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.11804/Β/3, 14.

- Μέσης Ανατολής (1941–1944)
- Εμφύλιου Πολέμου (1946–1949)
- Ελληνικού Εκστρατευτικού Σώματος στην Κορέα (1950–1955)
- Επιχειρήσεων στην Κύπρο (1964, 1967, 1974)
- Συμμετοχής του Ελληνικού Στρατού σε Επιχειρήσεις Υποστήριξης της Ειρήνης
- Οργάνωσης και της δράσης του Ελληνικού Στρατού από το 1950 μέχρι σήμερα
- Προσωπικά αρχεία πολιτικών και στρατιωτικών

Επιπρόσθετα, στο ιστορικό αρχείο της Διεύθυνσης υπάρχουν και διαβαθμισμένα έγγραφα (εμπιστευτικά, απόρρητα κ.λπ.), δηλαδή έγγραφα που με βάση τη νομοθεσία, τελούν σε καθεστώς περιορισμένης πρόσβασης. Κατά συνέπεια, η πρόσβαση των συγγραφέων–ερευνητών σε αυτά τα έγγραφα δεν είναι δυνατή. Ωστόσο, κατά την παρούσα χρονική περίοδο βρίσκονται σε εξέλιξη θεσμικές διαδικασίες για τον αποχαρκτηρισμό όλων των διαβαθμισμένων εγγράφων μέχρι και το 1955. Σε ό,τι αφορά τα έγγραφα των οποίων ο εκδότης ήταν ο Στρατός Ξηράς, η διαδικασία αυτή έχει ολοκληρωθεί.

Τέλος, στο πλαίσιο της αξιοποίησης του αρχείου, τα τελευταία χρόνια έχουν συναφθεί θεσμοθετημένες συνεργασίες με πανεπιστημιακά και άλλα ιδρύματα της χώρας. Το αρχείο, επίσης, συμμετέχει σε προγράμματα διαδικτυακής παρουσίασης του αρχαιακού υλικού της, όπως στην ευρωπαϊκή ψηφιακή βιβλιοθήκη «Europeana», και στην Εθνική Υποδομή για τις Ψηφιακές Ανθρωπιστικές Επιστήμες και Τέχνες και για τη γλωσσική Έρευνα και Καινοτομία «ΑΠΟΛΛΩΝΙΣ».

Το φυσικό αρχείο φυλάσσεται σε ειδικούς φωριαμούς πυρασφαλείας, ενώ περιοδικά συντηρείται με τη χρήση νέου τύπου αντιμυκητιακών φακέλων.

IV. Εκδόσεις

Οι εκδόσεις της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού αποτυπώνουν τη σύγχρονη ελληνική στρατιωτική ιστορία και καλύπτουν, από στρατιωτικής πλευράς, τα ιστορικά γεγονότα που καθόρισαν την πορεία της νεότερης Ελλάδας. Λόγω των αδιάκοπων πολεμικών συγκρούσεων κατά τα πρώτα 150 χρόνια της σύγχρονης ελληνικής ιστορίας, ο Ελληνικός Στρατός είναι αδιάσπαστα συνδεδεμένος με την ιστορική πορεία της χώρας. Κατά συνέπεια, η τεκμηριωμένη ιστοριογραφική προσέγγιση κατά τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας είναι ένα χρέος απέναντι στο Έθνος και στην κοινωνία⁶.

Οι εκδόσεις στηρίζονται σε πρωτότυπο αρχειακό υλικό και συγγράφονται κυρίως από το επιστημονικό προσωπικό της Διεύθυνσης. Κατά τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστοριογραφίας εφαρμόζονται οι μεθοδολογικές αρχές και η επιστημονική δεοντολογία που ισχύουν για τη συγγραφή της Ιστορίας γενικά. Ο ιστορικός, πριν καταγράψει τα γεγονότα, εντοπίζει, μελετά, αξιολογεί, επιλέγει και αξιοποιεί τις πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Η συγγραφή της ιστορίας, είτε πρόκειται για απλή έκθεση είτε για επιστημονική δημοσίευση, χαρακτηρίζεται γενικά από αποστασιοποίηση, αντικειμενικότητα, ακρίβεια, πληρότητα και σαφήνεια. Επιπρόσθετα, δεν εξάγει αυθαίρετα συμπεράσματα, αφού απώτερος σκοπός της είναι η εξαγωγή τεκμηριωμένων συμπερασμάτων και τακτικών διδαγμάτων. Για τον λόγο αυτόν, η προσέγγιση του παρελθόντος πρέπει να πραγματοποιείται με δόκιμα μεθοδολογικά εργαλεία.

Η τεκμηριωμένη παράθεση των μαχών συνοδεύεται από λεπτομερείς πίνακες και σχεδιαγράμματα που περιέχουν πληροφορίες για τα στρατιωτικά σώματα, τους διοικητές τους, κα-

⁶ ΕΕ 86-20 Οδηγός Συγγραφής και Επιμέλειας των Εκδόσεων της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού και των Ιστορικών Εκθέσεων, Αθήνα, 2022, στη σ. 9.

θώς και για τα σημαντικά γεγονότα στα οποία συμμετείχαν. Αυτό το πλαίσιο βοηθά όχι μόνο τη μελέτη των πολεμικών περιόδων από στρατιωτικούς και ιδιώτες, αλλά συνιστά και οδηγό για τη συγγραφή της στρατιωτικής ιστορίας από ακαδημαϊκούς και άλλους ερευνητές.

Το συγγραφικό–εκδοτικό έργο της Διεύθυνσης περιλαμβάνει πάνω από 100 ιστορικούς τόμους και μονογραφίες. Συνολικά έχουν τυπωθεί και κυκλοφορήσει σε 1.000.000 περίπου αντίτυπα. Έχουν μεταφραστεί και εκδοθεί δεκατρείς από τους ιστορικούς τόμους της στα αγγλικά και τα γαλλικά, συμβάλλοντας με αυτό τον τρόπο στην προβολή της στρατιωτικής ιστορίας της Ελλάδας στο εξωτερικό σε συνεργασία με τους αρμόδιους φορείς του ΓΕΣ, το Πολεμικό Μουσείο, δημόσια Ιδρύματα αλλά και ιδιωτικούς φορείς.

Οι εκδόσεις της ΔΙΣ διατίθενται σε βιβλιοθήκες κρατικών υπηρεσιών, ερευνητικών και εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, σε φορείς τοπικής αυτοδιοίκησης, πολιτιστικούς και μορφωτικούς συλλόγους στην Ελλάδα και στο εξωτερικό.

V. Βιβλιοθήκη

Στις εγκαταστάσεις της ΔΙΣ λειτουργεί βιβλιοθήκη προσανατολισμένη θεματικά στη στρατιωτική ιστορία. Συνολικά περιλαμβάνει περισσότερους από 18.000 τίτλους βιβλίων, εγκυκλοπαιδειών και ελληνικών και ξενόγλωσσων περιοδικών, με το παλαιότερο αυτών να χρονολογείται από το 1806.

Επίσης, διαθέτει σπάνια συλλογή 3.000 στρατιωτικών κανονισμών, συλλογή Ημερήσιου Τύπου περιόδου 1954 – 1992 και εγκύκλιες διαταγές του Υπουργείου Στρατιωτικών (Εθνικής Άμυνας) από το 1902.

Η Βιβλιοθήκη εμπλουτίζεται συνεχώς τόσο με αγορές όσο και με δωρεές από εκδοτικούς οίκους, ιδιώτες, συγγραφείς και άλλους φορείς. Πρόσφατα εντάχθηκε στο Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου, με το οποίο συνεργάζεται, και, εν ευθέτω χρόνω, όλοι οι τίτλοι των βιβλίων θα αναρτηθούν στο διαδίκτυο ώστε να είναι προσβάσιμοι στους ερευνητές [openABEKT (<https://gesdislib.openabekt.gr>)].

VI. Υπηρεσίες

Το Ιστορικό Αρχείο και η Βιβλιοθήκη είναι ανοικτά στο κοινό. Η έρευνα στο ψηφιοποιημένο αρχείο γίνεται αποκλειστικά μέσω των ηλεκτρονικών υπολογιστών στον χώρο του αναγνωστηρίου. Λόγω της ιδιαιτερότητας του αρχειακού υλικού, η πρόσβαση σε αυτό διέπεται από τη σχετική νομοθεσία για την προστασία της εθνικής ασφάλειας και των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα.

Επιπλέον, η ΔΙΣ είναι αρμόδια για τη χορήγηση σε στελέχη του Στρατού Ξηράς βεβαιώσεων χρόνου υπηρεσίας σε μονάδες εκστρατείας και για την έκδοση βεβαιώσεων «ζώνης πρόσω και επιχειρήσεων» για όσους έλαβαν μέρος σε πολεμικές επιχειρήσεις.

VII. Επίλογος

Η Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού έχει συμβάλει στη συγκέντρωση, ταξινόμηση, διαφύλαξη και αξιοποίηση των πολεμικών αρχείων της χώρας. Το διαχρονικό έργο της είναι ευρέως αναγνωρισμένο και γι' αυτό άλλωστε έχει τιμηθεί δύο φορές από την Ακαδημία Αθηνών. Τον Δεκέμβριο του 1980 βραβεύθηκε για την εθνική προσφορά της για το βιβλίο «Ο Μακεδονικός Αγώνας και τα εις Θράκην Γεγονότα 1904-1908», ενώ τον Δεκέμβριο του 2018 τιμήθηκε με το

Αργυρό Μετάλλιο της Ακαδημίας Αθηνών στην κατηγορία των θετικών επιστημών για τη συμβολή της στη σύνταξη της ελληνικής στρατιωτικής ιστορίας και δημοσίευση πολύτιμου αρχαιολογικού υλικού.

Εν κατακλείδι, με το ερευνητικό και εκδοτικό έργο της η ΔΙΣ καταδεικνύει τη σημασία της τεκμηριωμένης στρατιωτικής ιστορίας ως κλάδου της γενικής Ιστορίας, όχι μόνο στο πλαίσιο της επιμόρφωσης των στελεχών του Ελληνικού Στρατού, αλλά και ευρύτερα στην προσέγγιση της πολεμικής ιστορικής μνήμης από την κοινωνία. Άλλωστε, όπως έχει πει και ο Τρότσκι, «μπορεί να μη σε ενδιαφέρει ο πόλεμος, αλλά ο πόλεμος ενδιαφέρεται για σένα».

Βιβλιογραφία

Γενικό Επιτελείο Στρατού/Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού, *130 χρόνια Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού*, Αθήνα, 2017.

–, ΕΕ 86-20 Οδηγός Συγγραφής και Επιμέλειας των Εκδόσεων της Διεύθυνσης Ιστορίας Στρατού και των Ιστορικών Εκθέσεων, Αθήνα, 2022.

Αρχεία ΓΕΣ

Αρχείο ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ.11804/Β/3, Ιστορία της Διευθύνσεως Ιστορίας Στρατού του Αρχηγείου Στρατού.

Ψηφιακά μνημεία και τεκμήρια για τον Ελευθέριο Βενιζέλο: η εικοσαετής πορεία του ψηφιακού αρχείου του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» - Χανιά

Χαρά Αποστολάκη

Ο ψηφιακός προσανατολισμός του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών και Μελετών «Ελευθέριος Κ. Βενιζέλος» ξεκίνησε πριν είκοσι χρόνια στον τομέα της τεκμηρίωσης και της διάδοσης της πληροφορίας. Έχει ήδη υλοποιηθεί με επιτυχία ένας σημαντικός αριθμός επιστημονικών έργων (ερευνητικών, εκπαιδευτικών και ψηφιακού πολιτισμού) με την αξιοποίηση των νέων τεχνολογιών. Αποτέλεσμα αυτής της δράσης είναι και η δημιουργία ενός ενιαίου ψηφιακού αρχείου για μία από τις σημαντικότερες πολιτικές προσωπικότητες του 20ού αιώνα, ένα εικονικό αρχείο “Ελευθέριος Βενιζέλος”, που δίνει τη δυνατότητα σε κάθε ενδιαφερόμενο μέσα στο παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον της κοινωνίας της πληροφορίας να ερευνά με ενοποιημένο τρόπο μια σημαντική πηγή της ιστορικής γνώσης.

Οι αρχειακές συλλογές, που σχετίζονται με τη ζωή και τη δράση του Βενιζέλου και καλύπτουν σχηματικά την περίοδο από τα μέσα του 19ου αιώνα μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1960, αριθμούν 100.000 ψηφιοποιημένα και τεκμηριωμένα δεδομένα και είναι ελεύθερα προσβάσιμες σε ελληνικά και αγγλικά (εικ. 1)¹.

Η άδεια Creative Commons καλύπτει τη διαχείριση της πληροφορίας, με αναφορά στο ψηφιακό αρχείο μόνο στην περίπτωση χρήσης αρχείου υψηλής ανάλυσης. Για τη συγκρότησή του, εκτός από το αρχείο του Ιδρύματος, περιλαμβάνεται και το αρχείο Βενιζέλου του Μουσεί-

1 Βλ. ιστοσελίδα του προγράμματος venizelosarchives.gr.

ου Μπενάκη, τμήμα του αρχείου Βενιζέλου του Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου (ΕΛΙΑ) και της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Χανίων.

Επιπλέον, το ψηφιακό αρχείο του Ιδρύματος βρίσκεται στο σύνολο του και στο αποθετήριο searchculture.gr, την εθνική πύλη συσσώρευσης της ψηφιακής πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας, που αναπτύσσεται από το Εθνικό Κέντρο Τεκμηρίωσης και Ηλεκτρονικού Περιεχομένου (ΕΚΤ) και μέσω αυτού, στην ευρωπαϊκή ψηφιακή πλατφόρμα Europeana.

Το αρχείο του Ιδρύματος, το οποίο με μεθοδικότητα έχει συγκροτήσει στα είκοσι πέντε σχεδόν χρόνια λειτουργίας του αποτελείται από πρωτότυπο, αυθεντικό και σπάνιο υλικό. Οι αρχαικές συλλογές του χωρίζονται σε κατηγορίες χειρογράφων, γραφιστικού, φωτογραφικού, χαρτογραφικού και μουσειακού υλικού, σπάνιων βιβλίων από τη συλλογή της βιβλιοθήκης του Ελευθερίου Βενιζέλου, δικογραφιών, αλλά και των πρακτικών του δημοτικού συμβουλίου Χανίων από το 1897 μέχρι το 1936.

Η συλλογή χειρογράφων περιλαμβάνει έγγραφα κυρίως δημόσιου περιεχομένου (πολιτικά), επιστολές με αποδέκτη ή παραλήπτη τον Βενιζέλο, αλληλογραφία που διεκπεραιωνόταν μέσω πολιτικών/κυβερνητικών υπηρεσιών επί πρωθυπουργίας του, αλλά και ιδιωτικού/προσωπική αλληλογραφία του ίδιου, της συζύγου του Έλενας και του γιου του Σοφοκλή. Επίσης, συμπεριλαμβάνονται και έγγραφα που σχετίζονται με ιστορικά γεγονότα της Κρήτης και την πολιτική και κοινωνική ζωή του νησιού. Ιδιαίτερης μνείας χρήζει η μετάφραση της Ιστορίας του Θουκυδίδη, έργο που ξεκίνησε ο Βενιζέλος το 1921 κατά τη διάρκεια της αυτοεξορίας του στο Παρίσι, καθώς και τα σχόλιά του επ' αυτής.

Το εικαστικό και φωτογραφικό υλικό του Ιδρύματος αποτελείται από πρωτότυπα έργα μεγάλων ζωγράφων, σειρές λιθογραφιών, χαρτών, καθώς και φωτογραφικές πλάκες. Ενδεικτικά αναφέρονται η συλλογή του σπουδαίου τουρκοκρητικού φωτογράφου *R. Behaeddin* από την Κνωσό, σπάνιες φωτογραφίες, όπως οι τέσσερις φάκελοι της συλλογής Καλαϊτζ-Μουντάκη με φωτογραφικό υλικό από τη Στρατιά της Μικράς Ασίας, *cartes-postales, slides* και αρνητικά φωτογραφιών.

Μοναδικής σπανιότητας είναι και η μουσειακή συλλογή του Ιδρύματος, που αποτελείται από έργα τέχνης (παράσημα, μετάλλια, λαϊκή τέχνη, αγιογραφία, γλυπτική, είδη μικροτεχνίας, κοσμήματα, έργα ζωγραφικής, νομίσματα, σφραγίδες, τοιχογραφίες, φωτογραφίες), έπιπλα, αντικείμενα, φωτιστικά, χαλιά, υφάσματα, αλλά και οχήματα. Χαρακτηριστικά αναφέρεται το αυτοκίνητο, μάρκας *Packard*, στο οποίο επέβαινε ο Βενιζέλος κατά τη διάρκεια της εναντίον του δολοφονικής απόπειρας του 1933, το οποίο φέρει 66 σημάδια από τις σφαίρες και αποτελεί ένα από τα πιο σημαντικά εκθέματα του μουσείου της Χαλέπας.

Ιδιαίτερης ερευνητικής σημασίας είναι και η συλλογή κρητικού, ελληνικού και διεθνούς Τύπου, που καλύπτει τη χρονική περίοδο από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τα τέλη περίπου του 20^{ου} αιώνα. Εκτός από τους τόμους ελληνικών και ξένων εφημερίδων η συλλογή περιλαμβάνει και λυτά φύλλα (πάνω από 5.500), τα οποία αναφέρονται σε ημερομηνίες-ορόσημα της ελληνικής ιστορίας.

Το αρχείο, λοιπόν, και *εν προκειμένω* το ψηφιακό αρχείο, προσφέρει τη δυνατότητα στο Ίδρυμα να αναπτύσσει διαδραστικές εκπαιδευτικές εφαρμογές και εφαρμογές εικονικής περιήγησης, να συμμετέχει σε ευρωπαϊκά πολιτιστικά δίκτυα και βιβλιοθήκες και να διαλειτουργεί με ψηφιακές συλλογές μουσείων, αρχείων, βιβλιοθηκών και άλλων πολιτιστικών φορέων της Ελλάδας και του εξωτερικού.

Η ιστοσελίδα του αρχείου² αποτελεί τη μεγάλη πύλη του στον σύγχρονο κόσμο, καθώς

2 venizelos-foundation.gr/.

πρόκειται για ένα αρχείο που εδρεύει στα Χανιά. Μέσω της ιστοσελίδας, οι επισκέπτες έχουν τη δυνατότητα να ενημερώνονται τόσο για την οργάνωση και τον τρόπο λειτουργίας του Ιδρύματος, όσο και για τις δραστηριότητές του και να περιηγούνται στις ψηφιακές συλλογές του, επίσης να ενημερώνονται για τις δραστηριότητες των τριών μουσειακών χώρων του.

Τα τελευταία χρόνια, το Ίδρυμα έχει προσανατολιστεί στην ανάπτυξη καινοτόμων δράσεων στην κατεύθυνση του ψηφιακού μετασχηματισμού, με την αξιοποίηση της σύγχρονης τεχνολογίας και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Οι καινοτόμες δράσεις που σχεδιάστηκαν και υλοποιήθηκαν από το επιστημονικό επιτελείο του έχουν αξιοσημείωτη απήχηση στους νέους. Αυτά είναι, ενδεικτικά τα ψηφιακά διαδραστικά παιχνίδια³, διαδραστικές εφαρμογές εικονικής και επαυξημένης πραγματικότητας για την ξενάγηση στην οικία Βενιζέλου και για τη ζωή του μεγάλου πολιτικού, διαδραστικές εφαρμογές και στα τρία μουσεία του Ιδρύματος (Χαλέπα, Θέρισσο, Μουρνιές), και τα προγράμματα εξ αποστάσεως εκπαίδευσης⁴, ώστε να είναι, κατά το δυνατόν, προσβάσιμα από όλους. Προς αυτήν την κατεύθυνση εργάζεται το Ίδρυμα, χρησιμοποιώντας όλες τις απαιτούμενες προδιαγραφές για να βοηθήσει την πρόσβαση σε άτομα με κινητικά προβλήματα, τυφλούς ή με περιορισμένη όραση, και κωφούς ή με μειωμένη ακοή επισκέπτες.

Το έργο «Ψηφιακά μνημεία και τεκμήρια για τον Ελευθέριο Βενιζέλο»⁵ που μόλις ολοκληρώθηκε έχει ως αντικείμενο την συμπλήρωση της ψηφιοποίησης και τεκμηρίωσης, καθώς και της προβολής μέρους των αρχαικών και μουσειακών συλλογών του Ιδρύματος, παράλληλα με την παραμετροποίηση του υφιστάμενου ψηφιακού του αποθετηρίου και τη δημιουργία καινοτόμων εφαρμογών στα τρία Μουσεία του στη Χαλέπα, στο Θέρισσο και τις Μουρνιές. Το έργο φέρνει το Ίδρυμα ένα βήμα πιο κοντά στον στόχο του αξιοποιώντας στο μέγιστο το ψηφιακό του αρχείο (εικ.2).

Αναλυτικότερα, με την εφαρμογή εικονικής πραγματικότητας, διαθέσιμη στην Οικία – Μουσείο Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων, και μέσω της ειδικής μάσκας VR, ο επισκέπτης μεταφέρεται σε ένα τρισδιάστατο εικονικό περιβάλλον με κινηματογραφική αισθητική και γίνεται αυτόπτης μάρτυρας στις απόπειρες δολοφονίας εναντίον του Βενιζέλου στον σιδηροδρομικό σταθμό της Λυών στο Παρίσι (1920) και στη λεωφόρο Κηφισίας (1933). Η δυνατότητα επιλογής

3 venizelos-routes.gr/.

4 venizelos-foundation.gr/el/grafontas-istoria/.

5 www.venizelos-foundation.gr/el/digital-monuments-and-records-on-elftherios-venizelos/.

διαφορετικής οπτικής γωνίας και τα ατμοσφαιρικά ηχητικά εφέ ενισχύουν τη βιωματική εμπειρία του επισκέπτη (εικ. 3).

Η εφαρμογή απέσπασε το Χρυσό Βραβείο Τουρισμού 2024 στην κατηγορία *Dark Tourism*. Η εστίαση σε δύο από τα δραματικότερα γεγονότα της πολυτάραχης ζωής του Βενιζέλου, στο πλαίσιο της μουσειακής εμπειρίας, αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα «Σκοτεινού Τουρισμού» (*Dark Tourism*), μίας ανερχόμενης μορφής εναλλακτικού τουρισμού, που βασίζεται στην επίσκεψη, πραγματική ή εικονική, σε τόπους που έχουν συνδεθεί με αρνητικά γεγονότα.

Στη συνέχεια, με πρότυπο την Οικία Γέννησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στις Μουρνιές δημιουργήθηκε μία τρισδιάστατη αναπαράσταση ενός τυπικού κρητικού σπιτιού στα τέλη του 19ου αιώνα σε οθόνη αφής. Ο επισκέπτης έχει τη δυνατότητα να περιηγηθεί στους χώρους της και να ανακαλύψει χαρακτηριστικά αντικείμενα του τρόπου ζωής των Κρητικών της εποχής εκείνης με σύγχρονο και διαδραστικό τρόπο. Επιπλέον, παρέχονται πληροφορίες για την αρχιτεκτονική και το ιστορικό πλαίσιο της περιόδου με σκοπό μέσω της καθημερινής ζωής ο επισκέπτης να βιώνει ένα ενδιαφέρον ταξίδι στο χρόνο (εικ. 4).

Δημιουργήθηκαν επίσης, διαδικτυακές εικονικές περιηγήσεις στην Οικία-Μουσείο Ελευθερίου Βενιζέλου στη Χαλέπα Χανίων⁶, στο Στρατηγείο της Επανάστασης του 1905 στο Θέρισσο⁷ και στην Οικία Γέννησης του Ελευθερίου Βενιζέλου στις Μουρνιές⁸, που περιλαμβάνουν πανοράματα 360° μοιρών σε κάθε μουσειακό χώρο και πρόσθετη πληροφορία για εκατόν πενήντα έξι επιλεγμένα εκθέματά τους.

Ακόμα, μία ψηφιακή εκπαιδευτική ξενάγηση, όπου παιδιά και έφηβοι και φυσικά όποιος το επιθυμεί - περιηγούνται ψηφιακά στο Μουσείο της Χαλέπας και μέσα από συγκεκριμένες εκπαιδευτικές δραστηριότητες φαντάζονται, σκέφτονται, δημιουργούν και ανακαλύπτουν την ιστορία πίσω από τα εκθέματα. Για παράδειγμα, βρισκόμενος κανείς στο σαλόνι της οικίας, αφού εξερευνήσει όλα τα εκθέματα, «ξεκλειδώνει» την τελική δραστηριότητα του δωματίου, η οποία αφορά ένα εμβληματικό έκθεμα. Το πορτρέτο της Μαρίας Κατελούζου, πρώτης συζύγου του Βενιζέλου. Εδώ, πέρα από την πληροφορία ο επισκέπτης καλείται να φανταστεί πως έμοιαζαν τα κοσμοπολίτικα Χανιά τον Δεκέμβριο του 1891, οπότε και τελείται ο γάμος του νεαρού ζευγαριού.

Επίσης, δημιουργήθηκε ένας διαδραστικός χάρτης-χρονολόγιο που παρουσιάζει σημαντικούς σταθμούς της πολιτικής και προσωπικής πορείας του Ελευθερίου Βενιζέλου παράλληλα με αντίστοιχα γεγονότα στην Ελλάδα και τον κόσμο⁹. Για παράδειγμα, το 1864 γεννιέται στην Κρήτη ο Βενιζέλος, τα Επτάνησα ενώνονται με την Ελλάδα και στην Αμερική καταργείται η δουλεία. Το χρονολόγιο αναπτύσσεται σε εφαρμογή επαυξημένης πραγματικότητας, αλλά και στο διαδίκτυο μέσω της ιστοσελίδας του Ιδρύματος.

Εν κατακλείδι, το Ίδρυμα, χάρη στο ψηφιακό του αρχείο, ισχυροποιεί την παρουσία του στον τομέα του πολιτισμού και της εκπαίδευσης, συνδυάζοντας το ιστορικό περιεχόμενο με τις τεχνολογίες αιχμής με σκοπό να επεκτείνει όσο περισσότερο γίνεται τα όρια της γνώσης, να συμβάλει στην ανάπτυξη της τοπικής, και όχι μόνον, κοινωνίας και στη διάχυση του ιστορικού και πολιτιστικού του μηνύματος. Η συμβολή του Ιδρύματος, επομένως, στην προβολή και προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων που συνδέονται άρρηκτα με τις συλλογές του είναι αναμφισβήτητη και βαρύνουσα.

6 virtualtour.venizelos-foundation.gr/virtual_tours/xalepa/.

7 virtualtour.venizelos-foundation.gr/virtual_tours/therisos/.

8 virtualtour.venizelos-foundation.gr/virtual_tours/mournies/.

9 timeline.venizelos-foundation.gr/.

Το δικαίωμα στην εργασία υπό αίρεση μέσα από τις αρχειακές διαθεσιμότητες του Κέντρου Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Θ.) του Δήμου Θεσσαλονίκης

.....
Μαρία Τατάγια
Θεοδόσης Τσιρώνης
Νικόλαος (Κόλιας) Μαραντζίδης
.....

Το Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης (Κ.Ι.Θ) αποτελεί τον κύριο θεσμικό φορέα της διάσωσης της ιστορικής μνήμης του Δήμου Θεσσαλονίκης, του μοναδικού διοικητικού θεσμού της πόλης, με συνεχή παρουσία από το 1869.^{1,2} Στεγάζεται σε ιδιόκτητες κτιριακές εγκαταστάσεις στην πλατεία Ιπποδρομίου, δωρεά του ζεύγους Αναστασίου και Ιουλίας Μπίλλη.³ Έχει την ευθύνη για τη διάσωση, ταξινόμηση και διάθεση στην έρευνα του ανενεργού υπηρεσιακά δημοτικού αρχείου, που συγκροτείται κατά κύριο λόγο, από την ενδοϋπηρεσιακή αλληλογραφία, τις αποφάσεις των δημοτικών οργάνων και τα πάσης φύσης διοικητικά έγγραφα, που αφορούν στο σύνολο των ζητημάτων που καλούνταν να διαχειριστεί ο Δήμος.⁴

Διαχρονικά, ο Δήμος Θεσσαλονίκης έχει απασχολήσει χιλιάδες εργαζομένων, ανδρών και γυναικών, κάθε μορφωτικού επιπέδου, εργασιακού κλάδου, φυλετικής καταγωγής και θρησκείας. Στην εισήγησή μας εξετάζουμε επιμέρους, αλλά σημαντικές παραμέτρους του εργασιακού καθεστώτος δύο διαφορετικών κατηγοριών υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης.⁵ Αρχικά, μας ενδιαφέρουν οι τρόποι αντιμετώπισης του εργασιακού καθεστώτος των Ισραηλινών υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης, που βρίσκονταν υπό εκτόπιση ή είχαν ήδη εκτοπι-

- 1 Αισθανόμαστε την ανάγκη να ευχαριστήσουμε τα μέλη της Επιστημονικής και της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου για την αποδοχή της πρότασης συμμετοχής μας και να συγχαρούμε όσες και όσους συνέβαλαν στην επιτυχή διοργάνωσή του. Ιδιαίτερα δε, επιθυμούμε να αναφερθούμε στην άψογη συνεργασία και επικοινωνία που είχαμε με την κ. Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, Καθηγήτρια στο Τμήμα Αρχαιολογίας, Βιβλιοθηκονομίας και Μουσειολογίας (TABM), στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο και Πρόεδρο της Επιστημονικής Επιτροπής του Συνεδρίου.
- 2 Σχετικά με όσους/ες άσκησαν τη διοίκηση στον Δήμο Θεσσαλονίκης βλ. ενδεικτικά: *Αρχείο Δημάρχων και Δημοτικών συμβούλων 1869-2003*, επιμέλεια κειμένων: Ανέστης Στεφανίδης-Ευγενία Δραγούμη, Δήμος Θεσσαλονίκης/Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2003 και *Αρχείο Δημάρχων και Δημοτικών συμβούλων Δήμου Θεσσαλονίκης*, έρευνα, συγγραφή ιστορικού κειμένου: Αθανασία Μπουντίδου-Μαρία Γκιρτζή, Δήμος Θεσσαλονίκης/Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 2009.
- 3 Ίδρυμα Εθνικού και Θρησκευτικού Προβληματισμού, *Αναστάσιος Μπίλλης Ιουλία Μπίλλη. Μια ζωή μαζί στον δρόμο της κοινωνικής προσφοράς και της ευεργεσίας*, University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2011.
- 4 Γεωργία Μιχαήλ-Νίκος Μαραντζίδης (Κόλιας), «Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης-Η διαδρομή του μέσα από το αρχείο εγγράφων», *Αρχείων Ανάλεκτα, Περιοδική έκδοση μελέτης και έρευνας αρχείων* (5), Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 243-278.
- 5 Για τους Οργανισμούς Εσωτερικών Υπηρεσιών (στο εξής: Ο.Ε.Υ.) του Δήμου Θεσσαλονίκης που καθόριζαν τις εργασιακές σχέσεις των, διαφορετικών κατηγοριών και κλάδων, δημοτικών υπαλλήλων με τον Δήμο Θεσσαλονίκης, που αποτελούσε τον εργοδότη τους, βλ. Μαρία Τατάγια, «Οργανισμοί Εσωτερικών Υπηρεσιών Δήμου Θεσσαλονίκης ετών 1926-1930. Από το Ιστορικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης (Η Διοικητική Επιστήμη εν τοις πράγμασι)», *Αρχείων Ανάλεκτα, Περιοδική έκδοση μελέτης και έρευνας αρχείων* (3), Θεσσαλονίκη 2018, σσ. 105-125 και Μαρία Τατάγια, «Οργανισμοί Εσωτερικών Υπηρεσιών Δήμου Θεσσαλονίκης ετών 1931-1940. Από το Ιστορικό Αρχείο Δήμου Θεσσαλονίκης (Η Διοικητική Επιστήμη εν τοις πράγμασι. Μέρος Β΄)», *Αρχείων Ανάλεκτα, Περιοδική έκδοση μελέτης και έρευνας αρχείων* (5), Θεσσαλονίκη 2020, σσ. 185-217.

στεί από τις Ναζιστικές Δυνάμεις Κατοχής στη Θεσσαλονίκη. Επίσης, εξετάζουμε τις εμφυλιακές προϋποθέσεις και απαγορεύσεις που είχαν θεσπιστεί τη δεκαετία του 1940, τόσο για τις προσλήψεις/διορισμούς, όσο και για τις απολύσεις των ήδη εργαζομένων δημοτικών υπαλλήλων. Οι παράγοντες αυτοί αφορούσαν στην εξέταση της 'νομιμοφροσύνης' τους και της 'εθνικής/αντεθνικής' τους στάσης, με βάση το τότε ισχύον νομοθετικό πλαίσιο, στο οποίο επίσης θα γίνει αναφορά.

Όσον αφορά στις πηγές, στις οποίες στηρίζεται η εργασία μας,⁶ αξιοποιείται το πλούσιο πρωτογενές υλικό, ανέκδοτο κατά βάση, του Ιστορικού Δημοτικού Αρχείου του Κ.Ι.Θ., που αφορά σε μια σειρά διοικητικών διαδικασιών, στις οποίες ενεπλάκη ο Δήμος Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για Αποφάσεις των υπηρεσιακών οργάνων του Δήμου, την αλληλογραφία του με άλλες κρατικές και στρατιωτικές Αρχές και έγγραφα από άλλους φορείς, όπως είναι τα Γενικά Αρχεία Κράτους-Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (Γ.Α.Κ/Ι.Α.Μ.). Επίσης, αξιοποιείται πρωτογενές υλικό από τη Διεύθυνση Διαχείρισης Ανθρωπίνων Πόρων του Δήμου Θεσσαλονίκης και από το Γραφείο Ψηφιοποίησης Ιστορικού Αρχείου Δημοτικού Συμβουλίου του Δήμου Θεσσαλονίκης, που αφορά σε αποφάσεις των Δημάρχων Θεσσαλονίκης σχετικά με απολύσεις δημοτικών υπαλλήλων. Τέλος, στοιχεία ανεκτίμητης ιστορικής αξίας μας παρέχουν αδημοσίευτα έγγραφα από το Αρχείο Εμπιστευτικού Πρωτοκόλλου του Δήμου Θεσσαλονίκης και το Αρχείο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης του Δήμου Θεσσαλονίκης.

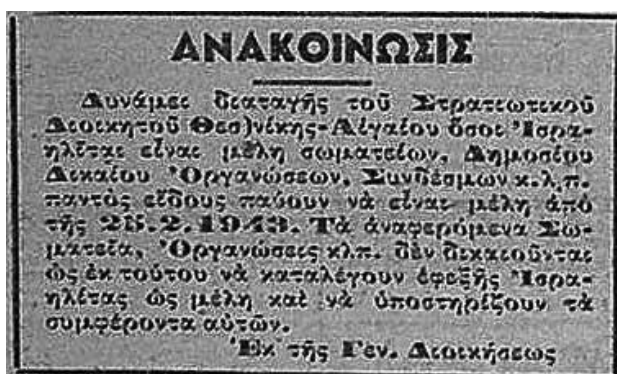
Ιδιαίτερα, οι τελευταίες αυτές αρχειακές συλλογές μας μεταφέρουν πολύτιμα δεδομένα σχετικά με τις διοικητικές και γραφειοκρατικές διαδικασίες κατά τη διάρκεια μιας ταραγμένης περιόδου (Εμφύλιος Πόλεμος και μετεμφυλιακά χρόνια, μια περίοδος κοινωνικών διαχωρισμών και εξαιρέσεων) για την κοινωνική και πολιτική ιστορία της χώρας μας. Τα έγγραφα αυτά αφορούν στους εν ενεργεία εργαζόμενους, αλλά και αυτούς που προσλαμβάνονταν ή επιθυμούσαν να προσληφθούν από τον Δήμο Θεσσαλονίκης. Όλοι αυτοί όφειλαν να κριθούν για τη νομιμοφροσύνη τους απέναντι στο καθεστώς, με μια σειρά από νόμους και διατάξεις που υιοθετήθηκαν σταδιακά από το 1945 και μετά, ιδιαίτερα δε με τους Αναγκαστικούς Νόμους κατά την εμφυλιακή περίοδο. Με αυτόν τον τρόπο, δρομολογήθηκε και υλοποιήθηκε η 'εκκαθάριση' του κρατικού μηχανισμού και των δημοσίων υπηρεσιών από εργαζόμενους προσκειμένους στην κομμουνιστική ιδεολογία ή άλλων 'υπόπτων' κοινωνικών φρονημάτων, που αποτελούσαν με την παρουσία και τη δράση τους στους χώρους εργασίας, απειλή (υπαρκτή/δυνητική ή 'φαντασιακή') για τη δημόσια τάξη και ασφάλεια. Ο δημόσιος τομέας εργασίας ως σημαντικό μέρος της λειτουργίας του κράτους και των μηχανισμών του έπρεπε να στελεχωθεί, σύμφωνα με την τότε καθεστηκυία/εθνικόφρονα αντίληψη των κυβερνήσεων, από ανθρώπους 'υγείων' πολιτικών και κοινωνικών φρονημάτων, που θα εγγυούνταν τη σταθερότητα, και λειτουργία του κρατικού μηχανισμού του υπάρχοντος καθεστώτος.

Η περίοδος της ξενικής, ναζιστικής Κατοχής στη Θεσσαλονίκη ξεκίνησε στις 9 Απριλίου 1941 και σηματοδότησε, μεταξύ άλλων, τη σχεδόν ολοκληρωτική φυσική εξόντωση της Ισραηλιτικής Κοινότητας της πόλης. Μέχρι την οριστική και αναγκαστική εκτόπιση των μελών της στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, λαμβάνονταν σταδιακά μία σειρά προπαρασκευαστικών διοικητικών μέτρων για την υλοποίησή της, καθώς και επιμέρους γραφειοκρατικές αποφάσεις που σχετίζονταν με αυτήν.

Στις 27 Φεβρουαρίου 1943 δημοσιεύτηκε στον κατοχικό Τύπο διαταγή του Γερμανού Στρα-

6 Πρόθεσή μας είναι, στο πλαίσιο της εργασίας μας, η αξιοποίηση και ανάδειξη των συναφών με το θέμα μας αρχειακών διαθεσιμοτήτων και όχι η εξαντλητική, και ίσως κουραστική, παράθεση της δευτερογενούς βιβλιογραφικής παραγωγής, οικείας άλλωστε, στην επιστημονική κοινότητα.

τιωτικού Διοικητή Θεσσαλονίκης-Αιγαίου, σύμφωνα με την οποία όσοι Ισραηλίτες ήταν μέλη σωματείων, οργανώσεων και συνδέσμων Δημοσίου Δικαίου, έπαυαν να είναι μέλη τους, από τις 25 Φεβρουαρίου 1943. Σύμφωνα με αυτή τη διαταγή, τα προαναφερόμενα σωματεία, σύνδεσμοι και οργανώσεις δεν δικαιούνταν στο μέλλον να συγκαταλέγουν στα μέλη τους Ισραηλίτες, ούτε να υποστηρίζουν τα συμφέροντά τους. Η διαταγή αυτή διαβιβάστηκε από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας στους φορείς της πόλης για να την υλοποιήσουν.⁷ Το περιεχόμενο αυτής της διαταγής ανακλήθηκε εν μέρει μεταπολεμικά, όταν με την υπ' αριθμ. 693/23-3-1945 διαταγή της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας προβλέφθηκε η δυνατότητα για τα διαγραφέντα μέλη των επιμέρους φορέων να ακυρώσουν κατόπιν αίτησής τους τη διαγραφή τους. Φυσικά, όσον αφορά στους Ισραηλίτες, η δυνατότητα αυτή παρέχόταν μόνο σε όσους είχαν επιζήσει από τα στρατόπεδα συγκέντρωσης και είχαν επιστρέψει στη Θεσσαλονίκη, αλλά όχι στη συντριπτική πλειονότητα των ομοθρήσκων τους, που είχαν εξοντωθεί και παρέμεναν διαγραμμένοι από μέλη των φορέων, στους οποίους ανήκαν μέχρι τις 25 Φεβρουαρίου 1943.⁸

Νέα Ευρώπη, 27 Φεβρουαρίου 1943, σ. 4.

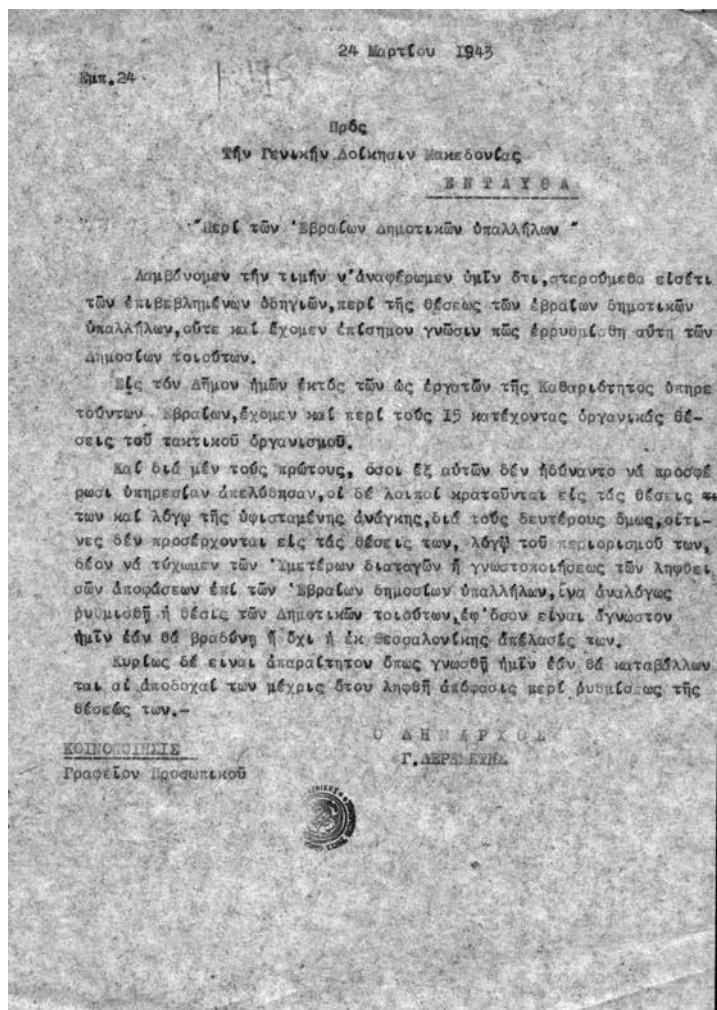
Όσον αφορά στον Δήμο Θεσσαλονίκης, τα δεδομένα ήταν διαφορετικά, καθώς δεν ήταν ένα απλό σωματείο, οργάνωση ή σύνδεσμος δημοσίου δικαίου. Ο Δήμος Θεσσαλονίκης δεν αποφάσισε, ούτε προχώρησε σε διαγραφή των Ισραηλιτών δημοτών/ισσών του από τους δημοτικούς καταλόγους, ούτε στην αφαίρεση της ιδιότητας του/της δημότη/ισσας.

Αντίθετα, το ζήτημα που προέκυψε άμεσα αφορούσε στην αντιμετώπιση του εργασιακού καθεστώτος των Ισραηλιτών υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης. Έχοντας ήδη ξεκινήσει ο εκτοπισμός των Ισραηλιτών της Θεσσαλονίκης, ο Δήμαρχος Θεσσαλονίκης ζήτησε με το υπ' αριθμ. 24 εμπ. και από 24 Μαρτίου 1943 έγγραφό του οδηγίες από τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, σχετικά με το ζήτημα της «θέσεως των εβραίων δημοτικών υπαλλήλων», καθώς δεν είχε επίσημη γνώση σχετικά με την αντίστοιχη ρύθμιση της θέσης των Ισραηλιτών δημοσίων υπαλλήλων. Ενημέρωνε επίσης τη Γενική Διοίκηση πως, εκτός των Ισραηλιτών εργατών στην καθαριότητα, στον τακτικό Οργανισμό του Δήμου Θεσσαλονίκης υπηρετούσαν δεκαπέντε περίπου Ισραηλίτες υπάλληλοι που κατείχαν οργανικές θέσεις εργασίας. Όσον αφορά στους Ισραηλίτες υπαλλήλους του τομέα καθαριότητας, «όσοι εξ αυτών δεν ηδύναντο να προσφέρωσι υπηρε-

7 Για το θέμα αυτό, βλ. Λεόν Σαλιέλ, «Επαγγελματική αλληλεγγύη κατά το ολοκαύτωμα: η περίπτωση της Θεσσαλονίκης», *Χρονικά: Όργανο του Κεντρικού Ισραηλιτικού Συμβουλίου της Ελλάδος (Κ.Ι.Σ.)*, τχ. 245 (2016), σσ. 6-13.

8 Για την υλοποίηση της συγκεκριμένης κατοχικής, αντισημιτικής πολιτικής των διαγραφών και τη μερική, μεταπελευθερωτική, ανάκλησή της, έτσι όπως εφαρμόστηκε στο Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, βλ. *Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης. Ένας αιώνας δεσμοί εμπιστοσύνης*, Θεσσαλονίκη 2016, σσ. 125, 139 και 143.

σίαν απελύθησαν, οι δε λοιποί κρατούνται εις τας θέσεις των και λόγω της υφισταμένης ανάγκης». Για τους υπολοίπους, τους Ισραηλίτες δηλαδή υπαλλήλους που κατείχαν οργανικές θέσεις εργασίας, «οίτινες δεν προσέρχονται εις τας θέσεις των, λόγω του περιορισμού των, δέον να τύχωμεν των Υμετέρων διαταγών ή γνωστοποιήσεως των ληφθεισών αποφάσεων επί των Εβραίων δημοσίων υπαλλήλων, ίνα αναλόγως ρυθμισθή η θέσις των Δημοτικών τοιούτων, εφ' όσον είναι άγνωστον ημίν εάν θα βραδύνη ή όχι η εκ Θεσσαλονίκης απέλασις των». Το ζήτημα που επειγόταν να αντιμετωπίσει η διοίκηση του Δήμου Θεσσαλονίκης ήταν εάν θα συνεχιζόταν η καταβολή των αποδοχών αυτών των υπαλλήλων μέχρι να ληφθεί απόφαση που θα ρύθμιζε τη θέση τους.⁹

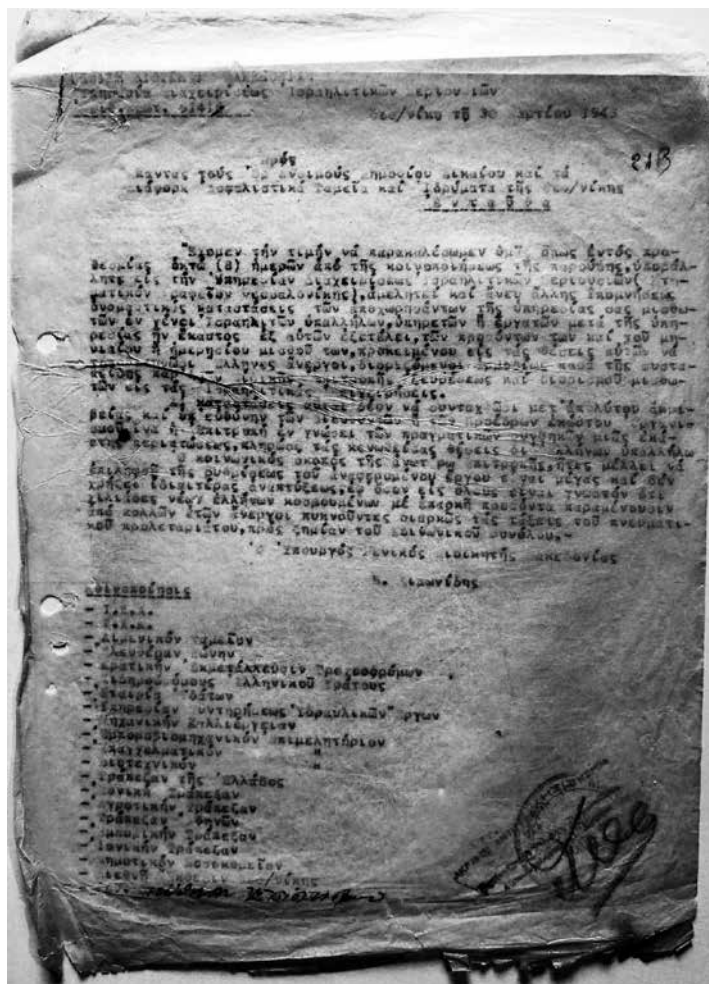

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3, Επιστολή Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, (αρ. εμπ. 24), Θεσσαλονίκη, 24 Μαρτίου 1943.

Λίγες ημέρες αργότερα, στις 30 Μαρτίου 1943, ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας απευθύνθηκε στους Οργανισμούς Δημοσίου Δικαίου και στα διάφορα ασφαλιστικά Ταμεία και Ιδρύματα της πόλης, ζητώντας να υποβάλουν στην Υπηρεσία Διαχειρίσεως Ισραηλιτικών Περιουσιών καταστάσεις «των αποχωρησάντων της υπηρεσίας (...) μισθωτών εν γένει Ισραηλιτών υπαλλήλων,

⁹ Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, (στο εξής: Κ.Ι.Θ.) Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3, Επιστολή Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς τη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, (αρ. εμπ. 24), Θεσσαλονίκη, 24 Μαρτίου 1943.

υπηρετών, ή εργατών μετά της υπηρεσίας ην έκαστος εξ αυτών εξετέλει, των προσόντων του και του μηνιαίου ή ημερήσιου μισθού του». Τα στοιχεία ζητούνταν προκειμένου να τοποθετηθούν στις θέσεις εργασίας «Ελληνες άνεργοι».¹⁰

I.A.M., A.Y.E.M., Επιστολή Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς τους Οργανισμούς Δημοσίου Δικαίου και τα διάφορα Ασφαλιστικά Ταμεία και τα Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης (αρ. 51418), Θεσσαλονίκη, 30 Μαρτίου 1943.

Πιο συγκεκριμένα, όσον αφορά στον Δήμο Θεσσαλονίκης, στις 16 Απριλίου 1943, απολύθηκε από 1 Μαρτίου 1943 («αφ' ης ημέρας απεχώρησεν») ο Ιοχά Μπεράχα που υπηρετούσε ως Σταυλίτης στην Υπηρεσία Καθαριότητας, σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 19085 (68) Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης.¹¹

10 Βλ. Ιστορικό Αρχείο Μακεδονίας (στο εξής: I.A.M.), Αυτόνομη Υπηρεσία Επισιτισμού Μακεδονίας (στο εξής: A.Y.E.M.), Επιστολή Υπουργού Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς τους Οργανισμούς Δημοσίου Δικαίου και τα διάφορα Ασφαλιστικά Ταμεία και τα Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης (αρ. 51418), Θεσσαλονίκη, 30 Μαρτίου 1943. Στους αποδέκτες της επιστολής δεν συγκαταλέγονται ακόμα ο Δήμος Θεσσαλονίκης.

11 Ο Ιοχά Μπεράχα που υπηρετούσε ως Σταυλίτης στην Υπηρεσία Καθαριότητας, απολύθηκε από 1 Μαρτίου 1943 («αφ' ης ημέρας απεχώρησεν»), σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 19085 (68) Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, (Θεσσαλονίκη, 16 Απριλίου 1943). Βλ. Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1^ο.

Στις 4 Μαΐου 1943, σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 12159 (76) Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, η Λίζα Μεναχέμ, η οποία είχε τοποθετηθεί και εργαζόταν ως καθαρίστρια Δημοτικών Καταστημάτων, σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 118/26 Ιουνίου 1940 Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης (αρ. πρωτ. 324751),¹² επειδή «απουσιάζει της υπηρεσίας της αδικαιολογήτως και δεν είναι γνωστόν εάν και κατά πόσον θα επανέλθη εις την υπηρεσίαν της», τέθηκε εκτός υπηρεσίας μέχρι νεωτέρας διαταγής και τοποθετήθηκε προσωρινά άλλη καθαρίστρια «εις κενήν θέσιν τοιαύτης».¹³

Στη συνέχεια, επίσης τον Μάιο του 1943, απολύθηκαν 12 Ισραηλίτες υπάλληλοι του Δήμου Θεσσαλονίκης του, οι οποίοι υπηρετούσαν σε οργανικές θέσεις.¹⁴ Η αιτιολογία της απόλυσης τους ήταν ότι απουσίαζαν αυθαιρέτως, ή αδικαιολογήτως από τις υπηρεσίες τους.¹⁵ Συγκεκριμένα: α) με την υπ' αριθμ. 21681 (84)/14-5-1943 Απόφαση του Δημάρχου Θεσσαλονίκης,¹⁶ αποφασίστηκε η απόλυση των ακόλουθων Ισραηλιτών υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης:

- Αλμπέρτου Άντζελ, ειδικού τεχνίτη χωροστάθμησης, υπαλλήλου του Τμήματος Κατασκευών και Ελεγκτών, από τις 16 Απριλίου 1943,¹⁷
- Ιωσήφ Κοέν, τεχνίτη β' Μηχανών, υπαλλήλου του Τμήματος Υπονόμων, από την 1^η Απριλίου 1943,¹⁸
- Τόρρες Νισσήμ (ή Νισήμ), βοηθού τεχνίτου, α' ειδικού Υπονομοποιού, υπαλλήλου του Τμήματος Υπονόμων, από την 1^η Απριλίου 1943,¹⁹
- Σαμουέλ Γιαχέλ, βοηθού ηλεκτροτεχνίτου, α' εξωτερικού δικτύου ηλεκτροφωτισμού, υπαλλήλου του Τμήματος Φωτισμού και Μηχανολογικού, από τις 23 Μαρτίου 1943,²⁰

12 Βλ. τη σχετική Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης στο Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 27, υποφ. 4.

13 Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1^α. Στις 30 Ιουνίου 1943, επιβεβαιώνεται ότι η θέση εργασίας της είχε ήδη πληρωθεί, από άλλη υπάλληλο, λόγω των επιτακτικών αναγκών της υπηρεσίας. Στις 30 Ιουνίου 1943, επιβεβαιώνεται εκ νέου ότι η θέση εργασίας της είχε ήδη πληρωθεί, από άλλη υπάλληλο, λόγω των επιτακτικών αναγκών της υπηρεσίας.

14 Ο πλέον πρόσφατος προς τα περιγραφόμενα γεγονότα της κατοχικής περιόδου Οργανισμός Εσωτερικής Υπηρεσίας (ΟΕΥ) του Δήμου Θεσσαλονίκης, έτσι όπως είχε εγκριθεί και τροποποιηθεί, δημοσιεύτηκε στο υπ' αριθμ. 113 φύλλο της Εφημερίδας της Κυβέρνησης, τεύχος Α', την 1^η Απριλίου 1940. Στη συνέχεια, η Δημαρχιακή Επιτροπή του Δήμου Θεσσαλονίκης έλαβε την υπ' αριθμ. 199/1940 απόφασή της «περί εφαρμογής του οργανισμού εσωτερικής υπηρεσίας του Δήμου από 1^{ης} Ιουλίου 1940». Για τη συγκεκριμένη Απόφαση, βλ. ΚΙΘ, Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 27, υποφ. 4.

15 Στις 26 Μαΐου 1943, 4 Ισραηλίτες υπάλληλοι του Εμπορικού και Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Θεσσαλονίκης, «οίτινες απεστάλησαν με εντολή των Γερμανικών Αρχών Κατοχής εκτός Ελλάδος», παραπέμφθηκαν στο Πειθαρχικό Συμβούλιο «προς απόλυσιν», με παρόμοια αιτιολογία, «επί τω ότι οι εν λόγω υπάλληλοι απουσιάζουσι των καθηκόντων των από των αρχών Μαρτίου μη δυνάμενοι να προσφέρωσι πλέον τας υπηρεσίας των». Βλ. Εμπορικό και Βιομηχανικό Επιμελητήριο Θεσσαλονίκης, ό.π., σ. 125.

16 ΚΙΘ, Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3, υπ' αριθμ. 21681 (84) Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 14 Μαΐου 1943.

17 Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε ΟΕΥ του Δήμου Θεσσαλονίκης ως τεχνίτης ειδικός χωροστάθμησης, μέχρι τότε τεχνίτης δημοτικών έργων β' στο Τμήμα Μελετών και Κατασκευών. (βλ. επίσης τη μαρτυρία του ίδιου στο: <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=43069&returnIndex=0>).

18 Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης ως τεχνίτης β' μηχανών στο Τμήμα Υπονόμων, μέχρι τότε μηχανοδηγός β' στο Τμήμα Υπονόμων. (βλ. επίσης τη μαρτυρία του ίδιου στο: <http://vha.usc.edu/viewingPage?testimonyID=39755&returnIndex=0>).

19 Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης ως βοηθός τεχνίτης α' ειδικός υπονομοποιός στο Τμήμα Υπονόμων, μέχρι εργαίας Υπονόμων.

20 Σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου

- Δανιέλ Μπουρλά, βοηθού ηλεκτροτεχνίτου α΄ εξωτερικού δικτύου ηλεκτροφωτισμού, υπαλλήλου του Τμήματος Φωτισμού και Μηχανολογικού, από τις 23 Μαρτίου 1943,²¹
- Νισήμ (ή Νισσήμ) Εσκεναζή (ή Εσκανατζή), Επόπτη α΄ υπαλλήλου του Τμήματος Φωτισμού και Μηχανολογικού, από τις 21 Μαρτίου 1943,²²
- Μαχέλ Σοέλ, Φανοκόρου, υπαλλήλου του Τμήματος Φωτισμού και Μηχανολογικού, από τις 21 Μαρτίου 1943,²³
- Αβραάμ Τσενίο, κλητήρα δ΄, Υπηρετικού προσωπικού του Δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 23 Μαρτίου 1943,
- Γιοσέφ Σοέλ, κλητήρα δ΄, Υπηρετικού προσωπικού του Δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 23 Μαρτίου 1943,
- Μωϋς Σαρφατή, κλητήρα δ΄, Υπηρετικού προσωπικού του Δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 23 Μαρτίου 1943,
- Σαμπετάι Αρούχ, κλητήρα δ΄, Υπηρετικού προσωπικού του Δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 23 Μαρτίου 1943 και
- Χανανέλ Χασιδ (ή Χασσίδ), κλητήρα δ΄, Υπηρετικού προσωπικού του Δήμου Θεσσαλονίκης, από τις 23 Μαρτίου 1943.²⁴

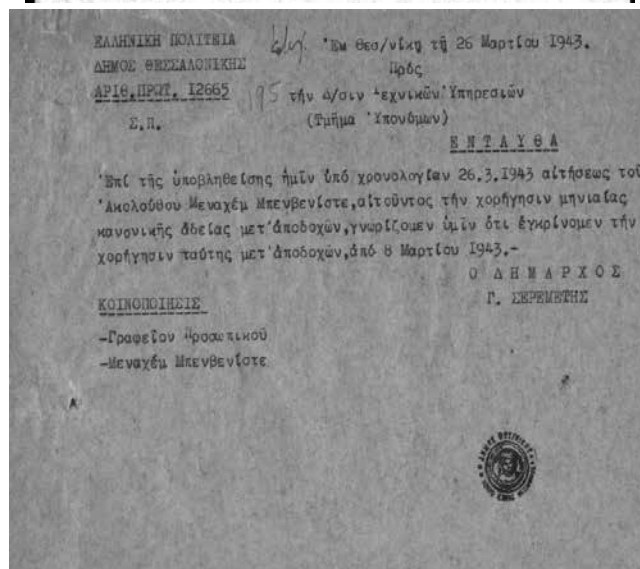
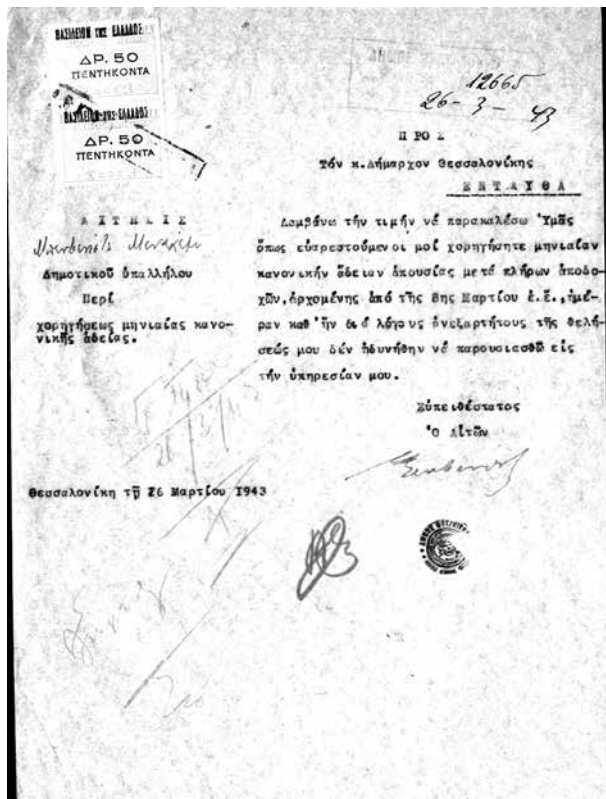
Για τη λήψη της ανωτέρω απόφασης, όπως και των συναφούς περιεχομένου, επόμενων αποφάσεων, χρησιμοποιήθηκαν εκθέσεις υπηρεσιακών παραγόντων του Δήμου Θεσσαλονίκης (από τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών, την Μηχανολογική Υποδιεύθυνση και από τον Αρχικλητήρα του Δήμου Θεσσαλονίκης), σχετικά με την αυθαίρετη απουσία των υπαλλήλων από τις υπηρεσίες τους. Για πέντε δε Ισραηλίτες δημοτικούς υπαλλήλους, ο Αρχικλητήρας του Δήμου Θεσσαλονίκης αναφέρει επίσης ότι είχε προηγηθεί και είχε ήδη εξαντληθεί χρονικά δεκαπενθήμερη κανονική άδεια που τους είχε χορηγηθεί και την οποία είχαν χρησιμοποιήσει, προφανώς, ως μία έσχατη λύση ενόψει του εγκλεισμού τους και της επερχόμενης εκτόπισής τους.

1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης ως βοηθός τεχνίτης α΄ εξωτερικού δικτύου ηλεκτρισμού, μέχρι τότε ηλεκτροτεχνίτης β΄ του ηλεκτρολογικού.

- 21 Σύμφωνα με την υπ΄ αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης ως βοηθός τεχνίτης α΄ εξωτερικού δικτύου ηλεκτρισμού, μέχρι τότε ηλεκτροτεχνίτης γ΄ του ηλεκτρολογικού.
- 22 Σύμφωνα με την υπ΄ αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε σε οργανική θέση του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης ως επόπτης πετρελαιοφωτισμού α΄.
- 23 Σύμφωνα με την υπ΄ αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, υπηρετούσε ως φανοκόρος στο Τμήμα Φωτισμού και Μηχανολογικού.
- 24 Σύμφωνα με την υπ΄ αριθμ. 118 Απόφαση (αριθμ. πρωτοκ. 32473) του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, της 26^η Ιουνίου 1940, σε οργανικές θέσεις του τότε Ο.Ε.Υ. του Δήμου Θεσσαλονίκης υπηρετούσαν ως κλητήρες δ΄ οι εξής Ισραηλίτες υπάλληλοι: Γιοσέφ Σοέλ, Χαν. Χασιδ, Σαμ. Αρούχ, Α. Τσενίο (μέχρι τότε κλητήρας ε΄) και Μ. Σαρφατή (μέχρι τότε κλητήρας ε΄).

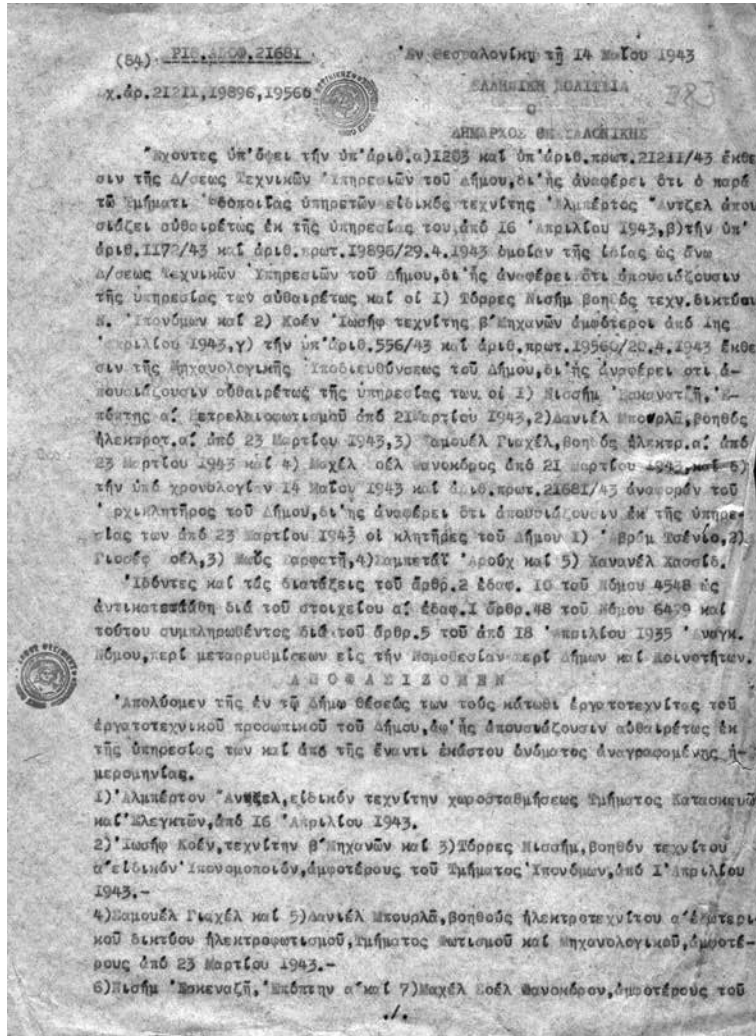

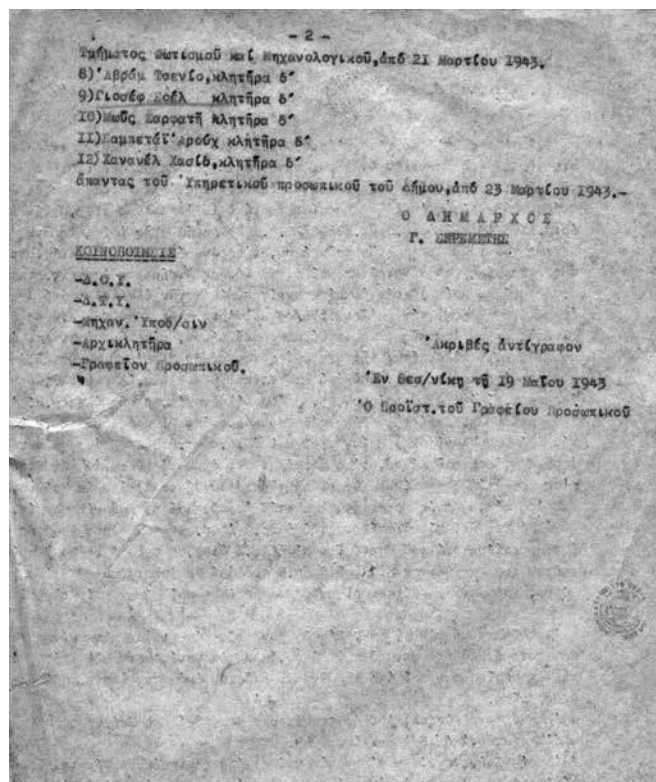
Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, αίτηση Ισραηλίτη δημοτικού υπαλλήλου για τη χορήγηση μηνιαίας κανονικής άδειας μετ' αποδοχών και η έγκρισή της από τον Δήμαρχο Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 26 Μαρτίου 1943.

Στο νομικό της σκέλος, η υπ' αριθμ. 21681 (84)/14-5-1943 Απόφαση του Δημάρχου Θεσσαλονίκης επικαλέστηκε την προγενέστερη προπολεμική νομοθεσία που αφορούσε στην Τοπική Αυτοδιοίκηση, μεταξύ των οποίων και μία συναφή απόφαση του Συμβουλίου της

Επικρατείας (Απόφαση 267/1930 του Α' Τμήματος), που όριζε πως «η υπέρ το δεκαήμερον αδικαιολόγητη αποχή υπαλλήλου εκ της υπηρεσίας καθιστά αυτόν απολυτέο»,²⁵ όπως και τους Νόμους 4548/1930, 6429/1934 και τον Αναγκαστικό Νόμο της 18^{ης} Απριλίου 1935, «Περί Μεταρρυθμίσεως Δήμων και Κοινοτήτων».

25 Την περίοδο της Γερμανικής Κατοχής, απολύσεις υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης με την αιτιολογία της αδικαιολόγητης και αυθαίρετης απουσίας από τα υπηρεσιακά καθήκοντά τους, αφορούσαν σε όσους/ες ήταν, όχι μόνον της ιουδαϊκής, αλλά και της χριστιανικής θρησκείας.

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3, υπ' αριθμ. 21681 (84) Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη, 14 Μαΐου 1943.

Επίσης, με την υπ' αριθμ. 72/31 Μαΐου 1943 Απόφαση της Δημομαρχιακής Επιτροπής Δήμου Θεσσαλονίκης,²⁶ αποφασίστηκε η απόλυση των ακόλουθων δύο Ισραηλιτών υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης:

Σολομών Σεβή²⁷, ακόλουθου, του Τμήματος Υπονόμων, από την 1^η Απριλίου 1943 και Μεναχέμ Μπενβενίστε²⁸, ακόλουθου, του Τμήματος Υπονόμων, από τις 29 Απριλίου 1943.

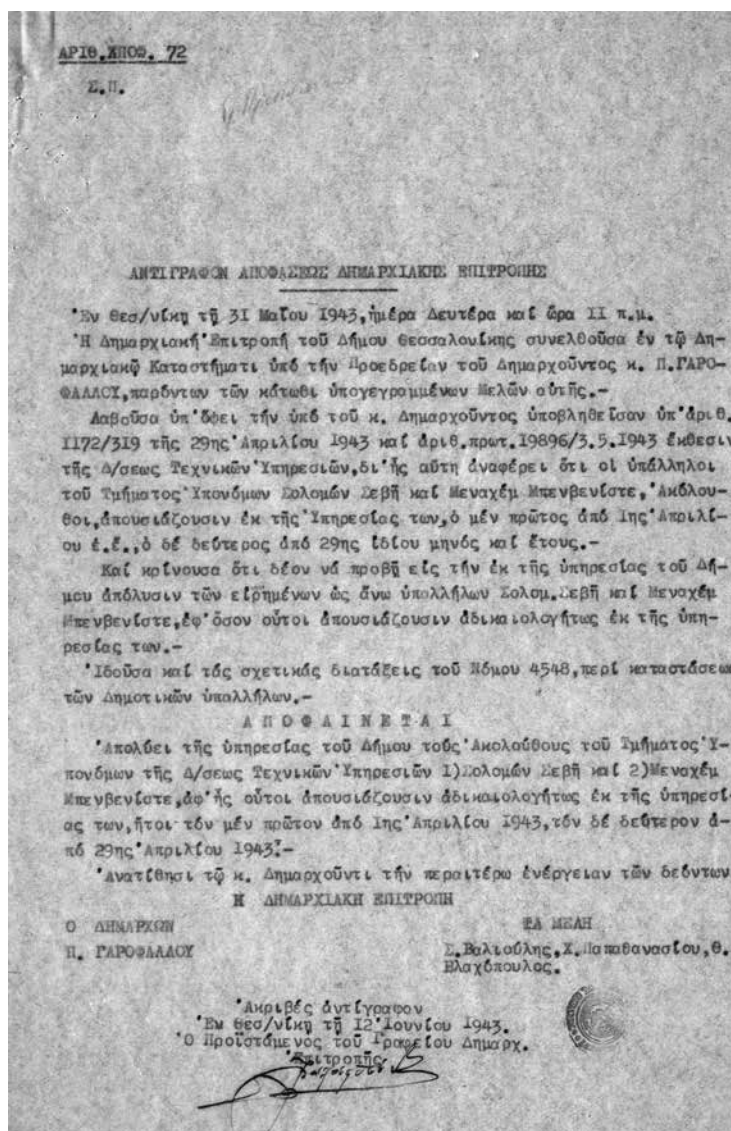
Η λήψη της ανωτέρω απόφασης απόλυσης των δύο υπαλλήλων από την υπηρεσία «αφ' ης ούτοι απουσιάζουσιν αδικαιολογήτως», εκ μέρους της Δημομαρχιακής Επιτροπής (72/1943), βασι-

26 Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3, υπ' αριθμ. 72 Απόφαση Δημομαρχιακής Επιτροπής, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1943.

27 Στην υπ' αριθμ. 199/1940 Απόφαση της Δημομαρχιακής Επιτροπής, αναφέρεται ως αποθηκάριος β', που επαναφέρθηκε στον βαθμό του ακόλουθου στο Τμήμα Οδοποιίας της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών. Σύμφωνα επίσης με το απόσπασμα πρακτικών της συνεδρίασης της Δημομαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης, στις 28 Μαΐου 1940, σσ. 8-9, ο Σεβή είχε ζητήσει την προαγωγή του από αποθηκάριος β' στον βαθμό του γραμματέα β'. Ο ίδιος κατείχε τον βαθμό του ακόλουθου μέχρι τις 15 Ιουνίου 1935 που υποβιβάστηκε σε αποθηκάριος β'. Βλ. Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, φάκελος 27, υποφ. 4.

28 Στην υπ' αριθμ. 199/1940 Απόφαση της Δημομαρχιακής Επιτροπής, αναφέρεται ως αποθηκάριος β' που επαναφέρθηκε στον βαθμό του ακόλουθου και υπηρετούσε στο Γραφείο Εισπράξεων της Υπηρεσίας Ταμείου. Σύμφωνα επίσης με το απόσπασμα πρακτικών της συνεδρίασης της Δημομαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης, στις 28 Μαΐου 1940, σσ. 6-8, ο Μπενβενίστε είχε ζητήσει την προαγωγή του από αποθηκάριος β' στον βαθμό του ακόλουθου, τον οποίο κατείχε μέχρι τη λήψη της υπ' αριθμ. 169/1936 Απόφασης της Δημομαρχιακής Επιτροπής. Βλ. Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, φάκελος 27, υποφ. 4.

στηκε επίσης σε προγενέστερες εκθέσεις υπηρεσιακών παραγόντων του Δήμου Θεσσαλονίκης (από τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών).²⁹

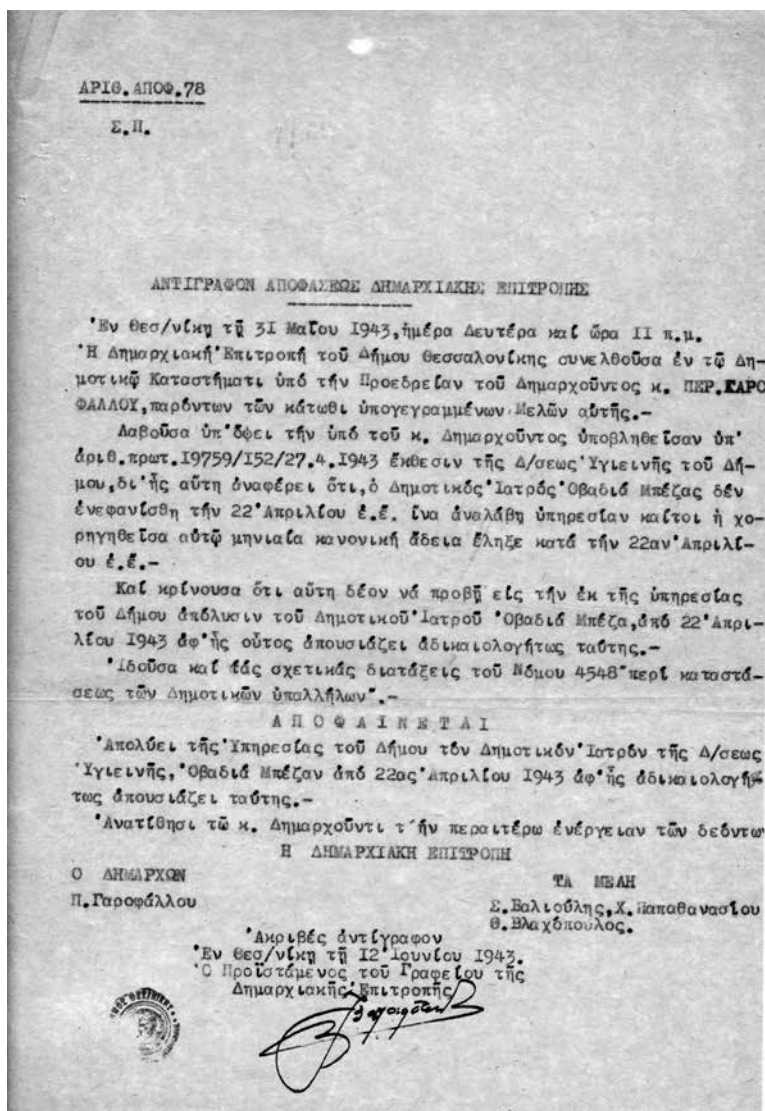

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3,
υπ' αριθμ. 72 Απόφαση Δημομαρξιακῆς Επιτροπῆς, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1943.

Τὴν ἴδια ἡμέρα, στις 31 Μαΐου 1943, με τὴν υπ' αριθμ. 78 Απόφαση τῆς Δημομαρξιακῆς Επιτροπῆς, ἀπολύθηκε ἀπὸ τις 22 Ἀπριλίου 1943 καὶ οἱ ἰατροὶ Οβαδιά Μπέζα(ς). Εἶχε προηγηθεῖ ἐκθέση τῆς Διεύθυνσης Ὑγιεινῆς τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, με τὴν οὗσα ἀναφερόταν ὅτι οἱ Μπέ-

²⁹ Σύμφωνα ἐπίσης με τὴν υπ' αριθμ. 745 Ἐκθεση τοῦ Διευθυντῆ Τεχνικῶν Ὑπηρεσιῶν τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης πρὸς τὸν Δήμαρχο Θεσσαλονίκης, στις 24 Μαρτίου 1943, πληροφοροῦμαστε πως οἱ Μπενβενίστε καὶ Σεβῆ «κατόπιν των περὶ Ἰσραηλιτῶν ἀπαγορευτικῶν διαταγῶν των Αρχῶν Κατοχῆς, ἀπουσιάζουσιν ἐκ τῆς ὑπηρεσίας ἀπὸ 6^{ης} Μαρτίου ἐ.έ.». Βλ. σχετικῶς, Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 26, υποφ. 3.

ζα(ς) δεν εμφανίστηκε για να αναλάβει υπηρεσία στις 22 Απριλίου 1943, ημερομηνία κατά την οποία έληγε η μηνιαία κανονική άδεια που του είχε χορηγηθεί.³⁰

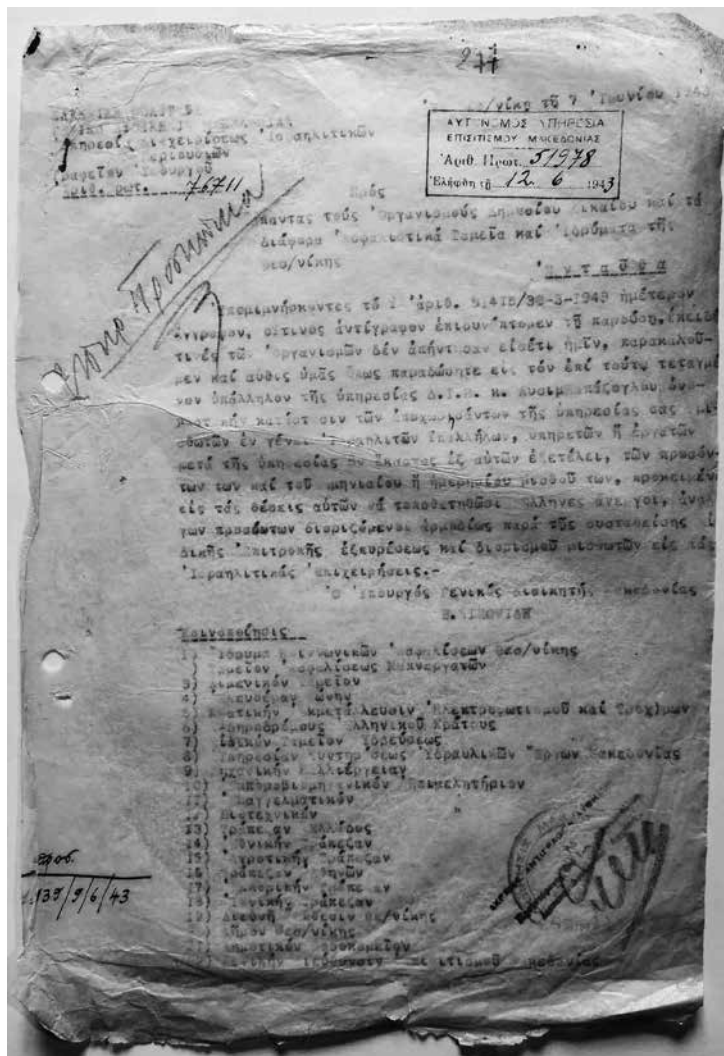

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1β', υπ' αριθμ. 78/31 Μαΐου 1943 Απόφαση Δημορχιακῆς Επιτροπῆς, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1943.

Στις 7 Ιουνίου 1943, ο Γενικός Διοικητής Μακεδονίας απέστειλε νέο έγγραφο στους αποδέκτες της προγενέστερης επιστολής του, της 30^{ης} Μαρτίου 1943, ζητώντας εκ νέου καταστάσεις με τα στοιχεία των Ισραηλιτών υπαλλήλων που είχαν αποχωρήσει από τις εργασίες τους, τα καθήκοντά τους, τα προσόντα τους και τις αποδοχές τους. Αυτή τη φορά, αποδέκτης της επιστολής ήταν και ο Δήμος Θεσσαλονίκης.³¹

30 Βλ. την υπ' αριθμ. 78/31 Μαΐου 1943 Απόφαση Δημορχιακῆς Επιτροπῆς, Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1943, στο Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1β'.

31 Ι.Α.Μ., Α.Υ.Ε.Μ., Επιστολή Γενικού Διοικητή Μακεδονίας προς όλους τους Οργανισμούς Δημοσίου Δικαίου και τα διάφορα Ασφαλιστικά Ταμεία και τα Ιδρύματα της Θεσσαλονίκης (αρ. 76711), Θεσσαλονίκη, 7 Ιουνίου 1943.

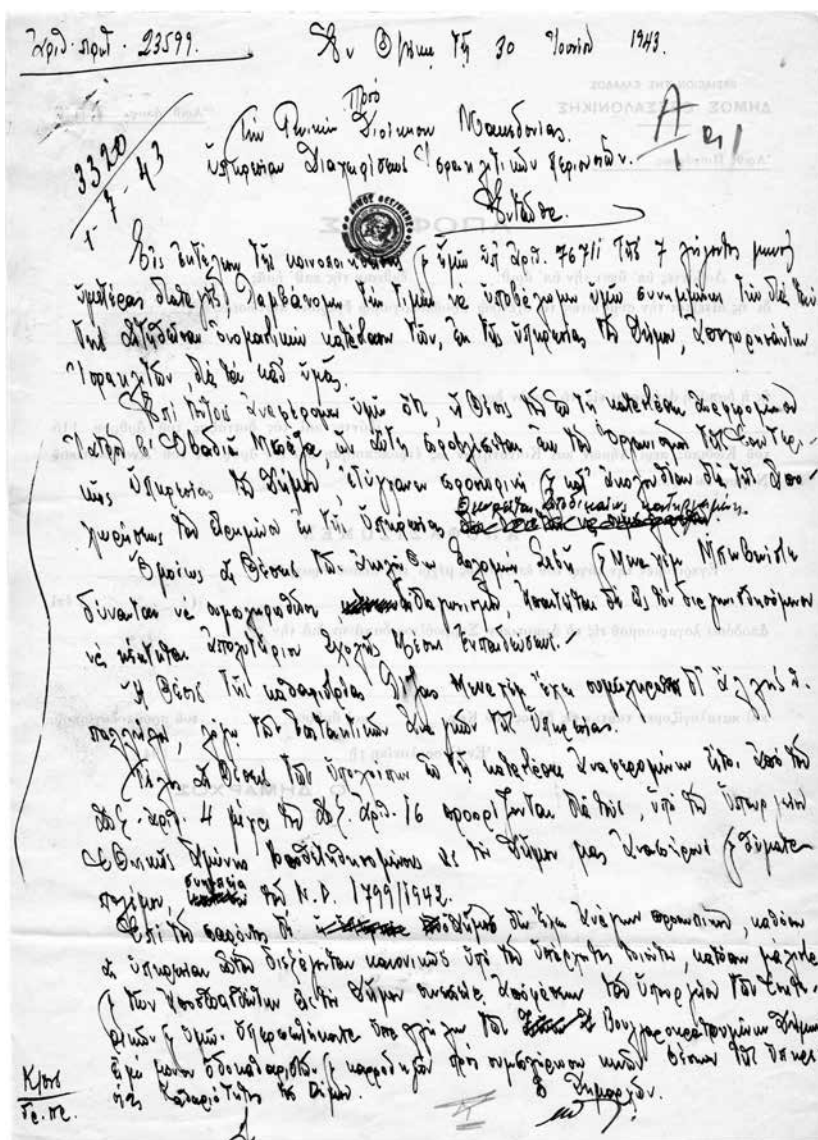

I.A.M., A.Y.E.M., Επιστολή Γενικού Διοικητή Μακεδονίας (αρ. 76711), Θεσσαλονίκη, 7 Ιουνίου 1943.

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης απάντησε στη Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, στις 30 Ιουνίου 1943, αποστέλλοντας κατάσταση των «αποχωρησάντων Ισραηλιτών» υπαλλήλων του. Με το έγγραφο αυτό επισυνάπτεται και μία κατάσταση με τα ονόματα 17 «αποχωρησάντων Ισραηλιτών» υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται για τους υπαλλήλους που απολύθηκαν με αποφάσεις είτε του Δημάρχου Θεσσαλονίκης, είτε της Δημαρχιακής Επιτροπής, τους μήνες Απρίλιο και Μάιο του 1943. Παράλληλα, ενημέρωνε πως οι περισσότερες θέσεις των προαναφερόμενων Ισραηλιτών υπαλλήλων του προορίζονταν για αναπήρους και θύματα πολέμου που θα τοποθετούνταν σε αυτές, σύμφωνα με το Νομοθετικό Διάταγμα 1799/1942 «περί μέτρων προστασίας των αναπήρων πολέμου οπλιτών εν γένει και άλλων τινών διατάξεων».³² Σχετικά με τους υπαλλήλους (που υπηρετούσαν ως Ακόλουθοι) Σολομών Σεβή και Μεναχέμ Μπενβενίστε, διευκρίνιζε πως οι θέσεις εργασίας τους μπορούσαν να συμπληρωθούν με διαγωνισμό

32 Το Ν.Δ. 1799/1942, δημοσιεύτηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, τεύχος Α΄. Φύλλο 245, στις 28 Σεπτεμβρίου 1942.

και οι υποψήφιοι απαιτούνταν να κατέχουν απολυτήριο τίτλο Σχολής Μέσης Εκπαίδευσης. Συμπλήρωνε επίσης πως: «Επί του παρόντος δε ο Δήμος δεν έχει ανάγκη προσωπικού καθ' όσον αι υπηρεσία αυτού διεξάγονται κανονικώς υπό του υπάρχοντος τοιούτου, κατόπιν μάλιστα των αποσπασθέντων εις τον Δήμον συνεπεία αποφάσεων του Υπουργείου των Εσωτερικών και Υμών υπερπενήκοντα υπαλλήλων των Βουλγαροκρατούμενων Δήμων, ειμή μόνον οδοκαθαριστών και καρροδηγών (...)»³³ για τη συμπλήρωση κενών θέσεων της Υπηρεσίας Καθαριότητας του Δήμου Θεσσαλονίκης.

Κ.Ι.Ο., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1^α.
Ο Δημαρχών Θεσσαλονίκης προς τη γενική Διοίκηση Μακεδονίας, (αρ. 23599),
Θεσσαλονίκη, 30 Ιουνίου 1943.

33 Ο Δημαρχών Θεσσαλονίκης προς τη γενική Διοίκηση Μακεδονίας, (αρ. 23599), Θεσσαλονίκη, 30 Ιουνίου 1943. Βλ. Κ.Ι.Ο., Δημοτικό Αρχείο, φ. 20, υποφ. 1^α.

Με το έγγραφο αυτό επισυνάπτεται και μία κατάσταση με τα ονόματα 17 «αποχωρησάντων Ισραηλιτών» υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης.³⁴ Πρόκειται για τους υπαλλήλους που απολύθηκαν με τις υπ' αριθμ.: α) 19085 (68)/16-4-1943 Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, (αφορά σε 1 υπάλληλο, τον υπ' αριθμ. 16 υπάλληλο της κατάστασης) β) 12159 (76)/4-5-1943 Απόφαση Δημάρχου Θεσσαλονίκης, (αφορά σε 1 υπάλληλο, την υπ' αριθμ. 17 υπάλληλο της κατάστασης), γ) 21681 (84)/14-5-1943 Απόφασης του Δημάρχου Θεσσαλονίκης (αφορά σε 12 υπαλλήλους, τους υπ' αριθμ. 4 μέχρι 15 υπαλλήλους της κατάστασης), δ) 72/31-5-1943 Απόφασης της Δημοκρατικής Επιτροπής Δήμου Θεσσαλονίκης (αφορά σε 2 υπαλλήλους, τους υπ' αριθμ. 2 μέχρι 3 υπαλλήλους της κατάστασης) και ε) 78/31-5-1943 Απόφασης της Δημοκρατικής Επιτροπής Δήμου Θεσσαλονίκης (αφορά σε 1 υπάλληλο, τον υπ' αριθ. 1 υπάλληλο της κατάστασης).

Α/Α Αριθμός	Όνοματεπώνυμο	Υπηρεσία	Προσόντα	Μισθός	Παρατηρήσεις
1	Έθελια Μανίμα	Υπάλληλος β'	Υπηρεσία Πρωτοδικείου	3.300	
2	Μπαχίμ Μανβεριάλε	Υπηρεσίας	Επιμετρητής Γραμματοφυλάκιου	2.150	
3	Σαρβόλιος Σεβί	"	Υπηρεσία Γραμματοφυλάκιου	2.150	
4	Αβραάμ Αβραάμ	Υπηρεσία Γραμματοφυλάκιου	Υπηρεσία	1.500	
5	Υπασίμ Χέι	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	2.000	
6	Νισαίμ Χέι	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	1.600	
7	Σελιμάν Σαχίρ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	1.600	
8	Σαμάν Μουσταφά	"	"	1.600	
9	Μουσταφά Μουσταφά	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	2.000	
10	Μαχίμ Σαχίρ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	1.600	
11	Ναχίμ Σαχίρ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
12	Σαχίμ Σαχίρ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
13	Μουσταφά Σαχίμ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
14	Σελιμάν Σαχίμ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
15	Σαμάν Σαχίμ	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
16	Μουσταφά Μουσταφά	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	3.150	Υπηρεσίας
17	Σαμάν Μουσταφά	Υπηρεσία β' Μπαχίμ	"	800	
257 Οδοκαθαριστές από 2825 ημερησίως					
15 μηχανοκίνητοι από 3150 ημερησίως					

Εν Ο/Μμ 77 29 Ιουνίου 1943.
Ο Δήμαρχος

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο 1943, φ. 20, υποφ. 1^α, «Όνομαστική κατάσταση των εκ της Υπηρεσίας του Δήμου αποχωρησάντων Υπαλλήλων», Ο Δήμαρχών, Θεσσαλονίκη, 28 Ιουνίου 1943.

Το επόμενο έτος, με την υπ' αριθμ. 500/1 Ιουνίου 1944 απόφαση της Διοικούσας Επιτροπής, χαρακτηρίστηκαν ως βοηθήματα και οικονομικές ενισχύσεις και ψηφίστηκαν οι αντίστοιχες πιστώσεις για τις προκαταβολές που είχαν δοθεί από τον Ταμία του Δήμου Θεσσαλονίκης έναντι των αποδοχών σε 59 συνολικά, αποβιώσαντες ή απολυθέντες ή για άλλους λόγους απουσιάζοντες, υπαλλήλους του Δήμου Θεσσαλονίκης. Είχε προηγηθεί η υπ' αριθμ. 1887/114/11396 της 18^{ης} Μαΐου 1944 σχετική έκθεση που είχε υποβληθεί από τον Ταμία του Δήμου Θεσσαλονίκης,

34 ΚΙΘ, Δημοτικό Αρχείο 1943, φ. 20, υποφ. 1^α, «Όνομαστική κατάσταση των εκ της Υπηρεσίας του Δήμου αποχωρησάντων Υπαλλήλων», Ο Δήμαρχών, Θεσσαλονίκη, 28 Ιουνίου 1943. Στο ίδιο έγγραφο, αναφέρεται επίσης ότι στον Δήμο Θεσσαλονίκης, μέχρι το 1943, εργάζονταν επίσης 257 Ισραηλίτες οδοκαθαριστές και 15 Ισραηλίτες καραγωγείς.

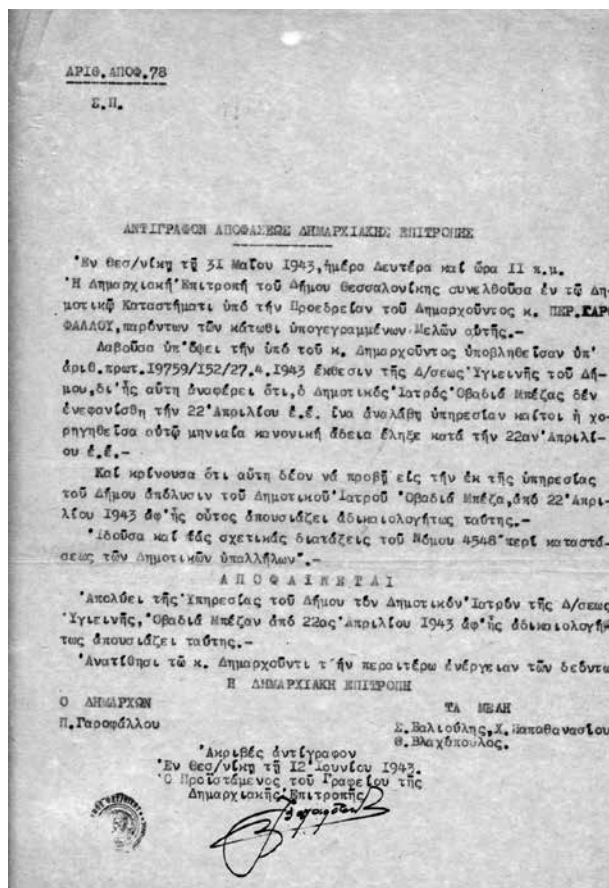

με την οποία ζητούσε από τη Διοικούσα Επιτροπή του Δήμου Θεσσαλονίκης τη λήψη απόφασης, προκειμένου να γίνει μία ρύθμιση που δεν ήταν δυνατόν να επιτευχθεί με άλλο μέσο και θα τακτοποιούσε τις εν λόγω προκαταβολές. Για τους υπαλλήλους, στους οποίους αναφερόταν η απόφαση αυτή, δεν προβλεπόταν ότι «είναι δυνατόν να επανέλθωσιν εις την υπηρεσίαν του Δήμου, επί πλέον δε υπάρχουν και αποβιώσαντες, αιχμάλωτοι κ.λπ.». Από τους 59 υπαλλήλους, για τους οποίους χαρακτηρίστηκαν ως οικονομικές ενισχύσεις οι προκαταβολές που τους είχαν δοθεί, οι τρεις ήταν Ισραηλίτες υπάλληλοι του Δήμου Θεσσαλονίκης που είχαν απολυθεί με την προγενέστερη, υπ' αριθμ. 21681 (84)/14-5-1943, Απόφαση του Δημάρχου Θεσσαλονίκης. Επρόκειτο για τους Ιωσήφ Κοέν, Μαχέλ Σοέλ και Χανανέλ Χασσίδ και ένας ήταν ο Σολομών Σεβή, Ισραηλίτης υπάλληλος του Δήμου Θεσσαλονίκης που είχε απολυθεί με την προγενέστερη, υπ' αριθμ. υπ' 72/31-5-1943, Απόφαση της Δημαρχιακής Επιτροπής Δήμου Θεσσαλονίκης. Τα χρηματικά ποσά που είχαν δοθεί σε εκείνους τους υπαλλήλους χαρακτηρίστηκαν τελικά ως «Βοηθήματα χορηγούμενα δι' αποφάσεως της Διοικούσης Επιτροπής του σκέλους των εξόδων της του Δημοτικού Προϋπολογισμού παρελθούσης χρήσεως 1943-44».³⁵

Ποια υπήρξε η μεταπολεμική εξέλιξη αυτών των απολύσεων; Για την τύχη των δημοτικών, Ισραηλιτών, υπαλλήλων δεν διαθέτουμε συγκεκριμένα στοιχεία, εκτός από μία περίπτωση: πρόκειται για έναν ιατρό, δημοτικό υπάλληλο και η περίπτωσή του παρουσιάζει το δικό της, ιδιαίτερο ενδιαφέρον.³⁶ Κατείχε προσωρινή θέση στον Οργανισμό του Δήμου Θεσσαλονίκης, επέζησε του Ολοκαυτώματος, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη το 1952 και ζήτησε, προκειμένου να συνταξιοδοτηθεί, αντίγραφο της Απόφασης της Δημαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης, του 1945, με την οποία είχε ανακληθεί η Απόφαση, του 1943, της Δημαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης με την οποία είχε απολυθεί.

35 Αρχείο Δημοτικού Συμβουλίου, Απόφαση 500/1 Ιουνίου 1944.

36 Πρόκειται για τον ιατρό Οβαδιά Μπέζα. Βλ. επίσης σχετικά, Leon Saltiel, «A City against Its Citizens», στο: Giorgos Antoniou, A. Dirk Moses (eds), *The Holocaust in Greece*, 2018, σ. 126. Ο Μπέζα(ς) κατείχε προσωρινή θέση στον Οργανισμό του Δήμου Θεσσαλονίκης. Ο ίδιος επέζησε του Ολοκαυτώματος, επέστρεψε στη Θεσσαλονίκη το 1952 και ζήτησε, προκειμένου να συνταξιοδοτηθεί, αντίγραφο της υπ' αριθμ. 169/1945 Απόφασης της Δημαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης, με την οποία είχε ανακληθεί η υπ' αριθμ. 78/31 Μαΐου 1943 Απόφαση της Δημαρχιακής Επιτροπής του Δήμου Θεσσαλονίκης με την οποία είχε απολυθεί από τις 22 Απριλίου 1943 και με την απόλυσή του η θέση του είχε θεωρηθεί αυτοδικαίως ως κατηργημένη.

Κ.Ι.Θ., Δημοτικό Αρχείο, 1943, φ. 20, υποφ. 1β',
υπ' αριθμ. 78/31 Μαΐου 1943 Αντίγραφο Απόφασης Δημομαρχιακής Επιτροπής,
Θεσσαλονίκη, 31 Μαΐου 1943.

Όσον αφορά δε στην εκκαθάριση του Δήμου Θεσσαλονίκης από τους κομμουνιστές, όπως συνέβαινε και για όλη τη δημόσια σφαίρα της εποχής, νομική βάση υπήρξε η Συντακτική Πράξη 25/1945 «Περί εκκαθαρίσεως των Κρατικών Οργανισμών», και η σχετική διαδικασία συνεχίστηκε με το από 18 Ιουνίου του 1946 Γ' ψήφισμα της κυβέρνησης Τσαλδάρη «Περί των εκτάκτων μέτρων αφορώντων τη δημόσιαν τάξιν και ασφάλειαν».³⁷ Το νομικό αυτό πλαίσιο αποσκοπούσε στη διατήρηση της δημόσιας τάξης και στην προστασία του κράτους, «της κινδυνεύουσας πατρίδας»,³⁸ από μία συγκεκριμένη επιβουλή και αποσταθεροποίηση, ένα παράγοντα κινδύνου, την προδοτική ανταρσία, σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, τον κομμουνισμό, που έθετε το κράτος σε δεινή δοκιμασία,³⁹ ενώ η ασφάλεια, αξιολογούταν ότι, αποτελεί αναγκαίο όρο της πολιτειακής ομαλότητας για να προστατευθεί από «τας καταστροφάς τας οποίας επιφέρουσι τα παρανόμως δρώντα αναρχικά στοιχεία».⁴⁰ Επομένως το κράτος, «διεξάγοντος τον αγώνα υπέρ της υπάρξεώς του», έχει το πρωτείο της ασφάλειας και η δημόσια τάξη δεν αφορά στην προστασία των δικαιωμάτων και στην ασφάλεια των πολιτών, όπως θα συνέβαινε σε ένα

37 ΦΕΚ Α'/φ. 12/1945 και ΦΕΚ Α'/φ. 197/1946.

38 Έγγραφο υποστράτηγου Γ' ΣΣ με αρ. πρωτ. 63421/11/9/1947.

39 Άρθρο 3 του Α.Ν. 516/1948.

40 Έγγραφο Νομάρχη με αρ. πρωτ. 257/4/8/1947. Έγγραφα Διοικητού του Γ' Σ.Σ., με αρ. πρωτ. 341/2/12/1948 και με αρ. πρωτ. Αρ. Φ. 1315/9/5/7/1948.

κανονικό καθεστώς υπό συνθήκες πολιτικής ομαλότητας, μετατρέποντας τα ζητήματα αυτά, δηλαδή της ασφάλειας και της δημόσιας τάξης, σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης που αναπόφευκτα οδηγούν, στην περίπτωση μας, το δικαίωμα της εργασίας των υπαλλήλων του Δήμου Θεσσαλονίκης σε αναστολή και σοβαρό περιορισμό ή σε παντελή αδυναμία πρόσβασης σε αυτό, καθώς ένα μεγάλο εύρος από τα πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης, που υπάρχουν στο αρχείο μας,⁴¹ αφορούν σε 'ιδιώτες' που ενδιαφέρονται να διοριστούν στον Δήμο.

Το ΦΕΚ με το Γ΄ Ψήφισμα
 «Περί των εκτάκτων μέτρων αφορώντων τη δημόσιαν τάξιν
 και ασφάλειαν», 18 Ιουνίου 1946.

41 Τα έγγραφα τα οποία αξιοποιούνται ερευνητικά στην εργασία μας σχετικά με τις διώξεις των κομμουνιστών προέρχονται από το Αρχείο Εμπιστευτικού Πρωτοκόλλου του Δήμου Θεσσαλονίκης και το Αρχείο του Νομαρχιακού Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης του Δήμου Θεσσαλονίκης.

ΕΦΗΜΕΡΙΣ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΕΩΣ ΤΟΥ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Έν. Αθήναις τῆ 19 Ἀπριλίου 1948 ΤΕΥΧΟΣ ΠΡΩΤΟΝ Ἀριθμὸς φύλλου 95

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Ψήφισματα

Περὶ κωδικοῦ τοῦ ἐκ' ἀριθ. 509/1947 Ἀναγκαστικοῦ Νόμου ἐπερὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν 1

Νομοθετικὰ Διατάγματα

Ν. Δ. 596. Περὶ καταστάσεως, ἐξελίξεως καὶ ἐκπαίδευσεως Τεχνικῶν Ἑλληνικῆς Βασιλικῆς Ἀεροπορίας. 2

Ν. Δ. 599. Περὶ προπονητικῆς καὶ εκπαιδευτικῆς διατάξεων τινῶν τοῦ κωδικοῦ περὶ Διακρίσεων ὡς ἱεροσημασθῆναι ἐπὶ τῶν Ἀν. Νόμων 2530/1940 καὶ 2541/1945 3

Ν. Δ. 600. Περὶ ρυθμίσεως Τετρακτύων ἀναγομένων εἰς γήρους τελεθόντων ἐν Δωδεκανήσῳ καὶ εἰς ἀποστάσεως περὶ διαζυγίου ἐκδοθέντος ἐπὶ τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἑλληνοκρατικῶν Διακριτῶν 4

Ν. Δ. 608. Περὶ τῆς ἐν Δωδεκανήσῳ ἱεραιοῦσας Νομοθεσίας ἐπερὶ τῆς Ἐμπορικῆς Ναυτιλίας 5

Ν. Δ. 610. Περὶ ἀδείξεως τῶν καθηγητῶν τῶν Γεννημάτων τοῦ Ἰατροῦσιν Διακρίσεως. 6

Ν. Δ. 611. Περὶ ἀδείξεως τῶν διὰ τοῦ Α. Ν. 588/1946 ἀρμόζοντων ἱεροποιῶν ἐξέλιξιν κλπ. τῶν καλεσμένων μαρτύρων πρὸς ἐξέτασιν ἐνάσιον Διακρίσεως ἢ Διακριτικῆς Ἀρχῆς καὶ ἀποζημιώσεων κλπ. τῶν ἐργαζομένων μαρτυρικῶν καταστάσεων 7

2) Τὸ ἐπὶ στοιχείον ΜΓ' τῆς 1 Μαρτίου 1948 Ψήφισμα τῆς αὐτῆς Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς ἐπερὶ ἐξουσιοδοτήσεως ἐπερὶ ἐκδοσῶν ψηφισμάτων κλπ.,

3) Τὴν κατὰ τὴν συνθήκην ΕΖ' τῆς 7 Ἀπριλίου 1948 λαμβάνει ἀπόφασιν τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐξουσιοδοτήσεως τῆς Βουλῆς ἐπερὶ δημοσιεύσεως ψηφισμάτων ἐπερὶ κωδικοῦ τοῦ ἐκ' ἀριθ. 509/1947 Ἀναγκαστικοῦ Νόμου ἐπερὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν, ἀπορροφῶν καὶ ἐπιπέδου :

α) Νὰ δημοσιεύσῃ διὰ τῆς Ἐφημερῶς τῆς Κυβερνήσεως ἡ κατωθί Ψήφισμα ἔχον κατὰ τὴν ἀπόφασιν τῆς Ἐπιτροπῆς Ἐξουσιοδοτήσεως ὡς ἑξῆς :

Ἄρθρον πρῶτον.

Κηροῦται ἐκ' ἀριθ. 509 τοῦ 1947 Ἀναγκαστικοῦ Νόμου ἐπερὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν δημοσιεύσασθαι εἰς τὴν ἐκ' ἀριθ. 292 (τεύχος Δ') τῆς 27-12-1947 Φ.Ε.Κ., οὕτως ὡς καὶ μενεῖται ὡς ἑξῆς :

Περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν.

ΠΑΥΛΟΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἄρθρον 1

1. Τὸ Κομμουνιστικὸν Κόμμα Ἑλλάδος, τὸ Ἐθνικὸν Ἀπελευθερωτικὸν Μέτωπον (Ε.Α.Μ.) καὶ ἡ Ἐθνικὴ Ἀλληλεγγύη προαρσασκεύσαντα καὶ ἐνεργήσαντα τὴν κατὰ τῆς ἀποφάσεως τῆς Χώρας κηροδοτικὴν ἀνταρσίαν ἐπιδοῦνται. Ἐπίσης ἐπιδοῦνται καὶ πᾶν ἄλλο πολιτικὸν κόμμα, συμμαχίαν ἢ ἔργασίαν τῆς θύλας θεωρητικῶν τῶν ἐπιπέδων τῆς ἀποφάσεως παραγράφου ὡς ἐνεργησάντων μετ' αὐτῶν ἢ ἐπιπέδου ἀμέσως ἢ ἐπιπέδου τῆς ἐφαρμογῆς ἰδίων ἐχουσῶν ὡς ἐκπῶν τὴν διὰ ἐπιπέδου μόνον ἀνταρσίαν τοῦ πολιτεύματος, τοῦ κρατούντος κοινωνικοῦ συστήματος ἢ τῆς ἀποδοτικῶν μέτρων ἐκ τοῦ Νόμου τῆς Ἐπιτροπῆς.

2. Κόμματα, συμμαχίαι, ἢ ἔργασίαι μὴ μνημονευόμενα ἀνωτέρω, ὡς καὶ αἱ τυχόν συνταχόμενα μετὰ τὴν ἐπιπέδον τοῦ παρόντος Νόμου, διαρκούσης τῆς ἀνταρσίας, χαρακτηρίζονται ὡς δεσφάμενα εἰς τὰς διατάξεις τῆς προσηγουμένης παραγράφου δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἰσχυρισμοῦ Συμβουλίου μὲν, ἐπερὶ ὅπου κηροῦται περὶ παραγράφου, εἰς πᾶσαν ἢ ἄλλαν περίπτωση ἐξ ἀποφάσεως τῶν κατὰ τὴν ἴσην προσηγουμένην Ἐπιτροπῶν Δι. Ἀσφαλείας, μὴ ἰσοκλήμενης εἰς οὐδὲν ἄνευον μέτρον.

ΨΗΦΙΣΜΑΤΑ

ΨΗΦΙΣΜΑ ΜΗ' (1)

Περὶ κωδικοῦ τοῦ ἐκ' ἀριθ. 509/1947 Ἀναγκαστικοῦ Νόμου ἐπερὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν.

**ΠΑΥΛΟΣ
ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ**

Ἐχόντας ἐκ' ἑξῆς :

1) Τὸ ἐπὶ στοιχείον Α' ἀπὸ 12 Ἰουνίου 1946 Ψήφισμα τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς ἐπερὶ ψηφισμάτων τῆς Δ' Ἀναθεωρητικῆς Βουλῆς κλπ.,

Το ΦΕΚ με την κύρωση του Αναγκαστικού Νόμου 509/1947
«περὶ μέτρων ἀσφαλείας τοῦ Κράτους, τοῦ Πολιτεύματος, τοῦ κοινωνικοῦ καθεστώτος
καὶ προστασίας τῶν ἐλευθεριῶν τῶν πολιτῶν»,
Ἀθήνα, 19 Ἀπριλίου 1948.

Το νομικὸ αὐτὸ καθεστῶς που δημιουργήσε τις συνθήκες να ἀπολυθεῖ ἀπὸ τον Δήμο Θεσσαλονίκης ἕνας μεγάλος ἀριθμὸς υπαλλήλων,⁴² ὅπως καὶ στο ἐυρύτερο δημόσιο, σε σημεῖο ο Δήμος να μὴ μπορεῖ να ἐπιτελέσει τὴν ἀποστολὴ του,⁴³ ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο με τον Α.Ν. 516/1948 «Περὶ ἐλέγχου νομιμοφροσύνης τῶν δημοσίων υπαλλήλων καὶ υπηρετῶν», στο κείμενο του οποιου (ἀρθρο 3) ἀφενὸς ορίζονται τα κριτήρια με τα οποιὰ προσδιορίζονται ἡ μὴ νομιμοφροσύνη καὶ ἀφετέρου ο τρόπος με τον οποιὸ ἐλάμβανε χώρα ο ἐλεγχος τῶν «υγιῶν κοινωνικῶν φρονημάτων» με τὴ σύσταση τῆς Ἐπιτροπῆς Νομιμοφροσύνης (ἀρθρο 4). Με βάση αὐτὴ τὴ διάταξη, συγκροτήθηκε ἡ ἀντίστοιχη Ἐπιτροπὴ, ἐιδικὰ για τον Δήμο Θεσσαλονίκης. Ἐν λόγω Ἐπιτροπὴ υπαγόταν στη Νομαρχία Θεσσαλονίκης, με ἀποκλειστικὸ σκοπὸ τὴν ἐρευ-

42 Βλ. ἐνδεικτικὰ τὴν με ἀρ. πρωτ. 173/13/4/1949 ἀπόφαση Δημάρχου, ὁμοίως με ἀρ. πρωτ. 13243/19/5/1949 καὶ τὴν υπ' 63/16/5/1949 ἀπόφαση τῆς Δημαρχιακῆς Ἐπιτροπῆς.

43 Ἐγγραφο του Δημάρχου Θεσσαλονίκης με ἀρ. πρωτ. 40/18/9/1947 καὶ με ἀρ. πρωτ. 18611/26/5/1948.

να και τον έλεγχο των πολιτικών φρονημάτων των εργαζομένων στο Δήμο, αλλά και αυτών που ήταν σε διαδικασία πρόσληψης. Η σύνθεσή της ήταν τριμελής. Αποτελούνταν από ένα δικαστικό λειτουργό, έναν ανώτερο υπάλληλο της Νομαρχίας και ένα στέλεχος του Υπουργείου Εσωτερικών, που στη συγκεκριμένη περίπτωση ήταν και ο Πρόεδρος. Η Επιτροπή Νομιμοφροσύνης, για τη συλλογή στοιχείων συνεργαζόταν με τον Δήμο Θεσσαλονίκης, τις στρατιωτικές Αρχές και το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας της Ελληνικής Βασιλικής Χωροφυλακής Θεσσαλονίκης, καθώς και άλλες υπηρεσίες της ευρύτερης περιοχής της Μακεδονίας και της χώρας, φορείς από τους οποίους ζητούσε την έκδοση πιστοποιητικών κοινωνικών φρονημάτων ή έγγραφα και στοιχεία από τους ατομικούς φάκελους των κρινόμενων για τη νομιμοφροσύνη τους. Μάλιστα, επειδή κρινόντουσαν όλοι «αλλόδοξοι και εθνικόφρονες», το συμβούλιο απαιτούσε και ατομική δήλωση νομιμοφροσύνης.⁴⁴

To ΦΕΚ με την τον Αναγκαστικό Νόμο 516/1948 «περί ελέγχου νομιμοφροσύνης των δημοσίων κλπ υπαλλήλων και υπηρετών», Αθήνα, 8 Ιανουαρίου 1948.

44 Τα Πρακτικά των Αποφάσεων της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης, στην αρχή τους, ανέφεραν τον αύξοντα αριθμό, την ημερομηνία της συνεδρίασης, την ημέρα και την ώρα της συνεδρίασης. Στη συνέχεια, αναφερόταν η Υπουργική Απόφαση σύστασης της Επιτροπής, τα ονόματα και ιδιότητες των μελών του Συμβουλίου και το όνομα του Γραμματέα της, που ήταν υπάλληλος της Γενικής Διοίκησης Βορείου Ελλάδος. Στα Πρακτικά αναφέρεται η κάθε εξεταζόμενη περίπτωση εργαζομένου/ης ξεχωριστά, με αριθμητικό αύξοντα αριθμό. Στο τέλος, το κάθε Πρακτικό υπέγραφαν: ο Πρόεδρος της Επιτροπής, τα μέλη και ο Γραμματέας. Στα εν λόγω Πρακτικά Αποφάσεων της Επιτροπής βλέπουμε την κατηγοριοποίηση αυτών που κρίνονταν νομιμόφρονες προς το καθεστώς, οι οποίοι προσδιορίζονταν με τις φράσεις: «υγιή κοινωνικά φρονήματα», «δεν εμφορείται υπό αντεθνικών φρονημάτων» κ.ά. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί, αναλόγως στην κάθε εξεταζόμενη περίπτωση, περιλαμβάνονταν σε κάθε Πρακτικό, όπου περιληπτικά διαχωρίζει τους νομιμόφρονες από τους μη νομιμόφρονες. Οι τελευταίοι αναφέρονταν με τις φράσεις: «αυτών που αποτελούν οπαδούς του Κ.Κ.Ε. και των παραφασάδων αυτού», «εμφορείται υπό αντεθνικών φρονημάτων», «εμφορείται υπό κομμουνιστικών (αντεθνικών και κοινωνικών) φρονημάτων και τυγχάνει επικίνδυνος δια τη δημοσίαν τάξιν».

Δεδομένου ότι το Κομμουνιστικό Κόμμα είχε τεθεί εκτός νόμου, του οποίου τα μέλη θεωρούνταν «ως παρανόμως δρώντα αναρχικά στοιχεία» που επιφέρουν καταστροφές, μη νομιμοφρόνων λογιζόταν εκείνος που «πιστεύει εις τα κηρύγματα των παρασκευασάντων και επιχειρούντων την ανταρσίαν,⁴⁵ εμφορείται από αντιεθνικές αντιλήψεις ή προπαγανδίζει καθ' οιονδήποτε τρόπον υπέρ του κομμουνιστικού κόμματος ή των μετ' αυτού κατά του κράτους συπραττόντων», όπως και «ο ενεργών πράξεις σαμποτάζ ή κατασκοπείας ή αποπείρας ή προπαρασκευάς δια τιαύτας πράξεις ή εν γνώσει του συνδέεται μετά προσώπων ενεργούντων τιαύτας πράξεις (...). Ο μετέχων στάσεως ή παροτρύνων ή συνηγορών υπέρ στάσεως ή προς διατάραξιν της εννόμου τάξεως ή εν γένει» κ.τ.λ. και τα αναφερόμενα στην παρ. 4, που μας ενδιαφέρει ειδικά, ότι «ο εκτελών ή αποπειρώμενος να εκτελέση τα υπαλληλικά του καθήκοντα κατά τρόπον τοιούτον ώστε να υπηρετήση συμφέροντα άλλης χώρας ή της ανταρσίας».

Από την επικινδυνότητα μιας υποτιθέμενης συμπεριφοράς, η οποία κατά την κρατούσα τάξη αποτελεί εμπόδιο στη διαφύλαξη των εννόμων αγαθών της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας, κρίνεται η μη νομιμοφροσύνη των υπηρετούντων ή εν δυνάμει υπαλλήλων. Έτσι, εκείνοι που δεν συνεισφέρουν στην εκτέλεση αυτού του βασικού σχεδίου δεν ανήκουν στην «εθνική οικογένεια» και βρίσκονται «εις χαμηλό επίπεδο από απόψεως αντιλήψεως ηθικών υποχρεώσεων», γνωρίσματα που δεν συνάδουν με έναν υπηρέτη του κράτους, «εν αντιθέσει προς εκείνους οίτινες προσφέροντες εκ του υστερήματός των μετά προθυμίας καθίστανται άξιοι επαίων και τιμών δια τας πατριωτικές των αντιλήψεις».⁴⁶

Για τον λόγο αυτό, σύμφωνα με την κυρίαρχη αντίληψη που αντανακλούν τα έγγραφα αυτά, όλοι οι υπάλληλοι κρίνονται από την προσήλωση σε αυτή την ανώτατη αποστολή που έχει τεθεί από την ιστορία, όταν μάλιστα πλήττεται η ίδια η υπόσταση του κράτους, το οποίο αγωνίζεται για την ίδια την ύπαρξή του και την ακεραιότητα της χώρας⁴⁷ και διακυβεύονται τα συμφέροντα της ολότητας, τα οποία δε συμφέροντα συνίστανται στη συντριβή μιας μειονότητας από την οποία κινδυνεύουν οι αξίες και οι θεσμοί, στην αποτροπή της αναστολής της πρόοδου, στην αποκατάσταση της ομαλής οικονομικής ζωής⁴⁸ και στην ηθική αναμόρφωση του έθνους, αλλά συνίστανται επίσης και σε μία άλλη ειδικότερη, την «υπηρεσίαν του δήμου»,⁴⁹ γεγονός που επιβάλλει τη διαρκή επιτήρηση των υπαλλήλων του Δήμου,⁵⁰ «της εν γένει πολιτείας και κινήσεώς των εν τω δήμω»,⁵¹ από τους προϊσταμένους, με διαταγή του Δημάρχου.⁵²

Ο Δήμος Θεσσαλονίκης, έτσι, υπό την καθοδήγηση του Δημάρχου και σύμφωνα με τις απαιτήσεις του συστήματος, είναι υπεύθυνος να ελέγχει πληροφορίες «και την εν γένει πολιτεία των

45 Βλ. υπ' αρ. 47/8/4/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

46 Έγγραφο Υποστράτηγου Γ' Σ.Σ., με αρ. πρωτ.63421/16/9/1947.

47 Άρθρο 3 παρ. 1 του Α.Ν. 516/1948.

48 Έγγραφο του Νομάρχη, με αρ. πρωτ. 257/4/8/1947.

49 Υπ' αρ. 68/19/8/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

50 Έγγραφο του Δημάρχου προς το Τμήμα Εθνικής Ασφάλειας, με αρ. πρωτ. 68/10/7/194(ι): «τυγχάνουσι επίσης κομμουνισταί, ως διεπιστώθη εκ μέρους των προϊσταμένων της υπηρεσίας των». Επίσης, βλ. έγγραφο του Διευθυντή Μηχανολογικού και Καθαριότητας προς τον Δήμαρχο, με αρ. πρωτ. 1444/3/9/1955, με θέμα: «Υποβολή σημειωμάτων περί πιστοποιητικών νομιμοφροσύνης». Βλ. ακόμα, έγγραφο, με αρ. πρωτ. 2279/5330/5/9/1955, του Προϊσταμένου Τμήματος Δημοτικών Προσόδων προς τον Δήμαρχο με θέμα: «Πιστοποιητικά νομιμοφροσύνης».

51 Έγγραφο, με αρ. πρωτ. 257/15/9/1947, της Διοίκησης Μακεδονίας προς τον Δήμαρχο Θεσσαλονίκης και έγγραφο Δημάρχου προς το Τμήμα Εθνικής Ασφάλειας, με αρ. πρωτ. 68/10/7/1948. Βλ. επιπλέον, έγγραφο του Δημάρχου προς τον Διευθυντή Οικ. Υπηρεσιών, με αρ. πρωτ. 15/1/Μαρτίου 1949: «(...) υπό την προϋπόθεσιν ότι θέλει παρακολουθείται παρ' υμίν αγρόπνως».

52 Βλ. ενδεικτικά: έγγραφο του Διευθυντή Μηχανολογικού Ηλ/κού και Καθαριότητας, με αρ. πρωτ. 1444/3/9/1955, έγγραφο του Προϊσταμένου Τμήμ. Προσόδων, με αρ. πρωτ. 2279/5330/5/9/1955.

εν των Δήμων», αν δηλαδή το προσωπικό απασχολεί την υπηρεσία από άποψη «εθνικών φρονημάτων», έτσι ώστε «να κρίνεται σκόπιμον να υπηρετή παρ' ημίν και λαμβάνη γνώσιν και της απλής ακόμη αλληλογραφίας και των ενεργειών του Δήμου»⁵³ και να προστατεύει εν τέλει τη λειτουργία του Δήμου από τη διάχυτη απειλή του κομμουνισμού, ενώ η Επιτροπή Νομιμοφροσύνης λογίζεται ως ο μοναδικός κριτής της αυθεντικότητας και της αφοσίωσης του καθενός δημοτικού υπαλλήλου.

Η Επιτροπή προβαίνει στην κατά περίπτωση διάγνωση του κοινωνικού φρονήματος είτε προληπτικά, κατά τη διαδικασία της πρόσληψης στον Δήμο, είτε εν τοις πράγμασι και εν τη υπηρεσία, εκτιμώντας την επικινδυνότητα της συμπεριφοράς μέσα στα ελαστικά όρια που θέτουν οι διατάξεις του άρθρου 3 του Α.Ν. 516/1948, με τη ρευστή διατύπωσή τους, όταν υπάρχουν συγκεκριμένες ενέργειες και πράξεις,⁵⁴ «κομμουνιστικήν δράσιν»,⁵⁵ όπως η διεξαγωγή εράνου⁵⁶ για το Κομμουνιστικό Κόμμα, και γενικότερα, η διάδοση των ιδεών του κομμουνισμού, αλλά και μόνο με το φρόνημα και την πίστη στην ιδεολογία.⁵⁷ Εξ ορισμού και εκ προοιμίου με τα γνωρίσματα αυτά ο κρινόμενος υπάλληλος «τυγχάνει επικίνδυνος δια τη δημόσιαν τάξιν»,⁵⁸ επικινδυνότητα που επιτείνεται όταν «τυγχάνει εκ των αμετανοήτων κομμουνιστών»,⁵⁹ χωρίς «δείγμα ιδεολογικής μεταστροφής»,⁶⁰ σε περίπτωση διορισμού ή σε περίπτωση που είναι ήδη εργαζόμενος και απολύεται στερούμενος την εργασία του,⁶¹ ως εμφορούμενος από «κομμουνιστών αρχών»,⁶² ή αλλιώς από «κομμουνιστικών φρονημάτων και αντιεθνικών αντιλήψεων»,⁶³ προκειμένου και μόνον να ανατραπούν αναμενόμενα και επιζήμια, πιθανώς, αποτελέσματα στο μέλλον από ενδεχόμενες πράξεις του.

Με άλλα λόγια, όταν η Επιτροπή Νομιμοφροσύνης του Δήμου Θεσσαλονίκης έκρινε ότι ο/η υπό πρόσληψη υπάλληλος διακατεχόταν από νομιμόφρονες αντιλήψεις, τότε, προσλαμβάνονταν, ενώ, σε διαφορετική περίπτωση, αποκλειόταν. Για τους εν ενεργεία εργαζόμενους του Δήμου, η αρνητική γνωμάτευση της Επιτροπής συνεπαγόταν την απόλυση τους. Επιστημονικό προσωπικό, διοικητικοί υπάλληλοι, εργάτες καθαριότητας, βοηθητικό προσωπικό, τραπεζοκόμοι στο Δημοτικό Νοσοκομείο και Δημοτικό Βρεφοκομείο, άνθρωποι που είχαν ανάγκη τον μισθό σε μια δύσκολη κοινωνικά μεταπολεμική εποχή, ήταν έρμαιο της κρίσης του Συμβουλίου Νομιμοφροσύνης. Το δικαίωμα στην εργασία, γενικά, διυλιζόνταν από τις, ανά υπηρεσία, Επιτροπές Νομιμοφροσύνης.

Αποδεικτικά στοιχεία των διαδικασιών που ακολουθήθηκαν προς εφαρμογή της τότε ισχύουσας νομοθεσίας είναι τα έγγραφα που υπάρχουν «εις τους ατομικούς αυτών φακέλους εξων

53 Έγγραφο του Διευθυντή Διοικητικών Υπηρεσιών προς τον Δήμαρχο, με αρ. πρωτ. 3/31/3/1949.

54 Έγγραφο του Δημάρχου προς το Υπουργείο Εσωτερικών, με αρ. πρωτ. 12/3/1947.

55 Έγγραφο του Εθνικού Ιδρύματος Ραδιοφωνίας προς τον Δήμο Θεσσαλονίκης, με αρ. πρωτ. 378/23/4/1949. Επίσης, βλ. έγγραφο του Δημάρχου προς το Υπουργείο Εσωτερικών, με αρ. πρωτ. 12/28/3/1947.

56 Έγγραφο του Τμήματος Εθνικής Ασφάλειας Θεσσαλονίκης προς τον Δήμο Θεσσαλονίκης, με αρ. πρωτ. 3/6788/2/9/1/1948.

57 Υπ' αρ. 17/23/11/1948 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης: «(...) τυγχάνει στέλεχος της αναρχοκομμουνιστικής οργανώσεως ΕΠΟΝ εργασθείς με φανατισμόν προς επικράτησιν της εαμοκρατίας, (...) είναι τυφλόν όργανον του Κ.Κ.Ε. προς επικράτησιν του σκοπού αυτού και ότι τέλος πρόκειται περί επικινδύνου κομμουνιστού κρινόμενου τελείως ακαταλλήλου δια την υπηρεσίαν του Δημοτικού Νοσοκομείου».

58 Υπ' αρ. 79/9/12/1949, Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

59 Υπ' αρ. 68/19/8/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

60 Έγγραφο Διευθυντή Διοικητικών Υπηρεσιών, με αρ. πρωτ. 3/31/3/1949.

61 Απόφαση Δημάρχου, με αρ. πρωτ. 173/13/4/1949.

62 Υπ' αρ. 15/12/11/1948 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

63 Υπ' αρ. 46/31/3/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

αποδεικνύεται η ιδιότης (του κομμουνιστή)»,⁶⁴ πιστοποιητικά που έχουν κατατεθεί στο Γραφείο Προσωπικού,⁶⁵ οι προφορικές συνεννοήσεις με την Αστυνομία και τον Στρατό⁶⁶ και κάθε άλλη γραπτή πληροφορία των Υπηρεσιών αυτών που ενσαρκώνουν την κρατική εξουσία, όσον αφορά στην απτή διαφύλαξη της δημόσιας τάξης. Ερμηνεύοντας κατά το δοκούν την έννοια του άρθρου 3 του Α.Ν. 516/1948, με κριτήριο το πόσο (δυσνητικά) μπορεί να βλάψει η κομμουνιστική ιδεολογία τη λειτουργία του Δήμου, η Επιτροπή αποφάσιζε την οριστική απόλυση «εφόσον ήθελε διαπιστωθή ότι δεν είναι νομιμόφρονες κατά την έννοιαν του άρθρου 3», χωρίς κανένα εχέγγυο για την αποτροπή καταχρηστικής εφαρμογής του νόμου. Ένα χαρακτηριστικό δείγμα των αντινομιών σώζεται στο αρχείο της Υπηρεσίας μας, όταν οι κρίσεις της Αστυνομίας, της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης και της Εκτελεστικής Επιτροπής του Αδελφάτου του Δημοτικού Νοσοκομείου δεν συνέκλιναν μεταξύ τους!⁶⁷

Πρέπει επίσης να επισημανθεί ότι η στέρηση του δικαιώματος στην εργασία επιβαλλόταν και προληπτικά κατά των υπόπτων, «ως μη εμπνέοντες εμπιστοσύνην».⁶⁸ Ως ύποπτοι αντιμετωπιζόνταν όσοι διατηρούσαν σχέσεις με ανθρώπους που παρέμεναν κομμουνιστές, όπως στην περίπτωση μιας αιτούσας να «διορισθή παρά τω δημοτικώ Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης», η οποία, «συζεί μετά τινός κομμουνιστού»,⁶⁹ η οποία, για τον λόγο αυτό, κρίθηκε μη νομιμόφρων, παρόλο που η ίδια υπέβαλλε δήλωση νομιμοφροσύνης.

64 Έγγραφο του Δημάρχου Θεσσαλονίκης προς το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας, με αρ. πρωτ. 68/10/7/1948.

65 Έγγραφο του Διευθυντή Τεχνικών Υπηρεσιών, με αρ. πρωτ. 35693/2/9/1955.

66 Υπ' αρ. 75/18/10/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

67 Υπ' αρ. 17/23/11/1948 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης, όπου για δύο πρόσωπα που επεδίωκαν να διορισθούν στον Δήμο Θεσσαλονίκης και στο παρελθόν κατηγορήθηκαν ότι παρουσίασαν αντεθνική δράση, η Διεύθυνση Αστυνομίας έκρινε μετά από λεπτομερή έρευνα, ότι εμφορούνταν από υγιή κοινωνικά φρονήματα και άρα ήταν νομιμόφρονες και μπορούσαν να διορισθούν. Ως προς αυτό όμως, διαφώνησαν δύο μέλη της Επιτροπής και διατύπωσαν τη γνώμη ότι «δεν τυγχάνουν απολύτως νομιμόφρονες καθ' όσον η Αστυνομική Αρχή δια των τελευταίων εγγράφων της δεν βεβαιοί καταγορηματικώς ότι τα δια των προηγουμένων ως άνω τοιούτων αυτής ως και τα εν τη υπ' αριθμ. 82 έ.έτ πρακτικό της Εκτελεστικής Επιτροπής του Αδελφάτου του Δημοτικού Νοσοκομείου τυγχάνουσι αναληθή και ψευδή!»!

68 Βλ. το από 15/9/1947 έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας.

69 Υπ' αρ. 14/2/11/1949 Πρακτικό της Επιτροπής Νομιμοφροσύνης.

Ωστόσο, ανατρέχοντας στις πρώτες μεταπολεμικές απολύσεις προσωπικού από τον Δήμο Θεσσαλονίκης, λόγω κοινωνικών φρονημάτων, παρατηρούμε ότι αυτές ανάγονται ήδη στο 1945, δηλαδή πριν την έναρξη του Εμφυλίου Πολέμου και αποδίδονται στη δράση των δημοτικών υπαλλήλων κατά την περίοδο των Δεκεμβριανών, αλλά και της ΕΑΜοκρατίας στη Διοίκηση του Δήμου (30 Οκτωβρίου 1944 - μέσα Ιανουαρίου 1945). Σε έγγραφο του Δήμου Θεσσαλονίκης, που υπογράφει ο Δήμαρχος, με παραλήπτη του το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας (στις 10 Ιουλίου 1948), διαβάζουμε: «*Επί τη ευκαιρία ταύτη δεν θα ήτο άσκοπον να γνωρίσωμεν ημίν ότι εν έτει 1945, εκρίθησαν παρά του υπηρεσιακού Συμβουλίου του Δήμου δυνάμει της υπ' αριθμόν 25/1945 Συντακτικής Πράξεως, ογδοήκοντα πέντε υπάλληλοι εκ του μονίμου, υπηρετικού και των ειδικών οργανισμών προσωπικού πλην των εργατών της υπηρεσίας καθαριότητας, ως αποτελούντες ηγετικόν πυρήνα, εν τω Δήμω και γενικώς εν τη πόλει της οργανώσεως ήτις ήχθη εις το επαναστατικόν κίνημα της 3^{ης} Δεκεμβρίου 1944. Εκ των ανωτέρω ογδοήκοντα πέντε απελύθησαν οι εξήκοντα και παρέμεινον εν τη υπηρεσία οι κάτωθι είκοσι πέντε, ων τα ονόματα ευρίσκονται εν ταις συνημμέναις καταστάσεις*».⁷⁰ Στην αναφορά του αυτή προς το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας ο Δήμος Θεσσαλονίκης τόνιζε την αδυναμία του να ελέγξει την ποιότητα των φρονημάτων του συνόλου των εργαζομένων του, λόγω του μεγάλου αριθμού τους και ζητούσε τη συνδρομή της Εθνικής Ασφάλειας.

Τα έγγραφα της εμφυλιακής περιόδου αποτελούν απτά τεκμήρια του τρόπου με τον οποίο αντιμετώπιζε ο κατασταλτικός μηχανισμός του κράτους, και συγκεκριμένα ως τμήμα του, ο Δήμος Θεσσαλονίκης, ως «*αντεθνικώς δρώντες*», αυτούς που συμμετείχαν στην κομμουνιστική «*ανταρσία*», σύμφωνα με την ορολογία της εποχής, ή εμφορούνταν από την κομμουνιστική ιδεολογία. Η διασωζόμενη στο Δημοτικό μας αρχείο σχετική αλληλογραφία αποτυπώνει με ρεαλιστικό τρόπο τις πολιτικές συνθήκες και την ιδεολογική σύγκρουση της περιόδου.

Συμπερασματικά, ο Δήμος Θεσσαλονίκης στην περίπτωση των μεν Ισραηλιτών υπαλλήλων του, διεκπεραίωσε το ζήτημα αυτό καθαρά γραφειοκρατικά, στο πλαίσιο της υλοποίησης διαταγών προϊσταμένων του Αρχών, της ελληνικής Διοίκησης επί Κατοχής, αξιοποιώντας για τον σκοπό αυτό την υφιστάμενη, ήδη προπολεμικά, νομοθεσία και δίνοντας έμφαση στη νομότυπη αντιμετώπιση, των οικονομικών, δηλαδή των μισθοδοτικών κυρίως παραμέτρων του. Η ονομαστική αναφορά σε αυτούς τους δημοτικούς υπαλλήλους, των οποίων την προσφορά στερήθηκε ο Δήμος Θεσσαλονίκης, ως αποτελέσει ένα διαρκές 'μνημόσυνο' στην άδικη και τραγική εξόντωσή τους, με μοναδικό κριτήριο τη φυλετική τους καταγωγή!

Όσον αφορά δε στους μη 'εθνικόφρονες' υπαλλήλους του, προέβη είτε στην απόλυσή τους, είτε ή στη μη πρόσληψή τους, στηριζόμενος στη νομοθεσία, η οποία υπήρξε καρπός της Εμφυλιακής περιόδου και αντανάκλούσε τόσο τις ανώμαλες πολιτικές συνθήκες μετά την Απελευθέρωση, όσο και την προτεραιότητα και έμφαση που έδινε το ελληνικό κράτος στην αντιμετώπιση «*του κομμουνιστικού κινδύνου*», σύμφωνα με τη φρασεολογία και ιδεολογία της εποχής εκείνης.

Πίσω από την 'απρόσωπη' γραφειοκρατία όμως, και το δικαίωμα στην εργασία που τελούσε υπό αίρεση στις προαναφερθείσες κατηγορίες υπαλλήλων, κρύβονται ανθρώπινες ζωές που επηρεάστηκαν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό και οφείλει η ιστορική έρευνα να πληροί όχι μόνο τις απαιτήσεις της αντικειμενικότητας, αλλά και της ενσυναίσθησης.

70 Έγγραφο του Δήμου Θεσσαλονίκης προς το Τμήμα Εθνικής Ασφαλείας, στις 10 Ιουλίου 1948.

V. Βιβλιοθήκες και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Μια μικρή ιστορία των δημόσιων βιβλιοθηκών στην Ελλάδα-η επέκταση του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία μέσα στον χρόνο

.....
Μαρία Άγριου
.....

Η δημιουργία δημόσιων βιβλιοθηκών στην Ελλάδα συνδέθηκε αρχικά με την εκπαιδευτική διαδικασία. Συγκεκριμένα από την περίοδο του Καποδίστρια και την προσπάθειά του να ιδρύσει σχολεία και βιβλιοθήκες στην Αίγινα (1829), μέχρι το πρώτο διάταγμα των Βαυαρών του Όθωνα το 1835¹ που θέσπισε την ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών, η προσπάθεια να ενσωματωθεί η βιβλιοθήκη στην εκπαιδευτική διαδικασία ήταν εμφανής. Επίσης, το διάταγμα του 1835 «περί του είδους και της ποσότητας των χορηγουμένων παρά της κυβερνήσεως βιβλίων εις τα σχολεία του κράτους»², προσπαθεί να ορίσει πώς θα γίνεται η προμήθεια τους και να καθορίσει το είδος τους βάσει του σχολικού προγράμματος.

Η Ελλάδα είχε μια παράδοση βιβλιοθηκών στις κοινότητες, οι οποίες συνδέονταν με την εκπαιδευτική διαδικασία, όπως στη Δημητσάνα, τη Ζαγορά, την Ανδρίτσαινα και τα Γιάννενα, αλλά και στις βιβλιοθήκες των Επτανήσων.

Ι. Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Δημητσάνας

Στη Δημητσάνα το 1764 ιδρύθηκε η περίφημη Ελληνική Σχολή. Άρρηκτα συνδεδεμένη με τη Σχολή από την πρώτη στιγμή της λειτουργίας της υπήρξε η Βιβλιοθήκη της. Χειρόγραφοι κώδικες ποικίλου περιεχομένου, αρχαίοι συγγραφείς, πατερικά κείμενα, ερμηνευτικά βιβλία επ' αυτών, λεξικά, ανθολογίες, έντυπα βιβλία παλαιών δυσέυρετων εκδόσεων και αρχέτυπα απετέλεσαν εξαρχής τον πλούτο της Βιβλιοθήκης. Στις παραμονές του Αγώνος της Παλιγγενεσίας η Βιβλιοθήκη εμπλουτιζόμενη συνεχώς με τις προσπάθειες των δασκάλων της Σχολής και ομογενών εγκατεστημένων στο εξωτερικό έφτασε να έχει 5.000 τόμους βιβλίων. Ο πνευματικός αυτός πλούτος της Βιβλιοθήκης χρησιμοποιήθηκε μαζί με το μπαρούτι της Δημητσάνας για τις ανάγκες του αγώνα κατά την έγκυρη πληροφορία του Γέρου του Μοριά στα Απομνημονεύματά του, ο οποίος γράφει «είχαμε έλλειψη από μολύβι και χαρτί και επήραμε την Βιβλιοθήκη της Δημητσάνας και άλλων μοναστηρίων και εδέναμε φουσέκια....» ενώ ο υπασπιστής του Γέρου Φωτάκος γράφει σχετικά: «Εις τη δημητσάναν είχαν την φροντίδα να δένουν τα φουσέκια κι επειδή έσωσαν το χαρτί και πλέον δεν είχαν άλλο εχάλασαν την πολύτιμον Βιβλιοθήκη της Σχολής των και τα εκκλησιαστικά βιβλία για να προφθάσουν όλα τα στρατεύματα της Πελοποννήσου».

Μετεπαναστατικά η Βιβλιοθήκη της Σχολής της Δημητσάνας έμεινε με 500 περίπου βιβλία. Έκτοτε η Βιβλιοθήκη μέχρι σήμερα αποτελεί το κατεξοχήν πνευματικό ίδρυμα της περιοχής με τριπλή μορφή, δηλαδή ως Βιβλιοθήκη με το έντυπο υλικό παλαιό και νέο, ως Ιστορικό Αρχείο με συλλογή λυτών εγγράφων, χειρογράφων, πατριαρχικών γραμμάτων και ως Μουσείο, όπου απεικονίζεται η αρχαία Μεσαιωνική και Νεωτέρα Δημητσάνα. Η Ακαδημία Αθηνών, το πρώτο Πνευματικό Ίδρυμα της χώρας, το έτος 1977 επισφράγισε την ιστορική και παιδευτική αξία της Βιβλιοθήκης με χρυσό παράσημο *‘...διότι αυτή επί μακρότατον παιδείας τε και θρησκείας οικητήριον κατέστη’*.

1 Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος αρ. 20, 16/12/1835, σ. 85.

2 Εφημερίς της Κυβερνήσεως του Βασιλείου της Ελλάδος αρ. 21, 20/12/1835, σσ. 91-92.

II. Η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς

Η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς ιδρύθηκε το 1762. Βασικοί συντελεστές της ιδρύσεως και υπάρξεως της ιστορικής αυτής Βιβλιοθήκης είναι δύο μεγάλες προσωπικότητες της Ζαγοράς. Οι φιλογενείς και φιλόμουσοι Ιωάννης Πρίγκος³ (1725-1789), που προέβη στην πρώτη γενναία δωρεά σε χρήματα, βιβλία, εποπτικά όργανα κ.λπ. για λειτουργία σχολείου και βιβλιοθήκης το 1762 και ο Οικουμενικός Πατριάρχης Καλλίνικος ο Γ' (1713-1791), ο οποίος επιμελήθηκε και ανασυγκρότησε τη Σχολή που ήδη είχε συμπληρώσει σαράντα, ίσως και περισσότερα, χρόνια λειτουργίας, στην οποία και έδωσε την ονομασία Ελληνομουσείο.

III. Η Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ανδρίτσαινας

Η Βιβλιοθήκη της Ανδρίτσαινας χρονολογείται από το 1840 και αποτελεί απόρροια της δωρεάς του «Κωνσταντίνου Αγαθόφρωντα Νικολόπουλου». Το 1875 άρχισε η ανέγερση του Διδακτηρίου της Ανδρίτσαινας. Τα εγκαίνια του κτιρίου έγιναν το 1879 και η Βιβλιοθήκη στεγάστηκε στη Δυτική πλευρά του πρώτου ορόφου. Το έτος 1987 ιδρύθηκαν δύο αδελφοί σύλλογοι, ο «Ελβετικός Σύλλογος Φίλων Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας», με έδρα το Fribourg της Ελβετίας και ο «Πανελλήνιος Σύλλογος Φίλων Βιβλιοθήκης Ανδρίτσαινας», με κοινό στόχο την προστασία του πνευματικού πλούτου της Βιβλιοθήκης της Ανδρίτσαινας.

IV. Η Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων

Η Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη είναι απότοκος της Βιβλιοθήκης του «Σχολείου των Ζωσιμάδων». «Ως άλλοι ευεργετικοί φωστήρες η φιλογενεστάτη και γενναιοτάτη Αδελφότης των Ζωσιμάδων», Αναστάσιος (1754-1819), Νικόλαος (1758-1842), Θεοδόσιος (1760-1791) και Ζώης (1764-1827), διακατεχόμενοι από το πάθος της αγάπης προς την Πατρίδα και το Γένος, αποφάσισαν να διαθέσουν όλη την περιουσία τους, αφειδώς, για τον φωτισμό του Γένους, τη διάδοση της Παιδείας, την Εθνική Ιδέα και εν κατακλείδι, τη σωτηρία της «Πότνιας Ελλάδος». Ήδη από το 1792 δημιούργησαν βιβλιοθήκη στη *Μπαλαναία Σχολή*, στην οποία δίδασκε η συντηρητική οικογένεια των Μπαλάνων (Μπαλάνος Βασιλόπουλος (1723-1760), Κοσμάς Μπαλάνος (1760-1799), Κωνσταντίνος Μπαλάνος ή Μπαλανίδης (1799-1818), Αναστάσιος Μπαλάνος (1818-1821)) και διένειμαν δωρεάν βιβλία.

Μετά την καταστροφή των Ιωαννίτικων Σχολών και των πλούσιων Βιβλιοθηκών τους, από την μεγάλη πυρκαγιά του 1820, οι Νικόλαος και Ζώης Ζωσιμάς, συγκρότησαν εκ νέου, το *Δημόσιον Γενικό Ελληνικό Σχολείο*, το πρώτο Ανώτερο Σχολείο στα Ιωάννινα. Στο Σχολείο στεγάστηκε και Βιβλιοθήκη, όπου συγκεντρώθηκαν όλα τα διασωθέντα βιβλία από τις δύο προϋπάρχουσες βιβλιοθήκες των Σχολών Καπλανείου και Μπαλαναίας, αλλά και τα βιβλία που εκδίδονταν ή αγοράζονταν με έξοδα των Ζωσιμάδων. Η Σχολή μετονομάστηκε σε *Ζωσιμαία Σχολή*⁴, προς τιμήν των ευεργετών της και μαζί με τη Βιβλιοθήκη της μετακινήθηκαν σε διάφορα κτίρια στα Ιωάννινα του 19^{ου} αι. Το 1839, τα προβλήματα ανάμεσα στην Εφοροεπιτροπεία και τους δι-

3 Ο Ιωάννης Πρίγκος, ξενιτεύτηκε από μικρός. Από Αλεξάνδρεια-Βενετία-Σμύρνη κατέληξε στο Άμστερνταμ της Ολλανδίας όπου εμπορευόμενος πλούτισε. Κατανάλωσε δε όλη του την περιουσία φροντίζοντας για την Ορθόδοξη παροικία του Άμστερνταμ, μα κυρίως για την πατρίδα του Ζαγορά. Η πρώτη του γενναία δωρεά σε χρήματα, βιβλία, εποπτικά όργανα κ.λπ. για λειτουργία σχολείου και βιβλιοθήκης φθάνει στην Ζαγορά (μέσω Σμύρνης με τα Ζαγοριανά καράβια) το 1762

4 Σε πιστοποιητικό του Σχολάρχη Γεωργίου Κρανά, στις 15 Ιουνίου 1835, εμφανίζεται επίσημα για πρώτη φορά η ονομασία «Ζωσιμαία Σχολή».

αχειριστές της περιουσίας των Ζωσιμάδων είχαν ως αποτέλεσμα το Σχολείο να παρακμάσει και η Βιβλιοθήκη να μαραζώσει και να λεηλατηθεί. Ο πρώτος *Γενικός Κατάλογος της Βιβλιοθήκης της Ζωσιμαίας Σχολής*, φαίνεται να συντάχθηκε τον Σεπτέμβριο του 1852, επί *Γυμνασιαρχίας Αναστασίου Σακελλάριου*. Η γνωριμία του με τον γαλλικό εκδοτικό οίκο Firmin Didot, είχε σαν αποτέλεσμα τον εμπλουτισμό της Βιβλιοθήκης με σημαντικό αριθμό νέων βιβλίων, σπάνιες εκδόσεις και χειρόγραφα. Επί *Γυμνασιαρχίας Σπυρίδωνος Μανάρη* (1862-1881), η Βιβλιοθήκη οργανώθηκε καλύτερα. Με Ειδικό Άρθρο, ο Νέος Κανονισμός της Σχολής προέβλεπε διορισμό Βιβλιοφύλακα και ετήσιο χρηματικό ποσό για αγορά βιβλίων. Παράλληλα, η Βιβλιοθήκη εμπλουτίστηκε με σημαντικές δωρεές του Νεόφυτου Δούκα, Ανδρέα Κομπατή, Δημ. Αναγνωστόπουλου, Βασιλείου Τσίμα, Π. Λαζαρά και Δοσιθέου Φιλίτη, ευεργέτη από το Βουκουρέστι.

Ο Ελληνοτουρκικός Πόλεμος του 1897 προκάλεσε την αναστολή λειτουργίας της Ζωσιμαίας, για τρεις εβδομάδες. Τον Οκτώβριο της ίδιας χρονιάς, η Εφοροεπιτροπεία αποφάσισε τον εμπλουτισμό της βιβλιοθήκης, με το πόσο των 15.000 οθωμανικών λιρών. Μάλιστα, με ισχυρή προτροπή του *Μητροπολίτη Ιωαννίνων Γρηγορίου Καλλίδη*, κλήθηκε οποιοσδήποτε κατείχε βιβλία, να τα επιστρέψει άμεσα, με τον κίνδυνο επιβολής θρησκευτικής ποινής, αποστέρησης ή/και παύσης της ιδιότητας του μέλους της θρησκευτικής κοινότητας «εκκλησιαστικών επιτίμιον».

Το νέο Διδακτήριο της Ζωσιμαίας Σχολής εγκαινιάστηκε στις 14 Φεβρουαρίου του 1905. Στο κτίριο, μεταφέρθηκε η Σχολή και περίπου 1.500 βιβλία της αρχικής Βιβλιοθήκης. Ο μεγαλύτερος όγκος των βιβλίων της Σχολής, παρά τη θεμελίωση του μεγαλοπρεπούς κτιρίου, παρέμεινε στα υπόγεια του Ορφανοτροφείου Γ. Σταύρου έως το 1912. Κατά το διάστημα αυτό, αυτή λεηλατούνταν χωρίς έλεγχο και τα βιβλία καταστρέφονταν. Ο *Στίλπων Κυριακίδης*, Καθηγητής της Ζωσιμαίας Σχολής, περισυνέλλεξε τα χειρόγραφα της Ζωσιμαίας Σχολής και συνέταξε σχετικό Κατάλογο, τον οποίο δημοσίευσε το 1912.

Ιδιαίτερο υπήρξε το ενδιαφέρον του *Γυμνασιάρχη Χρίστου Σούλη* για την οργάνωση, συνεχή εμπλουτισμό και λειτουργία της Βιβλιοθήκης. Σκοπός του, η συστηματική και επιστημονική κατάταξη της Βιβλιοθήκης. Ο ίδιος περισυνέλλεξε, από τα υπόγεια, τα καθάρισε, τα τοποθέτησε σε κατάλληλο χώρο, εξασφαλίζοντας τα από την περαιτέρω καταστροφή και συνέταξε *Γενικό Κατάλογο των βιβλίων* της Βιβλιοθήκης της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων. Συνεργάστηκε με τους Διευθυντές της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων και παράλληλα υπέβαλε *Υπόμνημα προς τον Υπουργό επί των Θρησκευμάτων & Παιδείας "Περί της Βιβλιοθήκης της Ζωσιμαίας Σχολής Ιωαννίνων"* και *Σχέδιου Νόμου "Περί της εν Ιωαννίνους Βιβλιοθήκης της Ζωσιμαίας Σχολής"*. Αποτέλεσμα ήταν ο *Αναγκαστικός Νόμος 1161/38 "Περί ιδρύσεως Ζωσιμαίας εν Ηπείρω Βιβλιοθήκης"* (31/03/1938). Έτσι, ιδρύθηκε η ανεξάρτητη Ζωσιμαία Βιβλιοθήκη, Νομικό Πρόσωπο Δημοσίου Δικαίου, υπαγόταν στη δικαιοδοσία της Εκπαιδευτικής Επιτροπής Ζωσιμαίων και βρισκόταν υπό τον ανώτατο έλεγχο και εποπτεία του Υπουργείου Θρησκευμάτων και Εθνικής Παιδείας. Η ανεξάρτητη πλέον Βιβλιοθήκη βρήκε τη στέγη της στο κτίριο της Παιδαγωγικής Ακαδημίας.

Κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τα βιβλία και άλλα αντικείμενα της Ζωσιμαίας Βιβλιοθήκης μεταφέρθηκαν, λόγω επίταξης της Ακαδημίας, στο Ορφανοτροφείο Γεωργίου Σταύρου και στην οικία της Βιβλιοφύλακα Ευτυχίας Πρίντζου, για να ανακαλυφθούν, το 1943, στο Γηροκομείο Ιωαννίνων. Η εγκατάσταση της Ζωσιμαίας στην *Παλιά Συναγωγή Kahal Kadosh Yashan* μετά την αιφνιδιαστική εφαρμογή της «Τελικής Λύσης» για τους Εβραίους των Ιωαννίνων, τον Μαρτίο του 1944, οδήγησε στη σωτηρία της. Η Βιβλιοθήκη των περισσότερων από 6.000 βιβλίων, του «Πανεπιστημίου των Ζωσιμάδων», βρήκε στέγη σε ένα Οθωμανικό σπίτι, που λειτουρ-

γούσε ως Γαλλικό Προξενείο. Το 1945, τα τεκμήρια επιστρέφουν στη Ζωσιμαία Παιδαγωγική Ακαδημία, χωρίς να είναι εύκολο να προσδιοριστεί ο αριθμός των διασωθέντων και η κατάστασή τους. Το 1949 η Βιβλιοθήκη υπάγεται στον Α.Ν 1362/1949 (ΦΕΚ 337 Α΄/29.11.1949) «Περί ιδρύσεως, ανασυγκροτήσεως και ενιαίας οργανώσεως των ανά το Κράτος Βιβλιοθηκών», τον πρώτο Νόμο για τις Δημόσιες Βιβλιοθήκες, που υπάγονται στην αρμοδιότητα του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας.

Η κακή κατάσταση των χειρογράφων, παλαιτύπων, βιβλίων, η πίεση από την τοπική κοινωνία για εξεύρεση λύσης αλλά και οι φιλονικίες μεταξύ των εμπλεκόμενων φορέων, συνεχίζονται έως και το 1953, όταν επιτέλους παραχωρήθηκε το Μέγαρο του Υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδος για στέγαση της Ζωσιμαίας εν Ηπείρω Βιβλιοθήκης. Τα εγκαίνια της Ζωσιμαίας εν Ηπείρω Βιβλιοθήκης, στο τέως κτίριο της Ε.Τ.Ε., πραγματοποιήθηκαν στις 21/2/1962. Το 1978, με τον Ν.1168/1978 προστέθηκε ο όρος «Δημόσια» στον τίτλο της Βιβλιοθήκης και ονομάστηκε *Ζωσιμαία Δημόσια Βιβλιοθήκη Ιωαννίνων*.

V. Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζακύνθου

Το 1628 ο κερκυραίος Θωμάς Φλαγγίνης, ιδρυτής του φλαγγινιανού φροντιστηρίου, έστειλε από τη Βενετία και δώρισε στην κοινότητα της Ζακύνθου διακόσιους τόμους με έργα των δοκιμοτέρων Ελλήνων και Λατίνων συγγραφέων, καθώς και λεξικά, για να ιδρυθεί βιβλιοθήκη στη σχολή της κοινότητας⁵. Αν και στη σχολή υπήρχαν βιβλία προς χρήση των μαθητών, η δωρεά του Φλαγγίνη σηματοδοτεί την ίδρυση της βιβλιοθήκης και λόγω του σκοπού της αλλά και της ποσότητας και του είδους των βιβλίων. Όταν δώρισε τα βιβλία στεγαζόταν σε αίθουσα της σχολής και έφορος ήταν ο Καθολικός Επίσκοπος Ζακύνθου και Κεφαλληνίας Βαλτάσαρ Μαρία Ρεμονδίνη.

Ο κρητικός Μιχαήλ Αγαπητός κληρικός, ιεροκήρυκας, δάσκαλος και ζωγράφος, που ήρθε στη Ζάκυνθο μετά την άλωση της Κρήτης και παρέδιδε μαθήματα ελληνικής γλώσσας και αλφειογραφίας, κληροδότησε στη βιβλιοθήκη το 1702 τη βιβλιοθήκη του με έργα κυρίως ποιητικά, ρητορικά, γραμματικά. Επί Γάλλων Δημοκρατικών ορίστηκε Διευθυντής δημόσιας εκπαίδευσης ο Πέτρος Αυγουστίνος Γκυς και συνεπώς αυτός επόπτευε και τη βιβλιοθήκη προστατεύοντας τη από τις λεηλασίες, που συνέβαιναν τότε.

Επίσημα ως Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου ιδρύθηκε το 1803 επί Επτανήσου πολιτείας. Πρώτοι ευεργέτες της ήταν οι Ζωσιμάδες που το 1805 πλούτισαν τη βιβλιοθήκη με έργα του Κοραή, του Θεοτόκη, του Βουλγάρεως και άλλων. Βιβλία αγόρασε και η κυβέρνηση σημειώνει ο Χιώτης, πολύτιμες εκδόσεις κλασικών και άλλα χρήσιμα βιβλία και συμπληρώνει ότι η βιβλιοθήκη ήταν προσαρτημένη στο λύκειο.

Στα χρόνια της Αγγλοκρατίας εποπτεύονταν από τον Γενικό Έφορο των Δημοτικών Σχολείων Πλάτωνα Πετρίδη, ο οποίος κατέβαλε σημαντικές προσπάθειες για την οργάνωση των δημο-

5 Επί ενετοκρατίας στα Επτάνησα δεν λειτουργούσαν τυπογραφεία και για αυτό ήταν αισθητή η έλλειψη βιβλίων, τα οποία μεταφέρονταν από τη Βενετία κυρίως στα μέγαρα των ευγενών και των λογίων. Βέβαια υπήρχαν βιβλιοθήκες και σε φτωχότερα σπίτια. Η βενετική κυβέρνηση αποφάσισε την ίδρυση σχολής προς εκπαίδευση του κλήρου και των φιλομαθών. Το 1556 η κοινότητα Ζακύνθου ζήτησε από τον κυβερνήτη δημόσιο διδάσκαλο για την εκπαίδευση της νεολαίας και την εκμάθηση της λατινικής. Η κυβέρνηση συμφώνησε με τον όρο να πληρώνει το δημοτικό ταμείο και όχι το δημόσιο. Μετά τον θάνατο του Αγίου Διονυσίου το 1622 ζητήθηκε η μονή της Αναφωνήτριας, που είχε παραχωρηθεί στον Άγιο, να περιέλθει στην κοινότητα και με τα εισοδήματά της να ιδρυθεί σχολή για τη δημόσια εκπαίδευση. Με δοκικό διάταγμα στις 08/06/1623 παραχωρήθηκε η περιουσία της μονής και συγκεκριμένα η καταβολή για 25 χρόνια 150 δοκάτων ζακυνθινών για την πληρωμή δασκάλου, τον οποίο επέλεγε η κοινότητα και επόπτες που όριζε ο Προβλεπτής.

σίων βιβλιοθηκών στα Ιόνια νησιά.⁶ Το 1823 ο Θεοδόσιος Δημάδης κληροδότησε τα βιβλία του στη βιβλιοθήκη και εκατό δίστηλα για την αγορά βιβλίων⁷.

Όταν διηύθυνε ο καθηγητής Φιλητάς το 1828, η βιβλιοθήκη προσαρτήθηκε στο δευτερεύον σχολείο. Οι Άγγλοι τοποτηρητές Φιλτσόρς και Δόγγλες διά του δημοσυμβούλου Γεωργίου Κομούτου συνέβαλαν στον εμπλουτισμό της. Έπειτα οι Ροβέρτος Σολωμός το 1832 (1146 τόμους), Φραγκίσκος Μουτσάν το 1842 και Αντώνιος Στραβοπόδης κληροδότησαν τις βιβλιοθήκες τους στη βιβλιοθήκη.

Με την ένωση των Επτανήσων η βιβλιοθήκη εντάχθηκε στο βασιλικό Γυμνάσιο και η διαχείρισή της ανατέθηκε στον εκάστοτε Γυμνασιάρχη, ο οποίος όριζε επιμελητή κάποιον καθηγητή. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος αναφέρεται στα απομνημονεύματά του και στη βιβλιοθήκη κατά τη διάρκεια των μαθητικών του χρόνων.⁸

Το 1876 ο Δήμαρχος Ιωάννης Πλέσσας πρότεινε ως έφορο της βιβλιοθήκης τον Παναγιώτη Χιώτη. Όμως ο γυμνασιάρχης Παπαγεωργίου με αναφορές στο υπουργείο τόνισε ότι η βιβλιοθήκη ανήκει στο κράτος και όχι στο Δήμο και έτσι παρέμεινε υπό την εποπτεία του γυμνασιάρχου. Επιμελητές της υπήρξαν οι καθηγητές Ιγνάτιος Μαρτζώκης, Μάρκος Βιαγγίνης και Όθων Ρέντζος.

Με απόφαση του Κ. Λομβάρδου η βιβλιοθήκη αποσπάστηκε αρχικά το 1882 από το γυμνάσιο και με νόμο που εκδόθηκε αργότερα το 1887 αποτέλεσε ιδιαίτερη δημόσια υπηρεσία με άμισθο επόπτη και έμμισθο βιβλιοφύλακα, στεγαζόμενη σε ιδιαίτερο οίκημα, στο μέγαρο Κομούτου πίσω από την πλατεία Αγίου Μάρκου. Με έφορο τον Π. Χιώτη και βιβλιοφύλακα τον Διονύσιο Ηλιακόπουλο ξεκίνησε μια νέα εποχή για τη βιβλιοθήκη. Ο αριθμός των τόμων μέσα σε λίγο χρόνο αυξήθηκε και έφτασε στους 12.500 τόμους. Προσελκύονται σπουδαίοι δωρητές, όπως ο Δημήτριος Λούντζης – Σολωμός, που δώρησε μέρος των βιβλίων του Σολωμού.⁹ Ο Παύλος και η Ισαβέλλα Καρρέρ δώρησαν βιβλία, ελαιογραφικά, υδατογραφικά, ιχνογραφικά σχέδια του πατρός τους Ζήσιμου Ιατρά ζωγράφου. Ο Σαλβατώρ αναφέρει και χάρτη της Ζακύνθου σχεδιασμένο από τον τοποτηρητή Ρος και τον Αρμωστή Άνταμ.¹⁰ Με πρωτοβουλία του Χιώτη δημιουργήθηκε μικρό αρχαιολογικό, νομισματικό και γεωλογικό μουσείο, στο οποίο φυλάσσονταν και οι αρχαιότητες που ανακαλύπτονταν στο νησί μέχρι το 1909, που μεταφέρθηκαν τα κειμήλια αυτά στο Μουσείο.

Μεταξύ των σπάνιων εκδόσεων πλην της αρχέτυπης εικονογραφημένης με ξυλογραφίες έκδοσης του Δάντη 1491 αναφέρονται και Οβίδιος 1507, Ηρόδοτος 1508, Σοφοκλέους «τραγωδία μετά σχολίων» 1522, Βοκκάκιος 1527, Ξενοφώντος άπαντα 1527, «Προφητεία» περγαμνή του δωδέκατου αιώνα, διάφορες επιστολές που αφορούσαν στην ελληνική επανάσταση, μεταξύ άλλων επίσης δώρισαν πίνακες ο Νικόλαος Τσουκαλάς, ο Δημ. Πελεκάσης, ο Ιωάννης Ταμβάκης, η Ελένη Μερκάτη.

Οι πολιτικές αλλαγές επηρέαζαν και τη βιβλιοθήκη. Το 1885 απολύθηκε ο Διονύσιος Ηλιακόπουλος για λόγους οικονομίας από την κυβέρνηση Δεληγιάννη και επαναπροσλήφθηκε το 1886 από την κυβέρνηση Τρικούπη με παρέμβαση του Λομβάρδου.¹¹ Βέβαια απολύθηκε εκ νέου από την κυβέρνηση Δεληγιάννη το 1891, προσελήφθη ο Διονύσιος Αδρακτάς και το 1892

6 Ν.Κ. Κουρκουμέλη, Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας, Αθήνα 2002, σ.128.

7 Εφ. Ελπίς, Ζάκυνθος, 1894.

8 Ξενόπουλου Άπαντα, τ. Α', σσ.113-117.

9 Εφ. Ελπίς, 13-05-1884.

10 Σαλβατώρ, Ζάντε, εκδόσεις Μπάστα, έκδοση β', τ. 2, σσ.19-20.

11 Εφ. Ελπίς 25/05/1885 & ΦΕΚ 136/28.5.1886.

απολύθηκε και επαναπροσλήφθηκε ο Ηλιακόπουλος. Το 1893 αφαιρείται το κονδύλιο και απολύεται.

Με τους σεισμούς του 1893 κατέπεσε μέρος του κτιρίου και έμπαιναν νερά και θα καταστρέφονταν πολύτιμα κειμήλια, εάν δεν τα διέσωζε ο Ηλιακόπουλος, αν και απολυμένος. Το 1894 ο Ηλιακόπουλος προσελήφθη εκ νέου και παρέμεινε στη θέση του βιβλιοφύλακα μέχρι τον θάνατό του στις 29 Δεκεμβρίου 1895 έχοντας την εκτίμηση των συμπατριωτών του. Το 1896 στις 2 Ιανουαρίου απεβίωσε και ο Χιώτης. Τον Χιώτη διαδέχτηκαν οι Όθων Ρέντζος, Νικόλαος Μινώτος, Κωνσταντίνος Σιγούρος, Δημήτριος Γιγάντες. Τον Ηλιακόπουλο διαδέχτηκαν οι Αθανάσιος Πήλικας, Διονύσιος Λιβέρης, Ροβέρτος Κυβετός και Γεώργιος Κονοφάος, ο πρώτος βιβλιοφύλακας ως μόνιμος υπάλληλος μετά την αναθεώρηση του Συντάγματος το 1911. Από το 1914 λόγω των πολέμων η βιβλιοθήκη παρέμενε κλειστή.

Ο νέος νόμος περί ενοποιήσεως των βιβλιοθηκών Ζακύνθου ψηφίστηκε το 1935 και ήταν έργο του Νικολάου Κολουβά. Με το νόμο αυτόν, οι βιβλιοθήκες-δημόσια και δημοτική- αποτέλεσαν μια δημόσια υπηρεσία με την επωνυμία 'Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου'. Το νέο κτίριο, το μέγαρο Μεσαλά, μισθώθηκε το 1937 από το δημόσιο για τη στέγαση της βιβλιοθήκης σε δύο ορόφους, στο οποίο δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν αναγνωστήρια, η αίθουσα Φώσκολου, πινακοθήκη και αίθουσα διαλέξεων και εκδηλώσεων. Το 1936, όταν παρέλαβε ως Αρχαιοφύλακας ο Δημήτριος Κοριατόπουλος από τα 20.000 περίπου βιβλία άνω των 10.000 ήταν εντελώς κατεστραμμένα. Έπειτα από συστηματική αποδελτίωση και ταξινόμηση βρέθηκαν όχι πάνω από 10.000 τόμοι. Το 1937 έγινε από την Εθνική Βιβλιοθήκη δωρεά 3000 τόμων, επίσης δωρεές από τον Ιγγλέση, την οικογένεια Αργασάρη Λομβάρδου 1000 περίπου τόμοι, από διάφορους καθηγητές του πανεπιστημίου, λογίους και Ζακυνθινούς 1000 περίπου τόμοι. Με ενέργειες του Αναστασίου Ταβουλάρη ενισχύθηκε η βιβλιοθήκη από το Υπουργείο Παιδείας με 10.000.000 δραχμές με αποτέλεσμα το 1940 να αποτελείται από 15.000 τόμους. Μια πυρκαγιά που προκλήθηκε από σανό στο ισόγειο της βιβλιοθήκης στις 27 /10 του 1945 προκάλεσε ζημιές. Υπό την εποπτεία του Κοριατοπούλου πραγματοποιήθηκε αποδελτίωση του περιεχομένου της βιβλιοθήκης και επεκτάθηκε στους δύο ορόφους του μεγάρου Μεσαλά, όπου δημιουργήθηκε και αίθουσα διαλέξεων και πινακοθήκη. Αυτός παραιτήθηκε το 1950 και έμεινε η μοναδική υπάλληλος η ταξινόμος Αικατερίνη Παρπαρία, η οποία έδωσε νέα ζωή. Αυτή με ζήλο μερίμνησε για τον εμπλουτισμό του υλικού, την απρόσκοπτη λειτουργία και την παροχή βοήθειας στο κοινό και ειδικότερα στους μαθητές, που κατέφευγαν στη βιβλιοθήκη για μελέτη. Το 1950 διορίστηκε διευθυντής ο καθηγητής φιλολογίας Παναγιώτης Μαρίνος.

Την 12^η Αυγούστου 1953, έγινε σεισμός και ακολούθησε πυρκαγιά. Το κτίριο της βιβλιοθήκης γλίτωσε από τον σεισμό. Έπιασε όμως φωτιά τρεις-τέσσερις μέρες αργότερα από μια εμπρηστική βόμβα που έριξαν για την κατεδάφιση ετοιμόρροπων τοίχων του γειτονικού ξενοδοχείου Πτι-παλαί στην οδό Φιλικών. Μάταια η Αικατερίνη Παρπαρία μόνη μέσα στον χαλασμό και στα ερείπια έτρεχε σε διοικητές και πυροσβέστες. Καμία κατανόηση, καμία βοήθεια και από το ανεκτίμητο εκείνο υλικό δεν γλίτωσε τίποτα. Ούτε ένα φύλλο. Αρχέτυπα, η περίφημη εικονογραφημένη με ξυλογραφίες έκδοση του Δάντη του 1491, Παλαίτυπα, χειρόγραφα, κώδικες, έγγραφα ιστορικά και επιστολές του Ιωάννη Καποδίστρια, του Αλέξανδρου Μαυροκορδάτου, του Πετρόμπεη Μαυρομιχάλη, όλη η αλληλογραφία του αγώνα. Όλα μαζί και η αξιόλογη πινακοθήκη έγιναν στάχτη. Η απώλεια μεγάλη και ανεπανόρθωτη ζημιά για τον πνευματικό κόσμο. Η Παρπαρία, ο Νικόλαος Βαρβιάνης και ο Διονύσιος Μπουλαντζάς περιέρχονταν τα ερειπωμένα, αλλά άκαυστα μέρη της πόλης και μάζευαν ό,τι μπορούσε να διασωθεί. Κάθε Ζακυνθινός που γλίτωσε λίγα βιβλία, τα προσφέρει για τη μέλλουσα δημόσια βιβλιοθήκη. Προ-

σπάθεια και προσφορά μεγάλης σπουδαιότητας, για να διασωθεί το πνευματικό παρελθόν του νησιού. Όλα μεταφέρονταν με τη βοήθεια στρατιωτών στο σχολείο του Άμμου. Πρώτα διασώθηκαν από τη βιβλιοθήκη του Λ. Ζώη στην έπαυλη Αγγελοπούλου-Μερκάτη με τη συμβολή της Παρπαρία 293 τόμοι. Η Διονυσία Χρονοπούλου Σιγούρου δώρισε 337 τόμους από τη βιβλιοθήκη του πατέρα της Ροβέρτου, ο Δημήτριος Πελεκάσης δώρισε πολλά βιβλία ιστορικού τοπικού περιεχομένου, οι αδελφοί Βύρων και Δημήτριος Μακρής έδωσαν τη βιβλιοθήκη τους με βιβλία του Αρχιεπισκόπου Νικολάου Κατραμή. Ο Διονύσιος Ρώμας από το εθνικό ίδρυμα ραδιοφωνίας έκανε έκκληση στο αθηναϊκό κοινό να συνδράμει τη βιβλιοθήκη. Ο Ντίνος Κονόμος από τη στήλη «Σημειώματα» των Επτανησιακών Φύλλων συνεχώς υπενθύμιζε τις ανάγκες της βιβλιοθήκης. Ζακυνθinoί και ξένοι έστειλαν πολλά βιβλία για την ανασυγκρότηση της βιβλιοθήκης, ενώ στην Ελλάδα και στο εξωτερικό δημιουργήθηκαν επιτροπές που συγκέντρωναν χρήματα για τη βιβλιοθήκη. Η χήρα του Γεωργίου Χαριτάκη κυρία Σοφία Μπέρτχολδ δώρισε μεγάλο μέρος της βιβλιοθήκης του συζύγου της, 3591 βιβλία, ο Απόστολος Φλάμπουρας από την Αμερική έστειλε 35 κιβώτια με χιλιάδες τόμους βιβλίων. Αρχικά στο σχολείο του άμμου ανοίγει καθημερινά το αναγνωστήριο υπό την εποπτεία της κυρίας Παρπαρία προσφέροντας εγκυκλοπαίδειες και βιβλία στους μαθητές την εποχή εκείνη. Άλλωστε δεν είναι τυχαίο ότι το πρώτο βιβλίο που γράφτηκε στο βιβλίο εισαγωγής της βιβλιοθήκης είναι 24 τόμοι της μεγάλης ελληνικής εγκυκλοπαίδειας. Τέλος, ο Καιροφύλας δώρισε περίπου 300 τόμους βιβλίων, ελαιογραφίες και θαλασσογραφίες της Ζακύνθου και μια ελαιογραφία που απεικόνιζε την ανιψιά του Διονυσίου Σολωμού με το ποίημά του.

Η βιβλιοθήκη μεταφέρθηκε από το σχολείο του Άμμου τον Οκτώβριο του 1959 και στεγάστηκε στο νέο της κτίριο 630 τετραγωνικών μέτρων στη μία πτέρυγα του άνω ορόφου του μεγάρου του πνευματικού κέντρου στην πλατεία Σολωμού, όπου βρίσκεται και σήμερα. Από το 1967 άρχισε η αγορά βιβλίων με σκοπό τον εμπλουτισμό της σύγχρονης συλλογής. Στηρίχθηκε επίσης από το Υπουργείο Παιδείας, το Υπουργείο προεδρίας της κυβερνήσεως, το Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών, διάφορους οργανισμούς και ιδρύματα, καθώς και κληροδοτήματα, όπως από την οικογένεια Κύρου.¹²

Με την υπ' αριθμ. 13647/ΙΖ/24-02-2004 διαπιστωτική πράξη του Υπουργείου Παιδείας και Θρησκευμάτων με θέμα «Διατήρηση του χαρακτηρισμού δημοσίων βιβλιοθηκών ως Ιστορικών» επικυρώθηκε ο χαρακτηρισμός της βιβλιοθήκης Ζακύνθου ως «Ιστορική» κατά την έννοια των σχετικών διατάξεων του Ν. 3149/2003.

Περιλαμβάνει σήμερα περίπου 87.000 τόμους βιβλίων, αρχείο τοπικού τύπου, ανέκδοτα αρχεία, παλαιά περιοδικά και εφημερίδες. Στο αναγνωστήριο της βιβλιοθήκης διατίθενται σύγχρονα βιβλία, εγκυκλοπαίδειες, λεξικά, περιοδικά και γενικά πληροφοριακά βιβλία και εκδόσεις. Στους χώρους της βιβλιοθήκης υπάρχουν μόνιμες εκθέσεις με πίνακες ζωγραφικής της Χαρίκλειας Ξενοπούλου, της Αμαλίας Νταγιάντα, της Μαρίας Ρουσέα και άλλων ζωγράφων. Πορτρέτα δωρητών και άλλων σημαντικών ανθρώπων, όπως του Φραγκίσκου Μουτσάν, του Δ. Πατέλη, του Γ. Σφήκα, του Διον. Ρώμα, γλυπτά της Ειρήνης Χαριάτη, φωτογραφίες της προσεισμικής Ζακύνθου από τη δωρεά του Ντίνου Κονόμου, έγχρωμες φωτογραφίες από το σεισμό του 1953 προερχόμενες από τη δωρεά του Αμερικανού πολιτικού *J. Baker*, συλλογή με τοπικές ενδυμασίες των χωριών και της πόλης της Ζακύνθου της Μαρίας Κολυβά, αδελφής του Νικολάου Κολυβά, κειμήλια και παλιά έπιπλα. Νυφιάτικα πουκάμισα από τον Άγιο Λέοντα, δείγμα ζακυνθινού κεντήματος (δωρεά Βικτωρίας Κεφαλοπούλου), παραδοσιακό ταμπουρλονιά-

12 Εφ. Ηχώ της Ζακύνθου 15.3.1961.

καρο. Επίσης διασώζεται και εκτίθεται κομμάτι από το δέντρο κάτω από το οποίο ο εθνικός μας ποιητής έγραψε τον Ύμνο εις την Ελευθερία.

VI. Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος

Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος ιδρύθηκε το 1829 από τον κυβερνήτη της Ελλάδος Ιωάννη Καποδίστρια μαζί με το Μουσείο στο Ορφανοτροφείο της Αίγινας, με πρώτο διευθυντή του Μουσείου και της Βιβλιοθήκης τον Ανδρέα Μουστοξύδη. Ο απώτερος σκοπός ήταν η συγκέντρωση των βιβλίων, που κατέφθαναν ως χορηγίες από τους Έλληνες και Φιλέλληνες του εξωτερικού. Δύο χρόνια μετά η βιβλιοθήκη αριθμούσε 1.018 τόμους. Από το 1832 η βιβλιοθήκη χωρίστηκε από το Μουσείο του Ορφανοτροφείου και έγινε ανεξάρτητη με επόπτη τον διδάσκαλο του Γένους Γεώργιο Γεννάδιο, ο οποίος συνέταξε και τον πρώτο κατάλογο με 777 τίτλους, 911 σώματα και 1866 τόμους. Στην Αθήνα μεταφέρθηκε το 1834 επί Όθωνος. Το 1838 ιδρύθηκε η βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου στην κατοικία του Σταμάτη Κλεάνθη στην Πλάκα και στη συνέχεια στο κεντρικό κτίριο του Πανεπιστημίου Αθηνών. Το 1842 με το βασιλικό διάταγμα 19/31-03-1842 οι δύο βιβλιοθήκες ενώθηκαν τοπικά και διοικητικά στο κτίριο του Πανεπιστημίου με έφορο τον Γεώργιο Κοζάκη Τυπάλδο.

Η νομοθετική πορεία της Εθνικής Βιβλιοθήκης αντικατοπτρίζει την ανάγκη και τις συνθήκες της εποχής της. Ο νόμος 2386/24/6/1920, ΦΕΚ 147, τ. Α, 24/6/1920 και το Βασιλικό Διάταγμα του 1921 (Β.Δ. 31/8/1921, ΦΕΚ 177, τ. Α.) που ακολούθησε έθεσαν τις βάσεις για τη λειτουργία και τη διοίκησή της μετά τη μετακίνησή της στο νέο κτίριο της στην οδό Πανεπιστημίου. Αν και παρουσιάζουν γενική ευφορία και αισιόδοξη διάθεση για μια πιο ουσιαστική αναδιοργάνωση, δεν παρέχουν σαφείς προοπτικές για το μέλλον της βιβλιοθήκης. Ο νόμος 814/1943, ΦΕΚ τ. Α, 28/10/1943 περιορίζεται σε ρυθμίσεις και δεν προβλέπει στρατηγικές κατευθύνσεις. Απλά αντικαθιστά προηγούμενες διατάξεις χωρίς να παρέχει νέες οδηγίες για το μέλλον. Η αποστολή της βάσει της νομοθεσίας (Ν. 3149/03) συνδέεται με τη συγκέντρωση, οργάνωση και απόδοση στο κοινό, σε κάθε δυνατή μορφή, γραπτών προϊόντων επιστήμης και πολιτισμού που συνδέονται με την Ελλάδα. Όσον αφορά την Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, ο Ν. 4451/2017 είναι ουσιαστικά εκτελεστικός νόμος των ανωτέρω συνταγματικών διατάξεων.

VI. Νεώτερες εξελίξεις

Με το έργο «Υποστήριξη της εκπαιδευτικής Πράξης από Κινητές Βιβλιοθήκες» του Επιχειρησιακού Προγράμματος Εκπαίδευσης και Αρχικής Επαγγελματικής Κατάρτισης (ΕΠΕΑΕΚ), του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, αρκετές βιβλιοθήκες απέκτησαν κινητή μονάδα. Αυτή η πρωτοβουλία έχει σημαντική συνεισφορά, καθώς επιτρέπει σε σχολεία που δεν διαθέτουν δική τους βιβλιοθήκη να προσφέρουν στους μαθητές τους πρόσβαση σε βιβλία και να ενσωματώσουν τις μονάδες τους στο δίκτυο εθνικών και διεθνών κέντρων πληροφόρησης. Μέσω αυτής της πρωτοβουλίας, επιτυγχάνεται η δημιουργία γέφυρας επικοινωνίας μεταξύ των μαθητών και των κατοίκων απομακρυσμένων περιοχών και του υλικού και των υπηρεσιών της βιβλιοθήκης.

Στο πλαίσιο του επιχειρησιακού προγράμματος «Κοινωνία της Πληροφορίας» (2000-2006), δημιουργήθηκαν Δημόσια Κέντρα Πληροφόρησης. Τα δημόσια κέντρα πληροφόρησης παρέχουν πρόσβαση σε πληροφορίες, υπηρεσίες και πόρους σε ένα ευρύ φάσμα θεμάτων. Τα κέντρα αυτά μπορεί να περιλαμβάνουν υπολογιστικούς σταθμούς, πρόσβαση στο διαδίκτυο, εκπαιδευτικά προγράμματα, εκθέσεις και εκδηλώσεις, καθώς και βοήθεια από βιβλιοθηκονό-

μους και άλλους ειδικούς στην πληροφόρηση. Αποτελούν σημαντικούς πόρους για τους πολίτες που αναζητούν πληροφορίες και υποστήριξη σε διάφορα θέματα.

Το 2008 πολλές βιβλιοθήκες εντάχθηκαν στο Υποέργο «Ψηφιοποίηση Υλικού Δημόσιων Βιβλιοθηκών» από το επιχειρησιακό πρόγραμμα «Κοινωνία της Πληροφορίας» του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας. Αυτή η πρωτοβουλία έχει ως αποτέλεσμα τη δυνατότητα πρόσβασης των χρηστών σε σημαντικό αρχειακό και άλλο υλικό μέσω υπηρεσιών από απόσταση.

Η Ένταξη του Έργου με τίτλο «Ψηφιακός Μετασχηματισμός του Εθνικού Δικτύου Ελληνικών Βιβλιοθηκών / EDigital Transformation of the National Hellenic Libraries Network» το 2022 στο Ταμείο Ανάκαμψης και Ανθεκτικότητας, το οποίο χρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση – Next Generation EU, έχει ως στόχους:

Τη δημιουργία ενός πολυλειτουργικού συνεργατικού δικτύου, στο οποίο θα συμμετέχουν όλες οι Δημόσιες Βιβλιοθήκες της Ελλάδος και στο οποίο κεντρικό ρόλο θα έχει η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος.

Τη διευκόλυνση της καταγραφής του έντυπου και ψηφιακού υλικού που διαθέτουν οι βιβλιοθήκες.

Την εφαρμογή ενιαίων προτύπων για την επίτευξη διαλειτουργικότητας.

Τη δημιουργία ανοιχτών δεδομένων για εξασφάλιση επικοινωνίας με εθνικούς και διεθνείς συσσωρευτές.

Τη βελτίωση του επιπέδου εξυπηρέτησης προς όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης και τους πολίτες.

Την εφαρμογή μεθόδων βελτιστοποίησης των λειτουργιών, ώστε να αποφεύγεται η πολλαπλή επανάληψη ίδιων εργασιών.

Το δίκτυο θα είναι ανοιχτό προς άλλα ομοειδή συστήματα και θα κάνει πλήρη αξιοποίηση των τελευταίων εξελίξεων των ΤΠΕ, προφέροντας εύκολη πρόσβαση προς όλους με προσαρμογή στις δυνατότητες του χρησιμοποιούμενου εξοπλισμού (κινητά, tablets, PC's, συσκευές AMEA).

VII. Συμπεράσματα

Η νομοθεσία για τις δημόσιες βιβλιοθήκες, όπως ο νόμος 1362 «Περί ιδρύσεως, ανασυγκροτήσεως και ενιαίας οργανώσεως των ανά το κράτος βιβλιοθηκών» Ν. 1362/1949 (ΦΕΚ 337, 29/11/1949), περιέγραψε ένα ενιαίο πλαίσιο και υποστήριξε τον θεσμό των βιβλιοθηκών με μια πιο ολοκληρωμένη προσέγγιση¹³. Αυτό αντικατοπτρίζει την προσπάθεια να δοθεί έμφαση στη σημασία των βιβλιοθηκών ως δημόσιων θεσμών που εξυπηρετούν όλους τους πολίτες. Με τον πέρασμα του χρόνου, φαίνεται ότι η βιβλιοθήκη αποσυνδέθηκε σταδιακά από τη μαθησιακή διαδικασία, παρά τις προσπάθειες επανένταξής της μέσω νομοθετικών ενεργειών, όπως με το ν. 1685 άρθρο 43 του (1959) περί σχολικών βιβλιοθηκών.

Η νομοθεσία που εγκρίθηκε το 2003 Ν. 3149/2003, ΦΕΚ 141, τ. Α, 10/6/2003 αποτελεί ένα σημαντικό βήμα προς την αναβάθμιση των βιβλιοθηκών και την προσαρμογή τους στις σύγχρονες ανάγκες και προδιαγραφές. Η μεταστροφή των βιβλιοθηκών προς μια πιο πληροφοριακή και ενημερωτική προσέγγιση τις τελευταίες δεκαετίες οδήγησε σε μια εντυπωσιακή ανάπτυξή τους. Σήμερα, ο ρόλος τους υπερβαίνει την απλή παροχή γνώσης και ψυχαγωγίας, καθώς παρέχουν ζωτικές πληροφορίες για την καθημερινότητα των ανθρώπων. Αυτή η αναδι-
αμόρφωση των βιβλιοθηκών οφείλεται σε δύο βασικούς παράγοντες: την εξέλιξη της τεχνολο-

¹³ Αναλυτικά για τις δημόσιες βιβλιοθήκες και την ανάπτυξη των συλλογών τους βλ. Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους, εκδόσεις Οσελότος, Αθήνα 2020.

γίας και την αυξανόμενη ανάγκη των ανθρώπων για πληροφορίες. Η πρόσβαση στις πληροφορίες είναι τώρα ουσιώδης και οι βιβλιοθήκες πρέπει να παρέχουν αυτή την υπηρεσία σε όλους, ανεξάρτητα από την κοινωνική τους θέση. Επίσης, πρέπει να αναπτύξουν συνεργασίες με άλλους οργανισμούς και να προσφέρουν εξειδικευμένες υπηρεσίες, όπως εκπαιδευτική υποστήριξη και προγράμματα για παιδιά και νέους.

Ο νόμος 3149/2003 ευθυγραμμίζεται με τη Διακήρυξη των IFLA/UNESCO για τις Δημόσιες Βιβλιοθήκες του 1994¹⁴. Σύμφωνα με την οποία η δημόσια βιβλιοθήκη είναι το τοπικό κέντρο πληροφόρησης προσφέροντας όλα τα είδη της γνώσης και της πληροφορίας προς εύκολη διάθεση στους χρήστες της και οι υπηρεσίες της παρέχονται στη βάση της ισότητας στην πρόσβαση για όλους, ανεξαρτήτως ηλικίας, φυλής, φύλου, εθνικότητας, γλώσσας και κοινωνικής τάξης. Οι συλλογές και οι υπηρεσίες είναι απαραίτητο να περιλαμβάνουν όλους τους τύπους των κατάλληλων μέσων που προσφέρει τόσο η σύγχρονη τεχνολογία όσο και οι παραδοσιακές μορφές πληροφόρησης και να μην αποτελούν το αντικείμενο οποιασδήποτε μορφής ιδεολογικής, πολιτικής ή θρησκευτικής λογοκρισίας ή εμπορικών πιέσεων. Τέλος το υλικό πρέπει να αντανακλά τις σύγχρονες τάσεις και την εξέλιξη της κοινωνίας, καθώς επίσης και τη μνήμη της ανθρώπινης προσπάθειας και τη φαντασία.

Ελληνική βιβλιογραφία

- Βαΐα Β. Οικονομίδου. (2022). Η Βιβλιοθήκη του σχολείου των Ζωσιμάδων. Ένα ταξίδι στο χρόνο και το χώρο. Ιωάννινα: Ζωσιμαία Δημόσια Κεντρική Ιστορική Βιβλιοθήκη.
- Δε Βιάζης, Σπ. (1890). Κανονισμός της δημοτικής Φωσκολιανής βιβλιοθήκης μετά προοιμίου και παραρτήματος, στο *Bibliographie Ionienne 1855-1900*, Τόμος Β'. Παρίσι: Ernest Leroux. Διαθέσιμο στο: <https://digitallibrary.academyofathens.gr/archive/item/40648>
- Δημαράς, Κ. Θ. (1981). Ο Νικολόπουλος και η Βιβλιοθήκη του. Ελληνική Εταιρεία Βιβλιοφίλων.
- Δροσίνης, Γ. (1934). Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος. Αθήνα: Ι. Σιδέρης.
- Ζώης, Χ. Α. (1955). Ιστορία της Ζακύνθου. Αθήνα.
- Ζώης, Χ. Α. (1963). Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Ζώης, Χ. Α. (1899). Η Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου. Ζάκυνθος: Τυπογραφείον Ν. Κοντόγιωργα.
- Ζώης, Χ. Α. (1963). Λεξικόν ιστορικών και λαογραφικών Ζακύνθου. Αθήνα: Εκ του Εθνικού Τυπογραφείου.
- Κυριακή-Μάνεση, Δ. (2006). Νομοθεσία και βιβλιοθήκες στην Ελλάδα: Η αντίληψη του κράτους και η αντίληψη της κοινωνίας. Ίδρυμα Ευγενίδου, 19 Μαΐου. Αθήνα: Ίδρυμα Ευγενίδου.
- Κανελλοπούλου-Μπότη, Μ. (2020). Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους. Αθήνα: Οσελότος.
- Περρή, Α. (2005). Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος: οι προοπτικές ανάπτυξης ενός σημαντικού πολιτιστικού και πνευματικού οργανισμού (Μεταπτυχιακή Διατριβή). Πάτρα: ΕΑΠ.
- Σαλβατόρ, Λ. (2008). Ζάντε. Β' Έκδοση. Αθήνα: Μπάστα.
- Σεμερτζάκη, Ε. (2023). Ιστορία των Βιβλιοθηκών στην Ελλάδα: σύντομη αναδρομή. Ίδρυμα Ευγενίδου.
- Σκλαβενίτης, Κ., & Μπώκος, Χ. (1998). [Τίτλος έργου αν δεν είναι γνωστός]. [Εκδότης αν δεν είναι γνωστός].
- Τάγαρης, Χ. (1983). Σκέψεις περί σχηματισμού της Ελληνικής Εθνικής Βιβλιοθήκης και Φιλολογίας (αρ. φύλλου 63, 2/8/1824). Στο *Ιστορία των Βιβλιοθηκών στην Ελλάδα* (σελ. ΙΙΙ). Ίδρυμα Ευγενίδου.
- Τσιμπόγλου, Φ. (2008). Συνεργασίες Βιβλιοθηκών: μια συστημική προσέγγιση. Αθήνα: Παπασωτηρίου.
- Εφημερίδα Ελπίς 25.5.1885 αρ. φύλλου 459
- Εφημερίδα Ελπίς 1.5.1894 αρ. φ. 952
- Εφημερίδα Ελπίς 7.2.1888 αρ. φ. 607
- Εφημερίδα Ελπίς 1.3.1887 αρ. φ.552

14 <https://www.e-nomothesia.gr/kat-ekpaideuse/bibliothekes/n-3149-2003.htm>.

Εφημερίδα Ελπίς 19.3.1889 αρ. φ. 667
Εφημερίδα Νέος Αιών 30.9.1892 αρ. φ. 52
Εφημερίδα Αλήθεια 16.5. 1956 αρ. φ. 401

Ξενόγλωσση βιβλιογραφία

Vassilakaki, E. (2015, July 6). Greek public libraries in economic crisis: The past, the present and the future. *The Bottom Line*.
Kostagiolas, P. A., Banou, C., & Laskari, E. (2009, May 15). Strategic planning and management for the public libraries: The case of Greek Central Public Libraries. *Library Management*.
Monopoli M. & Mastora, A., (2012, August 11-17). Government libraries in Greece: current situation and future considerations, 78th IFLA General Conference and Assembly, Helsinki.
Sidharta C., Mousumi S. & Sujoy D. (2023, August). Perception of public libraries as substantive knowledge organizations.

Ψηφιακές πηγές

Δίκτυο Ελληνικών Βιβλιοθηκών. (χ.χ.). Δημόσια Ιστορική Βιβλιοθήκη Ζακύνθου. Διαθέσιμο στο: <https://network.nlg.gr/library/dimosia-istoriki-vivliothiki-zakynthou/>
Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. (χ. χ.). Νομοθεσία Βιβλιοθηκών. Διαθέσιμο στο: <https://www.nlg.gr/static-page/nomothesia/>
Περί Βιβλιοθηκών. (χ.χ.). Δημόσια Βιβλιοθήκη Ζακύνθου. Διαθέσιμο στο: https://www.aboutlibraries.gr/libraries/handle/20.500.12777/lib_3079
Βιβλιοθήκη Ζακύνθου. (χ.χ.). Ιστορικό. Διαθέσιμο στο: <https://vivliothiki-zakynthou.gr/istoriko>

Από τη λογοκρισία του Κράτους στη λογοκρισία των Πολιτών: Χρειάζεται η Δημοκρατία βιβλιοθήκες ικανές να μας προσβάλλουν όλους;

.....
Ρωξάνα Θεοδώρου
.....

Όλοι οι βιβλιοθηκονόμοι, κάπου ανάμεσα στο πρώτο και στο δεύτερο εξάμηνο των σπουδών τους άκουσαν για τους πέντε νόμους του Ρανγκανάθαν.

1. Τα βιβλία προορίζονται για χρήση
2. Κάθε αναγνώστης έχει το βιβλίο του
3. Κάθε βιβλίο έχει τον αναγνώστη του
4. Οικονομία χρόνου για τον χρήστη
5. Η βιβλιοθήκη είναι ένας εξελισσόμενος οργανισμός.

Έχουν περάσει 93 χρόνια από τη διατύπωση των πέντε νόμων και εξακολουθούν να αποτελούν την αδιαμφισβήτητη βάση της Επιστήμης της Πληροφόρησης, με τη μόνη διαφορά ότι πλέον δεν μιλάμε αποκλειστικά για βιβλία, αλλά για πηγές ή τεκμήρια.

Προφανώς, η διατύπωση των «Νόμων» καθόλου δεν εμπόδισε τις απόπειρες λογοκρισίας¹. Ωστόσο, κατά το παρελθόν, οι όποιες προσπάθειες περιορισμού διακίνησης και πρόσβασης στο υλικό προέρχονταν από κάποια αρχή εξουσίας, είτε αυτή ήταν πολιτική (μια κυβέρνηση, λόγου χάρη, με νομοθετικές παρεμβάσεις), είτε θρησκευτική (μέσω πιέσεων που ασκούσε η επικρατούσα κυρίως οργανωμένη θρησκεία στην πολιτική εξουσία). Συνήθως, στον αντίποδα αυτών υπήρχαν οι πολίτες (ή υπήκοοι, αναλόγως την ιστορική περίοδο), οι οποίοι αντιτάσσονταν στις προσπάθειες αυτές.

Ιστορικά, οι Βιβλιοθήκες δεν αποτελούσαν τον βασικό στόχο της λογοκρισίας. Στόχος ήταν μάλλον οι εκδότες και οι βιβλιοπώλες Ασφαλώς, μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. οι βιβλιοθήκες δημόσιου χαρακτήρα, όπως τις εννοούμε σήμερα, ήταν ουσιαστικά ανύπαρκτες. Η δημιουργία τους και η καταξίωσή τους στη συλλογική συνείδηση συνέπεσε με την εξάπλωση των δημοκρατικών καθεστώτων στη Δύση και άρα με τον περιορισμό της παρεμβατικότητας του Κράτους και της Εκκλησίας στον ιδιωτικό βίο^{2, 3}.

Από τα τέλη του 20^{ου} αιώνα, όμως, έως και σήμερα, παρατηρείται όλο και πιο έντονα ένα νέο φαινόμενο διαρκώς διογκούμενο: η προσπάθεια των ίδιων των πολιτών, είτε μεμονωμένα, είτε οργανωμένων σε ομάδες διαμαρτυρίας, να παρέμβουν και να περιορίσουν τόσο τις ίδιες τις συλλογές των βιβλιοθηκών, όσο και τη δυνατότητα πρόσβασης στο υλικό τους, με στόχο να προστατεύσουν συγκεκριμένες ομάδες πληθυσμού (κυρίως, αλλά όχι αποκλειστικά, ανηλίκους)⁴.

- 1 Webb, S. (2023, September 19). Book Banning. The Free Speech Center; Middle Tennessee State University. <https://firstamendment.mtsu.edu/article/book-banning/>.
- 2 Davis, A. (2023, July 13). Manuscripts Don't Burn: A History of Book Bans. PEN America. <https://pen.org/censorship-history-book-bans/>.
- 3 Freedom To Read. (2023). Bannings and Burnings in History. Freedom to Read. <https://www.freedomtoread.ca/resources/bannings-and-burnings-in-history/>.
- 4 Top 100 Most Frequently Challenged Books: 2000-2009 | Banned Books. (n.d.). Wwww.ala.org. <https://www.ala.org/bbooks/frequentlychallengedbooks/decade2009>.

Ειδικά τα τρία τελευταία χρόνια οι απόπειρες λογοκρισίας σε δημόσιες, ακαδημαϊκές και σχολικές βιβλιοθήκες επιδεικνύουν ανησυχητικά αυξητικές τάσεις. Το 2004 ο αριθμός των τίτλων που «καταγγέλθηκαν», στις ΗΠΑ, με σκοπό την απομάκρυνσή τους από τις συλλογές βιβλιοθηκών ήταν 390, ενώ το 2023 ο αριθμός αυτός έφτασε τους 4.240. Μόνο ανάμεσα στο 2022 και το 2023 η αύξηση στις καταγγελίες άγγιξε το 65% (από 2.571 σε 4.240 τίτλους)^{5, 6}.

Υπεύθυνοι για τις καταγγελίες αυτές είναι κατά το ήμισυ αναγνώστες ή/και γονείς αναγνωστών (στις περιπτώσεις σχολικών βιβλιοθηκών), ενώ για το άλλο μισό ευθύνονται διοικητικές αρχές, εκλεγμένοι εκπρόσωποι, ομάδες πίεσης και βέβαια μια μικρή μερίδα βιβλιοθηκονόμων.

Τις πρώτες δύο δεκαετίες του 21^{ου} αιώνα οι δημόσιες βιβλιοθήκες ήταν εκείνες που δέχονταν τις περισσότερες καταγγελίες και απόπειρες απόσυρσης υλικού. Ωστόσο, τα τελευταία χρόνια, από το 2021 και ύστερα, οι σχολικές βιβλιοθήκες έχουν κατακτήσει αυτήν την άχαρη πρωτιά, δυσκολεύοντας πλέον ιδιαίτερα και την εκπαιδευτική διαδικασία.

Αυτό που έχει εξαιρετικό ενδιαφέρον σε όλη αυτή τη διαμάχη είναι οι λόγοι που οι καταγγέλλοντες επικαλούνται για την απόσυρση του υλικού. Παραθέτω μερικούς.

Αυτοδιάθεση και ελευθερία λόγου: Οι πολίτες επιδιώκουν να έχουν τον έλεγχο του περιεχομένου στις βιβλιοθήκες που χρησιμοποιούν, αισθανόμενοι ότι έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν ποιο υλικό είναι κατάλληλο για τον εαυτό τους και τις οικογένειές τους.

Κοινωνική ευαισθητοποίηση: Η αύξηση της ενημέρωσης και της συνειδητοποίησης γύρω από ζητήματα όπως η πολιτισμική ευαισθησία, η διαφορετικότητα και η σεξουαλική παιδεία έχει οδηγήσει ορισμένους πολίτες να αναζητούν την αφαίρεση από τις συλλογές υλικού που θεωρούν προσβλητικό ή παρεξηγήσιμο.

Θρησκευτικές ή πολιτικές πεποιθήσεις: Ορισμένοι πολίτες μπορεί να ζητούν την απομάκρυνση βιβλίων που θεωρούν προσβλητικά ή αντίθετα στις θρησκευτικές ή πολιτικές τους πεποιθήσεις.

Προστασία των παιδιών: Γονείς και κηδεμόνες μπορεί να ζητούν την απομάκρυνση βιβλίων επειδή θεωρούν ότι το περιεχόμενό τους δεν είναι κατάλληλο για τα παιδιά.

Πολιτιστικές διαφορές: Ενδεχομένως, ορισμένοι πολίτες να ζητούν την αφαίρεση βιβλίων λόγω διαφορών στις πολιτιστικές αξίες ή πρακτικές.

Ποιοι είναι όμως οι τίτλοι που ξυπνούν τόσο έντονες αντιδράσεις ώστε να φτάνουν ακόμα και αναγνώστες να ζητούν την απόσυρσή τους;

Δεν αποτελεί έκπληξη πως κάποια από τα πιο σημαντικά και αμφιλεγόμενα έργα στην ιστορία της ανθρωπότητας έχουν κατά καιρούς πέσει θύματα λογοκρισίας: η Βίβλος, το Κοράνι, ο Διάλογος περί των δύο μεγίστων συστημάτων του κόσμου του Γαλιλαίου, το 1984 του Τζορτζ Όργουελ (στις ΗΠΑ ως κομμουνιστική προπαγάνδα, στη Ρωσία ως καπιταλιστική), η Λολίτα του Ναμπόκοφ είναι ελάχιστα από αυτά.

Υπάρχουν όμως και άλλα, λιγότερο προβλέψιμα, όπως τα έργα του Σαίξπηρ, το Όταν σκοτώνουν τα κοτσούφια, της Χάρπερ Λή, οι Πενήντα αποχρώσεις του Γκρί της E.L James, ο Άρχοντας των Μυγών, του William Gloding, η Αλίκη στην Χώρα των Θαυμάτων (Λιούις Κάρολ), ο Οδυσσέας του Τζέιμς Τζόυς, ο Τροπικός του Καρκίνου του Χένρυ Μίλλερ, η σειρά του Χάρυ Πόττερ, οι Σατανικοί Στίχοι του Σαλμάν Ρουσντί⁷.

5 Blair, E. (2024, April 16). Report: Last year ended with a surge in book bans. NPR; NPR. <https://www.npr.org/2024/04/16/1245037718/book-bans-2023-pen-america>.

6 Censorship by the Numbers | Banned Books. (n.d.). [www.ala.org](https://www.ala.org/bbooks/censorship-numbers). <https://www.ala.org/bbooks/censorship-numbers>.

7 Pendharkar, E. (2023, April 28). Book Bans Over the Years, in Charts. Education Week. <https://www.edweek.org/teaching-learning/book-bans-over-the-years-in-charts/2023/04>.

Υπάρχουν ιστορικά και περιπτώσεις ευρηματικής λογοκρισίας, όπως για παράδειγμα η περίπτωση του Αγώνος Μου, του Αδόλφου Χίτλερ, όπου ενώ δεν υπήρχε «επίσημη» λογοκριτική παρέμβαση, τα πνευματικά δικαιώματα του έργου αποτελούσαν από το τέλος του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου έως το 2015 ιδιοκτησία του κρατιδίου της Βαυαρίας, το οποίο πρακτικά εμπόδιζε την έκδοσή του, μη παραχωρώντας τα σε κανένα εκδότη.

Για το 2023 στην Αμερική (όπου έχουμε και τα περισσότερα στατιστικά στοιχεία⁸) οι πιο «δημοφιλείς» προς απόσυρση τίτλοι ήταν οι εξής:

1. “Gender Queer,” του Maia Kobabe

Εικονογραφημένη αυτοβιογραφία του Kobabe, ενός non-binary προσώπου, η οποία καταγγέλθηκε λόγω του ΛΟΑΤΚΙ περιεχομένου της.

2. “All Boys Aren’t Blue,” του George M. Johnson

Αυτοβιογραφικό βιβλίο, καταγγέλθηκε λόγω του ΛΟΑΤΚΙ περιεχομένου του.

3. “This Book is Gay,” της Juno Dawson

Μη λογοτεχνικό πεζογράφημα που εξετάζει τα στερεότυπα σχετικά με τα κοινωνικά φύλα, τον σεξουαλικό προσανατολισμό κλπ. Καταγγέλθηκε καθώς το περιεχόμενο του θεωρήθηκε εξόχως σεξουαλικό.

4. “The Perks of Being a Wallflower,” του Stephen Chbosky

Νεανικό μυθιστόρημα, best seller, καταγγέλθηκε λόγω του ΛΟΑΤΚΙ περιεχομένου του, και των σκηνών σεξ, βίας και χρήσης ναρκωτικών.

5. “Flamer,” του Mike Curato

Μυθιστόρημα σε μορφή κόμικς, καταγγέλθηκε για ΛΟΑΤΚΙ περιεχόμενο

6. “The Bluest Eye,” της Toni Morrison

Το πρώτο και εξαιρετικά διάσημο βιβλίο της Τόνι Μόρρισον. Πραγματεύεται τα στερεότυπα της ομορφιάς, τον ρατσισμό, και τη σεξουαλική κακοποίηση. Καταγγέλθηκε γιατί προωθεί τη συμπεριληπτικότητα, τη διαφορετικότητα και την ισότητα.

7. “Me and Earl and the Dying Girl,” της Jesse Andrews

Best seller μυθιστόρημα, καταγγέλθηκε λόγω σκηνών σεξουαλικού περιεχομένου.

8. “Tricks,” της Ellen Hopkins

Μυθιστόρημα, καταγγέλθηκε λόγω σεξουαλικού περιεχομένου, σκηνών χρήσης ναρκωτικών και ΛΟΑΤΚΙ περιεχομένου.

9. “Let’s Talk About It,” των Erika Moen και Matthew Nolan

Μυθιστόρημα σε μορφή κόμικς, σχετικά με το σεξ και τις ανθρώπινες σχέσεις. Καταγγέλθηκε, προφανώς λόγω του σεξουαλικού περιεχομένου, συμπεριλαμβανομένων ΛΟΑΤΚΙ αναφορών.

10. “Sold,” της Patricia McCormick

Μυθιστόρημα, βασισμένο σε αληθινή ιστορία σχετικά με ένα κορίτσι θύμα εμπορίου λευκής σαρκός. Καταγγέλθηκε λόγω του σεξουαλικού περιεχομένου του.

Είναι σαφές πως το κοινό χαρακτηριστικό των περισσότερων στοχοποιημένων βιβλίων που κινδυνεύουν με απόσυρση, είναι το ΛΟΑΤΚΙ ή/και σεξουαλικό τους περιεχόμενο⁹.

Η παραπάνω απαρίθμηση ενδεχομένως να δίνει την εντύπωση ότι οι απόπειρες λογοκρισίας προέρχονται αποκλειστικά από το πιο συντηρητικό, δεξιό πολιτικό φάσμα. Όμως, αυτό δεν είναι αλήθεια. Κλασικά βιβλία διάσημων συγγραφέων ξαναγράφονται και «διορθώνονται»

8 American Library Association. (n.d.). Book Ban Data | Banned Books. www.ala.org/bbooks/book-ban-data.

9 Natanson, H. (2023, May 23). Objection to sexual, LGBTQ content propels spike in book challenges. *Washington Post*. <https://www.washingtonpost.com/education/2023/05/23/lgbtq-book-ban-challengers/>.

στην προσπάθεια να απαλείψουν ή τουλάχιστον να αμβλύνουν ρατσιστικό και προσβλητικό περιεχόμενο, κατόπιν απαίτησής του λεγόμενου woke κοινού. Η Αγκάθα Κρίστι, ο Ρόαλντ Νταλ, ο Ίαν Φλέμινγκ, ο Μαρκ Τουέιν, είναι μόνο μερικοί από τους συγγραφείς που έχουν κατακριθεί για τον τρόπο που αντιμετώπισαν τη διαφορετικότητα, τις μειονότητες, τις γυναίκες κ.λπ.

Οι εκδοτικοί οίκοι (ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και στη Μεγάλη Βρετανία (αλλά το φαινόμενο εξαπλώνεται -ομολογουμένως πολύ πιο αργά- και στην υπόλοιπη Ευρώπη), στην προσπάθειά τους να αποφύγουν την «ακύρωση» (εξ ου και το cancel culture), προσλαμβάνουν «αναγνώστες ευαισθησίας» (sensitivity readers), επιφορτισμένους με το καθήκον να εντοπίζουν σε κλασικά, αλλά και σύγχρονα έργα, ακατάλληλες εκφράσεις και να τις διορθώνουν προς το πολιτικώς ορθότερο. Για παράδειγμα στο βιβλίο του Ίαν Φλέμινγκ «Live and Let Die», σε μια σκηνή όπου ο Μπόντ βρίσκεται σε ένα νυχτερινό κέντρο στο Χάρλεμ, η φράση «το κοινό λαχανιασμένο γρύλιζε σαν τα γουρούνια στη γούρνα τους», μετατράπηκε σε «ο Μπόντ μπορούσε να αισθανθεί την ηλεκτρισμένη ατμόσφαιρα».

Κάθε έργο όμως είναι προϊόν της εποχής του και αναπόφευκτα αποτυπώνει την εικόνα της κοινωνίας σε μια στιγμή στο χρόνο. Είναι επίσης απολύτως δικαιολογημένο, αντιλήψεις και συμπεριφορές του παρελθόντος, τώρα να μας είναι ξένες και προσβλητικές. Η αλλοίωση όμως των έργων προκειμένου να «διορθωθούν» ώστε να αντικατοπτρίζουν τα σημερινά ιδεώδη, τελικώς δεν εξυπηρετεί κανέναν εκπαιδευτικό σκοπό. Είναι σαν να μη θέλουμε να μελετήσουμε την Ιστορία όπως αυτή εκτυλίχθηκε γιατί μας ενοχλούν τα εγκλήματα, οι πόλεμοι και οι προδοσίες.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, το ζήτημα παραμένει. Όποια κι αν είναι η σκοπιμότητα της λογοκρισίας, απ' όποιο σημείο του πολιτικού φάσματος κι αν προέρχεται, πλέον, αυτή να θεωρείται στη συλλογική συνείδηση ως καταπιεστικός περιορισμός που εφαρμόζεται από το Κράτος, αντιθέτως, καθιερώνεται ως δικαίωμα των πολιτών να την επιβάλλουν οι ίδιοι στους συμπολίτες τους κάθε φορά που αισθάνονται ότι απειλείται το σύστημα αξιών τους.

Το θέμα προβληματίζει ακόμα περισσότερο όταν εξετάσει κανείς το πλήθος και τη συχνότητα των καταγγελιών¹⁰. Σε μια περίπτωση, το 2023, στη Βόρεια Καρολίνα, μια καταγγελία ενός γονέα ήταν αρκετή για να αφαιρεθεί ένα βιβλίο σχετικά με την ιστορία του ρατσισμού από τη σχολική βιβλιοθήκη και το πρόγραμμα σπουδών¹¹ («Stamped: Racism, Antiracism, and You»). Άλλος ένας γονέας στο Γουισκόνσιν κατάφερε να απομακρυνθούν 444 βιβλία από τη σχολική βιβλιοθήκη. Σε μια έρευνα που διεξήγαγε η Washington Post το 2023, για το διάστημα 2021-2022 διαπιστώθηκε πως 11 άτομα ήταν αποκλειστικά υπεύθυνα για το 60% των αιτημάτων απόσυρσης.

Διαφαίνεται, λοιπόν, πως στις μέρες μας εξελίσσεται ένας πόλεμος ταυτοτήτων, όπου το κάθε άτομο ή ομάδα, προσπαθεί να επιβάλει τις αξίες του στους υπολοίπους, ταυτίζοντας το διαφορετικό με το βλαβερό ή το ανήθικο.

Τι περιθώρια, όμως, μένουν στις βιβλιοθήκες να αντιδράσουν σε αυτό το περιβάλλον; Στην Αμερική οι βιβλιοθηκονόμοι απειλούνται συστηματικά με κυρώσεις έως και απολύσεις, όταν δεν αποσύρουν υλικό που μέρος της κοινότητας θεωρεί ακατάλληλο. Ο βιβλιοθηκονόμος,

10 Just a few hateful parents are responsible for most of the book challenges in America. (2023, May 23). Literary Hub. <https://lithub.com/just-a-few-hateful-parents-are-responsible-for-most-of-the-book-challenges-in-america/> Βλ. και Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους, Οσελότος 2020, σ. 14/ επ.

11 1 parent is responsible for a book ban in North Carolina. (2023, September 8). NPR. <https://www.npr.org/2023/09/08/1198373620/1-parent-is-responsible-for-a-book-ban-in-north-carolina>.

ωστόσο, δεν έχει υποχρέωση να συντηρήσει μια συλλογή που να εξυπηρετεί συγκεκριμένες ιδεολογίες, όποιες κι αν είναι αυτές. Αντιθέτως, σκοπός του είναι να εξυπηρετήσει τις εκάστοτε πληροφοριακές ανάγκες με τον πιο κατάλληλο τρόπο, ανεξαρτήτως των προσωπικών του πεποιθήσεων. Και αυτό είναι αδύνατον να συμβεί όταν οι συλλογές αποψιλώνονται. Να επισημάνουμε επίσης πως οι βιβλιοθηκονόμοι δεν συγκροτούν συλλογές στην τύχη¹². Αντιθέτως, επιλέγουν και ελέγχουν το εισερχόμενο υλικό, ώστε να είναι αντίστοιχο των αναγκών του κοινού που εξυπηρετείται. Με λίγα λόγια, ο βιβλιοθηκονόμος συστηματικά αξιολογεί και επιλέγει το υλικό της συλλογής, βάσει συγκεκριμένων επιστημονικών κριτηρίων και για αυτό κάθε βιβλιοθήκη καταλήγει να διαθέτει μοναδική συλλογή¹³.

Η ελευθερία της έκφρασης είναι από τα πιο πολύπλοκα ως προς την ερμηνεία και διασφάλισή τους δικαιώματα. Η πολυπλοκότητα των νομικών πλαισίων, τα διαμετρικά αντίθετα δικαιώματα και συμφέροντα, η υποκειμενικότητα στην ερμηνεία, οι προκλήσεις της διαδικτυακής ομιλίας, οι πολιτικές πιέσεις, οι άγραφοι κοινωνικοί και πολιτισμικοί κανόνες και οι περιορισμοί στους πόρους συμβάλλουν στη δυσκολία της εφαρμογής της ελευθερίας του λόγου αποτελεσματικά στην πράξη. Παρά τις προκλήσεις αυτές, οι προσπάθειες για τη διατήρηση και προστασία των δικαιωμάτων ελευθερίας του λόγου παραμένουν ουσιώδεις για τη διαφύλαξη των δημοκρατικών αρχών, την προώθηση του ανοικτού διαλόγου και της ανταλλαγής ιδεών και πληροφοριών¹⁴.

Είναι όμως σημαντικό να αντιληφθούμε πως αυτή τη στιγμή διεξάγεται μια μάχη. Μια μάχη ανάμεσα στον σκοταδισμό και την περιχαράκωση από τη μία και τις δημοκρατικές αξίες και την πολυφωνία από την άλλη. Και είναι αναγκαίο σ' αυτή την αντιπαράθεση να πάρουμε θέση. Σταθερά και αμετακίνητα να υπερασπιστούμε τις αξίες που οι βιβλιοθήκες πρεσβεύουν για να μπορέσουμε να διασφαλίσουμε την επιστημονική πρόοδο και την κοινωνική ευημερία. Ειδάλως θα καταλήξουμε να γίνουμε σιωπηλοί συνένοχοι.

Αναπτύσσοντας μια κουλτούρα που εκτιμά την ανοικτή συζήτηση, σέβεται τις διαφορετικές απόψεις και δεν ανέχεται επ' ουδενί οποιαδήποτε προσπάθεια λογοκρισίας, μπορούμε να ανασυστήσουμε μια κοινωνία όπου η λογοκρισία αναγνωρίζεται ως αντίθετη με τις αρχές της δημοκρατίας και της ατομικής ελευθερίας.

Επιστρέφοντας τους Νόμους του Ρανγκανάθαν, κάθε αναγνώστης έχει το βιβλίο του, πράγμα που αυτομάτως σημαίνει πως δεν είναι όλα τα βιβλία κατάλληλα για όλους τους αναγνώστες, όμως ταυτόχρονα, κάθε βιβλίο έχει τον αναγνώστη του, άρα θα πρέπει να μπορεί να είναι διαθέσιμο προς χρήση όποτε αυτό ζητηθεί.

12 Buchanan B. (2024, April 29). What is book banning? And what isn't? The Free Speech Center. <https://firstamendment.mtsu.edu/post/what-is-book-banning-and-what-isnt/>

13 Presidents, A. (2023, April 4). Confronting Book Challenges and Censorship in Libraries. ACRL Insider. <https://acrl.ala.org/acrlinsider/confronting-book-challenges-and-censorship-in-libraries/>. Βλ. και Κανελλοπούλου-Μπόπη Μ., Το δικαίο της πληροφορίας, Αθήνα 2004.

14 Yousef, O. (2022, March 21). Book bans and the threat of censorship rev up political activism in the suburbs. NPR. <https://www.npr.org/2022/03/21/1087000890/book-bans-and-the-threat-of-censorship-rev-up-political-activism-in-the-suburbs>

Το δικαίωμα στην πρόσβαση και χρήση της γνώσης και οι προτάσεις για αλλαγές σε εθνικό και ενωσιακό δίκαιο

.....
Γιώργος Γλωσσιώτης
Γιάννης Τσάκωνας
.....

*[...] οι λόγοι τους διατηρούνται στις γραφές τους:
οφείλεις να τις ανοίξεις, να τις διαβάσεις και να αντιγράψεις τους σοφούς.
Δάσκαλος θα γίνει μόνο αυτός που δέχεται να διδαχτεί.
Η διδαχή του Μερικαρέ, 9η Δυναστεία, Αίγυπτος, περ. 2160 π.Χ.¹*

I. Εισαγωγή

Κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, την εποχή των μεγάλων επαναστάσεων, με την ανάδυση των δικαιωμάτων του ανθρώπου για μόρφωση, πληροφόρηση και κοινωνική άνοδο, είδαμε να διαμορφώνεται μία νέα αντίληψη σχετικά με την πρόσβαση στο παραγόμενο επιστημονικό και πολιτισμικό υλικό. Αρχίζουν και δημιουργούνται οι πρώτες δημόσιες βιβλιοθήκες², αναπτύσσονται οι ακαδημαϊκές και άλλες ειδικές βιβλιοθήκες, εδραζόμενες στην πεποίθηση ότι η χρήση της γνώσης και της πληροφορίας θα αναπτύξει περαιτέρω την επιστημονική, κοινωνική και οικονομική ανάπτυξη. Κατά τον Hobsbawm, «η συμβολή του φιλελευθερισμού ήταν ότι διεκδικούσε να αποκτήσουν όλοι ελεύθερη πρόσβαση στα επιτεύγματα αυτής της κουλτούρας των ηγετικών ομάδων. Χαρακτηριστικά επιτεύγματά της ήταν το μουσείο και οι δημόσιες βιβλιοθήκες».³

Ο 20ος αιώνας παγίωσε την αντίληψη της αξίας της βιβλιοθήκης ως συστατικό της δημοκρατικής κοινωνίας και με την πρόσβαση στα τεκμήρια της επιστήμης και της τέχνης, την όλο και μεγαλύτερη κοινωνική και οικονομική συμμετοχή των ανθρώπων στα παραγόμενα υλικά και άυλα αγαθά. Ταυτόχρονα, η παραγωγή, αλλά και η χρήση αυτών των αγαθών διαφέρουν δομικά από την παραγωγή και την κατανάλωση των προϊόντων της δημιουργικής βιομηχανίας, με έναν τρόπο καθοριστικό, καθώς τα μεν πρώτα αφορούν και αναφέρονται σε θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα, συνεισφέρουν στην ανάπτυξη της τέχνης και των επιστημών, στην κοινωνική και οικονομική πρόοδο, σε αντιδιαστολή με τα αμιγώς καταναλωτικά προϊόντα της δεύτερης. Στην εργασία μας θα ασχοληθούμε αποκλειστικά με τα ζητήματα που αφορούν τα αγαθά της πρώτης κατηγορίας.

Το 1948 υπογράφεται η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα⁴ του ΟΗΕ, την 10^η Δεκεμβρίου 1948, με το άρθρο 19 να κατοχυρώνει το δικαίωμα στην πληροφόρηση:

Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζη-

1 Assmann, Jan (2017). Η πολιτισμική μνήμη: γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα, στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς. Αθήνα: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, σ. 132.

2 Βλ. ενδεικτικά Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., (2020) Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους, Αθήνα, εκδόσεις Οσελότος.

3 Hobsbawm, E.J. (2012). Η εποχή των αυτοκρατοριών, 1875-1914, Αθήνα, ΜΙΕΤ, σ. 39.

4 <https://www.ohchr.org/en/human-rights/universal-declaration/translations/greek-ellinika?LangID=grk>.

τεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο.

Παρόμοια πρόνοια βρίσκουμε και στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵, και πιο συγκεκριμένα στο άρθρο 11, παράγραφος 1:

Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης. 1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων.

Το άρθρο 13, επίσης, προβλέπει: Η τέχνη και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες.

Αντίστοιχα, το Σύνταγμα της Ελλάδας⁶ με την αναθεώρηση του 2019 προβλέπει στο άρθρο 5Α:

1. Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο μόνο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων.

2. Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19.

Στον 21ο αιώνα η κατάσταση όμως έχει διαφοροποιηθεί. Οι τεχνολογικές εξελίξεις στα μέσα και στους τρόπους δημοσίευσης, το διαδίκτυο και οι νέες μορφές πρόσβασης στο περιεχόμενο, σε συνάρτηση με τις νομικές εξελίξεις στο πεδίο της πνευματικής ιδιοκτησίας έχουν επιφέρει δραστικές αλλαγές. Ταυτόχρονα αναδύονται νέα κοινωνικά ζητούμενα, όπως είναι η εμφάνιση της δημοκρατίας στις ευρωπαϊκές κοινωνίες, η αντιμετώπιση των αποτελεσμάτων της κλιματικής αλλαγής, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που οφείλονται στις πληθυσμιακές μεταβολές (υπογεννητικότητα, μετανάστευση), η αειφορία και εσχάτως, η σχέση της Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) με τις κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις. “Οι τεχνολογίες υπάρχουν μόνο εντός συγκεκριμένων κοινωνικών συμφραζομένων και η χρησιμότητά τους ή μη διαμορφώνεται από μία σειρά παραγόντων σε συνάρτηση με το εκάστοτε πλαίσιο”⁷. Αυτό το πλαίσιο είναι το ζητούμενο στις συνθήκες που έχουν δημιουργηθεί στο πρώτο τέταρτο του 21ου αιώνα.

Στις 14 Μαρτίου 2024, σε κοινή τους δήλωση, οι European and International Booksellers Federation (EIBF), International Authors Forum (IAF), International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA), International Publishers Association (IPA) και PEN International⁸, δημοσίευσαν τη Διακήρυξη για την ελευθερία της έκφρασης και την ελευθερία της δημοσίευσης και της ανάγνωσης.⁹ Μεταξύ των αναφερόμενων στη Διακήρυξη διαβάζουμε τον ορισμό:

«Αληθινή ελευθερία της ανάγνωσης σημαίνει ότι καθένας είναι σε θέση να διαλέξει από το ευρύτερο φάσμα των διαθέσιμων βιβλίων, το μεγαλύτερο εύρος των ιδεών».

5 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:12012P/TXT>.

6 <https://www.hellenicparliament.gr/Vouli-ton-Ellinon/To-Politevma/Syntagma/article-5a/>.

7 Thompson, J. (2017). Οι έμποροι της κουλτούρας: η εκδοτική βιομηχανία του εικοστού πρώτου αιώνα. Αθήνα: Πεδίο, στη σ. 469.

8 Poets, Playwrights, Editors, Essayists, Novelists International, μη κυβερνητική οργάνωση που ιδρύθηκε το 1921 στο Λονδίνο αρχικά ως Poets, Essayists, Novelists. Η οργάνωση σήμερα διαθέτει 100 διεθνή κέντρα PEN. Βλ. www.pen-international.org.

9 <https://www.ifla.org/es/news/freedom-of-expression-to-read-and-to-publish/>.

II. Η σχέση Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Δικαιωμάτων του Ανθρώπου

Η νομοθεσία έχει προβλέψει την απρόσκοπτη πρόσβαση των πολιτών στις πληροφορίες και στα δεδομένα. Όμως, το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, στην προσπάθειά του να ρυθμίσει αποκλειστικά τις σχέσεις μεταξύ των εταιρειών και των δημιουργών, έχει δημιουργήσει ένα νομικό περιβάλλον όπου ορθώνονται τεράστια εμπόδια στην ανάπτυξη της έρευνας, της διδασκαλίας, της καινοτομίας και της συμμετοχής των πολιτών στις επιστημονικές και πνευματικές δημιουργίες. Παρατηρούμε ότι ενώ το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας προσπαθεί να προστατέψει τον δημιουργό, τα τελευταία χρόνια έχουμε μετακίνηση των εξουσιών και των κερδών προς τους παραγωγούς.¹⁰ Η άκριτη εμπορευματοποίηση της γνώσης και της πληροφορίας, ειδικά στο νέο τεχνολογικό περιβάλλον των ηλεκτρονικών πηγών και της ψηφιακής πληροφόρησης, είναι μια κατάσταση που παραμορφώνει τόσο την ικανότητα των βιβλιοθηκών να λειτουργήσουν, όσο και τα δικαιώματα των πολιτών, των εκπαιδευτικών και των μαθητών, των ερευνητών να έχουν πρόσβαση στα έργα λόγου ή στις επιστημονικές δημοσιεύσεις. Παρατηρείται λοιπόν μια σύγκρουση θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως αυτό της πρόσβασης στη γνώση, με το δικαίωμα της πνευματικής ιδιοκτησίας.

Τί είναι τελικά αυτό που υπολογίζεται πιο πολύ στη νομοθεσία, τα δικαιώματα των πολιτών ή τα δικαιώματα των δικαιούχων; Ποιο είναι το υπέρτερο αγαθό και για ποιόν; “Λαμβάνοντας υπόψη το θεμελιώδες δικαίωμα στην έρευνα που απορρέει από τα άρθρα 11 και 13 του Χάρτη, είναι σημαντικό να διασφαλιστεί ότι οι κανόνες περί πνευματικών δικαιωμάτων προσφέρουν επαρκή χώρο για ανοιχτές, πειραματικές ερευνητικές διαδικασίες και υποστηρίζουν την ερευνητική αυτονομία. Ο περιορισμός των διατάξεων που σχετίζονται με την έρευνα σε συγκεκριμένους πόρους, δύσκολα μπορεί να συμβιβαστεί με αυτό το γενικότερο σκεπτικό.”¹¹

Μία αυξανόμενη κίνηση ανάδειξης του ζητήματος της σχέσης της πνευματικής ιδιοκτησίας με τα βασικά ανθρώπινα δικαιώματα στην έκφραση, στην πληροφόρηση και στην εκπαίδευση, έχει αρχίσει να αναπτύσσεται: «Η πρόσβαση σε επιστημονικά συγγράμματα και βιβλία είναι απαραίτητη προϋπόθεση για να κάνεις έρευνα. Η προηγμένη επιστημονική γνώση, με τη σειρά της, είναι κλειδί για την πραγμάτωση ανθρωπίνων δικαιωμάτων όπως είναι το δικαίωμα στην τροφή, στην υγεία και στη ζωή, καθώς επίσης και για την οικονομική ανάπτυξη των εθνών».¹²

Τον Απρίλιο του 2024, δημοσιεύεται από τον πρώην πρωθυπουργό της Ιταλίας Ενρίκο Λέττα μία αναφορά¹³ προς το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο σχετικά με την Ευρωπαϊκή Ενιαία Αγορά. Η Ενιαία Αγορά, στηριγμένη στις Συνθήκες που τη θεσμοθέτησαν συνίσταται σε τέσσερις βασικές ελευθερίες κίνησης: αγαθών, υπηρεσιών, ανθρώπων και κεφαλαίων. Η δομή αυτή δημιουργήθηκε στις αρχές του 1990 και απαντούσε στα κρίσιμα ζητήματα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης κατά τα τέλη του 20ου αιώνα.

Στην τρίτη δεκαετία όμως του 21ου αιώνα η Έκθεση Λέττα επισημαίνει ότι δεν αρκούν τα εργαλεία αυτά για την περαιτέρω κοινωνική και οικονομικά ανάπτυξη της Ευρώπης. Η βασική

10 Jougleux, Ph. (2020). Ευρωπαϊκό δίκαιο διανοητικής ιδιοκτησίας: πνευματική ιδιοκτησία, σήματα, σχέδια, ευρεσιτεχνίες, ειδικά καθεστώτα. Αθήνα: Σάκκουλας, στη σ. 19.

11 Improving access to and reuse of research results, publications and data for scientific purposes: Study to evaluate the effects of the EU copyright framework on research and the effects of potential interventions and to identify and present relevant provisions for research in EU data and digital legislation, with a focus on rights and obligations / European Commission, 2024, σ. 134.

12 Kunz, R. & Plozza, M. (2022). Legal Opinion on behalf of Frontiers Media SA concerning the Right to Science. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.7778511>

13 Βλ. <https://www.consilium.europa.eu/media/ny3j24sm/much-more-than-a-market-report-by-enrico-letta.pdf>.

παραδοχή της Έκθεσης είναι ότι για τη μελλοντική πρόοδο και την ανταγωνιστικότητα της Ευρώπης, τα δεδομένα, η γνώση και οι δεξιότητες είναι το κλειδί. Εισάγει έτσι την έννοια μια πέμπτης ελευθερίας στην Ενιαία Αγορά, την ελευθερία της διακίνησης της γνώσης. Οι πιο λεπτομερείς συστάσεις περιλαμβάνουν την υποστήριξη της ανάπτυξης κεντρικών πλατφορμών για την πρόσβαση σε ερευνητικά δεδομένα που χρηματοδοτούνται από το δημόσιο, την εναρμόνιση των μηχανισμών διασυνοριακής ροής δεδομένων, την ανάπτυξη χώρων δεδομένων και ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο για την ανοικτή επιστήμη. Χρειάζεται ευκολότερη πρόσβαση στα δεδομένα και ελκυστικοί κανόνες για την ανάπτυξη της ΤΝ σε συνδυασμό με την εφαρμογή της ερευνητικής δεοντολογίας σε αυτό.

Η πέμπτη ελευθερία συνίσταται στην ενίσχυση της έρευνας, της καινοτομίας και της εκπαίδευσης στην ενιαία αγορά. Η ελευθερία της έρευνας, της εξερεύνησης και της δημιουργίας οφείλει να λειτουργεί προς όφελος της ανθρωπότητας χωρίς περιορισμούς και τεχνητά όρια.

III. Εμπόδια στην πρόσβαση

Στο νομοθεσία της ΕΕ για τα πνευματικά δικαιώματα, που προσπαθεί να ρυθμίσει τις σχέσεις των εταιρειών που παράγουν περιεχόμενο και των καταναλωτών, εμφανίζονται μία σειρά από εμπόδια στην έρευνα, την εκπαίδευση και στα δικαιώματα των ευρωπαίων πολιτών για πρόσβαση στη γνώση και την πληροφορία. Πιο συγκεκριμένα:

Οι βιβλιοθήκες μπορούν να αγοράσουν και να κατέχουν έντυπα βιβλία, μπορούν να επιλέξουν ποια βιβλία θα αγοράσουν, να πληρώσουν τις ίδιες τιμές με τους καταναλωτές και μπορούν να τα δανείζουν σε οποιονδήποτε τα θέλει, για όλο τον κύκλο ζωής του βιβλίου. Την ίδια στιγμή όμως, οι βιβλιοθήκες δεν μπορούν να κάνουν τίποτα από αυτά με τα ηλεκτρονικά βιβλία. Με τα ηλεκτρονικά βιβλία (η-βιβλία) οι βιβλιοθήκες περιορίζονται από άδειες που καθορίζουν τι μπορούν να κάνουν με αυτά (να δανείσουν γενικά, σε ποιον/α θα δανείσουν, για πόσο καιρό είναι διαθέσιμο, πόσες φορές μπορεί να δανειστεί). Παύουν πλέον να κατέχουν το η-βιβλίο, απλά το νοικιάζουν, έρχεται με μία σειρά περιορισμών, και μπορεί να εξαφανιστεί σε μία νύχτα αν αποφασίσει έτσι ο εκδότης, με ό,τι αυτό μπορεί να συνεπάγεται για την επάρκεια των συλλογών των βιβλιοθηκών και την ικανότητά τους να εκπληρώνουν τους πάγιους σκοπούς τους, όπως είναι η πρόσβαση στη γνώση και στα έργα λόγου προς όλους χωρίς εμπόδια. Επιπλέον, ο εκδότης μπορεί να αρνηθεί να αδειοδοτήσει συγκεκριμένα βιβλία, μπορεί να απαιτήσει να αδειοδοτηθούν ένα σύνολο βιβλίων, ακόμα και αν η βιβλιοθήκη δεν τα χρειάζεται, να απαιτήσει υψηλότερες τιμές από έναν απλό καταναλωτή. Βασικό σημείο είναι ότι πλέον οι βιβλιοθήκες δεν μπορούν καν να δημιουργήσουν αντίγραφα των η-βιβλίων για να τα διασώσουν για τις μελλοντικές γενιές το οποίο είναι μία από τις βασικές λειτουργίες τους. Τέλος, με τα υφιστάμενα μοντέλα της αγοράς των η-βιβλίων δεν επιτρέπεται ο διαδανεισμός.

Στο επίπεδο της κρατικά χρηματοδοτούμενης έρευνας και των δημοσιευμένων αποτελεσμάτων της έχουμε τα φαινόμενα όπου αυτές βρίσκονται κλειδωμένες πίσω από τείχη (pay-walled) που αρνούνται τη δημόσια πρόσβαση και την περαιτέρω διάχυση της έρευνας. Αποκλειστικά δικαιώματα των εκδοτών υπαγορεύουν στους ερευνητές τι μπορούν να κάνουν με την ίδια τους τη δουλειά. Τεχνολογικοί περιορισμοί εμποδίζουν την πρόσβαση, την επεξεργασία, την αποθήκευση και την αναμετάδοση της πληροφορίας και της γνώσης.

IV. Το πρόγραμμα Knowledge Rights 21

Το πρόγραμμα KR21 έχει δημιουργηθεί από τη σύμπραξη της IFLA, του LIBER (Ligue des Bibliothèques Européennes de Recherche – Association of European Research Libraries) και του SPARCEurope, και χρηματοδοτείται από το Ίδρυμα Arcadia. Το πρόγραμμα KR21 είναι δομημένο στην πεποίθηση των εταίρων του ότι ο ελεύθερος και ανοικτός διαμοιρασμός της γνώσης είναι απαραίτητη προϋπόθεση για την έρευνα, την καινοτομία και την πολιτιστική συμμετοχή, και στο ότι ο καθένας και η καθεμιά έχουν τη δυνατότητα πρόσβασης και χρήσης της πληροφορίας. Αυτό θα βοηθήσει την Ευρώπη να ενισχύσει τις οικονομικές, κοινωνικές, περιβαλλοντικές και δημοκρατικές προοπτικές της. Βασικοί του σκοποί είναι:

1. Η διευκόλυνση για δίκαιη πρόσβαση στα ηλεκτρονικά βιβλία, περιοδικά και άλλες μορφές ψηφιακού περιεχομένου για τους χρήστες των δημοσίων, εθνικών, εκπαιδευτικών και ερευνητικών βιβλιοθηκών.
2. Η προστασία των δικαιωμάτων των χρηστών που απορρέουν από τη νομοθεσία περί πνευματικών δικαιωμάτων από την παράκαμψη των συμβάσεων και τα τεχνολογικά μέτρα προστασίας που υπονομεύουν τις νόμιμες εξαιρέσεις από τα πνευματικά δικαιώματα.
3. Η προώθηση των ανοιχτών και ευέλικτων μορφών πνευματικής ιδιοκτησίας με σκοπό την έρευνα, τη διδασκαλία και την εκπαίδευση.
4. Η προσπάθεια νομικής κατοχύρωσης του Δικαιώματος Δευτερογενούς Δημοσίευσης.
5. Η επιτάχυνση της υιοθέτησης δραστηριοτήτων διατήρησης των δικαιωμάτων των δημιουργών και ανοικτής αδειοδότησης.
6. Η θέσπιση καλύτερων κανονιστικών πλαισίων για τις πλατφόρμες, τα οποία θα δημιουργήσουν “ασφαλείς λιμένες” για τους εκπαιδευτικούς και ερευνητικούς οργανισμούς.
7. Η υποστήριξη του δικαιώματος για πρόσβαση σε ψηφιακό περιεχόμενο όλων των μορφών για ερευνητικούς λόγους.

V. Δομή και λειτουργία του προγράμματος

Το πρόγραμμα δημιουργήθηκε και λειτουργεί από τον Σεπτέμβριο του 2022 ενώ επεκτάθηκε μέχρι το τέλος του 2024. Καλύπτει χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης (Βουλγαρία, Τσεχία, Φινλανδία, Γαλλία, Ελλάδα, Ιρλανδία, Ιταλία, Μολδαβία, Ολλανδία, Πολωνία, Πορτογαλία, Σλοβενία και Δυτικά Βαλκάνια, Ισπανία, Σουηδία και Ηνωμένο Βασίλειο).

Το σχήμα που λειτουργεί συνίσταται σε μία Επιτροπή Πολιτικής, μία Επιτροπή Διοίκησης, Γραμματεία και Εθνικούς Συντονιστές για τις χώρες που συμμετέχουν.

Στο πλαίσιο των καταστατικών αρχών και στόχων του, το πρόγραμμα έχει δημοσιεύσει μία σειρά από θέσεις, αναφορές και εκθέσεις σχετικά με τα υπό διαπραγμάτευση επίδικα ζητήματα¹⁴:

Κείμενα θέσεων

Copyright as an Access Right: Concretizing Positive Obligations for Rightholders to Ensure the Exercise of User Rights / Christophe Geiger and Bernd Justin Jütte, June 2024

Knowledge for a Stronger Europe-KR21’s policy recommendations for the 2024 elections and the next European Commission / April 2024

¹⁴ Το σύνολο των θέσεων αυτών είναι προσβάσιμα στο: <https://www.knowledgerights21.org/positions/>, ενώ το σύνολο των εκθέσεων που έχουν δημοσιευθεί είναι προσβάσιμα στο: <https://www.knowledgerights21.org/reports/>.

KR21 Principles on Artificial Intelligence, Science and Research, May 2024
A Position Statement from Knowledge Rights 21 on Secondary Publishing Rights, February 2023
A Position Statement from Knowledge Rights 21 on eBooks and eLending, May 2022

Εκθέσεις και αναφορές

Mendis, D., White, B., & Hong, D. (2024). Copyright and Open Norms in Seven Jurisdictions: Benefits, Challenges & Policy Recommendations. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10655757>

Tsakonas, G., Zoutsou, K., & Perivolari, M. (2023). Secondary Publishing Rights in Europe: status, challenges & opportunities. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10798286>

Ignasi Labastida i Juan, Iva Melinščak Zlodi, Vanessa Proudman, & Jon Treadway. (2023). Opening Knowledge: Retaining Rights and Open Licensing in Europe. Zenodo. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8084051>

VI. Τομείς έρευνας

Σε αυτή την ενότητα θα δούμε δύο από τους τομείς έρευνας του KR21, οι οποίοι επηρεάζουν τους βαθμούς ελευθερίας που έχουν οι βιβλιοθήκες και τα ιδρύματά τους, δηλαδή το Δικαίωμα Δημόσιου Δανεισμού στα ηλεκτρονικά βιβλία και το Δικαίωμα Δευτερογενούς Δημοσίευσης.

Το 2016 το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξέδωσε μια σημαντική απόφαση, την απόφαση C-174/15¹⁵, σε προδικαστικό ερώτημα του Πρωτοδικείου της Χάγης σχετικά με τη χρήση των ηλεκτρονικών βιβλίων από τις βιβλιοθήκες. Μεταξύ των άλλων η απόφαση αναφέρει: «Κανείς αποφασιστικός λόγος δεν συντρέχει ώστε να αποκλειστεί, σε κάθε περίπτωση, από το πεδίο εφαρμογής της οδηγίας 2006/115 ο δανεισμός ψηφιακών αντιγράφων και άυλων αντικειμένων». Ειδικά στις προτάσεις του εισαγγελέα Maciej Szpunar βρίσκουμε ένα εξαιρετικό σκεπτικό:

«Σήμερα, στην εποχή της ψηφιοποίησης, οι βιβλιοθήκες πρέπει να μπορούν να συνεχίσουν να διαδραματίζουν τον ίδιο ρόλο στη διατήρηση και διάδοση του πολιτισμού με αυτόν με τον οποίο ήταν επιφορτισμένες την εποχή που το βιβλίο υφίστατο μόνο σε έντυπη μορφή. Αυτό όμως δεν είναι απαραίτητως εφικτό σε περιβάλλον όπου κυριαρχούν αποκλειστικά οι νόμοι της αγοράς. Αφ' ενός, οι βιβλιοθήκες, κυρίως οι δημόσιες, δεν διαθέτουν πάντοτε τα οικονομικά μέσα ώστε να προμηθεύονται, καταβάλλοντας το τίμημα που ζητούν οι εκδότες, τα ψηφιακά βιβλία με δικαίωμα δανεισμού τους. Αυτό αφορά ειδικά τις βιβλιοθήκες οι οποίες λειτουργούν στις λιγότερο ευνοημένες περιοχές, δηλαδή εκεί όπου ο ρόλος τους έχει τη μεγαλύτερη σημασία. Αφ' ετέρου, οι εκδότες και οι μεσάζοντες στο εμπόριο ψηφιακών βιβλίων συχνά διαστάζουν να συνάψουν με τις βιβλιοθήκες συμβάσεις που να επιτρέπουν τον ψηφιακό δανεισμό. Φοβούνται, ειδικότερα, μήπως ο δανεισμός αυτός θίξει τα συμφέροντά τους, μειώνοντας τις πωλήσεις ή εμποδίζοντάς τους να αναπτύξουν τα δικά τους εμπορικά μοντέλα διάθεσης των βιβλίων για περιορισμένο χρονικό διάστημα. Κατά συνέπεια, είτε περιορίζουν συμβατικά τις δυνατότητες δανεισμού ψηφιακών βιβλίων από τις βιβλιοθήκες, καθορίζοντας για παράδειγμα έναν μέγιστο αριθμό δανεισμών ή κάποιο χρονικό διάστημα μετά τη δημοσίευση του βιβλίου στη διάρκεια του οποίου δεν είναι δυνατός ο δανεισμός, είτε αρνούνται να συνάψουν

¹⁵ Βλ. <https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=185250&pageIndex=0&doclang=el&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=4223725>.

τέτοιες συμβατικές σχέσεις με τις βιβλιοθήκες. Κατά συνέπεια, χωρίς τα προνόμια που απορρέουν από την παρέκκλιση από το αποκλειστικό δικαίωμα δανεισμού, οι βιβλιοθήκες κινδυνεύουν να μη μπορούν να συνεχίσουν να διαδραματίζουν, στο ψηφιακό περιβάλλον, τον ρόλο τον οποίο κατείχαν διαχρονικά στο περιβάλλον του έντυπου βιβλίου».¹⁶

Σχετικά με το ζήτημα, το KR21 έχει προτείνει μία σειρά λύσεων, που θα επιτρέψουν στις βιβλιοθήκες να λειτουργούν στο νέο τεχνολογικό περιβάλλον, σεβόμενες τα δικαιώματα των δημιουργών:

Η Ευρωπαϊκή Ένωση θα πρέπει να τροποποιήσει την Οδηγία για την εκμίσθωση και τον δανεισμό, ώστε να διασφαλίσει την ίση μεταχείριση των ηλεκτρονικών βιβλίων και των έντυπων βιβλίων, αντανακλώντας την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου του 2016.

Οι κυβερνήσεις οφείλουν να εναρμονίσουν τους νόμους για την πνευματική ιδιοκτησία για να συμμορφωθούν με την απόφαση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου, ώστε να διευκρινιστεί ότι οι βιβλιοθήκες μπορούν να ψηφιοποιούν και να δανείζουν ηλεκτρονικά βιβλία.

Ακόμη και αν ο νόμος επιτρέπει στις βιβλιοθήκες να δανείζουν ηλεκτρονικά βιβλία όπως τα χάρτινα βιβλία, αυτή η δυνατότητα πρέπει επίσης να προστατεύεται από την παράκαμψη της μέσω των όρων των συμβάσεων.

Όταν οι εκδότες χρησιμοποιούν τη δεσπόζουσα θέση τους στην αγορά εναντίον των βιβλιοθηκών, οι αρχές ανταγωνισμού θα πρέπει να διεξάγουν έρευνα.¹⁷

Το Δικαίωμα Δευτερογενούς Δημοσίευσης (Secondary Publishing Right - SPR) θεωρείται ένα από τα βασικά εργαλεία που μπορούν να ανοίξουν τον δρόμο για την Πράσινη Ανοικτή Πρόσβαση (Green Open Access), αμφισβητώντας και αίροντας τα συμβατικά εμπόδια μεταξύ εκδοτών και συγγραφέων σχετικά με την κατάθεση μεταδημοσιεύσεων (post-prints/Author's Accepted Manuscript) ή οριστικών εκδόσεων (Version of Record) σε δημόσια μη κερδοσκοπικά αποθετήρια. Το SPR θα πρέπει να θεωρηθεί ως ένα ασφαλές νομοθετικό μέτρο που συνυπάρχει με άλλα, όπως οι πολιτικές διατήρησης δικαιωμάτων (rights retention policies), για την άρση των περιορισμών επαναδημοσίευσης από τους δημιουργούς και τους κατόχους της πνευματικής ιδιοκτησίας και την καθιέρωση της δημόσιας χρηματοδοτούμενης έρευνας ως Ανοικτής Πρόσβασης.

Ένα τέτοιο δικαίωμα επαναδημοσίευσης έχει εισαχθεί σε εννέα ευρωπαϊκές χώρες, ενώ δύο ακόμη σχεδιάζουν την εισαγωγή του στο δίκαιο τους.¹⁸ Ενώ συχνά επιτρέπεται ένα διάστημα μεταξύ της αρχικής δημοσίευσης και της επαναδημοσίευσης, γνωστό ως εμπάργκο, υπάρχει πλέον μια εμφανής τάση προς την προσέγγιση του «μηδενικού εμπάργκο», σύμφωνα με τις εκκλήσεις των υπουργών της ΕΕ και εθνικών χρηματοδοτών για άμεση πρόσβαση. Το 2020, το LIBER πρότεινε ένα σχέδιο άρθρου για το SPR,¹⁹ κάτι που εισήχθη, έστω και με διαφορετική ορολογία, με τις διατάξεις του λεγόμενου Nelson Memo του Office for Science and Technology Policy του Λευκού Οίκου και στις ΗΠΑ.²⁰

16 https://www.efsyn.gr/tehneseis/ekdoseis-biblia/381480_gia-ti-dimokratia-tis-bibliothikes-kai-dikaioma-sti-gnosi.

17 Αναλυτικά οι θέσεις του KR21 για το δικαίωμα δημόσιου δανεισμού των ηλεκτρονικών βιβλίων στο: <https://www.knowledgerights21.org/wp-content/uploads/2022/06/eBookPositionPaper150522.pdf>.

18 Για αναλυτική παρουσίαση των ευρημάτων από τη μελέτη των SPR μοντέλων στην Ευρώπη, βλ. Tsakonas, G. et. al. (2023). Secondary Publishing Rights in Europe: status, challenges and opportunities, DOI: 10.5281/zenodo.8427390.

19 LIBER Europe. (2020). #Zero Embargo Campaign—Are You With Us? LIBER Europe. <https://libereurope.eu/zeroembargo/>.

20 OSTP. (2022). *OSTP Issues Guidance to Make Federally Funded Research Freely Available Without Delay*. The White House. <https://www.whitehouse.gov/ostp/news-updates/2022/08/25/ostp-issues-guidance-to-make-federally-funded-research-freely-available-without-delay/>.

Η πραγματικότητα δείχνει ότι υπάρχει μεγάλη ετερογένεια μεταξύ των εννέα χωρών, καθώς το SPR έχει εισαχθεί σε διαφορετικούς χρόνους, όταν οι περιβάλλουσες συνθήκες διέφεραν και επηρέαζαν καταλυτικά την ισχύ του. Οι διατάξεις του SPR διαφέρουν ως προς τους δηλωμένους στόχους και το νομικό τους πλαίσιο, αλλά έχουν επίσης διαφορετικά στοιχεία που επηρεάζουν την εφαρμογή τους. Αυτές οι διατάξεις έχουν εισαχθεί με τρόπους που δεν έχουν πάντα λάβει υπόψη τη φωνή των σχετικών ενδιαφερομένων (ερευνητικά κέντρα, πανεπιστήμια και βιβλιοθήκες). Επίσης, φαίνεται ότι η σημασία που αποδίδουν οι κυβερνήσεις σε τέτοιες πολιτικές είναι σχετικά χαμηλή, παρά τη συμβολή που μπορούν να έχουν στην επίτευξη των στόχων της Ανοικτής Πρόσβασης. Οι συστάσεις του KR21 για το θέμα αυτό συμπεριλαμβάνουν:

Θα πρέπει να υπάρξει καθοδήγηση και υποστήριξη από ειδικούς για να αντιμετωπιστούν οι προκλήσεις κατά τη σύνταξη και τη διαπραγμάτευση ενός τέτοιου νόμου.

Οι βιβλιοθήκες, τα ιδρύματά τους και τα δίκτυα των ενδιαφερομένων μερών θα πρέπει να αναπτύξουν δεξιότητες, οι οποίες να αξιοποιηθούν στο στάδιο της εφαρμογής για να καταστεί το SPR αποτελεσματικό.

Οι πόροι και τα εργαλεία χάραξης πολιτικής είναι ζωτικής σημασίας για την παρακολούθηση της συμμόρφωσης με τον νόμο και την παροχή τεκμηριωμένων ανατροφοδοτήσεων.

Ενώ η υιοθέτηση του SPR σε μεμονωμένες χώρες είναι καλοδεχούμενη, η ευρύτερη δυνατή υιοθέτηση σε εναρμονισμένο επίπεδο ΕΕ είναι η πιο εύλογη λύση για την αντιμετώπιση εθνικών και διεθνών διαφορών.

VI. Συμπεράσματα

Σε έναν κόσμο που εξελίσσεται ραγδαία, όλοι αναζητούν την ισόρροπη εκείνη κατάσταση ανάμεσα στην προστασία των έργων της διάνοιας και της διευρυμένης πρόσβασης σε αυτά. Αντί η διανοητική ιδιοκτησία, ειδικά στην έρευνα και την επιστήμη, να είναι ένα λάφυρο σε έναν διευρυμένο πόλεμο μεταξύ εταιριών, που απώτερο στόχο έχουν την αυξημένη κερδοφορία λίγων εταιρειών, το KR21 αναδεικνύει την ανοικτότητα ως εκείνον τον ρυθμιστικό παράγοντα που θα οδηγήσει την καινοτομία, την ανάπτυξη και την κοινωνική συνοχή στην Ευρώπη. Η αντίληψη ότι ο χώρος της έρευνας και καινοτομίας διαφέρει ουσιαστικά από τις δημιουργικές βιομηχανίες βρίσκει όλο και περισσότερους υποστηρικτές. Το δίκτυο του KR21 και οι εμπλεκόμενοι φορείς βιβλιοθηκών θα συνεχίσουν να εργάζονται προς την κατεύθυνση να γίνει εφικτή μια τέτοια αλλαγή παραδείγματος.

Θα κλείσουμε με ένα παράθεμα του André Schiffrin, όπως το καταγράφει ο J. Thompson²¹:

“Τα βιβλία σήμερα έχουν γίνει απλά παρεπόμενα του κόσμου των ΜΜΕ, προσφέροντας ελαφρά ψυχαγωγία και την επιβεβαίωση ότι όλα βαίνουν προς το καλύτερο στον καλύτερο δυνατό κόσμο. Ο επακόλουθος έλεγχος στη διάδοση των ιδεών είναι αυστηρότερος από οτιδήποτε θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς για μια ελεύθερη κοινωνία. Η ανάγκη για δημόσιο διάλογο και ανοιχτή συζήτηση, σύμφυτη με το δημοκρατικό ιδεώδες, έρχεται σε σύγκρουση με την ολοένα και πιο επιτακτική ανάγκη για καθαρό κέρδος.”

21 Thompson, J. (2017). Οι έμποροι της κουλτούρας: η εκδοτική βιομηχανία του εικοστού πρώτου αιώνα. Αθήνα: Πεδίο, στη σ. 469.

Η προάσπιση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη μέσα από τη λειτουργία μιας Εθνικής Βιβλιοθήκης

.....
Μιχάλης Γερόλιμος
.....

Η εργασία αναδεικνύει τη σημασία της προάσπισης των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του πολίτη στο πλαίσιο λειτουργίας μια βιβλιοθήκης. Την ανάλυση του θεωρητικό πλαισίου της προάσπισης ακολουθεί η παρουσίαση των προσπαθειών που κατέβαλε η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ) κατά την περίοδο της θητείας του τέως Γενικού Διευθυντή της Φίλιππου Τσιμπόγλου για την προάσπιση του δικαιώματος του ανθρώπου για ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία, καθώς και μια πρόταση για την αξιοποίηση των τεχνολογικών εξελίξεων προς όφελος του πολίτη. Έμφαση δίνεται σε τρεις άξονες: α) στην πρόσβαση στην επιστημονική γνώση, β) στη συμπερίληψη των εντυποανάπηρων και γ) στην αξιοποίηση της Τεχνητής Νοημοσύνης (ΤΝ) ως υπηρεσία για τους πολίτες. Οι ενέργειες της ΕΒΕ κατά την περίοδο 2014-2023 συνετέλεσαν όχι μόνο στην ανάδειξη του κομβικού ρόλου της για την προάσπιση των δικαιωμάτων του πολίτη, αλλά χάραξαν και την πορεία για τη συνέχιση του σημαντικού αυτού έργου. Η κυρίαρχη θέση της ΕΒΕ στον χώρο της διακίνησης δημοσιευμάτων της δίνει τη δυνατότητα να έχει έναν πολυεπίπεδο ρόλο στην ανάδειξη της σημασίας της προσφοράς υπηρεσιών εθνικής εμβέλειας προς όφελος όλων των πολιτών.

I. Εισαγωγή

Οι βιβλιοθήκες πάσης φύσης και κάθε τύπου υπάρχουν για να εξυπηρετούν ένα βασικό δικαίωμα κάθε ανθρώπου, την ελεύθερη και απρόσκοπτη πρόσβαση στην πληροφορία¹. Σε αυτό το πλαίσιο προσαρμόζουν τις υπηρεσίες που προσφέρουν στο δυνητικό τους κοινό, δημιουργώντας επιμέρους, επιτόπου και επί τούτου υπηρεσίες. Οι εθνικές βιβλιοθήκες, με την ιδιαιτερότητα του ρόλου τους, αυτού της συγκέντρωσης της έντυπης και όχι μόνο, πνευματικής παραγωγής της εκάστοτε χώρας, διαδραματίζουν έναν ακόμα σημαντικότερο ρόλο: να αναδείξουν, να υποστηρίξουν και να ενισχύσουν τον ρόλο κάθε βιβλιοθήκης στην προάσπιση του δικαιώματος του πολίτη για πρόσβαση σε πληροφορίες μέσα από μία διαδικασία πληροφόρησης η οποία του παρέχει κάθε δυνατή βοήθεια στην ανακάλυψη, αναζήτηση, απόκτηση και χρήση της πληροφορίας που χρειάζεται ή ενδέχεται να επιθυμήσει στο μέλλον. Η παροχή κατευθυντήρων οδηγιών και η ανάπτυξη εθνικών υπηρεσιών που υποστηρίζουν τη δίχως διακρίσεις, π.χ. λόγω εθνικότητας, θρησκευματος, φύλου κ.λπ. προσφορά υπηρεσιών πρέπει, επίσης, να είναι μια σημαντική παρακαταθήκη κάθε εθνικής βιβλιοθήκης προς το οικοσύστημα των βιβλιοθηκών στο οποίο εντάσσεται. Είναι, επομένως, διττός ο ρόλος μια εθνικής βιβλιοθήκης στο πλαίσιο του υπό εξέταση ζητήματος: από τη μία να προσφέρει η ίδια, όπως κάθε άλλη βιβλιοθήκη, πρόσβαση στους πολίτες σε πληροφορίες της αρεσκείας τους, υπερασπιζόμενη το θεμελιώδες αυτό δικαίωμα και, από την άλλη, να συνδράμει όλες τις βιβλιοθήκες στη χώρα ώστε να πράττουν το ίδιο,

¹ Στο πλαίσιο της εργασίας, ως πληροφορία θεωρείται το αγαθό που μεταφέρει δεδομένα και πληροφόρηση η διαδικασία για την επίτευξη αυτής της μεταφοράς. Επίσης, η αναφορά στις δύο έννοιες θα γίνεται χωρίς διάκριση, εννοώντας, τελικά, τη διαδικασία με τη οποία ένας πολίτης ζητά και λαμβάνει το αγαθό της πληροφόρησης.

μια συνδρομή που μπορεί να λάβει τη μορφή προτύπων, οδηγιών, ανταλλαγής τεχνογνωσίας, εκπαίδευσης, για να αναφερθούν μερικές μόνο από αυτές τις δυνατότητες.

Είναι, βέβαια, γνωστές οι βασικές πηγές όπου μπορούν να αντληθούν πληροφορίες σχετικά με τις προσπάθειες που έχουν καταβληθεί και αποτυπωθεί ως παγκόσμια κείμενα ανθρωπιστικής προσέγγισης για τα δικαιώματα που όλοι έχουν. Η βασική αρχή είναι ότι τα δικαιώματα του ανθρώπου ισχύουν από τη γέννησή του, δε μεταβιβάζονται, δεν αγοράζονται και δε χαρίζονται καθώς και ότι τα δικαιώματα είναι τα ίδια για όλους τους ανθρώπους, χωρίς καμία εξαίρεση ούτε διάκριση (π.χ. με βάση φύλο, εθνότητα, θρησκεία κ.λπ.). Το πρωταρχικό δικαίωμα, είναι αυτό στη ζωή, ακολουθούμενο από αυτό της ελευθερίας, ενώ για τον χώρο των βιβλιοθηκών, θεμελιώδες είναι το δικαίωμα στην πρόσβαση στη γνώση. Η Οικουμενική Διακήρυξη για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα των Ηνωμένων Εθνών² είναι ένα κείμενο-διακήρυξη που αποτελεί – παρόλο που δεν πρόκειται για εκτελεστό νομικό κείμενο – τη βάση διεθνών συμβάσεων για τα δικαιώματα των ανθρώπων, όπως το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα³. Για τις χώρες της ευρωπαϊκής ηπείρου κυρίαρχη θέση έχει η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου⁴ και ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης⁵, νομικά κείμενα από τα οποία το άρθρο 10 (Ελευθερία έκφρασης) και το άρθρο 11 (Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης) αντίστοιχα, έχουν ειδικό ενδιαφέρον για τις βιβλιοθήκες και το δικαίωμα στην πρόσβαση στην πληροφορία. Υπάρχουν, βέβαια, αρκετά κείμενα ειδικού ενδιαφέροντος για τον χώρο των βιβλιοθηκών τα οποία έχουν συνταχθεί από διεθνείς οργανώσεις. Ενδεικτικά, αναφέρονται δύο κείμενα της IFLA, της Ομοσπονδίας Ενώσεων Βιβλιοθηκών και Ιδρυμάτων, το IFLA Statement on Libraries and Intellectual Freedom⁶ και ο κώδικας ηθικής του επαγγέλματος, IFLA Code of Ethics for Librarians and other Information Workers.⁷

II. Κουλτούρα πρόσπισης

Η βιβλιοθήκες έχουν αναπτύξει εδώ και δεκαετίες μια ιδιαίτερη κουλτούρα που υπερασπίζεται δύο πολύ σημαντικές πτυχές του δικαιώματος των ανθρώπων για πληροφόρηση: την απρόσκοπτη διάδοση της πληροφορίας, η οποία περιλαμβάνει και την πρόσβαση αυτή καθ'εαυτή και την παροχή πρόσβασης χωρίς καμία διάκριση προερχόμενη από διαχωρισμούς εθνοτικούς, θρησκευτικούς, φυλετικούς κ.λπ. Εξάλλου, η ίδια η πρόσβαση των πολιτών στις υπηρεσίες μιας βιβλιοθήκης είναι ένα ανθρώπινο δικαίωμα⁸.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι βιβλιοθήκες υπερασπίζονται, επίσης, δύο θεμελιώδεις διαδικασίες, απαραίτητες για το δικαίωμα στην πρόσβαση στην πληροφορία. Υπερασπίζονται τις ιδέες χωρίς να τις λογοκρίνουν⁹, επιτρέποντας στον άνθρωπο να ασκεί το δικαίωμα στην πληροφόρηση με τρόπο και αποτέλεσμα που ο ίδιος κρίνει. Παράλληλα, διασφαλίζουν την ανωνυμία¹⁰

2 Βλ. <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.

3 Βλ. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.

4 Βλ. <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/glossary/european-convention-on-human-rights-echr.html>.

5 Βλ. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf.

6 Βλ. <https://repository.ifla.org/handle/123456789/1424>.

7 Βλ. https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/publications/IFLA%20Code%20of%20Ethics%20-%20Long_0.pdf.

8 Βλ. <https://www.ifla.org/g/eals/access-to-library-services-is-a-human-right>.

9 Βλ. το Library Bill of Rights and Freedom to Read Statement Pamphlet της Αμερικανικής Ένωσης Βιβλιοθηκών διαθέσιμο στο: <https://www.ala.org/aboutala/offices/oif/LBOR-FTR-statement-pamphlet>.

10 Βλ. το IFLA Statement on Privacy in the Library Environment διαθέσιμο εδώ: <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/news/documents/ifla-statement-on-privacy-in-the-library-environment.pdf>. και την

των χρηστών τους, παρέχοντας ένα περιβάλλον ελεύθερης άσκησης του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία.

III. Άξονες προάσπισης του δικαιώματος στην πληροφόρηση

Η ισότιμη πρόσβαση στην πληροφορία¹¹ είναι, λοιπόν, ένα θεμελιώδες δικαίωμα του ανθρώπου και οι βιβλιοθήκες το προστατεύουν μέσα από πολλές και διαφορετικές υπηρεσίες και πτυχές αυτών, οι οποίες μπορούν να συνοψισθούν σε τρεις βασικούς άξονες:

Η πρόσβαση στη γνώση, γενικά και στην επιστημονική πληροφορία, ειδικά. Κάθε βιβλιοθήκη, ανεξάρτητα από τον τύπο της, έχει ως βασικό της στόχο να δημιουργεί συλλογές από πηγές (έντυπες και ηλεκτρονικές) με σκοπό αυτές να είναι διαθέσιμες στο κοινό της. Έτσι, εξασφαλίζει ότι θα παρέχει πρόσβαση στη γνώση, και άρα στην πληροφόρηση, ενός, έστω, μέρους της διαθέσιμης πληροφορίας. Ειδικά τις τελευταίες δεκαετίες, η υπεράσπιση του δικαιώματος του ανθρώπου περνάει μέσα από την αγορά -από την πλευρά της βιβλιοθήκης- πρόσβασης σε βάσεις δεδομένων εμπορικού χαρακτήρα, και, ειδικότερα από την παροχή πρόσβασης σε επιστημονική πληροφορία (π.χ. επιστημονικά άρθρα και βιβλία), προστατεύοντας, ειδικά, τους οικονομικά αδύναμους πολίτες που δε θα μπορούσαν να πληρώσουν για την πρόσβαση αυτή.

Ειδικότερα, και ως αποτέλεσμα μιας κοινωνίας που υπερασπίζεται τα δικαιώματα των ανθρώπων με αναπηρίες, η πρόσβαση στην πληροφορία πρέπει να εξασφαλίζεται ως μια απρόσκοπτη διαδικασία για άτομα με ειδικές ανάγκες, και ειδικά για τους εντυποανάπηρους πολίτες¹². Η υπεράσπιση του δικαιώματος στην πληροφόρηση και την πρόσβαση στην πληροφορία, δε διασφαλίζεται μέσα από την ευρύτερη διαδικασία πρόσβασης των πολιτών, αλλά εξασφαλίζεται μόνο μέσω ειδικών ενεργειών για πηγές κατάλληλα δομημένες ή διαμορφωμένες για χρήση από άτομα με αναπηρίες και ειδικά από εντυποανάπηρους. Για το λόγο αυτό, υπάρχουν χώρες όπου έχουν αναπτυχθεί εθνικές-ψηφιακές βιβλιοθήκες¹³ με περιεχόμενο ειδικά δομημένο για ανθρώπους με αναπηρίες βάσει διεθνών προτύπων¹⁴.

Ο τρίτος άξονας που συνδιαμορφώνει την προάσπιση του δικαιώματος στην πληροφόρηση, είναι αυτή της παροχής πρόσβασης στην τεχνολογία. Είναι μια προσπάθεια για την εξάλειψη αυτού που έχει γίνει γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία ως ψηφιακό χάσμα¹⁵ και αφορά είτε την έλλειψη γνώσης χρήσης και χειρισμού της τεχνολογίας είτε την αδυναμία απόκτησης αυτής λόγω οικονομικού κόστους. Ειδική συνθήκη τα τελευταία χρόνια αποτελεί η μεγάλη ανάπτυξη της τεχνητής νοημοσύνης (TN), η οποία, ενδεχομένως, να διευρύνει αντί να αμβλύνει το ψηφιακό χάσμα μεταξύ πλουσίων και φτωχών¹⁶. Βέβαια, οι βιβλιοθήκες εδώ και χρόνια αξιοποιούν τις δυνατότητες της TN προς όφελος των ιδίων ή/και των πολιτών.

άποψη της Chartered Institute of Library and Information Professionals για το θέμα, διαθέσιμη εδώ: <https://www.cilip.org.uk/page/ProtectingTheIndividualPrivacy>

11 Η UNESCO έχει καθιερώσει τη Διεθνή Ημέρα για την Καθολική Πρόσβαση στην Πληροφορία, για περισσότερες πληροφορίες βλ.: <https://www.un.org/en/observances/information-access-day>.

12 Βλ. την ενσωμάτωση του όρου στην εθνική νομοθεσία με τον ν 4672/2020.

13 Για παράδειγμα η Εθνική Βιβλιοθήκη για Τυφλούς και Εντυποανάπηρους στην Αμερική. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. <https://www.loc.gov/nls>. Πηγή πληροφόρησης για η σελίδα της ομάδα της IFLA για εντυποανάπηρους, διαθέσιμη εδώ: <https://www.ifla.org/units/lpd>.

14 Ενδεικτικά, βλ. τα πρότυπα του DAISY Consortium εδώ: <https://daisy.org/activities/standards>.

15 Για το θέμα, ενδεικτικό είναι το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου με θέμα «Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 2022 με θέμα το ψηφιακό χάσμα: οι κοινωνικές διαφορές που δημιουργεί η ψηφιοποίηση», διαθέσιμο στο: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0438_EL.html.

16 Βλ. το άρθρο AI Is Deepening the Digital Divide, διαθέσιμο εδώ: <https://www.informationweek.com/machine-learning-ai/ai-is-deepening-the-digital-divide>.

IV. Λογοκρισία και δικαίωμα στην πληροφόρηση

Η λογοκρισία¹⁷, η προσπάθεια, δηλαδή, προληπτικού ελέγχου σε ένα προϊόν λόγου και διανοητικής προσπάθειας, αποτελεί εξ ορισμού απειλή για το δικαίωμα ελεύθερη έκφρασης, όταν αφορά το δημιουργό ή την πρόσβαση της πληροφορίας, όταν αφορά γενικά τον άνθρωπο που στερείται της δυνατότητας να έχει στη διάθεσή του οποιαδήποτε πηγή πληροφόρησης ο ίδιος επιλέξει. Στο χώρο των βιβλιοθηκών, η λογοκρισία αποτελούσε πάντοτε ένα ζήτημα¹⁸, προερχόμενο, σχεδόν πάντα, από εξωγενείς παράγοντες και αφορά είτε την προληπτική απόρριψη πηγών ή την εκ των υστέρων απαγόρευση κυκλοφορίας τους. Και στις δύο περιπτώσεις, ο ρόλος μιας βιβλιοθήκης, όπως έχει αναφερθεί και παραπάνω, είναι να προσφέρει, χωρίς λογοκρισία και προκατάληψη, πρόσβαση σε πηγές πληροφόρησης. Ωστόσο, η λογοκρισία στις βιβλιοθήκες λαμβάνει ιδιαίτερες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια σε χώρες όπως η Αμερική¹⁹, με αποτέλεσμα, να αναγκαστούν ακόμα και οι εκδότες να κάνουν δημόσια παρέμβαση ακολουθώντας τη νομική οδό²⁰.

Στην Ελλάδα, αν και το φαινόμενο της λογοκρισίας δεν έχει λάβει, ακόμα, μεγάλες διαστάσεις, η απουσία εθνικής πολιτικής για το βιβλίο, αλλά και μιας εθνικής πολιτικής για τις βιβλιοθήκες, θα δημιουργήσουν, αναπόφευκτα, τις κατάλληλες συνθήκες, στο προσεχές μέλλον, για την υιοθέτηση και εδώ, πρακτικών και απαιτήσεων προληπτικής λογοκρισίας ή ως αντίδραση. Μια ισχυρή δημόσια πολιτική για το βιβλίο και τις βιβλιοθήκες θα μπορούσε να αποτρέψει την εμφάνιση φαινομένων λογοκρισίας και την ουσιαστική κατάργηση του 1^{ου} άρθρου της Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, σύμφωνα με το οποίο, όλοι οι άνθρωποι έχουν τα ίδια δικαιώματα.

V. Πρόσβαση στη γνώση

Σε σχέση με τους άξονες μέσω των οποίων προασπίζεται μια βιβλιοθήκη, και ειδικά μια εθνική βιβλιοθήκη τα δικαιώματα των πολιτών, η πρόσβαση στη γνώση, ως θεμελιώδης διαδικασία για την εξασφάλιση του δικαιώματος στη πληροφόρηση, συνίσταται στον εντοπισμό, την ανακάλυψη, την επιλογή και την απόκτηση των πηγών. Η Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (ΕΒΕ) προσφέρει από το 2018 και μετά πρόσβαση σε περισσότερα από 250 εκ. ηλεκτρονικά τεκμήρια²¹, κατά βάση επιστημονικού περιεχομένου. Η σημαντική συνεισφορά της ΕΒΕ συνίσταται στη διαθεσιμότητα της επιστημονικής πληροφορίας για το σύνολο των πολιτών της χώρας, χωρίς εξαιρέσεις και μάλιστα με τη δυνατότητα απομακρυσμένης πρόσβασης από οποιοδήποτε σημείο. Ταυτόχρονα, επιδιώκει την αύξηση των συλλογών έντυπων τεκμηρίων, με το σχεδιασμό των ετών 2022-2032 να είναι η αύξηση των συλλογών της κατά περίπου ένα εκατομμύριο.

17 Για τον ορισμό της λογοκρισίας, μπορεί να δει ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης τον ορισμό της Britannica στο: <https://www.britannica.com/topic/censorship>.

18 Για την ιστορία της λογοκρισίας στην Αμερική, δες το A History of Censorship in the United States, διαθέσιμο στο: <https://journals.ala.org/index.php/jifp/article/view/7208/10293>.

19 Για τις διαστάσεις που έχει λάβει το ζήτημα της λογοκρισίας στις αμερικανικές βιβλιοθήκες, ενδιαφέρον έχει η έκθεση της ALA διαθέσιμη εδώ: <https://www.ala.org/bbooks/censorship-numbers>.

20 Αφορά τη μήνυση που κατέθεσαν κατά της Αϊόβα κατά της λογοκρισίας βιβλίων. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. εδώ: <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/iowa-book-ban-lawsuit-publishers-b2531421.html>

21 Ένα σημαντικό μέρος των επιστημονικών τεκμηρίων που προσφέρει η ΕΒΕ γίνεται μέσω της συμμετοχής της στον Σύνδεσμο Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών (ΣΕΑΒ, βλ. <https://www.heal-link.gr>).

VI. Συμπερίληψη

Η έννοια της συμπερίληψης δηλαδή, με την αντίστροφη ερμηνεία της, να μην αφήνεται κανείς ή καμία εκτός, αποτελεί, ειδικά τα τελευταία χρόνια, λεκτική απόδοση της υποχρέωσης μιας πολιτισμένης κοινωνίας να μην αποκλείει, εξ ορισμού ή εκ του αποτελέσματος, κανέναν άνθρωπο από δραστηριότητες κοινωνικής, πολιτιστικής ή άλλης μορφής. Στο χώρο των βιβλιοθηκών²² η συμπερίληψη, πέρα από τη συμμετοχή σε πάσης φύσης δράσεις και δραστηριότητες μιας βιβλιοθήκης, π.χ. εκπαιδευτικά προγράμματα, παιχνίδια, λέσχες ανάγνωσης κ.λπ., έχει μια ουσιαστική διάσταση που αφορά την ίδια τη χρήση της πηγής ή του τεκμηρίου. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, ένα σημαντικό κομμάτι της συμπερίληψης για τη χρήση του βιβλίου καλύπτει και περιγράφει ο ν. 4672/2020 για την πρόσβαση σε πηγές των πολιτών που ονομάζονται εντυποανάπηροι.

Η ΕΒΕ, ενεργούσα όχι μόνο στο πλαίσιο του ν. 4452/2017, αλλά και κατανοώντας την ανάγκη των εντυποανάπηρων πολιτών για πρόσβαση σε πηγές, ενήργησε από το 2021 σε πολλά επίπεδα, επιδιώκοντας την κάλυψη πολλών και διαφορετικών πτυχών του ζητήματος ταυτόχρονα. Συγκεκριμένα:

Προχώρησε στη δημοσίευση των προτύπων²³ για τη δημιουργία προσβάσιμων βιβλίων το 2021, ενσωματώνοντας, επί της ουσίας, τα διεθνή σχετικά πρότυπα.

Σχεδίασε τον τρόπο για την ενσωμάτωση στην ελληνική νομοθεσία (κατά τα έτη 2021-2022) δύο ακόμα προτύπων που σχετίζονται άμεσα με τους εντυποανάπηρους α) των μορφών αναπηρίας και της πιστοποίησης αυτών μέσω πληροφοριακών συστημάτων και β) των τρόπων διάθεσης των προσβάσιμων τεκμηρίων.

Σχεδίασε το 2020 ένα έργο προϋπολογισμού 2 εκ. ευρώ για την παραγωγή περίπου 1.000 ακουστικών και 3.000 ηλεκτρονικών βιβλίων. Τα βιβλία αυτά θα παράγονταν με τα πρότυπα για τη δημιουργία προσβάσιμων βιβλίων, και θα ήταν ελεύθερα διαθέσιμα σε όλους τους εντυποανάπηρους πολίτες της χώρας.

Σχεδίασε το 2022 την ΥΔΔΕ (Υπηρεσία Διάθεσης Δημοσιευμάτων για Εντυποανάπηρους). Με τη συγκεκριμένη υπηρεσία θα υλοποιούνταν, ως εθνική υπηρεσία μέσω ενός πληροφοριακού συστήματος, ο σχεδιασμός που προηγήθηκε. Συγκεκριμένα, η ΥΔΔΕ θα είναι ένα σύστημα α) για την ταυτοποίηση και πιστοποίηση των εντυποανάπηρων πολιτών μέσω μιας εύκολης διαδικασίας όπου διάφορα συστήματα του ελληνικού δημοσίου θα επικοινωνούν μεταξύ τους για την επιβεβαίωση των στοιχείων και του δικαιώματος πρόσβασης, β) για την παροχή ενός ενιαίου καταλόγου των προσβάσιμων βιβλίων που διαθέτει η χώρα, γ) για την αίτηση δημιουργίας ενός προσβάσιμου βιβλίου από έντυπη μορφή και δ) για την ενσωμάτωση ηλεκτρονικών βιβλίων ως προσβάσιμα.

VI. Τεχνητή νοημοσύνη στην εποχή των Εθνικών Βιβλιοθηκών

Ως τρίτος άξονας για την προάσπιση του δικαιώματος του ανθρώπου για πρόσβαση στην πληροφορόρηση έχει αναφερθεί η τεχνολογία. Μπορεί να αφορά την παροχή ενός ηλεκτρονικού υπολογιστή ή μιας φορητής συσκευής, την πρόσβαση στο διαδίκτυο, ειδικό εξοπλισμό για

22 Για τη σημασία και την αξία της συμπερίληψης στο χώρο των βιβλιοθηκών, ο ενδιαφερόμενος αναγνώστης μπορεί να συμβουλευτεί, ενδεικτικά, την αναφορά της ALA διαθέσιμη εδώ: <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/librarybill/interpretations/EDI> και το βιβλίο με τίτλο Diversity and Inclusion in Libraries: A Call to Action and Strategies for Success, 2019.

23 Βλ. τη σχετική ιστοσελίδα δημοσίευσης στην ιστοσελίδα της ΕΒΕ: <https://www.nlg.gr/static-page/protypa-prosvasimotitas-gia-amea/>.

χρήση, όπως εκτυπωτής κ.λπ. Στόχος κάθε βιβλιοθήκης είναι η τεχνολογία να μην αποτελεί τροχοπέδη στην πρόσβαση στη γνώση, άρα να μην καταλύει το δικαίωμα του ανθρώπου για πληροφόρηση.

Ειδικά τα τελευταία χρόνια, μετά την μεγάλη δημοσιότητα που έλαβε η χρήση της ΤΝ που παράγει περιεχόμενο (στα αγγλικά αναφέρεται ως generative AI²⁴), η παροχή τεχνολογικών διευκολύνσεων από τις βιβλιοθήκες προς τον πολίτη, γίνεται ακόμα πιο σημαντική. Βέβαια, οι βιβλιοθήκες χρησιμοποιούν ή διερευνούν τη χρήση της ΤΝ πολύ πριν γίνει δημοφιλής στο ευρύ κοινό σε δύο βασικούς τομείς δραστηριοτήτων τους, α) στην παραγωγή περιεχομένου για τις τεχνικές και εξειδικευμένες υπηρεσίες καταλογογράφησης υλικού²⁵ και β) για την προσφορά υπηρεσιών προς τους πολίτες, κυρίως μέσω εφαρμογών ερωτοαπαντήσεων²⁶, τα γνωστά στα αγγλικά ως chatbot.

Ειδικά μια εθνική βιβλιοθήκη μπορεί να προσφέρει πρόσβαση σε εφαρμογές ΤΝ μέσω ενός εργαστηρίου που θα δημιουργήσει και θα είναι ελεύθερα διαθέσιμο από όλους για χρήση. Σε αυτό θα είναι διαθέσιμες τεχνολογίες αιχμής στην ΤΝ, π.χ. για την παραγωγή περιεχομένου, την επεξεργασία ήχου και εικόνας, κ.λπ. ώστε να μπορεί να αξιοποιηθεί, για προσωπικούς σκοπούς, από όλους τους πολίτες, π.χ. έρευνα, διασκέδαση κ.λπ. Παράλληλα, οι βιβλιοθήκες, όπως μια εθνική βιβλιοθήκη, οφείλουν να ξεκινήσουν άμεσα μαθήματα πληροφοριακού γραμματισμού με αντικείμενο την τεχνητή νοημοσύνη. Στόχος αυτών θα είναι να γνωρίσουν όλοι τί είναι η ΤΝ, ποια είναι οφέλη της και που μπορεί να φανεί χρήσιμη ταυτόχρονα, όμως, θα μάθουν τους κινδύνους που κρύβονται πίσω από τη χρήση της καθώς και τις πραγματικές διαστάσεις που έχει η ΤΝ στην επίλυση καθημερινών ή πολύπλοκων προβλημάτων του ανθρώπου. Με τον τρόπο αυτό, η ΤΝ δε θα είναι ένας άγνωστος που μπορεί να φοβάται ή να υπερθεματίζει κάποιος, αλλά θα μπορεί να τεθεί, η αξία και η ουσία της, στην πραγματική τους διάσταση, με στόχο πάντοτε την ουσιαστική της αξιοποίηση προς όφελος του πολίτη και του δικαιώματος στην πληροφόρηση, συμβάλλοντας, ταυτόχρονα στη μείωση του ψηφιακού χάσματος.

VII. Εθνική βιβλιοθήκη και προάσπιση δικαιωμάτων και πληροφοριών

Εάν μπορεί να ειπωθεί ότι ο ρόλος των βιβλιοθηκών στην προάσπιση των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των ελευθεριών που απορρέουν από αυτά είναι *de facto* σημαντικός, τότε αυτός των εθνικών βιβλιοθηκών μπορεί να θεωρηθεί κομβικός. Και αυτό γιατί μια εθνική βιβλιοθήκη:

Αναπτύσσει εκ των πραγμάτων υπηρεσίες εθνικής εμβέλειας ή εθνικές υπηρεσίες. Είναι δηλαδή, συνυφασμένη με τον ρόλο της, η προσφορά υπηρεσιών που αφορούν όλους τους πολίτες ή μπορούν να χρησιμοποιούν από άλλες βιβλιοθήκες για να προσφέρουν αυτές, με τη σειρά τους, υπηρεσίες σε πολίτες.

Συγκεντρώνει τον γραπτό και όχι μόνο πολιτισμό της χώρας, δίνοντας μια ουσιαστική διάσταση στην ανάγκη πρόσβασης στη γνώση ως προάσπιση του δικαιώματος του ανθρώπου στην πληροφόρηση. Επομένως, μια εθνική βιβλιοθήκη αποτελεί το σημείο πρόσβασης των δι-

24 Για μια εισαγωγή στην έννοια και την υλοποίηση της βλ. το άρθρο με τίτλο *Generative AI*, διαθέσιμο εδώ: <https://link.springer.com/article/10.1007/s12599-023-00834-7>.

25 Για παράδειγμα, το μοντέλο Annif για τη θεματική ευρετηρίαση (<https://annif.org>) και το εργαλείο Power Automate της Εθνικής Βιβλιοθήκης του Βελγίου για την καταλογογράφηση βιβλίων προηγούμενων αιώνων (<https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/2686/1/157-lowagie-en.pdf>).

26 Για το θέμα, βλ. και το άρθρο *Chatbot: an intelligent tool for libraries* διαθέσιμο εδώ: <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/LHTN-01-2021-0002/full/html>.

αθέσιμων πηγών που ενδεχομένως να χρειαστεί ένας άνθρωπος και, άρα, είναι το σημείο αναφοράς για κάθε άλλη βιβλιοθήκη της χώρας.

Είναι *a priori* εκείνη που ηγείται του οικοσυστήματος των βιβλιοθηκών της χώρας και, επομένως, επηρεάζει την πολιτική της κάθε χώρας στην πρόσβαση στη γνώση.

Υιοθετεί πρότυπα και διαδικασίες για χρήση από όλες τις βιβλιοθήκες. Επομένως, εφαρμόζει πρότυπα προσβασιμότητας και διαδικασίες που διευκολύνουν την πρόσβαση όλων των ανθρώπων στην πληροφόρηση, χωρίς διακρίσεις, χωρίς αποκλεισμούς, χωρίς λογοκρισία.

Κατέχει εξέχουσα θέση στην αλυσίδα διακίνησης του βιβλίου. Μια εθνική βιβλιοθήκη τοποθετείται, εξ ορισμού, ανάμεσα στους εκδότες, τους βιβλιοπώλες, τις άλλες βιβλιοθήκες και τους πολίτες της χώρας κατά τη διαδικασία διακίνησης ενός βιβλίου από την παραγωγή στη χρήση, μια διαδικασία που στην περίπτωση των βιβλιοθηκών έχει την ιδιαίτερη συνθήκη ότι το βιβλίο επιστρέφει για να ξαναδανειστεί, σε αντίθεση με την υπόλοιπη διαδικασία διακίνησης, όπου αρχίζει με την έκδοση και ολοκληρώνεται με την αγορά του βιβλίου.

VIII. Επίλογος

Οι συντεταγμένες προσπάθειες για τον προσδιορισμό και την προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου ξεκίνησαν, ίσως όχι τυχαία, μετά το τέλος του δεύτερου Παγκοσμίου Πολέμου. Και όμως, παρόλο που έχουν περάσει σχεδόν 80 χρόνια, η ανάγκη υπεράσπισής τους φαντάζει πιο επίκαιρη από ποτέ. Κίνδυνοι με σημείο εκκίνησης ή κατάληξης την ίδια την ανθρώπινη υπόσταση και υποβοηθούμενοι από την τεχνολογία και τα εργαλεία που αυτή προσφέρει, οδηγούν, διαρκώς σε μια ανάγκη θεώρησης, αλλά και αναθεώρησης των τρόπων και των μέσων προάσπισης των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Μέσα σε αυτό το διαρκώς μεταβαλλόμενο περιβάλλον όπου διαρκώς αναδύονται προκλήσεις, οι βιβλιοθήκες οφείλουν να αναθεωρούν τους τρόπους προάσπισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων υιοθετώντας καινοτομίες και τεχνολογικά εργαλεία όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο.

Βιβλιογραφία

- ALA Office for Information Freedom. (2016). *Library Bill of Rights and Freedom to Read Statement Pamphlet*. <https://www.ala.org/aboutala/offices/oif/LBOR-FTR-statement-pamphlet>
- ALA. (2017). *Equity, Diversity, Inclusion: An Interpretation of the Library Bill of Rights*. <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/librarybill/interpretations/EDI>
- ALA. (2023). *Censorship by the Numbers*. <https://www.ala.org/bbooks/censorship-numbers>
- Anastaplo, G. (2024). Censorship. Σε *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/topic/censorship>
- Annif: Tool for automated subject indexing and classification. <https://annif.org>
- CILIP. (n.d.). *Protecting the individual's right to privacy*. <https://www.cilip.org.uk/page/ProtectingTheIndividualPrivacy>
- Daisy Consortium. (c2024). *Standards*. <https://daisy.org/activities/standards>
- European Union (c2024). Ευρωπαϊκή Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ). Σε *Glossary of summaries*. <https://eur-lex.europa.eu/EL/legal-content/glossary/european-convention-on-human-rights-echr.html>
- Feuerriegel, S., Hartmann, J., Janiesch, C., & Zschech, P. (2024). *Generative AI. Business and Information Systems Engineering* 66: 111–126. doi:10.1007/s12599-023-00834-7
- IFLA. (1999). *IFLA Statement on Libraries and Intellectual Freedom*. IFLA: The Hague. <https://repository.ifla.org/handle/123456789/1424>
- IFLA. (2012). *IFLA Code of Ethics for Librarians and other Information Workers*. IFLA: The Hague. <https://>

- www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/faife/publications/IFLA%20Code%20of%20Ethics%20-%20Long_0.pdf
- IFLA. (2015). *IFLA Statement on Privacy in the Library Environment*. IFLA: The Hague. <https://www.ifla.org/wp-content/uploads/2019/05/assets/hq/news/documents/ifla-statement-on-privacy-in-the-library-environment.pdf>
- IFLA. (c2024a). *Access to Library Services is a Human Right*. <https://www.ifla.org/g/eals/access-to-library-services-is-a-human-right>
- IFLA. (c2024b). *Libraries Serving Persons with Print Disabilities Section* <https://www.ifla.org/units/lpd>
- Library of Congress. (c2024). *National Library Service for the Blind and Print Disabled (NLS)*. <https://www.loc.gov/nls>
- Lowagie, H. (2023). One automatic cataloging flow: tests and first results. Σε *IFLA World Library Conference 2023 Rotterdam*. <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/2686/1/157-lowagie-en.pdf>
- McClean, C., & Surani, A. (30 Νοεμβρίου 2023). AI Is Deepening the Digital Divide. *Information Week*. <https://www.informationweek.com/machine-learning-ai/ai-is-deepening-the-digital-divide>
- Neath, A. (19 Απριλίου 2024). Five of the biggest book publishers in US join lawsuit challenging Iowa book ban. *Independent*. <https://www.independent.co.uk/news/world/americas/iowa-book-ban-law-suit-publishers-b2531421.html>
- Sanji, M., Behzadi, H., & Gomroki, G. (2022). Chatbot: an intelligent tool for libraries. *Library Hi Tech News* 39(3): 17-20. doi: 10.1108/LHTN-01-2021-0002
- Steele, J.A. (2020). A History of Censorship in the United States. *Journal of Intellectual Freedom & Privacy*, 5(1). <https://journals.ala.org/index.php/jifp/article/view/7208/10293>
- United Nations. (1948). *Universal Declaration of Human Rights*. <https://www.un.org/sites/un2.un.org/files/2021/03/udhr.pdf>
- United Nations. (1966). *International Covenant on Civil and Political Rights*. General Assembly resolution 2200A (XXI). <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>
- United Nations. (2022). *Artificial intelligence, e-governance and access to information*. <https://www.un.org/en/observances/information-access-day>
- Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος. (c2024). *Πρότυπα Προσβασιμότητας για ΑμεΑ*. <https://www.nlg.gr/static-page/protyra-prosvasimotitas-gia-amea>
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο. (2022). *Ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου της 13ης Δεκεμβρίου 2022 με θέμα το ψηφιακό χάσμα: οι κοινωνικές διαφορές που δημιουργεί η ψηφιοποίηση (2022/2810(RSP))*. https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2022-0438_EL.html
- Κανελλοπούλου-Μπότη Μαρία, Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους, Οσελότος, Αθήνα 2020
- Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2000/C 364/01. https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf

Βιβλιοθήκες και ιατρικός εγγραμματισμός: γεφυρώνοντας το χάσμα των ανισοτήτων στην υγεία

.....
Άρτεμις Χαλεπιλιόγλου
.....

I. Εισαγωγή

Τα εθνικά συστήματα υγείας δεν είναι διαθέσιμα σε όλους τους πολίτες ή κατοίκους των κρατών σε παγκόσμια κλίμακα. Το περιβάλλον ζωής και εργασίας, οι κοινωνικές, οικονομικές και πολιτισμικές συνθήκες, αλλά και η εκπαίδευση με έμφαση στον ιατρικό εγγραμματισμό, επηρεάζουν σημαντικά την ατομική υγεία, περισσότερο από ότι οι γενετικοί παράγοντες προδιάθεσης για κάποιο νόσημα. Επιπλέον, ο ιατρικός εγγραμματισμός καθενός ξεχωριστά και της κοινωνίας ως σύνολο αποτελούν δείκτη των δυνατοτήτων κατανόησης, εμπιστοσύνης, ανταπόκρισης, συμμόρφωσης και συνεργασίας σε περιόδους υγειονομικών ή περιβαλλοντικών κρίσεων. Οι ανισότητες στον χώρο της υγείας και στον ιατρικό εγγραμματισμό αποτελούν πραγματικότητες, που ανεξάρτητα από τις πηγές τους, εγκυμονούν σοβαρούς κινδύνους, όχι μόνο τοπικής, αλλά παγκόσμιας κλίμακας. Ως εκ τούτου, πρέπει να αντιμετωπιστούν με λύσεις τόσο εντός, όσο και εκτός του στενού πλαισίου της παροχής και αγωγής υγείας¹.

Σε αντίθεση με την κατάσταση στην υγεία, οι βιβλιοθήκες αποτελούν χώρους προαγωγής της ισότητας, συμπερίληψης και εκδημοκρατισμού της γνώσης σε ολόκληρο τον κόσμο. Είναι ο ακρογωνιαίος λίθος της έγκυρης πληροφόρησης και αναπτύσσουν με το κοινό τους μια σχέση εμπιστοσύνης, προσφέροντας εργασία, υλικό, περιβάλλον αναζήτησης πληροφορίας, αναψυχής και αλληλοεπίδρασης². Σήμερα, ο παραδοσιακός ρόλος της βιβλιοθήκης υπερβαίνει τη διάθεση έντυπου υλικού και έχει εμπλουτιστεί σημαντικά, παρέχοντας υλικό πολυμέσων και πρόσβαση σε τεκμηριωμένες γνωσιακές πηγές στο διαδίκτυο. Επιπλέον, οι δημοτικές και δημόσιες βιβλιοθήκες σχηματίζουν στις περισσότερες χώρες του κόσμου και στην Ελλάδα ένα πληροφοριακό δίκτυο πυκνής εδαφικής κάλυψης, εξυπηρετώντας τόσο αστικές, όσο και απομακρυσμένες αγροτικές ή νησιωτικές περιοχές. Είναι δυνατόν οι βιβλιοθήκες να συμπεριληφθούν και να χρησιμοποιηθούν στο πλαίσιο χάραξης εθνικής πολιτικής για την υγεία;

Στη μελέτη αυτή εξετάζονται οι δυνατότητες λειτουργίας των βιβλιοθηκών ως εξωτερικοί παράγοντες του συστήματος υγείας, ως φορείς υγειονομικής πληροφόρησης και βελτίωσης του ιατρικού εγγραμματισμού του πληθυσμού για τη γεφύρωση του χάσματος των υγειονομικών ανισοτήτων. Αρχικά, εξετάζονται οι ανισότητες στον χώρο της υγείας και οι παράγοντες που τις προκαλούν σε παγκόσμιο επίπεδο. Έμφαση δίνεται στα άτομα αυτά που εξαιτίας κοινωνικών, οικονομικών, πολιτιστικών, ψυχολογικών ή συναισθηματικών ενδοιασμών ή φυσικών εμποδίων αδυνατούν ή διστάζουν να αναζητήσουν υγειονομικές υπηρεσίες ή ιατρικές

1 National Academies of Sciences, Engineering, and Medicine. 2024. Exploring diversity, equity, inclusion, and health equity commitments and approaches by health organization C-suites: Proceedings of a workshop. Washington, DC: The National Academies Press. <https://doi.org/10.17226/27458>.

2 Audunson, R., Andresen, H., Fagerlid, C., Henningsen, E., Hobohm, H. C., Jochumsen, H., Larsem, H., & Vold, T. (2020). Libraries, archives and museums as democratic spaces in a digital age. Walter De Gruyter GmbH, Berlin/Boston. <https://doi.org/10.1515/9783110636628>.

πληροφορίες για θέματα υγείας. Έπειτα, εξετάζεται η βιβλιοθήκη σαν φορέας παροχής έγκυρης ιατρικής πληροφόρησης, συμβολής ιατρικού εγγραμματισμού και προαγωγής της δημόσιας υγείας με βάση τη διεθνή εμπειρία, τις προτάσεις, τις πρακτικές εφαρμογές και πώς αυτές αποτιμώνται. Τέλος, εξετάζονται οι προκλήσεις και οι δυνατότητες πρακτικής εφαρμογής αυτής της προσέγγισης στη χώρα μας, στο πλαίσιο της προάσπισης του δικαιώματος στην τεκμηριωμένη γνώση και του δικαιώματος στην υγεία στην εποχή της πληροφορίας.

II. Οι ανισότητες στην Υγεία

Σύμφωνα με τον Παγκόσμιο Οργανισμό Υγείας ισότητα στην υγεία ορίζεται ως «η απουσία άδικων και αποφεύξιμων ή επανορθώσιμων διαφορών στην υγεία μεταξύ των πληθυσμιακών ομάδων με κριτήρια κοινωνικά, οικονομικά, δημογραφικά ή γεωγραφικά». Η πρόοδος στην επιστήμη και στην τεχνολογία αύξησε το προσδόκιμο και την ποιότητα ζωής, ωστόσο με άριστο τρόπο. Υφιστάμενες διαφοροποιήσεις διευρύνθηκαν μεταξύ αυτών με την καλύτερη και αυτών με την χειρότερη υγεία και ευζωία. Η διαφορά του προσδόκιμου επιβίωσης μεταξύ των πλουσιότερων και φτωχότερων χωρών αγγίζει τις δύο δεκαετίες, η πλειονότητα των πρόωρων θανάτων από μη μεταδιδόμενη νόσο συμβαίνουν στις φτωχές και μέσες εισοδηματικά χώρες, ενώ η θνητότητα των νηπίων είναι οκτώ φορές μεγαλύτερη στην Αφρική σε σύγκριση με την Ευρώπη³. Ωστόσο, οι διαφορές αυτές στην υγεία εντοπίζονται και στο εσωτερικό της κάθε χώρας με κριτήρια οικονομικά, γεωγραφικά, κοινωνικά και πολιτιστικά, ώστε σχεδόν οι μισοί άνθρωποι στον κόσμο να μην απολαμβάνουν τις αναγκαίες υγειονομικές υπηρεσίες⁴.

Σύμφωνα με τον μη κερδοσκοπικό Σύνδεσμο των Αμερικανικών Ιατρικών Κολλεγίων (Association of American Medical Colleges, AAMC) στην εποχή πριν από την πανδημία του COVID-19 οι κάτοικοι που ζουν σε αγροτικές περιοχές στην ύπαιθρο και αντιπροσωπεύουν το 15-20% του πληθυσμού των Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής αντιμετωπίζουν ανισότητες και έχουν χειρότερη πρόσβαση σε υπηρεσίες υγείας από τους κατοίκους αστικών και προαστιακών περιοχών. Διαπιστώνεται, μάλιστα, πως οι ανισότητες των αγροτικών περιοχών της Αμερικής στην υγεία είναι βαθιά ριζωμένες και αποδίδονται σε οικονομικούς, κοινωνικούς, φυλετικούς, εθνικούς, γεωγραφικούς και παράγοντες που σχετίζονται με τις επιλογές των εργαζόμενων στον χώρο της υγείας, διαμορφώνοντας ένα δισεπίλυτο πρόβλημα πρόσβασης στην ιατρική φροντίδα⁵. Το πρόβλημα έχει αυξανόμενη ένταση, όπως καταδεικνύει η αύξηση του αριθμού των αγροτικών νοσοκομείων που αναστέλλουν πλήρως τη λειτουργία τους ή παύουν να λειτουργούν σαν νοσοκομεία και μετατρέπονται σε κέντρα υγείας βραχείας νοσηλείας στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής με 8,6 νοσοκομεία κατά μέσο όρο να κλείνουν ανά έτος την πενταετία 2005-2009, 8,8 την περίοδο 2010-2014, και 13,6 την περίοδο 2015-2019, φαινόμενο που μερικώς ανέκοψε η πανδημία του COVID-19⁶. Είναι χαρακτηριστικό πως οι κοινότητες που πλήττονται από την έλλειψη νοσοκομειακών υποδομών πέρα από την οικονομική δυσπραγία

3 WHO. Social determinants of Health. [δημοσίευση 30 Μαΐου, 2019, τελευταία πρόσβαση 23 Ιουνίου 2024]. Βλ.: https://www.who.int/health-topics/social-determinants-of-health#tab=tab_3.

4 PLOS Medicine Editors, Rid, A., Johansson, M. A., Leung, G., Valantine, H., Burchard, E. G., Oh, S. S., & Zimmerman, C. (2016). Towards equity in health: researchers take stock. *PLoS medicine*, 13(11), e1002186. <https://doi.org/10.1371/journal.pmed.1002186>.

5 AAMC. Warsaw, R. Health Disparities Affect Millions in Rural U.S. Communities. [δημοσίευση 31 Οκτωβρίου, 2017, 2024]. Βλ.: <https://www.aamc.org/news/health-disparities-affect-millions-rural-us-communities>

6 Cecil G. Sheps Center for Health Services Research, University of North Carolina at Chapel Hill. Rural Hospital Closures. [δημοσίευση 22 Ιουνίου, 2020, τελευταία πρόσβαση 23 Ιουνίου, 2024]. Βλ.: <https://www.shepscenter.unc.edu/programs-projects/rural-health/rural-hospital-closures/>

έχουν συγκεκριμένα φυλετικά και εθνολογικά χαρακτηριστικά⁷, ενώ τα παιδιά στις περιοχές αυτές αποτελούν μια ευαίσθητη πληθυσμιακή ομάδα εκτεθειμένη στη φτώχεια και στα προβλήματα υγείας και συμπεριφοράς που επηρεάζουν την ανάπτυξη και την μελλοντική τους υγεία⁸. Σύμφωνα με το Κέντρο Ελέγχου Ασθενειών και Πρόληψης (Centers for Disease Control and Prevention, CDC) εστιασμένες παρεμβάσεις στο πρόβλημα των ανισοτήτων υγείας στον αγροτικό πληθυσμό στις Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής, συμπεριλαμβανομένου του ιατρικού εγγραμματισμού, θα επέφερε συνολική αύξηση του προσδόκιμου επιβίωσης, μειώνοντας τις πέντε κύριες αιτίες θανάτου που αφορούν καρδιακές νόσους, κακοήθεις νεοπλασίες, ακούσιους τραυματισμούς, χρόνιες νόσοι του κατώτερου αναπνευστικού, και αγγειακά εγκεφαλικά επεισόδια, το φάσμα των οποίων επιβαρύνει στατιστικά περισσότερο τους αγροτικούς πληθυσμούς από τους αστικούς⁹.

Στην ελληνική επικράτεια παρατηρείται σημαντική ανισοκατανομή των νοσοκομειακών μονάδων στην πρωτεύουσα και στα μεγάλα αστικά κέντρα σε σχέση με την ύπαιθρο και τα νησιά. Με βάση τα στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ) σε σύνολο 267 μονάδων, το 34% των δημόσιων και ιδιωτικών νοσοκομείων βρίσκεται στην Αθήνα, το 16% στην Θεσσαλονίκη, και το 12% στη Θεσσαλία, αθροιστικά το 62% των μονάδων και οι υπόλοιπες μοιράζονται στην υπόλοιπη χώρα, 6% στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 3,4% στη Δυτική Μακεδονία, 2,6% στην Ήπειρο, 2,2% στα Ιόνια νησιά, 5,2% στη Δυτική Ελλάδα, 3,7% στη Στερεά Ελλάδα, 3,7% στην Πελοπόννησο, 2,6% στο Βόρειο Αιγαίο, 3,4% στο Νότιο Αιγαίο και 5,6% στην Κρήτη. Η νοσοκομειακή κάλυψη ακολουθεί την πληθυσμιακή κατανομή του πληθυσμού και λιγότερο την εδαφική έκταση. Έτσι, τα νοσοκομεία της περιφέρειας που στην πλειονότητά τους βρίσκονται στις πρωτεύουσες των περιφερειών καλύπτουν μεγαλύτερες εδαφικές περιοχές με αραιότερη πληθυσμιακή πυκνότητα. Τα στοιχεία αυτά φαίνονται εντονότερα εξετάζοντας την κατανομή των διαθέσιμων προς κλειστή νοσηλεία (inpatient care) κλινών με το 41% από τις 45101 κλίνες να βρίσκεται στην Αττική, το 18% στην Θεσσαλονίκη και στην ευρύτερη περιφέρειά της και το 9% στη Θεσσαλία, ακολουθούμενες από 5,6% στην Ανατολική Μακεδονία και Θράκη, 2,4% στη Δυτική Μακεδονία, 3,5% στην Ήπειρο, 1,5% στα Ιόνια νησιά, 4,5% στη Δυτική Ελλάδα, 2,2% στη Στερεά Ελλάδα, 2,7% στην Πελοπόννησο, 1,4% στο Βόρειο Αιγαίο, 2,6% στο Νότιο Αιγαίο και 5,6% στην Κρήτη¹⁰. Η κατανομή νοσοκομείων και κλινών κλειστής νοσηλείας καθιστά υποχρεωτική για τα νοσοκομεία της υπαίθρου και των νήσων τη διάθεση κινητών μονάδων και ασθενοφόρων για την έγκαιρη αντιμετώπιση των επειγόντων περιστατικών. Ωστόσο, είναι φανερό πως η τακτική ιατρική παρακολούθηση και εργαστηριακή εξέταση καθίσταται ιδιαίτερα δύσκολη και δαπανηρή στις περιοχές αυτές για τους χρόνιους πάσχοντες, ηλικιωμένους, εγκύους και νήπια μικρότερα των πέντε ετών, καθώς θα πρέπει να μετακινούνται προς και από το εγγύτερο αστικό κέντρο για να εξεταστούν. Επιπλέον, στο διάστημα 2011-2020 ο αριθμός των νοσοκομείων στην Ελλάδα μειώθηκε κατά 15%, ενώ ο αριθμός των διαθέσιμων κλινών κατά 9%. Η μείωση αυτή φαίνεται πως είναι απόρροια της συνε-

7 Thomas, S. R., Holmes, G. M., & Pink, G. H. (2016). To what extent do community characteristics explain differences in closure among financially distressed rural hospitals? *Journal of Health Care for the Poor and Underserved*, 27(4), 194-203. <https://doi.org/10.1353/hpu.2016.0176>.

8 Kelleher, K. J. & Gardner, W. (2017). Out of sight, out of mind—behavioral and developmental care for rural children. *N Engl J Med*, 376(14), 1301-1303. <https://doi.org/10.1056/NEJMp1700713>.

9 Garcia, M. C. (2017). Reducing potentially excess deaths from the five leading causes of death in the rural United States. *MMWR. Surveillance Summaries*, 66. <https://doi.org/10.15585/mmwr.ss6602a1>.

10 Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Κέντρα Υγείας και Θεραπευτήρια (κλίνες-προσωπικό-εξοπλισμός)/2021. [δημοσίευση 28 Μαρτίου, 2023, τελευταία πρόσβαση 23 Ιουνίου, 2024]. Available from: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE06/2021>.

χιζόμενης και παρατεταμένης οικονομικής κρίσης στη χώρα και αφορά σχεδόν αποκλειστικά ιδιωτικά θεραπευτήρια και κλινικές που βρίσκονταν κυρίως στην Αττική (μείωση 20%) μικρής σχετικά δυναμικότητας νοσηλείας ασθενών, όπως φανερώνει ο αριθμός των κλινών που χάθηκαν¹¹. Τα δεδομένα της Ελλάδας δείχνουν πως στις περιφέρειες εκτός Αθηνών και Θεσσαλονίκης η προσφορά υπηρεσιών υγείας με νοσηλεία βασίζεται σχεδόν αποκλειστικά σε δημόσιες δομές. Έτσι, στην ύπαιθρο και στα νησιά της Ελλάδας δεν παρατηρήθηκε σημαντική μείωση των νοσοκομειακών υποδομών την τελευταία δεκαετία. Αξίζει να σημειωθεί πως η ελληνική πολιτεία σαφώς αναγνωρίζει και νομικά κατοχυρώνει την υγεία ως θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα. Ενώ, όμως, η ελληνική νομοθεσία ορίζει πως ανεξάρτητα από ιθαγένεια, χρώμα, τόπο κατοικίας, νομική κατάσταση, θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, σεξουαλικό προσανατολισμό, οικονομική κατάσταση ή ασφαλιστική κάλυψη, όλοι έχουν δικαίωμα λήψης υπηρεσιών υγείας στο δημόσιο σύστημα υγείας, σεβόμενη τις θρησκευτικές και ιδεολογικές πεποιθήσεις των πολιτών, αναγνωρίζει το δικαίωμα να συγκατατεθεί ή να αρνηθεί κάποιος κάθε διαγνωστική ή θεραπευτική πράξη για τον εαυτό του ή προστατευόμενο μέλος¹². Συνεπώς, οι ανισότητες στην υγεία στη Ελλάδα αποτελούν μείγμα των γεωγραφικών πληθυσμιακών κατανομών, των οικονομικών συνθηκών και των κοινωνικών, πολιτιστικών ή θρησκευτικών πεποιθήσεων. Στο πλαίσιο των ατομικών πεποιθήσεων και αντιλήψεων ιδιαίτερη αξία έχει ο ιατρικός εγγραμματισμός, ώστε οι επιλογές σε θέματα υγείας, τρόπου ζωής, διάγνωσης ή θεραπείας να γίνονται έχοντας γνώση των βλαβών υγείας που μπορεί να προκληθούν, εξαιτίας συγκεκριμένων επιλογών και των πραγματικών διαγνωστικών και θεραπευτικών δυνατοτήτων διαφορετικών μεθόδων.

Το εννοιολογικό πλαίσιο μέσα από το οποίο κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί, πολιτιστικοί, εκπαιδευτικοί, βιολογικοί και υλικοί παράγοντες δρουν, αλληλοεπιδρούν και επηρεάζουν τη δημόσια Υγεία προκαλώντας ανισότητες αναλύεται διεξοδικά στη μελέτη των Solar και Irwin για τον Παγκόσμιου Οργανισμού Υγείας το 2010¹³. Οι παράγοντες κοινωνικών υγειονομικών ανισοτήτων μπορούν να διαχωριστούν σε δομικούς και ενδιάμεσους. Οι δομικοί παράγοντες είναι δύο ειδών, οι πολιτειακοί και οι ατομικοί, με τους πρώτους να διαμορφώνουν το κοινωνικό περιβάλλον και τους δεύτερους να αφορούν στην κοινωνική διαστρωμάτωση. Ως πολιτειακοί παράγοντες ορίζονται η οργάνωση και λειτουργία του κράτους και ειδικότερα οι πολιτειακές δομές που εντάσσονται στο τρίπτυχο κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης, και συγκεκριμένα στη διακυβέρνηση, στις μακροοικονομικές πολιτικές που εφαρμόζονται, στις κοινωνικές πολιτικές του κράτους τόσο του κράτους πρόνοιας, του συστήματος υγείας, και κοινωνικής μέριμνας για τον πληθυσμό, στην εκπαίδευση, όσο και στις νομικές και κανονιστικές διατάξεις που ρυθμίζουν θέματα της αγοράς, της εργασίας ή της στέγασης. Επιπλέον, παράγοντες αποτελούν οι πολιτιστικές και κοινωνικές αξίες της κοινωνίας στο σύνολό της. Οι ατομικοί δομικοί παράγοντες αναφέρονται στον καθένα ξεχωριστά σε προσωπικό επίπεδο μέσα σε αυτό το γεωπολιτικό περιβάλλον. Είναι οι παράγοντες κοινωνικής και οικονομικής διαστρωμάτωσης, που ορίζουν την κοινωνική και οικονομική θέση του ατόμου, το φύλο

11 Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Κέντρα Υγείας και Θεραπευτήρια (κλίνες-προσωπικό-εξοπλισμός)/2011. [δημοσίευση 29 Μαρτίου, 2016, τελευταία πρόσβαση 23 Ιουνίου, 2024]. Βλ.: <https://www.statistics.gr/el/statistics/-/publication/SHE06/2011>.

12 Ελληνική Δημοκρατία, Υπουργείο Υγείας. Δικαιώματα Ληπτών Υπηρεσιών Υγείας. [δημοσίευση 8 Απριλίου, 2024, τελευταία πρόσβαση 23 Ιουνίου, 2024]. Βλ.: <https://www.moh.gov.gr/articles/citizen/dikaiwmeta-lhptwn-yphresiwn-ygeias>.

13 Solar, O., & Irwin, A. (2010). A conceptual framework for action on the social determinants of health. WHO Document Production Services, Geneva, Switzerland. <https://doi.org/10.13016/17cr-aqb9>.

του, την φυλετική ή εθνολογική του προέλευση. Σημαντικοί ατομικοί δομικοί κοινωνικοί παράγοντες είναι η εκπαίδευση, το επάγγελμα και το εισόδημα του ατόμου. Οι κοινωνικές ανισότητες και το εύρος τους καθορίζουν τον βαθμό κοινωνικής συνοχής και το κοινωνικό κεφάλαιο. Στους ενδιάμεσους κοινωνικούς παράγοντες που επιδρούν στις ανισότητες στην υγεία έχουμε τις υγειονομικές συνθήκες που επικρατούν και που επηρεάζουν τους τοπικούς πληθυσμούς στο πλαίσιο γεωγραφικής και κλιματικής ζώνης. Οι παράγοντες αυτοί ορίζουν τις υλικές συνθήκες ζωής, εργασίας, τρίτων χώρων, διατροφής, υγιεινής, διαθεσιμότητας τροφίμων ή φαρμάκων, συμπεριφορές και τρόπο ζωής. Επιπλέον, στους παράγοντες αυτής της ενότητας εντάσσονται οι βιολογικοί παράγοντες, όπως παθογόνοι οργανισμοί, ηλικία. Ακόμα, οι ψυχολογικοί παράγοντες που λειτουργούν αυτόνομα ή είναι συνυφασμένοι με τις υλικές συνθήκες, τις συμπεριφορές και την κατάσταση του κράτους, τις ατομικές ελευθερίες, την ελευθερία του λόγου, την ελευθερία έκφρασης ή την καταπίεσή της, το καθεστώς ειρήνης ή πολέμου, τυχόν φυσικές καταστροφές ή καταστάσεις κρίσεις και ανασφάλειες. Το δημόσιο σύστημα υγείας και η πρόσβαση στις υπηρεσίες του με έμφαση στην πολιτισμική συμβατότητά τους με τις αξίες του πληθυσμού, γενικού, τοπικού ή μειονοτήτων, αποτελούν κοινωνικούς παράγοντες βαρύνουσας σημασίας για την ισότητα στην υγεία και την ποιότητα διαβίωσης του πληθυσμού. Οι ανισότητες στην υγεία, ενώ φαινομενικά πλήττουν πρωτίστως και με μεγαλύτερη ένταση τις ευαίσθητες κοινωνικά ομάδες, είναι υπόθεση ολόκληρης της κοινωνίας και αποκτούν παγκόσμια διάσταση, καθώς αποτελούν την πηγή υγειονομικών προβλημάτων που μπορούν να πλήξουν όλους, ιδιαίτερα στην περίπτωση μεταδιδόμενων νοσημάτων¹⁴.

Στην πρόσφατη έκθεση της Εθνικής Ακαδημίας Επιστημών, Μηχανικής και Ιατρικής των ΗΠΑ σχετικά με την ποικιλομορφία, την ισότητα, τη συμπερίληψη και τις πολιτειακές δεσμεύσεις και δράσεις για την ισότητα στην Υγεία από τα εκτελεστικά κέντρα λήψης αποφάσεων σημειώνεται πως «τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, παντοειδείς ειδικές επιτροπές και ερευνητικές ομάδες από διεθνείς οργανισμούς δημοσίευσαν πολυάριθμες αναφορές που καταδεικνύουν πως τα εθνικά συστήματα υγείας δεν είναι διαθέσιμα σε όλους τους πολίτες ή κατοίκους των κρατών και πως συστηματικοί περιορισμοί καθιστούν δύσκολη την ίση πρόσβαση σε όλους, ώστε να απολαμβάνουν κατάλληλες υγειονομικές υπηρεσίες συμβατές με τις πολιτισμικές τους αξίες. Έρευνες της ίδιας περιόδου δείχνουν πως το πού κάποιος ζει, εργάζεται, και παίζει, δηλαδή οι σχετικοί κοινωνικοί παράγοντες επιδρούν στην ατομική του υγεία περισσότερο από ότι το γενετικό του υπόβαθρο. Η πανδημία COVID-19 κατέδειξε emphaticά τα συστηματικά χρόνια προβλήματα των συστημάτων υγείας, κυρίως όσων αφορά την άνιση πρόσβαση στην ιατρική φροντίδα, τις διαβρωτικές ανισότητες, και το συστηματικό ρατσισμό που καθιστούν τα συστήματα υγείας συνεργούς στις διαβρωτικές υγειονομικές ανισότητες»¹. Συνεπώς, λύσεις στο πρόβλημα των ανισοτήτων στην υγεία θα πρέπει να αναζητηθούν εξωσυστημικά, με επιστημονικές δράσεις αναπτυξιακού και οργανωτικού χαρακτήρα¹⁵.

Ενώ η πανδημία COVID-19 σε πρώτο επίπεδο προκάλεσε νοσηρότητα και αύξηση θνητότητας σε όλο τον κόσμο, σε δεύτερο επίπεδο επηρέασε τον τρόπο ζωής, τις ατομικές συμπεριφορές, την άμεση διαπροσωπική επικοινωνία, την παραγωγή και την παγκόσμια οικονομία. Σε ένα τρίτο επίπεδο, επειδή συνέβη στην Εποχή της Πληροφορίας, ακολουθήθηκε από ένα κατακλυσμαίων διαστάσεων φαινόμενο που αναφέρεται ως πληροφοριακή πανδημία (infodem-

14 Cooper, L. (2021). Why are health disparities everyone's problem?. Johns Hopkins University Press, <https://doi.org/10.1353/book.85070>.

15 Galaviz, K. I., Breland, J. Y., Sanders, M., Breathett, K., Cerezo, A., Gil, O., Hollier, J. M., Marshall, C. J., Wilson, D., & Es-sien, U. R. (2020). Implementation science to address health disparities during the coronavirus pandemic. *Health Equity*, 4(1), 463-467. <https://doi.org/10.1089/heap.2020.0044>.

ic). Ενώ η πανδημία είχε σαν αιτία της τον ιό SARS-CoV-2, η πληροφοριακή πανδημία είχε σαν αιτίες την ακούσια ή εκούσια παραπληροφόρηση, επηρεάζοντας και προκαλώντας σύγχυση στις κοινωνίες σε όλες τις χώρες¹⁶. Τη στιγμή που οι κυβερνήσεις λάμβαναν δύσκολες αποφάσεις για τη διαχείριση της υγειονομικής κρίσης, αποφάσεις που απαιτούσαν τη συμμόρφωση και τη συνεργασία της κοινωνίας για να επιτευχθούν και να φέρουν αποτελέσματα, αντικρουόμενες ειδήσεις, επιστημονικές αντεγκλήσεις, ψευδοεπιστημονικές θεωρίες, ψευδής ειδήσεις (fake news) και θεωρίες συνωμοσίας κατέκλυζαν τα μέσα και το διαδίκτυο, διαμορφώνοντας ένα εκρηκτικό μείγμα. Την κατάσταση αυτή ενίσχυε η ανταλλαγή μηνυμάτων στα κοινωνικά δίκτυα, που λειτουργούσαν σαν φυσαλίδες απομόνωσης (filter bubbles) στις οποίες έφτανε μόνο ο αντίλαλος των ίδιων ειδήσεων ή ψευδών ειδήσεων (echo chamber)¹⁷. Η αξιολόγηση της πληροφόρησης με αξιόπιστα τεκμήρια και επιστημονική γνώση ήταν απαραίτητη για τη διαμόρφωση της κοινής γνώμης με λογικό τρόπο και της ανάπτυξης εμπιστοσύνης στους ειδικούς. Μέσα σε αυτήν την πληροφοριακή πανδημία έγινε φανερό περισσότερο από ποτέ η σημασία του ιατρικού εγγραμματος της κοινωνίας στην αντιμετώπιση υγειονομικών κρίσεων. Ο ιατρικός εγγραμματισμός σε ατομικό και κοινωνικό επίπεδο καθορίζει τις ατομικές επιλογές συμπεριφοράς σε θέματα υγείας και επηρεάζει τις οικογενειακές σχέσεις, τις οργανωτικές προσπάθειες, τις πολιτικές λήψης αποφάσεων, τους δείκτες ποιότητας ζωής, νοσηρότητας και θνησιμότητας, και τις εθνικές οικονομίες¹⁸. Οι ανισότητες στον ιατρικό εγγραμματισμό επιδρούν ουσιαστικά στην έκβαση των περιστατικών υγείας.

Ακόμη, οι συνθήκες κατέδειξαν τη στενή σχέση μεταξύ ιατρικού εγγραμματος και ψηφιακού εγγραμματος, με την ψηφιακή συμπερίληψη να αναδεικνύεται ως κοινωνικό αίτημα καθοριστικής σημασίας για την προστασία της ατομικής και δημόσιας υγείας. Το αίτημα αυτό δεν αφορά μόνο την πρόσβαση σε ευρυζωνική δικτύωση και τη χρήση κινητής υπολογιστικής τεχνολογίας, αλλά και την χρήση της τεχνολογίας στην τηλεϊατρική με την αξιοποίηση «έξυπνων» φορητών βιοϊατρικών συσκευών παρακολούθησης της υγείας¹⁹. Ωστόσο, για την επίτευξη αυτών των μεθόδων χρειάζεται ποιοτική εκπαίδευση και ψηφιακός εγγραμματισμός, σε συνδυασμό με τον ιατρικό εγγραμματισμό, ώστε το κοινό να αποκτήσει αυτοπεποίθηση και να ενθαρρυνθεί να συμμετέχει και να συνεργάζεται σε τέτοια προγράμματα, ενισχύοντας την κατανόηση των επιστημονικών μεθόδων και τις μεθόδους διασφάλισης των προσωπικών δεδομένων, έναντι των όποιων επιφυλάξεων και δισταγμών εξαιτίας της υιοθέτησης αυτών των τεχνολογιών.

Η έγκαιρη και έγκυρη πληροφόρηση σε θέματα υγείας και τεχνολογίας, η πρόσβαση στην πληροφορία και η δια βίου μάθηση αναδεικνύονται σε αιχμή του δόρατος για την καταπολέμηση των κοινωνικών ανισοτήτων, των γεωγραφικών περιορισμών και των προκαταλήψεων που διαμορφώνουν τις ανισότητες στην υγεία. Στο σύνολό τους αυτές οι δράσεις δε μπορούν να προχωρήσουν μόνο μέσα από το δημόσιο σύστημα υγείας, αλλά χρειάζονται την ενεργό

16 Scales, D., Gorman, J., & Jamieson, K. H. (2021). The Covid-19 infodemic—applying the epidemiologic model to counter misinformation. *New England Journal of Medicine*, 385(8), 678-681. <https://doi.org/10.1056/NEJMp2103798>.

17 Geschke, D., Lorenz, J., & Holtz, P. (2019). The triple-filter bubble: Using agent-based modelling to test a meta-theoretical framework for the emergence of filter bubbles and echo chambers. *British Journal of Social Psychology*, 58(1), 129-149. <https://doi.org/10.1111/bjso.12286>.

18 Sentell, T., Vamos, S., & Okan, O. (2020). Interdisciplinary perspectives on health literacy research around the world: more important than ever in a time of COVID-19. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(9), 3010. <https://doi.org/10.3390/ijerph17093010>.

19 Sieck, C. J., Sheon, A., Ancker, J. S., Castek, J., Callahan, B., & Siefer, A. (2021). Digital inclusion as a social determinant of health. *NPJ digital medicine*, 4(1), 52. <https://doi.org/10.1038/s41746-021-00413-8>.

συμμετοχή εξωτερικών επιμορφωτικών παραγόντων, με τις τοπικές βιβλιοθήκες να εμφανίζονται ως οι ιδανικοί οργανισμοί παρέμβασης.

III. Βιβλιοθήκη, Ιατρική Πληροφόρηση, Ιατρικός Εγγραμματισμός

Στα κέντρα λήψης αποφάσεων, οι πολιτειακοί παράγοντες και οι επαγγελματίες του χώρου της υγείας σπάνια λαμβάνουν υπ' όψιν τις βιβλιοθήκες όταν πρόκειται για ζητήματα αγωγής ή πρόληψης στη δημόσια υγεία ή για την άρση των ανισοτήτων υγείας. Όμως, όλα τα στοιχεία δείχνουν τις βιβλιοθήκες ως τους κατεξοχήν οργανισμούς που μπορούν με αποτελεσματικό τρόπο να δώσουν λύση στα προβλήματα αυτά. Οι βιβλιοθήκες λειτουργούν σαν περιφερειακά κέντρα οργανωμένης και τεκμηριωμένης ενημέρωσης του κοινού. Είναι οι κατεξοχήν φορείς επιμόρφωσης και εγγραμματισμού, παρέχοντας ενημερωμένες και έγκυρες πληροφορίες σε φυσική ή ηλεκτρονική μορφή και η ιατρική πληροφόρηση βρίσκεται ήδη στον κατάλογο²⁰. Με οδηγό το τεκμήριο, οι βιβλιοθηκονόμοι, επιστήμονες της πληροφόρησης (library information scientists, LIS) μπορούν να συμβάλλουν ουσιαστικά στο έργο των επαγγελματιών της υγείας, με απώτερο στόχο την προαγωγή της. Η ιατρική πληροφόρηση ως βιβλιοθηκονομική υπηρεσία έχει προστιθέμενη αξία για ευαίσθητες πληθυσμιακές ομάδες εξαιτίας οικονομικών, κοινωνικών, φυσικών περιορισμών ή αποκλεισμών.

Οι βιβλιοθήκες έχοντας κερδίσει την εμπιστοσύνη του κοινού τους και αποτελώντας ζωντανό τμήμα της τοπικής κοινότητας²¹, συμβάλλουν σημαντικά στην εμπλοκή της κοινότητας (community engagement) σε κοινωνικές δράσεις. Με στοχευμένες δράσεις για την υγεία, οι βιβλιοθήκες μπορούν να συνεισφέρουν ουσιαστικά στην καλλιέργεια ορθών πρακτικών υγείας, υγιεινού τρόπου ζωής, βασικών ιατρικών γνώσεων και προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος, ενεργοποιώντας και προάγοντας τη συμμετοχή της κοινωνίας προς αυτές τις κατευθύνσεις²². Έτσι, μετατρέπονται σε διαμορφωτές της κοινής γνώμης, προωθώντας δημόσιες πολιτικές ολιστικής αντιμετώπισης των θεμάτων υγείας πέρα από το αυτονόητο φυσικό στο διανοητικό και στο επίπεδο του τρόπου ζωής. Για την αποτελεσματικότερη διάδοση των μηνυμάτων εμπλοκής της κοινότητας είναι συχνά απαραίτητη η συμβολή των ειδικών επαγγελματιών της υγείας, που με την πραγματογνωμοσύνη τους μπορούν να ενισχύσουν τη συμμετοχή, αλλά και να ανατροφοδοτηθούν (feedback) για ζητήματα που προβληματίζουν το κοινό. Στις συντονισμένες αυτές δράσεις το κοινό μπορεί να λάβει πληροφόρηση για ζητήματα τηλεϊατρικής (telemedicine) για την καλύτερη εξυπηρέτηση απομονωμένων γεωγραφικά κοινοτήτων αξιοποιώντας τις σύγχρονες «έξυπνες» φορητές τεχνολογίες παρακολούθησης της υγείας (wearables)²³.

20 Morgan, A. U., Dupuis, R., D'Alonzo, B., Johnson, A., Graves, A., Brooks, K. L., McClintock, A., Klusaritz, H., Bogner, H., Long, J. A., Grande, D., & Cannuscio, C. C. (2016). Beyond books: Public libraries as partners for population health. *Health Affairs*, 35(11), 2030-2036. <https://doi.org/10.1377/hlthaff.2016.0724>.

21 Horrigan, JB. (2016). *Libraries at the Crossroads* [Internet]. Pew Research Center: Internet, Science & Tech. 2015. [δημιουργία 4 Ιανουαρίου, 2016. Βλ.: <http://www.pewinternet.org/2015/09/15/libraries-at-the-crossroads/>].

22 Aguilar-Gaxiola, S., Ahmed, S. M., Anise, A., Azzahir, A., Baker, K. E., Cupito, A., Eder, M., Everette, T. K., Erwin, K., Felzien, M., Freeman, E., Gibbs, D., Greene-Moton, E., Hernández-Cancio, S., Hwang, A., Jones, F., Jones, G., Jones, M., Khodyakov, D., Michener, J. L., Milstein, B., Oto-Kent, D. S., Orban, M., Pusch, B., Shah, M., Shaw, M., Tarrant, J., Wallerstein, N., Westfall, J. M., Williams, A., & Zaldivar, R. (2022). Assessing meaningful community engagement: a conceptual model to advance health equity through transformed systems for health: organizing committee for assessing meaningful community engagement in health & health care programs & policies. *NAM perspectives*, 2022. <https://doi.org/10.31478/202202c>.

23 DeGuzman, P. B., Jain, N., & Loureiro, C. G. (2022). Public libraries as partners in telemedicine delivery: a review and research agenda. *Public Library Quarterly*, 41(3), 294-304. <https://doi.org/10.1080/01616846.2021.1877080>.

Στατιστική μελέτη για τις δημόσιες βιβλιοθήκες στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής πριν από την πανδημία COVID-19 από το Κέντρο Ερευνών Pew έδειξε ότι 17.000 δημόσιες βιβλιοθήκες καλύπτουν το 95% του πληθυσμού, ενώ το 50% επισκέπτεται μια δημόσια βιβλιοθήκη τουλάχιστον μια φορά το χρόνο και τέσσερα εκατομμύρια επισκέπτες εξυπηρετούνται από αυτές καθημερινά. Η έκταση πρόσβασης των δημόσιων βιβλιοθηκών στις ΗΠΑ είναι εντυπωσιακή και αποδεικνύει τη σημασία τους στη σχεδίαση πολιτικών υγείας²⁴. Στην Ελλάδα, με βάση τα απογραφικά δεδομένα της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ) σε σύνολο 347 βιβλιοθηκών για το 2022 το 52% από τις οποίες είναι δημόσιες ή δημοτικές, ενώ οι υπόλοιπες είναι νομικά πρόσωπα. Οι βιβλιοθήκες στη χώρα μας εξυπηρετούν περισσότερους από τρία εκατομμύρια αναγνώστες, ενώ σχεδόν επτά εκατομμύρια χρήστες χρησιμοποίησαν τις ιστοσελίδες βιβλιοθηκών, τέσσερα εκατομμύρια χρήστες χρησιμοποίησαν ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων βιβλιοθηκών και περισσότερα από δύο εκατομμύρια τεκμήρια σε φυσική μορφή δανείστηκαν από χρήστες για εξωτερική χρήση²⁵. Οι δημοτικές και δημόσιες Βιβλιοθήκες σχηματίζοντας ένα πληροφοριακό δίκτυο πυκνής κάλυψης στην επικράτεια των χωρών, τόσο σε αστικές όσο και σε αγροτικές περιοχές, είναι δυνατόν να καλύψουν τις πληροφοριακές ανάγκες της πλειονότητας του γενικού πληθυσμού.

Από το σύνολο των εκατομμυρίων αναζητήσεων στις βιβλιοθήκες περισσότερο από 30% αφορούν ζητήματα υγείας για προσωπικά θέματα, οικογενειακά ή θέματα που αφορούν την υγεία φιλικών προσώπων (Εικόνα 1). Στο ευρύτερο πλαίσιο των θεμάτων των υγειονομικών αναζητήσεων περιλαμβάνονται ζητήματα που αφορούν την υγεία και την φροντίδα ζώων, κατοικίδιων ή παραγωγικών ζώων, θέματα περιβάλλοντος, θέματα ασφάλειας τροφίμων και νερού. Ακόμη, θέματα που σχετίζονται με νόσους, όπως λοιμώδη νοσήματα που μεταφέρονται με την ανθρώπινη επαφή, επιδημίες και πανδημίες ή ζωοανθρωπονόσους, αλλά και μη μεταδιδόμενες ασθένειες ή καταστάσεις υγείας, όπως ο καρκίνος, τα καρδιαγγειακά και νευρολογικά νοσήματα, ψυχολογικά ζητήματα, η γήρανση, ο τρόπος ζωής, επαγγελματικοί κίνδυνοι, η φροντίδα των παιδιών, ασθενών και ηλικιωμένων. Στα πιο εξειδικευμένα θέματα έχουμε θέματα διαγνωστικής που μπορεί να περιλαμβάνουν σύγχρονες μεθόδους γενωμικής, πρωτεομικής, θέματα κυτταρικής βιολογίας ή βλαστοκυττάρων, και πρακτικά κλινικά ζητήματα όπως τα φάρμακα, η φαρμακευτική αγωγή, η σωστή δοσολογία τους, οι ενδεχόμενες ανεπιθύμητες ενέργειές τους, θέματα εξατομικευμένης ιατρικής, νέων θεραπευτικών προσεγγίσεων, χειρουργικών προσεγγίσεων, αλλά και θέματα βιοηθικής ή ζητήματα προσωπικών δεδομένων και προστασίας τους²⁶.

24 Horrigan, J. B. (2017). Libraries 2016 [Internet]. Pew Research Center: Internet, Science & Tech. 2016. [δημιουργία 7 Αυγούστου, 2017]. Βλ.: <http://www.pewinternet.org/2016/09/09/libraries-2016/>.

25 Ελληνική Στατιστική Αρχή (ΕΛΣΤΑΤ). Έρευνα Βιβλιοθηκών της Ελλάδας (εκτός σχολικών) (2022) (Έκδοση 1.0). [δημοσίευση 5 Δεκεμβρίου, 2023].

26 Rubenstein, E. (2012). From social hygiene to consumer health: Libraries, health information, and the American public from the late nineteenth century to the 1980s. *Library & Information History*, 28(3), 202-219. <https://doi.org/10.1179/1758348912Z.00000000016>.

Εικόνα 1. Διεθνείς στατιστικές μελέτες πριν την πανδημία COVID-19 δείχνουν πως περισσότερο από το 30% των αναζητήσεων του κοινού σε μια δημόσια βιβλιοθήκη αφορά θέματα ιατρικής πληροφόρησης. Αναφέρονται ενδεικτικά θέματα υγειονομικών αναζητήσεων στις βιβλιοθήκες.

Αναγνωρίζοντας αυτά τα μοναδικά χαρακτηριστικά της εξωσυστημικής λειτουργίας των βιβλιοθηκών προς όφελος της δημόσιας υγείας, η Βρετανική Εθνική Υπηρεσία Υγείας (National Health Service, NHS) προτάσσει στο τελευταίο πρόγραμμα στρατηγικού σχεδιασμού του τον χώρο της βιβλιοθήκης ως πεδίο στοχευμένης δράσης και χρηματοδότησης. Το πρόγραμμα Γνώση για την Παροχή Υγείας (Knowledge for Healthcare 2021-26) σκοπό έχει την εξασφάλιση ισότητας στην πρόσβαση στην ιατρική πληροφόρηση και στοχεύει κατά προτεραιότητα στην επιστράτευση των τεκμηρίων για τη διάχυση της γνώσης και τη βελτίωση των θεραπευτικών αποτελεσμάτων²⁷. Ο σκοπός του προγράμματος επιτυγχάνεται μέσα από το τρίπτυχο κατάλληλες πηγές ενημέρωσης, με την καθοδήγηση των βιβλιοθηκονομικών υπηρεσιών, κατάλληλη ομάδα παρέμβασης και ορθός διαμοιρασμός των ρόλων, που αφορά στην αλληλεπίδραση με τους ειδικούς του χώρου της υγείας, και υπηρεσίες ιατρικής πληροφόρησης για όλους, δομημένες στις αρχές της ισότητας (equity), της διαφορετικότητας (diversity) και της συμπερίληψης (inclusion).

Οι βιβλιοθήκες της Μεγάλης Βρετανίας στο σύστημα που έχει αναπτύξει το NHS λειτουργούν ως κόμβοι διάχυσης της τεκμηριωμένης επιστημονικής ιατρικής γνώσης και ως πεδίο δράσης, εκπαίδευσης και χρηματοδότησης για τα προγράμματα αγωγής υγείας, εμβολιασμών, προληπτικής ιατρικής, και συστηματικής ιατρικής ενημέρωσης για συχνές χρόνιες παθήσεις όπως ο διαβήτης ή η υπέρταση, αλλά και για μεταδιδόμενα νοσήματα επιδημίες και παθογόνους μικροοργανισμούς. Ακόμη, οι βιβλιοθήκες επικοινωνούν γενικότερες υγειονομικές προτάσεις, με βάση τις συστάσεις των ειδικών που αφορούν στην αλλαγή του τρόπου ζωής του κοινού με την υιοθέτηση ενός πιο υγιεινού τρόπου ζωής με σωστή διατροφή και άσκηση.

Τα στατιστικά στοιχεία της προηγούμενης περιόδου 2019-2020 αποδεικνύουν την επιτυ-

27 NHS. (2021). Knowledge for Healthcare 2021-26. [δημοσίευση 20 Απριλίου, 2021, στο <https://www.hee.nhs.uk/our-work/knowledge-for-healthcare>].

χία και δικαιολογούν τη συνέχιση της στρατηγικής χρηματοδότησης των βιβλιοθηκών από το NHS για την ενίσχυση της ιατρικής πληροφόρησης. Η πρώτη φάση του έργου εξασφάλισε: (α) την αύξηση του προσωπικού σε έξι βιβλιοθηκονόμους ανά βιβλιοθήκη, (β) την ειδική μετεκπαίδευση του προσωπικού σε θέματα αναζήτησης και ανάλυσης της πληροφορίας, (γ) τον εμπλουτισμό των φυσικών συλλογών των βιβλιοθηκών τόσο σε εξειδικευμένα όσο και σε εκλαϊκευμένα ιατρικά και υγειονομικά συγγράμματα, (δ) την πρόσβαση σε ηλεκτρονικές πηγές και βάσεις δεδομένων υγειονομικού περιεχομένου με συνδρομή, όπως η διασύνδεση με Εθνικό Σύστημα Ανακάλυψης Ιατρικής Πληροφορίας μέσω του πληροφοριακού οργανισμού EBSCO, (ε) τις εξορμήσεις ενημέρωσης από τις βιβλιοθήκες, (στ) τη δημιουργία κατάλληλων ιστοσελίδων για τις βιβλιοθήκες για την απομακρυσμένη πρόσβαση του κοινού, και (ζ) την αδιάλειπτη ροή έγκυρων πληροφοριών μέσα στην περίοδο της πανδημίας από τις βιβλιοθήκες.

Σε ένα περιβάλλον χαμηλού επιπέδου εγγραμματισμού με το 20% των ενηλίκων στη Μεγάλη Βρετανία να έχουν επίπεδο εγγραμματισμού ίσο ή χαμηλότερο από εννιάχρονο παιδί και με το 43% των ενηλίκων να μη μπορούν να καταλάβουν τη γραπτή ιατρική πληροφορία σε μια συνταγή και να συμμορφωθούν με αυτήν, η επένδυση στον ιατρικό εγγραμματισμό αναμένεται να συμβάλλει στην βελτίωση της υγείας του πληθυσμού. Επιπλέον, η διάθεση εκλαϊκευμένης ιατρικής πληροφόρησης βοηθά τον γενικό πληθυσμό να λαμβάνει ατομικά ορθότερες αποφάσεις για θέματα υγείας. Ακόμη, αυξάνεται η συμμόρφωση των ασθενών στις ιατρικές συνταγές και επιταγές, ενώ μπορούν πλέον να συμμετέχουν και οι ίδιοι οι ασθενείς ενεργά στον σχεδιασμό της ιατρικής τους φροντίδας, ώστε να επιτυγχάνεται καλύτερη διαχείριση των χρόνιων παθήσεων και να αυξάνεται η εμπιστοσύνη στους ειδικούς. Κατά αυτόν τον τρόπο μειώνεται, παράλληλα, το αίσθημα αμηχανίας απέναντι στους γιατρούς και ο φόβος γελοιοποίησης απέναντί τους²⁸. Πέρα από τις κοινωνικές παραμέτρους, η απόδοση του προγράμματος διαφαίνεται και προς το οικονομικό σκέλος με την εφαρμογή νέων κλινικών μεθόδων και την υιοθέτηση ορθών πρακτικών. Οι βιβλιοθήκες στη Μεγάλη Βρετανία παρέχοντας ιατρική πληροφόρηση στο κοινό προσφέρουν στους γιατρούς και τους νοσηλευτές του δημόσιου συστήματος υγείας πίστωση χρόνου. Οι ασθενείς, και γενικότερα το κοινό, καταφεύγοντας στη βιβλιοθήκη αντί στις υποδομές νοσηλείας και ιατρικής φροντίδας, μειώνει τον αριθμό των κλινικών αποφάσεων που λαμβάνονται καθημερινά. Παράλληλα, οι βιβλιοθηκονόμοι βοηθούν στη συγκέντρωση ιατρικής πληροφόρησης και τους ειδικούς συνθέτοντας για λογαριασμό τους τεκμηριωμένη γνώση που είναι απαραίτητη στη διαχείριση περιστατικών. Η βοήθεια που προσφέρουν οι βιβλιοθήκες για τις ατομικές επιλογές υγείας του κοινού μειώνει περαιτέρω τον φόρτο του δημόσιου συστήματος υγείας με τη μείωση της επίπτωσης χρόνιων ασθενειών εξαιτίας του τρόπου ζωής²⁹. Οικονομικά, υπολογίζεται πως για κάθε ευρώ που δαπανάται από το NHS στις βιβλιοθήκες της Μεγάλης Βρετανίας το όφελος είναι 2,4 ευρώ.

Οι βιβλιοθήκες παγκόσμια αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες παιδικών και ενηλίκων εγγραμματισμών, συμπεριλαμβανομένων του ψηφιακού, επιστημονικού, περιβαλλοντικού και ιατρικού³⁰. Οι ενημερωτικές δράσεις των βιβλιοθηκών απευθύνονται στο ευρύ κοινό ανεξαρτήτως μορφωτικού επιπέδου, βαθμού εκπαίδευσης, ηλικίας ή επαγγέλματος. Ως

28 Gursul, D. (2022). Health information: are you getting your message across?. *Nurs Times*, 118. https://doi.org/10.3310/nihrevidence_51109.

29 Karki, M., El Asmar, M. L., Sasco, E. R., & El-Osta, A. (2024). Public libraries to promote public health and wellbeing: a cross-sectional study of community-dwelling adults. *BMC Public Health*, 24(1), 1226. <https://doi.org/10.1186/s12889-024-18535-5>.

30 Koltay, T., Spiranec, S., & Karvalics, L. Z. (2016). *Research 2.0 and the future of information literacy*. Chandos Publishing. ISBN: 978-0-08-100089-2.

προς τον ψηφιακό εγγραμματισμό, οι βιβλιοθήκες εκπαιδεύουν το κοινό τους στην αξιολόγηση της πληροφορίας με έμφαση στην πληροφορία που προέρχεται από το διαδίκτυο, συμβάλλοντας στην καταπολέμηση της παραπληροφόρησης και στην απομυθοποίηση των ψευδών ειδήσεων. Οι χρήστες μπορούν να ελέγχουν την αξιοπιστία των πληροφοριών από τα στοιχεία διαπίστευσης της ιστοσελίδας, τα ημερολογιακά στοιχεία δημοσίευσης και ενημέρωσής της, αλλά και τη γενικότερη εμφάνισή της συμπεριλαμβανομένης της εκφοράς του λόγου μέσα σε αυτήν. Έτσι, εξετάζεται η αυθεντικότητά της (authority), οι τυχόν προκαταλήψεις (bias) και το πόσο σύγχρονη και ενημερωμένη είναι η πληροφορία (current), στοιχείο ιδιαίτερα σημαντικό στην ιατρική πληροφόρηση, όπου νέες παρατηρήσεις και επιστημονικές μελέτες μπορούν να ανατρέψουν προηγούμενα δεδομένα³¹. Ως προς τον επιστημονικό εγγραμματισμό, σκοπός είναι η ενημέρωση του κοινού για το περιεχόμενο της επιστήμης, της μαθηματικής θεμελίωσής της, της αξιοποίησης της τεχνολογίας στις μετρήσεις, τις μεθόδους δοκιμής και σφάλματος, παρατηρήσεων, πειραμάτων και θεωρίας, αναθεώρησης και διατύπωσης νέων θεωριών, εστιάζοντας στις πραγματικές δυνατότητες και στους περιορισμούς³². Ειδική περίπτωση αποτελεί ο περιβαλλοντικός εγγραμματισμός που σκοπό έχει την ατομική και συλλογική ενημέρωση για τη λήψη αποφάσεων που σχετίζονται με το περιβάλλον και την προστασία του για τη διατήρηση της βιοποικιλότητας, των φυσικών πηγών και του πόσιμου νερού, τη βελτίωση της ποιότητας ζωής ανθρώπων και κοινωνιών. Συνεπώς άπτεται και αυτή των θεμάτων της υγείας³³.

Ο ιατρικός εγγραμματισμός αναφέρεται στον βαθμό που τα άτομα μπορούν να αποκτήσουν, να επεξεργαστούν και να καταλάβουν βασική πληροφορία και πληροφορίες που χρειάζονται για να πάρουν τις κατάλληλες αποφάσεις που αφορούν την υγεία τους. Είναι κατανοητό πως ένα χαμηλό επίπεδο ιατρικού εγγραμματισμού σχετίζεται με τις κοινωνικές ανισότητες και μειώνει σημαντικά την επάρκεια κατανόησης των υγειονομικών συνθηκών, αλλά και τη διαπροσωπική επικοινωνία μεταξύ κοινού και νοσηλευτικού προσωπικού. Οι βιβλιοθήκες, ασφαλείς χώροι συμπερίληψης, ενημέρωσης και επιμόρφωσης, προσφέρουν ιατρική πληροφόρηση ανάλογη με τις ανάγκες και τις δυνατότητες του κοινού σε πρακτικά και θεωρητικά υγειονομικά ζητήματα, θέματα ιατρικής επικαιρότητας ή προσωπικής ή οικογενειακής ανάγκης, βελτιώνοντας ποσοτικά και ποιοτικά τον ιατρικό εγγραμματισμό. Η τοπική βιβλιοθήκη οφείλει να αποτελέσει μια ζωτική πηγή ιατρικών πληροφοριών για το ευρύ κοινό, κάθε κοινότητα και κάθε μειονότητα, προσφέροντας ουσιαστική ενεργοποίηση, συμπερίληψη και ανακούφιση³⁴.

IV. Επίλογος

Λαμβάνοντας υπόψη την υφιστάμενη κατάσταση (state-of-the-art) και τη διεθνή πρακτική, οι βιβλιοθήκες στην Ελλάδα: (α) σχηματίζουν ένα δίκτυο πανελληνίας εμβέλειας, καλύπτοντας τόσο αστικές όσο και αγροτικές περιοχές, (β) δύνανται να παρέχουν έντυπο και ψηφιακό υλικό σχετικό με θέματα υγείας (βιβλία, περιοδικά, φυλλάδια, βάσεις δεδομένων), (γ) μπορούν να

31 Atkinson, J. (2016). *Quality and the academic library: Reviewing, assessing and enhancing service provision*. Chandos Publishing. ISBN: 978-0-12-802105-7.

32 Kearns, K., & Hybl, T. T. (2005). A collaboration between faculty and librarians to develop and assess a science literacy laboratory module. *Science & Technology Libraries*, 25(4), 39-56. https://doi.org/10.1300/J122v25n04_04.

33 Finn, S., & O'Fallon, L. R. (eds). (2018). *Environmental health literacy*. Springer. ISBN 978-3-319-94108-0. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-94108-0>.

34 Philbin, M. M., Parker, C. M., Flaherty, M. G., & Hirsch, J. S. (2019). Public libraries: A community-level resource to advance population health. *Journal of community health*, 44, 192-199. <https://doi.org/10.1007/s10900-018-0547-4>

πραγματοποιήσουν αναζητήσεις για θέματα υγείας, (δ) να εκπαιδεύουν το κοινό τους στις μεθόδους αναζήτησης έγκυρων πληροφοριών, ενώ (ε) αποτελούν έναν ασφαλή χώρο συμπερίληψης για ενημέρωση και επιμόρφωση. Συνεπώς, θα μπορούσαν να αποτελέσουν πόλο ανάπτυξης περιφερειακών δράσεων για την καταπολέμηση των ανισοτήτων στην Υγεία, είτε λόγω περιορισμένης πρόσβασης σε θεραπευτικές υποδομές εξαιτίας γεωγραφικής κάλυψης, γλωσσικών περιορισμών, κοινωνικών ανισοτήτων, οικονομικών ανισοτήτων, φόβου στιγματισμού ή γελοιοποίησης, και να αποφορτίσουν την πίεση του δημόσιου συστήματος υγείας σε θέματα ατομικής συμβουλευτικής και ιατρικής πληροφόρησης. Παράλληλα, συμβάλλοντας στον ιατρικό εγγραμματισμό του κοινού, καταπολεμώντας τις περιορισμένες γνώσεις του κοινού σε θέματα υγείας, πρόληψης, ασφάλειας και φροντίδας, και την παραπληροφόρηση, μπορούν να βοηθήσουν στη μείωση της νοσηρότητας και στη βελτίωση της δημόσιας υγείας. Για να επιτευχθούν οι στόχοι αυτοί είναι αναγκαίος: (α) ο κεντρικός συντονισμός, (β) η στοχευμένη οικονομική ενίσχυση, (γ) ο εμπλουτισμός των συλλογών των βιβλιοθηκών σε ιατρικά τεκμήρια, (δ) η ενίσχυση του έμψυχου δυναμικού τους, (ε) προγράμματα εκπαίδευσης του υφιστάμενου προσωπικού, (στ) η πρόσβαση σε ηλεκτρονικές ψηφιακές πηγές υγειονομικού χαρακτήρα, και (ζ) η ανάπτυξη εκλαϊκευμένης πηγής ψηφιακού υγειονομικού περιεχομένου για το ευρύτερο κοινό. Η ένταξη των βιβλιοθηκών στην «εργαλειοθήκη» χάραξης δημόσιας πολιτικής για την υγεία αναμένεται ότι θα συμβάλει σημαντικά στη μείωση των κοινωνικών ανισοτήτων και στη βελτίωση της ποιότητας ζωής των πολιτών.

Βιβλιοθήκες και κοινωνική ενδυνάμωση μέσω της πληροφοριακής παιδείας: η περίπτωση των Δημόσιων και Δημοτικών Βιβλιοθηκών της Ελλάδας

.....
Κουλούρης Αλέξανδρος
Κασιόρα Γεωργία
.....

I. Εισαγωγή

Οι βιβλιοθήκες θεωρούνται από πολλούς προπύργια γνώσης, που λειτουργούν παράλληλα ως κόμβοι μάθησης δεξιοτήτων και συμμετοχής των χρηστών τους σε δραστηριότητες της κοινότητας που τις περιβάλλει. Οι υπηρεσίες τους εκτείνονται πολύ περισσότερο από την απλή «αποθήκευση» βιβλίων (Κασιόρα & Κουλούρης, 2022). Σε έναν κόσμο όπου η πληροφορία είναι άφθονη και διαρκώς εξελισσόμενη, η ικανότητα να αναγνωρίζουμε πότε χρειαζόμαστε πληροφορίες, να τις εντοπίζουμε, να τις αξιολογούμε και να τις χρησιμοποιούμε αποτελεσματικά, καθίσταται απαραίτητη για την προσωπική, επαγγελματική και κοινωνική μας ανάπτυξη. Η πληροφοριακή παιδεία¹ δεν είναι απλώς μια δεξιότητα, αλλά ένα σύνολο δεξιοτήτων που επιτρέπει στους πολίτες να συμμετέχουν πλήρως και ενεργά στην κοινωνία τους, να υπερασπίζονται τα δικαιώματά τους και να προωθούν την κοινωνική δικαιοσύνη, έχοντας ως γνώμονα την ορθή αναζήτηση των πληροφοριών και την κριτική σκέψη. Επομένως, αποτελεί αδιαμφισβήτητο, ένα από τα πλέον σημαντικά μαθησιακά εργαλεία της σύγχρονης κοινωνίας για κοινωνική και εκπαιδευτική ενδυνάμωση. Επομένως, οι πληροφοριακά εγγράμματοι πολίτες μπορούν να λαμβάνουν τεκμηριωμένες αποφάσεις, να αξιολογούν κριτικά τις πληροφορίες που δέχονται και να χρησιμοποιούν με σωστό τρόπο την εκάστοτε πληροφορία.

Παράλληλα, οι δημόσιες βιβλιοθήκες διαδραματίζουν έναν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της πληροφοριακής παιδείας και, κατ' επέκταση, στην κοινωνική ενδυνάμωση. Ως θεσμοί που παρέχουν ελεύθερη και ισότιμη πρόσβαση στην πληροφορία, υποστηρίζουν τη δημοκρατία και την κοινωνική ισότητα. Μέσω εκπαιδευτικών προγραμμάτων, εργαστηρίων και εξατομικευμένων υπηρεσιών υποστήριξης, οι βιβλιοθήκες αποτελούν αρωγούς για τους πολίτες ώστε να είναι σε θέση οι τελευταίοι να αναπτύξουν εκείνες τις δεξιότητες που απαιτούνται για να αισθάνονται αυτόνομοι και να βρουν τις απαραίτητες πληροφορίες που χρειάζονται, αποφεύγοντας τον καταγιισμό μεροληπτικών ή ψευδών ειδήσεων. Επομένως, είναι αναμφίβολα αναγκαίοι οι δημόσιες βιβλιοθήκες, ως πυλώνες της γνώσης και της εκπαίδευσης, να ενδυναμώσουν τους πολίτες τους – ειδικά τους πιο κοινωνικά ευάλωτους, μέσω προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας.

Η επένδυση στην πληροφοριακή παιδεία είναι επένδυση στο μέλλον, δημιουργώντας πολί-

---

¹ Η πληροφοριακή παιδεία αναφέρεται στην ικανότητα πρόσβασης, αξιολόγησης και αποτελεσματικής χρήσης των πληροφοριών (ALA, 1989). Περιλαμβάνει δεξιότητες όπως, η κριτική σκέψη, ο ψηφιακός εγγραμματισμός και η ευχέρεια στην ορθή χρήση της πληροφορίας, οι οποίες είναι απαραίτητες στη σημερινή κοινωνία της γνώσης (Bruce, 1997).

τες που είναι εξοπλισμένοι με γνώσεις και δεξιότητες που χρειάζονται, για να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις του 21ου αιώνα και να επιτύχουν τη μέγιστη κοινωνική τους ενδυνάμωση.

II. Βιβλιογραφική επισκόπηση

Η πληροφοριακή παιδεία αναφέρεται στην ικανότητα πρόσβασης, αξιολόγησης και αποτελεσματικής χρήσης των πληροφοριών (ACRL, 2003). Περιλαμβάνει δεξιότητες όπως η κριτική σκέψη, ο ψηφιακός εγγραμματισμός και η ευχέρεια στην ορθή χρήση της πληροφορίας, οι οποίες είναι απαραίτητες στη σημερινή κοινωνία της γνώσης (Bruce, 1997). Η κοινωνική ενδυνάμωση, από την άλλη πλευρά, περιλαμβάνει τη διαδικασία ενίσχυσης των ικανοτήτων των ατόμων να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνία, να λαμβάνουν τεκμηριωμένες αποφάσεις και να επιφέρουν θετικές αλλαγές στις κοινότητές τους (Zimmerman, 2021).

Τα προγράμματα πληροφοριακής παιδείας που προσφέρονται από τις δημόσιες βιβλιοθήκες διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της κοινωνικής ενδυνάμωσης, καθώς βοηθούν στην ανάπτυξη δεξιοτήτων και γνώσεων, που απαιτούνται για να συμμετέχουν οι πολίτες ουσιαστικά στην κοινωνική ζωή και στις δημοκρατικές διαδικασίες (Pawley, 2003). Επιπροσθέτως, σχετικές έρευνες (Harris & Dewdney, 1994 - Savolainen, 1995) δείχνουν ότι η συμμετοχή σε προγράμματα πληροφοριακής παιδείας οδηγεί σε διάφορα θετικά αποτελέσματα που σχετίζονται με την κοινωνική ενδυνάμωση, όπως είναι η ανάπτυξη βέλτιστων δεξιοτήτων κριτικής σκέψης, η αυξημένη αυτοπεποίθηση και η ανεπτυγμένη ικανότητα ως προς την αναζήτηση πληροφοριών στο ψηφιακό περιβάλλον (Nilsen & Nielsen, 2016). Αυτές οι δεξιότητες βοηθούν τους πολίτες να γίνουν πιο ενεργά μέλη των κοινοτήτων τους, συμβάλλοντας στην κοινωνική συνοχή και τη συλλογική ευημερία (Bay et.al., 2014). Επιπλέον, τα μαθήματα πληροφοριακής παιδείας βοηθούν στην κατανόηση και εξομάλυνση πολύπλοκων κοινωνικών θεμάτων, όπως οι ανισότητες στην υγεία, η βιωσιμότητα και η οικονομική κρίση, δίνοντάς στους πολίτες τη δυνατότητα να υπερασπιστούν τις απόψεις τους με τεκμηριωμένο τρόπο καθώς και να αντιμετωπίσουν τις μεροληπτικές προκλήσεις (Lloyd, 2003).

Επομένως, οι δημόσιες βιβλιοθήκες ως φάροι γνώσης των κοινωνιών που τις περιβάλλουν, διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της κοινωνικής ενδυνάμωσης μέσω των προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας που εφαρμόζουν. Ως προσβάσιμα και χωρίς αποκλεισμούς ιδρύματα, οι δημόσιες βιβλιοθήκες είναι σε θέση να παρέχουν ένα ασφαλές και υποστηρικτικό περιβάλλον για άτομα με διαφορετικό κοινωνικοοικονομικό υπόβαθρο, προκειμένου να αποκτήσουν βασικές γνωσιακές δεξιότητες εγγραμματισμού (Bertot et.al., 2010). Επιπλέον, οι δημόσιες βιβλιοθήκες λειτουργούν ως πολιτιστικοί κόμβοι (Κατσίρα & Κουλούρης, 2022) προσφέροντας ένα ευρύ φάσμα δράσεων, προγραμμάτων και υπηρεσιών προσαρμοσμένων στις ανάγκες και τα ενδιαφέροντα των κατοίκων της περιοχής (Majid et.al., 2020), όπως είναι τα προγράμματα πληροφοριακής παιδείας, με τα οποία εξασφαλίζουν ισότιμη πρόσβαση στην πληροφορία, ενισχύοντας τη δια βίου εκπαιδευτική διαδικασία (Durrance & Pettigrew, 2002).

III. Παραδείγματα καλών πρακτικών εξωτερικού

Σε αυτό το σημείο θα παρουσιαστούν κάποια παραδείγματα εφαρμογής προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας από δημόσιες βιβλιοθήκες, ετερόκλητες μεταξύ τους ως προς τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που επικρατούν στις αντίστοιχες χώρες, προκειμένου να αποτυπωθεί ο καθοριστικός αντίκτυπος που έχουν στην κοινωνική ενδυνάμωση των χρηστών τους, μέσω της εφαρμογής αυτών των προγραμμάτων.

Ο λόγος για τον οποίο έγινε αυτή η ετερόκλητη επιλογή είναι γιατί μελετώντας χώρες με διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές υποδομές, γίνεται καλύτερα κατανοητό ότι, παρόλο που διαφορετικά πολιτικά και οικονομικά συστήματα επηρεάζουν την κοινωνία και την οικονομία, οι δημόσιες βιβλιοθήκες αποτελούν στήριγμα και προσφέρουν ολιστικές υπηρεσίες τόσο στις εύρωστες οικονομικά χώρες όσο και στις κοινωνικοοικονομικά αναπτυσσόμενες ή ακόμα και ασθενέστερες, ενισχύοντας με κάθε τρόπο την κοινωνική ενδυνάμωση.

Έτσι, πρώτα παρουσιάζεται η Δημόσια Βιβλιοθήκη της Νέας Υόρκης (NYPL), που προσφέρει ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα πληροφοριακής παιδείας με ποικίλες δράσεις για όλες τις ηλικιακές ομάδες, από τα προνήπια έως και τους ηλικιωμένους (Gilton, 2012). Ο στόχος σαφώς ποικίλλει ανάλογα με την ηλικιακή ομάδα που απευθύνονται ωστόσο, κοινός παρονομαστής είναι η ανάπτυξη και η καλλιέργεια της κουλτούρας της δια βίου μάθησης. Πιο συγκεκριμένα, για τους ενήλικες που δεν έχουν περατώσει το υποχρεωτικό πρόγραμμα σπουδών, η βιβλιοθήκη παρέχει προγράμματα για την εκμάθηση βασικών γνωστικών δεξιοτήτων, όπως, η ανάγνωση, η γραφή, καθώς και βασικές ψηφιακές δεξιότητες, προκειμένου να μην αισθάνονται ότι μειονεκτούν έναντι άλλων (Sommer, 1981). Αυτά τα προγράμματα παρέχονται είτε εξατομικευμένα, είτε σε μικρές ομάδες - ανάλογα με το γνωστικό επίπεδο των μελών της ομάδας. Ειδικότερα για την καλλιέργεια των ψηφιακών δεξιοτήτων η δημόσια βιβλιοθήκη της Νέας Υόρκης είναι έχει άρτια εξοπλισμένα και σύγχρονα εργαστήρια με σύγχρονο υλικοτεχνικό εξοπλισμό. Επομένως, παρέχοντας δωρεάν πρόσβαση σε εκπαιδευτικούς πόρους και εξατομικευμένη υποστήριξη, το πρόγραμμα πληροφοριακής παιδείας της NYPL δίνει τη δυνατότητα στους χρήστες της, να ξεπεράσουν τα εκπαιδευτικά εμπόδια που ενδεχομένως είχαν σε παρελθόντες καιρούς και να αναπτύξουν πλήρως τις δυνατότητές τους (Matteson & Gersch, 2020).

Στον αντίποδα της οικονομικά σθεναρής Αμερικής, ακολουθεί το παράδειγμα των βιβλιοθηκών της αγροτικής Ινδίας, όπου η πρόσβαση στην πληροφορία, την τεχνολογία και τους ψηφιακούς πόρους είναι περιορισμένη (Chaurasia & Singh, 2020). Σε ένα τόσο περιορισμένο κοινωνικοοικονομικό πλαίσιο, οι δημόσιες βιβλιοθήκες διαδραματίζουν κρίσιμο ρόλο τόσο σε απλά προγράμματα πληροφοριακής παιδείας, όσο και στην ενδυνάμωση των χρηστών των κοινοτήτων τους με προγράμματα ανάπτυξης δεξιοτήτων ψηφιακής παιδείας, προκειμένου να ενταχθούν στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον. Αυτή η πρωτοβουλία «ψηφιακής ένταξης» ξεκίνησε από την ινδική κυβέρνηση σε συνεργασία με τοπικές δημόσιες βιβλιοθήκες και μη κερδοσκοπικούς οργανισμούς με στόχο να παρέχει στους κατοίκους κυρίως των αγροτικών περιοχών πρόσβαση σε υπολογιστές, σύνδεση στο διαδίκτυο και προγράμματα ψηφιακής κατάρτισης (Khanya & Dikotla, 2021). Η προσπάθεια αυτή έχει δώσει τη δυνατότητα σε χιλιάδες άτομα να αναπτύξουν βασικές ψηφιακές δεξιότητες, όπως η χρήση ηλεκτρονικών υπολογιστών, η πλοήγηση στο διαδίκτυο και η επικοινωνία μέσω δημιουργίας ατομικών λογαριασμών σε διάφορες διαδικτυακές πλατφόρμες. Η εκμάθηση γίνεται κυρίως μέσω πρακτικών εφαρμογών στα εργαστήρια των βιβλιοθηκών αλλά και εξατομικευμένης υποστήριξης από τους βιβλιοθηκονόμους (Gulati & Dogra, 2006). Κατ' αυτόν τον τρόπο, οι βιβλιοθήκες δίνουν τη δυνατότητα σε αγροτικές κοινότητες με οικονομικά ασθενείς ομάδες, να διαδραματίζουν έναν πιο ενεργό και ολιστικό ρόλο στην κοινωνικοοικονομική κατάσταση της χώρας, γεφυρώνοντας το ψηφιακό χάσμα με την προώθηση της ψηφιακής παιδείας.

Η αναφορά στις καλές πρακτικές του εξωτερικού ολοκληρώνεται με το παράδειγμα της Νότιας Αφρικής, όπου η δυνατότητα εκπαίδευσης είναι περιορισμένη για την πλειονότητα των πολιτών, όπως και στην Ινδία που αναφέρθηκε προηγουμένως. Στη Νότια Αφρική, πολλές από τις δημόσιες βιβλιοθήκες είναι υποστελεχωμένες ή το προσωπικό τους δεν είναι άρ-

τια εκπαιδευμένο. Ωστόσο, γίνονται σεμινάρια πληροφοριακής παιδείας αρχικά στους ίδιους τους βιβλιοθηκονόμους και ακολούθως, μέσα από διάφορες δράσεις εξωστρέφειας, όπως οι προωθητικές καμπάνιες γίνεται ενημέρωση στα σχολεία και τους εκπαιδευτικούς για τις δυνατότητες που μπορεί να τους δώσει η βιβλιοθήκη της περιοχής τους, προκειμένου να έχουν μία ολιστική ανάπτυξη των γνωσιακών τους δεξιοτήτων (De Jager & Nassimbeni, 2007). Επομένως, είναι αδιαμφισβήτητο ότι οι δημόσιες βιβλιοθήκες της Νότιας Αφρικής διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στην προώθηση της πληροφοριακής παιδείας και στην ενδυνάμωση των μαθητών με τις απαραίτητες δεξιότητες που χρειάζονται για ακαδημαϊκή πρόοδο (Boekhorst & Britz, 2004). Το πρόγραμμα πληροφοριακής παιδείας, το οποίο υλοποιείται από την Ένωση Βιβλιοθηκών της Νότιας Αφρικής σε συνεργασία με τοπικά σχολεία και δημόσιες βιβλιοθήκες, στοχεύει στην ενσωμάτωση της διδασκαλίας του πληροφοριακού αλφαριθμητισμού στο σχολικό πρόγραμμα σπουδών και στην παροχή εργαλείων που χρειάζονται οι μαθητές για να βρίσκουν, να αξιολογούν και να χρησιμοποιούν αποτελεσματικά τις απαραίτητες πληροφορίες (Hart, 2005). Επιπρόσθετα, μέσω διαδραστικών εργαστηρίων, πρόσβασης σε διαδικτυακές πηγές και πρακτικών προγραμμάτων και εφαρμογών ψηφιακής παιδείας, το πρόγραμμα ενδυναμώνει τους μαθητές να γίνουν κριτικά σκεπτόμενοι και αυτόνομοι μαθητές και σε βάθος χρόνου σκεπτόμενοι και υπεύθυνοι πολίτες. Εξοπλίζοντας τους μαθητές με δεξιότητες πληροφοριακής παιδείας, οι βιβλιοθήκες στοχεύουν στην ενδυνάμωση των επόμενων γενεών, προκειμένου να ανταπεξέλθουν στις πολυπλοκότητες της εποχής της πληροφορίας και να συμβάλουν θετικά στην κοινωνία.

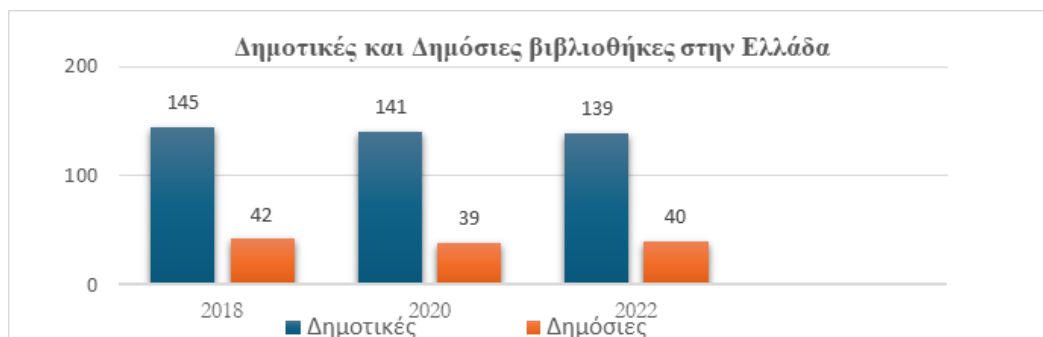
IV. Δημόσιες βιβλιοθήκες και πληροφοριακή παιδεία στην Ελλάδα

Η κοινωνική ενδυνάμωση αποτελεί έναν θεμελιώδη στόχο της Δημοκρατίας των σύγχρονων κοινωνιών, ιδιαίτερα σε περιόδους οικονομικών και κοινωνικών κρίσεων. Στην Ελλάδα, οι δημόσιες βιβλιοθήκες μπορούν να διαδραματίσουν καίριο ρόλο στην επίτευξη αυτού του στόχου μέσω ποικίλων προγραμμάτων, όπως αυτά της πληροφοριακής παιδείας, παρέχοντας πρόσβαση σε εκπαιδευτικό υλικό, τεχνολογικό εξοπλισμό και διαδικτυακές πηγές, σε άτομα από όλες τις κοινωνικές ομάδες, προκειμένου να αποκτήσουν γνωσιακές δεξιότητες εγγραμματισμού και να νιώθουν πληροφοριακά αυτόνομοι. Μέσω της ποικιλίας των υπηρεσιών τους, οι ελληνικές δημόσιες βιβλιοθήκες μπορούν να συμβάλλουν στη μείωση του κοινωνικού αποκλεισμού, ενισχύοντας τη δυνατότητα των πολιτών για μάθηση, αυτοβελτίωση και ενεργό συμμετοχή στην κοινωνία.

Αφορμώντας από μία μελέτη, που θίγει το θέμα της βιωσιμότητας των ελληνικών δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών υπό το πρίσμα πρακτικών εξωστρέφειας που αυτές εφαρμόζουν (Katsira & Koulouris, 2023), θα αναπτυχθεί η διασύνδεση μεταξύ εξωστρέφειας και πληροφοριακής παιδείας. Πιο συγκεκριμένα, συλλέχθηκαν δεδομένα μέσω ερωτηματολογίου, το οποίο είχε δομημένες και διαβαθμισμένες ερωτήσεις ως προς το κατά πόσο οι εργαζόμενοι των ελληνικών δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών αισθάνονται εξωστρεφείς οι ίδιοι, ποιες δράσεις εξωστρέφειας κάνουν, και αν εφαρμόζουν προγράμματα πληροφοριακής παιδείας και σε ποιες ομάδες. Το ερωτηματολόγιο ήταν ανώνυμο και διανεμήθηκε στο email της εκάστοτε δημόσιας ή δημοτικής βιβλιοθήκης του Δικτύου των Ελληνικών Βιβλιοθηκών, όπως αυτές απαριθμούνταν στην ιστοσελίδα του Δικτύου της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος το 2022, χωρίς να αποστέλλεται στα παραρτήματα τους. Οι απαντήσεις έφτασαν τις 81 (περίπου το 60% του συνόλου), ενώ πρέπει να επισημανθεί ότι και κάποια ηλεκτρονικά μηνύματα (7 στο σύνολο)

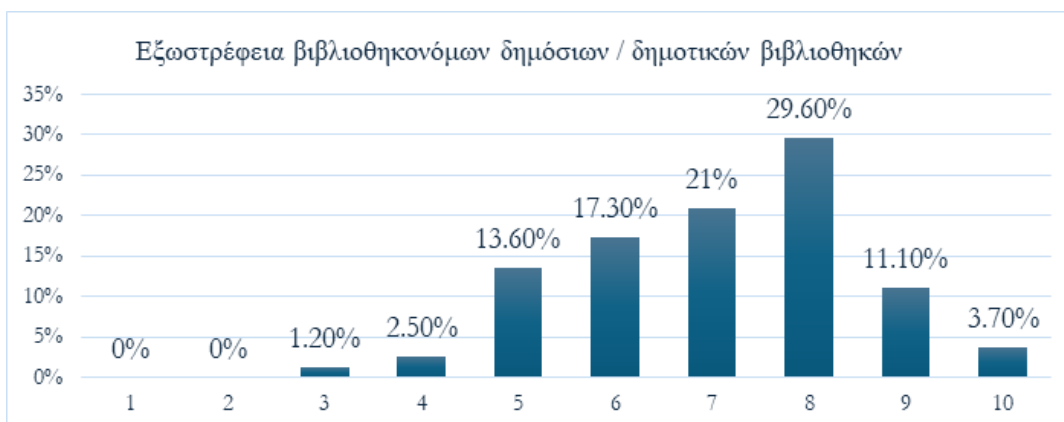
δεν απαντήθηκαν ποτέ, γιατί είχε σταματήσει η υποστήριξη δικτύου από τους αντίστοιχους παρόχους, με αποτέλεσμα να μην τα λάβουν οι παραλήπτες τους.

Είναι σημαντικό σε αυτό το σημείο να αναφερθεί ότι σύμφωνα με την Ελληνική Στατιστική Αρχή, ο αριθμός των δημοτικών και δημόσιων βιβλιοθηκών παρέμεινε αμετάβλητος ως προς το σύνολο του, τη διετία 2020-2022 (Εικ. 1). Άλλωστε, η Ελληνική Στατιστική Αρχή διενεργεί στατιστικές απογραφές κάθε δύο χρόνια, οπότε τα στατιστικά ευρήματα του 2022-2024, θα είναι θεωρητικά διαθέσιμα το 2025.

Εικ. 1 Σύνολο Ελληνικών Δημοτικών και Δημόσιων βιβλιοθηκών

Στο πρώτο μέρος του ερωτηματολογίου, πέρα από δημογραφικές ερωτήσεις έγινε προσπάθεια να αποτυπωθεί η εκτίμηση του βιβλιοθηκονόμου ως προς την εξωστρέφειά του. Έτσι, όσοι συμμετείχαν στην έρευνα έπρεπε να επιλέξουν κλειστές, αλλά διαβαθμισμένες απαντήσεις, που κυμαίνονταν από μηδέν 0, που ισοδυναμούσε με «καθόλου εξωστρεφής», έως 10 δέκα που ισοδυναμούσε με «εξαιρετικά εξωστρεφής». Η πλειοψηφία, ωστόσο, με 24 απαντήσεις, (περίπου ένας στους τρεις), θεωρεί τον εαυτό της αρκετά εξωστρεφή ως βιβλιοθηκονόμο.

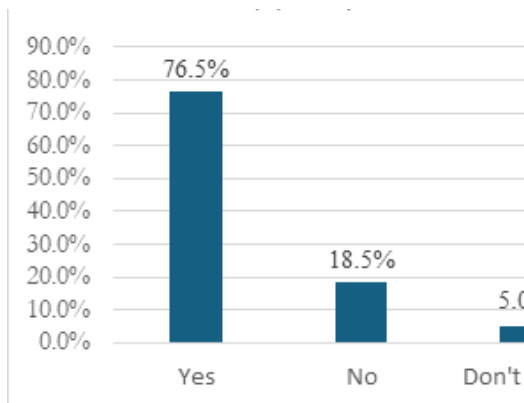

Εικ. 2 Εξωστρέφεια επαγγελματιών πληροφόρησης στις δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες

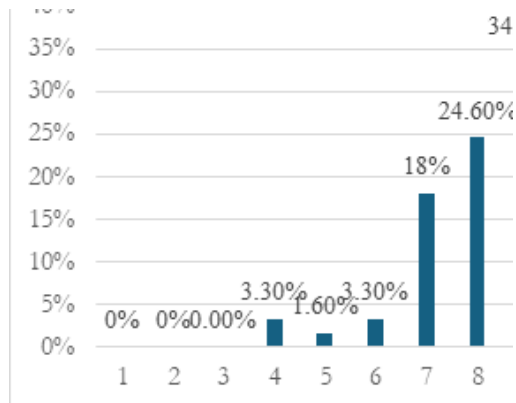
Επιπρόσθετα, ακολουθούσε το δεύτερο μέρος στο ερωτηματολόγιο που αφορούσε στις συνέργειες και τις συνεργασίες των βιβλιοθηκών με άλλους φορείς (βλ. άλλες δημόσιες βιβλιοθήκες, πολιτιστικούς φορείς της εκάστοτε περιοχής, σχολεία, κ.λπ.) Στην παρούσα εισήγηση, απομονώθηκαν οι συνεργασίες με άλλες δημόσιες / δημοτικές βιβλιοθήκες και συνέργειες με σχολεία, μιας και αυτές οι δύο κατηγορίες είναι που εφαρμόζουν κατά κύριο λόγο προγράμματα πληροφοριακής παιδείας στους χρήστες τους.

Αναφορικά, με τις συνεργασίες μεταξύ των δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών μεταξύ τους, παρατηρείται ότι περισσότερες από τρεις στις τέσσερις απαντήσεις (62 από τις 81), δηλώνουν ότι υπήρξε συνεργασία με άλλη δημοτική ή δημόσια βιβλιοθήκη. Υπήρχε επίσης ένα μικρό αλλά όχι αμελητέο ποσοστό, περίπου 5%, που δεν γνώριζε αν έχουν γίνει ποτέ τέτοιες ενέργειες στη βιβλιοθήκη, όπου εργάζεται.

Όσον αφορά την ικανοποίηση από αυτές τις συνεργασίες, οι περισσότεροι από τους ερωτηθέντες ήταν θετικοί, απαντώντας ότι είναι σχεδόν απόλυτα ικανοποιημένοι. Το 34,4% των συμμετεχόντων βαθμολόγησαν με 9 στη 10βάθμια κλίμακα ικανοποίησης, όπως παρατηρείται στις εικόνες 3^α και 3^β.

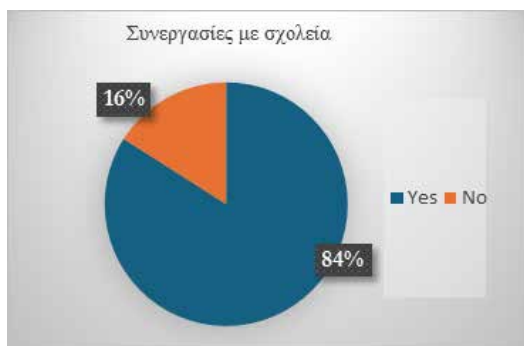

Εικ. 3α. Συνεργασίες μεταξύ δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών

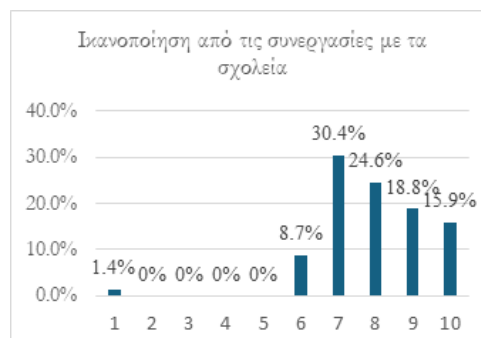

Εικ. 3β Ικανοποίηση από αυτές τις συνεργασίες

Επιπρόσθετα, όπως προαναφέρθηκε, οι συμμετέχοντες ρωτήθηκαν αν η βιβλιοθήκη στην οποία εργάζονται έχει συνεργαστεί ποτέ με σχολεία ή σχολικές βιβλιοθήκες (Εικ. 4^α). Ο αριθμός των θετικών απαντήσεων είναι πολύ υψηλός (περίπου 84%). Ωστόσο, όταν ρωτήθηκε αντίστοιχα στο τρίτο μέρος του ερωτηματολογίου που αφορούσε το κομμάτι της πληροφοριακής παιδείας, αν η δημοτική ή δημόσια βιβλιοθήκη που εργάζεται εφαρμόζει κάποιο πρόγραμμα πληροφορικής παιδείας, περισσότεροι από τους μισούς συμμετέχοντες απάντησαν αρνητικά. Πιθανότατα κάποιες επισκέψεις πραγματοποιούνται στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων κάθε σχολείου, ώστε τα παιδιά να εξοικειωθούν με το βιβλίο και με τη διαδικασία αναζήτησης στα ράφια. Ο βαθμός ικανοποίησης της συνεργασίας των βιβλιοθηκών με τα σχολεία είναι αρκετά υψηλός, φτάνοντας περίπου το 8 με μέγιστο ποσοστό το 10 (Εικ. 4^β).

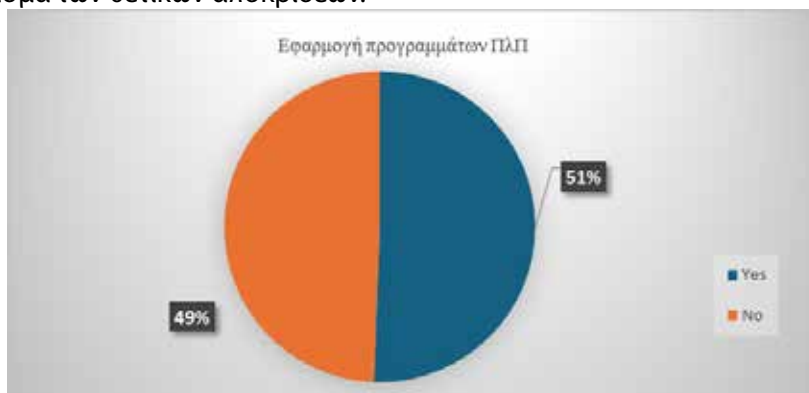

Εικ.4α. Συνεργασίες με σχολεία ή σχολικές βιβλιοθήκες

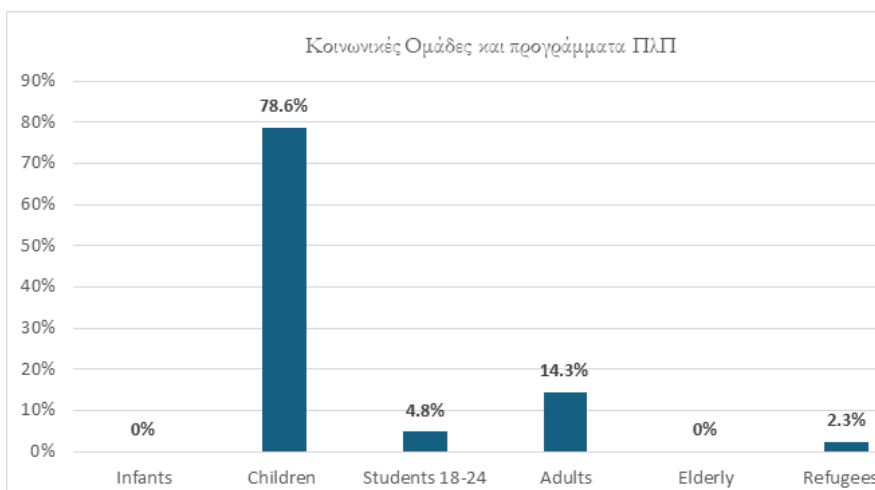
Εικ.4β Ικανοποίηση από τις συνεργασίες με σχολεία ή σχολικές βιβλιοθήκες

Το μέρος του ερωτηματολογίου έκλεινε με κλειστό ερώτημα για το αν η βιβλιοθήκη στην οποία εργάζεται ο αποκριθείς εφαρμόζει ή όχι προγράμματα πληροφοριακής παιδείας στους χρήστες της. Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, οι απαντήσεις, είναι περίπου 50-50, με ένα μικρό προβάδισμα των θετικών αποκρίσεων.

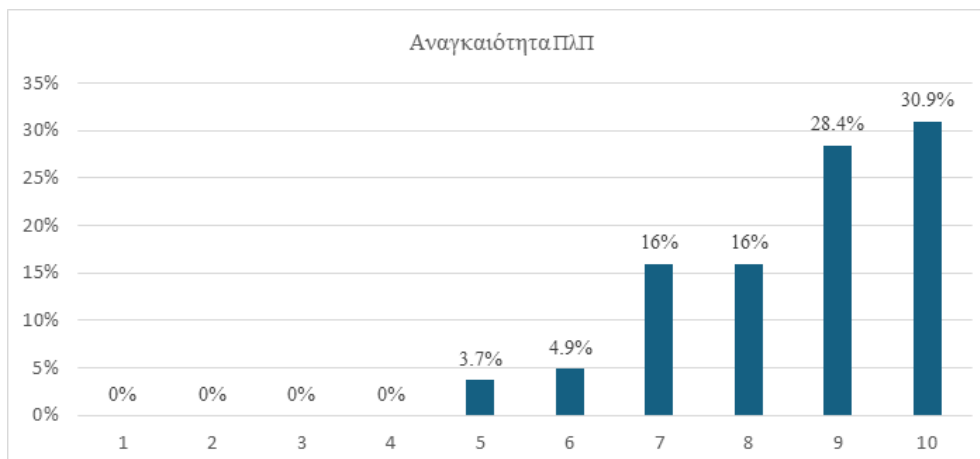
Εικ. 5. Δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες και προγράμματα πληροφοριακής παιδείας

Για όσους απάντησαν καταφατικά (δηλαδή το 51%) δόθηκε μια πρόσθετη ερώτηση. Τους ζητήθηκε να αναφέρουν τις ομάδες στις οποίες εφαρμόζουν τα προγράμματα πληροφοριακής παιδείας (Εικ. 6). Στο παρακάτω γράφημα παρατηρείται σαφώς ότι τα προγράμματα πληροφοριακής παιδείας αφορούν κυρίως παιδιά έως 18 ετών (78,6%), κάτι που αποδεικνύει ότι οι δημοτικές και οι δημόσιες βιβλιοθήκες είναι σε θέση να ενισχύσουν σημαντικά τις γνωστικές δεξιότητες των παιδιών τόσο στην πρωτοβάθμια όσο και στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση, επομένως και την κοινωνική τους ενδυνάμωση. Επόμενη ομάδα είναι αυτή των ενηλίκων (14,3%), ακολουθούν οι φοιτητές (4,8%) με και η τελευταία αφορά σε προγράμματα πληροφοριακής παιδείας που αφορούν σε πρόσφυγες, μιας και η Ελλάδα τα τελευταία χρόνια αποτελεί χώρα υποδοχής προσφύγων (2.3%). Ειδικά, για την τελευταία περίπτωση, μέσω της υποστήριξης προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας σε κοινωνικές ομάδες όπως οι πρόσφυγες και οι μετανάστες ενισχύεται η κοινωνική ενδυνάμωση αυτών των ομάδων, ενώ παράλληλα υποστηρίζεται και η κοινωνική τους ενσωμάτωση.

Εικ. 6 Κοινωνικές ομάδες που εφαρμόζονται τα προγράμματα πληροφοριακής παιδείας

Κάτι που είναι αξιοσημείωτο και καλό θα ήταν να αναφερθεί, είναι ότι δεν δόθηκε καμία απάντηση για εφαρμογή προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας σε νήπια και ηλικιωμένους. Ενδεχομένως, γιατί οι απαντήσεις για τα μεν «νήπια» μπορεί να περικλείονταν στα «παιδιά», ενώ για τους «ηλικιωμένους» στους «ενήλικες», αντίστοιχα.

Εικ. 7 Αναγκαιότητα εφαρμογής προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας

Το τελευταίο μέρος του ερωτηματολογίου καλύπτει τη γνώμη των συμμετεχόντων σχετικά με το αν πιστεύουν ότι η εφαρμογή προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας αποτελεί σημαντική υπηρεσία της βιβλιοθήκης τους (Εικ. 7). Οι απαντήσεις κυμάνθηκαν μεταξύ του 5 (μέτρια) έως 10 (συμφωνώ απόλυτα), δίνοντας ένα μέσο όρο 8,53. Αξίζει να επισημανθεί ότι κανένας δεν έδωσε αρνητική απάντηση. Επομένως, μέσω της τελευταίας εικόνας, διαφαίνεται ξεκάθαρα η ανάγκη για εκπαίδευση και ενίσχυση όλων των εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων, με τη συνδρομή των δημοτικών και δημόσιων βιβλιοθηκών, καθώς προσφέρουν την τεχνογνωσία για την υλοποίηση μιας τέτοιας δράσης.

Είναι πάρα πολλές οι δράσεις των ελληνικών δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών που ενισχύουν την κοινωνική ενδυνάμωση. Στην παρούσα εισήγηση, γίνεται αναφορά στο δίκτυο «Future Library», μία Αστική μη Κερδοσκοπική Εταιρεία που ιδρύθηκε το 2011 με αφορμή το βραβείο «Πρόσβαση στη Μάθηση» από το Ίδρυμα “Bill & Melinda Gates Foundation” (2010) και έχει έδρα το κτίριο της Δημόσιας Κεντρικής Βιβλιοθήκης Βέροιας. Το δίκτυο περιλαμβάνει 101 δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες, από όλες τις περιφέρειες της Ελλάδας. Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια δραστηριοποιείται και σε άλλες έντεκα Βαλκανικές χώρες.

Η Future Library έχει ως βασική φιλοσοφία τη δημιουργία βιβλιοθηκών προσβάσιμων σε όλους τους πολίτες, ανοιχτών σε καινοτόμες ιδέες και πειραματίζονται με συνεργασίες και πρωτοποριακές υπηρεσίες για το κοινό τους, βιβλιοθηκών που γνωρίζουν τη δύναμη των συνεργειών και τις αξιοποιούν με κάθε ευκαιρία, προκειμένου να προωθήσουν τη δημιουργικότητα, τη φιλαναγνωσία, τη βιωματική εμπειρία, τη δια βίου μάθηση και την κοινωνική ενδυνάμωση (Χριστοπούλου, 2016).

Η Future Library αποτελεί ένα σημαντικό βήμα για την αναβάθμιση του ρόλου των δημόσιων και δημοτικών βιβλιοθηκών στην ελληνική κοινωνία, προωθώντας την εκπαίδευση, την πολιτιστική ανάπτυξη και τη συμμετοχή της κοινότητας ισότιμα σε ποικίλες δράσεις, κυρίως πολιτιστικού περιεχομένου.

Ωστόσο, αν και το πρόγραμμα δεν έχει σταματήσει εντελώς, η κύρια δραστηριότητα και η

έντονη παρουσία του έχουν περιοριστεί σημαντικά. Επομένως, τίθεται θέμα βιωσιμότητας των πρωτοβουλιών εκπαιδευτικής και κοινωνικής υποστήριξης. Οι ελληνικές δημόσιες και δημοτικές βιβλιοθήκες έχουν να αντιμετωπίσουν πολλά ζητήματα, ζωτικής σημασίας, όπως η υποχρηματοδότηση και η υποστελέχωση, ενώ παράλληλα δεν είναι απόλυτα θετικοί οι επιστήμονες της πληροφόρησης σε επικείμενες συνεργασίες και συνέργειες.

IV. Συμπεράσματα

Η κοινωνική ενδυνάμωση μέσω ποικίλων προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας ανάλογα με ηλικιακές και κοινωνικές ομάδες αποτελεί σημαντική ενέργεια για κάθε δημοκρατική χώρα, καθώς αυτά τα προγράμματα μπορούν να έχουν θετική επίδραση στις τοπικές κοινότητες και στη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής.

Ωστόσο, παρατηρείται ότι είναι συχνό το πρόβλημα της βιωσιμότητας πρωτοβουλιών υλοποίησης προγραμμάτων εκπαιδευτικής και κοινωνικής υποστήριξης από τις δημόσιες βιβλιοθήκες, όπως είναι η ένταξη προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας, κυρίως για οικονομικούς λόγους ελλείψει πόρων, ενώ καλό είναι να αναφερθεί και η έλλειψη στελέχωσης τους με επαγγελματίες της πληροφόρησης.

Παρόλα αυτά, ο βιβλιοθηκονόμος είναι η ψυχή της εκάστοτε βιβλιοθήκης. Επομένως, ακόμη κι αν υπάρχει έλλειψη ανθρώπινου δυναμικού και πόρων για να υλοποιηθούν προγράμματα που ενισχύουν τον κοινωνικό ρόλο των σύγχρονων βιβλιοθηκών, εναπόκειται στον ίδιο το βιβλιοθηκονόμο – αν έχει τη διάθεση και τη θέληση, να επιδιώξει μέσω συνεργασιών και συνεργειών, σημαντικές πρωτοβουλίες και να υλοποιήσει δράσεις με ελάχιστο κόστος.

Συμπερασματικά, η κοινωνική ενδυνάμωση μέσω προγραμμάτων πληροφοριακής παιδείας αποτελεί στόχο, ο οποίος μπορεί να επιτευχθεί μέσω της συνεργασίας φορέων και της αξιοποίησης των δημόσιων βιβλιοθηκών, ως κόμβων εκμάθησης και καινοτομίας. Οι επενδύσεις σε τέτοια προγράμματα αποφέρουν μακροπρόθεσμα οφέλη στις κοινότητες, ενισχύοντας την κοινωνική συνοχή, την ισότητα, τη δημοκρατία και τη βιωσιμότητα.

Βιβλιογραφία

- ACRL Information Literacy Best Practices Committee. (2012). Characteristics of programs of information literacy that illustrate best practices: A guideline: Approved by the ACRL Board of Directors, June 2003, revised January 2012. *College & Research Libraries News*, 73(6), 355-359.
- Bay, A. H., Pedersen, A. W., & Finseraas, H. (2014). Comfort in numbers? Social integration and political participation among disability benefit recipients in Norway. *European Journal of Social Security*, 16(4), 290-307.
- Bertot, J. C., McClure, C. R., & Jaeger, P. T. (2010). *Public libraries and the Internet: Roles, perspectives, and implications*. Bloomsbury Publishing USA.
- Boekhorst, A. K., & Britz, J. J. (2004). Information literacy at school level: A comparative study between the Netherlands and South Africa. *South African journal of libraries and information science*, 70(2), 63-71.
- Bruce, C. (1997). The seven faces of information literacy. Adelaide, SA: Auslib Press.
- Bruce, C. (2000). Information literacy programs and research: An international review. *The Australian Library Journal*, 49(3), 209-218.
- Chaurasia, A., & Singh, A. P. (2020). Past and present factors of the difficulties and Government initiatives in Indian Public Libraries. *Library Philosophy and Practice*, 1-16.
- De Jager, K., & Nassimbeni, M. (2007). Information literacy in practice: engaging public library workers in rural South Africa. *IFLA journal*, 33(4), 313-322.

- Durrance, J. C., & Fisher-Pettigrew, K. E. (2002). Toward developing measures of the impact of library and information services. *Reference & User Services Quarterly*, 43-53.
- Gilton, D. L. (2012). *Lifelong learning in public libraries: Principles, programs, and people*. Scarecrow Press.
- Gulati, M. A., & Dogra, M. S. (2006). Interdependence of right to information and information literacy: An Indian perspective. In *72nd IFLA World Library and Information Congress held at Seoul, Korea* (pp. 1-18).
- Hart, G. C. (2005). *The readiness of public libraries in South Africa for information literacy education: the case of Mpumalanga Province*.
- Harris, R.M., & Dewdney, P. (1994). *Barriers to information: how formal help systems fail battered women*. Westport, CT: Greenwood.
- Katsira, G., & Koulouris, A. (2023). Sustainability Through Extroversion: The Curious Case of Municipal and Public Libraries in Greece. *European Journal of Sustainable Development*, 12(3), 247-247.
- Khanya, I. A., & Dikotla, M. (2021). Digitalisation of library services as a magnifying factor in improving public library services in Limpopo. *Library Philosophy and Practice*, 0_1-14.
- Lloyd, A. (2003). Information literacy: the meta-competency of the knowledge economy? An exploratory paper. *Journal of Librarianship and information Science*, 35(2), 87-92.
- Majid, S., Foo, S., & Chang, Y. K. (2020). Appraising information literacy skills of students in Singapore. *Aslib Journal of Information Management*, 72(3), 379-394.
- Matteson, M. L., & Gersch, B. (2020). Information Literacy Instruction in Public Libraries. *Journal of Information Literacy*, 14(2), 71-95.
- Nilsen, A. G., & Nielsen, K. B. (2016). Social movements, state formation and democracy in India: An introduction. *Social movements and the state in India: Deepening democracy?*, 1-23.
- Pawley, C. (2003). Information literacy: a contradictory coupling. *The library quarterly*, 73(4), 422-452.
- Savolainen, R. (1995). Everyday life information seeking: Approaching information seeking in the context of "way of life". *Library & information science research*, 17(3), 259-294.
- Sommer, S. (1981). The treatment of programs at the New York Public Library. *Fontes Artis Musicae*, 28(1/2), 78-81.
- Zimmerman, M. S., & Ni, C. (2021). What we talk about when we talk about information literacy. *IFLA journal*, 47(4), 453-467.
- Κατσιρά, Γ. & Κουλούρης, Α. (2022). Thinking outside of the Books: Αν δεν πάει ο κόσμος στη βιβλιοθήκη, πάει η βιβλιοθήκη στον κόσμο. 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Δημοτικών Βιβλιοθηκών, Ηράκλειο 22-24 Σεπτεμβρίου 2022. Ανακτήθηκε από <https://www.youtube.com/live/nO9Wu5rj4tQ?si=qnj01JAGi7t2H-hPG>.
- Χριστοπούλου, Ε. (2016). Το δίκτυο βιβλιοθηκών» *Future Library*» ως βέλτιστη πρακτική άτυπης εκπαίδευσης και βιωματικής μάθησης: το παράδειγμα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Κορίνθου. Μεταπτυχιακή διπλωματική εργασία. Διαθέσιμη στο <https://qmitos.library.uop.gr/xmlui/handle/123456789/2795>.

Ο ρόλος της Βιβλιοθήκης ως θεμελιώδους δημοκρατικού θεσμού προάσπισης θεμελιωδών δικαιωμάτων και κοινωνικής δικαιοσύνης

.....
Δημήτρης Πολίτης

Μαρία Δουκατά

Χριστίνα Κυριακοπούλου
.....

Ι. Εισαγωγή. Το έργο των βιβλιοθηκών

Οι δημοκρατικοί θεσμοί, ενώ έχουν τις ρίζες τους σε συγκεκριμένες κοινωνίες και ιστορικές περιόδους, αποτελούν μια προσδοκία ή και κατάκτηση για κάθε κοινωνική αλλαγή. Πολλές φορές η άρνησή τους και ακόμη περισσότερο η κατάλυσή τους στο όνομα της κοινωνικής δικαιοσύνης καταλήγει σε καταπάτηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων με αποτέλεσμα τη δημιουργία αυταρχικών, καταπιεστικών και κοινωνικά άδικοι καθεστώτων. Όταν διαμορφώνεται ένα τέτοιο περιβάλλον οι βιβλιοθήκες είναι από τους θεσμούς που επηρεάζονται σημαντικά, γιατί διαχρονικά αποτελούν έναν σημαντικό πυλώνα της δημοκρατίας και συνδέονται άμεσα με την κοινωνία στην οποία απευθύνονται.¹

Τον σημαντικό ρόλο της βιβλιοθήκης ως δημοκρατικού θεσμού τον επιβεβαιώνει σε σταθερή βάση η UNESCO, η οποία διακρίνει τον ρόλο της βιβλιοθήκης, με το να δηλώνει ότι αποτελεί μία ζωτική δύναμη για την εκπαίδευση, τον πολιτισμό και την πληροφόρηση και ταυτόχρονα, ένα καίριο διαμεσολαβητή για την ενίσχυση της ειρήνης και της πνευματικής ευημερίας των πολιτών στους οποίους απευθύνεται. Η υποστήριξη των βιβλιοθηκών αποτελεί ευθύνη των εθνικών, τοπικών, θρησκευτικών και πολιτικών, αρχών οι οποίες θα πρέπει μεριμνούν για την θεσμική τους ύπαρξη με ειδική νομοθεσία και σχετικές πολιτικές. Η θεσμική κατοχύρωσή τους θα πρέπει να είναι στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του ρόλου της βιβλιοθήκης ως ενός δημοκρατικού θεσμού, ο οποίος μπορεί να συμβάλλει καθοριστικά στην κοινωνική δικαιοσύνη και ισορροπία μέσα από συγκεκριμένες δράσεις για μια μακροπρόθεσμη στρατηγική εγγραμματοσύνης, εκπαίδευσης, παροχής πληροφόρησης, οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ανάπτυξης.²

Ο σημαντικός ρόλος των βιβλιοθηκών έχει αναλυθεί και στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ) ήδη από το ψήφισμα του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου το 1984 καθώς, όπως επισημαίνεται, δεν υπάρχει άλλο ίδρυμα που να επιτελεί τόσο σπουδαίο έργο. Σύμφωνα με αυτό, η δημοκρατία είναι άρρηκτα δεμένη με τον έλεγχο της πληροφορίας ως παράγοντα οικονομικής, κοινωνικής και πολιτιστικής ενσωμάτωσης και συνεπώς, θα πρέπει να εξασφαλιστεί και να κατοχυρωθεί η ελεύθερη πρόσβαση του πολίτη στην πληροφορία.³

Διαχρονικά, οι βιβλιοθήκες συνιστούν τους θεματοφύλακες κάθε μορφής έκφρασης της ανθρωπίνης διάνοησης και αναγνωρίζονται ως οι οργανισμοί που συγκεντρώνουν, διαχειρί-

1 Βλ. Διακήρυξη των IFLA/UNESCO για τη Δημόσια Βιβλιοθήκη 1994, μετάφραση στα ελληνικά της Αντωνίας Αράχωβα, <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/182/1/pl-manifesto-el.pdf>.

2 Κωνσταντίνα, Μπάκου, *Ο ρόλος των σύγχρονων βιβλιοθηκών στην εποχή της τεχνολογίας και του ηλεκτρονικού βιβλίου. Στρατηγικός σχεδιασμός κι επικοινωνία στις δημοτικές βιβλιοθήκες: Συγκριτική ανάλυση τριών περιφερειακών δημοτικών βιβλιοθηκών του νομού Λάρισας*. [Διπλωματική Εργασία], ΕΑΠ., 2020, σελ. 14 -15.

3 https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-4-1998-0248_EL.html?redirect.

ζονται και διατηρούν στο διηνεκές την πολιτιστική κληρονομιά των εθνών. Χωρίς κοινωνικούς περιορισμούς και διακρίσεις, ως πύλες πρόσβασης στην πληροφορία και τη γνώση δημιουργούν τις απαραίτητες συνθήκες για την ανάπτυξη και αυτονομία της σκέψης και της δημιουργικότητας υπηρετώντας το δημόσιο συμφέρον χωρίς διακρίσεις, αμερόληπτα, με σεβασμό σε κάθε πολίτη, συνεισφέροντας αποφασιστικά στην παιδεία, στον πολιτισμό, στην κοινωνικοποίηση και δημιουργώντας τις κατάλληλες συνθήκες και προϋποθέσεις για την βελτίωση της ζωής των πολιτών.⁴

Η έννοια της βιβλιοθήκης αποτελεί θεμελιώδη αξία σε μια δημοκρατία. Θεωρείται ως ένας από τους στυλοβάτες της δημοκρατίας, μαζί με τη δημόσια εκπαίδευση. Η λειτουργία μιας βιβλιοθήκης σημαίνει ότι μπορεί καθένας να συμμετέχει ενεργά στη ζωή της κοινότητας καθώς ως δημοκρατικός θεσμός επιτρέπει:

1. Την ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία και τη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας
2. Την ίση πρόσβαση στην πληροφορία
3. Την ελευθερία γνώμης, λόγου και έκφρασης της πνευματικής ελευθερίας και την απαγόρευση της λογοκρισίας
4. Την πνευματική ιδιοκτησία.⁵

Σύμφωνα με την κοινή διακήρυξη της IFLA και UNESCO⁶, οι υπηρεσίες της βιβλιοθήκης παρέχονται με βάση την ισότητα πρόσβασης για όλους, ανεξαρτήτως ηλικίας, εθνικότητας, φύλου, θρησκείας, εθνικότητας, γλώσσας, κοινωνικής θέσης και οποιοδήποτε άλλου χαρακτηριστικού. Επίσης πρέπει να λαμβάνεται πρόνοια και μέριμνα προκειμένου να παρέχονται ειδικές υπηρεσίες και τα κατάλληλα μέσα για εκείνους τους χρήστες που δεν μπορούν, για οποιονδήποτε λόγο, να χρησιμοποιήσουν τις κανονικές υπηρεσίες.⁷

Το 2024 η UNESCO με την υιοθέτηση ενός νέου πλαισίου για την πολιτιστική και καλλιτεχνική εκπαίδευση αναγνωρίζει τον σημαντικό ρόλο των βιβλιοθηκών επισημαίνοντας: « Η διασφάλιση της πρόσβασης στον πολιτισμό και τις τέχνες είναι αδιαχώριστη από την ύπαρξη χώρων αφιερωμένων σε αυτόν που είναι ανοιχτοί και επιτρέπουν τη συμμετοχή όλων, συμπεριλαμβανομένων των... βιβλιοθηκών.” Με αυτό τον τρόπο δίνεται ιδιαίτερη έμφαση και σημασία στην πρόσβαση, την ένταξη και την ισότητα, συμπεριλαμβανομένου του ψηφιακού περιβάλλοντος, ως κρίσιμου παράγοντα για την πραγματοποίηση του δικαιώματος στην εκπαίδευση και τα πολιτιστικά δικαιώματα. Επίσης καλούνται τα κράτη να διευρύνουν την έννοια και το περιεχόμενο του περιβάλλοντος μάθησης, να ενισχύσουν τη συλλογική δέσμευση και να πραγματοποιήσουν βιώσιμες δημόσιες επενδύσεις για την εκπαίδευση στον πολιτισμό και τις τέχνες.

Η βιβλιοθήκη είναι ένας ζωντανός και ευέλικτος οργανισμός. Απευθύνεται σε όλους τους ανθρώπους, σε όλες τις ηλικίες οι οποίοι μπορούν να κάνουν χρήση των υπηρεσιών και των λειτουργιών της ελεύθερα, χωρίς διακρίσεις προκαταλήψεις και αποκλεισμούς με πρόσβαση τόσο στην πνευματική γνώση του παρελθόντος όσο και στις ψηφιακές τεχνολογίες και εργαλεία, αλλά και με το βλέμμα στην μέλλον που περιλαμβάνει την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της τεχνητής νοημοσύνης.

4 https://hgcl.minedu.gov.gr/images/documents/HGCL_LibAsLearningSpaces_postMeeting_v5.pdf.

5 Μαρία Κανελλοπούλου-Μπότη, Οι Βιβλιοθήκες και η Ανάπτυξη των Συλλογών τους, Οσελότος, Αθήνα 2020, σελ. 57επ.

6 UNESCO Public Library Manifesto 2022, p.1 <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/2006/1/IFLAUNESCO%20Public%20Library%20Manifesto%202022.pdf>.

7 <https://www.ifla.org/news/ifla-celebrates-the-endorsement-of-the-unesco-framework-for-culture-and-arts-education-as-a-win-for-library-advocacy/>.

Οι βιβλιοθήκες διαδραματίζουν σημαντικό κοινωνικό ρόλο παρέχοντας πρόσβαση σε πληροφορίες και γνώση οι οποίες μπορούν να βελτιώσουν την ποιότητα της ζωής των ανθρώπων. Οι βιβλιοθήκες επιτελούν σημαντικό ρόλο στην προώθηση της δημοκρατίας επειδή είναι ανοιχτοί και προσβάσιμοι χώροι, όπου οι άνθρωποι μπορούν ελεύθερα να διατρέξουν, να χρησιμοποιήσουν και να αξιοποιήσουν πληροφορίες. Ο ρόλος των βιβλιοθηκών στην προώθηση των δημοκρατικών αξιών και τη δημιουργία κοινότητας στηρίζεται σε βασικά χαρακτηριστικά όπως η πνευματική ελευθερία και η ανεμπόδιστη πρόσβαση σε πληροφορίες, που αποτελούν σημαντικούς παράγοντες για την υποστήριξη και την εδραίωση της δημοκρατίας.⁸

Οι δημοκρατίες χρειάζονται βιβλιοθήκες καθώς το ενημερωμένο κοινό αποτελεί το θεμέλιο μιας δημοκρατίας. Για να μπορέσει να επιβιώσει μια ελεύθερη κοινωνία, πρέπει να διασφαλίσει τη διατήρηση των αρχαικού της πλούτου και την παροχή δωρεάν και ανοιχτής πρόσβασης σε όλους τους πολίτες της. Πρέπει επίσης να διασφαλίσει ότι οι πολίτες της διαθέτουν τους απαραίτητους πόρους για να αναπτύξουν τις δεξιότητες πληροφοριακής παιδείας που είναι απαραίτητες για τη συμμετοχή στη δημοκρατική διαδικασία. Οι βιβλιοθήκες εμβαθύνουν τα θεμέλια της δημοκρατίας στις κοινότητες που απευθύνονται και εξυπηρετούν, είναι για όλους, παντού. Παρέχουν ασφαλείς χώρους για δημόσιο διάλογο. Παρέχουν πληροφορίες ώστε το κοινό να μπορεί να συμμετέχει στις διαδικασίες διακυβέρνησης. Παρέχουν πρόσβαση σε κυβερνητικές πληροφορίες, έτσι ώστε το κοινό να μπορεί να παρακολουθεί το έργο των εκλεγμένων της αξιωματούχων και να επωφελείται από τα δεδομένα που συλλέγονται και διαχέονται από τους υπεύθυνους χάραξης δημόσιας πολιτικής. Χρησιμεύουν ως τόποι συγκέντρωσης για την κοινότητα για να μοιραστούν ενδιαφέροντα και ανησυχίες και να πραγματοποιείται μια εποικοδομητική ανταλλαγή απόψεων, ιδεών και προβληματισμών. Δίνουν ευκαιρίες για τους πολίτες να αναπτύξουν τις δεξιότητες που απαιτούνται για να αποκτήσουν πρόσβαση σε πληροφορίες κάθε είδους και να τις αξιοποιήσουν παραγωγικά και αποτελεσματικά. Ενσωματώνουν τη δημοκρατική αρχή σύμφωνα με την οποία οι πολίτες μπορούν να ενημερώνονται και να εκπαιδεύονται ελεύθερα υπερασπιζόμενες την ελευθερία έκφρασης και ανάγνωσης, παρέχοντας πρόσβαση σε ένα ευρύ φάσμα ιδεών και πληροφοριών και επιτρέποντας στα άτομα να λαμβάνουν τεκμηριωμένες αποφάσεις και να συμμετέχουν πλήρως στην κοινωνία. Έτσι δημιουργούν τις προϋποθέσεις για περισσότερη δημοκρατία αποτελώντας ένα ασφαλές χώρο για την καλλιέργεια και την προαγωγή της.⁹

Οι βιβλιοθήκες αποτελούν τον «τρίτο χώρο» (third place) μετά το σπίτι και την εργασία επειδή στην ουσία αντικατοπτρίζουν πολλά από τα χαρακτηριστικά που χρησιμοποίησε ο Αμερικανός Κοινωνιολόγος Ray Oldenburg ο οποίος εισήγαγε και καθιέρωσε τον όρο. Προσφέρουν πολλές ώρες στους ανθρώπους να κάνουν χρήση των υπηρεσιών και λειτουργιών τους αφού είναι ανοιχτές για αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα σχεδόν όλες τις μέρες της εβδομάδας σε ανοιχτούς – διαδραστικούς χώρους. Το γεγονός ότι οι βιβλιοθήκες είναι ανοικτές προς όλους, δίνοντας τη δυνατότητα να επιλέγεται η δραστηριότητα σε ένα φιλικό και εύκολα προσβάσιμο περιβάλλον, παρέχοντας γνώση και πληροφόρηση χωρίς εμπόδια και διακρίσεις, σε έναν μη τυπικό αυστηρά χώρο, τις κάνει να συνιστούν ουσιαστικά έναν εναλλακτικό χώρο (πέρα από το σπίτι ή το περιβάλλον εργασίας) που συμβάλλει στην οικοδόμηση ισχυρών, ζωντανών και χωρίς αποκλεισμών κοινοτήτων.¹⁰

8 <https://www.qqml-journal.net/index.php/qqml/article/view/852/730>.

9 http://pustaka.unp.ac.id/file/abstrak_kki/EBOOKS/LIBRARIES%20Libraries%20and%20democracy%20%20the%20cornerstones%20of%20liberty.pdf.

10 Ray Oldenburg, *The Great Good Place: Cafes, Coffee Shops, Community Centers, Beauty Parlors, General Stores, Bars, Hangouts, and How They Get You Through the Day* By Ray, New York: Paragon House, 1989.

Με την εξασφάλιση αφ' ενός της ισότιμης, ελεύθερης και χωρίς διακρίσεις πρόσβαση σε πληροφορίες και τεκμήρια που είναι απαραίτητα για την πληροφόρηση, τη δια βίου μάθηση και την ανάπτυξη της προσωπικότητας των χρηστών και, αφετέρου, μέσω της διαφοροποίησης και της μόνιμης προσβασιμότητας των πηγών πληροφόρησης και τεκμηρίωσης, της πραγμάτωσης πολιτιστικών εκδηλώσεων και δράσεων, η βιβλιοθήκη έχει επαναπροσδιοριστεί ως ένας κοινοτικός χώρος ο οποίος αλληλεπιδρά με τις πολιτιστικές και εκπαιδευτικές ανάγκες των πολιτών. Επίσης, εκπληρώνει τον σημαντικό ρόλο ενδυνάμωσης του κοινωνικού δεσμού μεταξύ των μελών της κοινότητας που εξυπηρετεί. Μια μορφωμένη κοινότητα είναι μια ισχυρή κοινότητα, και στο σημείο αυτό υπεισέρχεται ο στρατηγικός ρόλος της βιβλιοθήκης στην υποστήριξη, μεσοπρόθεσμα και μακροπρόθεσμα, της παροχής ποιοτικής εκπαίδευσης, ώστε οι πολίτες να ενημερώνονται, να συμμετέχουν ενεργά και να αποφασίζουν υπεύθυνα για το δικό τους μέλλον τους καθώς και της κοινότητας από την οποία προέρχονται.¹¹

Οι βιβλιοθήκες ως ακρογωνιαίοι λίθοι της δημοκρατίας μπορούν να προωθούν τη δημοκρατία με τους παρακάτω τρόπους:

Οι βιβλιοθήκες στον πυρήνα τους είναι τόπος συνάντησης όπου οι άνθρωποι μπορούν να συναντιούνται, να συνομιλούν και να ανταλλάσσουν απόψεις. Αξιοποιώντας τις υποδομές που διαθέτουν μπορούν να αποτελέσουν χώρους οι οποίοι ενθαρρύνουν τη συμμετοχή των πολιτών.

Κάθε βιβλιοθήκη θα πρέπει να προσπαθεί να εντοπίσει το δημοκρατικό έλλειμμα της κοινότητας της και να βρει τρόπους για την ενθάρρυνση του διαλόγου, της συμμετοχής και την τόνωση της ελεύθερης κριτικής σκέψης για την προώθηση μιας δημόσιας συζήτησης για τη δημοκρατία.

Οι βιβλιοθήκες εξαρτώνται από κοινότητες που είναι ισχυρές και λειτουργικές και οι κοινότητες εξαρτώνται από βιβλιοθήκες που εκπληρώνουν τον ρόλο τους. Η ενδυνάμωση των κοινοτήτων περιλαμβάνει δραστηριότητες γραμματισμού με συνέπεια τα μέλη των κοινοτήτων να γίνονται καλύτερα και πιο ικανά στη ζωή τους μέσω της απόκτησης αυτών.

Δεν πρέπει να υποτιμούμε τη δύναμη των βιβλιοθηκών ως διαμεσολαβητών για την επίτευξη του δημόσιου διαλόγου, αλλά θα πρέπει να θεωρήσουμε και τον δημόσιο διάλογο ως παράγοντα αλλαγής και τις βιβλιοθήκες ως απαραίτητα παράγοντα της διαδικασίας αυτής.

Η σχέση μεταξύ μιας βιβλιοθήκης και της κοινότητάς της βασίζεται στην εμπιστοσύνη που συνιστά αναπόσπαστο θεμέλιο για την επίτευξη δραστηριοτήτων δημοκρατικής συμμετοχής, με αμερόληπτο και δίκαιο τρόπο.¹²

II. Ανθρώπινα δικαιώματα

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, η οποία υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση των Ηνωμένων Εθνών στις 10 Δεκεμβρίου του 1948, ήταν το αποτέλεσμα των ολέθριων συνεπειών του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Μετά τη λήξη του πολέμου και τη δημιουργία των Ηνωμένων Εθνών, η διεθνής κοινότητα έβαλε ως στόχο να μην επαναληφθούν οι καταστροφικές συνέπειες αυτού του πολέμου. Ο Χάρτης των Ηνωμένων Εθνών συμπληρώθηκε με έναν οδικό χάρτη ο οποίος θα αποτελούσε εγγύηση για τα δικαιώματα των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο. Το κείμενο αυτό, το οποίο αργότερα αποτέλεσε την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ήρθε, σε πρώτο στάδιο, στην 1^η συνεδρίαση της Γενικής Συνέλευσης το 1946. Το προσχέδιο έγινε αντικείμενο επανεξέτασης από τη γενι-

11 <https://occupylibrary.net/sustainable-growing-within-the-third-space-of-active-citizenship/>.

12 <https://publiclibraries2030.eu/wp-content/uploads/2020/11/Hubs-for-Democracy.pdf>.

κή Συνέλευση και το παρέπεμψε στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο. Αυτό με τη σειρά του έδωσε εξουσιοδότηση στην Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για τη σύνταξη και την επεξεργασία ενός καταλόγου δικαιωμάτων. Το κύριο μέλημα της Επιτροπής αυτής ήταν η ρητή αναφορά των δικαιωμάτων που θα επιλεγόντουσαν και η νομική φύση του εγγράφου που θα προέκυπτε.

Η Επιτροπή, στην πρώτη της συνεδρίαση, στις αρχές του 1947, έδωσε εξουσιοδότηση στα μέλη της να συντάξουν «ένα προσχέδιο της Διεθνούς Λίστας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων». Το τελικό κείμενο ολοκληρώθηκε σε χρονικό διάστημα μικρότερο των δύο ετών. Στις 10 Δεκεμβρίου 1948 η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ, με ψήφους σαράντα οκτώ (48) υπέρ, μηδέν (0) κατά και οκτώ (8) αποχές (οι οποίες αποχές προήλθαν από το σοβιετικό μπλοκ κρατών, τη Νότια Αφρική και τη Σαουδική Αραβία). Καμία από τις χώρες που εκπροσωπούνταν στη Γενική Συνέλευση δεν ψήφισε ενάντια στη Διακήρυξη. Ακόμα και εκείνες που στην τελική ψηφοφορία απείχαν, στις ενδιάμεσες διαδικασίες σύνταξης συμμετείχαν ενεργά και συνεργάστηκαν. Σε μια εποχή όπου ο κόσμος είχε χωριστεί στο Δυτικό και Ανατολικό μπλοκ, το να βρεθεί ένας κοινός τόπος επί της ουσίας του κειμένου αποδεικνύει ότι ήταν ένα τεράστιο επίτευγμα.¹³

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι αναφαίρετα δικαιώματα όλων των ανθρώπων και είναι αδιαίρετα. Αφορούν α) τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα του ατόμου, όπως το δικαίωμα στη ζωή, την ισονομία και την ελευθερία έκφρασης, β) τα κοινωνικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα στην εργασία, στην κοινωνική ασφάλιση και στην παιδεία και γ) τα συλλογικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα της αυτοδιάθεσης. Έχουν αδιαίρετο χαρακτήρα, δηλαδή σε περίπτωση ισχυροποίησης ή υποβάθμισης ενός δικαιώματος επηρεάζονται κατά τον ίδιο τρόπο και τα λοιπά δικαιώματα. Τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν στάση ζωής και συνιστούν τρόπο αλληλεπίδρασης ανθρώπων, κρατών και λαών. Είναι απαραίτητη προϋπόθεση ειρήνης, ευημερίας και υγιούς ανάπτυξης της προσωπικότητας των ανθρώπων που λειτουργούν ως μέλη που συγκροτούν τις σύγχρονες κοινωνίες. Οι κοινωνίες που έχουν τη δυνατότητα να απαρτίζονται από ανθρώπους με μια τέτοια προσωπικότητα είναι οι κοινωνίες με παρόν αλλά και μέλλον, που έχουν ως χαρακτηριστικά της ταυτότητας τους την ισότητα, την αλληλεγγύη και τον σεβασμό. Για τις κοινωνίες οι οποίες λειτουργούν και αναπτύσσονται μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελούν τον καταστατικό τους χάρτη.¹⁴

Τα ανθρώπινα δικαιώματα νοούνται συνήθως ως εκείνα τα δικαιώματα που είναι εγγενή στον άνθρωπο. Η έννοια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αναγνωρίζει ότι κάθε άνθρωπος έχει δικαίωμα να απολαμβάνει τα δικαιώματά του χωρίς διάκριση φυλής, χρώματος, φύλου, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικής ή άλλης άποψης, εθνικής ή κοινωνικής καταγωγής, ιδιοκτησίας, γέννησης ή άλλης κατάστασης.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα κατοχυρώνονται νομικά παρέχοντας έτσι προστασία σε άτομα και ομάδες από ενέργειες παραβατικές έναντι των θεμελιωδών ελευθεριών και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας. Προβλέπονται σε συνθήκες, στο εθιμικό διεθνές δίκαιο καθώς και σε άλλες πηγές δικαίου. Η σχετική με τα ανθρώπινα δικαιώματα νομοθεσία επιβάλλει στα κράτη την υποχρέωση να ενεργούν με συγκεκριμένο τρόπο απαγορεύοντας τους ταυτόχρονα την εμπλοκή τους σε συγκεκριμένες δραστηριότητες. Μερικά από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι: α) η θεμελίωση τους στον σεβασμό της αξιοπρέπειας και της αξίας εκάστου ατόμου β) η καθολικότητα τους που σημαίνει την εφαρμογή της ισχύ-

13 <https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights>.

14 <https://libver.gr>.

ος τους, χωρίς διακρίσεις, σε όλους τους ανθρώπους, γ) ο μη απαλλοτριώσιμος χαρακτήρας τους, που σημαίνει ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα δεν μπορούν να αφαιρεθούν από κανέναν εκτός κάποιων εξαιρέσεων, όπως ο περιορισμός του δικαιώματος της ελευθερίας για διάπραξη αδικήματος, δ) ο αδιαίρετος, αλληλένδετος και αλληλεξαρτώμενος χαρακτήρας τους που σημαίνει ότι δεν αρκεί ο σεβασμός κάποιων ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αν παραβιάζεται κάποιο δικαίωμα, επηρεάζονται αρνητικά και τα υπόλοιπα ανθρώπινα δικαιώματα. Επομένως, όλα τα ανθρώπινα δικαιώματα πρέπει να θεωρούνται ότι έχουν την ίδια σημασία και ότι είναι εξίσου απαραίτητα για τον σεβασμό της αξιοπρέπειας και της αξίας κάθε ατόμου.¹⁵

III. Ανθρώπινα δικαιώματα και βιβλιοθήκες

Ένας από τους σημαντικότερους φορείς που μπορεί, βάσει της θέσης που έχει στην εκπαιδευτική διαδικασία και των πολλών διαφορετικών γνωστικών αντικειμένων με τα οποία μπορεί να ασχοληθεί και να αναπτύξει δραστηριότητες, να συμβάλει τα μέγιστα στην προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων και την προβολή αυτών στους πολίτες, είναι οι βιβλιοθήκες. Βιβλιοθήκες όλων των ειδών, σχολικές, ακαδημαϊκές, δημοτικές, ειδικές, νοσοκομειακές.

Οι βιβλιοθήκες διαχειρίζονται και διανέμουν πνευματικό κεφάλαιο που περιλαμβάνει τρεις μορφές: α) το ανθρώπινο κεφάλαιο (η γνώση, η εμπειρία και η δημιουργικότητα της βιβλιοθήκης), β) το οργανωτικό κεφάλαιο (η υποδομή της βιβλιοθήκης) και γ) το σχεσιακό κεφάλαιο (σχέσεις βιβλιοθήκης και των χρηστών).¹⁶

Μια βιβλιοθήκη που έχει ως ένα από τους βασικότερους σκοπούς της την προώθηση και την προστασία των ανθρώπινων δικαιωμάτων, μέσα από την εκπαίδευση της κοινότητας και των χρηστών, αποτελεί έναν φορέα ισχυρής στήριξης των δικαιωμάτων, διαθέτοντας, ταυτόχρονα, υλικό ποικίλο, επαρκώς ενημερωμένο και προσβάσιμο στις ομάδες στόχους της βιβλιοθήκης, χωρίς καμιά εξαίρεση και διάκριση. Παρέχει διευκολύνσεις, μέσω των κατάλληλων εργαλείων, για έρευνα και εκπαίδευση, προσεγγίζοντας όσο το δυνατό ευρύτερο κοινό. Οι μέθοδοι, τα εργαλεία και οι δυνατότητες που διαθέτει είναι απαραίτητο να ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις προσδοκίες των δυνητικών χρηστών. Είναι πολύ σημαντικό να τηρούνται από τις βιβλιοθήκες οι αρχές της ελευθερίας της έκφρασης, της απρόσκοπτης πρόσβασης στην πληροφορία, της ελευθερίας του πνεύματος και του απόρρητου του χρήστη. Οι βιβλιοθήκες α) λειτουργούν ως πύλες προς τη γνώση, τη σκέψη και τον πολιτισμό. β) παρέχουν ουσιαστική υποστήριξη για τη δια βίου μάθηση, την ανεξάρτητη λήψη αποφάσεων και την πολιτιστική ανάπτυξη ατόμων αλλά και ομάδων, γ) συμβάλλουν στην ανάπτυξη και διατήρηση της πνευματικής ελευθερίας και στη διαφύλαξη βασικών δημοκρατικών αξιών και καθολικών πολιτικών δικαιωμάτων, δ) για τη διευκόλυνση της ελευθερίας της έκφρασης οφείλουν να αποκτούν, να διατηρούν και να διαθέτουν την μεγαλύτερη ποικιλία υλικού, που αντικατοπτρίζει την πολυμορφία και την ποικιλομορφία της κοινωνίας, ε) είναι απαραίτητο να διαθέτουν κατάλληλες υποδομές για την επικοινωνία και έκφραση των χρηστών χωρίς λογοκρισία και περιορισμούς, στ) διασφαλίζουν ότι η επιλογή και η διαθεσιμότητα του υλικού και των υπηρεσιών γίνεται με αποκλειστικό γνώμονα την αρτιότερη εξυπηρέτηση του κοινού χωρίς να επηρεάζονται οι επιλογές από πολιτικές, ηθικές και θρησκευτικές απόψεις, ζ) πρέπει να αποκτούν, να οργανώνουν και να διαδίδουν πληροφορίες ελεύθερα και να αντιτίθενται σε κάθε μορφή λογοκρισίας, η) καθιστούν τα υλικά, τις εγκαταστάσεις και τις υπηρεσίες εξίσου προσβάσιμα σε όλους τους

15 <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Publications/HRhandbooken.pdf>.

16 L., Appleton and H., Hall, The public library as public sphere: a longitudinal analysis. *Journal of Documentation*, 79 (1), 2022, <https://doi.org/10.1108/jd-02-2022-0031>.

χρήστες ανεξαρτήτως θρησκευτικής πίστης, φύλου, ηλικίας, θ) παρέχουν προστασία της ιδιωτικής ζωής και της ανωνυμίας καθώς, επίσης, δεν αποκαλύπτουν το υλικό το οποίο έχει αναζητηθεί από τον χρήστη.¹⁷

Το ερώτημα που, ίσως, τίθεται είναι το εάν οι βιβλιοθήκες είναι ικανές να προωθήσουν το σύνολο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η απάντηση είναι καταφατική καθώς είναι σε θέση να πράξουν τα δέοντα ούτως ώστε οι πολίτες και χρήστες της βιβλιοθήκης να γνωρίσουν ποια είναι τα αδιαπραγμάτευτα δικαιώματά τους, αλλά και ταυτόχρονα να τα προστατεύσουν. Οι βιβλιοθήκες θα πρέπει να παρέχουν αντίγραφα των νομικών κειμένων τα οποία προστατεύουν τα ανθρώπινα δικαιώματα (Σύνταγμα). Η διοργάνωση εκδηλώσεων που αφορούν κοινωνικές καταστάσεις οι οποίες καταπατούν βασικά και θεμελιώδη δικαιώματα της ανθρώπινης ύπαρξης είναι μια δραστηριότητα χρήσιμη για την προσέγγιση, αλλά και ενημέρωση των ατόμων που αντιμετωπίζουν τέτοιου είδους καταστάσεις (έμφυλη βία, ενδοοικογενειακή βία, παιδική κακοποίηση). Η συμμετοχή ειδικών στις παραπάνω δράσεις μπορεί να οδηγήσει στη μεγαλύτερη ευαισθητοποίηση περισσότερων πολιτών, όπως επίσης και η στενότερη συνεργασία των βιβλιοθηκών με αρμόδιους φορείς που διεξάγουν έρευνες σχετικές με κοινωνικά φαινόμενα, επικίνδυνα για την κοινωνική ειρήνη και ευημερία. Μέσω των αφισών και άλλου έντυπου υλικού είναι δυνατή η ενημέρωση για το που θα πρέπει κάποιος να απευθυνθεί εάν υπάρξει παραβίαση ανθρώπινου δικαιώματος. Φορείς που έχουν ως αντικείμενο την προστασία του ατόμου και της ανθρώπινης προσωπικότητας μπορούν να κάνουν χρήση των χώρων των βιβλιοθηκών και των κέντρων πληροφόρησης για να διανέμουν το κατάλληλο υλικό, αλλά και να κάνουν ευρέως γνωστές τις δράσεις τους και τις πολιτικές που ακολουθούν όσον αφορά την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι αξίες που έχουν να κάνουν με την αναγνώριση της αξίας και της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων. Μαθαίνοντας κανείς για τα ανθρώπινα δικαιώματα, μαθαίνει, ταυτόχρονα για τα ιδανικά του σεβασμού, της δικαιοσύνης και της ισότητας. Μαθαίνει επίσης να υπερασπίζεται τα δικαιώματά του, αλλά και να αντιλαμβάνεται την ευθύνη που έχει ως προς τον σεβασμό των δικαιωμάτων των άλλων πολιτών. Η κατανόηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων αποτελεί εργαλείο διαμόρφωσης της σκέψης και των πράξεων του ανθρώπου, διότι τα ανθρώπινα δικαιώματα αφορούν ζητήματα της πραγματικής ζωής. Οι ισχυρές βιβλιοθήκες και τα κέντρα πληροφόρησης μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στη διασφάλιση των πολιτών να γνωρίσουν τα δικαιώματά τους, να τα απαιτούν και τα υπερασπίζονται.¹⁸

Στην εποχή που κυριαρχεί το ψηφιακό περιβάλλον και οι βιβλιοθήκες από παραδοσιακές μεταβάλλονται σε ψηφιακές. Όμως κατά αυτή τη μεταβολή είναι πολύ σημαντικό να αντιμετωπισθεί επαρκώς το ψηφιακό χάσμα το οποίο οδηγεί πολλούς πολίτες σε αδυναμία πρόσβασης στην απαραίτητη για αυτούς πληροφορία από τις βιβλιοθήκες με την παροχή πρόσβασης σε πληροφορίες που είναι χρήσιμες σε αυτούς. Η ψηφιακή δημοκρατία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσω της γεφύρωσης του χάσματος μεταξύ των εχόντων πρόσβαση στην πληροφόρηση και στους μη έχοντες. Επιπροσθέτως οι βιβλιοθήκες αποτελούν το κλειδί για την προώθηση της πληροφοριακής παιδείας μέσα στην κοινωνία. Οι βιβλιοθήκες διευκολύνουν την ικανότητα των ανθρώπων να ικανοποιούν το δικαίωμα τους στην πληροφόρηση μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας. Οι βιβλιοθήκες δύνανται να προωθήσουν τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω των δραστηριοτήτων τους για τη συλλογή, την προστασία, τη διατήρηση και την παροχή πρόσβα-

17 Helena Olsson, Lena Olsson etc, Developing a human rights library, Kund, 2015, https://rwi.lu.se/wp-content/uploads/2015/06/Developing_HumanRights_library.pdf.

18 C Mnubi-Mchombu The role in libraries in supporting human rights, 2015, librarians https://repository.unam.edu.na/bitstream/handle/11070/1586/Mnubi-Mchombu_role_2015.pdf.

σης σε υλικό που σχετίζεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Οι βιβλιοθήκες αποτελούν έναν ιδιαίτερα αποτελεσματικό θεσμό ο οποίος διασφαλίζει το δικαίωμα της πρόσβασης στην ενημέρωση για όλους τους πολίτες.¹⁹

Οι βιβλιοθήκες πρέπει να προωθούν την ίση πρόσβαση σε πληροφορίες σε όλα τα άτομα αναγνωρίζοντας την επείγουσα ανάγκη ανταπόκρισης στον αυξανόμενο αριθμό πολιτών που αντιμετωπίζουν δύσκολες οικονομικές και όχι μόνο συνθήκες, επηρεαζόμενοι από έναν συνδυασμό περιορισμών, όπως ο αναλφαβητισμός, η ασθένεια, η κοινωνική απομόνωση, η έλλειψη στέγης, η πείνα και οι διακρίσεις, που παρεμποδίζουν την αποτελεσματικότητα των παραδοσιακών υπηρεσιών βιβλιοθηκών. Ως εκ τούτου, είναι ζωτικής σημασίας οι βιβλιοθήκες να αναγνωρίσουν τον ρόλο τους δίνοντας στους μη έχοντες τη δυνατότητα να συμμετέχουν πλήρως σε μια δημοκρατική κοινωνία, χρησιμοποιώντας μια μεγάλη ποικιλία διαθέσιμων πόρων και στρατηγικών. Οι βιβλιοθήκες για την αντιμετώπιση του αποκλεισμού λόγω οικονομικής ή άλλης δυσχέρειας μπορούν να υλοποιήσουν μια σειρά πολιτικών, όπως: α) της προώθησης της άρσης όλων των εμποδίων στις υπηρεσίες των βιβλιοθηκών και πληροφόρησης, β) της προώθησης της δημοσίευσης, της παραγωγής, της αγοράς έντυπου και μη έντυπου υλικού που αντιμετωπίζει τους αποκλεισμένους πολίτες με σεβασμό και της άμεσης πρόσβασης σε αυτό και της άμεσης προσβασιμότητας σε αυτό (υλικό), γ) της προώθησης επαρκούς και σταθερής χρηματοδότησης προγραμμάτων για την υποστήριξη υπηρεσιών παρεχόμενων από τις βιβλιοθήκες σε παιδιά, ενήλικες και οικογένειες, δ) της προώθησης κατάρτισης των βιβλιοθηκονόμων προκειμένου να είναι ικανοί να εφαρμόζουν αποτελεσματικές πολιτικές που σχετίζονται με την αναβάθμιση των παρεχόμενων υπηρεσιών στους αποκλεισμένους πολίτες, ε) της αυξημένης ευαισθητοποίησης του κοινού - μέσω προγραμμάτων και δημοσιότητας - για τη σημασία των πόρων των βιβλιοθηκών και των παρεχόμενων υπηρεσιών που σχετίζονται με τις οικονομικές και άλλες δυσχέρειες τμημάτων της κοινωνίας, στ) της προώθησης της εκπαίδευσης για την ευαισθητοποίηση του προσωπικού των βιβλιοθηκών σε ζητήματα που επηρεάζουν τους ποικιλοτρόπως αποκλεισμένους πολίτες, αλλά σε ζητήματα που αφορούν τη δυσκολία τους να κάνουν χρήση των υπηρεσιών των βιβλιοθηκών, ζ) της προώθησης της δικτύωσης και της συνεργασίας μεταξύ βιβλιοθηκών και άλλων φορέων προκειμένου να αναπτυχθούν προγράμματα και υπηρεσίες που προσεγγίζουν αποτελεσματικά τους πολίτες.²⁰

Έχοντας στο επίκεντρο τα ανθρώπινα δικαιώματα, μια βιβλιοθήκη πρέπει να διαθέτει την ικανότητα να συλλέγει πόρους (έντυπους και ψηφιακούς) που να ασχολούνται με θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων και να διεξάγει εργαστήρια που να αφορούν θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Άλλη μέθοδος προώθησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι οι εκθέσεις και πρόσθετες δημόσιες εκδηλώσεις. Οι χρήστες της βιβλιοθήκης, αλλά και γενικότερα οι πολίτες πρέπει να προσκαλούνται από αυτήν για να παρακολουθήσουν ενημερωτικό υλικό, με την μορφή ταινιών, ντοκιμαντέρ, που σχετίζεται με τα ανθρώπινα δικαιώματα. Η αναζήτηση ειδήσεων, δημοσιεύσεων, έντυπου υλικού στο διαδίκτυο, αλλά και στα κοινωνικά δίκτυα που αφορούν τα ανθρώπινα δικαιώματα αποτελεί σημαντική δραστηριότητα της βιβλιοθήκης καθώς επίσης σημαντική είναι η δημιουργία δικτύων, με την χρήση των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.²¹

Οι βιβλιοθήκες είναι ο φυσικός τόπος για την προσφορά ευκαιριών δια βίου μάθησης και μπορούν να παίξουν κεντρικό ρόλο στην ανάπτυξη των δεξιοτήτων του πληθυσμού, την τό-

19 <https://www.bpasjournals.com/admin/upload/dynamic2/10.BPAS-IME-07-2019%20Review-P74-79.pdf>.

20 <http://shell.cas.usf.edu/mccook/librariansandhumanrights.html>.

21 Helena Olsson, Lena Olsson etc, Developing a human rights library, Kund, 2015, https://rwi.lu.se/wp-content/uploads/2015/06/Developing_HumanRights_library.pdf.

νωση της εμπιστοσύνης του για μάθηση και την ανάπτυξη κοινωνικών δικτύων που διευκολύνουν και στηρίζουν τις πρωτοβουλίες αυτές. Οι πολίτες θεωρούν τις βιβλιοθήκες χώρους ευχάριστους και φιλικούς που προσφέρουν την αίσθηση της άνεσης και χαλαρότητας που είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη δημιουργία κλίματος μάθησης.²²

IV. Ανθρώπινα δικαιώματα και επιστήμονες της πληροφόρησης-βιβλιοθηκονόμοι

Σπουδαίο κεφάλαιο για τις βιβλιοθήκες αποτελεί το προσωπικό που εργάζεται σε αυτές. Προσωπικό με εκπαίδευση, ικανότητες, εμπειρία και μεγάλη διάθεση να προσφέρουν στο κοινωνικό σύνολο γνώση και πρόσβαση στην πληροφορία μέσα από δράσεις και συνεργασίες.

Σύμφωνα με κάποιους η βιβλιοθήκη είναι τόσο επιτυχημένη όσο επιτυχημένο είναι και το προσωπικό που εργάζεται σε αυτή. Το προσωπικό παρέχει υπηρεσίες σε όλους τους χρήστες της, είτε είναι φοιτητές, μελετητές είτε πολίτες που χρειάζονται ακριβείς πληροφορίες για τα ανθρώπινα δικαιώματα. Μια βιβλιοθήκη προσδοκά από το προσωπικό της να έχει επαρκείς γνώσεις για το θέμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, να παρέχει άριστη εξυπηρέτηση προσαρμοσμένη στις ανάγκες εκάστου χρήστη, αλλά και υποστήριξη στην αποστολή της βιβλιοθήκης, να διαθέτει επαρκή γνώση της τεχνολογίας της πληροφορίας, να είναι καινοτόμο και να ενεργεί βάσει των νέων ευκαιριών και προκλήσεων που εμφανίζονται, να έχει τη διάθεση αποτελεσματικής συνεργασίας με διαφορετικές ομάδες στις οποίες στοχεύει, δημιουργώντας παράλληλα ένα περιβάλλον αλληλοσεβασμού, να παρέχει εργασία ως μέλος μιας ομάδας και να έχει γνώση το πώς κατευθύνουν τον οργανισμό ως προς τα θέματα διαχείρισης πληροφοριών.²³

Ο επιστήμονας πληροφόρησης – βιβλιοθηκονόμος οφείλει να υπερασπίζεται την πρόσβαση σε αμφιλεγόμενο υλικό στηρίζοντας και προστατεύοντας την ελευθερία της έρευνας. Εναπόκειται στον κάθε βιβλιοθηκονόμο ως σε ποιο βαθμό και πόσο σθεναρά θα υπερασπιστεί τις αρχές των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε κάποιες περιπτώσεις οι ιθύνοντες της βιβλιοθήκης μπορεί να επιτρέψουν την παραβίαση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Σε αυτή την περίπτωση ο επιστήμονας της πληροφόρησης-βιβλιοθηκονόμος οφείλει να αντισταθεί και να εκφράσει ευθαρσώς την αντίρρησή του σε αυτήν την πρακτική. Αποτελεί κοινωνική ευθύνη του βιβλιοθηκονόμου να διασφαλίσει ότι οι πολίτες λαμβάνουν την σωστή και πλήρη πληροφόρηση.²⁴

Μια κοινωνία που δεν είναι ενημερωμένη είναι μια παραμορφωμένη κοινωνία και δεν μπορεί να αναπτυχθεί. Ως εκ τούτου, οι πληροφορίες είναι κρίσιμες για την πραγματοποίηση στόχων, φιλοδοξιών και ανάπτυξης οποιουδήποτε έθνους. Η πληροφορία είναι δύναμη και διατίθεται για χρήσιμο σκοπό. Είναι γνώση που κοινοποιείται ή λαμβάνεται σχετικά με ένα συγκεκριμένο γεγονός ή περιστάσεις. Οι πληροφορίες και η γνώση έχουν μεγάλο αντίκτυπο στη γενική αναπτυξιακή διαδικασία ενός έθνους. Τα άτομα που έχουν πρόσβαση στις σωστές πληροφορίες και κατανοούν πώς να κάνουν χρήση των πληροφοριών που αποκτήθηκαν κατά την άσκηση των οικονομικών, πολιτικών και νομικών δικαιωμάτων τους ενδυναμώνονται, γεγονός που με τη σειρά τους επιτρέπει να οικοδομήσουν μια σταθερή δημοκρατία. Η δημοκρατία υποδηλώνει τον σεβασμό και την προοπτική των θεμελιωδών δικαιωμάτων των πολιτών χωρίς την οποία καμία κυβέρνηση δεν μπορεί να χαρακτηριστεί δημοκρατική. Για να είναι μια χώρα πραγματικά δημοκρατική, πρέπει να γίνουν σεβαστά τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών όπως το δικαίωμα στη ζωή, το δικαίωμα ψήφου, της ελευθερίας έκφρασης, της έκφρασης ιδεών κ.λπ. Για το σκοπό αυτό, καταβάλλονται προσπάθειες από οργανισμούς, καθώς και

22 <http://repositorycs.l.ekt.gr/csl/bitstream/10814/268/1/>.

23 https://rwi.lu.se/wpcontent/uploads/2015/06/Developing_HumanRights_library.pdf.

24 http://www2.hawaii.edu/~donnab/lis610/mccook_phenix_public_libs_human_rts_2006.pdf.

μη κυβερνητικούς φορείς για την παγκοσμιοποίηση της εκστρατείας για την προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων που θα οδηγήσει στην επίτευξη της ειρήνης, της σταθερότητας και της ανάπτυξης. Οι βιβλιοθήκες έχουν πραγματικό ρόλο να διαδραματίσουν στην ενημέρωση των πολιτών καθώς είναι οι κύριοι θεματοφύλακες και μεταδότες της πληροφορίας.²⁵

Η ελευθερία, η ευημερία και η ανάπτυξη της κοινωνίας και των ατόμων είναι θεμελιώδεις ανθρωπίνες αξίες. Θα επιτευχθούν μόνο μέσω της ικανότητας των καλά ενημερωμένων πολιτών να ασκούν τα δημοκρατικά τους δικαιώματα και να διαδραματίζουν ενεργό ρόλο στην κοινωνία. Η συμμετοχή και η ανάπτυξη της δημοκρατίας εξαρτώνται από την ικανοποιητική εκπαίδευση καθώς και από την ελεύθερη και απεριόριστη πρόσβαση στη γνώση, τη σκέψη, τον πολιτισμό και την πληροφόρηση.²⁶

V. Εισάγοντας την έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης

Τις τελευταίες δεκαετίες, και κυρίως μετά τη σύνταξη της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (1948), η έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης συναντάται ως ένα αναπόσπαστο πρόταγμα των σύγχρονων κοινωνιών. Διαπερνώντας ως ένας σύνθετος και πολυσήμαντος όρος τη φιλοσοφία, την κοινωνιολογία, την ψυχολογία, τη νομική επιστήμη, τις οικονομικές και τις πολιτικές επιστήμες αποτελεί μια διαδικασία με την οποία επιδιώκεται η αναδιανομή του πλούτου και η αναγνώριση των δικαιωμάτων όλων των ανθρώπων.²⁷

«Η κοινωνική δικαιοσύνη στοχεύει στην προώθηση μιας κοινωνίας δίκαιης και ισότιμης, εκτιμώντας τη διαφορετικότητα, παρέχοντας ίσες ευκαιρίες σε όλα τα μέλη της, ανεξαρτήτως αναπηρίας, εθνικότητας, φύλου, ηλικίας, σεξουαλικού προσανατολισμού ή θρησκείας, και διασφαλίζοντας δίκαιη κατανομή πόρων και υποστήριξης για τα ανθρώπινα δικαιώματά τους». Η εκπαίδευση, η κοινωνική τάξη, οι πολιτικές πεποιθήσεις και τα πολιτικά «πιστεύω» μπορούν να προκαλέσουν διακρίσεις από εκείνους που κατέχουν κάποια μορφή εξουσίας στα χέρια τους.²⁸

Κοινωνική δικαιοσύνη είναι η θέση ότι όλοι αξίζουν ίσα, οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά δικαιώματα και ευκαιρίες.²⁹ Η Κοινωνική Δικαιοσύνη υπηρετεί δύο παράλληλους στόχους: Να αναδείξει, τις αξίες και τα ιδανικά του ανθρωπισμού, της κοινωνικής ευαισθησίας, της αλληλεγγύης και της στήριξης προς κάθε συνάνθρωπο που βρίσκεται σε ανάγκη καθώς και μέσω της υιοθέτησης ενός πνεύματος αξιοκρατικής ισότητας, να προωθήσει την ιδέα μιας ακριβοδίκαιης μεταχείρισης των πολιτών, ώστε να μη δημιουργείται σε αυτούς λόγω ανισοτήτων ένα αίσθημα αδικίας, που μπορεί επίσης να οδηγήσει σε παραβατικότητα, κυρίως με τη μορφή ανομίας, στάσεων, πολιτικής βίας ή και διαφθοράς.³⁰ Με άλλα λόγια κοινωνική δικαιοσύνη είναι ο

25 <https://www.iprojectmaster.com/library-science/final-year-project-materials/role-of-the-library-as-an-information-resource-in-promoting-human-rights>.

26 http://www2.hawaii.edu/~donnab/lis610/mccook_phenix_public_libs_human_rts_2006.pdf.

27 Δ. Ζάχος, *Κοινωνική δικαιοσύνη στην εκπαίδευση: ορισμένες κριτικές παρατηρήσεις*, Μουσική Εκπαίδευση και Κοινωνία: νέες προκλήσεις, νέοι προσανατολισμοί. Πρακτικά 8ου Συνεδρίου της Ε.Ε.Μ.Ε., σελ. 546-554, 2019, Θεσσαλονίκη, https://www.eeme.gr/images/stories/documents/dkoniari/8th_Conference_2018/_Keimena_Prakt_2018/4%CE%A4%CE%A1%CE%96_%CE%96%CE%AC%CF%87%CE%BF%CF%82_546-554.pdf.

28 Dinesh Bhugra, *Social discrimination and social justice*, International Review of Psychiatry, vol. 28, No 4, pp 336 – 34, 2011, <https://doi.org/10.1080/09540261.2016.1210359>.

29 Georgianna, Dolan-Reilly, *The definition of social justice*, 2013 <https://www.socialjusticesolutions.org/2013/01/15/the-definition-of-social-justice/>.

30 Νέστωρ Κουράκης, *Η Κοινωνική Δικαιοσύνη ως νέος στόχος της Αντεγκληματικής Πολιτικής*, Ποινικά Χρονικά, Τόμος ΞΗ' (2018), τεύχος 8ο, σελ. 577-586, 2018 <http://crime-in-crisis.com/wp-content/uploads/pdfbio/poinika%20xronika.pdf>.

καθένας από εμάς να έχει τις ευκαιρίες και τις δυνατότητες να αξιοποιήσει στο έπακρο τη ζωή του και να αναπτύξει πλήρως τα ταλέντα και τις δεξιότητες του.³¹

Η κοινωνική δικαιοσύνη περιλαμβάνει την οικονομική δικαιοσύνη. Η κοινωνική δικαιοσύνη είναι η αρετή που μας καθοδηγεί στη δημιουργία αυτών των οργανωμένων ανθρώπινων αλληλεπιδράσεων που ονομάζουμε θεσμούς. Με τη σειρά τους, οι κοινωνικοί θεσμοί, όταν οργανώνονται δίκαια, μας παρέχουν πρόσβαση σε ό,τι είναι καλό για το άτομο, τόσο ατομικά όσο και στις συναναστροφές μας με άλλους. Η κοινωνική δικαιοσύνη επιβάλλει επίσης στον καθένα μας την προσωπική ευθύνη να συνεργαζόμαστε με άλλους, σε οποιοδήποτε επίπεδο του «κοινού καλού» στο οποίο συμμετέχουμε, να σχεδιάζουμε και να τελειοποιούμε συνεχώς τους θεσμούς μας ως εργαλεία προσωπικής και κοινωνικής ανάπτυξης.³²

Η κοινωνική δικαιοσύνη συνιστά «μια συνολική δικαιοσύνη των εγκεκριμένων αξιών...» η οποία περιλαμβάνει το εισόδημα, την ευημερία, την ελευθερία, τα δικαιώματα και τις ανάγκες. Σ' αυτή τη βάση, η κοινωνία αποτελεί ένα εργαστήριο επεξεργασίας εθνικών δυνάμεων και πόρων στο πλαίσιο της οποίας πρέπει να λαμβάνει υπόψη την ικανότητα αντοχής των ανθρώπων. Μπορεί να νοηθεί σχηματικά ως «το τιμόνι και το φρένο του αυτοκινήτου της οικονομικής ανάπτυξης» καθώς όταν το κράτος αγνοεί σημαντικές αξίες προτάσσοντας την οικονομική ανάπτυξη, η Κοινωνική Δικαιοσύνη θα επέμβει «πατώντας φρένο» θέτοντας ως προτεραιότητα τις θεμελιώδεις αξίες και ιδανικά που πρεσβεύει επ' ωφελεία της κοινωνικής εξέλιξης και προόδου. Σε αντίθετη περίπτωση, όταν το κοινωνικό φορτίο καταστεί δυσβάστακτο, η κοινωνία μπορεί να διαλυθεί και το κράτος θα καταρρεύσει.³³

Η κοινωνική δικαιοσύνη προϋποθέτει ότι στα άτομα πρέπει να παρέχονται ίσες ευκαιρίες και δίκαιη μεταχείριση και γι' αυτό πρέπει να έχουν ισότιμη πρόσβαση στον πλούτο και στα κοινωνικά οφέλη. Αυτό όμως δεν είναι εύκολο να συμβεί, καθώς σύμφωνα με τη θεωρία των συγκρούσεων, η κοινωνία βρίσκεται σε σύγκρουση ή ανταγωνισμό εξαιτίας της πάλης των τάξεων, της ανεπάρκειας των πόρων, της επιβολής της δύναμης των ισχυρών στους υπόλοιπους. Επομένως το πρόβλημα αντιμετωπίζεται όταν η κοινωνική δικαιοσύνη εφαρμόζεται αφού με αυτό τον τρόπο διασφαλίζεται ότι όλες οι κοινωνικές ομάδες έχουν πρόσβαση σε οικονομικούς πόρους και ότι όλα τα άτομα αντιμετωπίζονται με ισότητα και δικαιοσύνη.³⁴

Η κοινωνική δικαιοσύνη συνιστά αναγκαίο και καθολικό αίτημα των ανθρώπων ενάντια στην κοινωνική αδικία που απαιτεί την κατάργηση προνομίων, την απονομή και προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη, ώστε όλοι οι πολίτες μιας κοινωνίας να απολαμβάνουν κοινωνική ισότητα, ελευθερία, ισονομία, αξιοκρατία, ισοπολιτεία. Προϋποθέτει οι άνθρωποι να διακατέχονται από μια κοινή νοηματοδότηση και συναντίληψη της ανθρωπιάς, του σεβασμού και της αλληλεγγύης. Έτσι η προάσπιση και εφαρμογή των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, οι οποίες έχουν θεσπιστεί από την Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, είναι θέμα κοινωνικής δικαιοσύνης.

31 Sarah Scott--Hashemi. *Social Justice and the Public Library*, 2012 <https://publiclibrariesonline.org/2012/12/social-justice-and-the-public-library/>.

32 Center for Economic and Social Justice (CESJ), *Defining Economic Justice and Social Justice*, 2015 <https://www.cesj.org/learn/definitions/defining-economic-justice-and-social-justice/>.

33 Li, Shijun, Bing, Wang, *Is social justice the superior economic growth model? Comparative analysis on G20 countries*, *Congent Social Scienses*, vol. 6, No 1, 2020 https://www.researchgate.net/publication/341306932_Is_social_justice_the_superior_economic_growth_model_Comparative_analysis_on_G20_countries.

34 Richard E Rubenstein, *Introduction: Conflict Resolution and Social Justice*, "Peace and Conflict Studies: Vol. 6, No. 1, 1999 <https://nsuworks.nova.edu/pcs/vol6/iss1/1>.

VI. Οι αρχές της κοινωνικής δικαιοσύνης

Υπάρχουν πέντε βασικές αρχές της Κοινωνικής Δικαιοσύνης οι οποίες είναι αλληλένδετες και περικλείουν το ευρύτερο μεταρρυθμιστικό της πλαίσιο που ενσωματώνει τις προσπάθειες για την επίτευξη μεγαλύτερης ισότητας και δικαιοσύνης στην κοινωνία.

1. Ανθρώπινα δικαιώματα

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι το πιο θεμελιώδες στοιχείο της κοινωνικής δικαιοσύνης, ανήκουν εγγενώς σε κάθε άτομο και βασίζονται σε κοινές ανθρώπινες αξίες περιλαμβάνοντας τη δικαιοσύνη, την ισότητα, τον σεβασμό και την ανεξαρτησία. Τα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν επίσης να αναφέρονται στα δικαιώματα των ανθρώπων να επιδιώκουν μια υγιή και ευτυχημένη ζωή. Για παράδειγμα το δικαίωμα σε μια δίκαιη δίκη, στην ελευθερία του λόγου, στην ανεξίθρησκία, στην εκπαίδευση, στην υγεία, σε ένα επαρκές και αξιοπρεπές βιοτικό επίπεδο.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι θεμελιώδη για τις κοινωνίες που σέβονται τα αστικά, οικονομικά, πολιτικά, πολιτιστικά και νομικά δικαιώματα των ατόμων και οι κυβερνήσεις, οι οργανώσεις και τα άτομα πρέπει να θεωρηθούν υπεύθυνα εάν αποτύχουν να διασφαλίσουν την προάσπιση αυτών των δικαιωμάτων. Αναγνωρίζονται διεθνώς μέσω θεσμών όπως το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο και το Συμβούλιο Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Εθνών.

2. Πρόσβαση σε πόρους

Κάθε άτομο, ανεξάρτητα από την κοινωνικοοικονομική του ομάδα, την φυλή, το φύλο, τον σεξουαλικό προσανατολισμό, θα πρέπει να έχει πρόσβαση στους ίδιους πόρους. Για παράδειγμα υγειονομική περίθαλψη, στέγη, εκπαίδευση, ψυχαγωγικές δραστηριότητες και φαγητό. Όταν η πρόσβαση είναι περιορισμένη εμποδίζει τα άτομα, τις κοινότητες να επιτύχουν ισότητα και δημιουργούνται δυσκολίες και εμπόδια στην επιδίωξη των ανθρώπων να ζουν υγιείς και ασφαλείς. Για παράδειγμα, όσοι έχουν χρήματα τείνουν να έχουν πρόσβαση σε περισσότερους πόρους από εκείνους με περιορισμένα οικονομικά με αποτέλεσμα η πρόσβαση να καθίσταται άνιση.

3. Συμμετοχή

Η Κοινωνική Δικαιοσύνη απαιτεί τη συμμετοχή όλων και ειδικότερα τη συμμετοχή περιθωριοποιημένων κοινωνικών ομάδων που αντιμετωπίζουν το φάσμα του κοινωνικού αποκλεισμού, διακρίσεις και άνιση μεταχείριση. Εάν γίνουν αλλαγές, χωρίς τη συμμετοχή και τις φωνές εκείνων που ιστορικά υφίστανται άδικη μεταχείριση, αυτές οι αλλαγές και λύσεις συχνά αποτυγχάνουν να αντιμετωπίσουν τα ζητήματα που χρειάζεται να αντιμετωπιστούν πιο δραστικά. Η συμμετοχή των περιθωριοποιημένων φωνών είναι κρίσιμη σε όλους τους κοινωνικούς χώρους, συμπεριλαμβανομένης της πολιτικής, της εκπαίδευσης και του ακτιβισμού.

4. Διαφορετικότητα

Η διαφορετικότητα αναφέρεται στην ετερογένεια βιωμένων εμπειριών, προοπτικών και κοινωνικών ομάδων συμπεριλαμβανομένων της φυλής, της ταυτότητας φύλου, του σεξουαλικού προσανατολισμού, της ηλικίας και της κοινωνικής τάξης. Η προώθηση της διαφορετικότητας σε εκπαιδευτικά, επαγγελματικά και κοινωνικά περιβάλλοντα είναι βασική αρχή στην κοινωνία.

κή δικαιοσύνη. Μια ισχυρή πρακτική ποικιλομορφίας μπορεί να έχει τα πρόσθετα οφέλη της προώθησης της ένταξης μειώνοντας έτσι τα συνολικά στερεότυπα και τις διακρίσεις.

5. Ισότητα

Η ισότητα αναφέρεται στη δίκαιη κατανομή των διαθέσιμων πόρων σε ολόκληρη την κοινωνία. Η ισότητα απαιτεί πολιτικές για την αντιμετώπιση των παρελθουσών και των τρεχουσών περιορισμών στην πρόσβαση σε πόρους, παρέχοντας τους αναγκαίους πρόσθετους ή εξειδικευμένους πόρους σε κοινωνικές ομάδες και άτομα που έχουν ανάγκη και που προηγουμένως δεν είχαν άμεση πρόσβαση σε αυτούς. Για παράδειγμα αύξηση της πρόσβασης για οικονομικά προσιτή στέγαση, προγράμματα κοινωνικής πρόνοιας, ευκαιρίες εκπαίδευσης για περιθωριοποιημένες κοινότητες και άτομα.³⁵

Η αναγκαιότητα προώθησης της κοινωνικής δικαιοσύνης ως κεντρικού στόχου στις εθνικές και διεθνές πολιτικές που θα επιτρέπει στις κοινωνίες και οικονομίες να λειτουργούν πιο συνεκτικά τη θέτει στο επίκεντρο της ατζέντας διεθνών, εθνικών και περιφερειακών πολιτικών. Στο πλαίσιο αυτό, η καταπολέμηση της φτώχειας, η προώθηση της αξιοπρεπούς διαβίωσης, της εργασίας, των ευκαιριών απασχόλησης, της κοινωνικής προστασίας, της αποφυγής ανθρωπίνης εκμετάλλευσης, της ισότητας των φύλων, της υιοθέτησης μιας πιο δίκαιης ατζέντας για τα θεμελιώδη δικαιώματα στο παγκόσμιο γίνεσθαι είναι το κλειδί για να εισέλθει στον πυρήνα. Ενώ οι ανισότητες αυξάνονται, οι εργασιακές ανασφάλειες διευρύνονται, τίθενται υπό αμφισβήτηση βασικά ανθρώπινα δικαιώματα, καθίσταται πλέον επιτακτική η ανάγκη ενίσχυσης θεσμών και πολιτικών που προάγουν την κοινωνική δικαιοσύνη. Οι προτάσεις που τίθενται για την προώθηση της κοινωνικής δικαιοσύνης περιλαμβάνουν τη βελτίωση και τη χωρίς αποκλεισμούς αποτελεσματική διακυβέρνηση της εργασίας, τη διασφάλιση ευκαιριών αξιοπρεπούς διαβίωσης, απασχόλησης και δια βίου μάθησης, την επέκταση της κοινωνικής προστασίας σε όλη τη διάρκεια της ζωής των ανθρώπων. Ο ΟΗΕ αναγνωρίζοντας τη σημασία και την σπουδαιότητα της κοινωνικής δικαιοσύνης και την ανάγκη να οικοδομήσουμε πιο δίκαιες κοινωνίες καθώς και το γεγονός ότι αυτή βρίσκεται στον πυρήνα της παγκόσμιας αποστολής για προώθηση της ανάπτυξης και της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας αποφάσισε από το 2007 να τιμάται και να εορτάζεται κάθε χρόνο στις 20 Φεβρουαρίου η «Παγκόσμια Ημέρα Κοινωνικής Δικαιοσύνης».³⁶

VI. Βιβλιοθήκες και Κοινωνική Δικαιοσύνη

Οι Βιβλιοθήκες ως φορείς της πολιτιστικής, εκπαιδευτικής και πληροφοριακής υποδομής της κοινωνίας, με τα δημοκρατικά και πανανθρώπινα χαρακτηριστικά τους, είναι άρρηκτα συνδεδεμένες, με τη διασφάλιση της κοινωνικής συνοχής και την προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως η ελευθερία, η ισότιμη εξασφάλιση της πρόσβασης στην κοινωνία της πληροφορίας, στη γνώση, στην έρευνα και την επιστήμη. Συμβάλλουν στη διαφύλαξη των βασικών δημοκρατικών αρχών και αξιών προωθώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω των υπηρεσιών, των προγραμμάτων και των λειτουργιών που διαθέτουν και παρέχουν στις κοινότητες που εξυπηρετούν.

³⁵ Mona Khechen, *Social Justice: Concepts, principles, tools and challenges*, Economic and Social commission for western Asia (ESCWA), 2023 <https://www.unescwa.org/sites/default/files/pubs/pdf/social-justice-concepts-principles-tools-challenges-english.pdf>.

³⁶ United Nations [x.x.] *Advancing social justice, Social justice at the centre of international, national and regional policy agendas* <https://www.un.org/en/observances/social-justice-day>.

«Οι βιβλιοθήκες, παρέχοντας πρόσβαση σε πληροφορίες και δεξιότητες, βοηθούν τους ανθρώπους να βελτιώσουν το επίπεδο της ζωής τους και να στηρίξουν τη λήψη αποφάσεων από κυβερνήσεις, κοινότητες διαμορφώνοντας πολιτικές και παρέχοντας υπηρεσίες που μειώνουν τη φτώχεια και βελτιώνουν την ευημερία των ανθρώπων παντού»³⁷.

Ως αναπτυσσόμενοι οργανισμοί οι βιβλιοθήκες αποτελούν ανοικτούς δημόσιους χώρους που ενέχουν θέση δημόσιου θεσμού που συμβάλλουν σε μια υγιή δημοκρατική κοινωνία. Επιπλέον, εξουδετερώνουν τις κοινωνικές διαιρέσεις στην κοινωνία μειώνοντας τις ανισότητες, διευκολύνοντας την αλληλεπίδραση και ταυτόχρονα ενισχύοντας τη δημοκρατία.³⁸

Οι βιβλιοθήκες ως μέρος της υποδομής παροχής πολιτικών σχετικά με τη (δια βίου) μάθηση, τα πολιτιστικά δικαιώματα, τα δικαιώματα συμμετοχής και ωφέλειας από την παρεχόμενη έρευνα που πραγματοποιείται σ' αυτές, με τον μοναδικό συνδυασμό χώρων, υπηρεσιών και υποστήριξης που προσφέρουν αποτελούν το «κλειδί» για την ανάπτυξη μιας ισχυρής κουλτούρας της βιβλιοθήκης ως δημοκρατικού θεσμού κάτι που συμβάλλει ώστε η κοινωνική δικαιοσύνη να αποτελέσει μέρος της διαδικασίας δέσμευσης της κοινότητας. Η ύπαρξη μιας καθιερωμένης διαδικασίας για την αντιμετώπιση κοινωνικών θεμάτων μπορεί να διασφαλίσει την αντιμετώπιση των αναγκών της κοινότητας.³⁹

Οι βιβλιοθήκες μπορούν να παρέχουν χώρους για συζήτηση, έρευνα και ακτιβισμό ως μέρος της προώθησης της ιδιότητας του ενημερωμένου πολίτη. Ταυτόχρονα προάγουν την κοινωνική ευθύνη, το «κοινό καλό», τη διαφορετικότητα και την ισότητα έχοντας ως ηθική ευθύνη να αντιμετωπίσουν τις ανάγκες των κοινοτήτων που εξυπηρετούν.⁴⁰

Στο πλαίσιο αυτό οι βιβλιοθήκες, πρέπει:

Να επικεντρώνονται σε υπηρεσίες που βασίζονται στις ανάγκες της κοινότητας και να μεριμνούν για την παροχή σε εκείνους που τις χρειάζονται περισσότερο.

Να έχουν γνώση και κατανόηση σε βάθος των συνιστώσων της τοπικής κοινωνίας.

Να έχουν έναν ενεργό, συνεργατικό ρόλο στην ενσυναίσθηση και στον αγώνα για αλληλεγγύη με την υποστήριξη της τοπικής κοινωνίας.

Να υποστηρίζουν την εμπλοκή της κοινότητας, προσφέροντας υπηρεσίες και λειτουργίες που εξυπηρετούν τις ανάγκες της.

Να τάσσονται υπέρ της ισότητας, της διαφορετικότητας και της πολυπολιτισμικότητας.⁴¹

Οι βιβλιοθήκες καλούνται να υποστηρίξουν τη διαφορετικότητα, την ισότητα, να εξασφαλίζουν τους αναγκαίους πληροφοριακούς πόρους για την Κοινωνική Δικαιοσύνη και την κοινωνική αδικία συλλέγοντας πληροφορίες για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τεκμηριώνοντας παραβιάσεις τους, να προτάσσουν την ηθική διαχείριση του πολιτιστικού υλικού μειονοτήτων και ευπαθών ομάδων, να αντιμετωπίζουν δίκαια τους ανθρώπους αποτελώντας ένα ασφαλές καταφύγιο αναζήτησης και άντλησης πληροφόρησης και να υποστηρίζουν τις αρχές και τις αξίες

37 Contribution of the libraries to SDGS, UN & IFLA, 2016, <https://sdgs.un.org/partnerships/contribution-libraries-sdgs>.

38 Margo Gustina and Eli Guinnee, *Why Social Justice in the Library? Outreach + Inreach* The case for shifting library policy, practice, and culture toward radical inclusivity, *Library Journal*, 2017 <https://www.libraryjournal.com/story/why-social-justice-in-the-library-outreach-inreach>.

39 Ό.π.

40 Amelia N. Gibson, Renate L. Chancellor, Nicole A. Cooke, Sarah Park Dahlen, Shari A. Lee, Yasmeen L. Shorish, *Libraries on the frontlines: neutrality and social justice* Equality, Diversity and Inclusion, 201, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/EDI-11-2016-0100/full/html>.

41 John Pateman, *Public libraries, social class and social justice*, *Information, Society and Justice*, Volume 4, No. 2, 2011, pp. 57-70.

της κοινωνικής δικαιοσύνης σε τοπικό και διεθνές επίπεδο μέσω των αναγνωρισμένων βιβλιοθηκονομικών επαγγελματικών ενώσεων.⁴²

Σύμφωνα με τον *Rioux*, όλα τα ανθρώπινα όντα έχουν εγγενή αξία και χρειάζονται υπηρεσίες πληροφόρησης που βοηθούν στην αντιμετώπιση των αναγκών τους αν και οι άνθρωποι αντιλαμβάνονται την πραγματικότητα και τις πληροφορίες με διαφορετικούς τρόπους, εξαιτίας του πολιτιστικού ή ζωτικού ρόλου τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι. Υπάρχουν διαφορετικοί τύποι πληροφοριών και γνώσεων που αντιπροσωπεύουν τους κοινωνικούς πόρους κάτι που καθιστά την παροχή υπηρεσιών πληροφόρησης μια εγγενώς ισχυρή δραστηριότητα.⁴³

Αν και οι βιβλιοθήκες πρωτοστατούν στην υπεράσπιση της κοινωνικής δικαιοσύνης υπάρχουν εμπόδια και δυσκολίες που αντιμετωπίζουν συχνά τα οποία είναι:

Θεσμικά εμπόδια (συμπεριλαμβανομένων των ωρών λειτουργίας, της στάσης και της συμπεριφοράς του προσωπικού, των ισχυουσών κανόνων, κανονισμών, των πολιτικών χρέωσης, των πολιτικών πρόσβασης, επιλογής υλικού που δεν σχετίζονται με τις ανάγκες της τοπικής κοινότητας).

Προσωπικά και κοινωνικά εμπόδια (συμπεριλαμβανομένης της έλλειψης βασικών δεξιοτήτων, χαμηλού εισοδήματος και φτώχειας, της ύπαρξης άμεσων και έμμεσων διακρίσεων).

Επικράτηση αντιλήψεων και νοοτροπιών (π.χ. «οι βιβλιοθήκες δεν είναι για εμάς»).

Περιβαλλοντικά εμπόδια (συμπεριλαμβανομένης της φυσικής πρόσβασης στα κτίρια των βιβλιοθηκών, κακές συγκοινωνιακές συνδέσεις).⁴⁴

Για να μπορέσουν οι βιβλιοθήκες να ξεπεράσουν τα παραπάνω προβλήματα καλούνται να υιοθετήσουν και να προχωρήσουν σε ολοκληρωμένες και ριζικές αλλαγές μετασχηματίζοντας την φύση και τη λειτουργία τους προκειμένου να παρέχουν σε όλα τα μέλη της κοινότητας υπηρεσίες χωρίς αποκλεισμούς. Προς την κατεύθυνση αυτή απαιτείται:

- Η ενσωμάτωση των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων και κοινοτήτων και η θέσπιση προτύπων υπηρεσιών και η παρακολούθησή τους.
- Η υιοθέτηση στρατηγικών παροχής πόρων που δίνουν προτεραιότητα στις ανάγκες των αποκλεισμένων ατόμων και κοινοτήτων.
- Η προσαρμογή του ρόλου του προσωπικού της βιβλιοθήκης ώστε να εμπεριέχει μια κοινωνικά ανταποκρινόμενη διάσταση και προοπτική.
- Να τίθεται και να υλοποιούνται πολιτικές και πρακτικές που αντιμετωπίζουν τον αποκλεισμό, τις διακρίσεις και τις προκαταλήψεις.
- Να γίνεται στόχευση και συνακόλουθη θετική δράση με επίκεντρο τις αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες και κοινότητες.
- Η ανάπτυξη προγραμμάτων να γίνεται με επίκεντρο την κοινότητα περιλαμβάνοντας τη διαβούλευση και τη συνεργασία με αυτή.
- Να υπάρχουν πρωτοβουλίες για τη δημιουργία δικτύων που να εστιάζουν στις ανάγκες των αποκλεισμένων ατόμων.
- Αναμόρφωση της εικόνας και της ταυτότητας της βιβλιοθήκης και επιδίωξη για πιο στε-

42 Kay Mathiesen, *Informational Justice: A Conceptual Framework for Social Justice in Library and Information Services*, Library Trends, vol. 64, No. 2, ("Social Justice in Library and Information Science and Services," edited by Bharat Mehra), 2015, pp. 198 -225.

43 Tami Oliphany, *Social Justice Research in Library and Information Sciences: A Case for Discourse Analysis* <https://core.ac.uk/download/pdf/158312902.pdf>.

44 Dave Muddiman, Shiraz Durrani, Martin Dutch, Rebecca Linley, John Pateman, *Library and Information Open to All? The Public Library and Social Exclusion*, Library and Information Commission Research Report 84, <https://seapn.org.uk/wp-content/uploads/Open-to-All-vol-1.pdf>.

νή διασύνδεση της με τις κουλτούρες των αποκλεισμένων κοινοτήτων και κοινωνικών ομάδων.⁴⁵

VII. Βιβλιοθηκονόμοι-Επιστήμονες της πληροφόρησης και κοινωνική δικαιοσύνη

Σύμφωνα με το Toowoomba Catholic Education (2006) η προώθηση μιας δίκαιης κοινωνίας, αμφισβητώντας την αδικία και εκτιμώντας τη διαφορετικότητα, υπάρχει όταν όλοι οι άνθρωποι μοιράζονται μια κοινή ανθρωπιά και ως εκ τούτου, έχουν δικαίωμα σε δίκαιη μεταχείριση, υποστήριξη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων τους και δίκαιη κατανομή των κοινωνικών πόρων περικλείει το νόημα και τη σημασία της κοινωνικής δικαιοσύνης. Σε ένα περιβάλλον όπου οι άνθρωποι δεν υφίσταται διακρίσεις, η ευημερία τους δεν περιορίζεται ή δεν προκαταλαμβάνεται με βάση το φύλο, τη σεξουαλικότητα, τη θρησκεία, τις πολιτικές πεποιθήσεις, την ηλικία, τη φυλή, τις πεποιθήσεις, την αναπηρία, την προέλευση, την κοινωνική τάξη, τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες ή άλλα χαρακτηριστικά του υπόβαθρου ή της ιδιότητας μέλους της ομάδας» μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η κοινωνική δικαιοσύνη υφίσταται.⁴⁶

Ο ανθρώπινος παράγοντας αποτελεί τον σημαντικότερο παράγοντα για την ύπαρξη και λειτουργία μιας βιβλιοθήκης και αναφέρεται στους επαγγελματίες βιβλιοθηκονόμους/επιστήμονες της πληροφόρησης, στους υπαλλήλους, στο βοηθητικό προσωπικό, στους εθελοντές. Ειδικότερα ο ρόλος του βιβλιοθηκονόμου/επιστήμονα της πληροφόρησης σήμερα αφορά κυρίως τη μελέτη και την κατανόηση των τοπικών και των γενικότερων αναγκών του πολίτη, τις οποίες θα πρέπει να ικανοποιήσει έχοντας ως πρωταρχικό γνώμονα: την εξυπηρέτηση της κοινότητας, παρέχοντας ανοικτή πρόσβαση σε όλους, δημιουργώντας τις βιβλιοθήκες σε «μαθησιακούς οργανισμούς» για την καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού, την εξυπηρέτηση των αναγκών των ειδικών ομάδων, όπως τα άτομα με ειδικές ανάγκες, των εφήβων, των ηλικιωμένων, των ανέργων, την προβολή, διατήρηση και συντήρηση της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς, την ανάπτυξη συνεργασιών με άλλους φορείς και βιβλιοθήκες εντός και εκτός της κοινότητας κ.ά. Πρέπει να ενημερώνεται για τις νέες εξελίξεις και τα δεδομένα που απαιτούνται για την καλύτερη άσκηση των καθηκόντων του.⁴⁷

Για την προαγωγή των αρχών και των ιδανικών της κοινωνικής δικαιοσύνης οι βιβλιοθηκονόμοι/επιστήμονες της πληροφόρησης θα πρέπει να διακατέχονται από συναίσθηση της σημασίας της στο πλαίσιο της εκπλήρωσης της κοινωνικής αποστολής τους κάτι που προϋποθέτει τη γνώση των κοινωνικών ζητημάτων. Η ανάπτυξη γνώσεων για θέματα κοινωνικής δικαιοσύνης ενδυναμώνει τον σκοπό της εργασίας των βιβλιοθηκονόμων/επιστημόνων της πληροφόρησης, τους σπλίζει με θάρρος, επιμονή, αφοσίωση, ανθεκτικότητα για την υποστήριξη των κοινωνικά αποκλεισμένων ομάδων. Γι' αυτό απαιτείται ο προσδιορισμός, ιεράρχηση και ανταπόκριση στις ποικιλόμορφες ανάγκες της κοινότητας που εξυπηρετούν και η δυνατότητα αναθεώρησης αντιλήψεων, στάσεων νοοτροπιών για τις κοινωνικά αποκλεισμένες κοινότητες.⁴⁸

Παράλληλα, σημαντική προτεραιότητα καθίσταται η ανατροπή λανθασμένων αντιλήψεων

45 Ό.π.

46 Cyndy Caravelis, Matthew Robinson, *Social justice, criminal justice: the role of American law in effecting and preventing social change*, New York, Routledge, 2016.

47 Χριστίνα Κυριακοπούλου, Δημήτρης Πολίτης, Σταματίνα Τσάφου, *Πρόταση για Εθνική Πολιτική Δημοτικών Βιβλιοθηκών*, Ένωση Ελλήνων Βιβλιοθηκονόμων & Επιστημόνων Πληροφόρησης (ΕΕΒΕΠ), 2012., <http://www.eebep.gr/wp-content/uploads/Protasi.pdf>.

48 Alireza Isfandyari-Moghaddam, *Public Libraries and Social Justice*, Library Management, ISSN: 0143-5124, 1 January 2012, <https://www.emerald.com/insight/content/doi/10.1108/01435121211203860/full/html>.

για τις κοινωνικά αποκλεισμένες κοινότητες και η ενσωμάτωση τους στις στρατηγικές και τις πολιτικές της βιβλιοθήκης. Είναι ανάγκη να διαθέτουν ισχυρές δεξιότητες επιρροής και πειθούς απέναντι στους διευθυντές και στις τοπικές/εθνικές αρχές προκειμένου να διασφαλιστεί ότι τα ζητήματα κοινωνικού αποκλεισμού και της κοινωνικής δικαιοσύνης βρίσκονται στην ατζέντα εκπλήρωσης της κοινωνικής αποστολής της βιβλιοθήκης στην οποία υπηρετούν. Η γνώση των αναγκών της κοινότητας μέσω της κατάλληλης προσέγγισης και επικοινωνίας και η ανταπόκριση στις ανάγκες των χρηστών μέσω της ανάπτυξης κατάλληλων υπηρεσιών εξασφαλίζει την ισότιμη πρόσβαση στο σύνολο των υπηρεσιών, λειτουργιών και προγραμμάτων της βιβλιοθήκης. Είναι σημαντικό στον σχεδιασμό, στη χάραξη και στην υλοποίηση προγραμμάτων, δραστηριοτήτων και υπηρεσιών να ενσωματώνονται τα κοινωνικά αποκλειόμενα άτομα, ομάδες, μειονότητες και να λαμβάνονται υπόψη καλές πρακτικές που επιτρέπουν την ισότιμη συμμετοχή τους σ' αυτά. Στο πλαίσιο αυτό το προσωπικό της βιβλιοθήκης οφείλει να αντικατοπτρίζει την ποικιλομορφία της κοινότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών που τη διέπουν.⁴⁹

Οι βιβλιοθηκονόμοι/επιστήμονες της πληροφόρησης πρέπει να κατανοήσουν ότι η πραγματική συλλογή κάθε βιβλιοθήκης είναι η κοινότητα που εξυπηρετούν. Είναι ανάγκη οι βιβλιοθηκονόμοι να μετατρέψουν τις βιβλιοθήκες σε χώρους μάθησης, ανταλλαγής και ενίσχυσης των καλών πρακτικών που προέρχονται από την κοινότητα τους αξιοποιώντας την τοπική τεχνογνωσία και καινοτομία. Η διευκόλυνση της δημιουργίας γνώσης και της πρόσβασης στην πληροφορία για τις κοινότητες που εξυπηρετούν διευρύνει την κοινωνική αποστολή των βιβλιοθηκονόμων/επιστημόνων της πληροφόρησης και συμβάλλει στην βελτίωση και ενδυνάμωση της κοινωνίας.⁵⁰ Εν τέλει, σύμφωνα με τον Lankes, 'οι κακές βιβλιοθήκες δημιουργούν συλλογές, οι καλές βιβλιοθήκες δημιουργούν υπηρεσίες, οι μεγάλες βιβλιοθήκες δημιουργούν κοινότητες.⁵¹

VIII. Συμπεράσματα

Οι βιβλιοθήκες συμβάλλουν στη διαφύλαξη των βασικών δημοκρατικών αρχών και αξιών, προωθώντας τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσω των υπηρεσιών, των προγραμμάτων και των λειτουργιών που διαθέτουν. Διαδραματίζουν ως δημοκρατικοί θεσμοί σημαντικό ρόλο στην πνευματική συγκρότηση και καλλιέργεια, στη διαδικασία της επίσημης και της άτυπης μάθησης, στην υποστήριξη των εκπαιδευτικών και ερευνητικών δραστηριοτήτων της κοινωνίας, στην προώθηση του πολιτισμού, στη διάδοση των πληροφοριών, στη δημιουργία ενός συστήματος αξιών και αρχών για κάθε άτομο.⁵²

Η προώθηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από τις βιβλιοθήκες διαμορφώνει τη σκέψη και τις πράξεις μας γιατί αυτά σχετίζονται με ζητήματα της πραγματικής ζωής. Μαθαίνοντας

49 Elizabeth Mills, Jacqueline Kociubuk, Kathleen Campana Understanding Social Justice Through Practitioners' Language: A Grounded Theory Analysis of Interviews with Practitioners from Libraries and Their Community Partners, *The International Journal of Information, Diversity, & Inclusion*, 5(2), 2021 ISSN 2574-3430, <https://jps.library.utoronto.ca/index.php/ijidiDOI:10.33137/ijidi.v5i2.3476>.

50 David Lankes, *Expect More: Why Libraries Cannot Become STEM Educators*, Public Libraries & STEM, A National Conference on current trends and future directions, Denver, Colorado, 2015. https://www.lpi.usra.edu/education/stemlibraryconference/events/Lankes_Expect_More_PRINT.pdf

51 David Lankes, *The Bad, The Good, and The Great* [Presentation], 2014 <https://davidlankes.org/rdlankes/Presentations/2014/Wisc-Lankes.pdf>

52 Kim. L, *Role of library and its significance in present society*, *Global Educational Journal of Library and Information Science*, Volume 9, Issue 2, 2022 <https://www.globalscienceresearchjournals.org/articles/role-of-library-and-its-significance-in-present-society-88340.html>.

για τα ανθρώπινα δικαιώματα, μαθαίνουμε για τα ιδανικά και τις αξίες του σεβασμού, της κοινωνικής δικαιοσύνης, της ισότητας καθώς και να υπερασπιζόμαστε τα δικαιώματά μας όπως και την ευθύνη μας να σεβόμαστε τα δικαιώματα των άλλων.⁵³

Η κοινωνική δικαιοσύνη αναφέρεται στην ικανότητα όλων των ανθρώπων να επωφελοούνται πλήρως από την κοινωνική και οικονομική πρόοδο και να συμμετέχουν ισότιμα στις δημοκρατικές κοινωνίες. Οι βιβλιοθήκες ως κατ' εξοχήν πυλώνες της δημοκρατίας διαθέτουν τα μέσα, τις υποδομές, τις υπηρεσίες και τις λειτουργίες ώστε να υποστηρίζουν την κοινωνική δικαιοσύνη στις κοινότητες που απευθύνονται και εξυπηρετούν και να συμβάλλουν στον μετασχηματισμό της κοινωνίας.⁵⁴

Ο ρόλος των βιβλιοθηκονόμων/επιστημόνων της πληροφόρησης είναι πολύπλευρος και κρίσιμος στη σύγχρονη εποχή γιατί πέρα από τον ουσιαστικό ρόλο στη διαχείριση της γνώσης και της πληροφορίας επιτελούν ζωτικό ρόλο στις κοινότητες που εξυπηρετούν οι βιβλιοθήκες και γι' αυτό απαιτείται να έχουν γνώση των κοινωνικών ζητημάτων και να αναπτύσσουν τις κατάλληλες δεξιότητες για την κατοχύρωση και διάδοση των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και την ενίσχυση της κοινωνικής δικαιοσύνης.⁵⁵

Οι βιβλιοθήκες καλούνται να υποστηρίξουν τη συμμετοχή, τη διαφορετικότητα, την ισότητα, να προωθήσουν τα ιδανικά της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσω της υιοθέτησης πολιτικών και πρακτικών οι οποίες, ταυτόχρονα, να ενδυναμώσουν την κοινωνική τους αποστολή και τη διασύνδεση τους με μια κοινωνία συνεχώς μεταβαλλόμενη και εξελισσόμενη. Άλλωστε η προάσπιση των θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τόσο σε ατομικό όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, είναι θέμα κοινωνικής δικαιοσύνης.

Σύμφωνα με τον R. Watson «Οι βιβλιοθήκες είναι κάτι παραπάνω από αριθμοί, πληροφορίες ή συλλογές. Είναι σημεία αναφοράς όπου οι άνθρωποι ανταλλάσσουν γνώση, σοφία, σκέψεις και πάνω απ' όλα ανθρώπινη αξιοπρέπεια και αλληλεγγύη».

---

53 Mnubi-Mchombu, Chiku, *The Role of Libraries in supporting Human Rights demand them, defend them* Vienna: World Conference on Human Rights in Vienna, 1993. <https://repository.unam.edu.na/server/api/core/bitstreams/63460f1c-2f88-4f32-9a90-00b7882a0e27/content>.

54 Chris Bourg, Em Claire Knowles, Mhyrna Morales, *Diversity, Social Justice, and the Future of Libraries*, Portal Libraries and the Academy, vol. 14 issue 3, pp. 439 -451, 2014.

55 <https://blog.mckinley.com/the-vital-role-of-librarians-in-todays-world/>.

Ο ρόλος του πληροφοριακού εγγραμματισμού στην προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου την εποχή της τεχνητής νοημοσύνης

Ελίζα Μακρίδου

I. Εισαγωγή

Η ανάπτυξη της τεχνολογίας, διαχρονικά, επιφέρει αλλαγές σε κάθε έκφανση της ζωής των ανθρώπων και παίζει σημαντικό ρόλο στη δόμηση των κοινωνιών. Ειδικά οι τεχνολογίες που σχετίζονται με την Τεχνητή Νοημοσύνη (ΤΝ) έχουν εγείρει παγκοσμίως πολλά ερωτήματα σχετικά με την υπεύθυνη χρήση των τεχνολογιών αυτών, την ηθική που απορρέει από τον σχεδιασμό και τη χρήση των συστημάτων ΤΝ και ζητήματα που επηρεάζουν τον άνθρωπο, όπως τα θεμελιώδη δικαιώματα. Σε αυτό το πλαίσιο εντάσσονται και ανησυχίες σχετικά με ζητήματα ισότητας, ψηφιακού χάσματος, μεροληψίας και διακρίσεων, πρόσβασης στα νέα τεχνολογικά προϊόντα και υπηρεσίες, ζητημάτων ιδιωτικότητας, αυτονομίας και αυτενέργειας. Παράλληλα, έχουν ήδη υπάρξει σχετικές ρυθμιστικές πρωτοβουλίες, προτάσεις καλών πρακτικών, διακηρύξεις και αναφορές για την υπεύθυνη και ηθική χρήση των τεχνολογιών ΤΝ σε όλους τους τομείς, της υγείας, της οικονομίας, της εργασίας, της εκπαίδευσης, της ενέργειας και του περιβάλλοντος, των επιχειρήσεων και εν πολλοίς, σε ό,τι αφορά την αλληλεπίδραση του ανθρώπου με κάθε μέσο ή υπηρεσία που χρησιμοποιεί τεχνολογία ΤΝ. Ο διάλογος είναι ζωηρός και ενώ έχουν διατυπωθεί οι ευκαιρίες που κομίζει το νέο αυτό τεχνολογικό επίτευγμα, στον αντίποδα, εκφράζονται σχετικές ανησυχίες και καταγράφονται οι προκλήσεις και οι εν δυνάμει κίνδυνοι σε βαθμό που έχουν οδηγήσει σε καθολικές πρωτοβουλίες ανά τον κόσμο. Η πρόταξη δε της συνεργασίας όλων των ενδιαφερόμενων μερών σε παγκόσμιο επίπεδο θεωρείται επιβεβλημένη.

Επιχειρείται μία θεωρητική ανάλυση σχετικά με την ετοιμότητα των κοινωνιών σε ό,τι αφορά τις αλματώδεις εξελίξεις στην τεχνολογία που αλλάζει συνεχώς χωρίς να είναι δυνατόν να προβλεφθούν με ασφάλεια το μέγεθος και η επίδραση των αλλαγών που επιφέρει σε θεμελιώδη δικαιώματα όπως η ισότητα, η αξιοπρέπεια, η ελευθερία στην εκπαίδευση και την πληροφόρηση. Η ανάλυση αφορά τον ελληνικό και ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο. Στο πλαίσιο αυτό, αναδεικνύεται ο ρόλος του πληροφοριακού εγγραμματισμού, ως μέσου για την προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου και κατά συνέπεια για την αυτενέργεια του ατόμου στις σύγχρονες κοινωνίες, οι οποίες, την εποχή της ΤΝ, έρχονται αντιμέτωπες με νέες προκλήσεις και ηθικά διλήμματα.

Επιπλέον, η ανάγκη θέσπισης ρυθμίσεων και εγκαθίδρυσης κανόνων ηθικής και δεοντολογίας συνήθως προκύπτει όταν εντοπίζονται κίνδυνοι. Στην ίδια την Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη της ΕΕ αναφέρεται σχετικά ότι «η χρήση της ΤΝ με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της (π.χ. αδιαφάνεια, πολυπλοκότητα, εξάρτηση από δεδομένα, αυτόνομη συμπεριφορά) μπορεί να επηρεάσει αρνητικά ορισμένα θεμελιώδη δικαιώματα που κατοχυρώνονται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ». Σε αυτό το πλαίσιο, στην παρούσα ανάλυση, αναφέρο-

νται πρακτικές που μπορεί να οδηγήσουν στην προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ατόμου. Η ανάλυση καταλήγει σε ένα συνεκτικό πλέγμα προτάσεων και δράσεων.

II. Τεχνητή νοημοσύνη, είμαστε έτοιμοι;

Λόγω της πολυπλοκότητας και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των τεχνολογιών της ΤΝ και για να γίνει κατανοητή η παρούσα μελέτη είναι ανάγκη να παρουσιαστούν ορισμένα στοιχεία τα οποία θα θέσουν το πλαίσιο της συνολικής ανάλυσης που ακολουθεί. Αυτά αφορούν τους βασικότερους ορισμούς και προσεγγίσεις για την ΤΝ διεθνώς, βασικά ερωτήματα που πρέπει να απασχολήσουν κάθε μελετητή, χαρακτηριστικά της ψηφιακής ωριμότητας των χωρών της ΕΕ, ιδιαίτερα αυτά που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα και τον πληροφοριακό εγγραμματισμό, όπως οι ψηφιακές δεξιότητες.

Τι είναι όμως η Τεχνητή Νοημοσύνη και τα συστήματα ΤΝ; Πρόκειται για έναν όρο, ο οποίος είναι ιδιαίτερα δημοφιλής στις μέρες μας. Ωστόσο, είναι χρήσιμο να παρουσιαστούν οι βασικότεροι ορισμοί που ισχύουν διεθνώς, ώστε να αποφεύγονται παρερμηνείες και άσκοπες ή λανθασμένες εκλαικεύσεις.

Σύμφωνα με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2020), η τεχνητή νοημοσύνη είναι η ικανότητα μιας μηχανής να εμφανίζει ανθρώπινες ικανότητες όπως συλλογιστική, μάθηση, προγραμματισμό/σχεδιασμό και δημιουργικότητα. Η τεχνητή νοημοσύνη επιτρέπει στα τεχνικά συστήματα να αντιλαμβάνονται το περιβάλλον τους, να αντιμετωπίζουν ό,τι εκλαμβάνουν, να επιλύουν προβλήματα και να ενεργούν για την επίτευξη ενός συγκεκριμένου στόχου.

Το διεθνές Πρότυπο ISO/IEC 22989:2022 ορίζει την Τεχνητή Νοημοσύνη ως τον επιστημονικό κλάδο που ερευνά και αναπτύσσει μηχανισμούς και εφαρμογές συστημάτων ΤΝ παραθέτοντας ταυτόχρονα την ακόλουθη σημείωση: *Η έρευνα και η ανάπτυξη μπορούν να πραγματοποιηθούν σε οποιονδήποτε αριθμό κλάδων, όπως η επιστήμη των υπολογιστών, η επιστήμη των δεδομένων, οι ανθρωπιστικές επιστήμες, τα μαθηματικά και οι φυσικές επιστήμες.*

Σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ (2024) και το άρ. 3 παρ.1 της Πράξης για την Τεχνητή Νοημοσύνη της ΕΕ: *Ένα σύστημα τεχνητής νοημοσύνης είναι ένα σύστημα βασισμένο σε μηχανές το οποίο, για ρητούς ή άρρητους αντικειμενικούς σκοπούς, συμπεραίνει, από τις εισροές που λαμβάνει, τον τρόπο δημιουργίας εκρών όπως προβλέψεις, περιεχόμενο, συστάσεις ή αποφάσεις που μπορούν να επηρεάσουν φυσικά ή εικονικά περιβάλλοντα. Τα διαφορετικά συστήματα ΤΝ διαφέρουν ως προς τα επίπεδα αυτονομίας και προσαρμοστικότητας μετά την ανάπτυξή τους.*

Στη Βάση ορολογίας του ΟΗΕ (2024) *Τεχνητή νοημοσύνη (AI) είναι η ικανότητα ενός ψηφιακού υπολογιστή ή ενός ρομπότ ελεγχόμενου από υπολογιστή να εκτελεί εργασίες που συνήθως σχετίζονται με ευφυή όντα. Ο όρος χρησιμοποιείται συχνά στο έργο της ανάπτυξης συστημάτων εμπλουτισμένων με τις διανοητικές διαδικασίες που είναι χαρακτηριστικές των ανθρώπων, όπως η ικανότητα να συλλογίζονται, να ανακαλύπτουν νόημα, να γενικεύουν ή να μαθαίνουν από την εμπειρία του παρελθόντος.*

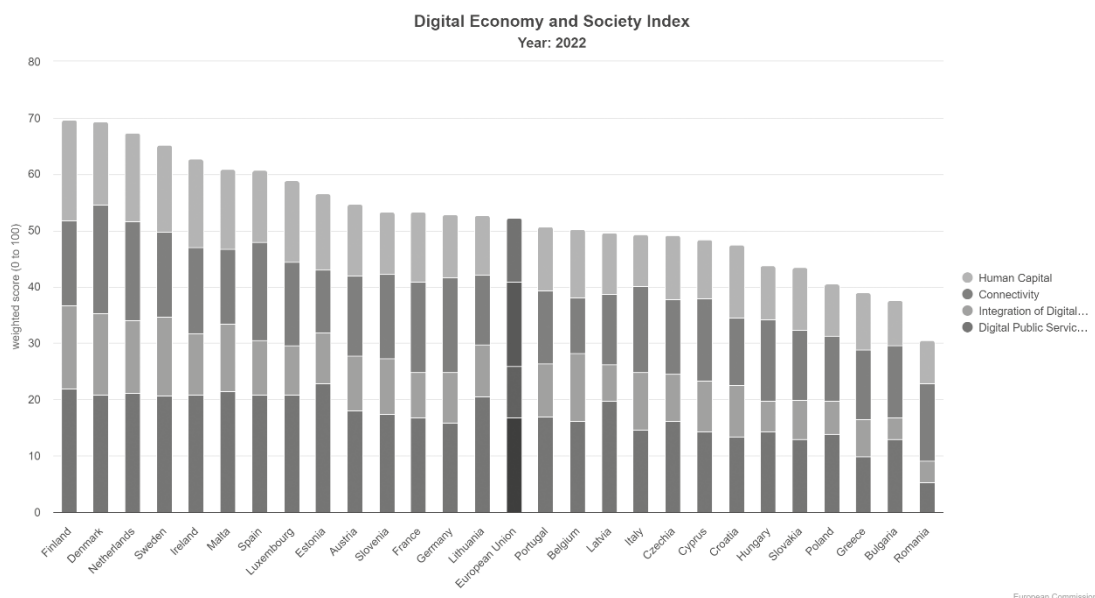
Τέλος, σύμφωνα με τον Russell (σε Wagner, 2023) η τεχνητή νοημοσύνη είναι ένας τομέας έρευνας, όχι μια τεχνολογία και ορίζεται από το εξής πρόβλημα: *πώς θα αναπτύξουμε μηχανές ικανές να εκτελούν εργασίες που συνήθως συνδέονται με ευφυή όντα.*

Όπως κάθε τεχνολογικό επίτευγμα επιφέρει αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνία και συνεπώς μελετάται, έτσι και τα τεχνολογικά παράγωγα της ΤΝ πρέπει να ιδωθούν και αυτά υπό το πρίσμα του αντικτύπου που έχουν ή προβλέπεται να έχουν στην κοινωνία και τα άτομα ως ένας από τους παράγοντες που διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση της ψηφιακής οικονομίας και του ψηφιακού γίγνεσθαι εν γένει. Καθώς κάθε κοινωνία αναπτύσσεται με

διαφορετικούς ρυθμούς, ενδιαφέρει η αποτύπωση της ψηφιακής ωριμότητας, αφού στοιχεία της θα καταδείξουν το επίπεδο ωριμότητας των ατόμων στην πρόσληψη και χρήση των τεχνολογιών της ΤΝ και θα αναδείξουν τους τομείς εκείνους όπου είναι αναγκαίο να αναληφθούν πρωτοβουλίες και δράσεις. Στην παρούσα μελέτη έμφαση δίδεται στις απαραίτητες δεξιότητες που καθιστούν το άτομο αυτόνομο στο ψηφιακό περιβάλλον χωρίς να θίγονται τα θεμελιώδη δικαιώματά του.

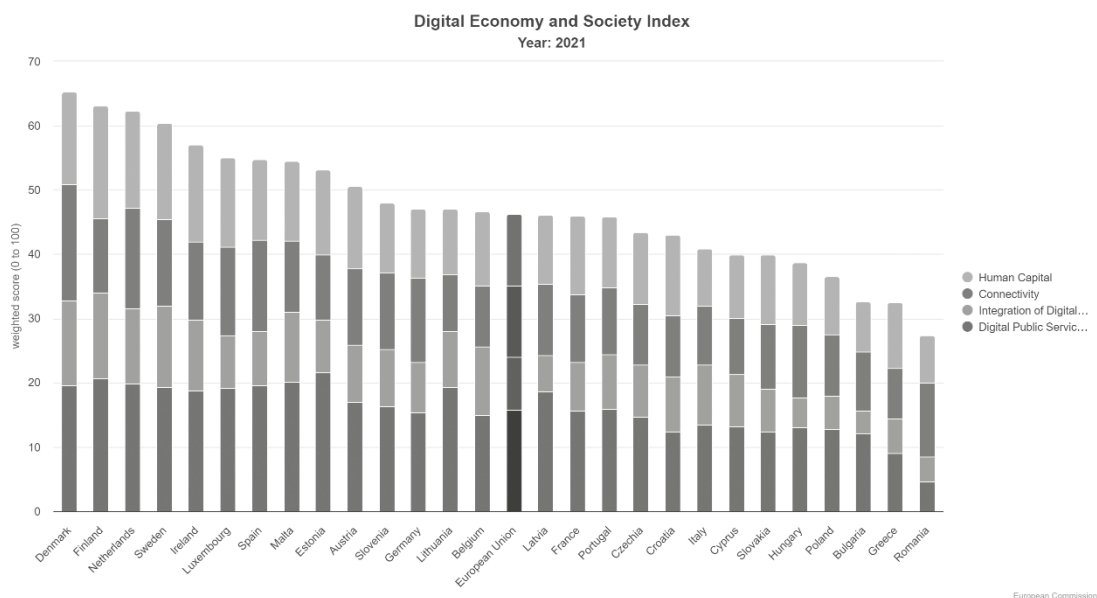
Με σκοπό τη δημιουργία εμπεριστατωμένης εικόνας για την ψηφιακή ωριμότητα της Ελλάδας και συνολικά της ΕΕ εξετάζεται ο Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας (DESI) για τα βασικά συστατικά στοιχεία του, «ανθρώπινο κεφάλαιο», «συνδεσιμότητα», «ενσωμάτωση ψηφιακής τεχνολογίας» και «ψηφιακές δημόσιες υπηρεσίες». Επίσης, εξετάζονται επιμέρους δείκτες που αφορούν τον γενικό πληθυσμό, άτομα ετών 16-74, όπως, «κατοχή τουλάχιστον βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων», «κατοχή ψηφιακών δεξιοτήτων υπεράνω των βασικών» και «κατοχή τουλάχιστον βασικών δεξιοτήτων δημιουργίας ψηφιακού περιεχομένου». Οι δείκτες αυτοί θα επιτρέψουν τη δημιουργία μιας γενικότερης εικόνας για τις πληροφοριακές και ψηφιακές δεξιότητες των πολιτών της Ελλάδας και της ΕΕ συνολικά και θα αποτελέσουν την αρχή για την περαιτέρω ανάλυση.

Αν και η Ελλάδα έχει κάνει συγκριτικά μεγάλα βήματα στον τομέα της ψηφιοποίησης, ειδικά κατά την περίοδο της πανδημίας της COVID-19, ωστόσο, σύμφωνα με τα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία του δείκτη DESI, βρίσκεται τρίτη από το τέλος στη γενική κατάταξη των χωρών της ΕΕ όπως μαρτυρά η εικ. 1.

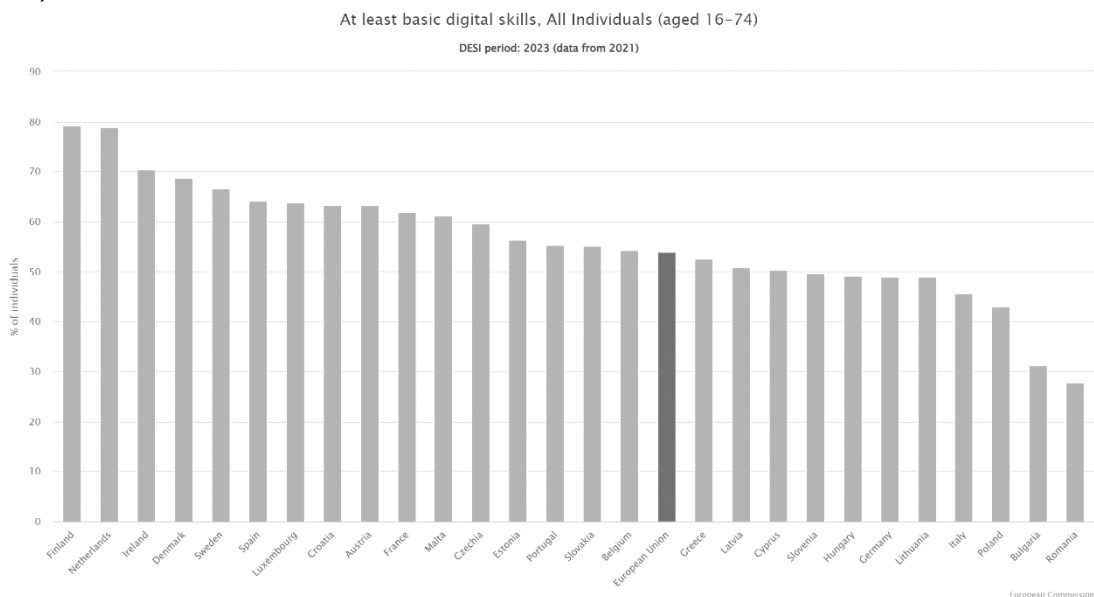
Εικ. 1. Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας DESI 2022

Η Ελλάδα παρουσίασε πρόοδο σε σχέση με την προηγούμενη χρονιά (βλ. εικ. 2, δείκτης DESI 2021), παρόλα αυτά βρίσκεται σε χαμηλά επίπεδα σε σχέση με τον μέσο ευρωπαϊκό όρο, αλλά και τις περισσότερες ευρωπαϊκές χώρες μεμονωμένα. Επίσης, το επίπεδο ενσωμάτωσης των ψηφιακών τεχνολογιών φαίνεται να παραμένει σταθερό. Για το έτος 2021 ήταν προτελευταία πριν τη Ρουμανία και για το έτος 2022 ήταν τρίτη από το τέλος, ανέβηκε δηλαδή μία θέση, πριν τις Βουλγαρία και Ρουμανία.

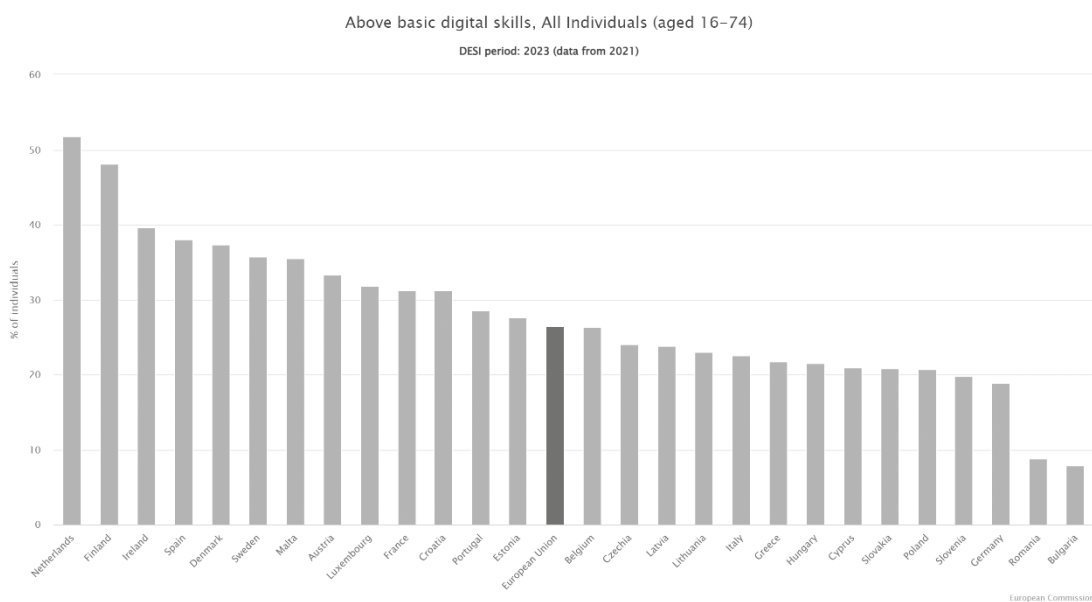
Εικ. 2. Δείκτης Ψηφιακής Οικονομίας και Κοινωνίας DESI 2021

Αν και γενικά η ανοδική πορεία της Ελλάδας χαρακτηρίζεται θετικά, επιμέρους δείκτες που αφορούν τις ψηφιακές δεξιότητες των πολιτών καταδεικνύουν ένα έλλειμμα. Συγκεκριμένα, ενώ η Ελλάδα βρίσκεται πολύ κοντά στον ευρωπαϊκό μέσο όρο στον επιμέρους δείκτη «κατοχή τουλάχιστον βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων» (βλ. εικ. 3), αυτή η σχετικά καλή επίδοση δεν εκφράζεται σε δύο άλλους δείκτες, «κατοχή ψηφιακών δεξιοτήτων υπεράνω των βασικών» και «κατοχή τουλάχιστον βασικών δεξιοτήτων δημιουργίας ψηφιακού περιεχομένου» (βλ. εικ. 4 και 5).

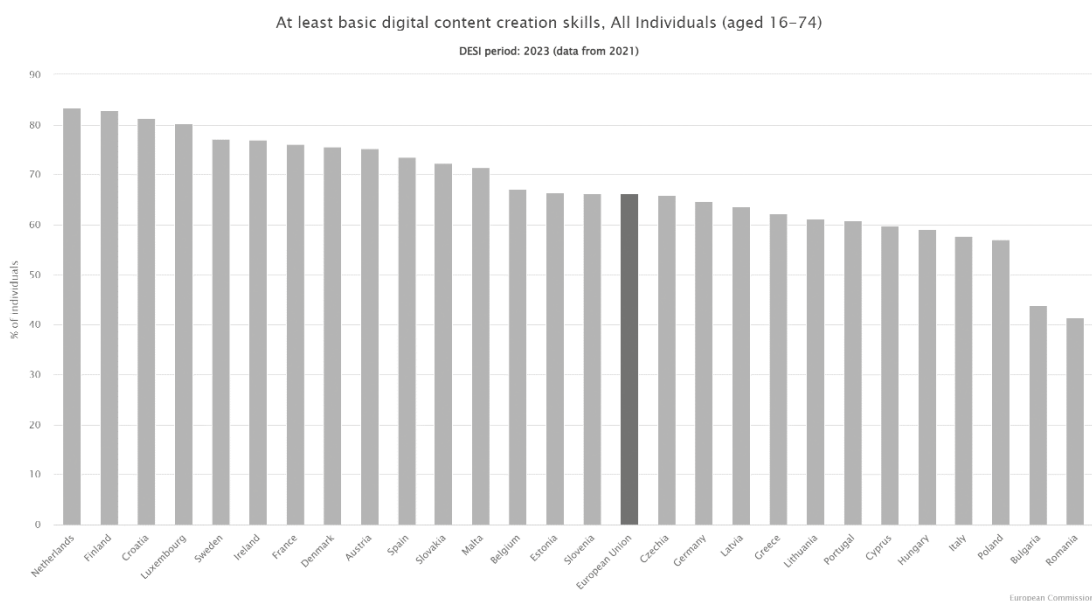

Εικ. 3. Κατοχή τουλάχιστον βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων

Εικ. 4. Κατοχή ψηφιακών δεξιοτήτων υπεράνω των βασικών

Εικ. 5. Κατοχή τουλάχιστον βασικών δεξιοτήτων δημιουργίας ψηφιακού περιεχομένου

Προκειμένου να γίνει πλήρως αντιληπτή αυτή η διαφορά στην κατάταξη είναι αναγκαίο να παρουσιαστούν οι ορισμοί των δεικτών αυτών:

Κατοχή τουλάχιστον βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων: Άτομα με «βασικές» ψηφιακές δεξιότητες σε καθεμία από τις ακόλουθες πέντε διαστάσεις: πληροφοριακός εγγραμμιατισμός και εγγραμμιατισμός των δεδομένων, επικοινωνία και συνεργασία, επίλυση προβλημάτων, δημιουργία ψηφιακού περιεχομένου και ασφάλεια (European Commission, 2023).

Κατοχή ψηφιακών δεξιοτήτων υπεράνω των βασικών: Άτομα με άνω του βασικού επιπέδου ψηφιακές δεξιότητες σε καθεμία από τις ακόλουθες πέντε διαστάσεις: πληροφοριακός εγγραμμια-

τισμός και εγγραμματοπισμός των δεδομένων, επικοινωνία και συνεργασία, επίλυση προβλημάτων, δημιουργία ψηφιακού περιεχομένου και ασφάλεια (European Commission, 2023).

Κατοχή τουλάχιστον βασικών δεξιοτήτων δημιουργίας ψηφιακού περιεχομένου: Άτομα με βασικό επίπεδο δεξιοτήτων στη χρήση λογισμικού για τη δημιουργία ψηφιακού περιεχομένου (European Commission, 2023)

Αξιζει να σημειωθεί ότι ο ευρωπαϊκός μέσος όρος για κάθε επίπεδο δεξιοτήτων (εικ. 3, 4 και 5) δεν είναι ιδιαίτερα υψηλός, με την Ελλάδα να ακολουθεί και ειδικά για τις δεξιότητες άνω του βασικού επιπέδου, είναι σχετικά χαμηλός. Οι χώρες που κατέχουν την πρωτιά είναι οι Φινλανδία και Ολλανδία σε κάθε περίπτωση. Επίσης, σύμφωνα με τη Βίβλο Ψηφιακού Μετασχηματισμού (2021), το 30% του ελληνικού πληθυσμού δε διαθέτει καμία ψηφιακή δεξιότητα, το 20% έχει ιδιαίτερα χαμηλό επίπεδο, ενώ μόλις το 30% διαθέτει το βασικό επίπεδο ψηφιακών δεξιοτήτων και ένας στους πέντε πολίτες (20%) ανταποκρίνεται σε προχωρημένο επίπεδο. Αντίθετα, οι ρυθμοί ανάπτυξης της τεχνολογίας είναι αλματώδεις και το επίπεδο δυνατότητας αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με αυτήν παραμένει ζητούμενο. Περαιτέρω, ο διαφορετικός ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης, τα διάφορα επίπεδα τεχνολογικής ωριμότητας, το ποσοστό υιοθέτησης στρατηγικών για την ΤΝ και δράσεων ψηφιακής διακυβέρνησης, το μέγεθος και/ή η ποιότητα των ρυθμιστικών πρωτοβουλιών σε κάθε χώρα εντός της ΕΕ διαφέρουν με συνέπεια, σε ό,τι αφορά τις δεξιότητες, να εντείνεται το ψηφιακό χάσμα. Το ερώτημα, λοιπόν, που γεννάται αφορά τον βαθμό ετοιμότητας της Ελλάδας και συνολικά της ΕΕ σχετικά με την έλευση και την ενσωμάτωση των τεχνολογιών της ΤΝ.

Οι τεχνολογίες της ΤΝ παρουσιάζουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά - διαφορετικά από άλλα τεχνολογικά επιτεύγματα - αφορούν σε πολύπλοκα ζητήματα ασφάλειας και ιδιωτικότητας και επιπλέον παρουσιάζουν νομικές και ηθικές προκλήσεις. Αυτά, όπως περιγράφονται και στην ίδια την Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ (2024) αφορούν την αδιαφάνεια, την πολυπλοκότητα, την εξάρτηση από δεδομένα και την αυτόνομη συμπεριφορά. Αν οι πολίτες της ΕΕ δεν είναι σε θέση να αναγνωρίσουν αυτά τα χαρακτηριστικά, σύμφωνα με τα στοιχεία των παραπάνω δεικτών, πώς είμαστε βέβαιοι ότι θα μπορέσουν να διαχειριστούν προς όφελός τους και με ασφάλεια τα προϊόντα και τις υπηρεσίες που χρησιμοποιούν τεχνολογίες ΤΝ; Εκτός από αυτό, μία σειρά άλλων ερωτημάτων, που εύστοχα τέθηκαν από τον Russell (σε Wagner, 2023), θα πρέπει να απασχολήσουν όλα τα ενδιαφερόμενα μέρη διεθνώς:

«Πώς διατηρούμε για πάντα την εξουσία πάνω σε οντότητες πιο ισχυρές από εμάς;»

«Πώς οι κυβερνήσεις επεξεργάζονται ρυθμίσεις ώστε οι εταιρείες να κατασκευάζουν συστήματα τεχνητής νοημοσύνης που είναι ασφαλή από σχεδιασμού τους (by design), αντί να κατασκευάζουν απλώς συστήματα τεχνητής νοημοσύνης και στη συνέχεια να προσπαθούν να τα καταστήσουν ασφαλή και αποτυγχάνουν;»

«Βελτιώνονται ή χειροτερεύουν τα πράγματα από ένα σύστημα ΤΝ;»

«Τι ρόλο θα έχουν οι άνθρωποι όταν οι μηχανές θα μπορούν να καλύψουν πολλές εργασίες καλύτερα από αυτούς; Ή, τι ρόλο θα έχουν οι άνθρωποι όταν οι μηχανές θα κάνουν τα πάντα καλύτερα από αυτούς;»

«Αν έχουμε τεχνητή νοημοσύνη γενικού σκοπού, μπορούν οι άνθρωποι να συνυπάρξουν μαζί της;»

Ανακύπτουν ζητήματα ηθικής και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην προσπάθειά μας να απαντήσουμε στα παραπάνω ερωτήματα. Ωστόσο, η προετοιμασία των κοινωνιών και των ατόμων μεμονωμένα να είναι σε θέση να ανταπεξέλθουν στις τεχνολογικές προκλήσεις του τομέα της ΤΝ πρέπει να αποτελεί μέριμνα και υποχρέωση κάθε κράτους μέλους,

αλλά και της ΕΕ συνολικά, εφόσον το ζητούμενο είναι η ηθική χρήση των τεχνολογιών ΤΝ και η προστασία και η αυτονομία των πολιτών στο ψηφιακό περιβάλλον.

Σχετικά, η πολύ πρόσφατη Πράξη της ΕΕ για την Τεχνητή Νοημοσύνη (2024), η οποία αποτελεί την πρώτη ρυθμιστική πρωτοβουλία για την ΤΝ διεθνώς και η οποία περί τον Αύγουστο 2024 θα τεθεί σε ισχύ θέτει το ζήτημα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Άλλες χώρες της ΕΕ, π.χ. Ολλανδία, Φινλανδία, Γερμανία, Γαλλία κ.ά. έχουν αναπτύξει εθνική στρατηγική για την ΤΝ. Η Ελλάδα εξέδωσε τον Ν. 4961/2022 ο οποίος, μεταξύ άλλων ρυθμίζει και θέματα για την ανάπτυξη της ΤΝ στον δημόσιο τομέα. Κατόπιν η Ελλάδα συγκρότησε Συμβουλευτική Επιτροπή για την Τεχνητή Νοημοσύνη ως διεπιστημονικό, συμβουλευτικό όργανο του Πρωθυπουργού, με στόχο την υποστήριξη του έργου του αναφορικά με την προετοιμασία της χώρας, σε σχέση με την αξιοποίηση της ΤΝ, ως εργαλείου δημόσιας πολιτικής σε διάφορους τομείς και στην κατεύθυνση της συμμετοχικής ανθεκτικότητας, της ανταγωνιστικότητας, της βιώσιμης ανάπτυξης και της ευημερίας. Επίσης, η επιτροπή έχει σκοπό την αντιμετώπιση των συνεπειών της εκθετικής προόδου της τεχνολογίας, συμπεριλαμβανομένου του κλάδου της ΤΝ, με γνώμονα τη διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών κατά τη χρήση των νέων τεχνολογικών εργαλείων.

III. Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο άγνωστο αύριο

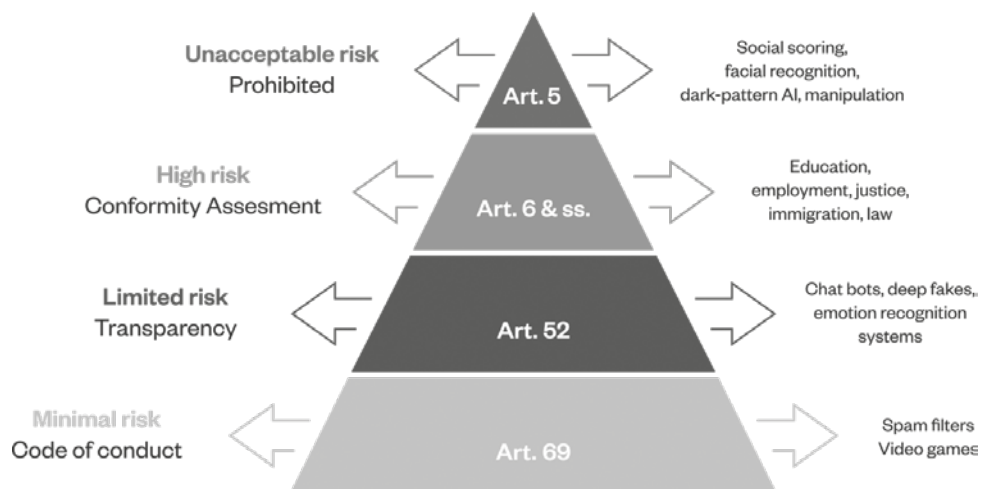
Ανατρέχοντας στα χαρακτηριστικά των τεχνολογιών της ΤΝ που προαναφέρθηκαν (αδιαφάνεια, πολυπλοκότητα, εξάρτηση από δεδομένα, αυτόνομη συμπεριφορά) γίνεται αμέσως αντιληπτό το πόσο εύθραυστο είναι ή μπορεί να γίνει το τοπίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Σχετικά, έχουν εντοπιστεί και καταγραφεί κίνδυνοι προσβολής των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου, καθώς και άλλα ζητήματα ηθικής.

Διεθνώς, έχουν αναληφθεί διάφορες πρωτοβουλίες σχετικά με την ηθική χρήση των τεχνολογιών της ΤΝ με σημαντικότερα παραδείγματα τις Αρχές για αξιόπιστη τεχνητή νοημοσύνη του ΟΟΣΑ (OECD, 2024), τη διακυβέρνηση της ΤΝ προς όφελος της ανθρωπότητας από τα Ηνωμένα Έθνη (UN AI Advisory Board, 2023), την ηθική της ΤΝ από την UNESCO (2024), το Παγκόσμιο Συμβούλιο για το μέλλον της ΤΝ του Παγκόσμιου Οικονομικού Φόρουμ (World Economic Forum, 2024) κ.ά.

Μνεία αξίζει στην Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ (2024) αφού αφενός επηρεάζει την Ελλάδα ως κράτος μέλος της, αφετέρου αποτελεί το μόνο, μέχρι στιγμής, ολοκληρωμένο ρυθμιστικό εργαλείο για την ΤΝ. Κυρίως, εξετάζεται η αποστολή και ο χαρακτήρας του νομοθετήματος σε σχέση με την προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου.

Η Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ είναι μια σημαντική ρυθμιστική πρωτοβουλία με στόχο τη διασφάλιση της ασφαλούς και ηθικής ανάπτυξης και χρήσης των τεχνολογιών ΤΝ εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Επιδιώκει να εξισορροπήσει την καινοτομία με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στοχεύει στη θέσπιση σαφών κανόνων και προτύπων για την τεχνητή νοημοσύνη σε διάφορους τομείς. Η αποστολή της: α) στοχεύει στη ρύθμιση των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης που ενέχουν σημαντικούς κινδύνους για την ασφάλεια, τα θεμελιώδη δικαιώματα ή τις ελευθερίες των ατόμων εντός της ΕΕ και β) ορίζει τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης ευρέως, καλύπτοντας τόσο μεμονωμένες εφαρμογές τεχνητής νοημοσύνης όσο και τεχνητή νοημοσύνη ενσωματωμένη σε άλλα προϊόντα ή υπηρεσίες. Επίσης, αναγνωρίζει τον παγκόσμιο χαρακτήρα της τεχνητής νοημοσύνης και επιδιώκει να προωθήσει τις αξίες και τα πρότυπα της ΕΕ διεθνώς, ενώ περιλαμβάνει και διατάξεις που αφορούν τη συνεργασία με διεθνείς εταίρους σχετικά με τη διακυβέρνηση και τα πρότυπα ΤΝ.

Η Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ εισάγει μια προσέγγιση βασισμένη στην ανάλυση κινδύνων, κατηγοριοποιώντας τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης σε τέσσερα επίπεδα κινδύνου: Απαράδεκτος κίνδυνος, Υψηλός Κίνδυνος, Περιορισμένος Κίνδυνος και Ελάχιστος Κίνδυνος. Οι ρυθμιστικές απαιτήσεις αυξάνονται καθώς αυξάνεται το επίπεδο κινδύνου που σχετίζεται με το σύστημα ΤΝ, όπως φαίνεται παρακάτω στις εικ. 6α και 6β.

Εικ. 6α. Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ: Προσέγγιση βασισμένη στον κίνδυνο¹

Risk-based approach and AI systems
(Cullen International based on European Commission AI proposal)

Level or risk	AI system allowed on the EU market?	
Unacceptable (i.e., contravening EU values, for instance by violating fundamental rights)	✘	Exception: real-time remote biometric identification in public spaces used for law enforcement purposes subject to specific restrictions and safeguards
High (i.e., creating an adverse impact on people's safety or their fundamental rights)	✔	Subject to mandatory requirements and obligations, whose compliance should be verified through ex-ante and ex-post enforcement tools
Limited	✔	Subject to limited transparency obligations
Minimal (low)	✔	May consider to voluntarily comply with the mandatory requirements for high-risk AI systems and adhere to voluntary codes of conduct

Εικ. 6β. Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ: Προσέγγιση βασισμένη στον κίνδυνο²

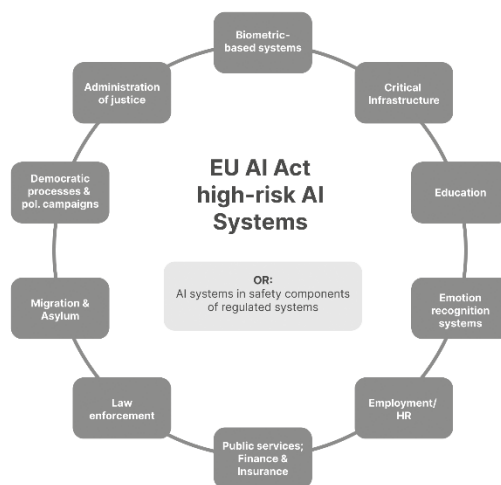
Στην αιτιολογική έκθεσή της για την Πράξη ΤΝ το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο σημειώνει χαρακτηριστικά ότι οι υποχρεώσεις που επιβάλλονται από την Πράξη για εκ των προτέρων ελέγχους, διαχείριση κινδύνων και ανθρώπινη εποπτεία θα διευκολύνουν τον σεβασμό στα θεμελιώδη δικαιώματα ελαχιστοποιώντας τον κίνδυνο λανθασμένων ή μεροληπτικών αποφάσεων

1 Ανακτήθηκε από <https://www.adalovelaceinstitute.org/resource/eu-ai-act-explainer/>.

2 Ανακτήθηκε από <https://www.cullen-international.com/news/2021/05/AI-regulation--analysis-of-the-European-Commission-proposal-for-a-legal-framework-on-artificial-intelligence.html>.

υποβοηθούμενων από την τεχνητή νοημοσύνη σε κρίσιμους τομείς όπως η εκπαίδευση και η κατάρτιση, η απασχόληση, οι σημαντικές υπηρεσίες, η επιβολή του νόμου και το δικαστικό σώμα (European Commission, 2021). Η προσέγγιση αυτή δείχνει τη μέριμνα που λαμβάνει η ΕΕ όσον αφορά την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και σηματοδοτεί τον βηματισμό για την εξέλιξη αυτού του νομοθετήματος προς την κατεύθυνση της ηθικής χρήσης της ΤΝ ώστε να μη θίγονται οι ελευθερίες και τα δικαιώματα του ανθρώπου. Ωστόσο, η Πράξη έχει δεχθεί και κριτική, ήδη από το στάδιο του σχεδίου νόμου. Αυτή αναφέρεται στο γεγονός ότι ορισμένες διατάξεις του σχεδίου νόμου περί τεχνητής νοημοσύνης έχουν νομικές επιπτώσεις, ενώ άλλες μπορεί να είναι σε μεγάλο βαθμό αναποτελεσματικές σε σχέση με την επίτευξη των δηλωμένων στόχων τους. Αρκετές γενικές πτυχές, συμπεριλαμβανομένων του καθεστώτος επιβολής και των κινδύνων της μέγιστης εναρμόνισης η οποία αποτρέπει μία νόμιμη εθνική πολιτική τεχνητής νοημοσύνης, καταγράφονται ως σημεία που προκαλούν σημαντικές ανησυχίες (Veale, & Zuiderveen, 2021). Επίσης, η ΕΕ κατηγορείται για απλοϊκή εννοιολόγηση της αξιόπιστης ΤΝ και ότι ξεπερνά τις ρυθμιστικές της φιλοδοξίες (Laux et al., 2024). Κριτική, επίσης, ασκείται και σε ό,τι αφορά τα δικαιώματα των χρηστών των συστημάτων ΤΝ. Η Edwards (2022) υπογραμμίζει ότι οι χρήστες με τη συμβατική έννοια των «τελικών χρηστών», δεν έχουν δικαιώματα και σχεδόν κανένα ρόλο σε ένα σύστημα όπως αυτό περιγράφεται στην Πράξη. Υποστηρίζει ότι η Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ σχεδιάστηκε ως απόρροια της ασφάλειας των συστημάτων ΤΝ και όχι άλλων οργάνων ή εργαλείων με αποτέλεσμα ο ρόλος των τελικών χρηστών των συστημάτων ΤΝ ως υποκειμένων δικαιωμάτων, όχι απλώς ως αντικειμένων που επηρεάστηκαν, να επισκιάζεται και να αμελείται η ανθρώπινη αξιοπρέπειά τους.

Θα έλεγε, λοιπόν, κανείς ότι δεν αρκεί μόνο μία νομοθετική πρωτοβουλία η οποία θα υπερασπίζεται και θα προστατεύει, έστω και με την κριτική που δέχεται, τα θεμελιώδη δικαιώματα, αλλά χρειάζεται τα ίδια τα υποκείμενα να μπορούν, επίσης, να αυτοπροστατεύονται και να δρουν αυτόνομα και με ασφάλεια κατά την αλληλεπίδρασή τους με κάθε τεχνολογικό σύστημα για κάθε πληροφοριακή ανάγκη που έχουν. Διαφαίνεται ότι πολύ σύντομα τα συστήματα ΤΝ που κατατάσσονται ως υψηλού κινδύνου από την Πράξη για την ΤΝ θα επηρεάζουν κάθε πτυχή της καθημερινότητάς μας. Στην εικ. 7 που ακολουθεί φαίνονται οι τομείς στους οποίους αναπτύσσονται ή έχουν ήδη αναπτυχθεί τέτοια συστήματα.

Εικ. 7. Πράξη της ΕΕ για την ΤΝ: Συστήματα ΤΝ Υψηλού Κινδύνου³

³ Ανακτήθηκε από <https://www.trail-ml.com/blog/eu-ai-act-how-risk-is-classified>.

IV. TN – Προκλήσεις: Θεμελιώδη δικαιώματα και δημοκρατία

Για να κατανοήσουμε τις προκλήσεις που προκαλούνται από τις τεχνολογίες της TN είναι αναγκαίο να προβούμε σε κάποιες παραδοχές, οι οποίες σχετίζονται με τα βασικά χαρακτηριστικά της τεχνολογίας TN που αναφέρθηκαν προηγούμενα, δηλαδή τις αδιαφάνεια, πολυπλοκότητα, εξάρτηση από δεδομένα και αυτόνομη συμπεριφορά (βλ. Πίνακα 1). Σε αυτό θα μας βοηθήσει ο ορισμός της TN που δίνει η Ομάδα Εμπειρογνομώνων σε ζητήματα Τεχνητής Νοημοσύνης της Ευρωπαϊκής Ένωσης (AI HLEG, 2019): «Η τεχνητή νοημοσύνη (AI) αναφέρεται σε συστήματα που επιδεικνύουν έξυπνη συμπεριφορά αναλύοντας το περιβάλλον τους και αναλαμβάνοντας ενέργειες – με κάποιο βαθμό αυτονομίας– για την επίτευξη συγκεκριμένων στόχων.

Τα συστήματα που βασίζονται σε τεχνητή νοημοσύνη μπορούν να βασίζονται αποκλειστικά σε λογισμικό, να δρουν στον εικονικό κόσμο (π.χ. βοηθοί φωνής, λογισμικό ανάλυσης εικόνας, μηχανές αναζήτησης, συστήματα αναγνώρισης ομιλίας και προσώπου) ή η τεχνητή νοημοσύνη μπορεί να ενσωματωθεί σε συσκευές υλικού (π.χ. drones ή εφαρμογές του Διαδικτύου των Πραγμάτων)».

ΠΑΡΑΔΟΧΗ	ΒΑΣΙΚΑ ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ TN
Τα συστήματα TN αντιλαμβάνονται το περιβάλλον τους μέσω καταγραφής δεδομένων.	Εξάρτηση από δεδομένα
Η αντίληψη της τεχνολογίας ως ικανότητα χωρίς κατανόηση: Τα συστήματα TN ερμηνεύουν τα δομημένα ή αδόμητα δεδομένα που συλλέγουν. Ένα σύστημα TN μπορεί να δώσει την εντύπωση ότι έχει φαντασία και παράγει δικές του ιδέες ή επιχειρήματα, ωστόσο, αυτό που στην πραγματικότητα συμβαίνει είναι ότι παράγει αποτελέσματα που εκφράζονται με πιθανολογικούς όρους (Tsamados et al., 2021 σε Τσαμαδός, 2021).	Εξάρτηση από δεδομένα Αδιαφάνεια Πολυπλοκότητα
Τα συστήματα TN καταλήγουν σε συμπεράσματα επεξεργαζόμενα τις πληροφορίες που προκύπτουν από τα δεδομένα και αποφασίζοντας για τις βέλτιστες ενέργειες προς την επίτευξη ενός δεδομένου στόχου.	Εξάρτηση από δεδομένα Αδιαφάνεια Πολυπλοκότητα Αυτόνομη συμπεριφορά

Πίνακας 1. Παραδοχές για την TN και η σύνδεσή τους με τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής.

Καθώς όλο και περισσότερα συστήματα TN ενσωματώνονται σε κάθε πτυχή της ανθρώπινης δραστηριότητας (βλ. εικ. 7), καθίστανται προφανή και αντιληπτά σε όλους τα πλεονεκτήματα που αφορούν σε προβλέψεις και στην ενίσχυση στη λήψη αποφάσεων. Ωστόσο, οι προκλήσεις που δημιουργούνται εγείρουν σοβαρά ζητήματα κοινωνικού χαρακτήρα, η αντίληψη των οποίων δεν είναι ούτε προφανής ούτε μπορεί πάντα να γίνει αντιληπτή από τον γενικό πληθυσμό.

Η εξάρτηση των συστημάτων TN από δεδομένα μπορεί να οδηγήσει σε αδιαφάνεια και μεροληψία, αν τα δεδομένα δεν είναι ακριβή, επίκαιρα και γενικά κατάλληλα για τον σκοπό του

οποίο προορίζονται. Μαζί με την εξάρτηση από δεδομένα, η πολυπλοκότητα των συστημάτων ΤΝ και η αυτόνομη συμπεριφορά τους μπορεί να οδηγήσουν στο λεγόμενο mathwashing. Αυτό είναι μία πρακτική κατά την οποία απουσιάζει η λογοδοσία, αφού ο ιθύνων «κρύβεται» πίσω από την αντικειμενικότητα των αλγορίθμων συνάγοντας αυθαίρετα το συμπέρασμα ότι οι αλγόριθμοι είναι μαθηματικά, άρα τα μαθηματικά είναι αντικειμενικά, άρα το σύστημα ενήργησε αντικειμενικά, αποποιούμενος κάθε ευθύνης χωρίς να λαμβάνει υπόψιν το γεγονός ότι τα συστήματα αυτά καθώς και οι λειτουργίες που εκτελούν έχουν σχεδιαστεί από ανθρώπους. Κάποιες από τις κυριότερες προκλήσεις κοινωνικού χαρακτήρα που καλούμαστε να αντιμετωπίσουμε συνοψίζονται στις παρακάτω:

ΠΡΟΚΛΗΣΕΙΣ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΧΑΡΑΚΤΗΡΑ
Mathwashing –έλλειψη λογοδοσίας
Μεροληψία
Αναπαραγωγή ψευδών ειδήσεων και deepfakes (ρεαλιστικά ψευδή βίντεο, ήχος και εικόνες)
Προσβολή των θεμελιωδών δικαιωμάτων, μεταξύ αυτών και της ιδιωτικότητας και της προστασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα
Μη πλουραλιστικός, ισότιμα προσβάσιμος και συμπεριληπτικός δημόσιος διάλογος – Προσβολή του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης που περιλαμβάνει το δικαίωμα στην πληροφόρηση.
Διαχωρισμός και πόλωση στη δημόσια σφαίρα και χειραγώγηση των εκλογών
Ανισορροπία στην πρόσβαση στην πληροφορία, η οποία μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο εκμετάλλευσης
Αδιαφάνεια

Πίνακας 2. Προκλήσεις κοινωνικού χαρακτήρα

Αυτές οι προκλήσεις θίγουν πολλά από τα θεμελιώδη δικαιώματα, κυρίως την ιδιωτικότητα, την ισότητα, την αξιοπρέπεια και την ελευθερία στην πληροφόρηση. Καθίσταται σαφές ότι για να μπορέσουμε ως κοινωνίες να ανταποκριθούμε σε αυτές και άλλες μελλοντικές προκλήσεις, προστατεύοντας τα δικαιώματα και τις ελευθερίες μας, χρειάζεται να διαθέτουμε ως υποκείμενα ένα σύνολο δεξιοτήτων που, εν πολλοίς, ενσωματώνει ζητήματα ηθικής, ενισχύει την κριτική σκέψη και αντίληψη και καθιστά σαφές και κατανοητό το τεχνολογικό πλαίσιο παραγωγής της πληροφορίας και το ψηφιακό περιβάλλον στο οποίο δρούμε.

V. Ο ρόλος του πληροφοριακού εγγραμματισμού στην προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων

Όπως είδαμε νωρίτερα, ο βαθμός ωριμότητας και ετοιμότητας των κοινωνιών και των μονάδων που τις αποτελούν είναι διαφορετικός, άρα αναμένονται διαφοροποιήσεις στην ανταπόκριση των κοινωνιών σε αυτή την αλλαγή. Ένα εργαλείο κατάρτισης που θα βοηθήσει προς αυτήν την κατεύθυνση, το οποίο προτείνεται εδώ και μπορεί να θωρακίσει τα υποκείμενα έναντι της ανασφάλειας που δημιουργούν τα συστήματα ΤΝ και να ενισχύσει την κριτική σκέψη, την αυτονομία και την αυτενέργεια του υποκειμένου στο ψηφιακό περιβάλλον, είναι ο πληροφοριακός εγγραμματισμός (information literacy).

Αν και τα τελευταία χρόνια υπάρχει η τάση για εξειδίκευση στα είδη των εγγραμματισμών

(literacies) και οι λεγόμενες ψηφιακές δεξιότητες (digital skills), όπως έχουν οριστεί κατά καιρούς, ενέχουν στοιχεία του πληροφοριακού εγγραμματισμού, εδώ αναδεικνύεται η ουσία, η ευρύτητα του όρου και η στόχευσή του. Ήδη από το 2000 ξεκίνησε έντονα να αναφέρεται ο όρος στη βιβλιογραφία κυρίως από επιστήμονες της πληροφόρησης και γρήγορα διαδόθηκε διεθνώς η πρακτική της διδασκαλίας του πληροφοριακού εγγραμματισμού εν είδει σεμιναρίου σε φοιτητές κυρίως στις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες και έπειτα σε διάφορες χώρες στις δημόσιες βιβλιοθήκες, στην πρωτοβάθμια και δευτεροβάθμια εκπαίδευση, είτε στο πλαίσιο των σχολικών βιβλιοθηκών, είτε ενσωματωμένη στα μαθήματα της τυπικής εκπαίδευσης.

Στην Ελλάδα η χρήση του πληροφοριακού εγγραμματισμού περιορίστηκε στις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες με διάσπαρτες δράσεις εκτός αυτών. Για πολλά χρόνια αποτέλεσε «προνόμιο» κυρίως των ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών, με αντίστοιχη στόχευση και δεν κατάφερε να διεισδύσει στην κοινωνία. Τα τελευταία χρόνια, ειδικά μετά την πανδημία της COVID-19, οπότε υπήρξε η ανάγκη για αυξημένη επιστημονική πληροφόρηση, εξ αποστάσεως εργασία και αναγκαστική αύξηση της χρήσης των τεχνολογικών εργαλείων σε συνδυασμό με τον διάλογο περί του ψηφιακού πολίτη (digital citizenship), οι εγγραμματισμοί (literacies) κάθε είδους επανήλθαν έντονα στο προσκήνιο. Έτσι, εκτός από τον πληροφοριακό εγγραμματισμό (information literacy) ακούμε για media literacy, digital literacy, medical literacy, financial literacy, computer literacy, ecoliteracy, social/emotional literacies κ.ο.κ., με τελευταίο είδος να κάνει την εμφάνισή του, το AI literacy. Εκτός από το τελευταίο είδος για το οποίο ακόμη δεν έχει διαμορφωθεί εδραιωμένο κοινό πλαίσιο ορισμού, όλα τα άλλα είδη έχουν κοινό παρονομαστή, ο οποίος προέκυψε από την εμφάνιση του Διαδικτύου και των ΤΠΕ και τις συνακόλουθες αλλαγές που έφεραν, κυρίως τη λεγόμενη Κοινωνία της Πληροφορίας ή Μεταβιομηχανική Κοινωνία, η οποία αποτέλεσε σημαντικό ορόσημο μετά τη Βιομηχανική Επανάσταση.

Αν και ο όρος πληροφοριακός εγγραμματισμός εισήχθη ήδη από το 1974 από τον Zurkowski, έγινε γνωστότερος το 1989 από την Ένωση Αμερικανικών Βιβλιοθηκών (American Library Association's /ALA) και άρχισε να μελετάται συστηματικά, υπό όρους εκδοτικού εύρους, από τη δεκαετία του 2000 κι έπειτα. Το 2004 οι Leu et al περιγράφουν ως αναγκαιότητα της εποχής τη διεύρυνση του εγγραμματισμού, ο οποίος θα έπρεπε να περιλαμβάνει επιπλέον αυτό που σήμερα ονομάζουμε πληροφοριακές και ψηφιακές δεξιότητες. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι «οι νέοι εγγραμματισμοί αφορούν σε ικανότητες και δεξιότητες που χρησιμοποιούν το Διαδίκτυο για τον εντοπισμό σημαντικών ερωτήσεων, τον εντοπισμό πληροφοριών, την κριτική αξιολόγηση της χρησιμότητας αυτών των πληροφοριών, τη σύνθεση πληροφοριών για να απαντηθούν αυτές οι ερωτήσεις και στη συνέχεια να κοινοποιηθούν οι απαντήσεις σε άλλους».

Πάντως, στην Έκθεση Zurkowski (1974) εδράζονται τα δομικά στοιχεία του πληροφοριακού εγγραμματισμού και ταυτόχρονα κοινά στοιχεία όλων των προαναφερθέντων εγγραμματισμών πλην του εγγραμματισμού για την ΤΝ (βλ. εικ. 8 και μετάφραση στην υποσημείωση 4).

People trained in the application of information resources to their work can be called information literates. They have learned techniques and skills for utilizing the wide range of information tools as well as primary sources in molding information solutions to their problems.

The individuals in the remaining portion of the population, while literate in the sense that they can read and write, do not have a measure for the value of information, do not have an ability to mold information to their needs, and realistically must be considered to be information illiterates.

Εικ. 8. Απόσπασμα από την Έκθεση Zurkowski (1974)⁴

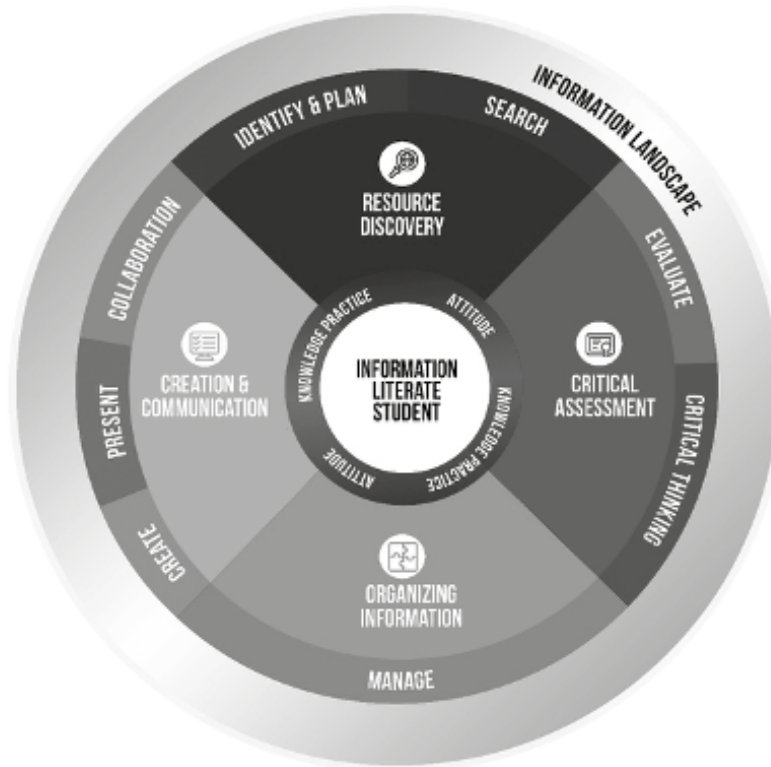
Αυτός είναι και ο βασικότερος λόγος που στην παρούσα μελέτη προτάσσεται ο πληροφοριακός εγγραμματισμός, ως το βασικό εργαλείο που ενισχύει την πληροφοριακή αυτονομία και την αυτονομία εν γένει στο ψηφιακό περιβάλλον, έναντι των άλλων εγγραμματισμών μια και η μόνη διαφορά τους είναι το είδος της πληροφορίας που λαμβάνει και επεξεργάζεται κάθε φορά το υποκείμενο. Επιπλέον, μέρος των δεξιοτήτων του πληροφοριακά εγγράμματου ατόμου είναι και η αναγνώριση του είδους της πληροφορίας. Οι εξειδικεύσεις των εγγραμματισμών είναι θεμιτές, ωστόσο, η ουσία παραμένει στις εξής δεξιότητες που θεωρείται ότι κατέχει αυτός που ονομάζουμε πληροφοριακά εγγράμματος:

- Απαραίτητη προϋπόθεση για τις παρακάτω δεξιότητες θεωρούνται οι ψηφιακές δεξιότητες, διότι χωρίς αυτές δε νοείται ότι μπορεί να γίνει χρήση κάποιου πληροφοριακού συστήματος.
- Αναγνώριση της πληροφοριακής ανάγκης. Προσδιορισμός της έκτασης των πληροφοριών που απαιτούνται.
- Διατύπωση πληροφοριακού ερωτήματος. Γνώση τεχνικών και μεθόδων αναζήτησης και ανάκτησης πληροφοριών.
- Εντοπισμός της πληροφορίας. Γνώση για τη νόμιμη πρόσβαση στην πληροφορία. Γνώση των πληροφοριακών πόρων, των εργαλείων και των μέσων εντοπισμού πληροφοριών.
- Γνώση και δεξιότητες χειρισμού των εργαλείων και των μέσων εντοπισμού πληροφοριών. Γνώση τεχνικών και μεθόδων αναζήτησης και ανάκτησης πληροφοριών. Ψηφιακές δεξιότητες
- Κριτική αξιολόγηση των πληροφοριακών πόρων (αναγνώριση μεροληψίας, άποψης, γονότος, ψευδών ειδήσεων κ.λπ.)

⁴ Μετάφραση του αποσπάσματος: Τα άτομα που εκπαιδεύονται στην εφαρμογή των πληροφοριακών πόρων στην εργασία τους μπορούν να ονομαστούν πληροφοριακά εγγράμματα. Έχουν μάθει τεχνικές και δεξιότητες για την αξιοποίηση του ευρέος φάσματος των πληροφοριακών εργαλείων καθώς και των πρωτογενών πηγών για τη διαμόρφωση πληροφοριακών λύσεων στα προβλήματά τους. Τα άτομα στην υπόλοιπη μερίδα του πληθυσμού, ενώ θεωρούνται εγγράμματοι, με την έννοια ότι μπορούν να διαβάσουν και να γράφουν, δεν μπορούν να σταθμίσουν την αξία της πληροφορίας, δεν έχουν την ικανότητα να διαμορφώνουν τις πληροφορίες σύμφωνα με τις ανάγκες τους και ρεαλιστικά πρέπει να θεωρούνται πληροφοριακά αναλφάβητοι.

- Σύνθεση και χρήση της πληροφορίας για την εκπλήρωση ενός συγκεκριμένου σκοπού (απάντηση στο πληροφοριακό ερώτημα).
- Ηθική και νόμιμη χρήση της πληροφορίας.

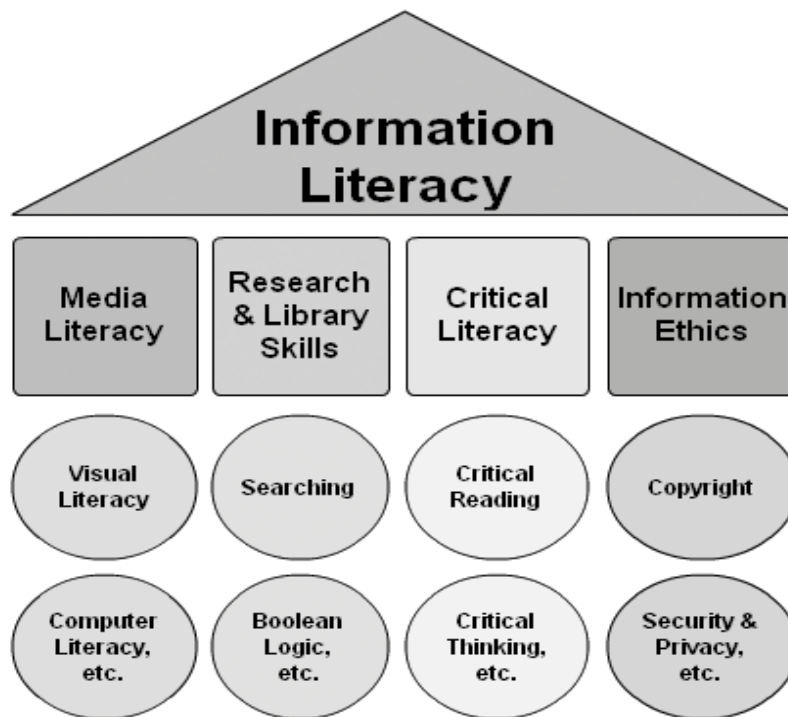
Σχηματικά οι δεξιότητες ενός πληροφοριακά εγγράμματου ατόμου απεικονίζονται στην παρακάτω εικόνα.

Εικ. 9. Δεξιότητες Πληροφοριακού Εγγραμματισμού⁵

Η άποψη ότι ο πληροφοριακός εγγραμματισμός λειτουργεί ως ο εγγραμματισμός-ομπρέλα για όλα τα υπόλοιπα είδη δεν προκύπτει μόνο από τον ορισμό του, αλλά εκφράζεται και εύστοχα στην παρακάτω εικόνα, η οποία, μεταξύ άλλων, στο ευρύτερο ζήτημα της ηθικής της πληροφορίας, εκτός από τα δικαιώματα χρήσης (copyright), θίγει και θέματα ασφάλειας και ιδιωτικότητας.

⁵ Ανακτήθηκε από: <https://library.maastrichtuniversity.nl/teach/information-literacy/>.

Εικ. 10. Πληροφοριακός εγγραμματισμός ως ο εγγραμματισμός-ομπρέλα

Είναι σαφές ότι η κατοχή δεξιοτήτων πληροφοριακού εγγραμματισμού εξοπλίζει κάθε άτομο με εφόδια απαραίτητα για τη σημερινή εποχή και ταυτόχρονα δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την ενίσχυση της κριτικής και αναλυτικής σκέψης και δράσης, της αυτονομίας, της ηθικής συμπεριφοράς, του σεβασμού των δικαιωμάτων και των ελευθεριών του ίδιου και των λοιπών πολιτών, της αυτοπροστασίας και της αυτενέργειας μέσα στο ψηφιακό περιβάλλον. Η δυνατότητα αυτή έχει προεκτάσεις και στον ρόλο του σημερινού ατόμου ως ψηφιακού πολίτη. Ο πληροφοριακός εγγραμματισμός παρέχει τη ραχοκοκαλιά για την κατανόηση των μέσων πληροφόρησης και του ρόλου τους στην κοινωνία μας. Επίσης, παρέχει μερικές από τις βασικές δεξιότητες που είναι απαραίτητες για κριτική σκέψη, ανάλυση, αυτοέκφραση και δημιουργικότητα – όλες δηλαδή τις απαραίτητες δεξιότητες για τους πολίτες μιας δημοκρατικής κοινωνίας.

Οι πολίτες έχουν τη δυνατότητα να έχουν πρόσβαση, να αναλύουν, να δημιουργούν και να καταναλώνουν μέσα και πληροφορίες σε διάφορες μορφές. Η ικανότητα κριτικής ανάλυσης, επιλογής και χρήσης των σχετικών πληροφοριών μπορεί να βοηθήσει τους ψηφιακούς πολίτες στην απόκτηση γνώσεων για ένα ευρύ φάσμα θεμάτων και να τους καταστήσει αποτελεσματικούς ψηφιακούς πολίτες. Η έννοια του ψηφιακού πολίτη αφορά τον τρόπο ζωής και αλληλεπίδρασής του με κάθε τεχνολογία που τον περιβάλλει, συμπεριλαμβανομένων των τεχνολογιών της ΤΝ. Η ιδιότητα του ψηφιακού πολίτη αφορά, επίσης, την ικανότητα ασφαλούς και υπεύθυνης πλοήγησης στο ψηφιακό περιβάλλον και της ενεργούς συμμετοχής του σε αυτό. Έτσι, όλοι οι άνθρωποι χρειάζεται να έχουν αναπτύξει δεξιότητες πληροφοριακού εγγραμματισμού ώστε να είναι σε θέση να συμμετέχουν πλήρως στις κοινότητές τους και να κάνουν έξυπνες επιλογές στο διαδίκτυο και τη ζωή τους. Η εικόνα 11 παρουσιάζει σχηματικά όσα αναλύθηκαν για τη σχέση του πληροφοριακού εγγραμματισμού με τον ψηφιακό πολίτη.

Εικ. 11. Πληροφοριακός εγγραμματισμός και ψηφιακός πολίτης

Αν και οι τεχνολογίες ΤΝ συμπεριλαμβάνονται στο πλέγμα τεχνολογιών που χρειάζεται να γνωρίζει ένας ενημερωμένος ψηφιακός πολίτης, ωστόσο, στην Πράξη για την ΤΝ (2024) ο νομοθέτης κρίνει σκόπιμο, στο άρ. 4, να εισαγάγει τον όρο «εγγραμματισμός της ΤΝ» και να προσπαθήσει να τον ορίσει ως εξής: *Οι πάροχοι και οι προγραμματιστές συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης λαμβάνουν μέτρα για να εξασφαλίσουν, στον καλύτερο δυνατό βαθμό που μπορούν, ένα επαρκές επίπεδο εγγραμματισμού τεχνητής νοημοσύνης του προσωπικού τους και άλλων προσώπων που ασχολούνται με τη λειτουργία και τη χρήση συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης για λογαριασμό τους, λαμβάνοντας υπόψη τις τεχνικές γνώσεις και την εμπειρία τους, την εκπαίδευση και κατάρτιση και το πλαίσιο στο οποίο πρόκειται να χρησιμοποιηθούν τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης λαμβάνοντας, επίσης, υπόψη τα άτομα ή τις ομάδες προσώπων στα οποία πρόκειται να χρησιμοποιηθούν τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης.*

Αξιίζει, πάντως, να αναφερθεί ότι αν και δεν έχει υπάρξει μέχρι στιγμής ένα καθολικά αποδεκτό πλαίσιο για τον ορισμό του νέου αυτού όρου, οι διάφορες προσεγγίσεις που έχουν δημοσιευθεί μέχρι στιγμής προσομοιάζουν περισσότερο στους ορισμούς των υπολοίπων ειδών εγγραμματισμών, παρά στον ορισμό που δίνει η Πράξη (Ng et al (a)(2021) και Ng et al (b)(2021) και Long & Magerko (2020)). Η μεγάλη τους διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο ορισμός της Πράξης αφορά την εκπαίδευση σε ζητήματα ΤΝ των παρόχων και του προσωπικού που θα σχεδιάσει και θα υλοποιήσει συστήματα ΤΝ και την υποχρέωση ενημέρωσης των τελικών χρηστών ότι τα συστήματα αυτά χρησιμοποιούν τεχνολογία ΤΝ,. Οι άλλες προσεγγίσεις κινούνται στο πρότυπο των άλλων εγγραμματισμών, δηλαδή αφορούν τον ίδιο τον τελικό χρήστη και την ικανότητά του να γνωρίζει και να κατανοεί τις τεχνολογίες και τα συστήματα ΤΝ, να χρησιμοποιεί και να εφαρμόζει τεχνολογίες ΤΝ, να αξιολογεί τις τεχνολογίες και τα συστήματα ΤΝ και να δημιουργεί με αυτά, καθώς και να αναγνωρίζει τα ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με την ΤΝ.

Συνοψίζοντας, η υιοθέτηση του πληροφοριακού εγγραμματισμού έχει πολλαπλά οφέλη, καθώς ενισχύει την κριτική σκέψη και την επίλυση προβλημάτων στην εκπαίδευση και την εργασία καθώς και την ικανότητα των ατόμων να αξιολογούν και να ερμηνεύουν πληροφορίες με ακρίβεια και να αναπτύσσουν λύσεις σε περίπλοκα ζητήματα. Μέσω της εκπαίδευσης στην ηθική χρήση της πληροφορίας, τα άτομα μαθαίνουν να αναγνωρίζουν και να αξιολογούν την αξιοπιστία των πηγών, καθώς και να χρησιμοποιούν πληροφορίες με υπεύθυνο και ηθικό τρόπο. Η προαγωγή της διερευνητικής διαδικασίας μάθησης, μέρος της εκπαίδευσης του πληροφοριακού εγγραμματισμού, ενθαρρύνει την αυτονομία και την ενεργό συμμετοχή στην εκπαίδευση, ενώ συμβάλλει στη γεφύρωση του ψηφιακού χάσματος, διασφαλίζοντας ότι όλοι έχουν ίση πρόσβαση στις πληροφορίες και ίσες ευκαιρίες ανάπτυξης πληροφοριακών και ψηφιακών δεξιοτήτων.

VI. Δράσεις

Το πλαίσιο δράσεων που προτείνεται στηρίζεται σε δύο βασικούς πυλώνες, τη θέσπιση ευρύτερων πολιτικών για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και την εκπαίδευση και κατάρτιση.

Η θέσπιση πολιτικών που στοχεύουν στην υποστήριξη της αυτονομίας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου στο ψηφιακό περιβάλλον είναι ζωτικής σημασίας για τη δημιουργία ενός δίκαιου, ηθικού και ασφαλούς ψηφιακού χώρου. Αυτές οι πολιτικές πρέπει να είναι συντονισμένες και να περιλαμβάνουν συγκεκριμένες ρυθμίσεις και δράσεις σε εθνικό επίπεδο. Οι σημαντικότερες από αυτές παρουσιάζονται παρακάτω.

Προστασία της ιδιωτικότητας και των δεδομένων: Αν και είναι σε ισχύ ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα και έχει εναρμονιστεί σχετικά και η εθνική νομοθεσία, είναι ανάγκη να διασφαλιστεί ότι ζητήματα ιδιωτικότητας που μπορεί να ανακύψουν κατά τη χρήση συστημάτων ΤΝ ορίζονται επαρκώς και ότι κάθε σχετικό δικαίωμα και ελευθερία του ατόμου προστατεύονται. Η Πράξη για την ΤΝ περιλαμβάνει αυστηρές απαιτήσεις για τη διασφάλιση της προστασίας των προσωπικών δεδομένων που χρησιμοποιούνται από συστήματα τεχνητής νοημοσύνης, συμπεριλαμβανομένης της ανάγκης για διαφάνεια και ενημέρωση των χρηστών σχετικά με τη συλλογή και τη χρήση δεδομένων, την αποδοτική διαχείριση των δεδομένων και την ενίσχυση των δικαιωμάτων των ατόμων να ελέγχουν τα προσωπικά τους δεδομένα. Ωστόσο, δράσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των πολιτών καθώς και ισχυρή εποπτεία των συστημάτων αυτών κρίνονται επιβεβλημένες.

Ανάπτυξη ηθικού πλαισίου για την ΤΝ: Αν και η Πράξη για την ΤΝ θεσπίζει απαιτήσεις για την ανάπτυξη και τη χρήση της ΤΝ σύμφωνα με ηθικά πλαίσια και αρχές και προβλέπει την ανάγκη για διαφάνεια των αλγορίθμων, καθώς και για την απαίτηση ανθρώπινης εποπτείας και ελέγχου στη λειτουργία των συστημάτων ΤΝ είναι ανάγκη να διαμορφωθεί και εθνική σχετική ρύθμιση ή να τροποποιηθεί κατάλληλα η υπάρχουσα. Επίσης, προτείνεται η θέσπιση κατευθυντήριων γραμμών και κωδίκων ηθικής σε εθνικό επίπεδο για την ανάπτυξη και τη χρήση της ΤΝ, προκειμένου να διασφαλιστεί η συμμόρφωση με αρχές όπως η διαφάνεια, η ευθύνη και η δικαιοσύνη.

Αντιμετώπιση του ψηφιακού χάσματος: Χάραξη στοχευμένων εκπαιδευτικών πολιτικών και επενδύσεις σε ψηφιακές υποδομές για να διασφαλιστεί η ισότητα πρόσβασης στην τεχνολογία και η ανάπτυξη πληροφοριακών και ψηφιακών δεξιοτήτων για όλους τους πολίτες, ανεξαρτήτως κοινωνικού ή οικονομικού υπόβαθρου.

Ενίσχυση της έρευνας στον τομέα της ΤΝ: η ενίσχυση της έρευνας για την τεχνητή νοημο-

σύνη συνδέεται άμεσα με τη θέσπιση πολιτικών που προστατεύουν την αυτονομία και τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου στο ψηφιακό περιβάλλον, διασφαλίζοντας ότι η τεχνολογία ΤΝ αναπτύσσεται και χρησιμοποιείται με τρόπο που είναι συμβατός με τις αξίες και τα δικαιώματα των ανθρώπων. Η έρευνα στον τομέα της τεχνητής νοημοσύνης μπορεί να εστιάσει στην ανάπτυξη ηθικών πλαισίων και αλγορίθμων που σέβονται τα ανθρώπινα δικαιώματα και προωθούν την αυτονομία των ατόμων. Αυτό σημαίνει ότι οι έρευνες μπορούν να επικεντρωθούν στην εξέταση πώς η ΤΝ μπορεί να σχεδιαστεί και να χρησιμοποιηθεί έτσι ώστε να μην παραβιάζει την ιδιωτικότητα ή να περιορίζει την ελευθερία των ατόμων. Επίσης, μέσω της έρευνας επιδιώκεται η ανάπτυξη τεχνικών που εξασφαλίζουν τη διαφάνεια των αποφάσεων που λαμβάνονται από συστήματα ΤΝ. Αυτό αποτελεί κρίσιμο στοιχείο και διασφαλίζει ότι οι αποφάσεις που επηρεάζουν τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι κατανοητές και μπορούν να ελεγχθούν από τους ενδιαφερόμενους. Τέλος, η έρευνα μπορεί να υποστηρίξει την ανάπτυξη εκπαιδευτικών προγραμμάτων για την ενημέρωση και κατάρτιση των ερευνητών και των επαγγελματιών τεχνολογίας, προκειμένου να κατανοήσουν και να ενσωματώσουν τις ηθικές αρχές και τις πολιτικές προστασίας δικαιωμάτων στην ανάπτυξη και χρήση της ΤΝ.

Στήριξη των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων: Προτείνεται η δημιουργία επενδυτικών και εκπαιδευτικών προγραμμάτων και γενικά ενίσχυση των ΜΜΕ για την αντιμετώπιση των ψηφιακών προκλήσεων, ώστε να αυξηθεί η ικανότητά τους να χρησιμοποιούν και να αξιοποιούν την τεχνολογία στις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες.

Οι τεχνολογικές εξελίξεις, ειδικά αυτές στον τομέα της ΤΝ και το σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον απαιτούν την προσαρμογή και την αναμόρφωση του εκπαιδευτικού συστήματος ώστε να μπορέσουν να ανταποκριθούν στις σύγχρονες ανάγκες. Η εκπαίδευση και η κατάρτιση πρέπει να ενσωματώσουν την καλλιέργεια νέων δεξιοτήτων και γνώσεων που σχετίζονται με τις ΤΠΕ, τον προγραμματισμό, την τεχνητή νοημοσύνη, καθώς και ζητήματα ηθικής, εξασφαλίζοντας την ισότητα στην πρόσβαση και την ανάπτυξη πληροφοριακών και ψηφιακών δεξιοτήτων για όλους τους πολίτες. Παράλληλα πρέπει να ενισχύσουν και όπου απαιτείται να ενσωματώσουν την καλλιέργεια και ήπιων δεξιοτήτων, απαραίτητων για τη σύγχρονη ψηφιακή εποχή. Ακολουθεί ένα πλαίσιο δράσεων που στοχεύει στην ενίσχυση της τυπικής εκπαίδευσης και την προώθηση της δια βίου μάθησης. Προτάσεις που στόχο έχουν τη διασφάλιση ότι η κοινωνία θα είναι έτοιμη να αντιμετωπίσει τις προκλήσεις και τις ευκαιρίες στο ψηφιακό γίγνεσθαι.

Προσαρμογή των προγραμμάτων σπουδών της τυπικής εκπαίδευσης στα νέα δεδομένα: Η προσαρμογή των προγραμμάτων σπουδών της τυπικής εκπαίδευσης είναι θεμελιώδης και απαραίτητη για να εξοπλίσει τους αυριανούς πολίτες με κάθε εφόδιο που θα χρειαστούν ώστε να είναι ενεργοί ψηφιακοί πολίτες. Τα προγράμματα σπουδών πρέπει να περιλαμβάνουν σύγχρονα μαθήματα και να καλλιεργούνται επιπλέον δεξιότητες που σχετίζονται με την τεχνολογία, τον πληροφοριακό εγγραμματισμό, τις ψηφιακές δεξιότητες, την τεχνητή νοημοσύνη και θέματα ηθικής. Παράλληλα, είναι ανάγκη σε εθνικό επίπεδο να εγκαταληφθεί επιτέλους το στείο μοντέλο της αποστήθισης και ο μαθητής να αποτελεί το κέντρο της μάθησης, ώστε να ενισχυθεί η κριτική του σκέψη και ανάλυση για να καταστεί αυτόνομος, η μάθηση να είναι διερευνητική και να προαχθεί η δεξιότητα της επίλυσης προβλημάτων. Για να μπορέσει να λειτουργήσει ένα τέτοιο σύστημα, χρειάζονται δομικές αλλαγές και μία γενναία επένδυση στην εθνική παιδεία αν θέλουμε να δημιουργήσουμε αυτόνομους αυριανούς ψηφιακούς πολίτες. Ενημέρωση του εκπαιδευτικού υλικού, ένταξη μεμονωμένων προγραμμάτων πληροφοριακού εγγραμματισμού που θα διδάσκονται από εξειδικευμένους επιστήμονες της πληροφόρησης ή προσαρμογή των μαθημάτων με σκοπό την ένταξη στοιχείων του πληροφοριακού εγγραμμα-

τισμού σε κάθε μάθημα. Επίσης, συνεργασία μεταξύ των εκπαιδευτικών για τη δημιουργία διαθεματικών μαθημάτων. Ενίσχυση του μαθήματος της πληροφορικής και ενημέρωση της ύλης του μαθήματος ώστε να περιλαμβάνει και ζητήματα ΤΝ. Επιπλέον, στοχευμένη επιμόρφωση των εκπαιδευτικών, για να μπορέσουν να ανταποκριθούν.

Εισαγωγή εργαστηρίων ανάπτυξης δεξιοτήτων πληροφοριακού εγγραμματοσίου στην τυπική εκπαίδευση: Η ενσωμάτωση εργαστηρίων πληροφοριακού εγγραμματοσίου θα βοηθήσει τους μαθητές να αναπτύξουν κρίσιμες πληροφοριακές και ψηφιακές δεξιότητες, ενώ θα εκπαιδευτούν με άνεση χρόνου σε όλα τα στοιχεία που καθιστούν ένα άτομο πληροφοριακά εγγράμματο. Προτείνεται η καθιέρωση εβδομαδιαίων εργαστηρίων πληροφοριακού εγγραμματοσίου για όλους τους μαθητές, παροχή δωρεάν πρόσβασης σε ψηφιακούς πόρους και λογισμικά και άλλο σχετικό εξοπλισμό για μαθητές και εκπαιδευτικούς.

Συντονισμός και σύνδεση μαθήματος πληροφορικής με τον πληροφοριακό εγγραμματοσισμό: Η πληροφορική και ο πληροφοριακός εγγραμματοσισμός πρέπει να είναι στενά συνδεδεμένα για να παρέχουν στους μαθητές μια ολιστική κατανόηση των τεχνολογικών δεξιοτήτων και των εφαρμογών τους. Αυτό μπορεί να επιτευχθεί μέσω της ενσωμάτωσης θεματικών ενοτήτων πληροφοριακού εγγραμματοσίου στα μαθήματα πληροφορικής και μέσω της ανάπτυξης διαδραστικών και πρακτικών δραστηριοτήτων που ενισχύουν την κατανόηση των μαθητών. Απαραίτητη είναι η συνεργασία μεταξύ καθηγητών πληροφορικής, επιστημόνων της πληροφορικής και άλλων ειδικοτήτων εκπαιδευτικών για τη δημιουργία διαθεματικών μαθημάτων.

Εκπαίδευση και κατάρτιση ενηλίκων και ηλικιωμένων μέσω εργαστηρίων πληροφοριακού εγγραμματοσίου: Η δια βίου μάθηση είναι απαραίτητη για την ενσωμάτωση όλων των πολιτών στην ψηφιακή κοινωνία. Η εκπαίδευση ενηλίκων και ηλικιωμένων μπορεί να βοηθήσει στην αντιμετώπιση του ψηφιακού χάσματος. Προτείνονται υλοποιήσεις όπως διοργάνωση δωρεάν εργαστηρίων πληροφοριακού εγγραμματοσίου και βασικών ψηφιακών δεξιοτήτων για ενήλικες και ηλικιωμένους σε βιβλιοθήκες, παροχή διαδικτυακών μαθημάτων και εκπαιδευτικού υλικού για αυτοεκπαίδευση και συνεργασία με τις τοπικές κοινότητες για την προώθηση της συμμετοχής στα εκπαιδευτικά προγράμματα.

Εκπαίδευση και κατάρτιση εκπαιδευτικών τυπικής εκπαίδευσης: Οι εκπαιδευτικοί πρέπει να είναι πλήρως καταρτισμένοι και να τους παρέχονται, το πλαίσιο, οι πόροι, οι υποδομές και ο εξοπλισμός για να ενσωματώσουν αποτελεσματικά την τεχνολογία στη διδασκαλία τους. Προτείνεται η παροχή συνεχούς εκπαίδευσης και επαγγελματικής κατάρτισης για τους εκπαιδευτικούς σε θέματα πληροφοριακών και ψηφιακών δεξιοτήτων και τεχνολογίας, η δημιουργία δικτύων και κοινοτήτων πρακτικής για την ανταλλαγή γνώσεων και εμπειριών μεταξύ των εκπαιδευτικών και η δημιουργία κινήτρων για τη συμμετοχή τους σε επιμορφωτικά προγράμματα και την αποτελεσματική εκτέλεση του λειτουργήματός τους.

Η υιοθέτηση αυτών των δράσεων μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην ψηφιακή ωριμότητα της κοινωνίας και να διασφαλίσει ότι όλοι οι πολίτες, ανεξαρτήτως ηλικίας και κοινωνικής τάξης, έχουν την ευκαιρία να αναπτύξουν τις απαραίτητες δεξιότητες για να ανταποκριθούν στις προκλήσεις του σύγχρονου ψηφιακού κόσμου.

VII. Αντί επιλόγου

Το καίριο ερώτημα που πρέπει να απαντηθεί και είναι αυτό που θα καθορίσει το μέλλον μας ως κοινωνίες είναι το εξής:

«Ποιο είναι το μέλλον που θέλουμε, όπου θα έχουμε αυτή την τεχνολογία και όμως θα παραμένουμε ένας ζωντανός και προνοητικός, και ελπίζουμε πολύ καλύτερος, πολιτισμός από

ό,τι είμαστε τώρα; Και αν δεν μπορούμε να σκεφτούμε αυτό το μέλλον, αν δεν μπορούμε να το περιγράψουμε, τότε πρέπει να σκεφτούμε γιατί πάμε εκεί; Αυτό αποτελεί ένα ερώτημα για ολόκληρο τον πολιτισμό μας»

Stuart Russell, Professor of Computer Science at University of California, Berkeley, 2023
(Wagner, 2023)

Βιβλιογραφία

- AI HLEG (2019) *A Definition of AI: Main Capabilities and Disciplines*. Available at: https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56341.
- Aranda, Luis & Perset, Karine (2024). Name it to tame it: Defining AI incidents and hazards <https://oecd.ai/en/wonk/defining-ai-incidents-and-hazards>
- Bawden, D. (2001). Information and digital literacies: a review of concepts. *Journal of documentation*, 57(2), 218-259.
- Brodny J, Tutak M. Digitalization of Small and Medium-Sized Enterprises and Economic Growth: Evidence for the EU-27 Countries. *Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity*. 2022; 8(2):67. <https://doi.org/10.3390/joitmc8020067>
- Calvino, F. and Fontanelli, L. (2023). A portrait of AI adopters across countries: Firm characteristics, assets' complementarities and productivity, OECD Science, Technology and Industry Working Papers, No. 2023/02, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/0fb79bb9-en>
- Council of Europe (2018). ALGORITHMS AND HUMAN RIGHTS: Study on the human rights dimensions of automated data processing techniques and possible regulatory implications. Available at <https://rm.coe.int/algorithms-and-human-rights-en-rev/16807956b5>
- Council of Europe (2024). Media and Information Literacy. Available at <https://www.coe.int/en/web/digital-citizenship-education/media-and-information-literacy>
- Council of the European Union (2024). Interinstitutional File: 2021/0106(COD). Available at https://assets-global.website-files.com/637e4725db842e4068de0899/65c10bb08b530991de1cc9f9_AI%20ACT%20COREPER%20TEXT.pdf
- Cowls, J. et al. (2021a) 'A definition, benchmark and database of AI for social good initiatives', *Nature Machine Intelligence*, 3(2), pp. 111–115. doi: 10.1038/s42256-021-00296-0.
- Detlor, B., Booker, L., Serenko, A., & Julien, H. (2012). Student perceptions of information literacy instruction: The importance of active learning. *Education for information*, 29(2), 147-161.
- Edwards, L. (2022). Expert explainer: The EU AI Act proposal. Available at <https://www.adalovelaceinstitute.org/resource/eu-ai-act-explainer/>
- Edwards, L. (2022). Regulating AI in Europe: four problems and four solutions. Ada Lovelace Institute, 15, 2022.
- Edwards, L. (2022). The EU AI Act: a summary of its significance and scope. Available at <https://www.adalovelaceinstitute.org/wp-content/uploads/2022/04/Expert-explainer-The-EU-AI-Act-11-April-2022.pdf>
- Erkkilä, T. (2023). Global indicators and AI policy: Metrics, policy scripts, and narratives. *Review of Policy Research*, 40(5), 811-839.
- EU AI ACT (2024). Available at <https://www.euaiact.com/>
- European Commission (2023). DESI 2023 dashboard for the Digital Decade. Available at <https://digital-decade-desi.digital-strategy.ec.europa.eu/datasets/desi/charts>
- European Commission (2021). Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL LAYING DOWN HARMONISED RULES ON ARTIFICIAL INTELLIGENCE (ARTIFICIAL INTELLIGENCE ACT) AND AMENDING CERTAIN UNION LEGISLATIVE ACTS: Explanatory Memorandum. Available at <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX:52021PC0206>
- European Parliament (2019). Artificial Intelligence ante portas: Legal & ethical reflections. Available at

- [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/634427/EPRS_BRI\(2019\)634427_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/BRIE/2019/634427/EPRS_BRI(2019)634427_EN.pdf)
- European Parliament (2020). Artificial intelligence: threats and opportunities. Available at <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20200918STO87404/artificial-intelligence-threats-and-opportunities>
- European Parliament (2024) EU AI ACT <https://artificialintelligenceact.eu/>
- European Parliament (2024). EU AI Act: first regulation on artificial intelligence. Available at <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20230601STO93804/eu-ai-act-first-regulation-on-artificial-intelligence>
- European Parliament (2020). What is artificial intelligence and how is it used? Available at <https://www.europarl.europa.eu/topics/en/article/20200827STO85804/what-is-artificial-intelligence-and-how-is-it-used>
- Evolving with innovation: The 2024 OECD AI Principles update <https://oecd.ai/en/wonk/evolving-with-innovation-the-2024-oecd-ai-principles-update>
- Fatima, S. et al (2020). National strategic artificial intelligence plans: A multi-dimensional analysis, *Economic Analysis and Policy*, Volume 67, 2020, Pages 178-194, <https://doi.org/10.1016/j.eap.2020.07.008>
- Floridi, L. (2019) 'Translating Principles into Practices of Digital Ethics: Five Risks of Being Unethical', *Philosophy & Technology*, 32(2), pp. 185–193. doi: 10.1007/s13347-019-00354-x.
- Floridi, L. et al. (2020) 'How to Design AI for Social Good: Seven Essential Factors', *Science and Engineering Ethics*, 26(3), pp. 1771–1796. doi: 10.1007/s11948-020-00213-5.
- Floridi, L. and Cowls, J. (2019) 'A Unified Framework of Five Principles for AI in Society', *Harvard Data Science Review*. doi: 10.1162/99608f92.8cd550d1.
- Foffano, F., Scantamburlo, T. & Cortés, A. Investing in AI for social good: an analysis of European national strategies. *AI & Soc* 38, 479–500 (2023). <https://doi.org/10.1007/s00146-022-01445-8>
- Framework, M. (2013). Conceptual Relationship of Information Literacy and Media Literacy: Consideration within the broader Mediacy and. *Conceptual Relationship of Information Literacy and Media Literacy in Knowledge Societies*, 92.
- Hoyer, J. (2011). Information is social: information literacy in context. *Reference Services Review*, 39(1), 10-23.
- Kelly, J. J. (2023). The Roots and Future of Information Literacy:: Reflections from 11+ Years Working with Paul G. Zurkowski, Esq. *Qualitative and Quantitative Methods in Libraries*, 12(3), 403-416.
- Kurbanoglu, S. (2013). An analysis of concept of information literacy. *Media and information literacy for knowledge societies*, 1-42.
- Laux, J., Wachter, S., & Mittelstadt, B. (2024). Trustworthy artificial intelligence and the European Union AI act: On the conflation of trustworthiness and acceptability of risk. *Regulation & Governance*, 18(1), 3-32.
- Leu, D. J., Kinzer, C. K., Coiro, J. L., & Cammack, D. W. (2004). Toward a theory of new literacies emerging from the Internet and other information and communication technologies. *Theoretical models and processes of reading*, 5(1), 1570-1613.
- Li, Cathy (2023). Charting a course for ethical AI governance in the era of advancing technology. Available at <https://www.weforum.org/agenda/2023/10/charting-a-course-for-ethical-ai-governance-in-the-era-of-advancing-technology/>
- Long, D., & Magerko, B. (2020, April). What is AI literacy? Competencies and design considerations. In *Proceedings of the 2020 CHI conference on human factors in computing systems* (pp. 1-16).
- Luana Ladu, L. et al (2024). Technology adoption and digital maturity in the conformity assessment industry: Empirical evidence from an international study, *Technology in Society*, Volume 77. <https://doi.org/10.1016/j.techsoc.2024.102564>
- Marcum, J. W. (2002). Rethinking information literacy. *The library quarterly*, 72(1), 1-26.
- Markless, S., & Streatfield, D. R. (2007). Three decades of information literacy: redefining the parameters. *Change and challenge: Information literacy for the 21st century*, 15-36.

- Miazi, M. A. N. (2023). Interplay of legal frameworks and artificial intelligence (AI): A global perspective. *Law and Policy Review*, 2(2), 01–25.
- Mikalef, P. et al. (2022). Enabling AI capabilities in government agencies: A study of determinants for European municipalities, *Government Information Quarterly*, Volume 39, Issue 4, 2022, <https://doi.org/10.1016/j.giq.2021.101596>
- Morozov, E. (2013) *To Save Everything, Click Here: The Folly of Technological Solutionism*.
- Mylrea M, Robinson N. Artificial Intelligence (AI) Trust Framework and Maturity Model: Applying an Entropy Lens to Improve Security, Privacy, and Ethical AI. *Entropy*. 2023; 25(10):1429. <https://doi.org/10.3390/e25101429>
- Naik, M. M., & Padmini, I. (2014). Importance of information literacy. *International Journal of Digital Library Services*, 4(3), 92-100.
- Ng, D. T. K., Leung, J. K. L., Chu, K. W. S., & Qiao, M. S. (2021) (A). AI literacy: Definition, teaching, evaluation and ethical issues. *Proceedings of the Association for Information Science and Technology*, 58(1), 504-509.
- Ng, D. T. K., Leung, J. K. L., Chu, S. K. W., & Qiao, M. S. (2021) (B). Conceptualizing AI literacy: An exploratory review. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 2, 100041.
- Ng, Charmaine & Prestes, Edson (2023) (C). It's time we embrace an agile approach to regulating AI <https://www.weforum.org/agenda/2023/11/its-time-we-embrace-an-agile-approach-to-regulating-ai/>
- OECD (2024). Artificial Intelligence. Available at <https://www.oecd.org/digital/artificial-intelligence/>
- OECD AI (2024). AI policies in Greece. Available at <https://oecd.ai/en/dashboards/countries/Greece>
- OECD Artificial Intelligence Policy <https://www.oecd.org/digital/artificial-intelligence/>
<https://oecd.ai/en/>
- OECD AI Policy Observatory (2022). Greek National Strategy for AI. Available at <https://oecd.ai/en/dashboards/policy-initiatives/http:%2F%2Faipo.oecd.org%2F2021-data-policyInitiatives-26788>
- OECD AI (2024). OECD AI Principles overview. Available at <https://oecd.ai/en/ai-principles>
- Rader, H. B. (2002). Information Literacy 1973—2002: A Selected Literature Review.
- Raposo, V. L. (2022). Ex machina: preliminary critical assessment of the European Draft Act on artificial intelligence. *International journal of law and information technology*, 30(1), 88-109.
- Russell, S. et al (2023). Updates to the OECD's definition of an AI system explained. Available at <https://oecd.ai/en/wonk/ai-system-definition-update>
- Saunders, L. (2017). Information Literacy: What Does it Mean and Where Does it Fit in?. In *The Emerald Handbook of Modern Information Management* (pp. 379-408). Emerald Publishing Limited.
- Tsamados, A. et al. (2021) 'The ethics of algorithms: key problems and solutions', *AI & SOCIETY*. doi: 10.1007/s00146-021-01154-8.
- UN AI Advisory Board (2023) Governing AI for Humanity https://www.un.org/techenvoy/sites/www.un.org.techenvoy/files/ai_advisory_body_interim_report.pdf
- UNESCO (2024). Artificial Intelligence: Rapid technological advancements in AI are transforming disciplines, economies, and industries, and challenging ideas about what it means to be human. Available at <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence>
- UNESCO (2024). Ethics of Artificial Intelligence: The Recommendation <available at <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics> >
- Veale, M., & Zuiderveen Borgesius, F. (2021). Demystifying the Draft EU Artificial Intelligence Act—Analysing the good, the bad, and the unclear elements of the proposed approach. *Computer Law Review International*, 22(4), 97-112.
- Wagner, Jessica (2023). We need to move beyond the idea that AI is the solution to everything, expert says. Available at <https://www.weforum.org/agenda/2023/10/move-beyond-idea-that-ai-is-the-solution-to-everything/>
- World Economic Forum (2024) Artificial Intelligence <https://intelligence.weforum.org/topics/a1Gb0000000pTDREA2>

- World Economic Forum (2024) Global Future Council on the Future of Artificial Intelligence <https://www.weforum.org/communities/global-future-council-on-artificial-intelligence/>
- Zurkowski, P. (1974) The Information Service Environment: Relationships and Priorities. Related Paper No.5. National Commission on Libraries and Information Science. Available at: <https://files.eric.ed.gov/fulltext/ED100391.pdf>
- Βάση ορολογίας του ΟΗΕ (2024 <https://unterm.un.org/unterm2/en/view/23bd0f7a-7d17-41dd-b1a9-f03c6a82f83b>
- Βίβλος Ψηφιακού Μετασχηματισμού (2021) https://digitalstrategy.gov.gr/vivlos_pdf?page=106
- Ελληνική Δημοκρατία (2023). Ενημερωτικό σημείωμα για τη συνεδρίαση της Συμβουλευτικής Επιτροπής για την Τεχνητή Νοημοσύνη υπό τον Πρωθυπουργό Κυριάκο Μητσοτάκη. Διαθέσιμο σε <https://www.primeminister.gr/2023/10/25/32870>
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2024). Διορθωτικό στη θέση του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου που καθορίστηκε σε πρώτη ανάγνωση στις 13 Μαρτίου 2024 ενόψει της έγκρισης του κανονισμού (ΕΕ) 2024/... του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και την τροποποίηση των κανονισμών (ΕΚ) αριθ. 300/2008, (ΕΕ) αριθ. 167/2013, (ΕΕ) αριθ. 168/2013, (ΕΕ) 2018/858, (ΕΕ) 2018/1139 και (ΕΕ) 2019/2144 και των οδηγιών 2014/90/ΕΕ, (ΕΕ) 2016/797 και (ΕΕ) 2020/1828 (κανονισμός για την τεχνητή νοημοσύνη) P9_TA(2024)0138 (COM(2021)0206 – C9-0146/2021 – 2021/0106(COD)). Available at https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-9-2024-0138-FNL-COR01_EL.pdf
- Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (2000). Χάρτης θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου. Διαθέσιμο σε https://www.europarl.europa.eu/charter/pdf/text_el.pdf
- Κανελλοπούλου-Μπότη, Μαρία, Οι βιβλιοθήκες και η ανάπτυξη των συλλογών τους, Οσελότος, Αθήνα 2020
- Νόμος 4961/2022 Αναδυόμενες τεχνολογίες πληροφορικής και επικοινωνιών, ενίσχυση της ψηφιακής διακυβέρνησης και άλλες διατάξεις.
- Τσαμαδός, Ανδρέας (2021). Τεχνητή Νοημοσύνη για το Κοινωνικό Όφελος – Αποφεύγοντας την Παγίδα της Μονομέρειας. ΕΛΙΑΜΕΠ. Διαθέσιμο στο <https://www.eliamep.gr/>

VI. Μουσεία και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Τα μουσεία στο πεδίο των κοινωνικών συγκρούσεων

.....
Αναστασία Χουρμουζιάδη
.....

Το Σάββατο 11 Μαΐου 2024, κοινό και επιτροπές ειδικών αποθέωσαν το Nemo, Ελβετό ράπερ που, στον 68^ο διαγωνισμό της Eurovision, τραγούδησε το πώς συνειδητοποίησε και συμφιλώθηκε με τη μη-δυναμική του φύση. Η παρουσία του, οπτική έκφραση της ίδιας δήλωσης, κυριάρχησε για αρκετές ώρες στις τηλεοπτικές οθόνες εκατομμυρίων ανθρώπων σε διάφορα σημεία του πλανήτη. Υπό μία έννοια θα μπορούσε να πει κανείς ότι όλο αυτό αποτέλεσε έναν θρίαμβο στο πεδίο της αναγνώρισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αυτό το γεγονός θα ικανοποιούσε πιθανότατα τον Richard Sandell που αφιερώνει ολόκληρο το βιβλίο του με τον τίτλο «Museums, Moralities and Human Rights» στον τρόπο με τον οποίο τα μουσεία χειρίζονται την LGTBQ+ κοινότητα και τα δικαιώματά της¹. Ο Sandell αιτιολογεί την εστίαση του βιβλίου στο γεγονός ότι και ο ίδιος είναι gay και κάλλιστα αντιλαμβάνεται την κοινωνική περιθωριοποίηση και τις κάθε είδους διακρίσεις που βίωναν και βιώνουν τα άτομα αυτά. Επισημαίνει, ωστόσο, ότι τα θέματα των ανθρώπινων δικαιωμάτων δεν περιορίζονται σε ζητήματα φύλου ή σεξουαλικής προτίμησης. Είναι πολλαπλά και εμπλέκονται συνεχώς με αυτά που απασχολούν ένα μουσείο, ανεξάρτητα από το θέμα και την εξειδίκευσή του.

Συμφωνώ απολύτως με τον Richard Sandell. Το ζήτημα είναι αν ένα μουσείο σκοντάφτουντας πάνω στα θέματα αυτά, αποφασίζει να ασχοληθεί μαζί τους ή απλώς τα παρακάμπτει σφυρίζοντας αδιάφορα. Θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι συνήθως συμβαίνει το δεύτερο. Για αναλογιστείτε για παράδειγμα, τις εκθέσεις, που φιλοξενούν τα πάνω από 250 ελληνικά αρχαιολογικά μουσεία. Θυμάστε πουθενά να γίνεται λόγος για τα δικαιώματα των δούλων σε σχέση με εκείνα των Αθηναίων πολιτών; Πιθανόν αυτό να μη μας φαίνεται ιδιαίτερα προβληματικό, καθώς οι δούλοι μοιάζουν σαν μια πολύ ανοίκεια εικόνα που τοποθετούμε στην εξωτική μακρινή χώρα του απώτατου παρελθόντος, με την οποία μικρή μόνο σχέση έχουμε. Αλλά και στα δεκάδες λαογραφικά μουσεία που ασχολούνται με το πιο κοντινό σε μας παρελθόν, θυμάστε αν, ανάμεσα στα αγροτικά εργαλεία, τις πλουμιστές φορεσιές και τις παραδοσιακές πρακτικές, γίνεται πουθενά λόγος για τα καταπατημένα από τους τσιφλικάδες δικαιώματα των κολλήγων και για το πώς κάποια στιγμή αυτοί τα διεκδίκησαν;

Υπάρχουν, ωστόσο, γεγονότα και καταστάσεις του πρόσφατου παρελθόντος, όπου η καταπάτηση των ανθρώπινων δικαιωμάτων φτάνει σε επίπεδα που εμείς σήμερα, για διάφορους λόγους, θεωρούμε οριακά. Αν πριν από μερικές δεκαετίες όλα αυτά θάβονταν στη μουσειακή λήθη, σήμερα, αντίθετα, θεωρούμε ότι πρέπει να τα θυμόμαστε, όσο επώδυνο και αν είναι αυτό. Η ανάγκη της ενθύμησης των τραυματικών στιγμών του παρελθόντος είναι, βεβαίως, απότοκη της γενικότερης μνημονικής υστερίας που χαρακτηρίζει την εποχή μας², αλλά επιπλέον σχετίζεται με την επιθυμία να μην ζήσουμε στο μέλλον ανάλογες καταστάσεις. Αν και

1 Sandell, R. (2017). *Museums, Moralities and Human Rights*. Routledge.

2 Ανάμεσα στην πλούσια βιβλιογραφία των τελευταίων χρόνων που αναφέρεται στην έμφαση στις πρακτικές ενθύμησης του παρελθόντος που χαρακτηρίζει την εποχή μας βλέπε ενδεικτικά: Connerton, P. (1989). *How Societies Remember*. Cambridge University Press, Huyssen, A. (2003). *Present Pasts. Urban Palimpsests and the Politics of Memory*. Stanford University Press, Macdonald, S. (2013). *Memorylands: Heritage and Identity in Europe Today*. Routledge, Misztal, B. (2003). *Theories of Social Remembering*. Open Editions.

μόνο μερικοί γραφικοί δάσκαλοι έχουν μείνει να υποστηρίζουν ότι διδασκόμαστε από τα λάθη του παρελθόντος³, το πρόταγμα «ποτέ ξανά» θεωρούμε ότι οπωσδήποτε βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στην ενθύμιση των παρελθοντικών δεινών.

Και έτσι, άρχισαν να ξεφυτρώνουν σε όλο τον κόσμο μουσεία που ως κατάλληλος μηχανισμός ενθύμισης κλήθηκαν να διαχειριστούν τη λεγόμενη «δύσκολη κληρονομιά»⁴. Συνήθως θεωρείται ότι ο επιθετικός προσδιορισμός «δύσκολη» αναφέρεται στα εγγενή της χαρακτηριστικά. Εγώ, ωστόσο, υποστηρίζω ότι η δυσκολία έγκειται, πρωτίστως, στην οπτική μέσα από την οποία αντιμετωπίζεται η κληρονομιά εν γένει⁵. Όταν για παράδειγμα η μάχη της Τριπολιτσάς εκτίθεται ως ένδοξη στιγμή θριάμβου απέναντι στους Αγαρηνούς αποτελεί μια απολύτως εύκολη κληρονομιά. Αν, αντίθετα, αποφασίσουμε να την εκθέσουμε ως ένα ειδικό έγκλημα πολέμου, αυτομάτως παίρνει τον χαρακτηρισμό «δύσκολη».

Με άλλα λόγια, αυτά τα, ας τα ονομάσουμε «μνημονικά», μουσεία, αντίθετα με τη μακρά παράδοση των τυπικών μουσείων, κλήθηκαν να περιγράψουν όχι στιγμές προγονικού μεγαλείου και εθνικής υπερηφάνειας, αλλά στιγμές φρίκης και μαρτυρίου. Αν και αυτή η στροφή αποτέλεσε μια ενδιαφέρουσα εξέλιξη στον χώρο των μουσείων και των πραγμάτων που θα μπορούσε κανείς να συναντήσει στις εκθέσεις τους, στην ουσία δεν αποτέλεσε μια ουσιώδη διαφοροποίηση στην παγιωμένη οπτική τους γωνία. Δηλαδή, τα μουσεία δεν άρχισαν να διακρίνουν το πώς το παρελθόν που παρουσιάζουν, όλο το παρελθόν, περιλαμβάνει στιγμές όπου θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα καταπατώνται, πολύ συχνά με εντελώς φρικτό τρόπο. Αντίθετα, ξεχώρισαν πολύ προσεκτικά συγκεκριμένα τμήματα του παρελθόντος σαν προβληματικές νησίδες, μέσα σε έναν κόσμο που κατά τα άλλα αρμενίζει γαλήνια σε μια θάλασσα ισότητας, αδελφοσύνης και αλληλοσεβασμού.

Στα μουσεία αυτά, κατά κανόνα, ο εκθεσιακός φακός εστιάζεται πάνω στα θύματα και στις προσωπικές τραγικές τους ιστορίες⁶. Αντί για τη συνήθη άνωθεν παρουσίαση «αντικειμενικών» δεδομένων, εδώ προτάσσονται οι μαρτυρίες μιας μικρο-ιστορικής προσέγγισης που απευθύνονται περισσότερο στο συναίσθημα, παρά στη λογική επεξεργασία⁷. Αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο από το γεγονός ότι, αντίθετα με τον κατά κανόνα ψυχρό τρόπο παρουσίασης των αρχαιολογικών και άλλων ιστορικών μουσείων, στα «μνημονικά» αυτά μουσεία, επιστρατεύονται περισσότερο πολυαισθητηριακά και διαδραστικά εκθεσιακά εργαλεία. Έτσι, ο επισκέπτης καλείται να μπει, έστω και για λίγο, στη θέση του θύματος, ώστε να καταδικάσει τα κτήνη που προκάλεσαν τόσο πόνο.

Και πράγματι, μπορώ και προσωπικά να δηλώσω ότι οι επισκέψεις μου σε μουσεία αφιερωμένα στο Ναζιστικό Ολοκαύτωμα αποτέλεσαν έντονες συναισθηματικά εμπειρίες⁸. Εγώ,

3 Βλ. ενδεικτικά Λιάκος, Α. (2012). *Πώς το Παρελθόν γίνεται Ιστορία*. Πόλις.

4 Βλ. ενδεικτικά Arnold-de-Simine, S. (2013). *Mediating Memory in the Museum. Trauma, Empathy, Nostalgia*. Palgrave Macmillan, Lennon, J. J., & Foley, M. (1999). *Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and 'Dark Tourism'*. *Journal of Travel Research*, 38(1), 46–50. <https://doi.org/10.1177/004728759903800110>, Macdonald, S. (2008). *Difficult Heritage. negotiating the Nazi Past in Nuremberg and beyond*. Routledge, Opatow, S. (2011). *How This Was Possible: Interpreting the Holocaust*. *Journal of Social Issues*, 67(1), 205–224. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2010.01694.x>.

5 Χουρμουζιάδη, Α. (2016). *‘Ο άνθρωπος παιδί μου είναι σαν το νερό. Δεν το σταματάει τίποτε...! Εκθέτοντας την προσφυγική κρίση*. Museolab, Χουρμουζιάδη, Α. & Νικολοπούλου, Κ. (2020). *Κάτω από τους κυβόλιθους. Εκθέτοντας την κοινωνική σύγκρουση*. Museolab.

6 Sodaro, A. (2018). *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press.

7 Arnold-de-Simine, S. (2013). *Mediating Memory in the Museum. Trauma, Empathy, Nostalgia*. Palgrave Macmillan, de Jong, S. (2015). *Mediatized Memory. Video Testimonies in Museums*. In M. Henning (Ed.), *The International Handbooks of Museum Studies: Media* (pp. 69–93). John Wiley & Sons.

8 Τα μουσεία που αναφέρονται στο Ολοκαύτωμα των Εβραίων από τους Ναζί, κατά τη διάρκεια του Β' Παγκόσμιου

ωστόσο, και οι φίλοι που μοιράστηκαν μαζί μου τη συγκίνηση, ήμασταν ήδη πεισμένοι ότι η ανθρωπότητα δεν θα έπρεπε να επιτρέψει να συμβεί κάτι παρόμοιο στο μέλλον. Φεύγουν, όμως, με την ίδια σκέψη όλοι οι επισκέπτες του μουσειοποιημένου στρατοπέδου συγκέντρωσης στο Άουσβιτς; Αν και η επίσκεψη αυτή αποτελεί μέρος της ρουτίνας, για παράδειγμα, όλων των σχολικών τάξεων της Πολωνίας, οι τελευταίες δημοσκοπήσεις δείχνουν ότι αυξητική τάση που φτάνει στο 12% παρουσιάζει το ακροδεξιό κόμμα Confederacia που αμφισβητεί την ψήφο των γυναικών και υπόσχεται μια Πολωνία «χωρίς εβραίους και αδελφές». Κρίνοντας, μάλιστα, από τη γενικότερη άνοδο της επιρροής των νεοναζιστικών κομμάτων σε όλη την Ευρώπη, μάλλον η λογική του «ποτέ ξανά» δε μοιάζει να έχει εμπεδωθεί στη συνείδηση των κοινωνιών στις οποίες τα μουσεία του Ολοκαυτώματος απευθύνονται.

Μήπως, επομένως οι εκθέσεις αυτές να είναι, τελικά, αναποτελεσματικές; Μήπως τα εκθεσιακά μέσα που χρησιμοποιούνται δεν μπορούν να προκαλέσουν την επιθυμητή ενσυναίσθηση; Δεν νομίζω ότι το ζήτημα είναι τεχνικό και σίγουρα δεν αφορά την πλειονότητα των σχετικών, εξαιρετικών από τεχνική άποψη, εκθέσεων που έχω υπόψη μου. Οι καλά σχεδιασμένες αυτές εκθέσεις διεγείρουν συναισθηματικά τον επισκέπτη⁹. Τον εμπλέκουν εντονότερα με τα όσα η έκθεση παρουσιάζει, και τον οδηγούν με μεγαλύτερη πειστικότητα σε συγκεκριμένες νοητικές επεξεργασίες και συμπεράσματα, που καθορίζονται, φυσικά, από τον δημιουργό της εκθεσιακής αφήγησης. Άρα, κατά τη γνώμη μου, το πρόβλημα είναι ποια είναι η βαθύτερη στόχευση των εκθέσεων αυτών πέρα από την απλή ενθύμηση.

Εξετάζοντας, επομένως, πιο προσεκτικά την πλειονότητα των εκθέσεων των μνημονικών μουσείων διαπιστώνουμε ότι το φαινόμενο που παρουσιάζεται εκθεσιακά, αντιμετωπίζεται ως μοναδική απόκλιση από την κοινωνική κανονικότητα και δεν εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο που να δίνει τις αφορμές για την κριτική ερμηνεία του. Οι παραβάτες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων εμφανίζονται στις εκθέσεις αυτές ως παράφρονες ή ως σχηματοποιημένες καρικατούρες που εκπροσωπούν ένα μεταφυσικό απόλυτο κακό, με αποτέλεσμα ο επισκέπτης να

ου Πολέμου είναι πλέον αρκετά σε όλο τον κόσμο και έχουν απασχολήσει ιδιαίτερα τη βιβλιογραφία και, μάλιστα, από πολλές διαφορετικές οπτικές. Βλ. ενδεικτικά Appelbaum, R. (1995). Designing an 'Architecture of Information'. The United States Holocaust Memorial Museum. *Curator: The Museum Journal*, 38(2), 87–94, Bardgett, S. (2012). The Material Culture of Persecution: Collecting for the Holocaust Exhibition at the Imperial War Museum. In G. Were & J. C. H. King (eds), *Extreme Collecting. Challenging Practices for 21st Century Museums* (pp. 19–36). Berghahn, Charlesworth, A., & Addis, M. (2002). Memorialization and the Ecological Landscapes of Holocaust Sites: the cases of Plaszow and Auschwitz-Birkenau. *Landscape Research*, 27(3), 229–251. <https://doi.org/10.1080/0142639022014950>, Dekel, I. (2009). Ways of looking: Observation and transformation at the Holocaust Memorial, Berlin. *Memory Studies*, 2(1), 71–86. <https://doi.org/10.1177/1750698008097396>, Jacobs, J. (2008). Gender and collective memory: Women and representation at Auschwitz. *Memory Studies*, 1(2), 211–225. <https://doi.org/10.1177/1750698007088387>, Lennon, J. J., & Foley, M. (1999). Interpretation of the Unimaginable: The U.S. Holocaust Memorial Museum, Washington, D.C., and 'Dark Tourism'. *Journal of Travel Research*, 38(1), 46–50. <https://doi.org/10.1177/004728759903800110>, Miles, W. (2002). Auschwitz: Museum Interpretation and Darker Tourism. *Annals of Tourism Research*, 29(4), 1175–1178. [https://doi.org/10.1016/S0160-7383\(02\)00054-3](https://doi.org/10.1016/S0160-7383(02)00054-3), Opatow, S. (2011). How This Was Possible: Interpreting the Holocaust. *Journal of Social Issues*, 67(1), 205–224. <https://doi.org/10.1111/j.1540-4560.2010.01694.x>, Staines, D. (2001). Museum Auschwitz. *Space and Culture*, 1(10), 63–90, Young, K. (2009). Auschwitz-Birkenau. The challenges of Heritage Management following the Cold War. In W. Logan & K. Reeves (eds), *Places of Pain and Shame. Dealing with 'Difficult Heritage'* (pp. 50–67). Routledge.

- 9 Arnold-de-Simine, S. (2013). *Mediating Memory in the Museum. Trauma, Empathy, Nostalgia*. Palgrave Macmillan, Gregory, K., & Witcomb, A. (2007). Beyond Nostalgia: the role of affect in generating historical understanding at heritage sites. In S. Knell, S. MacLeod, & S. Watson (eds), *Museum Revolutions: How Museums change and are changed* (pp. 263–275). Routledge, Martini, A., & Buda, D. M. (2018). Dark tourism and affect: framing places of death and disaster. *Current Issues in Tourism*, 0(0), 1–14. <https://doi.org/10.1080/13683500.2018.1518972>.

πιστεύει ή τουλάχιστον να ελπίζει ότι είναι μάλλον απίθανο να πέσει επάνω τους στη δική του ζωή.

Το ενδιαφέρον είναι μάλιστα, ότι παρά την έμφαση στις ατομικές ιστορίες των θυμάτων, η χονδροειδής διαχείριση της θυματικής ταυτότητας¹⁰ ως αποκλειστικό και καθαγιαστικό χαρακτηριστικό, οδηγεί και πάλι σε μια σχηματοποίηση της σχέσης καλού – κακού, χωρίς να μένει περιθώριο για τις πολλές γκρίζες ζώνες που οι σχετικές ιστορικές και κοινωνιολογικές μελέτες έχουν αναδείξει.

Επιπλέον, η έμφαση στην ηθική καταδίκη των θυτών και στην αντίστοιχη συμβολική και ηθική δικαίωση των θυμάτων τους, όπως αυτές επιτελούνται στο πλαίσιο της μουσειακής έκθεσης, δεν ενδιαφέρεται για την πραγματική καταδίκη των θυτών και αντίστοιχα την πραγματική επανόρθωση των θυμάτων, ενώ, βεβαίως, αφήνει στο περιθώριο της εκθεσιακής αφήγησης τα κοινωνικά και πολιτικά κατάλοιπα της θηριωδίας που παρουσιάζεται. Για παράδειγμα, από τις ελάχιστες είναι αλήθεια ελληνικές εκθέσεις που αναφέρονται στο Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και την αντίσταση εναντίον του φασισμού, δεν εξετάζεται η τύχη των Ναζί που δραστηριοποιήθηκαν εδώ ούτε η μετέπειτα πορεία των πρωτεργατών της αντίστασης, δε συζητάμε το θέμα των γερμανικών αποζημιώσεων και, φυσικά, απουσιάζουν εντελώς οι δωσίλογοι. Επομένως, στο μυαλό της Ελληνικής κοινωνίας, αυτοί οι τελευταίοι έχουν τη μορφή του Δήμου Σταρένιου και όχι μιας πολυπληθούς ομάδας εμπόρων, βιομηχάνων και εφοπλιστών που συνέχισαν, χωρίς πρόβλημα και μάλλον χωρίς τύψεις, να δραστηριοποιούνται οικονομικά και κοινωνικά και μετά τον Πόλεμο¹¹. Με άλλα λόγια, η πλειονότητα των εκθέσεων που συζητούμε επιλέγει συνειδητά να μη θίξει τις συστημικές δομές που επιτρέπουν ή καλύτερα ενθαρρύνουν την παραβίαση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, ακριβώς επειδή την έχουν ανάγκη για την επιβίωση και την αναπαραγωγή τους.

Οι παραπάνω κριτικές επισημάνσεις μπορούν να εντοπιστούν σε μια σειρά κειμένων που έχουν κατατεθεί από ανθρώπους που αγωνιούν τόσο για τα μουσεία και το ρόλο τους, όσο και για τα ανθρώπινα δικαιώματα¹². Τα κείμενα αυτά αποτελούν στην ουσία εκκλήσεις για να αλλάξουν τα πράγματα, ιδιαίτερα στα μεγάλα κρατικά μουσεία. Αν και συμφωνώ με τις επισημάνσεις των συναδέλφων μου, θεωρώ άστοχες αυτές τις εκκλήσεις. Δεν πιστεύω, με άλλα λόγια, ότι θα μπορούσαν τα πράγματα να είναι αλλιώς, όσο μιλούμε για τα μουσεία που ως θεσμοί αποτελούν ιδεολογικούς μηχανισμούς του κράτους¹³. Ως τέτοιοι έχουν ως στόχο να πείσουν τους πολίτες για την ορθότητα των ηθικών και πολιτικών αρχών που ένα κράτος πρεσβεύει. Έτσι και τα ανθρώπινα δικαιώματα αναγνωρίζονται μόνο στον βαθμό που δεν θίγουν την καθεστηκυία

10 Jeffery, L., & Candea, M. (2006). The Politics of Victimhood. *History and Anthropology*, 17(4), 287–296. <https://doi.org/10.1080/02757200600914037>, Sodaro, A. (2020). Selective memory: memorial museums, human rights, and the politics of victimhood. In J. Apsel & A. Sodaro (eds), *Museums and Sites of Persuasion. Politics, memory and Human Rights* (pp. 19–36). Routledge.

11 Πρβλ. Χαραλαμπίδης, Μ. (2023). *Οι δωσίλογοι. Ένοπλη, πολιτική και οικονομική συνεργασία στα χρόνια της Κατοχής*. Αλεξάνδρεια.

12 Giblin, J., Ramos, I., & Grout, N. (2019). Dismantling the Master's House. Thoughts on Representing Empire and Decolonising Museums and Public Spaces in Practice An Introduction. *Third Text*, 33(4–5), 471–486. <https://doi.org/10.1080/09528822.2019.1653065>, Luke, T. (2022). *Museum Politics. Power plays at the exhibition*. University of Minnesota Press, Reeves, A., & Heath-Kelly, C. (2020). Curating conflict: political violence in museums, memorials, and exhibitions. *Critical Military Studies*, 6(3–4), 243–253. <https://doi.org/10.1080/23337486.2020.1797328>, Sandell, R. (2005). Constructing and Communicating equality. The social agency of museum space. In S. MacLeod (Ed.), *Reshaping Museum Space. Architecture, Design, Exhibitions* (pp. 185–200). Routledge, Sodaro, A. (2018). *Exhibiting Atrocity. Memorial Museums and the Politics of Past Violence*. Rutgers University Press.

13 Althusser, L. (1991). Ideology and Ideological State Apparatuses. In *Lenin and Philosophy and other Essays* (pp. 85–126). Monthly Review Press.

τάξη που το μουσείο, όπως και μια σειρά άλλοι θεσμοί προασπίζουν. Ακριβώς για αυτό τον λόγο στην φετινή Eurovision, αναγνωρίστηκε μεν το δικαίωμα του Nemo στη μη δυαδικότητα, αλλά όχι το δικαίωμα του Σουηδού τραγουδιστή Eric Saade να φορέσει στον καρπό το χαρακτηριστικό μαντήλι της πατρίδας του Παλαιστίνης.

Βεβαίως, έξω από την λαμπρή αίθουσα του διαγωνισμού υπήρχαν χιλιάδες άνθρωποι που διαμαρτύρονταν, επειδή η Ισραηλινή τραγουδίστρια, ασκώντας το δικαίωμά της να διαγωνιστεί αποτελούσε πρόκληση, καθώς, την ίδια στιγμή, η κυβέρνηση της χώρας της στερούσε με βίαιο τρόπο από τους παλαιστίνιους το δικαίωμα της πρόσβασης σε τροφή, νερό, στέγη, περίθαλψη. Το δικαίωμα να έχουν πατρίδα. Με όλα αυτά θέλω απλώς να πω ότι δεν έχει νόημα να αντιμετωπίζουμε τα ανθρώπινα δικαιώματα μέσα από μια ηθική και α-χρονική υπερτοπική οπτική, αποσιωπώντας το γεγονός ότι η διεκδίκηση και η εξασφάλισή τους αποτελούν πάντα ένα πεδίο κοινωνικής σύγκρουσης¹⁴.

Και για να επιστρέψω πάλι στο θέμα μου, θα πρέπει να ομολογήσουμε ότι τα μουσεία δε συμπαθούν καθόλου τις κοινωνικές συγκρούσεις. Αυτές εισάγονται, όταν και αν εισαχθούν, στις μουσειακές εκθέσεις και πάλι μόνο ως τετελεσμένα γεγονότα του παρελθόντος. Ως ανωμαλίες της παγκόσμιας ισορροπίας και όχι ως κινητήριοι μοχλός της κοινωνικής εξέλιξης, όπως υπογραμμίζουν οι κοινωνιολόγοι¹⁵. Στόχος, επομένως, των σπάνιων μουσειακών εκθέσεων που θίγουν παρόμοια ζητήματα είναι η προώθηση της κοινωνικής συμφιλίωσης ως οριστικό κλείσιμο μιας περιόδου συγκρούσεων. Αυτό, για παράδειγμα, προωθείται από το Ulster Museum στο Belfast που επιδιώκει να καλλιεργήσει την συμφιλίωση καθολικών και προτεσταντών, τώρα που τα ιρλανδικά troubles μοιάζει να ανήκουν στο παρελθόν¹⁶.

Καθόλου δε συμπαθώ τις βόμβες και ένιωση έναν κρύο ιδρώτα όταν έβλεπα τα σημάδια από τις σφαίρες του IRA που υπάρχουν ακόμη στα κτίρια του Μπέλφαστ. Ωστόσο, ακόμη και αν ονειρευόμαστε έναν κόσμο όπου όλοι οι άνθρωποι θα έχουν τα ίδια δικαιώματα και θα ζούνε μονιασμένοι, ο κόσμος αυτός εδώ που ζούμε απέχει πολύ από αυτή την ειδυλλιακή εικόνα. Και μέσα σε αυτό τον άνισο κόσμο, κάθε μουσείο δεν μπορεί παρά να υπερασπίζεται τα δικαιώματα μιας κοινωνικής ομάδας που ενδέχεται, την ίδια στιγμή, να αμφισβητεί ή και να καταπατά τα δικαιώματα μιας άλλης.

Έτσι, το Museum of Tolerance και Centre of Human Dignity στην Ιερουσαλήμ ιδρύθηκε από το Ισραηλινό κράτος με χρήματα που δόθηκαν από το Ίδρυμα Simon Wiesenthal, εμβληματικής μορφής του αγώνα για την τιμωρία των Ναζί εγκληματιών¹⁷. Ωστόσο, παρά το όνομα και τις προγραμματικές του προθέσεις, χτίστηκε πάνω σε ένα ιστορικό παλαιστινιακό νεκροταφείο. Τα σκαπτικά μηχανήματα κατέστρεψαν εκατοντάδες τάφους, διέλυσαν σκελετούς και καταπάτησαν κυριολεκτικά το δικαίωμα των παλαιστινίων να διαχειριστούν, σύμφωνα με τις αρχές τους, τα πολιτισμικά τους κατάλοιπα. Την ίδια περίοδο, μια παλαιστινιακή οργάνωση, χωρίς εμπλοκή της Παλαιστινιακής Αρχής, κατάφερε να συγκεντρώσει τα απαραίτητα κεφάλαια και να δημιουργήσει το Εθνικό Μουσείο της Παλαιστίνης, διεκδικώντας σε συμβολικό επίπεδο την

14 Douzinas, K. (2000). *The end of Human Rights. Critical legal thought at the turn of the century*. Hart Publishing, Douzinas, K., & Gearty, C. (eds). (2014). *The meanings of rights. The philosophy and social theory of human rights*. Cambridge University Press, Meister, R. (2010). *After Evil. A Politics of Human Rights*. Columbia University Press.

15 Χουρμουζιάδη, Α. και Νικολοπούλου, Κ. (2020). *Κάτω από τους κυβόλιθους. Εκθέτοντας την κοινωνική σύγκρουση*. Museolab.

16 Crooke, E. (2001). Confronting a troubled history: Which past in Northern Ireland's museums? *International Journal of Heritage Studies*, 7(2), 119–136. <https://doi.org/10.1080/13527250120060169>.

17 Hijazi, A. (2016). Toward Spacio-cide: Building the Museum of Tolerance over the Mamilla Cemetery in Jerusalem. *Jerusalem Quarterly*, 67, 97–109, Makdisi, S. (2010). The Architecture of Erasure. *Critical Inquiry*, 36(3), 519–559. <https://doi.org/10.1086/653411>.

αναγνώριση των δικαιωμάτων ενός έθνους¹⁸. Η κατασκευή του ολοκληρώθηκε το 2016, παρά τα συνεχή εμπόδια που επέβαλε το Ισραηλινό κράτος. Το μοναδικό εμπόδιο που δεν κατάφερε να ξεπεράσει είναι το ότι οι παλαιστίνιοι που μένουν -ή πιο σωστά έμεναν- στη λωρίδα της Γάζας και στις υπόλοιπες κατεχόμενες περιοχές σπάνια είχαν το δικαίωμα να περάσουν τα δεκάδες μπλόκα και να επισκεφθούν το μουσείο που έγινε για να τονίζει με την παρουσία του το δικαίωμα των παλαιστινίων να ζουν εκεί. Έτσι το εντυπωσιακό κτίριο, κατά το πρότυπο των συνήθων εθνικών μουσείων, μάταια περιμένει τους ξεσπιτωμένους παλαιστίνιους. Αντίθετα, το Μουσείο Gush Katif, στεγάζεται σε ένα μικρό και αδιάφορο κτίσμα στην Ιερουσαλήμ, καθώς δεν είχε καμιά κρατική υποστήριξη¹⁹. Καθόλου περίεργο αφού στόχος του είναι να μιλήσει για τους εβραίους που βίαια μετακίνησε ο Αριέλ Σαρόν από τα σπίτια τους στη λωρίδα της Γάζας. Σπίτια, βέβαια, στα οποία είχαν εγκατασταθεί, μετά τον Πόλεμο των Έξι Ημερών, στο πλαίσιο της εξίσου βίαιης επέκτασης του Ισραήλ στα παλαιστινιακά εδάφη.

Ορισμένοι φαντάζομαι θα δυσανασχετούν μπροστά σε αυτή την ποικιλία αντιμαχόμενων μουσειακών μουσειακών εγχειρημάτων. Θα μπορούσε, όμως, ένα μουσείο να τακτοποιήσει στις εκθέσεις του όλα αυτά τα αλληλοσυγκρουόμενα δικαιώματα, σε μια προβληματική -και συνήθως ατελέσφορη- λογική ίσων αποστάσεων; Θα είχε νόημα ένα μουσείο να παριστάνει το ουδέτερο, μαζεύοντας προσεκτικά κάλυκες από σφαίρες και σπασμένα αντικείμενα μέσα στα χαλάσματα, ετοιμάζοντας τη συλλογή μιας μελλοντικής έκθεσης προσαρμόζοντας, συνειδητά ή ασυνείδητα, την αφήγησή της στις απόψεις των αφεντικών του; Σε αυτή την κατεύθυνση κινήθηκε, για παράδειγμα, το Museum of London που συνέλεγε αφίσες, πλακάτ και μικροαντικείμενα των διαδηλωτών που συμμετείχαν στο κίνημα Occupy London²⁰, τα πρώτα χρόνια της οικονομικής κρίσης, σπεύδοντας να χώσει το κίνημα στον αποστειρωμένο χώρο της ιστορίας που παρατηρούμε από απόσταση επειδή δεν μας αφορά. Ή επειδή το μουσείο θέλει να μας πείσει ότι μας αφορά μόνο για εγκυκλοπαιδικούς λόγους.

Τα ανθρώπινα δικαιώματα όμως, μάλλον, μας αφορούν και η εξασφάλισή τους περνάει μέσα από καθημερινές συγκρούσεις. Στο πλαίσιο αυτό κάθε μουσείο παίρνει θέση. Δεν μπορεί να γίνει αλλιώς. Το πρόβλημα, είναι, όταν παριστάνει ότι μένει έξω από την κοινωνική αρένα και ότι υπερασπίζεται με αντικειμενικότητα και νηφαλιότητα τα ανθρώπινα δικαιώματα, εν γένει. Επειδή τότε παραπλανά τους επισκέπτες του και, με τον τρόπο αυτό, τους εμποδίζει να μάθουν, να σκεφτούν, να ενδυναμώσουν με επιχειρήματα τη δική τους θέση και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους, μέσα ή έξω από τους τοίχους του μουσείου.

Εν τω μεταξύ, το κράτος του Ισραήλ, τους τελευταίους επτά μήνες, σκότωσε 15.000 παιδιά ισχυριζόμενο ότι υπερασπίζεται το δικαίωμά του για αυτοάμυνα. Σε ποιο μουσείο θα χωρέσουμε αυτή τη φρίκη;

18 Abu-Lughod, L. (2020). Imagining Palestine's Alter-Natives: Settler Colonialism and Museum Politics. *Critical Inquiry*, 47(1), 1–21. As'ad, A. T. (2024). Exhibiting Nation: A Brief History of Palestinian Exhibition Making in the Twentieth Century. *Journal of Palestine Studies*, 1–22. <https://doi.org/10.1080/0377919X.2024.2322460>, Burke, F. (2020). Exhibiting activism at the Palestinian Museum. *Critical Military Studies*, 6(3–4), 360–375. <https://doi.org/10.1080/23337486.2020.1745473>.

19 Zecharya, B. (2016). Museumizing trauma: Social politics and memory after the 2005 evacuation of the Jewish communities of Gaza. *Memory Studies*, 9(4), 471–487. <https://doi.org/10.1177/1750698015601180>.

20 Gledhill, J. (2012). Collecting Occupy London: Public Collecting Institutions and Social Protest Movements in the 21st Century. *Social Movement Studies: Journal of Social, Cultural and Political Protest*, 11(3–4), 342–348. <https://doi.org/10.1080/14742837.2012.704357>.

Το μουσείο ως παράγοντας ενημέρωσης, επικοινωνίας και διασφάλισης ανθρώπινων δικαιωμάτων: μια κοινή προσπάθεια των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου και της Εθνικής Πινακοθήκης

.....
Jessica Anna Rogalska
Μαρίνα Παπασωτηρίου
Σταύρος Βηλίζος
.....

Η παρούσα μελέτη περίπτωσης αναφέρεται στην κοινή προσπάθεια των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου και της Εθνικής Πινακοθήκης να λειτουργήσει το μουσείο ως παράγοντας ενημέρωσης, επικοινωνίας και διασφάλισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Η συμβολή χωρίζεται σε τέσσερις ενότητες. Προηγείται μια εισαγωγή για τις έννοιες μουσεία και ανθρώπινα δικαιώματα και ακολουθεί η ανάδειξη της προσέγγισης του κοινωνικού ρόλου του μουσείου μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Στο κυρίως μέρος γίνεται αναφορά στην πρότασή μας για μια νέα μεθοδολογία που εστιάζει στο θέμα και στηρίζεται στο τρίπτυχο ενημέρωση, επικοινωνία και διασφάλιση. Τέλος, η έρευνα ολοκληρώνεται με τη σύντομη παρουσίαση των επόμενων παρεμβάσεων που θα ακολουθήσουν άμεσα από τη συνεργασία των δύο φορέων. Στους στόχους αυτής της έρευνας συγκαταλέγεται πρωτίστως η διαμόρφωση και ανάδειξη μιας νέας μεθοδολογίας μέσω της οποίας το κάθε μουσείο μπορεί να δραστηριοποιηθεί στον συγκεκριμένο τομέα εφαρμόζοντας καλές πρακτικές.

I. Εισαγωγή: Μουσεία και ανθρώπινα δικαιώματα

Η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (UDHR) του 1948 από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών θεωρείται μία βάση επίσης για τον χώρο του πολιτισμού και των μουσείων. Κυρίως μέσα από τα δυο πιο σημαντικά άρθρα της θεμελιώνονται τα ανθρώπινα δικαιώματα: «Όλοι οι άνθρωποι γεννιούνται ελεύθεροι και ίσοι με αξιοπρέπεια και δικαιώματα» και «Κανείς δεν μπορεί να τους τα στερήσει»¹.

Στο διεθνές δίκαιο, πέρα από άλλα που ακολούθησαν, το 1966 ορίζονται με νομική υπόσταση από τον Οργανισμό Ηνωμένων Εθνών τα δύο Σύμφωνα: για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (International Covenant on Civil and Political Rights)² και για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα (International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights)³.

Οι αναδυόμενες προκλήσεις του 21^{ου} αιώνα, όπως οι διακρίσεις, πόλεμοι και πανδημίες, υπογραμμίζουν την ανάγκη να στραφεί η προσοχή στη διασφάλιση και ολιστική προσέγγιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, αφού αποτελούν ζωτικής σημασίας θεμέλια για τη βιώσιμη λει-

1 ΟΗΕ (1948). Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Διαθέσιμο στο <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights>.

2 ΟΗΕ. (1966). Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα. Διαθέσιμο στο <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights>.

3 ΟΗΕ. (1966). Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα. Διαθέσιμο στο <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-economic-social-and-cultural-rights>.

τουργία τόσο της κοινωνίας γενικότερα, όσο και των μουσείων ειδικότερα. Επομένως, είναι σημαντικό να παρουσιαστεί η σταδιακή χρονική πορεία των μουσείων στην έρευνα και ενσωμάτωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στην λειτουργία τους.

Η Επιτροπή του Διεθνούς Συμβουλίου των Μουσείων το 2009 τόνισε την ευθύνη των μουσείων για την εφαρμογή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την προώθηση της ισότητας και ποικιλομορφίας⁴. Το 2010 καθιερώνεται η Ομοσπονδία των Διεθνών Μουσείων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (Federation of International Human Rights Museums) με σκοπό να δημιουργηθεί ένα περιβάλλον παγκόσμιου διάλογου, ανταλλαγής βέλτιστων πρακτικών και ενδυνάμωσης των μουσείων απέναντι στις προκαταλήψεις και τις ανισότητες⁵.

Στους Στόχους Βιώσιμης Ανάπτυξης που πρότείνει ο ΟΗΕ με την Ατζέντα 2030 αναδεικνύεται επιπλέον η σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον πολιτισμό. Αυτό επιβεβαιώθηκε το 2016 στο συνέδριο του ICOM. Συγκεκριμένα, υιοθετήθηκε η ερμηνεία της UNESCO σύμφωνα με την οποία τα μουσεία είναι χώροι εκπαίδευσης, έμπνευσης και διαλόγου, διασφαλίζοντας τη σύνδεσή τους με τους παραπάνω στόχους⁶.

Στην τυπολογία των μουσείων αναφέρονται ξεχωριστά εκείνα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως το Εθνικό Κέντρο Πολιτικών και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Ατλάντα, το Liberty Οσάκα στην Ιαπωνία, το Auschwitz-Birkenau και το Μουσείο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Καναδά. Ωστόσο, το 2018 στο Μουσείο για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα του Καναδά, το ICOM σε συνεργασία με την Ομοσπονδία των Διεθνών Μουσείων Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων κατέληξε στο συμπέρασμα πως «όλα τα μουσεία είναι εν δυνάμει μουσεία ανθρωπίνων δικαιωμάτων»⁷.

Το ψήφισμα του ICOM το 2019 για την αειφορία και την εφαρμογή της Ατζέντας 2030 αναγνωρίζει την αξία των κοινοτικών μουσείων ως παράγοντα προώθησης ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁸. Συνεπώς το 2020, ο McGhie, διευθυντής της συμβουλευτικής εταιρείας Curating Tomorrow, συνέταξε τον βοηθητικό οδηγό «Μουσεία και ανθρώπινα δικαιώματα: τα ανθρώπινα δικαιώματα ως βάση για τη δημόσια υπηρεσία» με στόχο την καθοδήγηση των μουσείων και της κοινότητας του στην κατανόηση και εκπλήρωση των κοινωνικών του καθηκόντων⁹. Εντελώς πρόσφατα, το ICOM με τον νέο ορισμό του Μουσείου το 2022¹⁰ και τον Κώδικα Ηθικής Δεοντολογίας¹¹, ενισχύει και αναδεικνύει την λειτουργία ενός μουσειακού οργανισμού με γνώμονα τα ανθρώπινα δικαιώματα.

4 ICOM. (2009). Torreon Declaration on Museum Responsibility to Promote Human Rights.

5 Βλ. <https://www.liverpoolmuseums.org.uk/FIHRM>.

6 Bokova, I. (2015). Recommendation concerning the Protection and Promotion of Museums and Collections, their Diversity, and their Role in Society at General Conference at its 38th Session Paris, 17 November 2015.

7 Κανελλοπούλου-Μπότη, Μ. (2023). Μουσεία και Δίκαιο Ίδρυση, αναγνώριση και είδη μουσείων, θεμελιώδη δικαιώματα και πνευματική ιδιοκτησία. Εκδόσεις Σάκκουλα, σελ. 108.

8 ICOM. (2019). Resolutions adopted by ICOM's 34th General Assembly Kyoto, Japan.

9 McGhie, H.A. (2020). Museums and Human Rights: human rights as a basis for public service. Curating Tomorrow, UK.

10 Βλ. <https://icom.museum/en/resources/standards-guidelines/museum-definition/>.

11 ICOM (2009). Κώδικας Δεοντολογίας ICOM.

II. Η προσέγγιση ανθρώπινων δικαιωμάτων (human rights-based approach) και ο κοινωνικός ρόλος

Από τα παραπάνω γίνεται κατανοητό πως με την πάροδο του χρόνου εντείνεται η επίδραση του παράγοντα των ανθρώπινων δικαιωμάτων στον χώρο του μουσείου. Μια διάσταση που προβάλλεται μέσω της προσέγγισης των ανθρώπινων δικαιωμάτων από τα μουσεία είναι αυτή του κοινωνικού τους ρόλου.

Σε αυτό το πλαίσιο, οι Orange και Carter το 2012 πρότειναν τον όρο «Μουσειολογία των ανθρώπινων δικαιωμάτων» εστιάζοντας στη συμπερίληψη και την ποικιλομορφία, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μεταμοντέρνας μουσειολογίας. Πρόκειται για μια εξελισσόμενη θεωρία με πρακτικές που αναγνωρίζει στο μουσείο τη δυνατότητα δημιουργίας ιδανικού χώρου για την ενδυνάμωση των μελών της κοινότητας και την αντιμετώπιση κοινωνικών ζητημάτων και παραβιάσεων των ανθρώπινων δικαιωμάτων, όχι μόνο ως κτίρια που στεγάζουν και αναπαριστούν μνήμες, αλλά ως παράγοντες που εμπλέκονται ενεργά σε πολιτικά ζητήματα και υπερασπίζονται το δίκαιο παίρνοντας δημόσια θέση¹². Αυτή η θεωρία βασίζεται σε μια γενικότερη προσέγγιση που επικεντρώνεται στη συνειδητή και συστηματική ενίσχυση των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε όλες τις πτυχές της ανθρώπινης ανάπτυξης, με γνώμονα την ποιότητα της ζωής.

Επιπλέον, σύμφωνα με την Ατζέντα 2030 ο πολιτισμός ως παράγοντας της ανάπτυξης δεν είναι σε καμία περίπτωση ένα στατικό και ουδέτερο φαινόμενο. Αντανακλάται στις συμπεριφορές και τις σχέσεις μεταξύ των κοινωνιών και στον ορισμό του τρόπου με τον οποίο οι άνθρωποι σχετίζονται μεταξύ τους και με το περιβάλλον¹³. Θεωρούμε πως ο ρόλος του μουσείου είναι κοινωνικός, αφού οφείλει να ανταποκρίνεται στα κοινωνικά ζητήματα και κυρίως να εναντιώνεται στις ανισότητες μέσω της συμπερίληψης όλων των κοινοτήτων, ειδικά των περιθωριοποιημένων¹⁴. Συνεπώς, δημιουργείται ένα πλαίσιο διεκδίκησης της πολιτικής φωνής και κοινωνικής ταυτότητας των ατόμων.

Η προσέγγιση του ρόλου του μουσείου με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα έχει ως στόχους, μεταξύ άλλων, από την μια την ενδυνάμωση των ατόμων, μέσω της συμμετοχικότητας ώστε να διεκδικούν και να ασκούν τα δικαιώματά τους. Από την άλλη, στοχεύει στον σεβασμό, την προστασία και την εκπλήρωση των ανθρώπινων δικαιωμάτων από τα μουσεία μέσω της λειτουργίας τους, δηλαδή ως φορείς καθηκόντων (duty bearers)¹⁵.

Η προσέγγιση του ρόλου του μουσείου με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως αναφέρει ο McGhie, προτάσσει πέντε αρχές, της συμμετοχικότητας, της υπευθυνότητας και του κράτους δικαίου, της μη διάκρισης, της ισότητας, της ενδυνάμωσης και σύνδεσης με το πλαίσιο των ανθρώπινων δικαιωμάτων. Αντίστοιχα, οι βασικές προϋποθέσεις για την επίτευξη της αντιστοιχούν στα «πέντε Α» σύμφωνα με την αγγλική ορολογία:

1. Availability: Διαθεσιμότητα του χώρου, πόρων και ευκαιριών για πολιτιστική αλληλεπίδραση

12 Carter, J. & Orange, J. (2012) Contentious terrain defining a human rights museology. *Museum Management and Curatorship*, 27 (2), pp. 11-127.

13 Runesson, K. (2010). A rights-based approach to culture: Museums as actors of social change. In *Mediterranean Yearbook 2010*. IEMed.

14 Perla, A. (2021). Centering the Human in Human Rights Museology. *COMCOL*, No 36 January 2021.

15 McGhie, H.A. (2020). Museums and Human Rights: human rights as a basis for public service. *Curating Tomorrow*, UK.

2. Accessibility: Προσβασιμότητα στην ίση συμμετοχή και απόλαυση της πολιτιστικής ζωής από τα άτομα
3. Acceptability: Αποδοχή των ατόμων και των εμπλεκόμενων κοινοτήτων από τα μουσεία
4. Adaptability: Ευελιξία των μέτρων που αφορούν την πολιτιστική ζωή
5. Appropriateness: Καταλληλότητα των μέτρων για τον σεβασμό των πολιτισμών και των πολιτιστικών δικαιωμάτων των ατόμων και κοινοτήτων¹⁶.

III. Ενημέρωση, επικοινωνία και διασφάλιση

Με βάση όλα τα παραπάνω, προτείνουμε την προσέγγιση κατά την οποία το μουσείο ως κοινωνικός παράγοντας προσανατολίζεται και λειτουργεί βάσει των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα από τους τρεις αλληλένδετους άξονες της ενημέρωσης, της επικοινωνίας και της διασφάλισης τους για το κοινό.

Η εκπαίδευση, πέρα από δικαίωμα από μόνη της, αποτελεί και ένα ουσιαστικό μέσο για την επίτευξη και των υπόλοιπων δικαιωμάτων¹⁷. Μπορεί λοιπόν να θεωρηθεί ένα ισχυρό εργαλείο και για τους τρεις παραπάνω άξονες, αφού μέσω αυτής επιτυγχάνεται η ενδυνάμωση όλων και η υπέρβαση της οικονομικής ανισότητας, ειδικότερα των περιθωριοποιημένων και ευάλωτων ομάδων.

1. Ενημέρωση

Ο παράγοντας της ενημέρωσης, για τα ανθρώπινα δικαιώματα που προσφέρει το μουσείο βασίζεται στη διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για την Εκπαίδευση και Κατάρτιση ανθρωπίνων δικαιωμάτων, καθώς συνδέεται με:

- (α) την εκπαίδευση σχετικά με τα ανθρώπινα δικαιώματα, τη γνώση και κατανόηση τους
- (β) την εκπαίδευση μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, δηλαδή τη διαδικασία της μάθησης με γνώμονα τις αξίες τους, και τέλος
- (γ) την εκπαίδευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα, δηλαδή με την ώθηση προς τα άτομα αυτά να δρουν, να ασκούν, να σέβονται και να διεκδικούν τα δικαιώματά τους¹⁸.

Η εκπαίδευση σχετικά με τις διαστάσεις που αναφέρθηκαν παραπάνω οφείλει να παρέχει στα άτομα γνώσεις, δεξιότητες και αξίες¹⁹. Ειδικότερα, είναι ζωτικής σημασίας για την οικοδόμηση και την πρόοδο των κοινωνιών, καθώς ενδυναμώνει τους κατόχους δικαιωμάτων και προωθεί τη συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Επιπλέον, ενθαρρύνει την ενσυναίσθηση, την ένταξη και τη μη διάκριση, στοιχεία που είναι θεμελιώδη για τη δημιουργία μιας δίκαιης και αλληλέγγυας κοινωνίας.

Σε αυτό το πλαίσιο και τα μουσεία μπορούν να διαδραματίσουν σημαντικό ρόλο στην ενημέρωση των επισκεπτών μέσω των διαδραστικών και συμμετοχικών εκπαιδευτικών προ-

16 McGhie, H.A. (2020). Museums and Human Rights: human rights as a basis for public service. Curating Tomorrow, UK.

17 United Nations, International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights, adopted and opened for signature, ratification and accession by General Assembly resolution 2200A (XXI) of 16 December 1966, entry into force 3 January 1976, art. 13.

18 Todres, J. & Malik, A. (2022) Children's Rights and Human Rights Education Through Museums. Boston University Public Interest Law Journal, Vol. 31, No. 3, p. 239-274, 2022, Διαθέσιμο στο SSRN: <https://ssrn.com/abstract=4101293>.

19 Lokke Rasmussen, M. (2012). The Human Rights Education Toolbox. Danish Institute for Human Rights, Stockholm.

γραμμάτων, που εστιάζουν θεματικά στα ανθρώπινα δικαιώματα²⁰. Συγκεκριμένα, θα ακολουθήσουν παραδείγματα εκπαιδευτικών προγραμμάτων από την Εθνική Πινακοθήκη και τις Μουσειακές Συλλογές του Ιονίου Πανεπιστημίου, για την ενημέρωση σχετικά και μέσω των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Με βάση το δικαίωμα των ατόμων να ζουν με αξιοπρέπεια χωρίς διακρίσεις και προκαταλήψεις και το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης μέσω της τέχνης, η Εθνική Πινακοθήκη σε συνεργασία με το Κ.Ε.Θ.Ε.Α. ΠΑΡΕΜΒΑΣΗ διοργανώνει εικαστικά εργαστήρια και δράσεις στις μόνιμες συλλογές της από το 2014 μέχρι και σήμερα²¹. Η εμπειρία των μελών της κοινότητας του Κ.Ε.Θ.Ε.Α. αποδεικνύει την ευεργετική επίδραση της δημιουργικής καλλιτεχνικής έκφρασης με απώτερο σκοπό την επανένταξη στο κοινωνικό σύνολο. Βάση αυτού του προγράμματος υπάρχει προοπτική για νέες παρεμβάσεις που θα ανταποκρίνονται στον κοινωνικό ρόλο του μουσείου.

Μια καλή πρακτική για την βιωματική αντίληψη και κατανόηση του ανθρώπινου δικαιώματος για ένα ασφαλές και βιώσιμο περιβάλλον αποτελεί η διοργάνωση προγραμμάτων πέρα από τους τέσσερις τοίχους του μουσείου, σε πάρκα, δρόμους κ.λπ.²². Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί εκείνο της Εθνικής Πινακοθήκης για την εξερεύνηση κρυμμένων ιστοριών με μία σειρά ξεναγήσεων στον κήπο του μουσείου, στο πράσινο καταφύγιο του κέντρου του αστικού ιστού της Αθήνας²³.

Μέσω του διαδραστικού εκπαιδευτικού προγράμματος των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου «Όλοι διαφορετικοί» αναδεικνύεται το δικαίωμα στην ισότητα και τη διαφορετικότητα²⁴. Βασικοί στόχοι ήταν να ενημερώσει τους συμμετέχοντες για τις σύγχρονες μορφές τους, να τους προτρέψει να την αποδεχθούν, καθώς και να προσφέρει λύσεις στο πρόβλημα του κοινωνικού αποκλεισμού μέσω της συμμετοχικότητας και της συνεργασίας.

Μια ακόμη προσπάθεια του Πανεπιστημιακού Μουσείου να ενημερώσει το κοινό για τη διαγενεακή συνύπαρξη στο μουσειακό χώρο μέσω της ανάλυσης των εννοιών του τραύματος και της ίασης, με άλλα λόγια του ανθρώπινου δικαιώματος στην υγεία, υλοποιήθηκε με το μουσειοπαιδαγωγικό πρόγραμμα «Bridge the gap» για μικτές ηλικιακές ομάδες²⁵.

2. Επικοινωνία

Ο άξονας της επικοινωνίας βασίζεται σε μια νέα προσέγγιση των μουσειακών εκθέσεων γύρω από τα ανθρώπινα δικαιώματα. Μπορεί να αποτελέσει ισχυρό μέσο για τη σύνδεση των ανθρώπων με αυτά και την κατανόησή τους μέσα από τις προσωπικές εμπειρίες. Τα εκθέματα μπορούν μέσα από μια νέα αφήγηση να αντανakλούν τα βιώματα ενός ατόμου ή μιας κοινότητας²⁶. Τα σύγχρονα μουσεία οφείλουν να δημιουργούν εκθέσεις όχι πια με τον παραδοσιακό τρόπο που εστιάζει στην αισθητική, αλλά κυρίως με γνώμονα αυτές να μπορούν να προκαλέ-

20 Κανελλοπούλου-Μπότη, Μ. (2023). Μουσεία και Δίκαιο Ίδρυση, αναγνώριση και είδη μουσείων, θεμελιώδη δικαιώματα και πνευματική ιδιοκτησία. Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 122.

21 Βλ. <https://www.nationalgallery.gr/sinergasies/synergasia-me-to-k-e-th-e-a-paremvasi/>

22 Orange, J. (2016). Translating Law into Practice: Museums and a Human Rights Community of Practice. Human Rights Quarterly. Vol. 38, No. 3 (August 2016), pp. 707.

23 <https://www.nationalgallery.gr/ekdilwseis/pollaples-afigiseis-tou-kipou-tis-ethnikis-pinakothikis/>

24 Βλίζος, Σ. (2023). Το Μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου: Μια πορεία πέντε ετών 2019-2023. Ιόνιο Πανεπιστήμιο, σ.32. Διαθέσιμο στο <https://museum.ionio.gr/gr/>.

25 Βλίζος, Σ., ό.π.

26 ICOM (2009). Κώδικας Δεοντολογίας ICOM. Βλ. Ενότητα 4.2 που αφορά την ερμηνεία των εκθεμάτων.

σουν τη δημόσια και πολιτική υποστήριξη αξιών για πιο προοδευτικά ανθρώπινα δικαιώματα²⁷ και να ενθαρρύνουν σκέψεις πάνω σε διάφορες όψεις της ανθρώπινης ζωής²⁸.

Η έκθεση της άγνωστης σειράς του γλύπτη Χρήστου Καπράλου στην Εθνική Πινακοθήκη οδηγεί στην ταύτιση των παλαιών γεγονότων με το σύγχρονο γίνεσθαι²⁹. Οι εικόνες των βομβαρδισμένων χωριών του Βιετνάμ συντονίζουν τη δημιουργική ένταση του καλλιτέχνη με τον παλμό των παγκόσμιων κινημάτων για την ειρήνη και τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Ο άξονας «επικοινωνία» αναδεικνύεται επιπρόσθετα μέσω της ψηφιακής έκθεσης «Οπτικοποιώντας την Ανθρωπότητα» του Δικτύου Μουσείων Σύγχρονης Τέχνης, στο οποίο συμμετέχει η Εθνική Πινακοθήκη, που διαρθρώνεται σε τρεις ενότητες³⁰. Η “Animus Immortalis Est” που θίγει το φλέγον ζήτημα της αξίας της ανθρώπινης ζωής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας σε μια εποχή επίθεσης κατά των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η ενότητα «Κάτι Σαν Σπίτι» που ασχολείται με την κυριολεκτική και μεταφορική έννοια του δικαιώματος στην εστία και τέλος, αυτή με τίτλο «Κλιματική Κρίση», που τονίζει το ζήτημα της κλιματικής αλλαγής.

Στο πλαίσιο της επικοινωνίας των εννοιών συμμετοχή και προσφορά, για να αναδειχθεί η σημασία της συλλογικής δράσης και των ίσων δικαιωμάτων, με στόχο την πανανθρώπινη ευημερία, η Εθνική Πινακοθήκη οργάνωσε την ψηφιακή έκθεση “Solitaire / Solidaire”³¹. Η συγκεκριμένη σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε κατά τη διάρκεια των μέτρων κοινωνικής απομόνωσης του COVID-19 και προσεγγίζει τις συλλογές της υπό το επίκαιρο θεματικό πρίσμα της κοινωνικής συνοχής.

Ο παράγοντας επικοινωνία εξασφαλίζεται και μέσω της συνεργασίας με τις κοινότητες και τις τοπικές κοινωνίες, το οποίο αποτελεί και υποχρέωση του μουσείου σύμφωνα με τον Κώδικα Δεοντολογίας του ICOM. Καθώς ο κόσμος αλλάζει συνεχώς, πολλές φορές, βλέπουμε τα μουσεία να μειονεκτούν στην ποικιλομορφία της παρουσίασης των συλλογών. Μέσα από την εμπλοκή και συμβολή των ατόμων, ομάδων και κοινοτήτων, τα μουσεία θα διασφαλίσουν μια πληρέστερα τεκμηριωμένη ερμηνεία των εκθεμάτων.

Η επικοινωνία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσα σε ένα μουσείο μπορεί να επιτευχθεί με την επανέκθεση των συλλογών, ειδικά με την προσέγγιση της συμπερίληψης και ενεργής δράσης του ευρύ κοινού, επικυρώνοντας έτσι το δικαίωμα στον πολιτισμό και της συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή³². Σύμφωνα με τα παραπάνω, το Μουσείο του Ιονίου Πανεπιστημίου καλεί το κοινό στην συμμετοχική επανέκθεση της Συλλογής Ιστορίας του Σχολείου και της Εκπαίδευσης με τη δράση «Σχεδιάζουμε μαζί το Σχολικό Μουσείο»³³. Μέσα από την συνεργασία με τους ειδικούς, οι ομάδες εθελοντών σχεδιάζουν το νέο περιεχόμενο και την αντίστοιχη μουσειογραφική παρουσίαση της μόνιμης έκθεσης.

27 Sandell, R. (2012). ‘Museums and the human rights frame’ in R. Sandell and E. Nightingale (eds) *Museums, Equality and Social Justice*, Abingdon: Routledge, pp.195–215.

28 Fleming, D. (2017). *Museums Change Lives*, London: Museums Association.

29 <https://www.nationalgallery.gr/themata-technis/i-agnosti-seira-vietnam-tou-glypti-christou-kapralou-1965-1969/>.

30 <https://www.nationalgallery.gr/sinergasies/diktyo-mouseion-sygychronou-politismou/>.

31 <https://www.nationalgallery.gr/sinergasies/solitaire-solidaire/>.

32 McGhie, H.A. (2020). *Museums and Human Rights: human rights as a basis for public service*. Curating Tomorrow, UK, pp. 54.

33 Βλίζος, Σ., ό.π., σ. 33.

3. Διασφάλιση

Το μουσείο οφείλει να προσφέρει στους ανθρώπους έναν προσβάσιμο δημόσιο ζωτικό χώρο³⁴, όπου μέσα από την έκφραση, συζήτηση και πράξη διασφαλίζει τα ανθρώπινα δικαιώματα. Αυτός ο χώρος μπορεί να επιτευχθεί με τον «μουσειακό ακτιβισμό». Μια έννοια βασισμένη σε ανθρώπινες αξίες και δικαιώματα, για τη διερεύνηση του ρόλου των μουσείων ως κοινωνικά σημαντικών θεσμών, καθώς στοχεύει στον προβληματισμό, την κινητοποίηση και δράση για την αντιμετώπιση των προκλήσεων³⁵.

Η ιδέα του «μουσείου ως ακτιβιστή» αναθέτει στο ίδιο ίδρυμα δράση και ευθύνη³⁶. Το ICOM στηρίζει την ιδέα των μουσείων ως Cultural Hubs, τον χώρο δηλαδή όπου υπάρχει πολιτιστική δραστηριότητα και ανταλλαγή πληροφοριών³⁷. Παρότι η παγκοσμιοποίηση δημιουργεί ευκαιρίες παντού, η έλλειψη οικονομικών πόρων πολλές φορές περιορίζει την πρόσβαση. Επομένως, τα μουσεία οφείλουν να είναι δημόσιοι ανοιχτοί χώροι και δεσμεύονται για την ίση φυσική και πολιτιστική πρόσβαση όλων.

Μπορούν να εξασφαλίσουν και την ίση συμμετοχή, δημιουργώντας ένα φόρουμ επικοινωνίας και διαπραγμάτευσης των συμφερόντων των κοινοτήτων³⁸. Ορισμένα παραδείγματα του παραπάνω εγχειρήματος είναι οι συζητήσεις αυτές των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου πάνω σε σύγχρονα κοινωνικά ζητήματα και το μουσείο:

«Μουσείο και ευ ζην!» για την συμβολή του στην ευζωία και ευημερία και «Το μουσείο ως μέσο κοινωνικής αλλαγής» για τη συμβολή του συμμετοχικού μουσείου στην κοινωνική αλλαγή³⁹

«Πράσινο Δίκτυο Μουσείων Ιονίων Νήσων» για την συμβολή στην αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής⁴⁰.

Μαζί με αυτές τις παρεμβάσεις στις Μουσειακές Συλλογές του Ιονίου Πανεπιστημίου διοργανώνονται ανοιχτές εκδηλώσεις διαλόγου για ιστορικά και σύγχρονα κοινωνικά, πολιτιστικά και επιστημονικά θέματα που δεν σχετίζονται απαραίτητα με τις συλλογές τους. Ένα από τα παραδείγματα εφαρμογής αποτελεί η ανοιχτή συζήτηση «Save the blue» με θέμα την κλιματική αλλαγή και τον κίνδυνο καταστροφής του φυσικού περιβάλλοντος των Ιονίων Νήσων από τις σχεδιαζόμενες εξορύξεις υδρογονανθράκων⁴¹. Επίσης, αξίζει να αναφερθεί η πρόσφατη βιωματική δράση και ανοιχτή συζήτηση στο πλαίσιο της Παγκόσμιας Ημέρας Ευαισθητοποίησης για τον Αυτισμό με τίτλο η «Επίσκεψη στο μουσείο: Οδηγός για επισκέπτες στο φάσμα του αυτισμού». Η πρωτοβουλία αυτή αποσκοπούσε στην ευαισθητοποίηση του κοινού και στον σχεδιασμό οδηγών επίσκεψης σε μουσεία για άτομα στο φάσμα του αυτισμού στη Συλλογή Τυπογραφίας των Μουσειακών Συλλογών του Ιονίου Πανεπιστημίου.

Οι έννοιες συμμετοχικότητα, συμπερίληψη και ανάδειξη νέων συνθηκών παρουσιάστηκαν και συζητήθηκαν επιπλέον με αφορμή τον εορτασμό της Διεθνούς Ημέρας Μουσείου από τις

34 McGhie, H.A. (2020). *Museums and Human Rights: human rights as a basis for public service*. Curating Tomorrow, UK, pp.59.

35 Janes, R. R., & Sandell, R. (eds). (2019). *Museum Activism*. Routledge.

36 Zabalueva, O. (2023). "Not All Museums" memory, politics, and museum activism on the move. *Linköping Studies in Arts and Sciences No. 859*.

37 ICOM. (2019). *Resolutions adopted by ICOM's 34th General Assembly Kyoto, Japan*.

38 Barrett, J. (2015). *Museums, Human Rights, and Universalism Reconsidered*. *The International Handbooks of Museum Studies*, Wiley, p. 93-115. <https://doi.org/10.1002/9781118829059.wbihms106>

39 Βλίζος, Σ. (2023). Ο.π.

40 Βλίζος, Σ. (2023). Ο.π.

41 Βλίζος, Σ. (2023). Ο.π.

Μουσειακές Συλλογές του Ιονίου Πανεπιστημίου. Διοργανώθηκε ειδικά για την περίπτωση μια εκδήλωση με τίτλο «Τα μουσεία της Κέρκυρας συνομιλούν» και διεξήχθη ομιλία της καθηγήτριας Νίκης Νικονάνου με θέμα «Συμμετοχικό και συμπεριληπτικό μουσείο: προσκλήσεις και προοπτικές για την μουσειοπαιδαγωγική»⁴².

Συνεπώς, γίνεται κατανοητό πως η πρόταση για την εμπλοκή του κάθε μουσείου στο συγκεκριμένο νοηματικό πλαίσιο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στηρίζεται στο αλληλένδετο τρίπτυχο ενημέρωση-επικοινωνία-διασφάλιση.

IV. Προοπτικές

Από τα παραπάνω αναδείχθηκε πως οι δυο οργανισμοί, Εθνική Πινακοθήκη και οι Μουσειακές Συλλογές του Ιονίου Πανεπιστημίου, ήδη έχουν προχωρήσει σε ουσιαστικές παρεμβάσεις. Με την υπογραφή ενός συμφωνητικού συνεργασίας το 2023, μεταξύ άλλων, στοχεύουν στη συνέχιση της δραστηριοποίησης σε θέματα ανθρωπίνων δικαιωμάτων μέσω της συμμετοχής του ποικιλόμορφου κοινού σε όλα τα στάδια οργάνωσης και υλοποίησης των ειδικών παρεμβάσεων. Ενδεικτικά, μια από αυτές αποσκοπεί στην ισότιμη πρόσβαση μέσα από τη δράση *slow art* για την άνοια, στους χώρους των δυο οργανισμών, που αφορά το θέμα της ψυχικής υγείας.

Επίσης, η συνεργασία και διάδραση των μουσείων αποτελεί ένα αποτελεσματικό και βιώσιμο μέσο επίτευξης του κοινωνικού τους ρόλου και κατ' επέκταση της ενημέρωσης, επικοινωνίας και διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων⁴³. Παράδειγμα καλής πρακτικής είναι το Δίκτυο Μουσείων Ιονίων Νήσων που συστάθηκε με την πρωτοβουλία του Πανεπιστημιακού Μουσείου και στο οποίο συμμετέχει και η Εθνική Πινακοθήκη.

Τέλος, στο πλαίσιο της προστασίας των δικαιωμάτων των μουσείων αλλά και των επισκεπτών τους, σχεδιάζεται η δημιουργία ενός «Παρατηρητηρίου» από τα δυο ιδρύματα η λειτουργία του οποίου θα συμβάλει:

1. Στη διαρκή πληροφόρηση των μουσείων, των επισκεπτών και των πολιτών γενικότερα σχετικά με το ζήτημα της ενσωμάτωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε σταθερή και συνεπή βάση στους πολιτιστικούς οργανισμούς, μέσα από δράσεις εξοικείωσης και ευαισθητοποίησης με σχετικό περιεχόμενο.
2. Στη διεξαγωγή ερευνών κοινού σχετικά με το επίπεδο τήρησης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε πολιτιστικούς οργανισμούς.
3. Στην επιστημονική μελέτη, στην ανάλυση και στη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων των ερευνών αυτών με σκοπό τη διατύπωση προτάσεων ως προς τη βελτίωση του επιπέδου ενσωμάτωσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στα μουσεία και στους πολιτιστικούς οργανισμούς.
4. Στη συμμετοχή του σε Εθνικά και Ευρωπαϊκά προγράμματα με σχετικό περιεχόμενο.
5. Στην οργάνωση δράσεων συνεργασίας με σχολεία και στη διεξαγωγή στοχευμένων εκπαιδευτικών προγραμμάτων για όλες τις βαθμίδες της εκπαίδευσης.
6. Στη συνεργασία με φορείς με αντίστοιχο ερευνητικό αντικείμενο και δράσεις στην Ελλάδα και το εξωτερικό.
7. Στη δημιουργία ιστότοπου όπου θα προβάλλεται το έργο του, οι δράσεις και οι εκδηλώσεις του και θα υπάρχει πρόσβαση σε ερευνητικό υλικό, αρθρογραφία, καλές πρακτικές, μελέτες και επιστημονικά δοκίμια σχετικά με το θέμα.

42 Βλίζος, Σ. (2023). Ο.π.

43 Κανελλοπούλου-Μπότη, Μ. (2023). Μουσεία και Δίκαιο Ίδρυση, αναγνώριση και είδη μουσείων, θεμελιώδη δικαιώματα και πνευματική ιδιοκτησία. Εκδόσεις Σάκκουλα, σ. 124.

V. Συμπεράσματα

Με την πάροδο του χρόνου, η σημασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον χώρο των μουσείων έχει ενταθεί, ενώ οι σύγχρονες μουσειολογικές πρακτικές επικεντρώνονται στη συμπερίληψη, την ποικιλομορφία και την ενδυνάμωση των κοινοτήτων. Τα μουσεία, αναγνωρίζοντας τον κοινωνικό τους ρόλο, μπορούν να λειτουργούν ως φορείς ενημέρωσης, επικοινωνίας και διασφάλισης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

Η προτεινόμενη μεθοδολογία στηρίζεται στο παραπάνω τρίπτυχο. Αυτή η προσέγγιση θεωρείται αναγκαία για την ενίσχυση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και την υπέρβαση των κοινωνικών ανισοτήτων μέσω της εκπαίδευσης, της συμμετοχικότητας και της συνεργασίας.

Η εκπαίδευση στα ανθρώπινα δικαιώματα είναι κεντρικός άξονας, καθώς επιτρέπει την ενδυνάμωση των ατόμων, την οικοδόμηση μιας δίκαιης και αλληλέγγυας κοινωνίας και την κατανόηση και άσκηση των δικαιωμάτων τους. Μέσω διαδραστικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων, όλα τα μουσεία μπορούν να ενημερώνουν και να ευαισθητοποιούν το κοινό για τα δικαιώματά τους.

Οι μουσειακές εκθέσεις που εστιάζουν στα ανθρώπινα δικαιώματα μπορούν να προάγουν τη συμμετοχή του κοινού και να ενθαρρύνουν τον δημόσιο διάλογο. Η επανέκθεση των συλλογών και η συνεργασία με τις κοινότητες μπορούν να διασφαλίσουν μια πληρέστερη ερμηνεία των εκθεμάτων και να αναδείξουν τη σημασία της συλλογικής δράσης.

Τα μουσεία μπορούν να λειτουργούν ως δημόσιοι χώροι που προάγουν την ίση πρόσβαση και τη συμμετοχή όλων. Μέσα από τη δημιουργία φόρουμ επικοινωνίας και την υποστήριξη της πολιτιστικής δραστηριότητας, τα μουσεία μπορούν να αναλάβουν έναν ακτιβιστικό ρόλο, αντιμετωπίζοντας κοινωνικές προκλήσεις και ενισχύοντας τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Εν κατακλείδι, η μελέτη αυτή καταδεικνύει πως τα μουσεία μπορούν να διαδραματίσουν έναν σημαντικό ρόλο στην προώθηση και διασφάλιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εφαρμόζοντας μια ολοκληρωμένη προσέγγιση που βασίζεται στην ενημέρωση, την επικοινωνία και την ενεργή συμμετοχή του κοινού.

Το Αλφαβητάρι του Κρατούμενου: το δικαίωμα των εγκλειστών στην εκπαίδευση και η εφαρμογή του μέσω των «Μουσειακών Ψιθύρων στο Πανοπτικόν»

.....
Άρτεμη Παπανδρίτσα
Γεώργιος Παπαϊωάννου
.....

I. Εισαγωγή

Το *Αλφαβητάρι του Κρατούμενου* αποτελεί έναν Οδηγό Ενημέρωσης για τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των κρατούμενων, ο οποίος συντάχθηκε από το Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων και τη Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής τον Μάρτιο του 2016. Το έντυπο αυτό εκδόθηκε για πρώτη φορά στην ιστορία των ελληνικών σωφρονιστικών θεσμών, με σκοπό να διανέμεται σε όλους τους «νεοεισερχόμενους» κρατούμενους.

Με την έκδοση αυτή η χώρα μας ανταποκρίθηκε στη διεθνή υποχρέωση που προκύπτει από τους «Ελάχιστους Βασικούς Κανόνες για τη Μεταχείριση των Κρατούμενων» των Ηνωμένων Εθνών (*Κανόνες του Μαντέλα*) του 2015 (άρθρο 54), και τους «Ευρωπαϊκούς Σωφρονιστικούς Κανόνες» του Συμβουλίου της Ευρώπης του 2006 (άρθρο 30), αλλά προβλέπει και ο Σωφρονιστικός μας Κώδικας (άρθρο 24 παρ. 2).

Ο οδηγός αυτός έχει σκοπό να ενημερώνει με τρόπο κατανοητό τον/την κρατούμενο/η για τους κανόνες ασφαλούς συμβίωσης, καθώς και όσα δικαιούται και όσα υποχρεούται μέσα στη φυλακή. Έχει τη μορφή αλφαβηταρίου για να είναι εύκολος στη χρήση του, ενώ έχει γραφεί με γλώσσα, κατά το δυνατόν, απλή. Ο αρχικός σχεδιασμός περιελάμβανε τη μετάφραση και σε άλλες γλώσσες που θα κατανοούν οι αλλοδαποί κρατούμενοι των φυλακών, καθώς ο εγκλειστος πληθυσμός είναι πολύγλωσσος- και επομένως και την επανέκδοσή του.

II. Το δικαίωμα των εγκλειστών στην Εκπαίδευση

Οι πληροφορίες που περιέχονται σε αυτό τον οδηγό αφορούν μεταξύ άλλων ενδεικτικά, το δικαίωμα άδειας, την εκπαίδευση, τα αντικείμενα που επιτρέπονται ή απαγορεύονται στη φυλακή, την υφ' όρον απόλυση, το «βραχιολάκι», την κατ' οίκον έκτιση της ποινής, τη θεραπεία (απεξάρτηση), τα «μεροκάματα», τα επισκεπτήρια, τα πειθαρχικά παραπτώματα και τις ποινές τους, το ωρολόγιο πρόγραμμα της φυλακής, αλλά και τις βασικές υποχρεώσεις του κρατούμενου.

Συνεπώς, όπως αποτυπώνεται σε αυτό «...η φυλακή είναι ένας χώρος κοινής συμβίωσης» και επομένως, «ρυθμίζεται από κανόνες, δηλαδή ένα πλέγμα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων»¹. Μεταξύ αυτών των δικαιωμάτων είναι και το δικαίωμα στην εκπαίδευση.

Ο/η εγκλειστος/η έχει δικαίωμα να υποβάλει αίτηση στο Πειθαρχικό Συμβούλιο, για να πα-

¹ Υπουργείο Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων- Γενική Γραμματεία Αντεγκληματικής Πολιτικής, «Το Αλφαβητάρι του Κρατούμενου», on line στο: <http://www.sofron.gov.gr/to-alfavitari-tou-kratoumenou/>.

ρακολουθήσει ένα πρόγραμμα εκπαίδευσης ή πρόγραμμα επαγγελματικής κατάρτισης που υλοποιείται στο εκάστοτε Κατάστημα Κράτησης που βρίσκεται.

III. Θεωρητικό πλαίσιο

Ο Howard, τον οποίο πολλοί αποκαλούν πατέρα του σωφρονιστικού συστήματος, συσχετίζει τον σωφρονισμό με την αυτοβελτίωση και την επανενσωμάτωση των εγκλείστων και κατά αυτόν τον τρόπο απέδιδε στην ειρική τα γνωρίσματα ενός θεσμού μάθησης, υπό το καθεστώς της ισότιμης επανένταξης και της παραγωγικότητας, όμοιας με τους υπόλοιπους ανθρώπους². Λίγο αργότερα, κατά τους Haydon και Scraton στο σωφρονισμό αποδίδονται νέες οπτικές δίνοντας έμφαση στην προσωπικότητα, στην ικανότητα και στις δυνατότητες βελτίωσης³.

Όσον αφορά στο ισχύον νομικό πλαίσιο της χώρας μας και σύμφωνα με τον νόμο 2776/1999 στο άρθρο 34, παρ. 1 του Σωφρονιστικού Κώδικα που αφορά στα μορφωτικά προγράμματα και τον ελεύθερο χρόνο, η συμμετοχή σε πολιτιστικές εν γένει δράσεις που αφορούν έγκλειστες και έγκλειστους σε Καταστήματα Κράτησης αποτελεί δικαίωμα κάθε έγκλειστου: «Όλοι/ες οι κρατούμενοι/ες έχουν δικαίωμα στην εντός του καταστήματος εν γένει μόρφωση, άθληση, συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες και δημιουργική απασχόληση»⁴.

Ακολουθώντας, και κατά την Κατσελάκη⁵, «η έως τώρα εμπειρία έχει καταδείξει ότι η εκπαίδευση και ο πολιτισμός και μάλιστα μέσα σε οργανωμένες δομές, όπως είναι το σχολείο, σε συνδυασμό με συντονισμένες και συστηματικές δράσεις της μη - τυπικής εκπαίδευσης, έχουν πολλαπλά οφέλη όχι μόνο για την ίδια τη μαθησιακή διαδικασία, αλλά κυρίως ψυχικά, συναισθηματικά και κοινωνικά μέσα από την ολιστική αισθητική και πνευματική ανάπτυξη του ατόμου», αφού «...χωρίς αποτελεσματικά προγράμματα που να βοηθούν τους κρατούμενους να αντιμετωπίσουν τις πολλαπλές προκλήσεις της ζωής τους, η πιθανότητα για επιτυχή επανένταξη τους στην κοινωνία είναι πολύ πενιχρή»⁶.

Άλλωστε και ο επίσημος ορισμός του μουσείου του ICOM ως «ένα μη κερδοσκοπικό ίδρυμα», τίθεται «στην υπηρεσία της κοινωνίας» και «ερευνά, συλλέγει, συντηρεί, ερμηνεύει και εκθέτει υλική και άυλη κληρονομιά». Οι αξιοπαρατήρητες αλλαγές που αφορούν στην ανοικτότητα και την προσβασιμότητα όλων και προσιδιάζουν με τους στόχους του συγκεκριμένου προγράμματος, έχουν ως εξής: «Ανοιχτά στο κοινό, προσβάσιμα και χωρίς αποκλεισμούς, τα μουσεία προωθούν την ποικιλομορφία και τη βιωσιμότητα. Λειτουργούν και επικοινωνούν ηθικά, επαγγελματικά και με τη συμμετοχή των κοινοτήτων, προσφέροντας ποικίλες εμπειρίες για εκπαίδευση, ψυχαγωγία, προβληματισμό και ανταλλαγή γνώσεων»⁷.

2 Howard, J. *The State of Prisons in England and Wales*. London: William Eyres.

3 Haydon, D. & Scraton, P., *Children's rights: rhetoric and reality*. *Criminal Justice Matters*, Vol.76(1), pp:16 – 18, on line στο: https://www.researchgate.net/publication/238402047_Children's_rights_rhetoric_and_reality.

4 Νόμος 2776/1999, (ΦΕΚ 291 Α'), on line στο: <http://www.opengov.gr/lytp/?p=3184>.

5 Κατσελάκη, Α. «*Η εκπαίδευση και ο πολιτισμός ως παράγοντες αντεγκληματικής πολιτικής. Πολιτισμός Χωρίς Δεσμά, Πρακτικά σεμιναρίου σχεδιασμού πολιτιστικών εκπαιδευτικών δράσεων σε καταστήματα κράτησης*», on line στο <https://www.calameo.com/books/004470083256edeefe87b>.

6 United Nations Office on Drugs and Crime, *Introductory Handbook on the Prevention of Recidivism and the Social Reintegration of Offenders*. Criminal Justice Handbook Series. Vienna: English, Publishing and Library Section.

7 Διεθνές Συμβούλιο Μουσείων Ελληνικό Τμήμα, ICOM, on line στο: <https://icom-greece.mini.icom.museum/απόδοση-του-νέου-ορισμού-του-μουσείου/>.

IV. Μεθοδολογία έρευνας

Με αφορμή την εφαρμογή του δικαιώματος στην εκπαίδευση δημιουργήθηκε το πρόγραμμα «Μουσειακοί Ψίθυροι στο Πανοπτικόν». Το συγκεκριμένο πρόγραμμα βασίζεται σε ποιοτική έρευνα -εκείνη η οποία καταδεικνύει μια αντίληψη σύμφωνα με την οποία αφενός η θεωρία και αφετέρου η κατηγοριοποίηση, ακολουθούν ως αποτέλεσμα της συγκέντρωσης και της ανάλυσης των δεδομένων⁸. Αποτελεί ένα πρόγραμμα που εκίνησε, μέσω της συμμετοχικής παρατήρησης, ως απόρροια της εκ βαθέων πίστης μας ότι πως ο πολιτισμός μπορεί να βελτιώσει τον κόσμο, να τον κάνει καλύτερο και δη η μουσειακή εκπαίδευση δύναται να συνδράμει με ωφέλιμο τρόπο γενικά τις ευάλωτες κοινωνικές ομάδες πολλαπλώς και εν προκειμένω, την ευάλωτη κοινωνική ομάδα των εγκλειστών.

Αφορά σε μια σειρά ψηφιακών ξεναγήσεων σε (και από) μουσεία σε όλο τον κόσμο, δίνοντας ιδιαίτερη βαρύτητα στη συζήτηση, που έπεται μετά το τέλος της κάθε περιήγησης. Ο προγραμματισμός των ψηφιακών ξεναγήσεων σχεδιάζεται από το Ερευνητικό Εργαστήριο Μουσειολογίας του Ιονίου Πανεπιστημίου και έχει αποταθεί μέχρι στιγμής - το πρόγραμμα θα συνεχίσει τις ξεναγήσεις και σε άλλα Σωφρονιστικά Καταστήματα την επόμενη χρονιά εστιάζοντας στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό- στους μαθητές του Σχολείου Δεύτερης Ευκαιρίας των Φυλακών Κέρκυρας, Πανοπτικόν. Το Πανοπτικόν είναι ένας τύπος κτιρίου-φυλακής που σχεδιάστηκε από τον Άγγλο φιλόσοφο και κοινωνιολόγο Τζέρεμι Μπένθαμ το 1785. Η ιδέα του σχεδιασμού επιτρέπει τη συνεχή επίβλεψη (-opticon) όλων (pan-) των κρατουμένων. Η αρχή του διαχωρισμού του χώρου σε ατομικά κελιά εφαρμόζεται για πρώτη φορά στη φυλακή του Ghent το 1775⁹- με τη χρήση οπτικοακουστικών μέσων.

Ο υπεύθυνος-ξεναγός κάθε μουσείου «οδηγεί» τους έγκλειστους εκπαιδευόμενους στην εκάστοτε συλλογή και στον εκάστοτε χώρο, μέσω ψηφιακής εφαρμογής. Χρησιμοποιείται απλή ελληνική γλώσσα, ώστε να είναι κατανοητή από το σύνολο των ξεναγούμενων, ή παρέχεται η συμβολή διερμηνέα, κάθε φορά που κάτι τέτοιο θεωρείται αναγκαίο, λαμβάνοντας υπόψη το δεδομένο πως το κοινό των εν λόγω ξεναγήσεων είναι στην πλειονότητα του πολύγλωσσο. Επιπρόσθετα, είναι απαραίτητο να τονιστεί ότι γίνονται απολύτως σεβαστοί οι κανόνες και η ηθική του συγκεκριμένου περιβάλλοντος. Λίγες μέρες πριν από την πραγματοποίηση κάθε ξεναγήσης, οι ξεναγούμενοι λαμβάνουν ένα μικρό κείμενο παρουσίασης του εκάστοτε μουσείου με τα κύρια σημεία αυτού, με σκοπό να γνωρίσουν αντιστοίχως που θα περιηγηθούν και να αποτυπώσουν πιθανά ερωτήματα.

Πέντε Ψηφιακοί «Ψίθυροι» με συχνότητα περίπου μία φορά το μήνα πραγματοποιήθηκαν μέχρι στιγμής. Συγκεκριμένα στο Βέλγιο (Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Αμβέρσα) περιηγήθηκαν σε έργα σύγχρονης τέχνης και στα παρασκήνια του μουσείου, στην Ελλάδα μάθαμε την ιστορία του αυτοκινήτου μέσα από μια «ψηφιακή οδηγική βόλτα σε 4 τροχούς» (Ελληνικό Μουσείο Αυτοκινήτου, Αθήνα), στο Κατάρ γνωρίσαμε την ισλαμική τέχνη και μας διηγήθηκαν τις ιστορίες από το μουσείο με τη μεγαλύτερη επιδραστικότητα στους επισκέπτες (Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης, Ντόχα), στη Νότιο Αφρική επισκεφθήκαμε τον παλαιότερο κρατήρα πρόσκρουσης μετεωρίτη που έχει βρεθεί στη Γη (Κρατήρας Vredefort Dome, Γιοχάνεσμπουργκ) και στην Αγγλία εξερευνήσαμε την παγκόσμια ιστορία και την τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα (Μουσείο Fitzwilliam, Cambridge).

Στις ξεναγήσεις αυτές δεν αποκαλύπτονται τα πρόσωπα των έγκλειστων συμμετεχόντων, σεβόμενοι το πλαίσιο και τους νόμους περί προσωπικών δεδομένων. Επιπρόσθετη προϋπόθε-

8 Alan Bryman, *Μέθοδοι Κοινωνικής Έρευνας*. Μτφ. Σακελλαρίου, Αθήνα, Εκδότης, Gutenberg.

9 Πανοπτικόν, on line στο: <https://web.archive.org/web/20040211164555/http://cartome.org/panopticon2.htm>.

ση υπήρξε η παρουσίαση να γίνεται σε απλή και κατανοητή γλώσσα, ώστε το περιεχόμενο να είναι κατανοητό από όλους τους συμμετέχοντες. Το Σχολείο Δεύτερης Ευκαιρίας του Σωφρονιστικού Καταστήματος Κέρκυρας, κάλυπτε όλα τα οπτικοακουστικά μέσα που απαιτούνταν για την πραγμάτωση αυτού του έργου. Τέλος, το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε χωρίς οικονομικά οφέλη ή άλλες ανταμοιβές για τους συμμετέχοντες, αλλά ενείχε μια ιδιαίτερως ισχυρή αίσθηση ηθικής ανταμοιβής και κοινωνικής προσφοράς.

V. Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας

Τα «Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας» (Σ.Δ.Ε.) είναι «δημόσια σχολεία ενηλίκων στο πεδίο της Διά Βίου Μάθησης. Απευθύνονται σε πολίτες 18 ετών και άνω, που δεν έχουν ολοκληρώσει την εννιάχρονη υποχρεωτική εκπαίδευση. Με τον θεσμό αυτό παρέχεται η δυνατότητα να αποκτήσουν τίτλο ισότιμο με το απολυτήριο Γυμνασίου (ν. 4763/2020), δίνοντας έμφαση στην απόκτηση βασικών προσόντων και στην ανάπτυξη προσωπικών δεξιοτήτων. Σκοπός των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας (Σ.Δ.Ε.) είναι η συνολική ανάπτυξη των εκπαιδευόμενων, η πληρέστερη συμμετοχή τους στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό γίγνεσθαι. Οι στόχοι των Σ.Δ.Ε. είναι:

1. Η ολοκλήρωση της υποχρεωτικής εκπαίδευσης πολιτών 18 ετών και άνω
2. Η επανασύνδεση των εκπαιδευόμενων με τα συστήματα εκπαίδευσης και κατάρτισης
3. Η απόκτηση σύγχρονων γνώσεων, δεξιοτήτων και στάσεων που θα τους βοηθήσουν στην κοινωνική – οικονομική ένταξη και ανέλιξη
4. Η ενίσχυση της αυτοεκτίμησης των εκπαιδευόμενων
5. Η συμβολή στην ένταξή τους στην αγορά ή στη βελτίωση της θέσης τους στον χώρο της εργασίας.

Σήμερα σε όλη τη χώρα λειτουργούν εβδομήντα οκτώ (78) Σ.Δ.Ε., εκ των οποίων τα δώδεκα (12) σε Καταστήματα Κράτησης και 23 εκτός έδρας τμήματα»¹⁰.

VI. Σκοπός και στόχοι του προγράμματος

Το πρόγραμμα στοχεύει να καταδείξει την ευρύτερη συμβολή του πολιτισμού μέσω μουσειακών δράσεων στους εκπαιδευτικούς (και όχι μόνο) χώρους και την πολύπλευρη αξία της λειτουργίας των Σχολείων Δεύτερης Ευκαιρίας, και δη εντός Καταστημάτων Κράτησης, άλλωστε «η εκπαίδευση συμβάλλει στον εξανθρωπισμό της φυλακής και μάλιστα μέσω της Τέχνης»¹¹.

Ειδικότερα στόχος αυτού, είναι να διαφανεί η σημαντικότητα του πολιτισμού εν γένει, αφού μπορεί να κάνει τον άνθρωπο καλύτερο, να τον βελτιώσει κυρίως ηθικά, με απώτερο σκοπό την προαγωγή του πολιτισμού, ως ζωτικής πτυχής της οικοδόμησης της κοινωνικής ευημερίας. Μέσω του πολιτισμού μπορεί τέλος να προαχθεί και η γνώση και η κριτική σκέψη.

¹⁰ Ίδρυμα Νεολαίας και Διά Βίου Μάθησης, *Σχολεία Δεύτερης Ευκαιρίας*, on line στο: <https://sde.inedivim.gr/>.

¹¹ Παπανδρίτσα Α., «Η συμβολή της Τέχνης στον εξανθρωπισμό της φυλακής, μέσω της σωφρονιστικής εκπαίδευσης», Διεθνές Συνέδριο του Ινστιτούτου Εκπαιδευτικής Πολιτικής σε συνεργασία με την Ανωτάτη Σχολή Καλών Τεχνών και τη Στέγη Γραμμάτων & Τεχνών του Ιδρύματος Ωνάση, on line στο: https://www.iep.edu.gr/images/IEP/EPISTIMONIKI_YPIRESIA/Epist_Monades/B_Kyklos/Tehnes/2015/2015-10-02_Arts_n_Education_Book_of_Abstracts.pdf.

VII. Συνοπτική Περιγραφή των Ξεναγήσεων

1. Πρώτη Ψηφιακή Ξενάγηση: Μουσείο Ισλαμικής Τέχνης Ντόχα, Κατάρ

Το μουσείο Ισλαμικής Τέχνης του Κατάρ, που εδρεύει στην πρωτεύουσά του Ντόχα, «άνοιξε» τις διαδικτυακές του πόρτες και πρόβαλε την ιστορία και τον πολιτισμό της. Σε μια πρώτη παρουσίαση, οι συμμετέχοντες έμαθαν πληροφορίες για το Κράτος του Κατάρ, το ανεξάρτητο αυτό εμιράτο της Μέσης Ανατολής και τη Ντόχα που σημαίνει «το μεγάλο δέντρο». Στη συνέχεια, «ξεναγηθήκαμε» μέσα από εικόνες στο μουσείο, στο κτίριο και το πάρκο αυτού, αλλά κυρίως μας διηγήθηκαν τρεις Ιστορίες από το Μουσείο με τη μεγαλύτερη επιδραστικότητα στους επισκέπτες. Η συζήτηση και η αλληλεπίδραση μεταξύ μας έκλεισε την πρώτη μας συνάντηση.

2. Δεύτερη Ψηφιακή Ξενάγηση: Ελληνικό Μουσείο Αυτοκινήτου, Αθήνα

Μετά την ολοκλήρωση της πρώτης ξενάγησης στον μαγικό κόσμο της Ισλαμικής Τέχνης του Κατάρ, μέσα από την ιστορία και τον πολιτισμό αυτού του ανεξάρτητου εμιράτου, σειρά είχε μια «ψηφιακή οδηγική βόλτα σε 4 τροχούς». Μια περιήγηση στην ιστορία του αυτοκινήτου, στη συλλογή αυτού του μουσείου, στην ενημέρωση για τα επιτεύγματα της παγκόσμιας αυτοκινητοβιομηχανίας και ακολούθως σε μια εκπαίδευση στην οδική ασφάλεια και συμπεριφορά. Κυρίως και πρωτίστως μια νοερή βόλτα στα μέρη επιθυμίας του καθενός, με βασικό όχημα την καρδιά και τον νου.

3. Τρίτη Ψηφιακή Ξενάγηση: Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης, Αμβέρσα, Βέλγιο

Αυτή τη φορά μεταφερθήκαμε στον Βορρά της Ευρώπης και πιο συγκεκριμένα, στο Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης της Αμβέρσας στο Βέλγιο. Το *M HKA* είναι ένα μουσείο σύγχρονης τέχνης, κινηματογράφου και εικαστικού πολιτισμού με την ευρεία του έννοια. Είναι ένας ανοιχτός τόπος συνάντησης για την τέχνη, τους καλλιτέχνες και το κοινό, που γεφυρώνει τη σχέση μεταξύ καλλιτεχνικών ζητημάτων και ευρύτερων κοινωνικών ζητημάτων, μεταξύ του διεθνούς και του περιφερειακού, των καλλιτεχνών και του κοινού, της παράδοσης και της καινοτομίας, του προβληματισμού και της παρουσίασης. Οι τηλε-επισκέπτες κλήθηκαν να αφήσουν τη φαντασία τους να καλπάσει ελεύθερα, ώστε να ερμηνεύσουν μερικά από τα έργα που βρίσκονται στις αίθουσες του μουσείου. Η περιήγηση όμως δεν σταμάτησε εκεί. Συνεχίστηκε ρίχνοντας μια κλεφτή ματιά στα παρασκήνια του μουσείου, για να δουν πώς οργανώνονται οι εκάστοτε εκθέσεις και πού αποθηκεύονται τα έργα τέχνης, όταν δεν βρίσκονται στους εκθεσιακούς χώρους.

4. Τέταρτη Ψηφιακή Ξενάγηση: Κρατήρας, Vredefort Dome, Γιοχάνεσμπουργκ, Νότια Αφρική

Η τέταρτη ξενάγηση αφορούσε το Vredefort Dome, το οποίο βρίσκεται περίπου 120 χιλιόμετρα νοτιοδυτικά του Γιοχάνεσμπουργκ και αποτελεί αντιπροσωπευτικό τμήμα ενός μεγάλου κρατήρα που δημιουργήθηκε από πτώση μετεωρίτη. Πριν από περίπου δύο δισεκατομμύρια χρόνια, ένας αστεροειδής με διάμετρο τουλάχιστον 10 χιλιομέτρων έπεσε προς τη Γη. Ο αρχικός κρατήρας, που σήμερα έχει διαβρωθεί, εκτιμάται ότι είχε διάμετρο 250-300 χιλιόμετρα. Είναι ο παλαιότερος κρατήρας πρόσκρουσης μετεωρίτη που έχει βρεθεί στη Γη. Παρέχει κρίσιμα στοιχεία για τη γεωλογική ιστορία της Γης και είναι ζωτικής σημασίας για την κατανόηση της εξέλιξης του πλανήτη. Η τοποθεσία στην οποία βρεθήκαμε ψηφιακά λοιπόν, ονομάζεται Parys

(Πάρις) και ονομάστηκε έτσι από τη Γαλλική πόλη Παρίσι, επειδή βρίσκεται κι αυτή πλάι σε ένα ποτάμι, τον ποταμό Φάαλ. Από την τοποθεσία αυτή φαίνεται πολύ καλύτερα ο κρατήρας και μάλιστα στην ίδια τοποθεσία έχουν βρεθεί μια σειρά από πετρογλυφικά, δηλαδή ζωγραφικές προϊστορικών ανθρώπων σε βράχους και σπηλιές.

5. Πέμπτη Ψηφιακή Ξενάγηση: Μουσείο Fitzwilliam, Μουσείο Τέχνης και Αρχαιοτήτων του Πανεπιστημίου του Cambridge

Η τελευταία μας «βόλτα», πραγματοποιήθηκε στο Μουσείο Fitzwilliam, το Μουσείο Τέχνης και Αρχαιοτήτων του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ. Το μουσείο αυτό- που αποτελεί τον κύριο συνεργάτη των θεαματικών συλλογών των Μουσείων του Πανεπιστημίου του Κέιμπριτζ (UCM) και του Βοτανικού Κήπου- ιδρύθηκε το 1816 και περιλαμβάνει μια από τις καλύτερες συλλογές αρχαιοτήτων και μοντέρνας τέχνης στη δυτική Ευρώπη. Με πάνω από μισό εκατομμύριο αντικείμενα και έργα τέχνης στις συλλογές του, αριστουργηματικούς πίνακες ζωγραφικής και ιστορικά αντικείμενα, εξερευνήσαμε την παγκόσμια ιστορία και την τέχνη από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Οι θησαυροί του μουσείου που απολαύσαμε, περιελάμβαναν έργα τέχνης των *Monet, Picasso, Rubens, Vincent Van Gogh, Rembrandt, Cézanne, Van Dyck και Canaletto*, καθώς και ένα φτερωτό ανάγλυφο από το *Nimrud*.

VIII. Βελτιωτικές προτάσεις στις σχετικές πολιτικές

Η βελτίωση των πολιτικών που αφορούν στην Εκπαίδευση στα Σωφρονιστικά Καταστήματα μπορεί να συμβάλει σημαντικά στην επανένταξη των κρατουμένων στην κοινωνία και στη μείωση της υποτροπής. Ορισμένες προτάσεις για την ενίσχυση αυτών των πολιτικών περιλαμβάνουν:

- Προσαρμοσμένα Εκπαιδευτικά Προγράμματα με τη διεξαγωγή αρχικών διαγνωστικών τεστ για την αξιολόγηση των εκπαιδευτικών αναγκών και επιπέδων των εγκλειστών.
- Εκπαιδευτική Υποδομή και Προσωπικό Εκπαιδευτικό με την πρόσληψη εξειδικευμένων εκπαιδευτικών και εκπαιδευτών με εμπειρία στην εκπαίδευση ενηλίκων και στην εκπαίδευση σε Σωφρονιστικά Καταστήματα.
- Συνεργασίες με Εκπαιδευτικά Ιδρύματα και τη δημιουργία συνεργασιών για την παροχή προγραμμάτων σπουδών και πιστοποιήσεων.
- Μεταβατικά Προγράμματα που θα προετοιμάζουν την αποφυλάκιση αλλά και θα υποστηρίζουν τη σύνδεση με την κοινωνία.
- Προετοιμασία για την αποφυλάκιση με την ανάπτυξη προγραμμάτων προετοιμασίας για την αποφυλάκιση που περιλαμβάνουν εκπαίδευση σε κοινωνικές δεξιότητες, διαχείριση χρημάτων και εύρεση κατοικίας.
- Υποστήριξη μετά την αποφυλάκιση μέσω της συνεχούς υποστήριξης και παρακολούθησης μετά την αποφυλάκιση για τη διασφάλιση της ομαλής επανένταξης στην κοινωνία.
- Με την εφαρμογή αυτών των βελτιώσεων, τα Σωφρονιστικά Καταστήματα μπορούν να προσφέρουν ποιοτική εκπαίδευση και να δημιουργήσουν καλύτερες προοπτικές για τους έγκλειστους, συμβάλλοντας ουσιαστικά στην κοινωνική τους επανένταξη και στην ανθρωποποίηση της ειρκτής.

ΙΧ. Συμπεράσματα

Με όχημα τον πολιτισμό και δη τις μουσειακές δράσεις, οι ευάλωτες κοινωνικά ομάδες ενδυναμώνονται, αναπτύσσοντας εργαλεία και δεξιότητες, στοιχεία ικανά να βελτιώσουν ακόμα και την ίδια την καθημερινή τους ζωή. Κατ' επέκταση, ο πολιτισμός που εν γένει αποτελεί μέσο κοινωνικής ένταξης και ενσωμάτωσης, μπορεί να αποτελέσει και μέσο αποτροπής της παραβατικότητας. Μέσω συνεπώς του εν λόγω προγράμματος, θεωρούμε πως συμβάλουμε στον εξανθρωπισμό της φυλακής, αλλά και στη μεταστροφή των αντιλήψεων της ίδιας της κοινωνίας, αφού η συμμετοχή σε πολιτιστικές δραστηριότητες μπορεί να συμβάλλει και στην ψυχολογική ευημερία των εγκλείστων.

Επίσης, η δημιουργική έκφραση μέσω της τέχνης μπορεί να λειτουργήσει θεραπευτικά, ενισχύοντας την αυτοεκτίμησή τους. Τα μουσεία φαίνεται πως μπορούν να λειτουργήσουν ως γέφυρες μεταξύ των εγκλείστων και της κοινωνίας, καθώς μέσω εκθέσεων και προγραμμάτων που απευθύνονται και στο κοινό, καλλιεργείται η κατανόηση και η αποδοχή των εγκλείστων ως μέλη της κοινωνίας, διευκολύνοντας την επανένταξή τους.

Κοντολογίς, μέσω εκπαιδευτικών πολιτιστικών δράσεων, οι έγκλειστοι έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν και να εκτιμήσουν τον πολιτιστικό πλούτο της χώρας τους και άλλων πολιτισμών και ως εκ τούτου ενισχύεται η πολιτιστική τους συνείδηση και προάγεται ο σεβασμός προς διαφορετικούς πολιτισμούς και αξίες.

Τα παραπάνω οφέλη δείχνουν πως ο πολιτισμός και οι μουσειακές δράσεις μπορούν να αποτελέσουν ένα σημαντικό εργαλείο για την εκπαίδευση και την επανένταξη των εγκλείστων στην κοινωνία, προσφέροντάς τους νέες ευκαιρίες και εφόδια για το μέλλον.

Πολιτισμός, μουσεία, τέχνη και ψηφιακές τεχνολογίες στον 21ο αιώνα: η πραγμάτωση του συνταγματικού δικαιώματος του κοινού

.....
Σοφία Πάσχου
.....

Στον 21ο αιώνα η εξέλιξη των τεχνολογιών είναι ραγδαία. Η πρόσβαση στην πληροφορία και η διάδοση περιεχομένου αποτελούν το ζητούμενο και εισάγουν τους πολίτες σε μια νέα πραγματικότητα, την ψηφιακή. Η αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών στον πολιτισμό, στα μουσεία και στην τέχνη αποτελεί μια σύγχρονη παραδοχή, αλλά και πρόκληση. Διανύουμε την εποχή της ψηφιοποίησης. Πώς όμως θεραπεύεται η ελευθερία της Τέχνης στον ψηφιακό κόσμο; Ποιες είναι οι δυνατότητες που προσφέρονται στο ψηφιακό κοινό; Πώς οι πολίτες ασκούν και αξιοποιούν το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης; Πώς ασκείται το δικαίωμα της πρόσβασης, αλλά και της καλλιτεχνικής έκφρασης; Η παρούσα συμβολή προσεγγίζει αυτά τα ερωτήματα. Περιγράφει τις εκφάνσεις και το περιεχόμενο που λαμβάνει το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας της Τέχνης για το κοινό κατά την άσκηση του στον φυσικό κόσμο, αλλά και τον τρόπο που αυτό πραγματώνεται σε ψηφιακή διάσταση και περιβάλλον.

I. Εισαγωγή

Τις τελευταίες δεκαετίες η εξέλιξη των τεχνολογιών είναι έντονη και διαρκώς κλιμακούμενη. Η πρόσβαση στην πληροφορία και η διάχυση γνώσης και περιεχομένου αποτελούν το ζητούμενο και εισάγουν τους πολίτες σε έναν νέο διαδικτυακό και ψηφιακό κόσμο. Η συμβολή θα προσεγγίσει τον τρόπο με τον οποίο θεραπεύεται η ελευθερία της Τέχνης με την παρουσία των ψηφιακών τεχνολογιών και συγκεκριμένα, το συνταγματικό δικαίωμα της πρόσβασης του κοινού μέσα από το παραδείγματα. Μέσα από αυτά γίνονται καλύτερα και ευκολότερα κατανοητές οι νέες δυνατότητες που δίνουν στους πολίτες οι ψηφιακές τεχνολογίες και εφαρμογές. Το τελευταίο είναι σημαντικό για την ενδυνάμωση της ψηφιακής πολιτείας (citizenship). Η συμβολή εκκινεί με αναφορά σε βασικές έννοιες μέσω βιβλιογραφικής επισκόπησης. Συνεχίζει με την προσέγγιση του συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος στην Τέχνη και τις εκφάνσεις που αυτό λαμβάνει και την πραγμάτωση του στη σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα και συγκεκριμένα το δικαίωμα πρόσβασης του κοινού και κλείνει με συμπεράσματα και προτάσεις για μελλοντικά βήματα στην πρακτική και στην έρευνα.

II. Έννοιες και βιβλιογραφική επισκόπηση

1. Η παρουσία και η συμβολή των ψηφιακών τεχνολογιών στην τέχνη, στα μουσεία και στον πολιτισμό

Διανύουμε την ψηφιακή εποχή. Οι χώροι πολιτισμού, τα μουσεία, η τέχνη και η καλλιτεχνική έκφραση γενικότερα συμμετείχαν στις ψηφιακές προ(σ)κλήσεις. Μέσα στην πορεία τους στο χωροχρόνο, τα μουσεία έχουν περάσει από διάφορες φάσεις. Από την προσανατολισμένη στα αντικείμενα προσέγγιση (object-oriented), στην προσέγγιση με κέντρο τον επισκέπτη (visitor

-centred) και πιο πρόσφατα, στην προσέγγιση με επίκεντρο την τεχνολογία (technology-driven). Τα μουσεία του 21^{ου} αιώνα έχουν ενδυναμώσει τον ανθρωποκεντρικό χαρακτήρα τους και υιοθετούν ολοένα και περισσότερο τη χρήση ψηφιακών εφαρμογών και τεχνολογιών, και πιο πρόσφατα τη χρήση τεχνητής νοημοσύνης¹.

Οι ψηφιακές τεχνολογίες έχουν δημιουργήσει τις τελευταίες δεκαετίες πολυτροπικά περιβάλλοντα, τα οποία βελτιστοποίησαν και αναβάθμισαν την μουσειακή εμπειρία, ενίσχυσαν την έννοια της συμπερίληψης και διαμόρφωσαν νέα μουσειακά σχήματα². Το ψηφιακό μουσείο είναι ένα μουσείο πληροφωρίας, εμπειρίας και αλληλεπίδρασης. Δεν είναι απλά ένας φυσικός χώρος με αναλογικό περιεχόμενο. Είναι ένας χώρος που επεκτείνεται πέρα από το κτήριο, σε ψηφιακό και διαδικτυακό επίπεδο και περιβάλλον, το οποίο διαθέτει διαδραστικά, θεματικά, ακόμα και θεατρικά στοιχεία. Τα μουσεία και οι χώροι πολιτισμού γενικότερα διαθέτουν πλέον διαδικτυακές πύλες πληροφωριών (portals)³, διαδικτυακά εκθέματα, τρισδιάστατες απεικονίσεις, απτικές εφαρμογές (haptics)⁴, προθήκες ψηφιακών μουσείων⁵ και μουσειακά (σοβρά) ψηφιακά παιχνίδια (serious games)⁶.

Αντίστοιχα, η τέχνη δεν έμεινε ανεπηρέαστη από την παρουσία των ψηφιακών τεχνολογιών. Οι νέες διαδραστικές τεχνολογίες και τα πολυμέσα εξάπτουν τη φαντασία των καλλιτεχνών, αφού προσφέρουν νέα μέσα και εργαλεία για τον εμπλουτισμό της καλλιτεχνικής δημιουργίας τους. Τα νέα ψηφιακά δεδομένα ενισχύουν τον πειραματισμό και οδηγούν τους καλλιτέχνες και την τέχνη σε νέα και καινοτόμα μονοπάτια⁷. Η παρουσία νέων εργαλείων και μέσων έκφρασης οδήγησε στην εμφάνιση νέων μορφών τέχνης. Προς τα τέλη του 20^{ου} αιώνα εμφανίζονται πλέον νέοι όροι και ορισμοί για νέες μορφές και νέα είδη τέχνης, οι οποίοι οδηγούν σε περαιτέρω εξέλιξη και έκφραση στον 21^ο αιώνα. Όροι όπως τέχνη νέων μέσων (new media art)⁸, τέχνη υπολογιστή⁹, κινούμενα σχέδια (animation), τέχνη του διαδικτύου (internet art), ψηφιακή τέχνη (digital art) διαμορφώνουν νέες μορφές τέχνης και καλλιεργούν νέες ισορροπίες μεταξύ καλλιτέχνη και μέσου.

Στη σύγχρονη πραγματικότητα η ψηφιοποιημένη τέχνη, δισδιάστατα και τρισδιάστατα, έχει έντονη παρουσία. Σε αυτή την περίπτωση πρόκειται για ψηφιοποίηση εικόνων, έργων τέχνης, εκθεμάτων, γλυπτών κ.λπ., τα οποία ψηφιοποιούνται προκειμένου να μπορούν να φιλοξενηθούν σε ιστοσελίδες του διαδικτύου. Όλα τα μεγάλα και γνωστά μουσεία και γκαλερί διαθέτουν πλέον ιστοσελίδες, στις οποίες ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί με ένα φυλλο-

1 Virto, R.N., Lopez. M.F.B. (2019), "Robots, Artificial Intelligence, and Service Automation to the Core: Remastering Experiences at Museums", Ivanov, S. and Webster, C. (eds.) *Robots, Artificial Intelligence, and Service Automation in Travel, Tourism and Hospitality* (pp. 239-253). Bingley: Emerald Publishing Limited.

2 Loran, M. (2005). Use of websites to increase access and develop audiences in museums: experiences in British national museums. *Digithum*, 7, 23-28.

3 Golub, K., Ziolkowski, P. M., & Zlodi, G. (2022). Organizing subject access to cultural heritage in Swedish online museums. *Journal of Documentation*, 78(7), 211-247.

4 Mihelj, M., & Podobnik, J. (2012). *Haptics for Virtual Reality and Teleoperation*, Dodrecht: Springer Science and Business Media.

5 Tanikawa, T., Narumi, T., & Hirose, M. (2013). *Mixed reality digital museum project*. In Yamamoto S. (Ed.), Paper presented *International Conference on Human Interface and the Management of Information HIMI 2013* (pp. 248-257). Berlin: Springer.

6 Paliokas, I., & Sylaiou, S. (2019). A Classification Model for Serious Games Used in Museums, Galleries and Other Cultural Sites. In *Strategic Innovative Marketing and Tourism: 7th ICSIMAT, Athenian Riviera, Greece, 2018* (pp. 1057-1064). Springer International Publishing.

7 Δεληγιάννης, Γ. (2007). *Διαδραστικά Πολυμέσα και Ψηφιακή Τεχνολογία στις Τέχνες*. Αθήνα: Fagotto books.

8 Manovich, L. (2002). *The language of new media*. Cambridge, MA: MIT Press.

9 Lopes, D. (2009). *A philosophy of computer art*. UK: Routledge.

μετρητή (browser) και να απολαύσει συλλογές από πίνακες, γλυπτά και άλλα καλλιτεχνήματα, ενώνοντας με αυτόν τον τρόπο, ευρηματικά τα μουσεία, το διαδίκτυο και την πρόσβαση στο ψηφιακό μουσειακό υλικό. Τα παραδείγματα πολυάριθμα, όπως αυτό του Μουσείου Reiss-Engelhorn στο Mannheim της Γερμανίας. Στο μουσείο αυτό δημιουργήθηκαν τριδιάστατες ψηφιακές απεικονίσεις από πολύ μικρά χρυσά αντικείμενα από το νησί της Java στην Ινδονησία σε πολύ υψηλή ανάλυση¹⁰.

Στο ψηφιακό περιβάλλον, λοιπόν διαμορφώνεται μια ψηφιακή κοινότητα και ένα ψηφιακό κοινό. Τι είναι όμως η ελευθερία της τέχνης για το κοινό σε αυτό το περιβάλλον; Ποιο περιεχόμενο λαμβάνει; Και πώς το ασκούν οι πολίτες;

2. Η συνταγματική ελευθερία της τέχνης

Η ελευθερία της τέχνης στην Ελλάδα κατοχυρώνεται στο Σύνταγμα. Πρόκειται για ένα ατομικό δικαίωμα, εξαιρετης σπουδαιότητας και για τον λόγο αυτό έχει συμπεριληφθεί στο Σύνταγμα, τον ανώτερο νόμο του κράτους με αυξημένη τυπική ισχύ. Σύμφωνα λοιπόν με το άρθρο 16 παρ. 1 εδ. α' Σ. «Η τέχνη και η επιστήμη, η έρευνα και η διδασκαλία είναι ελεύθερες η ανάπτυξη και η προαγωγή τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους...». Το δικαίωμα είναι εξουσία! Παρέχεται από το δίκαιο στα φυσικά και στα νομικά πρόσωπα να ικανοποιηθούν και να προστατεύσουν το έννομο συμφέρον τους που μπορεί να είναι υλικό, προσωπικό ή ηθικό¹¹. Η ελευθερία της τέχνης είναι πανανθρώπινο δικαίωμα. Αυτό σημαίνει ότι υποκείμενο του δικαιώματος μπορεί να είναι κάθε άνθρωπος, χωρίς διακρίσεις και περιορισμούς. Η ελευθερία της τέχνης αφορά τόσο στους δημιουργούς, όσο και στο κοινό. Φορείς του δικαιώματος είναι κάθε άνθρωπος που απολαμβάνει ένα έργο τέχνης, ακόμα και το άτομο που τυχόν εμποδίζεται να έχει πρόσβαση, αλλά και οι μελλοντικές γενιές γιατί η τέχνη ως πολιτιστικό αγαθό συμβάλλει στη διαμόρφωση κοινωνικής και πολιτιστικής ταυτότητας¹².

Η ελευθερία της τέχνης διαθέτει συγκεκριμένο περιεχόμενο. Περιλαμβάνει την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης, την ελευθερία της καλλιτεχνικής δημιουργίας, την ελευθερία διάδοσης και κυκλοφορίας των καλλιτεχνικών έργων και την ελευθερία πρόσβασης του κοινού στα έργα¹³. Η τελευταία έκφραση του δικαιώματος είναι ιδιαίτερα σημαντική, διότι παρέχει το δικαίωμα του κοινού για πρόσβαση στους χώρους και τα έργα τέχνης, αλλά και το δικαίωμα πρόσβασης στον πολιτισμό και την πολιτιστική κληρονομιά γενικά.

Στο πλαίσιο μιας ελεύθερης κοινωνίας η συστηματική οργάνωση εικαστικών εκδηλώσεων, πολιτιστικών δράσεων και εικαστικών εκθέσεων αποτελεί βασικό μέλημα και εξέχουσα προτεραιότητα, γιατί αφενός παρέχει τη δυνατότητα στο κοινό να έλθει σε επαφή με την τέχνη, αφετέρου θεραπεύει τη συνταγματική επιταγή της ελευθερίας της πρόσβασης του κοινού στα καλλιτεχνικά έργα¹⁴. Η προστασία της ελευθερίας της τέχνης, ως δικαίωμα, λαμβάνει αμυντική, προστατευτική και διασφαλιστική διάσταση. Ως δικαίωμα που προστατεύεται και κατοχυρώ-

10 Tausch, R., Domajnko, M., Ritz, M., Knuth, M., Santos, P., & Fellner, D. (2020). Towards 3D digitization in the GLAM (Galleries, Libraries, Archives, and Museums) sector: Lessons learned and future outlook. *IPSI Transactions on Internet Research*, 16(1), 45-53.

11 Χρυσόγονος, Κ. (2023). *Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα*. (5^η εκδ.) Αθήνα: Σάκκουλας.

12 Τάκης, Α. (2008). *Για την Ελευθερία της Τέχνης*. Δοκίμιο Πολιτικής και Συνταγματικής Θεωρίας. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλας..

13 Θεοδόσης, Γ. (2000). *Η Ελευθερία της Τέχνης*. Αθήνα: Εκδόσεις Καστανιώτη.

14 Γέμτου Ε. (2015). Ο κοινωνικός ρόλος της τέχνης. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 20, 199-218.

νεται συνταγματικά η άσκησή του απευθύνεται τόσο προς το κράτος, όσο και προς τον κάθε πολίτη. Η αμυντική διάσταση του δικαιώματος συνεπάγεται την προστασία από κάθε κρατική αυθαιρεσία που σκοπό έχει να περιορίσει την ελευθερία της τέχνης. Στο πλαίσιο αυτό η άσκηση του δικαιώματος στρέφεται κατά του κράτους, αλλά και κατά κάθε ατόμου που μπορεί να περιορίσει την ελευθερία της τέχνης. Η προστατευτική διάσταση παρέχει την αξίωση βοήθειας από το κράτος, προκειμένου να διασφαλίσει την ελευθερία της τέχνης ως δικαίωμα τόσο του δημιουργού- καλλιτέχνη, όσο και του κοινού. Τέλος, η διασφαλιστική διάσταση περιλαμβάνει την αξίωση για εξασφάλιση υλικών μέσων και υπηρεσιών για την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης. Με άλλα λόγια αξιώνεται η εξασφάλιση όλων των μέσων, πόρων, αλλά και δυνατοτήτων, προκειμένου η τέχνη να προάγεται, επικοινωνείται και απολαμβάνεται από τον κάθε πολίτη.

Στον φυσικό χώρο και στον υλικό κόσμο η άσκηση της ελευθερίας της τέχνης, με τη διάσταση της ελευθερίας πρόσβασης του κοινού στα έργα¹⁵, μπορεί να γίνει πιο εύκολα αντιληπτή και κατανοητή. Επίσκεψη σε φυσική διάσταση, χώροι προσβάσιμοι (με ή χωρίς αντίτιμο), μουσεία ανοικτά στο κοινό, γκαλερί με ωράριο επίσκεψης και επισκέπτες που απλά μεταβαίνουν στο χώρο, βιώνοντας μια μουσειακή εμπειρία μέσω της επίσκεψης τους και την επαφή με το χώρο, τα εκθέματα και τα έργα τέχνης. Όλα αυτά αποτελούν πράξεις που ικανοποιούν το δικαίωμα πρόσβασης του κοινού στην τέχνη και απόλαυση της πολιτιστικής, αισθητικής, γνωστικής και εκπαιδευτικής εμπειρίας. Το κοινό βιώνει μια πραγματική εμπειρία σε ένα υπαρκτό χώρο με τοίχους, εγκαταστάσεις και υλικά αντικείμενα. Έχει τη δυνατότητα να έλθει σε επαφή με την τέχνη, να λάβει μέρος σε εικαστικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, να επισκεφθεί εκθέσεις και να μάθει για τον πολιτισμό, τα καλλιτεχνικά ρεύματα κ.λπ.

Τι συμβαίνει όμως στο ψηφιακό περιβάλλον; Ποιες δυνατότητες παρέχονται για τη θεραπεία αυτού του δικαιώματος με την εμφάνιση ή/και τη χρήση ψηφιακών τεχνολογιών; Τι επιλογές έχει ο ψηφιακός πολίτης στον ψηφιακό κόσμο; Πώς θεραπεύεται το δικαίωμα της πρόσβασης του κοινού στα έργα;

Στο διαδίκτυο η ελευθερία της τέχνης εκφράζεται και θεραπεύεται σε ένα διαφορετικό περιβάλλον, σε ψηφιακές συνθήκες και με στοιχεία έντονης απούλοποίησης του έργου. Οι ιστοσελίδες των μουσείων, των γκαλερί και των πολιτιστικών οργανισμών παρέχουν ψηφιοποιημένο υλικό και πληροφορίες, αλλά πολλές φορές δεν είναι αρκετό. Όταν στη φυσική διάσταση ο πολίτης είναι ελεύθερος να μεταβεί σε κάθε χώρο πολιτισμού και να δει όλα τα εκθέματα, τους πίνακες, αλλά και κάθε μορφής καλλιτεχνικό έργο, δεν θα έπρεπε να του παρέχεται αντίστοιχη δυναμική δυνατότητα και στη νέα ψηφιακή πραγματικότητα;

III. Ψηφιακές τεχνολογίες και δικαίωμα πρόσβασης του κοινού: η πραγμάτωση του δικαιώματος μέσα από παραδείγματα

Ένας από τους πρώτους τομείς που αξιοποίησαν τις δυνατότητες των νέων ψηφιακών τεχνολογιών ήταν ο τομέας της διαχείρισης και τεκμηρίωσης των συλλογών. Οι πρώτες προσπάθειες για χρήση τεχνολογιών αυτοματισμού και ηλεκτρονικού υπολογιστή στους μουσειακούς χώρους πραγματοποιήθηκαν στις ΗΠΑ τη δεκαετία του 1960. Από τότε και διαρκώς, οι άνθρωποι

¹⁵ Ειδικά για το συνταγματικό δικαίωμα πρόσβασης στο μουσείο βλ. Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., (2023). Μουσεία και Δίκαιο. Ίδρυση, αναγνώριση κα είδη μουσείων, θεμελιώδη δικαιώματα και πνευματική ιδιοκτησία. Αθήνα: Σάκκουλας, σ. 112επ.

των μουσείων χρησιμοποιούν τις ψηφιακές τεχνολογίες, το διαδίκτυο και την *online* πρόσβαση στα εκθέματα για να προσεγγίσουν τους επισκέπτες με καινοτόμους τρόπους¹⁶.

Σε εθνικό επίπεδο, το μουσείο Μπενάκη αποτέλεσε το πρώτο μουσείο, το οποίο το 1990 ίδρυσε τμήμα τεκμηρίωσης χρησιμοποιώντας την επιστήμη της πληροφορικής¹⁷. Στον φυσικό χώρο, ένα παράδειγμα αξιοποίησης των ψηφιακών τεχνολογιών είναι τα διαδραστικά περίπτερα. Βοηθούν τους επισκέπτες να εξερευνήσουν σε βάθος διάφορα θέματα και θεματικές, ενώ με τη βοήθεια του διαδικτύου και τις πληροφορίες που αυτό παρέχει δίνεται η δυνατότητα στους χρήστες να οργανώσουν την επίσκεψή τους και να αναζητήσουν μουσειακές συλλογές¹⁸.

Όλα τα μεγάλα και γνωστά μουσεία και γκαλερί διαθέτουν ιστοσελίδες, και πλέον ιδιαίτερα ευφάνταστες. Σε αυτές ο επισκέπτης μπορεί να περιηγηθεί και ν' απολαύσει συλλογές από πίνακες, γλυπτά και άλλα καλλιτεχνήματα. Με αυτήν τη διαδικτυακή τους παρουσία και ταυτότητα, τα μουσεία, οι χώροι τέχνης και πολιτισμού ενώνουν ευρηματικά τα εκθέματα, τα καλλιτεχνικά έργα και τις συλλογές τους με την έννοια της πρόσβασης του κοινού. Η πρόσβαση του κοινού είναι πολύ περισσότερα από μια νοηματική απόδοση. Είναι πανανθρώπινο δικαίωμα με συνταγματική βαρύτητα.

Επιπλέον, σε πολλές περιπτώσεις ο επισκέπτης μπορεί επίσης να περιηγηθεί εικονικά σε όλη την έκθεση, να δει πλήθος μουσειακών αντικειμένων σε ψηφιοποιημένη μορφή και εκδοχή, καταργώντας τις χωρικές και χρονικές δεσμεύσεις και περιορισμούς.

Επίσης, πολλά μουσεία και γκαλερί διαθέτουν ψηφιακές εφαρμογές ή χρησιμοποιούν ψηφιακές τεχνολογίες στο φυσικό χώρο του μουσείου.

Σε μια πρώτη ανάγνωση, η παρουσία και η υιοθέτηση όλων αυτών των ψηφιακών τεχνολογιών, γίνεται για την υποστήριξη του αφηγήματος, την ερμηνεία των έργων, την ενδυνάμωση της εμπειρίας, την ικανοποίηση του επισκέπτη.

Αλλά σε μια δεύτερη ανάγνωση, υπό το πρίσμα ενός δικαιώματος, όλη αυτή η αξιοποίηση της τεχνολογίας συντελεί στην πραγμάτωση της πρόσβασης του κοινού αδιάλειπτα, καινοτόμα και σίγουρα μετασχηματισμένα¹⁹. Συντελεί στον μετασχηματισμό της φυσικής και αναλογικής πρόσβασης του κοινού σε μια ψηφιακή εκδοχή με διαφορετική δυναμική. Και τα παραδείγματα είναι πολλά.

Όπως το Μουσείο Φυσικής Ιστορίας Μετεώρων και Μανιταριών, το οποίο βρίσκεται στα Μετέωρα. Προσφέρει μοναδική εμπειρία στο κοινό με το Πρωτότυπο Έργο Χωρικής Επαυξημένης Πραγματικότητας, όπου κυριαρχούν οι νέες τεχνολογίες. Οι εφαρμογές επαυξημένης πραγματικότητας μεταβάλλουν σημαντικά τη μουσειακή εμπειρία του επισκέπτη. Εισάγουν καινοτομίες στον τρόπο με τον οποίον οι επισκέπτες αλληλεπιδρούν με τα εκθέματα. Στη συγκεκριμένη εφαρμογή η τεχνολογία της χωρικής επαυξημένης πραγματικότητας (Spatial Augmented Reality) δεν ακολουθεί τη γνωστή εκδοχή των εφαρμογών τέτοιας μορφής. Στην ουσία διαχωρίζει τους χρήστες από τις κινητές συσκευές παρουσιάζοντας εικονικά μουσειακά εκθέματα και ψηφιακές απεικονίσεις στο πραγματικό περιβάλλον. Με αυτόν τον τρόπο,

16 Jones-Garmil, K. (1997). Laying the Foundation: Three decades of computer technology in the museum. In K. Jones – Garmil (Ed.), *The Wired Museum, Emerging Technology and changing paradigms* (pp. 36-37). Washington: American Association of Museum.

17 Οικονόμου, Μ. (2003). *Μουσείο: Αποθήκη ή ζωντανός οργανισμός; Μουσειολογικοί Προβληματισμοί και Ζητήματα*. Αθήνα: Εκδόσεις Κριτική.

18 Thomas, S. & Mintz, A. (eds). (1998). *The Virtual and the Real: Media in the Museum*. Washington, DC: American Association of Museums.

19 Βλ. Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., ό.π., Ψηφιακή προσβασιμότητα στα μουσεία, σ. 152επ.

η εφαρμογή δεν σχετίζεται με τον κάθε επισκέπτη χωριστά, αλλά παρέχεται η δυνατότητα συνεργαζόμενης αλληλεπίδρασης²⁰.

Μια ακόμα περίπτωση παρουσίας και χρήσης ψηφιακών τεχνολογιών και εφαρμογών είναι αυτή του Μουσείου Ακρόπολης. Το Μουσείο διαθέτει οδηγούς ακουστικής ξενάγησης, αλλά και πολυμεσικές επιλογές για εικονικές περιηγήσεις και επαφή του κοινού με τα εκθέματα σε ψηφιακή και ψηφιοποιημένη διάσταση²¹. Με τον τρόπο αυτό καταργείται ο χωρικός περιορισμός, αφού παρέχεται στο κοινό η δυνατότητα επαφής και εμπειρίας με τα εκθέματα ακόμα και από απόσταση, χωρίς τη δέσμευση της φυσικής παρουσίας στο φυσικό χώρο.

Σε επίπεδο διαδικτυακής προσβασιμότητας προστίθεται στα παραδείγματα η πλατφόρμα Art Boulevard. Πρόκειται για μια σύνθετη μηχανή αναζήτησης αποκλειστικά για περιεχόμενο που αφορά στην Τέχνη και στην πολιτιστική κληρονομιά και αποτελεί ένα μέσο άσκησης του δικαιώματος της ελευθερίας της τέχνης στο διαδίκτυο. Διατίθεται δωρεάν για χρήση στο ευρύ κοινό με τη μορφή διαδικτυακού τόπου στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://artboulevard.org>, αλλά και με τη μορφή εφαρμογής για έξυπνες φορητές συσκευές μέσω των ηλεκτρονικών καταστημάτων GooglePlay για Android και AppStore για iOS. Η πλατφόρμα αναπτύχθηκε με την υποστήριξη του Εργαστηρίου Διαδραστικών Τεχνών του Τμήματος Τεχνών Ήχου και Εικόνας του Ιονίου Πανεπιστημίου στο πλαίσιο της ερευνητικής του δραστηριότητας²²

Βασικός στόχος της πλατφόρμας είναι η προαγωγή και η διευκόλυνση της διάχυσης καλλιτεχνικού περιεχομένου και γενικότερα περιεχομένου που αφορά στους τομείς της τέχνης και του πολιτισμού. Αυτό επιτυγχάνεται με μια μεθοδολογία καταναεμημένης αναζήτησης, μεταφέροντας δηλαδή το ερώτημα αναζήτησης του χρήστη σε μια πληθώρα αποθετηρίων, έτσι ώστε να αυξηθούν τα συναφή αποτελέσματα²³. Στην ουσία, η πλατφόρμα Art Boulevard προσφέρει δωρεάν στους χρήστες της τη δυνατότητα να αναζητήσουν περιεχόμενο τέχνης από πολλαπλές έγκυρες πηγές, που παρέχουν όχι μόνο ψηφιακές αναπαραστάσεις έργων τέχνης αλλά και επιπλέον πληροφορίες για αυτά όπως αναλυτικές περιγραφές, ονόματα δημιουργών, τεχνολογίες, θεματολογία, χρονικές και τοπικές παραμέτρους που αφορούν τα έργα αλλά και επιστημονικά άρθρα ή βιβλία που συζητούν ευρύτερα θέματα από τον χώρο της τέχνης και του πολιτισμού.

IV. Συμπεράσματα

Όλες αυτές οι ψηφιακές δυνατότητες δεν προσθέτουν μόνο στη μουσειακή εμπειρία του επισκέπτη, η οποία γίνεται πιο βιωματική, πιο αλληλεπιδραστική, πιο ολιστική και σίγουρα πιο ενδιαφέρουσα. Προσφέρουν και στην άσκηση ενός δικαιώματος. Το δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης αποτελεί ένα σημαντικό και συνταγματικό δικαίωμα. Ειδικά η ελευθερία της πρό-

20 <https://apopseis.meteoramuseum.gr/2020/07/28/ena-prototipo-ergo-spatial-augmented-reality/>. Βλ.

<https://www.theacropolismuseum.gr/akoystiki-xenagisi>, https://www.theacropolismuseum.gr/eikoniki_periigisi-sto-moyseio-akropolis.

21 Πάσχου, Σ., Περργαντής, Μ. & Γιαννακούλοπουλος, Α. (2023). "Η Τέχνη στο διαδίκτυο: το συνταγματικό δικαίωμα της ελευθερίας της τέχνης του πολίτη μέσα από το παράδειγμα της μηχανής αναζήτησης Art Boulevard" *Πρακτικά 9ου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου «Πολίτης, εκπαίδευση και πολιτική συμμετοχή. Διαμορφώνοντας ενεργούς πολίτες στην εποχή της τεχνητής νοημοσύνης»*, ΙΑΚΕ, Ηράκλειο Κρήτης, 26-28 Μαΐου 2023. <https://iake.weebly.com/praktika2023.html>.

22 Shokouhi, M., & Si, L. (2011). Federated search. *Foundations and Trends in Information Retrieval*, 5(1), 1-102.

23 Feitosa, W. R., & Barbosa, R. (2020). Generation Z and technologies on museums—its influence on perceptions about quality, arousal, and E-WOM intentions. *Marketing & Tourism Review*, 5(2), 1-31.

σβασης του κοινού στα έργα έχει μεγάλη σημασία γιατί προάγει την εκπαίδευση, την παιδεία και τον πολιτισμό των πολιτών. Στη φυσική του διάσταση, το συγκεκριμένο δικαίωμα ασκείται με την πρόσβαση του πολίτη σε χώρους πολιτισμού, με τη συμμετοχή του σε εικαστικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, με την επίσκεψη του σε μουσεία και γκαλερί. Και αυτή είναι η πιο συνήθης και γνώριμη έκφραση και έκφανση αυτού του δικαιώματος.

Οι ψηφιακές τεχνολογίες και εφαρμογές και το διαδίκτυο πραγματώνουν με νέους τρόπους την έννοια του δικαιώματος πρόσβασης του κοινού. Με τρόπους καινοτόμους, ελκυστικούς, πολλές φορές όμως και αναγκαίους και επιβεβλημένους, όπως για τα άτομα με αναπηρία, που πλέον με την αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών και την παρουσία των ιστοτόπων μπορούν να έχουν πρόσβαση σε συλλογές, εκθέματα και Τέχνη, σε έκταση, σε ένταση και σε περιεχόμενο που δεν είχαν παλαιότερα. Τους δίνεται η ευκαιρία να έλθουν σε επαφή με τα εκθέματα, τα καλλιτεχνικά έργα και τους δημιουργούς τους, με τρόπο που θεραπεύει απόλυτα την άσκηση του δικαιώματος της πρόσβασης του κοινού χωρίς διακρίσεις.

Επιπρόσθετα, οι ψηφιακές τεχνολογίες συνεισφέρουν στην προσέλκυση και νέων κατηγοριών κοινού, νεότερης κυρίως ηλικίας, δεδομένης της εξοικείωσης τους με τον ψηφιακό κόσμο, όπως οι *millennials*, οι *generation Z* και *Alpha*²⁴. Πρόκειται πράγματι για γενιές, οι οποίες διαθέτουν ψηφιακό εγγραμματισμό. Για αυτές τις γενιές η παρουσία και η αξιοποίηση ψηφιακών εφαρμογών στα μουσεία, στις πινακοθήκες, αλλά και σε κάθε χώρο πολιτισμού αποτελεί ένα σημαντικό κίνητρο για επίσκεψη και εμπλοκή²⁵.

Με την παρουσία και αξιοποίηση των ψηφιακών τεχνολογιών, με την εδραίωση του παγκόσμιου ιστού ως διακριτό και διαφορετικό περιβάλλον δραστηριοποίησης, παρουσίας και «ψηφιακής ζωής», το δικαίωμα πρόσβασης του κοινού μετασχηματίζεται, προκειμένου να μπορεί να ασκηθεί από τους ψηφιακούς πολίτες. Οι ψηφιακές τεχνολογίες δεν παρέχουν μόνο διαφορετικές και αναβαθμισμένες εμπειρίες στο κοινό, ταυτόχρονα προσελκύουν και διαφορετικές κατηγορίες, υπηρετώντας στο απόλυτο και διευρύνοντας την έννοια της πρόσβασης του κοινού και του σχετιζόμενου με αυτήν δικαιώματος.

Εξάλλου, ο Ryland²⁶ τοποθετεί τις διαφορετικές προσεγγίσεις και ορισμούς της ψηφιακής πολιτειότητας (*digital citizenship*) σε τέσσερις ομάδες: ψηφιακός γραμματισμός (*digital literacy*), ψηφιακή πρόσβαση (*digital access*), ψηφιακός χαρακτήρας (*digital character*) και συμμετοχή στα κοινά (*civic engagement*). Η ψηφιακή πρόσβαση αποτελεί βασικό χαρακτηριστικό της ψηφιακής πολιτειότητας. Η πραγμάτωση της πρόσβασης, μέσω των νέων τεχνολογιών, στους χώρους της τέχνης και των μουσείων, δεν θεωρείται μόνο μετασχηματισμός ενός συνταγματικού δικαιώματος συμμορφούμενος με τις προκλήσεις της ψηφιακής εποχής, αλλά και ορίζοντας εξέλιξης και ενσωμάτωσης στον κόσμο και την κοινωνία της πληροφορίας, στην οποία όλοι έχουμε δικαίωμα παρουσίας και συμμετοχής.

24 Yang, Y. (2019). *How Can the History Museums Be Engaging for Generation Z?-A Mobile App Which Can Collect Historical Stories from History Museums* (Master's thesis, Syracuse University).

25 Ryland, M. (2018). Digital citizens, not just consumers: Defining digital citizenship for democracy. In *Democracy 2.0* (pp. 49-64). Netherlands: Brill.

26 Ό.π.

VII. Τα Ανθρώπινα Δικαιώματα στην Πράξη

Το έργο της *Homo Digitalis* για την προστασία ανθρώπινων δικαιωμάτων σε σχέση με την κοινωνία της πληροφορίας στην Ελλάδα

.....
Χρήστος Ζαγγανάς
.....

Η *Homo Digitalis* είναι η πρώτη οργάνωση στη χώρα μας που έχει ως σκοπό την προστασία των ψηφιακών δικαιωμάτων όλων μας. Η *Homo Digitalis* ιδρύθηκε το έτος 2018 και, μέσα στο σύντομο χρονικό διάστημα έκτοτε, έχει ολοκληρώσει αρκετά σημαντικά βήματα για την προστασία των δικαιωμάτων όλων μας. Η οργάνωση αποτελείται σχεδόν πλήρως από μέλη/εθελοντές, τα οποία προέρχονται από πολλά επιστημονικά πεδία (δικηγόροι, πληροφορικοί, ειδικοί στην κυβερνοασφάλεια, δημοσιογράφοι, μηχανικοί, κοινωνιολόγοι κ.λπ.) και όλες τις κοινωνικές, πολιτικές και ηλικιακές ομάδες. Στόχος είναι, σε όλες τις ενέργειές μας, να υπάρχει μία σοβαρή διεπιστημονική προσέγγιση που να επιτρέπει στα μέλη μας να συμβάλλουν, το καθένα από τη δικιά του σκοπιά και με τον δικό του τρόπο.

Κατά τον σχεδιασμό, την προεργασία και την υλοποίηση των δράσεων μας, δημιουργούμε εξειδικευμένες ομάδες εργασίας εθελοντών που επιθυμούν να προσφέρουν στην εκάστοτε δράση. Τα θέματα που απασχολούν κάθε δράση προκύπτουν είτε λόγω των αναγκών που επιβάλλονται από εξελίξεις της επικαιρότητας και της νομοθεσίας είτε βάσει προτάσεων των μελών μας που εγείρουν επαρκές ενδιαφέρον από τα υπόλοιπα μέλη. Εδώ θα παρουσιάσω κάποιες από τις σημαντικότερες πρόσφατες ενέργειές μας, καταμεμημένες βάσει των τριών βασικών πυλώνων δράσεων μέσω των οποίων επιδιώκουμε την προστασία των ψηφιακών μας δικαιωμάτων, ήτοι: των δράσεων εκπαίδευσης και ευαισθητοποίησης, των δράσεων συνδιαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων, και τον άξονα των νομικών δράσεων και παρεμβάσεων για την προστασία των ψηφιακών δικαιωμάτων.

I. Ενημέρωση και Ευαισθητοποίηση

Ξεκινώντας από τον πρώτο πυλώνα, θα δούμε τις δράσεις μας που αφορούν την ενημέρωση και την ευαισθητοποίηση των πολιτών και των νέων για τα ψηφιακά τους δικαιώματα. Η ευαισθητοποίηση είναι κρίσιμος παράγοντας για την προστασία των δικαιωμάτων μας για τρεις λόγους: i. Αν οι πολίτες δεν γνωρίζουν ποια είναι τα δικαιώματά τους, δεν μπορούν να τα ασκήσουν. Και, δικαίωμα που δεν ασκείται αποτελεί δικαίωμα κενό περιεχομένου, ii. το επίπεδο εξοικείωσης και γνώσης των πολιτών με ζητήματα και κινδύνους που συνδέονται με την τεχνολογία είναι πολύ χαμηλό, και iii. εντοπίζεται αυξημένη ανάγκη και διάθεσή από το κοινό για γνώση και πληροφόρηση από ειδικούς για ζητήματα που συνδέονται με την τεχνολογία και τα ψηφιακά δικαιώματα. Τα παραπάνω φαινόμενα, ενισχύονται ακόμα περισσότερο από την έντονη ρυθμιστική δραστηριότητα του Ευρωπαϊκού νομοθέτη, αποτέλεσμα της οποίας είναι η πρόσφατη εισαγωγή μεγάλου αριθμού ρυθμιστικών κειμένων που αφορούν στη χρήση των νέων τεχνολογιών.

Η πρώτη δράση υπό αυτόν τον πυλώνα είναι το πρόγραμμα διαδραστικών εκπαιδευτικών δράσεων που διενεργούμε εδώ και χρόνια σε μαθητές και εκπαιδευτικούς σε σχολεία σε όλη την Ελλάδα. Στόχος των δράσεων είναι η ενημέρωση των συμμετεχόντων για τις βασικές έννοιες του ασφαλούς διαδικτύου και τα φαινόμενα του διαδικτυακού εκφοβισμού και του ψη-

φιακού αποτυπώματος. Τα πρώτα τρία χρόνια της δράσης είχαμε ήδη επισκεφτεί τριάντα σχολεία (σήμερα πάνω από εξήντα) και είχαμε ενημερώσει πάνω από 3.500 μαθητές γι' αυτά τα ζητήματα. Μάλιστα, το έτος 2021, το σχετικό εκπαιδευτικό υλικό μας αδειοδοτήθηκε από το Υπ. Παιδείας.

Μία ακόμα ενδιαφέρουσα δράση ήταν η ανάπτυξη της σειράς animation «super kids», σε συνεργασία με το International Cyber Security Institute-ICSI Hellas, και το Ελληνικό Chapter του International Information System Consortium (ISC)². Μέσω του συγκεκριμένου προγράμματος, μιλήσαμε με διασκεδαστικό τρόπο με τα παιδιά για τα κοινωνικά δίκτυα και τους κινδύνους που ενέχουν, τη χρήση ανοιχτών WiFi, τον διαδικτυακό εκφοβισμό και τον Τρωικό πόλεμο.

Περνώντας σε μία από τις αγαπημένες μου δράσεις, διενεργήσαμε τη δράση «Free (?) Cookies», κατά τη διάρκεια της οποίας μοιράσαμε περισσότερα από 5.000 δωρεάν “Cookies” με αντάλλαγμα προσωπικά δεδομένα των περαστικών και μαθητών. Η πρωτοτυπία των cookies αυτών ήταν ότι, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει με τα ψηφιακά cookies, τα μπισκότα που μοιράσαμε ήταν πραγματικά και μπορούσαν να καταναλωθούν... Κατά τη διάρκεια της δράσης, παρατηρήθηκε ότι μόλις το 2% δεν δέχτηκε να ανταλλάξει προσωπικά δεδομένα του με τα cookies μας. Στόχος της δράσης ήταν να εξηγήσει με απλό τρόπο και να ευαισθητοποιήσει το ευρύ κοινό σχετικά με τη χρήση των Cookies στο διαδίκτυο.

Επίσης, η Homo Digitalis συμμετείχε σε βραδιές ερευνητή του Ινστιτούτου Τεχνολογίας και Έρευνας και του Εθνικού Κέντρου Έρευνας Φυσικών Επιστημών (ΕΚΕΦΕ) ‘Δημόκριτος’. Κατά τη διάρκεια των εκδηλώσεων αυτών, οι μικροί μας φίλοι γνώρισαν τον ψηφιακό τους εαυτό, ενώ γονείς και παιδιά συζήτησαν με την ομάδα της Homo Digitalis για την αξία της σωστής χρήσης του διαδικτύου και ενημερώθηκαν για τους κινδύνους των δημοσίων WiFi.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου πυλώνα, η Homo Digitalis συνεισφέρει και στη λειτουργία Toolkit τα οποία διευκολύνουν την άσκηση και την προστασία των ψηφιακών δικαιωμάτων. Μια βασική ενέργεια τέτοιου τύπου ήταν η συνεισφορά στην πλατφόρμα «My Data Done Right». Μέσω αυτής της πλατφόρμας, οι χρήστες μπορούν να ασκήσουν τα δικαιώματα που τους παρέχει ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Δεδομένων (GDPR), προς τους περισσότερους μεγάλους οργανισμούς και εταιρείες, με μερικά μόνο κλικ.

Επίσης, το 2022, η Homo Digitalis έφερε την έκθεση “The Glass Room Misinformation Edition”, που έχει δημιουργηθεί από την Tactical Tech (διεθνή ΜΚΟ που ερευνά την επίδραση της ψηφιακής τεχνολογίας στην κοινωνία που εδρεύει στο Βερολίνο), στην Εθνική Βιβλιοθήκη. Το 2023 η έκθεση, μαζί με την έκδοση «What the future wants», φιλοξενήθηκε και στο JOIST Innovation Park της Λάρισας.

Φυσικά, όλα αυτά τα χρόνια, τα μέλη της Homo Digitalis έχουν συμμετάσχει ως ομιλητές σε πάνω από 90 συνέδρια, έχουν δώσει πάνω από 40 συνεντεύξεις σε ελληνικά και διεθνή ΜΜΕ, και έχουν δημοσιεύσει πάνω από 150 άρθρα επιστημονικού, τεχνικού, και νομικού ενδιαφέροντος, βάσει των αναγκών της επικαιρότητας και της επιστημονικής εξειδίκευσης των εθελοντών της.

II. Συνδιαμόρφωση Πολιτικών Αποφάσεων

Προχωρώντας στον δεύτερο πυλώνα, θα ασχοληθούμε με τις δράσεις που αφορούν στην συνδιαμόρφωση των πολιτικών αποφάσεων ως προς τα ψηφιακά δικαιώματα και τη σχετική νομοθεσία. Ο πυλώνας αυτός έχει στρατηγικό χαρακτήρα για την προστασία των δικαιωμάτων. Οι δράσεις του πυλώνα αποσκοπούν στην άσκηση επιρροής στη νομοθεσία και την εκπαίδευση και ευαισθητοποίηση των αρμόδιων φορέων με απώτερο σκοπό την καλύτερη προστασία

των ευάλωτων ομάδων και την αντιστάθμιση της εταιρικής επιρροής επί των σχετικών διατάξεων. Στις δράσεις του πυλώνα αυτού, η Homo Digitalis επιδιώκει και επιτυγχάνει και διεθνείς συνεργασίες.

Κάποια από τα σημαντικότερα αποτελέσματα των συγκεκριμένων δράσεων ήταν: i. η υιοθέτηση από το ΕΚ της θέσης κατά της μαζικής βιομετρικής παρακολούθησης, ii. Υιοθέτηση από το ΕΚ της θέσης κατά της γενικευμένης δυνατότητας άρσης της κρυπτογράφησης, και iii. Η άσκηση σημαντικής επιρροής στον εθνικό νόμο για την πνευματική ιδιοκτησία και της εναρμόνισης της Οδηγίας CDSM.

Στο πλαίσιο του συγκεκριμένου πυλώνα, η Homo έχει επίσης συμμετάσχει σε πολύ σημαντικές ευρωπαϊκές καμπάνιες για καίρια ζητήματα, όπως η #SaveYourInternet, η #ReclaimYourFace, και η #ProtectNotSurveil.

Στον τομέα της ιδιωτικότητας και του απορρήτου, κάποιες από τις σημαντικότερες επιτυχίες του συγκεκριμένου πυλώνα δράσεων ήταν οι εξής:

- Η πρόταση για προσθήκη στο Σχέδιο Νόμου για τα προσωπικά δεδομένα προς τη νομοπαρασκευαστική επιτροπή, η υποστήριξη ενώπιον της, και η υποβολή σχετικού υπομνήματος
- Η υποβολή σχολίων επί του Σχεδίου Νόμου του Ν.4624/2019
- Η αναφορά στην Βουλή των Ελλήνων και η αποστολή επιστολών στο Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης σχετικά με τις διαπραγματεύσεις αναφορικά με τον προτεινόμενο Κανονισμό ePrivacy
- Η υποβολή σχολίων για το Σχέδιο Νόμου με τίτλο «Διαδικασία Άρσης του Απορρήτου των Επικοινωνιών, Κυβερνοασφάλεια και Προστασία Προσωπικών Δεδομένων Πολιτών».

Στον τομέα της πνευματικής ιδιοκτησίας, κάποιες από τις σημαντικότερες επιτυχίες του συγκεκριμένου πυλώνα δράσεων ήταν οι εξής:

- Η αποστολή επιστολής, προς τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας και τον Πρωθυπουργό, σχετικά με τους κινδύνους που προκύπτουν για τα δικαιώματα έκφρασης και πληροφόρησης και τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής των χρηστών του internet από την προτεινόμενη οδηγία της ΕΕ 2019/790 (CDSM)
- Η αποστολή επιστολών προς τους Ευρωπαίους νομοθέτες και την Ευρ. Επιτροπή ως προς τους κινδύνους από την ευρεία χρήση της τεχνολογίας deep packet inspection
- Η απαίτηση της Homo Digitalis προς τήρηση της διαφάνειας κατά τη διαδικασία μεταφοράς της ως άνω Οδηγίας, και
- Η υποβολή υπομνημάτων και η διενέργεια συναντήσεων με τον Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας με θέμα την εφαρμογή της ως άνω Οδηγίας.

Τέλος, έχουν διενεργηθεί πολλές δράσεις που αφορούν τη χρήση και τη ρύθμιση της Τεχνητής Νοημοσύνης (AI), όπως:

- Η συμμετοχή ως μέλος-παρατηρητής στην Ad-Hoc Επιτροπή του Συμβουλίου της Ευρώπης για τη Τεχνητή Νοημοσύνη,
- Η συμμετοχή ως μέλος στο Policy και Legal Group της CAHAI,
- Η συμμετοχή στην Ολομέλεια της Επιτροπής Τεχνητής Νοημοσύνης του Συμβουλίου της Ευρώπης (CAI)
- Η κατάθεση υπομνήματος στη δημόσια διαβούλευση της Λευκής Βίβλου για τη τεχνητή νοημοσύνη,

- Η συμμετοχή με προτάσεις και παρατηρήσεις στη δημόσια διαβούλευση για το AI Act, vi.
- Η συμμετοχή ως μέλος στο AI Alliance της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, και
- Η συμμετοχή στην Ομάδα Εργασίας για την Τεχνητή Νοημοσύνη και την Κυβερνοασφάλεια του Center for European & Policy Studies (CEPS).

Αναφορές στις συγκεκριμένες δράσεις της Homo Digitalis έχει γίνει από σημαντικούς οργανισμούς όπως ο ΟΗΕ και του Συμβούλιο της Ευρώπης. Έχει επίσης διενεργηθεί μεγάλος αριθμός συναντήσεων με ευρωβουλευτές, ευρωπαϊκούς θεσμούς, ανεξάρτητες αρχές, και υπουργεία προς επίτευξη των παραπάνω σκοπών. Επίσης, έχουν διενεργηθεί αντίστοιχες δράσεις για άλλα θέματα, όπως η θεσμοθέτηση του Digital Services Act (DSA), και η διαβούλευση για τον Κανονισμό Terrorist Content Online Regulation (TERREG).

II. Νομικές Δράσεις και Παρεμβάσεις

Νόμος που δεν εφαρμόζεται δεν είναι πραγματικός νόμος. Για τον λόγο αυτό, ο τρίτος πυλώνας δράσεων της Homo Digitalis επικεντρώνεται σε νομικές δράσεις και παρεμβάσεις με σκοπό τη σωστή εφαρμογή των διατάξεων που αφορούν στην προστασία των ψηφιακών δικαιωμάτων.

Τα τελευταία χρόνια, οι δράσεις της Homo Digitalis επικεντρώθηκαν σε καταγγελίες και νομικές ενέργειες που αποσκοπούσαν στην εφαρμογή του GDPR (για θέματα όπως η εφαρμογή μέτρων κατά του Covid, η online διαφήμιση και το web scrapping) και της Αστυνομικής Οδηγίας (για ζητήματα όπως η αναγνώριση προσώπου-facial recognition, η διατήρηση δεδομένων eCom και η χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης AI για τη φύλαξη των συνόρων).

Σε αυτόν τον πυλώνα, χρησιμοποιούνται διαφορετικές κατηγορίες δράσεων, όπως η υποβολή καταγγελιών σε ανεξάρτητες αρχές, η υποβολή αιτημάτων ενώπιον της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ), οι καταγγελίες ενώπιον θεσμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης και η υποβολή αιτημάτων πρόσβασης σε έγγραφα.

Μία από τις πιο σημαντικές επιτυχίες της Homo Digitalis στον συγκεκριμένο πυλώνα ήταν η έκδοση της υπ' αριθ. 35/2022 Απόφαση της ΑΠΔΠΧ, που εξέτασε καταγγελία της Homo Digitalis κατά της εταιρείας Clearview AI και της επέβαλε πρόστιμο 20 εκατ. ευρώ (το μεγαλύτερο μέχρι σήμερα στην Ελλάδα). Η καταγγελία αφορούσε τις παράνομες πρακτικές της συγκεκριμένης αμερικανικής εταιρείας, το business model της οποίας αποτελείται από τη συλλογή τεράστιου όγκου δεδομένων εικόνας μέσω τεχνικών data scrapping από το internet, τη δημιουργία εξατομικευμένων βιομετρικών προφίλ αναγνώρισης προσώπων για όλους τους χρήστες του internet, και την παροχή υπηρεσιών αναγνώρισης προσώπων και προβολής ψηφιακού αποτυπώματος οποιουδήποτε χρήστη, βάσει απλά μιας οποιασδήποτε φωτογραφίας του προσώπου του, σε αρχές επιβολής του νόμου παγκοσμίως (ανεξαρτήτως τις αξιοπιστίας των χωρών στις οποίες είναι εγκατεστημένες οι αρχές αυτές). Η ΑΠΔΠΧ εντόπισε έλλειψη επαρκούς νομικής βάσης για τις συγκεκριμένες επεξεργασίες, καθώς και παράβαση των διατάξεων του GDPR που αφορούν την εξασφάλιση των δικαιωμάτων των υποκειμένων των δεδομένων. Μάλιστα, πέραν του προστίμου, η ΑΠΔΠΧ έδωσε και εντολή διαγραφής των προσωπικών δεδομένων Ελλήνων πολιτών που επεξεργαζόταν η συγκεκριμένη εταιρεία.

Μία ακόμα σημαντική επιτυχία ήταν η έκδοση της υπ' αριθ. 13/2024 Απόφαση της Αρχής, που εξέτασε καταγγελία της Homo Digitalis κατά των συστημάτων KENTAYPOΣ & ΥΠΕΡΙΩΝ στις Κλειστές Ελεγχόμενες Δομές που φιλοξενούν αιτούντες/αιτούσες διεθνούς προστασίας και επέβαλε πρόστιμο 175.000€ στο Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου. Τα συστήματα χρησιμοποιούσαν δεδομένα εικόνας (με χρήση ακόμα και καμερών σε μη επανδρωμένα αερο-

χήματα-drones) και βιομετρικά δεδομένα για να ελέγξουν την πρόσβαση στις συγκεκριμένες Ελεγχόμενες Δομές Φιλοξενίας.

III. Επίλογος

Η προστασία των ψηφιακών μας δικαιωμάτων απαιτεί μία σφαιρική, σοβαρή και επιστημονική προσέγγιση. Σε αυτό το πλαίσιο, οι δράσεις της Homo Digitalis αποσκοπούν να συμπεριλάβουν τις ιδέες και την εξειδίκευση όλων των μελών της και των επιστημονικών ομάδων που σχετίζονται με τις ψηφιακές τεχνολογίες και τα ψηφιακά δικαιώματα.

Η δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων κατηγορουμένων από την εισαγγελική αρχή: Η ισχύουσα νομοθετική ρύθμιση και πρακτική στον απόηχο της πρόσφατης καταδίκης της Ελλάδας από το ΕΔΔΑ εξαιτίας της δημοσίευσης στοιχείων και φωτογραφιών οροθετικών γυναικών το έτος 2012

.....
Αρετή Μόσχου
.....

I. Εισαγωγικές επισημάνσεις

Η πρόσφατη καταδίκη της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) για τη δημοσιοποίηση φωτογραφιών και προσωπικών στοιχείων οροθετικών γυναικών το έτος 2012, με δικαιολογητική (τότε) βάση την προστασία της δημόσιας υγείας, επιβεβαίωσε ότι η διασφάλιση δημοσίων αγαθών, ως στόχος, μπορεί και πρέπει να λειτουργεί παράλληλα με την προστασία θεμελιωδών ατομικών δικαιωμάτων, στο πλαίσιο της συνταγματικώς κατοχυρωμένης αρχής της αναλογικότητας. Η παραδοχή αυτή συνδυαστικά με την εκβάθρων τροποποίηση του δικαίου προστασίας των προσωπικών δεδομένων τα τελευταία έτη οδήγησε, σταδιακά, στην αυστηροποίηση του πλαισίου της εθνικής νομοθεσίας για τη δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων των κατηγορουμένων, η οποία βρίσκει, πλέον, έρεισμα στη διάταξη του άρθρου 84Α Ν. 4624/2019.

Στο πλαίσιο της παρούσας συμβολής, επιχειρείται μία συνοπτική προσέγγιση του ισχύοντος νομικού πλαισίου ως προς τη δημοσιοποίηση στοιχείων κατηγορουμένων, με παράλληλη, σύντομη, αναφορά στο χρονικό της δημοσιοποίησης των προσωπικών δεδομένων οροθετικών γυναικών το έτος 2012.

II. Το χρονικό της δημοσιοποίησης προσωπικών δεδομένων οροθετικών γυναικών το έτος 2012.

Με διαδοχικές αστυνομικές επιχειρήσεις που διενεργήθηκαν κατά τα τέλη Απριλίου 2012 στο κέντρο της Αθήνας, περίπου εκατό γυναίκες οδηγήθηκαν στο αστυνομικό τμήμα προς τον σκοπό εξακρίβωσης των στοιχείων τους και με την υποψία ότι εκδίδονταν χωρίς να πληρούνται οι προϋποθέσεις που έθετε η νομοθεσία (άρθρο 5 Ν. 2734/1999)¹. Εκεί υποβλήθηκαν σε ειδικό ιατρικό έλεγχο για την ανίχνευση του ιού HIV, τα αποτελέσματα του οποίου έδειξαν ότι κάποιες από τις προσαχθείσες ήταν οροθετικές. Σε βάρος των τριάντα, περίπου, γυναικών που βρέθηκαν θετικές στον ιό ασκήθηκε ποινική δίωξη, μεταξύ των άλλων, και για το αδίκημα της βαριάς σκοπούμενης σωματικής βλάβης (άρθρο 310 παρ.1, 3 Π.Κ.). Το αδίκημα αυτό συνδέεται άρρηκτα με την παραδοχή ότι οι συγκεκριμένες γυναίκες συνευρίσκονταν με τρίτα πρόσω-

¹ Αναλυτικά για το ιστορικό της δημοσιοποίησης δεδομένων οροθετικών γυναικών το έτος 2012 δυνάμει σχετικών εισαγγελικών διατάξεων βλ. ΜΟΔ Αθ 8/2013, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, ΑΠΔΠΧ, Απόφαση 128/2012, διαθέσιμη σε www.dpa.gr και Απόφαση ΕΔΔΑ Ο.Γ. κ.ά. κατά Ελλάδα της 23.01.2024 (προσφ. αριθ. 71555/12 και 48256/13), διαθέσιμη σε <https://hudoc.echr.coe.int>.

πα προς τον σκοπό μετάδοσης ιού HIV. Ο Εισαγγελέας Πρωτοδικών Αθηνών, με έξι συνολικά διατάξεις που εξέδωσε το διάστημα από 28.04.2012 έως 05.05.2012, παρήγγειλε τη δημοσιοποίηση της ποινικής δίωξης που ασκήθηκε σε βάρος των οροθετικών γυναικών για βαριά σκοπούμενη σωματική βλάβη, η οποία συνοδευόταν από φωτογραφίες και λοιπά προσδιοριστικά των ταυτοτήτων τους στοιχεία, κατ'εφαρμογή της διάταξης του άρθρου 2 στοιχ. β' εδ. β' του Ν. 2472/1997.

Η επικαλούμενη αιτιολογική βάση της δημοσιοποίησης αυτής ήταν η προστασία του κοινωνικού συνόλου και η πραγμάτωση της αξίωσης της Πολιτείας για τον κολασμό των αδικημάτων μέσω της αποκάλυψης ενδεχόμενης τέλεσης όμοιων πράξεων εκ μέρους των κατηγορουμένων, με την προτροπή όσων έχουν ήδη συννευρεθεί μαζί τους να υποβληθούν σε ιατρικές εξετάσεις και με την αποτροπή του πανικού που θα μπορούσε να προκληθεί σε όσους έχουν συννευρεθεί με εκδιδόμενο πρόσωπο με παρόμοια χαρακτηριστικά². Τα στοιχεία και οι φωτογραφίες των οροθετικών δημοσιεύθηκαν στον επίσημο διαδικτυακό τόπο της Αστυνομίας και στη συνέχεια διαδόθηκαν πανελλαδικά από τα μέσα μαζικής ενημέρωσης, αποτελώντας «πρώτη είδηση» για αρκετές ημέρες.

Οι αντιδράσεις ήταν σφοδρές. Ιατρικός Σύλλογος Αθηνών, ΚΕΘΕΑ, Εθνική Επιτροπή Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως και άλλοι φορείς, σύσσωμοι καταδίκασαν τη δημοσίευση προσωπικών δεδομένων των οροθετικών γυναικών, η οποία παρέβλεπε τις απαιτήσεις του Συντάγματος, του Ευρωπαϊκού και Διεθνούς Δικαίου περί σεβασμού και προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, απαραβίαστου της ιδιωτικής ζωής, και προστασίας των προσωπικών δεδομένων³. Όλοι κατέτειναν στο ότι αυτό που είχε ουσιαστικά συντελεστεί ήταν μία κατάφωρη παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων προσώπων που ανήκαν, μάλιστα, σε ευάλωτες κοινωνικές ομάδες, με το μανδύα προστασίας της δημόσιας υγείας, εστιάζοντας στην ακαταλληλότητα και αναποτελεσματικότητα του συγκεκριμένου μέτρου για την επίτευξη του συγκεκριμένου σκοπού⁴. Στον αντίποδα υπήρχαν και οι φωνές που υποστήριζαν ότι η ουσιαστική προστασία της δημόσιας υγείας καθιστούσε επιβεβλημένη έως και τη δημοσίευση των στοιχείων των ατόμων που είχαν συννευρεθεί με τις συγκεκριμένες γυναίκες⁵.

Το ΕΔΔΑ επιβεβαίωσε πρόσφατα την συντελεσθείσα το έτος 2012 παραβίαση θεμελιωδών δικαιωμάτων των οροθετικών γυναικών. Ειδικά ως προς το σκέλος της επικαλούμενης από τις προσφεύγουσες παραβίασης του άρθρου 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ)⁶, εξαιτίας της δημοσίευσης των προσωπικών τους δεδομένων, το Δικαστήριο

2 Για το περιεχόμενο των εισαγγελικών διατάξεων, οι οποίες εκδόθηκαν στην υπόθεση των οροθετικών γυναικών, βλ. ΑΠΔΠΧ, Απόφαση 128/2012, διαθέσιμη σε www.dpa.gr.

3 Αναλυτικά για τις εγερθείσες αντιδράσεις βλ. Απόφαση ΕΔΔΑ Ο.Γ. κ.α. κατά Ελλάδα της 23.01.2024 (προσφ. αριθ. 71555/12 και 48256/13), διαθέσιμη σε <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22:%5B%22001-230315%22%5D>, αιτ. σκ. 57 – 62.

4 Βλ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., Η πρακτική του ονομάζειν και ονειδίζειν μέσω της δημοσιοποίησης λιστών, στα Πρακτικά του 4ου Πανελληνίου Συνεδρίου e-Θέμις και Πανεπιστημίου Μακεδονίας για το Δίκαιο Πληροφορικής, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2013, σ. 209 επ.

5 Βλ. σχετικώς τη δήλωση του τότε Υπουργού Υγείας Ανδρέα Λοβέρδου «*Επιθυμία μας θα ήταν τους πελάτες όλων αυτών των γυναικών να τους είχαμε φωτογραφία και να τους βγάζαμε και αυτούς. Γιατί πρέπει επιτέλους η Ελλάδα να κάνει τη σχετική πράξη, αδίκημα*», όπως αυτή προβλήθηκε στο ντοκιμαντέρ της Ζωής Μαυρουδή υπό τον τίτλο «Ερείπια (Ruins) - Οροθετικές γυναίκες. Το χρονικό μιας διαπόμπευσης, διαθέσιμο σε https://www.youtube.com/watch?v=9zyEegBtC1Q&ab_channel=Ruins%2CDoc.

6 Το άρθρο 8 της ΕΣΔΑ περί σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής (διαθέσιμο σε https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/convention_ell) προβλέπει, ειδικότερα, ότι: «1. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στον σεβασμό της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής του, της κατοικίας του και της αλληλογραφίας του. 2. Δεν επιτρέπεται παρέμβαση δημόσιας αρχής στην άσκηση αυτού του δικαιώματος, εκτός εάν η εν λόγω παρέμβαση

αναγνώρισε καταρχήν ότι για την επίμαχη παρέμβαση υπήρχε νομικό έρεισμα στο άρθρο 2 παρ. α) και β) και στο άρθρο 3 § 2 (β) του τότε εν ισχύ Ν. 2472/1997. Ωστόσο, το Δικαστήριο παρατήρησε ότι ο Εισαγγελέας δεν εξέτασε εάν θα μπορούσαν να ληφθούν άλλα μέτρα, τα οποία θα μπορούσαν να εξασφαλίσουν μικρότερη έκθεση των προσφευγουσών, στη συγκεκριμένη περίπτωση. Έκρινε ότι ο Εισαγγελέας περιορίστηκε να διατάξει τη δημοσίευση των δεδομένων των γυναικών χωρίς να εξετάσει την ιδιαίτερη κατάσταση κάθε μίας από τις προσφεύγουσες ή να αξιολογήσει τις επιπτώσεις που η δημοσίευση αυτή ήταν πιθανό να έχει σε αυτές. Ο Εισαγγελέας δεν εξέτασε περαιτέρω εάν μία απλή - γενική - ανακοίνωση περί σύλληψης οροθετικών ιεροδόουλων, στη μοναδική περιοχή όπου έλαβαν χώρα τα γεγονότα, θα μπορούσε να είναι αρκετή για την επίτευξη του σκοπού προστασίας της δημόσιας υγείας. Κατά την κρίση του Δικαστηρίου δεν υπήρχε κάτι που να δείχνει ότι το προαναφερόμενο μέτρο της γενικής ανακοίνωσης δεν θα είχε επιτύχει τον επιθυμητό σκοπό, ενώ ηπιότερες θα ήταν και οι επιπτώσεις στην ιδιωτική ζωή των οροθετικών γυναικών. Ιδιαίτερη μνεία έγινε, παράλληλα, στην έλλειψη οιασδήποτε δυνατότητας προηγούμενης ακρόασης των συγκεκριμένων γυναικών ή μετέπειτα προσφυγής κατά των επίμαχων εισαγγελικών διατάξεων⁷. Πράγματι, όπως και κατωτέρω θα διαφανεί, η δυνατότητα άσκησης προσφυγής κατά της εισαγγελικής διάταξης εισήχθη το πρώτον στην εθνική νομοθεσία το έτος 2013 στον απόηχο της συγκεκριμένης υπόθεσης⁸. Στη βάση, λοιπόν, παραδοχών αυτών το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι υπήρξε παραβίαση του Άρθρου 8 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου περί σεβασμού της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής⁹. Το ΕΔΔΑ, κατ' εφαρμογή του άρθρου 41 της ΕΣΔΑ, επιδίκασε, ως δίκαιη ικανοποίηση, υπέρ ορισμένων προσφευγουσών το ποσό των 20.000 Ευρώ, σε άλλες δε το ποσό των 15.000 Ευρώ.

Οι οροθετικές γυναίκες κρίθηκαν, τελικά, και σε εθνικό επίπεδο, αθώες της πράξης της (απόπειρας) σκοπούμενης βαριάς σωματικής βλάβης (άρθρο 310 παρ. 3 ΠΚ) κατά συρροή, για την οποία κατηγορήθηκαν, δοθέντος ότι «δημιουργήθηκαν αμφιβολίες στο Δικαστήριο σχετικά με το αν οι ίδιες σύχναζαν στην περιοχή του κέντρου με σκοπό να εκδοθούν ή απλώς βρισκονταν εκεί ως τοξικομανείς, ακόμη δε κι αν ήθελε υποτεθεί ότι οι κατηγορούμενες είχαν αποφασίσει να εκδίδονται επ' αμοιβή, η πράξη τους θα αποτελούσε όχι βαριά σωματική βλάβη, αλλά μη τιμωρητή συμμετοχή σε αυτοδιακινδύνευση άλλου, αφού ήταν εμφανές, λόγω της τοξικομανίας τους, ότι ο συννευρεθείς μαζί τους είχε επίγνωση του κινδύνου¹⁰».

Η αθώωση αυτή, προφανώς, δεν μπόρεσε να άρει τον άνευ προηγουμένου στιγματισμό των ιδίων και του ευρύτερου οικογενειακού τους περιβάλλοντος. Σε σχετικό ντοκιμαντέρ της σκηνοθέτιδας Ζωής Μαυρουδή που προβλήθηκε το 2013 υπό τον τίτλο "Ερείπια (Ruins) - Οροθετικές γυναίκες¹¹- Το χρονικό μιας διαπόμευσης", γυναίκα που μετείχε, ως κατηγορούμενη, στα

προβλέπεται από τον νόμο και αποτελεί μέτρο το οποίο, σε μια δημοκρατική κοινωνία, είναι αναγκαίο για την εθνική ασφάλεια, τη δημόσια ασφάλεια, την οικονομική ευημερία της χώρας, την προάσπιση της τάξης και την πρόληψη ποινικών παραβάσεων, την προστασία της υγείας ή της ηθικής, ή την προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών τρίτων.»

7 Βλ. Απόφαση ΕΔΔΑ Ο.Γ. κ.α. κατά Ελλάδα της 23.01.2024 (προσφ. αριθ. 71555/12 και 48256/13), διαθέσιμη σε <https://hudoc.echr.coe.int/>, σκ.153 - 156.

8 Βλ. αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 78 του Ν. 4139/2013, διαθέσιμη σε <https://www.parliament.gr>. Πρβλ. Σωτηρόπουλο Β., Τροπολογία για δημοσιοποίηση κατηγορουμένων, 27.01.2013, διαθέσιμο σε http://elawyer.blogspot.com/2013/01/blog-post_27.html.

9 Προηγούμενος το ΕΔΔΑ είχε δεχθεί και παραβίαση του άρθρου 8 της ΕΣΔΑ εξαιτίας της μη ερειδόμενης στο νόμο ιατρικής παρέμβασης με τη λήψη δειγμάτων αίματος από τις προσαχθείσες γυναίκες.

10 βλ. ΜΟΔ Αθ 8/2013, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

11 Διαθέσιμο σε https://www.youtube.com/watch?v=9zyEegBtC1Q&ab_channel=Ruins%2CDoc.

ανωτέρω γεγονότα αναφέρει, μεταξύ άλλων: «έδωξαν τα αδέρφια μου από τη δουλειά, ξαφνικές άδειες, πηγαίνανε στη μητέρα μου στο ταμείο εκεί που δούλευε και έλεγαν αυτή βάζετε εδώ να εργάζεται, η κόρη της έχει AIDS, έδωξαν και το παιδί μου από το σχολείο, πήγε το ΚΕΕΛΠΝΟ στο χωριό και του έκαναν εξετάσεις να δουν αν έχει AIDS, για να δουν αν είναι καθαρή ή όχι...είναι καθαρή».

III. Το νομικό πλαίσιο δημοσιοποίησης δεδομένων των κατηγορουμένων.

Η δυνατότητα δημοσιοποίησης των ποινικών διώξεων δυνάμει σχετικής εισαγγελικής διάταξης εισήχθη, για πρώτη φορά, στην ελληνική έννομη τάξη κατά τα τέλη του έτους 2007¹², έπειτα από τον βιασμό μίας ανήλικης, εννέα περίπου ετών, από δράστη ο οποίος είχε ήδη καταδικασθεί για το ίδιο αδίκημα και είχε αφεθεί ελεύθερος αφού εξέτισε το 1/2 της ποινής του¹³. Το έτος 2013, στον απόηχο της υπόθεσης δημοσιοποίησης στοιχείων των οροθετικών γυναικών που φέρονταν ως δράστιδες του αδικήματος της βαριάς σκοπούμενης σωματικής βλάβης, τροποποιήθηκε εκ νέου η περ. β του άρθρου 2 Ν. 2472/1997. Γίνεται, πλέον, ρητή αναφορά σε εισαγγελική διάταξη ειδικώς και πλήρως αιτιολογημένη, με προσδιορισμό του τρόπου δημοσιοποίησης και του χρονικού διαστήματος διαρκείας της, ενώ αναγνωρίζεται για πρώτη φορά το δικαίωμα προσφυγής του κατηγορουμένου ενώπιον του Προϊσταμένου της Εισαγγελίας Πρωτοδικών ή Εφετών (αναλόγως που εκκρεμεί η υπόθεση), απαγορευμένης της εκτέλεσης της διάταξης περί δημοσιοποίησης έως την απόφαση του αρμοδίου Εισαγγελέα, πλην συγκεκριμένων εξαιρέσεων¹⁴.

Τα επόμενα χρόνια το δίκαιο προστασίας προσωπικών δεδομένων μεταβάλλεται σημαντικά. Από την 25η Μαΐου 2018 εφαρμόζεται άμεσα στα κράτη μέλη ο Κανονισμός 2016/679 (γνωστός και ως Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων). Σε συμπλήρωση δε και

12 Ειδικότερα, με τη διάταξη του άρθρου 8 παρ. 3 Ν. 3625/2007 αντικαταστάθηκε η περ. β του άρθρου 2 Ν. 2472/1997 δια της οποίας προβλέφθηκε, μεταξύ άλλων, ότι: «Ειδικά για τα σχετικά με ποινικές δίωξεις ή καταδίκες δύναται να επιτραπεί η δημοσιοποίηση μόνον από την εισαγγελική αρχή για τα αδικήματα που αναφέρονται στο εδάφιο β' της παραγράφου 2 του άρθρου 3 με διάταξη του αρμοδίου Εισαγγελέα Πρωτοδικών ή του Εισαγγελέα Εφετών, εάν η υπόθεση εκκρεμεί στο Εφετείο. Η δημοσιοποίηση αυτή αποσκοπεί στην προστασία του κοινωνικού συνόλου, των ανηλίκων, των ευάλωτων ή ανίσχυρων πληθυσμιακών ομάδων και προς ευχερέστερη πραγμάτωση της αξίωσης της Πολιτείας για τον κολασμό των παραπάνω αδικημάτων».

13 Βλ. *Μήτρου Λ.*, Η δημοσιότητα της κύρωσης ή η κύρωση της δημοσιότητας, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα Θεσσαλονίκη 2012, σελ. 172 και της *ιδίας*, Naming and Shaming in Greece: Social Control, Law Enforcement and the Collateral Damages of Privacy and Dignity (April 30, 2012). Proceedings of the 8th International Conference on Internet, Law and Politics, Barcelona 2012, pp. 453-466, *διαθέσιμο στο SSRN*: <https://ssrn.com/abstract=2358944>.

14 Η διάταξη του άρθρου 2 περ. β Ν. 2472/1997, μετά την τροποποίησή της από το άρθρο 79 Ν. 4139/2013, όριζε, μεταξύ άλλων: «Ευαίσθητα δεδομένα», είναι τα δεδομένα που αφορούν στη φυλετική ή εθνική προέλευση, στα πολιτικά φρονήματα, στις θρησκευτικές ή φιλοσοφικές πεποιθήσεις, στη συμμετοχή σε συνδικαλιστική οργάνωση, στην υγεία, στην κοινωνική πρόνοια και στην ερωτική ζωή, στα σχετικά με ποινικές δίωξεις ή καταδίκες, καθώς και στη συμμετοχή σε συναφείς με τα ανωτέρω ενώσεις προσώπων. Ειδικά για τα σχετικά με ποινικές δίωξεις ή καταδίκες δύναται να επιτραπεί η δημοσιοποίηση μόνον από την εισαγγελική αρχή για τα αδικήματα που αναφέρονται στο εδάφιο β' της παρ. 2 του άρθρου 3 με διάταξη του αρμοδίου Εισαγγελέα Πρωτοδικών ή του Εισαγγελέα Εφετών, εάν η υπόθεση εκκρεμεί στο Εφετείο. Η διάταξη πρέπει να είναι ειδικώς και πλήρως αιτιολογημένη, να προσδιορίζει τον τρόπο δημοσιοποίησης και το χρονικό διάστημα που θα διαρκέσει. Η δημοσιοποίηση αυτή αποσκοπεί στην προστασία του κοινωνικού συνόλου, των ανηλίκων, των ευάλωτων ή ανίσχυρων πληθυσμιακών ομάδων και προς ευχερέστερη πραγμάτωση της αξίωσης της Πολιτείας για τον κολασμό των παραπάνω αδικημάτων. Κατά της εισαγγελικής διάταξης επιτρέπεται προσφυγή εντός δύο ημερών από τη γνωστοποίηση στον κατηγορούμενο ή κατάδικο ενώπιον του Προϊστάμενου της Εισαγγελίας Πρωτοδικών ή του Προϊστάμενου της Εισαγγελίας Εφετών, εάν η υπόθεση εκκρεμεί στο Εφετείο, ο οποίος αποφαινεται εντός δύο ημερών. Μέχρι να αποφανθεί ο αρμόδιος Εισαγγελέας απαγορεύεται η εκτέλεση της διάταξης και η δημοσιοποίηση δεδομένων. (...)».

εξειδίκευση αυτού εισήχθη στην ελληνική έννομη τάξη ο Ν. 4624/2019, που ενσωμάτωσε στο εθνικό δίκαιο την Οδηγία 2016/680 της 27^{ης} Απριλίου 2016¹⁵ για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από αρμόδιες αρχές για τους σκοπούς της πρόληψης, διερεύνησης, ανίχνευσης ή δίωξης ποινικών αδικημάτων¹⁶.

Από τις ρυθμίσεις του Ν. 4624/2019 (άρθρο 84) προέκυπτε η κατάργηση του Ν. 2472/1997 (Α' 50), εκτός από συγκεκριμένες διατάξεις. Ανάμεσα στις διατάξεις αυτές είναι και εκείνη του δευτέρου έως και του τελευταίου εδαφίου της περ. β' του άρθρου 2 για την ανακοίνωση και δημοσιοποίηση δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα σχετικά με τις ποινικές δίωξεις και τις καταδίκες για συγκεκριμένα εγκλήματα τα οποία ορίζονται κατά παραπομπή από τις διατάξεις του δευτέρου εδαφίου της παρ. 2 του άρθρου 3 του ίδιου νόμου, οι οποίες ομοίως διατηρήθηκαν σε ισχύ. Η νομοτεχνική αυτή επιλογή δημιούργησε ερμηνευτική ασάφεια, ώστε να υποστηρίζεται από την Εισαγγελία του Αρείου Πάγου ότι οι διατάξεις του κεφαλαίου Δ' του ν. 4624/2019 δεν εφαρμόζονται από τις εισαγγελικές και αστυνομικές αρχές (βλ. Γνωμ. 1/26.01.2021, αρ. πρωτ. 423), γεγονός το οποίο συνιστούσε παραβίαση του ενωσιακού δικαίου¹⁷.

Ως εκ τούτου, κρίθηκε επιβεβλημένη η θέσπιση νέας ειδικής διάταξης, ρυθμιστικής της επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων, από την εισαγγελική αρχή, σύμφωνης με την Οδηγία 2016/680, η οποία ενσωματώθηκε, στο εθνικό μας δίκαιο με τον Ν. 4624/2029. Η νέα διάταξη, ως ειδική, εντάχθηκε στο Κεφάλαιο Ε' του ν. 4624/2019. Η δημοσιοποίηση ρυθμίζεται πλέον με βάση τη διάταξη του άρ. 84Α του Ν. 4624/2019, όπως αυτή προστέθηκε με το άρθρο 45 του Ν. 5002/2022.

Επιχειρώντας μια συνοπτική επισκόπηση της μακροσκελούς αυτής διάταξης παρατηρούνται τα κατωτέρω¹⁸:

Από την παρ. 1 της νεοεισαχθείσας διάταξης προκύπτει ότι υπεύθυνος επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων είναι οι εισαγγελικές αρχές, ενώ η Ελληνική Αστυνομία είναι το όργανο που διενεργεί την επεξεργασία. Υποκείμενο των δεδομένων συνιστά μόνο ο κατηγορούμενος (ή ο καταδικασθείς) για συγκεκριμένα αδικήματα, και ειδικότερα για όλα τα κακουργήματα και τα πλημμελήματα που τιμωρούνται με ποινή φυλάκισης τουλάχιστον δυο (2) ετών καθώς και όλα τα πλημμελήματα του δεκάτου ενάτου κεφαλαίου του Ποινικού Κώδικα «Εγκλήματα κατά της γενετήσιας ελευθερίας και εγκλήματα οικονομικής εκμετάλλευσης της γενετήσιας ζωής», ανεξαρτήτως του ελαχίστου ορίου των προβλεπόμενων ποινών. Επομένως, ως κανόνας, δεν επιτρέπεται η δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων των υπόπτων. Τα δεδομένα που μπορούν να δημοσιευθούν στη βάση της συγκεκριμένης διάταξης είναι, αυστηρά και μόνο, τα στοιχεία της ταυτότητας, της εικόνας και της ποινικής δίωξης, ενώ, ταυτόχρονα, προβλέπεται και απώτατο χρονικό όριο στη διάρκεια της δημοσιοποίησης, η οποία δεν μπορεί να υπερβαίνει τους έξι μήνες.

Στην παρ. 2 καθορίζεται, περιοριστικά, ο σκοπός της επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων, ήτοι ειδικότερα α) η διερεύνηση, ανίχνευση ή δίωξη των εγκλημάτων της παρ. 1 και β)

15 Διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680>.

16 Βλ. Ιγγλεζάκη Ι., Ο Γενικός Κανονισμός Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, 3^η έκδοση, 2020, σελ. 20, 21.

17 Βλ. αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 45 Ν. 5002/2022 διαθέσιμη σε <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/12167374.pdf>

18 Για τις υπό στοιχεία ι έως νι επισημάνσεις βλ. και αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 45 Ν. 5002/2022, διαθέσιμη σε <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/12167374.pdf>. Πρβλ. Πανάγο Ι., Δημοσιοποίηση προσωπικών δεδομένων (φερόμενων ως δραστών) δραστών σεξουαλικών αδικημάτων: Μία εγκληματολογική και ποινολογική ανάγνωση, διαθέσιμο σε <https://theartofcrime.gr/>

η εκτέλεση εντάματος σύλληψης ή καταδικαστικής απόφασης του κατηγορούμενου ή καταδικασθέντος για τα εγκλήματα της παρ. 1.

Στην παρ. 3 παρέχεται στην εισαγγελική αρχή η δυνατότητα έκδοσης αιτιολογημένης διάταξης με ειδικό και εμπειριστατωμένο χαρακτήρα υπό την προϋπόθεση ότι η δημοσιοποίηση, ολική ή μερική, των προσωπικών δεδομένων του κατηγορουμένου ή του καταδικασθέντος είναι πρόσφορη για την επίτευξη των σκοπών της παρ. 2 και για την αποτροπή απειλής της δημόσιας ασφάλειας σε σχέση προς διερευνώμενο έγκλημα και δεν είναι δυνατή η επιλογή άλλων μέτρων λιγότερο επαχθών για τα θεμελιώδη δικαιώματα. Πρόκειται, ουσιαστικά, για τις επιταγές της αρχής της αναλογικότητας. Η απόφαση της εισαγγελικής αρχής δεν μπορεί να λαμβάνει τον χαρακτήρα μιας τυπικής και αυτοματοποιημένης ενέργειας. Υπενθυμίζεται ότι έλεγχος του ηπιότερου μέσου δεν διενεργήθηκε στην υπόθεση των οροθετικών γυναικών το έτος 2012.

Στην παρ. 4 ορίζεται η αρμοδιότητα των αρχών προς υποβολή της αίτησης και το αναγκαίο περιεχόμενο της εισαγγελικής διάταξης.

Στην παρ. 5 προβλέπεται το αυστηρό πλαίσιο υπό το οποίο μπορεί η εισαγγελική αρχή να αποφασίζει την ανακοίνωση ή τη δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων των κατηγορουμένων, με ιδιαίτερη αναφορά στην υποχρέωση σεβασμού του τεκμηρίου αθωότητας¹⁹.

Στην παρ. 6 προβλέπεται η δυνατότητα προσφυγής του υποκειμένου των δεδομένων κατά της εισαγγελικής διάταξης εντός δύο ημερών από τη γνωστοποίηση, απαγορευμένης της εκτέλεσης της διάταξης έως ότου αποφανθεί ο αρμόδιος Εισαγγελέας, ενώ στην παρ. 7 ρυθμίζεται η περίπτωση της κατ' εξαίρεση δημοσιοποίησης των προσωπικών δεδομένων για συγκεκριμένα αδικήματα (άρθρ. 187 ΠΚ, περί εγκληματικής οργάνωσης / 187^Α ΠΚ περί τρομοκρατικής οργάνωσης / 187Β ΠΚ, περί αξιόποινης υποστήριξης / αδικήματα 19^{ου} κεφαλαίου ΠΚ) χωρίς τη δυνατότητα προσφυγής, αλλά με την εισαγωγή υποχρέωσης αυτεπάγγελτης εξέτασης της νομιμότητας και αναγκαιότητας της επεξεργασίας από τον ανώτερο αρμόδιο Εισαγγελέα Εφετών²⁰.

Με τη νεοεισαχθείσα διάταξη του άρθρου 84^Α Ν. 4624/2019 αυστηροποιείται, σε έναν βαθμό, το νομικό πλαίσιο για την ανακοίνωση ή δημοσιοποίηση των προσωπικών δεδομένων των κατηγορουμένων. Η διάταξη του άρθρου 84^Α φαίνεται να είναι διατυπωμένη με πληρέστερη σαφήνεια και ακρίβεια έναντι των προγενέστερων διατάξεων, η εφαρμογή των οποίων - ιδίως ως προς την εύρεση του ορθού νομικού ερείσματος - καθίστατο ιδιαίτερα περίπλοκη. Φαίνεται ότι η ισχύουσα ρύθμιση επιχειρεί να προσεγγίσει τον αναγκαίο «ποιοτικό νόμο»²¹ που απαιτείται από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. αιτ. σκ. 33 της Οδηγίας), όταν πρόκειται να ληφθούν μέτρα που περιορίζουν θεμελιώδη δικαιώματα.

Βέβαια, και με το καθεστώς ισχύος της διάταξης του άρθρου 84^Α, εξακολουθούν να εγείρονται συγκεκριμένοι προβληματισμοί όπως π.χ. αν ο αρμόδιος Εισαγγελέας, από τη φύση του ρόλου του στην ποινική διαδικασία, διαθέτει την επιβαλλόμενη «απόσταση» για την εν λευκώ στάθμιση των έννομων αγαθών²² και κατά πόσο, τελικά, η δημοσιοποίηση συμβαδίζει με τη θε-

19 Βλ. και σκέψη 32 Οδηγίας 2016/680, διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680>.

20 Βλ. αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 45 Ν. 5002/2022, διαθέσιμη σε <https://www.hellenicparliament.gr/User-Files/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/12167374.pdf>.

21 Βλ. αιτιολογική έκθεση επί του άρθρου 45 Ν. 5002/2022. Πρβλ. σκέψη 33 Οδηγίας 2016/680, διαθέσιμη σε <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32016L0680>.

22 Βλ. Συστάσεις ΕΕΔΑ: Ελευθερία Πληροφορίας και Τεκμήριο Αθωότητας, διαθέσιμο σε <https://nchr.gr/images/>

μελιώδη αρχή του ποινικού δικαίου *ne bis in idem*, με την έννοια ότι, εξαιτίας των σοβαρότατων συνεπειών εις βάρος του ατόμου, θα μπορούσε να εξομοιωθεί με μία δεύτερη τιμωρία για το ίδιο αδίκημα²³.

IV. Τελικές παρατηρήσεις.

Η συνοπτική προσέγγιση της προβληματικής της δημοσιοποίησης προσωπικών δεδομένων κατηγορουμένων επιχειρεί να δείξει τις ιδιαιτερότητες και την πολυσύνθετη φύση του ζητήματος. Επιτακτικής σημασίας δεν είναι μόνο η διαμόρφωση ενός προστατευτικού νομικού πλαισίου για τη δημοσιοποίηση δεδομένων των κατηγορουμένων, αλλά και η διασφάλιση ενός αποτελεσματικού μηχανισμού «λήθης» με συγκεκριμένες προϋποθέσεις. Παρά την αθώωση των ανωτέρω γυναικών και την πάροδο δώδεκα, περίπου, ετών, τα στοιχεία και οι φωτογραφίες τους είναι, ακόμα, προσβάσιμα με μία απλή διαδικτυακή αναζήτηση. Ιδίως στο ψηφιακό περιβάλλον, όπου η διαδικασία της λήθης αναχαιτίζεται από την ίδια τη φύση της διαδικτυακής πληροφορίας²⁴, το κατοχυρωμένο, νομικά πλέον, δικαίωμα του ατόμου περί διαγραφής των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν, με συγκεκριμένες προϋποθέσεις,²⁵ είναι εκείνο που μπορεί να παράσχει το έρεισμα επαναπροσδιορισμού της ζωής ενός ατόμου, χωρίς την κοινωνικά επιβλαβή έκθεσή του στο παρελθόν του.

---

pdf/apofaseis/dikaih_dikh/EEDA_2016_Tekmirio%20Athwotitas.pdf. Πρβλ. Μήτρου Λ., Η δημοσιότητα της κύρωσης ή η κύρωση της δημοσιότητας, *ό.π.*, σσ. 182-183, η οποία αναφέρει, χαρακτηριστικά, ότι: «Εάν η ίδια η Εισαγγελία έχει δώσει τα στοιχεία, δεν είναι εύκολο να μεταβάλει και να δηλώσει ότι μεταβάλλει άποψη, όταν αλλάζουν τα δεδομένα. Ενδέχεται δε να μη διαβλέψει κι εκτιμήσει ορθά τα νέα δεδομένα καθώς είναι πιθανό, υποσυνείδητα, να προσπαθεί να καταλήξει η δίκη σε συνάρτηση με τη δημοσιοποίηση, ώστε να μην εκτεθεί εκ των υστέρων η Εισαγγελία [...]», Σωτηρόπουλο Β., Τροπολογία για δημοσιοποίηση κατηγορουμένων, 27.01.2013, διαθέσιμο σε http://elawyer.blogspot.com/2013/01/blog-post_27.html.

23 Βλ. Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., *ό.π.*, σελ. 25, όπου και περαιτέρω παραπομπές, Μήτρου Λ., Η δημοσιότητα της κύρωσης ή η κύρωση της δημοσιότητας, *ό.π.* σελ. 155, όπου η ίδια αναφέρεται σε «φόνος της φήμης» ενός ατόμου μέσω της δημοσιοποίησης, έστω και αν αυτό αναφέρεται, απλώς, ως κατηγορούμενος.

24 Βλ. Μήτρου Λ., Τι σημαίνει το δικαίωμα στη λήθη, διαθέσιμο σε <https://www.syntagmawatch.gr/my-constitution/ti-simainei-to-dikaioma-sti-lithi/>.

25 Βλ. άρθρο 17 ΓΚΠΔ.

Ο Συνήγορος του Φοιτητή και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο Πανεπιστήμιο

.....
Μιχάλη Πορίτη
.....

Σε μια εποχή κατά την οποία τα πάντα αλλάζουν με ταχύτατους ρυθμούς, το πανεπιστήμιο δεν μπορούσε να μείνει ανεπηρέαστο. Όσοι έζησαν τις εμπειρίες της Μεταπολίτευσης, του νόμου 815/1978 περί ρυθμίσεως θεμάτων αφορόντων εις την οργάνωσιν και λειτουργίαν των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, του νόμου πλαισίου για τη δομή και λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων του 1982 κι έρχονται σε επαφή με το σημερινό πανεπιστήμιο θα σας διαβεβαιώσουν για το αληθές.

Πριν πενήντα χρόνια ουδείς σκεφτόταν ότι θα μπορούσε να υπάρξει θεσμοθετημένο όργανο επιφορτισμένο με τη διαμεσολάβηση μεταξύ φοιτητών και καθηγητών ή διοικητικών υπηρεσιών ενός πανεπιστημίου για την χωρίς εντάσεις επίλυση προβλημάτων σχετιζομένων με τη νομιμότητα και την κακοδιοίκηση στο πλαίσιο της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της διαφύλαξης της εύρυθμης λειτουργίας του ιδρύματος. Οι μνήμες από την Επταετία και δη από τα γεγονότα της Νομικής και του Πολυτεχνείου ήταν νωπές. Έπρεπε να οριστεί εκ νέου η έννοια της ακαδημαϊκής ελευθερίας. Στρατηγικοί στόχοι του φοιτητικού κινήματος ήταν «αποχουντοποίηση» και ο «εκδημοκρατισμός» των πανεπιστημίων¹. Οι πρώτες κυβερνήσεις της Μεταπολίτευσης προσπαθούσαν να χαράξουν στρατηγική εκσυγχρονισμού του ελληνικού πανεπιστημίου υιοθετώντας ενδεικτικά τον νόμο 815/1978, τον οποίο η τότε κυβέρνηση απέσυρε το 1980 μετά από πολύ έντονες αντιδράσεις των φοιτητικών παρατάξεων. Στην προκειμένη περίπτωση οι φοιτητικές παρατάξεις ήταν αντίθετες με τη μείωση των εξεταστικών περιόδων από 3 σε 2, την κατάργηση της δυνατότητας μεταφοράς μαθημάτων και την επιβολή ανωτάτου χρονικού ορίου σπουδών («εντατικοποίηση των σπουδών»). Από τις πηγές που έχω στη διάθεσή μου δεν προκύπτει ότι επεδίωκαν τη διαμόρφωση θεσμικού πλαισίου επιφορτισμένου με τη διαμεσολάβηση μεταξύ φοιτητών και διοικήσεως ή καθηγητών για τη διευθέτηση φαινομένων κακοδιοίκησης.

Η έλλειψη εμπιστοσύνης προς τους θεσμούς της Πολιτείας, η κομματικοποίηση των πάντων, η καλλιέργεια μύθων σχετικά με το τι σήμαινε αντιδικτατορικός αγώνας και ποιοι ήταν οι πραγματικοί φορείς του, καθώς και οι επαναστατικές διαθέσεις και πρακτικές δεν άφηναν περιθώρια για ουσιαστικό προβληματισμό σχετικά με την εφαρμογή στην πράξη της έννοιας της ακαδημαϊκής ελευθερίας και την προστασία της προσωπικότητας των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Η θέσπιση του νόμου 1268/1982 για τη δομή και λειτουργία των Ανωτάτων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων συνέβαλε στη μερική εκτόνωση της έντασης στα πανεπιστήμια, κυρίως χάρη στο άρθρο 2 του νόμου που όριζε και ρύθμιζε τις έννοιες της ακαδημαϊκής ελευθερίας και του πα-

¹ Για περισσότερες πληροφορίες (ενδεικτικά): 1) Ολυμπία Παπαϊωάννου, *Φοιτητική συμμετοχή στη διακυβέρνηση: η περίπτωση του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών*, διδακτορική διατριβή υποστηρίχθαισα το 2021 στο Τμήμα Κοινωνικής και Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου, 2) Θανάσης Τσακίρης «Το κίνημα των καταλήψεων του 1979 που κατάργησε τον Νόμο 815/1978», εφημερίδα Αυγή, 2 Δεκεμβρίου 2019, 3) Ηλίας Κανέλλης, «Η Παιδεία που αλλάζει κάθε δέκα χρόνια», εφημερίδα Τα Νέα, 3 Αυγούστου 2012.

νεπιστημιακού ασύλου. Αυτές όμως οι ρυθμίσεις δεν συνέβαλαν στη διαμόρφωση κλίματος ευνοϊκού για την απρόσκοπτη λειτουργία των πανεπιστημίων καθώς επικράτησε ένα κλίμα ιδιαίτερης κομματικοποίησης σε όλα τα επίπεδα.

Με το πρόσχημα της προστασίας του πανεπιστημιακού ασύλου, ορισμένοι πανεπιστημιακοί χώροι, από χώροι ελεύθερης διακίνησης ιδεών, μετατρέπονταν ενίοτε σε χώρους ανομίας, στους οποίους δρούσαν άτομα τα οποία ουδεμία σχέση είχαν με την προάσπιση της ακαδημαϊκής ελευθερίας στην έρευνα και τη διδασκαλία, καθώς και την ελεύθερη έκφραση και διακίνηση των ιδεών. Οι καταστάσεις έντασης, οι οποίες ενίοτε συνοδεύονταν από πράξεις βίας, απωθούσαν από τους χώρους του πανεπιστημίου νέες και νέους που είχαν θέσει ως πρωταρχικό στόχο τις σπουδές τους. Η χρήση της κατάληψης πανεπιστημιακών κτηρίων ως μέσο για τη διεκδίκηση φοιτητικών αιτημάτων είχε ως συνέπεια την αναστολή βασικών ακαδημαϊκών λειτουργιών (ενδεικτικά: μη πραγματοποίηση μαθημάτων, απώλεια εξεταστικών περιόδων). Ένα θεμελιώδες ανθρώπινο δικαίωμα, το δικαίωμα στην εκπαίδευση² έπρεπε να προστατευθεί. Έπρεπε να διασφαλιστεί ότι όλοι ανεξαιρέτως οι φοιτητές, ανεξαρτήτως φύλου, εθνικότητας, σωματικής διάπλασης και ψυχικού σθένους είχαν ισότιμο δικαίωμα στη μάθηση, στην προστασία της προσωπικότητάς τους, στην αξιοπρέπεια³. Όλοι έχουμε ακούσει ή/και διαβάσει για περιστατικά βίαιης παρεμπόδισης της εκπαιδευτικής διαδικασίας, για να μην αναφερθώ σε αυτούς που τα έχουν βιώσει είτε με την ιδιότητα του διδάσκοντα είτε με την ιδιότητα του φοιτητή.

Με σκοπό την αντιμετώπιση αυτών των φαινομένων ανομίας που εμπόδιζαν την χωρίς περιορισμούς άσκηση της ακαδημαϊκής ελευθερίας, η Ελληνική Πολιτεία θέσπισε σειρά μέτρων, τα οποία όμως δεν έγιναν εύκολα αποδεκτά, καθώς οι συνδικαλιστικές πιέσεις είχαν δαιμονοποιήσει κάθε μέτρο το οποίο αμφισβητούσε την τότε «καθεστηκυία τάξη». Έπρεπε να περιμένουμε μέχρι το 2011 για να εισαχθεί στην ελληνική νομοθεσία για τα πανεπιστήμια ο θεσμός του Συνηγόρου του Φοιτητή, δηλαδή 14 ολόκληρα χρόνια μετά τη καθιέρωση από την Ελληνική Πολιτεία του θεσμού του Συνηγόρου του Πολίτη, με αποστολή να διαμεσολαβεί μεταξύ φοιτητών και καθηγητών ή διοικητικών υπηρεσιών του ιδρύματος στις περιπτώσεις κακοδιοίκησης και να φροντίζει για την τήρηση της νομιμότητας σε φοιτητικά θέματα, στο πλαίσιο πάντοτε της ακαδημαϊκής ελευθερίας και της εύρυθμης λειτουργίας του ιδρύματος.

Ο θεσμός του Συνηγόρου του Φοιτητή αποτελεί καινοτομία για τα ελληνικά δεδομένα κι ένα πολύ σημαντικό βήμα στην προσπάθεια για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων των φοιτητών και γενικότερα για την εύρυθμη λειτουργία του πανεπιστημίου.

Τι σημαίνει όμως «εύρυθμη λειτουργία του ιδρύματος» και μάλιστα στο πλαίσιο της ελληνικής πραγματικότητας; Πρόκειται για μια σύνθετη έννοια η οποία χαρακτηρίζει τη λειτουργία ενός πανεπιστημιακού ιδρύματος όταν αυτή συντελείται απρόσκοπτα με βάση την κείμενη νομοθεσία, τον Εσωτερικό Κανονισμό του ιδρύματος, τους κανόνες ακαδημαϊκής δεοντολογίας, και γενικότερα με βάση τη στρατηγική του ιδρύματος και τις αποφάσεις των οργάνων του. Η έννοια αυτή εμπεριέχει και ταυτόχρονα παραπέμπει σε τρεις βασικούς κανόνες βέλτιστης πρακτικής της διοίκησης, σύμφωνα με τους οποίους τα μέλη της πανεπιστημιακής κοινότητας πρέπει να αντιμετωπίζονται κατά τρόπο προσήκοντα, δίκαιο και αμερόληπτο. Ως προσήκοντα

2 Ενδεικτικά: το άρθρο 26 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και το άρθρο 14 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ

3 Σύμφωνα με το άρθρο 2 του Πρόσθετου Πρωτοκόλλου της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) το οποίο αφορά στο δικαίωμα στην εκπαίδευση «Ουδείς δύναται να στερηθεί του δικαιώματος όπως εκπαιδευθεί. Παν Κράτος εν τη ασκήσει των αναλαμβανομένων αυτού καθηκόντων επί του πεδίου της μορφώσεως και της εκπαίδευσως θα σέβεται το δικαίωμα των γονέων όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαίδευσιν ταύτην συμφώνως προς τας ιδίας αυτών θρησκευτικές και φιλοσοφικές πεποιθήσεις».

τρόπο νοούμε, ενδεικτικά, την ενημέρωση των φοιτητών και την εξυπηρέτησή τους με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, αξιοποιώντας τις δυνατότητες και τις ευκαιρίες για απλοποίηση των διαδικασιών. Ως δίκαιο τρόπο νοούμε ενδεικτικά την αντιμετώπιση των φοιτητών με όμοιο τρόπο σε όμοιες ή παρεμφερείς περιπτώσεις, με ευελιξία και αποφυγή της άσκοπης τυπολατρίας. Ως αμερόληπτο τρόπο νοούμε τη λήψη αποφάσεων βάσει της σχετικής κείμενης νομοθεσίας εφαρμόζοντας την αρχή της ίσης μεταχείρισης και αποφεύγοντας προκαταλήψεις βάσει του χρώματος, του φύλου, της εθνοτικής καταγωγής, των θρησκευτικών πεποιθήσεων ή οποιουδήποτε άλλου παράγοντα.

Έχοντας υπόψη τα ανωτέρω, μπορούμε πιο εύκολα να αντιληφθούμε το πεδίο αρμοδιοτήτων του Συνηγόρου του Φοιτητή και τον ρόλο του ως διαμεσολαβητή μεταξύ των φοιτητών και της διοικήσεως του πανεπιστημίου με την ευρεία έννοια.

Ο Συνήγορος του Φοιτητή δεν εκπροσωπεί και δεν υπερασπίζεται απαραίτητα τον φοιτητή που προβαίνει στην καταγγελία. Τον ακούει, μελετάει την υπόθεση κι αναλόγως τον συμβουλεύει, έρχεται σε επαφή με άτομα που κρίνει σκόπιμο να συναντήσει και, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, βρίσκει λύση, που να ικανοποιεί τον φοιτητή, στο πλαίσιο πάντα της νομιμότητας. Εφόσον δεν βρεθεί λύση ενημερώνει τις προϊστάμενες αρχές, οι οποίες αξιολογούν το ζήτημα κι αναλόγως πράττουν. Η επιτυχής έκβαση των ενεργειών του Συνηγόρου του Φοιτητή εξαρτάται από τις γνώσεις του τις σχετικές με την κείμενη νομοθεσία, το κύρος του στο πλαίσιο της πανεπιστημιακής κοινότητας, τις επικοινωνιακές δεξιότητές του, τις δεξιότητές του στη διαχείριση κρίσεων και γενικότερα την ικανότητά του να βρίσκει λειτουργικές λύσεις.

Από τη μέχρι σήμερα εμπειρία μου έχω διαπιστώσει ότι σημαντικό ρόλο στο έργο του Συνηγόρου του Φοιτητή παίζει το επικοινωνιακό πλαίσιο που διαμορφώνεται ιδίως κατά την πρώτη προσέγγιση του φοιτητή. Συνήθως το πανεπιστήμιο επιβάλλει συγκεκριμένη διαδικασία προσέγγισης και ενημέρωσης του Συνηγόρου του Φοιτητή, η οποία προβλέπει είτε την αποστολή ηλεκτρονικού μηνύματος είτε κατάθεση αναφοράς στο κεντρικό πρωτόκολλο του πανεπιστημίου. Η επικοινωνία του ενδιαφερόμενου φοιτητή με τον Συνήγορο αρχίζει με την αποστολή/ διατύπωση αιτήματος για ακρόαση. Όπως έχω διαπιστώσει, η ύπαρξη αυστηρών φορμαλιστικών προτύπων επικοινωνίας δεν διευκολύνουν πάντα το έργο του Συνηγόρου του Φοιτητή. Προσωπικά, έχοντας επίγνωση ότι πρέπει να κερδίσω την εμπιστοσύνη του φοιτητή, να τον κάνω να νιώσει ασφάλεια, επωφελούμαι της ευχέρειας που προσφέρει ο νομοθέτης στον Συνήγορο του Φοιτητή κι επιλέγω κατά την κρίση μου τις συνθήκες υπό τις οποίες θα γίνει η επικοινωνία με τον φοιτητή, τον τρόπο διερεύνησης της υπόθεσης, τον τρόπο αξιολόγησης των πληροφοριών που θα συλλέξω και τη χρήση που θα κάνω αυτών στη συνέχεια της διαδικασίας.

Οι αρμοδιότητες του Συνηγόρου του Φοιτητή εκτείνονται σε περιπτώσεις κακοδιοίκησης και γενικότερα σε περιπτώσεις παραβίασης της νομιμότητας σε θέματα φοιτητών.

Έχουμε φαινόμενα κακοδιοίκησης σε θέματα φοιτητών όταν οι διοικητικές υπηρεσίες του πανεπιστημίου δεν ενεργούν σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, τον Εσωτερικό Κανονισμό και τον Κώδικα Δεοντολογίας του ιδρύματος, καθώς και άλλους κανόνες και αρχές που τη δεσμεύουν. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο Συνήγορος του Φοιτητή ενεργεί ώστε να δίνεται λύση στα προβλήματα που προκύπτουν. Οι περιπτώσεις αυτές μπορεί να είναι απλές και να επιλύονται χωρίς χρονοτριβή, μπορεί όμως να είναι σύνθετες και να απαιτούν σειρά ενεργειών μέχρις ότου βρεθεί λύση.

Σε αυτές τις περιπτώσεις υπάγονται ενδεικτικά περιπτώσεις αδικαιολόγητης καθυστέρησης χορήγησης στους φοιτητές πάσης φύσεως εγγράφων (βεβαιώσεις σπουδών, αναλυτικές

βαθμολογίες κ.ά.), άρνησης παροχής πληροφοριών χρήσιμων για τους φοιτητές, παράλειψης οφειλόμενης απάντησης μετά από αίτημα φοιτητή κ.ά.

Άλλες μορφές κακοδιοίκησης τις οποίες μπορεί να κληθεί να διαχειριστεί ο Συνήγορος του Φοιτητή αποτελούν η προσφορά κακής ποιότητας υπηρεσιών σχετικών με τη φοιτητική μέριμνα (σίτιση, στέγαση, στεγαστικό επίδομα) και τα προγράμματα κινητικότητας φοιτητών (πχ Erasmus). Σε αυτές τις περιπτώσεις οι φοιτητές διαμαρτύρονται ενίοτε για μη τήρηση συμβατικών υποχρεώσεων από πλευράς αναδόχου (σύνθεση ημερήσιου σιτηρεσίου, ποιότητα προσφερομένων γευμάτων κ.ά.). Οι ανωτέρω περιπτώσεις διευθετούνται με τη μεσολάβηση των καθ' ύλην αρμοδίων ακαδημαϊκών υπευθύνων και των αρμοδίων διοικητικών υπηρεσιών εποπτείας.

Σε αυτή την κατηγορία υπάγονται επίσης και τα φαινόμενα κακοδιοίκησης στα οποία εμπλέκονται διδάσκοντες. Οι πλέον συνήθεις περιπτώσεις αποτελούν η καθυστέρηση ανάρτησης βαθμολογιών και η άρνηση επίδειξης γραπτών μετά το πέρας της εξεταστικής περιόδου.

Όσον αφορά στην ανάρτηση των βαθμολογιών, στον Εσωτερικό Κανονισμό του πανεπιστημίου ή του Τμήματος ορίζεται σχετική προθεσμία. Εντούτοις, μερικές φορές διδάσκοντες καθυστερούν υπέρμετρα να αναρτήσουν τους βαθμούς με αποτέλεσμα οι φοιτητές να διαμαρτύρονται επειδή αδυνατούν να οργανώσουν το πρόγραμμά τους. Μια καθυστέρηση μπορεί να συνεπάγεται αδυναμία εξασφάλισης άδειας απουσίας από την εργασία του εφόσον ο φοιτητής εργάζεται, αδυναμία εξασφάλισης οικονομικών εισιτηρίων, απώλεια δυνατότητας υποβολής αιτήσεων για εξασφάλιση υποτροφίας, ή/και εγγραφής σε πρόγραμμα μεταπτυχιακών σπουδών κ.ά. Ο Συνήγορος στην προκειμένη περίπτωση αναγκάζεται σε πρώτο χρόνο να ζητήσει από τους αμελείς συναδέλφους να προβούν στην ανάρτηση των βαθμολογιών και στη συνέχεια, εφόσον δεν υπάρξει ανταπόκριση, ενημερώνει τις αρμόδιες αρχές του Πανεπιστημίου, καθώς η αμέλεια αυτή συνιστά πειθαρχικό παράπτωμα.

Όσον αφορά στο ζήτημα της επίδειξης ή μη των γραπτών, ο διδάσκων υποχρεούται να προβάλει στην επίδειξη του γραπτού δοκιμίου και να εξηγήει στον εξετασθέντα τον τρόπο με τον οποίο αξιολογήθηκε και βαθμολογήθηκε. Την περίοδο της πρόσφατης πανδημίας, λόγω των περιοριστικών μέτρων ήταν πρακτικά αδύνατο να γίνει επίδειξη των γραπτών. Επειδή πάρα πολλοί φοιτητές είχαν ζητήσει με έγγραφες αναφορές στο Συνήγορο του Φοιτητή να έχουν πρόσβαση στα γραπτά τους, κατόπιν συνεννοήσεως με τους διδάσκοντες και τους εξετασθέντες, κατά παρέκκλιση της κείμενης νομοθεσίας, η οποία δεν προέβλεπε χορήγηση αντιγράφου του γραπτού δοκιμίου, οι ενδιαφερόμενοι φοιτητές έλαβαν αναγκαστικά λόγω της ιδιαιτερότητας της καταστάσεως, ηλεκτρονικά αντίγραφο του γραπτού τους και ακολούθησε σχολιασμός των λαθών και των παρατηρήσεων του διδάσκοντα σε ειδική διαδικτυακή συνάντηση. Ο διακανονισμός βασίστηκε κυρίως σε διασταλτική ερμηνεία της τρίτης παραγράφου του άρθρου 10 του Συντάγματος το οποίο προβλέπει ότι η «αρμόδια υπηρεσία ή αρχή υποχρεούται να απαντά στα αιτήματα για παροχή πληροφοριών και χορήγηση εγγράφων, ιδίως πιστοποιητικών, δικαιολογητικών και βεβαιώσεων μέσα σε ορισμένη προθεσμία, όχι μεγαλύτερη των 60 ημερών, όπως νόμος ορίζει. Σε περίπτωση παρόδου άπρακτης της προθεσμίας αυτής ή παράνομης άρνησης, πέραν των άλλων τυχόν κυρώσεων και έννομων συνεπειών, καταβάλλεται και ειδική χρηματική ικανοποίηση στον αιτούντα, όπως νόμος ορίζει».

Αντιθέτως, δεν συνιστά πράξη κακοδιοίκησης η άρνηση χορήγησης συστατικής επιστολής σε φοιτητή ή σε απόφοιτο του πανεπιστημίου, καθώς και η διαφοροποίηση του περιεχομένου της συστατικής επιστολής ανάλογα με τα εκτιμώμενα από τον διδάσκοντα προσόντα και δεξι-

ότητες του φοιτητή. Ο διδάσκων δεν υποχρεούται να αιτιολογήσει τη στάση του, ακόμη και σε περίπτωση που δύο φοιτητές έχουν τα ίδια τυπικά προσόντα.

Τέλος, σύμφωνα με την πρώτη παράγραφο του άρθρου 130 του Ν. 4957/2022, ο Συνήγορος του Φοιτητή δεν έχει αρμοδιότητα σε θέματα εξετάσεων και βαθμολογίας των φοιτητών.

Είναι αξιοσημείωτο ότι, βάσει της 4ης παραγράφου του άρθρου 130 του Ν.υ 4957/2022, ο Συνήγορος του Φοιτητή μπορεί να διερευνήσει υποθέσεις όχι μόνο ύστερα από αναφορά φοιτητή, αλλά και αυτεπαγγέλτως, δικαίωμα που του προσφέρει τη δυνατότητα να ενεργεί ακόμη και σε περιπτώσεις κατά τις οποίες οι φοιτητές προτιμούν να αποσιωπούν θλιβερές καταστάσεις. Σ' αυτές τις τόσο δύσκολες για τους φοιτητές καταστάσεις, η παρέμβαση του Συνηγόρου του Φοιτητή καθίσταται καθοριστικής σημασίας, καθώς χάρη στις ενέργειές του μπορεί να αποκατασταθεί η ακαδημαϊκή τάξη και να διασφαλιστούν θεμελιώδη δικαιώματα των φοιτητών. Υπενθυμίζω ότι, σε όλες αυτές τις περιπτώσεις, η επιτυχής έκβαση της αποστολής του εξαρτάται από την εμπιστοσύνη που έχουν οι φοιτητές στο πρόσωπό του και την αगाστή συνεργασία του με τις αρμόδιες αρχές και υπηρεσίες του πανεπιστημίου.

Η αυτεπάγγελτη διαδικασία επιλέγεται όταν διαταράσσεται η ακαδημαϊκή τάξη και οι φοιτητές, φοβούμενοι ότι θα υποστούν συνέπειες σε περίπτωση επώνυμης καταγγελίας (πχ χαμηλή βαθμολογία), αποφεύγουν να καταθέσουν ενυπόγραφη αναφορά. Σε αυτές τις περιπτώσεις εμφανίζομαι ως Συνήγορος ενεργών αυτεπαγγέλτως, αποφεύγοντας, στον βαθμό που αυτό είναι εφικτό, να αναφέρω τις πηγές και γενικότερα να φέρω σε δύσκολη θέση τους διαμαρτυρούμενους φοιτητές.

Τέλος, όταν στο πλαίσιο της αποστολής του ο Συνήγορος του Φοιτητή διαπιστώσει ότι διαπράττονται ποινικώς κολάσιμες πράξεις εις βάρος φοιτητών, οφείλει να ενημερώσει τις αρχές του πανεπιστημίου και να υποδείξει στον φοιτητή τις ενέργειες στις οποίες δύναται να προβεί. Μπορεί να του υποδείξει να απευθυνθεί στις αρμόδιες αστυνομικές ή δικαστικές αρχές για τα περαιτέρω, αφού λάβει νομικές συμβουλές από δικηγόρο της επιλογής του. Σε αυτή την κατηγορία εμπίπτουν όλες οι περιπτώσεις που προβλέπονται στον Ποινικό Κώδικα και τον Κώδικα Δεοντολογίας του πανεπιστημίου, όπως η άσκηση σωματικής και ψυχολογικής βίας, η παρεμπόδιση άσκησης του δικαιώματος ελευθερίας της έκφρασης, οι πάσης φύσεως παρενοχλήσεις κ.ά. Σε αυτές τις περιπτώσεις η διοίκηση του πανεπιστημίου ενδείκνυται να λάβει μέτρα προστασίας του θύματος και να κινήσει πειθαρχική διαδικασία εις βάρος του θύτη, εφόσον είναι μέλος της πανεπιστημιακής κοινότητας.

Διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες: Η πρόκληση της εμπιστοσύνης

.....
Στέφανος Βλαχόπουλος
.....

Αντικείμενό μας αποτελεί η διερεύνηση της εμπιστοσύνης στις υπηρεσίες διερμηνείας, τόσο από την πλευρά των αλλοδαπών, όσο και από την πλευρά των δημόσιων αρχών, καθώς και η ανάδειξη των ζητημάτων που προκύπτουν λόγω της έλλειψης ρύθμισης του χώρου μέσα από την ανάλυση μαρτυριών και ποσοτικών δεδομένων¹. Η διερμηνεία που παρέχεται στους αλλοδαπούς αποτελεί μία κρίσιμη παράμετρος στις σχέσεις κράτους-πολίτη, τόσο για τους ίδιους τους αλλοδαπούς όσο και για τους δημόσιους λειτουργούς.

Στην Ελλάδα, η διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες δεν είναι θεσμοθετημένο επάγγελμα. Η απουσία τυπικής εκπαίδευσης, πιστοποίησης και αξιολόγησης από την Πολιτεία των διερμηνέων που εργάζονται στις δημόσιες υπηρεσίες δημιουργεί μία γκρίζα ζώνη ως προς την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται στους αλλοδαπούς και στο κράτος. Το τρίπτυχο *εκπαίδευση – δεοντολογία – αξιολόγηση* αποτελεί το θεμέλιο στο οποίο εδράζεται η εμπιστοσύνη σε έναν επαγγελματία.

I. Αμείλικτοι αριθμοί

Για αρχή θα αφήσω τους αριθμούς να μιλήσουν. Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2022 σε τέσσερις χώρες (Αυστρία, Β. Μακεδονία, Ελλάδα και Σλοβενία), 11 επαγγελματίες που εργάζονται με πρόσφυγες στην Ελλάδα θεωρούν τα εξής ως τις μεγαλύτερες προκλήσεις για τη διερμηνεία: τα γλωσσικά προβλήματα (72,7%), τις δεοντολογικές προκλήσεις (63,3%), τις ελλείψεις επικοινωνιακές δεξιότητες και το διαφορετικό φύλο του διερμηνέα (σε ποσοστό 45,5% το καθένα), τη διαφορετική θρησκεία του διερμηνέα (27,3%), την ηλικία του διερμηνέα (18,2%) και, τέλος, άλλα θέματα σε ποσοστό μόλις 9%. Το 91% των ερωτηθέντων πιστεύει ότι υπάρχει έλλειψη διερμηνέων. Τέλος, στην ερώτηση αν θεωρούν ότι υπάρχει έλλειψη εκπαιδευμένου προσωπικού διερμηνείας στο ίδρυμά τους, το 73% των ερωτηθέντων απάντησε θετικά². Η πλειονότητα των ερωτηθέντων (55%) έχει εμπειρία στην εργασία με πρόσφυγες από 1 έως 5 χρόνια, ενώ το 18% έχει εργαστεί με πρόσφυγες για περισσότερα από 5 χρόνια. Το 27% εργάζεται στην εκπαίδευση, το 27% στις δημόσιες υπηρεσίες και τη διοίκηση, ενώ το 46% σε άλλους τομείς. Επιπλέον, το 37% έχει συνεργαστεί με διερμηνείς σε όλες τις υποθέσεις τους, το 18% στο 75% των υποθέσεών τους και το 18% στο 25% των υποθέσεών τους.

Δεύτερο πειστήριο: Σε πρόσφατη πιλοτική γλωσσική εξέταση υποψηφίων διερμηνέων που

1 Οι όροι *διερμηνέας*, *διερμηνείς* και *διερμηνεία* στο κείμενο αναφέρονται στη μη επαγγελματική διερμηνεία.

2 Η πλειονότητα των ερωτηθέντων (55%) έχει εμπειρία στην εργασία με πρόσφυγες από 1 έως 5 χρόνια και το 18% έχει εργαστεί με πρόσφυγες για πάνω από 5 χρόνια. Το 27% εργάζεται στην εκπαίδευση, το 27% στις δημόσιες υπηρεσίες και τη διοίκηση, ενώ το 46% σε άλλους τομείς. Επιπλέον, το 37% έχει συνεργαστεί με διερμηνείς σε όλες τις υποθέσεις τους, το 18% στο 75% των υποθέσεών τους και το 18% στο 25% των υποθέσεών τους. Για μια συνολική εικόνα βλ. Kozobolis, S., Ioannidis, A., Pasch, H., Heinisch, B., Nuč-Blažič, A., Orthaber, S., Zwischenberger, M.B., Simoska, S., Panova-Ignjatovik, T., Aleksoska-Ckatroska, M., Pappa, M., Iacono, K., Vlachopoulos, S., Pöllabauer, S. (2022). Working with Interpreters in Refugee Transit Zones: Capacity building and awareness-raising for higher education contexts (Survey Report). Available at: <https://www.retrans-interpreting.com/research/>.

διενήργησε η ερευνητική ομάδα του Ιονίου Πανεπιστημίου για λογαριασμό του Υπουργείου Μετανάστευσης και Ασύλου³, διαπιστώθηκε πως από τους συμμετέχοντες το 30% απέτυχε και στην ξένη γλώσσα και στα Ελληνικά. Από το ποσοστό αυτό, το 62% δήλωνε προηγούμενη εμπειρία διερμηνείας στο δημόσιο τομέα. Αυτό - προφανώς - εγείρει ερωτήματα για την ποιότητα των υπηρεσιών διερμηνείας που προσέφεραν.

Γενικότερα, και οι δύο έρευνες⁴ ρίχνουν φως σε ένα κομμάτι της δημόσιας ζωής που καλύπτεται από πυκνή ομίχλη. Και οι δύο έρευνες δείχνουν πως υπάρχουν προβλήματα στη διερμηνεία στο δημόσιο τομέα.

II. Η επικοινωνία των ελληνικών αρχών με τους αλλοδαπούς

Η Ελλάδα βρίσκεται σε σταυροδρόμι. Ως παραμεθόρια χώρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελεί την πύλη εισόδου σε αυτήν και στο όνειρο μιας ασφαλούς ζωής με ευμάρεια. Η γεωγραφική θέση της Ελλάδας την καθιστά κρίσιμο σημείο διέλευσης για τα μεταναστευτικά ρεύματα. Τα σύνορά της με τη Μέση Ανατολή και τη Βόρεια Αφρική την καθιστούν το πρώτο σημείο επαφής για πολλούς ανθρώπους που αναζητούν μια καλύτερη ζωή στην Ευρώπη.

Η θέση αυτή θέτει πολλαπλές προκλήσεις, καθώς απαιτεί τη διαχείριση πολλών γλωσσών και πολιτισμών από τον κρατικό μηχανισμό. Οι μετανάστες που φτάνουν στην Ελλάδα προέρχονται από διάφορα πολιτισμικά υπόβαθρα και μιλούν διάφορες γλώσσες, γεγονός που καθιστά απαραίτητη την ανάπτυξη αποτελεσματικών πολιτικών ενσωμάτωσης και υποστήριξης.

Η αποτελεσματική επικοινωνία της Πολιτείας με τους αλλοδαπούς είναι κρίσιμη για την εξυπηρέτηση και την προστασία του δημοσίου συμφέροντος. Ωστόσο, στην πλειονότητα των υποθέσεων όπου θα χρειαζόταν ένας εκπαιδευμένος διερμηνέας, οι ελληνικές αρχές χρησιμοποιούν ανεκπαιδευτο - πολλές φορές διπλά - ημίγλωσσο πρόσωπο. Ο διερμηνέας είναι το δίγλωσσο άτομο εκείνο που καθιστά δυνατή την επικοινωνία μεταξύ των χρηστών δύο διαφορετικών γλωσσών, παρέχοντας άμεσα πιστή απόδοση των λεχθέντων με σκοπό τη διασφάλιση της επικοινωνίας των αλλοδαπών με τις εκάστοτε δημόσιες αρχές σε ζωτικής σημασίας ζητήματα. Το ακόλουθο παράθεμα από το βιβλίο της Hale⁵ αναδεικνύει τη σημασία της επαγγελματικής υπηρεσίας διερμηνείας:

Η διερμηνεία φέρνει τον διερμηνέα στις πλέον ιδιωτικές σφαίρες της ανθρώπινης ζωής. (...) Λαμβάνει χώρα σε δομές όπου συζητούνται τα πιο προσωπικά και σημαντικά ζητήματα καθημερινών ανθρώπων: στο ιατρείο ενός γιατρού, στο γραφείο ενός κοινωνικού λειτουργού ή ενός δικηγόρου, μια φυλακή, έναν αστυνομικό σταθμό ή ένα δικαστήριο. Πρόκειται για λίγα μόνο παραδείγματα χώρων όπου εργάζονται οι κοινοτικοί διερμηνείς⁶ και όπου γίνονται κοινωνικοί εμπιστευτικών πληροφοριών που δεν θα τους κοινοποιούνταν ποτέ αν δεν διέθεταν την ιδιότητα του διερμηνέα.

3 Διήμερο εκπαιδευτικό πρόγραμμα στη διερμηνεία για τους επιτυχόντες της πιλοτικής εξέτασης γλωσσικής δοκιμασίας, Υπουργείο Μετανάστευσης και Ασύλου (migration.gov.gr).

4 Δεν πρόκειται για τις μοναδικές έρευνες στον ελληνικό χώρο. Είναι οι πιο πρόσφατες. Για περισσότερα στοιχεία παραπέμπουμε στο: Βλαχόπουλος, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου (διαθέσιμο στο Community Interpreting in Greece. Building the future (zenodo.org)).

5 Hale, S. (2007) *Community interpreting*. New York: Palgrave Macmillan, pp 25-26.

6 Πρόκειται για έναν όρο, η χρήση του οποίου έχει αμφισβητηθεί από τη διεθνή βιβλιογραφία, καθώς παραπέμπει σε έννοιες με διαφορετικές συνυποδηλώσεις, όπως η Διεθνής Κοινότητα, η Ευρωπαϊκή Κοινότητα ή η Κοινοτική Πολιτική, και προκαλεί συχνά σύγχυση (βλ. Pöllabauer 2002: 199). Παράλληλα, είναι ένας όρος ο οποίος έχει ταυτιστεί από πολλούς με τις ερασιτεχνικές, μη επαγγελματικές, υπηρεσίες διερμηνείας που παρέχονται από μέλη μιας γλωσσικής μειονότητας προς άλλα και συμβάλλει στη διαίωση των αρνητικών συνειρμών που

Η διερμηνεία δημοσίων υπηρεσιών αποτελεί, συνεπώς, ουσιαστικό μέρος της καθημερινής ζωής των ανθρώπων. Η μορφή αυτή της διερμηνείας προσφέρεται σε περιβάλλοντα δημόσιας διοίκησης, όταν η γλώσσα αποτελεί εμπόδιο στην επικοινωνία μεταξύ των παρόχων των υπηρεσιών και του κοινού, ιδίως όσον αφορά σε βασικές υπηρεσίες, όπως π.χ. ιατρικής, νομικής, εκπαιδευτικής φύσης, κοινωνικής ασφάλισης κ.λπ.

III. Εκπαίδευση – δεοντολογία – αξιολόγηση: θεμέλιο της επαγγελματικής εμπιστοσύνης

Οι αριθμοί που παρατίθενται στην αρχή του κειμένου μιλούν ξεκάθαρα. Μαρτυρούν γλωσσικά ζητήματα και, γενικότερα, ζητήματα αξιοπιστίας των διερμηνέων και των υπηρεσιών διερμηνείας. Το ερώτημα που γεννάται είναι σε ποιο βαθμό μπορούμε να έχουμε εμπιστοσύνη στο πώς παρέχονται οι υπηρεσίες διερμηνείας. Η διερμηνεία που παρέχεται στους αλλοδαπούς αποτελεί μία κρίσιμη παράμετρο στις σχέσεις κράτους-πολίτη, τόσο για τους ίδιους τους αλλοδαπούς όσο και για τους δημόσιους λειτουργούς και την Πολιτεία - κατά προέκταση. Στην Ελλάδα, η διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες δεν είναι θεσμοθετημένο επάγγελμα. Ούτε οι αλλοδαποί, ούτε οι δημόσιοι λειτουργοί γνωρίζουν εάν και τι είδους εκπαίδευση και πιστοποίηση έχει λάβει ο κάθε διερμηνέας. Η απουσία τυπικής εκπαίδευσης, πιστοποίησης και αξιολόγησης από την Πολιτεία των διερμηνέων που εργάζονται στις δημόσιες υπηρεσίες δημιουργεί μία γκριζα ζώνη ως προς την ποιότητα των υπηρεσιών που προσφέρονται στους αλλοδαπούς και στο κράτος.

Το τρίπτυχο *εκπαίδευση – δεοντολογία – αξιολόγηση* αποτελεί το θεμέλιο στο οποίο εδράζεται η εμπιστοσύνη σε έναν επαγγελματία. Η *επαγγελματική εμπιστοσύνη (Professional trust)* απορρέει από την *άδεια* και την *εντολή (license and mandate)* που με τη σειρά τους προϋποθέτουν τις γνώσεις και τις δεξιότητες των επαγγελματιών για την εκτέλεση συγκεκριμένων καθηκόντων σύμφωνα με ορισμένα πρότυπα⁷. Οι Corsellis & Fernández υποστηρίζουν⁸, μάλιστα, ότι

σχετίζονται με την κοινότητα των μεταναστών. Για τον λόγο αυτό, στη διεθνή βιβλιογραφία και πράξη συναντούμε συχνά τον όρο *διερμηνεία στις δημόσιες υπηρεσίες*, ο οποίος προτιμάται ως απάντηση στον ερασιτεχνισμό, τις διακρίσεις, τη χαμηλή θέση στην κοινωνική ιεραρχία και τη συνεχή περιθωριοποίηση των μεταναστών από την κοινωνία που τους υποδέχεται [Tipton, R. & Furmanek, O. (2016) *Dialogue interpreting: A guide to interpreting in public services and the community*. London/New York: Routledge. 3]. Οι Kainz et al. (Kainz, C., Prunč, E. & Schögler, R. (eds), (2011) 'Introduction - The institutionalisation of Community Interpreting', στο *Modelling the Field of Community Interpreting: questions of methodology in research and training*. Vienna/ Berlin: LIT, σσ. 7-20, 8) αναφέρουν, μάλιστα, χαρακτηριστικά ότι το στίγμα του χαμηλού κύρους της κοινοτικής σε σχέση με το υψηλό της συνεδριακής διερμηνείας οδήγησε πολλούς συγγραφείς στο σημείο να προτείνουν τη συνολική εγκατάλειψη του όρου *κοινοτική διερμηνεία*. Έτσι, στο πλαίσιο αυτό και καθώς τα τελευταία χρόνια η διερμηνεία στη δημόσια διοίκηση έχει αρχίσει να απομακρύνεται από την *ad hoc* μη επαγγελματική διερμηνεία, ο όρος *κοινοτική διερμηνεία* υποκαθίσταται σταδιακά από τη *διερμηνεία δημοσίων υπηρεσιών*, ο οποίος φαίνεται να καθιερώνεται τουλάχιστον στην Ευρώπη, για να δηλώσει την επαγγελματική διερμηνεία σε περιβάλλον δημόσιας διοίκησης. Παρόλο που για όλους τους λόγους αυτούς συντασσόμαστε και εμείς υπέρ του τελευταίου, δηλαδή του όρου *διερμηνεία δημοσίων υπηρεσιών*, στο πλαίσιο του παρόντος άρθρου τον χρησιμοποιήσουμε εναλλακτικά με εκείνον της *κοινοτικής διερμηνείας*, προς αποφυγή περαιτέρω σύγχυσης.

7 Grimen 2008: 197 στο Skaaden (2016).

8 Corsellis, A., & Fernández, F. L. (2001). Code of ethics and conduct and guidelines to good practice. In E. Hertog (Ed.). *Aequitas. Access to justice across language and culture in the EU* (pp. 147–165). Antwerp: Lessius Hogeschool. Βλ. και Corsellis, A. (2003) 'Formación de los proveedores de servicios públicos para trabajar con intérpretes y traductores. Habilidades y competencias interculturales' στο C. Valero-Garcés (ed.) *Traducción e interpretación en los servicios públicos. Contextualización, actualidad y futuro*. Granada: Comares, σσ. 71-90.

τα επαγγέλματα δημιουργούνται όταν το ζητούμενο είναι να δομηθεί μια σχέση εμπιστοσύνης ανάμεσα στους πελάτες και τους επαγγελματίες.

Η άδεια άσκησης του εκάστοτε επαγγέλματος διασφαλίζει, λοιπόν, ότι οι επαγγελματίες όχι μόνο ξεκινούν τη σταδιοδρομία τους με ισχυρά θεμέλια, αλλά και ότι συνεχίζουν να αναπτύσσονται και να προσαρμόζονται στις νέες προκλήσεις που αναδύονται. Αυτή η διπλή προσέγγιση ενισχύει τη συνολική ποιότητα και αξιοπιστία των επαγγελματικών υπηρεσιών, δομώντας την εμπιστοσύνη και την ασφάλεια στην κοινωνία. Οι πέντε πυλώνες στους οποίους στηρίζεται η οικοδόμηση της εμπιστοσύνης και η επαγγελματοποίηση είναι:

1. Σαφή πρότυπα: Καθορισμός των προσόντων, των δεξιοτήτων και των γνώσεων που απαιτούνται για τη χορήγηση άδειας άσκησης του επαγγέλματος και την ένταξη σε επαγγελματικό μητρώο.
2. Ανάπτυξη μηχανισμών αξιολόγησης: Εξετάσεις, πρακτικές δοκιμασίες και αξιολογήσεις της ικανότητας, τόσο ως προϋπόθεση για τη λήψη της άδειας άσκησης του επαγγέλματος και την ένταξη στο μητρώο, όσο και - ιδανικά- για την επαγγελματική εξέλιξη σε ανώτερο κλιμάκιο εντός του μητρώου (όπου υπάρχει).
3. Προαγωγή της συνεχούς - δια βίου - μάθησης.
4. Δημιουργία δεοντολογικών προτύπων.
5. Πειθαρχικά μέτρα για τους επαγγελματίες που έχουν εγγραφεί στο μητρώο και παραβιάζουν τον κώδικα δεοντολογίας.

Η άδεια άσκησης ενός επαγγέλματος είναι θεμελιώδους σημασίας για τη διατήρηση υψηλών προτύπων σε διάφορα επαγγέλματα. Τα οφέλη της αυξημένης ποιότητας, της ασφάλειας και της εμπιστοσύνης στις επαγγελματικές υπηρεσίες καθιστούν αυτές τις πρακτικές απαραίτητες - παρά τα κάποια μειονεκτήματα. Εξασφαλίζοντας ότι οι επαγγελματίες διαθέτουν εξαρχής τα προσόντα τους και δεσμεύονται για συνεχή βελτίωση, η κοινωνία μπορεί να βασίζεται καλύτερα στην εμπειρογνώμοσύνη και την ακεραιότητα όσων κατέχουν κρίσιμους ρόλους.

IV. Το επάγγελμα του διερμηνέα δημοσίων υπηρεσιών

Δύσκολα αμφισβητείται πως η διερμηνεία συνεδρίων αποτελεί καθιερωμένο επάγγελμα με ακαδημαϊκή εκπαίδευση που ασκείται από επαγγελματίες διερμηνείς με συγκεκριμένο προφίλ και μεγάλο επαγγελματικό κύρος. Οι ακαδημαϊκά εκπαιδευμένοι διερμηνείς εργάζονται σε συνέδρια, σε συναντήσεις πολιτικών, σε όργανα διεθνών οργανισμών κ.λπ. Τόσο οι διεθνείς επαγγελματικές ενώσεις, όπως η Διεθνής Ένωση Διερμηνέων Συνεδρίων (AIIC)⁹, όσο και οι εθνικές (λ.χ. ο Σύλλογος Διερμηνέων Συνεδρίων Ελλάδος)¹⁰ θέτουν αυστηρά κριτήρια για την εισδοχή μελών. Παράλληλα, διεθνείς οργανισμοί, όπως τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ)¹¹ και ο ΟΗΕ¹², έχουν συμβάλει στην παγίωση του επαγγελματικού προφίλ του διερμηνέα συνεδρίων.

Για τους διερμηνείς που απασχολούνται στον ελληνικό δημόσιο τομέα κυρίως σε περιστασιακή βάση δεν ισχύει το ίδιο. Έτσι, απαραίτητη προϋπόθεση για τη θέσπιση επαγγελματικών υπηρεσιών διερμηνείας, είτε σε εθνικό επίπεδο είτε σε επίπεδο οργανισμού, είναι η δημιουργία ενός μητρώου διερμηνέων. Το μητρώο αυτό θα πρέπει να περιλαμβάνει απαραίτητως μόνο διαπιστευμένους διερμηνείς οι οποίοι θα προσφέρουν τις υπηρεσίες τους στον δημόσιο τομέα.

9 <https://aiic.org/>.

10 <https://www.sydis.gr/?lang=el>.

11 Work as a freelance interpreter at the EU (europa.eu).

12 Interpretation | Department for General Assembly and Conference Management (un.org).

Συνεπώς, προκύπτει η αδήριτη ανάγκη να οριστεί το επαγγελματικό προφίλ του διερμηνέα και να περιγραφούν οι γνώσεις και οι δεξιότητες που αυτός οφείλει να έχει αποκτήσει κατ' ελάχιστο ανά επίπεδο και ανά εξειδίκευση του επαγγελματικού μητρώου. Αυτό θα μπορούσε να γίνει είτε σε εθνικό επίπεδο είτε σε επίπεδο οργανισμού¹³.

V. Το δικαίωμα στις επαγγελματικές υπηρεσίες ή πώς μπορεί να ρυθμιστεί ο χώρος

Όπως αναφέρουν οι Skaaden & Feldberg¹⁴), ένα σύστημα πιστοποίησης διερμηνέων αποτελεί το πρώτο βήμα προς την επαγγελματικοποίηση της διερμηνείας διότι: α) προστατεύει τον επαγγελματικό τίτλο του διερμηνέα και β) παρέχει στον διερμηνέα μια άδεια, αλλά ταυτόχρονα και μια εντολή (*licence and a mandate*). Οι δυσκολίες του εγχειρήματος αυτού σχετίζονται αφενός με τον αριθμό των γλωσσικών συνδυασμών που πρέπει να καλυφθούν σε μια αγορά οι ανάγκες της οποίας μεταβάλλονται διαρκώς και αφετέρου, με τις περιορισμένες ευκαιρίες καριέρας του κοινοτικού διερμηνέα σε μια, κατά κανόνα, αγορά περιορισμένης έκτασης και απαιτήσεων.

Η πιστοποίηση των διερμηνέων αυτών θα πρέπει να συνοδεύεται και από την παροχή εκπαίδευσης πανεπιστημιακού επιπέδου κατά προτίμηση (κάτι που παραπέμπει και στην ανάγκη συνεργασίας του δημόσιου φορέα με τα ΑΕΙ της χώρας) ή κατ' ελάχιστον επιπέδου μεταδευτεροβάθμιας κατάρτισης για σπάνιους γλωσσικούς συνδυασμούς που δεν προσφέρονται σε επίπεδο τριτοβάθμιας εκπαίδευσης. Παράλληλα, η δημιουργία ενός εθνικού *Μητρώου Διερμηνέων* θα επιτρέψει την οργάνωση και ρύθμιση της αγοράς. Σε αυτό θα συμβάλλει, ταυτόχρονα, και η θέσπιση μιας εθνικής Αρχής η οποία θα διερευνά και θα συντονίζει την κάλυψη των αναγκών των δημοσίων υπηρεσιών, σε συνεργασία με τους παρόχους υπηρεσιών διερμηνείας, μέσω διαδικασιών αξιολόγησης και διασφάλισης της ποιότητας και μέσω της ενθάρρυνσης πρωτοβουλιών για τη διαρκή επιμόρφωση τόσο των διερμηνέων όσο και των υπαλλήλων των υπηρεσιών που θα συνεργάζονται μαζί τους.

Σύμφωνα με έρευνα που πραγματοποιήθηκε σε χώρες με παράδοση στην υποδοχή μεταναστών (ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Αυστραλία και Καναδάς) όσο και στη Νορβηγία και γενικότερα στη Σκανδιναβία¹⁵, η εκπαίδευση ποικίλλει, καθώς προσφέρονται προγράμματα σπουδών σε Πανεπιστήμια, κολέγια ή κέντρα εκπαίδευσης ενηλίκων, επαγγελματικές ενώσεις κλπ., ακόμη και με τη μορφή της εξ αποστάσεως εκπαίδευσης¹⁶. Η ύπαρξη διαφορετικών επιλογών σαφώς και συμβάλλει στην επαγγελματικοποίηση της σημαντικής αυτής κοινωνικής λειτουργίας¹⁷.

Η πρόβλεψη διαφορετικών επιπέδων κατάταξης στο μητρώο με δυνατότητα αναβάθμισης (συνοδευόμενη και από κλιμακούμενο σύστημα αμοιβών) θα λειτουργήσει, επίσης, ως κίνητρο για τους διερμηνείς να βελτιώσουν τα προσόντα τους προκειμένου να ενταχθούν σε ανώτερη

13 Βλ. σχετικά με τη θεσμοθέτηση της διερμηνείας στον χώρο της δημόσιας διοίκησης Βλαχόπουλο, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου. σ. 124.

14 Skaaden, H. & Feldberg-Radanovic (2012) *Nordic Seminar on Interpreter Training and Testing*. Høgskolen i Oslo og Akershus, pp. 8-9.

15 Βλ. Βλαχόπουλο, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου.

16 Βλαχόπουλος, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου., σ. 130.

17 Skaaden, H. & Feldberg-Radanovic (2012) *Nordic Seminar on Interpreter Training and Testing*. Høgskolen i Oslo og Akershus, p. 11.

βαθμίδα. Προφανώς θα πρέπει, με πρωτοβουλία της πολιτείας ή του αρμόδιου οργανισμού, να δημιουργηθούν τα κατάλληλα προγράμματα σπουδών ή (έστω) κατάρτισης και τα συστήματα πιστοποίησης που θα παράσχουν αξιόπιστη κατάρτιση διερμηνέων (ανά ειδικευση), οι οποίοι θα αποκτήσουν έτσι σαφή επίγνωση των απαιτούμενων δεξιοτήτων και των καθηκόντων τους και θα μπορούν να παρέχουν αποτελεσματικότερες υπηρεσίες.

Ως προς τις γλωσσικές ανάγκες, σε έρευνα που πραγματοποιήθηκε στην ελληνική δημόσια διοίκηση και στους κόλπους των αλλοδαπών που ζουν στην Ελλάδα¹⁸ διαπιστώθηκε ότι οι ευρωπαϊκές γλώσσες καλύπτουν ένα σημαντικό ποσοστό. Συγκεκριμένα, ως προς τον συνολικό αριθμό των απαντήσεων που συγκεντρώθηκαν στη συγκεκριμένη έρευνα, τα Αγγλικά εμφανίζονται σε ποσοστό 9,7%, τα Γαλλικά 6,6%, τα Γερμανικά 7,8%, τα Ισπανικά 3%, με σύνολο 27,1%. Αναλόγως, οι «παραδοσιακές» μεταναστευτικές γλώσσες στην Ελλάδα (Αλβανικά 8,5%, Βουλγαρικά 4%, Ρωσικά 8,6% και σλαβικές γλώσσες 0,1%) ανέρχονται σε 21,2%. Όλες οι άλλες γλώσσες σχετίζονται (κατά πλειονότητα) με το κύμα προσφύγων και μεταναστών, γεγονός που υποδεικνύει ότι προκύπτουν διαρκώς νέες επικοινωνιακές ανάγκες. Ενδεικτικά αναφέρουμε πως το νορβηγικό μητρώο διερμηνέων δημοσίων υπηρεσιών αριθμεί πάνω από 90 γλώσσες και διαλέκτους και πως ο αριθμός αυτός συνεχώς ενισχύεται¹⁹.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για την Ελλάδα αποτελούν αφενός μια πρώτη ένδειξη για το πώς διαμορφώνονται οι γλωσσικές ανάγκες, επιτρέποντας έτσι, αφενός, έναν σχεδιασμό της διερμηνείας με βάση και τη ζήτηση που υπάρχει ως προς τα ζεύγη γλωσσών στα οποία θα είναι δυνατή η παροχή εκπαίδευσης. Αφετέρου, τα στοιχεία αυτά φωτίζουν την αναγκαιότητα να διερευνηθεί κάτω από ποιες προϋποθέσεις είναι ασφαλής η χρήση μιας *lingua franca*.

Σε κάθε περίπτωση, οι διερμηνείς θα πρέπει απαραίτητως να περάσουν αρχικά από μια διαδικασία διαπίστευσης και έπειτα, να αξιολογούνται περιοδικά από ένα σώμα αποτελούμενο τόσο από επαγγελματίες του χώρου, δημόσιους λειτουργούς όσο και από πανεπιστημιακούς. Η κατάταξη στο μητρώο θα είναι συνάρτηση της εκπαίδευσης, της προϋπηρεσίας και της αξιολόγησης της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών.

VI. Η δεοντολογία ως ισχυρός πυλώνας της εμπιστοσύνης

Οι κώδικες δεοντολογίας στον χώρο της διερμηνείας δημοσίων υπηρεσιών έχουν ως κύριο σκοπό και στόχο να διαμορφώσουν ένα επάγγελμα, να διασφαλίσουν το κύρος του επαγγέλματος και να στηρίξουν την πραγμάτωση του ρόλου του διερμηνέα²⁰. Τα επαγγελματικά πρότυπα πάνω στα οποία δομούνται οι κώδικες αυτοί αποτελούν ένα σύνολο συνιστώμενων βέλτιστων πρακτικών που προάγουν την ωρίμανση του επαγγέλματος²¹. Συχνά, οι επαγγελματίες

18 Βλαχόπουλος, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου, σσ. 47-108, στη σ. 100. Βλ. και Ιωαννίδη, Α. (2018) Μπορείτε να τους ρωτήσετε για μένα; Η διερμηνεία στις διαδικασίες χορήγησης ασύλου στην Ελλάδα. Αθήνα: Δίαυλος.

19 <https://www.norge.no/en/service/norwegian-national-register-interpreters-nasjonalt-tolkeregister>.

20 Angelelli, C. (2006) 'Validating professional standards and codes: Challenges and opportunities', *Interpreting*, 8 (2), σσ. 175-193, Corsellis, A., & Fernández, F. L. (2001). Code of ethics and conduct and guidelines to good practice. In E. Hertog (Ed.). *Aequitas. Access to justice across language and culture in the EU* (pp. 147-165). Antwerp: Lessius Hogeschool, Roberts, R. (1997) 'Overview of community interpreting', στο S. Carr, R. Roberts, A. Dufour & D. Steyn (eds) *The Critical Link: Interpreters in the Community*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins, σσ. 127-138, Βλαχόπουλος, Σ. (2016) Κοινοτική διερμηνεία στην Ελλάδα. Κτίζοντας το μέλλον. *International Journal of Language, Translation and Intercultural Communication (Supplement)*. Ηγουμενίτσα: Τμήμα Διοίκησης Επιχειρήσεων/ΤΕΙ Ηπείρου.

21 Bancroft, M. (2005) *The Interpreter's World Tour: An Environmental Scan of Standards of Practice for Interpreters*.

επικαλούνται τους κώδικες δεοντολογίας για να δηλώσουν τον επαγγελματισμό τους, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις οι κώδικες αποτελούν θεμελιώδες κείμενο για τη γέννηση του επαγγέλματος, όπως π.χ. ο όρκος του Ιπποκράτη για τους γιατρούς²². Θεωρούνται μάλιστα σήμα κατατεθέν της επαγγελματικής τους θέσης²³. Συνεπώς, οι κώδικες δεοντολογίας γίνονται σημείο αναφοράς σκιαγραφώντας τους ηθικούς κανόνες και τις αρχές σε ένα δεδομένο επάγγελμα και παρέχοντας καθοδήγηση στους ανθρώπους που εργάζονται στον κλάδο²⁴. Οι κώδικες καλούν τους επαγγελματίες να εξετάζουν ηθικά ζητήματα που μπορεί να προκύψουν πριν, κατά τη διάρκεια και μετά από την προσφορά της υπηρεσίας και να συμπεριφέρονται δεοντολογικά²⁵.

Η έρευνα σχετικά με τους κώδικες δεοντολογίας στη διερμηνεία έχει δείξει ότι ορισμένες αρχές, όπως η τήρηση του απορρήτου και η αποφυγή οποιασδήποτε σύγκρουσης συμφερόντων, είναι καθολικές²⁶. Αντίθετα, ως προς άλλες αρχές, όπως η αμεροληψία, η επαγγελματική αλληλεγγύη, η αποσαφήνιση των ρόλων του διερμηνέα και η διατήρηση της επαγγελματικής ικανότητας, υπάρχει διάσταση απόψεων²⁷. Αντίστοιχα, η Hale²⁸ αναφέρει ότι οι κώδικες καλύπτουν τρεις ευρείες περιοχές ευθύνης για τον διερμηνέα: ως παραγωγοί μηνύματος, ως μέλη ενός επαγγελματικού πεδίου και ως επαγγελματίες. Επίσης, καταγράφει με φθίνουσα σειρά κατάταξης τις εξής αρχές που περιλαμβάνουν γενικά οι κώδικες δεοντολογίας: εμπιστευτικότητα, ακρίβεια, αμεροληψία ή αποφυγή σύγκρουσης συμφερόντων, επαγγελματική εξέλιξη των διερμηνέων, υπευθυνότητα ή ευθύνη για τη δική τους απόδοση, καθορισμός του ρόλου τους, επαγγελματική αλληλεγγύη και συνθήκες εργασίας. Σε έρευνα που πραγματοποίησε η Rudvin²⁹ το 2015 αναδεικνύονται η ακρίβεια της έκφρασης, η ουδετερότητα και η εμπιστευτικότητα ως τα σημαντικότερα συστατικά στοιχεία των κωδικών δεοντολογίας.

Οι εξειδικευμένες ανάγκες του κάθε πεδίου και η διαφορετική αποστολή των φορέων που προσφέρουν διερμηνεία επιβάλλουν τη θεώρηση των δεοντολογικών παραμέτρων από οργανωσιακή/επιχειρησιακή πλευρά. Οι λόγοι είναι οι εξής: Η πλειάδα των παραγόντων που μπορούν να επηρεάσουν την ποιοτική προσφορά υπηρεσιών εξαρτάται και από τη διαμόρφωση του κατάλληλου πλαισίου. Το να συνταχθούν οι κώδικες ανά πεδίο ίσως να αφήνει περιθώριο στους οργανισμούς να μην αναλαμβάνουν τις ευθύνες τους για τη διαμόρφωση των κατάλληλων συνθηκών για την αποτελεσματική παροχή υπηρεσιών διερμηνείας. Πρέπει να προβλε-

---

USA: National Council on Interpreters in Health Care, p. 5.

22 Gilman, S. C. (2005) *Ethics Codes and Codes of Conduct as Tools for Promoting and ethical and Professional Public Service: Comparative Successes and Lessons*. Washington: PREM, the World Bank, p. 4.

23 Setton, R. & Prunč, E. (2015) 'Ethics', στο F. Röchhacker (ed.), *Routledge encyclopedia of interpreting studies*. London/New York: Routledge, σσ. 144-148, στη σ. 144.

24 Βλ. τους εξής κώδικες που διέπουν διαφορετικούς χώρους: Κώδικας Δεοντολογίας Διερμηνέων Υπηρεσίας Ασύλου, Παράρτημα VIII, «Διακήρυξη Ηλεκτρονικού διεθνούς ανοικτού δημόσιου διαγωνισμού με θέμα: Παροχή Υπηρεσιών Διερμηνείας και μετάφρασης στην Υπηρεσία Ασύλου και στην Αρχή Προσφυγών του Υπουργείου Δημόσιας Τάξης και Προστασίας του Πολίτη», Αθήνα, 2014. Ανακτήθηκε στις 16/12/2021 από Κώδικας Επαγγελματικής Δεοντολογίας Συλλόγου Διερμηνέων Συνεδρίων Ελλάδος, Ανακτήθηκε στις 10/05/2024 από Κώδικας Ηθικής, Δεοντολογίας και Σωστής Διερμηνείας Σωματείου Διερμηνέων Ελληνικής Νοηματικής Γλώσσας, Αθήνα, 2009. https://www.omke.gr/files/uploads/kwdikas_deontologias_toys_diermhneis.pdf

25 Phelan, M. (2020) 'Codes of ethics', στο M. Phelan, M. Rudvin, H. Skaaden & P. S. Kermit (eds) *Ethics in public service interpreting*. London/New York: Routledge, σσ. 85-146.

26 Baixauli-Olmos L. (2017) 'Ethics codes as tools for change in public service interpreting: symbolic, social and cultural dimensions', *Jostrans*, Issue 28, σσ. 250-272.

27 Bancroft, M. (2005), ό.π.

28 Hale, S (2007) *Community interpreting*. New York: Palgrave Macmillan.

29 Rudvin, M. (2015) 'Etica, filosofia e mediazione linguistica: Dall' etica della filosofia al codice deontologico della mediazione linguistica', *Lingue Linguaggi*, 16, σσ. 393-412.

φθούν π.χ. τεχνικές πτυχές που αφορούν στην πλατφόρμα και τον τεχνικό εξοπλισμό για εξ αποστάσεως διερμηνεία, λεπτομέρειες που αφορούν στην πρόσβαση των αλλοδαπών στην εκάστοτε υπηρεσία (π.χ. μετάφραση των απαραίτητων πληροφοριών για τους αλλοδαπούς, τήρηση του πρωτοκόλλου από τον υπάλληλο, νομικές προεκτάσεις της παροχής υπηρεσιών διερμηνείας όπως προσωπικά δεδομένα διερμηνέων και πολιτών, πρόσβαση σε έγγραφο υλικό για προετοιμασία, εμπιστευτικότητα), ζητήματα που άπτονται των συνθηκών εργασίας και της υγείας των διερμηνέων κ.λπ.

Γενικά, οι κώδικες δεοντολογίας πρέπει να αποτελούν οδηγό για τον οργανισμό, τους διερμηνείς και τους χρήστες των υπηρεσιών αυτών, ώστε να υπάρχει μια κοινή βάση κατανόησης των παρεχόμενων υπηρεσιών και αντίληψη της ευθύνης για την ορθή προσφορά της υπηρεσίας. Με τον τρόπο αυτό, οι φορείς και οι διερμηνείς έχοντας έναν οδηγό θα μπορούν να παρέχουν τις υπηρεσίες τους πιο ελεύθερα, παίρνοντας αποφάσεις με βάση ένα πλαίσιο που απαλλάσσει στις συνθήκες της κάθε εργασίας.

VII. Η αξιολόγηση στη διερμηνεία δημοσίων υπηρεσιών: μία αμφίδρομη διαδικασία

Κρίσιμη παράμετρος αποτελεί η εκπαίδευση των υπαλλήλων που θα συνεργαστούν με διερμηνέα. Η εκπαίδευση του χρήστη της υπηρεσίας θεωρείται απαραίτητη για να μπορέσει ο υπάλληλος να συνεργαστεί αρμονικά με τον διερμηνέα, να γνωρίζει πώς εκείνος λειτουργεί και να έχει προσδοκίες που ανταποκρίνονται στην περίπτωση. Ο εκπαιδευμένος και ενημερωμένος τελικός χρήστης διευκολύνει την επικοινωνία, καθώς αντιλαμβάνεται τη συμπεριφορά του διερμηνέα π.χ. μιλάει σε ευθύ λόγο και όχι με πλάγιες ερωτήσεις, γνωρίζει πώς να συμπεριφερθεί αν δεν κατάλαβε ή άκουσε κάτι σωστά κ.λπ.

Επιπλέον, η δυνατότητα του τελικού χρήστη να αξιολογήσει την ποιότητα της διερμηνείας θα ενισχύσει αφενός τη θέση του ποιοτικού διερμηνέα – πράγμα που θα βελτιώσει την πρόσβαση των αλλοδαπών σε παροχές και υπηρεσίες του δημοσίου *επί ίσοις όροις* με τους φυσικούς ομιλητές της γλώσσας της χώρας υποδοχής. Αφετέρου, η αντικειμενική αξιολόγηση της απόδοσης του διερμηνέα μειώνει το άγχος για τον ίδιο και για τον αλλοδαπό και καλλιεργεί κλίμα αλληλοκατανόησης των ρόλων. Είναι σημαντικό, επίσης, να τονιστεί ότι η διασφάλιση της ποιότητας στην κοινοτική διερμηνεία θα πρέπει να ξεκινά με την πιστοποίηση και να συνεχίζεται με τη συνεχή επιμόρφωση των διερμηνέων, αλλά και των υπαλλήλων που κάνουν χρήση υπηρεσιών διερμηνείας.

Από την άλλη, επιβάλλεται και η αξιολόγηση της δημόσιας υπηρεσίας που χρησιμοποιεί υπηρεσίες διερμηνείας. Συχνά δεν διαμορφώνονται οι απαραίτητες συνθήκες για την παροχή ποιοτικών υπηρεσιών διερμηνείας όπως, π.χ. πίεση χρόνου, θόρυβος, κακή συμπεριφορά απέναντι στο διερμηνέα κτλ.. Η αμφίδρομη αξιολόγηση διασφαλίζει την αειφορία του συστήματος.

Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου Saferinternet4kids: ελληνική πραγματικότητα και Ευρωπαϊκή προοπτική

.....
Παρασκευή Φραγκοπούλου
Κατερίνα Ψαρουδάκη
Μελτίνη Χριστοδουλάκη
.....

I. Εισαγωγικά

Οι δράσεις του Ελληνικού Κέντρου Ασφαλούς Διαδικτύου εξελίσσονται γύρω από τρεις σημαντικούς άξονες, τον άξονα ευαισθητοποίησης, τη γραμμή βοήθειας Help-line και τη γραμμή καταγγελιών SafeLine:

1. Μέσω της ιστοσελίδας SaferInternet4Kids¹ (www.saferinternet4kids.gr) μπορεί κανείς να ενημερωθεί και να αντλήσει υλικό σχετικό με την ασφαλή χρήση του διαδικτύου και τη χρήση των κοινωνικών δικτύων με το οποίο μπορεί να ενημερώσει διαδραστικά παιδιά και νέους κάθε ηλικίας. Το ενημερωτικό αυτό portal απευθύνεται τόσο σε γονείς και εκπαιδευτικούς όσο και σε εφήβους και παιδιά και περιλαμβάνει κατάλληλο πολυμεσικό υλικό το οποίο είναι εγκεκριμένο από το Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων. Τα θέματα που πραγματεύεται είναι ποικίλα όπως διαδικτυακός εκφοβισμός, παρενόχληση, υπερβολική ενασχόληση, προσωπικά δεδομένα, ρητορική μίσους, απάτες, παραπληροφόρηση, παράνομο και ακατάλληλο περιεχόμενο και πολλά άλλα.
2. Μέσω της Συμβουλευτικής Γραμμής Βοήθειας Help-line (διαθέσιμη τηλεφωνικά στο 210-6007686 και μέσω του ιστοχώρου www.helpline.gr), εξειδικευμένοι ψυχολόγοι παρέχουν υποστήριξη και συμβουλές για θέματα που σχετίζονται με τη υπερβολική ενασχόληση στο διαδίκτυο, τον διαδικτυακό εκφοβισμό, την έκθεση σε ακατάλληλο περιεχόμενο και άλλους προβληματισμούς για τη χρήση του διαδικτύου, του κινητού τηλεφώνου και των διαδικτυακών παιχνιδιών.
3. Μέσω της Ανοιχτής Γραμμής Καταγγελιών για το παράνομο περιεχόμενο του διαδικτύου SafeLine² (www.safeline.gr), δέχεται καταγγελίες για υλικό παιδικής σεξουαλικής κακοποίηση (Child Sexual Abuse Material – CSAM) και παράνομη χρήση του διαδικτύου³ και συνεργάζεται τόσο με την Ελληνική αστυνομία όσο και με την INTERPOL μέσω του Ευρωπαϊκού οργανισμού INHOPE (www.inhope.org), δεδομένου ότι η καταπολέμηση του παράνομου περιεχομένου του διαδικτύου είναι υπόθεση παγκόσμιας κλίμακας και δεν περιορίζεται από εθνικά σύνορα.

Παράλληλα, έχει δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην προώθηση της διαδικτυακής ασφάλειας και

1 EL-SIC: focus on better and Safer Online Experiences for Kids, E. Daskalaki, K. Psaroudaki, P. Fragopoulou, ERCIM NEWS, 52-53.

2 SafeLine: reporting illegal internet content, M. Christodoulaki, P. Fragopoulou, Information Management & Computer Security 18 (1), 54-65.

3 Investigating the dynamics of illegal online activity: The power of reporting, dark web, and related legislation, E. Kokolaki, E. Daskalaki, K. Psaroudaki, M. Christodoulaki, P. Fragopoulou, Computer Law & Security Review 38, 105440.

εκπαίδευσης ψηφιακής ιθαγένειας ευπαθών ομάδων, όπως τα παιδιά, μετανάστες και πρόσφυγες που ζουν στην Ελλάδα, αλλά και τις οικογένειές τους⁴. Συντάχθηκε ένα σχέδιο δράσης με την υποστήριξη του Αυτοτελούς Τμήματος Συντονισμού και Παρακολούθησης της Εκπαίδευσης Προσφύγων του Υπουργείου Παιδείας που φιλοδοξεί να γεφυρώσει το χάσμα των ψηφιακών ανισοτήτων και κινδύνων που αντιμετωπίζουν τα παιδιά μετανάστες/πρόσφυγες και να ενισχύσει τις δεξιότητές τους καθιστώντας τα υπεύθυνους ψηφιακούς πολίτες. Με τη βοήθεια της UNICEF και της Google-Greece μεταφράστηκε μέρος του ενημερωτικού – εκπαιδευτικού υλικού στις πιο διαδεδομένες γλώσσες μεταξύ των παιδιών μεταναστών και προσφύγων στην Ελλάδα: στα Φαρσί, Αραβικά, Γαλλικά και Αγγλικά. Το υλικό περιλαμβάνει ενημερωτικά φυλλάδια για όλα σχεδόν τα θέματα που άπτονται της ασφαλούς χρήσης του διαδικτύου όπως π.χ. διαδικτυακό εκφοβισμό, sexting, διαδικτυακή αποπλάνηση και εκμετάλλευση, ψευδείς ειδήσεις, ασφάλεια στα κοινωνικά δίκτυα, υπερβολική ενασχόληση με το διαδίκτυο κ.ά. Επίσης, περιλαμβάνει παραμύθια για μικρά παιδιά με μηνύματα σχετικά με την ασφαλή χρήση του διαδικτύου και ένα εγχειρίδιο ασφαλούς πλοήγησης.

Το Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου του ΙΤΕ στην προσπάθεια που καταβάλει για τη δημιουργία ενός ασφαλούς και ποιοτικού διαδικτύου έχει αναπτύξει μία σειρά από στρατηγικές συνεργασίες με όλους τους εμπλεκόμενους φορείς σε εθνικό επίπεδο. Για τον συντονισμό των ετήσιων δράσεων του Κέντρου, αλλά και τη διερεύνηση των αναγκών σε εθνικό επίπεδο πραγματοποιείται συνεδρίαση του Συμβουλευτικού Οργάνου (Advisory Board) στην οποία συμμετέχουν εκπρόσωποι της κυβέρνησης, της βιομηχανίας του Ίντερνετ, της επιβολής της τάξης, της ακαδημαϊκής κοινότητας, της τεχνολογίας και οργανώσεων προστασίας των παιδιών. Οι βασικοί συνεργάτες του Κέντρου στις οποίες εμπλέκονται είναι:

Υπουργείο Παιδείας: έγκριση και υλοποίηση πανελληνίων μαθητικών διαγωνισμών στο πλαίσιο του εορτασμού της ημέρας Ασφαλούς Διαδικτύου, εθνικές έρευνες σε παιδιά⁵, γονείς ή εκπαιδευτικούς, έγκριση του παραγόμενου εκπαιδευτικού υλικού και εισαγωγή των εγχειριδίων στην πλατφόρμα των εργαστηρίων δεξιοτήτων 21+.

ENISA: ως εθνικοί συντονιστές στην Ελλάδα για την εκστρατεία Cyber Security Month.

Υπουργείο Ψηφιακής Διακυβέρνησης, Εθνική Αρχή Κυβερνοασφάλειας: συνεργασία για την εκστρατεία του Cyber Security Month, ενημερωτικές εκδηλώσεις σε Λύκεια, δημιουργία κοινού εκπαιδευτικού υλικού.

Αστυνομία: συνεργασία με τη Διεύθυνση Δίωξης Ηλεκτρονικού Εγκλήματος, μέσω της υπογραφής Μνημονίου Συνεργασίας μεταξύ της Ελληνικής Αστυνομίας και της SafeLine.

Εθνικό Συμβούλιο Ραδιοτηλεόρασης: συνεργασία για την ευαισθητοποίηση του κοινού σχετικά με τις ευθύνες των παρόχων υπηρεσιών διαδικτύου (DSA).

Βιομηχανία του Internet Trusted Flag Partners για:

Google – YouTube

Meta – Facebook, Instagram

Twitter

TikTok

Snapchat

Άλλοι στρατηγικοί συνεργάτες είναι η Αρχή Προστασίας Προσωπικών Δεδομένων, η Κε-

4 https://saferinternet4kids.gr/foreign_language_material/.

5 Understanding the online behavior and risks of children: results of a large-scale national survey on 10-18 year olds, E. Daskalaki, K. Psaroudaki, M. Karkanaki, P. Fragopoulou, arXiv preprint arXiv:2008.10274.

ντρική Ένωση Δήμων (ΚΕΔΕ), η Αρχιεπισκοπή Ελλάδας και Κρήτης, το Πανελλήνιο Σχολικό Δίκτυο κ.ά.

Επιπρόσθετα, έχουν αναπτυχθεί συνεργασίες με διεθνείς οργανισμούς για την αντιμετώπιση ζητημάτων όπως η κοινοποίηση προσωπικών εικόνων, ο διαδικτυακός εκφοβισμός και η παιδική σεξουαλική κακοποίηση. Πιο συγκεκριμένα, υπήρξε συντονισμένη προσπάθεια ευαισθητοποίησης σχετικά με τη δυνατότητα που προσφέρουν όλες οι διαδικτυακές πλατφόρμες για Block/Report, και ειδικότερα για τα εργαλεία Take-it-down⁶ του Αμερικανικού οργανισμού National Center for Missing and Exploited Children (NCMEC) και StopNCII⁷ του οργανισμού Revenge Porn Helpline to Ηνωμένου Βασιλείου, για την αποτελεσματική καταπολέμηση αυτών των προκλήσεων.

Πρόσφατα μπήκαν τα θεμέλια από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη σταδιακή εφαρμογή της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες (DSA) που φιλοδοξεί να διασφαλίσει ότι οι διαδικτυακές πλατφόρμες προστατεύουν τα δικαιώματα των χρηστών τους - ειδικότερα των ανήλικων - και σταματούν τη διάδοση παράνομου ή ακατάλληλου περιεχομένου. Από το Φεβρουάριο του 2024, όλες οι διαδικτυακές πλατφόρμες, μεγάλες και μικρές, πρέπει να ακολουθούν τους κανόνες της DSA.

II. Ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Insafe⁸

Ο οργανισμός Insafe ή Better Internet for Kids (BIK) είναι μια πρωτοβουλία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που αποσκοπεί στη δημιουργία ενός καλύτερου διαδικτύου για τα παιδιά και τους νέους της Ευρώπης. Την πλατφόρμα Better Internet for Kids (BIK) και τις συναφείς δραστηριότητες διαχειρίζονται εκ μέρους της Ευρωπαϊκής Επιτροπής το European Schoolnet (EUN), το οποίο συντονίζει το δίκτυο Insafe των κέντρων ευαισθητοποίησης, των γραμμών βοήθειας και των δράσεων συμμετοχής των νέων, σε συνεργασία με τον INHOPE (Διεθνής Σύνδεσμος Ανοικτών Γραμμών Διαδικτύου), ο οποίος είναι αφιερωμένος στην αφαίρεση παράνομου περιεχομένου από το διαδίκτυο. Αυτές οι συνδυασμένες δράσεις είναι γνωστές ως Κέντρα Ασφαλούς Διαδικτύου (Safer Internet Centers - SICs), που λειτουργούν συνήθως στα κράτη μέλη της ΕΕ, καθώς και στην Ισλανδία και τη Νορβηγία, με σκοπό να βοηθήσουν τα παιδιά και τους νέους να μείνουν ασφαλείς στο διαδίκτυο. Αυτές οι δράσεις έχουν στρατηγική σημασία για την Ευρωπαϊκή Επιτροπή. Ο Insafe και ο INHOPE υποστηρίζουν τα Κέντρα Ασφαλούς Διαδικτύου στην αντιμετώπιση των ποικίλων διαδικτυακών ζητημάτων που προκύπτουν αντιμετωπίζοντας ολιστικά τις αναδυόμενες προκλήσεις.

Ενώ τα παιδιά και οι νέοι της Ευρώπης είναι οι κύριοι ωφελούμενοι της πρωτοβουλίας για ένα καλύτερο διαδίκτυο, αυτή απευθύνεται και σε μια σειρά άλλων ενδιαφερομένων - γονείς και φροντιστές, δασκάλους και εκπαιδευτικούς, ερευνητές, βιομηχανία του διαδικτύου, κοινωνία των πολιτών, υπεύθυνους λήψης αποφάσεων και αρχές επιβολής του νόμου - επιβεβαιώνοντας ότι όλοι έχουμε βασικό ρόλο να παίξουμε στη δημιουργία ενός καλύτερου διαδικτύου. Επιπλέον, οι δράσεις που διεξάγονται στο πλαίσιο του Better Internet for Kids συχνά ξεπερνούν τα όρια της Ευρώπης, και επεκτείνονται σε όλο τον κόσμο.

Το πρόγραμμα Better Internet for Kids+ (SIC+) είναι μια συνεργασία μεταξύ του ευρωπαϊκού δικτύου των Κέντρων Ασφαλούς Διαδικτύου και συνεργαζόμενων οργανισμών σε όλο τον κόσμο, που επικεντρώνονται στην εξασφάλιση της ευημερίας και ασφάλειας των παιδιών

6 <https://takeitdown.ncmec.org/>.

7 <https://stopncii.org/>.

8 www.betterinternetforkids.eu.

και των νέων στο διαδίκτυο. Συνολικά, το πρόγραμμα έχει τους εξής στόχους: να προάγει την ανταλλαγή γνώσεων και την ανάπτυξη ικανοτήτων σε συνεργαζόμενους οργανισμούς για την ασφάλεια στο διαδίκτυο για τα παιδιά και τους νέους και να προωθήσει την ανάπτυξη και εφαρμογή καινοτόμων δράσεων για την αύξηση της συμμετοχής οργανισμών τρίτων χωρών σε πρωτοβουλίες και βέλτιστες πρακτικές για την ασφάλεια στο διαδίκτυο. Η αρχική πιλοτική φάση του προγράμματος SIC+ (2020-21) περιλάμβανε οργανισμούς από την Αρμενία, τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, τη Βραζιλία, την Κολομβία, το Μεξικό, τη Σερβία και την Ουκρανία. Μετά την επιτυχία της πιλοτικής φάσης, το πρόγραμμα SIC+ επεκτάθηκε κατά τη δεύτερη φάση του το 2022-23 με τη συμμετοχή επιπλέον μελών από την Αλβανία, τη Γκάνα, τη Μολδαβία, τη Νότια Αφρική και την Τουρκία.

III. Ο Παγκόσμιος Οργανισμός INHOPE⁹

Ο οργανισμός INHOPE ιδρύθηκε το 1999 από εννέα ανοικτές γραμμές κατά του παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο. Έχει εξελιχθεί σήμερα σε ένα παγκόσμιο δίκτυο κατά του παράνομου περιεχομένου, σε 50 χώρες με μέλη σε όλες τις ηπείρους, οι οποίες μοιράζονται ένα κοινό όραμα: έναν ψηφιακό κόσμο απαλλαγμένο από υλικό παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης (Child Sexual Abuse Material – CSAM).

Σκοπός του INHOPE είναι να στηρίξει τις γραμμές καταγγελιών σε παγκόσμια κλίμακα και στην ταχεία αφαίρεση υλικού CSAM από τον ψηφιακό κόσμο. Οι ανοικτές γραμμές καταγγελιών παρέχουν στο ευρύ κοινό τρόπους να αναφέρει και να καταγγείλει ανώνυμα παράνομο περιεχόμενο στο διαδίκτυο, με έμφαση στο CSAM.

Οι αναφορές εξετάζονται από αναλυτές περιεχομένου εκπαιδευμένους από τον INHOPE και την INTERPOL. Οι αναλυτές αξιολογούν την παράνομη φύση του περιεχομένου σύμφωνα με το εθνικό δίκαιο και τα διεθνή πρότυπα. Αν το περιεχόμενο επιβεβαιωθεί ότι είναι παράνομο, τότε ο διακομιστής που φιλοξενεί αυτό το περιεχόμενο εντοπίζεται αυτόματα. Στη συνέχεια, ενημερώνονται οι αρχές επιβολής του νόμου και αποστέλλεται εντολή αφαίρεσης του παράνομου περιεχομένου (Notice and Takedown) στον αντίστοιχο πάροχο φιλοξενίας περιεχομένου (host service provider), ώστε το παράνομο υλικό να αφαιρεθεί από το διαδίκτυο το συντομότερο δυνατό. Κοινός παρονομαστής όλων των μελών του INHOPE είναι ότι δέχονται αναφορές που σχετίζονται με διαδικτυακό υλικό σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών. Ωστόσο, Γραμμές καταγγελιών σε όλο τον κόσμο μπορεί επίσης να λάβουν καταγγελίες και για άλλα θέματα πέρα από το CSAM, όπως ακατάλληλο περιεχόμενο, ρατσισμό, κυβερνοεκφοβισμό, grooming, sexting, ρητορική μίσους κ.ά.

Το δίκτυο INHOPE υποστηρίζει τις ανοικτές γραμμές παράνομου περιεχομένου και τους εταίρους τους μέσω εκπαίδευσης και διασφάλισης ότι τηρούνται οι απαιτούμενες ποιοτικές και λειτουργικές προδιαγραφές. Αυτό περιλαμβάνει την εφαρμογή υποχρεωτικών βέλτιστων πρακτικών σε όλο το δίκτυο, με έμφαση στην ευημερία και ασφάλεια του προσωπικού, και πιο συγκεκριμένα των αναλυτών παράνομου περιεχομένου. Το δίκτυο INHOPE παρέχει στις ανοικτές γραμμές πρόσβαση στη βάση δεδομένων ICCAM, μια ασφαλή πλατφόρμα που διευκολύνει την άμεση ανταλλαγή καταγγελιών CSAM μεταξύ των μελών των ανοικτών γραμμών και της INTERPOL. Η ICCAM είναι μια βάση δεδομένων μοναδικών URL που περιέχουν υλικό παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης. Η βάση δεδομένων ICCAM παρέχει ζωτικής σημασίας πληροφορίες στις αρχές επιβολής του νόμου, συμπεριλαμβανομένης της INTERPOL για την ταυτοποίηση

9 www.inhope.org.

ηση προηγουμένως άγνωστου υλικού CSAM και υποστηρίζει τη διαδικασία ταυτοποίησης των θυμάτων και εξιχνίασης των κυκλωμάτων που δρουν παγκοσμίως. Αυτό επιταχύνει τη δράση καθώς η συλλογική και σε παγκόσμια κλίμακα δραστηριότητα είναι κρίσιμη για τη διάσωση των παιδιών-θυμάτων που εμπλέκονται.

Το δίκτυο INHOPE εργάζεται συνεχώς για την προώθηση του νομοθετικού πλαισίου που υποστηρίζει το όραμα για έναν ψηφιακό κόσμο απαλλαγμένο από CSAM. Το online CSAM αποτελεί ένα παγκόσμιο πρόβλημα και απαιτεί αντιμετώπιση σε παγκόσμια κλίμακα. Σε έναν ψηφιακό κόσμο χωρίς σύνορα, το CSAM έχει παγκόσμιες συνέπειες και καθώς η διάδοσή του αυξάνεται ραγδαία, έτσι αυξάνονται και οι προσπάθειες του δικτύου. Οι βασικοί στόχοι του INHOPE είναι:

1. Ευαισθητοποίηση: αύξηση της ευαισθητοποίησης για το έργο του INHOPE και τις ανοικτές γραμμές στο ευρύ κοινό, ως ένα «one stop shop» για την παγκόσμια αναφορά παράνομου περιεχομένου, ειδικά υλικού σεξουαλικής κακοποίησης παιδιών, καθώς και προώθηση καλύτερης κατανόησης του έργου των ανοικτών γραμμών στους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής σε παγκόσμιο επίπεδο, συμπεριλαμβανομένων κυβερνήσεων, αρχών επιβολής του νόμου και άλλων συναφών φορέων, με σκοπό την επίτευξη καλύτερης διεθνούς συνεργασίας.
2. Ταχεία απόκριση: γρήγορη και αποτελεσματική ανταπόκριση στις αναφορές παράνομου περιεχομένου παγκοσμίως, αναπτύσσοντας συνεπείς, αποτελεσματικούς και ασφαλείς μηχανισμούς για την ανταλλαγή αναφορών μεταξύ των γραμμών βοήθειας διεθνώς και να διασφαλίσει ότι ακολουθείται μια συντονισμένη προσέγγιση.
3. Ανταλλαγή εμπειρογνομosύνης: θέσπιση πολιτικών και προτύπων βέλτιστων πρακτικών για τις ανοικτές γραμμές και ενθάρρυνση της ανταλλαγής εμπειρογνομosύνης μεταξύ των μελών και των σχετικών ενδιαφερόμενων μερών, μέσω της προώθησης καλών εργασιακών σχέσεων και εμπιστοσύνης.
4. Επέκταση των συνεργασιών: ανάπτυξη συνεργασιών με μία μεγάλη γκάμα κυβερνητικών οργανισμών, διακυβερνητικών οργανώσεων, οργανώσεων της κοινωνίας των πολιτών (συμπεριλαμβανομένων των οργανώσεων προστασίας των παιδιών), πρωτοβουλιών που χρηματοδοτούνται από τη βιομηχανία και άλλους εταίρους του ιδιωτικού τομέα.
5. Επέκταση του παγκόσμιου δικτύου: διεύρυνση του δικτύου των ανοικτών γραμμών του INHOPE σε ολόκληρο τον κόσμο, αναγνωρίζοντας και υποστηρίζοντας νέες γραμμές να γίνουν μέλη μέσω της παροχής συμβουλευτικής και εκπαίδευσης για την εφαρμογή των βέλτιστων πρακτικών.

Η λειτουργία των γραμμών καταγγελιών έχει πολλαπλά οφέλη:

1. Παρέχει στους πολίτες τη δυνατότητα να αναφέρουν εικόνες και βίντεο σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης παιδιών.
2. Επιτρέπει την έγκαιρη ανίχνευση και παρέμβαση.
3. Αποτρέπει την επανα-θυματοποίηση των παιδιών μέσω της άμεσης αφαίρεσης επιβλαβούς και παράνομου περιεχομένου.
4. Βελτιώνει την επιτυχή ταυτοποίηση των θυμάτων και τη σύλληψη των δραστών.
5. Εξοικονομεί χρόνο από τις αρχές επιβολής του νόμου, έτσι ώστε οι αστυνομικοί να μπορούν να επικεντρωθούν στις έρευνες.
6. Υποστηρίζει τις προσπάθειες των αρχών επιβολής του νόμου στην αναγνώριση των τάσεων στην παραγωγή και διανομή CSAM.

IV. Το Ευρωπαϊκό κανονιστικό πλαίσιο για την προστασία στον ψηφιακό κόσμο

Το ψηφιακό περιβάλλον παρέχει θετικές ευκαιρίες, με τη βιομηχανία του Ίντερνετ να διαδραματίζει κεντρικό ρόλο στη δημιουργία και τη διατήρηση περιεχομένου υψηλής ποιότητας και διαδικτυακών υπηρεσιών για παιδιά. Η νέα πραγματικότητα στον ψηφιακό κόσμο, όμως θέτει σε κίνδυνο κάποια από τα θεμελιώδη δικαιώματα του παιδιού, όπως το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης και στην ελευθερία της σκέψης, το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, το δικαίωμα στο παιχνίδι και το δικαίωμα της προστασίας από την οικονομική εκμετάλλευση.

Από νωρίς, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έχει κατανοήσει την ανάγκη θέσπισης ενός ολοκληρωμένου νομοθετικού πλαισίου για την προστασία των παιδιών και των νέων, με αποτέλεσμα το νομικό πλαίσιο να έχει ενισχυθεί τα τελευταία χρόνια. Οι πιο σημαντικές νομοθεσίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης που προστατεύουν τα παιδιά και τους νέους στο διαδίκτυο είναι οι ακόλουθες:

1. Η Οδηγία για το Ηλεκτρονικό Εμπόριο 2000 (Electronic Commerce Directive¹⁰ - ECD): Το θεμελιώδες νομικό πλαίσιο που καθορίζει τις υπηρεσίες πληροφόρησης της κοινωνίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Ορίζει τους βασικούς κανόνες της υποχρεωτικής πληροφόρησης του καταναλωτή, διαδικτυακά συμβόλαια και εμπορικές επικοινωνίες.
2. Η Οδηγία για τις Αθέμιτες Εμπορικές Πρακτικές 2005 (Unfair Commercial Practices Directive¹¹ – UCPD): Αυτό το νομικό πλαίσιο ορίζει τους κανόνες για την ισορροπία στις παραπλανητικές, επιθετικές ή γενικώς άδικες προς τους καταναλωτές πρακτικές, εντός και εκτός διαδικτύου. Εδώ τα παιδιά θεωρούνται ομάδα καταναλωτών με ιδιαίτερη ευαλωτότητα σε ανάλογες τακτικές.
3. Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Προσωπικών Δεδομένων 2016 (General Data Protection Regulation¹² – GDPR): ο Κανονισμός διασφαλίζει την προστασία των προσωπικών δεδομένων για όλους τους πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εντός και εκτός διαδικτύου. Θέτει τους βασικούς κανόνες για τους τρόπους με τους οποίους οι διαφημιστές μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα προσωπικά δεδομένα των φυσικών προσώπων χωρίς να θίγουν τα θεμελιώδη δικαιώματά τους. Υπογραμμίζει ότι τα παιδιά χρήζουν ειδικής προστασίας.
4. Η Οδηγία για τις Υπηρεσίες Οπτικοακουστικών Μέσων 2018 (Audiovisual Media Services Directive¹³ – AVMSD): Αυτή η ομάδα κανόνων έχει εφαρμογή σε όλους όσους παρέχουν υπηρεσίες Οπτικοακουστικού περιεχομένου καθώς και στις διαδικτυακές πλατφόρμες με διαμοιρασμό βίντεο, οριοθετώντας τις εμπορικές πρακτικές σε αυτούς τους χώρους.

Παρά όμως το φάσμα των σημαντικών αυτών νομοθετικών παρεμβάσεων σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Επιτροπής, εξακολουθούν να υπάρχουν σημαντικά κενά και νομικά θέματα που πρέπει να αντιμετωπιστούν εντός της δεκαετίας του 2030. Η αλματώδης ανάπτυξη των ψηφιακών υπηρεσιών, μάρτυρες των οποίων γινόμαστε καθημερινά, επιβάλουν τη θέσπιση ενός ολοκληρωμένου νομοθετικού πλαισίου από την ΕΕ, το οποίο θα αναπτύσσεται, θα ανανεώνεται και θα αναθεωρείται διαρκώς. Με αυτό το σκοπό εκδόθηκαν από την ΕΕ δύο πολύ βασικές πρόσφατες πράξεις, οι οποίες είναι οι ακόλουθες:

1. Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες 2022 (Digital Services Act¹⁴ – DSA): Οι κανόνες

10 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32000L0031>.

11 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32005L0029>.

12 <https://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>.

13 <https://eur-lex.europa.eu/eli/dir/2018/1808/oj>.

14 <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32022R2065>.

που ορίζονται από αυτή την πράξη διασφαλίζουν ότι οι διαδικτυακές πλατφόρμες προσφέρουν ένα ασφαλές, προβλέψιμο και έμπιστο περιβάλλον για τους χρήστες τους. Θέτει αυστηρούς κανονισμούς για τις μεγαλύτερες διαδικτυακές πλατφόρμες της Ευρωπαϊκής Ένωσης όπως είναι το Instagram, το TikTok, το Snapchat, το Facebook και το YouTube.

2. Η πολύ πρόσφατη Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη, 19 Απριλίου 2024 (Artificial Intelligence Act¹⁵ – AIA): Το ζήτημα της τεχνητής νοημοσύνης (TN) αποτελεί πλέον ένα από τα συχνότερα πεδία συζήτησης και προβληματισμού. Η Πράξη για την Τεχνητή Νοημοσύνη ακολουθεί μια προσέγγιση που βασίζεται στην αξιολόγηση του κινδύνου (Risk Assessment). Αυτό σημαίνει ότι τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης θα αξιολογούνται σύμφωνα με τον κίνδυνο που ενέχουν. Τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης πολύ υψηλού κινδύνου θα πρέπει να υπόκεινται σε πολύ αυστηρούς κανόνες και ελέγχους. Η Πράξη στοχεύει στη δημιουργία ενός κοινού ρυθμιστικού και νομικού πλαισίου για την τεχνητή νοημοσύνη το οποίο θα οδηγήσει στην ανάπτυξη αξιόπιστων εφαρμογών τεχνητής νοημοσύνης που σέβεται τις αξίες, τους κανόνες και τις ηθικές αρχές της ΕΕ.

Σε ό,τι ακολουθεί, επικεντρωνόμαστε στην Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες και ειδικότερα το Άρθρο 22 που ορίζει τις Αξιόπιστες Πηγές Περιεχομένου (Trusted Flaggers).

VI. Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες – Digital Services Act (DSA)

Σκοπός της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες είναι, μεταξύ άλλων, η αναβάθμιση του Ευρωπαϊκού κανονιστικού πλαισίου ώστε να οδηγήσει τις online πλατφόρμες, όπως εκείνες των κοινωνικών δικτύων και των μηχανών αναζήτησης, να θέσουν ως προτεραιότητά τους τη διασφάλιση της ασφάλειας των χρηστών γενικότερα και των νέων ειδικότερα, με έμφαση στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και την προστασία της ιδιωτικότητας. Ένα από τα κύρια στοιχεία είναι η απαίτηση προς τις online πλατφόρμες να υλοποιούν μέτρα για την πρόληψη διάδοσης παράνομου περιεχομένου όπως είναι η ρητορική μίσους, η τρομοκρατική προπαγάνδα και τα παραποιημένα προϊόντα. Πιο συγκεκριμένα, οι στόχοι της Πράξης, είναι μεταξύ άλλων οι ακόλουθοι:

- Η εξασφάλιση της ασφάλειας στο διαδίκτυο
- Η ενίσχυση της προστασίας των ανηλίκων
- Η προστασία της ελευθερίας του λόγου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων
- Η μείωση της διάδοσης παράνομου και επιβλαβούς περιεχομένου
- Η μείωση των αρνητικών επιπτώσεων σε ανηλίκους, δημόσια υγεία, ψυχική και σωματική υγεία, βία με βάση το φύλο
- Η προώθηση ενός πιο ανοιχτού και διαφανούς διαδικτυακού περιβάλλοντος.

Ένας ακόμη βασικός στόχος της Πράξης για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες είναι η υλοποίηση από πλευράς των πλατφορμών και των ψηφιακών υπηρεσιών σαφών μηχανισμών εξακρίβωσης της ηλικίας των χρηστών ώστε οι ανήλικοι χρήστες να χαίρουν αυξημένων μέτρων προστασίας. Επιπρόσθετα, ο Κανονισμός DSA τονίζει τη διαφάνεια και την ευθύνη επιβάλλοντας υποχρεώσεις στους παρόχους ψηφιακών υπηρεσιών να αποκαλύπτουν πώς διαμορφώνουν το περιεχόμενο, όπως για παράδειγμα πώς διαχειρίζονται τα δεδομένα των χρηστών και πώς εμπλέκονται στη στοχευμένη διαφήμιση. Απώτερος στόχος είναι χρήστες να έχουν περισσό-

¹⁵ <https://artificialintelligenceact.eu/the-act/>.

τερο έλεγχο επί των δεδομένων τους, συμπεριλαμβανομένης της δυνατότητας να συναινούν στην επεξεργασία δεδομένων και να αποχωρούν από τη στοχευμένη διαφήμιση.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο και με αυτούς τους βασικούς στόχους η DSA όρισε 22 συγκεκριμένες διαδικτυακές πλατφόρμες, VLOPs (Very Large Online Platforms) και VLOSEs (Very Large Online Search Engines). Η Πράξη για τις Ψηφιακές Υπηρεσίες στοχεύει στη ρύθμιση 22 διαδικτυακών πλατφόρμων με πολύ μεγάλη χρήση, ενώ για πέντε από αυτές – οι οποίες έχουν πάνω από 45 εκατομμύρια χρήστες μηνιαία σε ευρωπαϊκό επίπεδο – όρισε ακόμη αυστηρότερους κανόνες. Για τις πλατφόρμες αυτές η Ευρωπαϊκή Ένωση στοχεύει σε:

- Επίτευξη των στόχων Οριζόντιας νομοθεσίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης
- Σαφείς κανόνες για την απόδοση ευθυνών
- Ισχυρές υποχρεώσεις και ποινές για τις υπεύθυνους
- Περισσότερες υποχρεώσεις για VLOPs και για VLOSEs.

Ήδη από τον Νοέμβριο του 2023, όπου και άρχισε στην πράξη η εφαρμογή της DSA, έγινε ένα σαφές αίτημα για παροχή πληροφοριών από τις πλατφόρμες η λειτουργία των οποίων εμπύπτει στην DSA. Πιο συγκεκριμένα, το αίτημα περιλάμβανε ερωτήσεις για τα ακόλουθα:

- Διάδοση παράνομου περιεχομένου και παραπληροφόρησης
- Προστασία ανηλίκων
- Κυκλοφορία υλικού παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης που έχει συλλεγεί από το ίδιο το παιδί ('self-generated')
- Ακεραιότητα των εκλογών
- Σύστημα προσωποποιημένων συστάσεων και ενίσχυση δυνητικά επιβλαβούς προτεινόμενου περιεχομένου.

Ζητήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή προς τις πλατφόρμες να διενεργηθεί αξιολόγηση κινδύνου και να προταθούν μέτρα αντιμετώπισης για την προστασία των ανηλίκων στο διαδίκτυο (εκτίμηση κινδύνου και περιορισμός-risk assessment/mitigation). Από την 19η Φεβρουαρίου, οπότε έγινε και η ένταξη των διαδικασιών και σε εθνικό επίπεδο, αιτήθηκε από τις πλατφόρμες να αντιμετωπίσουν τα ακόλουθα συγκεκριμένα ζητήματα:

- Προώθηση της εθιστικής συμπεριφοράς και «Rabbit Hole Effect» στον σχεδιασμό.
- Εργαλεία επαλήθευσης ηλικίας
- Προεπιλεγμένες ρυθμίσεις απορρήτου για ανηλίκους και συστήματα συστάσεων
- Αποθετήριο για διαφημίσεις.

Χάρη στην εφαρμογή της DSA, οι πλατφόρμες έχουν ήδη αρχίσει να αλλάζουν και να υιοθετούν κανόνες καλής πρακτικής όπως οι ακόλουθοι:

- Ευκολότερη αναφορά παράνομου περιεχομένου: Οι X, Apple, Pinterest, Facebook και TikTok έχουν διευκολύνει την αναφορά παράνομου περιεχομένου.
- Μεγαλύτερη διαφάνεια περιεχομένου: Το Facebook και το Instagram παρέχουν πληροφορίες περιεχομένου για ένα ευρύτερο φάσμα περιεχομένου.
- Περισσότερος έλεγχος στις εξατομικευμένες επιλογές: Το εξατομικευμένο περιεχόμενο μπορεί να απενεργοποιηθεί σε TikTok, LinkedIn, Facebook, Instagram, X και Snapchat. Διατίθεται και για διαφημίσεις.
- Υψηλότερη ασφάλεια και ιδιωτικότητα για εφήβους και παιδιά: Το TikTok και το YouTube ορίζουν από προεπιλογή ιδιωτικούς λογαριασμούς για τους χρήστες κάτω των 16 ετών.
- Απαγόρευση στοχευμένης διαφήμισης σε ανηλίκους: Το Snapchat, το Instagram, το

Facebook, το Google, το YouTube έχουν απαγορεύσει τις διαφημίσεις που βασίζονται σε προσωπικά δεδομένα για άτομα κάτω των 18 ετών.

- Αποθετήρια διαφημίσεων: Το AppStore, η Booking.com, το TikTok, το YouTube, το Instagram, το Facebook, το LinkedIn και το Bing διαθέτουν αποθετήρια με λεπτομέρειες σχετικά με τις πληρωμένες διαφημιστικές καμπάνιες.

VI. Αξιόπιστες Πηγές Αναφοράς Περιεχομένου - Trusted Flaggers

Στο Άρθρο 22 η DSA αναφέρει ότι κάθε κράτος μέλος έχει την υποχρέωση να ορίσει τον εθνικό Συντονιστή Ψηφιακών Υπηρεσιών (Digital Services Coordinator – DSC), ο οποίος θα είναι υπεύθυνος για τα θέματα της εφαρμογής της DSA στη χώρα του. Στην Ελλάδα ο Digital Services Coordinator είναι η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων η οποία είναι ανεξάρτητη αρχή με διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια. Αποτελεί την Εθνική Ρυθμιστική Αρχή (ΕΡΑ) σε θέματα παροχής υπηρεσιών/δικτύων ηλεκτρονικών επικοινωνιών, συναφών ευκολιών και υπηρεσιών, καθώς και ταχυδρομικών υπηρεσιών στην Ελλάδα.

Ένας από τους ρόλους του εθνικού συντονιστή ψηφιακών υπηρεσιών θα είναι να πιστοποιήσει τις Αξιόπιστες Πηγές Αναφοράς Παράνομου Περιεχομένου (*Trusted Flaggers*) για την χώρα του. Οι αξιόπιστες πηγές αναφοράς παράνομου περιεχομένου θα είναι οντότητες οι οποίες θα είναι υπεύθυνες για τον εντοπισμό δυνητικά παράνομου περιεχομένου και την αναφορά του στις διαδικτυακές πλατφόρμες. Οι αξιόπιστες πηγές αναφοράς παράνομου περιεχομένου είναι ειδικοί στον εντοπισμό ορισμένων κατηγοριών παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο, όπως η ρητορική μίσους, η παιδική κακοποίηση/κακοποίηση, η παραπληροφόρηση, το τρομοκρατικό περιεχόμενο κ.ά. και στην κοινοποίησή τους στις διαδικτυακές πλατφόρμες. Η DSA ορίζει τη νομική υποχρέωση των πλατφορμών να αντιμετωπίζουν κατά προτεραιότητα τις ειδοποιήσεις από τις ορισθείσες αξιόπιστες πηγές επισήμανσης παράνομου περιεχομένου της πράξης για τις ψηφιακές υπηρεσίες.

Ο πρώτος Trusted Flagger σε Ευρωπαϊκό Επίπεδο ορίστηκε πρόσφατα στη Φιλανδία και είναι οργανισμός για τα πνευματικά δικαιώματα. Βάσει της DSA, τα κριτήρια βάσει των οποίων ο Εθνικός Συντονιστής Ψηφιακών Υπηρεσιών καθορίζει τους Trusted Flaggers είναι:

Εμπειρογνωμοσύνη και ικανότητα: πρέπει να επιδεικνύουν ιδιαίτερη εμπειρία και ικανότητα όσον αφορά τον εντοπισμό και την κοινοποίηση παράνομου περιεχομένου στο διαδίκτυο.

Ανεξαρτησία: πρέπει να λειτουργούν ανεξάρτητα από τυχόν παρόχους online πλατφορμών, ώστε να διασφαλίζεται ότι είναι αμερόληπτες.

Επιμέλεια, ακρίβεια και αντικειμενικότητα: πρέπει να εργάζονται επιμελώς, με ακρίβεια και αντικειμενικά, σύμφωνα με τα καθιερωμένα πρότυπα και διαδικασίες.

Η SafeLine, η Ελληνική Ανοικτή Γραμμή Καταγγελιών για το Παράνομο Περιεχόμενο στο Διαδίκτυο, η οποία λειτουργεί από το 2003 στο Ίδρυμα Τεχνολογίας και Έρευνας, εκτελεί εδώ και χρόνια «υπηρεσίες Trusted Flagger» για ένα πλήθος διαδικτυακών πλατφορμών:

- ✓ Meta - Facebook/Instagram
- ✓ Twitter
- ✓ Google-YouTube
- ✓ TikTok
- ✓ Pornhub
- ✓ Discord

Έχει ήδη ξεκινήσει τη διαδικασία πιστοποίησής της SafeLine ως Αξιόπιστη Πηγή Επισήμανσης Παράνομου Περιεχομένου στο διαδίκτυο βάσει της DSA.

VII. Συμπεράσματα

Η καταπολέμηση του παράνομου περιεχομένου και της παράνομης δραστηριότητας στο διαδίκτυο, με έμφαση στο υλικό παιδικής σεξουαλικής κακοποίησης και εκμετάλλευσης, είναι ένα πρόβλημα παγκόσμιας κλίμακας που δεν περιορίζεται από εθνικά σύνορα και κατά συνέπεια, απαιτεί συλλογική αντιμετώπιση σε παγκόσμιο επίπεδο.

Καθώς μεγάλο μέρος της ζωής νέων, ενήλικων, αλλά και παιδιών από όλο και μικρότερη ηλικία, έχει περάσει στην ψηφιακή σφαίρα, η ύπαρξη και ενίσχυση του νομοθετικού πλαισίου σχετικά με την ασφάλεια των χρηστών του διαδικτύου, ιδίως των παιδιών και νέων αφενός, αλλά και η πρόληψη και ενημέρωση αφετέρου, είναι ζωτικής σημασίας και απαιτεί σφαιρική αντιμετώπιση από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή.

Το Ελληνικό Κέντρο Ασφαλούς Διαδικτύου συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή μέσω του *DIGITAL EUROPE Programme*.

Διευρύνοντας την ερευνητική και πολιτιστική εμπειρία στο περιβάλλον της Ακαδημαϊκής Βιβλιοθήκης: η περίπτωση της ομάδας «Δίκαιο και Τέχνη» της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ

.....
Στρακαντούνα Βασιλική
Κυριακάτη Γεωργία
Τσούμαλης Ιωάννης
.....

I. Εισαγωγή

Καθώς η τάση ανάπτυξης πολιτικών και στρατηγικών στον χώρο των βιβλιοθηκών παγκοσμίως εκτείνεται και πέραν του παραδοσιακού τους ρόλου, οι βιβλιοθήκες αλλάζουν και γίνονται πλέον αντιληπτές ως καινοτόμα ερευνητικά κέντρα διαχείρισης γνώσης και πολυδύναμοι πολιτιστικοί χώροι, μάθησης, δημιουργικής έκφρασης, ανταλλαγής ιδεών.

Η αντίληψη αυτή γίνεται όλο και περισσότερο αποδεκτή στον χώρο των ακαδημαϊκών βιβλιοθηκών και ενισχύεται τόσο από αυτή καθαυτή τη φύση του πανεπιστημιακού περιβάλλοντος, όσο και από νομικούς ή και δεοντολογικούς κανόνες που εγγυώνται την ανεμπόδιστη άσκηση θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Μεταξύ των δικαιωμάτων αυτών είναι το δικαίωμα πρόσβασης στη γνώση, ο σεβασμός της ιδιωτικότητας και η ελευθερία της έκφρασης. Η άσκηση αυτή μπορεί να ενισχυθεί περισσότερο μέσα από την υλοποίηση ποικίλων δράσεων, οι οποίες προϋποθέτουν τη συμμετοχή της κοινότητας, λαμβάνουν υπόψη τις ανάγκες της και έχουν ως αποτέλεσμα την ενίσχυση της αίσθησης των συμμετεχόντων ότι ανήκουν στον πανεπιστημιακό χώρο.

II. Οι βιβλιοθήκες σε ρυθμούς αλλαγών

Οι ραγδαίες τεχνολογικές εξελίξεις, η μεγάλη διαθεσιμότητα ψηφιακών πληροφοριών και οι αναπτυσσόμενες και μεταβαλλόμενες ανάγκες των χρηστών, σε συνδυασμό με τις παγκόσμιες οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές, ώθησαν τις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες να γίνουν πιο ανταγωνιστικές, ελκυστικές και βιώσιμες και να αφουγκραστούν περισσότερο τις κοινωνίες που τις περιβάλλουν. Προσπαθώντας να ενισχύσουν τη θέση τους και να αντιμετωπίσουν τις συνεχείς προκλήσεις, μετατοπίζουν την εστίαση στους χρήστες και στη δημιουργία κοινοτήτων βιβλιοθηκών. Η μετατόπιση αυτή αντανακλάται τόσο στον σχεδιασμό των χώρων όσο και στον προγραμματισμό και την παροχή των υπηρεσιών των βιβλιοθηκών. Οι βιβλιοθήκες ενσωματώνουν όλο και περισσότερο τις τεχνολογίες στο έργο τους, εμπλουτίζουν τις συλλογές τους, ανοίγονται σε ευρύτερο κοινό και εξελίσσονται σε κόμβους επικοινωνίας και μετατρέπονται σε δυναμικά κέντρα γνώσης.

Οι θεωρήσεις για τη θέση των βιβλιοθηκών στο οικοσύστημα των Πανεπιστημίων που εστιάζουν μονοσήμαντα στην ανάπτυξη και επιμέλεια συλλογών επιστημονικών πηγών έχουν αναθεωρηθεί. Από τη δεκαετία του 1990 παρατηρείται μία χωροταξική ανακαίνιση τους¹. Η

1 Hamilton-Nixon, R. (2019) Academic Libraries as Third Place: Spatial Transformation of the Library Learning Environments at the University of Johannesburg. Διδ. Διατ. Διαθέσιμη στο <https://www.proquest.com/>

αξία του χώρου ήρθε emphaticά στο προσκήνιο, οδηγώντας σε προσπάθειες δημιουργίας χώρων κοινής χρήσης πληροφοριών και χώρων κοινής χρήσης μάθησης².

Σε μία κοινωνία όπου οι άνθρωποι είναι συνεχώς “συνδεδεμένοι”, με τον φόβο μη μείνουν εκτός (του) δικτύου (*fear of missing out* - F.O.M.O.), και όπου οι άνθρωποι τείνουν να χάσουν τις προσωπικές τους σχέσεις, ο λεγόμενος τρίτος τόπος (*third place*), ένας χώρος που παρέχει την αίσθηση της κοινότητας, της αλληλεπίδρασης και της κοινωνικοποίησης, είναι σήμερα πιο αναγκαίος από ποτέ. Ο τρίτος τόπος ορίζεται από τον αστικό κοινωνιολόγο και συγγραφέα *Ry Oldenburg* ως ένας τόπος πέραν αυτού του σπιτιού (που αναφέρεται ως πρώτη θέση) ή αυτόν της εργασίας (που αναφέρεται ως δεύτερη θέση), ο οποίος τόπος επιτρέπει στους ανθρώπους να αισθάνονται άνετα και ότι είναι αποδεκτοί³.

Στην ίδια κατεύθυνση, ο *Rizzo*⁴ υποστηρίζει ότι «οι σύγχρονες βιβλιοθήκες δεν αρκεί να προσαρμόσουν τους χώρους τους στη νέα πραγματικότητα, αλλά να γίνουν ένας άλλος τόπος, στον οποίο μπορεί να ενταχθεί η αυστηρότητα της μελέτης, αλλά και η ευκαιρία για κοινωνικοποίηση-οι δύο κύριοι λόγοι που ο φοιτητής επισκέπτεται τη βιβλιοθήκη»⁵.

Σύμφωνα με αυτές τις αντιλήψεις, πολλοί χώροι βιβλιοθηκών διευρύνονται και αναπροσαρμόζονται λειτουργώντας ως τρίτοι τόποι. Οι βιβλιοθήκες δημιουργούν ειδικούς χώρους δημιουργικής έκφρασης και ανταλλαγής ιδεών με εργαστήρια υπολογιστών, κέντρα συγγραφής και αίθουσες ατομικής και ομαδικής μελέτης για τη διευκόλυνση της βιωματικής μάθησης, της ανεξάρτητης έρευνας και της επαγγελματικής ανάπτυξης. Δημιουργούν χώρους αναψυχής, φιλοξενούν εκθέσεις, λέσχες βιβλίων, εγκαταστάσεις τέχνης, προσφέρουν χώρους για μουσικές συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις και ρεσιτάλ χορού, ενθαρρύνοντας νέους καλλιτέχνες και προωθώντας την εμπλοκή της κοινότητας.

III. Το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο

Οι χώροι μιας βιβλιοθήκης αποτελούν κατεξοχήν χώρους πραγμάτωσης θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων, με προεξάρχον το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης, αλλά και τα συνακόλουθα αυτής δικαιώματα της ελευθερίας του λόγου, του πληροφορείν και πληροφορείσθαι και της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας.

Ιστορικά, η ελευθερία της έκφρασης ως θεμελιώδης απαίτηση απαντάται στην Αγγλία του 18ου αιώνα και στις διακηρύξεις της αμερικανικής και της γαλλικής επανάστασης. Αποτέλεσε επίσης θεμέλιο των πρώτων Συνταγμάτων του νεοσυσταθέντος ελληνικού κράτους⁶. Ψήγμα-

---

docview/2526202454?pq-origsite=gscholar&fromopenview=true&sourcetype=Dissertations%20&%20Theses#.

2 Chen A., Pickle S. & Waldroup H. (2015). Changing and Expanding Libraries: Exhibitions, Institutional Repositories, and the Future of Academia. Διαθέσιμο στο <https://www.semanticscholar.org/paper/Changing-and-Expanding-Libraries%3A-Exhibitions%2C-and-Chen-Pickle/e6a8c91b72641d7b043a58d0fbda38ef6fad4fee>.

3 Oldenburg, R (1999) *The Great Good Place: Cafés, Coffee Shops, Bookstores, Bars, Hair Salons, and other Hangouts at the Heart of a Community*, Marlowe & Company; 3rd edition.

4 Rizzo J. (2022) Finding your place in the information age library. *New Library World*, vol. 103, iss. 11-12/2002, pp. 457-466.

5 Γαρουφαλή Α., Ντρογκούλη Ε., Μπατάλας Β., Ο φυσικός χώρος της βιβλιοθήκης ως «Τρίτο Μέρος» κοινωνικοποίησης και συνεργατικής μάθησης στη νέα ψηφιακή εποχή. Διαθέσιμο στο <https://lekythos.library.ucy.ac.cy/bitstream/handle/10797/23060/24psab003b.pdf?sequence=5&isAllowed=y>.

6 Για πρώτη φορά γίνεται λόγος για την ελευθερία της έκφρασης στο άρθρο η' του «Προσωρινού Πολιτεύματος της Ελλάδας», ήτοι του Συντάγματος του Αστρους (1823). Σύμφωνα με το εν λόγω άρθρο «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα να κοινοποιώσι και άλλως πως, και δια των τύπων τας κρίσεις των, αλλά με τους ακόλουθους τρεις όρους, α) να μη γίνεται λόγος κατά της χριστιανικής θρησκείας, β) να μην αντιβαίνωσι εις τας αρχάς της ηθι-

τά της βέβαια εντοπίζονται ήδη από τις αρχές της εμφάνισης των δημοκρατικών ιδεών, πρώτα στην αρχαία Ελλάδα και κατόπιν στη Ρωμαϊκή εποχή⁷. Η εξελικτική πορεία της βασικής αυτής αρχής για την ανάπτυξη της προσωπικότητας έλαβε κάποτε και υλική μορφή με την ανακάλυψη και τη διάδοση της τυπογραφίας, εξελίσσοντας και διευρύνοντας το δικαίωμα και στην έκφραση που καταγράφεται σε έντυπο υλικό φορέα οδηγώντας στην αναγνώριση άλλης μιας ελευθερίας, της ελευθερίας του τύπου.

Το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παράγραφο 1 του Συντάγματος. Σύμφωνα με αυτό, καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του κράτους και ανήκει στα δικαιώματα πνευματικής υπόστασης, σε εκείνα δηλαδή τα δικαιώματα, που περικλείουν και προστατεύουν την αξία του ανθρώπου, ο σεβασμός της οποίας εντοπίζεται στον πυρήνα όλων των συνταγματικών διατάξεων και ως εκ τούτου έχει χαρακτηριστεί “ύπατο ερμηνευτικό εργαλείο”⁸. Η προστασία, λοιπόν, της ελευθερίας της έκφρασης σε κάθε της μορφή, προφορική ή έντυπη, συνιστά ουσιαστικά προστασία της ίδιας της ανθρώπινης αξίας, η οποία θίγεται ανεπανόρθωτα σε περίπτωση προσβολής ή κατάργησης της πρώτης⁹.

Αν και στην οικεία συνταγματική διάταξη, με βάση τη γραμματική διατύπωσή της, δίδεται περισσότερη έμφαση στην ενεργητική και ατομική διάσταση της ελευθερίας στη δημόσια σφαίρα, στο δικαίωμα δηλαδή του ατόμου να εκφράζεται ελεύθερα και να μεταδίδει πληροφορία, αυτή η ελευθερία αξίζει να ιδωθεί και με την παθητική της μορφή (και πληροφορείν και πληροφορείσθαι), που απορρέει από το άρθρο 14 παράγραφος 1 του Συντάγματος σε συνδυασμό με το άρθρο 5 παράγραφος 1 του Συντάγματος περί ανάπτυξης της προσωπικότητας και συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της χώρας. Αυτό σημαίνει πως η ελευθερία της έκφρασης προϋποθέτει τόσο το δικαίωμα ενεργητικής πληροφορίας, όσο και αυτό της παθητικής πληροφόρησης του κοινού¹⁰. Αυτό, βέβαια, με τη σειρά του προϋποθέτει τον πλουραλισμό των πηγών πληροφόρησης, η διασφάλιση του οποίου καθίσταται έτσι επιτακτική για την κρατική εξουσία, αξιώνοντας όχι μόνο τον εκ μέρους της σεβασμό του μέσω της αποχής από αντίθετες ενέργειες, αλλά και τη θετική της παρέμβαση για την αποτροπή μονοπωλιακών καταστάσεων.¹¹

Το δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης αποτυπώνεται ως θεμελιώδες δικαίωμα στις περισσότερες εθνικές έννομες τάξεις και αποτελεί πάγια ρύθμιση των σημαντικότερων συμβάσεων σε ενωσιακό και διεθνές επίπεδο.

κής, και γ) ν' αποφεύγωσι πάσαν προσωπικήν ύβριν.» Παραπλήσια ρύθμιση εμφανίζεται και στο Σύνταγμα της Τροιζήνας (1827), στο «τελειότερο», κατά τον Αδαμάντιο Κοραή, «παρά τας σημερινάς (τότε) όλας ευνομούμενας πολιτείας», κατοχυρώνοντας ως ατομικό δικαίωμα την ελευθερία του λόγου. Συγκεκριμένα, η κατοχύρωση αυτή γίνεται στο άρθρο 26, σύμφωνα με το οποίο «Οι Έλληνες έχουσι το δικαίωμα χωρίς προ εξέτασιν να γράψωσι, και να δημοσιεύωσιν ελευθέρως δια του τύπου, ή άλλως τους στοχασμούς και τας γνώμας των, φυλάττοντες του ακόλουθους όρους: α) να μην αντιβαίνωσιν εις τας αρχάς της χριστιανικής θρησκείας, β) να μην αντιβαίνωσιν εις την σεμνότητα, και γ) να αποφεύγωσι πάσαν προσωπικήν ύβριν και συκοφαντίαν.» Το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, σύμφωνα με το ελληνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο, Παναγιώτης Ευστρατιάδης, 2022, σελ. 21. Διαθέσιμο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3074445/file.pdf>.

7 Τάσσης Σ., Η ελευθερία της έκφρασης - Τύπος - Ραδιοτηλεόραση στο Θεμελιώδη Δικαιώματα, Σπ. Βλαχόπουλος (επιμ.), Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 283 επ.

8 Μανιτάκης Α., Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας, εκδ. Σάκκουλα, 1994, σελ. 410 επ.

9 Δαγτόγλου Π.Δ., Ατομικά Δικαιώματα. εκδ. Σάκκουλα, 2012, σ. 340,

10 Ευστρατιάδης Π., Το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης, σύμφωνα με το ελληνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές δίκαιο, 2022. Διαθέσιμο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/object/3074445/file.pdf>.

11 Χρυσόγονος Κ. - Βλαχόπουλος Σ., Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2017, σελ. 331.

Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης εντοπίζεται στο άρθρο 10 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹². Αντίστοιχο του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ είναι το άρθρο 11 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης¹³. Επιπλέον, η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώνεται στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Δικαιωμάτων του ανθρώπου¹⁴ με ανάλογες διατυπώσεις να εντοπίζονται και στο άρθρο 19 του Διεθνούς Συμφώνου για τα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα¹⁵.

Το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου στην υπόθεση *Handyside v. the United Kingdom* τόνισε ότι «η ελευθερία της έκφρασης συνιστά ένα από τα βασικά θεμέλια μιας δημοκρατικής κοινωνίας και μια από τις πρωταρχικές προϋποθέσεις προόδου αυτής και ανάπτυξης της προσωπικότητας των επιμέρους ατόμων»,¹⁶ συμβάλλοντας με αυτόν τον τρόπο στην ερμηνεία του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και διαμορφώνοντας έκτοτε μια νομολογία ιδιαίτερα ανοικτή σε ζητήματα προστασίας της ελευθερίας της έκφρασης.¹⁷ Συνεπώς, η ελευθερία της έκφρασης, ως αγαθό υψίστης σημασίας, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατικής λειτουργίας¹⁸, εξοπλίζοντας τους πολίτες των δημοκρατιών με εξαιρετικά χρήσιμα εφόδια στην πορεία για τη διαμόρφωση συνειδητών τους θέσεων και απόψεων¹⁹. Μόνο σε μία ελεύθερη κοινωνία είναι δυνατή δια της σύγκρουσης των διαφορετικών ιδεών που εκφράζονται η πραγμάτωση μιας αυθεντικής δημοκρατικής ζωής²⁰, αφού ακόμη και μια, ολοκληρωτικά, μετέωρη και ανεδαφική άποψη δύναται να προωθήσει τον διάλογο και να συνεπικουρήσει τη διεύρυνση του ορατού πεδίου εξέτασης²¹.

12 Άρθρο 10 ΕΣΔΑ: Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Διαθέσιμο: https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/Convention_Instrument_ELL

13 Επεξήγηση σχετικά με το άρθρο 11 — Ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης, Επεξηγήσεις σχετικά με τον χάρτη των θεμελιωδών δικαιωμάτων (2007/C 303/02). Βλ. <https://eur-lex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:2007:303:0017:0035:el:PDF>.

14 Άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων: Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο. <https://unhcr.org/el/>.

15 Άρθρο 19 Διεθνούς Συμφώνου για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα- 1. Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του. 2. Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του. 3. Η άσκηση των δικαιωμάτων, που προβλέπονται στην παράγραφο 2 του άρθρου αυτού, συνεπάγεται ειδικά καθήκοντα και ευθύνες. Μπορεί, επομένως, να υπόκειται σε ορισμένους περιορισμούς, οι οποίοι όμως πρέπει να προβλέπονται με σαφήνεια από το νόμο και να είναι α. Για το σεβασμό των δικαιωμάτων ή της υπόληψης των άλλων. β. Για την προστασία της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας ή των χρηστών ηθών.

16 *Handyside v. The United Kingdom*, 5493/72 ΕΔΔΑ, 07/12/1976.

17 Κουλούρη Α., Η διαμόρφωση της ελευθερίας της έκφρασης μέσα από τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 15. Διαθέσιμο: <https://ikee.lib.auth.gr/record/284130/files/GRI-2016-17106.pdf>.

18 Παναγιωτόπουλος Κ., Ελευθερία έκφρασης και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης, Αθήνα 2019, Πέργαμος, σελ. 16, Διαθέσιμο: <https://pergamos.lib.uoa.gr/uoa/dl/frontend/file/lib/default/data/2887850/theFile>.

19 Ό.π. σελ. 16.

20 Ευστρατιάδης, ό.π.

21 Τσακουράκης Στ., Η Ελευθερία του Λόγου στις ΗΠΑ, εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1997.

IV. Η πραγμάτωση της ελευθερίας έκφρασης στη Βιβλιοθήκη

Στον πυρήνα του έργου των βιβλιοθηκών υπάρχει πάντοτε ο άνθρωπος και η ανεμπόδιστη πρόσβασή του στη γνώση και στα αγαθά του πολιτισμού μέσα από το έργο των βιβλιοθηκών.

Το δικαίωμα της ελευθερίας της έκφρασης και τα δικαιώματα του πληροφορείν και πληροφορείσθαι που απορρέουν από αυτήν, πραγματώνεται απόλυτα στον χώρο μιας βιβλιοθήκης που παρέχει στους επισκέπτες της ένα αληθινό βίωμα γνώσης και έναν διαρκή εσωτερικό διάλογο του τωρινού εαυτού (τους) με τις μελλοντικές δυνητικά εκδοχές του.

Όλες οι θεσμικές εγγυήσεις ενός συνταγματικού κράτους δικαίου, το οποίο είναι εξ ορισμού ανθρωποκεντρικό, αποσκοπούν να εξασφαλίσουν σε κάθε άνθρωπο την ελευθερία να είναι ο εαυτός του ή, ακριβέστερα, να μη φοβάται να είναι ο εαυτός του, να μη φοβάται να εκφράζεται και να επικοινωνεί με τους άλλους και να λέει και να γράφει ό,τι ακριβώς αισθάνεται και σκέφτεται χωρίς δυσμενείς συνέπειες. Μόνο ένας ελεύθερος άνθρωπος μπορεί να ωριμάσει, να αναπτυχθεί ψυχικά, πνευματικά, πολιτιστικά, να αυτοπραγματωθεί και να κατακτήσει την προσωπική του ευτυχία.²²

Η Αμερικανική Ένωση Βιβλιοθηκών (American Library Association (ALA)) υποστηρίζει απόλυτα την ελευθερία της έκφρασης ως αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα και ως θεμέλιο του αυτοκαθορισμού του ατόμου, υιοθετώντας πλήρως τις δεσμεύσεις της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ για τη δημιουργία ενός κόσμου στον οποίο όλα τα ανθρώπινα όντα θα απολαμβάνουν την ελευθερία του λόγου και των πεποιθήσεων τους ανεξαρτήτως καταγωγής, ηλικίας, φύλου, κοινωνικού υποβάθρου ή απόψεων. Η ALA έχει ενσωματώσει την επαγγελματική της δέσμευση σε αυτές τις αρχές στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων της Βιβλιοθήκης (*Library Bill of Rights*)²³ στο κείμενο της οποίας καθορίζονται οι βασικές πολιτικές και αρχές που οφείλουν να διαπνέουν τις υπηρεσίες που παρέχει κάθε βιβλιοθήκη. Μεταξύ αυτών εντοπίζεται η υποχρέωση των βιβλιοθηκών να παρέχουν υλικό και πληροφορίες που παρουσιάζουν όλες τις απόψεις για τρέχοντα και ιστορικά ζητήματα και την υποχρέωση αμφισβήτησης της λογοκρισίας στο πλαίσιο εκπλήρωσης της ευθύνης τους για παροχή πληροφοριών και διαφώτιση όσων τις επισκέπτονται. Όλα αυτά πρέπει να τελούνται σε ένα πλαίσιο προστασίας του απορρήτου της αναζήτησης και των δεδομένων χρήσης τους στον χώρο της βιβλιοθήκης συμπεριλαμβανομένων των στοιχείων προσωπικής ταυτοποίησης.

Η ελευθερία της έκφρασης αποτελεί αναφαίρετο ανθρώπινο δικαίωμα και ένα από τα θεμέλια μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής κοινωνίας, όπως ήδη αναφέρθηκε. Το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων (βλ. παραπάνω) περιγράφει τις πνευματικές ελευθερίες που είναι εγγενείς σε όλους τους ανθρώπους, δηλώνοντας ρητά ότι κάθε άτομο έχει το δικαίωμα να εκφράζει τις απόψεις του χωρίς να υφίσταται δυσμενείς συνέπειες καθώς και να αναζητά, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης και οπουδήποτε στον κόσμο²⁴. Περιλαμβάνει, επιπλέον, τις ελευθερίες του λόγου, του τύπου, της θρησκείας, του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, καθώς και το συνακόλουθο δικαίωμα λήψης πληροφοριών χωρίς παρεμβάσεις και χωρίς να θίγεται η προσωπική ζωή.

Η Παγκόσμια Συνομοσπονδία Ενώσεων Βιβλιοθηκών (*International Federation of Library As-*

22 Ράμμος Χ., 2015, Constitutionalism, Όμιλος Αριστόβουλος Μάνεσης. Διαθέσιμο: <https://www.constitutionalism.gr/rammos-charlie-hebdo/> σελ. 12-13).

23 American Library Association (ALA) Library Bill of Rights Διαθέσιμο: <https://www.ala.org/advocacy/intfreedom/librarybill>.

24 <https://www.amnesty.gr/universal-declaration-of-human-rights>.

sociations and Institutions, IFLA) αναγνωρίζει ότι το δικαίωμα στη γνώση και η ελευθερία της έκφρασης είναι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος. Το δικαίωμα στη γνώση αποτελεί προϋπόθεση για την ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης. Η ελευθερία της σκέψης και η ελευθερία της έκφρασης είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία. Τον Μάρτιο του 1999 η IFLA εξέδωσε τη Δήλωση για τις Βιβλιοθήκες και την Πνευματική Ελευθερία που παρέχει κατευθύνσεις στις βιβλιοθήκες και τους βιβλιοθηκονόμους σε όλους τους τύπους βιβλιοθηκών²⁵. Η δήλωση αυτή απηχεί την Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων του ΟΗΕ, καθοδηγεί τους επαγγελματίες βιβλιοθηκονόμους και τους καλεί να τηρούν τις αρχές της πνευματικής ελευθερίας, της ανεμπόδιστης πρόσβασης στην πληροφορία και της ελευθερίας της έκφρασης και να αναγνωρίζουν την ιδιωτική ζωή του χρήστη της βιβλιοθήκης. Καλεί τους βιβλιοθηκονόμους και τις βιβλιοθήκες στις οποίες εργάζονται να δραστηριοποιηθούν και να διασφαλίζουν ότι οι χρήστες των βιβλιοθηκών θα έχουν πλήρεις ευκαιρίες για την άσκησή της ελευθερίας της έκφρασης. Για τον σκοπό αυτό, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται και στη διακήρυξη της επιτροπής της IFLA 'Freedom of Access to Information and Freedom of Expression' (IFLA- FAIFE)²⁶ πέραν της απόκτησης, διατήρησης και διάθεσης όσο το δυνατόν ευρύτερης ποικιλίας υλικού, ώστε να αντανakλά τον πλουραλισμό και την ποικιλομορφία της κοινωνίας, οι βιβλιοθήκες οφείλουν να διευκολύνουν την επικοινωνία μεταξύ των χρηστών, χωρίς περιορισμούς και πολιτικές, θρησκευτικές ή άλλου είδους διακρίσεις.

V. Η Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ και η ομάδα Δίκαιο και Τέχνη

Μία από τις ακαδημαϊκές βιβλιοθήκες της χώρας που προσπαθεί να ενδυναμώσει την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και να δώσει στην κοινότητα το βίωμα και την αίσθηση του ανήκειν στον Πανεπιστημιακό χώρο είναι και η Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ²⁷. Σε αυτήν δραστηριοποιείται και η ομάδα Δίκαιο και Τέχνη.

Κατά γενική ομολογία η βιβλιοθήκη καταλαμβάνει δεσπόζουσα θέση στην καρδιά της πανεπιστημιακής κοινότητας της Νομικής Σχολής Αθηνών. Αυτό οφείλεται σε μια σειρά παραγόντων που λειτουργούν συνδυαστικά, όπως το εύρος και η ενημερότητα της συλλογής, οι εκπαιδευτικές δραστηριότητές της και τα προγράμματα πληροφοριακής εκπαίδευσης, το αναβαθμισμένο λειτουργικά και αισθητικά περιβάλλον, που ευνοεί μια ευχάριστη και καλαισθητή ατμόσφαιρα, καθώς και τα αίθρια και οι κήποι του κτιρίου.

Η Βιβλιοθήκη, πέραν της στήριξης του εκπαιδευτικού και ερευνητικού έργου του ΕΚΠΑ που αποτελεί το βασικότερο πυλώνα του έργου της, προωθεί τις ακαδημαϊκές δραστηριότητες και αναδεικνύει τον πολιτιστικό και ανθρωπιστικό ρόλο του Πανεπιστημίου, διοργανώνοντας σχετικές εκδηλώσεις και εξωστρεφείς πρωτοβουλίες οι οποίες έχουν την έγκριση και την υποστήριξη της Διοίκησης της Σχολής και του Πανεπιστημίου. Για την πραγματοποίηση των δράσεων αυτών, συνεργάζεται πολλές φορές με φοιτητικές ομάδες ή με άλλους φορείς. Διοργανώνει ή συνδιοργανώνει συναυλίες, θεατρικές παραστάσεις, παρουσιάσεις βιβλίων, επετειακές εκδηλώσεις, συνέδρια, ημερίδες, ξεναγήσεις. Πρωτοβουλίες που ζωντανεύουν τον χώρο, δίνουν έκ-

25 International Federation of Library Associations and Institutions (IFLA/FAIFE) Statement on Libraries and Intellectual Freedom. Διαθέσιμο στο <https://repository.ifla.org/bitstream/123456789/1424/1/ifla-statement-on-libraries-and-intellectual-freedom-en.pdf>.

26 International Federation Of library Association (IFLA/FAIFE) Mission. Διαθέσιμο: <https://www.ifla.org/g/faife/faife-mission>.

27 Περισσότερες πληροφορίες για την ιστορία της Βιβλιοθήκης, τις υπηρεσίες και τις δράσεις της υπάρχουν διαθέσιμες στον επίσημο ιστότοπό της, law.lib.uoa.gr.

φραση σε πολλές φωνές και παρέχουν τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης των μελών της πανεπιστημιακής κοινότητας με την κοινωνία.

VI. Ομάδα Δίκαιο και Τέχνη²⁸ - Ένα πραγματικό πεδίο άσκησης του δικαιώματος ελευθερίας στην έκφραση

Ένα πραγματικό πεδίο σεβασμού και ανάπτυξης του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης αποτελεί η ομάδα Δίκαιο και Τέχνη που δημιουργήθηκε στο πλαίσιο της εξωστρέφειας της Βιβλιοθήκης της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ. Όπως θα φανεί στη συνέχεια, μέσω της ομάδας αυτής δεν δημιουργούνται μόνο οι πραγματικές προϋποθέσεις άσκησης του δικαιώματος, αλλά ταυτόχρονα ανάγονται ως έχουσες ουσιώδη σημασία οι προϋποθέσεις άσκησης αυτού, όπως είναι η προηγούμενη ενημέρωση, κατατόπιση και γνωστική προετοιμασία του εκφραζόμενου.

Η ομάδα ξεκίνησε το έτος 2011. Όπως πίσω από την ομορφιά του κάθε φυτού βρίσκεται η μοίρα του μικρού του σπόρου, έτσι και ο σπόρος αυτής της ιδέας ήταν μια μικρή, αλλά σπουδαία πράξη, ενδεικτική ακόμα του χαρακτήρα της ομάδας ως μιας φωλιάς που συντηρείται μέσα στις φλόγες.²⁹ Ήταν αρχές του 2012, στο παλαιό Νομικό Σπουδαστήριο του Αστικού Δικαίου στον δεύτερο όροφο του κτηρίου της οδού Ιπποκράτους 33, όταν η Βασιλική Στρακαντούνα, Προϊσταμένη της Βιβλιοθήκης της Νομικής Σχολής και ηθοποιός, αποφάσισε να τοποθετήσει σε ένα άδειο, μα περίοπτο ράφι μία μικρή συλλογή θεατρικών και άλλων λογοτεχνικών έργων, των οποίων η ανάγνωση θα μπορούσε να θέσει στο μυαλό ενός προσεκτικού αναγνώστη θεμελιώδη (και μη) νομικά ερωτήματα. Λίγες ημέρες, αργότερα η ίδια, ορισμένοι φοιτητές – επίμονοι επισκέπτες του Σπουδαστηρίου, και οι καθηγητές Γεώργιος Μεντής και Αντώνιος Καραμπατζός συζητήσαν μια πρωτόγνωρη ιδέα: τι θα μπορούσε να γίνει αν αυτά τα βιβλία μετατρέπονταν από ατομικά αναγνώσματα σε αντικείμενο κοινής έρευνας, ανάλυσης και συζήτησης;

Ξεκίνησαν γρήγορα οι συζητήσεις και η ανταλλαγή απόψεων με βασικό στόχο την υπέρβαση των στενών ορίων της «παραδοσιακής» νομικής επιστήμης και τη διερεύνηση του δικαίικου φαινομένου μέσα από το πρίσμα της τέχνης και των έργων της. Έτσι ξεκίνησαν προβολές ταινιών, αναλύσεις λογοτεχνικών κειμένων, αναπαραστάσεις θεατρικών έργων, αναγνώσεις ποιημάτων, σχολιασμοί μουσικών κομματιών, παρουσιάσεις έργων ζωγραφικής και κάθε είδους καλλιτεχνικών δημιουργημάτων.

Εκδηλώσεις που αναλαμβάνουν κυρίως οι συμμετέχοντες φοιτητές με τη στήριξη καθηγητών και τη συμμετοχή ανθρώπων της τέχνης και του ευρύτερου ακαδημαϊκού και νομικού χώρου. Συγγραφείς, σκηνοθέτες, ζωγράφοι, ηθοποιοί, κινηματογραφιστές, χορογράφοι, λογοτέχνες καλούνται να δώσουν τη δική τους εκδοχή για το δίκαιο και το άδικο των ανθρωπίνων πραγμάτων, αναζωογονώντας τα νομικά φαινόμενα με το αδέσμευτο αεράκι της τέχνης.

Τί κινδύνους μπορεί να κρύβει ένα συμβόλαιο με το διάβολο («Φάουστ»); Σε ποιο σημείο η δικαστική αγριότητα ξεπερνά την ανθρώπινη απληστία («Έμπορος της Βενετίας»); Πώς θα αξιολογούσαμε μια επίσημη δίκη ενός στυγερού δολοφόνου ανηλίκων από τους ίδιους του τους «συναδέλφους» («Μ»); Μπορούν οι στίχοι ενός ροκ τραγουδιού να οδηγήσουν στην αποφυλά-

28 Περισσότερες πληροφορίες για την ομάδα στην επίσημη ιστοσελίδα της <https://dikaiokaitexni.wordpress.com/> καθώς και στις σελίδες της στα κοινωνικά δίκτυα.

29 Αναγνωστάκης Μ., Η Συνέχεια, 1954.

κιση ενός μαύρου δράστη («Hurricane»); Τα παραπάνω είναι μόνο μερικά από τα θέματα που απασχόλησαν τη νεογέννητη ομάδα μας κατά τον πρώτο χρόνο ζωής της.³⁰

Με την πάροδο του χρόνου τα έργα τέχνης που ενέπνευσαν την ομάδα ήταν πολλά και τα ερωτήματα που τέθηκαν και απαντήθηκαν ακόμη περισσότερα. Η Ομάδα εξελίχθηκε, ανανεώνονταν συνεχώς με νέο αίμα και καινούργιες ιδέες, πειραματίστηκε σε νέους χώρους πέραν της βιβλιοθήκης (αναλόγως του θέματος και της περίπτωσης) και πλέον μετά από πολλές περιπλανήσεις επέστρεψε το έτος 2017 στη μήτρα της, στη -νέα πια- Βιβλιοθήκη της Νομικής Σχολής Αθηνών, στο ανακαινισμένο ιστορικό κτίριο του Παλαιού Χημείου. Σημειωτέον ότι η λειτουργία της δεν σταμάτησε ούτε την περίοδο του κορονοϊού. Τότε οι συναντήσεις συνεχίστηκαν διαδικτυακά, η συμμετοχή μάλιστα αυξήθηκε και αποτέλεσε ένα πραγματικό παράθυρο επικοινωνίας και ανταλλαγής απόψεων, μία πηγή ελπίδας, τη δύσκολη εποχή της ατομικής απομόνωσης και του υποχρεωτικού εγκλεισμού που επέβαλαν τα έκτακτα υγειονομικά μέτρα προστασίας της δημόσιας υγείας κατά της Covid-19.

Η εμπειρία της ομάδας αυτής, ως μέρους της Βιβλιοθήκης της Σχολής, επιβεβαιώνει το εδώ ισχυριζόμενο, ότι, δηλαδή, είναι ωφέλιμο και πολύτιμο για το Πανεπιστήμιο και τα μέλη του να δημιουργείται ένα πραγματικό πεδίο άσκησης της ελευθερίας έκφρασης, νοούμενης ταυτόχρονα ως ελευθερίας, αλλά και ως ευθύνης, με άξονα, μάλιστα, την φρεσκάδα και τη δημιουργικότητα φιλομαθών φοιτητών και κέντρο την Τέχνη και το Δίκαιο.

Προς επίρρωση αυτού είναι χρήσιμο να επισημανθεί τι ακριβώς γίνεται, όταν μια μικρή ομάδα φοιτητών – μελών της ομάδας αναλάβει τη διοργάνωση μιας εκδήλωσης. Αρχικά, με άξονα το επιλεγμένο καλλιτεχνικό έργο αναζητούνται πτυχές προς έρευνα και ανάλυση (ολόκληρο το αρχείο της ομάδας βρίσκεται διαθέσιμο στην ιστοσελίδα της) καθώς και ο τρόπος παρουσίασης, ήτοι πέρα από τα κείμενα των ομιλητών αυτή να συνίσταται και στην παρουσίαση εικόνων, μουσικών, ήχων ή ακόμα και στη συγγραφή και δραματοποίηση ενός μονόπρακτου ή θεατρικού αποσπάσματος ή απλά στην ανάγνωση του υπό τη μορφή θεατρικού αναλογίου. Σε αυτό το πλαίσιο ξεκινά αρχικά η ατομική έρευνα στη βιβλιοθήκη και κατόπιν οι συναντήσεις των συντελεστών στους μικρούς χώρους της, ειδικά δομημένους για τη συγγραφή ομαδικών εργασιών. Ανοίγουν τα laptops, γράφονται σημειώσεις, σκίζονται χαρτιά, απλώνονται μελέτες και συγγράμματα, ερευνάται ο καλλιτέχνης και το έργο του, καταστρώνονται σχέδια νομικών επιχειρημάτων.

Δύο παρατηρήσεις εδώ είναι αναγκαίες: κατά πρώτον θεμελιακό ρόλο εν προκειμένω διαδραματίζει η προσφερόμενη δυνατότητα διαδανεισμού βιβλιογραφικών πηγών, η πρόσβαση σε ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων καθώς και η επίσκεψη των φοιτητών σε Βιβλιοθήκες άλλων σχολών και ιδρυμάτων. Το τελευταίο έχει σημασία, διότι έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ενός πεδίου πραγματικής και ζωντανής επικοινωνίας των επιμέρους Βιβλιοθηκών και της αμοιβαίας προώθησης της διεπιστημονικότητας. Κατά δεύτερον, αξίζει να τονιστεί ότι οι συναντήσεις των συντελεστών της παρουσίασης λαμβάνουν χώρα και στα φοιτητικά σπίτια, σε ζεστά καφέ ή πάρκα. Με την επίδραση της χαλαρότητας που προκαλεί η παρέα και της συνέπειας που εμπνέει ο κοινός στόχος, δημιουργείται ένα εξαιρετικά δημιουργικό κλίμα, εύφορο για την ανάπτυξη της νομικής σκέψης, την καλλιέργεια της καλλιτεχνικής ευαισθησίας και τη δημιουργία φοιτητικών στιγμών.

Σε αυτή τη διαδικασία η δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας της υπεύθυνης της βιβλιοθήκης με τα μέλη ΔΕΠ καθώς και ο σημαντικός κοινωνικός κύκλος του καθενός τους συνεισφέρουν στην πρόσβαση της ομάδας σε έναν ευρύ κύκλο σπουδαίων ανθρώπων που ανήκουν είτε σε

30 <https://dikaiokaitexni.blogspot.com/2011/09/blog-post.html>.

άλλους πανεπιστημιακούς χώρους, είτε στον χώρο της τέχνης, της δικαιοσύνης, της δημοσιογραφίας, του αθλητισμού, της πολιτικής κ.λπ. Η επαφή των μελών της ομάδας με έναν τέτοιο άνθρωπο, ο οποίος μπορεί να συνεισφέρει και με την παρουσία του ως καλεσμένος στην παρουσίαση του εκάστοτε θέματος, είναι αμοιβαία επωφελής. Οι φοιτητές αντιλαμβάνονται πολύτιμες πτυχές της γνώσης και της πείρας του καλεσμένου, ο τελευταίος λαμβάνει τη φρεσκάδα της νεανικής ερευνητικής και δημιουργικής ματιάς τους και το Πανεπιστήμιο καθιερώνεται σταδιακά και στη συνείδηση εξωπανεπιστημιακών παραγόντων ως χώρος που αναπνέει σταθερά, δημιουργεί με συνέπεια και επιμένει ενάντια στη χρησιμοθηρία του καιρού μας. Σε αυτή την έως τώρα προσπάθεια, η οποία μετρά πλέον δεκατρία χρόνια, το προσωπικό της Βιβλιοθήκης ωφελεί μέσω της σημαντικότητας αρωγής του και ωφελείται (αν το επιθυμεί) από την είσοδο στην εργασιακή καθημερινότητά του της ζωηρότητας της νιότης, του απρόβλεπτου της δημιουργίας, της φρεσκάδας των ιδεών, του κινήτρου της αυτομόρφωσης και φυσικά -την ημέρα της εκδήλωσης- του κλίματος μιας εορτής.

Η ημέρα της εκδήλωσης είναι κατά πρώτον ημέρα χαράς και συγκίνησης. Η εκδήλωση είναι το δημιούργημα των συντελεστών της, οι οποίοι φέρουν ενός είδους υπερηφάνειας για το κοινό τους δημιούργημα, που παρουσιάζεται, με σκοπό να πείσει, να ενημερώσει, να προβληματίσει, να κατατοπίσει, να συγκινήσει, να προκαλέσει την φαντασία, να αφυπνίσει. Επιπλέον, ήδη από τα πρώτα χρόνια της ομάδας παρατηρήθηκε η τάση να μην αποχωρεί κανείς με το πέρας της εκδήλωσης. Με απλά λόγια, ζητούσαν μια συνέχεια σε χώρο εκτός πανεπιστημίου (π.χ. σε κάποιο εστιατόριο ή καφετέρια), διότι συνέβαινε συντελεστές, καλεσμένοι και κοινό να είναι συνεπαρμένοι από το δημιουργημένο κλίμα, ένα μείγμα γνώσης και συγκίνησης, το οποίο ανοίγει τον νου σε περισσότερες ιδέες. Όλοι συζητούν ό,τι έχουν ακούσει, μιλούν σε πιο προσωπικό τόνο, ενώ δημιουργείται ένα κοινό αίσθημα. Με αυτόν τον τρόπο συνδέεται εμπειρικά η ευθύνη της ελευθερίας της έκφρασης με θετικά συναισθήματα, αποκαλύπτοντας στους συμμετέχοντες την πραγματική (και ως εκ τούτου γοητευτική) διάσταση μιας ατομικής ελευθερίας.

Η ημέρα, όμως, της εκδήλωσης είναι και ημέρα δοκιμασίας, διότι περιλαμβάνει τη δημόσια έκθεση των επιχειρημάτων και των συναισθημάτων τόσο των διοργανωτών, όσο και του κοινού στη συζήτηση που ακολουθεί. Ουδέν βαθμολογείται, μα τα πάντα κρίνονται. Η εκάστοτε εκδήλωση είναι τόσο καλή, όσο κοπίασαν οι διοργανωτές της. Οι τελευταίοι δεν ελέγχονται για ό,τι θα πουν. Αρκεί να είναι θεμελιωμένο και πιστό τόσο βάσει του συστήματος της νομικής επιστήμης, όσο και βάσει του εκάστοτε έργου. Ο φοιτητής καλείται, έτσι, να διαχειριστεί την επιστημονική του ελευθερία και ευθύνη, αδέσμευτος από οποιουδήποτε είδους βαθμολόγηση, αλλά και να τιθασεύσει τη συγκίνηση που του προκαλεί το εξεταζόμενο έργο τέχνης, ώστε να μπορέσει να την εκφράσει.

Τέλος, η Ομάδα προσφέρει τη δυνατότητα σε παλαιούς μη ενεργούς, αλλά κυρίως και ενεργούς φοιτητές να παρουσιάσουν υπό την αιγίδα της Βιβλιοθήκης τα πρωτότυπα καλλιτεχνικά τους έργα, όπως για παράδειγμα στην πρόσφατη εκδήλωση "Της νομικής οι τέσσερις εποχές της τέχνης"³¹.

Οι σχετικές εκδηλώσεις έχουν τύχει ευρείας αποδοχής από ένα κοινό ποικίλης σύνθεσης, με αποτέλεσμα το Πανεπιστήμιο μέσω της Βιβλιοθήκης και της Ομάδας να εγκαθιδρύεται στη κοινή συνείδηση ως χώρος πραγματικής άσκησης του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης. Οι ίδιοι οι φοιτητές από την άλλη φέρουν το μεγαλείο και την ευθύνη του δικού τους έργου, θέτοντάς το σε δημόσια θέα και κρίση.

31 <https://law.lib.uoa.gr/nea-anakoinoseis-bibliothikis/detail/article/ekdilosi-tis-nomikis-oi-tesseractis-epoches-tis-technis.html>.

Σε αυτό το πλαίσιο η Βιβλιοθήκη δείχνει το πραγματικό της πρόσωπο: όχι απλά ως πάροχος εγχειριδίων για τις εξετάσεις, αλλά ως πυρήνας της επιστημονικής γνωστικής πρόκλησης. Κι όλα τούτα συνέχονται με το νήμα της γοητείας και της συγκίνησης που προκαλεί η Τέχνη και εκβάλλουν σε ένα κοινωνικό γεγονός, το οποίο από τη μία εμπνέει αλλήλους, διότι σε αυτό συμβάλλουν περισσότεροι που συγκινούνται κατά όμοιο τρόπο από το μεγαλείο της Τέχνης και του Δικαίου και κατά δεύτερον, διότι αποτελεί -με τους όρους που γίνεται και εξελίσσεται- αυτό καθαυτό πρωτογενές υλικό της ζωής. Ο τόπος της Βιβλιοθήκης, η έρευνα, η μελέτη συνδέονται έτσι με το συναίσθημα. Έτσι, από τη μία εξελίσσεται ο πανεπιστημιακός θεσμός ως θύλακας πνευματικής πρόκλησης, ως σταυροδρόμι επιστημονικών κλάδων, ως πολιτιστικός παράγοντας και ουσιαστικό έρεισμα της σύγχρονης δημοκρατίας, και από την άλλη, ως πραγματικό πεδίο πραγμάτωσης και δοκιμασίας μιας από τις σημαντικότερες ατομικές ελευθερίες.

Διοικητικά και δικαστικά μέσα και μέτρα αντιμετώπισης προσβολών Προστατευόμενων Σημάτων, Ονομάτων Χώρου (Domain Names) και Έργων των Δημιουργών

Καθυσώ Κουρτίδη

Το ψηφιακό περιβάλλον, έχει καταστήσει εφικτή τη διασυνοριακή διάδοση προστατευόμενου περιεχόμενου σε απεριόριστο αριθμό ατόμων, με αποτέλεσμα τη δημιουργία κινδύνων και απειλών για τα συμφέροντα των δημιουργών και εν γένει των δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής και διανοητικής ιδιοκτησίας στην ψηφιακή ενιαία αγορά¹.

Τα συστήματα αντιμετώπισης των προσβολών των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας στο διαδίκτυο βασίζονται στη δικαστική επίλυση, στη σύνταξη κωδίκων δεοντολογίας και στη μεσολάβηση διοικητικών αρχών ή επιτροπών, το οποίο και αποτελεί αντικείμενο της παρούσας. Συγκεκριμένα, θα εξετασθούν τα μέσα διοικητικής και δικαστικής προστασίας – αντιμετώπισης προσβολών των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας και συγκεκριμένα των καταχωρισμένων εμπορικών σημάτων, των ονομάτων χώρου (“domain names”) και των έργων των δημιουργών, ιδίως αυτών του ψηφιακού περιβάλλοντος². Ο νόμος προβλέπει οργανωμένα, θεσμοθετημένα συστήματα – Επιτροπές, στα οποία δύνανται να προσφύγουν οι προσβαλλόμενοι, όταν διαπιστώσουν ότι θίγονται τα δικαιώματά τους πνευματικής και βιομηχανικής ιδιοκτησίας από παράνομες ενέργειες τρίτων. Τέτοια όργανα – επιτροπές είναι ενδεικτικά η Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ), η Επιτροπή για τη Γνωστοποίηση Διαδικτυακής Προσβολής Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Συγγενικών Δικαιωμάτων (ΕΔΠΠΙ) του Οργανισμού Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ), η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (ΟΒΙ), καθώς και τα Αστικά Δικαστήρια και οι εν γένει δικαστικές αρχές.

Εισαγωγικά αναφέρουμε ότι ως Διανοητική Ιδιοκτησία (“*Intellectual Property*”) ορίζεται το σύνολο των αποκλειστικών δικαιωμάτων επί πνευματικών δημιουργημάτων, έτσι ώστε να καλύπτεται κάθε μορφή προστασίας άυλων αγαθών και διακρίνουμε αφενός σε Βιομηχανική Ιδιοκτησία³, η οποία αποσκοπεί στην προστασία της «διανοητικής περιουσίας» και περιλαμβάνει τις εφευρέσεις (διπλώματα ευρεσιτεχνίας), τα εμπορικά σήματα, τα βιομηχανικά σχέδια και τα υποδείγματα και τις γεωγραφικές ενδείξεις, αφετέρου σε Πνευματική Ιδιοκτησία, η οποία αφορά την προστασία των έργων και καλύπτει κάθε πρωτότυπο πνευματικό δημιούργημα λόγου, τέχνης ή επιστήμης, λ.χ. τα καλλιτεχνικά και λογοτεχνικά έργα, τα γραπτά ή προφορικά κείμενα, οι μουσικές συνθέσεις, τα θεατρικά έργα, με μουσική ή χωρίς, τα οπτικοακουστικά έργα, τα έργα των εικαστικών τεχνών, στα οποία περιλαμβάνονται τα σχέδια, τα έργα ζωγρα-

1 Για την προσβολή στο διαδίκτυο βλ. αναλυτικά Α. Δεσποτίδου, Προσβολές Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας στο διαδίκτυο, Επισκόπηση Εμπορικού Δικαίου, 2017, σελ. 591 επόμε.

2 Για τον δικαιολογητικό λόγο προστασίας της διανοητικής ιδιοκτησίας, βλ. αναλυτικά Μ.-Θ. Μαρίνος, Το Δίκαιο των Σημάτων, εκδ. 2007, 2, Ν. Ρόκας, Δίκαιο Σημάτων, 1978, 7 επόμε.

3 Ρ. Jougleux, Ευρωπαϊκό Δίκαιο Διανοητικής Ιδιοκτησίας, 2020, εκδ. Σάκκουλα, Γενική Εισαγωγή, Η έννοια της Διανοητικής Ιδιοκτησίας, σ. 1-5., Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 4η έκδοση, σ. 44 επόμε., Κ. Χριστοδούλου, Δίκαιο Πνευματικής Ιδιοκτησίας, Νομική Βιβλιοθήκη, 2018, αρ. 1 επόμε. και αρ. 27 επόμε.

φικής και γλυπτικής, τα αρχιτεκτονικά έργα, οι φωτογραφίες, τα έργα των εφαρμοσμένων τεχνών, οι εικονογραφήσεις, οι μεταφράσεις, οι διασκευές, οι προσαρμογές και οι άλλες μετατροπές έργων ή εκφράσεων της λαϊκής παράδοσης κ.λπ.

Αντικείμενο της διανοητικής Ιδιοκτησίας είναι η γνώση, η ανθρώπινη δημιουργία, η πληροφορία και ιδίως η τεχνολογική πληροφορηση⁴.

I. Ως προς τα Εμπορικά Σήματα – Δυνατότητα προσφυγής στη Διοικητική Επιτροπή Σημάτων του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας

Στη χώρα μας, ο νόμος που διέπει το δίκαιο των εμπορικών σημάτων, είναι ο ν. 4679/2020 - (ενσωμάτωση της Οδηγίας (ΕΕ) 2015/2436 για την προσέγγιση των νομοθεσιών των κρατών - μελών περί σημάτων και της Οδηγίας 2004/48/ΕΚ σχετικά με την επιβολή των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας και άλλες διατάξεις)⁵.

Το εμπορικό σήμα είναι κάθε σημείο, ικανό να διακρίνει τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες μιας επιχείρησης από τα αντίστοιχα άλλων επιχειρήσεων. Σύμφωνα με το άρθρο 2 ν. 4679/2020 (αντίστοιχο άρθρο 3 της Οδηγίας 2015/2436/ΕΕ), τα (εθνικά) σήματα μπορούν να αποτελούνται από οποιαδήποτε σημεία, ιδίως από λέξεις, συμπεριλαμβανομένου του ονόματος προσώπων, ή από σχέδια, γράμματα, αριθμούς, χρώματα, το σχήμα του προϊόντος ή τη συσκευασία του προϊόντος, ή από ήχους, υπό την προϋπόθεση ότι τα σημεία αυτά⁶:

α) είναι ικανά να διακρίνουν τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες μιας επιχείρησης από τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες άλλων επιχειρήσεων και β) μπορούν να αναπαρίστανται στο μητρώο, κατά τρόπο που επιτρέπει στις αρμόδιες αρχές και στο κοινό να προσδιορίζουν με σαφήνεια και ακρίβεια το αντικείμενο της προστασίας που παρέχεται στον δικαιούχο.

Όπως προκύπτει λοιπόν, το εμπορικό σήμα μπορεί να αποτελείται από οποιαδήποτε σημεία, ιδίως από λέξεις, συμπεριλαμβανομένου του ονόματος προσώπων, ή από σχέδια, γράμματα, αριθμούς, χρώματα, το σχήμα του προϊόντος ή τη συσκευασία του προϊόντος ή από ήχους. Τα ανωτέρω σημεία θα πρέπει να μπορούν να αναπαρίστανται στο μητρώο σημάτων, κατά τρόπο που επιτρέπει στις αρμόδιες αρχές και στο κοινό να προσδιορίζουν με σαφήνεια και ακρίβεια το αντικείμενο της προστασίας που παρέχεται στον δικαιούχο του.

Το εμπορικό σήμα αποτελεί προϊόν διανοητικής ιδιοκτησίας και άυλο περιουσιακό αγαθό

4 Βλ. Χ. Χρυσάνθης, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ' άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκας), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, Θ. Λιακόπουλος, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, έκδ. 5^η, 2000, Ν. Ρόκας, Δίκαιο Σημάτων, 1978, παρ. 14-15.

5 Βλ. Αιτιολογική Έκθεση του ν. 4679/2020, η οποία αρχίζει με μία σύντομη αναφορά στα πορίσματα της οικονομικής επιστήμης για την επιρροή των δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας στην οικονομική ανάπτυξη. Βλ. και Χ. Χρυσάνθης, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ' άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκας), εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022.

6 Στον προγενέστερο νόμο περί εμπορικών σημάτων (ν. 4072/2012) δεν υπήρχε νομοθετικός ορισμός για την έννοια του σήματος, παρά μόνο αναφέρονταν τα βασικά εννοιολογικά του στοιχεία. Βλ. σχετ. Γ. Πανταζής, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ' άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκα), άρθρο 1, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, Ν. Ρόκας-Ε. Κινινή, Σήματα, Ερμηνεία του ν. 4072/2012, 2013, σ. 8. Βλ. επίσης και αντίστοιχο άρθρο 4 του Κανονισμού 2017/1001 ΕΕ ης 14ης Ιουνίου 2017, για το σήμα της Ευρωπαϊκής Ένωσης: «Το σήμα της ΕΕ μπορεί να συνίσταται από σημεία, ιδίως λέξεις, συμπεριλαμβανομένων ονομάτων προσώπων, σχέδια, γράμματα, αριθμούς, χρώματα, το σχήμα των προϊόντων ή της συσκευασίας τους, ή ήχους, υπό την προϋπόθεση ότι τα σημεία αυτά: α) είναι ικανά να διακρίνουν τα προϊόντα ή τις υπηρεσίες μιας επιχείρησης από εκείνα άλλων επιχειρήσεων και β) μπορούν να αναπαρίστανται στο μητρώο των σημάτων της ΕΕ («μητρώο») κατά τρόπο που επιτρέπει στις αρμόδιες αρχές και στο κοινό να προσδιορίζουν το ακριβές αντικείμενο της προστασίας που παρέχεται στον δικαιούχο του σήματος».

του δικαιούχου. Συνακόλουθα, η καταχώριση ενός εμπορικού σήματος παρέχει στον δικαιούχο του το δικαίωμα αποκλειστικής χρήσης αυτού στα προϊόντα του, στις συσκευασίες του, στο έντυπο και άλλο υλικό του που χρησιμοποιείται για την πώληση ή προώθηση των προϊόντων του ή/και των υπηρεσιών του. Η καταχώριση εμπορικού σήματος διασφαλίζει την επαύξηση της αξίας της επιχείρησης του δικαιούχου, την προστασία από τον κίνδυνο παραποίησης/απομίμησης και απάτης, την κατοχύρωση έναντι ανταγωνιστικών σημάτων, καθώς και την προστασία των δικαιωμάτων του δικαιούχου με δικαστικώς επιδιώξιμο τρόπο.

Ένα εμπορικό σήμα δεν μπορεί να προστατευθεί όταν υπάρχει όμοιο ή παραπλήσιο σήμα, το οποίο έχει προγενεστέρως καταχωρηθεί στο μητρώο σημάτων και διακρίνει όμοια ή παρόμοια προϊόντα ή υπηρεσίες. Στην περίπτωση αυτή, συντρέχει κίνδυνος σύγχυσης του καταναλωτικού κοινού⁷. Γενικώς, η ύπαρξη κινδύνου σύγχυσης αποτελεί την προϋπόθεση για την προστασία όλων των διακριτικών γνωρισμάτων⁸.

Ο δικαιούχος προγενέστερου καταχωρισμένου σήματος δικαιούται να απαγορεύει σε κάθε τρίτο να χρησιμοποιεί στις συναλλαγές, χωρίς τη συγκατάθεσή του, σημείο ταυτόσημο ή όμοιο για ταυτόσημα ή όμοια προϊόντα ή υπηρεσίες. Συγκεκριμένα, η καταχώριση ενός σήματος παρέχει στον δικαιούχο αποκλειστικό δικαίωμα, όπως αυτό προβλέπεται στο άρθρ. 7 παρ.1 εδ. α' ν. 4679/2020, το οποίο περικλείει θετικές και αρνητικές εξουσίες⁹. Η παράγραφος 3 του άρθρου 7 ν. 4679/2020, μεταξύ άλλων, παρέχει στον δικαιούχο το δικαίωμα να απαγορεύει τη χρήση όμοιου σημείου για όμοια προϊόντα ή υπηρεσίες¹⁰.

Συγκεκριμένα, ο δικαιούχος προγενέστερου καταχωρισμένου σήματος, διαθέτει τα μέσα άμυνας που προβλέπει ο νόμος, ήτοι α) την προσφυγή στη Διοικητική Επιτροπή Σημάτων με την άσκηση Ανακοπής κατά το άρθρ. 25 ν. 4679/2020 και αίτημα την ακύρωση μεταγενέστερης καταχώρισης σήματος ή β) την προσφυγή στα Πολιτικά Δικαστήρια με άσκηση Αγωγής και αίτημα την άρση προσβολής, παράλειψη τυχόν χρήσης στο μέλλον, χρηματική αποζημίωση. Ο νόμος παρέχει και τη δυνατότητα σώρευσης αξιώσεων με αξιώσεις αθέμιτου ανταγωνισμού ν. 149/1914 ή προσβολής διακριτικών γνωρισμάτων. Επιπλέον, ο δικαιούχος προγενέστερων κα-

7 Ο κίνδυνος σύγχυσης αποτελεί μία από τις βασικές έννοιες στο Δίκαιο του Σήματος. Η διάγνωση του κινδύνου σύγχυσης όσον αφορά την προέλευση των προϊόντων ή υπηρεσιών, στηρίζεται κατά βάση στη θεωρία για τις λειτουργίες του σήματος, ήτοι κίνδυνος σύγχυσης θα συντρέχει όταν διαταράσσονται οι ουσιώδεις λειτουργίες που επιτελεί το σήμα. Βλ. ενδεικτικά αποφάσεις ΔΕΕ C-39/1997 (CANON), σκέψη 29 επόμεν., ΔΕΕ C-236/2008. Έτσι, συνιστά κίνδυνο σύγχυσης, κατά την έννοια του νόμου, το να είναι δυνατό το κοινό να πιστέψει ότι τα σχετικά προϊόντα ή υπηρεσίες προέρχονται από την ίδια επιχείρηση ή, ενδεχομένως, από συνδεδεμένες μεταξύ τους οικονομικές επιχειρήσεις. Βλ. και Γ. Ζέκος, Διαδίκτυο & Τεχνητή Νοημοσύνη στο ελληνικό δίκαιο, Σήμα, εκδ. Σάκκουλας 2022, παρ. 282 επόμεν. και ΑΠ 1660/2008, ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, ΑΠ, 1030/2008 ΕΕμπΔ, 891 επόμεν.

8 Γ. Ζέκος, Διαδίκτυο & Τεχνητή Νοημοσύνη στο ελληνικό δίκαιο, Σήμα, εκδ. Σάκκουλας 2022, παρ. 287.

9 Ε. Κινινή, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ' άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκα), εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, άρθρο 7.

10 Σύμφωνα με τη νομολογία, ο δικαιούχος του σήματος μπορεί να αντιταχθεί στη χρήση του σήματος από τον τρίτο μόνο εάν η χρήση προσβάλλει τις λειτουργίες του σήματος και ιδίως την ουσιώδη λειτουργία του να εγγυάται στους καταναλωτές την εμπορική προέλευση των εκάστοτε προϊόντων/ υπηρεσιών. Βλ. σχετ. ΔΕΕ C-206/2001 «Από την άποψη αυτή, η βασική λειτουργία του σήματος είναι να εγγυάται στον καταναλωτή ή τον τελικό χρήστη την ταυτότητα προελεύσεως του φέροντος το σήμα προϊόντος ή της οικείας υπηρεσίας, αφού του δίνει τη δυνατότητα να διακρίνει, χωρίς κίνδυνο συγχύσεως, το εν λόγω προϊόν ή την υπηρεσία από αυτά που έχουν άλλη προέλευση. Συγκεκριμένα, προκειμένου να μπορεί το σήμα να επιτελεί τη λειτουργία του ως ουσιώδες στοιχείο του συστήματος ανόθευτου ανταγωνισμού που επιδιώκει να καθιερώσει και να διατηρεί η Συνθήκη, πρέπει να παρέχει την εγγύηση ότι κάθε προϊόν ή υπηρεσία με το σήμα αυτό έχει κατασκευαστεί ή παρέχεται υπό τον έλεγχο μιας και μόνον επιχειρήσεως η οποία φέρει την ευθύνη για την ποιότητά τους (βλ., μεταξύ άλλων, τις αποφάσεις 102/77, Hoffmann-La Roche, Συλλογή τόμος 1978, σ. 353, σκέψη 7, και της 18ης Ιουνίου 2002, C-299/99, Philips, σκέψη 30)».

ταχωρίσεων, έχει και τη δυνατότητα λήψης ασφαλιστικών μέτρων, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στο άρθρο. 40 ν. 4679/2020.

Όσον αφορά ειδικότερα την προσφυγή στη Διοικητική Επιτροπή Σημάτων, σημειώνουμε τα ακόλουθα: Η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων¹¹ εδρεύει στην Αθήνα και συνεδριάζει στον Οργανισμό Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (ΟΒΙ)¹², σε γραφείο που ορίζεται με απόφαση του Διοικητικού του Συμβουλίου. Η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων αποτελεί συλλογικό όργανο της Διοικήσεως. Ωστόσο, οι διοικητικοί κανόνες που ρυθμίζουν τη λειτουργία της, θυμίζουν περισσότερο Δικαστήριο, παρά συλλογικό όργανο¹³.

Η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων είναι αρμόδια για την αποδοχή ή την απόρριψη των ακόλουθων αιτήσεων: της ανακοπής σύμφωνα με το άρθρο 25 ν. 4679/2020, της προσφυγής κατά αποφάσεων των Εξεταστών σύμφωνα με το άρθρο 29, της αίτησης για έκπτωση από το δικαίωμα στο σήμα σύμφωνα με το άρθρο 50 του ν. 4679/2020, της αίτησης ακυρότητας σήματος σύμφωνα με το άρθρο 52 του ν. 4679/2020, της παρέμβασης σύμφωνα με την παρ. 12 σε οποιαδήποτε διαδικασία που εκκρεμεί ενώπιόν της, καθώς και για την επίλυση κάθε διαφοράς που ανακύπτει μεταξύ του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας και των καταθετών ή δικαιούχων σημάτων ή τρίτων κατά την εφαρμογή του ν. 4679/2020. Γενικώς, οι αρμοδιότητες της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων, είναι οι περιοριστικά αναφερόμενες στο άρθρο. 30 ν. 4679/2020.

Οι συνεδριάσεις της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων είναι δημόσιες, σε αναλογία με τα ισχύοντα στις συνεδριάσεις των Δικαστηρίων, και τηρούνται πρακτικά των συνεδριάσεων. Όσοι υποβάλλουν στη Διοικητική Επιτροπή Σημάτων αιτήσεις, καθώς και αυτοί κατά των οποίων στρέφονται οι αιτήσεις αυτές παρίστανται σε αυτήν μετά ή δια δικηγόρου (και άρα όχι αυτοπροσώπως) και μπορούν να αναπτύσσουν τους ισχυρισμούς τους εγγράφως μέσω υπομνημάτων και να υποβάλουν κάθε χρήσιμο για την υποστήριξη της υπόθεσής τους στοιχείο ή έγγραφο. Η υποβολή των γραπτών υπομνημάτων από τα μέρη, γίνεται εντός προθεσμίας που ορίζεται προφορικά από τον Πρόεδρο της Επιτροπής, κατά τη συζήτηση των υποθέσεων. Η συζήτηση των υποθέσεων γίνεται με βάση έκθεμα, το οποίο καταρτίζεται από τον Πρόεδρο του εκάστοτε Τμήματος της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων. Οι αποφάσεις της Επιτροπής λαμβάνονται κατά πλειοψηφία και πρέπει να είναι αιτιολογημένες.

Με τα άρθρα 25-27 ν. 4679/2020 ειδικότερα, ρυθμίζεται η διαδικασία ανακοπής κατά δήλωσης σήματος. Τα εν λόγω άρθρα ενσωματώνουν στο εθνικό δίκαιο τις διατάξεις του άρθρο.

11 Η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων συγκροτείται με απόφαση του Διοικητικού Συμβουλίου του Οργανισμού Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας, και λειτουργεί σε τριμελή τμήματα. Κάθε τμήμα της αποτελείται από: α) έναν πάρεδρο του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, ως πρόεδρο, με τον αναπληρωτή του, β) έναν υπάλληλο που υπηρετεί με οποιαδήποτε σχέση εργασίας στον Οργανισμό Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας, κατηγορίας Πανεπιστημιακής Εκπαίδευσης (ΠΕ) ή Ειδικού Εκπαιδευτικού Προσωπικού (ΕΕΠ), με αποδεδειγμένη εμπειρία στο αντικείμενο των σημάτων, ως μέλος, με τον αναπληρωτή του, γ) έναν υπάλληλο, ΠΕ ή ΕΕΠ, πτυχιούχο νομικής, ή δικηγόρο με έμμισθη εντολή που υπηρετεί στον Οργανισμό Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας, ως μέλος, με τον αναπληρωτή του.

Για τα μέλη της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων ισχύουν αναλόγως τα ασυμβίβαστα, οι υποχρεώσεις, τα πειθαρχικά παραπτώματα και η πειθαρχική διαδικασία των άρθρων 12, 13 και 13Α του ν. 3959/2011 (Α' 93), που προβλέπονται και για τα μέλη της Επιτροπής Ανταγωνισμού. Ο εκάστοτε αρχαιότερος, κατά την επετηρίδα του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους, Πρόεδρος της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων είναι επικεφαλής όλων των τμημάτων της και ασκεί διοικητικές αρμοδιότητες για κάθε οργανωτικό θέμα.

12 Η αρμοδιότητα για τα εμπορικά σήματα σε εθνικό επίπεδο, μεταφέρθηκε στον Οργανισμό Βιομηχανικής Ιδιοκτησίας (ΟΒΙ) δυνάμει του 4796/2021 (ΦΕΚ Α' 63, 17.4.2021). Οι σχετικές διατάξεις τέθηκαν σε ισχύ την 16^η.5.2022 με την ΚΥΑ 48793/13.5.2022 που δημοσιεύθηκε στο ΦΕΚ Β' 2416, 16.5.2022.

13 Π. Λαζαράτος, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ' άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκα), εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, άρθρο 30.

43 της Οδηγίας 2015/2436/ΕΕ. Αναφορικά με τον τρόπο άσκησης της ανακοπής, αυτή ασκείται με έγγραφο (δικόγραφο), το οποίο κατατίθεται στη Διεύθυνση Σημάτων (ΟΒΙ) και διαβιβάζεται προς εξέταση στη Διοικητική Επιτροπή Σημάτων (βλ. άρθρ. 25 ν. 4679/2020). Για την εξέταση της ανακοπής, ορίζεται η διαδικασία του άρθρ. 30 ν. 4679/2020 (συζήτηση υπόθεσης, κατάθεση υπομνημάτων από τα μέρη κ.λπ).

Σε περίπτωση που η ανακοπή του δικαιούχου προγενέστερου σήματος γίνει δεκτή, η Διοικητική Επιτροπή Σημάτων διατάσσει την ακύρωση της αίτησης μεταγενέστερου σήματος. Ωστόσο, οι αποφάσεις της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων, μπορούν να προσβληθούν περαιτέρω ενώπιον των Διοικητικών Δικαστηρίων, με την άσκηση Προσφυγής Ουσίας από τον ηττηθέντα διάδικο, κατά τις διατάξεις του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας. Τέλος, εάν μία ανακοπή απορριφθεί με απόφαση της Διοικητικής Επιτροπής Σημάτων για την οποία παρήλθε άπρακτη η προθεσμία Προσφυγής στο Διοικητικό Πρωτοδικείο, ή απορριφθεί με απόφαση των Διοικητικών Δικαστηρίων που καταστεί τελεσίδικη, τότε το σήμα καταχωρείται στο Μητρώο Σημάτων¹⁴.

II. Ως προς τα Ονόματα Χώρου (Domain Names) – Δυνατότητα Προσφυγής στην Εθνική Επιτροπή Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων

Απαραίτητη προϋπόθεση για τη δραστηριοποίηση μιας επιχείρησης, ενός οργανισμού ή ενός φυσικού προσώπου στο Διαδίκτυο αποτελεί η απόκτηση μιας ηλεκτρονικής διεύθυνσης, η οποία καθορίζει τη θέση του σχετικού ιστοχώρου στον Παγκόσμιο Ιστό (“*World Wide Web*”)¹⁵.

Το όνομα χώρου (domain name) αποτελεί ένα μοναδικό όνομα που λειτουργεί ως “διεύθυνση” και οδηγεί στον διαδικτυακό τόπο (website) τον οποίο έχει στην κατοχή του ένα φυσικό/νομικό πρόσωπο. Η κατάληξη του ονόματος, π.χ. [.gr], χαρακτηρίζει το είδος του διαδικτυακού τύπου, δηλαδή την “περιοχή” του Διαδικτύου στην οποία ανήκει. Η χρήση του domain name στις επιχειρηματικές συναλλαγές δύναται να συμβάλει στην κτήση ενός διακριτικού γνωρίσματος¹⁶ κατά το ουσιαστικό σύστημα¹⁷. Αυτό συμβαίνει επειδή πέραν των τεχνικής φύσεων λειτουργιών που επιτελούν τα ονόματα χώρου, συγχρόνως υποδηλώνουν και τη σύνδεση με ένα φυσικό πρόσωπο, μία επιχείρηση, τις σχετικές υπηρεσίες και τα προϊόντα της επιχείρησης, επιτελώντας έτσι «ονοματική λειτουργία»¹⁸.

Η καταχώρηση στο Μητρώο Δήλωσης Καταχώρησης των Ονομάτων Χώρου με κατάληξη .gr ή .el διέπεται από την αρχή της χρονικής προτεραιότητας (άρθρ. 7 Κανονισμού 843/2018 για τη Διαχείριση και Εκχώρηση Ονομάτων Χώρου (Domain Names) με κατάληξη .gr ή .el. (ΦΕΚ 973/19.3.2018). Στο άρθρο 1 του ανωτέρω Κανονισμού ορίζεται, μεταξύ άλλων, ότι: «Ο παρών Κανονισμός ρυθμίζει τη διαδικασία και τους κανόνες εκχώρησης και χρήσης των ονομάτων Χώρου (domain names) με κατάληξη .gr καθώς και τη λειτουργία και τις υποχρεώσεις των Καταχω-

14 Α. Ο. Μήτσου, Το Δίκαιο των Σημάτων, ερμηνεία κατ’ άρθρο του ν. 4679/2020 (επιμέλεια Ν. Ρόκα), εκδ. Σάκκουλας, Αθήνα-Θεσσαλονίκη 2022, άρθρο 25.

15 Ι. Ιγγλεζάκης, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 1, σ. 123-124, υποσ. 334 = sakkoulas-online και εκεί παρατεθειμένες παραπομπές Β. Τουντόπουλου/Β. Χατζόπουλου, Οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις στο Διαδίκτυο. Το πρόβλημα των Domain Names, 2001, σελ. 20 επ.· Ε. Αλεξανδρίδου, Το δίκαιο του ηλεκτρονικού εμπορίου. Ελληνικό και Κοινοτικό, 2004, σελ. 145 επ.· Ι. Καρακώστα, Δίκαιο & Internet, (β’ εκδ.) 2003, σελ. 26 επ.

16 Αναφορικά με τις σχετικές απόψεις που έχουν υποστηριχθεί για τη νομική φύση των ονομάτων χώρου, βλ. Β. Αντωνόπουλος, Βιομηχανική Ιδιοκτησία, σελ. 388 επόμεν.

17 Μ.-Θ. Μαρίνος, Δίκαιο διακριτικών γνωρισμάτων, 2016, σελ. 474.

18 Ά. Ανθιμου, ΔΕΕ 1999, σ. 815 επόμεν. (822).

ρητών. 1. Αντικείμενο εκχώρησης μπορεί να είναι αποκλειστικά: α. Ονόματα Χώρου 2ου επιπέδου με κατάληξη .gr [...]».

Οι ηλεκτρονικές διευθύνσεις ή ονόματα χώρου (domain names) αποτελούν πεδίο έντονης διαμάχης ανάμεσα στους δικαιούχους των διακριτικών γνωρισμάτων και τους τρίτους¹⁹. Για παράδειγμα, το όνομα χώρου (domain name), μπορεί να συγκρουσθεί με κάποιο άλλο διακριτικό γνώρισμα είτε του τυπικού είτε του ουσιαστικού συστήματος (λ.χ. εμπορικό σήμα, επωνυμία κ.λπ), με το οποίο ταυτίζεται ή ομοιάζει. Αυτό συμβαίνει μεταξύ άλλων επειδή δεν προβλέπεται κάποιο σύστημα προληπτικού ελέγχου ως προς την ύπαρξη κινδύνου σύγχυσης του εκάστοτε αιτούμενου ονόματος χώρου με ήδη υφιστάμενα εκτός του διαδικτύου προγενέστερα δικαιώματα τρίτων επί διακριτικών γνωρισμάτων.

Στη Χώρα μας προβλέπεται διαδικασία διοικητικής επίλυσης των σχετικών διαφορών στο πλαίσιο της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ) (<https://www.eett.gr/>), καθώς και διαδικασία διαιτητικής επίλυσης διαφορών (Π.Δ. 388/2002)²⁰.

Η ΕΕΤΤ είναι η Εθνική Ρυθμιστική Αρχή που ρυθμίζει, εποπτεύει και ελέγχει τους τομείς ηλεκτρονικών επικοινωνιών, φάσματος ραδιοσυχνοτήτων και ταχυδρομικών υπηρεσιών. Επίσης, ασκεί αρμοδιότητες Επιτροπής Ανταγωνισμού στις παραπάνω αγορές, με στόχο τη διασφάλιση της εύρυθμης λειτουργίας τους και την ενίσχυση του ανταγωνισμού προς όφελος των χρηστών. Η ΕΕΤΤ είναι ανεξάρτητη αρχή με διοικητική και οικονομική αυτοτέλεια. Η λειτουργία της διέπεται από τα άρθρα 6 έως 11 του Ν. 4070 (ΦΕΚ 82/Α/2012) και οι αρμοδιότητές της από τους Ν. 4070 (ΦΕΚ 82/Α/2012), Ν. 4053 (ΦΕΚ 44/Α/2012) και Ν. 4727 (ΦΕΚ 184/Α/2020)²¹.

Μεταξύ άλλων, η ΕΕΤΤ εκχωρεί και διαχειρίζεται τα ονόματα χώρου με αγγλικούς χαρακτήρες και ελληνικούς χαρακτήρες και με κατάληξη [.gr] ή [.ελ]. Επίσης, τηρεί μητρώο ονομάτων χώρου με κατάληξη [.gr] και [.ελ]²². Τα σχετικά προβλέπονται στον υπ' αριθμ. 843/2 Κανονισμό Διαχείρισης και Εκχώρησης Ονομάτων Χώρου (Domain Names) με κατάληξη .gr ή .ελ. (ΦΕΚ 973/19.3.2018). Στο μητρώο καταχωρούνται όλα τα εκχωρηθέντα ονόματα χώρου και σχετικές πληροφορίες (όπως στοιχεία των κατόχων, ημερομηνίες δημιουργίας και λήξης των ονομάτων χώρου)²³. Όλες οι ενέργειες σχετικά με τα ονόματα χώρου υλοποιούνται μέσω του μητρώου και αποκλειστικά μέσω καταχωρητών.

Η εκχώρηση ονομάτων χώρου από την ΕΕΤΤ, διέπεται από την αρχή της χρονικής προτεραιότητας. Με την εκχώρηση ονόματος χώρου με κατάληξη .gr ή .ελ από την ΕΕΤΤ παραχωρείται ένα στενά οριοθετημένο και αποκλειστικό δικαίωμα χρήσης μίας ηλεκτρονικής διεύθυνσης²⁴. Η διαδικασία καταχώρισης και εκχώρησης ονομάτων χώρου προβλέπεται στο άρθρ. 7 του Κανονισμού. Στο άρθρο 10 του Κανονισμού 843/2/2018, προβλέπονται οι λόγοι διαγραφής εκχωρηθέντος Ονόματος Χώρου (Domain Name) με κατάληξη .gr ή .ελ. Σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στον Κανονισμό, ένα Όνομα Χώρου με κατάληξη .gr ή .ελ διαγράφεται οριστικά μετά από καταγγελία τρίτου έχοντος προς τούτο έννομο συμφέρον, μεταξύ άλλων:

Εάν το μεταβλητό πεδίο Ονόματος Χώρου με κατάληξη .gr ή .ελ είναι ταυτόσημο ή παρό-

19 *Ι. Ιγγλεζάκης*, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 1, σ. 123, αρ. 247 = sakkoulas-online.

20 *Α. Ανθιμου*, Διαδικαστικά και δικονομικά ζητήματα από τον νέο κανονισμό διαχείρισης και εκχώρησης ονομάτων χώρου, σ. 506 επόμε.

21 <https://www.eett.gr/eett/schetika-me-tin-eett/poia-einai-i-eett/>.

22 Βλ. νομολογιακά παραδείγματα ΣΤΕ 946/2023 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ, ΠΠρ Θεσσαλονίκης 6427/2019 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ / Αρμενόπουλος 2020/235, ΣΤΕ 1664/2017 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ.

23 Για περισσότερες πληροφορίες αναφορικά με την αρμοδιότητα της ΕΕΤΤ όσον αφορά τα Ονόματα Χώρου, βλ. <https://www.eett.gr/parchoi/ilektronikes-epikoinonies/onomata-choroy/>.

24 *Ι. Ιγγλεζάκης*, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 1, εκδ. Σάκκουλα, υποσημ. 348.

μοιο σε βαθμό που να προκαλεί σύγχυση με όνομα για το οποίο υφίσταται δικαίωμα βάσει εθνικής ή κοινοτικής νομοθεσίας και το εν λόγω Όνομα Χώρου με κατάληξη .gr ή .ελ: α. καταχωρήθηκε από φορέα, ο οποίος δεν έχει δικαιώματα ή έννομο συμφέρον επί του ονόματος ή/ και β. καταχωρήθηκε ή χρησιμοποιείται με κακή πίστη²⁵.

Η διαδικασία άσκησης της Καταγγελίας έχει ως εξής: Αρχικά, η καταγγελία ασκείται ενώπιον της ΕΕΤΤ από δικαιούχο προγενέστερου δικαιώματος (ονόματος χώρου, σήματος κ.λπ), κατ' άρθρο 10 του Κανονισμού 843/2/2018 περί διαχείρισης και εκχώρησης ονομάτων χώρου. Εν συνεχεία, ορίζεται η δικάσιμος της συζήτησης και τα μέρη καταθέτουν τις απόψεις και τα επιχειρήματά τους μέσω υποβολής γραπτών υπομνημάτων και αποδεικτικού υλικού προς υποστήριξη των ισχυρισμών τους. Αναφορικά με την έκδοση απόφασης από την ΕΕΤΤ, σε περίπτωση που η καταγγελία του δικαιούχου προγενέστερου δικαιώματος (ονόματος χώρου, σήματος κ.λπ.) γίνει δεκτή, η ΕΕΤΤ διατάσσει τη διαγραφή του «επίμαχου» ονόματος χώρου και την εκχώρησή του στον καταγγέλλοντα. Οι αποφάσεις της ΕΕΤΤ επιδίδονται στα μέρη προς γνώση των εννόμων συνεπειών τους. Περαιτέρω, οι αποφάσεις της ΕΕΤΤ προσβάλλονται περαιτέρω ενώπιον των Διοικητικών Δικαστηρίων με την άσκηση Αιτήσεως Ακυρώσεως από το ηττηθέν μέρος.

III. Ως προς τα έργα των δημιουργών – Προσβολή δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο και η δυνατότητα προσφυγής στην Επιτροπή για τη Διαδικτυακή Προσβολή Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΕΔΠΠΙ)

Για την αντιμετώπιση του προβλήματος των παραβιάσεων των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας στο διαδίκτυο προκρίθηκε από τον Οργανισμό Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ) η σύσταση Επιτροπής, ώστε να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της αργής εξέλιξης της δικαστικής οδού, καθώς και του ότι οι παραβάτες δεν ήταν συνήθως εγκαταστημένοι στην Ελλάδα²⁶.

Ο Οργανισμός Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ) είναι νομικό πρόσωπο ιδιωτικού δικαίου με έδρα την Αθήνα, υπό την εποπτεία του Υπουργείου Πολιτισμού που ιδρύθηκε και λειτούργησε βάσει του άρθρ. 69 ν. 2121/1993 και το ΠΔ 311/1994 (ΦΕΚ Α' 165/6.10.1994), σε συνδυασμό με άλλα άρθρα λ.χ. το άρθρ. 45 παρ. 1-5 ν. 4531/2018. Ο ΟΠΙ άρχισε να λειτουργεί το 1995, με κύριο σκοπό την προστασία των πνευματικών δημιουργών και των δικαιούχων συγγενικών δικαιωμάτων, τη μέριμνα για την εφαρμογή του ν. 2121/1993 και των διεθνών συμβάσεων, καθώς και η νομοπαρασκευαστική εργασία σε θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων. Ο ΟΠΙ ασχολείται με κάθε ζήτημα που ανακύπτει στον χώρο της πνευματικής ιδιοκτησίας και των συγγενικών δικαιωμάτων και εκπροσωπεί την Ελλάδα στους αρμόδιους διεθνείς οργανισμούς (λ.χ. WIPO) και στα Όργανα της ΕΕ. Ο ΟΠΙ είναι ο αρμόδιος φορέας για ζη-

²⁵ Για τη σύγκρουση μεταξύ διακριτικού γνωρίσματος, επωνυμίας εταιρίας, σήματος κ.λπ με domain name βλ. και Γ. Ζέκος, Διαδίκτυο και Τεχνητή Νοημοσύνη στο ελληνικό δίκαιο, Σήμα, εκδ. Σάκκουλα, 2022, παρ. 290 επόμε. και εκεί παρατεθειμένες αποφάσεις λ.χ. ΕφΑνατΚρ 16/2016, Δίκαιο Επιχειρήσεων και Εταιριών 2017, παρ. 53, ΜΠρΑθ 3286/2014. Βλ. και ΑΠ 1609/2014, ΧρΙΔ 2015/388, ΑΠ 371/2012, ΧρΙΔ 2012/533 με παρατηρήσεις Αποστολόπουλου, Μ.-Θ. Μαρίνος, Δίκαιο διακριτικών γνωρισμάτων 2016, σελ. 479.

²⁶ Ε. Σταματούδη, Η Επιτροπή για τη Διαδικτυακή Προσβολή Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΕΔΠΠΙ), ΔΙΤΕ, 2018, σελ. 509 επ., Ι. Ιγγλεζάκης, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 4, σ. 92-97, υποσ. 277 = sakkoulas-online.

τήματα πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων στην Ελλάδα (βλ. και άρθρ. 3 στ. ιζ ν. 4481/2017)²⁷.

Σε περιπτώσεις παράνομης διάθεσης πνευματικών έργων στο ψηφιακό περιβάλλον, ο νόμος παρέχει τη δυνατότητα προσφυγής στην Επιτροπή για τη Γνωστοποίηση Διαδικτυακής Προσβολής Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Συγγενικών Δικαιωμάτων (ΕΔΠΠΙ)²⁸ με σκοπό την άμεση απομάκρυνση ή τη διακοπή πρόσβασης στο έργο.

Σημειωτέον ότι ως «έργο» νοείται κάθε πρωτότυπο πνευματικό δημιούργημα λόγου, τέχνης ή επιστήμης, που εκφράζεται με οποιαδήποτε μορφή, λ.χ. γραπτά ή προφορικά κείμενα, οι μουσικές συνθέσεις, τα θεατρικά έργα, οι χορογραφίες, τα οπτικοακουστικά έργα, τα έργα των εικαστικών τεχνών, στα οποία περιλαμβάνονται τα σχέδια, τα έργα ζωγραφικής, τα αρχιτεκτονικά έργα, οι φωτογραφίες, τα έργα των εφαρμοσμένων τεχνών, οι εικονογραφήσεις, οι διασκευές, οι προσαρμογές οι άλλες μετατροπές έργων ή εκφράσεων της λαϊκής παράδοσης και οι συλλογές έργων ή συλλογές εκφράσεων της λαϊκής παράδοσης (άρθρ. 2 ν. 2121/1993 «Πνευματική ιδιοκτησία, συγγενικά δικαιώματα και πολιτιστικά θέματα»).

Περαιτέρω, το δίκαιο της πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύει τις βάσεις δεδομένων (άρθρ. 2^α ν. 2121/1993), οι οποίες λόγω της επιλογής ή διευθέτησης του περιεχομένου τους αποτελούν πνευματικά δημιουργήματα. Προστατεύονται επιπλέον τα προγράμματα ηλεκτρονικών υπολογιστών (άρθρ. 3 ν. 2121/1993) και το προπαρασκευαστικό υλικό του σχεδιασμού τους. Η προστασία παρέχεται σε κάθε μορφή έκφρασης ενός προγράμματος ηλεκτρονικού υπολογιστή²⁹.

Γενικώς, η χωρίς άδεια θέση ενός έργου στη διάθεση άλλων χρηστών, λ.χ. μέσω του διαδικτύου, αποτελεί προσβολή του αποκλειστικού δικαιώματος του δημιουργού να επιτρέπει ή να απαγορεύει την ψηφιακή διάχυση του έργου του³⁰, ενώ και το «κατέβασμα» ενός προστατευόμενου έργου από το διαδίκτυο αποτελεί πράξη που εντάσσεται στην ευρεία περίμετρο του δικαιώματος αναπαραγωγής³¹ (άρθρ. 3 ν. 2121/1993).

Στην Επιτροπή για τη Γνωστοποίηση Διαδικτυακής Προσβολής Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Συγγενικών Δικαιωμάτων (ΕΔΠΠΙ)³² μπορούν να προσφύγουν οι δικαιούχοι δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας λ.χ. δημιουργοί, ερμηνευτές-καλλιτέχνες, εκδότες, οργανισμοί συλλογικής διαχείρισης κ.λπ., όταν τα δικαιώματά τους προσβάλλονται στο διαδίκτυο (λ.χ. παράνομη διάθεση έργων, παράνομη διακίνηση οπτικοακουστικού υλικού (ταινίες, μουσική) στο διαδίκτυο. Την ίδια διαδικασία δύναται να ακολουθήσει ομοίως, ο δικαιούχος του δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας ή του συγγενικού δικαιώματος, το οποίο προσβάλλεται δια της προσφοράς προϊόντων ή υπηρεσιών στο διαδίκτυο, είτε μέσω διαφήμισης είτε μέσω

27 Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 4^η έκδοση, σ. 43 επόμενα.

28 Η ΕΔΠΠΙ αποτελείται από τον Πρόεδρο του Οργανισμού Πνευματικής Ιδιοκτησίας (ΟΠΙ), έναν εκπρόσωπο της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ) και έναν εκπρόσωπο της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα (ΑΠΔΠΧ).

29 Για τη δικαστική προστασία επί προσβολής του δικαιώματος του δημιουργού προγράμματος Η/Υ, βλ. *I. Ιγγλεζάκης*, Αστική Προστασία εις Δίκαιο Πληροφορικής, εκδ. Σάκκουλα σελ. 35-40.

30 *T.-E. Συνοδινού*, Πνευματική Ιδιοκτησία και Νέες Τεχνολογίες, εκδ. Σάκκουλα 2008, σ. 271., *Polydor Ltd and others v. Brown and others*, (2005) EWHC 3191 Ch.D., *EMI Sony Universal and others v. Eirecom, BT Ireland* (2006) ECDR 5.

31 *T.-E. Συνοδινού*, Πνευματική Ιδιοκτησία & Νέες Τεχνολογίες, εκδ. Σάκκουλας 2008, σ. 241. Για την έννοια της αναπαραγωγής στο ψηφιακό περιβάλλον, βλ. και *Χ. Τσίγκου*, το δικαίωμα αναπαραγωγής του έργου στη σύμβαση ψηφιακής έκδοσης σε: Το δικαίωμα υπαναχώρησης στην πνευματική ιδιοκτησία, εκδ. Σάκκουλα 2023, σ. 247.

32 Η Επιτροπή για τη Γνωστοποίηση Διαδικτυακής Προσβολής Δικαιωμάτων Πνευματικής Ιδιοκτησίας και Συγγενικών Δικαιωμάτων (ΕΔΠΠΙ) συστάθηκε με τον Ν. 4481/2017 δυνάμει του οποίου εισήχθη το άρθρο 66Ε στον Ν. 2121/1993. Βλ. και την επίσημη ιστοσελίδα <https://opi.gr/edppi/genikes-plirofories/>.

προώθησης, σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρ. 66^Ε ν. 2121/1993, το οποίο αποσκοπεί στην ενίσχυση της προστασίας των δικαιωμάτων στο διαδίκτυο.

Ειδικότερα, η διάταξη του άρθρου 66^Ε του ν. 2121/1993, προστέθηκε με το άρθρο 52 παρ. 1 ν. 4481/2017, αντικαταστάθηκε με το άρθρο 25 ν. 4708/2020 και πρόσφατα τροποποιήθηκε με το άρθρο 68 του ν. 4761/2020. Με τη συγκεκριμένη διάταξη προβλέπεται η διαδικασία επιβολής κυρώσεων για προσβολές δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας και συγγενικών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο. Η διάταξη προβλέπει μία ταχεία διοικητική διαδικασία για την εξωδικαστική αντιμετώπιση περιπτώσεων προσβολής των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας ή συγγενικών δικαιωμάτων στο διαδίκτυο, διάρκειας περίπου σαράντα εργάσιμων ημερών. Πρόκειται ουσιαστικά για το λεγόμενο σύστημα «ειδοποίησης και απόσυρσης» περιεχομένου/“notice and take down procedure”, με στόχο να επιτραπεί στον θιγόμενο δικαιούχο να ζητήσει την εξάλειψη ή άμεσο περιορισμό της παράνομης και χωρίς συγκατάθεσής του ανάρτησης έργων στο διαδίκτυο. Περαιτέρω, παρέχεται η δυνατότητα δυναμικού αποκλεισμού ιστοσελίδων (dynamic blocking injunction)³³. Με την πρόβλεψη της συγκεκριμένης διοικητικής διαδικασίας, αφενός διευκολύνονται οι δικαιούχοι των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας με την ταχεία εξωδικαστική διαδικασία, αφετέρου δε επιτυγχάνεται και η αποσυμφόρηση των δικαστηρίων από τις εν λόγω διαφορές³⁴.

Η παρούσα διαδικασία δεν θίγει (δεν αναστέλλει ούτε παρεμποδίζει) τη διαδικασία που προβλέπεται από τον Κανονισμό Διαχείρισης και Εκχώρησης Ονομάτων Χώρου (domain names) με κατάληξη .gr της Εθνικής Επιτροπής Τηλεπικοινωνιών και Ταχυδρομείων (ΕΕΤΤ), ο οποίος καταρτίζεται με απόφαση της ΕΕΤΤ. Όπως είναι σαφές, δεν εμποδίζεται ούτε η άσκηση αγωγής αποζημίωσης ενώπιον των Αστικών Δικαστηρίων.

Η διαδικασία ενώπιον της Επιτροπής συνιστά μία διοικητική διαδικασία, η οποία εντός σύντομου χρονικού διαστήματος επιτρέπει σε κάθε δικαιούχο που προσφεύγει ενώπιόν της σε σχέση με την παράνομη διάθεση έργων του στο διαδίκτυο να επιτύχει, υπό την προϋπόθεση φυσικά ότι προσφυγή του ευσταθεί, την άμεση απομάκρυνση ή τη διακοπή πρόσβασης στο έργο του ανάλογα με τις περιστάσεις και χωρίς να στερείται του δικαιώματός του προσφυγής στα δικαστήρια. Επισημαίνεται ωστόσο ότι, εάν προσφύγει στα δικαστήρια πριν την υποβολή αίτησης στην Επιτροπή ή κατά τη διάρκεια εξέτασης της υπόθεσής του από την Επιτροπή, η υπόθεσή του τίθεται στο αρχείο. Οι προϋποθέσεις προσφυγής στην εν λόγω Επιτροπή, τίθενται αναλυτικά στο άρθρο 66^Ε του ν. 2121/1993.

Οι δικαιούχοι μπορούν να προσφύγουν ενώπιον της ΕΔΠΠΙ και σε περιπτώσεις όπου επίκειται προσβολή δικαιωμάτων σε μεγάλη κλίμακα αναφορικά με γεγονότα εθνικής ή διεθνούς τηλεθέασης που πρόκειται να μεταδοθούν ταυτόχρονα με τη διενέργειά τους (παράγραφος 10Α), δηλαδή αναφορικά με αθλητικά γεγονότα και πολιτιστικές εκδηλώσεις.

Η διαδικασία της καταγγελίας έχει ως εξής: ο δικαιούχος υποβάλει στην Επιτροπή, είτε αυτοπροσώπως, είτε ηλεκτρονικά, την ειδικά προδιατυπωμένη αίτηση η οποία είναι αναρτημένη στη σελίδα του ΟΠΙ, τα σχετικά δικαιολογητικά, καθώς και την απόδειξη πληρωμής του επίσημου τέλους. Στην αίτηση (-καταγγελία) επισυνάπτεται κάθε έγγραφο που αναφέρεται σε αυ-

33 Βλ. Αιτιολογική Έκθεση 14.7.2020 σ.1. Βλ. επίσης και *Ε. Φιλιππούλου – Δ. Οικονόμου*, Δυναμικές αποφάσεις στον τομέα της διαδικτυακής πειρατείας (“Dynamic site blocking”) ΔΙΤΕ 2020, σ. 233-244. Οι δυναμικές απαγορεύσεις μπορούν να εκδοθούν στην περίπτωση κατά την οποία μετά την έκδοση της απόφασης ο ίδιος ιστότοπος καθίσταται διαθέσιμος με άλλα domain names σε νέα διεύθυνση IP ή URL, έτσι ώστε να μην καλύπτεται από την αρχική απόφαση. Βλ. *Δ. Καλλινίκου*, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 4η έκδοση, σ. 536 και αιτιολογική έκθεση 14.7.2020, σ. 2.

34 *Ι. Ιγγλεζάκης*, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 4, σ. 94, αρ. 182 = sakkoulas-online.

τήν ως υποχρεωτικό, καθώς και κάθε άλλο στοιχείο προς υποστήριξη των ισχυρισμών του αιτούντος (παρ. 4 άρθρ. 66^E ν. 2121/1993). Προϋπόθεση του παραδεκτού υποβολής της αίτησης είναι ο δικαιούχος να έχει κάνει χρήση της αντίστοιχης διαδικασίας που προβλέπεται από τον πάροχο και η διαδικασία αυτή, ενώ έχει ολοκληρωθεί εντός εύλογου χρόνου, να μην έχει τελεσφορήσει.

Η Επιτροπή, αποφασίζει είτε να θέσει την υπόθεση στο αρχείο, είτε να συνεχίσει τη διαδικασία, οπότε και ειδοποιεί εντός 10 ημερών τους ιδιοκτήτες ή/ και τους διαχειριστές της ιστοσελίδας, τον πάροχο φιλοξενίας και τους παρόχους του διαδικτύου. Οι λόγοι για τους οποίους η Επιτροπή μπορεί να θέσει την υπόθεση στο αρχείο, απαριθμούνται στην παρ. 5 περ. α' του άρθρ. 66^E ν. 2121/1993.

Σε περίπτωση που η Επιτροπή αποφασίσει να συνεχίσει τη διαδικασία, η Επιτροπή ενημερώνει ταυτόχρονα εντός δέκα (10) εργάσιμων ημερών από τη λήψη της αίτησής τους παρόχους πρόσβασης στο διαδίκτυο και, όπου είναι εφικτό, τον πάροχο υπηρεσίας φιλοξενίας, τους διαχειριστές και τους ιδιοκτήτες των αναφερόμενων στην αίτηση ιστοτόπων ή/και ονομάτων χώρου. Η γνωστοποίηση της Επιτροπής, περιλαμβάνει τον ακριβή προσδιορισμό των δικαιωμάτων που υποστηρίζεται ότι προσβάλλονται, τις διατάξεις του νόμου που κατά τη δήλωση του δικαιούχου παραβιάζονται, περίληψη των γεγονότων και των αποτελεσμάτων της αξιολόγησης των αποδεικτικών στοιχείων, τους όρους τερματισμού της διαδικασίας και αναφορά της δυνατότητας εκούσιας συμμόρφωσης των εμπλεκόμενων³⁵.

Σύμφωνα με την παρ. 6 του άρθρ. 66^E ν. 2121/1993, οι αποδέκτες της γνωστοποίησης αυτής, έχουν τις εξής τρεις επιλογές: α) να συμμορφωθούν εκουσίως στο αίτημα του αιτούντος ενημερώνοντας σχετικά την Επιτροπή μέσω μηνύματος ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή β) να λάβουν την απαιτούμενη άδεια εντός 10 ημερών, ή γ) να υποβάλουν σε αυτήν αντιρρήσεις αποστέλλοντας ταυτόχρονα όλα τα αποδεικτικά στοιχεία, από τα οποία προκύπτει, ιδίως, ότι δεν υφίσταται προσβολή.

Στην περίπτωση της εκούσιας συμμόρφωσης του αποδέκτη της γνωστοποίησης εκδίδεται απόφαση της Επιτροπής, στην οποία αναφέρεται ρητά η οικειοθελής συμμόρφωσή του. Στην περίπτωση της λήψης άδειας χρήσης δικαιωμάτων η υπόθεση τίθεται στο αρχείο. Μετά από τη λήξη της προθεσμίας για υποβολή αντιρρήσεων και όπου κρίνεται απαραίτητο, η Επιτροπή αιτείται από οποιοδήποτε μέρος την προσκόμιση επιπλέον στοιχείων εντός πέντε (5) εργάσιμων ημερών.

Σύμφωνα με την παρ. 7 άρθρ. 66^E ν. 2121/1993, η Επιτροπή εντός πέντε (5) εργάσιμων ημερών από τη λήξη των ανωτέρω προθεσμιών εξετάζει την υπόθεση και το αργότερο εντός σαράντα (40) εργάσιμων ημερών από την υποβολή της αίτησης κοινοποιεί στους αποδέκτες της γνωστοποίησης και στον αιτούντα απόφαση με την οποία: α) είτε θέτει την υπόθεση στο αρχείο με αιτιολογημένη πράξη της, αν δεν διαπιστωθεί προσβολή δικαιώματος πνευματικής ιδιοκτησίας ή/και συγγενικών δικαιωμάτων, β) είτε, αν διαπιστωθεί προσβολή, εκδίδει αιτιολογημένη απόφασή της, με την οποία καλεί τους αποδέκτες αυτής να συμμορφωθούν με αυτήν εντός προθεσμίας όχι μεγαλύτερης των τριών (3) εργάσιμων ημερών από τη γνωστοποίησή της προς αυτούς.

Εάν η Επιτροπή διαπιστώσει, ότι το δικαίωμα πνευματικής ιδιοκτησίας ή το συγγενικό δικαίωμα προσβάλλεται, καλεί τους αποδέκτες της γνωστοποίησης να απομακρύνουν το περιεχόμενο που προσβάλλει το δικαίωμα ή να διακόψουν την πρόσβαση σε αυτό και να λάβουν οποιοδήποτε άλλο μέτρο κρίνει η Επιτροπή πρόσφορο και το οποίο στοχεύει στην παύση, στην

35 Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 4η έκδοση, σ. 538-539.

αποτροπή επανάληψης ή και στην πρόληψη της προσβολής (παρ. 8 άρθρ. 66^Ε ν. 2121/1993). Επιπλέον, σε περίπτωση προσβολών μεγάλης κλίμακας, η Επιτροπή μπορεί να αποφασίσει εναλλακτικά, αντί για την απομάκρυνση του περιεχομένου, διακοπή της πρόσβασης σε αυτό και λήψη οποιουδήποτε άλλου μέτρου κρίνει πρόσφορο και το οποίο στοχεύει στην παύση, στην αποτροπή επανάληψης ή και στην πρόληψη της προσβολής. Στην περίπτωση κατά την οποία ο ιστότοπος φιλοξενείται σε διακομιστή εκτός της ελληνικής επικράτειας, η Επιτροπή καλεί τον πάροχο πρόσβασης στο διαδίκτυο να διακόψει την πρόσβαση στο περιεχόμενο και να λάβει οποιοδήποτε άλλο μέτρο κρίνει η Επιτροπή πρόσφορο και το οποίο στοχεύει στην παύση, στην αποτροπή επανάληψης ή και στην πρόληψη της προσβολής.

Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης προς το διατακτικό της απόφασης, η Επιτροπή μπορεί να επιβάλλει πρόστιμο ποσού πεντακοσίων (500) έως χιλίων (1.000) ευρώ για κάθε ημέρα μη συμμόρφωσης (παρ. 11 άρθρ. 66^Ε ν. 2121/1993). Μεταξύ των κριτηρίων που λαμβάνονται υπόψη για τον προσδιορισμό του ύψους του προστίμου, είναι η βαρύτητα της προσβολής και η επανάληψή της. Με κοινή απόφαση των Υπουργών Οικονομικών και Πολιτισμού και Αθλητισμού, καθορίζονται η διαδικασία επιβολής και είσπραξης του προστίμου, οι αρμόδιες υπηρεσίες είσπραξης, καθώς και κάθε άλλο σχετικό θέμα.

Οι αποφάσεις της Επιτροπής αναρτώνται στον ιστότοπο του ΟΠΙ και υπόκεινται σε προσφυγή ενώπιον του Διοικητικού Εφετείου Αθηνών εντός προθεσμίας εξήντα (60) ημερών από τη γνωστοποίησή τους. Τόσο η προθεσμία για την άσκηση της προσφυγής όσο και η άσκησή της δεν αναστέλλουν την εκτέλεση της απόφασης. Το Διοικητικό Εφετείο Αθηνών με απόφασή του μπορεί κατόπιν αίτησης του προσφεύγοντος να αναστείλει την εκτέλεση της απόφασης εφαρμοζόμενων αναλόγως των σχετικών διατάξεων του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας. Κατά της απόφασης του Διοικητικού Εφετείου, χωρεί αίτηση αναίρεσης ενώπιον του ΣτΕ κατά τις ισχύουσες διατάξεις (παρ. 13 άρθρ. 66^Ε ν. 2121/1993).

Οι αποφάσεις ΕΔΠΠΙ 1/2018 και ΕΔΠΠΙ 2/2018 επιβεβαιώνουν την εκούσια συμμόρφωση των παρόχων πρόσβασης στην έγγραφη γνωστοποίηση της Επιτροπής, κατά τα οριζόμενα στο άρθρ. 66^Ε ν. 2121/1993, με συνέπεια την παύση της διαδικασίας όσον αφορά τον συγκεκριμένο πάροχο³⁶. Η Επιτροπή, έχει εκδώσει πλήθος αποφάσεων, με τις οποίες έχει διατάξει τον αποκλεισμό περίπου τετρακοσίων ιστοτόπων, έως τις 11.10.2020³⁷.

36 Γ. Γιαννόπουλος, ΔιΜΜΕ 2018, σ. 568 επόμε., Δ. Καλλινίκου, Πνευματική Ιδιοκτησία και Συγγενικά Δικαιώματα, εκδ. Σάκκουλα, 4η έκδοση, σ. 540.

37 Ι. Ιγγλεζάκης, Δίκαιο Πληροφορικής, 4η έκδ., 2021, § 4, σ. 95, αρ. 185 = sakkoulas-online.

VIII. Ιστορία της Πληροφορίας και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Τα ιστορικά αρχεία ως πηγή πληροφόρησης για τη δικαιοπρακτική δραστηριότητα των γυναικών (17^{ος}-19^{ος} αι.)

Φωτεινή Καρλάφτη-Μουρατίδη

Η εισήγηση προσεγγίζει και αναλύει το θέμα της γυναικείας συμμετοχής στις διαφορετικές κατηγορίες δικαιοπραξιών, από το 17^ο έως το 19^ο αιώνα στην Κέρκυρα. Στα θέματα της εισήγησης περιλαμβάνονται κατεξοχήν τα εξής: κοινωνικές, οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές συνθήκες γυναικείας δικαιοπρακτικής συμμετοχής, αυτεξουσιότητα και υπεξουσιότητα, ισχύον θεσμικό πλαίσιο, ενοχικές σχέσεις, γυναικεία συμμετοχή στη σύναψη εργασιακών-επαγγελματικών έννομων σχέσεων, επένδυση κεφαλαίων, διαχείριση οικονομικών θεμάτων, καθώς και αξιοποίηση και εκμετάλλευση κινητών και ακινήτων περιουσιακών στοιχείων εκ μέρους γυναικών, γυναικεία συμμετοχή σε κληρονομιαία περιουσιακά στοιχεία και σε χαριστικές δικαιοπραξίες κ.ά.

I. Εισαγωγικά

Η εισήγηση αναφέρεται στη δραστηριότητα των γυναικών όσον αφορά την οικονομική και την κοινωνική ζωή στην Κέρκυρα για την υπό εξέταση περίοδο, μέσω των στοιχείων που αντλούμε από τα συμβολαιογραφικά κατάστιχα¹. Σε αυτό το πλαίσιο, θα επιχειρήσω να κωδικοποιήσω τα βασικά χαρακτηριστικά του θέματος, όπως αυτά αναδεικνύονται μέσα από το πολύ μεγάλο πλήθος, πολλές εκατοντάδες συμβολαιογραφικές πράξεις, τις οποίες σε μεγάλο βάθος χρόνου έχω εντοπίσει και αρκετές εξ αυτών αναλύσει και δημοσιεύσει σε άρθρα και βιβλία μου. Ένας αριθμός αυτών αφορά γυναίκες. Ένα πρώτο λοιπόν χαρακτηριστικό έχει να κάνει με το θέμα της γυναικείας υπεξουσιότητας² ή αυτεξουσιότητας. Αποτελεί για εμάς σήμερα ειρωνεία, αλλά επί αιώνες ήταν μια συνήθης, απολύτως αποδεκτή συμπεριφορά και στάση η κόρη ή η σύζυγος να είναι πραγματικά, κοινωνικά και νομικά, ελεύθερες να συμβληθούν σε δικαιοπραξίες ως συμβαλλόμενες μόνον όταν ο πατέρας ή ο σύζυγος, αντιστοίχως, είχαν αποβιώσει. Πράγματι στις τελευταίες περιπτώσεις ο συμβολαιογράφος θεωρεί σκόπιμο να το αναφέρει στο κείμενο της δικαιοπραξίας, με τη λιτή και ταυτόχρονα μεστή φράση: *ως σεμνή χήρα ελεύθερη*, τρεις λέξεις οι οποίες δηλώνουν με σαφήνεια τη θέση της: σεμνή, όπως, έπρεπε να είναι κάθε κόρη και σύζυγος, ενταγμένη στο στενότερο και ευρύτερο οικογενειακό³ και κοινωνικό περιβάλλον, και

1 Για τη γυναικεία συμμετοχή σε δικαιοπραξίες κατά τη βενετική περίοδο, βλ. και Ζαρίδη Κ.,-Καρλάφτη-Μουρατίδη Φ., «Συμμετοχή γυναικών σε δικαιοπραξίες στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 44 (2010), σσ. 129-167 Λαμπρινός Κ., «Οι γυναίκες της ανώτερης τάξης στη βενετοκρατούμενη Κρήτη: νομικο-κοινωνική θέση, αντιλήψεις, συμπεριφορές (16^{ος}-17^{ος} αι.)», *Μεσαιωνικά και Νέα Ελληνικά* 7 (2004), σσ. 83-142 Μαλτέζου Χρ., «Η παρουσία της γυναίκας στις νοταριακές πράξεις της περιόδου της βενετοκρατίας», *Κρητολογία* 16-19 (1983-1984), σσ. 62-79.

2 Βλ. και Χατζάκης Γ., «Η πατρική εξουσία στο δικαϊκό περιβάλλον της βενετοκρατούμενης Κρήτης», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου* 39 (2005), σσ. 143-209 (177).

3 Βλ. και Μαλτέζου Χρ., «Η εικόνα της οικογένειας μέσα από τις αρχαιακές πηγές», *Βενετοκρατούμενη Ελλάδα. Προσεγγίζοντας την ιστορία της*, επιστ. διεύθυνση: Χρ. Μαλτέζου, επιμέλεια: Δ. Βλάσση – Α. Τζαβάρα, τ. 1, Αθήνα-Βενετία 2010, σσ. 211-226.

ελεύθερη εξαιτίας της κατάστασης χηρείας, στην οποία είχε περιέλθει, με την απώλεια του συζύγου εξουσιαστή.

Ως εκ τούτου, γίνεται απολύτως κατανοητό ότι οι δικαιοπραξίες στις οποίες συμμετέχουν οι γυναίκες, σε αντίθεση με τους άνδρες, είναι αρκετά περιορισμένες και αφορούν, επίσης, αρκετά περιορισμένο αριθμό κατηγοριών δικαιοπραξιών, δηλαδή κατεχοχόν τις συμβάσεις εργασίας, για ανάληψη οικιακών εργασιών και ανατροφή τέκνων⁴, τις συμβάσεις μαθητείας, για την εκμάθηση της υφαντικής τέχνης, και, σε μικρότερο βαθμό, συμβάσεις αστικών και αγροτικών μισθώσεων και ακόμη σπανιότερα συμβάσεις που αφορούν επενδύσεις κ.ά. Βεβαίως, αναφορά σε κόρες και γυναίκες γίνεται, ενίοτε, σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες δικαιοπραξιών, χωρίς όμως σε αυτές να είναι οι ίδιες συμβαλλόμενες.

II. Πληρεξούσια

Δηλωτικές της περιορισμένης οικονομικής δραστηριοποίησης των γυναικών είναι και οι δικαιοπραξίες πληρεξουσιότητας, τις οποίες εντοπίζουμε στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα και αφορούν συστάσεις ειδικών και γενικών πληρεξουσίων για διευθέτηση υποθέσεων στον τόπο κατοικίας της εξουσιοδοτούσας, είτε εκτός. Από τα αρκετά παραδείγματα, επιλέγουμε δύο συναφή μεταξύ τους. Στις 12 Ιανουαρίου 1867⁵, και ώρα δέκα, ο συμβολαιογράφος μεταβαίνει στην οικία της Κυρίας Θεοδώρας Παπαδόπουλου, του ποτέ Αλεξάνδρου, όπου βρίσκεται η Αικατερίνη Παπαδοπούλου, χήρα του Φωτίου Τικόκα, κτηματία, για την οποία ο συμβολαιογράφος δηλώνει ότι είναι άγνωστη προς αυτόν, αλλά γνωστή στους μάρτυρες, όπως οι τελευταίοι το επιβεβαιώνουν. Ο έτερος συμβαλλόμενος και εντολοδόχος είναι ο υιός της Αικατερίνης, Ιωάννης Τικόκας, μουσικός το επάγγελμα, τον οποίο η μητέρα του διορίζει και αποκαθιστά γενικών και ειδικών πληρεξούσιον επίτροπόν της, προκειμένου αυτός να μεταβεί στη Βενετία για να αποδεχθεί και να παραλάβει την κληρονομική μερίδα που ανήκει στην Αικατερίνη, βάσει διαθήκης της θείας της Αλεξάνδρας Κανάλ, η οποία απεβίωσε πρόσφατα. Ο συμβολαιογράφος καταγράφει ότι ο Φώτιος θα συνεννοηθεί με τον κύριο Αντώνιο Τόζη, ο οποίος κατοικεί στην Βενετία και ο οποίος είναι ο επιμελητής και ο εκτελεστής της διαθήκης της Κανάλ, καθώς και με την συγγληρονόμο της Αικατερίνης, την προαναφερθείσα Θεοδώρα Παπαδόπουλο, αυταδέλφη της Αικατερίνης, ή με τον πληρεξούσιο αυτής, για τη διανομή των κληρονομικών πραγμάτων. Ως είθισται, σε αυτήν την κατηγορία δικαιοπραξιών, στην πράξη αναφέρονται όλες οι ενδεχόμενες ενέργειες, για τις οποίες ο Φώτιος εξουσιοδοτείται. Η Αικατερίνη δεν υπογράφει την πράξη εφόσον δηλώνει άγνοιαν γραμμάτων.

Επισημαίνουμε δε ότι η επόμενη πράξη, η οποία καταρτίζεται στην ίδια οικία, την ίδια ημέρα, δύο ώρες αργότερα, είναι, επίσης, σύσταση πληρεξουσιότητας⁶, η οποία τώρα αφορά την Θεοδώρα, στην οικία της οποίας συντάχθηκε το πληρεξούσιο της Αικατερίνης. Ο έτερος συμβαλλόμενος και εντολοδόχος εδώ είναι ο εξάδελφος της Θεοδώρας, ο ευλαβέστατος ιερομόναχος Παρθένιος Παγκράτης. Κατά τα άλλα, η πράξη είναι ίδια με την προηγούμενη, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι στο τέλος η Θεοδώρα δηλώνει ότι είναι χήρα του Θεόδωρου Σγούρου, καθώς και ότι, σε αντίθεση με την αδερφή της, η ίδια γνωρίζει γραφή και υπογράφει την πράξη.

4 Βλ. ενδεικτικά: Καρλάφη-Μουρατίδη Φ., «Δικαιοπραξίες εργασιακών σχέσεων στην Κέρκυρα (17^{ος} αι.)», Πρακτικά 3^{ου} Συνεδρίου Οικονομικής και Κοινωνικής Ιστορίας (Ιωάννινα, 24-27 Μαΐου 2017), σσ. 1-16 (10). Διαθέσιμο στο: <https://conferences.hdoisto.gr/2017/gr/papers/>.

5 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικό Αρχείο Αλεξάνδρου Πετσάλη Φ. 261, τ. 2, Νο 102.

6 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβολαιογραφικό Αρχείο Αλεξάνδρου Πετσάλη Φ. 261, τ. 2, Νο 103.

III. Σύμβαση Εργασίας

Όπως ήδη σημειώθηκε, εντοπίζουμε συγκεκριμένες και περιορισμένες κατηγοριακώς συμβάσεις εργασίας⁷, που αφορούν τις συνηθέστερες γυναικείες ασχολίες. Ωστόσο, θα ήθελα να επισημάνω μία ιδιαιτερότητα που τη συναντάμε κατεξοχήν στις συμβάσεις αυτής της κατηγορίας, όταν καταγράφονται χαρακτηριστικά και άλλων κατηγοριών δικαιοπραξιών. Στις 7 Φεβρουαρίου 1661⁸, ο Γιώργος Σαβανής, απ' το χωριό της Κορακιάνας, συμφωνεί με την κυρά Στέλιω, χήρα του *τιμίου signor* Τζώρτζη Θεοτόκη και της παραδίδει την κόρη του Σταματέλα, η οποία είναι παρούσα κατά τη σύναψη αυτής της πράξης, προκειμένου η ίδια να εργαστεί στην Στέλιω, νυχθημερόν, σε όποια εργασία τής ανατεθεί, για το μεγάλο διάστημα των δέκα ετών, με την παρέλευση των οποίων η Θεοτόκη δεσμεύεται να την παντρέψει *εις ανήρ αυτής νόμιμο*. Για την αίσια έκβαση της συμφωνίας, ο συμβολαιογράφος υπενθυμίζει τη δέσμευση της εφαρμογής της αρχής της καλής πίστης, δηλώνοντας ότι, εάν η Σταματέλα ήθελε βρεθεί κακός άνθρωπος, τότε η Θεοτόκη θα έχει το δικαίωμα να τη διώχνει και η Σταματέλα θα χάνει και ό,τι κόπον έχει καμωμένον. Επίσης, εάν η Σταματέλα φύγει, ο πατέρας της υποχρεούται να την επιστρέψει, ενώ στην εν λόγω πράξη καλύπτεται ακόμη και το ενδεχόμενο της κλοπής, εφόσον τονίζεται ότι, εάν η Σταματέλα πάρει τίποτε πράγματα από το σπίτι της Θεοτόκη, ο Σαβανής υποχρεούται να επιστρέψει αυτά ή να καταβάλει στην Θεοτόκη την αξία τους, αφού όμως η τελευταία δώσει σχετικό όρκο. Η πράξη παρουσιάζει ενδιαφέρον εφόσον επισημαίνουμε σε αυτήν και χαρακτηριστικά ιδιότυπης υιοθεσίας: η μεγάλη διάρκεια των δέκα ετών, καθώς και ότι η αμοιβή για την εργασία που πρόκειται να παρασχεθεί, περιλαμβάνει την υποχρέωση αποκατάστασης της κόρης και παροχής προικίων σε αυτήν, σε συνδυασμό με τη μικρή ηλικία της Σταματέλας, όπως υποθέτουμε. Ωστόσο, η κόρη εξακολουθεί να είναι υπεξούσια στον πατέρα της, ο οποίος εξακολουθεί να φέρει εξ ολοκλήρου την ευθύνη και δεσμεύεται να επιλύσει οποιοδήποτε πρόβλημα προκύψει.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι πράξεις, στις οποίες καταγράφονται οι παρελθούσες οικονομικές, και όχι μόνον, σχέσεις μεταξύ των συμβαλλομένων, καθώς και η μετεξέλιξη αυτών των σχέσεων. Όπως η πράξη που έχουμε ήδη δημοσιεύσει⁹, όπου η μητέρα παραδίδει για εργασία την κόρη της, ηλικίας μόλις πέντε ετών, την παίρνει πίσω μετά από οκτώ χρόνια και όχι μόνον αυτό, αλλά ο εργοδότης, μετά από χρόνια, συμβάλλει στην προίκα της.

IV. Προικώα

Στα προικώα συμβόλαια συνηθέστατα είναι κατεξοχήν ο πατέρας ή λιγότερο συχνά η μητέρα, το πρόσωπο που προσφεύγει στο συμβολαιογράφο για την κατάρτιση της οικείας πράξης, με την παράθεση και την εκτίμηση της αξίας των αντικειμένων που θα δοθούν ως προίκα. Ωστόσο υπάρχουν και εξαιρέσεις, κατά τις οποίες σε πρώτο πρόσωπο είναι η μελλοντική κόρη αυτή που ζητεί από το συμβολαιογράφο να καταρτίσει σχετική πράξη. Στις 13 Νοεμβρίου 1680¹⁰, *εν τω ονόματι του Χριστού, αμήν*, εμφανίστηκαν ενώπιον του συμβολαιογράφου ο Ιζέπος Φορτουνάτος, από τη Ζάκυνθο, κάτοικος στο Αναπλητοχώρι της Γαρίτζας, και η παρούσα κυράτζα Μαρούλα, σύζυγός του και κόρη του αποβίωσαντος Λάσκαρη Παλαιολόγου, οι οποίοι *επρόσφεραν* ένα ομόλογο: *Εις το όνομα του Πατρός και του Υιού και του Αγίου Πνεύματος...υπαν-*

7 Βλ. ενδεικτικά: Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Δικαιοπραξίες εργασιακών σχέσεων», ό.π., σσ. 12-13.

8 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Μ 258, βιβλίο 11, φύλλο 37r.

9 Ζαρίδη, – Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Συμμετοχή γυναικών σε δικαιοπραξίες», ό.π., σ. 136.

10 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Β 48, β. 10, φ. 30v.

δρέβομαι εγώ Μαρούλα, θυγάτηρ του ποτέ Λάσκαρη Παλαιολόγου... Δια ανήρ μου νόμιμον, καθώς κελεύουν οι θείοι και ιεροί νόμοι της αγίας του Θεού εκκλησίας και τάσσω δούναι προς αυτόν το μέγα και πλούσιον έλεος του παντοδύναμου Θεού και τα κάτωθεν και το ολίγο πτωχικό οπού μου ηβρίσκεται να έχω ένα κομμάτι σπίτι οπού έχω πλησίον της Κυρίας Παλαιοπόλεως, εις τη γαρίτζα, σύντα με τον κήπο .. του τάζω... να ποιεί εις αυτό το ήτι θέλει και βούλεται, επειδή και να μην είχα άλλο τι να του δώσω....

Ενίστε, και τα άλλα μέλη της οικογένειας (πλην των γονέων) συμβάλλουν στη σχετική διαδικασία, κυρίως σε περιπτώσεις συγκυριότητας, οπότε απαιτείται η συγκατάθεση των εμπλεκόμενων, ακόμη και στο αρχικό στάδιο της υπόσχεσης-δέσμευσης απόδοσης των προικίων. Στις 19 Οκτωβρίου 1677¹¹, η Μαρούλα, κόρη του ποτέ Μικελή Γαλάτη, πρόκειται να παντρευτεί και χρειάζεται να *πρεβαλεριστή* από το σπίτι *χαμώγιο* (ευρισκόμενο στη συνοικία του ναού των Αγίων Πατέρων), το οποίο έχει από κοινού με την αδερφή της Ζαμπετούλα και το οποίο έχει σε αντίχρηση (*αγοδέρ*) ο *μάστρο* Γιάννης Γουλής, τσαγκάρης. Για το λόγο αυτό, η Ζαμπετούλα δίδει εξουσία στην αδερφή της να μπορεί να τάξει ως προικώ το εν λόγω σπίτι, να το πουλήσει και *κάμει ό,τι καλύτερο ήθελε φανεί, ρεμοβέροντας εισέ κάθεν τρόπον* η Ζαμπετούλα από *πάσα ατζιόν και δικαιολογίαν*, διασφαλίζοντας τα δικαιώματα τόσο του γαμπρού όσο και του αγοραστή.

Και σε άλλες πράξεις, μέλη της ίδιας οικογένειας (πλην των γονέων) συμμετέχουν καθοριστικά στην προικοδότηση. Στις 24 Σεπτεμβρίου 1680¹², ο συμβολαιογράφος καταγράφει ότι ο *Κάπο* Γιάννης Κουρκουμέλης, κάτοικος Κέρκυρας, είχε παρακαλέσει τον *απόντα Αληβήζο* Παλαιχωρίτη να γράψει εξ ονόματός του ένα χειρόγραφο, ήτοι ομόλογο, στο οποίο ο Κουρκουμέλης είχε δεσμευθεί ότι θα δώσει ως προίκα στην αδελφή του Αναστασούλα το δικό του μερίδιο σε ελαιόδεντρα, σε οικία (*οσπίτιον απαλάτιον*), καθώς και σε άλλα αγαθά. Επειδή δε ο Κουρκουμέλης πρόκειται να ταξιδέψει *με το κάτεργο* για τη Βενετία, δίδει και παραδίδει στην αδελφή του, μαζί με την ευχή του, όσα περιουσιακά στοιχεία περιλαμβάνει το εν λόγω ομόλογο, προκειμένου να τα έχει η ίδια και να *χαίρεται αυτά δια προίκαν αυτής*. Η πράξη παρουσιάζει ενδιαφέρον, εφόσον πρόκειται για παράδοση περιουσιακών στοιχείων ως προικίων από αδελφό, ο οποίος θα φύγει από την Κέρκυρα και μάλιστα θα υπηρετήσει σε γαλέρα, αυξάνοντας δηλαδή τους κινδύνους που αφορούν την επιβίωσή του. Όπως έχουμε αναφέρει και αλλού, νέοι άνθρωποι που επρόκειτο να υπηρετήσουν στις γαλέρες, εφόσον είχαν τη δυνατότητα, πριν την αναχώρησή τους, συντάσσουν τη διαθήκη τους, παρακινούμενοι από το φόβο ότι δεν θα επιστρέψουν ποτέ και ότι θα χάσουν τη ζωή τους εξαιτίας ασθένειας ή ναυαγίου.

Σχετικά με τη διαχείριση των προικίων περιουσιακών στοιχείων, σε διαχρονικό επίπεδο, επισημαίνουμε τη μέριμνα των αρμοδίων φορέων και προσώπων για την εφαρμογή των οικείων διατάξεων, στο πλαίσιο διαφύλαξης των στοιχείων αυτών εντός της οικογένειας. *Mutatis mutandis*, ήτοι αναλόγως των όρων και των συνθηκών ανά τόπο και χρόνο, τη διαχείριση των προικίων περιουσιακών στοιχείων έχει ο σύζυγος, ο οποίος όμως δεν έχει το δικαίωμα να προβεί σε πώληση μέρους ή όλου των προικίων χωρίς το *consensus*, τη ρητή συγκατάθεση της συζύγου του και όταν, παρόλα αυτά, πράξει κάτι τέτοιο, η οικεία σύμβαση αγοροπωλησίας είναι ακυρώσιμη και εφόσον υπάρξει σχετική απόφαση, ακολούθως, άκυρη.

Η πώληση-εκποίηση προικίων περιουσιακών στοιχείων αποτελεί, ενίστε, τη μοναδική λύση διευθέτησης τακτικών ή και εκτάκτων οικονομικών ζητημάτων. Σχετικά με το τελευταίο,

11 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι Φ. Β 48, β. 6, φ. 32ν.

12 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., Συμβολαιογράφοι Φ. Β 48, β. 9, φ. 39ν.

όταν υφίσταται πραγματική αδυναμία του συζύγου, η σύζυγος, όχι μόνον δηλώνει ρητώς τη συγκατάθεσή της για την πώληση, ενώ αξιοσημείωτο και σπανιότατο είναι το γεγονός της έκδοσης ειδικής απόφασης από την τοπική διοίκηση. Στις 28 Σεπτεμβρίου 1665¹³, η κυράτσα Σταματέλα, σύζυγος του Αντρέα Μελέση, ο οποίος βρίσκεται σκλάβος στην Αγία Μαύρα, στη Λευκάδα, επειδή η ίδια θέλει να τον εξαγοράσει από την σκλαβιά, δηλώνει ότι επιθυμεί να προβεί σε πώληση μέρους των προικίων της και στην ίδια πράξη συμφωνεί με τον *signor* Ιωάννη Βούλγαρη και του πωλεί έσοδα και περιουσιακά στοιχεία από δικά της προικία, το σύνολο των οποίων εκτιμάται σε 55 δουκάτα.

Ο Βούλγαρης είχε ήδη προκαταβάλει στη Σταματέλα 21,4 δουκάτα, κατά τον προηγούμενο μήνα, και τα υπόλοιπα (33,2 δουκάτα), η Σταματέλα τα λαμβάνει ενώπιον του συμβολαιογράφου και τα παραδίδει στον Μεγάλο Πρωτοπαπά Θεοδόσιο Φλώρο να τα κρατεί, μέχρις ότου αυτά δοθούν για την εξαγορά¹⁴ του συζύγου της. Ο Βάιλος Αντώνιος Δαμόστος και οι σύμβουλοι αποστέλλουν έγγραφο, προκειμένου πρακτικοί εμπειρογνώμονες να μεταβούν επί τόπου και να εκτιμήσουν την αξία των προς πώληση προικίων. Έχει προηγηθεί απόφαση της τοπικής Διοίκησης, της 13^{ης} Σεπτεμβρίου 1665, (*concesso facoltà di poter alienar li suoi beni dottali*), με την οποία παραχωρείται το δικαίωμα στη Σταματέλα να προβεί στην πώληση των προικίων της, προκειμένου να καταστεί δυνατόν να ελευθερώσει το σύζυγό της. Όμως υπάρχει ένας όρος: τα χρήματα από την πώληση θα δοθούν από τον αγοραστή στον Μεγάλο Πρωτοπαπά, για να μη τα ξοδεύσει αλλού η Σταματέλα (*affine non sii consumate da essa dona*).

Η πράξη αναδεικνύει με τον καλύτερο δυνατό τρόπο την κυρίαρχη επί αιώνες, ενίοτε θεσμοθετημένη, στη συμπεριφορά και τη νοοτροπία μη δυνατότητα των γυναικών να πωλούν δικά τους προικία περιουσιακά στοιχεία. Για να δοθεί το δικαίωμα τέτοιας πώλησης στη γυναίκα της εν λόγω πράξης, απαιτείται απόφαση της Διοίκησης (*Reggimento*), στην οποία μάλιστα αποτυπώνονται η αμφισβήτηση και οι επιφυλάξεις για το εάν η Σταματέλα πράξει τα δέοντα, οπότε, στο πλαίσιο της διασφάλισης των χρημάτων από την πώληση, επιλέγεται η λύση αυτά να δοθούν ως παρακαταθήκη στον θρησκευτικό εκπρόσωπο. Ευσύνοπτες πληροφορίες, αλλά απολύτως εύγλωττες για τη θέση και την αντιμετώπιση της γυναίκας σε εκείνες τις κοινωνίες.

V. Γονική επιμέλεια

Στο πλήθος των περιπτώσεων τυπικών συναλλαγών, κάποτε οι σχέσεις που οι συμβαλλόμενοι επιλέγουν να καταγράψουν και να αποδεχθούν μάς παρέχουν πληροφορίες για στάσεις, συμπεριφορές και νοοτροπίες που δεν ήταν οι κυρίαρχες στην εξεταζόμενη περίοδο, αλλά υπήρχαν και ήταν σε κάποιο βαθμό κατανοητές. Την 1^η Φεβρουαρίου 1666¹⁵, ο συμβολαιογράφος καταγράφει ότι ο *παρών κυρ* Νίκος, του *ποτέ* Γιώργου, *Αργαστηριάρης*, κάτοικος εις το *Φόρο των Κορυφών*, έκαμε ένα παιδί αρσενικό με την *παρούσα κυράτσα* Ευγένω, κόρη του αποβιώσαντος Νικολού Σουλουπάκα, η οποία, με αυτήν την πράξη, *υπόσχεται να έχη κυβερνή* το παιδί αυτό για τα επόμενα δύο έτη και για αμοιβή αυτού του *κουβέρνου* ο Νίκος δεσμεύεται να της καταβάλλει μηνιαίως μισό ρεάλι και δύο *φασκιές*. Η Ευγένω έλαβε, ενώπιον του συμβολαιογράφου, δύο ρεάλια, η πληρωμή θα προκαταβάλλεται ανά τετραμηνία, ενώ, μετά την παρέλευση των δύο ετών, ο πατέρας θα πάρει το παιδί εις την *συντροφίαν του και να το έχη ωςάν παιδί edικό του*, χω-

13 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Α 342, β. 4, φ. 168r.

14 Έχουμε ήδη δημοσιεύσει και άλλες περιπτώσεις εξαγοράς και απελευθέρωσης αιχμαλώτων-σκλάβων. Καρλάφτη-Μουρατίδη Φ., «Το δικαϊκό καθεστώς των αγοραπωλησιών στα Ιόνια Νησιά κατά τη βενετική περίοδο», *Dictio* 6 (2013), σσ. 11-68 (65-68).

15 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Α 343, β. 6, φ. 44r.

ρίς να υπάρξει αντίδραση σε αυτό ή κάποια προσφυγή (χωρίς τινός κρίσεως και εναντιότητας). Διαπιστώνουμε ότι η πράξη δεν εντάσσεται αμιγώς σε κάποια κατηγορία δικαιопραξιών: κάλυψη εξόδων ανατροφής του τέκνου για προκαθορισμένο χρονικό διάστημα, όχι όμως και κάλυψη των προς το ζην αναγκών της μητέρας, δέσμευση ανάληψης επιμέλειας και ανατροφής από τον πατέρα μετά την παρέλευση αυτού του διαστήματος, εφόσον τελικώς συνέβη. Πράξη που, επίσης, υποδηλώνει, σε ένα βαθμό, και την αμηχανία του συμβολαιογράφου για την καταγραφή αυτής της ιδιότυπης για εκείνα τα δεδομένα σχέσης μεταξύ των συμβαλλομένων, με την ανατροπή των "αυτονόητων", με την επίδοση του τέκνου στον πατέρα, εφόσον η υιοθέτηση της αρχής *partus sequitur ventrem* (το τέκνον ακολουθεί την κοιλία), το παιδί είναι με τη μητέρα, δεν ίσχυε μόνον για τις σκλάβες της Αμερικής και της Βρετανίας¹⁶, δυνάμει του σχετικού νόμου (*Slave Law*), ο οποίος θεσπίστηκε κατά το ίδιο χρονικό διάστημα (1662) στη Βιρτζίνια, αλλά ήταν καθολική και αυτονόητη σε διαχρονικό επίπεδο σε όλες σχεδόν τις κοινωνίες.

VI. Αγροτική μίσθωση

Ενίοτε, γυναίκες μέλη γνωστών κερκυραϊκών οικογενειών της εποχής αναλαμβάνουν να διευθετήσουν κληρονομικές υποθέσεις, ακόμη και όταν ο σύζυγος είναι εν ζωή, κατόπιν βεβαίως αδείας του. Στις 25 Οκτωβρίου 1666¹⁷, στην οικία του τιμίου *signor* Πιέρου Πετρητή, η τιμία κυράτσα Γιανέτα, σύζυγος του Πετρητή και κόρη του ποτέ τιμίου *signor* Φραντζέσκου Βηνηέρη και ως κληρονόμος στο ένα τρίτο της κληρονομίας του αποβιώσαντος τιμίου Τζαμπατίστα Βηνιέρη και ως πληρεξούσια των άλλων δύο κληρονόμων και με την εξουσία ην έχει από τον σύζυγό της Πιέρο, ως λέγει, συμφωνεί με τον κυρ Γιάννη Αθανάση, κάτοικο στο κανάλι το αρβανίτικο, και μισθώνει προς αυτόν τα ελαιόδεντρα που ανήκουν στην εν λόγω κληρονομία στην ίδια περιοχή. Το μίσθωμα ορίζεται σε είδος, στις εννέα ξέστες ελαιολάδου και θα παραδοθεί το Δεκέμβριο του ίδιου έτους στην ανωτέρω οικία. Μάλιστα υπάρχει μία μη συνήθης καταγραφή υποχρέωσης του μισθωτή, ότι δηλαδή υποχρεούται να μην κόπτη τα ελαιόδεντρα, αλλά να τα τσακίζει.

VII. Δάνειο σε ξένο

Όπως ήδη αναφέρθηκε, το σύνολο των οικονομικών δραστηριοτήτων ανήκει σχεδόν εξ ολοκλήρου στους άνδρες. Σε κάποιες περιπτώσεις, γυναίκες δανείζουν μικροποσά σε συγγενείς ή άλλα γνωστά πρόσωπα του ευρύτερου κοινωνικού περιβάλλοντος, με τη σύσταση ανάλογης εμπράγματης ασφάλειας, χωρίς να αναλαμβάνουν υψηλά ρίσκα. Ωστόσο, υπάρχουν και οι εξαιρέσεις. Στις 16 Ιουνίου 1670¹⁸, στην οικία της Ελενέτας Ραϊζη, στη συνοικία της Παναγίας της Λιμνιώτισσας, καταγράφεται ότι ο Francesco Colon, από τη Βερόνα, κατά την περίοδο κατά την οποία ο ίδιος βρισκόταν στην Κέρκυρα, κατά το προηγούμενο έτος, και πριν από την αναχώρηση του, είχε δανειστεί από την Ελενέτα 30 ρεάλια για τις ανάγκες του ταξιδιού του. Στο πλαίσιο δε διασφάλισης της Ελενέτας, είχε συσταθεί εμπράγματη ασφάλεια και ο Francesco τής είχε παραδώσει ως ενέχυρο ένα χρυσό δαχτυλίδι, δύο υφάσματα, έξι πίνακες και άλλα. Τη σύνταξη λοιπόν αυτής της πράξης, ο Francesco επέστρεψε στην Κέρκυρα και ενώπιον του συμβολαιογράφου εξοφλεί την Ελενέτα, η οποία, με τη σειρά της, του επιστρέφει τα ενέχυρα.

16 Morris Th. (1996), *Southern Slavery and the Law, 1619-1860*, Τσάπελ Χιλ & Λονδίνο: University of North Carolina Press, σ. 43. Βλ. και https://www.digitalhistory.uh.edu/disp_textbook_print.cfm?smtid=3&psid=71.

17 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Α 343, β. 12, φ. 305r.

18 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Ο 1, β. 8, φ. 29r.

Και τα δύο μέρη παραιτούνται αμοιβαίως των απαιτήσεών τους: *non pretende nessuna parte dall'altra nell'altra alcuna cosa*.

VIII. Σκλάβοι

Στα συμβολαιογραφικά κατάστιχα σπανίως εντοπίζουμε συμβάσεις αγοραπωλησίας σκλάβων. Για τον ιόνιο χώρο, κάποιες ελάχιστες έχουν δημοσιευθεί¹⁹ και κάποιες έχουμε δημοσιεύσει κι εμείς²⁰ κατά καιρούς και άλλες πρόκειται να δημοσιεύσουμε στο μέλλον. Ωστόσο, η επόμενη παρουσιάζει ενδιαφέρον επειδή, συν τοις άλλοις, περιλαμβάνει περισσότερες του συνήθους πληροφορίες. Στις 18 Φεβρουαρίου 1663²¹, ο συμβολαιογράφος καταγράφει ότι ο καπετάνιος του πλοίου *Santissima Nonciata*, Nicolò Berelasichi, από το Κατάρο²², προβαίνει στην πώληση μιας τουρκοπούλας (*schiana turca*), ονόματι Φατιμά, ηλικίας περίπου 26 ετών. Το κορίτσι πωλείται στον Εβραίο Caim Corpio. Η Φατιμά κατάγεται από τη Μπάλια²³ και συμπληρωματικά καταγράφεται ότι είναι πράγματι τουρκοπούλα (*turca vera*), όπως πιστοποιείται με σχετικό έγγραφο του Έκτακτου Προνοητή του Κατάρο Giovanni Francesco Orio, αλλά και με έγγραφο του Επισκόπου του Κατάρο, *Janes Antonio Baranacio* (Ivan Antun Zboronac). Η συμφωνηθείσα, μεταξύ των συμβαλλομένων, τιμή πώλησης της Φατ(ι)μάς είναι 70 ρεάλια, τα οποία ο Nicolò έλαβε ενώπιον του συμβολαιογράφου. Επισημαίνουμε ότι στην πράξη τηρείται το τυπικό των δικαιπραξιών αγοραπωλησίας: δηλώνεται ότι είναι καθαρή πώληση, ορίζεται το τίμημα και ο πωλητής, ως είθισται στις συμβάσεις αγοραπωλησίας, δηλώνει ότι, σε κάθε ενδεχόμενο, θα διασφαλίσει τα δικαιώματα του αγοραστή Εβραίου, ο οποίος, όπως και στις πωλήσεις, αποκτά το δικαίωμα χρησιμοποίησης του "αποκτήματος" κατά βούληση, ενώ, επιπλέον, προστίθεται ότι η Φατιμά θα είναι υπό την εξουσία, την ισχύ και την κυριότητα (*autorità, potestà e dominio*) του Caim.

Οι συνήθεις τυπικοί, αλλά και οι εξαιρετικοί και μοναδικοί όροι, η καταγραφή ιδιαίτερων συνθηκών, ρητρών και προϋποθέσεων, το φάσμα των γυναικείων οικονομικών δραστηριοτήτων, τα χαρακτηριστικά των οικείων έννομων σχέσεων, η παραχώρηση δικαιωμάτων στις γυναίκες με χρονικούς και άλλους περιορισμούς, οι πεποιθήσεις, οι παγιωμένες, αλλά και οι διαμορφούμενες νοοτροπίες, η συνολική στάση και η αντιμετώπιση των γυναικών από τα άρρενα, αλλά και από τα θήλεα μέλη κοινωνίας, από τους φορείς εφαρμογής του δικαίου, καθώς και από τους εκπροσώπους της κρατικής εξουσίας συνθέτουν το παζλ της εικόνας της γυναίκας εκείνης της εποχής.

19 Καρύδης Σπ., «Σκλάβοι στη βενετοκρατούμενη Κέρκυρα», *Ίστωρ* 7 (1994), σσ. 93-108 Πεντόγαλος Γ.Η., «Σκλάβοι και εξαγορά τους στη βενετοκρατούμενη Κεφαλονιά (16^{ος}-18^{ος} αι.)», *Πρακτικά Ε΄ Πανιονίου Συνεδρίου* 1/ Ιστορία ως το 1809 (Αργοστόλι-Ληξούρι, 17-21 Μαΐου 1986), Αργοστόλι 1989, σσ. 259-268 Πλουμίδης Γ., «Απελευθέρωση σκλάβων στα τέλη του 16^{ου} αιώνα», *Δωδώνη* 33 (2004), σσ. 13-23 (18-19) Πλουμίδης Γ., «Νέα έγγραφα για την απελευθέρωση των σκλάβων (τέλη του 16^{ου} αι.)», *Δωδώνη* 34 (2005), σσ. 13-49.

20 Καρλάφτη-Μουρατίδη, «Το δικαιοκτικό καθεστώς των αγοραπωλησιών», ό.π., σσ. 64-65.

21 Γ.Α.Κ.-Α.Ν.Κ., *Συμβολαιογράφοι* Φ. Α 398, β. -, φ. 56ν. Πρώτη σύντομη αναφορά της πράξης στο: Καρλάφτη-Μουρατίδη Φ., (2018), *Οικονομία και Δίκαιο στην Κέρκυρα κατά τη βενετική περίοδο*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 93, σημ. 201.

22 Πρόκειται για την πόλη Κότορ, στο σημερινό Μαυροβούνιο.

23 Μπάλια ή Βάλια (Balja), πόλη της Μικράς Ασίας, κοντά στην Προύσα και στο Αϊδίνι.

Ανθρώπινα δικαιώματα στα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας: πληροφορία, γνώση και συμβολή στον σύγχρονο ελληνικό συνταγματισμό

.....
Αλεξάνδρα Καββαδία
.....

I. Εισαγωγή

Δυνάμει της από 21 Μαρτίου 1800 Συνθήκης της Κωνσταντινούπολης μεταξύ της Ρωσικής και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ιδρύεται στα Ιόνια Νησιά το πρώτο ημιανεξάρτητο ελληνικό κρατίδιο στη νεότερη εποχή, η «Πολιτεία των Επτά Ηνωμένων Νήσων» ή «Επτάνησος Πολιτεία».¹ Το νεότευκτο κρατίδιο απολαμβάνει αυτοδιοίκηση υπό όρους, γιατί τελεί υπό την κυριαρχία των δύο ως άνω προστατοκατοχικών Δυνάμεων και η διάρκεια της ζωής του είναι επταετής (1800-1807).

Ακολουθεί η ψήφιση Συνταγματικών Κειμένων, τα οποία σκιαγραφούν τις αντίρροπες κοινωνικές διαστρωματώσεις των νησιών και θέτουν τους γενικούς κανόνες και τις βασικές επιταγές για την Κεντρική και τις τοπικές διοικήσεις, τη δικαιοσύνη, την εκκλησία, την εκπαίδευση, τα θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα.² Το κυριότερο από αυτά είναι το καινοτόμο Σύνταγμα του 1803.³ Μέσα από συγκεκριμένες διατάξεις του, κατοχυρώνεται μια σειρά θεμελιωδών ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

II. Οι διατάξεις του Συντάγματος του 1803 για τα θεμελιώδη δικαιώματα, η εξελικτική πορεία, η συμβολή και η ενσωμάτωση στο σημερινό Σύνταγμα

Από τις ίδιες τις συνταγματικές επιταγές θα αιτιολογηθεί η συμβολή των φιλελεύθερων άρθρων του Συντάγματος του 1803 ως εναρκτήριου και βασικού εμπνευστή για αντίστοιχες διατάξεις κατοπινών Συνταγμάτων του ελεύθερου ελληνικού κράτους έως και του Συντάγματος του 1975 του σύγχρονου ελληνικού Κράτους, όπως σήμερα ισχύει.

Το Σύνταγμα του 1803 καινοτομεί προσδίδοντας συνταγματικό κύρος σε βασικά ανθρώπινα δικαιώματα του πολίτη της εποχής του. Μέσα από τις διατάξεις του κατοχυρώνονται συγκεκριμένα ατομικά, κοινωνικά, πολιτικά δικαιώματα και καθορίζεται ο τρόπος και τα όρια της

1 Σαράντης Ορφανουδάκης, Εισαγωγικά Κείμενα στα Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων, στον Τόμο Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2008, απόδοση στην ελληνική γλώσσα, σ. 57.

2 Αλίκη Νικηφόρου, Παρουσίαση της έκδοσης, στον Τόμο Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων, εκδόσεις Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, Αθήνα, 2008, απόδοση στην ελληνική γλώσσα, σ. 63.

3 ΓΑΚ Κέρκυρας, ANK, AIG, Επτάνησος Πολιτεία, Κιβώτια 1-12 με τίτλο: Senato Settinsulare, έγγραφα και στοιχεία που αφορούν την περίοδο λειτουργίας της Επτανήσου Πολιτείας, όπως η Συνθήκη Κωνσταντινούπολης, Σχέδια Συνταγμάτων, το Βυζαντινό Σύνταγμα, το Σύνταγμα 1803, το Σύνταγμα 1806 και άλλα τεκμήρια. Το Σύνταγμα του 1803 το μετέφρασε στην ελληνική από το πρωτότυπο ιταλικό κείμενο ο Κωνσταντινουπολίτης Δημήτριος Βενιέρης.

άσκησής τους, ως απαραβίαστα υπέρ του συνόλου των πολιτών. Τα θεμελιώδη δικαιώματα, που περιέχονται στο Σύνταγμα αυτό είναι τα εξής⁴:

- α) Το δικαίωμα και η προστασία της ιδιοκτησίας
- β) Το απαραβίαστο του οικιακού ασύλου
- γ) Το δικαίωμα του αναφέρεσθαι στις αρχές
- δ) Η ελευθερία της συνάθροισης
- ε) Το δικαίωμα του ατόμου στην προσωπική ασφάλεια
- στ) Το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης και η δίκαιη δίκη
- ζ) Η αρχή της αναλογίας ποινής και αδικήματος
- η) Η αρχή της μη αναδρομικής ισχύος των νόμων
- θ) Η αρχή του νόμιμου ή φυσικού δικαστή
- ι) Το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας με την προστασία της ανεξιθρησκίας
- ια') Το δικαίωμα του εκλέγειν και εκλέγεσθαι
- ιβ) Το δικαίωμα στη δημόσια εκπαίδευση

III. Το κοινωνικό Δικαίωμα και η προστασία της παιδείας και της δημόσιας εκπαίδευσης στο συνταγματικό κείμενο του 1803

Ας εστιάσουμε τώρα στη συνταγματική κατοχύρωση της δημόσιας εκπαίδευσης στα Επτάνησα με όχημα την ελληνική γλώσσα, μέχρι την ενσωμάτωση του αναφαίρετου αυτού κοινωνικού δικαιώματος στον νέο ελληνικό Συνταγματισμό.

Η εναρκτήρια θέση της συνταγματικής κατοχύρωσης της παιδείας, της δημόσιας εκπαίδευσης και της ελληνικής γλώσσας που τη στηρίζει στα Επτάνησα βρίσκεται στο εφαρμοσθέν Σύνταγμα του 1803 της Επτανήσου Πολιτείας. Πριν τη θέσπισή του, ο Πληρεξούσιος της Ρωσικής Αυλής στα Επτάνησα κόμης Γεώργιος Μοτσενίγος, κατόπιν επίμονων εισηγήσεων του Γραμματέα της Επικράτειας Κόμη Ιωάννη Καποδίστρια, με διακοίνωσή του τον Μάρτιο του 1803 υπέβαλλε Σχέδιο για την οργάνωση της εκπαίδευσης. Αυτό μπορεί να θεωρηθεί ως προοιωνός του κατά το ίδιο έτος επικυρωθέντος Συντάγματος.⁵

Στις 23 Νοεμβρίου/05 Δεκεμβρίου 1803 επικυρώθηκε από το Συντακτικό Νομοθετικό Σώμα το νέο Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας. Το Συνταγματικό Κείμενο, το οποίο αφιερώνει σειρά άρθρων για τη δημόσια εκπαίδευση, την παιδεία και την ελληνική γλώσσα, έχει ως ακολούθως:

Άρθρο 73: Το Νομοθετικό Σώμα θεσπίζει.....

παρ. 5: Τη θεσμοθέτηση, τη διατήρηση και τη βελτίωση της Δημόσιας Εκπαίδευσης, η βάση της οποίας θα είναι τα πρωτοβάθμια σχολεία της κάθε Νήσου και κέντρο της ένα εθνικό Γυμνάσιο των επιστημών, των γραμμάτων και της ναυτικής τέχνης, εγκατεστημένο στη Νήσο της Κεφαλληνίας και

παρ. 6: Την εδραίωση, τη συντήρηση και τη βελτίωση των Δημοσίων Ιδρυμάτων, που παρέχουν εκπαίδευση στις ελεύθερες και χειρωνακτικές τέχνες, καθώς και στις βασικές αρχές των τομέων της Γεωργίας και του Εμπορίου.

4 Αλίκη Νικηφόρου (επιμέλεια), Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων, ό. π., σ.σ. 440, 448, 461, 462, 463.

5 Έλλη Γιωτοπούλου-Σισιλιάνου, Η Επτανησιακή Παιδεία στα χρόνια της ξενοκρατίας, στα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. ΙΕ', Κέρκυρα, 1970, σ. 106, Σπύρος Θεοτόκης, Η Εκπαίδευσις εν Επτανήσω (1453-1864), στα *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τ. Ε', Κέρκυρα, 1956, σ. 26.

Άρθρο 113: Η θρησκευτική λατρεία, η Εκπαίδευση, η Δημόσια Παιδεία, τα επιστημονικά φιλοσοφικά και καλλιτεχνικά κοινωφελή ιδρύματα, το εμπόριο και η ναυσιπλοΐα τελούν υπό την άμεση επιρροή και προστασία της Γερουσίας.

Άρθρο 114: Η Γερουσία διαιρείται σε τρία Υπουργεία, προκειμένου να ασκείται χρηστή διοίκηση προς όφελος των Επτανησίων πολιτών. Το δεύτερο Υπουργείο είναι αρμόδιο για τις Εσωτερικές Υποθέσεις και στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του συζητά και προτείνει θέματα και ζητήματα που αφορούν την Παιδεία και τη Δημόσια Εκπαίδευση.

Στο άρθρο 198 υλοποιείται το αμέριστο ενδιαφέρον της Πολιτείας για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση.⁶ Το ενδιαφέρον αυτό εκδηλώνεται με τη συνταγματική ρύθμιση ότι οι νόμοι και οι κανονισμοί για την πρωτοβάθμια εκπαίδευση από το 1810 και μετά θα έχουν ενιαίο χαρακτήρα και θα εφαρμόζονται ομοιόμορφα σε όλα τα νησιά στο ακέραιο. Κατ' εξαίρεση σε ορισμένα νησιά λόγω των τοπικών ιδιορρυθμιών, όπου κριθεί ότι υφίστανται, θα εφαρμόζονται και οι επιμέρους κοινοτικοί κανονισμοί.

Στο άρθρο 211 καθιερώνεται για πρώτη φορά η Ελληνική ως επίσημη γλώσσα του Έθνους. Ελληνική Παιδεία και γλώσσα είναι τα καθοριστικότερα σημεία της ελληνικότητας και της εθνικής συνείδησης του λαού των νησιών.⁷ Σύμφωνα με το συγκεκριμένο άρθρο αυτοί που θα εκλέγονται σε δημόσιο αξίωμα θα πρέπει να γνωρίζουν την κοινή ή άλλως δημώδη γλώσσα, ήτοι την ομιλούμενη, ενώ από το 1820 η γλώσσα αυτή θα χρησιμοποιείται αποκλειστικά σε όλες τις δημόσιες υπηρεσίες.⁸

Με την ανωτέρω συνταγματική επιταγή, η Επτάνησος Πολιτεία αποτελεί το πρώτο μετά την άλωση κράτος στο βαλκανικό χώρο με κυρίαρχη την ελληνική γλώσσα.⁹ Η διδασκαλία της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας της Πολιτείας και ακολούθως, η δημιουργία σχολείων έστω και στοιχειώδους εκπαίδευσης, θα ενίσχυαν της ανάπτυξη της Παιδείας ως εγγυημένου συνταγματικού αγαθού στο νέο κρατίδιο.

Ωστόσο, παρά τη συνταγματική κατοχύρωση και την υποχρέωση των δημοσίων υπαλλήλων να εκπαιδεύονται στην εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας, οι πλειονότητα των νόμων και των εγγράφων της διοίκησης εξακολουθούσαν, μάλλον κατά πρακτική συνήθεια, να εκδίδονται στην ιταλική γλώσσα μέχρι και το 1864. Αυτό συνέβαινε επειδή κατά το πλείστον και προπάντων στην άσκηση των διοικητικών λειτουργιών χρησιμοποιούσαν την ιταλική γλώσσα ως επίσημη και όχι αυτήν που μιλούσε ο επτανησιακός λαός.¹⁰

6 Εμμανουήλ Δρακάκης-Άννα Μάλλη (επιμέλεια), *Εν Αρχείοις. Ευρετήριο Εκπαιδευτικών Αρχείων, ΓΑΚ-Αρχεία Ν. Ηρακλείου, Ηράκλειο Κρήτης*, 2012, σ. 1. Το μέγιστο αυτό ενδιαφέρον για την καλή και επαρκή λειτουργία της πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης που κατοχυρώνεται στο άρθρο 198 του Συντάγματος του 1803, λογικά πρέπει να συνέβαλε στην επίσημη οργάνωση και της Δευτεροβάθμιας ή Μέσης Εκπαίδευσης, η οποία θεσπίστηκε σχετικά πρόωρα για τα τότε δεδομένα, με το από 31.12.1836 επί Αντιβασιλείας (τριτάξιο Ελληνικό Σχολείο και τετρατάξιο Γυμνάσιο).

7 Αντώνης Μανιτάκης, Η εξαρτημένη από διπλωματικές συμφωνίες μετάβαση από το "Παλιό, βενετικό καθεστώς" της διοικητικής αυτονομίας στην εθνική και δημοκρατική ενσωμάτωση, στον Τόμο *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων*, ό. π., σ. 25 και Δημήτριος Γ. Μεταλληνός, *Βρετανική Διπλωματία και Ορθόδοξη Εκκλησία στο Ιόνιο Κράτος*, εκδ. Φοινίκη, Κέρκυρα, 2013, σ. 25.

8 Για το κείμενο του άρθρου στην ελληνική απόδοση βλ. *Συνταγματικά Κείμενα Ιονίων Νήσων*, ό. π., σ. 462.

9 Σπυρίδων Πλουμίδης, Τα ανθρώπινα δικαιώματα της Επτανήσου Πολιτείας του 1803, στα *Πρακτικά του Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807), 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000)»*, επιμέλεια Γ. Ν. Μοσχόπουλος-Γ.Σ. Μπάλλας, Αργοστόλι, 2003, σ. σ. 258-259.

10 Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, *Ενδεχόμενα Υφολογικά Ευρήματα στην Κατάσταση της Επτανήσου Πολιτείας στα 1803 στα Πρακτικά Συνεδρίου Επτάνησος Πολιτεία 1800-1807*, Κέντρο Μελετών Ιονίου, Αθήνα, 2016, σσ. 308-309.

1ο Συμπληρωματικό Άρθρο μετά το άρθρο 212: ...Πρέπει ακόμη να διαφυλαχθεί ο θεσμός της πρωτοβάθμιας και κεντρικής Δημόσιας Εκπαίδευσης.

Της κατάθεσης προς ψήφιση του Συνταγματικού Κειμένου του 1803 προηγήθηκε η σχετική Εισηγητική Έκθεση, καλούμενη Αναφορά (*Rapporto*) από την αρμόδια Συντακτική Επιτροπή προς το Νομοθετικό Σώμα. Η Αναφορά είχε διαγγεσματικό χαρακτήρα πολιτικών αρχών και όριζε αυτά που υποχρεωτικά περιελάμβανε το υποστεγασμένο Σύνταγμα.¹¹ Αποτελείτο από 19 σημεία, εκ των οποίων το 19ο εστίαζε στην ανάγκη θεμελίωσης της Δημόσιας Εκπαίδευσης ως εξόδου από την αμάθεια και στην επαναφορά της ελληνικής γλώσσας (διαλέκτου) ως επίσημης γλώσσας της διακυβέρνησης και μέσο επικοινωνίας των ενεργών πολιτών.

IV. Η Συνταγματική κατοχύρωση της δημόσιας εκπαίδευσης και της ελληνικής γλώσσας στο Συνταγματικό Κείμενο του 1817

Ακολουθεί η συνταγματική θωράκιση της Δημόσιας Εκπαίδευσης και της ελληνικής γλώσσας στο επίσης εφαρμοσθέν Σύνταγμα του Ηνωμένου Κράτους των Ιονίων Νήσων του 1817 επί Αγγλοκρατίας. Το Συνταγματικό Κείμενο μεταφράστηκε από τον Πλάτωνα Πετρίδη, ο οποίος εννόησε την Ελληνική Γλώσσα ως μια μικτή γλωσσική ποικιλία, που περιείχε στοιχεία από τη νέα και από την αρχαία γλώσσα.¹²

Την ελληνική γλώσσα κατοχυρώνουν τα ακόλουθα άρθρα του Πρώτου Κεφαλαίου του ως άνω Συντάγματος:

Άρθρο 4: Γλώσσα καθιερωμένη του Κράτους είναι η Ελληνική. Διακηρύττεται ότι αποβαίνει άκρως περισπούδαστον όπως η Εθνική Γλώσσα κατασταθή ταχέως σε χρήση για τη σύνταξη όλων των διοικητικών πράξεων και των δικαστικών διαδικασιών και επιτέλους αναγνωρισθή ως η μόνη αποδεκτή σε όλα τα δημόσια έγγραφα.¹³

Άρθρο 6: ...Θα θεσπισθεί νόμος, ο οποίος θα αναγνωρίζει την Ελληνική ως μόνη γλώσσα του Κράτους και ουδεμία χρήση άλλης γλώσσας θα επιτρέπεται στις υποθέσεις εκτός από τη γλώσσα της προστάτιδος δυνάμεως, ήτοι την Αγγλική.

Άρθρο 23: Επειδή η Δημοσία Εκπαίδευσις παρίσταται συντελεστικωτάτη και είναι αναποχώριστος της ευημερίας και ευτυχίας παντός Κράτους,...εκ των κυριωτέρων καθηκόντων θα είναι και η πρόνοια εν πρώτοις περί συστάσεως Προπαιδευτικών Σχολείων, έπειτα δε και περί καθιδρύσεως Σπουδαστηρίου των παντός είδους Επιστημών, συμπεριλαμβανομένων της Φιλολογίας και Καλλιτεχνίας.

Ειδικά στη θέσπιση και διατύπωση του άρθρου 23, που αποτελεί τη συνταγματική θωράκιση και τον θεμέλιο λίθο για την ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας, ως πανεπιστημιακού ιδρύματος και προγόνου του Ιονίου Πανεπιστημίου, πρωτοστάτησε ενεργώντας δυναμικά και σταθερά ο Ελληνολάτρης Λόρδος *Guilford*, μέσω του Πρίγκιπα της Ουαλίας-Αντιβασιλέα Γεωργίου και

11 Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, ό.π., σσ. 308-309.

12 Peter Mackridge, Περί Βουλής και Γερουσίας: Ο Πλάτων Πετρίδης και η «νεοελληνική» μετάφραση του Ιονίου Συντάγματος του 1817, *Λόγος και Χρόνος στη Νεοελληνική Γραμματεία*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ρέθυμνο, 12-14 Απριλίου 2013, σσ. 157-164. Ο Πλάτων Πετρίδης, ο οποίος κατά την κρατούσα άποψη καταγόταν από τη Βόρειο Ήπειρο ή κατ' άλλους από την Κωνσταντινούπολη, από το 1814 και μετά, ήλθε και έζησε στην Κέρκυρα. Ο ίδιος απέδωσε στη μετάφραση, ο οποίος γνώριζε άριστα την αγγλική γλώσσα, μετέφρασε στην ελληνική από το αγγλικό κείμενο, το οποίο ήδη ήταν μεταφρασμένο από το πρωτότυπο ιταλικό.

13 Γεράσιμος Χυτήρης, *Η Ελληνική Γλώσσα στο Ιόνιον Κράτος*, εισαγωγή-επιμέλεια Θεοδόσης Πυλαρινός, Αναγνωστική Εταιρία Κερκύρας, Κέρκυρα, 2023, σ. 45. Ο συγγραφέας αποδίδει τη σύνταξη του άρθρου 4 του Συντάγματος του 1817 στον Εμμανουήλ Θεοτόκη, ο οποίος το 1816, επειδή η ελληνική ήταν παραγκωνισμένη ως γλώσσα, προέβη στη σύσταση εταιρίας με τίτλο «Εταιρία επί προαγωγή της ελληνικής γλώσσας εν Επτανήσω».

του Υπουργού Αποικιών Λόρδου *Bathurst* με την αμέριστη στήριξη επίσης του Ιωάννη Καποδίστρια.¹⁴ Ο *Guilford* ήταν πολύγλωσσος περιηγητής, λάτρης των κλασικών σπουδών και της κλασικής αρχαιότητας και οραματιστής της αναβίωσης της αρχαιοελληνικής παιδείας. Αναμφισβήτητη η ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας το 1824 καθιέρωσε τη χρήση της ελληνικής γλώσσας με τη δυναμική προσπάθεια και συμβολή ιδιαίτερα ορισμένων Καθηγητών, οι οποίοι δίδασκαν τα μαθήματά τους μόνον σε αυτήν και όχι στην ιταλική ή στην αγγλική.¹⁵ Αυτό συνέβαινε παρά την έντονη δυσφορία και των Άγγλων Αρμοστών και ιδιαίτερα του *Thomas Maitland* και του *Frederick Adam*. Η ελληνική γλώσσα, παρά τη συνταγματική της θωράκιση, αντιμετωπίστηκε από τους προστατοκατόχους ως πολέμια της πολιτικής τους για δύο λόγους:

1) Διότι ως στοιχείο της εθνικής συνείδησης συνένωνε τους πολίτες του ελληνικού επανασιακού κρατιδίου, συνάπτοντάς τους με την κλεινή αρχαιότητα και τη θρησκευτική Νέα Ρώμη και

2) Διότι καλλιεργούσε προσδοκίες και κατεδείκνυε οδούς για την επίτευξη της Ένωσης με την Ελλάδα.¹⁶

V. Η ενσωμάτωση επί τα βελτίω των διατάξεων περί παιδείας και δημόσιας εκπαίδευσης διατάξεων των Επτανησιακών-Ιονικών Συνταγμάτων στον σύγχρονο ελληνικό Συνταγματισμό

Ο καθοριστικός επηρεασμός και η αναμφισβήτητη συμβολή των Επτανησιακών Συνταγμάτων στον τομέα της εκπαίδευσης διαπιστώνεται ξεκάθαρα στις ανάλογες διατάξεις των Συνταγματικών Κειμένων του νέου Ελληνισμού, τα οποία εφαρμοσθήκαν, ως ακολούθως.

Το Σύνταγμα του 1844-Άρθρο 11:

Η Ανωτέρα Εκπαίδευση ενεργείται με δαπάνη του Κράτους.¹⁷ Στη Δημοτική Εκπαίδευση συντρέχει το Κράτος σύμφωνα με το μέτρο της ανάγκης των Δήμων της Χώρας.

Στο Σύνταγμα του 1844 στη διάταξη του άρθρου 11, το οποίο αναφέρεται σαφώς στη Δημόσια Εκπαίδευση, εξασφαλίζονται τα εξής:

1) Ο τρόπος χρηματοδότησης της Ανωτέρας Εκπαίδευσης, ο οποίος διενεργείται από το Κράτος, με αποκλειστική δαπάνη του και

2) Η δυνατότητα των Οργάνων Τοπικής Αυτοδιοίκησης και δη των Δήμων να μεριμνούν και να καθορίζουν τις ανάγκες της Δημοτικής Εκπαίδευσης, με το σύνολο των δαπανών να βαρύνει τους ίδιους τους Δήμους παράλληλα όμως και το Κράτος, το οποίο υποχρεούται να λαμβάνει μέρος σε αυτές και να ενισχύει το έργο των Δήμων.¹⁸

14 Νίκος Κουρκουμέλης, *Η Εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας*, Σύλλογος προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα, 2002, σσ. 156, 157.

15 Ελένη Αγγελομάτη-Τσουγκαράκη, *Η Ιόνιος Ακαδημία*, εκδόσεις Μ. Ρωμηός, Αθήνα, 1997, σ. 27.

16 Γεράσιμος Χυτήρης, *Η Ελληνική Γλώσσα στο Ιόνιον Κράτος*, ό.π., σ. 15. Ο Θεοδόσης Πυλαρινός, προλογίζοντας το βιβλίο, αναφέρει ότι για την περίοδο της Αγγλοκρατίας, οι ενέργειες προσωπικοτήτων και μάλιστα του Λόρδου Γκίλφορντ ήταν καθοριστικές. Η ίδρυση της Ιονίου Ακαδημίας «νομιμοποίησε» την ελληνική γλώσσα. Σπουδαίοι Καθηγητές του πρώτου ελληνικού Πανεπιστημίου όπως οι Σπυρίδων Δάνδολος, Αθανάσιος Πολίτης και Σπυρίδων Αρβανιτάκης, δίδαξαν αποκλειστικά στην ελληνική αντιμετωπίζοντας περιβάλλον φανερώς δυσαρέσκειας της Αρμοστείας.

17 Στο Σύνταγμα του 1844 και σε όλα τα επόμενα, όπου γίνεται αναφορά στο Κράτος, εννοείται η εκάστοτε Κυβέρνηση.

18 Αναστάσιος Τζανίμης, Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών (The Greek Review of Social Research)*, τ. 28, σσ. 354.

Το Σύνταγμα του 1864- Άρθρο 16:

Η Ανωτέρα Εκπαίδευση ενεργείται με δαπάνες του Κράτους. Στη Δημοτική Εκπαίδευση συντρέχει το Κράτος σύμφωνα με τις εκάστοτε ανάγκες του κάθε Δήμου.

Την ίδια διάταξη με το προηγούμενο Σύνταγμα του 1844 περιέχει και το Σύνταγμα της Ελλάδος της 17ης Νοεμβρίου 1864.

Το Σύνταγμα του 1911 στο άρθρο 16 καινοτομεί ως ακολούθως:

1) Η ανώτατη εποπτεία και η αποκλειστική μέριμνα του Κράτους επεκτείνονται σε όλες τις βαθμίδες της Δημόσιας Εκπαίδευσης.

2) Οι Δήμοι απαλλάσσονται πλέον από την υποχρέωση της πρόνοιας και της δαπάνης για τη στοιχειώδη ή άλλως δημοτική εκπαίδευση.

3) Η στοιχειώδης εκπαίδευση γίνεται πλέον υποχρεωτική για όλους τους πολίτες, οι οποίοι έχουν καθήκον να την αποκτήσουν και μάλιστα δωρεάν.¹⁹

Το Σύνταγμα του 1927 στα άρθρα 21 και 23 κάνει περαιτέρω τα ακόλουθα εξελικτικά βήματα. Άρθρο 21: (1) Κατοχυρώνεται η ελευθερία της Τέχνης και της Επιστήμης, καθώς και η διδασκαλία τους.²⁰ (2) Το Κράτος αναλαμβάνει την εποπτεία, που συνεπάγεται την προστασία και τη φροντίδα για την ανάπτυξη και εξάπλωσή τους.

Άρθρο 23: (1) Το Κράτος εποπτεύει αποκλειστικά τη δημόσια Εκπαίδευση. (2) Οι σχετικές δαπάνες βαρύνουν διαζευκτικά το Κράτος ή τους Οργανισμούς Τοπικής Αυτοδιοίκησης, δίδοντας τη δυνατότητα στην Τοπική Αυτοδιοίκηση να μεριμνά για την εκπαίδευση των πολιτών της κάθε τοπικής περιφέρειας. (3) Η στοιχειώδης εκπαίδευση είναι υποχρεωτική για όλους τους πολίτες και η παροχή της διενεργείται δωρεάν, άνευ ουδεμίας οικονομικής υποχρέωσής τους. (4) Σύμφωνα με ειδικό εκδιδόμενο νόμο τα χρόνια της υποχρεωτικής φοίτησης δεν μπορούν να είναι λιγότερα από έξι. (5) Δυνάμει ειδικού νόμου επίσης θα είναι δυνατόν να καταστεί υποχρεωτική η φοίτηση και σε έτερα σχολεία συμπληρωματικά σχολείων της στοιχειώδους εκπαίδευσης μέχρι του 18ου έτους της ηλικίας του εκπαιδευόμενου.²¹

Το Σύνταγμα του 1952 εξελίσσεται ακόμα περισσότερο στις διατάξεις του περί Παιδείας και Εκπαίδευσης στο άρθρο 16 ως εξής:

Γίνεται σαφής αναφορά στον σκοπό της Παιδείας και της Δημόσιας Εκπαίδευσης, με την επισήμανση ότι η διδασκαλία της στοιχειώδους και της μέσης Εκπαίδευσης αποσκοπεί στην ηθική και στην πνευματική αγωγή, καθώς και στην ανάπτυξη εθνικής συνείδησης των νέων ανθρώπων. Η πραγματοποίηση αυτού του σκοπού θα βασίζεται στις ιδεολογικές κατευθύνσεις του ελληνοχριστιανικού πολιτισμού. Καθιερώνεται συνταγματικά για πρώτη φορά η αυτοδιοίκηση των Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ήτοι των Δημοσίων Πανεπιστημίων, τα οποία θα τελούν υπό την εποπτεία του Κράτους. Επίσης θωρακίζεται η ιδιότητα των Καθηγητών ΑΕΙ ως δημοσίων υπαλλήλων.

Το Σύνταγμα του 1968 επί Δικτατορίας: Ακόμα και το Δικτατορικό Σύνταγμα του 1968 στο άρθρο 17 περιλαμβάνει πέντε παραγράφους για την Παιδεία, αντιγράφοντας εν πολλοίς το προηγούμενο Συνταγματικό Κείμενο του 1952 και μη τολμώντας να μεταβάλει το περιεχόμενό του. Μάλιστα τότε μάλλον προς εντυπωσιασμό ιδρύθηκε και το Εθνικόν Συμβούλιον Παιδείας.²²

19 Αναστάσιος Τζανίμης, Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση, ό.π., σ. 355

20 Στο Συνταγματικό Κείμενο του 1927 εισάγονται για πρώτη φορά οι έννοιες Τέχνη και Επιστήμη και γίνεται σαφής διαχωρισμός μεταξύ Τέχνης-Επιστήμης και Δημόσιας Εκπαίδευσης.

21 Αναστάσιος Τζανίμης, Τα Ελληνικά Συντάγματα και η Εκπαίδευση, ό.π., σσ. 355, 356.

22 Το Δικτατορικό Σύνταγμα της Χούντας των Πραξικοπηματιών ψηφίστηκε στις 29 Σεπτεμβρίου 1968 με νόθο δημοψήφισμα.

Το ισχύον Σύνταγμα του 1975-Οι διατάξεις του άρθρου 16 περί Τέχνης, Επιστήμης, Παιδείας, Δημόσιας Εκπαίδευσης:

Το ισχύον σήμερα Σύνταγμα του 1975 στο άρθρο 16, επιτάσσει τα ακόλουθα για την Τέχνη, την Επιστήμη, την Παιδεία και τη Δημόσια Εκπαίδευση:²³

1. Η Τέχνη, η Επιστήμη, η Έρευνα και η Διδασκαλία είναι ελεύθερες.

2. Η Παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους.

3. Τα έτη της υποχρεωτικής φοίτησης είναι εννέα.

4. Όλοι οι Έλληνες έχουν δικαίωμα δωρεάν παιδείας, σε όλες τις βαθμίδες της, στα κρατικά εκπαιδευτήρια.

5. Η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από ιδρύματα που αποτελούν Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου με πλήρη αυτοδιοίκηση, υπό την εποπτεία του Κράτους.

6. Οι καθηγητές των ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων είναι δημόσιοι λειτουργοί.

7. Η επαγγελματική και κάθε άλλη ειδική εκπαίδευση παρέχεται από το Κράτος και με σχολές ανώτερης βαθμίδας.

8. Νόμος ορίζει τις προϋποθέσεις και τους όρους χορήγησης άδειας για την ίδρυση και λειτουργία εκπαιδευτηρίων που δεν ανήκουν στο Κράτος.

Η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες απαγορεύεται.

9. Ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους.

Ερμηνεύοντας τις παραγράφους του ως άνω άρθρου, αποδέκτης των ελευθεριών που εγγυάται το άρθρο 6 του Συντάγματος είναι οι τρεις κύριες Εξουσίες-Λειτουργίες της Πολιτείας: Νομοθετική, Εκτελεστική, Δικαστική.²⁴

Σύμφωνα με έναν ορισμό επιστήμη είναι η προσπάθεια κατάκτησης τέλει, ακριβούς και ολοκληρωμένης γνώσης. Η έρευνα είναι η άσκηση, η επεξεργασία επιστημονικών πορισμάτων, ο εμπλουτισμός και η νέα σύνθεση. Η διδασκαλία είναι η δραστηριότητα μετάδοσης της τεκμηριωμένης γνώσης και η αλληλεπίδραση δασκάλου και μαθητή για εξαγωγή συμπερασμάτων. Το Κράτος έχει νομική υποχρέωση, που πηγάζει από το Σύνταγμα, να υποστηρίξει και να προωθή τις ως άνω δραστηριότητες με γνώμονα αξιολογικά κριτήρια και επιστημονική αριότητα.

Η ακαδημαϊκή ελευθερία, η οποία ασκείται σε ακαδημαϊκό status, αποτελεί έκφανση της ελευθερίας της έρευνας και της διδασκαλίας. Οι Καθηγητές και Διδάσκοντες των ΑΕΙ της χώρας μας εκ του Συντάγματος είναι Δημόσιοι Λειτουργοί, οι οποίοι στο πλαίσιο της νομιμότητας, της εντιμότητας και της εν γένει υπακοής στο Σύνταγμα, δεν δεσμεύονται ως προς λειτουργική τους ανεξαρτησία από ιεραρχικές ή υπηρεσιακές διαταγές, ελέγχους και οδηγίες.

Η παροχή της ανώτατης εκπαίδευσης ανήκει αποκλειστικά στο Κράτος και στα Νομικά Πρόσωπα Δημοσίου Δικαίου, ήτοι τα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα, που ιδρύονται από αυτό, αποκλειόμενης της ολικής ή έστω και της μερικής παραχώρησης σε ιδιώτες. Το δικαίωμα δωρεάν παιδείας εκτείνεται και στην ανώτατη εκπαίδευση, παρεχόμενη από τα ΑΕΙ.²⁵

23 Το Σύνταγμα του 1975 είναι το ισχύον Σύνταγμα κατόπιν των ακόλουθων τεσσάρων αναθεωρήσεών του: α) με το Β΄ Ψήφισμα της 6ης Μαρτίου 1986 της ΣΤ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων β) με το Ψήφισμα της 6ης Απριλίου 2001 της Ζ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, γ) με το Ψήφισμα της 27ης Μαΐου 2008 της Η΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων και δ) με το Ψήφισμα της 25ης Νοεμβρίου 2019 της Θ΄ Αναθεωρητικής Βουλής των Ελλήνων, που δημοσιεύθηκε στο Φ.Ε.Κ. 187/Α/28.11.2019).

24 Άρθρο 26 περί Συντάξεως της Πολιτείας Συντάγματος 1975, όπως σήμερα ισχύει.

25 Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, Νομική Βιβλιοθήκη, Αθήνα, 2017, σσ. 324, 337.

VI. Συμπεράσματα

Τα Συνταγματικά Κείμενα ως υπέρτατοι νόμοι, πρωτογενείς και πλέον αξιόπιστες πηγές πληροφόρησης, αποτελούν την πρώτη γραμμή τεκμηριωμένης νομικής γνώσης με νέες οπτικές και προοπτικές. Τα βασικά θεμελιώδη ανθρώπινα δικαιώματα προηγούνται στα Συντάγματα της Επτανήσου Πολιτείας. Η παιδεία και η δημόσια εκπαίδευση συναποτελούν θεμελιώδες κοινωνικό δικαίωμα και αγαθό. Η αρχική τους συνταγματική κατοχύρωση βρίσκεται στο Σύνταγμα του 1803 επί Επτανήσου Πολιτείας με παράλληλη κατοχύρωση της ελληνικής γλώσσας ως βασικού και απαραίτητου οχήματος για την απόκτησή τους. Η εφεξής συνταγματική πορεία είναι συνεχής και αδιάκοπη έως την ενσωμάτωση στον νέο ελληνικό Συνταγματισμό με αποκορύφωμα το Σύνταγμα του 1975.

Η συνταγματική προστασία του κοινωνικού δικαιώματος της παιδείας και της δημόσιας εκπαίδευσης αποτελεί βάθρο της πνευματικής υπόστασης του κάθε ανθρώπου, ο οποίος μέσα από αυτό λαμβάνει και συνθέτει πληροφορία με εξελικτική προοπτική, σηματοδότη ελευθερίας ιδεών, σκέψεων, πληροφόρησης, ασφάλειας και τεκμηριωμένης γνώσης του πολίτη και συνδεδετικό και συνεκτικό κρίκο με το θεμελιώδες ατομικό δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της ανθρώπινης προσωπικότητας.

Η κατάκτηση της ελευθερίας του Τύπου και η διάχυση της πληροφορίας στα Ιόνια Νησιά στα μέσα του 19^{ου} αιώνα

.....
Γιάννα Δημητρίου
.....

I. Εισαγωγή

Η παρούσα συμβολή λίγες ημέρες μετά την Παγκόσμια Ημέρα Ελευθεροτυπίας,¹ έχει τη σημασία της για να παρακολουθήσουμε τις συνθήκες υπό τις οποίες η ελευθεροτυπία εγκαθιδρύθηκε και λειτούργησε στο περιβάλλον των Ιόνιων Νησιών του 19^{ου} αιώνα. Μάλιστα, ήταν Μάιος του 1848 πριν από 176 χρόνια στις ίδιες περίπου ημερομηνίες, όταν η ελευθεροτυπία καθιερώθηκε με απόφαση της Ιονίου Βουλής.²

Το 1644 ο Τζον Μίλτον με την ομιλία του *Αρεοπαγίτικά*,³ ένα από τα πιο επιδραστικά κείμενα υπεράσπισης του δικαιώματος της ελευθερίας του λόγου, εξέφρασε τις αρχές που αποτέλεσαν τη βάση για την κατοχύρωση του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας. Σκοπός του ήταν η κατάργηση της προληπτικής λογοκρισίας, που εφαρμοζόταν έως τότε, προκειμένου να χορηγηθεί μια άδεια δημοσίευσης. Στα επόμενα χρόνια Διαφωτιστές, φιλόσοφοι, πολιτικοί προώθησαν την ελευθερία του Τύπου και τη δημοσιοποίηση των κοινοβουλευτικών συζητήσεων.⁴

II. Η τυπογραφία στα Ιόνια Νησιά

Οι ιστορικές συγκυρίες έφεραν τα Ιόνια Νησιά σε διαρκή επαφή με την Ευρώπη και τις πνευματικές εξελίξεις. Ο Τριαντάφυλλος Ροδόσταμος υπέβαλε αίτημα προς τους Γάλλους Δημοκρατικούς, την επόμενη της άφιξής τους στην Κέρκυρα, για ίδρυση τυπογραφείου. Αυτό το αίτημα αναδεικνύει την ιδεολογική προετοιμασία από τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό και τη Γαλλική Επανάσταση, η οποία απέδιδε ιδιαίτερη βαρύτητα στον Τύπο ως όργανο έκφρασης αλλά και διαμόρφωσης της κοινής γνώμης.⁵ Οι Δημοκρατικοί Γάλλοι πράγματι ίδρυσαν Τυπογραφείο⁶ στην Κέρκυρα και ο εξοπλισμός του ήρθε τον Φεβρουάριο του 1798. Μπορεί κύριος στόχος να ήταν

1 Στις 3 Μαΐου εορτάζεται η Παγκόσμια Ημέρα Ελευθεροτυπίας, που καθιερώθηκε με πρωτοβουλία της Παγκόσμιας Ένωσης Εφημερίδων το 1993, για να υπενθυμίζει τη σπουδαιότητα της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων της ελευθερίας της έκφρασης και της ελευθερίας του Τύπου, σύμφωνα με το άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα 1948.

2 Απόφαση Ιονίου Γερουσίας 22-5-1848. Δημοσίευση στη *Gazzetta*, 203/18-11-1848, σσ. 26-43.

3 *Αρεοπαγίτικά: Μια ομιλία του κ. Τζον Μίλτον προς το Κοινοβούλιο της Αγγλίας για την ελευθερία της έκδοσης χωρίς άδειες (Areopagitica: A speech of Mr. John Milton for the liberty of unlicensed printing to the Parliament of England)*. Η ομιλία με σαφείς αρχαιοελληνικές και βιβλικές αναφορές τυπώθηκε άμεσα και κυκλοφόρησε στις 23-11-1644 διότι στόχος ήταν η υπεράσπιση της ελευθερίας του Τύπου και η μαζική κυκλοφορία στους πολίτες υπό τη μορφή φυλλαδίου.

4 Όπως ο Locke και αργότερα οι John Horne Tooke και John Wilkes κ.ά. Κατά τη βικτωριανή εποχή στη Μεγάλη Βρετανία ο Τύπος απέκτησε μεγάλη επιρροή και σαφέστερη πολιτική χροιά. Ο John Stuart Mill το 1867 με το βιβλίο του *On Liberty* προσέγγισε το ζήτημα υπό την έποψη του ωφελιμισμού του 19^{ου} αιώνα με το επιχείρημα ότι η φίμωση της άποψης έστω και ενός ατόμου μπορεί να ισοδυναμεί με φίμωση της αλήθειας.

5 Η ίδρυσή του εναρμονιζόταν με την ιδεολογία της Γαλλικής Επανάστασης, τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη, και την πολιτική των Δημοκρατικών Γάλλων και του Ναπολέοντα.

6 Διάταγμα 7-11-1797.

η εξυπηρέτηση της διοίκησης και η προπαγάνδα των γαλλικών ιδεών,⁷ ωστόσο υπήρξε ένα από τα πρώτα τυπογραφεία που λειτούργησαν στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης.⁸

Άμεσα οι Ιόνιοι διανοούμενοι της εποχής προχώρησαν στην έκδοση εφημερίδων, όπως η *Gazzetta Urbana* (1802), ο *Monitore Settinsulare* (1803), και άλλες.⁹ Επίσης, η ελληνική γλώσσα χρησιμοποιήθηκε αρκετά στα έντυπα που τυπώθηκαν.¹⁰

III. Το Ιόνιο Κράτος (1815-1864) και η ελευθεροτυπία

Το Τυπογραφείο συνέχισε τη λειτουργία του και την περίοδο της βρετανικής προστασίας. Από το 1815 εκδιδόταν εκεί η Ιόνιος Εφημερίς «*Gazzetta Ionica*»,¹¹ η οποία αργότερα (από το 1818) έφερε τον τίτλο *Gazzetta Ufficiale degli Stati Uniti delle Isole Ionie*. Η *Gazzetta*, η Επίσημη Εφημερίδα, υπήρξε ο κύριος φορέας διάχυσης πληροφορίας και διατήρησε την αποκλειστικότητα στην έντυπη ενημέρωση του Ιονίου Κράτους ως το 1849. Κύρια γλώσσα ήταν η ιταλική (με ορισμένες μόνο ειδήσεις, προκηρύξεις στην ελληνική). Το εύρος της ειδησεογραφίας που καλύπτει διαγράφει με ανάγλυφο τρόπο την εποχή και όλες τις εξελίξεις διεθνείς και εσωτερικές.

Η εφημερίδα περιείχε εξωτερικές ειδήσεις από όλα τα σημεία του πλανήτη, εσωτερικές ειδήσεις, δηλοποιήσεις, νομοθεσία, δικαστικές αποφάσεις, αφίσες και αναχωρήσεις πλοίων και επιβατών, μετεωρολογία, γιορτές και επετείους και πολλά άλλα. Εκτός αυτών, η εφημερίδα ενημέρωνε για την κίνηση των ιδεών και τις νέες εκδόσεις με προτάσεις βιβλίων στους αναγνώστες, όπως για όλες τις εφημερίδες που κυκλοφορούσαν στην Ευρώπη και την πολιτική τους τοποθέτηση. Και σε συνάρτηση με αυτά πρότεινε την ίδρυση αναγνωστηρίων για βελτίωση της δυνατότητας ανάγνωσης και αύξηση των αναγνωσμάτων.

Με την έλευση των Άγγλων και την εγκαθίδρυση του προτεκτοράτου συνεχίστηκε η σύσταση εταιρειών, λεσχών και αναγνωστηρίων που είχε ξεκινήσει από την εποχή των Γάλλων Δημοκρατικών – για την προώθηση των επαναστατικών ιδεών – με τη διαφορά ότι οι λέσχες και οι εταιρείες πλέον πρόβαλαν περισσότερο τον μορφωτικό πνευματικό χαρακτήρα τους.¹²

Συνεπώς οι Ιόνιοι διανοούμενοι γνώριζαν τις εξελίξεις. Σε κάθε ευκαιρία ανέλαβαν το έργο της ενημέρωσης και της προώθησης των ζητημάτων που τους απασχολούσαν.

Δεν μπορούσαν ακόμη να εκδώσουν εφημερίδες, αλλά άρχισαν να εκδίδουν περιοδικά ποι-

7 Γιώργος Δ. Μπώκος, «Τυπογραφία μονόφυλλων: Η ολοκλήρωση ενός τυπικού διοικητικού εργαλείου επικοινωνίας στα νησιά του Ιονίου», Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807): τα μείζονα ιστορικά ζητήματα, Γ. Α. Κ.–Αρχαία Ν. Κέρκυρας, Κέρκυρα 2001, σσ. 104-115. Τυπολογικά το τυπογραφείο εντασσόταν στα διοικητικά τυπογραφεία με κύριο σκοπό την κάλυψη των επικοινωνιακών αναγκών της διοίκησης.

8 Επειδή λειτούργησε μεικτά ως εργολαβική ανάθεση δημόσιας υπηρεσίας, παρείχε στον ανάδοχο τυπογράφο τη δυνατότητα να αναλαμβάνει ιδιωτικές τυπογραφικές εργασίες. Οπότε, τυπώθηκαν σε αυτό και άλλα έντυπα εθνικού ενδιαφέροντος.

9 Επίσης ο *Mercurio Letterario* (Ερμής ο Λόγιος) το 1805 από τον Εμμανουήλ Θεοτόκη, ο *Monitore Corcirese* (1808) που θα μετονομαστεί (1810) σε *Monitore Ionio/Moniteur Ionien* (Ιόνιος Μηνύτωρ), *L'anno* (Ο χρόνος), *L'Ape* (Η Μέλισσα). Παναγιώτης Χιώτης, Ιστορικά Απομνημονεύματα Επτανήσου, τ. 6, Τυπογραφείου ο «Φώσκολος», Ζάκυνθος 1887, σσ. 218, 235.

10 Οι Γάλλοι έδωσαν ιδιαίτερη σημασία στη διάδοση των ιδεών τους μέσω της χρήσης της γλώσσας και ο μεταφραστής της ελληνικής αμειβόταν αρκετά καλά. Η ιταλική χρησιμοποιήθηκε στο 50% των εντύπων και η ελληνική στο 43,4% ενώ η γαλλική στο 6,5% και η αγγλική 0,1%. Γιώργος Δ. Μπώκος, Τα μονόφυλλα του κερκυραϊκού τυπογραφείου κατά την περίοδο της γαλλικής κυριαρχίας στα Επτάνησα (1797-1799, 1807-1814), Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Κέρκυρα, 1998, σσ. 54-55.

11 Φύλλα της *Gazzetta Ionica* και της Ιωνικής Εφημερίδος (στην ελληνική) όπως και της διαδόχου *Gazzetta Ufficiale degli Stati Uniti delle Isole Ionie* έχουν ψηφιοποιηθεί από τη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων.

12 Όπως η *Εταιρεία για την προαγωγή της ελληνικής γλώσσας* (1816). *Gazzetta*, 117/21-9-1816, σσ. 5-6.

κίλης ύλης, όπως η *Ιόνιος Ανθολογία* από τον Ιανουάριο 1834 έως τον Ιανουάριο 1835¹³. Αυτό ήταν και το πρώτο περιοδικό αυτού του είδους στον ελλαδικό χώρο.¹⁴ Στο προλογικό του σημείωμα, μάλιστα, εγκωμιαζόταν η αναγνωστική συνήθεια και αναγνωριζόταν η χρησιμότητα όλων των εκφάνσεων του γραπτού λόγου προκειμένου οι άνθρωποι να εκφράσουν τις ιδέες τους.¹⁵

Συνεπώς, όταν έφτασε ο λόρδος John Colborne, βαρόνος του Seaton το 1843¹⁶, ως νέος Αρμοστής, υπήρχε ήδη ένα αναγνωστικό κοινό οργανωμένο σε εταιρείες και αναγνωστήρια (όπως η Αναγνωστική Εταιρία Κέρκυρας, που ιδρύθηκε το 1836). Το κοινό αυτό ήταν ενημερωμένο από τα διάφορα έντυπα και βιβλία που αποτελούσαν τα αναγνώσματά του. Ήταν, όμως, και ώριμο συγγραφικά να εκφράσει τις ιδέες και τις απόψεις του. Η πολιτική σκέψη επηρεαζόταν από τις δημοκρατικές ιδέες των επαναστάσεων του 1789 και του 1848 και το ιταλικό Risorgimento.¹⁷

Η φιλελεύθερη μεταρρύθμιση (1843-1849), σε μια εποχή που η Ευρώπη ταρασσόταν από την Επανάσταση του 1848, επέτρεψε την ίδρυση τυπογραφείων και προχώρησε στην παραχώρηση δικαιώματος ελευθεροτυπίας. Εξάλλου, ήδη οι Ιόνιοι είχαν τη δυνατότητα να προμηθευτούν έντυπα από την Ιταλία ή το Ελλαδικό Βασίλειο ή ακόμη και να τυπώσουν κείμενα στη Μάλτα τα οποία θα κυκλοφορούσαν λίγες μέρες αργότερα στην Κέρκυρα.¹⁸

IV. Το θεσμικό πλαίσιο

Οι σχετικές διεργασίες, στις οποίες πρωτοστάτησαν οι φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές, ορισμένοι εκ των οποίων ήταν μέλη της Αναγνωστικής Εταιρείας,¹⁹ είχαν ως αποτέλεσμα η *Ιόνιος Βουλή* στις 17-5-1848 να ψηφίσει τον νόμο *περί Τύπου*.

Τι σήμαινε αυτό; Ότι καταργήθηκε το άρθρο του Συντάγματος του 1817 περί των περιορι-

13 *Gazzetta*, 164/15-2-1834, σ. 7. Η *Ανθολογία* δεχόταν συγγράμματα γενικού και ποικίλου ενδιαφέροντος με στόχο την ευρεία απήχηση στο κοινό.

14 Θεοδόσης Πυλαρινός, «*Ιόνιος Ανθολογία*», Λουκία Δρούλια—Γιούλα Κουτσοπανάγου (επιμ.), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου, 1784-1974*, ΕΙΕ/ΙΝΕ, Αθήνα 2008, τ. 2^{ος}, σ. 456. J.G. Cochrane (ed.) *The Foreign Quarterly Review*, v. 13, ART.X, *Ionian Anthology & c*, No 1, Corfu January, 1834. 8vo. pp. 442-444.

15 *Ιόνιος Ανθολογία* τχ. 1 (1834) Επίσης Φιλολογική Επιτροπή (1833) εξέδιδε το δίγλωσσο (ελληνοϊταλικό περιοδικό *Τετραφάρδιος Αποθήκη, που με εκλαϊκευμένα άρθρα αντέγραφε το αγγλικό Penny Magazine* κατά το 1835. Δημήτρης Αρβανιτάκης (επιμ.), Ανδρέας Μουστοξύδης—Αιμίλιος Τυπάλδος *Αλληλογραφία (1822-1860)*, Μουσείο Μπενάκη—Κότινος, Αθήνα 2005, σ. 305. Η κυκλοφορία του, όπως και αυτή της *Ιονίου Ανθολογίας* εντασσόταν πιθανότατα στο πλαίσιο της προοδευτικής πολιτικής του Nugent. Και ο Francesco Orioli *εξέδωσε περιοδικό με τίτλο Spighe e Paglie με ποικίλη ύλη, επιστημονική και φιλολογική*. *Gazzetta*, αρ. φ. 678/ 23-12-1843, σ. 11. *Gazzetta*, αρ. φ. 13/ 2-4-1844, σ. 11.

16 John Colborne, 1^{ος} Βαρόνος Seaton (1778-1863, Αρμοστής: 1843-1849).

17 Ο Seaton ήταν φιλελεύθερος και προοδευτικός, εξέφραζε τις νέες τάσεις της βρετανικής πολιτικής και διέβλεπε ότι οι μεταρρυθμίσεις - ίδρυση ιδιωτικών τυπογραφείων, είσοδος ελληνικών εφημερίδων, ίδρυση λεσχών (club houses) - θα κέρδιζαν την αστική τάξη και θα την καθιστούσαν πιο θετική συνεργάτιδα της Προστασίας. Παναγιώτης Χιώτης, *Ιστορία του Ιονίου Κράτους από συστάσεως αυτού μέχρις Ενώσεως (ΕΤΗ 1815-1864)*, Τυπογραφείον Η Επτάνησος Χρήστου Σ. Χιώτου, Ζάκυνθος 1877, τ. Β', σσ. 131-134.

18 *Gazzetta*, 177/20-5-1848, σσ. 22-23. Η ομιλία του Ιππότη Αλέξανδρου Δαμασκηνού, Προέδρου της Νομοθετικής Συνέλευσης, τόνιζε τη σπουδαιότητα του δικαιώματος της ελευθεροτυπίας και απέδιδε ευχαριστίες στη Βασίλισσα και στον Ύπατο Αρμοστή για την παραχώρηση του. «Η νομοθετική συνέλευσις αισθάνεται όλην την σπουδαιότητα της Συνταγματικής μεταρρυθμίσεως ένεκα της οποίας η Ύμετέρα Εξοχότης ευηρεστήθη να την συγκαλέση εκτάκτως. Η Ελευθεροτυπία, ουσιώδης εις το σύστημα αντιπροσωπευτικής Κυβερνήσεως, είναι δώρον πολύτιμον το οποίον θέλει δεχθή μετ' ενθουσιασμού υπό των Κατοίκων των Ιονίων Νήσων. [...] Τούτο είναι δικαίωμα σπουδαιότατον, και το οποίον οι Αντιπρόσωποι του Ιονίου Λαού θέλουν εξασκήσει αρμοδίως. [...]»

19 *Gazzetta*, 171/8-4-1848, σσ. 16-17. Νίκος Καραπιδάκης, «*Ιόνια Νησιά 1815-1864. Προστασία, το πρόσημα της Αγγλοκρατίας*», *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. 4^{ος}, σσ. 265-284. Π. Χιώτης, *Ιστορία...*, τ. Β', σσ. 134-136. Συμπό-

σμών του Τύπου, καθιερώθηκε η ελευθεροτυπία στο πλαίσιο που όριζαν οι νόμοι και καταργήθηκε η προληπτική λογοκρισία. Ο νόμος περί Τύπου περιελάμβανε επίσης την ίδρυση Δικαστηρίου Ορκωτών (Ορκοδικείο) με αποκλειστική αρμοδιότητα τα αδικήματα περί Τύπου.²⁰

σιο Αναγνωστικής Εταιρίας προς τιμήν του Αρμοστή (4-4-1848) όπου φιλελεύθεροι μεταρρυθμιστές μέλη της Αναγνωστικής υπέβαλαν αναφορά για συνταγματικές μεταρρυθμίσεις.

- 20 Σχετικά με τον νόμο περί Τύπου και συστάσεως Ορκοδικείου *Gazzetta*, 203/18-11-1848, σσ. 26-43. Κατάλογος των πρώτων ορκωτών μελών στην *Gazzetta*, 205/2-12-1848, σσ. 23-25. Δεν είναι τυχαίο ότι στο ίδιο φύλλο (σσ. 23-25) δημοσιεύτηκε Πράξη ΞΖ' (67^η) της Γερουσίας (3^η συνάθροιση έκτακτη Η' Γερουσίας) με τροπολογίες στο κεφ. 5 του Ποινικού Κώδικα περί ύβρεων. Υπό την έννοια της ύβρεως περιλαμβάνει τη δυσφήμιση, τον εξονειδισμό και την υβριστική εκμυστήρευση. Ένοχος δυσφήμισης είναι αυτός που είτε σε δημόσιο χώρο είτε σε δημόσια συζήτηση είτε με σύγγραμμα τυπωμένο ή μη τυπωμένο, τοιχοκολλημένο, ή προς πώληση, ή διαμοιρασμένο φανερά ή κρυφά, προσάπτει σε άτομο ή Σώμα (συλλογικό όργανο) γεγονότα ακριβή που επιφέρουν την ποινική καταδίωξη του ατόμου εναντίον του οποίου αναφέρονται ή γεγονότα ακριβή τα οποία αν και δεν συνιστούν αδίκημα ωστόσο μειώνουν και καταστρέφουν την καλή φήμη και την υπόληψη προς το άτομο ή το Σώμα. [...] Ο εξονειδισμός μπορεί να διαπραχθεί είτε δια λόγου, είτε δια συγγραμμάτων τυπωμένων ή μη τυπωμένων, είτε δια χειρονομιών, ζωγραφιών ή άλλων συμβόλων και επιπλέον δια απειλής ή βιαιοπραγίας. [...] Ο νόμος περί Τύπου αποτέλεσε την Πράξη ΞΗ' (68^η) της ίδιας Γερουσίας. *Μέρος Α Τίτλος Α Γενικές διατάξεις*. Όποιος επιθυμεί να συστήσει τυπογραφείο απευθύνεται με απλή αίτηση στο Υπαρχείο του νησιού όπου κατοικεί και δηλώνει και το όνομα της Τυπογραφίας. Μετά την αίτηση, ο Γραμματέας του Υπαρχείου δίνει σε απλό χαρτί το πιστοποιητικό. Τα εργαλεία και τα υπόλοιπα αναγκαία υλικά που θα εισαχθούν από άλλη χώρα θα είναι χωρίς δασμό. Κάθε εφημερίδα και πολιτικό περιοδικό σύγγραμμα έχει υπεύθυνο εκδότη, το όνομα του οποίου αναφέρεται σε κάθε φύλλο. [...] Σχετικά με την ευθύνη σε περίπτωση αδικήματος πρώτος υπεύθυνος είναι ο συγγραφέας εκτός αν αποδείξει ότι δεν έλαβε μέρος στη δημοσίευση, ακολουθεί ο εκδότης εκτός αν αποδείξει ποιος είναι ο συγγραφέας και τρίτος ο τυπογράφος εκτός αν αποδείξει ποιος είναι ο εκδότης ή ο συγγραφέας. Τελευταίος είναι αυτός που κάνει τον διαμοιρασμό ή έκανε την παραγγελία [...]. *Μέρος Α Τίτλος Β Προϋποθέσεις για τη θέση του εκδότη*. Ο υπεύθυνος εκδότης πρέπει να είναι πολιτογραφημένος Ιόνιος και να έχει συμπληρώσει το 25^ο έτος ηλικίας. Αποκλείονται όσοι δεν έχουν πολιτικά δικαιώματα, όσοι εργάζονται ως μισθωτοί σε κάποιον άλλον ή είναι υπηρέτες, όσοι έχουν τιμωρηθεί για κακούργημα ή για κλοπή ή απάτη. [...] Ο υπεύθυνος εκδότης υποχρεούται να παραδί-δει στον Δημόσιο Συνήγορο του νησιού όπου είναι η έδρα της εφημερίδας ή του περιοδικού αντίγραφο με ιδιόχειρη υπογραφή και ημερομηνία παράδοσης. [...] Στην περίπτωση που γίνει λάθος σε πληροφορίες περί δημοσί-ων πράξεων ο εκδότης οφείλει να το διορθώσει στο αμέσως επόμενο φύλλο δωρεάν. Επίσης δωρεάν καταχωρεί κείμενο απάντηση ιδιώτη που έχει υβρισθεί προσωπικά. [...] Η τύπωση αυτή είναι απόλυτα δεσμευτική για τον εκδότη. Επίσης από όλα τα συγγράμματα που τυπώνονται στο Ιόνιο Κράτος, ο τυπογράφος, ο εκδότης ή ο ενδι-αφερόμενος οφείλει να καταθέτει ένα αντίγραφο στη Δημόσια Βιβλιοθήκη. *Μέρος Α Τίτλος Γ Διατάξεις αναφορι-κά με τις παραβάσεις*. Επιβάλλεται πρόστιμο από 10–100 σελίνια στον τυπογράφο που εκτυπώνει χωρίς να λάβει άδεια και κράτηση μέχρι 10 ημέρες. Σε περίπτωση υποτροπής η τυπογραφείο κλείνει, κατάσχονται τα έντυπα και όλα τα εργαλεία του τυπογραφείου πλειστηριάζονται και τα έσοδα διατίθενται σε ένα φιλανθρωπικό ίδρυ-μα του νησιού. [...] *Μέρος Β Τίτλος Α Διαδικασία αδικημάτων του Τύπου και σχετική αρμοδιότητα*. [...] Τα αδικήμα-τα του Τύπου υπόκεινται στην αρμοδιότητα Δικαστηρίου Ορκωτών. Προεδρεύει αυτού ένας τακτικός Πρόεδρος των Δικαστηρίων. Απλές πειθαρχικές παραβάσεις δικάζονται από την Επανορθωτική Αρχή (Magistrato Correzio-nale). *Μέρος Β Τίτλος Β. Τα αδικήματα του Τύπου*. Πρόκληση δια του Τύπου σε πράξεις κακούργηματικές ή από-πειρες εγκλήματος. Αν η πράξη δεν τελεστεί δεν λαμβάνεται υπόψη ως αδίκημα. Η πρόκληση ρητώς και σαφώς με άρθρα σε πράξεις ανυπακοής προς τον νόμο (από α' μέχρι β' βαθμού δημόσια έργα). Ύβρις κατά δημοσίων υπαλλήλων καταδιώκεται και τιμωρείται ανάλογα με την ύβριν προς ιδιώτες. Ωστόσο στην περίπτωση ύβρεως σε βάρος δημοσίων υπαλλήλων η δίωξη είναι αυτεπάγγελτη (Ex Officio). *Μέρος Γ Τίτλος Α. Περί των Ορκωτών (ju-rors, giurati)*. Σε κάθε νησί ορίζεται η σύσταση Δικαστηρίου Ορκωτών που θα ασχολείται αποκλειστικά με τα αδι-κήματα περί του Τύπου. [...] Τα Επχώρια Συμβούλια με ευθύνη τους καταρτίζουν κατάλογο Ορκωτών, ο οποίος θα αναθεωρείται κάθε χρόνο. Αριθμός Ορκωτών ανά νησί: Κέρκυρα 120, Κεφαλονιά 120, Ζάκυνθος 100, Αγία Μαύρα 60, κάθε ένα από τα μικρότερα νησιά 36. Αφού καταρτιστούν οι κατάλογοι δημοσιοποιούνται και δίνεται περιθώριο ενστάσεων 15 ημερών. Μετά την προθεσμία οι κατάλογοι παραδίνονται από τον Ύπαρχο στους Προ-έδρους των Δικαστηρίων οι οποίοι παρουσία του Δημόσιου Δικηγόρου θέτουν τα ονόματα σε κάλλη και κληρω-νουν 90 για την Κέρκυρα και την Κεφαλονιά, 75 για τη Ζάκυνθο, 30 για την Αγία Μαύρα και 18 για κάθε ένα από τα μικρότερα νησιά. Από τους 90 κληρωθέντες για την Κέρκυρα 30 υπηρετούν το πρώτο τρίμηνο, 30 το δεύτε-ρο και 30 το τρίτο και όσων τα ονόματα έμειναν στην κάλλη το τελευταίο τρίμηνο. Ανάλογα λειτουργεί το ίδιο

Οι Ορκωτοί έπρεπε να έχουν συμπληρώσει το 25^ο έτος ηλικίας, να έχουν πολιτικά δικαιώματα, να περιλαμβάνονται στους εκλογικούς καταλόγους ή να είναι αξιοσέβαστοι και αποδεκτοί κοινωνικά (στην περίπτωση που δεν περιλαμβάνονταν σε αυτούς). Δεν έπρεπε να κατέχουν δημόσια θέση ή να είναι ιερείς. Οι κατάλογοι Ορκωτών καταρτιζόνταν από ειδική Επιτροπή με την ευθύνη του Επιχώριου Συμβουλίου, μεταφέρονταν από τον Ύπαρχο στους Προέδρους των Δικαστηρίων και από αυτούς επιλέγονταν με κλήρωση ορισμένοι για κάθε τριμηνία.

Στους καταλόγους Ορκωτών συμπεριελήφθησαν σημαντικά πρόσωπα των τοπικών κοινωνιών.

V. Ένα παράδειγμα εφαρμογής του νόμου

Μια σημαντική μαρτυρία εφαρμογής του νόμου από το αρχείο του Κακουργιοδικείου²¹ έχουμε όταν ο Ιωάννης Μέξας (Mexa Giovanni), υπάλληλος Τελωνείου, κατηγορεί τον Σπυρίδωνα Κάλλο (Kallos Spiridione), εκδότη του εντύπου *Il Sacco d'Esopo*, για Δυσφήμιση δια του Τύπου (Reato di diffamazione per mezzo della Stampa commesso in danno del Sig^l Giovanni Mexa pubblico impiegato nel Ufficio della Dogana di Corfù). Ο εκδότης κατηγορείται ότι στο άρθρο του με τίτλο «Doganel ed Abuseo» στο 10^ο φύλλο του 1849, χωρίς βέβαια να τον κατονομάζει, ωστόσο φωτογραφίζει τον Ιωάννη Μέξα ως διεφθαρμένο υπάλληλο που χρηματίζεται. Το αρχικό κατηγορητήριο – atto di accusa – φέρει ημερομηνία 15 Αυγούστου 1849. Ο Κάλλος ζήτησε να γίνει μετάφραση στην ελληνική, όπως προέβλεπε ο νόμος, οπότε υπάρχει και μεταφρασμένο.

Ο εκδότης επίσης κατηγορείται διότι το άρθρο είναι ανυπόγραφο και οφείλει να δημοσιο-

---

σχήμα και στα άλλα νησιά. Στα μικρότερα νησιά οι κληρωθέντες υπηρετούν ανά εξάμηνο. Οι κατάλογοι με τα ονόματα των ορκωτών ανά τρίμηνο ή εξάμηνο δημοσιοποιούνται προς γνώση του κοινού. Αντίγραφο στέλνεται στον Γραμματέα της Βουλής, στον Εισαγγελέα της Κυβερνήσεως (Procurator General / Procuratore Generale) και στον Δημόσιο Δικηγόρο (Advocate Fiscal / Avvocato Fiscale) και τυπώνονται και στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως. *Μέρος Γ Τίτλος Β Σχηματισμός και σύγκληση Δικαστηρίου Ορκωτών.* Απαιτούνται 10 ορκωτοί εκ των οποίων οι 2 αναπληρωματικοί. [...] Την ορισμένη προς συζήτηση ημέρα καλούνται ονομαστικά οι Ορκωτοί και τα ονόματα των παρόντων τίθενται σε κάλη. Ο κατηγορούμενος και ο Δημόσιος Συνήγορος έχουν δικαίωμα να ζητήσουν αιτιολογημένα την απόρριψη ορισμένων Ορκωτών. Μετά την εξαγωγή των ονομάτων οι οκτώ συγκροτούν το Δικαστήριο των Ορκωτών και οι δύο μένουν αναπληρωματικοί. [...] *Μέρος Γ Τίτλος Γ Προκαταρκτική εξέταση, συζήτηση και καθήκοντα Προέδρου.* Η ανάκριση και η υπεράσπιση διεξάγονται όπως σε όλα τα κακουργήματα. Οι Ορκωτοί κάθονται στη θέση τους χωριστά από το κοινό, τους αντιδίκους και τους δικηγόρους. Ο Ορκωτός του οποίου το όνομα βγει πρώτο από την κάλη επιλέγει τον αρχηγό του σώματος εκτός και αν με τη συναίνεσή του τα μέλη επιλέξουν άλλον. Αν για νόμιμο λόγο αναβληθεί η δίκη σχηματίζεται νέος κατάλογος και νέο σώμα Ορκωτών για τη δίκη. Ο Πρόεδρος απευθύνεται στους Ορκωτούς και τους ορκίζει στην ελληνική γλώσσα να ασκήσουν με ευσυνειδησία τα καθήκοντά τους χωρίς να επηρεάζονται από πάθη ή φόβο. [...] Οι Ορκωτοί δεν προσδιορίζουν ποινή αλλά να κρίνουν μόνο αν ο κατηγορούμενος είναι ένοχος. Μετά την ανάγνωση συσκέπτονται και απαγορεύεται να τους διακόψουν. Ο αρχηγός ρωτά τον καθένα για τη γνώμη του αν το ενοχοποιηθέν σύγγραμμα περιέχει ή όχι το συγκεκριμένο αδίκημα και αν ο κατηγορούμενος κρίνεται υπεύθυνος για το αδίκημα. Η απόφαση λαμβάνεται κατά πλειοψηφία και επιστρέφουν στην αίθουσα της ακροαματικής διαδικασίας. Εκεί ο αρχηγός ανακοινώνει την απόφαση του σώματος και αμέσως υπογράφει την ετυμηγορία και τη διαβιβάζει στον Πρόεδρο παρουσία των Ορκωτών. Η ετυμηγορία τους είναι οριστική και αμετάκλητη. *Μέρος Γ Τίτλος Δ Οι αποφάσεις για τα αδικήματα περί Τύπου.* Η απόφαση διαβάζεται παρουσία του κατηγορούμενου. Στην περίπτωση που κριθεί αθώος αφήνεται ελεύθερος ή απαλλάσσεται από την εγγύηση και δεν μπορεί να κατηγορηθεί εκ νέου για το ίδιο αδίκημα. Όταν ο κατηγορούμενος κριθεί ένοχος ο Πρόεδρος των Δικαστηρίων καλεί τον Δημόσιο Συνήγορο και τους συνηγόρους των δύο αντιδίκων να συζητήσουν για την ποινή. Η απόφαση του Δικαστηρίου περί της ποινής και του προσδιορισμού της υπόκειται όπως και κάθε άλλη ποινική απόφαση σε αναθεώρηση με βάση τον Κώδικα Ποινικής Δικονομίας. [...] Κάθε αντίθετος νόμος ακυρώνεται. Ο νόμος θα δημοσιευτεί και θα έχει κύρος με την επικύρωση της Βασίλισσας.

21 Σειρά Κακουργιοδικείο (Corte Criminale) Φάκελος 34, υποφάκελος 10, αριθ. Δικογραφίας 108 έτος 1849.

ποιήσει το όνομα του συντάκτη διαφορετικά θεωρείται ο ίδιος υπεύθυνος. Ο Εισαγγελέας στο κατηγορητήριο ανέφερε προς υποστήριξη ενάγοντος: «ο ταλαίπωρος ούτος Κύριος έγινε δημόσιον θέαμα! Όλη η πόλις περί του ιδίου ομιλούσε! Και εις τα αναγνωστήρια και εις τας λέσχας και εις κάθε τόπον εγένετο λόγος περί των αιτιάσεων κλέπτου και διεφθαρμένου εις αυτόν δεδομένων! Όλοι οι μάρτυρες της κατηγορίας αποδεικνύουσι τοιαύτην αλήθειαν. [...]»

Η δικογραφία περιλαμβάνει τον πλήρη κατάλογο των ορκωτών της περιόδου, ιατρικές γνωματεύσεις που είχαν προσκομίσει ορισμένοι εξ αυτών προκειμένου να εξαιρεθούν, την κλήρωση και την επιλογή των ορκωτών για τη συγκεκριμένη δίκη, τον ορισμό του αρχηγού του σώματος. Όμως αποφασίζεται με ομόφωνη γνώμη ανακριτή και εισαγγελέα να εκδικαστεί η υπόθεση από το δικαστήριο ορκωτών και το Κακουργιοδικείο, λόγω της δυσφήμισης. Η δικογραφία περιέχει και το φύλλο αυτό της εφημερίδας, η οποία είναι δυσεύρετη πλέον.²²

VI. Παλινωδίες και προτάσεις για μεταρρυθμίσεις

Ωστόσο η ελευθεροτυπία υπονομεύτηκε από τα μέτρα του ίδιου του Seaton, ο οποίος κατηγορήθηκε για στάση ανακόλουθη και στοχεύουσα να ελέγξει τις μεταρρυθμίσεις.²³

Στο μεταξύ, είχε αναλάβει νέος Αρμοστής ο sir Henry George Ward,²⁴ ο οποίος αν και δήλωσε ότι συμφωνεί με τις μεταρρυθμίσεις, στην πραγματικότητα ήταν εντελώς αντίθετος και προσπαθούσε να πείσει τη βρετανική κυβέρνηση να τις ανακαλέσει.²⁵

Το 1851 στην τροπολογία του νόμου περί Τύπου προτεινόταν καταβολή εγγύησης 100 ταλίων από τον εκδότη προκειμένου είτε να συσταθεί νέα εφημερίδα είτε να συνεχιστεί η έκδοση κάποιας παλιάς. Τα χρήματα κατατίθεντο στο Γενικό Ταμείο στην Κέρκυρα ή στα τοπικά ταμεία στα άλλα νησιά για να πληρώνονται τυχόν πρόστιμα.²⁶

Επόμενη πρόταση ήταν η αναστολή λειτουργίας των Ορκοδικείων και η εκδίκαση των εγκλημάτων περί Τύπου από τις αρμόδιες δικαστικές αρχές. Επιπλέον προτεινόταν η τροπολόγηση των άρθρων 224 και 225 του κεφ. Γ' του Ποινικού Κώδικα ώστε να συμπεριληφθούν και οι προσβολές κατά της δημόσιας ησυχίας, οι περιπτώσεις των οποίων θα υπάγονταν στην

22 B.I., τ. Ι, αρ. 1591. Il Sacco d' Esopo, giornale letterario di Spiridione Kallos. Corcira, tipografia Mercurio di C. Nicolaides Filadelfeo. 1849. Rarissime.

23 Τόσο η ριζοσπαστική Αναγέννηση όσο και από τη μεταρρυθμιστική Πατρίδα, τον κατηγορήσαν αφού προχώρησε σε συλλήψεις και εκπορισμούς Ριζοσπαστών. Γ. Χυτήρης, «Η επόμενη της τραγωδίας», Δελτίο Αναγνωστικής Εταιρίας Κέρκυρας 23 (1998), σσ. 71-107. Για τους Ριζοσπάστες Χρίστος Σωτ. Θεοδωράτος (επιμ), Βιογραφία Ηλία Ζερβού Ιακωβάτου, συντεθείσα παρ' αυτού του ίδιου, Φιλολογικός Σύλλογος Παρνασσός, Αθήνα 1974. Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστισμό, Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα 2008, σσ. 139-157, 169-206, 267-274, 295-359. Ν. Καραπιδάκης, ό.π., σσ. 265-284.

24 Henry George Ward (1797-1860 Αρμοστής: 1849-1855).

25 *Gazzetta*, 64/23-3-1850, σ. 1. Επικύρωση των συνταγματικών μεταρρυθμίσεων από το Στέμμα με τροποποιήσεις έγινε στις 31-1-1850. Η Λέσχη Η Ένωσις στη Ζάκυνθο γιόρτασε την αναγόρευση του κόμη Δημήτριου Σολωμού σε Πρόεδρο της Γερουσίας με φωταψία. Το Μέλλον, έτος Β', 11/18-3-1850. Η απόφαση της Βουλής για μουσική ψηφοφορία κρίθηκε ως κορωνίδα των μεταρρυθμίσεων και γιορτάστηκε στα νησιά με φωταγώγηση και σημαιοστολισμό αλλά η δυσπιστία ήταν διάχυτη. Πατρίς, έτος Α', 49/29-12-1849, σ. 222. Το Μέλλον, έτος Α', 50/10-12-1849. Στη Ζάκυνθο έγινε φωταγώγηση της πόλης (αλλά όχι γενική, μάλλον λόγω δυσπιστίας προς ένα τόσο καλό νέο), οι λέσχεις ο Ζάκυνθος και ο Φώσκολος αναπέτασαν λαμπρές διαφανείς επιγραφές εκφράζοντας με τον τρόπο αυτό την αποδοχή της κοινής γνώμης για την είδηση, και όλες οι λέσχεις φωταγώγηθηκαν. Η μπάνα (αστική μουσική) παιανίζουσα έκανε τον γύρο της πόλης και κατευθύνθηκε στην οικία του βουλευτή Νατάλε Δομενεγίνη, που είχε μόλις αφιχθεί από την Κέρκυρα.

26 Ο Αρμοστής έκρινε το μέτρο απαραίτητο διότι χωρίς τους δασμούς η έκδοση περιοδικού εντύπου ή εφημερίδας επιβαρυνόταν μόνο με τα έξοδα του χαρτιού, οπότε ο καθένας μπορούσε να γίνει εκδότης, ενώ ο λεγόμενος υπεύθυνος εκδότης ήταν οποιοσδήποτε που με μηνιαία αμοιβή αναλάμβανε τον κίνδυνο κάθε ποινής.

εξουσία της Υψηλής Αστυνομίας. Ο Αρμοστής συνόδευε το διάγγελμα με τις αναγκαίες διατάξεις για την εφαρμογή των τροπολογιών ώστε η συνέλευση (Ιόνιος Βουλή) να τις υπερψηφίσει.²⁷

Οι προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις στο θεσμικό πλαίσιο περί της ελευθερίας του Τύπου αποτέλεσαν τη θρυαλλίδα για τη σύγκρουση στους κόλπους των Μεταρρυθμιστών.²⁸ Ο Ναπολέων Ζαμπέλιος εξέφρασε έντονη δυσαρέσκεια διότι ειδικά οι διατάξεις περί Τύπου θα οδηγούσαν στη φίμωση των δημοσιογράφων και των αρθρογράφων. Το Ορκοδικείο, που το αποκαλούσε *Παλλάδιον της Δικαιοσύνης*, ήταν περισσότερο ανεξάρτητο και δεν έπρεπε να καταργηθεί. Η παραπομπή πλήθους αδικημάτων στα δικαστήρια θα οδηγούσε στην επικράτηση μιας μερίδας συντακτών που θα επαινούσαν τον Αρμοστή και τη διακυβέρνησή του.²⁹

VII. Διανοούμενοι και ελευθεροτυπία

Όσοι ανέλαβαν την ίδρυση εφημερίδων και την αρθρογραφία είχαν διαμορφώσει την άποψη ότι ο ελεύθερος τύπος ήταν κορυφαίο συστατικό στοιχείο της ενημέρωσης των ανθρώπων, της ευνομίας, του φιλελευθερισμού και της δημοκρατίας. Είχαν ακόμη τη συνείδηση ότι λειτουργούσαν ως καθοδηγητές και πνευματικοί ηγέτες του λαού προς την κατεύθυνση της μόρφωσης και της καλλιέργειας του εθνισμού, αλλά και ως διαμορφωτές της κοινής γνώμης.³⁰

Προβεβλημένα πρόσωπα της κοινωνίας ανέλαβαν ρόλο δημοσιογράφου και στήριξαν την

27 Π. Χιώτης, *Ιστορία...*, τ. Β', σσ. 292-293. Σχέδιο Συνταγματικών Μεταρρυθμίσεων στη *Gazzetta* 36 [4-9-1852], σσ. 10-11.

28 Η μεταρρύθμιση του Συντάγματος του 1817 ανάδειξε δυναμικά τους Μεταρρυθμιστές που στόχος τους ήταν πρώτιστα η επιστροφή στην παραδοσιακή διοικητική αυτοτέλεια που είχε διαμορφωθεί ως πρότυπο διακυβέρνησης. Οι Ριζοσπάστες εμπνεόμενοι από τον φιλελεύθερο ριζοσπαστισμό έθεταν επιτακτικά το ζήτημα της Ένωσης (με το Ελληνικό Βασίλειο). Από το 1848 και μετά συντελέστηκε οριστική ρήξη Βουλής και εκτελεστικής εξουσίας. Οι δύο κορυφαιοί Πέτρος Βράιλας Αρμένιος και Ανδρέας Μουστοξύδης διαμόρφωσαν ο καθένας τη δική του ομάδα ενώ με τον Βράιλα ήρθε σε σύγκρουση και ο μέχρι πρότινος συνοδοιπόρος του επίσης Μεταρρυθμιστής Ναπολέων Ζαμπέλιος. Π. Χιώτης, *Ιστορία...*, τ. Β', σσ. 288-291. Φιλαλήθης, έτος Α', 25/25-2-1852, σ. 97.

29 Ο Ν. Ζαμπέλιος εξέφραζε αντίθεση στις προτεινόμενες μεταρρυθμίσεις, οι οποίες ήταν πλασματικές και δόλιες και δεν συμφωνούσαν σε καμία περίπτωση με όσα είχαν συζητήσει προηγουμένως με τον Αρμοστή. Ο Π. Βράιλας υποστήριξε τις μεταρρυθμίσεις με το σκεπτικό ότι η καταβολή εγγύησης και ο περιορισμός των καταχρήσεων κρινόταν αναγκαίως ώστε η κάθε εφημερίδα να είναι έκφραση ενός πολιτικού κόμματος και όχι του οποιουδήποτε τυχόντος. Αν και η αντιπολίτευση ήταν ανομοιομορφη ωστόσο επηρέασε τις εξελίξεις και οι μεταρρυθμίσεις δεν ψηφίστηκαν. Γεώργιος Βερούκιος, *Απομνημονεύματα περί της πρώην Ιονίου Πολιτείας, κυρίως δε περί του εν ταύτη επικρατήσαντος ριζοσπαστικού φρονήματος, τύποις Προόδου, Κεφαλληνία 1870*, σσ. 163-167. Φιλαλήθης, έτος Α', 52/6-9-1852, σ. 1, Παράρτημα. Π. Χιώτης, *Ιστορία...*, τ. Β', σσ. 303-314, 323. Ν. Καραπιδάκης, *ό.π.*, σσ. 265-284. Δ. Αρβανιτάκης, *ό.π.*, σσ. 60, 776.

30 Στην εφημερίδα *Πατρίς* (έτος Α', 1/27-1-1849, σσ. 1-2) το πρώτο άρθρο με τίτλο «Τις η αποστολή της δημοσιογραφίας εν τη Επτανήσω» εξέφρασε τις κύριες απόψεις των Μεταρρυθμιστών για τον ρόλο της δημοσιογραφίας και τις επιδιώξεις της πολιτικής τους. Σημείωνε ότι η κοινή γνώμη ήταν η βασίλισσα των νεότερων κοινωνιών και το δίκαιο στηριζόταν στον κοινωνικό λόγο, τον οποίο διατύπωνε η εθνική θέληση. Ωστόσο η απόλυτη βασιλεία του δικαίου προϋπέθετε την πλήρη ανεξαρτησία. Και σε επόμενο φύλλο (*Πατρίς*, έτος Α', 31/25-8-1849, σσ. 147-149) στην παραφυλλίδα με τίτλο «Ο λαός και ο τύπος» σημείωνε ότι στις νεότερες κοινωνίες η «εφημεριδογραφία» εκτελούσε το έργο των αρχαίων συνελεύσεων του δήμου. Η κατάργηση κάθε μορφής δουλείας, η ισότητα και η ελευθερία που αποτελούσαν «θεοστήρικτα θεμέλια» κάθε ευνομούμενης κοινωνίας, η εφεύρεση της τυπογραφίας, «ουρανού τώντι δωρήματος», το αντιπροσωπευτικό πολίτευμα, η συναίσθηση κοινών στόχων και εθνικής αποστολής καθιστούσαν αναγκαία τη συζήτηση δια του Τύπου που πλέον αποκτούσε θέση υψηλή και ισχυρή ώστε οι άρχοντες να αναγνωρίζουν πλέον την κυριαρχία του. Ο εφημεριδογράφος που ασκούσε με ευσυνειδησία την «ιεράν αποστολήν» του, ήταν απόστολος και κήρυκας της αλήθειας, υπέρμαχος της δικαιοσύνης, σύμβουλος αρχόντων και αρχόμενων, κριτής και των δύο, διερμηνέας του λαού και διδάσκαλος, διότι δια-

ελευθερία του Τύπου στα πρώτα του βήματα. Ο Παναγιώτης Λαζαράς³¹ ανέφερε: «Αι καταχρήσεις, ω Φίλοι και Αδελφοί, αι ραδιουργία, ο Νεποτισμός, ο Φαβοριτισμός, δύνανται να ειςσφρήσωσι πανταχού· διότι τα ανθρώπινα είναι φύσει ελλιπή, και ατελή· πλην παρόμοιαι απαται, αδικία, παραγνωρίσεις της αξίας, εις τα Ελεύθερα και Ευνομούμενα Έθνη, συμβαίνουν σπανιώτατα, είναι εξαιρέσεις των κανόνων, δια να είπω ούτω. Εκεί οι άνθρωποι έχουν νουν ανεπτυγμένον, εκτιμητικόν παντός πράγματος, έχουν αίσθησιν του καλού, αναγινώσκουν, σκέπτονται, κρίνουν, [...] Ο Βροντοφώνος Τύπος, το ουράνιον τούτο δώρον, λαλεί με εκατόν γλώσσας, castigat! Αι σοφώτατα Ακαδημία, αι φιλομαθικά και φιλανθρωπικά Εταιρία ειδοποιούν καθεκάστην, διδάσκουν, χειραγωγούν τους απλούς εις τα αληθινά των συμφέροντα.[...]»³²

Η ανώτερη αστική τάξη που αποτελούσε και το αναγνωστικό κοινό διεκδίκησε για τον εαυτό της και ανέλαβε τη θέση του εκφραστή της κοινής γνώμης, του συμβούλου και του παιδαγωγού των συμπολιτών της. Έπαιξε ηγετικό ρόλο στην ενημέρωση και την καθοδήγηση της κοινής γνώμης με απώτερο στόχο, θα λέγαμε, την άνοδο στην εξουσία ή την κυριαρχία στις δομές της εξουσίας.

Συνεπώς, οι σύλλογοι και οι εταιρείες υπήρξαν κόμβοι μιας δημόσιας επικοινωνίας, όπου η επικοινωνιακή δράση έχει ενοποιητική δύναμη. Σε αυτές τις μη κρατικές και μη οικονομικές ενώσεις οργανωμένων σε εθελοντική βάση πολιτών εντοπίζεται ο θεσμικός πυρήνας της «κοινωνίας των πολιτών».³³

VIII. Συμπεράσματα

Περιοδικά και εφημερίδες ήταν συνυφασμένα με τη ζωή των λεσχών και τα άρθρα τους δεν ήταν απλά και μόνο αντικείμενο συζητήσεων, αλλά και συστατικό στοιχείο τους. Η ίδια η συζήτηση που διεξαγόταν εντός του κύκλου της λέσχης συνεχιζόταν μεταφερόμενη σε άλλο μέσο έκφρασης και μέσω της ανάγνωσης και της επακόλουθης συζήτησης επέστρεφε στο αρχικό της μέσο δηλαδή τη συνομιλία. Ενδεικτική ήταν η δημοσίευση επιστολών αναγνωστών. Το κοινό, που διάβαζε και στοχαζόταν, αναγνώριζε τον εαυτό του ως θέμα των στοχασμών που αναπτύσσονταν στα έντυπα.³⁴

Ολοκληρώνουμε με μία χαρακτηριστική μαρτυρία η οποία προέρχεται από τους Παξούς, όπου ο Νικόλαος Μακρής, καφεπώλης, μόλις άκουσε για την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας, αφού αγόρευσε στο καφενείο του υπέρ πατρίδας, πίστης, ανεξαρτησίας και του ελληνικού

θέτει και τα όπλα του λόγου για την υπεράσπιση του λαού αλλά και τη δάδα της σοφίας για τον φωτισμό του. Ο λαός είναι κυρίαρχος μόνο όταν είναι φωτισμένος.

31 Παναγιώτης Λαζαράς (1805-1878), ιατρός, φιλόσοφος και αρθρογράφος σε διάφορες εφημερίδες με άρθρα και μεταφράσεις. Συμβούλευε επίσης τις γυναίκες να καλλιεργούν το πνεύμα τους πολύ περισσότερο, να εμβαθύνουν στην εθνική γλώσσα και στη φιλολογία, να πλουτίζουν τη μνήμη τους με γνώσεις γενικής και τοπικής ιστορίας, γεωγραφίας, γεωλογίας, φυσικής και να ασχολούνται πολύ λιγότερο ή και καθόλου με τη μουσική και με την ανάγνωση μυθιστορημάτων (Πατρίς, έτος Β', 92/2-11-1850, σσ. 713-714 και 93/9-11-1850, σσ. 717-718).

32 *Gazzetta*, 463/9-11-1839, σσ. 11-12.

33 Jürgen Habermas, Αλλαγή δομής της δημοσιότητας, (μτφ. Λευτέρης Αναγνώστου), νήσος, Αθήνα 1997, σσ. 30, 34, 44-45, 157-172, 172-189. Εκκλησιαστικές οργανώσεις, πολιτιστικές ενώσεις και ακαδημίες, αθλητικοί σύλλογοι, λέσχες ελεύθερου χρόνου και συζητήσεων, φορα πολιτών και πρωτοβουλίες πολιτών, επαγγελματικά σωματεία κ.ά. «Κοινωνία των πολιτών» υπό την έννοια ότι ο ρόλος τους ήταν πολιτικός διότι παρείχαν το πλαίσιο για μια πολιτική επικοινωνία, που προσέφερε επαρκή επιχειρήματα στους πολίτες – μέλη για την ανάληψη υπεύθυνης δράσης. Υπεύθυνη δράση εννοεί την ανάληψη δράσης αφού το δρων υποκείμενο εξετάσει τη δράση του από την σκοπιά του ειδικού, του «άλλου» και του εαυτού του και επικυρώνει τα κριτήρια της δράσης αντικειμενικά κοινωνικά και χρονικά.

34 J. Habermas, ό.π., σσ. 100-102.

ονόματος, έπεισε τους θαμώνες ότι η ελευθεροτυπία ήταν δώρο Θεού και πορεία προς το φως της γνώσης, οπότε και συνέβαλαν κατά τη δυνατότητά του ο καθένας ώστε να συμπληρωθεί το ποσό των 5 ταλίων για να γίνουν συνδρομητές σε μια εφημερίδα.³⁵

Άρα η ανάγνωση κέρδιζε έδαφος όχι μόνο μεταξύ των μορφωμένων και των διανοουμένων. Παντού φαίνεται ότι διάβαζαν και σχολίαζαν. Δεν υπήρχε μόνο η σιωπηλή ανάγνωση, αλλά και η μεγαλόφωνη στα καφενεία, στις λέσχες και οπουδήποτε δινόταν η ευκαιρία. Μπορεί οι άνθρωποι της εποχής να μην ήταν εγγράμματοι στην πλειονότητά τους, αλλά δεν μπορούν ωστόσο να χαρακτηριστούν και ανενημέρωτοι. Με το ίδιο σκεπτικό, ούτε η ανάγνωση των εφημερίδων ή των βιβλίων μπορεί να κριθεί αποκλειστικά από τον αριθμό των συνδρομητών που επίσημα διέθεταν. Εξάλλου, όπως σημειώνει και ο Benedict Anderson, η εφημερίδα ως έντυπος λόγος διαμόρφωσε σε μεγάλο βαθμό την έννοια του συνανήκειν στην κοινότητα και στο έθνος, ως φορέας της ιδέας ότι η εθνική κοινότητα ήταν εμφανώς θεμελιωμένη στην καθημερινή ζωή.³⁶

---

35 Πατρίς, έτος Α΄, 2/3-2-1849, σ. 12. Η εφημερίδα ήταν η Πατρίδα των Μεταρρυθμιστών του Π. Βράιλα που ήταν και η πρώτη που εκδόθηκε στην Κέρκυρα. Γιάννα Δημητρίου, «Ο κόσμος του βιβλίου και της ανάγνωσης στα Ιόνια Νησιά στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα», Ηλίας Τουμασάτος (επιμ.). Πρακτικά ΙΑ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου Τόμος ΙΙΙ: Κοινωνική Ιστορία, Τύπος, Μουσική, Θέατρο - Τα Ιόνια Νησιά σήμερα, Αργοστόλι 2019, σσ. 111-138.

36 Benedict Anderson, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Verso, Νέα Υόρκη 2006, σσ. 35-62. Αν και για τα Ιόνια Νησιά η αίσθηση του ανήκειν στο ελληνικό έθνος ήταν ήδη διαμορφωμένη πριν την καθιέρωση της ελευθεροτυπίας. Η έκδοση όμως εφημερίδων ελληνικών ή δίγλωσσων εστίαζε στην ανάγκη καθιέρωσης της ελληνικής γλώσσας και της διαμόρφωσης πολιτικής συνείδησης.

Τα Προικοσύμφωνα το 16^ο αιώνα και τα δικαιώματα των γυναικών

.....
Ιωάννα Τσουκαλά
.....

Τα Γενικά Αρχεία του Νομού Κερκύρας, μια αληθινή κιβωτός της μνήμης της ιστορίας του τόπου μας, για διάστημα περισσότερο από πέντε αιώνες, προσελκύουν το ενδιαφέρον των ερευνητών. Το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας,¹ το οποίο αποτελεί τμήμα των Αρχείων της Κέρκυρας, διακρίνεται από πολύ μεγάλη πληρότητα, περιλαμβάνει μεγάλο όγκο υλικού και θεραπεύει ένα ευρύ φάσμα ερευνητικών θεμάτων.

Η τύχη θέλησε να αντέξει το αρχείο αυτό παρά τις αντίξοες ιστορικές εξελίξεις της Κέρκυρας. Το πολύτιμο αυτό νοταριακό υλικό κατάφερε να διασωθεί από τα τέλη του 15^{ου} αι. ως τις μέρες μας. Το νοταριακό αρχείο χωρίζεται σε δυο τμήματα, τα οποία συνιστούν το αρχείο Συμβολαιογραφικών Αρχείων της Κέρκυρας.

Η πρώτη ενότητα αποτελείται από τον αρχικό πυρήνα του υλικού, δηλαδή τους συμβολαιογράφους, των οποίων τα πρωτόκολλα ανάγονται στη μεταβυζαντινή περίοδο και φθάνουν μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. Τα κατάστιχα των νοταρίων αντιστοιχούν συνολικά σε 3.262 γραμμικά μέτρα αρχειακού υλικού και περιέχουν άγνωστο μέχρι σήμερα αριθμό νοταρίων.

Η δεύτερη ενότητα αφορά στις νεότερες παραλαβές συμβολαιογραφικών αρχείων από τους σημερινούς τους κατόχους, οι οποίες καλύπτουν το διάστημα από τον 19^ο αι. ως τα μέσα του 20^{ου} αι. Οι νέες αυτές σειρές έρχονται να εμπλουτίσουν το προϋπάρχον νοταριακό υλικό. Το τμήμα αυτό της συλλογής των νοταρίων είναι ακόμα σε χρήση. Με τον τρόπο αυτό και με την μεγάλη συνέχεια του το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας μπορεί να χαρακτηριστεί ως ένα από τα πληρέστερα αρχεία της ελληνικής επικράτειας.

Ι. Υλικό

Στο παρόν άρθρο πρόκειται να επεξεργαστούμε τις νοταριακές πράξεις του καταστίχου του νοταρίου Κωνσταντίνου Μοναστηριώτη,² το οποίο τοποθετείται χρονολογικά από το 1506 έως το 1508. Η παλαιογραφική και διπλωματική έκδοση του νοταρίου έχει γίνει από τη γράφουσα.

Οι νοταριακές πράξεις του Μοναστηριώτη υπηρετούν, όπως είναι φυσικό, το ιδιωτικό δικαιο και εντάσσονται στους διάφορους κλάδους του, δηλαδή αστικό, εμπορικό, ναυτικό, ειδικές νομοθεσίες κ.λπ.. Η πλειονότητα των συμβολαίων στο σύνολο των πράξεων αφορά στις

1 Για το νοταριακό αρχείο Κέρκυρας, δηλαδή για το αρχείο που καλύπτει χονδρικά το διάστημα από το 16^ο-19^ο αι., μπορεί κανείς να ανατρέξει στο δημοσίευμα του Γεωργίου Ε. Ροδολάκη – Γεωργίου Ι. Γκρινιάτσου, «Το νοταριακό αρχείο της Κέρκυρας», Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου 32 (1966), σσ. 9-137. Σε αυτό βρίσκεται δημοσιευμένος ο παλιός κατάλογος του αρχειονόμου Ι. Χειμαριού επεξεργασμένου χρονολογικά, αλλά όχι αναθεωρημένος. Ο κατάλογος αυτός είναι σε χρήση μέχρι σήμερα στο Αναγνώστηριο των Αρχείων της Κέρκυρας. Πολύ σημαντική είναι η εργασία του Δημητρίου Ε.-Γ. Καρύδη, «Νοταριακές πράξεις Κορυφών (1488-1489)», Περί ιστορίας 3 (2001), σσ. 69-116, διότι επισημαίνονται και ταυτίζονται αρκετοί νοτάριοι των ετών 1386-1537, που μέχρι τώρα δεν ήταν γνωστοί. Επίσης σημαντική είναι η εργασία του Σπύρου Ασωνίτη, «Τρία κερκυραϊκά νοταριακά έγγραφα των ετών 1398-1458, (1993) σσ. 9-44», που αφορά στους νοταρίους των ετών 1247-1473.

2 Το πρωτόκολλο του νοταρίου Κωνσταντίνου Μοναστηριώτη, όπου λανθασμένα έχει αποδοθεί στο νοτάριο Ιωαννίκιο Αλεξόπουλο, ανήκει στην αρχειακή σειρά Συμβολαιογραφικά των Αρχείων της Κέρκυρας με αριθμό φακέλου 1 και αριθμό υποφακέλου 8.

αγοραπωλησίες ακινήτων, στις εξοφλητικές αποδείξεις, στις δωρεές και στις διαθήκες. Ακολουθούν με σημαντικό αριθμό οι αγροτικές συμβάσεις ποικίλου περιεχομένου και τα χρεωστικά ομόλογα, και έπονται τα πληρεξούσια, τα σολιάτικα, οι παραιτήσεις δικαιωμάτων, οι παραλαβές τέκνων, οι διανομές, οι εμπορικές συντροφίες, οι υποσχέσεις καταβολής προίκας, τα βλίσιδια (σύναψη ναυτικών συμβάσεων), τα συνυποσχετικά, τα προικοσύμφωνα, οι ακυρώσεις συμβολαίων και οι συμφωνίες.

Οι πράξεις που έχουν επιλεγεί για την εξαγωγή των στοιχείων είναι τα προικοσύμφωνα, τα λειψοπρόικια και οι αναλήψεις ευθύνης ανατροφής τέκνου.

II. Μνηστεία, θεσμός του γάμου και προίκα

Σύμφωνα με το Βενετικό Δίκαιο, η γυναίκα όταν συμπλήρωνε τα δώδεκα έτη αποκτούσε, σε θεωρητικό επίπεδο, το δικαίωμα να εκπροσωπεί η ίδια τον εαυτό της ενώπιον των κατωτέρων δικαστηρίων και να συνάπτει συμβόλαια, καθώς και συμβάσεις. Μόλις συμπλήρωνε τα δεκατέσσερα έτη είχε το δικαίωμα παράστασης και στα εφετεία και αποκτούσε πλήρη νομική χειραφέτηση. Για τους άνδρες η αντίστοιχη ηλικία ήταν δύο χρόνια μεγαλύτερη. Η νομική αυτή χειραφέτηση της γυναίκας υποδείκνυε και τη νόμιμη ηλικία γάμου, η οποία ήταν τα δεκατέσσερα έτη με βάση το Βενετικό κώδικα, αλλά και σύμφωνα με τον Αστικό Κώδικα των Ιονίων Νήσων.³

Ο θεμελιώδης θεσμός του γάμου ήταν πρωταρχικής σημασίας για τις γυναίκες οι οποίες μέχρι τα μέσα του 20^{ου} αιώνα ήταν αποκλεισμένες από τα κοινά. Η ζωή της γυναίκας περιστρεφόταν γύρω από το συμπαγή άξονα του γάμου και της οικογένειας. Από τον γάμο απέρρεαν σχεδόν όλα τα δικαιώματα και οι υποχρεώσεις των γυναικών που αφορούσαν στον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο τους. Η συμπλήρωση της νόμιμης ηλικίας, καθώς και της ηλικίας γάμου, δεν σήμαινε και τη χειραφέτηση των γυναικών από τη γονική εξουσία. Σύμφωνα με το Μανίν η γυναίκα χειραφετούνταν μόνο εάν παντρευόταν ή γινόταν μοναχή, διαφορετικά η γονική εξουσία έχανε την ισχύ της μόνο μετά τον θάνατο του πατέρα ή της χήρας μητέρας της.⁴ Η εισαγωγή του Ιόνιου Αστικού Κώδικα βελτίωσε σε μεγάλο βαθμό τη θέση της γυναίκας, αφού καθόριζε το ίδιο όριο ανηλικιότητας και για τα δύο φύλα. Με τη συμπλήρωση του εικοστού πρώτου έτους της ηλικίας τους και οι υιοί, αλλά και οι κόρες, παιδιά που είχαν αποκτηθεί είτε σε νόμιμο γάμο ή ήταν εξώγαμα, είχαν το δικαίωμα να επιλέξουν τον ή τη σύζυγο τους χωρίς τη συναίνεση των γονέων ή των κηδεμόνων τους.⁵ Μετά τον γάμο η γυναίκα βρισκόταν πλέον υπό την κηδεμονία του συζύγου της, ο οποίος όφειλε να την προστατεύει και εκείνη να τίθεται υπό την εξουσία του.⁶ Πλέον ο σύζυγος την εκπροσωπούσε σε όλες τις αστικές έννομες υποθέσεις της και εκείνη διατηρούσε μόνο το δικαίωμα σύνταξης της διαθήκης της.⁷

Το πιο συνηθισμένο στάδιο πριν τον γάμο αποτελούσε η μνηστεία, δηλαδή το συνοικέσιο και η καλή προικοδότηση. Η προίκα που δινόταν, αποτελούσε σχεδόν τη μοναδική υλική βάση της γυναίκας, ακόμα και μετά τον θάνατο του συζύγου της, και αποτελούσε το μοναδικό δικαίωμα της γυναίκας στην πατρική κληρονομία. Ο πατέρας όφειλε να προικίσει τις κόρες του με τον καλύτερο δυνατό τρόπο, με βάση την κοινωνική τάξη στην οποία ανήκε. Συνηθέστερα αποτελούσαν από κινητά περιουσιακά στοιχεία, αλλά ήταν ενδεχόμενο να περιλαμβάνει, πιο

3 *Codice Civile degli Stati Uniti delle Isole Jonie*, Corfu 1841.

4 Μανίν Δανιήλ, Περί της αστικής, εμπορικής και ποινικής των Ενετών νομοθεσίας, μετάφρ. Μιχαήλ Στεφ. Ιδρωμένος, εν Κερκύρα 1889, σ.36.

5 *Codice Civile*, ό.π., σσ.25-26.

6 *Codice Civile*, ό.π., σ. 33.

7 *Codice Civile*, ό.π., σσ. 33, 35.

σπάνια, και ακίνητα. Η επιλογή του γαμπρού γινόταν από τους γονείς και σε πολλές περιπτώσεις επέτεινε τη δυστυχία της γυναίκας. Η γυναίκα-σύζυγος αποκτούσε το αυτεξούσιο μόνο μετά τον θάνατο του συζύγου της ή τη λύση του γάμου. Μετά τη λύση του γάμου ή τον θάνατο του συζύγου η επιστροφή της προίκας στη γυναίκα ήταν επιβεβλημένη στο ακέραιο. Η γυναίκα έχανε την προίκα της μόνο στην περίπτωση αποδεδειγμένης μοιχείας.

Στην Κέρκυρα το 16^ο αιώνα, οι σχέσεις ισχύος ανάμεσα στα δύο φύλα ήταν ανισομερείς. Σύμφωνα με την ανθρωπολογική έρευνα, μέσα από τη μελέτη πράξεων, επιβεβαιώνεται το γενικό πόρισμα, ότι η σχέση της γυναίκας προς τον πατέρα και εν συνεχεία προς τον σύζυγο ήταν κυριολεκτικά σχέση υποταγής. Ο περιορισμένος όγκος υλικού για το 16^ο αιώνα, σε σχέση με τους επόμενους αιώνες, δυσχεραίνει την έρευνα στο πεδίο αυτό. Ωστόσο, τα δείγματα που έχουμε είναι ικανά να μας δώσουν τα παρακάτω συμπεράσματα.

III. Μεταγραφές, περιγραφές και ανάλυση των πράξεων

Ακολουθούν δείγματα πράξεων από τα οποία αντλούμε πολλά ενδιαφέροντα στοιχεία για τα δικαιώματα των γυναικών το 16^ο αιώνα. Παρατίθεται η μεταγραφή των πράξεων και ακολουθεί η περιγραφή, η ανάλυση και η εξαγωγή των ιστορικών στοιχείων που αφορούν στα δικαιώματα των γυναικών.

Μεταγραφή της πράξεως 3 του κατάστιχου

3

ΥΠΟΣΧΕΣΗ ΚΑΤΑΒΟΛΗΣ ΟΦΕΙΛΟΜΕΝΩΝ ΠΡΟΙΚΩΝ

1^υ 1507, 30 Δεκεμβρίου

αφ' ήμερα λ του δεκαβριου μηνός. ινδικτιώνος ι. κηρα Μπέλ(λα) σημβία του ποτε κειρ Ανδρέα Παπαβλασώπου|2 λου παρον σωματικός όμωλώγ(η)σεν και υπεν ότη τα πραγματ(α) όπερ ήφερεν πρίκα|3 εις στω οσπίτ(ι) του άνδρως αύτης κειρ Άνδρεα. καθώς δηάλαμβάνι ή αρεσκια της|4 τα έλαβεν. Εκ τον κειρ Ιακουμο τον Παπαβλασώπουλον. κατέμπρωσεν τον κά|5 τοθεν γεγραμενων μ(α)ρ(τύ)ρ(ών) ή μη της έμηνε ρέστ βωήδην εν. σκαφωνι εν|6 και ζάλιανά. καιφάλια δ. και δραπάν(ι) α. και κλαδευτήρι̃|7 και ύπώσχετε ό ρηθής κειρ Ιακουμωσ να όφήλλ(η) να δώσ(ει) προς την ήρίμενι κύρα|8 Μπέλ. Τα ρίθεν ρέστ. ύγουν το βωηδη να χρεοστή να το δώσ(ι) άπο την|9 σημερων εις τέρμενο χρών(ο) εν. και τα ετερα εις παντηων της έξουσιων.|10 Καί αύτος όμωλώγ(η)σεν.

Ύπο μαρτυριασ παπα κειρ Ιω(αννη) Κουμερκη̃ρι. Καί|11 κειρ Ιω(αννη) Μηρίλα.

Περιγραφή και ανάλυση της πράξεως

Περίληψη

Η κυρά Μπέλλα, η οποία ήταν παντρεμένη με τον ποτέ κυρ Ανδρέα Παπαβλασώπουλο, μετά το θάνατο του συζύγου της, πήρε πίσω την προίκα την οποία της είχαν δώσει για το γάμο της. Πήρε μερικά από τα αντικείμενα από το σπίτι του ανδρός της για να τα μεταφέρει στην νέα της κατοικία, αλλά έμειναν κάποια πίσω. Για να εξασφαλίσει την παραλαβή και των υπολοίπων αντικειμένων προέβη στη σύνταξη συμβολαιογραφικής πράξης στην οποία υποχρεώνει τον κυρ Ιάκουμο Παπαβλασώπουλο να τις τα επιστρέψει, μερικά άμεσα και κάποια σε ένα εύλογο χρονικό διάστημα.

Ιστορικά στοιχεία

Μέσα από την πράξη αυτή κατανοούμε πώς λειτουργούσε ο θεσμός της προίκας. Διαπιστώνουμε, ότι η γυναίκα ήταν υποχρεωμένη να καταβάλλει προίκα στον άνδρα της, αλλά και ότι, σε περίπτωση χωρισμού ή θανάτου αυτού, η προίκα της επιστρεφόταν. Αυτό μαρτυρά την προηγμένη νομική κάλυψη της γυναίκας για τα δεδομένα της εποχής εκείνης. Μέσα από τα αντικείμενα που περιγράφονται παραπάνω, κατανοούμε την αξία των πραγμάτων, καθώς και την υπάρχουσα κοινωνική και οικονομική κατάσταση. Η γυναίκα αυτή είχε λάβει ως προίκα της ζώα, γεωργικά εργαλεία και δοχείο αποθήκευσης κρασιού. Αυτά μαρτυρούν την καθαρή ενασχόληση της τότε κοινωνίας της Λευκίμμης με την καλλιέργεια της γης. Το σημαντικό στοιχείο που εξάγουμε από την πράξη αυτή είναι η εκπροσώπηση της γυναίκας από τον ίδιο της τον εαυτό και όχι από κάποιον άνδρα, τον πλησιέστερο δηλαδή άρρενα συγγενή της. Η ίδια εκπροσωπεί τον εαυτό της και προβαίνει στη σύνταξη πράξης με σκοπό την εξασφάλιση της περιουσίας που της απέδωσαν οι γονείς της.

Μεταγραφή της πράξεως 4 του κατάστιχου

4

ΠΑΡΑΛΑΒΗ ΤΕΚΝΟΥ ΘΑΝΟΝΤΟΣ ΑΔΕΛΦΟΥ ΚΑΙ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΑΥΤΟΥ

1^ν 1507, 30 Δεκεμβρίου

τη αὐτῆ ἡμέρα. κειρ Ἰακουμωσ ὁ Παπαβλασώπουλος παρον σωματικός ὁμωλογ(η)σεν καὶ ὕπεν|2 ὅτη ἔλαβεν εἰς χεῖρας αὐτοῦ τὸ πεδῆ του ποτε κειρ Ανδρέα Παπαβλασώπουλου.|3 ὄνωματι Σταματοῦ|4 σήντ τα πράγματα του ποτε π(ατ)ρ(ο)ς αὐτου. υγουν ὄσπητηα. ἀμπέλ(ι)α χοραφια|5 Καὶ την μεσαρία του ὄσπητήου βαρέλ(ι)α ε. το εν μετρων ζ. το ἕτερο μέτρων|6. τὸ ἄλω μετρων ε. τὸ ἄλω μετρων γι". καὶ τω ἄλω μετρων αν(θρωπιν)ι μῆαν ἀρκλή|7 τζα σκαλησθήρια γ. βαρδούβι εν. τζεκούρι εν. κασαρι ἄ. κακα|8 βιἄ. ἀριδα μήα. ἀνεμουρι ἄ. δραπάνι ἄ. σκαφήδ(η) ἄ. ἔτερω σκα|9 φήδη ἄ. μηκρῶ. πλασθηρία μήα. πηκλιάδες δίο. κόσκύνω ἄ.|10 πηἄδενες γ. ταλέρια ἦ. πηνάκηα. τζουκαλία δίο. ταυλα. κῦ|11 παρῖσέεινι ἄ. μετατρης στελάτης. σιδερώσουβλο ἄ. σκαμνήα δίο λα-δωξεστες|12 γ'. ὑπάπλωμα ἄ. καίνουριῖο. ἄσπρω. δακτηλίδηα δίο. ἀργηρᾶ δίο|13 ματέρια. σκαρία τον βαρελιων. ἀργαλίο φουρνίδω. εν. σακία γ. λινάρι|14 δεκάρι ἄ. βαμπάκ(ι) λιτρου δίο σηδερω φωτήες δίο. ἀκῶμ(α) χρεοστῆ ὁ Ἰω(αννης) ὁ Κον|15 τούρος. μαρτζέλ(ια) δίο του ἀνωθεν π(ατ)ρ(ο)ς αὐτῆς. Τα δε ἀναγεγραμένα. πράγματα ἐ|16 λαβεν. εκ χειρῶς. της μητέρας του ἀναγεγρα-μένου πεδήου.

Ἵπο μαρτυρίας παπα|17 κειρ Ἰω(αννη) Κουμερκιἄρι. καὶ κειρ Ἰω(αννη) Μηρίλ(α).

Περιγραφή και ανάλυση της πράξεως

Περίληψη

Ο κυρ Ιάκουμος ο Παπαβλασσόπουλος μετά τον θάνατο του αδελφού του παρέλαβε υπό την προστασία του, από την κυρά Μπέλλα, το παιδί της με σκοπό να το μεγαλώσει. Μαζί με το παιδί παραλαμβάνει από την κυρά Μπέλλα, δηλαδή τη μητέρα του παιδιού και σύζυγο του θανόντος, όλη την περιουσία του αδελφού του, την οποία θα διαχειρίζεται για λογαριασμό του παιδιού. Η περιουσία αυτή αποτελείται από ένα ακίνητο, χωράφια, εργαλεία, γεωργικό εξοπλισμό και οικιακό εξοπλισμό.

Ιστορικά στοιχεία

Τα πολύ σημαντικά στοιχεία που προκύπτουν από την πράξη αυτή, η οποία αποτελεί συνέ-

χεια της προηγούμενης πράξης που εξετάσαμε, είναι η παραίτηση της μητέρας από την ανατροφή του τέκνου της, όταν φεύγει από τη ζωή ο σύζυγος της και η ανάθεση της ανατροφής του τέκνου, στον πλησιέστερο και ικανό για την ανατροφή του άρρενα συγγενή, τον αδελφό του θανόντος. Σημαντικό, επίσης, στοιχείο αποτελεί η παραίτηση της συζύγου από την κληρονομία του ανδρός της και η μεταφορά αυτής στο παιδί με την υψηλή κυριότητα του αδελφού του θανόντος συζύγου.

Συμπερασματικά, στην πράξη αυτή βλέπουμε την πλήρη παραίτηση των δικαιωμάτων της γυναίκας από την περιουσία του συζύγου της και την ανατροφή του τέκνου της, η οποία όμως στην παραπάνω πράξη παρέλαβε πίσω την προίκα που είχε αποδοθεί στον άνδρα της, εκπροσωπώντας η ίδια τον εαυτό της. Η διανομή των εξουσιών παρουσιάζει ιδιαιτερότητες που δεν συνηθίζονται, καθώς αφενός καλύπτει πλήρως τη γυναίκα στη νομή και την κατοχή της πατρογονικής της περιουσίας, αφετέρου όμως της στερεί το δικαίωμα από τη νομή και κατοχή της περιουσίας του ανδρός της και την ανατροφή του τέκνου της.

Μεταγραφή της πράξεως 15

15

ΚΑΤΑΘΕΣΗ ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΟΥ

4^ο 1507, 5 Μαρτίου

,αφ' ἡμερα ε του μάρτηνου μηνός ινδικτιωνος ἰ. κειρ Νηκολαος ὁ Πηπέρης. εκ την Πρακτωριαν. του Λευχήμου. ἀπο ἐνώς|2 μερώς. καὶ ὁ γαμπρὸς(ς) αὐτοῦ κειρ Θεόχαρης ὁ Μάρκος. εκ χοριον του Χλομοῦ. ἀ|3 πὸ ἕτερων μέρως. οὐ βηας. ου φόβου. οὐ δόλου ἢ ἀνάγκης. οὔτε ἄλλης τηνό(ς) ἐπη|4 ριας ἢ σέρχομένου. ἀλα δὴα αὐτον θελιματον. καὶ ὀρέξεν. ὀμωλόγ(η)σαν και ὑπαν. ὄτη τοὺς|5 πρό ἀπελθόντας καιρούς ἐπήεισαν σήμπεθεριαν καὶ ἔδωσαν ὁ αὐτὸ ὁ πεθερὸ(ς) την θηγατήρ|6 ὄνωματ(ι) Παντο. πρό(ς) τον γαμπρον αὐτοῦ κειρ Θεόχαρι. δὴα νώμ(η)μ(η) σημβιαν αὐτοῦ. καθώς καιλέ|7 βη ἢ Ἀγήα τοῦ Θε(εο)υ Ἐκκλησία. καὶ ἔγραψεν πρὸς αὐτούς. ἀρεσκῦα. δὴα τα πρηκία. ὄπερ|8 ἔταξεν δούν(ε) προς αὐτούς. και ουκ αἴθεσαν. την ἀρεσκῦαν αὐτοῦ εις χειρας νομηκοῦ. την σή|9 μερον δέ. δὴα βευαίόσην και ἀσφάλῆαν αὐτον. ἔδωσαν πρῶς με τον προήρημένον. νομη|10 κον ὄπως θέσω αὐτην ἢς τήπον νομηκάτου. δηάβευαίόσην αὐτον. ἔστη δε ὑπερίληψης|11 οὔτος.

Περιγραφή και ἀνάλυση της πράξεως

Περίληψη

Ο νοτάριος του καταστήχου επικυρώνει την κατάθεση του προικοσυμφώνου, το οποίο ἔγραψαν ο κυρ Νικόλας Πιπέρης και ο γαμπρός του κυρ Θεοχάρης Μάρκος και του δίνει νομική ισχύ.

Ιστορικά στοιχεία

Τα στοιχεία που εξάγουμε από την πράξη κατάθεσης προικοσυμφώνου είναι πολλά και σημαντικά. Παρακολουθούμε τον τρόπο με τον οποίο γινόταν η κατάθεση του προικοσυμφώνου, από κάποιον ο οποίος το είχε συντάξει μόνος του και δεν είχε απευθυνθεί σε νοτάριο. Είναι σημαντικό το γεγονός αυτό, διότι μαρτυρά τη διοικητική και νομική ισχύ των πράξεων αυτών. Μας γίνεται κατανοητό, πως ο μόνος αρμόδιος κατάθεσης μιας νομικής πράξης ιδιωτικού δικαίου ήταν ο νοτάριος. Επίσης, αντιλαμβανόμαστε, ότι ένας πολίτης μπορούσε να συντάξει μια νομική πράξη ιδιωτικού δικαίου, αλλά για να κατατεθεί ἔπρεπε να αναγνωσθεί, ελεγχθεί και επικυρωθεί από τον νοτάριο, δηλαδή τον αρμόδιο δημόσιο λειτουργό. Με τον τρόπο αυτό εξασφάλιζαν την πράξη αυτή και μηδένιζαν την πιθανότητα να χαθεί το έγγραφο. Ένα από τα

πιο σημαντικά ιστορικά στοιχεία που διακρίνουμε είναι αυτό της εγγραμματοσύνης των εμπλεκόμενων, πράγμα πολύ σπάνιο για την εποχή εκείνη. Το γεγονός αυτό μαρτυρά την, πιθανόν, καλή κοινωνική τους θέση, καθώς και τη μόρφωση τους. Προκειμένου να καταθέσει ο νοτάριος το προικοσύμφωνό τους και να του δώσει νομική ισχύ σχημάτισε την παραπάνω πράξη και παρέδωσε εν συντομία τα βασικά σημεία του κειμένου. Ακόμη, σημείωσε με έντονο τρόπο μέσω σειράς λέξεων και την καθαρή επιθυμία αυτών για την πραγμάτωση της συμφωνίας (με τις φράσεις: ου βηας. ου φώβου. ο δόλου νάγγης. στεληστηνό(ς) επηρίας). Τέλος, προβαίνοντας στην εξέταση του ζητήματος από ανθρωπολογικής πλευράς κατανοούμε, ότι γινόταν υπόδειξη του συζύγου στη γυναίκα η οποία ήταν υπό την κατοχή και επιτήρηση του πατρός της. Στην παραπάνω πράξη ο πατέρας παραχωρεί την κόρη του και είναι αυτός που αποφασίζει για εκείνη.

Μεταγραφή της πράξεως 15α

15α

ΠΡΟΙΚΟΣΥΜΦΩΝΟ

4^ν 1506, 25 Ιανουαρίου

αφ' ήμερα κε του Ιουναρίου μηνός ινδικτιωνος θ. Εγῶ Νικόλαος ὁ Πη|2 πέρης καὶ ἐγῶ ἡ Μπέλ(α) ἡ σημβήα του ἡρίμένου κειρ Νικόλαου τοῦ Πηπέρι. ὑπανδρέ|3 βομεν την θηγατηρ ἡμο ὄνώμ(α)τ(ι) Παντασηλία. με τον κειρ Θεοχάρι τον Μάρκο. καὶ δῆδωμεν|4 πρὸς αὐτους χάρην πρ- ἴκοδωσήας. Το μέγαν καὶ πλούσ(ι)ον ἔλεος του θ(εο)υ. ἑπτα δῆδωμεν πρὸς αὐτους|5 πρίκιαν μα- ταράτζηα δίο. με την βούλ(α) γεμάτ(η) μαλῆ. τό καθεν εν. πηχον. κε. μαξη|6 λαρία μῆα. μαξηλάρια. ε. τα τέσσαρα με πτερῶ. καὶ τὸ ἄλω χόρης πτερῶ. κεντη|7 μένα τα τρία με μετᾶξη. καὶ τα δίο με ρά- ματα. σεντόν(ι)α δ. τὸ καθέν εν. πηχον ἦκοση.|8 κουρτήνα. πηχον κε ἀσηκοτῆ. ρούχο παγουνάτζο εν. ποκάμησα δ. ἐ|9 μπολhes ζ. ἡ μῆα ἔνε κεντημέν(ι), μαγδάνη εν. καθῶς ἡβρήσκατε. καὶ ἕτερον |10 μαγδάνη. πλαταράτο. βηταρι εν κόκηνο ἀρματομένω. κούπα μῆα ἀργηρῆ|11 ὄγγης ' πευκί εν. ἀρκλῆν εν. πουληξζηκο. ἡφαπλώματα δίο τὸ|12 ἔν κόκηνο. καὶ γεράνιο. καὶ τὸ ἄλω πηχον ιῆ'. εἰς τὸ πλάτος δεματηων ιγ'. ἀργη|13 ροκόμπηα λῆ. καθῶς ευγοῦν εἰς τὸ ξήγη. ἀκομ(α) δῆδω πρὸς αὐτους. εκ τα παντήα|14 μου πράγματ(α) ἀμπέλ(ι)α. χοράφηα. ἔλαιικά δένδρι. ὀσπῆτ(ι)α. Καὶ παν ἕτερων.|15 μέρωσ ἡμησω. ἡθούτος. δῆδω καὶ ἐγῶ. ἡ μπέλ(α) πρίκα της ἀναγεγραμένης μου|16 θηγατρὸ(ς). εκ τα παντήα μου πράγματα(α) ὄπερ ἡπήρα εκ τους ἀδελφούς μου. ἀδελφομήρι|17 ἡ αρεσκια μου δηλαλαμβάνι. μέρωσ ἡμησω. τόσων εκ τα πατρίκα μου ὄσων καὶ εκ [τα]|18 μητρίκα μου. ἀμπέλ(ι)α. χοράφια. ἔλαιικά δένδρι. ἐσώχора. ὀσπίτ(ι)α. καὶ π[αν]|19 ἕτερον. καὶ την ευχήν μας. καὶ παντων των ἀγαθῶν χριστηανῶν. ἀμῆν.|20

Ἵπο μαρτυρίας κειρ δημητρίου Μαζαράκι καὶ παπα κειρ Αναστασίου Ψαροπούλι

Περιγραφή και ανάλυση της πράξεως

Περίληψη

Οι γονεὶς της Παντασηλίας, σε συνέχεια της παραπάνω πράξης κατάθεσης προικοσυμφῶ- νου, παραδίδουν την κόρη τους στον κυρ Θεοχάρη Μάρκο.

Ιστορικά στοιχεία

Από την παρούσα πράξη, η οποία αποτελεί συνέχεια της προηγούμενης, αντλούμε στοι- χεία που αφορούν στην απόδοση της προίκας. Αφού πρώτα δίνουν την ευχή του Θεού, γίνεται αναλυτική περιγραφή των ὄσων δίνουν οι γονεὶς στην κόρη τους. Ξεχωριστό στοιχείο αποτε-

λεί η παρουσία της μητέρας του κοριτσιού, η οποία συντάσσει μαζί με τον πατέρα την πράξη. Αφού γίνεται η αναφορά, και από τους δύο γονείς, στα πράγματα με τα οποία προικίζουν την κόρη τους, συναντάμε στην πράξη ξεχωριστή αναφορά της μητέρας, η οποία δίνει στην κόρη της όλη την περιουσία που είχε λάβει από τα αδέρφια της και αφορούσε το μερίδιό της από την πατρική και μητρική περιουσία, παρότι τα αδέρφια της δεν ήταν υποχρεωμένα να το κάνουν. Σε αντίθεση με πρακτικές που συναντάμε τους επόμενους αιώνες, η κυρά Μπέλλα έλαβε τη μισή πατρική και μητρική της περιουσία, παρόλο που αντιλαμβανόμαστε ότι έχει πάνω από έναν αδελφούς. Στοιχείο εξαιρετικά σημαντικό για τη διανομή της περιουσίας μεταξύ των παιδιών της οικογένειας, που μαρτυρά την καλή πρόθεση των αδελφών για την εξασφάλιση της αδελφής τους.

Μεταγραφή της πράξεως 40

40

ΛΕΙΨΟΠΡΟΙΚΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΛΗΨΗ ΕΥΘΥΝΗΣ ΑΝΑΤΡΟΦΗΣ ΤΕΚΝΟΥ

12^r 1507, 7 Ιουλίου

αφζ' ημέρα του Ιουλίου μηνος. Ινδικτιωνος ι. κειρ Γεοργίος ο Βεληκίότης δὴ μέρος της θηγατρός του. της|2 Σταματούς. ἀπό εν μέρος. καὶ ὁ κειρ Ἰω(αννης). ὁ Βλαχόπουλος δὴ μέρος του ποτε υιοῦ αὐτοῦ κειρ |3 Σταματίου ἀπὸ ἕτερον μέρος. τα ρηθὲν δίο μέρϊ σωματικὸς παρόν ὁμωλώγησαν καὶ ἡ|4παν ὄτη εσημφώνησαν. εις τὴν δηἀφορὰν ὄπερ αναγίρεβεν ὁ ριθῆς κειρ Γε|5 οργος. τον ἡριμένον κειρ Ἰω(αννη). δηα την πρίκαν της θηγατερός του. την σήμερον ὁμω|6 λώγισεν. ὁ ρηθῆς κειρ Γεοργος. ὄτη ἔλαβεν της ἡρημένην πρίκαν. πάρεξ|7 υπερπυρα κη λυτρες λιτρου κε. βαμπακι λυτρες β. ὑπόσχετε ὁ ριθῆς κειρ Ἰω(αννης) να ὀφήλ(η) να|8 τα δώσι του ἡριμένου κειρ Γεοργου δηα ὄλον τον ἐρχόμενον Ιούληον μήνα. χόρης|9 καμηαν κρισί. ἀκόμ(α) να ἔνε χρεῶστης. ὁ ρηθῆς κειρ Ἰω(αννης). να δώσι πρὸς τον ἡριμένον κειρ|10 Γεοργον. τὸ μερίδηον του πεδίου τού ποτε κειρ Σταματίου εκ την καρποφοραν ὄ|11περ ἔχουν ἐτούτον τον ἡριμένον χρωων. Ἀκώμ(α) ὁμωλώγ(ι)σεν δὲ ὁ ἡριμενος κειρ|12 Γεοργος ὄτη ἔλαβεν το πεδη(ν) της θηγατρός αὐτοῦ. εκ χειρός του ἡριμένου|13 κειρ Ἰω(αννη). καὶ ὑπόσχετε ὄτη να μηδεν ἦθελεν ἔχη καμηαν ἐξουσίαν. να ἀναγη|14 ρεῦση κανέναν ἔξοδον τού ἡριμένου κειρ Ἰω(αννη). ης ὄσων καιρῶν ἦθελεν|15 σταθῆ το πεδη εις χειράς αὐτοῦ. εως ου να ἐλθῆ τὸ πεδη εις ἀξησήν. να|16 ἐρωτηθῆ ἀπο καλους ἀν(θρωπ)ους. τὸ ποῦ του κάνι χρια να ὑπάγη. καὶ οὔτος ἐσημ|17 φωνησαν

Υπο μαρτυρίας κειρ Ἀνδρέα Βασηλόπουλου. κειρ Δημητρίου Κοτζά|18 κί. καὶ κειρ Νικολάου Ζερβοῦ. τη αὐτῆ ἡμέρα κειρ Γεοργος ὁ Βεληκίότης|19 παρόν ὁμωλώγησεν ὄτη ἔλαβεν κατενόπιον ἡμῶν. καὶ τον ἀναγεγραμένον|20 μαρτυρων. εκ χειρός του ἡριμένου κειρ Ἰω(αννη) υπέρπυρα κ:~ δηα τα ανωθεν.

Περιγραφή και ανάλυση της πράξεως

Περίληψη

Ο Σταμάτης Βλαχόπουλος απεβίωσε. Ο πεθερός του, εκπροσωπώντας την κόρη του και σύζυγο του θανόντος, και ο πατέρας του συντάσσουν την παρούσα πράξη με σκοπό να επιστραφεί η προίκα στη χήρα. Επίσης, στην ίδια πράξη γίνεται και η ανάληψη της ευθύνης ανατροφής του τέκνου από τον έναν παππού.

Ιστορικά στοιχεία

Στην παρούσα πράξη, όπως είδαμε και παραπάνω,⁸ όταν ο σύζυγος φεύγει από τη ζωή επιστρέφεται στην οικογένεια της γυναίκας η προίκα που έλαβε. Σε αντίθεση με την πράξη ανατροφής τέκνου που συναντήσαμε παραπάνω,⁹ ο πατέρας της μητέρας του τέκνου που εκπροσωπεί την κόρη του, αναλαμβάνει την ανατροφή του παιδιού της. Παρατηρούμε, λοιπόν, ότι στην περίπτωση αυτή το παιδί θα ανατραφεί από την οικογένεια της μητέρας, με την καθοριστική συμβολή αυτής, αντίθετα απ' ό,τι συνέβη παραπάνω. Σημαντική σημείωση, και σε αυτή την πράξη, η γυναίκα δεν είναι κύρια του εαυτού της, αλλά υπό την κυριότητα και νόμιμη εκπροσώπηση του πατέρα της.

V. Συμπεράσματα

Έπειτα από την ανάλυση των παραπάνω ενδεικτικών πράξεων που αφορούν σε προικοσύμφωνα, λειψοπροίκα και ανάθεση ανατροφής τέκνων αντιλαμβανόμαστε, ότι η γυναίκα ενώ θεωρητικά έχει το δικαίωμα της δικαιοπραξίας, συνηθέστατα, στην πράξη δεν το εφάρμοζε και εκπροσωπούσαν από τον πατέρα ή το σύζυγο της.

Ο νοτάριος ήταν ο αρμόδιος από πλευράς πολιτείας για τη σύνταξη νομικών πράξεων. Στην περίπτωση που εξετάσαμε παραπάνω,¹⁰ παρόλο που συνέταξε ο πολίτης το προικοσύμφωνο της κόρης του, προκειμένου να έχει ισχύ και να διαφυλαχθεί επικυρώθηκε από το νοτάριο.

Άξιο αναφοράς είναι το γεγονός της υποχρεωτικής καταβολής προίκας από την οικογένεια της γυναίκας προς το μέλλοντα σύζυγο της. Μάλιστα, η νομική κατοχύρωση της συμφωνίας αυτής μας αποδεικνύει τη σπουδαιότητα της.

Στη μία περίπτωση που εξετάσαμε η γυναίκα έλαβε πίσω την προίκα της μετά το θάνατο του συζύγου της, όμως δεν ανέλαβε την ανατροφή του παιδιού της. Το γεγονός αυτό μας προβληματίζει και μας οδηγεί στις εξής εικασίες, είτε ότι δεν την θεωρούσαν ικανή να το αναθρέψει, είτε ο πατέρας της δεν ήθελε να αναλάβει την ανατροφή του παιδιού της κόρης του. Έτσι, είτε θεωρούταν πιο ικανός από τη μητέρα ο αδελφός του θανόντος συζύγου ή θέλησε εκείνος να αναλάβει την ανατροφή του παιδιού του αδελφού του.

Στη δεύτερη περίπτωση που εξετάσαμε, μετά την απώλεια του συζύγου, επεστράφη η προίκα στη γυναίκα και την οικογένεια της, ως είθισται την εποχή εκείνη. Στην πράξη αυτή, όμως, έχουμε τη διεκδίκηση της ανατροφής του τέκνου από την οικογένεια της μητέρας, πάντα εκπροσωπούμενη από τον πατέρα της.

Συμπερασματικά, ενώ σε άλλα είδη πράξεων από αυτά που εξετάζουμε εδώ, η γυναίκα εμφανίζεται ως η συντάκτρια και εντολέας της πράξης, στα παραδείγματα των πράξεων που πραγματευόμαστε σχεδόν πάντα εκπροσωπείται από κάποιον, πατέρα ή σύζυγο. Αντιλαμβανόμαστε, ότι η απονομή των δικαιωμάτων της γυναίκας διέφερε ανάλογα με την πρόσθεση των ατόμων που την εξουσίαζαν. Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι εκτός από κάποιες πάγιες θέσεις της κοινωνίας της εποχής, που της απαγόρευαν την εκπροσώπηση του εαυτού της και τη διεκδίκηση των δικαιωμάτων της, η απόδοση των δικαιωμάτων ήταν ενίοτε και θέμα υποκειμενικό, άμεσα εξαρτώμενο από το περιβάλλον στο οποίο μεγάλωσε και από τα πρόσωπα που την περιστοιχίζαν.

8 Πράξη Νο 4.

9 Πράξη Νο 4.

10 Πράξεις Νο 15 και 15α.

ΙΧ. Πολιτιστική Κληρονομιά και Ανθρώπινα Δικαιώματα

Το δικαίωμα στον πολιτισμό και το πέρας του πολιτισμού του βιβλίου

.....
Ελένη Τροβά
.....

Η σύγχρονη ιστορική συγκυρία επιτρέπει τη διαπίστωση της διαμόρφωσης μέσω των κανόνων του διεθνούς δικαίου και των συνταγματικών κανόνων ενός δικαιώματος στον πολιτισμό, το οποίο βαίνει πέραν των πολιτιστικών δικαιωμάτων¹ για τα οποία έγινε εκτεταμένη συζήτηση, ιδίως την τελευταία εικοσαετία. Το δικαίωμα αυτό αποτελεί ένα από τα πλέον επίκαιρα δικαιώματα που διαμορφώνονται στο διεθνές στερέωμα της σκέψης. Δεν είναι, επίσης, άμοιρο της προόδου των ιστορικών εξελίξεων οι οποίες αφενός από-ενοχοποίησαν τον πολιτισμό ως κατάλοιπο των αναφορών στα «πολιτισμένα έθνη» του διεθνούς δικαίου², αφετέρου, ήρθε στο επίκεντρο του επιστημονικού διαλόγου τόσο ως προς το ενδεχόμενο μιας ή περισσότερων «συγκρούσεων πολιτισμών», όσο και ως μίας *εν τοις πράγμασι* εμπέδωσης της σύνθεσης πολιτισμών η οποία συντελείται διεθνώς λόγω των ανθρωπινων ροών και της παγκοσμιοποίησης. Το δικαίωμα στον πολιτισμό θα μας απασχολήσει στο πλαίσιο του παρόντος σε άμεση συνάφεια με τη χρονική στιγμή που αναδεικνύεται, δηλαδή την περίοδο κατά την οποία μιλάμε για το τέλος του πολιτισμού του βιβλίου.

Το πέρας του πολιτισμού του βιβλίου φαίνεται να συνδέεται πρόδηλα με την εγκαθίδρυση της εποχής της πληροφορίας, της ψηφιακής εποχής της πληροφορίας μάλιστα. Και μπορεί τα δύο αυτά στάδια της εξέλιξης της ιστορίας να αλληλοεπικαλύπτονται σε κάποιο βαθμό, είναι όμως σαφές ότι η “μαγική” ισχύς του βιβλίου που χαρακτήρισε πολλούς αιώνες και το κατέστησε σύμβολο θρησκειών, πολιτικών συστημάτων ή και σημαντικών προσωπικοτήτων έχει παρέλθει. Όπως το σπαθί αντικαταστάθηκε από τα drones ή τους τηλεκατευθυνόμενους πυραύλους, έτσι και το βιβλίο στην εποχή της πληροφορίας αντικαταστάθηκε από μία άλλου είδους νοημοσύνη, η οποία είναι συνεχώς εξελισσόμενη και δυναμική εμπεριέχουσα μνήμη και λογισμικό ικανό να συνθέσει δισεκατομμύρια βιβλία σε μηδενικό χρόνο.

Και η έννοια του πολιτισμού του βιβλίου και ο προσδιορισμός του δικαιώματος στον πολιτισμό χρήζουν σημαντικών διευκρινήσεων και επιστημονικού διαλόγου. Τα πολιτιστικά δικαιώ-

1 Η έννοια των πολιτιστικών δικαιωμάτων συνδέθηκε με την κατηγοριοποίηση οικονομικά – κοινωνικά, πολιτικά και πολιτιστικά δικαιώματα ως δικαιώματα δεύτερης γενιάς τα οποία προήλθαν από το διεθνές δίκαιο αρχικά ως δικαιώματα του ανθρώπου. Βλ. αντί πολλών Les droits culturels en tant que droits de l'homme, UNESCO 1970, SHC. 69/XIX.3/F, Elsa Stamatopoulou, Cultural Rights in International Law: Article 27 of the Universal Declaration of Human Rights and Beyond, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff, 2007 και αναλυτικότερα στην υποσημείωση 5.

2 Η έννοια του πολιτισμού οικοδομήθηκε για το διεθνές δίκαιο σε αντιπαράθεση με ένα άλλο μέρος του κόσμου που ήταν, εξ ορισμού, απολίτιστο, και ως εκ τούτου βάρβαρο, ακόμη και άγριο. B. Bowden, The Empire of Civilization: the Evolution of an Imperial Idea, Chicago, University of Chicago Press, 2009, Tzouvala N. The Standard of Civilization in International Law: Politics, Theory, Method. In: Capitalism As Civilization: A History of International Law. Cambridge Studies in International and Comparative Law. Cambridge University Press, 2020 σελ.1-43, de Broux, P., Introduction. Nations civilisées, mission civilisatrice, droit de civilization, Revue interdisciplinaire d'études juridiques, Macklem P., The Law and Politics of International Cultural Rights: A Review Essay of Elsa Stamatopoulou, Cultural Rights in International Law and Francesco Francioni and Martin Scheinin (eds), Cultural Human Rights (June 22, 2009). International Journal on Minority and Group Rights, Forthcoming, U Toronto, Legal Studies Research Paper No. 09-06, Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=142387383>, σελ. 35-49. <https://doi.org/10.3917/riej.083.0035> και <https://www.cairn.info/revue-interdisciplinaire-d-etudes-juridiques-2019-2-page-35.htm#no2>.

ώματα³ δεν έμειναν σε θεωρητικό επίπεδο ως γνωστόν⁴. Κατοχυρώθηκαν τόσο από το διεθνές δίκαιο⁵ όσο και από σειρά συνταγματικών κανόνων⁶ σε πολλά κράτη ενώ ήδη ο ΟΗΕ έχει θε-

- 3 Η Έκθεση για την Ανθρώπινη Ανάπτυξη του 2004, που δημοσίευσε το Πρόγραμμα του ΟΗΕ για την Ανάπτυξη (UNDP), έχει τον τίτλο «Πολιτισμική ελευθερία στον σημερινό κόσμο της διαφορετικότητας». Η έκθεση αυτή δίνει στοιχεία που δείχνουν τον πλούτο του ανθρώπινου πολιτισμού, της ανθρώπινης κινητικότητας αλλά και των καταστροφικών τάσεων γύρω από τα φαινόμενα αυτά. Στα 200 κράτη του πλανήτη ζουν σήμερα γύρω στις 5.000 εθνοτικές ομάδες. Πάνω από 150 κράτη έχουν σημαντικές θρησκευτικές και εθνοτικές μειονότητες. Γύρω στα 370 εκατομμύρια αυτόχθονες ζουν σήμερα σε πάνω από 70 χώρες και αντιπροσωπεύουν πάνω από 4.000 γλώσσες. Από τις περίπου 6.000 γλώσσες που μιλιούνται σήμερα περίπου το 90% υπολογίζεται ότι έχουν εξαφανιστεί ή θα απειλούνται με εξαφάνιση τα επόμενα εκατό χρόνια. Για τα πολιτιστικά δικαιώματα βλ. αντί πολλών Meyer-Bisch P., *Les droits culturels. Enfin sur le devant de la scène ? L'Observatoire*, 2008/1 (N° 33), σελ. 9-13. DOI: 10.3917/lobs.033.0009. URL: <https://www.cairn.info/revue-l-observatoire-2008-1-page-9.htm>, Arnaud Alessandrin et Johanna Dagorn (dir.), *Droits culturels et lutte contre les discriminations*, Les cahiers de la LCD, HS n.1, 2018, Stamatopoulou E., *Monitoring Cultural Human Rights: The Claims of Culture on Human Rights and the Response of Cultural Rights* (2012) 34:4 Hum Rts Q 1170, Francioni F., *Culture, Heritage and Human Rights: An Introduction*, in Francesco Francioni et Martin Scheinin, *Cultural Human Rights*, Leiden, Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2008, σελ. 1-15, Garry Neil, *La culture et les conditions de travail des artistes*, UNESCO, 2019, Roger O'Keefe, "Cultural Life, Right to Participate in, International Protection" *Max Planck Encyclopedia of Public International Law: Cultural Diversity*, <http://www.oxfordlawcitator.com/> [archive], Donders Y., *The legal framework of the right to take part in cultural life in Yvonne Donders and Vladimir Volodin (dir.), Human Rights in Education, Science and Culture; Legal developments and challenges*, UNESCO Publishing, 2007, σελ. 231-261, Σχινά Ι. Γ., *Το δικαίωμα στην ιστορική και πολιτιστική ταυτότητα*, Περράκης Σ. (επιμ.), *Τα δικαιώματα των λαών και των μειονοτήτων: Μια προβληματική σε εξέλιξη*, Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993, σ. 77, Stamatopoulou E., *Cultural rights in International Law: Article 27 of the Universal Declaration and beyond*, Leiden / Boston, 2007, σελ. 1-76, Stavenhagen R., *Cultural rights and universal human rights*, in Asbjorn Eide, Catarina Clause and Alan Rosas (eds) *Economic, Social and Cultural Rights: A textbook*, Dordrecht / Boston / London, 1995, σελ. 63.
- 4 Αντί πολλών βλ. Symonides, *Cultural Rights: A Neglected Category of Human Rights*, 158 *Int'l Social Science J* (1998) 595, Barth W., *On Cultural Rights: The Equality of Nations and the Minority Legal Tradition* (2008); F. Francioni and M. Scheinin (eds), *Cultural Human Rights* (2008), Donders, *A Right to Cultural Identity in UNESCO*, in F. Francioni and M. Scheinin (eds), *Cultural Human Rights* (2008), at 317, 318, Stamatopoulou E., *Cultural Rights in International Law*, Leiden/Boston, Martinus Nijhoff Publishers, 2007 σελ. 258, Macklem P., *The Law and Politics of International Cultural Rights: A Review Essay of Elsa Stamatopoulou*, *Cultural Rights in International Law and Francesco Francioni and Martin Scheinin (eds), Cultural Human Rights* (June 22, 2009). *International Journal on Minority and Group Rights*, Forthcoming, U Toronto, Legal Studies Research Paper No. 09-06, SSRN: <https://ssrn.com/abstract=1423873>
- 5 Σύμφωνα με το άρθρο 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα: Καθένας έχει το δικαίωμα να συμμετέχει ελεύθερα στην πνευματική ζωή της κοινότητας, να χαίρεται τις καλές τέχνες και να μετέχει στην επιστημονική πρόοδο και στα αγαθά της. Καθένας έχει το δικαίωμα να προστατεύονται τα ηθικά και υλικά συμφέροντά του που απορρέουν από κάθε είδους επιστημονική, λογοτεχνική ή καλλιτεχνική παραγωγή του. Το άρθρο 22 προσθέτει ότι κάθε άτομο, ως μέλος του κοινωνικού συνόλου, έχει δικαίωμα κοινωνικής προστασίας. Η κοινωνία, με την εθνική πρωτοβουλία και τη διεθνή συνεργασία, ανάλογα πάντα με την οργάνωση και τις οικονομικές δυνατότητες κάθε κράτους, έχει χρέος να του εξασφαλίσει την ικανοποίηση των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων που είναι απαραίτητα για την αξιοπρέπεια και την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητάς του. Βλ. αναλυτικά και Resolution adopted by the Human Rights Council on 30 September 2016 33/20. *Cultural rights and the protection of cultural heritage* σε <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g16/227/55/pdf/g1622755.pdf?token=2Q6jGWeRKI3HrHVIIz&fe=true>. Στο Διεθνές Σύμφωνο για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, όπου, στο άρθρο 15 ρυθμίζεται το δικαίωμα: α) Συμμετοχής στην μορφωτική ζωή, Το άρθρο 27 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Αστικά και Πολιτικά Δικαιώματα ρυθμίζει ότι στα Κράτη όπου υπάρχουν εθνοτικές, θρησκευτικές ή γλωσσικές μειονότητες, τα πρόσωπα που ανήκουν σε αυτές δεν μπορούν να στερηθούν του δικαιώματος να έχουν, από κοινού με τα άλλα μέρη της ομάδας τους, τη δική τους πολιτιστική ζωή, να εκδηλώνουν και να ασκούν τη δική τους θρησκεία ή να χρησιμοποιούν τη δική τους γλώσσα.
- 6 Αντί πολλών για το θέμα βλ. Τροβά Ε., *Η πολιτιστική Κληρονομιά της Ευρώπης*, Σάκκουλας, Αθήνα Θεσσαλονίκη 2018 σελ. 237 επ.

σπίσει τον θεσμό του UN Special Rapporteur in the Field of Cultural Rights⁷. Σήμερα περισσότερο από ποτέ ο λόγος για τα πολιτιστικά δικαιώματα τείνει να γίνει επίκαιρος καθώς οι αυτόχθονες και τα δικαιώματά τους⁸ έρχονται πρώτα στην agenda του ΟΗΕ και της UNESCO αλλά και πολλά άλλα πολιτιστικά δικαιώματα συγκεκριμενοποιούνται βαίνοντας πέραν των γνωστών δικαιωμάτων συμμετοχής στα πολιτιστικά δρώμενα. Περισσότερο από ποτέ σήμερα τα δικαιώματα αυτά καλούνται να παίξουν ένα κρίσιμο ρόλο ενόψει της ψηφιακής εποχής στην οποία θα λειτουργήσουν.

Ειδικότερα το σκέλος «Πολιτισμός και ανάπτυξη» των Ηνωμένων Εθνών (2006-2012) κατέδειξε σαφώς, μέσω πολύ καλά τεκμηριωμένων και προσεκτικά αξιολογημένων έργων, ότι η ρητή συνεκτίμηση του πολιτισμού οδηγεί σε αποτελεσματικότερες αναπτυξιακές διαδικασίες.

Εξάλλου η Ατζέντα 21 για τον πολιτισμό (2004) και η διακήρυξη «Πολιτισμός: Τέταρτος Πυλώνας Βιώσιμης Ανάπτυξης» (2010) των Ενωμένων Πόλεων και Τοπικών Κυβερνήσεων περιλαμβάνουν ρητά τον πολιτισμό στο αναπτυξιακό μοντέλο που «ανταποκρίνεται στις ανάγκες του παρόντος χωρίς να διακυβεύεται η ικανότητα των μελλοντικών γενεών να ικανοποιήσουν τις δικές τους ανάγκες». Ο πολιτισμός όμως παραμένει κρίσιμος και για την Ατζέντα του ΟΗΕ για το 2030.

Κατά την 70η Σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών⁹ υιοθετήθηκε, σε ειδική σύνοδο από τους Αρχηγούς Κρατών στις 25 Σεπτεμβρίου 2015, η Ατζέντα 2030 για την αειφόρο ανάπτυξη με τίτλο «Μετασχηματίζοντας τον κόσμο μας». Η υιοθέτηση της Ατζέντας 2030 αποτελεί ιστορικό γεγονός για τη διεθνή κοινότητα, αφού οριοθετεί τους στόχους και τις δράσεις που τα κράτη πρέπει να αναλάβουν για τα επόμενα 15 χρόνια σε σχέση με την αειφόρο ανάπτυξη¹⁰.

Ο πολιτισμός και το δικαίωμα στον πολιτισμό βρίσκεται ως εκ τούτου σε άμεση συνάφεια με την ιστορική πραγματικότητα που το δημιούργησε, δηλαδή την ιστορική περίοδο του γραπτού κανονιστικού λόγου που αποτυπώνεται σε σταθερό μέσον. Παράλληλα προσδιορίζεται από την εποχή αυτή και αποκτά περιεχόμενο μέσω αυτής. Μπορεί δηλαδή κανείς να προβεί στην συνεπαγωγή ότι ο πολιτισμός και το δικαίωμα εκάστου σε αυτόν συνδέεται με τον πολιτισμό του βιβλίου και τη δυνατότητα εφαρμογής γραπτών κανόνων.

Διατηρείται όμως και πώς στην περίοδο της τεχνητής νοημοσύνης και της πληροφορίας; Και εφόσον η απάντηση είναι θετική πώς πραγματώνεται;

I. Ορίζοντας τον πολιτισμό

Αρχικά, το 1970 από την UNESCO δόθηκε ο ακόλουθος ορισμός για τον πολιτισμό:

«Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των χαρακτηριστικών διαφοροποίησης, υλικών, πνευματικών και διανοητικών που χαρακτηρίζουν μία κοινωνία ή μία κοινωνική ομάδα»¹¹.

7 <https://www.ohchr.org/en/special-procedures/sr-cultural-rights>

8 Υιοθετήθηκε από τη Γενική Συνέλευση με το Ψήφισμα 61/295 της 13ης Σεπτεμβρίου 2007 στα ελληνικά σε <https://www.un.org/esa/socdev/unpfii/documents/Declaration-Indigenous-Greek.pdf>

9 Ειδική Σύνοδος Κορυφής Ν. Υόρκης, 25-27/9/2015 – Ψήφισμα 70/1: Transforming Our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development.

10 Το πλήρες κείμενο βλ. <https://sustainabledevelopment.un.org/post2015/transformingourworld>.

Βλ. επίσης και βλ. Τροβά Ε., Η πολιτιστική κληρονομιά της Ευρώπης, πιο πάνω, σελ. 112 επ.

11 UNESCO, Groupe de réflexion en vue de la préparation de la deuxième Conférence mondiale sur les politiques culturelles, Réflexion sur l'évolution de la notion de culture et des concepts liés au développement culturel et aux politiques culturelles depuis 1970, doc. CC-80/CS.2/Ref.1 (1980), σελ. 4. «[L]a culture est l'ensemble des traits distinctifs, matériels, intellectuels et spirituels, qui caractérisent une société ou un groupe social.»

Σύμφωνα με το λεξικό των Κοινωνικών Επιστημών της UNESCO, ο όρος πολιτισμός έχει πολυάριθμες χρήσεις στην καθημερινή ομιλία ή γραφή, στις ανθρωπιστικές ή τις κοινωνικές επιστήμες, αλλά οι πρώτοι συγγραφείς σε θέματα της νεότερης πολιτιστικής ανθρωπολογίας είχαν την τάση να εξισώσουν την κουλτούρα και τον πολιτισμό.

Ο πολιτισμός, ως αντιστοίχιση της λέξης *culture/kultur*, διαχωρίζεται στη στενότερη έννοια του όρου και την πιο ευρεία, ανθρωπολογική του έννοια. Σύμφωνα με τη δήλωση της *Mondiacult*¹², της παγκόσμιας συνόδου για την πολιτιστική πολιτική (*politique culturelle*) που διοργανώθηκε το 1982 στο Μεξικό και επανέλαβε στην Πρόσφατη Διακήρυξη *Mondiacult* το 2022 ρητά¹³:

«Με την ευρεία του έννοια, ο πολιτισμός αντιπροσωπεύει σήμερα το σύνολο των διαφοροποιών στοιχείων, πνευματικών και υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών που χαρακτηρίζουν μία κοινωνία ή μία κοινωνική ομάδα. Συμπεριλαμβάνει, εκτός των γραμμάτων και των τεχνών, τον τρόπο ζωής, τα βασικά δικαιώματα του ανθρώπου, το σύστημα αξιών, τις παραδόσεις και τα δόγματα. [...]. Με την στενή του έννοια, εννοεί κυρίως το σύνολο των αξιών καθώς και τις γνωστικές και αισθητικές συνήθειες μίας κοινότητας και υπό αυτό το πρίσμα περιλαμβάνει την πολιτιστική κληρονομιά, τις τέχνες, τη λογοτεχνία και τα κινήματα σκέψης».

Η *Σύσταση σχετικά με το Καθεστώς του Καλλιτέχνη* (1980) υιοθετήθηκε στην 21η σύνοδο της Γενικής Συνέλευσης. Σύμφωνα με τη Σύσταση αυτή, ο κύριος ρόλος των κρατών είναι να συμβάλλουν στη «δημιουργία και διατήρηση κλίματος ευνοϊκού για την ελευθερία της καλλιτεχνικής έκφρασης και υλικών συνθηκών που ευνοούν την ανάπτυξη δημιουργικών ταλέντων». Αναγνωρίζει τη σημασία της ελευθερίας της έκφρασης και της καλλιτεχνικής ελευθερίας, του δικαιώματος του συνεταιρίζεσθαι, των μέτρων στήριξης της δημιουργίας, των κοινωνικών δικαιωμάτων, των πολιτιστικών δικαιωμάτων και των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Ενθαρρύνει επίσης τα κράτη να προωθήσουν τη διεθνή κινητικότητα των καλλιτεχνών. Στη σύσταση αυτή λοιπόν έχουμε μία ρητή σύνδεση της ελευθερίας της έκφρασης καθώς και της ελευθερίας της τέχνης και των πολιτιστικών δικαιωμάτων.

Στη συνέχεια, το 1982 δόθηκε από την UNESCO ο ακόλουθος ορισμός¹⁴:

«Ο πολιτισμός είναι το σύνολο των χαρακτηριστικών διαφοροποίησης, πνευματικών και υλικών, διανοητικών και συναισθηματικών που χαρακτηρίζουν μία κοινωνία ή μία κοινωνική ομάδα. Περιλαμβάνει εκτός από τις τέχνες και τα γράμματα, τους τρόπους ζωής, τα θεμελιώδη δικαιώματα του ανθρώπου, τα συστήματα αξιών, τις παραδόσεις και τα πιστεύω».

Η υιοθέτηση, τον Σεπτέμβριο του 2001, της Παγκόσμιας Διακήρυξης της UNESCO ως προς την πολιτισμική πολυμορφία επισημοποίησε τον ορισμό του πολιτισμού με την ευρεία έννοια που δόθηκε στο Μεξικό το 1982. Στην συνέχεια, το 2005 με τη Σύμβαση για την προστασία και την προαγωγή της πολυμορφίας των πολιτιστικών εκφράσεων¹⁵ απεικονίζει συμβολικά τη μεγάλη στροφή της σύγχρονης πολιτικής. Ενώ μέχρι τότε η πολιτιστική πολυμορφία αποτελούσε φρένο στην ανάπτυξη, ένα εμπόδιο στην νεωτερικότητα και κατά συνέπεια στην πρόοδο, στις επιστήμες και τη δημοκρατία, σήμερα περιλαμβάνει όλο και περισσότερο τους τομείς που

12 UNESCO - Διακήρυξη της Πόλης του Μεξικού για τις πολιτιστικές πολιτικές - Παγκόσμια διάσκεψη για τις πολιτιστικές πολιτικές - Πόλη του Μεξικού, 26 Ιουλίου - 6 Αυγούστου 1982.

13 Παγκόσμια Διάσκεψη της UNESCO για τις Πολιτιστικές Πολιτικές και τη Βιώσιμη Ανάπτυξη – MONDIACULT 2022 (28-30 Σεπτεμβρίου 2022, Πόλη του Μεξικού) Τελική Διακήρυξη.

14 UNESCO, *Conférence mondiale sur les politiques culturelles, rapport final, doc. CLT/MD/1 (1982)*, «Rapport général», p. 4.

15 Τη Σύμβαση αυτή έχει κυρώσει η χώρα μας

έκαστος υιοθετεί. Το 2001 παρατηρείται συνεπώς μία σημαντική στροφή, η αποδοχή της πολυμορφίας (διαφορετικότητας).

Σύμφωνα με τον ορισμό αυτό:

«Ο πολιτισμός θα έπρεπε να θεωρείται ως ένα σύνολο διακριτικών χαρακτηριστικών, πνευματικών και υλικών, που χαρακτηρίζουν μία κοινωνία και μία κοινωνική ομάδα. Περιλαμβάνει τη λογοτεχνία και τις τέχνες καθώς και τους τρόπους ζωής, τα συστήματα αξιών, τις παραδόσεις και τις πεποιθήσεις»¹⁶.

Πολύ σχετικός ήταν και ορισμός που δόθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή το 2007 για την Ευρωπαϊκή Ένωση¹⁷:

«Ο όρος «πολιτισμός» περιλαμβάνει τις αξίες, τα πιστεύω και τις πεποιθήσεις, τις γλώσσες, τις γνώσεις και τις τέχνες, τις παραδόσεις, τους θεσμούς και τους τρόπους ζωής, με τα οποία ένα άτομο ή μία ομάδα εκφράζει την ιδιότητά της να είναι άνθρωπος και το νόημα που δίνει στην ύπαρξη και την ανάπτυξή του»¹⁸.

Ο πολιτισμός με την ευρεία έννοια του όρου σίγουρα, μα τα πρόσωπα στο επίκεντρο.

Ο ευρύς ορισμός της UNESCO μετά το 1982 είναι δύσκολα αμφισβητήσιμος, αλλά έχει τη δυσκολία να είναι περιορισμένα χρηστικός για τα δικαιώματα του ανθρώπου.

Η συμφωνία Faro¹⁹ του Συμβουλίου της Ευρώπης²⁰ και κινείται και εκείνη σε ανάλογο άξονα στις οποίες ο όρος πολιτισμός δεν απουσιάζει, αλλά νοείται κατά το περιεχόμενο της *Mon-diacult* του 1982.

Μεταγενέστερα, η Δήλωση του Fribourg²¹ επικεντρώνει την έννοια στο άτομο:

«Ο όρος «πολιτισμός» περιλαμβάνει τις αξίες, τις πεποιθήσεις, τα πιστεύω, τις γλώσσες, τις γνώσεις και τις τέχνες, τις παραδόσεις, τους θεσμούς και τους τρόπους ζωής με τους οποίους ένα άτομο ή μία κοινωνία εκφράζει την ανθρώπινη ιδιότητά του και τα νοήματα που προσδίδει στην ύπαρξη και την ανάπτυξή του» (αρθ. 2.α της Δήλωσης)²².

Σύμφωνα με την παραδοχή αυτή, μία πολιτιστική δραστηριότητα αγγίζει τόσο την προσωπική σφαίρα του προσώπου, όσο και αυτή του κοινωνικού δεσμού.

Από όσα προαναφέρθηκαν συνάγεται ότι η έννοια πολιτισμός έχει τύχει εννοιολογικού προσδιορισμού από το Διεθνές Δίκαιο παρά τις τεράστιες θεωρητικές αμφισβητήσεις που συνδέονται

16 «La culture devrait être considérée comme un ensemble de traits distinctifs, spirituels et matériels, qui caractérisent une société et un groupe social. Elle englobe la littérature et les arts ainsi que les modes de vie, les systèmes de valeurs, les traditions et les convictions».

17 Communication de la Commission au Parlement européen, au Conseil, au Comité économique et social européen et au Comité des régions relative à un agenda européen de la culture à l'ère de la mondialisation, doc. COM(2007) 242 final (2007).

18 «[L]e terme "culture" recouvre les valeurs, les croyances, les convictions, les langues, les savoirs et les arts, les traditions, institutions et modes de vie par lesquels une personne ou un groupe exprime son humanité et les significations qu'il donne à son existence et à son développement.»

19 Série des Traités du Conseil de l'Europe - n° 199 Convention-cadre du Conseil de l'Europe sur la valeur du patrimoine culturel pour la société - Faro, 27.X.2005

20 Τη συμφωνία αυτή δεν έχει κυρώσει η χώρα μας.

21 Université de Fribourg (Fribourg), Institut interdisciplinaire d'éthique et des droits de l'homme, Observatoire de la diversité et des droits culturels, Déclaration de Fribourg (7 mai 2007), art. 2 a). Για το θέμα αυτό βλ. Τροβά Ε., Η Πολιτιστική Κληρονομιά της Ευρώπης, σελ. 184 επ.

22 «Le terme «culture» recouvre les valeurs, les croyances, les convictions, les langues, les savoirs et les arts, les traditions, institutions et modes de vie par lesquels une personne ou un groupe exprime son humanité et les significations qu'il donne à son existence et à son développement » (Art. 2, a.)] Selon cette acception, une activité culturelle touche aussi bien l'intimité des personnes, que celle du lien social.

με αυτήν. Η έννοια αυτή έχει συνδεθεί τόσο με αυτή της πολιτιστικής κληρονομιάς, όσο και με αυτή των πολιτιστικών δικαιωμάτων,²³ καθώς και με επιμέρους συνταγματικά δικαιώματα.

Αν για το κράτος του 19^{ου} αιώνα το έθνος ήταν ο συνδεδετικός ιστός του λαού με αυτό, το τέλος του 20^{ου} αιώνα έδωσε στη θεσμοθετημένη παγκόσμια κοινότητα τον πολιτισμό ως συνδεδετικό κρίκο με κάθε χωριστή κοινότητα που συναπαρτίζει τη μεγάλη διεθνή κοινότητα στην οποία μετέχουμε ως άτομα, ως κράτη, ως κοινότητες.

Το προεξάρχον σήμερα στοιχείο της ταυτότητας την οποία ο πολιτισμός προσδίδει στα άτομα και τις ομάδες σε καμία περίπτωση δεν είναι επιτρεπτό να επηρεάζεται από τα μέσα που επικρατούν για την εκφορά του, είτε αυτά αφορούν το βιβλίο, είτε την ψηφιακή εκφορά, είτε οποιοδήποτε άλλο μέσον. Αποτελεί στοιχείο του πολιτισμού του ίδιου να επικρατεί των μέσων εκφοράς που εκάστοτε υιοθετούνται, έστω και αν λειτουργεί μέσω αυτών. Ίσως αυτός είναι ο λόγος που ο δικαστής του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ Benjamin Cardozo αιτιολόγησε στην υπόθεση Palko κατά Κονέκτικατ (1937) σύμφωνα με τη θέση ότι: “ελευθερία σκέψης... είναι η μήτρα, η απαραίτητη προϋπόθεση, σχεδόν κάθε άλλης μορφής ελευθερίας”²⁴.

II. Η πρώτη αναφορά ενός δικαιώματος στον πολιτισμό

1966: Η Διακήρυξη της Αρχής της Διεθνούς Πολιτιστικής Συνεργασίας - Declaration of the Principle of International Cultural Co-operation (UNESCO)²⁵

Η Διακήρυξη αυτή αποτελεί την πρώτη αποκρυστάλλωση της σημασίας του πολιτισμού για την εδραίωση της ειρήνης και της σύγχρονης αντίληψης για τον κόσμο. Αναφέρεται στον πολιτισμό ως δικαίωμα εκάστου ρητά²⁶, ενώ αποδέχεται την αξία κάθε πολιτισμού η οποία πρέπει να γίνεται αποδεκτή και να διατηρείται. Ορίζει την κοινή πολιτιστική κληρονομιά της ανθρωπότητας, στη συνέχεια, ως ένα σύνολο αυτόνομων και διαφορετικών πολιτισμών οι οποίοι δέχονται επιδράσεις μεταξύ τους.

III. 1978 Δήλωση για τις φυλετικές προκαταλήψεις

Ήδη από το 1978 με τη Δήλωση για τις φυλετικές προκαταλήψεις της UNESCO συνδέθηκε ρητά στο άρθρ. 5 αυτής ο πολιτισμός με τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Άρθρο 5

1. Ο πολιτισμός, ως προϊόν όλων των ανθρώπων και κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, και η εκπαίδευση με την ευρύτερη έννοιά της, προσφέρουν στους άνδρες και τις γυναίκες όλο και πιο αποτελεσματικά μέσα προσαρμογής, επιτρέποντάς τους όχι μόνο να επιβεβαιώσουν ότι γεννιούνται ίσοι στην αξιοπρέπεια και τα δικαιώματα, αλλά και να αναγνωρίσουν ότι πρέπει να σέβονται το δικαίωμα όλων των ομάδων στη δική τους πολιτιστική ταυτότητα και την ανάπτυξη της ξεχωριστής πολιτιστικής τους ζωής στο πλαίσιο του εθνικού και διεθνούς πλαισίου, εξυπακουμένου ότι ενάποκειται σε κάθε ομάδα να αποφασίζει με πλήρη ελευθερία σχετικά με τη διατήρηση και, ενδεχομένως, την προσαρμογή ή τον εμπλουτισμό των αξιών που θεωρεί ουσιώδεις για την ταυτότητά της.

23 Αντί πολλών βλ. Elsa Stamatopoulou, Cultural Rights in International Law, Leiden/Boston, πιο πάνω.

24 Palko κατά Πολιτείας του Κονέκτικατ, 302 U.S. 319 (1937).

25 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13147&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

26 Σε μετάφραση: Άρθρο I. 1. Κάθε πολιτισμός έχει αξιοπρέπεια και αξία που πρέπει να είναι σεβαστές και να διατηρούνται. 2. Κάθε άτομο έχει το δικαίωμα και το καθήκον να αναπτύξει τον πολιτισμό του. 3. Με την πλούσια ποικιλία και ποικιλομορφία και τις αμοιβαίες επιρροές που ασκούν ο ένας στον άλλο, όλοι οι πολιτισμοί αποτελούν μέρος της κοινής κληρονομιάς που ανήκει σε ολόκληρη την ανθρωπότητα.

Το άρθρο αυτό ανέδειξε και την κυκλικότητα ανάμεσα στον πολιτισμό ως προϊόν των ανθρώπων οι οποίοι προσδιορίζονται από τα δικαιώματά τους μέσω των οποίων διαμορφώνουν και την ταυτότητά τους. Παρότι, με το άρθρο αυτό δεν ιδρύθηκε ένα χωριστό δικαίωμα στον πολιτισμό, αποτελεί εκτιμούμε, τη βάση για την εξέλιξη ενός δικαιώματος το οποίο εμπεριέχει όλα τα πολιτιστικά λεγόμενα δικαιώματα, αλλά και πολύ περισσότερο το δικαίωμα αυτοπροσδιορισμού και απόφασης ως προς τις αξίες που θεωρούνται ουσιώδεις για τη διαμόρφωση ταυτότητας. Το δικαίωμα αυτό δεν αφορά σε έθνη ή λαούς, αλλά σε ομάδες και εμπεριέχει το δικαίωμα όλων των ομάδων στη δική τους πολιτιστική ταυτότητα και την ανάπτυξη της ξεχωριστής πολιτιστικής τους ζωής στο πλαίσιο του εθνικού και διεθνούς πλαισίου.

IV. Η Διακήρυξη της UNESCO του Μεξικό για τις Πολιτιστικές Πολιτικές (1982) Mondiacult²⁷ - το δικαίωμα εκάστου στον πολιτισμό

Η Διακήρυξη του Μεξικό για τις Πολιτιστικές Πολιτικές υιοθετήθηκε από την UNESCO το 1982 κατά τη διάρκεια της Παγκόσμιας Διάσκεψης Πολιτιστικών Πολιτικών. Στόχος της διάσκεψης και της Διακήρυξης ήταν να καθοριστούν νέες γραμμές πολιτιστικής συνεργασίας και στενότερης επικοινωνίας μεταξύ των ανθρώπων σε ένα διευρυμένο πλαίσιο. Η Διακήρυξη αυτή έκανε ρητή αναφορά στο δικαίωμα στον πολιτισμό.

Η Διακήρυξη επίσης ορίζει ότι, όλοι έχουν τα δικαιώματα να συμμετέχουν στην πολιτιστική ζωή και να απολαμβάνουν τις τέχνες. Έκτοτε το περιεχόμενό της επαναλαμβάνεται άμεσα ή έμμεσα σε σειρά διεθνών συμβάσεων.

V. Η εδραίωση των πολιτιστικών δικαιωμάτων και του δικαιώματος στον πολιτισμό

Η Οικουμενική Διακήρυξη για την πολιτιστική πολυμορφία- Universal Declaration on cultural diversity, 2001.²⁸

Το 2001 ακολούθησε η Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την πολιτιστική πολυμορφία (diversité culturelle)²⁹. Η Οικουμενική Διακήρυξη για την Πολιτιστική Πολυμορφία ψηφίστηκε σε υπουργικό επίπεδο από τα κράτη μέλη της UNESCO λίγο μετά την τρομοκρατική επίθεση στο Παγκόσμιο Κέντρο Εμπορίου στη Νέα Υόρκη στις 11/9/2001. Μέσα σε ένα κλίμα παγκόσμιας έκπληξης και αυξανόμενης ανησυχίας, τα μέλη της UNESCO επαναβεβαίωσαν την πεποίθησή τους ότι ο διαπολιτισμικός διάλογος είναι ο μόνος δρόμος που μπορεί να οδηγήσει στην ειρήνη και απέρριψαν με την υπογραφή τους το ιδεολόγημα περί σύγκρουσης των πολιτισμών. Ακόμη περισσότερο, υπογράμμισαν το γεγονός ότι η πολιτιστική πολυμορφία είναι ζωτικό στοιχείο της διατήρησης και της ανανέωσης του ανθρώπινου πολιτισμού και ότι για το λόγο αυτό επιβάλλεται η διαμόρφωση ενός προστατευτικού πλαισίου. Ένα κείμενο τόσο ευρέως φάσματος αποτελούσε πρωτιά για τη διεθνή κοινότητα. Αναδεικνύει την πολιτιστική πολυμορφία στο επίπεδο της «κοινής κληρονομιάς της ανθρωπότητας», «τόσο απαραίτητη για την ανθρωπότητα όσο και η βιοποικιλότητα για τη φύση» και καθιστά την υπεράσπισή της ηθική επιταγή, άρρηκτα συνδεδεμένη με το σεβασμό για την αξιοπρέπεια του ατόμου, εκφράζοντας τη νέα ηθική του 21ου αιώνα.

27 <http://www.culturalrights.net/en/documentos.php;c=18p=190&p=190>

28 http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=13179&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html

29 Tenorio de Amorim F. S., La diversité des cultures et l'unité du marché : les défis de la convention de l'UNESCO sur la protection et la promotion de la diversité des expressions culturelles. , le patrimoine culturel de l'humanité/Académie de Droit international de La Haye=The Cultural Heritage of Mankind /Hague Academy of international Law, (επιμ) James A.R. Nafziger, Tullio Scovazzi, Martinus Nijhof, Leiden, 2008, σελ. 355-358.

Στο πλαίσιο της Διακήρυξης αυτής ορίσθηκε η κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας (άρ. 1). Αναφέρει η Οικουμενική Διακήρυξη ότι: «Ο πολιτισμός παίρνει διάφορες μορφές σε όλο το χρόνο και το διάστημα. Αυτή η ποικιλομορφία ενσωματώνεται στη μοναδικότητα και την πολυμορφία των ταυτοτήτων των ομάδων και των κοινωνιών που συνθέτουν την ανθρωπότητα. Ως πηγή ανταλλαγής, καινοτομίας και δημιουργικότητας, η πολιτιστική ποικιλομορφία είναι απαραίτητη για την ανθρωπότητα, καθώς η βιοποικιλότητα είναι για τη φύση. Με αυτή την έννοια, είναι η κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας και πρέπει να αναγνωριστεί και να επιβεβαιωθεί προς όφελος των σημερινών και των μελλοντικών γενεών.

Το Άρθρο 2 με τίτλο «Από την πολιτιστική πολυμορφία έως τον πολιτιστικό πλουραλισμό» αναφέρει ειδικά:

«Στις ολοένα και πιο ποικίλες κοινωνίες μας, είναι απαραίτητο να διασφαλίσουμε την αρμονική αλληλεπίδραση μεταξύ των ανθρώπων και των ομάδων με πολλαπλές, ποικίλες και δυναμικές πολιτισμικές ταυτότητες καθώς και την προθυμία τους να ζήσουν μαζί. Οι πολιτικές για την ένταξη και τη συμμετοχή όλων των πολιτών αποτελούν εγγυήσεις για την κοινωνική συνοχή, τη ζωτικότητα της κοινωνίας των πολιτών και την ειρήνη. Έτσι ορίζεται, ο πολιτιστικός πλουραλισμός δίνει πολιτική έκφραση στην πραγματικότητα της πολιτιστικής πολυμορφίας. Ανεξάρτητος από ένα δημοκρατικό πλαίσιο, ο πολιτιστικός πλουραλισμός ευνοεί την πολιτιστική ανταλλαγή και την άνθηση δημιουργικών ικανοτήτων που στηρίζουν τη δημόσια ζωή».

Το Άρθρο 4, στη συνέχεια, συνδέει τα ανθρώπινα δικαιώματα με την πολιτιστική πολυμορφία και αναφέρει ότι η υπεράσπιση της πολιτιστικής πολυμορφίας είναι μια ηθική επιταγή, αδιάσπαστη από τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Θεμελιώνεται στη δέσμευση για τα ανθρώπινα δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες, ιδίως τα δικαιώματα των ατόμων που ανήκουν σε μειονότητες και εκείνων των αυτόχθονων λαών. Κανείς δεν μπορεί να επικαλεστεί την πολιτιστική ποικιλομορφία για να παραβιάσει τα ανθρώπινα δικαιώματα που εγγυάται το διεθνές δίκαιο, ούτε να περιορίσει το πεδίο εφαρμογής τους.

Στο άρθ. 5 της ίδιας Διακήρυξης αναφέρονται ρητά και τα πολιτιστικά δικαιώματα ως πλαίσιο διατήρησης της πολιτισμικής ποικιλότητας. Τα πολιτισμικά δικαιώματα είναι αναπόσπαστο τμήμα των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, τα οποία είναι οικουμενικά, αδιαίρετα και αλληλοεξαρτώμενα. Η άνθηση της δημιουργικής ποικιλομορφίας σύμφωνα με το ίδιο άρθρο, απαιτεί την πλήρη εφαρμογή των πολιτισμικών δικαιωμάτων, όπως καθορίζονται στο άρθρο 27 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα και στα άρθρα 13 και 15 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτισμικά Δικαιώματα.

Η Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την Πολιτιστική Πολυμορφία (2001) αναφέρει ότι η πολιτιστική πολυμορφία δεν αποτελεί μόνο κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας, αλλά και μέσο για την επίτευξη μιας πιο ικανοποιητικής πνευματικής, συναισθηματικής, ηθικής και πνευματικής ύπαρξης, και η Σύμβαση της UNESCO για την προστασία και την προώθηση της πολυμορφίας της πολιτιστικής έκφρασης (2005) θεωρεί ρητά ότι ο πολιτισμός δεν αποτελεί μόνο πηγή εμπλουτισμού της ανθρωπότητας, αλλά συμβάλλει επίσης στη μείωση της φτώχειας και στη βιώσιμη ανάπτυξη των τοπικών κοινωνιών, ανθρώπων και εθνών, ιδίως μέσω του άρθρου 13 (βιώσιμη ανάπτυξη).

Η διακήρυξη αυτή σύντομα έμελλε να αποκτήσει μορφή διεθνούς σύμβασης, καθώς οι ανάγκες της «παγκοσμιοποίησης» το επέβαλαν.

VI. Η Σύμβαση για την προστασία και την προώθηση της πολυμορφίας και των πολιτιστικών εκφράσεων (UNESCO 2005)

Με την Οικουμενική Διακήρυξη της UNESCO για την πολιτιστική πολυμορφία (Παρίσι 2001), δόθηκε ο ορισμός του πολιτισμού σε άμεση συνάφεια με τη πολιτιστική πολυμορφία η οποία αποτελεί κοινή κληρονομιά της ανθρωπότητας. Αυτή η πολυμορφία είναι ενσωματωμένη στη μοναδικότητα και τον πλουραλισμό της ταυτότητας των ομάδων και των κοινωνιών που αποτελούν την ανθρωπότητα. Ως πηγή ανταλλαγών, καινοτομίας και δημιουργικότητας, η πολιτιστική πολυμορφία είναι τόσο απαραίτητη για την ανθρωπότητα, όσο απαραίτητη είναι η βιοποικιλότητα για τη φύση. Το άρθρο 2 – Κατευθυντήριες αρχές προβάλλει την Αρχή σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου και των θεμελιωδών ελευθεριών όπου επισημαίνεται ότι η πολιτιστική πολυμορφία δεν μπορεί να προστατευθεί και να προαχθεί παρά μόνο αν διασφαλίζονται τα δικαιώματα του ανθρώπου και οι θεμελιώδεις ελευθερίες, όπως η ελευθερία της έκφρασης, της ενημέρωσης και της επικοινωνίας, καθώς και η δυνατότητα των ατόμων να επιλέγουν πολιτιστικές εκφράσεις.

Το άρθρο 7 της Σύμβασης αναφέρεται στα μέτρα που προορίζονται για την προώθηση των πολιτιστικών εκφράσεων, επισημαίνοντας ότι τα Μέρη καταβάλλουν προσπάθειες να δημιουργήσουν στο έδαφος τους περιβάλλον, που να ενθαρρύνει τα άτομα και τις κοινωνικές ομάδες:

- α. να δημιουργούν, να παράγουν, να διαδίδουν και να διακινούν τις δικές τους πολιτιστικές εκφράσεις και να έχουν πρόσβαση σε αυτές, λαμβάνοντας κατάλληλα υπόψη τις ιδιαίτερες προϋποθέσεις και τις ανάγκες των γυναικών καθώς και των διαφόρων κοινωνικών ομάδων, συμπεριλαμβανομένων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες και των αυτόχθονων πληθυσμών,
- β. να έχουν πρόσβαση στις διάφορες πολιτιστικές εκφράσεις που προέρχονται από την επικράτεια τους καθώς και από άλλες χώρες του κόσμου,

Τούτο ιδίως διότι η Σύμβαση για την πολιτιστική πολυμορφία εκτός των αναλυτικών της προβλέψεων καθιερώνει Διακυβερνητική Επιτροπή (άρθρ. 23) και διαδικασία επίλυσης διαφορών (άρθρ. 25) με διαπραγμάτευση και διαδικασία συμφιλίωσης κατά την ειδικά οριζόμενη διαδικασία του παραρτήματος της ίδιας διεθνούς σύμβασης³⁰.

VII. Η Διακήρυξη για τα δικαιώματα των Αυτοχθόνων Πληθυσμών του ΟΗΕ (2007): σύνδεση του πολιτισμού με το δικαίωμα αυτοδιάθεσης

Η Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Αυτοχθόνων Λαών λόγος ύπαρξης είναι η διατήρηση και η ανάπτυξη της πολιτιστικής ταυτότητας των αυτοχθόνων πληθυσμών, τόσο στενά συνδεδεμένη με το φυσικό τους περιβάλλον και την υλική και άυλη πολιτιστική κληρονομιά τους³¹.

Στη διακήρυξη καθιερώνονται, μεταξύ άλλων, τα συλλογικά δικαιώματα των αυτοχθόνων, το δικαίωμά τους στην αυτοδιάθεση και την αυτοδιοίκηση, στην πολιτισμική επιβίωση, αλλά και στην απαγόρευση απομάκρυνσής τους από τα εδάφη τους. η πολιτιστική διάσταση των δι-

³⁰ Για τη διαδικασία αυτής της διεθνούς σύμβασης βλ. Τροβά Ε., Η πολιτιστική διαίτησία και διαμεσολάβηση Από τη διεθνή διπλωματία στην παγίωση διαιτητικής επίλυσης πολιτιστικών διαφορών, περιοδικό Διαιτησία, 3-2019, σελ. 248 επ.

³¹ Διακήρυξη των Ηνωμένων Εθνών για τα Δικαιώματα των Αυτοχθόνων Πληθυσμών, GA Res. of 13 September 2007, Sixty-first Session, Supplement No. 53 (A/61/53), κυρίως τα άρθρα 11, 12,13, 14, 15 and 16.

καιωμάτων αυτών ανέδειξε το τεράστιο εύρος και τη σημασία τους συνδέοντας άμεσα τον πολιτισμό με το δικαίωμα αυτοδιάθεσης³².

Στο άρθρ. 15.1 αναφέρεται εξάλλου ότι οι αυτόχθονες λαοί έχουν το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια και την πολυμορφία των πολιτισμών, της κουλτούρας τους, των προφορικών τους παραδόσεων και των προσδοκιών που θα αντικατοπτρίζονται κατάλληλα στην εκπαίδευση και την ενημέρωση του κοινού.

Ειδική μνεία λαμβάνεται για τη δικαστική προστασία των δικαιωμάτων των αυτοχθόνων.

VIII. Συνέπειες από την κατοχύρωση του δικαιώματος στον πολιτισμό

Η κατοχύρωση ενός δικαιώματος στον πολιτισμό, παράλληλα με τα λεγόμενα πολιτιστικά δικαιώματα, μέσω των ως άνω ενδεικτικά αναφερόμενων πηγών του διεθνούς δικαίου ιδίως, αποδεικνύει τη σθεναρή βούληση της διεθνούς κοινότητας να επιβιώσει των τεχνολογικών εξελίξεων διατηρώντας τόσο το σύνολο των στοιχείων που αποτελούν τον πολιτισμό, όσο και την πολυμορφία του. Θεωρούμε ότι από την κατοχύρωση αυτή δημιουργείται ένα κεκτημένο ως προς τα κατοχυρούμενα στοιχεία της πολιτιστικής ταυτότητας, των επιμέρους δικαιωμάτων, της ίδιας της έννοιας πολιτισμός όπως νοείται από το διεθνές δίκαιο, αλλά και του γεγονότος ότι κατοχυρώνεται ένα δικαίωμα των προσώπων και των ομάδων στον πολιτισμό. Στο πλαίσιο αυτό δεν είναι δυνατή η απομείωση του περιεχομένου του ούτε ο περιορισμός του νοήματος πολιτισμός παρά μόνον η εξέλιξή του με δεδομένο πάντα το ιστορικό κεκτημένο.

XI. Η ευρωπαϊκή διάσταση του ζητήματος

Στην τάξη της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων σε περιφερειακό επίπεδο στην Ευρώπη, το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή αυτοτελώς δεν κατέχει εξέχουσα θέση, τουλάχιστον μέχρι στιγμής: δεν περιλαμβάνεται ούτε στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, ούτε σε κανένα από τα πρωτόκολλα της (πρόσθετο πρωτόκολλο του 1952, ωστόσο, εγγυάται το δικαίωμα στην εκπαίδευση).

Δεν προβλέπεται στον Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων (της Ευρωπαϊκής Ένωσης). Αυτή η τελευταία πράξη, ωστόσο, προβλέπει την ελευθερία της τέχνης και της επιστήμης, όπως ορίζεται στο άρθρο 13 («Η τέχνη και η επιστημονική έρευνα είναι ελεύθερες. Η ακαδημαϊκή ελευθερία είναι σεβαστή.»). Ωστόσο, σε επίπεδο Συμβουλίου της Ευρώπης, το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή τοποθετείται σήμερα σε μια διαφορετική διάσταση: όχι ως υποκειμενικό δικαίωμα, αλλά ως καθήκον των δημόσιων αρχών των κρατών μελών. Έμμεσα κατά τη νομολογία του ΕΔΑΔ εδράζεται στα άρθρα τα ΕΣΔΑ 8. 9. Και 10 καθώς και στο άρθρ. 2 του Πρώτου Πρωτοκόλλου³³.

Υπό το πρίσμα της Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Σύμβασης του Συμβουλίου της Ευρώπης του 1954, καθήκον των κρατών μερών της σύμβασης είναι η διαφύλαξη της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς και η ενθάρρυνση της ανάπτυξης του πολιτισμού στα συμβαλλόμενα κράτη. Η

32 Elsa Stamatopoulou, *Taking Cultural Rights Seriously: The Vision of the UN Declaration on the Rights of Indigenous Peoples*, Stephen Allen and Alexandra Xanthaki eds, Oxford University Press. <https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/IPeoples/EMRIP/StudyLanguages/ElsaStamatopoulou.pdf>.

33 Marshall, J., *Personal Identity and the European Court of Human Rights* Jul 2022, Routledge. Σελ. 238 (Law and Humanity) Valeska David, *Cultural Difference and Economic Disadvantage in Regional Human Rights Courts An Integrated View*, σελ. 91 – 158, DOI: <https://doi.org/10.1017/9781839700118.005>[Opens in a new window]: Intersentia.

σύμβαση οδήγησε επίσης στη σύσταση του Συμβουλίου Πολιτιστικής Συνεργασίας, το οποίο αποτελείται από αντιπροσώπους των κρατών μερών της πολιτιστικής σύμβασης³⁴.

Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι πλέον η αναφορά στις συμφωνίες της UNESCO είναι πάγια από την Ευρωπαϊκή Ένωση σε πολλά κείμενα που παράγει, ενώ συμβάλλεται και σε σημαντικό αριθμό συμβάσεων της UNESCO αυτοτελώς. Τα κράτη μέλη παράλληλα έχουν υιοθετήσει τις συμφωνίες της UNESCO με συνέπεια η αναφορά στον πολιτισμό και σε ένα δικαίωμα σε αυτόν να γίνεται έμμεσα τουλάχιστον απολύτως αποδεκτή.

Και το Συμβούλιο της Ευρώπης φαίνεται όμως να έχει αποδεχθεί έμμεσα τον πολιτισμό και το δικαίωμα στον πολιτισμό όπως γίνεται αντιληπτό από την UNESCO μέσω της Σύστασης 1990 (2012) με τίτλο «Το δικαίωμα όλων να συμμετέχουν στον πολιτισμό», που εγκρίθηκε τον Ιανουάριο του 2012 από την Κοινοβουλευτική Συνέλευση του Συμβουλίου της Ευρώπης³⁵.

Στη σύσταση, η Κοινοβουλευτική Συνέλευση συμπεριέλαβε, μεταξύ άλλων, τις ακόλουθες θέσεις: 1) Επιβάλλεται ανάληψη ισότιμης και ελεύθερης πρόσβασης για όλους σε μια ποικιλία πολιτιστικών πόρων. Ο βαθμός συμμετοχής μπορεί να εξαρτάται μόνο από το βαθμό συμμετοχής του ατόμου στον πολιτισμό (ως θεατής, ερασιτέχνης ή επαγγελματίας καλλιτέχνης). 2) Ο κοινός πολιτιστικός πλούτος είναι υπόθεση όλων των δημόσιων και ιδιωτικών φορέων, αλλά το κράτος πρέπει να αναλάβει τον κρίσιμο ρόλο του. 3) Κάθε κράτος πρέπει να εξασφαλίζει ευρεία παροχή πολιτιστικών υπηρεσιών, μέσω όλων των δημόσιων ιδρυμάτων του, αλλά και να ενεργεί ως εμπνευστής, προωθητής και ρυθμιστής συνεργειών μεταξύ δημόσιων φορέων και οργανισμών του μη κερδοσκοπικού και του ιδιωτικού τομέα που συμβάλλουν στην προστασία και προώθηση της πολιτιστικής κληρονομιάς και στην πρόσβαση του κοινού σε όλο το φάσμα των πολιτιστικών και καλλιτεχνικών πόρων. 4) Το κράτος έχει καθήκον να λάβει υπόψη τις ριζικές αλλαγές στις μεθόδους πρόσβασης στον πολιτισμό, με την έκρηξη του ψηφιακού πολιτισμού και του Διαδικτύου· να διευκολύνει την εμφάνιση νέων καλλιτεχνών και νέων μορφών έκφρασης· και να αναπτυχθούν περαιτέρω νέοι τρόποι διάδοσης του πολιτιστικού περιεχομένου προκειμένου να καταστεί προσβάσιμο σε όλους. Τα κράτη έχουν επίσης την υποχρέωση να σέβονται, να προστατεύουν και να υλοποιούν τα πολιτιστικά δικαιώματα σε μια δημοκρατία, οδηγώντας στη δημιουργία ενός ανοιχτού περιβάλλοντος που επιτρέπει σε όλους να επιτύχουν προσωπική ολοκλήρωση και να συμμετάσχουν στην πολιτιστική, κοινωνική και πολιτική ζωή. Η πρόσβαση στις τέχνες επιτρέπει σε όλους να επιτύχουν προσωπική ολοκλήρωση, έτσι ώστε κάθε άτομο να μπορεί να αξιοποιήσει πλήρως τις δυνατότητές του και να δει τους άλλους κάτω από ένα νέο φως.

34 Το Συμβούλιο καθορίζει την πολιτιστική πολιτική σύμφωνα με τις κατευθύνσεις της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης. Το Συμβούλιο προωθεί επίσης πολιτιστικά σχέδια, όπως οι Πολιτισμοί και οι Περιφέρειες, οι Ευρωπαϊκοί Πολιτιστικοί Δρομολογητές, και υποστηρίζει πολιτιστικά δίκτυα (Φόρουμ Ευρωπαϊκών Πολιτιστικών Δικτύων).

35 Αν και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων δεν αναφέρεται στα πολιτιστικά δικαιώματα, το ΕΔΔΑ αναγνώρισε σταδιακά μια σύνδεση μεταξύ ορισμένων διατάξεων (άρθρο 8, άρθρο 9, άρθρο 10 και άρθρο 2 Πρωτόκολλο 1) και της έννοιας των «πολιτιστικών δικαιωμάτων». Αντιθέτως, το Δικαστήριο ουδέποτε αναγνώρισε το δικαίωμα προστασίας της πολιτιστικής και φυσικής κληρονομιάς. Σε πρόσφατη απόφασή του (Σύλλογος των Αθηναίων ν. Ηνωμένο Βασίλειο), το Δικαστήριο έχει πράγματι επιβεβαιώσει ότι «η προσφεύγουσα παρέλειψε να επικαλεστεί καμία περίπτωση του Δικαστηρίου στην οποία έκρινε ότι το άρθρο 8 γεννά γενικό δικαίωμα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς της φύσης που προβάλλεται εν προκειμένω». Ωστόσο, το Δικαστήριο έχει αναγνωρίσει ότι «η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς είναι ένας νόμιμος στόχος που μπορεί να επιδιώξει το κράτος όταν παρεμβαίνει στα ατομικά δικαιώματα». Επιπλέον, στην τελευταία απόφασή του (Aahunbay και άλλοι κατά Τουρκίας, απόφαση 21.02.2019), το Δικαστήριο κήρυξε την αίτηση ασυμβίβαστη (ratione materiae), καθώς μέχρι σήμερα δεν υπάρχει ευρωπαϊκή συναίνεση «που θα επέτρεπε να συναχθεί από τις διατάξεις της Σύμβασης ότι υπήρχε καθολικό ατομικό δικαίωμα στην προστασία του ενός ή του άλλου μέρους της πολιτιστικής κληρονομιάς».

Μέσω των πολιτιστικών δεσμών και του διαπολιτισμικού διαλόγου, η πρόσβαση στις τέχνες συμβάλλει στην προώθηση της «αρμονικής συμβίωσης» μέσα σε μια κοινωνία, μια χώρα, ακόμη και μεταξύ των λαών, ενισχύοντας τις σχέσεις μεταξύ των πολιτών του κόσμου μέσω της ενισχυμένης αμοιβαίας κατανόησης.

Χ. Ο πολιτισμός του βιβλίου

Η ιστορία του βιβλίου ξεκινά με την ανάπτυξη της γραφής και διαφόρων άλλων εφευρέσεων όπως το χαρτί και η εκτύπωση και συνεχίζεται μέχρι τη σύγχρονη βιομηχανία εκτύπωσης βιβλίων. Αρχίζει με πινακίδες, παπύρους και φύλλα παπύρου. Η τρέχουσα μορφή που θεωρούμε βιβλία, με ξεχωριστά φύλλα στερεωμένα μεταξύ τους και όχι κύλινδρο, ονομάζεται Κώδικας. Στη συνέχεια, χειρόγραφα δεμένα με το χέρι, ακριβά και περίτεχνα χειρόγραφα εμφανίστηκαν σε μορφή κώδικα. Αυτά έδωσαν τη θέση τους σε τυπωμένους τόμους και τελικά οδήγησαν στους μαζικά τυπωμένους τόμους που επικρατούν σήμερα³⁶. Τα σύγχρονα βιβλία μπορεί ακόμη και να μην έχουν φυσική παρουσία με την έλευση του ηλεκτρονικού βιβλίου. Το βιβλίο έγινε επίσης πιο προσίτο στα άτομα με ειδικές ανάγκες με την έλευση του Braille και του ηχητικού βιβλίου. Η ψηφιακή εποχή αλλάζει εντελώς τα δεδομένα.

Θεωρείται ότι είναι δύσκολο να προβλέψουμε το μέλλον του βιβλίου σε μια εποχή ραγδαίων τεχνολογικών αλλαγών. Ανησυχίες σχετικά με τον «θάνατο των βιβλίων» έχουν εκφραστεί σε όλη την ιστορία του μέσου, καθώς απειλείται από ανταγωνιστικά μέσα όπως το ραδιόφωνο, η τηλεόραση και το διαδίκτυο. Ωστόσο, αυτές οι απόψεις είναι γενικά υπερβολικές και κυριαρχούνται από φετιχισμό, φόβους για το τέλος του ανθρωπισμού και ιδέες τεχνο-φονταμενταλιστικής προόδου. Το μέσο εκτύπωσης βιβλίων έχει αποδειχθεί πολύ ανθεκτικό και προσαρμόσιμο. Στη δεκαετία του 2020, τα έντυπα βιβλία εξακολουθούν να ξεπερνούν σημαντικά τα ηλεκτρονικά βιβλία στις περισσότερες χώρες και παραμένουν μια βιομηχανία πολλών δισεκατομμυρίων δολαρίων.

Ένα μεγάλο μέρος όμως του υλικού αναφοράς των βιβλίων, όπως για παράδειγμα εγκυκλοπαίδειες, υπάρχει όλο και λιγότερο με τη μορφή βιβλίων και όλο και περισσότερο στο διαδίκτυο. Το υλικό ανάγνωσης ελεύθερου χρόνου δημοσιεύεται όλο και περισσότερο σε μορφές e-reader. Αν σκεφθεί κανείς τι σήμανε η εγκυκλοπαίδεια για το Διαφωτισμό κατανοεί τη σημασία της διαπίστωσης αυτής.

Αν και τα ηλεκτρονικά βιβλία, είχαν περιορισμένη επιτυχία τα πρώτα χρόνια και οι αναγνώστες ήταν ανθεκτικοί στην αρχή, η ζήτηση για βιβλία σε αυτή τη μορφή έχει αυξηθεί δραματικά, κυρίως λόγω της δημοτικότητας των συσκευών ηλεκτρονικής ανάγνωσης και καθώς ο αριθμός των διαθέσιμων τίτλων σε αυτή τη μορφή έχει αυξηθεί. Από τότε που κυκλοφόρησε το Amazon Kindle το 2007, το ηλεκτρονικό βιβλίο έχει γίνει ψηφιακό φαινόμενο και πολλοί θεωρούν ότι θα

36 Αντί πολλών βλ. Fischer S.R., A History of Reading (New York: Reaktion Books, 2004), Greco Albert N., The Book Publishing Industry (New York: Routledge, 2005), Green J. and N.J. Karolides, The Encyclopedia of Censorship (Facts on File, 2005), 111, Harry Ransom Center, The Gutenberg Bible at the Ransom Center," University of Texas at Austin, <http://www.hrc.utexas.edu/educator/modules/gutenberg/books/early/>, Harry Ransom Center, The Gutenberg Bible, Howe Daniel Walker, What Hath God Wrought: The Transformation of America, 1815–1848 (New York: Oxford University Press, 2007), Hyatt Michael., Top Ten U.S. Book Publishers for 2009, January 15, 2010, <http://michaelhyatt.com/2010/01/top-ten-u-s-book-publishers-for-2009.html>, Jones Bruce, Manuscripts, Books, and Maps: The Printing Press and a Changing World, September 5, 2000, <http://communication.ucsd.edu/bjones/Books/booktext.html>, Kelly Kevin, Scan This Book! New York Times Magazine, May 14, 2006, Krasner-Khait B., Survivor: The History of the Library, History Magazine, October/November 2001, Ogle M., The Paperback Revolution, CRC Studio, 2003, <http://www.crcstudio.org/paperbacks/revolution.php>.

καταργήσει τα σκληρόδετα και χάρτινα βιβλία στο μέλλον. Τα ηλεκτρονικά βιβλία είναι πολύ πιο προσιτά και ευκολότερα στην αγορά και είναι επίσης φθηνότερο να αγοράσετε ένα ηλεκτρονικό βιβλίο παρά το φυσικό αντίστοιχό του λόγω της αφαίρεσης των εξόδων χαρτιού. Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας στην αυξανόμενη δημοτικότητα του e-reader είναι η συνεχής διαφοροποίησή του. Πολλοί ηλεκτρονικοί αναγνώστες υποστηρίζουν πλέον βασικά λειτουργικά συστήματα, τα οποία διευκολύνουν το ηλεκτρονικό ταχυδρομείο και άλλες απλές λειτουργίες. Το iPad είναι το πιο προφανές παράδειγμα αυτής της τάσης, αλλά ακόμη και τα κινητά τηλέφωνα μπορούν να φιλοξενήσουν λογισμικό ηλεκτρονικής ανάγνωσης. Και στο πλαίσιο της συζήτησης δεν έγινε ακόμη αναφορά για την τεχνική νοημοσύνη. Κατανοεί, συνεπώς, κανείς ότι όσο και αν η αμφισβήτηση του τέλους της εποχής των βιβλίων είναι σημαντική, τα γεγονότα πιστοποιούν μία ραγδαία ιστορική ανατροπή η οποία εγκαθιδρύει την ψηφιακή εποχή.

Θα ορίσουμε λοιπόν τον πολιτισμό του βιβλίου ως την κατάσταση που διαμορφώθηκε στην ανθρωπότητα με τη διατύπωση του γραπτού λόγου σε σταθερό υλικό που εξελίχθηκε σταδιακά στο αντικείμενο που ονομάζουμε σήμερα βιβλίο. Ο πολιτισμός του βιβλίου ως εποχή ιστορικής εξέλιξης παράλληλα καθορίστηκε από τη σχέση το ανθρώπου με τη γη και την ιδιοκτησία. Το ιδιοκτησιακό δικαίωμα καταγράφεται και αποδίδεται με έγγραφα, ενώ καθίσταται διεκδικήσιμο με νομικά μέσα. Συνεπώς ο πολιτισμός του βιβλίου οδήγησε σε μέσα και μεθόδους που καθιστούν τα δικαιώματα με τα οποία συνδέθηκε απαιτητά και αγώγιμα ενώπιον δικαστηρίων.

Ο πολιτισμός του βιβλίου χαρακτηρίζεται από τη διατήρηση των κανόνων και των κάθε είδους κανονιστικών ρυθμίσεων σε έγγραφη κατάσταση και ως εκ τούτου, στη σταθεροποίηση αυτών για επαρκές διάστημα μέσα στο χρόνο. Παράλληλα, το ίδιο το βιβλίο ως πράγμα αποκτά κανονιστικότητα και μετατρέπεται σε θρησκευτικό ή πολιτικό αργότερα σύμβολο που περιέχει την αλήθεια και το νόμο. Τέτοιοι κανόνες είναι και οι κανόνες που αφορούν στα ανθρώπινα δικαιώματα.

Το βιβλίο ως Κώδικας, ως τόπος του Κανόνα, εφαρμόστηκε από τους δικαστές οι οποίοι ανέλαβαν την πραγμάτωση του περιεχομένου του. Τα ανθρώπινα δικαιώματα, αν και η δικαστική τους διεκδίκηση δεν είναι όσο ισχυρή θα επιθυμούσε κανείς, αποτέλεσαν δικαιώματα που προστατεύονται ενώπιον δικαστηρίων και μάλιστα δικαστηρίων όπως εκείνο του Στρασβούργου που εφαρμόζει την ΕΣΔΑ στο πλαίσιο του Συμβουλίου της Ευρώπης, των συνταγματικών δικαστηρίων στο πλαίσιο του ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, αλλά και διεθνών δικαστηρίων στο πλαίσιο της εφαρμογής διεθνών συμβάσεων.

Ο έτσι αναφερόμενος ως πολιτισμός του βιβλίου και των κανόνων διατήρησε τα πιστεύω, την αλήθεια που εκάστοτε αποτύπωσε. Όποιος είχε τη δυνατότητα να κατέχει το βιβλίο, κατείχε και την αλήθεια. Σταδιακά τα βιβλία έγινε προσιτό σε πολλούς ανθρώπους και έχασε την απόλυτη ιερότητά του και τη μοναδικότητα της ισχύος του.

Η εξέλιξη του πολιτισμού του βιβλίου προς ένα ψηφιακό μέλλον οδήγησε παράλληλα τους κανόνες σε κατάσταση που να είναι περισσότερο ρευστοί και ήπιοι, με τρόπο μάλιστα που δεν είναι απολύτως διακριτό ποιος κανόνας ισχύει σε όλα τα επίπεδα, του συνταγματικού συμπεριλαμβανομένου. Τούτο δεν είναι βέβαιο ότι συνδέεται με τον τόπο αποτύπωσής τους δηλαδή το έντυπο, αλλά το δίχως άλλο συμβαίνει.

Αντίστοιχα και η εφαρμογή των κανόνων από δικαστές/κριτές που ερμηνεύουν το βιβλίο ως περιέχοντος τον λόγο του νόμου, αποδυναμώνονται και αντικαθίστανται από διαμεσολαβητές και άλλα ηπιότερα μορφώματα τα οποία κατατείνουν στην εξεύρεση συναίνεσης μέσα στη ρευστότητα του κανονιστικού λόγου. Η ψηφιακή εποχή περιγράφει μια απονομή δικαστικής προστασίας εξίσου ψηφιακή, αν όχι στο έλεος της τεχνικής νοημοσύνης.

Περαιτέρω, η απούλοποίηση του βιβλίου και η συνεχής δυνατότητα μεταβολών του γραπτού κειμένου επηρέασε και το κανονιστικό σύστημα. Δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό το αίτημα για πραγμάτωση του νόμου μέσω τεχνητής νοημοσύνης θα υποκαταστήσει τους δικαστές και τον ανθρώπινο παράγοντα ο οποίος για να καταστεί κριτής ανήλθε στο θώκο που η ιστορία του προσέδωσε. Πιθανολογείται όμως πως αυτή είναι η επικρατούσα τάση.

Τέλος, η ψηφιακή εποχή της ανάγνωσης δημιουργεί σειρά προβληματισμών για μια σειρά δικαιωμάτων του ανθρώπου που πολλοί θεωρούν (και όχι άδικα) ότι θίγονται ουσιωδώς.

Μια πρώτη απάντηση στο θέμα δίδει η Σύσταση της UNESCO ως προς την ηθική της τεχνητής νοημοσύνης η οποία αναφέρεται εκτενώς στην προστασία των δικαιωμάτων του ανθρώπου και θα παραθέσουμε πιο κάτω αναλυτικά.

ΧΙ. Πολιτισμός του βιβλίου και δικαιώματα του ανθρώπου

Η ιστορική περίοδος που αναφέρουμε ως πολιτισμό του βιβλίου χαρακτηρίστηκε από γραπτούς κανόνες. Η κατοχύρωση δικαιωμάτων υπήρξε έγγραφη αρχής γενόμενης από τη συμβολική αποτύπωση των εντολών του Θεού σε λίθινες πλάκες εγγράφως.

Ακολούθησαν οι ανθρώπινοι κανόνες μεταξύ των οποίων ο Κώδικας του Χαμουραμπί και ο κύλινδρος του Κύρου. Τούτος ο τελευταίος θεωρείται η πρώτη αποτύπωση σε έγγραφο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το 539 π.Χ., τα στρατεύματα του Κύρου του Μεγάλου, του πρώτου βασιλιά της αρχαίας Περσίας, κατέκτησαν την πόλη της Βαβυλώνας. Αλλά οι επόμενες ενέργειές του ήταν αυτές που σήμαναν μια μεγάλη πρόοδο για τον Άνθρωπο. Ελευθέρωσε τους σκλάβους, διακήρυξε ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να επιλέγουν τη θρησκεία τους και εδραίωσε φυλετική ισότητα. Αυτές και άλλες αποφάσεις καταγράφηκαν σε ένα κύλινδρο από ψημένο πηλό στην Ακκαδική γλώσσα με σφηνοειδή γραφή. Το αρχαίο αυτό αρχείο, γνωστό σήμερα ως Κύλινδρος του Κύρου, θεωρείται ως ο πρώτος χάρτης ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον κόσμο. Έχει μεταφραστεί και στις έξι επίσημες γλώσσες του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών και οι διατάξεις του προσομοιάζουν με τα τέσσερα πρώτα άρθρα της Οικουμενικής Διακήρυξης των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων.

Των εγγράφων αποτυπώσεων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων ακολουθεί η Magna Carta που εκδόθηκε αρχικά το 1215 και επηρέασε την ανάπτυξη του κοινού δικαίου και πολλά μεταγενέστερα συνταγματικά κείμενα που σχετίζονται με τα ανθρώπινα δικαιώματα, όπως η αγγλική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του 1689, το Σύνταγμα των Ηνωμένων Πολιτειών του 1789, και τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων των Ηνωμένων Πολιτειών του 1791, η Γαλλική Διακήρυξη για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789 εγκρίθηκε από την Εθνοσυνέλευση της Γαλλίας, 26 Αυγούστου 1789 κ.λπ.

Κορυφαία εκδήλωση αυτής της ιστορικής γραμμής υπήρξε η Οικουμενική Διακήρυξη των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων 1948, καθώς και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων. Και στο πλαίσιο του διεθνούς δικαίου, η ανάγκη κατοχύρωσης του εξαναγκαστού χαρακτήρα των δικαιωμάτων συνδέθηκε με τη σύσταση διεθνών δικαστηρίων, όπως το Διεθνές Δικαστήριο της Χάγης, το Διεθνές Ποινικό Δικαστήριο, τα ad hoc διεθνή δικαστήρια κ.λπ., ενώ για το Συμβούλιο της Ευρώπης καθοριστική ήταν η ίδρυση του Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

Παράλληλα, τα δικαιώματα του ανθρώπου εντάχθηκαν σε εθνικά συντάγματα και μέσω αυτών έτυχαν ευρύτερης εφαρμογής. Η συνταγματοποίηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου συνδέθηκε και αυτή με τη δυνατότητα να είναι εξαναγκαστά ενώπιον εθνικών δικαστηρίων.

Η εποχή του βιβλίου χαρακτηρίζεται από τη δυνατότητα εφαρμογής των γραπτών κανόνων

από δικαστήρια. Παρόλα αυτά η εφαρμογή των κανόνων για τα ανθρώπινα δικαιώματα ουσιωδώς περιορισμένη.

Το τέλος της εποχής του βιβλίου θα σήμαινε τάχα την αδυναμία εφαρμογής των κανόνων όπως ρυθμίζονται σε μορφή ηπίου δικαίου; Και αν για τα δικαιώματα του ανθρώπου υπάρχει ισχυρή συζήτηση για την εφαρμογή τους, τι θα συμβεί για τα δικαιώματα νέας γενιάς ή τα δικαιώματα αλληλεγγύης όπως το δικαίωμα στον πολιτισμό;

XII. Τα πολιτιστικά δικαιώματα και ο πολιτισμός μετά τον πολιτισμό του βιβλίου

Σύμφωνα με το Συμβούλιο της Ευρώπης³⁷ ο ψηφιακός μετασχηματισμός της κοινωνίας μας είναι σίγουρα μία από τις ταχύτερες και βαθύτερες μεταβάσεις του πολιτισμού που έχουμε βιώσει ποτέ. Η ψηφιακή εποχή μας οδηγεί να αλληλεπιδρούμε όλο και περισσότερο στο διαδίκτυο, για ενημέρωση, ψυχαγωγία, κατανάλωση ή εργασία. Ωστόσο, παραμένουν πολλά ερωτήματα σχετικά με τις συνέπειες αυτού του μετασχηματισμού και τον αντίκτυπό του στα ανθρώπινα δικαιώματα. Η αναφορά στον όρο «ψηφιακός μετασχηματισμός της κοινωνίας» επιτρέπει τη συναγωγή ότι ο πολιτισμός του βιβλίου φθάνει στη δύση του με παράλληλες συνέπειες στα δικαιώματα που έχουν κατοχυρωθεί κατά την περίοδο που άνθισε.

Το ζήτημα της ιδιωτικής ζωής είναι εδώ και καιρό πολύ επίκαιρο στην καθημερινή μας ζωή, αλλά η αυξημένη χρήση του εικονικού χώρου και η ανάπτυξη τεχνολογίας όπως η τεχνητή νοημοσύνη, φέρνει αυτές τις συζητήσεις ακόμη περισσότερο στο προσκήνιο. Αντί να μειώσουν τις διακρίσεις ή την ανισότητα, ορισμένα αλγοριθμικά συστήματα λήψης αποφάσεων μπορούν να την επιδεινώσουν, ιδίως στη δημόσια σφαίρα. Με τη χρήση προγνωστικών χαρακτηριστικών στο δικαστικό σύστημα, φαίνεται να αναδύεται ακόμη και μια νέα πηγή δικαίου. Τα εργαλεία αναγνώρισης προσώπου επαναφέρουν έννοιες όπως η φυσιογνωμία και η πεποίθηση ότι τα χαρακτηριστικά συμπεριφοράς μπορούν να συναχθούν από φυσικά χαρακτηριστικά.

Άλλα πρωταρχικά ζητήματα που δεν μπορούν να διαχωριστούν από το διαδίκτυο είναι η ελευθερία της έκφρασης και η πρόσβαση σε σωστές και αξιόπιστες πληροφορίες. Ενώ το διαδίκτυο διευκολύνει σημαντικά τους τρόπους έκφρασής μας και την ποικιλομορφία των διαθέσιμων πληροφοριών, είναι επίσης αλήθεια ότι ορισμένα ενδιαφερόμενα μέρη έχουν την εξουσία να απαγορεύουν, να αφαιρούν ή να στρεβλώνουν το επιγραμμικό περιεχόμενο ανάλογα με τα ενδιαφέροντά τους. Πώς πρέπει να χαράξουμε τη διαχωριστική γραμμή μεταξύ των πληροφοριών που αξίζει να μοιραστούμε και εκείνων που πρέπει να απαγορευτούν; Και ποιοι δικαιούνται να το πράξουν;

Η πλήρης απόλαυση των δικαιωμάτων στον κυβερνοχώρο συνοδεύεται από επαρκή προστασία από τους κινδύνους σε ένα διαδικτυακό περιβάλλον. Το δικαίωμα στην ιδιωτική ζωή, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια, η ασφάλεια, η ακεραιότητα του ατόμου, η απαγόρευση των διακρίσεων απειλούνται από το έγκλημα στον κυβερνοχώρο. Πώς μπορούν οι κυβερνήσεις να εκπληρώσουν τις θετικές υποχρεώσεις τους για την προστασία των ατόμων από το έγκλημα και τη διασφάλιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των θυμάτων εγκλήματος στον κυβερνοχώρο; Η πρόκληση αυτή απαιτεί προσεκτική εξισορρόπηση για την παροχή αποτελεσματικής αντίδρασης της ποινικής δικαιοσύνης με κατάλληλες διασφαλίσεις για το κράτος δικαίου.

Άρρηκτα συνδεδεμένα με τον πολιτισμό του βιβλίου, τα πολιτιστικά δικαιώματα και το δικαίωμα στον πολιτισμό αναζητούν μία νέα ταυτότητα στην περίοδο που έπεται ιστορικά και χαρακτηρίζεται από την ψηφιοποίηση και ήδη και την τεχνητή νοημοσύνη. Όντας στο πρώτο

37 <https://www.coe.int/en/web/freedom-expression/human-rights-in-digital-sphere>.

μόλις στάδιο αυτής της εποχής, η αναζήτηση της θέσης των δικαιωμάτων αυτών ξεκινά από τον παραδοσιακό τρόπο έκφρασης, το κείμενο, όπως το γνωρίζουμε από τον καιρό του πολιτισμού του βιβλίου.

Τέτοιο κείμενο είναι η Σύσταση της UNESCO ως προς την ηθική της τεχνητής νοημοσύνης³⁸ η οποία επισημαίνει με κάθε τρόπο ότι τα ανθρώπινα δικαιώματα³⁹ οφείλουν να μην θίγονται από την ψηφιακή εποχή ενώ λαμβάνεται ειδική μέριμνα για τον πολιτισμό⁴⁰.

38 Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence, <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics>.

39 1 Ανθρώπινα δικαιώματα και ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Σεβασμός, προστασία και προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. 2 Ζώντας ειρηνικά- δίκαιες και διασυνδεδεμένες κοινωνίες. 3 Διασφάλιση της πολυμορφίας και της συμμετοχικότητας. 4 Περιβάλλον και άνθηση οικοσυστημάτων. Η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της αξιοπρέπειας αποτελεί τον ακρογωνιαίο λίθο της Σύστασης, με βάση την προώθηση θεμελιωδών αρχών, όπως η διαφάνεια και η δικαιοσύνη, έχοντας πάντα κατά νου τη σημασία της ανθρώπινης εποπτείας των συστημάτων ΤΝ. Σύμφωνα με την UNESCO δεκα βασικές αρχές καθορίζουν μια προσέγγιση με επίκεντρο τα ανθρώπινα δικαιώματα όσον αφορά τη δεοντολογία της τεχνητής νοημοσύνης. 1. Αναλογικότητα και μη βλάβη. Η χρήση συστημάτων ΤΝ δεν πρέπει να υπερβαίνει τα αναγκαία όρια για την επίτευξη θεμιτού στόχου. Η εκτίμηση κινδύνου θα πρέπει να χρησιμοποιείται για την πρόληψη βλαβών που ενδέχεται να προκύψουν από τέτοιες χρήσεις. 2. Ασφάλεια και προστασία. Οι ανεπιθύμητες βλάβες (κίνδυνοι για την ασφάλεια) καθώς και τα τρωτά σημεία σε επιθέσεις (κίνδυνοι για την ασφάλεια) θα πρέπει να αποφεύγονται και να αντιμετωπίζονται από τους φορείς τεχνητής νοημοσύνης και να προωθείται καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής της τεχνητής νοημοσύνης. Θα πρέπει επίσης να θεσπιστούν κατάλληλα πλαίσια προστασίας δεδομένων. 4. Πολυμερής και προσαρμοστική διακυβέρνηση και συνεργασία. Το διεθνές δίκαιο και η εθνική κυριαρχία πρέπει να γίνονται σεβαστά κατά τη χρήση των δεδομένων. Επιπλέον, η συμμετοχή διαφόρων ενδιαφερόμενων μερών είναι απαραίτητη για προσεγγίσεις χωρίς αποκλεισμούς όσον αφορά τη διακυβέρνηση της τεχνητής νοημοσύνης. 5. Υπευθυνότητα και λογοδοσία. Τα συστήματα τεχνητής νοημοσύνης θα πρέπει να είναι ελέγξιμα και ανιχνεύσιμα. Θα πρέπει να υπάρχουν μηχανισμοί εποπτείας, εκτίμησης επιπτώσεων, λογιστικού ελέγχου και δέουσας επιμέλειας για την αποφυγή συγκρούσεων με τους κανόνες των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και απειλών για την περιβαλλοντική ευημερία. 6. Διαφάνεια και εξηγησιμότητα. Η δεοντολογική ανάπτυξη των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης εξαρτάται από τη διαφάνεια και την εξηγησιμότητά τους. Το επίπεδο T&E θα πρέπει να είναι κατάλληλο για το πλαίσιο, καθώς ενδέχεται να υπάρχουν εντάσεις μεταξύ T&E και άλλων αρχών όπως η προστασία της ιδιωτικής ζωής, η ασφάλεια και η προστασία. 7. Ανθρώπινη επίβλεψη και αποφασιστικότητα. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να διασφαλίζουν ότι τα συστήματα ΤΝ δεν εκτοπίζουν την τελική ανθρώπινη ευθύνη και λογοδοσία. 8. Βιωσιμότητα. Οι τεχνολογίες τεχνητής νοημοσύνης θα πρέπει να αξιολογούνται σε σχέση με τον αντίκτυπο τους στη «βιωσιμότητα», νοούμενο ως ένα σύνολο συνεχώς εξελισσόμενων στόχων, συμπεριλαμβανομένων εκείνων που καθορίζονται στους στόχους βιώσιμης ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών. 9. Ευαισθητοποίηση και γραμματισμός. Η κατανόηση της τεχνητής νοημοσύνης και των δεδομένων από το κοινό θα πρέπει να προωθηθεί μέσω της ανοικτής και προσβάσιμης εκπαίδευσης, της συμμετοχής στα κοινά, των ψηφιακών δεξιοτήτων και της κατάρτισης στον τομέα της δεοντολογίας της τεχνητής νοημοσύνης, του γραμματισμού στα μέσα ενημέρωσης και της πληροφορίας. 10. Δικαιοσύνη και μη διακριτική μεταχείριση. Οι φορείς της τεχνητής νοημοσύνης θα πρέπει να προωθήσουν την κοινωνική δικαιοσύνη, τη δικαιοσύνη και την απαγόρευση των διακρίσεων, υιοθετώντας παράλληλα μια προσέγγιση χωρίς αποκλεισμούς για να διασφαλίσουν ότι τα οφέλη της τεχνητής νοημοσύνης είναι προσβάσιμα σε όλους.

40 Τομέας πολιτικής 7: Πολιτισμός.

94. Τα κράτη μέλη ενθαρρύνονται να ενσωματώσουν συστήματα ΤΝ, κατά περίπτωση, στη διατήρηση, τον εμπλουτισμό, την κατανόηση, την προώθηση, τη διαχείριση και την προσβασιμότητα της υλικής, τεκμηριωμένης και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς, συμπεριλαμβανομένων των απειλούμενων γλωσσών, καθώς και των αυτόχθονων γλωσσών και γνώσεων, για παράδειγμα με την εισαγωγή ή την επικαιροποίηση εκπαιδευτικών προγραμμάτων που σχετίζονται με την εφαρμογή συστημάτων ΤΝ στους εν λόγω τομείς, κατά περίπτωση, και εξασφαλίζοντας μια συμμετοχική προσέγγιση, με στόχο τα θεσμικά όργανα και το κοινό.

95. Τα κράτη μέλη ενθαρρύνονται να εξετάσουν και να αντιμετωπίσουν τον πολιτισμικό αντίκτυπο των συστημάτων ΤΝ, ιδίως των εφαρμογών επεξεργασίας φυσικής γλώσσας (NLP), όπως η αυτοματοποιημένη μετάφραση και οι φωνητικοί βοηθοί, στις αποχρώσεις της ανθρώπινης γλώσσας και έκφρασης. Οι αξιολογήσεις αυτές θα πρέπει να παρέχουν στοιχεία για τον σχεδιασμό και την εφαρμογή στρατηγικών που μεγιστοποιούν τα οφέλη

XIII. Η Σύσταση της UNESCO ως προς την ηθική της τεχνητής νοημοσύνης

Η έννοια της καθολικότητας του Διαδικτύου συνοψίζει τις θέσεις της UNESCO στην ψηφιακή εποχή, επισημαίνοντας τις τέσσερις θεμελιώδεις αρχές του R.O.A.M, σύμφωνα με τις οποίες το Διαδίκτυο πρέπει να βασίζεται στα ανθρώπινα δικαιώματα, να είναι ανοιχτό, προσβάσιμο σε όλους και να εξελίσσεται μέσα από τη συμμετοχή πολλών ενδιαφερομένων.

Η σωστή διακυβέρνηση της τεχνητής νοημοσύνης σύμφωνα με την UNESCO είναι μία από τις σημαντικότερες προκλήσεις της εποχής μας, η οποία απαιτεί γνώση με βάση τα διδάγματα και τις ορθές πρακτικές σε όλο τον κόσμο.

Η ταχεία άνοδος της τεχνητής νοημοσύνης (AI) έχει δημιουργήσει πολλές ευκαιρίες παγκοσμίως, από τη διευκόλυνση των διαγνώσεων υγειονομικής περίθαλψης έως την ενεργοποίηση των ανθρώπινων συνδέσεων μέσω των κοινωνικών μέσων ενημέρωσης και τη δημιουργία αποδοτικότητας της εργασίας μέσω αυτοματοποιημένων εργασιών.

Ωστόσο, αυτές οι ταχείες αλλαγές εγείρουν επίσης βαθιές ηθικές ανησυχίες. Αυτές οι ανησυχίες προκύπτουν από τις δυνατότητες των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης να ενσωματώνουν προκαταλήψεις, να συμβάλλουν στην υποβάθμιση του κλίματος, να απειλούν τα ανθρώπινα δικαιώματα και πολλά άλλα. Τέτοιοι κίνδυνοι που συνδέονται με την τεχνητή νοημοσύνη έχουν ήδη αρχίσει να επιδεινώνονται πέρα από τις υφιστάμενες ανισότητες, με αποτέλεσμα την περαιτέρω βλάβη των ήδη περιθωριοποιημένων ομάδων.

Το έργο της UNESCO σχετικά με τη δεοντολογία και τη διακυβέρνηση της τεχνητής νοημοσύνης απορρέει από τη Σύσταση για τη δεοντολογία της τεχνητής νοημοσύνης⁴¹, η οποία εγκρίθηκε από 193 χώρες το 2021⁴².

από αυτά τα συστήματα, γεφυρώνοντας τα πολιτισμικά χάσματα και αυξάνοντας την ανθρώπινη κατανόηση, καθώς και αντιμετωπίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις, όπως η μείωση της χρήσης, η οποία θα μπορούσε να οδηγήσει στην εξαφάνιση απειλούμενων 33 γλωσσών, τοπικών διαλέκτων και τονικών και πολιτιστικών παραλλαγών που σχετίζονται με την ανθρώπινη γλώσσα και έκφραση.

96. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να προωθήσουν την εκπαίδευση και την ψηφιακή κατάρτιση στην τεχνητή νοημοσύνη για καλλιτέχνες και δημιουργικούς επαγγελματίες, ώστε να αξιολογούν την καταλληλότητα των τεχνολογιών ΤΝ για χρήση στο επάγγελμά τους, και να συμβάλλουν στον σχεδιασμό και την εφαρμογή κατάλληλων τεχνολογιών ΤΝ, καθώς οι τεχνολογίες ΤΝ χρησιμοποιούνται για τη δημιουργία, την παραγωγή, τη διανομή, τη μετάδοση και την κατανάλωση ποικίλων πολιτιστικών αγαθών και υπηρεσιών, λαμβάνοντας υπόψη τη σημασία της διατήρησης της πολιτιστικής κληρονομιάς, της πολυμορφίας και της καλλιτεχνικής ελευθερίας.

97. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να προωθήσουν την ευαισθητοποίηση και την αξιολόγηση των εργαλείων ΤΝ μεταξύ των τοπικών πολιτιστικών βιομηχανιών και των μικρών και μεσαίων επιχειρήσεων που δραστηριοποιούνται στον τομέα του πολιτισμού, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος συγκέντρωσης στην πολιτιστική αγορά.

98. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να δεσμεύσουν τις εταιρείες τεχνολογίας και άλλα ενδιαφερόμενα μέρη να προωθήσουν την ποικιλόμορφη προσφορά και την πλουραλιστική πρόσβαση σε πολιτιστικές εκφράσεις, και ιδίως να διασφαλίσουν ότι οι αλγοριθμικές συστάσεις ενισχύουν την προβολή και τη δυνατότητα εντοπισμού του τοπικού περιεχομένου.

99. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να προωθήσουν τη νέα έρευνα στο σημείο τομής μεταξύ ΤΝ και διανοητικής ιδιοκτησίας (ΔΙ), για παράδειγμα προκειμένου να καθορίσουν εάν και πώς θα προστατεύσουν με δικαιώματα ΔΙ τα έργα που δημιουργούνται μέσω τεχνολογιών ΑΙ. Τα κράτη μέλη θα πρέπει επίσης να αξιολογούν τον τρόπο με τον οποίο οι τεχνολογίες ΤΝ επηρεάζουν τα δικαιώματα ή τα συμφέροντα των κατόχων ΔΙ, τα έργα των οποίων χρησιμοποιούνται για την έρευνα, την ανάπτυξη, την κατάρτιση ή την υλοποίηση εφαρμογών ΤΝ.

100. Τα κράτη μέλη θα πρέπει να ενθαρρύνουν τα μουσεία, τις πινακοθήκες, τις βιβλιοθήκες και τα αρχεία σε εθνικό επίπεδο να χρησιμοποιούν συστήματα ΤΝ για την ανάδειξη των συλλογών τους και την ενίσχυση των βιβλιοθηκών, των βάσεων δεδομένων και της βάσης γνώσεών τους, παρέχοντας παράλληλα πρόσβαση στους χρήστες τους.

41 Recommendation on the Ethics of Artificial Intelligence σε <https://www.unesco.org/en/artificial-intelligence/recommendation-ethics>.

42 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000381137> για το πλήρες κείμενο.

Η Σύσταση ανέθεσε στην UNESCO να δημιουργήσει εργαλεία για να βοηθήσει τα κράτη μέλη, συμπεριλαμβανομένης της μεθοδολογίας αξιολόγησης της ετοιμότητας, ενός εργαλείου για τις κυβερνήσεις ώστε να δημιουργήσουν μια ολοκληρωμένη εικόνα του πόσο προετοιμασμένες είναι να εφαρμόσουν την τεχνητή νοημοσύνη δεοντολογικά και υπεύθυνα για όλους τους πολίτες τους.

Στο επίκεντρο της σύστασης βρίσκονται τέσσερις βασικές αξίες που θέτουν τα θεμέλια για συστήματα τεχνητής νοημοσύνης που λειτουργούν προς όφελος της ανθρωπότητας, των ατόμων, των κοινωνιών και του περιβάλλοντος:

«III.1 Αξίες

Σεβασμός, προστασία και προαγωγή των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας

13. Η απαραβίαστη και εγγενής αξιοπρέπεια κάθε ανθρώπου αποτελεί το θεμέλιο του οικουμενικού, αδιαίρετου, αναπαλλοτριώτου, αλληλεξαρτώμενου και αλληλένδετου συστήματος ανθρωπίνων δικαιωμάτων και θεμελιωδών ελευθεριών. Ως εκ τούτου, ο σεβασμός, η προστασία και η προώθηση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως ορίζονται από το διεθνές δίκαιο, συμπεριλαμβανομένου του διεθνούς δικαίου για τα ανθρώπινα δικαιώματα, είναι ουσιαστικής σημασίας καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των συστημάτων ΤΝ. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια σχετίζεται με την αναγνώριση της εγγενούς και ίσης αξίας κάθε ανθρώπινου όντος ξεχωριστά, ανεξαρτήτως φυλής, χρώματος, γενεαλογικών καταβολών, φύλου, ηλικίας, γλώσσας, θρησκείας, πολιτικών πεποιθήσεων, εθνικής καταγωγής, εθνοτικής καταγωγής, κοινωνικής προέλευσης, οικονομικής ή κοινωνικής κατάστασης γέννησης ή αναπηρίας και οποιωνδήποτε άλλων λόγων.

14. Κανένα ανθρώπινο ον ή ανθρώπινη κοινότητα δεν θα πρέπει να βλάπτεται ή να υποτάσσεται, είτε σωματικά, οικονομικά, κοινωνικά, πολιτικά, πολιτιστικά ή διανοητικά κατά τη διάρκεια οποιασδήποτε φάσης του κύκλου ζωής των συστημάτων ΤΝ. Καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των συστημάτων ΤΝ, η ποιότητα ζωής των ανθρώπων θα πρέπει να βελτιωθεί, ενώ ο ορισμός της «ποιότητας ζωής» θα πρέπει να παραμένει ανοικτός σε άτομα ή ομάδες, εφόσον δεν υπάρχει παραβίαση ή κατάχρηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών ή της αξιοπρέπειας των ανθρώπων σύμφωνα με αυτόν τον ορισμό.

15. Τα πρόσωπα μπορούν να αλληλεπιδρούν με συστήματα ΤΝ καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής τους και να λαμβάνουν βοήθεια από αυτά, όπως φροντίδα ευάλωτων ατόμων ή ατόμων που βρίσκονται σε ευάλωτη κατάσταση, συμπεριλαμβανομένων, μεταξύ άλλων, παιδιών, ηλικιωμένων, ατόμων με αναπηρία ή ασθενών. Στο πλαίσιο αυτών των αλληλεπιδράσεων, τα άτομα δεν θα πρέπει ποτέ να αντικειμενοποιούνται, ούτε θα πρέπει να υπονομεύεται με άλλο τρόπο η αξιοπρέπειά τους ή να παραβιάζονται ή να παραβιάζονται ή να καταπατούνται τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες.

16. Τα ανθρώπινα δικαιώματα και οι θεμελιώδεις ελευθερίες πρέπει να γίνονται σεβαστά, να προστατεύονται και να προωθούνται καθ' όλη τη διάρκεια του κύκλου ζωής των συστημάτων ΤΝ. Οι κυβερνήσεις, ο ιδιωτικός τομέας, η κοινωνία των πολιτών, οι διεθνείς οργανισμοί, οι τεχνικές κοινότητες και η ακαδημαϊκή κοινότητα πρέπει να σέβονται τα μέσα και τα πλαίσια των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις παρεμβάσεις τους στις διαδικασίες που περιβάλλουν τον κύκλο ζωής των συστημάτων τεχνητής νοημοσύνης. Οι νέες τεχνολογίες πρέπει να παρέχουν νέα μέσα για την υπεράσπιση, την υπεράσπιση και την άσκηση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όχι για την παραβίασή τους».

XIV. Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ στο πλαίσιο της Τεχνητής Νοημοσύνης και της Ψηφιακής Αλλαγής

Στις 21 Οκτωβρίου 2020, 26 από τα 27 κράτη-μέλη ενέκριναν έγγραφο με τίτλο “Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στο πλαίσιο της Τεχνητής Νοημοσύνης και της Ψηφιακής Αλλαγής”, στο οποίο ζητούσαν να αντιμετωπιστούν η αδιαφάνεια, η πολυπλοκότητα και η μεροληψία, καθώς και σε ορισμένο βαθμό η απρόβλεπτη και μερικώς αυτόνομη συμπεριφορά ορισμένων συστημάτων ΤΝ, ώστε να διασφαλιστεί ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων και να διευκολυνθεί η επιβολή των νομικών κανόνων⁴³. Ωστόσο, έως τώρα κανένα κράτος-μέλος της ΕΕ δεν έχει θεσπίσει συγκεκριμένη εθνική νομοθεσία για την αντιμετώπιση των προκλήσεων σχετικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα που εγείρονται από τη χρήση της τεχνητής νοημοσύνης⁴⁴.

Στις 21 Απριλίου 2021, η Επιτροπή εξέδωσε πρόταση Κανονισμού για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη και για την τροποποίηση ορισμένων σχετικών νομοθετικών πράξεων της Ένωσης. Εάν εγκριθεί, ο Κανονισμός θα είναι το πρώτο νομικό πλαίσιο για την Τεχνητή Νοημοσύνη που θα εναρμονίζει τους κανόνες για τη διάθεση στην αγορά και τη χρήση των συστημάτων ΤΝ στην ΕΕ μέσω της απαγόρευσης ορισμένων πρακτικών, της θέσπισης απαιτήσεων για τα συστήματα ΤΝ υψηλού κινδύνου και της διαφάνειας για τα συστήματα ΤΝ που αλληλοεπιδρούν με φυσικά πρόσωπα. Αυτός ο σκοπός επιτυγχάνεται μέσω της ταξινόμησης του κινδύνου που μπορεί να έχουν τα συστήματα ΤΝ για τις αξίες της Ένωσης και το δημόσιο συμφέρον.

Η πρόταση ακολουθεί μια προσέγγιση με βάση τον κίνδυνο των συστημάτων. Ορισμένα συστήματα ΤΝ απαγορεύονται εντελώς, όπως για παράδειγμα εκείνα που χρησιμοποιούν τεχνικές υποσυνείδητου επηρεασμού και εκείνα που χρησιμοποιούνται από τις δημόσιες αρχές για κοινωνική βαθμολόγηση. Απαγορεύεται, επίσης, η χρήση απομακρυσμένων συστημάτων βιομετρικής ταυτοποίησης σε δημόσια προσβάσιμους χώρους για σκοπούς επιβολής του νόμου, εκτός εάν ισχύουν σαφώς καθορισμένες εξαιρέσεις και διασφαλίσεις.

Τα συστήματα ΤΝ υψηλού κινδύνου θα πρέπει να συμμορφώνονται με ένα σύνολο απαιτήσεων και να ακολουθούν διαδικασίες αξιολόγησης πριν διατεθούν στην αγορά ή τεθούν σε λειτουργία. Οι απαιτήσεις αυτές διασφαλίζουν την κατάλληλη τεκμηρίωση και δοκιμή των εν λόγω συστημάτων, καθώς και επαρκή ποιότητα δεδομένων, ιχνηλασιμότητα, ανθρώπινη εποπτεία, ακρίβεια και ασφάλεια στον κυβερνοχώρο και θα εφαρμόζονται όταν τα συστήματα ΤΝ χρησιμοποιούνται σε κρίσιμους τομείς, όπως η βιομετρική ταυτοποίηση, η εκπαίδευση, η απασχόληση, οι βασικές δημόσιες και ιδιωτικές υπηρεσίες, όπως οι παροχές δημόσιας βοήθειας, ο έλεγχος των συνόρων και η επιβολή του νόμου.

Σε περίπτωση που σημειωθούν παραβιάσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω της χρήσης συστημάτων ΤΝ, η αποτελεσματική επανόρθωση για τα θιγόμενα πρόσωπα θα διευκολυνθεί μέσω της διαφάνειας και της ιχνηλασιμότητας των συστημάτων ΤΝ, σε συνδυασμό με ισχυρούς εκ των υστέρων ελέγχους από τις αρμόδιες αρχές. Οι εποπτικές αρχές που είναι επιφορτισμένες με την περιφρούρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως οι αρχές προστασίας δεδομένων, οι φορείς ισότητας ή οι φορείς προστασίας των καταναλωτών, θα έχουν πρόσβαση σε όλα τα έγγραφα σχετικά με τα συστήματα ΤΝ υψηλού κινδύνου που εμπίπτουν στην αρμοδιότητά τους, ώστε να είναι σε θέση να συνεργάζονται με τις εθνικές εποπτικές αρχές.

43 <https://www.consilium.europa.eu/el/press/press-releases/2020/10/21/artificial-intelligence-presidency-issues-conclusions-on-ensuring-respect-for-fundamental-rights/>.

44 <https://www.consilium.europa.eu/media/46496/st11481-en20.pdf> CONCLUSIONS ON THE CHARTER OF FUNDAMENTAL RIGHTS IN THE CONTEXT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND DIGITAL CHANGE.

XV. Μελέτη του ΟΟΣΑ για τα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή

Ο ΟΟΣΑ εκπόνησε μία αναλυτική μελέτη με τίτλο «*Τα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή – Προκλήσεις και η μελλοντική πορεία*» (Δεκέμβριος 2022)⁴⁵, για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή καθώς εκτιμά ότι ο ψηφιακός μετασχηματισμός επηρεάζει κάθε πτυχή της ζωής των ανθρώπων, σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο και προσφέρει πολλές ευκαιρίες. Ωστόσο, μπορεί να εκθέσει τους ανθρώπους σε νέους κινδύνους, όπως απειλές για την ασφάλεια, παραβιάσεις της ιδιωτικής ζωής και περιορισμούς στην ελευθερία της έκφρασης. Ταυτόχρονα, η ευρεία και ισότιμη πρόσβαση στο Διαδίκτυο και στα ψηφιακά εργαλεία είναι ουσιαστικής σημασίας για την εκπαίδευση, την εργασία και την κοινωνική συμμετοχή. Η μελέτη του ΟΟΣΑ διερευνά τον αντίκτυπο του ψηφιακού μετασχηματισμού στα διεθνώς αναγνωρισμένα ανθρώπινα δικαιώματα, τα νομικά και συνταγματικά δικαιώματα και τα εγχώρια προστατευόμενα συμφέροντα. Εξετάζει ειδικές περιπτώσιολογικές μελέτες και παρέχει μια σύντομη επισκόπηση των διεθνών και εγχώριων πρωτοβουλιών για την προστασία των «δικαιωμάτων στην ψηφιακή εποχή». Αξίζει να δει κανείς τις επισημάνσεις του.

Καθώς η ζωή αλληλοσυνδέεται εντός και εκτός διαδικτύου, προκύπτουν ανησυχίες αλλά και κενά στην άσκηση πολιτικής όσον αφορά στις ανάγκες και στα συμφέροντα των ατόμων στην ψηφιακή εποχή. Αυτά μπορούν να πλαισιωθούν από τη σκοπιά των δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των εξής:

- Ανθρώπινα δικαιώματα, τα οποία ορίζονται ως «καθολικά και αναφαίρετα» και αυτοδικαίως τα έχουν όλοι οι πολίτες ως ανθρώπινα όντα.
- Νομικά/συνταγματικά δικαιώματα, τα οποία καθορίζονται στο εθνικό σύνταγμα ή/και το νομικό πλαίσιο μιας χώρας.
- Ατομικά συμφέροντα που προστατεύονται σε εγχώριο εθνικό πλαίσιο, αλλά ενδέχεται να μην προσδιορίζονται ως ανθρώπινο ή νομικό/συνταγματικό δικαίωμα.

Οι κατηγορίες αυτές μπορούν να αλληλεπικαλύπτονται, όπως όταν ένα διεθνώς αναγνωρισμένο ανθρώπινο δικαίωμα κωδικοποιείται στο Σύνταγμα ή στο νομικό πλαίσιο μιας χώρας (π.χ. προστασία από διακρίσεις).

Η έκθεση του ΟΟΣΑ εξετάζει τον αντίκτυπο του ψηφιακού μετασχηματισμού στα ανθρώπινα δικαιώματα και περιλαμβάνει τα εξής τέσσερα κεφάλαια:

Στο πρώτο κεφάλαιο με τίτλο «*Δικαιώματα*» σε online και offline πλαίσιο» διερευνάται αφενός ο τρόπος με τον οποίο ασκούνται και προστατεύονται τα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή, αφετέρου το γεγονός ότι η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων μπορεί να διαφέρει μεταξύ των επιγραμμικών (online) και των μη επιγραμμικών πλαισίων (offline). Επιπλέον, η μελέτη περιλαμβάνει παραδείγματα νόμων και ποικίλων στρατηγικών πρωτοβουλιών στο ανωτέρω θέμα. Οι διαπιστώσεις της μελέτης περιλαμβάνουν:

- τους ιδιαίτερους κινδύνους όσον αφορά στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Οι τεχνολογικές εξελίξεις εγείρουν ζητήματα σχετικά με την προστασία της ιδιωτικής ζωής και άλλων ανθρωπίνων δικαιωμάτων.
- αναφορά στην ανάγκη άσκησης και προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των ατομικών συμφερόντων.
- τις εθνικές δικαιοδοσίες αντιμετωπίζουν τα ζητήματα των δικαιωμάτων στην ψηφιακή εποχή μέσω νομοθετικών και στρατηγικών δράσεων. Ωστόσο, υπάρχουν σημαντικές διαφορές μεταξύ των διαφόρων προσεγγίσεων. Κάποιες πρωτοβουλίες ενισχύουν

⁴⁵ <https://www.nationalcoalition.gov.gr/skills-intelligence/meleti-toy-oosa-gia-ta-dikaiomata-stin-ps/> και https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/rights-in-the-digital-age_deb707a8-en.

την αρχή ότι τα ίδια ανθρώπινα δικαιώματα που ισχύουν εκτός διαδικτύου θα πρέπει να προστατεύονται και στο διαδίκτυο. Ενώ άλλες προσεγγίσεις καθορίζουν ή επεξεργάζονται (σε εθνικό ή περιφερειακό επίπεδο) ειδικό πλαίσιο για την προστασία των ατομικών συμφερόντων και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο ψηφιακό περιβάλλον.

Στο δεύτερο κεφάλαιο με τίτλο «Ευκαιρίες και προκλήσεις για τα δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή», εξετάζονται περιπτώσιολογικές μελέτες συγκεκριμένων δικαιωμάτων και ο τρόπος με τον οποίο εκδηλώνονται στο ψηφιακό περιβάλλον. Καθώς οι νέες τεχνολογίες συχνά υπερβαίνουν τις πολιτικές που τις διέπουν, τα ρυθμιστικά κενά δημιουργούν τη δυνατότητα χρήσης αυτών των τεχνολογιών με τρόπους που βλάπτουν τα άτομα ή την κοινωνία στο σύνολό της και υπονομεύουν την άσκηση των δικαιωμάτων στην ψηφιακή εποχή. Τρία παραδείγματα καταδεικνύουν αυτές τις προκλήσεις:

- α) η ελευθερία γνώμης και έκφρασης, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας αναζήτησης, λήψης και μετάδοσης πληροφοριών στην ψηφιακή εποχή,
- β) η ιδιωτικότητα και προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και
- γ) η συνδεσιμότητα και το ψηφιακό χάσμα ως αναδυόμενο δικαίωμα πρόσβασης.

Από την άποψη αυτή, η μελέτη εξετάζει την αναδυόμενη τάση να θεωρείται η πρόσβαση στο Διαδίκτυο ως δικαίωμα και τις πιθανές επιπτώσεις του. Σε αυτό το πλαίσιο, πέρα από τη διασφάλιση ευρείας συνδεσιμότητας και πρόσβασης στο ψηφιακό περιβάλλον, η ουσιαστική πρόσβαση απαιτεί από τους ανθρώπους να διαθέτουν επαρκείς ψηφιακές γνώσεις και δεξιότητες για να χρησιμοποιούν τις ψηφιακές τεχνολογίες και να έχουν τη δυνατότητα να υλοποιούν τα οφέλη της και να κατανοούν τους κινδύνους της. Ως εκ τούτου, η αντιμετώπιση του ψηφιακού χάσματος υπερβαίνει τη συνδεσιμότητα στο διαδίκτυο και η βελτίωση δεικτών όπως το εισόδημα, η απασχόληση και η εκπαίδευση μπορεί να έχει άμεσο αντίκτυπο στα κενά που υπάρχουν στην ψηφιακή πρόσβαση.

Στο τρίτο κεφάλαιο με τίτλο «Προστασία των δικαιωμάτων στην ψηφιακή εποχή» επισημαίνεται ότι ενώ ορισμένες εθνικές δικαιοδοσίες επιδιώκουν να αντιμετωπίσουν ζητήματα δικαιωμάτων εντός των υφιστάμενων κανονιστικών πλαισίων, άλλες θεωρούν ότι αυτό απαιτεί συγκεκριμένους νόμους, πολιτικές, στρατηγικές, ακόμη και νέα δικαιώματα σχεδιασμένα για τις δραστηριότητες των ατόμων στο ψηφιακό περιβάλλον. Η μελέτη υπογραμμίζει τις εγχώριες (εθνικές), περιφερειακές (πρωτοβουλίες σε επίπεδο ΕΕ) και τις διεθνείς πρωτοβουλίες (πρωτοβουλίες του ΟΗΕ) και περιγράφει εν συντομία την τρέχουσα κατάσταση όσον αφορά τα νομικά και πολιτικά μέτρα για τη διασφάλιση των δικαιωμάτων και την αντιμετώπιση των σχετικών προκλήσεων στην ψηφιακή εποχή. Εξετάζει επίσης τον ρόλο των επιχειρήσεων και την ευθύνη τους να σέβονται και να προωθούν τα ανθρώπινα δικαιώματα.

XVI. Το δικαίωμα στον πολιτισμό και τα πολιτιστικά δικαιώματα στην ψηφιακή εποχή

Παρότι τα δικαιώματα που κατοχυρώνονται τυπικά δεν αλλοιώνονται από τη θέσπιση νέων μέτρων όπως αυτών που αφορούν στην ψηφιακή εποχή, δεν μπορεί κανείς να μην διαπιστώσει μία αλλοίωση των δικαιωμάτων εκείνων που συνδέονται άμεσα με τον πολιτισμό του βιβλίου μεταξύ των οποίων και το δικαίωμα στον πολιτισμό.

Θα πρέπει να θεωρήσουμε, ως εκ τούτου, ότι το δικαίωμα στον πολιτισμό δεν είναι δυνατό να επιτρέπεται να αλλοιωθεί από κανένα μέτρο άμεσα ή έμμεσα το οποίο συνάδει με την ψηφιακή εποχή. Σε αυτό το πλαίσιο και η δικαστική προστασία των δικαιωμάτων οφείλει να κατοχυρώνεται με τον τρόπο που αρμόζει και πάντα να επιτελείται από φορείς πολιτισμού, δηλαδή ανθρώπινα όντα και ομάδες. Όπως ακριβώς συνέβη με το Συμβούλιο της Ευρώπης το οποίο

ενώ δεν κατοχύρωσε ρητά ένα δικαίωμα στον πολιτισμό, οδήγησε τη νομολογία του ΕΔΑΔ⁴⁶ σε πλήρη αποδοχή του στην ουσία. Έτσι και η αποδοχή σε επίπεδο κειμένων της ψηφιακής εποχής δεν είναι επιτρεπτό να αλλοιώσει το ιστορικό κεκτημένο του πολιτισμού ως έννοια όπως έχει γίνει σαφής από την UNESCO, αλλά και ενός δικαιώματος στον πολιτισμό το οποίο εμπεριέχει το σύνολο των λεγόμενων πολιτιστικών δικαιωμάτων βαίνει όμως περαιτέρω⁴⁷. Τούτο κυρίως διότι συνδέεται άμεσα με την ιστορία του ανθρώπου και τις πνευματικές του κατακτήσεις οι οποίες εμπεριέχονται στην έννοια αυτή.

Ο ίδιος ο πολιτισμός δεν είναι δυνατό να επαναπροσδιορίζεται ως ψηφιακός έστω και αν δεν απαγορεύεται η ψηφιακή εκφορά του. Σε καμία περίπτωση δεν είναι δυνατό ο ψηφιακός χαρακτήρας των πολιτιστικών εκφράσεων να υποκαταστήσει τις μόνες πραγματικές μορφές εκφοράς του.

Παρότι καθίσταται αντιληπτό ότι σύντομα η ψηφιακή διάσταση του πολιτισμού θα επιδιώξει να συμπεριληφθεί στο «δικαίωμα στον πολιτισμό» ως ψηφιακό νοούμενο, θα πρέπει να είμαστε προετοιμασμένοι για μια περίοδο μετάβασης, όπου ο μεν πολιτισμός του βιβλίου θα δίδει τα σκήπτρα στον ψηφιακό πολιτισμό, τα δικαιώματα όμως δεν θα αλλοιωθούν, ούτε ο πολιτισμός θα επιτρέψει να καταστεί αποκλειστικά ψηφιακός. Σε αυτό το πλαίσιο θα πρέπει να κινηθούμε και προς την κατεύθυνση αυτή οδηγεί η κατοχύρωση ενός δικαιώματος στον πολιτισμό, όπως αναπτύξαμε πιο πάνω. Το δικαίωμα αυτό στον πολιτισμό δεν θα επέτρεπε σε καμία περίπτωση την απαξίωση μιας ιστορικής περιόδου χιλιετιών και της μετατροπής της σε ψηφιακά διατηρητέα και μόνον. Αναλυτικότερα, η πολυμορφία, όπως έχει κατοχυρωθεί, οφείλει και επιβάλει τη διατήρηση κάθε ανθρώπινης έκφρασης και δεν επιτρέπει την αποκλειστική ψηφιακή εκφορά του πολιτισμού. Εξάλλου το σύνολο των αξιών που κατοχυρώνονται στο πλαίσιο του πολιτισμού, όπως γίνεται νοητός δεν επιτρέπεται να αλλοιωθεί ή να περιορίσει τα μέσω αυτού κατοχυρούμενα δικαιώματα και αξίες. Με τον τρόπο αυτόν, το δικαίωμα στον πολιτισμό με κυκλικότητα κατοχυρώνει κάθε πλευρά που η ανθρώπινη ιστορία συνέλαβε την περίοδο του πολιτισμού του βιβλίου.

Τούτο το δικαίωμα αποτελεί και το κεκτημένο το οποίο δεν είναι δυνατό να περιορισθεί καθ' οιονδήποτε τρόπο, συμπεριλαμβανομένης και της δυνατότητας πρόσβασης στη δικαιοσύνη⁴⁸ νοούμενη βεβαίως ως ανθρώπινη πολιτιστική κατάκτηση και όχι ως ψηφιακός αλγόριθμος επίλυσης διαφορών.

46 Βλ. ειδικά Cultural Rights in the Case-Law of the European Court of Human Rights, Συμβούλιο της Ευρώπης, Ιανουάριος 2011. https://www.culturalpolicies.net/wp-content/uploads/2019/10/ECHR_Research_report_cultural_rights_ENG.pdf

47 Shaver L., The Right to Science and Culture, 2010 Wisconsin Law Review, 121, Donders Y., The Legal Framework of the Right to Take Part in Cultural Life, in: Human Rights in Education, Science and Culture, Legal Developments and Challenges 231 (Y. Donders, V. Volodin eds, 2007), Chapman A. R., Development of Indicators for Economic, Social and Cultural Rights: The Rights to Education, Participation in Cultural Life and Access to the Benefits of Science, in Human Rights ... σελ. 111, 132.

48 Danesh nari Z., Judicial protection of the right to cultural identity in the light of the case law of the European Court of Human Rights and the case law of Iran, The Journal of Modern Research on Administrative Law, (2021), doi: 10.22034/mral.2021.541019.1212.

Δανεισμός πολιτιστικών αγαθών: το εθνικό θεσμικό και ιστορικό πλαίσιο για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και τη διάχυση της πληροφορίας

.....
Κατερίνα Παπαδοπούλου
.....

I. Δανεισμός πολιτιστικών αγαθών: προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και διάχυση της πληροφορίας

Στις αρχές του 21ου αιώνα, στη νέα παγκοσμιοποιημένη και τεχνολογικά προηγμένη εποχή, ο πολιτισμός κατά κοινή ομολογία παραμένει το πιο αξιόπιστο μέσο επαφής και διαλόγου, με τα μουσεία να είναι σημαντικοί θεματοφύλακες του πολιτιστικού αποθέματος. Στην κατεύθυνση αυτή, οι περιοδικές εκθέσεις, δηλαδή ο δανεισμός των πολιτιστικών αγαθών για ορισμένο χρονικό διάστημα εκτός του φορέα στον οποίο ανήκουν, αποτελούν έναν σύγχρονο και αποτελεσματικό τρόπο εμπλουτισμού των συλλογών και ένα πολύτιμο εργαλείο, που η ορθή χρήση του αποφέρει πολλαπλά οφέλη για όλα τα εμπλεκόμενα μέρη, σε επιστημονικό, μουσειολογικό, κοινωνικό, πολιτικό και οικονομικό επίπεδο. Τα πολύτιμα κειμήλια της πανανθρώπινης κληρονομιάς και οι διαφορετικές αφηγήσεις τους μέσα από τις προθήκες των περιοδικών εκθέσεων δημιουργούν γέφυρες ανάμεσα στους λαούς, τις εποχές, τους πολιτισμούς. Η γνώση του πολιτισμού των άλλων συμβάλλει στην υπέρβαση της εσφαλμένης εντύπωσης μοναδικότητας, που στις μέρες μας απαντάται όλο και πιο συχνά, τόσο σε ατομικό όσο και σε συλλογικό επίπεδο, προβάλλει θετικά τις ετερότητες, αναδεικνύει τις συγγένειες μεταξύ των πολιτισμών, γεφυρώνει τις παραδόσεις των χωρών και των λαών, κυρίως όμως καλλιεργεί την αλληλοκατανόηση, την αρμονική συνύπαρξη, τον σεβασμό του διαφορετικού, την αποδοχή και την ειρήνη. Ταυτόχρονα, οι εκθέσεις συμβάλλουν στην έρευνα και προάγουν την επιστημονική γνώση. Η διεθνής επιστημονική κοινότητα έχει την ευκαιρία να έλθει σε άμεση επαφή με σημαντικά έργα, τα οποία, ανάλογα της θεματικής των εκθέσεων, παρουσιάζονται με αντικείμενα από διαφορετικά μουσεία και εντάσσονται σε νέα συμφραζόμενα, παρέχοντας νέες πληροφορίες και προκαλώντας νέες πρωτότυπες δημοσιεύσεις, διαλέξεις και συνέδρια.¹

Με την εναλλαγή των εκθεμάτων τους, τις διαφορετικές ερμηνείες, τις διαφορετικές ιστορίες που μπορούν να αφηγηθούν με υλικό από τις μόνιμες εκθέσεις, αλλά και με την παρουσίαση άγνωστων έργων από τις αποθήκες, τα μουσεία στην Ελλάδα, και ιδίως τα κρατικά, μετατρέπονται από κλειστά και αυστηρά επιστημονικά ιδρύματα προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς σε ζωντανούς οργανισμούς, που συνεισφέρουν στη διάχυση των γνώσεων και πληροφοριών σε ευρύτερες κοινωνικές ομάδες και καταφέρνουν να μείνουν στην πρώτη γραμμή της επικαιρότητας.²

Περαιτέρω, οι περιοδικές εκθέσεις με δανεισμούς έργων από το εξωτερικό, οι οποίες συνήθως αποτελούν αντίδωρο και ανταπόδοση στην παρουσίαση μεγάλων εκθεσιακών γεγονό-

1 Σαραγά Ν., Αρχαιολογικές περιοδικές εκθέσεις. Ο ρόλος τους, καλές πρακτικές και η αθέατη πλευρά τους. Πρακτικά Διημερίδας. Αθήνα 2021, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στη σ. 33επ.

2 Σαραγά, ό.π., στη σ. 36.

των σε φορείς του εξωτερικού ή εντάσσονται στο πλαίσιο ευρύτερων διακρατικών συμφωνιών, προσφέρουν τη δυνατότητα στο ελληνικό κοινό να εξοικειωθεί με άλλους πολιτισμούς και έργα τέχνης που δεν θα είχε διαφορετικά τη δυνατότητα να γνωρίσει.³ Παράλληλα, οι κατάλογοι, που εκδίδονται στο πλαίσιο των περιοδικών εκθέσεων, αποτελούν, πέρα από μέσο ενημέρωσης του κοινού, σημαντικές επιστημονικές συμβολές και αναδεικνύονται σε βιβλία αναφοράς σε διεθνές επίπεδο.⁴

Περαιτέρω, οι διακρατικές συνεργασίες του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (ΥΠ-ΠΟΑ) αποτελούν αναπόσπαστο μέρος της συνολικής δραστηριότητάς του, ως προς τη διαμόρφωση και ενίσχυση των διεθνών πολιτιστικών σχέσεων, και υλοποιούνται μέσα από ένα ευρύτατο φάσμα δράσεων, κυρίως διμερούς χαρακτήρα. Μέσα από τη συμμετοχή των Υπηρεσιών του σε διεθνή ερευνητικά και εκθεσιακά προγράμματα, το Υπουργείο προωθεί ενεργά την ανάπτυξη συνεργασιών με χώρες άμεσης γεωπολιτικής γειτνίασης (π.χ. Βαλκάνια, ΝΑ Μεσόγειος), με στρατηγικούς εταίρους (π.χ. ΕΕ, ΗΠΑ), ενώ έχει στοχεύσει, επίσης, στην προσέγγιση χωρών με σημαντικό πληθυσμιακό και οικονομικό εκτόπισμα στον διεθνή χώρο (π.χ. Ρωσία, Κίνα).⁵

Στη χώρα μας, τα αναγνωρισμένα πολιτιστικά επιτεύγματα αντισταθμίζουν ενδεχόμενες ελλείψεις πολιτικής και οικονομικής δύναμης και αξιοποιούνται από τα Υπουργεία Εξωτερικών και Πολιτισμού για την ανάδειξη των πολιτιστικών συγγενειών με άλλα κράτη και την ανάπτυξη διακρατικών σχέσεων, με απώτερο στόχο τη δημιουργία ενός περιβάλλοντος εμπιστοσύνης και κατανόησης των εθνικών μας θέσεων, αποβλέποντας μακροπρόθεσμα ακόμη και στην αποφυγή πολιτικών κρίσεων. Ενώ οι περιοδικές εκθέσεις, που διοργανώνονται εκτός συνόρων με τη συνεργασία μεγάλων πολιτιστικών και επιστημονικών φορέων του εξωτερικού, ενδυναμώνουν πολιτισμικά την παρουσία της χώρας σε παγκόσμια κλίμακα και προβάλλουν με τον πλέον ενδεδειγμένο τρόπο την πολιτιστική μας κληρονομιά, καθώς και τη σύγχρονη δημιουργία, συμβάλλοντας στην προοπτική επίτευξης καλύτερων συνεργασιών σε πολλούς τομείς σε ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο, στην τόνωση του τουρισμού και κατ'επέκταση στην οικονομική ανάπτυξη.⁶

Οι πολιτικές εξελίξεις των τελευταίων δεκαετιών έχουν φέρει στο προσκήνιο ένα σύγχρονο θεωρητικό παράδειγμα των Διεθνών Σχέσεων, γνωστό ως «πολιτισμικό παράδειγμα» ή διαφορετικά «πολιτιστική διπλωματία». Πρόκειται για τη χρήση του πολιτισμού ενός κράτους με σκοπό «την υποστήριξη των στόχων της εξωτερικής πολιτικής και διπλωματίας. Εξάλλου, δεν πρέπει πλέον να θεωρούμε τον πολιτισμό ως κατώτερο της πολιτικής, αλλά να σκεφτούμε τον πολιτισμό ως το πλαίσιο λειτουργίας της πολιτικής.⁷ Έννοιες, όπως ο διαπολιτισμικός διάλογος, η πολιτισμική πολυμορφία και η πολιτισμική συνεργασία έρχονται να αναδείξουν την καίρια σημασία του πολιτισμού στις στρατηγικές που εκπονούνται διεθνώς για την πολιτική, κοινωνική και οικονομική αναδιάρθρωση του διεθνούς πολιτικού συστήματος. Περαιτέρω, η ειδησεογραφική κάλυψη του θέματος της πρόσφατης οικονομικής κρίσης που έπληξε την Ελλάδα από τα διεθνή μέσα, είχε καταλυτική επίδραση στη διεθνή εικόνα της χώρας. Η ελληνική εξωτερική πο-

3 Σαραγά, ό.π., σ 37.

4 Σαραγά, ό.π., σ. 38.

5 Μπαλάσκα Α., Αρχαιολογικές περιοδικές εκθέσεις. Ο ρόλος τους, καλές πρακτικές και η αθέατη πλευρά τους. Πρακτικά Διημερίδας. Αθήνα 2021, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στη σ. 89.

6 Σαραγά, ό.π., σ. 33επ.

7 Κιζλάρ Δ., Σιεχατέ Μ., Βασικές έννοιες της πολιτιστικής διπλωματίας και χαρτογράφηση της ελληνικής πραγματικότητας, στο Ελληνική Πολιτιστική Διπλωματία: Σύγχρονες Προσεγγίσεις – Μελλοντικές Προκλήσεις (Επιμ. Κιζλάρ Δ., Σιεχατέ Μ.), εκδόσεις Επίκεντρο, 2021, στη σ. 17επ.

λιτική κλήθηκε τότε να αναλάβει δράση προς τη βελτίωση του διεθνούς προφίλ της χώρας, να γίνει πιο εξωστρεφής ως προς τη συμμετοχή της στα διεθνή δρώμενα και να αποδείξει στο διεθνές περιβάλλον ότι είναι ένας πολύτιμος «εταίρος» που, παρά την κρίση, μπορεί να βρει διεξόδους και να αξιοποιήσει τα στρατηγικά πλεονεκτήματα που διαθέτει.⁸ Η έντονη πολιτιστική παρουσία στο εξωτερικό, σε μια εποχή κρίσης και υποχώρησης της διεθνούς εικόνας της Ελλάδας, συνέβαλε στην αποκατάσταση του κύρους και της διεθνούς αξιοπιστίας της χώρας. Οι αρχαιότητες και τα έργα τέχνης σε ρόλο πρεσβευτή προέβλαλαν στον διεθνή χώρο την ποιότητα, το εύρος και την ποικιλομορφία του ελληνικού πολιτισμού καθώς και τις αξίες της ελληνικής κοινωνίας, συμβάλλοντας στην αναστροφή του αρνητικού κλίματος απέναντι στους Έλληνες.⁹

Επιπλέον όμως των ανωτέρω, ο δανεισμός πολιτιστικών αγαθών προκειμένου να υλοποιηθούν περιοδικές εκθέσεις, συμβάλει στην ενίσχυση της διεθνούς θέσης της Ελλάδας σε χώρες με σημαντική παρουσία ελληνισμού της διασποράς, καθώς συσφίγγει τους ψυχικούς δεσμούς των αποδήμων με την πατρίδα, δεδομένου ότι συχνά ο απόδημος ελληνισμός κατέχει σημαντική θέση στο πνευματικό και οικονομικό περιβάλλον των χωρών υποδοχής.¹⁰

Εξάλλου, η ανταλλαγή πολιτιστικών αγαθών δια των περιοδικών εκθέσεων συνιστά τελευταία προτεραιότητα και της ευρωπαϊκής πολιτιστικής πολιτικής, καθώς αναδεικνύει την πολυμορφία της κοινής ευρωπαϊκής πολιτιστικής κληρονομιάς, αναγνωρίζοντας τον πολιτισμό ως βασικό πυλώνα της ευρωπαϊκής ενοποίησης¹¹.

8 Μπαλάσκα, ό.π., στη σ. 89.

9 Σαραγά, ό.π., στη σ. 33επ.

10 Σαραγά, ό.π.

11 Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, με τη συνθήκη του Μάαστριχτ του 1992, διακηρύσσεται η ανάγκη προβολής της κοινής πολιτιστικής κληρονομιάς, με σκοπό τον σεβασμό και την προώθηση της πολυμορφίας των πολιτισμών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με την καθιέρωση της ενιαίας αγοράς, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης εξέδωσε Κανονισμό (ΕΕ 3911/92, που τέθηκε σε ισχύ το 1993), που ορίζει τα σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών από το έδαφος της ΕΕ σε τρίτες χώρες και σε όλο το έδαφος της ΕΕ, καθιερώνοντας έτσι μια κοινή ευρωπαϊκή εξαγωγική πολιτική, σύμφωνα με την οποία, η εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών προϋποθέτει την έκδοση άδειας εξαγωγής (και σύμφωνα με τον μεταγενέστερο Κανονισμό 752/93 απαιτείται επίσης η έκδοση Δελτίων Εξαγωγής). Η Ελλάδα εφάρμοσε τους Κανονισμούς αυτούς με το ΠΔ 423/1995 «Λήψη μέτρων για την εφαρμογή των Κανονισμών (ΕΟΚ) αριθμ. 3911/1992 του Συμβουλίου και 752/1993 της Επιτροπής σχετικά με την εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών». Το 2002, στο πλαίσιο της οικοδόμησης μιας κοινής ευρωπαϊκής ταυτότητας και της ενίσχυσης της πολιτιστικής συνεργασίας, εντείνεται το ενδιαφέρον για την κινητικότητα των ευρωπαϊκών συλλογών. Το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης καλεί τα κράτη-μέλη να λάβουν συγκεκριμένα μέτρα «για τη διευκόλυνση ή την προώθηση της κινητικότητας προσώπων και της κυκλοφορίας έργων στον πολιτιστικό τομέα». (Αλεβίζου Α., Αρχαιολογικές περιοδικές εκθέσεις. Ο ρόλος τους, καλές πρακτικές και η αθέατη πλευρά τους, Πρακτικά Δημερίδας. Αθήνα 2021, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στη σελ. 51επ.). Το ενδιαφέρον της ΕΕ για το ζήτημα διαφαίνεται ήδη από το 2002: σε ψηφίσματα του Συμβουλίου της ΕΕ, σχετικά με τη θέσπιση Προγράμματος Εργασιών στον τομέα του Πολιτισμού, αναφέρεται «η προώθηση της κυκλοφορίας πολιτιστικών έργων» μαζί με την κινητικότητα επαγγελματιών, ως σημαντικό μέτρο για «την ανάδειξη της πολιτιστικής πολυμορφίας και την ενίσχυση της πολιτιστικής συνεργασίας. Το 2007 υιοθετείται για πρώτη φορά Ευρωπαϊκή Ατζέντα για τον Πολιτισμό. Μία από τις προτεραιότητές της είναι η «προώθηση της πρόσβασης στην πολιτιστική κληρονομιά, ιδίως μέσω της αύξησης της κινητικότητας των συλλογών». Καθιερώνονται, επίσης, ως μέθοδος διακρατικής συνεργασίας οι Ομάδες Ανοικτού Συντονισμού (OMC Expert Work Groups) και συγκροτούνται δύο διαδοχικές τέτοιες Ομάδες γύρω από το θέμα της κινητικότητας των συλλογών. Επίσης, σημαντική είναι η συμβολή του έργου Collections Mobility-Lending for Europe in the 21st c. (2009-2011), το οποίο συγχρηματοδοτήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή στο πλαίσιο του προγράμματος Πολιτισμός 2007-2013 και πραγματοποιήθηκε με τη συμμετοχή εννέα ευρωπαϊκών χωρών ως εταίρων, με κεντρικό συντονιστή την Ολλανδία (Ινστιτούτο για την Πολιτιστική Κληρονομιά). Από ελληνικής πλευράς μετείχαν η Διεύθυνση Μουσείων, ως κύριος εταίρος, και το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο στην Αθήνα ως συνεργαζόμενος φορέας. Στα τελικά παραδοτέα του έργου περιλαμβάνεται ένα επιστημονικό εγχειρίδιο, το οποίο εντάσσει την προβληματική γύρω από την κινητικότητα των συλλογών στο ευρύτερο πλαίσιο των σύγχρονων στρατηγικών διαχείρισης των μουσειακών συλλογών, διαθέσιμο σε

II. Το ελληνικό θεσμικό πλαίσιο για τον δανεισμό πολιτιστικών αγαθών – μια ιστορική επισκόπηση

Ήδη από τα Συντάγματα της Επανάστασης η μέριμνα για τις αρχαιότητες είναι σημαντική. Το Σύνταγμα της Επιδάουρου τις εθνικοποιεί. Ο πρώτος νόμος που ψηφίζει ο Καποδίστριας ως Κυβερνήτης της χώρας αφορά την απαγόρευση εξαγωγής των αρχαιοτήτων. Αμέσως μετά ο Καποδίστριας ιδρύει το πρώτο εθνικό μουσείο στην Αίγινα¹². Μετά από πίεση των Γάλλων, που ζήτησαν αρχαία τα οποία αποκαλύφθηκαν στην Ολυμπία από την Επιστημονική Αποστολή τους στον Μοριά, η Δ΄ Εθνική Συνέλευση του Άργους, στο Ι΄ Ψήφισμά της «περί απαγορεύσεως της εκτός του Κράτους εξαγωγής των μνημείων της αρχαιότητος» της 2ας Αυγούστου 1829, επικυρώνει το ψήφισμα της Εθνοσυνέλευσης της Τροιζήνας κατά της εξαγωγής των αρχαιοτήτων.¹³

Το ζήτημα του δανεισμού αρχαίων μνημείων συναντάται έπειτα το 1922, με βασιλικό διάταγμα της 9^{ης} Νοεμβρίου «Περί δανεισμού των εκ των ανασκαφών της Ασίνης ευρεθεισών αρχαιοτήτων εις την ενεργούσαν τας ανασκαφάς Σουηδική Επιτροπή». Ο σκοπός του δανεισμού διαγράφεται ως εξής «ίνα κομίση αυτάς εις Σουηδίαν προς συγκόλλησιν, μελέτην και δημοσίευσιν, επιστρέψη δε και αύθις ταύτας εντός τριών ετών και παραδώση εις την αρχαιολογική υπηρεσίαν του Κράτους».¹⁴

Αργότερα, με τον Νόμο 5351/1932 «Περί Αρχαιοτήτων»¹⁵ ορίστηκε ότι «ο θέλων να εξαγάγη εις την αλλοδαπήν αρχαία, ευρεθέντα εν Ελλάδι, ζητεί παρά του υπουργείου την προς τούτο άδεια δι’ αναφοράς του και προσάγει τα αρχαία ταύτα εις τη γενική εφορείαν προς εξέτασιν αυτών υπό της αρχαιολογικής επιτροπής».¹⁶ Στη συνέχεια, ορίζεται: «Αν η αρχαιολογική επιτροπή αποφανθή ότι τα περί των ο λόγος αρχαία είναι άχρηστα δια τα μουσεία του Κράτους, ο υπουργός εκδίδει την προς εξαγωγήν άδεια».¹⁷ Στο άρθρο 45 ορίζεται: «Επ’ ουδενί λόγω επιτρέπεται η εξαγωγή εκτός του Κράτους των ευρημάτων των ανασκαφών» και «Μόνον μετά την τελείαν εξέτασιν και δημοσίευσιν της ανασκαφής επιτρέπεται να χωρισθώσι τα νομιζόμενα ως άχρη-

---

ηλεκτρονική μορφή προς κάθε ενδιαφερόμενο. Ο ιστότοπος του έργου (www.lending-foreurope.eu) δεν αποτελεί απλώς μέσο διάχυσης και προβολής των αποτελεσμάτων του, αλλά σχεδιάστηκε εξ αρχής ως κεντρικό σημείο πληροφόρησης για θέματα κινητικότητας των συλλογών. Συγκεντρώνει κείμενα πολιτικής, εθνικές νομοθεσίες, ευρωπαϊκές μελέτες, άρθρα, κατευθυντήριες οδηγίες, εκπαιδευτικό υλικό και ειδήσεις σχετικά με το θέμα. Μετά τη λήξη του έργου, τη διατήρηση και επικαιροποίηση του ιστότοπου έχει αναλάβει το Δίκτυο Ευρωπαϊκών Οργανισμών Μουσείων (NEMO/Network of European Museum Organisations), Τσιλίδου Σ., Αρχαιολογικές περιοδικές εκθέσεις. Ο ρόλος τους, καλές πρακτικές και η αθέατη πλευρά τους. Πρακτικά Δημερίδας. Αθήνα 2021, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στις σελ. 65, 66 και 67.

12 Το 1827 εις το καταστατικό του νέου Ελληνικού Κράτους, το επικυρωθέν υπό της Γ΄ Εθνοσυνελεύσεως της Τροιζήνος, ωρίσθη ότι «Ο Διοικητής χρεωστέι να φροντίζη να μην πωλώνται ή να μη μεταφέρονται εκτός της Επικρατείας αι αρχαιότητες». Ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας εξέδωκε την υπ’ αριθμ. 2400/12.05.1825 διαταγήν του προς τους κατά το Αιγαίον Πέλαγος Εκτάκτους Επιτρόπους, δι’ ης απηγόρευσε την εξαγωγήν αρχαιοτήτων εκ της ελληνικής επικρατείας, ορίσας «να παραχωρώνται κατά προτίμησιν εις την Κυβέρνησιν». Ακολούθως ο Καποδίστριας ίδρυσεν εν Αιγίνη την 21.10.1829 το πρώτον αρχαιολογικόν μουσείον υπό τον τίτλο «Εθνικόν Μουσείον Αιγίνης» και διώρισεν διευθυντήν τούτου τον Ανδρ. Μουστοξύδη, όστις συνέταξε την υπ’ αριθμ. 953/23.6.1830 εγκύκλιον δια της οποίας έθεσε τας πρώτας βάσεις των διατάξεων περί αρχαιοτήτων, Δωρής Ε., Το Δίκαιον των Αρχαιοτήτων. Αθήναι 1985, στη σελ. 28.

13 Βουδούρη Δ., Κράτος και Μουσεία, Το θεσμικό πλαίσιο των αρχαιολογικών μουσείων, εκδόσεις Σάκκουλα, 2003 στη σ. 13.

14 ΦΕΚ Α΄ 232.

15 “Περί Αρχαιοτήτων” ΦΕΚ Α΄ 93.

16 Άρθρο 15.

17 Άρθρο 15. Βλ. και Δωρή, ό.π., στη σ. 120.

στα δια τα Μουσεία του Κράτους. Ταύτα δύνανται και να εξαχθώσιν εις το εξωτερικόν, συμφώνως προς τους ισχύοντας Νόμους».

Η απόλυτη απαγόρευση εξαγωγής των μνημείων όμως σύμφωνα με τον Ν. 5351/1932, για την οποία εισάγεται εξαίρεση μόνο στην περίπτωση που αυτά είναι «άχρηστα», αίρεται με τον Ν. 654/1977¹⁸ που άνοιξε τον δρόμο για τη διοργάνωση μεγάλων εκθέσεων ελληνικών αρχαιοτήτων στο εξωτερικό,¹⁹ καθώς ορίζεται ότι είναι δυνατό να επιτραπεί «η μεταφορά προσωρινώς και για ορισμένο χρονικό διάστημα εκτός των ορίων του Κράτους αρχαίων προκειμένου αυτά να εκτεθούν σε μουσεία της αλλοδαπής».²⁰ Το νομοθέτημα αυτό χαρακτηρίστηκε “πραξικοπηματικό”, ενώ είχε προκαλέσει έντονες αντιδράσεις και κινητοποιήσεις.^{21,22}

Με τον αρχαιολογικό Νόμο 3028/2002, θεσμοθετείται ο δανεισμός και η ανταλλαγή κινητών μνημείων με αλλοδαπά κράτη. Συγκεκριμένα, το άρθρο 25 ορίζει σχετικά με τον προσωρινό δανεισμό²³ κινητών μνημείων του Δημοσίου²⁴ υπό συγκεκριμένες αυστηρές προϋποθέσεις²⁵ «με σκοπό την ενδυνάμωση του παιδαγωγικού ρόλου της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας και της διεθνούς προβολής της, καθώς επίσης και της επικοινωνίας μας με την πολιτιστική κληρονομιά άλλων χωρών, λαμβάνονταν υπ’ όψιν τις δυνατότητες και τις ανάγκες των κρατικών και ευρύτερα των δημοσίων Μουσείων της Ελλάδας».^{26,27} Συγκεκριμένα, με το άρθρο 25 υπάρχει η δυνατότητα δανεισμού αρχαιοτήτων για εκθεσιακούς ή παιδαγωγικούς σκοπούς για πέντε έτη με δυνατότητα ανανέωσης ανά πέντε έτη απεριόριστα.

Το 2021 έγινε κωδικοποίηση της νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και της πολιτιστικής κληρονομιάς με τον Ν. 4858/2021.

18 «Περί τροποποιήσεως των περί Αρχαιοτήτων και Αρχαιολογικού Συμβουλίου κειμένων διατάξεων» ΦΕΚ Α'214.

19 Αλεβίζου, ό.π., σελ. 51επ.

20 Άρθρο 1.

21 Σιμόπουλος, Κ. Η λεηλασία και καταστροφή των ελληνικών αρχαιοτήτων, εκδόσεις Στάχυ, 1999, στη σ. 410.

22 Οι «μνήμες του παρελθόντος» αναβίωσαν στη Βουλή κατά τη συζήτηση της εξεταζόμενης διάταξης για τον μακρόχρονο δανεισμό. Με αφορμή τον δανεισμό του δίσκου της Φαιστού από το Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου στο Μουσείο της Νέας Υόρκης το 1979, η βουλευτής της Κυβέρνησης (ΝΔ) και δημοσιογράφος, Φ. Πιπιλή διατύπωσε σχετικά «Θυμήθηκα απάισια ακραίες κραυγές ότι δίνουμε τα αρχαία μας [...] θυμήθηκα ότι το 1979 παρ’ ολίγον να γίνει εμφύλιος πόλεμος μεταξύ του κράτους των Αθηνών και της Κρήτης επειδή είχε αποφασιστεί, γιατί είχε ζητήσει Μουσείο της Νέας Υόρκης να μεταφερθούν εκεί προσωρινά διάφορα εκθέματα του Μουσείου Ηρακλείου και έλεγαν τότε [...] οι κάτοικοι [...] ότι θα πάει ο Δίσκος της Φαιστού και θα μας τον κρατήσουν εφ’ όρου ζωής». Και ο βουλευτής του Κινήματος Αλλαγής Β. Κεγκέρογλου που τότε συμμετείχε στις κινητοποιήσεις διατύπωσε σχετικά: «Ήμουν 18 ετών το 1979 και ως Πρόεδρος των μαθητικών κοινοτήτων του 1ου Λυκείου Ηρακλείου, του Καπετανάκειου, συμμετείχα στη Συντονιστική Επιτροπή Αγώνα των Φορέων. Με απόφαση δική μας, του διαμαθηματικού, οι μαθητές ήταν αυτοί που επτά μέρες, μέρα νύχτα, ήταν έξω από το Μουσείο και στη συνέχεια ευαισθητοποιήθηκε η τοπική κοινωνία και οι φορείς». Συνεδριάσεις της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 07.12.20 και της Ολομέλειας της Βουλής της 10.12.20.

23 Παρ. 1.

24 Παρ. 2.

25 Με απόφαση του Υπουργού Πολιτισμού ύστερα από εισήγηση της Υπηρεσίας και γνώμη του Συμβουλίου.

26 Εισηγητική Έκθεση στο σχέδιο Νόμου 3028/2002: 5-10

27 Οι διατάξεις του Νόμου 3028/2002, αν και παρουσιάζουν συχνά ασάφειες ως προς την κινητικότητα των αρχαιοτήτων και το αυστηρό πλαίσιο δανεισμού τους, αξιολογούνται με θετικό πρόσημο, καθώς είναι σύμφωνες με τις διατάξεις του Συντάγματος, ενώ δεν αντιβαίνουν στους διεθνείς και ευρωπαϊκούς κανόνες δικαίου, βλ. Δελλή Γ., Διακίνηση πολιτιστικών αγαθών. Η ευαίσθητη ισορροπία μεταξύ κρατικού προστατευτισμού και (φιλ)ελεύθερης κυκλοφορίας (Εισαγωγή, εξαγωγή, δανεισμός και ανταλλαγή κινητών πολιτιστικών αγαθών μετά το ν. 3028/2002), στο Τροβά Ε., (επιμ.), Η πολιτιστική κληρονομιά και το δίκαιο, Ευρωπαϊκό Κέντρο Δημοσίου Δικαίου. Αθήνα- Θεσσαλονίκη. Εκδόσεις Σάκκουλα, 2004, στη σ. 211.

III. Οι ειδικές περιπτώσεις δανεισμού πολιτιστικών αγαθών

1. Ν. 4761/2020 - Ο μακρόχρονος δανεισμός

Με τον Ν. 4761/2020²⁸ αντικαθίσταται το άρθρο 45 του αρχαιολογικού νόμου 3028/2002, και πλέον Ν. 4858/2021, κατά τρόπο ώστε να υπάρχει η δυνατότητα μακρόχρονης εξαγωγής αντικειμένων των συλλογών μουσείων της χώρας προκειμένου αυτά να εκτεθούν σε μουσεία του εξωτερικού για διάρκεια 25 ετών, με δυνατότητα ανανέωσης για 25 ακόμα έτη – η δυνατότητα δε της ανανέωσης παρέχεται ανά πενταετία.²⁹ Το άρθρο 45 αφήνει εκτός του ρυθμιστικού του πλαισίου, όμως, τα μουσεία που ιδρύονται και λειτουργούν από το Υπουργείο Πολιτισμού³⁰ και αφορά αποκλειστικά στα «αναγνωρισμένα μουσεία».³¹

Με τη νέα αυτή διάταξη, η μέγιστη διάρκεια δανεισμού πολιτιστικών αγαθών, εφόσον συντρέχουν οι ειδικές προϋποθέσεις που θα εκτεθούν αμέσως κατωτέρω, είναι τα 50 έτη, ενώ με τη διάταξη του άρθρου 25 η διάρκεια δανεισμού μπορεί να υπερβεί τα 50 έτη, δεδομένου ότι δεν τίθεται κανένας χρονικός περιορισμός.

Οι δύο ανωτέρω διατάξεις για τον μακρόχρονο δανεισμό και τον «απλό» δανεισμό των «αναγνωρισμένων μουσείων» ισχύουν ταυτόχρονα, ενώ η διαφοροποίηση τους εντοπίζεται στο εξής: η παλαιότερη διάταξη του άρθρου 25, και συγκεκριμένα η παράγραφος 1, που αναφέρεται σε δανεισμό διάρκειας πέντε ετών με δυνατότητα ισόχρονης ανανέωσης απεριόριστα, αφορά στην εκπλήρωση «απλών» εκθεσιακών ή παιδαγωγικών σκοπών. Απεναντίας, η νέα διάταξη του άρθρου 45, και συγκεκριμένα της παραγράφου 13, με την οποία και είναι δυνατός ο μακρόχρονος δανεισμός για 25 έτη με δυνατότητα ισόχρονης ανανέωσης ανά πενταετίες,

28 «Αναδιοργάνωση του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων και μετονομασία του σε Οργανισμό Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς στο εξωτερικό, ρυθμίσεις για το Ιστορικό Μουσείο Κρήτης και το μουσείο «Φοίβος Ανωγειανάκης» και άλλες διατάξεις». ΦΕΚ Α' 248/2020.

29 Πρόκειται για το άρθρο 48 του Ν. 4761/2020 με το οποίο αντικαταστάθηκε το άρθρο 45 του «αρχαιολογικού Νόμου» 3028/2002. Το πλήρες κείμενο της διάταξης της παρ. 13 β' του άρθρου 45 του Ν. 3028/2002 πλέον έχει ως εξής: "Με απόφαση του αρμοδίου οργάνου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, που εκδίδεται ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου, επιτρέπεται, για την προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας και εφόσον παρέχονται επαρκείς εγγυήσεις για την ασφαλή μεταφορά, έκθεση και επιστροφή τους, η μακρόχρονη εξαγωγή αντικειμένων των συλλογών μουσείων πλην αυτών της παρ. 2, προκειμένου να εκτεθούν σε μουσεία, μουσειακούς ή εκθεσιακούς χώρους, ιδίως όταν η ονομασία του τόπου έκθεσής τους ταυτίζεται με ή περιέχει εκείνη του εξάγοντος μουσείου και εκτίθενται μόνο δικές τους συλλογές. Με την ίδια απόφαση προσδιορίζονται οι ειδικότεροι όροι της εξαγωγής, καθώς και η διάρκειά της, η οποία δεν μπορεί να υπερβεί τα είκοσι πέντε (25) έτη, δυνάμενη να ανανεώνεται ανά πενταετία και έως είκοσι πέντε (25) έτη. Η παρ. 4 του άρθρου 34 εφαρμόζεται και στην περίπτωση αυτή".

30 Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου 45 του Ν. 3028/2002, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 48 του Ν. 4761/2020, «Για την ίδρυση και λειτουργία μουσείου από το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού εκδίδεται απόφαση του αρμοδίου οργάνου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου, εφόσον διασφαλίζονται οι λειτουργίες και οι σκοποί της παρ. 1 στο πλαίσιο της γενικότερης πολιτικής μουσείων. Προς τούτο, απαιτούνται, μεταξύ άλλων, η ύπαρξη μιας ή περισσότερων συλλογών και η επάρκεια και καταλληλότητα των εγκαταστάσεων, του απασχολούμενου προσωπικού και των άλλων μέσων για την επίτευξη των στόχων του μουσείου».

31 Σύμφωνα με την παρ. 4 του άρθρου 45 του Ν. 3028/2002, όπως αντικαταστάθηκε από το άρθρο 48 του Ν. 4761/2020, «Με απόφαση του αρμοδίου οργάνου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, η οποία εκδίδεται ύστερα από γνώμη του Συμβουλίου, είναι δυνατή η αναγνώριση μουσείων, πλην αυτών της παρ. 2, μετά από αίτησή τους, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις της παρ. 1. Προς τούτο συνεκτιμώνται, ιδίως, το ενδιαφέρον των συλλογών, η επάρκεια και η καταλληλότητα των εγκαταστάσεων, του απασχολούμενου προσωπικού και των άλλων μέσων και τρόπων επίτευξης των στόχων του μουσείου».

έχει ευρύτερους σκοπούς, συγκεκριμένα αφορά στην προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της χώρας – και ιδίως όταν η ονομασία του τόπου έκθεσης στο εξωτερικό ταυτίζεται ή περιέχει εκείνη του εξάγοντος μουσείου και εκτίθενται μόνο δικές του συλλογές.³²

Η πρώτη εφαρμογή της ρύθμισης για τη μακρόχρονη εξαγωγή πολιτιστικών αγαθών αφορά στο Μουσείο Μπενάκη, στη δημιουργία ενός νέου Μουσείου Μπενάκη³³ στην Αυστραλία σε συνεργασία με το Ελληνικό Μουσείο της Μελβούρνης, όπου και θα εκτεθούν έργα που έως τώρα βρίσκονταν αποθηκευμένα.³⁴ Όπως όμως ισχυρίστηκε η Υπουργός Πολιτισμού «δεν νομοθετούμε για το Μουσείο Μπενάκη αλλά εξ αφορμής του». ³⁵ Εξάλλου, η πολιτισμική μας κληρονομιά είναι το προνομιακό πεδίο που πρέπει να αξιοποιηθεί όχι μόνο επ' ωφελεία της ελληνικής κοινωνίας και του απανταχού ελληνισμού, αλλά και της διεθνούς κοινότητας.

Όπως εύκολα μπορεί να συναγάγει κανείς, η διάταξη για τον μακρόχρονο δανεισμό πολιτιστικών αγαθών ξεσήκωσε θύελλα αντιδράσεων καθώς τόσο μέρος της αντιπολίτευσης όσο και επιστημονικοί και επαγγελματικοί φορείς ισχυρίστηκαν ότι συνιστά υποβάθμιση της προστασίας των ελληνικών αρχαιοτήτων.³⁶ Συγκεκριμένα, υπήρξαν έντονες επικρίσεις ότι εδώ όχι μόνο υπάρχει φωτογραφική διάταξη, αλλά επιπλέον, δεδομένου ότι η διάταξη αυτή θα έχει γενική ισχύ, θα ανοίξει τους ασκούς του Αιόλου για τη μόνιμη εξαγωγή αρχαιοτήτων καθώς και τη νομιμοποίηση μουσείων και ιδρυμάτων της αλλοδαπής (όπως π.χ. το Βρετανικό Μουσείο) που κατέχουν και εκθέτουν κλεμμένες αρχαιότητες. Αντί λοιπόν της νομοθέτησης του μακρόχρονου δανεισμού προτάθηκε να υπάρξουν άλλες λύσεις, όπως τα Πρωτόκολλα Συνεργασίας μεταξύ κρατών.³⁷ Επιπλέον, βουλευτές της αντιπολίτευσης πρότειναν να γίνει ονομαστική ψηφοφορία για τη ρύθμιση, ώστε «να πάρει την ευθύνη ο κάθε βουλευτής μπροστά στον ελληνικό λαό, τί κάνουν, τί πράττει με την ψήφο του, εν συνειδήσει και όχι με κομματική πειθαρχία, για το ζήτημα αυτό στη Βουλή».³⁸

Δεν πρέπει να παραγνωρίζεται όμως ότι η διάταξη ψηφίσθηκε και από μερίδα της αντιπολίτευσης, καθώς κρίθηκε ότι συνιστά μια ευκαιρία πολιτιστικής διπλωματίας που μπορεί να οδηγήσει ακόμα και στον επαναπατρισμό σημαντικών αρχαιοτήτων.³⁹

32 Ο σκοπός της έκθεσης μνημείων στο εξωτερικό σε τόπο με ονομασία που ταυτίζεται ή περιέχει εκείνη του εξάγοντος μουσείου δεν θα ήταν δυνατό να εξυπηρετηθεί στο πλαίσιο της διάταξης του άρθρου 25 που προβλέπει τον πενταετή δανεισμό με δυνατότητα ανανέωσης. Συγκεκριμένα, σε περίπτωση που δεν υπάρξει ανανέωση πέραν της πρώτης πενταετίας, ή σε περίπτωση που υπάρξει ανανέωση για περιορισμένο αριθμό πενταετιών, δεν θα έχει γίνει απόσβεση της σημαντικής οικονομικής επένδυσης που απαιτείται. Βλ. και Πρόεδρο Μουσείου Μπενάκη, Γερούλανου Ε., Πρακτικά Συνεδρίασης της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 04.12.20.

33 Προκειμένου να συστεγαστεί σε νέο κτήριο που κατασκευάζεται ad hoc.

34 Υπουργός ΥΠΠΟΑ Λίνα Μενδώνη και Πρόεδρος Μουσείου Μπενάκη Γερούλανου Ε., Πρακτικά Συνεδρίασης της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 04.12.20.

35 Πρακτικά Συνεδρίασης της Ολομέλειας της Βουλής της 10.12.20.

36 Βλ. τα Πρακτικά από τις τέσσερις Συνεδριάσεις της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής. Ειδικότερα 1^η Συνεδρίαση της 03.12.20, 2^η Συνεδρίαση της 04.12.20, 3^η Συνεδρίαση της 07.12.20 και 4^η Συνεδρίαση της 08.12.20.

37 Ραλλία Χριστίδου (ΣΥΡΙΖΑ), Κλέων Γρηγοριάδης (ΜεΡΑ25), Δέσποινα Κουτσούμπα (Πρόεδρος Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων), Ιωάννης Αμανατίδης (ΣΥΡΙΖΑ), Καλλιόπη Βέττα (ΣΥΡΙΖΑ), Ελισσάβη Σκούφα (ΣΥΡΙΖΑ), Άννα Βαγενά-Κηλαηδόνη (ΣΥΡΙΖΑ). Πρακτικά Συνεδρίασης της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 03.12.20 και 04.12.20.

38 Νίκος Φίλης (ΣΥΡΙΖΑ), Σία Αναγνωστοπούλου (ΣΥΡΙΖΑ). Συνεδριάσεις της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 07.12.20 και της 10.12.20.

39 Από τα κόμματα της αντιπολίτευσης, το Κίνημα Αλλαγής όχι μόνο στήριξε τη διάταξη με επιχειρήματα, αλλά προέβη και σε εποικοδομητική κριτική ως προς την τελική διαμόρφωσή της. Αρχικά η πρόταση της Κυβέρνησης για τη διάταξη του άρθρου 48 του Ν. 4761/2020 ήταν η διάρκεια του δανεισμού να είναι 50 έτη με δυνα-

Συναφώς, έχει υποστηριχθεί ότι ο μακρόχρονος δανεισμός αρχαιοτήτων μπορεί να χρησιμεύσει και ως διαπραγματευτική βάση με το Βρετανικό Μουσείο για την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα.⁴⁰ Εξάλλου, κατά τη Συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής της 10.12.20 αναφέρθηκε από τον τ. Πρωθυπουργό και βουλευτή του Κινήματος Αλλαγής Γιώργο Παπανδρέου, ότι όταν ήταν Υφυπουργός Εξωτερικών, από κοινού με την νυν Υπουργό Πολιτισμού, και τότε Γενική Γραμματέα του Υπουργείου Πολιτισμού, και τον Ζυλ Ντασέν είχαν παρευρεθεί στην επιτροπή του Κοινοβουλίου της Μεγάλης Βρετανίας όπου συζητούνταν τα πολιτιστικά κλοπιμαία. Ένα βασικό επιχείρημα της ελληνικής πλευράς ήταν να επιστραφούν τα μάρμαρα, αλλά να υπάρξει μια θεσμική σχέση της Ελλάδας με το Βρετανικό Μουσείο, όπου θα υπήρχε ένας δανεισμός αρχαιοτήτων, για να μπορέσουν να έχουν, πράγματι, τις εκθέσεις τους στη Βρετανία, αλλά ταυτόχρονα να υπάρξει και επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα. Περαιτέρω, ο μακρόχρονος δανεισμός πολιτιστικών αγαθών συνιστά αντικίνητρο για την αρχαιοκαπηλία καθώς «αν κάποια μουσεία ξέρουν ότι με το ελληνικό κράτος μπορούν να συνεργαστούν θεσμικά και να έχουν όντως μια πολύ ενδιαφέρουσα παρουσία ελληνικών αρχαιοτήτων, χωρίς να τρέχουν στους διάφορους οίκους *Sotheby's* – και δεν ξέρω τί άλλα – που συνήθως είναι κλοπιμαία αυτά τα αντικείμενα, βεβαίως, αυτό θα προτιμήσουν».

2. Ν. 4968/2022 - Η τετραμερής Συμφωνία για την επιστροφή στην Ελλάδα της ιδιωτικής συλλογής εκατόν εξήντα μίας (161) αρχαιοτήτων του Κυκλαδικού Πολιτισμού του Λέοναρντ Στερν

Α. Το ιστορικό πλαίσιο της Συμφωνίας

Με τον Ν. 4968/2022⁴¹ κυρώθηκε η τετραμερής Συμφωνία (Συμφωνία) που αφορά στην επιστροφή στην Ελλάδα της ιδιωτικής συλλογής (συλλογής) εκατόν εξήντα μίας (161) αρχαιοτήτων του Κυκλαδικού Πολιτισμού του Λέοναρντ Στερν (ΛΣ) που βρίσκεται στη Νέα Υόρκη και την έκθεση αυτής στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης.

τότητα ανανέωσης για άλλα 50 έτη. Κατά την 4^η Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων την 08.12.20 ο βουλευτής του Κινήματος Αλλαγής Δημήτρης Κωνσταντόπουλος ισχυρίστηκε ότι μέσω της διάταξης ενισχύεται το ζήτημα της επιστροφής των μαρμάρων του Παρθενώνα και πρότεινε η ιδιαίτερα μακρά περίοδος δανεισμού των 50 ετών με δυνατότητα ανανέωσης για ακόμα 50 έτη να κατέβει στα 20 ή έστω στα 15 έτη με δυνατότητα ισόχρονης ανανέωσης. Επίσης, κατά τη συνεδρίαση της Ολομέλειας της Βουλής της 10.12.20 ο τ. Πρωθυπουργός και βουλευτής του Κινήματος Αλλαγής Γιώργος Παπανδρέου ισχυρίστηκε ότι πρόκειται για μια ευκαιρία επαναπατρισμού των μαρμάρων του Παρθενώνα και πάταξης της αρχαιοκαπηλίας. Τέλος, ο βουλευτής του Κινήματος Αλλαγής Βασίλης Κεγκέρογλου, αφού έκανε αναδρομή στο 1979 όταν και ο ίδιος ως Πρόεδρος μαθητικών κοινοτήτων επί επτά ημέρες και νύχτες βρισκόταν έξω από το αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου προκειμένου να αποτραπεί η εξαγωγή εκθεμάτων για δανεισμό σε μουσείο του εξωτερικού, ανέφερε ότι η παράταξή του είναι υπέρ της φιλοσοφίας της πολιτιστικής διπλωματίας, αλλά ταυτόχρονα είναι και υπέρ των εγγυήσεων. Η πρόταση νομοθέτησης της μακρόχρονης εξαγωγής ή διαφορετικά του μακρόχρονου δανεισμού των αντικειμένων των συλλογών «αναγνωρισμένων μουσείων» επικρίθηκε ιδιαίτερα και επειδή συνδέθηκε με την ματαιώση του αιτήματος για την επιστροφή των μαρμάρων του Παρθενώνα. Η Υπουργός Πολιτισμού όμως διευκρίνισε ότι «το θέμα του μακρόχρονου εμπλουτισμού των μονίμων εκθέσεων του εξωτερικού [...] εκφράζει ακριβώς το αντίθετο [...] Τα Γλυπτά του Παρθενώνα είναι προϊόν κλοπής και βρίσκονται στο Βρετανικό Μουσείο παράνομα. Επομένως, η Ελλάδα δεν μπορεί ποτέ ν' αναγνωρίσει ούτε την κυριότητα, ούτε τη νομή, ούτε την κατοχή σε κανέναν άλλο πλην του Ελληνικού κράτους» [Συνεδρίαση της Διαρκούς Επιτροπής Μορφωτικών Υποθέσεων της Βουλής της 03.12.2020].

⁴⁰ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση.

⁴¹ Ν. 4968/2022, ΦΕΚ Α 172 9.9.2022, Κύρωση της Συμφωνίας μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού, του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας, του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης της Νέας Υόρκης

Συγκεκριμένα, η Συμφωνία υπεγράφη μεταξύ του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού (Υπουργείο),⁴² του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης της Αθήνας (Κυκλαδικό Μουσείο),⁴³ του Μητροπολιτικού Μουσείου Τέχνης της Νέας Υόρκης (MET)⁴⁴ και του Ινστιτούτου Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού του Ντελαγουέρ (HACI),⁴⁵ το οποίο και συστάθηκε πριν την υπογραφή της εν λόγω Συμφωνίας.

Στο άρθρο 1 του εν λόγω νομοθετήματος αναφέρεται πως επιτυγχάνεται κατά πρώτον η οριστική επιστροφή στην Ελλάδα ιδιωτικής συλλογής σημαντικών αρχαιοτήτων του κυκλαδικού πολιτισμού, η οποία βρίσκεται στη Νέα Υόρκη, ενώ επιπλέον επιτυγχάνεται η πολυετής και διαρκής προβολή του κυκλαδικού πολιτισμού στο MET καθώς και η μακρόχρονη και δυναμική συνεργασία μεταξύ του Υπουργείου και του MET στον τομέα των αρχαιολογικών ερευνών. Της υπογραφής της Συμφωνίας είχε προηγηθεί η κατάρτιση σύμβασης εισφοράς ενώπιον Συμβουλευτικού Συμβουλίου της Νέας Υόρκης μεταξύ του ΛΣ και του HACI, δυνάμει της οποίας ο ΛΣ παρέδωσε προς τον HACI, λόγω δωρεάς, όλα τα δικαιώματα του, συμπεριλαμβανόμενης της κατοχής της συλλογής 161 Κυκλαδικών αρχαιοτήτων, την οποία έως τότε κατείχε, ο ίδιος.⁴⁶

και του Ινστιτούτου Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού του Ντελαγουέρ, σχετικά με την επιστροφή στην Ελλάδα, ιδιωτικής συλλογής εκατόν εξήντα μίας (161) αρχαιοτήτων του Κυκλαδικού Πολιτισμού, ευρισκόμενης στη Νέα Υόρκη και την έκθεση αυτής στο Μητροπολιτικό Μουσείο Τέχνης της Νέας Υόρκης.

42 Νόμιμα εκπροσωπούμενου από την Υπουργό Πολιτισμού και Αθλητισμού, Στυλιανή Μενδώνη.

43 Νόμιμα εκπροσωπούμενου για την υπογραφή της παρούσας συμφωνίας από την Πρόεδρο του Διοικητικού Συμβουλίου αυτού, Κασσάνδρα Μαρινοπούλου.

44 Νόμιμα εκπροσωπούμενου για την υπογραφή της παρούσας συμφωνίας, από τον Διευθυντή του, Max Ho lie in (Μαξ Χόλλαϊν).

45 Νόμιμα εκπροσωπούμενου για την υπογραφή της παρούσας συμφωνίας, από τον Γραμματέα του, κ. Πέτρο Ιωάννη Γουλανδρή. Στο άρθρο 1 της εν λόγω Συμφωνίας αναφέρεται ότι «Ο HACI αποτελεί μη κερδοσκοπικό νομικό πρόσωπο που έχει συσταθεί σύμφωνα με το δίκαιο της έδρας του και διοικείται από Διοικητικό Συμβούλιο, του οποίου ο Πρόεδρος και η πλειοψηφία των μελών διορίζεται από το Κυκλαδικό Μουσείο. Στους σκοπούς του HACI ανήκει μεταξύ άλλων (i) η προβολή της πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελλάδας και η τόνωση του παγκόσμιου ενδιαφέροντος και της γνώσης σχετικά με τις Ελληνικές αρχαιότητες, ii) η απόκτηση, μέσω δωρεών, δανείων ή κληροδοτημάτων, της κυριότητας και/ή κατοχής έργων τέχνης, αντικειμένων και μνημείων της Ελλάδας που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τον Μεσαίωνα και η μέριμνα για τη φύλαξη, μελέτη και συντήρησή τους, με το δικαίωμα της τελικής μεταβίβασης στο Κυκλαδικό Μουσείο ή σε άλλα μουσεία της Ελλάδας, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου αυτού και τους νόμους περί πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελληνικής Δημοκρατίας και (iii) η έκθεση και η μέριμνα για την έκθεση έργων τέχνης, αντικειμένων και μνημείων της Ελλάδας που χρονολογούνται από τους προϊστορικούς χρόνους έως και τον Μεσαίωνα σε μουσεία ή άλλους κατάλληλους χώρους που εκθέτουν ή μελετούν αντικείμενα του ελληνικού ή άλλων πολιτισμών ή χωρών, σύμφωνα με τις αποφάσεις του Διοικητικού Συμβουλίου αυτού, υπό την προ υπόθεση ότι ακολουθείται η νομοθεσία περί πολιτιστικής κληρονομιάς της Ελληνικής Δημοκρατίας».

46 Η συλλογή αυτή απεικονίζεται στο Παράρτημα Β' που επισυνάπτεται στην παρούσα Συμφωνία. Η σύμβαση εισφοράς έγινε υπό τρεις όρους: (β) Το αργότερο μέχρι και την 21η Ιουλίου 2022 θα έχει υπογράψει μεταξύ των HACI και MET, σύμβαση σχετικά με την έκθεση της Συλλογής στο MET, σύμφωνα με τη σύμβαση έκθεσης που επισυνάφθηκε στη Σύμβαση Εισφοράς και επισυνάπτεται και στην παρούσα ως Παράρτημα Γ' (η «Σύμβαση Έκθεσης») (γ) αμέσως μετά την πλήρωση του ανωτέρω όρου (β) και πάντως όχι αργότερα από την 10η Σεπτεμβρίου 2022, το Ελληνικό Κράτος θα έχει εγκρίνει επίσημα, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία (συμπεριλαμβανόμενης της δημοσίευσης στην Εφημερίδα της Κυβέρνησης), την κατοχή της Συλλογής από τον HACI καθώς και την έκθεση της στο MET, σύμφωνα με τη Σύμβαση Έκθεσης (δ) Με την πλήρωση των όρων (β) και (γ) η Σύμβαση Εισφοράς καθίσταται οριστικά ισχυρή και αμετάκλητη και δεσμεύει τους L.S. και HACI, χωρίς να απαιτείται άλλο ξεχωριστό έγγραφο προς τούτο. Σε περίπτωση που δεν εκπληρωθεί οποιοσδήποτε από τους όρους (β) και (γ), η Σύμβαση Εισφοράς και η Σύμβαση Έκθεσης ανατρέπονται, οι L.S. και HACI και το MET αποδεσμεύονται από κάθε υποχρέωση σχετικά με αυτές και η Συλλογή αποδίδεται στον L.S. με δαπάνη του ίδιου.

Β. Περιεχόμενο Συμφωνίας

Στην Συμφωνία αυτή, μετά την υπόμνηση ότι σύμφωνα με τον Αρχαιολογικό Νόμο⁴⁷ το Ελληνικό Δημόσιο είναι ο αποκλειστικός ιδιοκτήτης και νομέας της συλλογής,⁴⁸ αναφέρεται⁴⁹ ότι το Υπουργείο αναγνωρίζει πως το HACI κατέστη κάτοχος της Συλλογής⁵⁰ υπό την προϋπόθεση ότι θα πληρωθούν οι όροι που τίθενται με τη Συμφωνία.

Μετά την αναγνώριση του HACI ως κατόχου της συλλογής, το Υπουργείο εγκρίνει την έκθεση της Συλλογής στο MET, σύμφωνα με τους εξής όρους:⁵¹

- α. Το αργότερο έως την 31.12.2022 το σύνολο της συλλογής θα παραδοθεί από τον ΛΣ στο MET⁵² με την καθοδήγηση του HACI και τη μέριμνα, ευθύνη και δαπάνη του MET. Έκτοτε, το MET θα είναι υπεύθυνο για την ασφάλιση και ασφάλειά τους.
- β. Το αργότερο έως την 15.10.2022, 15 αρχαιότητες της εν λόγω συλλογής⁵³ θα αποσταλούν στο Κυκλαδικό Μουσείο, με την καθοδήγηση του HACI και με μέριμνα και δαπάνη του MET, προκειμένου να εκτεθούν για διάστημα ενός έτους⁵⁴ σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο του Κυκλαδικού Μουσείου, κατάλληλο για την ανάδειξη και προστασία τους. Αυτή η έκθεση στο Κυκλαδικό Μουσείο θα συνιστά και την πρώτη παγκόσμια εμφάνιση της συλλογής σε κοινό.⁵⁵ Μετά το πέρας αυτής της ετήσιας περιόδου οι 15 αυτές αρχαιότητες θα αποσταλούν στο MET με μέριμνα του Κυκλαδικού Μουσείου και δαπάνη του MET προκειμένου να ξεκινήσει η έκθεση της συλλογής στο MET.⁵⁶
- γ. Η συλλογή θα εκτεθεί σε αίθουσα στο MET για 25 έτη, δηλαδή έως και την 31.12.2048 ως ακολούθως:
  - έως την 31.12.2033 η συλλογή θα εκτίθεται στο σύνολό της (161 αρχαιότητες),
  - μετά το πέρας της ως άνω δεκαετούς περιόδου έκθεσης και ανά πενταετία, δηλαδή την 1^η Ιανουαρίου των ετών 2034, 2039 και 2044, συνολικά 45 αρχαιότητες της συλλογής – δηλαδή 15 αρχαιότητες ανά πενταετία θα επιστρέφονται στο HACI προκειμένου να εκτεθούν στο Κυκλαδικό Μουσείο και/ή σε άλλα μουσεία της Ελλάδας, όπως θα υποδεικνύει κάθε φορά το Διοικητικό Συμβούλιο του HACI και θα εγκρίνει το Υπουργείο,

47 Ν. 4858/2021, ΦΕΚ Α' 220/19.11.2021, Κύρωση Κώδικα Νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς.

48 Α. 5 Συμφωνίας.

49 Α. 6 Συμφωνίας.

50 Δυνάμει της Σύμβασης Εισφοράς σύμφωνα με τη νομοθεσία της πολιτείας της Νέας Υόρκης.

51 Α. 6 Ν. 4968/2022.

52 Συγκεκριμένα, το αργότερο έως την 30η Σεπτεμβρίου έτους 2022, ο HACI θα φυλάσσει και θα διατηρεί τη Συλλογή στην σημερινή κατοικία του L.S. και ο L.S. θα είναι υπεύθυνος για την ασφάλεια και ασφάλιση αυτής. Ακολούθως, η Συλλογή θα παραδοθεί στο MET με την καθοδήγηση του HACI και τη μέριμνα, ευθύνη και δαπάνη του MET, με εξαίρεση το μεγάλο ειδώλιο (αρ. τεμαχίου 105), το οποίο ο HACI θα φυλάσσει και θα διατηρεί στη σημερινή κατοικία του L.S. το αργότερο έως την 31η Δεκεμβρίου 2022.

53 Οι 15 αρχαιότητες προσδιορίζονται στο Παράρτημα Δ' της Σύμβασης.

54 Από την 01.11.2022 έως και την 31.10.2023.

55 Ανάλυση Συνεπειών Ρύθμισης Ν. 4968/2022, «13. Κατ' άρθρο ανάλυση αξιολογούμενης ρύθμισης», σελ. 432.

56 Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του MET προς το πρώτο εδάφιο της παρούσας παρ. 6β., ο HACI δύναται να προβεί στη δικαστική επιδίωξη της συμμόρφωσης του MET προς την υποχρέωσή του να στείλει τις δεκαπέντε (15) αρχαιότητες στο Κυκλαδικό Μουσείο, ενώπιον αρμόδιου δικαστηρίου της Νέας Υόρκης. Σε περίπτωση μη συμμόρφωσης του Κυκλαδικού Μουσείου ή άλλου προσώπου προς τις υποχρεώσεις του δευτέρου εδαφίου της παρούσας παρ. 6β. ο L.S., ως πρόσωπο εκ τρίτου δικαιούμενο από τη Συμφωνία Έκθεσης και την παρούσα συμφωνία, δύναται να προβεί στη δικαστική επιδίωξη της συμμόρφωσης προς τις υποχρεώσεις αυτές ενώπιον αρμόδιου δικαστηρίου της Νέας Υόρκης.

σύμφωνα με τους νόμους της Ελληνικής Δημοκρατίας περί προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς.⁵⁷

- δ. Το Ελληνικό κράτος θα πρέπει να στέλνει στο MET ως δάνειο αρχαιότητες του Κυκλαδικού Πολιτισμού από τις συλλογές του Κυκλαδικού Μουσείου και/ή άλλων μουσείων της Ελλάδας, προς το σκοπό της διατήρησης της ανάδειξης της Κυκλαδικής τέχνης στο MET τις οποίες το τελευταίο υποχρεούται να εκθέτει στην ίδια αίθουσα όπου εκτίθεται η συλλογή.⁵⁸ Συγκεκριμένα, πρόκειται για έναν δανεισμό 15 αρχαιοτήτων 15ετούς διάρκειας, έναν δανεισμό 15 αρχαιοτήτων 10ετούς διάρκειας και έναν δανεισμό 15 αρχαιοτήτων πενταετούς διάρκειας.⁵⁹

Στην αίθουσα του MET που θα εκτίθεται η εν λόγω συλλογή θα υπάρχει με εμφανή τρόπο επί του τοίχου ένδειξη σχετικά με το Ελληνικό κράτος ως εξής: HELLENIC REPUBLIC – MINISTRY OF CULTURE AND SPORTS MUSEUM OF CYCLADIC ART COLLECTION ATHENS LOAN OF CYCLADIC ART TO THE MET.⁶⁰ Μεταξύ του Υπουργείου, του Κυκλαδικού Μουσείου και του MET συμφωνείται επίσης συνεργασία σε δράσεις⁶¹ κατά το Παράρτημα V.⁶²

Η έκθεση της συλλογής, καθώς και όλες οι μετακινήσεις των αρχαιοτήτων που αναφέρονται ανωτέρω θα διενεργούνται με μέριμνα και δαπάνη του MET.⁶³ Ενώ μετά το πέρας της 25ετούς σύμβασης έκθεσης στο MET, δηλαδή την 01.01.2049, η συλλογή μπορεί να παραμείνει στο εν λόγω μουσείο ως δάνειο για ακόμα 25 έτη και έως την 01.01.2074. Αν εντούτοις δεν καταρτι-

57 Αυτές οι αρχαιότητες θα επιλέγονται από το Υπουργείο σε συνεννόηση με το Κυκλαδικό Μουσείο και το MET, κατά συνεκτίμηση, μεταξύ άλλων, των τύπων που δεν εκπροσωπούνται στη συλλογή του Κυκλαδικού Μουσείου και των άλλων μουσείων στην Ελλάδα. Το μεγάλο ειδώλιο (αρ. τεμαχίου 105) θα περιληφθεί στις δεκαπέντε (15) αρχαιότητες που θα επιστραφούν στην κατοχή του ΗΑΙΙ την 1η Ιανουαρίου 2034, Η σειρά με την οποία θα επιστρέφονται οι αρχαιότητες αυτές στον ΗΑΙΙ θα εγκρίνεται από το MET.

58 Οι αρχαιότητες αυτές θα επιλέγονται από το Υπουργείο σε συνεννόηση με το Κυκλαδικό Μουσείο, κατά συνεκτίμηση, μεταξύ άλλων, των τύπων των αρχαιοτήτων που δεν εκπροσωπούνται στη Συλλογή, θα έχουν αντίστοιχη αξία και σημαντικότητα με τις αρχαιότητες που αποστέλλονται για έκθεση στο Κυκλαδικό Μουσείο σύμφωνα με την παρ. 6γ, θα εγκρίνονται από το Κυκλαδικό Μουσείο και το MET και θα αποστέλλονται στο MET.

59 Συγκεκριμένα: δέκα πέντε (15) αρχαιότητες για το διάστημα από την 1η Ιανουαρίου 2034 έως την 31η Δεκεμβρίου 2048 (δανεισμός 15ετούς διάρκειας), δέκα πέντε (15) αρχαιότητες για το διάστημα από την 1η Ιανουαρίου 2039 έως την 31η Δεκεμβρίου 2048 (δανεισμός δεκαετούς διάρκειας) και δέκα πέντε (15) αρχαιότητες για το διάστημα από την 1η Ιανουαρίου 2044 έως την 31η Δεκεμβρίου 2048 (δανεισμός πενταετούς διάρκειας).

60 Α. 6 παρ. ζ.

61 Α. 6 παρ. η.

62 Με το Παράρτημα Ε' που επισυνάπτεται στην προς κύρωση σύμβαση, η συνεργασία μεταξύ των μερών χαρακτηρίζεται ως «ιστορική» και συμφωνούνται οι εξής δράσεις: (α) Έκδοση, με δαπάνη του MET, πλήρους μουσειακού καταλόγου της συλλογής, ο οποίος θα συνταχθεί με τη συμμετοχή δύο ειδικών επιστημόνων της επιλογής του Υπουργείου και θα περιέχει προλόγους εκ μέρους του Διευθυντή του MET, της Υπουργού Πολιτισμού και Αθλητισμού και της Προέδρου του Κυκλαδικού Μουσείου. (β) Έκδοση Καταλόγου της συλλογής στην ελληνική γλώσσα από το ΥΠΠΟΑ και το Κυκλαδικό Μουσείο, ένα έτος μετά την έκδοση του Καταλόγου του MET. Το Κυκλαδικό Μουσείο θα βαρύνεται με τη δαπάνη έκδοσης του δικού του Καταλόγου, ο οποίος θα πρέπει να υποβληθεί προς έγκριση στο ΥΠΠΟΑ. (γ) Προκήρυξη, ανά τρία έτη, υποτροφίας από το MET για Έλληνες αρχαιολόγους σχετικά με τη μελέτη του Κυκλαδικού Πολιτισμού, (δ) Παραγωγή στην ελληνική και στην αγγλική γλώσσα, υψηλής ποιότητας οπτικοακουστικού εκπαιδευτικού υλικού για τον κυκλαδικό πολιτισμό, το οποίο θα προβάλλεται εντός της αίθουσας της συλλογής στο MET, θα χρησιμοποιηθεί στις ιστοσελίδες του ΥΠΠΟΑ και του MET και θα απευθύνεται και σε σχολεία και πανεπιστήμια της Ελλάδας και της αλλοδαπής, (ε) Συνεργασία μεταξύ ΥΠΠΟΑ και MET στον τομέα της συντήρησης και της εκπαίδευσης, στη διοργάνωση συνεδρίων, τη χορήγηση εκπαιδευτικών και ερευνητικών υποτροφιών, καθώς και την ανάπτυξη συνεργειών σε αρχαιολογικές εργασίες πεδίου. (στ) Κατάρτιση έως την 31η.12.2022 Μνημονίου Συνεργασίας μεταξύ του ΥΠΠΟΑ, του MET και του Κυκλαδικού Μουσείου σχετικά με τις ειδικότερες λεπτομέρειες των υπό στοιχεία (γ), (δ) και (ε) δράσεων.

63 Α. 6 παρ. ε.

σθεί τέτοια συμφωνία δανεισμού, η έκθεση της συλλογής δυνάμει της σύμβασης έκθεσης θα λήξει την 31.12.2048. Με τη λήξη της σύμβασης έκθεσης οι αρχαιότητες που τότε θα βρίσκονται στην Ελλάδα θα εκτεθούν στο Κυκλαδικό Μουσείο και/ή σε άλλα μουσεία της Ελλάδας,⁶⁴ ενώ η κατοχή των οποιωνδήποτε αρχαιοτήτων θα βρίσκονται τότε στο MET θα επιστρέψει στο ΗΑΙ και θα αποσταλεί άμεσα στην Ελλάδα για να εκτεθούν μόνιμα στο Κυκλαδικό Μουσείο και/ή σε άλλα μουσεία της Ελλάδας,⁶⁵ με ίση δαπάνη του Ελληνικού Κράτους και του Κυκλαδικού Μουσείου.⁶⁶

Με τη λήξη της σύμβασης έκθεσης, το Ελληνικό κράτος θα πρέπει να στείλει στο MET μέσω δανεισμού για περίοδο 25 ετών 122 αρχαιότητες του Κυκλαδικού Πολιτισμού από τις συλλογές του Κυκλαδικού Μουσείου και/ή άλλων μουσείων της Ελλάδας⁶⁷ τις οποίες το MET θα έχει την υποχρέωση να εκθέτει στην ίδια αίθουσα. Στο άρθρο 8, τέλος, ορίζεται ότι κάθε διαφωνία που μπορεί να προκληθεί από την παρούσα συμφωνία θα επιλύεται από τα Δικαστήρια της Αθήνας, σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία.

Γ. Η συζήτηση στη Βουλή

Η συζήτηση και ψήφιση επί της αρχής,⁶⁸ των άρθρων και του συνόλου του σχεδίου νόμου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού για την κύρωση της ανωτέρω Συμφωνίας ήταν συναισθηματικά φορτισμένη. Οι Βουλευτές της Κυβέρνησης συνεχάρησαν την Υπουργό για τη συμφωνία και αναφέρθηκαν στον κίνδυνο που ενέχει μια δικαστική διαδικασία.⁶⁹ Η Εισηγήτρια της Κυβέρνησης⁷⁰ ανέφερε ότι η συμφωνία ήταν η πιο πρόσφορη λύση για να αποκτήσει η Ελλάδα αυτή τη συλλογή χωρίς χρονοβόρες δικαστικές διεκδικήσεις, ενώ συμπλήρωσε ότι το ΗΑΙ συστάθηκε επειδή το MET δεν μπορούσε να αποκτήσει νομίμως τη συλλογή Στερν καθώς αυτή ήταν κυριότητα του Ελληνικού κράτους. Συμπλήρωσε δε ότι ο ιδιώτης χάρισε εκεί τη συλλογή του αντί να την πουλήσει σε άλλον «ζάμπλουτο συλλέκτη, χωρίς να το πάρουμε γενικώς και αυτό χαμπάρι» ή να την κληροδοτήσει στα παιδιά του. Συνόψισε δε ως εξής: «Επαναπατριζεται χωρίς αντιδικία και χωρίς καμία απολύτως οικονομική επιβάρυνση του ελληνικού δημοσίου μεγάλος αριθμός άγνωστων έως χθες αρχαιοτήτων. Εξασφαλίζεται η παγκόσμια προβολή της σπάνιας αυτής συλλογής με την έκθεση για έναν χρόνο στο Κυκλαδικό Μου-

64 Όπως θα υποδείξει το Διοικητικό Συμβούλιο του ΗΑΙ και θα εγκρίνει το Υπουργείο σύμφωνα με τους νόμους της Ελληνικής Δημοκρατίας σχετικά με την πολιτιστική κληρονομιά.

65 Όπως θα υποδείξει το Διοικητικό Συμβούλιο του ΗΑΙ και θα εγκρίνει το Υπουργείο σύμφωνα με τους νόμους της Ελληνικής Δημοκρατίας σχετικά με την πολιτιστική κληρονομιά.

66 Σε περίπτωση που ο ΗΑΙ ευρίσκεται τότε σε νομική ή άλλη αδυναμία να παραλάβει ή να καθοδηγήσει την κατοχή, οι αρχαιότητες θα αποσταλούν στο Κυκλαδικό Μουσείο με την καθοδήγηση και μέριμνα του MET και με ίση δαπάνη μεταξύ του Ελληνικού Κράτους και του Κυκλαδικού Μουσείου.

67 Αυτές οι αρχαιότητες θα επιλέγουν από το Υπουργείο σε συνεννόηση με το MET και θα εγκριθούν από το Κυκλαδικό Μουσείο και το MET.

68 Συνεδρίαση της Βουλής της 08.09.2022. Διαθέσιμη στο: https://www.hellenicparliament.gr/Nomothetiko-Ergo/Anazitisi-Nomothetikou-Ergou?law_id=4c6444bb-b962-4c59-9bc4-af030150e4ff.

69 Βουλευτής Νέας Δημοκρατίας, Γιάννης Βρούτσης.

70 Η Βουλευτής της ΝΔ Φωτεινή Πιπιλή ανέφερε σχετικά «Υπάρχει, λοιπόν, εν ζωή ένας Αμερικανοεβραϊός μεγιστάνας του πλούτου, Λέοναρντ Στερν -το όνομά του- ο οποίος κλεισμένος στον πολυτελή του βίο, απολάμβανε στο ημίφως της μυστικότητας αυτόν τον θησαυρό του, τον οποίο τώρα πια αποκτά η πατρίδα μας. Κάποια στιγμή, για τους δικούς του λόγους, αποφάσισε να δωρίσει, ώστε να εκτίθεται εφεξής στο MET της Νέας Υόρκης, την καλά κρυμμένη συλλογή του. Ως γείτονας του MET, διέσχισε απλώς την 5^η Λεωφόρο και ανακοίνωσε, στους υπεύθυνους του μουσείου, την πρόθεσή του».

σειό της Αθήνας, δηλώνεται η ιδιοκτησία του ελληνικού κράτους επί της συλλογής» και κατέληξε λέγοντας «Για να τελειώνω, καποιανού του χάριζαν γάιδαρο και τον κοίταζε στα δόντια».⁷¹

Το νομοσχέδιο καταψηφίστηκε από όλα τα κόμματα της αντιπολίτευσης. Συναφώς, αρνητικά τοποθετήθηκαν οι βουλευτές της αντιπολίτευσης. Έγινε λόγος για «επαναπατρισμό χωρίς πατρίδα, για εκατόν εξήντα μια αρχαιότητες που για πενήντα χρόνια θα πηγαينوέρχονται».⁷² ενώ επίσης αναφέρθηκε ότι οι Κυκλάδες δεν έχουν ανάγκη προβολής μέσω τέτοιων καταχωρήσεων, καθώς η Μύκονος με 20.000 κλίνες δεν βρίσκει 60 κρεβάτια για τους καθηγητές εκπαιδευτικούς.⁷³ Ως προς τα αντικείμενα της συλλογής αυτά χαρακτηρίστηκαν ως αρχαιοκαπηλικά,⁷⁴ ενώ δριμεία κριτική δέχθηκε και το νεοσυσταθέν ΗΑΚΙ.⁷⁵ Το επιχείρημα που διατυπώθηκε και στην ΑΣΥΡ, ότι δηλαδή το ΜΕΤ είναι από τα μουσεία με τη μεγαλύτερη επισκεψιμότητα στον κόσμο, κατακρίθηκε ότι συνιστά υιοθέτηση της ρητορικής του Βρετανικού Μουσείου ενάντια στην επιστροφή των Μαρμάρων του Παρθενώνα στην Ελλάδα.⁷⁶ Επιπλέον, κατακρίθηκε η εμπλοκή ενός μη κρατικού μουσείου, του Κυκλαδικού Μουσείου.⁷⁷

Η Γενική Εισηγήτρια της Αξιωματικής Αντιπολίτευσης⁷⁸ ανέφερε ότι πρόκειται για διαδικασία κύρωσης σύμβασης με την οποία τροποποιούνται ουσιαστικά 20 άρθρα του αρχαιολογικού νόμου και αναρωτήθηκε έπειτα αν έχει το κοινοβούλιο το δικαίωμα να περνάει για κύρωση κάτι που θα ήθελε τουλάχιστον τροπολογία.⁷⁹ Ενώ ισχυρίστηκε ότι το ΜΕΤ δεν μπορούσε να

71 Η Μαρία Καραμανώφ, τ. Αντιπρόεδρος του ΣτΕ και Πρόεδρος του Επιμελητηρίου Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας με αφορμή τη συγκεκριμένη δήλωση της Εισηγήτριας της Κυβέρνησης, έγραψε 'Κάποιοι θα σπεύσουν ίσως να αντιτάξουν στα παραπάνω τη γνωστή λαϊκή παροιμία. Ξεχνούν όμως ότι στην προκειμένη περίπτωση ο "γάιδαρος" ήταν και είναι δικός μας. Ουσιαστικά εμείς τον χαρίζουμε και μάλιστα σ' αυτόν που μας τον είχε πάρει και τους φερόμενους ως διαδόχους του. Είμαστε πάντως ενθουσιασμένοι, αφού θα μας επιτρέψει να ρίχνουμε πότε-πότε μια ματιά σε κάποια από τα δόντια του', Καραμανώφ Μ., 161 κυκλαδικές αρχαιότητες – η αντιστροφή του επαναπατρισμού, Επιμελητήριο Περιβάλλοντος και Βιωσιμότητας, διαθέσιμο στο: <https://www.environ-sustain.gr>.

72 Βουλευτής Ελληνικής Λύσης, Σοφία-Χαΐδω Ασημακοπούλου.

73 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Νικόλαος Φίλης.

74 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Σία Αναγνωστοπούλου, Βουλευτής Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Εμμανουήλ Συντυχάκης, Βουλευτής Ελληνικής Λύσης, Σοφία-Χαΐδω Ασημακοπούλου.

75 Συγκεκριμένα, χαρακτηρίστηκε ως «μαφιόζικη εταιρεία» από τον Βουλευτή του Ημέρα 25, Κλέωνα Γρηγοριάδη. Ο Βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ, Πάνος Σκουρλέτης διατύπωσε τα εξής ερωτήματα «Υπάρχει καταστατικό αυτού του περίφημου Ινστιτούτου Ντελαγουέρ; Υπάρχει κάποιο ποινικό μητρώο του διοικητικού συμβουλίου; Έχουν ελεγχθεί τι είδους άνθρωποι είναι αυτοί που κατέχουν τις συγκεκριμένες θέσεις;». Ο Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Ιωάννης Δελλής ανέφερε: 'Όσο για το άλλο μέρος της συμφωνίας, αυτή που φέρει το όνομα «Ινστιτούτο Αρχαίου Ελληνικού Πολιτισμού» της Πολιτείας Ντελαγουέρ των ΗΠΑ, το σκεπάζει ένα πέπλο μυστηρίου'.

76 Στο από 22.11.2022 Δελτίο Τύπου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων γίνεται αναφορά και σε άλλη «επικίνδυνη αναλογία» με την υπόθεση των μαρμάρων του Παρθενώνα. Συγκεκριμένα, σε άρθρο του μέλους της βρετανικής επιτροπής για την Επανένωση των Γλυπτών του Παρθενώνα, *Matthew Taylor* αναφέρεται: «Οι προηγούμενες διαπραγματεύσεις έχουν κολλήσει προς ώρας στο θέμα της ιδιοκτησίας. Αλλά τι θα γινόταν αν το Βρετανικό Μουσείο αναγνώριζε την κυριότητα των έργων στην Ελλάδα, διατηρώντας παράλληλα τα δικαιώματα έκθεσής τους προς το παρόν; Σίγουρα αυτό θα μπορούσε να είναι ένα μεγάλο βήμα προς τα εμπρός;». *The Scotsman*. Διαθέσιμο στο: <https://www.scotsman.com/news/opinion/columnists/elgin-marbles-solution-how-american-billionaire-leonard-stern-may-have-created-a-model-for-reunification-of-parthenon-sculptures-in-athens-matthew-taylor-3922147>.

77 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Σία Αναγνωστοπούλου, Βουλευτής Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Εμμανουήλ Συντυχάκης.

78 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Σία Αναγνωστοπούλου.

79 Η ακολουθούμενη διαδικασία σχολιάστηκε και από τον Βουλευτή του Ημέρα 25, Κλέωνα Γρηγοριάδη ως εξής: Δεν σας ανησυχούσε ιδιαίτερα, κυρία Υπουργέ, να συζητηθεί με τη διαδικασία που συζητείται ένα κανονικό σχέδιο νόμου, όχι. Αυτό που φοβόσασταν στην πραγματικότητα, για να μην πω, αυτό που τρέματε στην πραγματικότητα, ήταν μην τυχόν και έρθουν εδώ -στην επιτροπή μας- όλοι οι σχετικοί φορείς και καταθέσουν τη γνώμη

δεχθεί την έκθεση καθώς πρόσφατα κατασχέθηκαν από αυτό δεκατρείς αρχαιότητες και κάτι τέτοιο θα το έβαζε στο «μάτι του κυκλώνα».⁸⁰ Συνεπώς έπρεπε να «ξεπλυθεί η υπόθεση». Έπειτα έκανε αναφορά στη διαπραγμάτευση που είχε κάνει η Υπουργός με τον βοηθό Εισαγγελέα του Μανχάταν Μάθιου Μπογδάνο κατά το παρελθόν. Ενώ, από έτερο βουλευτή, έγινε επίκληση του από 09.12.2021 Δελτίου Τύπου του Υπουργείου Πολιτισμού και Αθλητισμού με το οποίο χαιρετιζόταν η αίσια έκβαση της επιστροφής 47 αρχαιοτήτων από τη συλλογή Στάνχαρντ που διερευνήθηκε από το Γραφείο της Εισαγγελίας στο Μανχάταν κατά εφαρμογή των Μνημονίων Συνεργασίας με τις ΗΠΑ.⁸¹

Σύνδεση της ανωτέρω διαπραγμάτευσης με τον διαφορετικό τρόπο επαναπατρισμού που επιχειρείται με την εν λόγω Συμφωνία έγινε και από έτερο βουλευτή.⁸² Ως απάντηση στο επιχείρημα ότι η παρούσα Συμφωνία είναι απαλλαγμένη από τα «μειονεκτήματα μιας δικαστικής αντιδικίας» αναφέρθηκε ότι ουδεμία δικαστική προσφυγή δεν θα έπαιρνε διάστημα 50 χρόνων για να ευοδωθεί, όσο δηλαδή το διάστημα παραμονής της συλλογής στο MET, όπως έχει δείξει μέχρι στιγμής η εμπειρία του Υπουργείου από ανάλογες περιπτώσεις διεκδίκησης προϊόντων αρχαιοκαπηλίας.⁸³ Αναφέρθηκε επίσης ότι με τη Συμφωνία νομοθετείται ρητή δήλωση παραίτησης από τη δικαστική διεκδίκηση⁸⁴ και ότι ένας εξωδικαστικός συμβιβασμός μπορεί να γίνει με καλύτερους συσχετισμούς και με καλύτερους όρους όταν παράλληλα έχει κινηθεί κανείς και νομικά.⁸⁵

Τέθηκε επίσης η ερώτηση προς την Υπουργό για ποιόν λόγο το Υπουργείο Πολιτισμού, από τότε που έλαβε γνώση για την ύπαρξη των αρχαιοτήτων και την κατοχή τους υπό τον συλλέκτη, δεν έχει προβεί σε έλεγχο προέλευσης και γνησιότητας⁸⁶ των αρχαιοτήτων της συλλογής, και δεν έχει διερευνήσει τις συνθήκες απομάκρυνσης των εν λόγω αρχαιοτήτων από τη χώρα⁸⁷ καθώς και τις ποινικές ευθύνες, τόσο του ίδιου του συλλέκτη, όσο και του ΗΑCΙ.⁸⁸ Ενώ αναφέρθηκε ότι ο λόγος που επιλέχτηκε το μοντέλο της τετραμερούς Συμφωνίας και δεν ζητήθηκε από τον κ. Στέρν να δωρίσει απευθείας στο Ελληνικό κράτος τη συλλογή είναι επειδή το MET δεν μπορούσε να γίνει απευθείας αποδέκτης της δωρεάς, γιατί τότε θα άνοιγε το μεγάλο νομικό θέμα της προέλευσης.⁸⁹

Η Υπουργός απάντησε επί των ανωτέρω αιτιάσεων αναφέροντας ότι η εφαρμογή της διεθνούς και ευρωπαϊκής νομοθεσίας για την προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς προϋποθέτει ένα πλήθος αποδεικτικών στοιχείων και ότι κατά συνέπεια, η νομική διεκδίκηση των αντικειμένων που δεν έχουν τις ανωτέρω προϋποθέσεις καθίσταται από ιδιαίτερος δυσχερής έως αδύνατη. Ανέφερε δε περαιτέρω ότι το Τμήμα Τεκμηρίωσης, ειδικά για τη συλλογή ΛΣ υπέβαλε

τους ο καθένας. Κυρίως, βέβαια, θέλατε να αποφύγετε πάση θυσία να εκφράσουν δημόσια τη γνώμη τους στην επιτροπή μας οι Έλληνες αρχαιολόγοι, δηλαδή οι πλέον αρμόδιοι για το θέμα». Ενώ υπήρξε και σχετική κατηγορία ότι δεν έχει ελεγχθεί η γνησιότητα της συλλογής. Η βουλευτής του Κινήματος Αλλαγής, Νάντια Γιαννακοπούλου έκανε λόγο για καταστρατήγηση του αρχαιολογικού νόμου.

80 Ο Βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ Πάνος Σκουρλέτης αναφέρθηκε σε πρόσφατη έφοδο της Εισαγγελίας της Νέας Υόρκης στο MET και κατέληξε «Αρα δεν μιλάμε για κάποιες περιπτώσεις οι οποίες είναι αδαμάντινες».

81 Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Ιωάννης Δελλής.

82 Βουλευτής Κινήματος Αλλαγής, Δημήτρης Κωνσταντόπουλος.

83 Βουλευτής Ημέρα 25, Κλέων Γρηγοριάδης.

84 Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Ιωάννης Δελλής.

85 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Πάνος Σκουρλέτης.

86 Βουλευτής Ημέρα 25, Κλέων Γρηγοριάδης. Κοινοβουλευτικός Εκπρόσωπος Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Ιωάννης Δελλής. Βουλευτής Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Εμμανουήλ Συντυχάκης.

87 Βουλευτής ΣΥΡΙΖΑ, Κωνσταντίνος Μάρκου.

88 Βουλευτής Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, Εμμανουήλ Συντυχάκης.

89 Βουλευτής του ΣΥΡΙΖΑ, Χριστόφορος Βερναρδάκης.

έγγραφο αναφορά σύμφωνα με την οποία κανένα από τα αντικείμενα της συλλογής δεν ταυτίζεται με αντικείμενα που περιλαμβάνονται στα αρχεία κλαπέντων, υπεξαιρεθέντων πολιτιστικών αγαθών. Η Υπουργός υπενθύμισε ότι για να μπορέσει η Υπηρεσία να υποβάλει αίτημα δικαστικής συνδρομής προς τη χώρα όπου εντοπίσθηκε το συγκεκριμένο αντικείμενο, πρέπει να συγκροτήσει ένα τεκμηριωμένο φάκελο με ισχυρά και αδιάσειστα στοιχεία που θα οδηγήσουν τις αλλοδαπές εισαγγελικές αρχές να προβούν σε κατάσχεση του αντικειμένου. Αναφέρθηκε επίσης στην «πολιτική μικροψυχία» των βουλευτών της αντιπολίτευσης που την ανάγκασαν να αναφερθεί από το βήμα της Βουλής σε «*interna* του Υπουργείου» αναφορικά με το αν το Ελληνικό δημόσιο έχει ή δεν έχει αποδεικτική δυνατότητα στις υποθέσεις που το ενδιαφέρουν.

Ως προς το γιατί δεν επελέγη η απευθείας δωρεά προς το Ελληνικό Δημόσιο, αλλά ιδρύθηκε ένα νομικό πρόσωπο προς το οποίο έγινε η δωρεά, το ΗΑΙ, η Υπουργός απάντησε ότι επιθυμία της Κυβέρνησης είναι να δημιουργηθεί μια μόνιμη υποδομή στη Νέα Υόρκη, ένας οργανισμός που θα είναι σταθερά εκεί και θα δηλώνει την παρουσία του στο πλαίσιο του ευρύτερου σκοπού του καταστατικού του υπέρ του ελληνικού πολιτισμού. Ενώ ανέφερε πως βάσει του καταστατικού του, οι δράσεις του ΗΑΙ θα υπακούουν στον Ελληνικό αρχαιολογικό νόμο και πως με την παραχώρηση της συλλογής προς αυτό, η τελευταία ξέφυγε από ένα ξένο προς την Ελλάδα πρόσωπο και περιήλθε σε ένα υπέρ της Ελλάδος νομικό πρόσωπο. Ως προς την κριτική ότι υιοθετεί τη ρητορική του Βρετανικού Μουσείου ανέφερε πως πρόκειται για ουσιωδώς διαφορετικές περιπτώσεις καθώς το Βρετανικό Μουσείο θεωρεί ότι είναι κύριος και ιδιοκτήτης των γλυπτών του Παρθενώνα, ενώ το ΜΕΤ αναγνωρίζει την κυριότητα του Ελληνικού κράτους επί των αρχαιοτήτων της συλλογής. Προσέθεσε επίσης ότι κατά την επιστροφή της στην Ελλάδα, η συλλογή δεν θα εκτεθεί υποχρεωτικά στο Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης. Ανέφερε δε ότι η έκθεση στο ΜΕΤ θα έχει διάρκεια 25 έτη, αλλά ότι η επιστροφή αρχίζει από τον 11^ο χρόνο ενώ επιθυμία του Υπουργείου είναι να υπάρχει συνεχής παρουσία στο ΜΕΤ.

Υπενθύμισε τέλος τη «μυστική διαπραγμάτευση» που είχε γίνει κατά το παρελθόν, 2011, την οποία είχε αναλάβει η τότε γενική διευθύντρια και μετέπειτα Γενική Γραμματέας του ΣΥΡΙΖΑ και υπερθεμάτισε λέγοντας «πολύ σωστά έκαναν διότι τέτοιου είδους συμβάσεις μόνο με μυστική διαπραγμάτευση μπορούν να γίνουν». Κλείνοντας, αναφέρθηκε στη σημαντικότητα αυτής της συμφωνίας προκειμένου να επιστρέψει όλη η συλλογή στην Ελλάδα και όχι μόνο 1, 2, 5 ή 10 από αυτές.

Δ. Ο έλεγχος της γνησιότητας και οι ταυτίσεις

Σε συνέντευξή της που παραχωρήθηκε μετά την κύρωση της Συμφωνίας από τη Βουλή, η Υπουργός δήλωσε ότι, παρά τα όσα της καταλογίζονται, ότι δηλαδή θα έπρεπε να ελεγχθεί η αυθεντικότητα των 161 αρχαιοτήτων προτού υπογραφεί η Συμφωνία και κυρωθεί από τη Βουλή, ο αρχαιολογικός νόμος δεν αναφέρει πουθενά ότι πρέπει να γίνεται έλεγχος αυθεντικότητας πριν από τον επαναπατρισμό οποιασδήποτε αρχαιότητας. Προσέθεσε ότι έχουν επαναπατριστεί τα τελευταία χρόνια εκατοντάδες αρχαία αντικείμενα, ανάμεσά τους και κυκλαδικές αρχαιότητες, και σε καμία περίπτωση δεν ελέγχθηκε η αυθεντικότητά τους πριν από τον επαναπατρισμό τους. Αναφέρθηκε δε χαρακτηριστικά σε επαναπατρισμούς κυκλαδικών αρχαιοτήτων που έγιναν το 2013, όταν γενική διευθύντρια Αρχαιοτήτων ήταν η τ. γενική γραμματέας του υπουργείου Πολιτισμού επί ΣΥΡΙΖΑ. Ενώ και τον περασμένο Φεβρουάριο που παρελήφθησαν τα 47 αντικείμενα από τη συλλογή Στάινχαρντ, που ο εισαγγελέας της Νέας Υόρκης απέδωσε στην Ελλάδα, δεν προηγήθηκε έλεγχος αυθεντικότητας μολονότι ανάμεσά τους υπήρχαν και κυκλαδικές αρχαιότητες. Προσθέτει επίσης ότι δεν έχει βρεθεί ακόμα επιστημονική

μέθοδος χρονολόγησης του λίθου και ότι απαιτείται μακροχρόνια έρευνα σε ειδικό εργαστήριο με χημικές αναλύσεις του υλικού και των επικαθήσεων του προκειμένου να εκτιμηθεί η χρονολογία κατασκευής του. Αναφέρθηκε επίσης σε ένα από τα σκοπούμενα αντικείμενα αυτής της τετραμερούς Συμφωνίας, δηλαδή στην έρευνα θεμάτων της αυθεντικότητας των τέχνηρων του κυκλαδικού πολιτισμού.⁹⁰

Ωστόσο, αν και δεν διενεργήθηκε έλεγχος αυθεντικότητας στις αρχαιότητες της συλλογής, υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις για δύο αντικείμενα ότι είναι γνήσια: πρόκειται για τα ειδώλια Νο 29 και Νο. 138. Ο αρχαιολόγος Δρ Χρήστος Τσιρογιάννης, ο οποίος έχει ταυτοποιήσει τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια περισσότερα από 1.600 αρχαία αντικείμενα και σήμερα είναι επικεφαλής της ομάδας έρευνας για τις παράνομες αρχαιότητες στην έδρα της UNESCO στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο,⁹¹ ισχυρίζεται ότι έχει ταυτίσει το ειδώλιο Νο 29 της συλλογής με το αρχείο του αρχαιοκάπηλου και καταδικασμένου δύο φορές στην Ελλάδα Μπεκίνα.⁹² Ο Δρ Τσιρογιάννης ισχυρίζεται ότι καθώς υπάρχει ταύτιση που συνδέεται με «καταδικασμένο μεγαλοδιακινητή και αρχαιοκάπηλο», μπορεί να εμπλακεί η Εισαγγελία της Νέας Υόρκης, που με τη σειρά της οφείλει να ερευνήσει περαιτέρω τη συλλογή ΛΣ και με αυτόν τον τρόπο η Ελλάδα πιθανώς να λάβει τη συλλογή από τις αμερικανικές αρχές «απευθείας, νομίμως, απολύτως ηθικώς και χωρίς προσβλητικές για την πατρίδα μας υποχωρήσεις».⁹³ Σύμφωνα με το από 02.11.2022 Δελτίο Τύπου του Συλλόγου Ελλήνων Αρχαιολόγων (ΣΕΑ), το ειδώλιο Νο. 138 που εικονίζεται στην αφίσα της έκθεσης στο Κυκλαδικό Μουσείο προέρχεται από λαθρανασκαφή στην Κέρο.^{94,95}

90 Ειρήνη Βαρδάκη: Λίνα Μενδώνη – Γιατί δεν ζητήσαμε έλεγχο αυθεντικότητας για τις κυκλαδικές αρχαιότητες, ΒΗΜΑgazino, 20.11.2022.

91 Alberge D, *Man repatriates 19 antiquities after reading Guardian article*, The Guardian, 11.11.2022.

92 Ο Χρήστος Τσιρογιάννης, έχοντας πρόσβαση σε μια τεράστια βάση δεδομένων από κατασχεμένα αρχαία διακινητών/αρχαιοκαπήλων, ταύτισε από το αρχείο Μπεκίνα το ειδώλιο με αριθμό 29 του καταλόγου Στερν: Accession No.: Stern29 / Culture: Cycladic / Title: Femalefigure / Date: ca. 2600–2500 BC Period: Early Cycladic II / Medium: Marble / Dimensions: 16 5/8 in. (42.3 cm). «Στη συγκεκριμένη περίπτωση», αναφέρει ο Δρ Τσιρογιάννης, «υπάρχουν σημειώσεις όπου αναφέρεται ότι το ειδώλιο αυτό είναι ύψους ή μήκους (εξαρτάται αν τα ειδώλια χρησιμοποιούνταν ιστάμενα ή υπτίως κατά την αρχαιότητα), 42,3 εκατοστών. Ακριβώς η ίδια μέτρηση δίδεται και στον επίσημο κατάλογο του Στερν. Δηλαδή δεν υπάρχει αμφιβολία ότι είναι το ίδιο κομμάτι ακόμα και σ' αυτή την λεπτομέρεια. Υπάρχουν χαρακτηριστικά χτυπήματα και φθορές πάνω στο ειδώλιο που φαίνονται ξεκάθαρα και ταυτίζονται στις δύο φωτογραφίες. Πολύ σημαντικές είναι και οι σημειώσεις που υπάρχουν στο περιθώριο της καρτέλας του Μπεκίνα: 3^η χιλιετία, δίπλα 2700 – 2300 π.Χ., Κυκλαδικό, Σπεδός, δηλαδή η παραλιακή περιοχή της Νότιας Νάξου που έδωσε την ονομασία του σε αυτό τον τύπο του συγκεκριμένου ειδωλίου. Παρέχονται και άλλες, εξίσου σημαντικές λεπτομέρειες, για παράδειγμα, ότι το αριστερό πόδι είναι σπασμένο και μέσα σε παρένθεση η λέξη "knee", δηλαδή στο ύψος του γονάτου. Η φωτογραφία όμως το δείχνει σαν να μην έχει σπάσει ποτέ. Προφανώς, έχει γίνει εξαιρετική εργασία από ειδικό συντηρητή και είναι αποκαταστημένο [...] Άλλη μια σημαντική πληροφορία από τον Δρ Τσιρογιάννη, είναι πως δεν υπάρχει στα περίπου 6500 αντικείμενα που έχουν ερευνηθεί από το αρχείο Μπεκίνα (η συντριπτική πλειονότητα, πάνω από 5300 έχουν επιστραφεί ήδη στην Ιταλία), ούτε ένα που να έχει βεβαιωθεί ως ξεκάθαρα νόμιμο, κάποιο δηλαδή που να το είχε αγοράσει από αποδεδειγμένα παλιές και νόμιμες συλλογές σε δημοπρασίες. Ευγενία Μίγδου: Συλλογή Στερν και Αρχαιοκαπηλία, Athens Voice, 30.09.2022.

93 Μίγδου, ό.π.

94 Το ειδώλιο αυτό, πριν φτάσει στα χέρια του L. Stern, ήταν στη συλλογή Ian Woodner Family από το 1968 ή 1969, χρονολογία που συμπίπτει με την εμφάνιση του «Θησαυρού της Κέρου» στην αγορά αρχαιοτήτων, μετά τις μεγάλες λαθρανασκαφές της δεκαετίας του 1950 και 1960 στο νησί της Κέρου. Σύλλογος Ελλήνων Αρχαιολόγων: Δελτίο Τύπου, 02.11.2022.

95 Πέντε ειδώλια της συλλογής προέρχονται από τις λαθρανασκαφές στο νησί της Κέρου σύμφωνα με την Κοινή Ανακοίνωση του Ενιαίου Συλλόγου Υπαλλήλων ΥΠΠΟ Αττικής Στερεάς και Νήσων, την Πανελλήνια Ένωση Συντηρητών Αρχαιοτήτων, το Πανελλήνιο Σωματείο Εκτάκτου Προσωπικού ΥΠΠΟ, τον Σύλλογο Ελλήνων Αρχαιολόγων και τον Σύλλογο Εκτάκτων Αρχαιολόγων.

IV. Τελικά Συμπεράσματα

Ο δανεισμός πολιτιστικών αγαθών είναι συνυφασμένος με εκθεσιακούς σκοπούς, ενώ η έκθεση, είναι μια από τις βασικές έννοιες της μουσειολογίας, αποτελεί τη σύνθεση του συνόλου σχεδόν των μουσειακών λειτουργιών: της έρευνας, της τεκμηρίωσης, της συντήρησης, της ερμηνείας και της μουσειογραφικής ανάδειξης του υλικού πολιτισμού⁹⁶. Ως όρος (από το ρήμα εκ-θέτω) εμπεριέχει την έννοια της μετακίνησης αντικειμένων με σκοπό την παρουσίαση στο κοινό πληροφοριών και αφηγήσεων. Γι' αυτό και μια έκθεση παρομοιάζεται συχνά με ένα ταξίδι από το σκοτάδι της γης-ανασκαφής ή της μουσειακής αποθήκης στο φως του μουσείου ή του εκθεσιακού χώρου,⁹⁷ στο φως του επαναπατρισμού.

Ο δανεισμός πολιτιστικών αγαθών πρέπει να συντελείται προς τον σκοπό της προστασίας της πολιτιστικής κληρονομιάς και της διάχυσης της πληροφορίας, αλλά και με μέσα που κατατείνουν στην προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς και διάχυση της πληροφορίας. Για τον πενταετή δανεισμό, η βραχεία διάρκειά του μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι συμβάλει στη διάχυση της πληροφορίας. Ο μακρόχρονος 25ετής δανεισμός μένει να αποδειχθεί αν φέρνει προσκόμματα στη διάχυση της πληροφορίας στο ημεδαπό κοινό, όταν εφαρμοσθεί. Τέλος, με τον δανεισμό που έγινε εξ αφορμής της τετραμερούς Συμφωνίας για την επιστροφή στην Ελλάδα της ιδιωτικής συλλογής εκατόν εξήντα μίας (161) αρχαιοτήτων του Κυκλαδικού Πολιτισμού του Λέοναρντ Στερν, φαίνεται η διάχυση της πληροφορίας να εξυπηρετήθηκε εν μέρει, μέσω της έκθεσης των πολιτιστικών αγαθών σε Ελλάδα και Νέα Υόρκη, καθώς εκκρεμεί η έρευνα γνησιότητας και προέλευσής τους.

96 Για το σύγχρονο δίκαιο των μουσείων βλ. και Κανελλοπούλου-Μπότη Μ., Μουσεία και Δίκαιο. Ίδρυση, αναγνώριση και είδη μουσείων, θεμελιώδη δικαιώματα και πνευματική ιδιοκτησία, εκδ. Σάκκουλα, Αθήνα 2023.

97 Χατζηνικολάου Τ., Αρχαιολογικές περιοδικές εκθέσεις. Ο ρόλος τους, καλές πρακτικές και η αθέατη πλευρά τους. Πρακτικά Διημερίδας. Αθήνα 2021, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού, στη σ. 11.

Πολιτιστική κληρονομιά και ανθρώπινα δικαιώματα: Ο ρόλος του δημόσιου χώρου

.....
Σοφία Μαρία Πουλημένου
.....

Ο δημόσιος χώρος διαμορφώνεται από ένα σύνολο δομικών στοιχείων, όπως ενδεικτικά δρόμοι, πεζόδρομοι, πάρκα, πλατείες, παιδικές χαρές, η ποικιλομορφία των οποίων και η διαφορετικότητα στη χρήση τους, διαμορφώνουν τον χαρακτήρα μιας πόλης¹. Η απρόσκοπτη χρήση του δημόσιου χώρου από διαφορετικές τυπολογίες χρηστών ενισχύει την ανθρώπινη αλληλεπίδραση, την ελεύθερη έκφραση και την κοινωνική συμμετοχικότητα. Στο πλαίσιο των 17 Στόχων του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη, ο υποστόχος 11.7 εστιάζει στην «παροχή καθολικής πρόσβασης σε ασφαλείς, χωρίς αποκλεισμούς και προσβάσιμους πράσινους και δημόσιους χώρους, ιδίως για τις γυναίκες και τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρία», ενισχύοντας τον ρόλο του δημόσιου χώρου στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Η διασφάλιση της καθολικής πρόσβασης συνδράμει παράλληλα στη προαγωγή μιας δίκαιης, χωρίς αποκλεισμούς κοινωνίας, στην οποία διασφαλίζονται θεμελιώδεις Αρχές όπως οι αρχές της μη διάκρισης, της ισότητας και της ίσης μεταχείρισης. Αυτή η προσέγγιση ευθυγραμμίζεται με τους ευρύτερους στόχους της βιώσιμης ανάπτυξης, προάγοντας την κοινωνική ένταξη, τη διατήρηση της πολιτισμικής ποικιλομορφίας και τη βελτίωση της ποιότητας ζωής για όλους, ενισχύοντας την ενσυναίσθηση, την ανεκτικότητα και την αλληλεγγύη. Ως δομικά στοιχεία του αστικού ιστού, οι δημόσιοι χώροι ενσωματώνουν στοιχεία της τοπικής ιστορίας και του πολιτισμού και η χρήση τους θα πρέπει να πραγματοποιείται αφενός με γνώμονα την προστασία και τον σεβασμό της πολιτιστικής κληρονομιάς και αφετέρου να λειτουργούν ως πυλώνες ανάδειξης της μέσα από τα δρώμενα και πολιτιστικές πρωτοβουλίες και δράσεις που πραγματοποιούνται σε αυτούς. Ως εκ τούτου, ο ρόλος του δημόσιου χώρου, συνδέεται άμεσα με την άσκηση των πολιτιστικών δικαιωμάτων των χρηστών. Στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας, εξετάζονται ζητήματα και προκλήσεις που αφορούν στη βιώσιμη διαχείριση των δημόσιων χώρων, ειδικά σε σχέση με την άσκηση των πολιτιστικών δικαιωμάτων καθώς και τρόποι με τους οποίους ο σεβασμός απέναντι στα πολιτιστικά δικαιώματα, συνδράμει στη δημιουργία και διαχείριση ασφαλών και προσβάσιμων χώρων για όλους.

I. Εισαγωγή

Ο δημόσιος χώρος αποτελείται από ένα σύνολο στοιχείων του αστικού τοπίου μιας περιοχής, ένας χώρος στον οποίο οι άνθρωποι μπορούν να αλληλοεπιδρούν, να σχεδιάζουν και να πραγματοποιούν ποικίλες δραστηριότητες. Στον δημόσιο χώρο, κάθε άτομο μπορεί να εκφράσει τις ιδέες και τις απόψεις του και ταυτόχρονα να έρθει σε επαφή με διαφορετικές θεωρήσεις και αντιλήψεις, τις οποίες καλείται να αντιμετωπίσει με σεβασμό, κατανόηση και ενσυναίσθηση. Ο δημόσιος χώρος γενικά, σχηματίζει το πλαίσιο για μια πληθώρα καθημερινών αλλά και ειδικών δραστηριοτήτων με βασικό χαρακτηριστικό, την ελεύθερη και απρόσκοπτη πρόσβαση από όλους τους χρήστες, οι οποίοι μπορεί να είναι μόνιμοι κάτοικοι μιας πόλης ή περιοχής

1 UN-Habitat, 2018. Working for a better urban future. Annual Progress Report.

αλλά και περιστασιακοί χρήστες όπως οι επισκέπτες. Διακρίνεται από τον ιδιωτικό χώρο γιατί ο πολίτης έχει ελεύθερη πρόσβαση σε αυτόν, ανεξάρτητα από φύλο, εθνικότητα, ηλικία, κοινωνικές, πολιτικές, πολιτιστικές ή άλλες διαφορές. Η ισότητα στην πρόσβαση είναι καθοριστικής σημασίας. Πέρα από τη χωρική διάσταση, συνδέεται ευθέως με τη δημοκρατία. Υπό αυτή την έννοια της ελεύθερης πρόσβασης για όλους, ο δημόσιος χώρος μπορεί να θεωρηθεί ως ένα δημόσιο κοινόχρηστο αγαθό, ένας χώρος δημοκρατικός που επιτρέπει την ελεύθερη έκφραση απόψεων και ιδεών. Νέοι δημόσιοι χώροι αναδύονται σε όλο τον κόσμο και παλιές τυπολογίες δημόσιων χώρων ανασκευάζονται για να ικανοποιήσουν τις σύγχρονες ανάγκες, σύμφωνα με τις οποίες ο δημόσιος χώρος πρέπει να είναι δημοκρατικός και ουσιαστικός². Η απρόσκοπτη χρήση του δημόσιου χώρου από διαφορετικές τυπολογίες χρηστών, ενισχύει την ανθρώπινη αλληλεπίδραση, την ελεύθερη έκφραση και την κοινωνική συμμετοχικότητα. Η δημοκρατική φύση του δημόσιου χώρου, τον αναγάγει σε πεδίο διαμοιρασμού διαπολιτισμικών εμπειριών καθώς και ενίσχυσης της έννοιας της κοινότητας³.

II. Δημόσιος χώρος και πολιτιστικά δικαιώματα

Σε μία δημοκρατική κοινωνία, η ικανότητα των δημόσιων χώρων της να διευκολύνουν την κοινωνική αλληλεπίδραση είναι θεμελιώδης. Μια δημοκρατική κοινωνία στηρίζεται στην προάσπιση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στη διασφάλιση ότι όλοι οι πολίτες συμμετέχουν ελευθέρα και ισότιμα στην κοινωνική, πολιτιστική και πολιτική ζωή καθώς και στη λήψη συλλογικών αποφάσεων. Η ανθρώπινη αλληλεπίδραση διευκολύνεται από τη χρήση δημόσιων χώρων και είναι ιδιαίτερης σημασίας για την κατανόηση των αναγκών και των δικαιωμάτων των άλλων. Επίσης, ενθαρρύνεται η ανθρώπινη ανάγκη για εξερεύνηση, κοινωνικοποίηση, πειραματισμό και καινοτομία. Όσο ποικιλόμορφη είναι η κοινωνική αλληλεπίδραση, τόσο προσαρμοστικός είναι και ο δημόσιος χώρος προκειμένου οι διάφορες μορφές οικονομικών, πολιτικών, πολιτιστικών, κοινωνικών και ψυχαγωγικών δραστηριοτήτων να συνυπάρχουν με συντονισμένο και συμπληρωματικό τρόπο. Αυτά τα χαρακτηριστικά τους καθιστούν σε ανεκτίμητους πόρους για οποιαδήποτε κοινωνία, ειδικότερα για τα αστικά οικοσυστήματα τα οποία στερούνται επαρκών προσβάσιμων δημόσιων χωροθετήσεων.

Η προστασία του πολιτισμού και των πολιτιστικών δικαιωμάτων δεν σημαίνει μόνο προστασία της υλικής και άυλης πολιτιστικής κληρονομιάς. Η Οικουμενική Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου θέτει το δικαίωμα συμμετοχής στην πολιτιστική ζωή, απόλαυσης των τεχνών και συμμετοχής στην επιστημονική πρόοδο μεταξύ των κατοχυρωμένων ανθρωπίνων δικαιωμάτων στο διεθνές νομικό σύστημα⁴. Επίσης περιλαμβάνει το δικαίωμα της συμμετοχής στη ζωή της τοπικής κοινότητας, της κοινωνίας και της πολιτιστικής κληρονομιάς⁵. Βασίζεται στην ισότητα των ατόμων και των λαών, στον σεβασμό της ταυτότητάς τους και της πολιτιστικής πολυμορφίας⁶.

Αναφερόμενοι ειδικά στον τομέα του πολιτισμού, θα λέγαμε ότι οι δημόσιοι χώροι διαδρα-

2 Mehta, V. (2014). Evaluating public space. *Journal of Urban design*, 19(1), 53-88.

3 Francis, J., Giles-Corti, B., Wood, L., & Knuiiman, M. (2012). Creating sense of community: the role of public space. *Journal of environmental psychology*, 32(4), 401-409.

4 Chakrabarty, S. P. & Kaur, R. (2021). A primer to traditional knowledge protection in India: the road ahead. *Liverpool Law Review*, 42(3), 401-427.

5 Ferraro, A., Ferreira, G., Diaz, F., & Born, G. (2023). Commonality in Recommender Systems: Evaluating Recommender Systems to Enhance Cultural Citizenship. *arXiv preprint arXiv:2302.11360*.

6 Felix de Souza, A. (2023). Cosmopolis: public spaces, cosmopolitanism, and democracy. *GeoJournal*, 88(1), 1157-1173.

ματίζουν ζωτικό ρόλο στη διευκόλυνση της απόλαυσης των πολιτιστικών δικαιωμάτων. Καταρχάς προσφέρουν πρόσβαση σε πολιτιστικές δραστηριότητες, καθώς συχνά φιλοξενούν πολιτιστικές εκδηλώσεις, παραστάσεις, εκθέσεις και άλλα δρώμενα, παρέχοντας ευκαιρίες στους ανθρώπους να ασχοληθούν με διάφορες μορφές πολιτιστικής έκφρασης και τέχνης. Κατά δεύτερον, συμβάλλουν στην προώθηση της πολιτιστικής πολυμορφίας διευκολύνοντας τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ ανθρώπων από διαφορετικά υπόβαθρα και συνδράμοντας στην ανταλλαγή ιδεών, παραδόσεων και πολιτιστικών ετεροτήτων, προωθώντας ένα περιβάλλον όπου μπορούν να ευδοκιμήσουν διαφορετικές πολιτιστικές ταυτότητες. Οι δημόσιοι χώροι είναι επίσης απαραίτητοι για την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης, η οποία συνδέεται στενά με τα πολιτιστικά δικαιώματα. Παρέχουν ένα πλαίσιο για τα άτομα να εκφράσουν τις πολιτιστικές τους πεποιθήσεις, πρακτικές και ταυτότητες με διάφορα μέσα όπως η τέχνη, η μουσική και ο δημόσιος λόγος. Αναφορικά με την κοινωνική συνοχή και ένταξη, οι δημόσιοι χώροι διαδραματίζουν κείμενο ρόλο στην προώθηση της κοινωνικής συνοχής και ένταξης, παρέχοντας ευκαιρίες στους ανθρώπους να συναντηθούν, να αλληλεπιδράσουν και να οικοδομήσουν σχέσεις πέρα από τις πολιτισμικές διαιρέσεις. Οι δημόσιοι χώροι χωρίς αποκλεισμούς συμβάλλουν στην καταπολέμηση των διακρίσεων και στην προώθηση της κατανόησης και του σεβασμού των διαφορετικών πολιτισμικών υποβάθρων.

Οι δημόσιοι χώροι συχνά εμπεριέχουν μνημεία πολιτιστικής κληρονομιάς και μνημεία που είναι σημαντικά για τη διατήρηση της συλλογικής μνήμης και ταυτότητας. Σύμφωνα με τον Οργανισμό Πόλεων Παγκόσμιας Κληρονομιάς⁷, σήμερα υπάρχουν πάνω από διακόσιες ιστορικές πόλεις οι οποίες εμπεριέχουν στο έδαφός τους μνημείο παγκόσμιας κληρονομιάς εγγεγραμμένο στον Κατάλογο της UNESCO. Οι χώροι αυτοί είναι ιδιαίτερης σημασίας καθώς αποτελούν πέραν από μνημεία και χώρους διαβίωσης πολιτών, ενεργές πολιτιστικές οντότητες που θα πρέπει ταυτόχρονα να προστατεύεται η μοναδική αξία τους αλλά και ταυτόχρονα να είναι λειτουργικοί και προσβάσιμοι στους χρήστες τους. Η πρόσβαση σε αυτούς τους χώρους επιτρέπει στις κοινότητες να συνδεθούν με την πολιτιστική τους κληρονομιά, προωθώντας την αίσθηση του ανήκειν και τη συνέχεια με το παρελθόν. Στην ουσία, οι δημόσιοι χώροι χρησιμεύουν ως φυσική και κοινωνική υποδομή μέσω της οποίας ασκούνται τα πολιτιστικά δικαιώματα, διασφαλίζοντας ότι τα άτομα έχουν την ελευθερία και την ευκαιρία να συμμετάσχουν και να συμβάλουν στην πολιτιστική ζωή της κοινωνίας τους. Ο πολιτισμός διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη σύγχρονη πόλη για την υποστήριξη της αστικής κοινωνίας και η μεγαλύτερη συνάφεια και στήριξη για τον αστικό πολιτισμό και τις πολιτιστικές πολιτικές είναι θεμελιώδους σημασίας για παραγωγικές και χωρίς αποκλεισμούς πρωτοβουλίες. Οι δημόσιοι χώροι μπορούν να λειτουργήσουν ως κόμβοι χωρίς αποκλεισμούς και να επικεντρωθούν στην προώθηση μεγαλύτερης ποικιλομορφίας και στην ενσωμάτωση ανθρώπων ανεξάρτητα από οποιαδήποτε κοινωνική διαφοροποίηση⁸. Η χάραξη μιας εποικοδομητικής και χωρίς αποκλεισμούς πολιτιστικής πολιτικής συνάδει με την αποδοχή και προώθηση της τοπικότητας του πολιτισμού⁹.

7 Organisation of World Heritage Cities.

8 Luo, P. & Zhu, D. (2024). Uncover the nature of overlapping community in cities. arXiv preprint arXiv:2402.00222.

9 Li, Y., Zhai, W., Yang, Z., Tang, J., Li, H. & Huang, H. (2024). A Review of Nature-based Solutions to Environmental Hazards Through the Lens of Environmental Justice. Διαθέσιμο στο SSRN 4724771.

III. Δημόσιος χώρος και βιώσιμη διαχείριση

Καθώς το ζήτημα του σχεδιασμού, της διαχείρισης και της ανάδειξης των δημόσιων ανοιχτών χώρων συνδέεται άμεσα με τη δημοκρατία και την κοινωνική ευημερία, δεν θα μπορούσε να παραμείνει ανεπηρέαστο από το πλέον σύγχρονο πλαίσιο βιωσιμότητας και συγκεκριμένα από την Ατζέντα 2030 ή αλλιώς τους 17. Στόχος του ΟΗΕ για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη. Ειδικά σε ό,τι αφορά τον δημόσιο χώρο, συναντάμε σε αρκετούς εκ των στόχων θέματα σχεδιασμού και διαχείρισης. Στον Στόχο 3 για «Καλή υγεία και ευημερία» αναφέρεται ότι η πρόσβαση σε κατάλληλα διαμορφωμένους και δομημένους δημόσιους χώρους ενισχύει τόσο τη φυσική όσο και την ψυχική υγεία των πολιτών. Ο Στόχος 5 είναι αφιερωμένος στην «Ισότητα των φύλων» και συνδέεται με τη διαχείριση των δημόσιων χώρων υπό την έννοια της χωρικής δικαιοσύνης, της συμπεριληπτικότητας και της αντιμετώπισης των κοινωνικών ανισοτήτων. Ο Στόχος 8 αφορά στην «Αξιοπρεπή εργασία και οικονομική ανάπτυξη» και συνδέεται με τη διαχείριση του δημόσιου χώρου, καθώς οι δημόσιοι χώροι συχνά χρησιμεύουν ως χώροι για οικονομικές δραστηριότητες, οι οποίες τονώνουν τις τοπικές οικονομίες υποστηρίζοντας μικρές επιχειρήσεις και επιχειρηματίες. Σε σχέση με τον στόχο 13 και την κλιματική αλλαγή, οι δημόσιοι χώροι διαδραματίζουν ζωτικό ρόλο στη διαμόρφωση αστικών περιβαλλόντων που είναι περιβαλλοντικά βιώσιμα και ανθεκτικά. Παρέχουν ευκαιρίες για πράσινες υποδομές, που μετριάζουν τις επιπτώσεις της κλιματικής αλλαγής, βελτιώνουν την ποιότητα του αέρα και των υδάτων και ενισχύουν τη βιοποικιλότητα στις πόλεις.

Ο πιο σημαντικός είναι ο Στόχος 11 που αναφέρεται στις «Βιώσιμες πόλεις και κοινότητες» και συγκεκριμένα ο υποστόχος 11.7 ο οποίος είναι αποκλειστικά αφιερωμένος στην ανοικτότητα του δημόσιου χώρου. Αναφέρεται στην «Παροχή καθολικής πρόσβασης σε ασφαλείς, χωρίς αποκλεισμούς και προσβάσιμους πράσινους και δημόσιους χώρους, ιδίως για τις γυναίκες και τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρία». Ειδικότερα, η σαφής αναφορά του υποστόχου σε γυναίκες, παιδιά και ηλικιωμένους, εκτός των ατόμων με αναπηρία, υποδεικνύει την πρόθεση του στόχου να συμπεριλάβει όλες τις τυπολογίες των χρηστών με μνεία στα δικαιώματα των ευάλωτων ομάδων προκειμένου να διασφαλίσει την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους. Γενικά, τα οφέλη της ύπαρξης κατάλληλα διαμορφωμένων δημόσιων χώρων για μία πόλη και τους κατοίκους της είναι πολλαπλά, αφού βελτιώνεται το βιοτικό επίπεδο των ανθρώπων που ζουν και εργάζονται στην ίδια την περιοχή, αναβαθμίζει το αστικό περιβάλλον και επιτυγχάνει μεγαλύτερη ασφάλεια στις ζωές των ανθρώπων. Ο υποστόχος 11.7 για την παροχή καθολικής πρόσβασης σε ασφαλείς, χωρίς αποκλεισμούς και προσβάσιμους, πράσινους και δημόσιους χώρους, ιδίως για τις γυναίκες και τα παιδιά, τους ηλικιωμένους και τα άτομα με αναπηρίες, εξελίσσεται για να αντιμετωπίσει τα πολιτιστικά δικαιώματα, προτρέποντας τους κατοίκους να κατανοήσουν την κοινωνική σημασία των αστικών δημόσιων χώρων που αντιπροσωπεύει κανόνες, έννοιες και αξίες.

Για πολλούς κατοίκους των πόλεων, οι δημόσιοι χώροι είναι η μόνη τους πρόσβαση στον ελεύθερο χρόνο, την υπαίθρια αναψυχή και την κοινωνική αλληλεπίδραση¹⁰. Συμβάλλουν στη χωρική ανθεκτικότητα παρέχοντας κινητικότητα και προσαρμοστικότητα τόσο στις διάφορες κοινωνικές πιέσεις όσο και σε αιφνίδιες αλλαγές ή εξελίξεις¹¹. Παρά το γεγονός ότι μέρος του ελεύθερου χρόνου και της εργασίας πολλών ανθρώπων υλοποιείται εκ των πραγμά-

10 Orsetti, E., Tollin, N., Lehmann, M., Valderrama, V. A. & Morató, J. (2022). Building resilient cities: climate change and health interlinkages in the planning of public spaces. *International journal of environmental research and public health*, 19(3), 1355.

11 Hristova, D., Aiello, L. M. & Quercia, D. (2018). The new urban success: How culture pays. *Frontiers in Physics*, 6, 27.

των στον δημόσιο χώρο, τα ζητήματα ασφάλειας και προστασίας μπορούν να αποκλείσουν τους ανθρώπους από το να επωφελούνται από πολιτιστικά τους δικαιώματα¹². Η βιώσιμη διαχείριση των ανοιχτών δημόσιων χώρων περιλαμβάνει τη σχεδίαση και τη διαχείριση με γνώμονα την ανθεκτικότητα στις κλιματικές αλλαγές, την περιβαλλοντική βιωσιμότητα και την κοινωνική δικαιοσύνη¹³. Η συμμετοχική διακυβέρνηση, όπου οι κοινότητες εμπλέκονται ενεργά στη διαδικασία λήψης αποφάσεων, είναι επίσης κρίσιμη για τη διασφάλιση ότι οι χώροι αυτοί ανταποκρίνονται στις ανάγκες και τις προτιμήσεις των διαφορετικών χρηστών.

IV. Προσβασιμότητα στον δημόσιο χώρο

Μια πολύ σημαντική παράμετρος στη διαχείριση των δημόσιων χώρων και στη σχέση τους με τα ανθρώπινα και πολιτιστικά δικαιώματα αποτελεί το θέμα της προσβασιμότητας. Η σχέση του δημόσιου χώρου με την προσβασιμότητα και τα ανθρώπινα δικαιώματα είναι πολυσύνθετη και κρίσιμη για τη δημιουργία μιας δίκαιης και ισότιμης κοινωνίας. Ο δημόσιος χώρος, ειδικά ο δημόσιος αστικός χώρος θα πρέπει να μπορεί να χρησιμοποιείται από όλους τους πολίτες και επισκέπτες, ανεξάρτητα από περιορισμούς, κινητικές ή άλλες δυσκολίες. Υπό αυτή την έννοια, ο δημόσιος χώρος, προκειμένου να μην απωλέσει τον ρόλο του ως κοινόχρηστο αγαθό και προκειμένου ο άνθρωπος να μπορεί να ασκήσει και να εκφράσει τα πολιτιστικά του δικαιώματα, θα πρέπει να έχει κατάλληλο σχεδιασμό και μέριμνα, ώστε όχι απλά να μην αποκλείει ανθρώπους με αναπηρίες ή άλλα εμποδιζόμενα άτομα, αλλά να ενθαρρύνει τη συμμετοχή τους στον κοινωνικό βίο. Για τον λόγο αυτό, απαιτείται ο σχεδιασμός να εφαρμόζει κατάλληλα πρότυπα όπως το *design for all* ή αλλιώς ο σχεδιασμός για όλους, ώστε η αίσθηση της αναπηρίας να εξομαλύνεται και η πρόσβαση στο δημόσιο χώρο να γίνεται απρόσκοπτα με στόχο την ισότητα, τη συμπερίληψη και την ασφάλεια.

Η προσβασιμότητα στον δημόσιο χώρο δεν αποτελεί μόνο τεχνικό ζήτημα, αλλά συνδέεται άμεσα με τα ανθρώπινα δικαιώματα, καθώς η δυνατότητα κάθε ατόμου να κινείται ελεύθερα και να χρησιμοποιεί τις δημόσιες υποδομές είναι θεμελιώδες δικαίωμα, ενώ η πρόσβαση σε δημόσιους χώρους επιτρέπει στους πολίτες να συμμετέχουν ενεργά στην κοινωνική, οικονομική και πολιτιστική ζωή και η απουσία κατάλληλων υποδομών προσβασιμότητας μπορεί να οδηγήσει σε κοινωνικό αποκλεισμό και περιθωριοποίηση¹⁴. Ειδικά η έννοια της αναπηρίας μπορεί να λαμβάνει διαφορετικές διαστάσεις ανάλογα με τον βαθμό προσβασιμότητας των χώρων και περιοχών. Παρά τις προσπάθειες συμπερίληψης που πραγματοποιούνται πιο σθεναρά τα τελευταία χρόνια σε παγκόσμια κλίμακα, τα άτομα με αναπηρία εξακολουθούν να διατρέχουν υψηλότερο κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού. Ο σχεδιασμός προσβάσιμων δημόσιων χώρων αποτελεί μια σημαντική πρόκληση, απαραίτητη όμως για την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τους και την καταπολέμηση των διακρίσεων σε βάρος τους.

Σε κάθε περίπτωση, σύμφωνα με την αρχή της ισότητας κάθε δημόσιος χώρος θα πρέπει να είναι σχεδιασμένος και με γνώμονα τις ανάγκες των ατόμων με αναπηρία, αλλά και των λοιπών εμποδιζόμενων ατόμων ή άλλων κατηγοριών που αντιμετωπίζουν προσωρινά ή πιο μόνιμα προβλήματα προσβασιμότητας. Υπό αυτό το πρίσμα, οι ανάγκες για παράδειγμα των ηλικιωμένων, των παιδιών και των γονέων θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη, εξασφαλίζοντας άνε-

12 Oshotse, A., Berda, Y. & Goldberg, A. (2024). Cultural tariffing: Appropriation and the right to cross cultural boundaries. *American Sociological Review*, 89(2), 346-390.

13 UN-Habitat, 2016. *Urbanization and Development. Emerging Futures*

14 Carmona, M. (2010). Contemporary public space: Critique and classification, part one: Critique. *Journal of urban design*, 15(1), 123-148.

τη και ασφαλή χρήση από όλους. Ως εκ τούτου, η νομοθεσία και οι συναφείς πολιτικές αποτελούν σημαντικά εργαλεία για την προάσπιση των ανθρώπινων δικαιωμάτων, των οποίων όμως η εφαρμογή απαιτεί συνεχή επιτήρηση και βελτίωση.

V. Συμμετοχή της κοινότητας

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η κοινωνική συμμετοχή στη διαχείριση και διαμόρφωση του δημόσιου χώρου ως κοινόχρηστο αγαθό. Η συμμετοχή και συνεισφορά της κοινότητας είναι ουσιώδης για να διασφαλιστεί η διαμόρφωσή του με τρόπο που ανταποκρίνεται στις ανάγκες και τις επιθυμίες των διαφορετικών τυπολογιών των χρηστών. Η κοινότητα μπορεί να εμπλακεί στη διαμόρφωση του δημόσιου χώρου μέσω της συμμετοχής σε διαδικασίες λήψης αποφάσεων, όπως δημόσιες συζητήσεις και διαβουλεύσεις. Επίσης, οι κοινότητες συχνά επιδιώκουν να διατηρήσουν ή να αναβαθμίσουν τα χαρακτηριστικά της τοπικής ταυτότητας και πολιτισμού μέσω της διαμόρφωσης του δημόσιου χώρου με τρόπους που αντικατοπτρίζουν την τοπική κουλτούρα και ιστορία. Ως εκ τούτου, το κράτος, η τοπική αυτοδιοίκηση και οι οργανισμοί πολιτιστικής κληρονομιάς οφείλουν να συνεργαστούν με τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών και την ευρύτερη κοινότητα για να δημιουργήσουν και να εφαρμόσουν πολιτικές για την προστασία, τη διατήρηση και την παρακολούθηση των κοινών πολιτιστικών αξιών¹⁵. Στόχος είναι η προώθηση «ενεργών» ή «προορατικών» κοινωνιών, διασφαλίζοντας παράλληλα τα δικαιώματα των ανθρώπων στην κοινωνική και πολιτιστική ζωή μέσω της κατανόησης και του σεβασμού. Τα μέτρα αυτά, στο πλαίσιο της διατήρησης και της προστασίας των κοινών πολιτιστικών αξιών, όχι μόνο ενθαρρύνουν το αίσθημα του καθήκοντος σε όλες τις κοινότητες, αλλά δημιουργούν μια προσέγγιση του πολιτιστικού πόρου που θα διευρύνει και θα εμπλουτίσει τη ζωή των ανθρώπων.

Το άρθρο 15 του Διεθνούς Συμφώνου για τα Οικονομικά, Κοινωνικά και Πολιτιστικά Δικαιώματα, ορίζει ότι όλοι οι άνθρωποι έχουν το δικαίωμα να συμμετέχουν στην πολιτιστική ζωή των κοινοτήτων τους κυρίως μέσα από την υποχρέωση των συμβαλλομένων Κρατών να σέβονται την απαραίτητη ελευθερία στις επιστημονικές έρευνες και δημιουργικές δραστηριότητες. Από αυτή την άποψη, η συμμετοχική δημοκρατία, η ενεργός διακυβέρνηση και οι πρακτικές ανάπτυξης ικανοτήτων για τις οργανώσεις της κοινωνίας των πολιτών ήρθαν στο προσκήνιο στο πλαίσιο των κοινωνικών και πολιτιστικών δικαιωμάτων. Η UNESCO έχει από καιρό ξεχωρίσει για τις πρωτοβουλίες της στην προώθηση μιας ανθρωποκεντρικής προσέγγισης για την αειφόρο ανάπτυξη στο πλαίσιο των παγκόσμιων πολιτιστικών, πολιτικών και στρατηγικών, μαζί με την ενθάρρυνση των παγκόσμιων κοινοτήτων να ενισχύσουν την αξία της πολιτιστικής κληρονομιάς, προσελκύοντας μεγάλη προσοχή στον ρόλο των δημόσιων χώρων και την ενσωμάτωσή τους στο φυσικό περιβάλλον των αστικών κέντρων. Καθώς η πολιτιστική κληρονομιά αποτελεί το αποτέλεσμα των διαφορετικών πολιτιστικών παραγόντων, αυτοί υποστηρίζουν και ενισχύουν την ανάπτυξη της ανθρώπινης συνεργασίας, την κοινωνική συνοχή, την αποδοχή της διαφορετικότητας και την ενότητα των αντιλήψεων¹⁶. Η πρόσβαση στον δημόσιο χώρο αναδεικνύει γενικά την αξία της συμμετοχικής δημοκρατίας, καθώς οι πολίτες πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να εκφράζουν τις ανάγκες και τις προτάσεις τους για τη βελτίωση των υποδομών. Μόνο μέσα από τον ανοιχτό διάλογο και τη συνεργασία μεταξύ πολιτών και φορέ-

15 Cooney, S. & Raghavan, B. (2020). Tactical Patterns for Grassroots Urban Repair. arXiv preprint arXiv:2010.02401.

16 Mackenzie, S. & Yates, D. (2017). Trafficking Cultural Objects and Human Rights. In L. Weber E. Fishwick and M. Marmo (eds), *The Routledge Handbook of Criminology and Human Rights* (London).

ων λήψης αποφάσεων μπορούμε να δημιουργήσουμε δημόσιους χώρους που ενσωματώνουν πραγματικά τις αρχές της ισότητας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων.

VI. Δημόσιος χώρος και τουρισμός

Ο ανοιχτός δημόσιος χώρος ως πυλώνας συνάθροισης και ελεύθερης έκφρασης καθίσταται ιδιαίτερα σημαντικός και για τον τουριστικό τομέα, καθώς οι πόλεις και τα ιστορικά κέντρα αποτελούν τη σημαντικότερη συνιστώσα του πολιτιστικού τουρισμού. Σε αυτές τις περιοχές τείνει να συγκεντρώνεται μια σημαντική ροή επισκεπτών και εκδρομέων που εμπνέονται ή παρακινούνται από πολιτιστικούς παράγοντες και ενδιαφέρονται για την πολιτιστική και ιστορική κληρονομιά του προορισμού¹⁷. Η σχέση μεταξύ τουριστικής ανάπτυξης και διαχείρισης δημόσιου χώρου διαμορφώνεται μέσα από μια σύνθετη και πολυεπίπεδη σχέση καθώς συχνά παραβλέπονται οι ανάγκες των τοπικών χρηστών έναντι των αναγκών των επισκεπτών, από την άλλη όμως γενικότερη αναβάθμιση του δημόσιου χώρου ακόμα και υπό το κίνητρο της τουριστικής ανάπτυξης λειτουργεί επωφελώς για όλους τους χρήστες μόνιμους ή περιστασιακούς. Περιοχές με υψηλό τουριστικό ενδιαφέρον συχνά αναβαθμίζουν τις διαθέσιμες υποδομές και τους δημόσιους χώρους τους και δίνουν προτεραιότητα στην ανάπτυξη υποδομών. Οι δημόσιοι χώροι αξιοποιούνται συστηματικά για τη διοργάνωση εκδηλώσεων που μεταξύ άλλων, συνδράμουν στην προσέλκυση επισκεπτών. Οι ίδιοι οι χώροι, μέσα από τον ελκυστικό τους σχεδιασμό και την ενσωμάτωσή τους στο γενικότερο αστικό σχεδιασμό αποτελούν σημεία προσέγγισης για αναψυχή και συνάθροιση των τουριστών. Σε ορισμένες περιπτώσεις, η τουριστική ανάπτυξη μπορεί να οδηγήσει σε συγκρούσεις μεταξύ επισκεπτών και κατοίκων, κυρίως σε περιπτώσεις μαζικής προσέλευσης ή υπερτουρισμού, όπου οι δημόσιοι χώροι επηρεάζονται ανάλογα και επιβαρύνονται ή μετατρέπονται σε πεδία υψηλού κορεσμού. γίνονται υπερβολικά κορεσμένοι. Από την άλλη πλευρά, οι δημόσιοι χώροι συχνά φιλοξενούν τμήματα της τοπικής πολιτιστικής κληρονομιάς και η διάδραση με τον επισκέπτη ευνοεί την ευαισθητοποίηση. Οι επισκέπτες ενός προορισμού ανήκουν σε διαφορετικές τυπολογίες ανάλογα με τα κίνητρα και τα ενδιαφέροντά τους, σε κάθε περίπτωση όμως η γνωριμία με έναν προορισμό αποκτάται και μέσα από τη τυχαία εξερεύνησή του¹⁸. Συνοψίζοντας, ο τουρισμός και ο δημόσιος χώρος βρίσκονται σε μια διαρκή αλληλεπίδραση, με απόλυτη συνάφεια μεταξύ της βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης και της ισορροπημένης διαχείρισης του δημόσιου χώρου για τη διατήρηση της ευημερίας και της ικανοποίησης των αναγκών τόσο της τοπικής κοινότητας όσο και των επισκεπτών ή άλλων περιστασιακών χρηστών.

VII. Συμπεράσματα

Η ιδέα της κοινότητας είναι βαθιά ριζωμένη στους ανθρώπους και τις κοινωνίες, καθώς διαφορετικοί πολιτισμοί, γλώσσες και τρόποι ζωής, αποτελούν ένα είδος αντιπροσώπευσης της κοινότητας, που υπερκαλύπτει τις ατομικές και πολιτιστικές διαφορετικότητες¹⁹. Η αναγκαϊό-

17 García-Hernández, M., De la Calle-Vaquero, M. & Yubero, C. (2017). Cultural heritage and urban tourism: Historic city centres under pressure. *Sustainability* 9(8), 1346.

18 Poulimenou, S. M., Kaimara, P., Papadopoulou, A., Miliotis, G., Deliyannis, I. & IAFeS—International Association for eScience. (2018). Tourism policies for communicating world heritage values: The case of the Old Town of Corfu in Greece. In *Proceedings of the 16th Netties Conference: Access to Knowledge in the 21st Century the Interplay of Society, Education, ICT and Philosophy* (Vol. 6, pp. 187-192). Wien, Austria: IAFeS.

19 Ferraro, A., Ferreira, G., Diaz, F. & Born, G. (2023). Commonality in Recommender Systems: Evaluating Recommender Systems to Enhance Cultural Citizenship. *arXiv preprint arXiv:2302.11360*.

τητα της προστασίας των πολιτιστικών δικαιωμάτων, καθώς και κάθε είδους πολιτιστικών εκφράσεων είναι μια αναγκαία στρατηγική διατήρησης της σημερινής κοινωνίας²⁰. Η προάσπιση των πολιτιστικών δικαιωμάτων έρχεται να εναρμονισθεί με τον σεβασμό απέναντι στις διάφορες πολιτιστικές ταυτότητες που πρέπει πάντα να κατανοούνται στη βάση της δυναμικής και εξελισσόμενης φύσης τους, λαμβάνοντας υπόψη τις μεταβαλλόμενες κουλτούρες, κοινωνίες και πολιτικές συνθήκες. Η άσκηση των πολιτιστικών δικαιωμάτων είναι θεμελιώδους σημασίας στους ανοιχτούς δημόσιους χώρους, καθώς αποτελούν τη βάση για την προώθηση της πολιτιστικής ποικιλομορφίας και την ενίσχυση της κοινωνικής συνοχής.

Σε ένα παγκοσμιοποιημένο περιβάλλον, οι δημόσιοι χώροι λειτουργούν ως σημεία συνάντησης διαφορετικών πολιτισμών, παραδόσεων και εκφράσεων. Η ελεύθερη έκφραση της πολιτιστικής ταυτότητας και η πρόσβαση σε ποικιλία πολιτιστικών εκδηλώσεων ενισχύουν την αίσθηση του ανήκειν και της αποδοχής, δημιουργώντας ένα περιβάλλον όπου οι άνθρωποι αισθάνονται ότι γίνονται σεβαστοί και κατανοητοί. Η προστασία των πολιτιστικών δικαιωμάτων στους δημόσιους χώρους συμβάλλει επίσης στην ενίσχυση της δημοκρατίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης. Όταν οι άνθρωποι έχουν τη δυνατότητα να εκφράζονται ελεύθερα, συμβάλλουν ενεργά στη διαμόρφωση της δημόσιας σφαίρας και στην ενίσχυση της δημοκρατικής διαδικασίας. Αυτό προάγει την αμοιβαία κατανόηση και τον σεβασμό μεταξύ των διαφορετικών κοινοτήτων, μειώνοντας τις προκαταλήψεις και τις διακρίσεις. Οι δημόσιοι ανοιχτοί χώροι που υποστηρίζουν τη δημιουργικότητα και την καινοτομία, προωθούν την οργάνωση δραστηριοτήτων και παρέχουν ευκαιρίες για την ανάπτυξη νέων ιδεών και την ανταλλαγή γνώσεων. Αυτό δημιουργεί ένα δυναμικό περιβάλλον όπου οι άνθρωποι μπορούν να μαθαίνουν ο ένας από τον άλλον και να αναπτύσσουν νέες προοπτικές και δεξιότητες. Τέλος, η αναγνώριση και η προστασία των πολιτιστικών δικαιωμάτων στους δημόσιους χώρους ενισχύει την κοινωνική ενσωμάτωση και την αίσθηση κοινότητας. Οι χώροι αυτοί γίνονται σύμβολα της πολιτιστικής κληρονομιάς και της συλλογικής μνήμης, ενθαρρύνοντας τους πολίτες να συμμετέχουν ενεργά στη διαμόρφωση και τη διατήρηση της πολιτιστικής τους ταυτότητας.

---

20 Oshotse, A., Berda, Y. & Goldberg, A. (2024). Cultural tariffing: Appropriation and the right to cross cultural boundaries. *American Sociological Review*, 89(2), 346-390.

ΓΛΩΣΣΑΡΙ ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΩΝ ΟΡΩΝ

- Acta diurna** = ρωμαϊκά δελτία χαραγμένα σε πέτρα ή μέταλλο σε δημόσια θέα
- Acta senatus** = πρακτικά ρωμαϊκής Συγκλήτου μη προσβάσιμα στο κοινό
- Animation**=κινούμενα σχέδια
- Anthropocene**=ανθρωπόκαινος εποχή, όπου οι ανθρώπινες δραστηριότητες έχουν τέτοιο αντίκτυπο στη φύση, που κινδυνεύουν να ξεπεράσουν (ή έχουν ήδη ξεπεράσει) κρίσιμα όρια και να οδηγήσουν στην εξαφάνιση, τη δική μας και των άλλων ειδών
- Artefacts**=τεχνουργήματα/αντικείμενα φτιαγμένα με ιδιαίτερη φροντίδα και τέχνη/στην αρχαιολογία εννοείται οποιοδήποτε είδος κινητών ευρημάτων και αποτελούν τμήμα της αρχαιολογικής μαρτυρίας
- Astroturfing**= πρακτική κεκαλυμμένης εμφάνισης των υποστηρικτών ενός μηνύματος ή ενός οργανισμού (π.χ. πολιτικών, διαφημιστικών, θρησκευτικών ή δημοσίων σχέσεων) ώστε να φαίνεται ότι προέρχεται και υποστηρίζεται από τους απλούς συμμετέχοντες μιας πλατφόρμας κοινωνικής δικτύωσης, ενός φόρουμ συζήτησης
- Attention Economy**=οικονομία έλκυσης προσοχής/υπερβολική προώθηση, ενίοτε βασισμένη σε διαστρέβλωση της πληροφορίας ή ακόμη και την παραπληροφόρηση με δικαιολογητική βάση την ελευθερία της έκφρασης/στο πολιτικό πεδίο: η πολιτική προβολή κομμάτων η προσώπων παίρνει διαστάσεις μάρκετινγκ, όχι απαραίτητα με ακριβή απόδοση των γεγονότων, με χρήση νέων τεχνολογιών, και συχνή απαξίωση αν όχι συκοφάντηση αντιπάλων/στο εμπορικό πεδίο: η χρήση πληροφορικής τεχνολογίας δίνει νέες διαστάσεις στην προβολή εμπορευμάτων και υπηρεσιών, στα όρια της χειραγώγησης και σαφή πρόθεση άντλησης κέρδους με κάθε τρόπο
- Big Data**=Μεγάλα Δεδομένα/σύνολα δεδομένων τόσο μεγάλα ή σύνθετα που ξεφεύγουν από τις δυνατότητες καταγραφής, αποθήκευσης και ανάλυσης των παραδοσιακών τεχνικών επεξεργασίας δεδομένων
- Black Box**=αδιαφανείς τεχνικές μηχανικής μάθησης στην τεχνητή νοημοσύνη/ενώ παρέχουν με μεγάλη ταχύτητα πολύτιμα αποτελέσματα ή γνώσεις, τα μέσα με τα οποία καταλήγουν σε αυτά τα συμπεράσματα παραμένουν κρυφά
- Blogs**=μορφή ιστοχώρων που περιλαμβάνουν λίστα καταχωρίσεων, από την πιο πρόσφατη καταχώριση στην παλαιότερη
- Bots**=αυτοματοποιημένοι λογαριασμοί και άτομα που διαδίδουν ψευδείς πληροφορίες ή συμμετέχουν σε παρενόχληση για να φιμώσουν αντίθετες φωνές
- Bullying**=σωματική και ψυχολογική κακοποίηση ή μείωση ατόμων σε μια ομάδα
- Cancel Culture**=κουλτούρα ακύρωσης/προσπάθεια υπονόμησης και διασυρμού αντιπάλων/ επιτομή της αυτοδικίας και του εξοστρακισμού σε ηλεκτρονικό περιβάλλον

- Catfishing**=δημιουργία ψευδούς θεματικής συζήτησης πάνω στην οποία παίρνουν πολλοί ακροατές θέση
- Chats**=εφαρμογές συνομιλιών διαδικτύου
- Checks and balances**=θεσμικά αντίβαρα εξουσίας/συστήματα ελέγχου
- Clickbait**=αρνητικός όρος που περιγράφει άρθρα (και γενικότερα περιεχόμενο) σε ιστοσελίδες, που έχει ως στόχο την αποκόμιση κερδών από την διαδικτυακή διαφήμιση
- Cloud Computing**=υπολογιστικό νέφος/διάθεση υπολογιστικών πόρων μέσω διαδικτύου (διακομιστές κ.λπ.), από κεντρικά συστήματα που βρίσκονται απομακρυσμένα από τον τελικό χρήστη, τα οποία τον εξυπηρετούν αυτοματοποιώντας διαδικασίες, παρέχοντας ευκολίες και ευελιξία σύνδεσης
- Cloud of Legacy**=υπηρεσία που διαχειρίζεται την ψηφιακή περιουσία του προσώπου/αποτελεί την πρώτη διαδικτυακή εφαρμογή στον κόσμο που επιτρέπει στους χρήστες της να αποθηκεύουν τη “συναισθηματική και πληροφοριακή τους κληρονομιά” σε ένα ασφαλή ψηφιακό τόπο, ώστε να έχουν ανά πάσα στιγμή πρόσβαση σε αυτόν οι συγγενείς τους- βλ. παρακάτω εφαρμογές safe of emotions/safe of information
- Consensus**=αναφέρεται στη συναινετική λήψη αποφάσεων/μια γενικά αποδεκτή γνώμη/σύναψη απόφασης που βασίζεται σε συλλογική σύμβαση
- Content Moderators**=ρυθμιστές περιεχομένου/ελεγκτές του υλικού στα κοινωνικά δίκτυα για να εντοπίζουν το ακατάλληλο περιεχόμενο
- Cookies/web beacons/flash cookies**=ιχνηλατικά αρχεία που παρέχουν τη δυνατότητα καταγραφής των ψηφιακών προτιμήσεων όσων κινούνται στο διαδίκτυο
- Crowdfunding**=μέθοδος άντλησης κεφαλαίων από μεγάλο αριθμό ατόμων για την υποστήριξη ενός νέου επιχειρηματικού εγχειρήματος ή έργου
- Cultural Hubs**=χώρος όπου υπάρχει πολιτιστική δραστηριότητα και ανταλλαγή πληροφοριών/χρησιμοποιείται από το ICOM για τα μουσεία
- Dark Web**= Το σκοτεινό διαδίκτυο/έναν ανώνυμο διαδικτυακό ιστό, στον οποίο σκιώδεις χρήστες έχουν πρόσβαση σε κρυφές υπηρεσίες
- Deceptive Design**= «σκοτεινά μοτίβα»/επιλογές στον σχεδιασμό και το κείμενο ιστοσελίδων και εφαρμογών σκόπιμα παραπλανητικές, χειριστικές και πιεστικές που εκμεταλλεύονται γνωστικούς μηχανισμούς και ανθρώπινες αδυναμίες και οδηγούν τους χρήστες σε ανεπιθύμητες επιλογές ή αποφάσεις που υπό άλλες συνθήκες δεν θα έπαιρναν αναφορικά με τα προσωπικά τους δεδομένα, προς όφελος των παρόχων διαδικτυακών υπηρεσιών και ταυτόχρονα εις βάρος των δικών τους αληθινών συμφερόντων
- Deepfakes** = ρεαλιστικά, αλλά ψευδή βίντεο, ήχος και εικόνες/βαθυπαραποίηση
- Digital Capitalism**=πεδίο διασταύρωσης των ψηφιακών τεχνολογιών με την καπιταλιστική οργάνωση, όπου αναπτύσσονται νέες πρακτικές κεφαλαιοποίησης και διαμορφώνεται ένα νέο οικονομικό τοπίο/κάθε ψηφιακή δοσοληψία η οποία αποφέρει κέρδος

Digital Citizenship=ψηφιακή πολιτειότητα/ικανότητα να χρησιμοποιούμε την τεχνολογία και τα ψηφιακά μέσα με τρόπο ασφαλή, αποτελεσματικό και υπεύθυνο/οριζόντια ικανότητα που συμπεριλαμβάνει τις γνώσεις, τις δεξιότητες και τις συμπεριφορές που ενισχύουν την ενεργή συμμετοχή μας στον ψηφιακό κόσμο

Digital Constitutionalism=ψηφιακός συνταγματισμός αναπλαισίωση του ρόλου του συνταγματικού δικαίου στην ψηφιακή εποχή με στόχο την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων/

Digital Porn= διαδικτυακή πορνογραφία

Digital Nudging=μικρή αλλαγή στον τρόπο παρουσίασης των επιλογών με μεγάλο αντίκτυπο στη συμπεριφορά των ανθρώπων/έμμεσος τρόπος επηρεασμού υποσυνείδητα των ανθρώπων, ώστε να μεταβάλλουν θετικά τη συμπεριφορά τους και να συμμορφωθούν σε κανόνες

Disinformation= συνειδητή, σκόπιμη διοχέτευση ψευδών πληροφοριών με σκοπό την παραπλάνηση του δέκτη ή τη διασφάλιση οικονομικού ή πολιτικού οφέλους, με δυνατότητα πρόκλησης ζημίας

Domain Name=όνομα χώρου/διεύθυνση ενός ιστότοπου στο Διαδίκτυο

Doxxing= η πρακτική της έρευνας με βάση το διαδίκτυο και της μετάδοσης ιδιωτικών πληροφοριών ή πληροφοριών ταυτοποίησης (ιδιαίτερα ευαίσθητων προσωπικών πληροφοριών) σχετικά με ένα άτομο ή μια οργάνωση

Echo Chamber='θάλαμος της ηχούς' στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, όπου η ομαδοποίηση, συνήθως βάσει κοινών ενδιαφερόντων και απόψεων, εμποδίζει την πρόσβαση στην άλλη άποψη και την κατανόηση του άλλου, του διαφορετικού/ φιλτραρισμένη εκδοχή του κόσμου που συντηρεί και ενδυναμώνει προκαταλήψεις και στερεότυπα και ταυτοχρόνως περιστέλλει τόσο την έκφραση λόγου όσο και του δικαίωματος στην πληροφορία

Entanglement=εμπλοκή, η οποία αναγνωρίζει ότι οι άνθρωποι συνυφαίνονται με το περιβάλλον τους και με άλλες οντότητες

Fake News= παραπληροφόρηση/κατασκευή εσκεμμένα παραπλανητικών ειδήσεων και αναληθών αφορών για να επηρεάσει την κοινή γνώμη ή να προωθήσει κατευθυνόμενες απόψεις

Filter Bubble=φούσκα διήθησης (ορολογία από τον Eli Pariser)-φαινόμενο όπου οι μηχανές αναζήτησης ανέλαβαν ουσιαστικά τον έλεγχο του διαδικτυακού περιεχομένου ιεραρχώντας τα αποτελέσματα βάσει αλγορίθμων που συσχετίζουν την αναζήτηση με το προφίλ του χρήστη, όπως αυτό έχει διαμορφωθεί από τις ψηφιακές διαδρομές και επιλογές του

Garbage in, garbage out/bias in, bias out=ρητό που χρησιμοποιείται στον κόσμο της πληροφορικής και της μηχανικής μάθησης αναφερόμενο στην ιδέα ότι το αποτέλεσμα ενός συστήματος ή μιας διαδικασίας εξαρτάται από την ποιότητα των δεδομένων που εισάγονται σε αυτό

Generation (Gen) Alpha= Γενιά Άλφα είναι η πρώτη που γεννήθηκε εξ ολοκλήρου τον 21ο αιώνα

Generation (Gen) Z=Γενιά από άτομα που γεννήθηκαν μεταξύ 1995 και 2012

Generative Artificial Intelligence (AI)=Δημιουργική ΤΝ/έχει την ικανότητα επεξεργασίας μεγάλων ποσοτήτων δεδομένων, την ικανότητα εκπαίδευσής της σε πολλά πεδία, τα οποία περιλαμβάνουν και την πρακτική εφαρμογή της στη δημοσία σφαίρα, αλλά και τη δημιουργικότητα

Hacking= εισβολή σε λογισμικά και υπολογιστικά συστήματα και πειραματισμός με κάθε πτυχή τους

Haptics=απτικές εφαρμογές (εδώ αναφέροντα στα μουσεία και στις εφαρμογές που ενεργοποιούνται με την αφή)

Hate Speech=ρητορική μίσους

Hosting=υπηρεσία παροχής φιλοξενίας στο διαδίκτυο

Impact Assessment=εκτίμηση αντικτύπου

Influencers= χρήστες διαδικτυακών εφαρμογών που χρησιμοποιούν κοινωνικά δίκτυα όπως το youtube, το tiktok κ.ά. τα οποία μπορούν να μεταδίδουν σύντομα βίντεο με περιεχόμενο μικρού αναλυτικού βάθους όπως ομορφιά, μόδα, ταξίδια, fitness/η πλέον διαδεδομένη προσπάθεια είναι να ποδηγετήσουν τάσεις και ανάλογα με τον αριθμό των ακολούθων να επηρεάσουν αγοραστικά το κοινό τους και να εξαγοράσουν την επιρροή τους ως μεσάζοντες διαφήμισης

Information Literacy=Πληροφοριακός εγγραμματισμός/αφορά άτομα τα οποία κατέχουν τις εξής τουλάχιστον δεξιότητες: ψηφιακές δεξιότητες, αναγνώριση της πληροφοριακής ανάγκης, προσδιορισμός της έκτασης των πληροφοριών που απαιτούνται, διατύπωση πληροφοριακού ερωτήματος, γνώση τεχνικών και μεθόδων αναζήτησης και ανάκτησης πληροφοριών, εντοπισμός της πληροφορίας. γνώση για τη νόμιμη πρόσβαση στην πληροφορία, γνώση των πληροφοριακών πόρων, των εργαλείων και των μέσων εντοπισμού πληροφοριών, γνώση και δεξιότητες χειρισμού των εργαλείων και των μέσων εντοπισμού πληροφοριών και γνώση τεχνικών και μεθόδων αναζήτησης και ανάκτησης πληροφοριών.

Informational Capitalism/Surveillance Capitalism=νέα κατάσταση διαχείρισης και εκμετάλλευσης της πληροφορίας, όπου η πληροφοριακή υπερφόρτωση που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη ψηφιακή πραγματικότητα δυσχεραίνει αφενός την αξιοποίηση των δεδομένων από τον χρήστη, καθώς ο τεράστιος όγκος πληροφοριών που διακινείται στο διαδίκτυο μπορεί να καταστήσει δύσκολη τη διάκριση μεταξύ αξιόπιστων και μη πηγών, αλλά δημιουργεί και ένα νέο περιβάλλον όπου η πληροφορία, ακόμη και η ατομική, εκτίθεται σε οικονομική αξιοποίηση

Internet Relay Chat=εμφανίστηκε το 1988/μία από τις πρώτες μορφές διαδικτυακής συνομιλίας/έθεσε τα θεμέλια για μελλοντικές εφαρμογές συνομιλίας εισάγοντας έννοιες όπως τα κανάλια και η ανταλλαγή μηνυμάτων/ο αριθμός των χρηστών του έχει μειωθεί σημαντικά, αλλά παραμένει ενεργό

Ius Cogens=λατινικός όρος για το αναγκαστικό δίκαιο (μη δυνάμενο να αλλάξει με συμφωνία των μερών)

Layman=μη ειδικός/(εδώ) ο απλός μέσος πολίτης

Legacy Contacts=πρόσωπα που δρουν ως επαφές κληρονομιάς, οι οποίες, με την

αποδοχή της πρόσκλησης, υποχρεούνται να ενημερώσουν τον ιστότοπο πχ το Facebook σε περίπτωση θανάτου του προσώπου το οποίο τις όρισε- βλ. Cloud of Legacy ανωτέρω

Malinformation=αμφιλεγόμενος όρος για την πληροφορία που ενώ βασίζεται σε αληθινά γεγονότα, έχει αποτραβηχτεί από την πραγματική καταγωγή της με σκοπό να παραπλανήσει, να βλάψει ή να χειραγωγήσει

Mathwashing=έλλειψη λογοδοσίας/χρήση αριθμών για την επεξήγηση πολύπλοκων κοινωνικών πραγματικοτήτων που μπορεί να δίνει λάθος εντύπωση ότι οι τεχνολογίες Τεχνητής Νοημοσύνης παρέχουν τεκμηριωμένες και ακριβείς πληροφορίες

Mere Conduit=όταν ο πάροχος υπηρεσίας απλής μετάδοσης δεν ευθύνεται για τη μετάδοση πληροφοριών που παρέχει ο αποδέκτης της υπηρεσίας ή την παροχή πρόσβασης σε δίκτυο επικοινωνιών, εφόσον δεν εμπλέκεται ο ίδιος στη μετάδοση πληροφοριών (ήταν μόνο μέσο μετάδοσης)

Millennials=άτομα που γεννήθηκαν περίπου μεταξύ 1981 και 1995

Misinformation=διασπορά ψευδών ειδήσεων χωρίς να υπάρχει πρόθεση παραπλάνησης των αποδεκτών, όπως το να διαδίδεται μία ιστορία που περιέχει μη επικαιροποιημένες πληροφορίες.

Ne bis in idem=διεθνής αρχή του ποινικού δικαίου, σύμφωνα με την οποία κανείς δεν πρέπει να διώκεται ή να δικάζεται ξανά για μια παράβαση για την οποία έχει ήδη διωχθεί, ακόμη κι αν η δίωξη αυτή δεν οδήγησε σε καταδίκη

Non-Fungible Tokens/NFTs=Μη Εναλλάξιμα Κρυπτοπαραστατικά- κρυπτογραφημένα στοιχεία βασισμένα σε δίκτυο Blockchain (δηλ. μια καινοτόμο δομή δεδομένων που επιτρέπει την ασφαλή και διαφανή καταγραφή πληροφοριών και συναλλαγών σε ένα αποκεντρωμένο δίκτυο χρηστών), με μοναδικούς κωδικούς αναγνώρισης και μεταδεδομένα που τα διακρίνουν μεταξύ τους και σε σχέση με άλλα, παρέχοντας τη δυνατότητα σύνδεσής τους με φυσικά ή ψηφιακά περιουσιακά στοιχεία

No-platforming/deplatforming= πρακτική να μη δίνεται βήμα λόγου σε άτομα με ακραίες πολιτικά θέσεις

Open source wars=πόλεμοι ελεύθερα προσβάσιμοι ως προς την παρακολούθησή τους σε όλους τους πολίτες του κόσμου, πόλεμοι που εξελίσσονται σε ανοιχτή σύνδεση με κάθε είδους συσκευή και οθόνη

Phising=μια μορφή επίθεσης κοινωνικής μηχανικής, στην οποία ο εγκληματίας μιμείται μια αξιόπιστη οντότητα, ζητώντας από το θύμα να αποκαλύψει ευαίσθητες πληροφορίες/αποστολή πληροφοριών που φαίνονται να προέρχονται από αξιόπιστες πηγές με σκοπό την υποκλοπή ευαίσθητων δεδομένων, όπως κωδικοί πρόσβασης και πληροφορίες πιστωτικών καρτών

Podcast=υπηρεσία διαθέσιμη σε χρήστες η οποία τους επιτρέπει να ακούσουν μια συζήτηση όποτε το ζητήσουν/όταν υποστηρίζεται βίντεο ονομάζεται vidcasting ή video podcasting, videocasting και vodcasting

Politainment=συνδυασμός των λέξεων "politics" (πολιτική) και "entertainment" (ψυχαγωγία), όπου πλέον οι δημιουργοί περιεχομένου, δημιουργούν επιθεωρησιακού

τύπου περιεχόμενο, συνδυάζοντας πολιτική ανάλυση με χιουμοριστικά ή δημιουργικά στοιχεία στα κοινωνικά δίκτυα

Portal=διαδικτυακή πύλη εφαρμογών

Portfolio=«χαρτοφυλάκιο»/(εδώ) διαδικτυακός προσωπικός χώρος ενός ατόμου ή μιας εταιρίας στον οποίο παρουσιάζονται τα έργα που έχει πετύχει/ολοκληρώσει

Post-human Intimacy=μετα-ανθρώπινη εγγύτητα/τάση των ανθρώπων να αναπτύξουν συναισθήματα και να συνδέονται με ψηφιακές οντότητες, αποδίδοντάς τους πολλές φορές ανθρώπινες ιδιότητες

Predator= πανίσχυρο λογισμικό που αν εγκατασταθεί στο κινητό τηλέφωνο του «στόχου», μετατρέπει την συσκευή σε έναν απόλυτο κοριό

Public Shaming=ο δημόσιος επιγραμμικός διασυρμός για ενέργειες ατόμων

Safe of Emotions= υπο-ομάδα εφαρμογών του Cloud of Legacy/χρηματοκιβώτιο των συναισθημάτων/εφαρμογή όπου το πρόσωπο μπορεί να αποθηκεύει φωτογραφίες και βίντεο, να γράφει επιστολές, να εισάγει συνδέσμους και να ηχογραφεί φωνητικά μηνύματα

Safe of Information=υπο-ομάδα εφαρμογών του Cloud of Legacy/χρηματοκιβώτιο των πληροφοριών/εφαρμογή όπου το πρόσωπο μπορεί να καταχωρήσει οποιαδήποτε πληροφορία, όπως μία διαθήκη ή στοιχεία σύνδεσης σε λογαριασμούς

Sensitivity Readers=«αναγνώστες ευαισθησίας» επιφορτισμένοι με το καθήκον να εντοπίζουν σε κλασσικά, αλλά και σύγχρονα έργα, ακατάλληλες εκφράσεις και να τις διορθώνουν προς το πολιτικώς ορθότερον

Serious Games=σοβαρά παιχνίδια/παιχνίδια των οποίων ο κύριος σκοπός δεν είναι η διασκέδαση/συνήθως το 'σοβαρά' αναφέρεται σε εφαρμογές στην άμυνα, την εκπαίδευση, την υγεία κ.λπ.

Sniffing=η διαδικασία της υποκλοπής πακέτων δεδομένων που αποστέλλονται μέσω δικτύου

Social Engineering=Κοινωνική Μηχανική με χρήση τακτικών για την ψυχολογική επιρροή των ανθρώπων για να τους πείσουν να αποκαλύψουν προσωπικές πληροφορίες ή να εκτελέσουν ενέργειες που δεν θα έκαναν κανονικά

Social Listening=πρακτική παρακολούθησης και ανάλυσης διαδικτυακών συνομιλιών/περιλαμβάνει (μεταξύ άλλων) την ανασκόπηση σχολίων, το πώς το περιεχόμενο προβάλλεται, μοτίβα κοινής χρήσης και οποιαδήποτε σημεία αναφοράς που παρέχει το κοινό

Spyware=είναι ανεπιθύμητο λογισμικό που βρίσκει, παρακολουθεί και λαμβάνει τα προσωπικά στοιχεία από τον υπολογιστή στον οποίο εφαρμόζεται

Status Quo=λατινική φράση που σημαίνει την υπάρχουσα κατάσταση των πραγμάτων, ιδιαίτερα όσον αφορά κοινωνικά ή πολιτικά ζητήματα

Strange Attractors=παράξενοι ελκυστές που προκύπτουν από τα χαοτικά συστήματα και έχουν μεγάλη λεπτομέρεια και πολυπλοκότητα

Transformers=μετασχηματιστές/προηγμένα μοντέλα μηχανικής μάθησης που επι-

τρέπουν την επεξεργασία μεγάλων ποσοτήτων δεδομένων με εξαιρετική αποδοτικότητα και ακρίβεια

Troll= χρήστης του Ίντερνετ με πονηρά προκλητικές, σκόπιμα ανόητες ή επιτηδευμένα εκτός θέματος θέσεις και απόψεις σε μία διαδικτυακή ανοιχτή κοινότητα, όπως ένα φόρουμ συζήτησης, mailing list, chat room ή blog, με πρωταρχική πρόθεση να προκαλέσει και να ερεθίσει

Virtual Assistants=πρόσωπο που παρέχει υπηρεσίες υποστήριξης σε άλλες επιχειρήσεις από μια απομακρυσμένη τοποθεσία

Vlog= μία μορφή blog με κύριο χαρακτηριστικό του το βίντεο

Whistleblowing=καταγγελίες δημόσιου συμφέροντος/αναφορά παραβάσεων/καταγγελία ανήθικων συμπεριφορών και ύποπτων συναλλαγών

Woke Culture=στάση επαγρύπνησης ιδίως κατά των φυλετικών προκαταλήψεων και των εξ αυτών διακρίσεων